

శ్రీః

ప డు ప ని ష ద్భాష్యమ్
ఐతరేయ శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యం చ

అత్ర

(అనన్తగిరిటికాసహిత శ్రీ శాంకరభాష్యేణ,
విశిష్టాద్వైతభాష్యేణ చ సంయోజితాః
ఈశావాస్య, కేన, కఠ, ప్రశ్న, ముండక, మాండూక్యాఖ్యాః
పడుపనిషదః. గౌడపాదకారికా, ఐతరేయ, శ్వేతాశ్వత
రోపనిషదశ్చసంతి.)

చెన్న పు ర్వా మః

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్,

ఇత్యేతైః సమ్ముద్ర్య ప్రకాశితమ్.

1939.

All Rights Reserved.

Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & Sons
at the 'Vavilla' Press,
Madras.—1939

శ్రీ ర స్తు.

ఆనందగిరిటీ కాసహితశబ్దరభాష్యేణ శ్రీ వేదాంతాచార్య
కూరనారాయణార్యభాష్యాభ్యాం చ యుక్తా వాజసనేయ
సంహితాంతగతా ఈశావాసోపనిషత్.

◀ శ్రీ శబ్దరాచార్యకృతభాష్యప్రారంభః. ▶

అ వ తా రి కా.

ఈశావాస్యమిత్యాదయో మన్తాః కర్తవ్యవినియుక్తాః తేషామకర్తవ్యేషాన్
త్తనో యాథాత్మ్యప్రకాశకత్వాత్. యాథాత్మ్యం చాత్మనః శుద్ధత్వాపాపవిధత్వై

◀ శ్రీ మదానందగిరిటీకాప్రారంభః. ▶

యేనాత్మనా పరేణేశా వ్యాప్తం విశ్వమశేషతః,
సోఽహం దేహద్వయీసాక్షీ వర్జితో దేహతద్గుణైః.

ఈశావాస్యమిత్యాదిమన్తాః వ్యాచిఖ్యానుర్భగవాన్భాష్యకారస్తేషాం కర్త
వ్యేషత్వశబ్దాం తావద్వ్యవస్థితీ. తథాహి కర్తజడాః కేచన మన్యంతేస్త - ఈశావాస్య
మిత్యాదయో మన్తాః కర్తవ్యేషాః మంత్రత్వావిశేషాత్. ఇషే త్వేత్యాదిమంత్రవత్.

శ్రీమాన్వేంకటాచార్యః కవితార్కికకేసరీ,

వేదాంతాచార్యవర్యో మే సన్నిధతాం సదా హృది.

శ్రీమతే నిగమాంతమహాదేశికాయ నమః.

◀ శ్రీ మద్వేదాంతదేశికవిరచితభాష్యమారభ్యతే. ▶

యేనావాస్యమిదం సర్వం చేతనాచేతనాత్మకం, విశుద్ధసద్గుణోఽనుం తం వాసు
దేవముపాస్త హే. ౧. సర్వేశానస్సహజమహిమా సర్వభూతాంతరాత్మా సర్వాత్

◀ శ్రీ కూరనారాయణీయభాష్యమ్. ▶

విశ్వం వ్యాప్యం ధార్యం తేన విచిత్రాశ్చ శక్తయో యస్య, శ్రీరక్తేశం తమృషిం

శం—కత్వనిత్యత్వాశరీరత్వసర్వగతత్వాది వక్ష్యమాణం. తచ్చ కర్తృణా విరుధ్యేతేతి యుక్తవివేచనం కర్తృస్వవినియోగః. నచైవం లక్షణమాత్మనో యాథాత్మ్యముత్పాద్యం వికార్యమాప్యం సంస్కార్యం వా, కర్తృ భోక్తృరూపం వా, యేన కర్తృశేషతా స్యాత్.

ఆ—అతః పృథక్ప్రియాజనాద్యభావాదవ్యాఖ్యేయా ఇతి. తాన్ ప్రత్యాహ (ఈశావాస్యమిత్యాదయఇతి) (కర్తృస్వవినియోక్తా ఇతి). ఇషేత్వేతి శాఖాం చినత్తీత్యాదివత్ వినియోజకప్రమాణాదర్శనాత్ప్రకరణాంతరత్వాచ్చేత్యర్థః. శ్రాతవినియోగాభావేషి. బర్హిర్దేవసదనం దామిత్యస్య బర్హిర్దేవసప్రకాశనసామర్థ్యాత్ బర్హిర్దేవనే యథా వినియోగః - తథా కర్తృశేషత్వప్రకాశనసామర్థ్యేన కర్తృస్వేషం వినియోగ ఇత్యపి నాశబ్దసీయమిత్యాహ (తేషామితి) శుద్ధాదివిశేషణస్యాత్మనః కర్తృశేషత్వే ప్రమాణాభావాత్, తద్వాధాత్మ్యం న కేవలం కర్తృసుపయోగి - కింతు కర్తృణా విరుధ్యేతేత్యాహ (యాథాత్మ్యం చేతి) శుద్ధోఽహం స్వభావతః - న తు శేనాపి పాస్తనా విధ్యః సర్వత్రైకోఽశరీర ఆకాశోపమ ఇతి జానన్న కటాక్షేణాపి కర్తృవీక్ష్యతే - కిం త్వాపాతప్రతిపత్తిరప్యేతాదృశీ విరుణధ్యేన కర్తృప్రవృత్తిమిత్యర్థః. కించ, యః కర్తృశేషః స ఉత్పాద్యో దృష్టః, యథా పురోడాశాదిః వికార్యస్సీమూదిః. ఆపో

వే—దోషాన్ స్వయమతిపతక్ సర్వవిద్యైకవేద్యః, కర్తృధ్యక్షః కలుషశమనః కోపి ముక్తోపభోగ్యస్సిద్ధోపాయస్సృరతిపురుషో వాచినాం సంహితాంతే. ౧. ఈశావాస్యమిదం సర్వమిత్యాదియదనూచ్యతే, శిష్యం ప్రతి గురోరేతదప్రవృద్ధ్యానుశాసనం. ౩. సంభూతోదాహృతం సర్వం వినియోగపృథక్త్వతః, విద్యార్థం స్యాదితి వ్యుక్తం నిబంధోస్య తదంతతః. ౪. తత్ర ప్రథమమచిద్వికారాధిష్ఠితస్య స్వతంత్రత్వభూమిపరిణిహితం చిదచిదాత్మకం, ఈశా. జ్ఞాజ్ఞా ద్వావజావీశనిశావిత్యాదిషు జీవాదత్యంతవిలక్షణతయా ప్రఖ్యాతేన సర్వనియంత్రా పురుషోత్తమేన వాస్యం వ్యాప్యమిత్యర్థః, “సర్వాధారే స్వస్తి” స్వేన వసనీయం వా స్వర్యతే హి. సర్వత్రాసౌ సమస్తం చ వసత్యత్రేతి వై యతః, తతస్య వాసుదేవేతి విదవద్భిః పరివత్యతే” ఇతి, జగత్యామితి లోకాంతరాణా

కూ—తనువాక్పితైరుపాస్తమే పురుషమ్. ౧. సర్వేశానసర్వస్వభూతాస్తరాత్మా దోషానర్హ సర్వవిద్యైకవేద్యః, కర్తృరాధ్యసాధ్యభక్తైకలభ్యః శ్రీమాన్వ్యక్తో వాచినాం సంహితాంతే. ౨. యస్యాచారైః కృతం భాష్యం గంభీరం విదుషాం ముదే, బాలామోదాయ తద్భావో యథాభాష్యం ప్రకాశ్యతే. ౩. ఈశావాస్యానువాకోయం వాచినాం

శం— సర్వాసాముపనిషదామాత్మయాథాత్మ్యనిరూపణేనైవోపక్షయాత్, గీతానాం మోక్షధర్మాణాం చైవంపరత్వాత్. తస్మాదాత్మనోఽనేకత్వకర్తృత్వభోక్తృత్వాదిచా

ఆ—మన్తాదిః. సంస్కారోఽప్రీహ్యదిః. తదుత్పన్నాదిరూపత్వం వ్యాపకంవ్యాపర్త మానమాత్మయాథాత్మ్యస్య కర్తృశేషత్వమపి వ్యాపర్తయతి, తథాఽత్మయాథాత్మ్యం కర్తృ భోక్తృ చ న భవతి. యేన మమేదం సమీహితసాధనం, తతో మయా కర్తవ్యమిత్యహంకారాన్వయపురస్సరః కర్తృత్వయస్సాన్విదిత్యాహ (నచైవమితి) ననుఉప నిష(ది)దాం జపోపయోగిత్యాదన్వయస్య చ ప్రమాణసాధ్యదర్శనాన్న నిరూప్యమేవైతా దృశమాత్మయాథాత్మ్యం తత్రాహ (సర్వాసామితి) యత్పరశృజ్జః సకర్తార్థ ఇతి మీ మాంసాప్రసిద్ధేః, సర్వాసాముపనిషదాం చైకాత్మ్యే తాత్పర్యదర్శనాన్న జపోపయోగి త్వముపనిషదాం శక్యం వత్తుం. తథాహి. ఈశావాస్యమిత్యుపక్రమ్య. సపర్యగాచ్ఛుక్ర మిత్యుపసంహారాత్. అనేజదేకం. తదంతరస్య సర్వస్యేత్యభ్యాసదర్శనాత్. నైనద్వైవా ఆపువంతీత్యపూర్వతానజ్జీర్తనాత్. ఓ మోహః కశ్చోకవికత్వమనుఃశ్యతఇతి ఫల వత్త్వసంకీర్తనాత్. ఉర్వన్నేవేహేతి జజీవిషోర్భేదదర్శనః కర్తృకరణానువాదేన. అను ర్యానామతఇతి నిందయైకాత్మ్యదర్శనస్య స్తుతత్వాత్. తస్మిన్నప్రో మాతరిక్వా దధా

వే—ముపలక్షణం, జగత్ స్వరూపతో ధర్మతో వా అన్యథాత్వం గచ్ఛత్ భోగ్యభో క్తృరూపం వస్తుజాతం అతదాత్మకం కించిదపి నాస్తీతి ద్రఢయితుం యత్కించేతి విశే ష్యతే. “ఇంద్రియాణి మనోబుద్ధిస్సత్త్వం లేజో బలం భృతిః, వాసుదేవాత్కాన్యా హః క్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞమేవ చే”త్యుపబృంహితం, నను రూఢిర్భోగమపహరంతీతి న్యాయాదీశోత్ర రుద్రస్సాన్విత్ సర్వాద్యపపదాభావాచ్ఛ, మైవం, కారణవిషయా కాశస్రాణాదిశబ్దవద్రూఢేహ బాధితత్వాత్. ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీత్ న బ్రహ్మ సేకానః అపహతపాప్తాస్తి నామాని మే ధేహీత్వాదిభిః అసర్వకారణత్వేన కర్తృ వశ్యత్వేన చ సంప్రతివన్నే రుద్రే సర్వావాస్యత్వసర్వాధారత్వాదేరసంభవాత్, తద్వ త్రయా ప్రసిద్ధే అనవచ్ఛిన్నైశ్వర్యే సర్వేశ్వరే యోగిణోయం శబ్జః ప్రత్యేతవ్యః, యద్యపి ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశాభావాదాకాశాదివాక్యవైషమ్యం, తథాప్యేంద్రీన్యాయాద్వి రుద్ధార్థవిషయతయైవ రూఢిభంగోపపత్తిః, న చాత్ర సర్వత్వమాధికారికమితి న్యాయః, సంఖోచాదృష్టేః, ప్రవాహేశ్వరానేశేశ్వరపక్షౌ తు త్రైకాలికసర్వనిర్వాహకేశ్వర

కూ—సంహితాన్తగః, శిష్యాయ గురుణా యస్మిన్ప్రేక్షావిద్యోపదిశ్యతే. ౪. కర్తృణాం సంహితోక్తానాం వినియోగపుధక్తవృత్తః, విద్యాజ్ఞతాస్తి తద్విద్యై నిజస్థోస్య తద న్తతః. ౫. ఈశావాస్యమిదం సర్వమిత్యేషోఽనువాకోఽష్టాదశమంత్రాత్తకః. ఏతే చ

శం—శుద్ధత్వ పాపవిధత్వాది, చోపాదాయ లోకబుద్ధిసిద్ధకర్తాణి విహితాని. యో హి కర్తృఫలేనాథీ దృష్టేన బ్రహ్మవర్షసాదినాబ్రహ్మేన స్వర్గాదినా చ, ద్విజాతిరహం న కాణకుబ్జత్వాద్యనధికారప్రయోజకధర్మవానిత్యాత్మనం మన్యతే-సోఽధిక్రియతే ఆ—తీత్యభిధాయన్యాకౌసాస్యాస్తావదపనిషదవికాత్త్యతాత్పర్యం దృశ్యతే. ఏవమన్యా సామప్యపనిషదాముపక్రమోపసంహారైకరూప్యాభ్యాసాపూర్వతాఫలవత్త్వార్థవాద యుక్త్యవపాదనాని పట్టాత్పర్యలింగాని వికల్పేన సముచ్చయేన, చాఽస్తాభి స్తత్వాలోకే దర్శితానీతి సేవా ప్రతస్యంతే. కించ ప్రత్యయసంవాదోపి బలవత్కారణం ప్రసిద్ధం విద్యతే చోపనిషదర్థే గీతాదినంవాదః, తస్మాదుపనిషత్పదసమన్వయేనావ గమ్యమానమైకాత్మ్యం న ప్రమాణాంతరానుపలమ్భవిరోధేనాపలపనీయం. యథేంద్రి యాంతరేణానవగమ్యమానమపి రూపం చక్షుషావగమ్యమానం నావహ్నువలే, తథై కాత్మ్యమపి నావహ్నవార్తామిత్యాహ (గీతానామితి). “సమం సర్వేషు భూలేషుతిష్ఠం తం పరమేశ్వరమ్, వినశ్యత్సవినశ్యంతం యః పశ్యతి న పశ్యతీ”త్యాదిగీతానాం. “ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూలేభూలే వ్యవస్థితః, ఏకథా బహుథా చైవ దృశ్యతే జలచంద్ర వ”దిత్యాది మోక్షశాస్త్రాణాం చైకాత్మ్యపరత్వాదిత్యర్థః. యద్యేతాదృశమాత్మతత్త్వం,

వే—ప్రతిష్ఠాపక్షైః ప్రమాణగణైః ప్రత్యూఢో, అతః. పఠిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమిత్యాది ప్రసిద్ధాసన్యాధీనైశ్వర్యః. యోసావసో పురుషఇత్యనుపదిష్యమాణం బ్రహ్మేశానజనక తయా అనన్యభాసిద్ధవాక్యనిర్ధారితం. ఏష సర్వభూతాంతరాత్మా అపహతపాప్తా దివ్యో దేవఏకో నారాయణ ఇత్యాదిషు సర్వాంతర్యామిత్యేన ప్రఖ్యాతం తతఏవ. స బ్రహ్మ స శివ ఇత్యాదివిభూతిభూతానాం బ్రహ్మశివేంద్రాదీనాం. విశ్వమేవేదం పురుష ఇత్యత్ర విశ్వవైభవ విశేష్యతయోక్తం నారాయణమేవ సర్వస్య వాస్యమీశం వత్తుముచితమేతద్వాక్యమిత్యలమన్యరూఢిప్రసంగరహితాసమస్తపదార్థయ నా న భిక్షా శ్రోత్రియచోద్యోపాలమేఘన, ఏవం ముముక్షోరీశ్వరపారతంత్ర్యబోధముత్పాద్య వైరాగ్యభూషితాం వృత్తిముపదిశతి (తేన త్యక్తేన భుంజీథా మాగృధః కస్యస్యిద్ధన

కూ—మంత్రాఃపురుషసూక్తాదిత పరమపురుష తత్త్వరూపతదపాసనప్రపదనతత్త్వాప్తి రూపతత్త్వోపాయపురుషార్థానాం సంగ్రహేణ సమ్యక్ప్రతిపాదకత్వాత్కర్తృసు కల్ప సూత్రకృతా కాత్యాయనేన వనియుక్తత్వాచ్చ ఉపనిషత్సారభూతాః. భగవద్గీతాది భిక్ష ఏతేషామంత్రాణాముపబృంహణం తత్ర తత్ర పరస్తాత్పదర్పయిష్యతే. నన్నేషం బ్రహ్మకాండే బృహదారణ్యకవివైషాం పాఠస్సోఽథ. న సంహితాయాం. ప్రయో జనాభావాదితిచేన్న. ఏలేషు సారభూతానాం పంచషమంత్రాణాం బృహదారణ్యకేపి

శం—కర్తృస్వీతిహ్యధికారవిదో వదంతి. తస్మాదేతే మన్తాః ఆత్మనో యాథాత్మ్యనిప్రకాశనేనాత్మవిషయం స్వాభావికకర్తృవిజ్ఞానం నివర్తయంతః శోకమోహాదినంసారధర్మవిచ్ఛిత్తిసాధనమతైకత్వాదివిజ్ఞానముత్పాదయంతీతి.

ఆ—తర్హి నిరధికారిత్వాత్కర్తృకాండముచ్చిద్యేతేత్యపి నాశజ్కుసీయమిత్యాహ(తస్మాదితి)దౌపనిషదాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవత ఇవ్యతవీవ కర్తృకాండాప్రామాణ్యం యథా న హింస్యాత్సర్వాభూతానీతి నిషేధశాస్త్రాధనిశ్చయవత ఇవ్యత వీవ శ్యేనాదివిధ్యప్రామాణ్యంయథా చ తీవ్రక్రోధాక్రాంతస్వాంతం ప్రత్యేవ శ్యేనాదివిధిప్రామాణ్యం,తథా మిథ్యాదర్శనం ప్రత్యేవ కర్తృవిధిప్రామాణ్యమిత్యర్థః. అత్ర జైమినిప్రభృతీనాం సమృతిమాహ (యో హిత్యాదినా) అర్థిత్యాదియుక్తస్య కర్తృణ్యధికారః షష్ఠేఽధ్యాయే ప్రతిష్ఠాపితః. అర్థిత్యాది చ మిథ్యాజ్ఞాననిదానం, న హి నభోవన్నిష్క్రియస్య స్వతవీవ దుఃఖానంసర్గిణః పరమానందస్వభావస్య సుఖం మే స్యాత్, దుఃఖం మే మాభూదిత్యర్థిత్యం, శరీరేన్ద్రియసామర్థ్యేన చ సమర్థోఽహమిత్యభిమానిత్వం, మిథ్యాజ్ఞానం వినా సమృవతీత్యర్థః. యస్తాదాత్మయాథాత్మ్యనిప్రకాశకాః మన్తాః న కర్తృవిశేషభూతాః న చ మానాంతరవిరుద్ధాః. తస్మాత్ప్రయోజనాదిమత్త్వమపి తేషాం సిద్ధమిత్యాహ (తస్మాదేత ఇతి.)

వే—మితి)తేన జగతా భోగ్యతాభ్రమవిషయేణ త్యక్తేన దోషభూయస్త్యుదర్శనాత్పరిత్యక్తేన ఉపలక్షితస్సృక్ భుంజీకాః. అప్రతిషిద్ధయోగధర్మోపయుక్త దేహాధారణమాత్రైవయికం భోగ్యవర్గమిత్యర్థప్రకరణాభ్యాం సిద్ధ్యితి, యద్వా సర్వావాస్యత్యేన ప్రకృతం నిరతిశయభోగ్యం పక్ష్యమాణోపాయముఖేన భుంజీకా ఇతి యోజ్యం, కస్యాపి బంధోరబద్ధోర్వాధనం మాగృహః మాభికాంక్షః, ఆహచ యమః కింకరం ప్రతి పరమసుహృదీత్యురభ్య. శతమతిరుపయూతి యోఽర్థతృప్త్యాం పురుషవశుర్న స వాసుదేవభక్త ఇతి. ఇదం చ ధనాశాస్త్రహాణం పరమాత్మేతరకృత్సన్నివిషయవైరాగ్యోపలక్షణం, స్మర్యతేహి. 'పరమాత్మని యో రక్షో విరక్షోఽపరమాత్మనీ'తి.

కూ—పాతదర్శనాత్. "తపేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషంతి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశక్తేన. విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయగ్ం సహ, అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వావిద్యయాఽమృతమశ్నుత" ఇతి అవిద్యాభ్యుస్య కర్తృవిశేషస్య బ్రహ్మవిద్యాయాం వినియుక్తత్యేన సంహితాయాముదాహృతం కర్తృజాతం విద్యాయా అవ్యంగమితి విశదీకరణార్థమేషాం సంహితాంతపాఠోపపత్తేశ్చ. అతః కర్తృసు వినియుక్తత్వాత్పూర్వోక్త తత్త్వోపాయప్రయోజనప్రతిపాదనపరత్వాచోపనిషద ఏవైతే మంత్రా ఇతి సిద్ధమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

భాష్య టీ కా స హి తా

ఈ శా వా స్మో ప ని ష త్.

హరిః ఓం:—

ఉ—ఈశావాస్యమిదగ్ సర్వం యత్కించ జగత్యాం జగత్,

శం— ఏవముక్తాధికార్యభిధేయసంబంధప్రయోజనాన్వస్తాన్ సజ్జేపతో
వ్యాఖ్యాస్యామః ఈశా-ఈష్టే ఇతి ఈట్-లేన ఈశా. ఈశితా పరమేశ్వరః పరమాత్మా
సర్వస్య - స హి సర్వమిష్టే సర్వజంతూనామాత్మా సత్. లేన స్వేనాత్మ నేశా వాస్యం-
ఆచ్ఛాదనీయం. కిం (ఇదం సర్వం) యత్కించ-యత్కించిత్ జగత్యాం-పృథివ్యాం

ఆ—వ్యాఖ్యేయత్వముక్త్యా ప్రతిపదం వ్యాచష్టే (ఈశేతి). ఈశవిశ్వర్యే.
అస్య ధాతోః క్విపి లుప్తే కృదంతరూపమిత్. తస్య తృతీయైకవచనమిశేతి. నను
కర్తరి క్విబ్విధానాత్పరమేశ్వరస్య చాక్రియత్వాత్కథం క్విబంతశబ్దవాచ్యతే తత్రాహ
(ఈశేతి) మాయోపాధీశనకర్తృత్వసంభవాచ్ఛబ్దవాచ్యతా న విరుధ్యతే, నిరుపాధి
కస్య చ లక్ష్యత్వం భవిష్యతీత్యర్థః. ఈశ్రీశితవ్యభావేన తర్హి ధేదః ప్రాప్త ఇత్యా
శబ్దాహ (సర్వజంతూనామితి) యథా ఆదర్శాదిషు ప్రతిబింబానామాత్మా బింబ
భూతో దేవదత్త ఈశితా భవతి - తథా కల్పనాభేదేనేశ్రీశితవ్యభావసంభవాన్న
వాస్తవభేదానుమానం సమ్యవతీత్యర్థః. వస ఆచ్ఛాదనే. అస్య రూపం వాస్యం.

వే—ఏవం విదుషః ఫలసంగకర్తృత్వాదిత్యాగయుక్తం నిత్యనైమిత్తికరూపం
విద్యాంగభూతం కర్తృ యావజ్జీవమనుష్ఠేయమిత్యాహ (కుర్వన్నే వేహ కర్తాణి జిజ్ఞే

కూ—తత్ర తావదాచార్యః - ప్రథమం రజస్తమఃప్రచురదేహేన్ద్రియాది
విజిప్తత్వాత్ ఈశ్వరోహమహం భోగీత్యాది శ్రీభగవద్గీతోక్తప్రక్రియయా స్వతం
త్రోహం దేవతాంతరవరతంత్రోహమితి చ బ్రాహ్మతత్వస్వబుభుత్సయా చోపసన్న
స్య శిష్యస్య స్వతస్తాత్మభ్రమాదినివృత్త్యర్థం చిదచిదాత్మకస్య కృత్స్నస్య ప్రపంచస్య
పరమపురుషాయ త్తస్యరూపస్థితిప్రవృత్తిత్వముపదిశతి (ఈశావాస్యమితి) ఇదం అచింత్య
వివిధవిచిత్రరచనయా బ్రహ్మదిస్తంబపర్యంతక్షేత్రజ్ఞమిత్రయా చ ప్రత్యక్షాదిప్రమా

శం—జగత్సర్వం. స్వేనాత్మనా అహమేవేదం సర్వమితి పరమార్థసత్యరూపేణాన్యత
మిదం సర్వం చరాచరమాచ్ఛాదనీయం పరమాత్మనా.యథా చందనాగుర్వాదేరుదకాది
సమృద్ధజడేదాదిజం టౌపాధికం దౌర్గంధ్యం తత్సర్వరూపనిఘర్షణేనాచ్ఛాద్యతే స్వేన

అ—తత్త్వత ఈశ్వరాత్మకమేవ సర్వం బ్రాహ్మై యదనీశ్వరరూపేణ గృహీతమ్. తత్స
ర్వమీశ్వర ఏవాత్మేవేతి జ్ఞానేనాచ్ఛాదనీయం. సర్వాత్మక ఈశ్వరోస్తీతి జ్ఞాతవ్యాకేష
తత్త్వోపదేశః - ఛాందోగ్యే తత్త్వమసీతివచిత్యర్థః. ఉక్తం చ “బ్రహ్మైవ సర్వమాత్మైవ
సత్ప్రకాశావిశేషతః, హేయోపాదేయభావోయం న సత్యస్యవచిష్యతే. న బంధోస్తి
న మోక్షోస్తి న వికలాఽపి స్తి తత్త్వతః, నిత్యప్రకాశఏవాస్తి విశ్వాకారో మహేశ్వర”
ఇతి. యస్యోపదేశికజ్ఞానమాత్రేణాన్యతదృష్టిర్న నిరాక్రియతే, తస్య విచారాదిప్రయ
త్నేన తత్త్వప్రకాశే సత్యసృతదృష్టిస్తిరస్మరిష్యతఇత్యభిప్రేత్య దృష్టాంతమాహ (యథేతి)
చందనాగుర్వాదేరుదకాదిసంబంధాదాద్రీభావాదినా జాతం యద్దౌర్గంధ్యమాపాధికం

వే—విషేచ్ఛతం సమాఇతి) బ్రహ్మవిదోపి యావద్విద్యాభూర్తి జీవమిష్టం భవతీతి
జ్ఞాపనాయ సక్ ప్రయోగః, శతమితి చ ప్రాయికవిషయం శతం సమాజీవక్ అధికా
రాసుగుణాని కర్తాణి కుర్వీతైవ, న కదాచిదపి విద్యాంగం కర్తృ పరిత్యజేదిత్యర్థః, అస్య
వాక్యస్య ఫలసాధనభూతస్వతంత్రకర్తృవిషయత్వే విశేష హేతుభావస్సన్నితః నావిశే
షాదితి అర్థాంతరం చ ప్రకరణాదుద్ధం అనంతరసూత్రోక్తం స్తుతయే2 సుమతిర్వేతి

కూ—జనిద్ధమిత్యర్థః. సర్వం ఈశ్వరవ్యతిరిక్తం భోగ్యభోక్తృరూపం సర్వం. ఈశేతి
తృతీయైకవచనాంతం. సర్వనియంత్రేత్యర్థః. సంకోచే మానాభావాత్. మహాపురుషే
జేతియావత్. యోసావసౌ పురుష ఇతి అనువదిష్యమాణత్వాత్. సవేవ హి సర్వస్యేష్టే
తథాచ శ్రుత్యంతరం, పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమితి. తేన వాస్యం - నివాసనీయం -
వ్యాప్యమితి భావః. అనన్యాధారత్వాత్పరస్య బ్రహ్మణః, యద్వా సర్వాధారే స్వస్తి
న్నేవ స్వేన వసనీయం. సర్వం ప్రతిష్ఠాపనీయమిత్యర్థః, స్మర్యతే హి “సర్వత్రాసౌ సమ
స్తం చ వసత్యత్రేతి వై యతః, తతస్సవానుదేవేతి విద్వద్భిః పరిపత్యత”ఇతి. జగత్యాం.
ఉర్వాస్యం, ఇదం లోకాంతరాణాముప్యవలక్షణం. జగత్ అన్యథాత్వం గచ్ఛత్
తత్రాచిదంశస్య భోగ్యత్వాయ స్వరూపవికారరూపమన్యథాత్వం చిదంశస్య భోక్తృ
త్వాయ జ్ఞానసంకోచవికాసాదిలక్షణస్వభావవికారేణాన్యథాత్వమితి భేదో2నుసంభే
యః ఈశేనావ్యాప్తం కించిదపి నాస్తీతి దర్శయితుం యత్కించేతి జగద్విశేష్యతే
జగత్పాదీషు లోకేషు యత్కించ భోక్తృభోగ్యరూపం జగద్వర్తతే. తదిదం
సర్వమిశా నానుదేవేన వాస్యం-వ్యాప్యం ధార్యం చేత్యర్థః. “ఇంద్రియాణి మనో

శం—పారమార్థికేన గణేన-తద్వదేవ హి స్వాత్మస్వధ్యస్తం స్వాభావికం కర్తృత్వభోక్తృత్వాదిలక్షణం జగత్త్వేతదూపం పృథివ్యాం జగత్త్వామిత్యుపలక్షణార్థ త్వాత్సర్వమేవ నామరూపకర్తృత్వం వికారమతం పరమార్థసత్త్వాత్ భావనయా త్యక్తం స్యాత్. ఏవమిశ్వరాత్ భావనయా యుక్తస్య పుత్రాద్యేషణాత్రయసన్నానీ ఏవాధికారః స

ఆ—మిథ్యాతద్వదా తత్స్వరూపనిఘ్నణాభివ్యక్తేన స్వాభావికేన గంధేనాచ్ఛాద్యతే తద్వద్విచారాదేః స్వరూపసద్భావాన్నిభ్యాబుద్ధేర్బాధకత్వం సమ్భవతీత్యాహ (తద్వదేవ హితి) స్వభావః అనాదిరవిద్యా, తత్కార్యం స్వాభావికమిత్యాది బాధ్యత్వే యోగ్యత్వప్రదర్శనార్థ విశేషణం. ఏవం విచారాదిప్రయత్నవతోఽనృతదృష్టిరిత్యసంభావనాముక్త్యా యుక్త్యభిజ్ఞస్య సర్వవిదహం చేత్వరవివేతి భావనాయామధి కృతస్య, యుక్తికుశలస్య చ విచారేఽధికృతస్య, సర్వకర్తృసన్నానీసఏవాధికార ఇహ

వే—భాష్యం వాశబ్దోఽవధారణార్థః, ఈశావాస్యమిదం సర్వమితి విద్యాప్రకరణాద్విద్యాస్తుతమే సర్వదా కర్తృనుష్ఠానానుమతిరియం విద్యామాహాత్మాత్సర్వదా కర్తృ కర్తృ న్నుపి న లిప్యతే కర్తృభిరితి హి విద్యా స్తుతా భవతి, వాక్యకేవలైచ్చతదేవ దర్శయతి ఏవం త్వయి నాన్యథతోఽస్తి న కర్తృలిప్యతే నర ఇతి, త్వయి బ్రహ్మవిద్యధికారిణి ఏవమేవానుష్ఠేయార్థః ఇతోఽన్యథా నాస్తీతి వ్యతిరేకేణోక్తం దృఢీకారార్థం, నను బ్రహ్మ

కూ—బుద్ధిస్సత్త్వం తేజో బలం ధృతిః, వాసుదేవాత్మకాన్యాయః ష్టేత్రం ష్టేత్రజ్ఞమేవ"చేత్యాద్యుపబృంహణసహ స్రమిహానుసంధేయమ్. "పుథగాత్మానంప్రేరితారం చ మత్వా. జ్ఞాజ్ఞాద్వాపజాపీశసీకా"-ఛాందసో వ్రాస్యః ఈశాసీకావిత్సర్గః. "నిత్యోనిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామా"నిత్యాదిషు ప్రసిద్ధో జీవేశ్వరయోరీశేతవాదిలక్షణోఽత్యంతభేదోఽప్యత్ర సిద్ధః, నను రూఢిర్లోగమవహరతీతి న్యాయాదీకోఽత్ర రుద్రస్యాత్ మైవం. "ఏకోహ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మ నేకానో నేమే ద్యావాపృథివీ న నక్షత్రాణి నాగ్నిర్న సూర్యో న చంద్రమాః స ఏకాశీ న రమత"ఇత్యాదిషు. "అనవహతపాష్టా వా అహమస్మి నామాని మే ధేహీ"త్యాదిషు, చ భగవత్కార్యత్వేన కర్తృవశ్యత్వేన చ సమన్వీలివస్మే రుద్రే సర్వవ్యాపిత్వసర్వాధారత్వాదేరన్వయాసమ్భవేన విరుద్ధార్థవిషయతయైవేహ రూఢేర్భగ్నత్వాత్. ఏవంచ జగత్తారణవాదివాక్యగతాకాశప్రాణాదిశబ్దన్వాయేన. అజస్మిన్వేస్వరసిద్ధిఇత్యనవచ్ఛిన్నైశ్వర్యతయా ప్రసిద్ధే సర్వేశ్వరే యాగికవివాయమిట్లుబ్ధః ప్రత్యేతవ్య ఇతి సిద్ధం. ఏవం ముముక్షోరీశ్వరపారతంత్ర్యబోధమత్వాద్య వైరాగ్యభూషితాం వృత్తిముపదిశతి (తేన

శం—కర్తృసు. తేన త్యక్తేన-త్యాగేనేత్యర్థః. న హి త్యక్త్వ మృతః పుత్రో భృత్యోవా
ఆత్మ సంబంధితాయాఽభావాదాత్మానం పాలయతి - ఆత్మస్త్వాగేనేత్యయమేవార్థః.
భుంజీభాః. పాలయేభాః. ఏవం త్యక్తైషణస్తస్యం మాగృధః-గృధిం-ఆకాక్షాం మాకాక్షీ
ర్ధనవిషయాం, కస్యస్విత్-కస్యచిత్ పరస్య ధనం స్వస్య వా ధనం మాకాంక్షీరిత్యర్థః.
స్విదిత్యనర్థకోనిపాతః అథవా-మాగృధః. కస్తాత్. కస్యస్విద్ధనమిత్యాక్షేపార్థః. న కస్య

ఆ—మంత్రే వివక్షితః, తేన త్యక్తేనేత్యత్ర త్యాగపరామర్శాత్, “త్యజతైవ హి తక్షణ
యం త్యక్తుః ప్రత్యక్వరం పద”మిత్యన్యత్రాప్యక్తత్వాత్పూత్రాద్యేషణాయాశ్చిత్తవిక్షేప
హేతుత్వేన ప్రసిద్ధత్వా, చేత్యభిప్రేత్యాహ(ఏవమీశ్వరాత్మేతి) చిక్షీర్షితం సన్నానినం
స్తాతి (తేనత్యక్తేనేతి) త్యాగేనాత్మా రక్షితసాన్నిధ్యత్ నిష్క్రియాత్మస్వరూపావస్థా
నానుకూలత్వాత్త్యాగస్యేత్యర్థః. సన్నానినః శరీరసంధారణోపయుక్తకౌపీనాచ్ఛాదన
భిక్షాశనాదివ్యతిరిక్తేషి కళం చిద్భివ్యపరిగ్రహే రాగశ్చేత్వాప్రిప్య-తన్నిరోధే యత్నః

వే—వివోషి కర్తానుష్ఠానభావాద్భుంధస్సాన్విదిత్యత్రాహ (న కర్తృలిప్యతే నర ఇతి) ప్రస్తుతే
బ్రహ్మవిది నరే, అగ్నిహోత్రాది తు తత్కార్యాయైవ తద్దర్శనాదితి వినియోగవృథక్త్వ

కూ—త్యక్తేన భుంజీభాః) తేన-జగతా భోగ్యతా భ్రమవిషయేణేతి భావః, త్యక్తేన-
అల్పస్థిరత్వ దుఃఖమూలత్వదుఃఖమిత్రత్వ దుఃఖోదర్కత్వ దేహేత్వాభిమానమూలత్వ
స్వాభావిక బ్రహ్మసంభవవిరుద్ధత్వరూపా యే విషయదోషాన్సప్త - తన్నిరూపణపూర్వకం
పరిత్యక్తేన ఉపలక్షితస్సృక్ భుంజీభాః-భగవదుపాసనోపయుక్తదేహస్యధారణమత్రైవ
యికమన్న పానాదికం యాగదానహోమార్చచాద్యుపయోగిపరిజనపరిచ్ఛదాదికం చ
భోగ్యవర్ధంభుంజీభా ఇత్యర్థః. యద్వా దోషసప్తకనిరూపణాత్ త్యక్తేన భోగ్యాభాసేనో
పలక్షితస్సృక్ భుంజీభాః సర్వావాసత్వేన ప్రకరణే ప్రాప్తం ప్రకృతముక్తదోషప్రతి
భటం నిరతిశయభోగ్యం పక్ష్యమాణోపాయముఖేన భుంజీభా ఇతి యోజ్యం. ఆత్ర చ
“భోక్తా భోగ్యం ప్రేతారం చ మత్వా ద్వా సుపర్ణా నయుజా నఖాయా నమానం
వృక్షం పరిషన్వజాతే, తయారన్యః సింహం స్వాద్వత్త్వైనన్నన్ననోఽభిచాకశీతి
సమానేవృక్షే పురుషో నిమగ్నో అనీశయా శోచతి ముహ్యమానః, జుష్టం యదా
పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమాననితి వీతశోకః” - మహిమానం ఇతి - ప్రాప్నోతీత్యర్థః.
ఛాందసో గుణాభావః తదేతి ప్రతినిర్దేశోధ్యాహార్యః. యదాఽన్యమీశమస్య మహి
మానం చ పశ్యతి-తదా వీతశోకో భవతీత్యన్వయో వా (మాగృధః కస్యస్విద్ధనం)కస్య
స్విత్-కస్యాపి బంధోరబంధోర్వా ధనం మాగృధః-మాకాక్షికాంక్షీ. గృధూఅభికాంక్షా

తేన త్యక్తేన భుజ్జీథా మాగృధః కస్యస్విద్ధనమ్.

కుర్వన్నే వేహ కర్తాణి జిజీవిషేచ్ఛతగ్ సమాః,

శం—చిద్ధనమస్తి - యద్భృణ్యేత. ఆత్మేవేదం సర్వమితీశ్వరభావనయా సర్వం త్యక్తం అతఆత్మన ఏవేదం సర్వమాత్మైవ చ సర్వం అతో మిథ్యావిషయాం గృధిం మాకాన్వీ రిత్యర్థః.

శం—ఏవమాత్మ విదః పుత్రాద్యేషణాత్రయసన్నాస్సినేనాత్మజ్ఞాననిష్ఠతయాత్మారక్షితవ్య ఇత్యేష వేదార్థః. అథేతరస్మానాత్మజ్ఞతయాత్మగ్రహణాశక్తస్వేదముపది

ఆ—కర్తవ్యః. తస్య ప్రధానవిరోధిత్యాదిత్యభిప్రేత్య నియమవిధిమాహ (ఏవం త్యక్తేషణఇతి)స్విదితి నిపాతస్య సామాన్యార్థేష్టికస్యస్విదితి చింతనార్థత్వమన్యత్ర ప్రసిద్ధంతదిహ న గృహ్యతే - ఇత్యనర్థకమిత్యుక్తం. వ్యవహారదృష్ట్యాప్యాత్మనఏవేదం సర్వం శేషభూతం-జడస్య చిత్పరతంత్రత్వాత్. అతో ప్రాప్తే విషయే నాకాంతా కర్తవ్యా, పరమార్థతస్మాత్మైవ సర్వమిత్యాకాంతా విషయఏవ నాస్తీత్యర్థః.

ఆ—ఆద్యమంత్రస్య పూర్వార్థేన తత్త్వోపదేశః కృతః తృతీయపాదేనాపరిపక్వజ్ఞానస్య సన్నాప్తనవిధిరుక్తః - చతుర్థపాదేన సన్నాప్తసిరో నియమవిధిరుక్తః - ఇతి ప్రతిపదం వ్యాఖ్యాన సంక్షిప్తార్థమనుపదత్తుత్తరస్య సంబంధాభిధిత్వయా (ఏవమాత్మవిదఇత్యాదినా) పూర్వమంత్రేణ జ్ఞానం విహితం యస్య - తస్మైవోత్తర

వే—న్యాయేన కర్తన స్వరూదిఫలహేతుర్భవతి, విద్యానుపయుక్తకామ్యానాం నిషిద్ధానాం చ విరక్తేన వివేకినా న బుద్ధిపూర్వోపాదానసమ్భవః, సంభావితానామపి

కూ—యామితి ధాతుః, ఆహుచ యమః కింకరంప్రతి. “హరతి పరధనం నిహంతి జంతూన్వదతి తథాఽన్యతనిష్ఠరాణి యశ్చ,న సహతి పరసమ్పదం వినిందాం కలుషమతిః కురుతే సతామసాధుః. పరమనుహృది బాంధవే కళత్రే సుతతనయాపితృపాతుభృత్యవగ్రే, శతమతిరుపయాతి యోగ్యతృష్ణాం పురుషపశుర్న స వాసుదేవభక్త”ఇతి భగవద్గీతానుచ. “న కాంతే విజయం కృష్ణే” త్యాది ఇదం చ ధనాశాస్త్రహాణం పరమాత్మవ్యతిరిక్తకృత్సన్నివిషయవైరాగ్యోపలక్షణం. స్మరంతి హి. “పరమాత్మని యోరక్షో విరక్షోఽపరమాత్మనీ”తి.

కూ—ఏవం విరక్తస్య విదుషః ఫలసంగకర్తృత్వాదిత్యాగయుక్తో బ్రహ్మవిద్యాంగభూతః కర్తయోగో యావజ్జీవమనుష్ఠేయ ఇత్యాహ (కుర్వన్నేవేతి) శతం సమాః - శతసంవత్సరాః. ప్రాయశఃవాదోయం కర్తాణి నిత్యనైమిత్తికాని కుర్వన్నేవ

శం—శతి మంత్రః-కుర్వన్నేవ ఇహ - నిర్వర్తయన్నేవ కర్తాణి-అగ్నిహోత్రాదీని, జిజీవిషేత్-జీవతుమిచ్ఛేత్. శతం - శతసంఖ్యాకాః సమాః - సంవత్సరాః, తావద్ధి పురుషస్య పరమాయురుచితం. యథా ప్రాప్తానువాదేన - యజ్ఞీజీవిషేచ్ఛతంవర్తాణి తత్కుర్వన్నేవ కర్తాణీత్యేతద్విధీయతే. ఏవం-ఏవం ప్రకారే త్వయి జిజీవిషతి నరే-నరఘాత్రాభిమానిని ఇతః - ఏతస్మాదగ్నిహోత్రాదీని కర్తాణి కుర్వతో వర్తమానాత్ప్రకారాదన్యథా-ప్రకారాంతరం నాస్తి. యేన ప్రకారేణాశుభం కర్తన లిప్యతే. కర్తానా న లిప్యన్తశ్చత్వర్థః అతః శాస్త్రవిహితాని కర్తాణ్యగ్నిహోత్రాదీని కుర్వన్నేవ జిజీవిషేత్. కథం పునరిదమవగమ్యతే-పూర్వేణ మంత్రేణ సన్న్యాసిన్ జ్ఞాననిష్ఠతోక్తా -

అ—మంత్రేణ కర్త విహితం-శతస్సముచ్చయానుష్ఠానే తాత్పర్యం మంత్రద్వయస్యే త్యేకచేజీ శక్త్యాముద్భవయతి (కథంపునరితి) శుద్ధబ్రహ్మజ్ఞానకర్తృశరేకాధికారే విరుద్ధత్వాత్. ఋతుగమనత్రిదండిధర్తవదస్త్రేవ తత్రాపి క్రమేణైకకర్తృత్వమితి చేన్న-విశిష్టరూపభేదాద్విన్నాధికారత్వాత్. యచ్ఛక్తం జ్ఞానకర్తృణోర్విహితత్వేన శుద్ధిసామ్యద్విరోధోఽసిద్ధ ఇతి-తదనన్-ఋతుగమనత్రిదండిధర్తయారభ్యవిరోధ ప్రసక్తాత్. తదుభయం నైకస్య విహితమితి చేత్, తుల్యమేతత్. ప్రతిషేధాత్తత్ర న సముచ్చయ ఇతి చేత్-ఇహాపి “న కర్తానాన ప్రజయా నానుభూయేద్బహూశ్చ” సిత్యాః ప్రతిషేధస్తుల్యః. కేవలకర్తృవిషయో నిషేధ ఇతి న చ వాచ్యం. కేవలపదవ్యవచ్ఛేద్యాభివాత్. సముచ్చయవిధేరద్యాప్యనిశ్చితత్వాత్, తస్మాన్న సముచ్చయేతాత్పర్యం మంత్రద్వయస్యేత్యాహ (జ్ఞానకర్తృణోర్విరోధమితి)కర్తృత్వాద్యధ్యాసాశ్రయం కర్తృ శుద్ధత్వాత్కర్తృత్వాదిజ్ఞానేనోపమృద్యత ఇతి సంబంధగ్రన్థే యథోక్తం సహనవస్థాన

వే—కేషాంచిత్ నావరతో దుశ్చరితాదిత్యాదిబలాత్ స్యానుగుణా నిష్క్రమే

కూ—ఇహ, లోకే జిజీవిషేత్-జీవతుమిచ్ఛేత్, బ్రహ్మవిదోషి యావద్విద్యాపూర్తి వితుమిచ్ఛా భవతీతి ప్రాప్తత్వాచ్ఛతసంఖ్యాకాన్వత్సరాజ్ఞోపనిషత్ప్రమాద్య కర్తాణి కర్తృత్వైవేతి విధిస్సప్రాప్రియతవ్యః. యావజ్ఞానయోగాధికారం కర్తయోగః కర్తృత్వ ఇతి భావః. కర్తయోగో నామ “దైవమేవాపరే యజ్ఞ”మిత్యాదినా వికల్పవిహితం. కర్తయోగావాంతరభేదేష్వేకం యథారుచ్యంగితయా స్వీకృత్యాన్యాని నిత్యవైమిక్యాని తదన్తరతయోపసంహృత్యానంగకర్తానుష్ఠానవిశేషః. న కదాచిదపి విద్యాం కర్తృ పరిత్యజేద్దీత్యేవకారాభిప్రాయః. త్వయి ఈశ్వరపరతన్త్రాత్త్వస్వరూపతయా లోకజ్ఞాపరిపాలనరూపకర్తానుష్ఠానే అధికారపూర్తిమతీతి భావః. ఏవం ఏవమేవానుష్ఠేయం.

శం—ద్వితీయేన తదశక్తస్య కర్తృనిష్ఠభేతి. ఉచ్యతే—జ్ఞానకర్తృణోర్విరోధం పర్యవసాదకమ్యుక్తిం యథోక్తం న స్మరసి కిం. ఇహాప్యుక్తం యోహి జీవీషేత్ న కర్తృకుర్వాత్, ఈశావాస్యమిదం సర్వం తేన త్యక్తేన భుంజీథాః మాగృభః కస్యస్విద్ధనమితి. “న జీవీషే మరణే వా గృధిం కుర్వీతారణ్యమియా”దితి చ పదం తతో న పునరియాదితి చ సన్న్యాసకాసనాత్. ఉభయోఃఫలభేదం చ వక్ష్యతి “ఇమా ద్వావేవ పంథానావను నిష్క్రాంతతరా భవతః క్రియావధిశ్చైవం పురస్తాత్సన్న్యాసశ్చ ఉత్తరేణ నివృత్తి మాగ్నేశేషణాత్రయస్య త్యాగః తయోః సన్న్యాస ఏవాచితచయతి న్యాసఏవాత్యరే చయ”దితి తెత్తిరీయకే “ద్వావిమావధ పంథానా యత్రవేదాః ప్రతిష్ఠితాః, ప్రవృత్తి

ఆ—లక్షణం విరోధం కిం న స్మరసి - యేనైకాధికారత్వం తయోఃకల్పయసీత్యర్థః మంత్రలింగాదసి తయోర్భిన్నాధికారత్వం ప్రతీయతఇత్యాహ (ఇహాప్యుక్తమితి) జీవీషిహః రాగిణః కర్తృఽపిహితం - సర్వమీశ్వరవివేచి జ్ఞానవత్స్త్యాగో విహితః కిం చ - ధన సమ్పన్నస్యైవ కర్తృణ్యధికారః - ప్రథమమస్త్రాధికారిణశ్చ ధనాకాంతానిషేధేన కర్తృధికారనిషేధః ప్రతీయతఇత్యర్థః. జీవీషా హి కర్తృధికారిణ ఏవ న జ్ఞానాధికారిణ ఇత్యుక్త ప్రమాణమాహ (న జీవీత ఇతి) అరణ్యం-స్త్రీజనాసంకిర్ణమాశ్రమం, ఇయాత్-గచ్ఛేదితి చ పదం పెదకాస్తస్థితిః, తతః అరణ్యవాసోపలక్షితాత్సన్న్యాససాన్యత్ న పునరియాత్ కర్తృశ్రద్ధయా న ప్రత్యావృత్తిం కుర్యాత్ ఇతి జీవీషాదిరసాతస్య సన్న్యాసవిధానాదిత్యర్థః. ఇతశ్చ నైకఫలకామస్య జ్ఞానకర్తృణోర్ధికారః ప్రతిపత్తవ్య ఇత్యాహ (ఉభియోరితి) “ఈ మోహః కశ్చోకవికత్వమనుచశ్యుత”ఇతి సనిదానార్థప్రహాణం జ్ఞానఫలం వక్ష్యతి సంసారమండలాంతర్గతమేవ దేశాంతరప్రాప్త్యాయత్తం హిరణ్యగర్భపదప్రాప్త్యాదిలక్షణం కర్తృఫలం వక్ష్యతి అగ్నేయం సుపథేత్యం లేనేత్యర్థః

వే—స్సాన్యత్, తదధికమాధికరణే తు ప్రామాదికానామేవాన్లేషః సరవిద్యానతామః

కూ—సీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకేణ స్థితికరోతి (సాన్యథేతోస్తీతి) ఇతః-అనుష్ఠానాత్ అన్యథా ప్రకారాంతరం అననుష్ఠానం నాస్తీత్యర్థః. నను బ్రహ్మవిదోపి కర్తాన హ్నివాశశ్యంభావే బంధస్సాన్యదిత్యత్రాహ (న కర్తృ బిప్యలే నర ఇతి) విద్యావిరుద్ధేవ కర్తృఫలేషు సరమతఇతి నరః. ప్రస్తుతే బ్రహ్మవిది సరో విద్యాగ్జరయా క్రియమాణ కర్తృయోగో న లిప్యతే - న స్వర్గాదిహేతుర్భవతి - అపితు జ్ఞానయోగద్వారా వ సాక్షాద్వాప్తప్రథమం పరిశుద్ధజీవాత్పవిత్రయకయోగముత్పాద్య పశ్చాద్భక్తియోగాం, భూతం ప్రత్యగత్ సాక్షాత్కారమేవోత్పాదయతీతి భాషా—యత్తు కుర్వన్నేవ

ఏవం త్వయి నాన్యథేతోఽస్తి న కర్త లిష్యతే సరే ౨
అసుర్యా నామ తే లోకా అంధేన తమసా వృతాః,

శం—అక్షణో ధర్మో నివృత్తౌ చ విభావితః” ఇత్యాదిపుత్రాయ విచార్య నిశ్చిత ముక్తం వ్యాసేన వేదాచార్యేణ భగవతా విభాగంచానయోర్ధర్మయిష్యామః. ౨

శం—అథేదానీమవిద్యస్మిందాత్మోయం మంత్ర ఆరభ్యతే అసుర్యాః పర మాత్మభావమద్వయమపేక్ష్య దేవాదయోష్యసురాః తేషాం చ స్వభూతాః అసుర్యాః నామశబ్దోఽనర్థకో నిపాతః తే లోకాః కర్తృభూని లోక్యన్తే - దృశ్యంలే, భుజ్యంత

అ—నారాయణోపనిషద్వాక్యమపి భిన్నాధికారిత్వే ప్రమాణయతి (ఇమా ద్వావే వేతి) పురస్తాత్ - సృష్టికాలేఽనునిష్కాంతతరం భూతసృష్టిమనుప్రవృత్తౌ భిన్నాధికారిత్వాదుభయోస్సన్నాన్యసవితీరిక్షః శ్రేష్ఠో భవతి పరమపురుషార్థావ్యవధానాది త్యర్థః వ్యాసవాక్యమపి సంవాదకమాహ (ద్వావిమావితీ) ౨

అ—అద్యమస్త్రార్థం ప్రపంచయితుం ప్రథమమవిద్యస్మిందా క్రియతఇత్యాహ (అథేతి) (తే లోకా ఇతి) తచ్ఛబ్దో యచ్ఛబ్దార్థే (యథాశ్రుతమితి) యేన యేన యాదృశం ప్రతిషిద్ధం విహితం వా దేవతావిజ్ఞానమనుష్ఠితం, స తదనురూపామేవ

వే—స్థానీతః జ్ఞానాగ్నిదగ్ధాధికారో విధినిషేధానధికారీ పక్షస్తు న వేదవిత్పత్తయః ౨

వే—పక్ష్యమాణవిద్యాయాం కీఘం ప్రపృత్యర్థముక్తప్రకారబ్రహ్మవేదన విధురతయా విత్తేషణాయోగాచ్చ, అన్యథా భవద్విజ్ఞానానుష్ఠానైరాత్మఘాతినాం నిరయపాతోఽవశ్యంభావీత్యాశయేనాహ (అసుర్యానామేలోకా అంధేన తమసా వృతాః, తాంస్తేప్రేత్యాభిగచ్ఛంతి యే కే చాత్మహనోజనాః ఇతి) అసుర్యాః అసు

కూ—కర్తాణీత్యయం విధిః అవిద్యద్విషయ ఏవ - న బ్రహ్మవిద్విషయ ఇతి. తస్య విధి నిషేధకాస్త్రవశ్యత్వాభావాత్తస్య బ్రహ్మజ్ఞానాగ్నినా అధికారః ప్రణిష్ఠ ఇతి శాంకరం వ్యాఖ్యానం-తత్ప్రకరణవిరుద్ధం “విద్యాం చావిద్యాం చ యస్త ద్వేదోభయం సహ, అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే” ఇత్యుపరితనవిధ్యంతః విరుద్ధం, చేతి న వేదవిదో బహుమన్యంతే. ౨

కూ—ఏవం మంత్ర ద్వయేన తత్త్వత్రయస్వరూపం విద్యాంగకర్తానుష్ఠాన స్వరూపం చ యథావదుపదిష్టం ఇదానీం యే కేచనాసురప్రకృతయో యథోపదేశః తత్త్వత్రయమవిదిత్యాఽన్యథా జానంతి కామక్రోధలోభాద్యన్వితాస్సంతకాన్త విధిముత్సృజ్య యజ్ఞాదికర్తృ కుర్వంతి నిషిద్ధాని చాచరంతి తే సర్వే స్వాత్మఘాతిన తేషాం నిరయపాతోఽవశ్యంభావీత్యుపదిశత్యాచార్యః (అసుర్యాఇతి) అసురాణా

తాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తి యే కేచాత్తహనో జనాః.

3

ఇతి జన్తాని అంధేన-అదర్శనాత్త-కేనాజ్ఞానేన తమసా ఆవృతాః-ఆచ్ఛాదితాః, తాన్ స్థావరాస్తాన్ ప్రేత్య త్యక్త్వా ఇమం దేహం అభిగచ్ఛంతి యథాకర్తృయథా శ్రుతం (ఏకే చాత్తహనః)ఆత్మానం ఘ్నంతీతి ఆత్మహనః కే తే జనాః యేఽవిద్వాంసః కథం తే ఆత్మానం నిత్యం హింసంతి అవిద్యాదోషేణ విద్యమానస్యాత్మనః ప్రిరస్కరణాత్, విద్యమానస్యాత్మనో యత్కార్యం ఫలమజరామరత్వాదిసంవేదనాదిలక్షణం తద్ధతస్యేవ

ఆ-యోనిమావృతీత్యర్థః ఆత్మహంతృత్వస్యోదరభేదిని ప్రసిద్ధేః కథమవిద్వాంస ఆత్మహన ఇత్యాహ (కథంత ఇతి) ఉదరభేదినోఽధ్యాత్మభికారే ప్రసంగాభావాదశుద్ధ త్వాధ్యాసేన తిరిస్కారవివాత్తహంతృత్వమిత్యాహ (అవిద్యాదోషేణేతి) యథా కస్య చిచ్ఛుద్ధస్య మిథ్యాభిశాపోఽకస్రవధ ఉచ్యతే తద్విదాత్మని పాపిత్యాద్యధ్యాసోపి హింసైవేత్యర్థః. అజరామరత్వాదిలక్షణోఽహమితి సంవేదనమభిధానం చ యత్కా-

వే-రస్య స్వమితివదాసురప్రకృతీనామనుభావ్యా ఇత్యర్థః, నామేతి ప్రసిద్ధా, తే నరకసంక్షిప్తాః భీషణతమాః లోకాస్సంతి, పునస్తానివిశిష్య, అంధేన తమసా వృతాః గాఢేనాంధకారేణ వ్యాప్తాః, తాన్ ఆలోకప్రసంగరహితాన్, తే స్వాత్మఘాతినః, ప్రేత్య తదాతనదేహాదుత్క్రమ్య, అభిగచ్ఛంతి కారేన్నిలిన నిరంతరం ప్రాప్నువంతి, యే కేచ దేవజాతీయా మనుష్యజాతీయా వా తత్రాపి బ్రహ్మణక్షత్రియాదయో వా ఆత్మహనః, “అసన్నేవ స భవతి అసద్భ్రష్టాతి వేద చేత్” ఇత్యామ్నా తామసత్కల్ప

కూ-స్వభూతా అసుర్యాః అసురస్వభావభూతా వా ఆసురప్రకృతీనామేవాను భావ్యాః అన్యేషాం దైవప్రకృతీనామనుభవితమశక్యా ఇత్యర్థః అతిభీషణా ఇతి యా వత్ నామేతి ప్రసిద్ధా అతిభీషణా నరకసహితాస్తే లోకాస్సంతీతి సర్వశాస్త్రప్రసిద్ధ మితిభావః. పునస్తాన్ విశిష్య(అంధేన తమసా వృతా ఇతి) అంధేన-అతిగాఢేన తమసా అంధకారేణావృతాః - వ్యాప్తాః, తాన్ అతిభీషణానాలోకప్రసంగరహితాంశ్చ లోకానితి భావః, యే కేచ, దేవజాతీయా మనుష్యజాతీయా వా, తత్రాపి బ్రహ్మణా వా క్షత్రియాదయో వా, ఆత్మహనః, “అసన్నేవ స భవతి అసద్భ్రష్టాతి వేద చేది”త్యామ్నా తామసత్కల్పతాం స్వాత్మానం నయంతః. బ్రహ్మజ్ఞానహీనాః కామ్యకర్తాదినిష్ఠా ఇత్యర్థః. తథాచ బృహదారణ్యకే, “అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసా వృతాః, తాన్స్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తి అవిద్వాంసోఽబుధా జనా” ఇతి. దేహపాతముఖేన పాతకవర్గస్య చోపలక్షణమిదం. పాతకీనశ్చ యే జనాః - జని మస్తః. సంసరంత ఇత్యర్థః. స్వాత్మఘాతినస్తే సర్వప్రేత్య - తదాతనదేహాదుత్క్రమ్య.

అనేజదేకం మనసోజవీయో

శం—తిరోభూతం భవతీతి ప్రాకృతా అవిద్వాంసో జనా ఆత్మహన ఉచ్యంతే తే నహ్యోత్తహననదోషేణ సంసరంతి తే. 3

శం—యస్యాత్మనో హననాదవిద్వాంసః సంసరంతి-తద్విపర్యయేణ విద్వాంసో ముచ్యంతే - తేనాత్మహనః. తత్కీదృశమాత్మతత్త్వమితి. ఉచ్యతే అనేజత్ - న ఏజత్. ఏజృకమ్మనే కమ్మనం చలనం. స్థిరత్వప్రచ్యుతిః. తద్వర్జితం. సర్వదా ఏక రూపమిత్యర్థః. తచ్చైకం సర్వభూతేషు. మనసః - సంకల్పాదిలక్షణాత్. జవీయః - జవవత్తరం. కథం విరుద్ధముచ్యతే- ధృవం నిశ్చలమిదం మనసో జవీయ ఇతి చ. నైష

అర్థం తదపి హతస్యేవ న దృశ్యత ఇతి హననముపచర్యత ఇత్యాహ (విద్యమానస్యేతి) అస్యాత్మఘాతస్య ప్రాయశ్చిత్తవిధానాదర్శనాత్సంసరణమేవ ఫలమిత్యాహ (తేన హీతి. 3

అనేజత్తరమంత్రమవతారయతి (యస్యాత్మన ఇత్యాది) అవిక్రియమేకం చేదాత్మతత్త్వం కథం ప్రర్థికేచన స్వర్గగామినః కేచన నరకగామిన ఇతి సాంసారికవ్యవస్థా స్యాదితి చేత్. మనఃపాధినిబంధనేత్యభిప్రేత్యాహ (మనస ఇత్యాదినా) ఉపాధేరనువర్త

వే—తాం స్వాత్మానం నయంతః దేహపాతముఖేన పాతకవర్గోపలక్షణమిదం, జనాః జనిమంతః సంసరంత ఇత్యర్థః. 3

వే—సర్వావాసత్వేన ప్రస్తుతమిశ్వరతత్త్వం విరుద్ధపదభిలాషవ్యంజితేన విచిత్ర శక్తియోగేన విశదయతి (అనేజదేకం మనసో జవీయ ఇతి (అనేజత్) అకమ్మమానం, ఏకం ప్రధానభూతం స్వాధీనస్వసమానద్వితీయరహితం వా, మనసో జవీయః వేగవత్తరమనసోఽప్యతిశయితజవం, నన్విదం న జాఘతీతి నిష్కమ్మత్వం వేగవత్తరత్వం

కూ—అభిగచ్ఛంతి-అభితో గచ్ఛంతి. సర్వాస్పృశివ్యస్తరిక్షస్వర్గకారవాదినంజ్ఞతా నసి నారకలోకాన్నిరస్తరం గచ్ఛంతీత్యర్థః. 3

కూ—ఏవం తృతీయేన మంత్రేణ విద్యాయాం శీఘ్రప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థం అవిదుషామనర్థ ఉక్తః. అథ ఆచార్యస్సర్వావాసత్వేన ప్రస్తుతస్య పరస్య బ్రహ్మణోఽనంతవిచిత్రశక్తియోగం విరుద్ధపదభిలాషేన వ్యంజయన్నుపదిశతి (అనేజదేకమితి) అనేజత్ - ఏజృకమ్మనే. అకమ్మమానం ఏకం - ప్రధానతమం శాస్త్రవిదుషాం స్వాధీనస్వం సమానాధికద్వితీయరహితమితి వా. “నతత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యత” ఇతి శ్రుతేః పరమసామ్యమాపన్నా అపి ముక్తాః బ్రహ్మధీనా ఏవేతి భావః. మనసో జవీయః

నై నద్దేవా ఆత్మనా పూర్వమర్హత్,

శేం—దోషః - నిరుపాధ్యుపాధిమత్వేనోపపత్తేః. తత్ర నిరుపాధికేన స్వేన రూపే
ణోచ్యతే ఆనేజదేకమితి. మనసో న్యకరణస్య సజ్జుల్బవికల్పలక్షణసోపాధేరనువర్త
నాత్. ఇహ దేహస్థస్య మనసో బ్రహ్మలోకాదిదూరగమనం సజ్జుల్పేన క్షణమాత్రా
ద్భవతీత్యతో మనోజవిష్టం లోకే ప్రసిద్ధం తస్మిన్తస్య బ్రహ్మలోకాదీక ద్రుతం
గచ్ఛతి సతి ప్రథమంప్రాప్తవాత్తవై తస్మాదభాసో గృహ్యతే-అతో మనసో జవీయ
ఇత్యాహ (నై నద్దేవా) ద్యోతనాద్దేవాః - చక్షురాద్దీప్తియాణి వినత్-ప్రకృతమాత్మ
తత్త్వం నాత్మనా - సప్రాప్తవంతః. లేభ్యో మనో జవీయః-మనోవ్యాపారవ్యవహిత
త్వాత్ - ఆభాసమాత్రమప్యాత్మనో నైవ దేవానాం విషయాభవతి. యస్తాజ్ఞవనా
న్మనసోఽపి పూర్వమర్హత్ - పూర్వమేవ గతం. వ్యోమవద్యాధ్యుపాధ్యుత్. సర్వవ్యాపి

ఆ—నాత్ విక్రియాదివ్యవహారా శ్రయత్వమితి శేషః. నను మనసో దేహంతఃస్థత్వాత్
బహిర్గమనాయోగ్యాత్వాత్కథం వేగవత్త్వమిత్యాశంకా హ (దేహస్థస్యేతి) జవీయ
స్తాదకావదివత్త్వే చక్షురాదిగ్రాహ్యత్వం ప్రాప్తమిత్యాశంక్యాహ (నై నద్దేవా ఇతి)
చక్షురాదిప్రవృత్తేః మనోవ్యాపారపూర్వకత్వాత్తదవిషయత్వే చక్షురాదివిషయత్వ
మప్యాత్మనో న సమ్భవతీత్యర్థః. మనసో వా కథం న విషయ ఆత్మేత్యతాహ (యస్తా

వే—చేతి, మైవం, తాత్పర్యవృత్త్యా సుఖుచితత్వాత్, సర్వస్య స్వేన నిత్యవ్యాప్తత్వా
దనేజత్, సర్వదా మనసో గోచరదేకమతిక్రమ్య వృత్తేః మనసో జవీయఉపచర్యతే,
ఏవ ముత్తరేష్వపి వాక్యేషు భాష్యం (నై నద్దేవా ఆత్మనా పూర్వమర్హత్) పా)గేవ
సర్వాత్ పా)త్మనాత్ దేవా హిరణ్యగర్భాదయో నాత్మనా ఏతావంతం కాలం
న లేభిరే, విభుత్వేన నిశ్యపాప్తమసి కర్తృప్రతిబద్ధజ్ఞానాః క్షేత్రజ్ఞాః విద్యాధిగమా
త్పూర్వం స్వబుద్ధ్యా న ప్రాప్నువంతీతి న విరోధః, యథోక్తం ఛాందోగ్యే "తద్యథా

కూ—వేగవతో మనసోఽపి జవీయః వేగవత్తరం ప్రకృత్యతిక్రాంతమసి దేశం క్షణమా
త్రాన్తనస్సజ్జుల్పేన గచ్ఛతి చేత్ తతఃపూర్వమేవ తత్ర గచ్ఛతీతి భావః నిష్కంపం
వేగవత్తరం చేతి విరోధప్రతీతిః పరిహారస్తు విభుత్వాద్వస్తుతో ఆనేజత్ తతఏవ మనసో
ప్యగోచరదేశే సర్వవైవ వృత్తేః మనసో జవీయఇత్యుపచర్యత ఇతి. కించ దేవాః బ్రహ్మ
యద్రాదయోఽపి పూర్వమర్హత్ ప్రాగేవ సర్వాత్ దేవానాంప్రొత్పదిత్యర్థః. ఏతత్
ప్రస్తుతం సర్వావాస్యం పరం బ్రహ్మ నాత్మనా ఏతావంతం కాలం న లేభిరేతి
భావః పూర్వమేవ ప్రాప్తం న లేభిరేతి విరోధభాసం విభుతయో ప్రాప్తమసి కర్తృ

తద్ధావతోఽన్యసత్వేతి

శం—తదాత్మ తత్త్వం సర్వసంసారధర్మవర్జితం స్వేన నిరుపాధికేన స్వరూపేణావిక్రియ
మేవ సదుపాధికృతాస్సర్వాస్సంసారవిక్రియాః అనుభవతీవావివేకినాం మూఢానామ
నేకమివ చ ప్రతిదేహం ప్రత్యవభాసతఇత్యేతదాహ, తద్ధావతః ద్రుతం గచ్ఛతో
ఽన్యాక్ మనోవాగింద్రియప్రభృతీనాత్మవిలక్షణాక్ ఆత్మేతి - ఆతీత్య గచ్ఛతీవ
ఇవార్థం స్వయమేవ దర్శయతి (తిష్ఠదితి) స్వయమవిక్రయమేవ సచిత్సర్వః. తస్మిన్
ఆత్మతత్వే సతి నిత్యచైతన్యస్వభావే. మాతరిశ్వా - మాతరి-అంతరిక్షే శ్వసితి గచ్ఛతీతి
వాయుః సర్వప్రాణభృత్ క్రియాత్మకః. యదాశ్రయాణి కార్యకారణజాతాని

ఆ—దితి) యథా మనస్థస్య పరిమాణం మనసో న విషయః అత్యంతావ్యవధానాత్.
తథాత్మావ్యత్యంతావ్యవధానాన్త ససో న విషయస్తద్వ్యావకత్వాచ్చేత్యర్థః. ఉక్తాత్మ
సంభావనాయోగోపపత్తిమాహ (తస్మిన్నాత్మతత్వే సతీతి) క్రాంతాని కర్తాణి సోమా
జ్యపయఃప్రభృతిభిరన్యస్సంపాద్యంత ఇతి సంబంధాల్లాక్షణికోఽపృట్టః. కర్తృసు
ప్రాణిచేష్టాయాశ్చాఽన్నిమిత్తత్వప్రసిద్ధేః కారణవాచకశృట్టః కార్యే లక్షణయా

వే—హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సంచరంతో న విందేయురేవమేవే
మాస్సర్వాః ప్రజాః అహరహర్గచ్ఛంత్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న వింధంత్యనృతేనహిప్ర
త్యూధా”ఇతి (తద్ధావతోన్యసత్వేతి తిష్ఠత్) ‘యః పృథివ్యాం తిష్ఠత్ య ఆత్మని
తిష్ఠ’న్నిత్యాదిక్రమేణ తత్సర్వత్ర తిష్ఠదేవ ధావతో గరుడాదీనవ్యత్యేతి యావద్యా
వద్ధావంతి జవినస్తావతః పరస్తాదపి వర్తతఇత్యర్థః, యథోచ్యతే “వర్షాయతశలేనాసి
పక్షిరాడివ సంపతక్, నైవాంతం కారణస్వేయాద్యద్యపి స్వాన్ననోజవ”ఇతి. అన్యే
హం క్వచిత్తిష్ఠతాం ధావదతిక్రమణం నాస్తీతి వైచిత్రి, అన్యదపి కించిదాశ్చర్య

కూ—సంకుచితజ్ఞానాః క్షేత్రజ్ఞా ఆచార్యోపదేశాద్విద్యానా స్వబుద్ధ్యా నాప్నువన్మితి
పరిహరః యథోక్తం ఛాందోగ్యే, “తద్యథా హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యు
పరి సంచరంతో న విందేయురేవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛంత్య ఏతం
బ్రహ్మలోకం న విందంతి అనృతేన హి ప్రత్యూధా”ఇతి అపిచ (తద్ధావతోన్యసత్వేతి
తిష్ఠత్) ‘యః పృథివ్యాం తిష్ఠత్ య ఆత్మని తిష్ఠత్ యస్సర్వేషు భూలేషు తిష్ఠన్మి’
త్యాదిక్రమేణ సర్వత్ర తిష్ఠదేవ తత్ బ్రహ్మ ధావతోఽన్యాక్ గరుడాదీనవ్యత్యేతి
తిష్ఠతః పురుషస్య ధావదతిక్రమణం న ఘటతఇతి విరోధప్రతిభానం జవినో యావద్యా
వద్ధావంతి తావతస్తావతః పరస్తాదపి వర్తతఇతి తాత్పర్యాదవిరోధః యథోచ్యతే

తిష్ఠత్తస్మిన్నపమాతరిశ్వా దధాతి.

౪

తదేజతి తన్నై జతి తద్ధూరే తద్యంతికే,

శం—యస్మిన్నోతాని ప్రాతాని చ యత్సాత్ర సంజ్ఞికం సర్వస్య జగతో విభారయత్పు సమాతరిశ్వా. అపకర్తాణి ప్రాణినాం చేష్టాలక్షణాని అగ్న్యదిత్యాదీనాం జ్వలనదహన ప్రకాశభివర్షణాదిలక్షణాని దధాతి విభజిత్యర్థః. ధారయతీతి వా. “భీమాస్తాద్వాతః పవలే” ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. సర్వాహికార్యకారణాదివిక్రియా నిత్యచైతన్యాత్సర్వరూపే సర్వాస్పదభూతే సత్యేవ భవంతీత్యర్థః.

౪

శం—న మంత్రాణాం జామితాస్తీతి పూర్వముల్లోక్తమప్యర్థం పునరాహతత్

టి—ప్రయుక్త ఇత్యర్థః. ఈశ్వరస్యాపి హిరణ్యగర్భస్య నియతప్రవృత్త్యనుభానుప పత్వాఽధిష్ఠాతా పరమేశ్వరస్సంభావ్యత ఇత్యుక్తం. ఇదానీం మాతరిశ్వగ్రహణముప లక్షణార్థమదాయ తాత్పర్యమాహ (సర్వాహితి)

౪

టి—జామితా ఆలస్యం వ్యాపిత్యాద్వాహ్యలోఽస్తి నిరతిశయసూక్ష్మత్వా

వే—మిత్యాహ (తస్మిన్నపమాతరిశ్వా దధాతీతి) తస్మిన్నపస్థితః అప్రిబంధానుగుణ కారిశ్వాదిరహితోపి వాయుః అపా విభర్తి, సర్వాధారభూతేన సర్వేశ్వరేణ విధృత స్స మాతరిశ్వా తచ్ఛక్త్యైవ పాథః పయోధరనక్షత్రగ్రహతారకాదికం విభర్తిత్యుక్తం భవతి, స్మర్యతే హి “ద్యౌస్సచంద్రార్కనక్షత్రం ఖం దిశో భూర్తహోదధిః, వాసు దేవస్య వీర్యేణ విధృతాని మహాత్మనః” ఇతి.

౪

వే—అనేజదేకం మనసో జవీయ ఇత్యుక్తమర్థమాదరాన్తు ఖాంతరేణాను

కూ—“పర్వాయుతశత్రైగ్వాపి పక్షిరాడివ సంపతక్, నై వాంతం కారణస్యేయాద్వద్యపి స్యాన్ననోజవ” ఇతి అన్యదపి కించిదాశ్చర్యమిత్యాహ (తస్మిన్నపమాతరిశ్వా దధాతి) తస్మిన్ వాసుదేవే అపస్థితో మాతరిశ్వా ఆపఇత్యుపలక్షణం పాథః పయోధరగ్రహ నక్షత్రతారకాదికం విభర్తిత్యర్థః ధారణానుగుణకారిన్యరహితోపి వాయుః పాథః ప్రభృతికం విభర్తిత్యుద్భృతం సర్వాధారభూతేన సర్వేశ్వరేణ విధృతో వాయుః తచ్ఛక్త్యైవం విభర్తిత్యభిప్రాయః “ఏష సేతుర్విధరణఏషాం లోకానామసంభేదాయ ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రకాసనే గార్హి సూర్యాచంద్రమసౌ విధృతో తిష్ఠతః ద్యౌస్స చంద్రార్కనక్షత్రా ఖం దిశో భూర్తహోదధిః, వాసు దేవస్య వీర్యేణ విధృతాని మహాత్మనః” ఇత్యాదిషు ప్రసిద్ధమేతత్.

౪

కూ—అథేదానీమాచార్యః స్వోపదిష్టం విచిత్రశక్తిత్వమేవాదరార్థం ము

శం—ఆత్మ తత్త్వం యత్ప్రకృతం ఏజతి చలతి తదేవ చ నైజతి స్వతో నైవ చలతి
అచలమేవ సచ్చలతీవేత్సర్థః కించ తద్దూరే వర్ష కోటిశతైరవ్యవిదుషామప్రాప్య త్యాద్ధూర
ఇవ తత్ ఉ అన్నికే ఇతి ఛేద్యః సమాపే అత్యంతమేవ విదుషాం ఆత్మ త్యాత్ న కేవలం

ఆ—దంతశ్చేదస్తి తర్హి నిరంతరమేకరసం న స్యాత్ మానాభావాదిత్యాశంక్యాహ

వే—శాస్త్రి(తదేజతి తదు నైజతీతి) తద్వాస్తవం తత్త్వం పూర్వోక్తప్రకారేణ జవీయ
స్తాది నా ఏజతి కంచలే, కంచతఇవేత్సర్థః, తదు నైజతి, తదేవ వస్తువృత్త్యా న
కంచలే, తద్దూరే తద్వదన్నికే, తద్దూరేంతికే చ వర్తలే, మూఢప్రతిబుద్ధపురుషభేదా
పేక్షయా విభోరేవ దూరాంతికవర్తిత్వవ్యవదేశః, యథాహ శానకః “పరాఙ్ముఖానాం
గోవిందే విషయాసక్తచేతసాం, లేషాం తత్పరమం బ్రహ్మ దూరాద్ధూరతరే స్థితం.
తన్నయత్వేన గోవిందే యే నరా నృప్తచేతసః, విషయత్యాగినస్తేషాం విజ్ఞేయం చ
తదంతికే” ఇతి. కేచిత్పదార్థాః కస్యచిదంతర్భవంతి న బహిః, కేచిద్బహిర్భవంతినాంతః,
తదభయవ్యావృత్తిమాహ (తదంతరస్య సర్వస్య తదుపరస్యాస్య బాహ్యతః ఇతి) తత్
సర్వవ్యాప్తముక్తం పరం బ్రహ్మ, అస్య విచిత్రచిదచిద్రూపేణ ప్రమాణసిద్ధస్య
సర్వస్య ఐదుతః అంతర్భవతి అప్రతిఘాతాదవిభక్తదేశం వర్తతఇత్సర్థః, తదేవ సర్వ

కూ—ఖాంతరేణ పునరనుశాస్త్రి (తదేజతీతి) భూయోభూయః ప్రవచనం శ్రవణం
చకర్తవ్యమితి చ పునరనుశాసనస్యాభిప్రాయః తథాచ శాస్త్రం. “పరీక్ష్య లోకాన్
కర్తచితాన్పాప్తిణో నిర్వేదమాయానాన్ స్మృకృతః కృతేన, తద్విజ్ఞానార్థం సగురుః
వాభిగచ్ఛేత్సమితానిశిష్టిత్రియం బ్రహ్మసిద్ధం, తస్మై స విద్వాంసపసన్నాయ సమ్మ
కృతాంశచిత్తాయ శమాన్వితాయ, యేనాత్మరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం
తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యా”మితి తత్త్వతః ఆజ్ఞానసంశయవివర్జయనిరాసో యథా భవతి
తథా ప్రోవాచ ప్రకర్షేణ బ్రూయాత్ పునఃపునఃపరిశేదేత్సర్థః అతఏవ. “తద్విష్ణు
ప్రణిహతేన పరిప్రక్షేన సేవయే”త్యాదిభగవతోపదిష్టస్యాపృథస్య నైశద్యాయ తత్త్వ
దర్శనకాశాత్ప్రణిహితాతాపిపరస్పరం పునః పునశ్చక్షణం విహితం ఉపదిష్టా చ పునరను
గీలేత్యాహురాచార్యాః (తదేజతి) తత్ సర్వవ్యాప్తం పరం బ్రహ్మ ఏజతీవ కమ్మ
ఇవ జవీయఏవేతియావత్ తదు తదేవ నైజతి వస్తుతస్తు న కంచలే తద్దూరే చ త
వాంతికే చ వర్తలే ఆసురైవప్రకృతికపురుషభేదాపేక్షయా విభోరేవ దూరాంతి
వర్తిత్వవ్యవదేశః ఆహ చ భగవాన్పానకః. “పరాఙ్ముఖానాం గోవిందే విషయాసక్త
చేతసాం, లేషాం తత్పరమం బ్రహ్మదూరాద్ధూరతరే స్థితం. తన్నయత్వేన గోవిందే యే

తదంతరస్య సర్వస్య తదు సర్వస్యాస్య బాహ్యతః.

౫

యస్తు సర్వాణి భూతాని ఆత్మ న్యేవానుపశ్యతి,

శం—దూరే అంతికే చ తదంతరే అభ్యంతరే సర్వస్య, యఆత్మా సర్వాంతరీక్షతి శ్రుతేః అస్యసర్వస్య జగతో నామరూపక్రియాత్మకస్య తదు అపి సర్వస్యాస్య బాహ్యతః వ్యాపి త్వాత్ ఆకాశపన్నిరతిశయసూక్ష్మ త్వాదంతః, ప్రజ్ఞానఘనవివేతి చ శాసనాన్నిరంతరం. ౫

శం—యస్తు పరివ్రాట్ ముముక్షుః సర్వాణి భూతాని అప్యక్తాదీని స్థావ రాంతాన్యాత్మ న్యేవానుపశ్యతి ఆత్మ వ్యతిరిక్తాని న పశ్యతీత్యర్థః సర్వభూతేషు చ

ఆ—(ప్రజ్ఞానఘనవివేతి).

౫

ఆ—ఉత్తాత్ప్రజ్ఞానస్య ఫలం విధినిషేధాతీతజీవన్ముక్తస్వరూపేణాపస్థాన

వే—స్యాస్య బహిరసి భవతి, పరిమితానాం పదార్థానాం భావదేశభవాభావదేశేషి వర్తత ఇతి యావత్, తదేతద్వ్యక్తముక్తం తైత్తిరీయే, సర్వపరవిద్యోపాస్యవిశేషనిర్ధారణార్థే సహస్రశీర్ష మిత్యనువాకే. “యచ్చ కించిజ్జగత్సస్తి కౌ దృశ్యతే శ్రూయతేసి వా, అంతర్వహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణస్థినితః” ఇతి. ౫

వే—ఏవం సర్వస్య బ్రహ్మత్వకత్వముక్తం, అథ తద్విదసాన్సంప్రతికం ప్రయోజనమాహ (యస్తు సర్వాణి భూతాని ఆత్మ న్యేవానుపశ్యతి, సర్వభూతేషు చాత్మానం . తతో న విజుగుప్సత ఇతి) బ్రహ్మవిస్తాహత్యైవి విశేషద్యోతనాయ తుశబ్దః,

కూ—నరా న్యస్తచేతనః, విషయత్యాగినస్తేషాం విజ్ఞేయం చ తదంతికే” ఇతి ఇదమప్యేకం వైచిత్ర్యమిత్యాహ తత్ సర్వవ్యాప్తం పరం బ్రహ్మ అస్య సర్వస్య వివిధవిచిత్రయావతయా ప్రమాణప్రసిద్ధస్య సర్వస్య వస్తునో వర్ధవతి తదేవ పునస్తదానీమేవ సర్వస్య బహిరసి భవతీత్యర్థః అన్యేషాం తు గృహంతర్వర్తిపురషాణాం తదానీమేవ న బహిష్కత్వం సమ్భవతి బహిర్వసతాం చ నాంతర్వర్తిత్వమితీహ వైచిత్ర్యమితి భావః యద్యప్యణుషు నాన్తర్వర్తితా సంభవతి తథాప్యప్రతిఘాతాదవిభక్తదేశతయా పర్తిత్వమాత్రేణాణుష్ఠ్వంతర్వర్తితోవ్యక్తిః ఏవం బహిర్వ్యాప్తిరసి అవిభుద్రవ్యాపేక్షయేవ, న తు విభుద్రవ్యాపేక్షయాపీతి ద్రవ్యవ్యం తదిదం వైచిత్ర్యం తైత్తిరీయాకేపుష్కం. “అంతర్వహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణస్థినితః” ఇతి. ౫

కూ—ఏవం సర్వస్య బ్రహ్మత్వకత్వముక్తం అథ సర్వం జగద్బ్రహ్మత్వకమిత్యనుసందధానస్య ప్రయోజనమాహ (యస్తు సర్వాణి) యః తత్త్వజ్ఞానీ. అధికారిణో మాహత్మ్యజ్ఞాపనాయ. తుశబ్దః సర్వాణి భూతాని బ్రహ్మదిస్థావరాస్తాని

సర్వభూతేషు చాత్మానం తతో న విజుగుప్సుతే.

౬

యస్మింత్సర్వాణి భూతాని

శం—తేష్యేవ చాత్మానం తేషామపి భూతానాం స్వమాత్మానమాత్మ త్వేన యథాస్య దేహస్య కార్యకారణసంఘాతస్యాత్మాహం సర్వప్రత్యయసాక్షీభూతశ్చేతయితా కేవల నిర్గుణోఽనేనైవ స్వయాపేణావ్యక్తాదీనాం స్థావరాంతానా మహమేవాత్మేతి సర్వభూతేషు చాత్మానం నిర్వికేపం యస్తస్వనుపశ్యతి సః తతః తస్మాదేవ దర్శనాన్న విజుగుప్సుతే విజుగుప్సం ఘృణాం న కరోతి ప్రాప్తస్యాన్వైవానువాదోయం సర్వా హి ఘృణా ఆత్మనోఽన్యద్దుష్టం పశ్యతో భవతి ఆత్మానమేవాత్యస్తవిశుద్ధం నిరంతరం పశ్యతో న ఘృణానిమిత్త మర్థాంతరమస్తీతి ప్రాప్తమేవ తతో న విజుగుప్సుతఇతి.

౬

శం—ఇమమేవార్థమన్యోఽపి మంత్ర ఆహ (యస్మిన్ సర్వాణి భూతానీతి)

ఆ—మిత్యాహ (యస్మిన్వితి.)

౬

ఆ— ఇమమేవార్థమన్యోఽపి మంత్ర ఆహ—(యస్మిన్నితి) నిరతిశయానంద

వే—సర్వాణి భూతాని బ్రహ్మాదిస్థావరాంతాని, అత్రాత్మశబ్దస్సంఘోచకాభావాత్పృథగ్గణాదర్థస్వభావాచ్చ సర్వాంతరాత్మవిషయః, పృథివ్యాదిభిర్ధ్రియమాణమపి తస్మిన్ భేదపరమాత్మన్యవస్థితమిత్త్యేవకారాభిప్రాయః, అనుపశ్యతి అనుస్మృతం విశదం నిధ్యాయతి, సర్వభూతేషు చాత్మానమితి వ్యాప్తిమాత్రపరం, తస్య తైర్ధార్యత్వాభావాత్, స ఇతి ప్రతినిర్దేశోధ్యాహర్యః, తతో న విజుగుప్సుతే, బ్రహ్మాత్మకత్వేనానుదృష్టేషు సర్వేషు స్వాత్మభూతిన్యాయాత్కులజ్విదపి న విజుగుప్సుతే, క్వచిదపి నిందాం న కరోతీత్యర్థః.

౬

వే— పునరపి సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం సామానాధికరణ్యేన ద్రఢయతి,

కూ—ఆత్మస్యేవ పరమాత్మస్యేవానుస్మృతం పశ్యతి నిదిధ్యానతీత్యర్థః పృథివ్యాదిభిర్ధ్రియమాణమపి తస్మిన్ భేదపరమాత్మస్యేవ స్థితమిత్త్యేవకారాభిప్రాయః కించ సర్వభూతేషు చాత్మానం పరమాత్మానం యః పశ్యతి ఇదం వ్యాప్తిమాత్రపరం పరమపురుషస్యానన్యాధారత్వాదితి భావః యచ్ఛబ్దస్య స ఇతి ప్రతినిర్దేశోఽధ్యాహర్యః సః ఉక్తతత్త్వజ్ఞానీ తతః తేషు సప్తమ్యుక్తే తస్యే బ్రహ్మాత్మకతయా దృష్టేషు సర్వేషు భూతేష్విత్యర్థః న విజుగుప్సుతే మతజ్విదపి న బిభత్సతే స్వాత్మవిభూతిన్యాయాత్ క్వచిదపి నిందాం న కరోతీతి భావః.

౬

కూ—ఏవం వై యధికరణ్యేనోక్తం సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం సామానాధికరణ్యే

ఆత్మైవాభూద్విజానతః,

శం—యస్మిన్ కాలే యథోక్తాత్మని వా తాన్యేవ భూతాని సర్వాణి పరమార్థాత్ దర్శనాత్ ఆత్మైవాభూత్ ఆత్మైవ సంపృత్తః పరమార్థవస్తు విజానతస్తత్ర తస్మిన్కాలే తత్ర చాత్మని వా కళ్యాణః కో మోహః శోకశ్చ మోహశ్చ కామకర్మ బీజమజానతో భవతి న త్వాత్మైకత్వం విశుద్ధం గగనోపమం పశ్యతః కో మోహః కళ్యాణి శోక

ఆ—స్వరూపం అతఏవ దుఃఖాస్పృష్టమాత్మానమజానతశ్శోకో భవతి హః హతోహం న మే పుత్రోస్తి న క్షేత్రమితి తతః పుత్రాదీన్ కామయతే తదర్థం దేవతారాధనాది చిత్తీర్షతి న త్వాత్మైకత్వం పశ్యతః తతోఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శోకాదేరవిద్యాకార్య

వే—తథానుదర్శనస్య సద్యశ్శోకనివర్తకత్వమాహ (యస్మిన్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవా భూద్విజానతః, తత్ర కో మోహః కళ్యాణ ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి) యస్మిన్ ప్రణిధానసమయే, విజానతః స్వతంత్ర పరతంత్ర వస్తుభేదం సమ్యగుపదిష్టేన మాన్యేణ కాస్త్రేణ వివిచ్య జానః, ఆత్మైవ సర్వాణి భూతాని అభూత్ పరమాత్మైవ సర్వవిశిష్టః ప్రతీత ఇత్యర్థః, దేవోహమిత్యాదికట్టోకవేదమర్యాదయా శరీరాత్త భావేన జగద్భ్రష్టా సామానాధికరణ్యే సంభవతి బాధోపచారస్వరూపైక్యాదివత్సాః బహిష్కార్యాః, తత్ర తదా కో మోహః స్వతంత్రాత్మభ్రమాదిలక్షణో మోహో న సంభవతీత్యర్థః, కళ్యాణః పరవిభూతిభూతే సర్వస్మిన్నిర్మమత్వసిద్ధ్యా పుత్రమరణరాజ్యహరణాదావపి న కల్పి చోఢకస్యాదిత్యర్థః, యథాహ, “అనంతం బత మే చిత్తం యస్య మే నాస్తి కించన, మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే కించిత్పదహ్యతే” ఇతి, ఏకత్వమనుపశ్యతః

కూ—నాపి ద్రథయన్ తథానుదర్శనస్య సద్యశ్శోక మోహనివర్తకత్వమాహ (యస్మిన్సర్వాణి) యస్మిన్ ప్రణిధానసమయే విజానతః ఈకావాస్యమిత్యారభ్య తతో న విజాగుప్తుత ఇత్యేవమంటేన ఉపదిష్టం స్వతంత్ర పరతంత్ర వస్తుభేదం యథోపదేశం వివిచ్య జానత ఇత్యర్థః. నన్యేవమత్యంతభేదాభ్యుపగమే సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవా భూదితి సామానాధికరణ్యం భజ్యేతేత్యాశంక్య తస్మిన్సర్వాహయ “యస్యకృణ్ణిశరీరం యస్యాత్తాశరీర” మిత్యాది ఘటక శ్రుతిసిద్ధం సంబంధవిశేషమాహ (ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి) ఆకృతివ్యక్తిరివ గుణగుణిణోరివ చాత్యంతభిన్నయోరేవ జగద్భ్రష్టాణోరేకత్వం విభా గానర్హ సంబంధవిశేషం పశ్యతః విశదతమమనుభూయత ఇత్యర్థః “రామసుగ్రీవయోరైకత్వం దేవ్యేవం సమజాయత” ఇత్యాదిష్యేవ ఇహాప్యేకశబ్దస్య సంబంధవిశేషవివర్థో వివక్షి తుం యుక్త ఇతి భావః. ఏవం చ సత్యాహ (సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూదితి)

తత్ర కో మోహః కశ్చోకః

శం—మోహయోరవిద్యాకార్యయోరాక్షేపేణాసంభవప్రదర్శనాత్ సకారణస్య

ఆ—త్వావధారణాన్తూలావిద్యానివృత్త్యైవ కోకాదేరాత్యంతికనివృత్తిర్విద్యాఫలత్వేన

వే—సర్వవిజ్ఞైక్యమనుపశ్యతః, న హ్యయ మేకశబ్దః ఏకవ్యతిరిక్తాభావవరః, “ఈశావాస్యమిదం సర్వ”మితి ఈశ్వరవ్యాప్తత్వేన ప్రకాంతస్య కస్యచిత్క్రేనచిదపి బాధాభావాత్ సర్వభేదమిథ్యాత్వవేదనావేదనయోః కథంచిదపి తాదృశైశ్చోపదేశాదిప్రవృత్త్యయోగాచ్చ, న చాసౌ వరస్సరవిరుద్ధానాం స్వరూపైక్యప్రతిపాదకః, సర్వవ్యాపూతోత్సాదనే స్వపరమతవివేకాచివిష్ణవప్రసంగాత్, విజ్ఞైకత్వవివక్షా తు సర్వప్రమాణానుగుణ్యాద్భావ్యతే, తతోపి పరమత్ర ప్రకృతసామానాధికరణ్యనిర్వాహానుగుణసంబంధవివక్షా ప్రయుజ్యతే, న హి సంబంధవిశేషవివక్షయా రామసుగ్రీవయోరైక్యమిత్యాదిష్యేకశబ్దః, ఏతోచ శ్లోకో యద్యపి ముక్తవిషయతయా నేతుం శక్యః, తథాపి పూర్వానుగుణ్యాన్తముక్షుప్రశంసార్థత్వముచితం, తతశ్చ వైశద్యాతిశయవివక్షయా కాస్త్రజన్యజ్ఞానేన తన్తూలాపాసనాత్కజ్ఞానేన దర్శనవాచోయుక్తిః, సమాధివిశేషఫలభూతస్త్వద్యతనసాక్షాత్కారకపాయత్వేనాభిహితత్వాన్నాత్ర సంశయసీయః, మో

రూ—పరమాత్మైవ సర్వభూతశరీరకః ప్రతీతోఽభూదిత్యర్థః. తత్ర తదా ప్రణిధానసమయే కో మోహః స్వతంత్రాత్మభ్రమాదిలక్షణో మోహో న సంభవతి. కశ్చోకః పరమాత్మవిభూతితయాఽవగతే సర్వస్త్విన్నిర్మమత్వసిద్ధ్యా పుత్రమరణరాజ్యహరణాదేరపి న కశ్చిచ్ఛోకస్సాన్విదిత్యర్థః. యథాహ “అనంతం బత మే విత్తం యస్య మే నాస్తి కించన, మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే కించిత్ప్రదహ్యత”ఇతి—అత్ర కేచిత్ “సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూ”దితి బాధార్థం సామానాధికరణ్యం తథాచాత్మైవ సర్వాణి భూతాని అత్తవ్యతిరిక్తాని సర్వాణి న సంతీత్యర్థః యథా చోరః స్థాణురితి. స్థాణురేవాచయంచోర ఇతి హి తస్యార్థః తథేహాపీత్యాహుః అన్యే తు నరఃచరితవసర్వే లోకా ఇతివదౌపచారికమిదం సామానాధికరణ్యం నరపత్యధీనాస్సర్వే జనా ఇతి హి తత్ర నిర్వాహః తద్వదిహాపి పరమాత్మాధీనాని సర్వాణి భూతానీతి భావం వర్ణయంతి. అపరే తు ఘటశరావాదయస్సర్వే మృత్పిండవేదవేదివత్ జగద్భ్రష్టాణోరేకద్రవ్యత్వం పరికల్పేవేదం సామానాధికరణ్యం నిర్వాహ్యమిత్యాచక్షతే. సిద్ధాంతస్తు దేవోహం మనుష్యోఽహమిత్యాదివచ్ఛరీరాత్మభావసంబంధేనైవ జగద్భ్రష్టసామానాధికరణ్య

ఏకత్వమనుపశ్యతః.

2

స పర్యగాచ్ఛుక్రమకాయమవ్రణమన్నావిరం

శం—సంసారస్యాత్వంతఃసేవోచ్ఛేదః ప్రదర్శితో భవతి.

2

శం—యోయమతీతైర్మంత్రైరుక్త ఆత్మా సస్వేన రూపేణ కింలక్షణ ఇత్యాహం యం మస్త్రః (సపర్యగాత్) సః యథోక్తఆత్మా పర్యగాత్ పరిసమస్తాత్ అగాత్ గతవాన్ అకాశవద్యావీత్యర్థః శుక్రం శుద్ధం జ్యోతిష్మత్ దీప్తిమానిత్యర్థః

ఆ—వివక్షితా, లయమాత్రస్య సుఖప్తేషి భావాదిత్యాహ (శోకశ్చమోహశ్చేత్యాదినా).

2

వే—క్షోపాదౌపదేశపరేషు సర్వేషు వాక్యేషు దర్శనశబ్దఉపాసనవిషయ ఇతి శారీరకభాష్యే ప్రత్యపాది.

2

వే—పునరప్యేనం ఈశేశితవ్యతత్వవేదినం వేదితవ్యవిశేషబోధనేన చ విశిషష్టి (సపర్యగాచ్ఛుక్రమకాయమవ్రణమన్నావిరం శుద్ధమపావవిద్ధం) కవిర్నసీషీ పరిభూస్త్వయమ్భూర్యాథాతథ్యతోర్ధాన్వదధాచ్ఛాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యఇతి) సః సర్వభూతాంతరాత్మభూతబ్రహ్మదర్శి పర్యగాత్ ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః, బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి న్యాయాత్సమాధిలబ్ధేనానుభవేన ప్రాప్తవానితి సిద్ధానువాదో వా, ఆత్ర బ్రహ్మ సమశ్చుతి ఇతివత్, శుక్రం అవకాశప్రదాత్పురూపం, అకాయం సర్వశరీరకమపి

కూ—నిర్వాహే సంభవతి సతి బాధోపచారస్వరూపైక్యవత్తా వైదికైర్బహిష్కార్యా ఇతి.

2

కూ—పునరప్యేనమిశేశితవ్యతత్వవేదినం వేదితవ్యేశ్వరస్వరూపబోధనేన చ విశిషష్టా ధ్యానయోగాదికమప్యవదిశతి (స పర్యగాదితి) సః సర్వభూతాంతరాత్మభూతబ్రహ్మదర్శి పర్యగాత్ పర్యగచ్ఛత్ ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి న్యాయాత్. యద్వా సమాధిలబ్ధేనానుభవేన ఉపలబ్ధవానితి సిద్ధానువాదః. ఆత్ర బ్రహ్మ సమశ్చుతిఇతివత్ శుక్రం అవదాతం స్వప్రకాశరూపమిత్యర్థః అకాయం సర్వశరీరకమపి కర్తృకృతహేయశరీరరహితమిత్యర్థః. “న తస్య ప్రాకృతా మూర్తిర్నాస మేదోఽస్థిసంభవా” ఇతి హేయశరీరస్యైవాన్యత్ర ప్రతిషేధదర్శనాత్ న తు దివ్యమంగళవిగ్రహరహితమిత్యర్థః. “యత్రై రూపం కల్యాణతమం తత్రే షక్యామి. యపి పోంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే. ఆదిత్యవర్ణం తమనః పరస్తాత్” ఇత్యాదుపనిషత్ప్రసిద్ధస్య ఆప్రాకృతదివ్యవిగ్రహస్వేహ నిషేధాయోగాదితి భావః అవ్రణం

శుద్ధమపాపవిధమ్,

శం—అకాయం అశరీరః లింగశరీరపక్షత ఇత్యర్థః. అవ్రణం అక్షతం అస్నావిరంస్నా
వాః సిరాః యస్మిన్నవిద్యంత ఇత్యవ్రణమస్నావిరమిత్యాభ్యాం ఘ్నాలశరీరప్రతిషేధః
శుద్ధం నిర్మలం అపాపవిధం ధర్మాధర్మాదిపాపావిద్యామలరహితమితి కారణప్రతిషేధః.
శుక్రమిత్యాదీనివచాంసి పుల్లింగత్వేన పరిణేయాని సపర్యగాదిత్యుపక్రమ్య కవిర్ననీషీ
త్యాదినా పుల్లింగత్వేనోపసంహారాత్. కవిః క్రాంతదర్శీ సర్వదృక్ నాన్యోతోస్తీర్ణస్తే

వే—కర్తృశరీరహితం, అతఏవావ్రణం అస్నావిరం చ, శుద్ధం అనాఘ్రతాజ్ఞానాది
దోషం, అపాపవిధం అజ్ఞానాదికార్యకారణభూతపుణ్యపుణ్యరూపకర్తానాల్లిథమిత్యర్థః.
న సుకృతం న దుష్కృతమిత్యారభ్య సర్వే పాప్తానోఽతో నివర్తంతే ఇతి హి నిగ
మ్యతే ఏవమశేషహేయప్రత్యసీకః పరమాత్మా ముముక్షోః ప్రాప్యః ప్రాపక ఉపా
స్యశ్చస్యాత్, న ఇత్యుక్తం బ్రహ్మవిదం సర్వార్థదర్శిత్యేన విశిష్య, కవిః క్రాంతదర్శీ
న్యాసాదివత్సరత్వతద్గుణబోధనానుగుణప్రబంధనిర్మాతేతి వార్థః మనస ఈశిత్రీ బుద్ధిః

కూ—కర్తాయ త్తశరీరాభావాదేవాక్షతం అస్నావిరం స్నాయుః సిరా యస్మిన్విద్యతే
తత్ స్నావిరం స్నావిరం న భవతీత్యస్నావిరం శుద్ధం అనాఘ్రతాజ్ఞానాదిదోషంగంధం
అశనాయాదిషడూర్తిరహితం చ అపాపవిధం అజ్ఞానాదేః కార్యభూతైః కారణ
భూతైశ్చ పుణ్యపాపరూపకర్తభిరనాల్లిథమప్యర్థః. న శోకో న సుకృతం న దుష్కృత
మిత్యారభ్య. సర్వే పాప్తానోఽతో నివర్తంత ఇతి పాపశబ్దేనోపసంహారదర్శనాత్
స్వర్గాదిహేతుభూతపుణ్యవిశేషస్యాపీహ పాపశబ్దేన సంగ్రహణమితి భావః. ఏవమ
శేషహేయప్రత్యసీకం పరమాత్మానం న విద్వాన్పర్యగాదితి పూర్వేణ సంబంధః
ఏవంరూపః పరమాత్మా ప్రాప్యః ప్రాపక ఉపాయశ్చ యస్య తం బ్రహ్మవిదం విశి
ష్య కవిః న్యాసాదివత్సరపురుషతత్త్వరూపతద్విభూతితత్కల్యాణగుణాదిప్రకా
శకప్రబంధరూపాణాం నిర్మాతేత్యర్థః. అథవా కవిః క్రాంతదర్శీ యోగాభ్యాసవిధుర
మనసా దుర్దర్శే పరిశుద్ధజీవాత్సర్వరూపే అతివిశదావిచ్ఛిన్నధారస్థుతిరూప
జ్ఞానయోగనిష్ఠ ఇత్యర్థః. కర్తయోగస్తు కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీతి క్లోకేన పురస్తా
దేవోక్తః అథ జ్ఞానయోగసాధ్యం ప్రత్యగాత్మసాక్షాత్కారహేతుభూతం జీవా
త్తయోగమాహ (మనీషీతి) మనస ఈశిత్రీ బుద్ధిర్ననీహ తద్వాన్తనీషీ సౌందర్య
సౌశీల్యాదిభగవద్గుణానాం స్మృత్యభ్యాసేన అన్యవిషయవైరాగ్యేణ చ నిగృహీ

కవిర్చనీషీ పరిభూః స్వయమ్భూః యాథాతథ్యతోర్థా

శం—త్యాదిశ్రుతేః మనీషీ మనస ఈశితా సర్వజ్ఞ ఈశ్వరఇత్యర్థః. పరిభూః సర్వేషాం పర్యుపరి భవతీతి పరిభూః స్వయమ్భూః స్వయమేవ భవతీతి యేషాముపరి భవతి యశ్చోపరి భవతి స సర్వః స్వయమేవ భవతీతి స్వయమ్భూః స నిత్యముక్త ఈశ్వరః యాథాతథ్యతః సర్వజ్ఞత్వాత్ యథాతథాభావో యాథాతథ్యః

వే—మనీషా తద్వాన్మనీషీ, అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం నిగృహీతాంతఃకరణ ఇత్యర్థః. పరితోభవతీతి పరిభూః విద్యాంతరవతస్సర్వానతిక్రమ్య వర్తతే కామక్రోధభాదీక దుష్టయానరాతీనభిభవతీతి వా. స్వయమ్భూః అన్యనిరపేక్షసత్తాకః నిత్యాత్మస్వరూపదర్శితి యావత్, యాథాతథ్యతోర్థాన్వయదధాత్ పరమపురుషార్థతదుపాయతద్విరోప్రభృతీన్సర్వాన్ పదార్థాన్ యథావద్వివిచ్య హృదయేన ధృతవాక్ కాశ్వభ్యనుమాభ్యః యావద్బ్రహ్మప్రాప్తి సర్వప్రత్యూహశమనార్థమితి భావః. యదప్రథమాంతం చ ద్వితీయాంతం చ పదజాతం క్రమాత్పరావరాత్తవిషయతయ

కూ—తాంతఃకరణఇత్యర్థః తథాచ గీయతే “అసంశయం మహాబాహో మనోదుః గ్రహం చలం, అభ్యాసేన చ కౌంటేయ వైరాగ్యేణ చ గృహ్యతే” ఇతి నిత్యశయసుఖరూపసాత్త్వసాక్షాత్కారాయ సాత్త్వని మనఃప్రణిధానక్రియారూపయోభ్యాసపర ఇతి భావః. పరిభూః కామక్రోధాదీదుష్టయానరాతీన్పరిభవతీతి పరిభూః అనేన విరోధినివృత్తిరూపయోగాంగనేవనముక్తం యోగాభ్యాసఫలమాహ స్వయమ్భూః అన్యనిరపేక్షసత్తాకః నిత్యనిరతిశయసుఖరూపతయా సాత్త్వదర్శితి యావ (యాథాతథ్యతోర్థాన్వయదధాత్) యథావద్వివిచ్య అర్థాన్ ప్రణివార్థాన్. తవాచకః ప్రణవస్తజ్జపస్తతస్తదర్థభావనమితిసూత్రోక్తాన్వయదధాత్ హృదయేన ధృత నిత్యర్థః అర్థాన్ మోక్షతదుపాయతద్విరోధిప్రభృతీన్సర్వాన్పదార్థాన్ కాశ్వతీభ్యనుమాభ్యః యావద్బ్రహ్మప్రాప్తిత్యర్థః యాథాతథ్యతః యథావత్ వ్యవధాత్ వివి హృదయేన ధృతవాక్ సర్వప్రత్యూహశమనార్థమితి భావః. అథవా శుక్రమితా ద్వితీయాంతపదజాతం పరిశుద్ధజీవపరం తమసి స పరమాత్మా పర్యగాత్ పరితో వ్యాఖ్యిత ఇతి ప్రథమాంతపదజాతం పరమాత్మపరం యోజనీయం. తథాహి కవిః స్వతస్కదర్శి శ్రీహంచరాత్రాదిప్రణేతా వా మనీషీ మనఃప్రభృతీనాం జీవకరణానాం నిస్తా పరితో భవతీతి పరిభూః సర్వవ్యాపీ స్వయమేవ భవతి ఉద్భవతీతి స్వయము

వ్యదధాచ్ఛాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః.

౮

అంధంతమగప్రవిశంతియేఽవిద్యాముపాసతే,

శం—తస్మాత్ యథా భూతకర్తృఫలసాధనతోఽర్థాన్ కర్తవ్యపదార్థాన్ వ్యదధాత్ విహితవాన్ యథానురూపం వ్యభజదిత్యర్థః. శాశ్వతీభ్యః నిత్యాభ్యః సమాభ్యః సంవత్సరాభ్యేభ్యః ప్రజాపతిభ్య ఇత్యర్థః.

౯

శం—అత్రాద్యేన మంత్రేణ సర్వేషణాపరిత్యాగేన జ్ఞాననిష్ఠోక్తా ప్రథమోపేదార్థః “ఈశావాస్యమిదం సర్వం మాగృధః కస్యస్విద్ధన”మితి. అజ్ఞానాం జిజీవిషా

ఆ—(యోయమితి) స్మప్రక్షరణే ధాతుః స్నావయంతి శరీరమితి స్నావాః సిరాః.

౧౦

ఆ—ప్రకరణవిభాగం దిదర్శయిష్యః వృత్తమనువదతి (అత్రాద్యేనేతి) యదుక్తం భాస్కరేణ సర్వాప్రపనిషదేకం బ్రహ్మవిద్యాప్రకరణం తతః ప్రకరణభేదకరణమనుచితమితి తదనత్ ప్రాణాద్యుపాసనవిధానస్యాప్రపనిషత్సు దర్శనాత్ న చ తదపి బ్రహ్మజ్ఞానాంగమితి వాచ్యం పృథక్ఫలశ్రవణాత్, స్వేనాపి వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనసముచ్చయవిధానస్య ప్రకరణభేదేనైవేష్వత్వాత్, వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనస్య ప్రకా

వే—వ్యాఖ్యేయం, తదా శుక్రమిత్యాదికం సర్వోపాధివినిర్ముక్తపరిశుద్ధజీవపరం తమపిచ స పరమాత్మావర్యగాత్ పరితో వ్యాప్య స్థితః, కవరిత్యాదికం సుగమం, యాథాతథ్యత్యేత్యాది, అర్థాన్ కార్యపదార్థాన్ శాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః యావద్విలయమవస్థాతుం యాథాతథ్యతో వ్యదధాత్ న పునరైంద్రజాలికవల్క్రేవలం ప్రకాశితవాన్.

వే—ఏవం విచిత్రశక్తిపరమాత్మవిషయాం కర్త్యాంగికాం విద్యాముపదిశ్యా

కూ—బహుధా విజాయత్యేత్యాది ప్రసిద్ధావతారశాలీత్యర్థః. అత్ర కవరిత్యాదిసాకల్యాణగుణవిధానాత్ ఛాన్దోగ్యే “ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్తా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘతోస్సపిపాస”ఇతి హేయగుణాన్ప్రతిషేధ్య సత్యకామసృత్యసంకల్పఇతి కల్యాణగుణవిధానాచ్చ నిర్గుణం నిరంజనమిత్యాదిసామాన్యనిషేధస్య హేయగుణనిషేధపరత్వం సుగమం (యాథాతథ్యత్యేత్యాది) అర్థాన్ కార్యపదార్థాన్ శాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః యావద్విలయమవస్థాతుం యాథాతథ్యతః యథావత్ వ్యదధాత్ విచిచ్ఛ ఉత్పాదితవాన్ నపునరైంద్రజాలికవల్క్రేవలం ప్రకాశితవానితి భావః.

౧౧

కూ—ఏవం విచిత్రశక్తిపరమాత్మవిషయాం కర్తృయోగాద్యంగికాం విద్యా

శం—జాం జ్ఞాననిష్ఠాఽసంభవే “కుర్వన్నే వేహ కర్తాణి జిజీవిషే”దితి కర్తృనిష్ఠోక్తాద్వి
 తీయోవేదార్థః. అనయోశ్చ నిష్ఠయోర్విభాగో మంత్రప్రదర్శితయోర్బ్రువదారణ్యకేపి
 ప్రదర్శితః “సోఽకామయత జాయా మే స్యా”దిత్యాదినా అజ్ఞస్య కామినః కర్తాణీతి
 “మనసివాస్యాత్మావాగ్జాయే”త్యాదిపచనాత్ అజ్ఞత్వంకామిత్వం చ కర్తృనిష్ఠస్య నిశ్చిత
 మవగమ్యతే తథాచ తత్ఫలం సప్తాన్నసర్గస్తేషాత్తభావేనాత్మస్వరూపావస్థానం జాయా
 ద్యేషణాత్రయసన్న్యాసేన చాత్మవిదాం కర్తృనిష్ఠాప్రాతిహత్యేనాత్మస్వరూపనిష్ఠైవ
 దర్శితా “కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోయమాత్మాఽయం లోక”ఇత్యాదినా.

ఆ—రాంతరత్వాత్. తస్మాద్యథా కర్తృకాండేఽగ్నిహోత్రాదిప్రకరణం భిన్న మేవేవ్యతే
 భిన్నాధికారత్వాత్తత్కర్తృణః తథోపనిషత్స్వసి భిన్నాధికారత్వాత్కర్తృవిరుద్ధం
 తద్విరుద్ధవిద్యాప్రకరణభేదో న విరుద్ధ్యతే మంత్రార్థే బ్రహ్మణసమృతిం దర్శయితుముపక్ర
 మతే (అనయోశ్చేత్యాదినా)తత్ర వాక్యే కథమజ్ఞత్వమవగమ్యత ఇత్యాశంక్యాహ(మన
 ఏవేతి)జాయామే స్యాత్ అథప్రజాయేయ అథ విత్తం మే స్యాత్ అథ కర్తృకుర్వీయేతి
 కామయమానస్య సర్వదైవ బాహ్యో జాయాదిర్యదా న సంపద్యతే తదాఽధ్యాత్మం
 జాయాదినంపత్తిం దర్శయతి—మనఇత్యాదినా. వితచ్ఛాజ్ఞత్వలింగం మనఃఆదిష్వాత్మ
 త్వాద్యభిమానస్యాజ్ఞానకార్యత్వాత్. యథా వా బాహ్యకామిన్యలాభే సుప్త్యా మనో
 విజృంభితకామినీముపభుంజానోఽజ్ఞః ప్రసిద్ధః తద్వదయమపీత్యర్థః. తేషాం చ కర్తృణాం
 ఫలంసంసారాప్తిరేవేత్యపి దర్శితమిత్యాహ(తథాచేతి)ఏకంసాధారణమన్నం యదిదమద్య
 తేద్యేదేవానాం హుతప్రహుతే దర్శ్యపూర్ణమాసౌ వా ప్రీత్యాస్య భోగసాధనాని మనో
 వాక్వాణిలక్షణాని పశ్వర్థ మేకం తత్పయః ఇతి సప్తాన్నసర్గో దర్శితశ్చుత్వా “య
 త్సప్తాన్నాని మేధయా తపసా జనయత్పితే”త్యాదినా అత్రైక్తకో యజమాన ఏవ
 విహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్తాసుష్ఠానాత్సర్వస్య సంసారస్య సాక్షాత్సారంపర్యాభ్యాం జన

వే—నంతరం కేవలకర్తావలంబినః కేవలవిద్యావలంబినశ్చ నిందా వర్ణాశ్రమధర్మాను
 గృహీతయా విద్యయైవ నిశ్చేయసావాప్తిమాహ (అంధంతమః ప్రవిశంతి యే విద్యా
 ముపాసత ఇత్యాదినా)యే భోగైశ్వర్యప్రసక్తాః ఆవిద్యాం కర్తృజ్ఞానవిధరకర్తమాత్రం

కూ—ముపదిశ్య అనంతరం త్రిభిర్లోక్తైః కేవలకర్తావలంబినుః కేవలవిద్యావలంబినుశ్చ
 పురుషాన్వినిందన్వర్ణాశ్రమధర్మానుగృహీతయా విద్యయైవ నిశ్చేయసావాప్తిమాహ
 (అంధం తమఃప్రవిశంతీతి) బ్రహ్మదారణ్యకే చాయం మంత్రః పరితః యే భోగైశ్వర్య

శం—యే తు జ్ఞాననిష్ఠాస్సన్నాస్యసినః తేభ్యః అసుర్యా నామతత్తత్వాదినాఽవిద్యస్మిం దాద్వాదేణాత్మనో యాథాత్మ్యం. 'స పశ్యగా'దిత్యేతదంతైర్నంతైరుపదిష్టం తే హ్య త్రాధిక్యతానకామిన ఇతి. తథాచ శ్వేతాశ్వతరాణాం మంత్రోపనిషది "అత్యాశ్ర మిభ్యః పరమం పవిత్రం ప్రోవాచ సమ్యగృషీసంఘజాప్తమి"త్యాది విభజ్యోక్తం. యే తు కర్షణః కర్షనిష్ఠాః కర్షకుర్వంతపివ జీజీవిషవః తేభ్య ఇదముచ్యతే(అంధంతమత్తత్వాది) కథం పునరేవమవగమ్యతే న తు సర్వేషామితి. ఉచ్యతే అకామినః సాధ్యసాధనభేదోప మద్దేన, "యస్మింత్పర్వాణి భూతాని ఆత్మైవాభూద్విజానతః, తత్ర తో మోహః కళోక ఏకత్వమనుపశ్యతః"ఇతి యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం, తత్ర కేనచిత్కర్తృణా జ్ఞానాంతరేణ వా

అకత్వాత్పితోచ్యతే తేషు చ సృష్టేష్యన్నేషు తస్య పితురహం మమేదమిత్యాత్మ త్యాధ్యాసేన మన ఆదిష్టితరేషు చ సంబంధాధ్యాసేనావస్థానం సంసారః ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః ఏవం మంత్రప్రదర్శితే నిష్ఠాద్వయే బ్రాహ్మణసమ్మతిం దర్శయిత్వా ప్రకరణ విభాగం దర్శయతి (యే తు జ్ఞాననిష్ఠా ఇత్యాదినా) (అత్యాశ్రమిభ్యః) ఉత్త మాశ్రమిభ్యః ఇత్యర్థః. సాధ్యసాధనభేదోపమద్దేన యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం "యస్మింత్ప ర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూ" దిత్యవధారణోక్తం పూర్వార్థేన ఉత్తర్థార్థేన చ సంసారనివృత్తిఫలకముక్తం తన్నుక్తాతేన స్సాతేన వా కర్మణా కేనచిదమూఢః సముచ్చిదీషతి అంధం తమత్తత్వాదా తు సముచ్చిచీషయాఽవిద్యదాది నిందా దృశ్యతే తతః కిమత్యతఆహ (తత్ర చ యస్యేతి) కస్య తర్హి జ్ఞానస్య కర్ష సముచ్చయ స్సంభవతీత్యత ఆహ (యదైవం విత్తమితి) యచ్ఛోక్తం భాస్కరేణ 'ఈశావాస్య'మితి మస్త్రే)బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రకాంతత్వాత్తస్యా ఏవ సముచ్చి చీషయా నిందోచ్యత ఇతి తదసత్ న హి ప్రకృతమిత్యేతావతా సమ్మధ్యతే కింతు

వే—“అవిద్యా కర్షసంజ్ఞాన్యా తృతీయా శక్తిరిష్యత”ఇతి హి స్మర్యతే, ఉపాసతే ఏకాంతమనసోఽనుతిష్ఠంతీత్యర్థః, అంధమతిగాఢం, తమః అజ్ఞానం త్రివర్గాభిషంగాన్నాంత రీయకం నారకం తమో వా, కేవలకర్షనిరతానాం దుఃఖానువృత్తిం, అధీయతే చాధ ర్వుణికాః, “ష్టవాహ్యేతే అధృథా యజ్ఞయాపా అష్టాదశోక్తమవరం యేషు కర్ష

కూ—ప్రసక్తాః ఆవిద్యాం విద్యాన్యాం క్రియాం కేవలకర్షేత్యర్థః. విద్యావిధురం కర్షేతియావత్. “అవిద్యాకర్షసంజ్ఞాన్యా తృతీయా శక్తిరిష్యత”ఇతి స్మృతే. ఉపా సతే ఏకాంతమనసోఽనుతిష్ఠంతి తే అంధంతమః అతిగాఢం తమః అజ్ఞానమిత్యర్థః త్రివర్గాభిషంగాన్నాంతరీయం నారకం తమో వా అధీయతే చాధర్వుణికాః. “ష్టవా

తతో భూయ ఇవ తే తమో

శం—హ్యమూఢః సముచ్చీచీషతి ఇహ గ్రంథే తు సముచ్చీచీషయా విద్యదాదినందా
క్రియతే తత్ర చ యస్య యేన సముచ్చయస్సంభవతి న్యాయతత్కాస్తతో వాతదిహా
చ్యతే యద్దైవం విత్తం దేవతావిషయంజ్ఞానం కర్త సంబంధిత్వేనోపన్యస్తం న పరమాత్మ
జ్ఞానం. 'విద్యయా దేవలోక' ఇతి పృథకృపలశ్రవణాత్ తయోజ్ఞానకర్తణోఽహైకై కాను
ష్ఠాననిందాసముచ్చీచీషయా ననిందాపరై వ ఏకైకస్య పృథకృపలశ్రవణాత్. "విద్యయా
తదారోహంతి విద్యయా దేవలోకః న తత్ర దక్షిణం యంతి కర్తణా పితృలోకః"
ఇతి సహితా స్త్రవిహితం కించిదకర్తవ్యతామియాత్తత్ర అస్థంతమః అదర్శనాత్తకం తమః
ప్రవిశంతి కే యే అవిద్యాం విద్యాయా అన్యా అవిద్యా తాం కర్తేత్సర్థః. కర్తణో
విద్యానిరోధిత్వాత్ తామవిద్యామగ్నిహోత్రాదిలక్షణా మేవ కేవలముపాసతే తత్పరా

ఆ—సంబంధయోగ్యం శుద్ధబ్రహ్మైకత్వవిద్యాయాస్తుకర్తృత్వాద్యధ్యాసోపమద్దక
త్వాన్నాస్తి కర్త సంబంధయోగ్యతా. కిం చ యస్మిన్నిష్పన్నేషి ఫలస్య వ్యవధానం
సంభావ్యతే తస్యైవ సహకారిసముచ్చయఇవ్యతే దర్శాదేవ. ఇహైకత్వ మనుప
శ్యతః కో మోహః కళోక ఇత్యేకత్వదర్శనసమకాలమేవ మోహాదినివృత్త్యభిధా
నాన్న కాలాంతరీయఫలం. తతో న సహకారిసముచ్చీచీష. కించ అస్యామం
త్రోపనిషదః బ్రాహ్మణే "బ్రాహ్మణా వివిదిషంతి యజ్ఞేన" త్యాదౌ తృతీయాశ్రుత్యా
యజ్ఞాదేవ్యమాణవేదనే కరణత్వేన సంబంధః ప్రతీయతే తత్కథం దుర్బలేన ప్రకర
ణేన సహకారితయా సంబంధః కల్ప్యతే ప్రధానస్య చ విద్యాయాః సహకారి
సంబంధవిధిత్వయా నిండేత్యచ్యుక్తం ఆతపివ 'అగ్నింధనాద్యనపేక్షే'తి సూత్ర
విరోధశ్చ అగ్నింధనోపలక్షితకర్త సమసముచ్చయశ్చ పరేణాపి నేవ్యతే. విరోధేన చ
పరిజప్తౌ తస్మాత్కర్తావిరుద్ధదేవతాజ్ఞానస్యైవ సముచ్చయో విధిత్వ్యతే. నను దేవతా
జ్ఞానస్య కర్తృఫలాతిరిక్తఫలాభావాత్సముచ్చయో న సంభవతీత్యత ఆహ (విద్యయేతి) నను
సముచ్చీచీషయా నిండేతి కిమితి వ్యాఖ్యాయతే అధ్యయనవిధేర్వోక్షాదర్శాకృత్యవ

వే—తచ్ఛ్రీయో యేభినందంతి మూఢాః జరామృత్యు తే పునరేవాపి యంతీ"తి.
తతో భూయఇవ తమోయఉ విద్యాయాం రతాః కర్త మాత్ర నిష్ఠస్తాప్యాదంధతమసా
దధికం తమః స్వాధికారోచితకర్తృ పరిత్యాగేన విద్యామాత్రే రతాః ప్రవిశంతి ఇవశబ్ద

కూ—హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్తమవరం యేషు కర్త, ఏత
చ్ఛ్రీయో యేభినందంతి మూఢాః జరామృత్యు తే పునరేవాపి యంతీ"తి (యఉ
విద్యాయాం రతాః) ఉకార ఉత్తరపదేనాన్వేతవ్యః యే స్వాధికారోచితకర్తృ పరిత్యా

యఉవిద్యాయాగ్ రతాః.

౯

అన్య(దా) దేవాహుర్విద్యయా అన్య దేవాహురవిద్యయా,

శం—స్సంతోసుత్థిష్ఠంతీత్యభిప్రాయః. తతః తస్మాదంధాత్మకాత్తమసో భూయ ఇవ బహుతరమేవ తే తమః ప్రవిశన్తి కేయేతు కర్తృహిత్యా యే ఉ విద్యాయామేవ దేవతాజ్ఞానేరతాః.

౯

శం—తత్రావాంతరఫలభేదం విద్యాకర్తృణాః సముచ్చయకారణమాహ— అన్యథా ఫలవదఫలవతోస్సన్నిహితయోరంగంగితాయాం జామితైవ స్యాదిత్యర్థః అన్యత్ పృథగేవ విద్యయా క్రియతే ఫలమితి ఆహుః వదంతి “విద్యయా దేవలోకః

ఆ—సానానుపపత్తేః దేవలోకాదిప్రాప్తేః ఫలాభాసత్వాత్ప్రహాన్త్యాప నిందా కిం నేష్యతే తత్రాహ (తయోర్జ్ఞానకర్తృణోరితి) ఫలశబ్దో న మోక్షే రూఢః మోక్షమనిచ్ఛ తామపి సమీహితే ఫలవ్యవహారదర్శనాత్ తతో యో దేవలోకాదిముపాదిత్యతే తస్య తదపి ఫలం భవత్సేవేత్యర్థః.

౯

వే—స్తమస ఇయత్యాయాదుర్గ్రహత్వం ద్యోతయతి, ఉకార ఉత్తరత్ర పదేనాస్యే తవ్యః విద్యాయామేవ రతాఇతి.

౯

వే—కిం తర్హి మోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహుర్విద్యయా అన్యదా హురవిద్యయేతి) ఆత్ర వ్యత్యయానుశాసనాత్పంచమ్యర్థే తృతీయా. అన్యశబ్దానన్వయాత్ అన్యదేవాహుస్సంభవాదితి వక్ష్యమాణసారూప్యాచ్చ కేవలకర్తృణః కర్తృనిరపేక్షవిద్యాతశ్చాన్యన్తోక్షసాధనమిత్యుక్తం భవతి, ఆహుః పూర్వాచార్యా ఇతి

కూ—గేవ విద్యాయామేవ రతాః తే తతఃకర్తృమాత్రప్రాప్యాంధతమసాద్భూయ ఇవ తమః అధికమజ్ఞానం విశంతి ఇవశబ్దస్తమస ఇయత్యాయా దుర్గ్రహత్వం ద్యోతయతి.

౯

కూ—కిం తర్హి మోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహురితి) విద్యయేతి పంచమ్యర్థే తృతీయా యథాశ్రుతత్వే అన్యశబ్దానన్వయాత్. “అన్యదేవాహుస్సమ్మూహాది”తి వక్ష్యమాణానుసారాచ్చ, తథా విద్యాయాః కర్తృరహితవిద్యాతః అన్యత్ మోక్షసాధనమిత్యాహుః. ఉపనిషద ఇతి శేషః. అవిద్యయేతి పూర్వవత్పంచమ్యర్థే తృతీయా. అవిద్యాతః బ్రహ్మజ్ఞానవిధురకర్తృణ్శాన్యదేవ మోక్షసాధనమిత్యాహురుపనిషద ఇతి భావః. పూర్వపూర్వసంప్రదాయసిద్ధిర్థోయమస్తాకమిత్యాహ (ఇతి శుశ్రుమేతి) యే పూర్వాచార్యాః నః ప్రణిపాతాదిభిస్సమ్యగుపసన్నానామస్తాకం తత్ మోక్షసాధనం

ఇతి శుశ్రుమ ధీరాణాం యే నస్తద్విద్వాన్వ్యచచక్షిరే. ౧౦
విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదో భయగ్ సహ,

శం—విద్యయా తదారోహంతీ"తి శుశ్రేః. అన్యదాహురవిద్యయా కర్తృణా క్రియత ఇతి తథోక్తం. "కర్తృణా పితృలూకో విద్యయా దేవలూక" ఇతి. ఏవం శుశ్రుమశ్చ తపంతో వయం ధీరాణాం ధీమతాం వచనం యే-అచార్యాః నః అస్త్వభ్యంతత్ కర్తృ చ జ్ఞానం చ వ్యా(వి)చచక్షిరే వ్యాఖ్యాతవంతః తేషామయమాగమః పారంపర్యాగత ఇత్యర్థః. ౧౦

శం—యత ఏవం అతః విద్యాం చావిద్యాంచ దేవతాజ్ఞానం కర్తృ చేత్యర్థః. యస్త దేతదుభయం సహ ఏకేన పురుషేణానుష్ఠేయం వేద తస్మైవం సముచ్చయకారిణ ఏవ

ఆ—అత్రానందీయం నాస్తి.

౧౦

వే—కేషః. దౌచిత్యాదుపనిషద ఇతి వా, సర్వసంప్రదాయసిద్ధోస్తాకమయమర్థ ఇత్యత్రాహ (ఇతి శుశ్రుమ ధీరాణాం యే నస్తద్విచచక్షిరే) యే పూర్వాచార్యాః నః ప్రణిపాతాదిభిస్సమ్యగుపసన్నానామస్తాకం, తత్ మోక్షసాధనం విచచక్షిరే వివిచ్యోపాదిక్షత్, తేషాం ధీరాణాం పరమాత్మధ్యానపరాణాం వచనమిత్యధ్యాహర్యం, నటస్య శృణోతీతివద్వా కథంచిత్సంచమ్యర్థే వ్యక్తి, ఇతి శుశ్రుమ ఏవం ప్రకారమక్రౌఢం, బ్రహ్మవిద్యాయా దురవగాహత్వేన నిశ్శేషగ్రహణాశక్యత్వాభిప్రాయాత్త్ర లిడుత్తమః. ౧౦

వే—అన్యదితి సంగ్రహేణోక్తం వివణోతి (విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయం సహేతి) యః యథావస్థితోపదేశవాక్, విద్యాం పరమాత్మోపాసనరూపాం అవిద్యాం తదంగభూతకర్తృత్వికాం చ ఏతదుభయం పరస్పరవిరోధప్రసంగరహితం, సహ వేద అంగాంగినోరనుష్ఠేయత్వసామ్యాదుభయం సహ వేదేతి అవిశేషేణ

కూ—వ్యాచచక్షిరే వివిచ్యోపాదిక్షత్ తేషాం ధీరాణాం ధీమతాం వంచమ్యర్థే వ్యక్తి. తేభ్యోధీరేభ్య ఇతి యోజనియం. నటస్య శృణోతీతి వత్ నటాచ్ఛృణోతీత్యర్థః. ఇతి శుశ్రుమ ఏవమప్రకారమక్రౌఢం. నను పరోక్షవివాధే లిడ్విధానాత్ శుశ్రుమేతి లిడుత్తమపురుషో న ఘటత ఇతి చేత్ మైవం బ్రహ్మవిద్యాయా దురవగాహత్వేన నిశ్శేషగ్రహణమస్తాభిర్న కృతమిత్యభిప్రాయం కృత్వా లిడుత్తమస్యోపపత్తేరిత్యాహుః. ౧౦

కూ—అన్యదితి సామాన్యేనోక్తం మోక్షసాధనం వివణోతి (విద్యాం చావిద్యాం చేతి) 'కుర్వన్నేవేహ కర్తా'ణీతి శ్లోకే కర్తృయోగస్య ప్రత్యగాత్మదర్శనద్వారా పరభక్త్యుత్పాదకత్వముక్తం ఇహ తూత్పన్నభక్తియోగేన విదుషా పూర్వోక్తకర్తృ

శం—ఏకపురుషార్థసమ్మేళనః క్రమేణ స్యాదిత్యుచ్యతే అవిద్యయా కర్తృణాఽగ్ని
 వాగ్త్రాదినా మృత్యుం స్వాభావికం కర్తృజ్ఞానం చ మృత్యుశబ్దవాచ్యముభయం తీర్త్వా
 వే—వేదసీయతోక్తిః, న పునర్వేదోపాదేయయోః జ్ఞాతవ్యత్వసామ్యాత్ పూర్వమవిద్యా
 యానిందనాత్తదాచిత్యమితి చేత్తర్హి విద్యాయా అపి నిందితాయాః సాయద్వయసము
 చ్చయోక్తిప్రసంగః తథా సత్యుత్తరవాక్యమపి విఘటతే (అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా
 విద్యయాఽమృతమశ్నుతే ఇతి) ఆయమర్థః, విద్యాంగతయా చోదితకర్తృణా మృత్యుం
 జ్ఞానసంకోచరూపం మృత్యుహేతుం ప్రాక్తనకర్తృ, తీర్త్వా నిరవశేషముల్లంఘ్య విద్యయా
 పూర్వోక్తపరమాత్మానుదర్శనరూపయా అమృతమశ్నుతే “ఏతదమృతమభయమేతద్భి
 ప్రే”త్యాదిషు సర్వదోషరహితత్వేన ప్రతీతం పరమాత్మానం ప్రాప్నోతీత్యర్థః, అత్రా
 మృతశబ్దస్య మోక్షపరత్వేసి న పునరుక్తిః మృత్యుం తీర్త్వేవ్యత్యస్య ఉపాయవిరోధితరణ
 పరత్వాత్, అమృతమశ్నుతే ఇతి పాప్తివిరోధినివృత్తిలాభోక్తేః, అత్రావిద్యయా
 మృత్యుం ప్రాప్య స్థితా ఇతి వ్యాచక్షాణాః నిర్వాధం పదవాక్యస్వావస్థముప
 బంహణం చ ప్రస్తౌత్య స్యాదిద్యయా న్వయమేవ మృత్యుం ప్రాప్య స్థితాః, ఏత
 దేవ వాక్యమనుసంహితం వైష్ణవే పురాణే. “ఇయాజసోపి సుబహూన్యజ్ఞాన్ జ్ఞానవ్య
 పాశ్రయః, బ్రహ్మవిద్యామధిష్ఠాయ తర్తుం మృత్యుమవిద్యయే”తి, ఇహ త్వవిద్యాశబ్దః
 ప్రకరణాదాచిత్యాచ్చ విద్యాంగకర్తృవిషయ ఇత్యభాషి భావ్యకారైః, అత్రావిద్యా

కూ—యోగవేషం పరిత్యజ్యాహరహరసుష్ఠీయమానానాం నిత్యమైవైతికకర్తృణాం
 కల్పపరివర్తనద్వారా భక్తియోగోపచాయకత్వముచ్యతే సహశబ్దస్వారస్యాత్ అతో
 నపునరుక్తతా యః యథావస్థితవిద్యోపదేశవాన్ విద్యాం బ్రహ్మోపాసనరూపాం అవి
 ద్యాం తదంగభూతకర్తృత్వికాశ్చ ఏతదుభయం సహ వేద అంగాంగభావేన సహాను
 స్థేయం వేదేత్యర్థః. అత్ర అవిద్యాశబ్దః త్రివిధవిషయకాబ్రాహ్మణశబ్దవత్. తదస్య
 పృత్యై విద్యాశ్లకర్తృవిషయ ఇతి భావః. అవిద్యయా విద్యాంగరూపతయా చోదితేన
 కర్తృణా మృత్యుం విద్యోత్పత్తిప్రతిబంధకభూతం పుణ్యపాపరూపం ప్రాక్తనం కర్తృ
 తీర్త్వా నిరవశేషముల్లంఘ్య విద్యయా పరమాత్మోపాసనరూపయా అమృతమశ్నుతే
 మోక్షం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. తీర్త్వేవ్యత్యస్య ఉపాయవిరోధితరణముచ్యతే అమృతమశ్నుత
 ఇతి తు ఉపేయ బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిభూతేభ్యస్సర్వపాపేభ్యో మోక్ష ఇతి భేదః
 ఏవం చ సతి “ఇయాజసోపి సుబహూన్యజ్ఞాన్ జ్ఞానవ్యపాశ్రయః, బ్రహ్మవిద్యామధి
 ష్ఠాయ తర్తుం మృత్యుమవిద్యయా”జ్ఞానవ్యపాశ్రయః కాస్త్రశ్రవణజన్యబ్రహ్మజ్ఞానవాన్
 సః జనతోపి బ్రహ్మవిద్యాం నిదిధ్యాసనరూపామధిష్ఠాయ ఫలత్వేనాశ్రిత్యేత్యర్థః. భక్తియో

అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయామృతమశ్నుతే. ౧౧

అంధంతమః ప్రవిశంతి యేఽసమ్మాతిముపాసతే,

శం—అతిక్రమ్య విద్యయా దేవతాజ్ఞానేనామృతం దేవతాత్వ భావమశ్నుతే ప్రాప్నోతి తద్భ్యమృతముచ్యతే యదేవతాత్వ గమకమ్. ౧౧

శం—అథనా వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనయోః సముచ్చిచీషయా ప్రత్యేకం

ఆ—అత్రానందీయం నాస్తి. ౧౧

ఆ—చిత్తంత్రామాయా పరమేశ్వరస్యోపాధిః “మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యా

వే—శబ్దాభిహితం వర్ణాశ్రమవిహితం కర్తేతి మృత్యుతరణోపాయతయా ప్రతీతా విద్యావిద్యేతరద్విహితం కర్తే వేతి చ విద్యాం పర్యుదస్యన్నయమవిద్యాశబ్దః క్షత్రియాది విషయా బ్రాహ్మణశబ్దాదిపదానన్నతదనంతరపుత్తిరంగకర్తృవిషయ ఇతి భావః. ఏవం “తపో విద్యా చ విప్రస్య నిశ్చేయసకరావుభౌ, తపసా కల్మషం హంతి విద్యయాఽమృతమశ్నుతే” ఇత్యాద్యుపబృంహణాన్యసి సుసంగతాని భవేయుః, యే పురఃపా విద్యా కర్త్యాఖ్యసాధనద్వయసముచ్చయం మృత్యుతరణామృతత్వప్రాప్తిరూపసాధ్యద్విత్వం చ వర్ణయంతి తేషాం కర్తృజ్ఞానయోగంగాంభావం విద్యయైవ మృత్యుతరణం చ వ్యక్తం ప్రతిపాదయద్భిః శ్రుతిస్మృతినూత్రగజైర్యథాభాష్యముత్తరం దేయం. విషమసముచ్చయవాచిషే యథాభాగం సన్నిపత్యోపకారకత్వసంభవే గత్యంతరగమనికా నీతి విద్భిర్న సంమన్యతే. ౧౧

వే—తదేవముపాస్యం పరమాత్మతత్వం సాంగతమపాసనరూపం చ పరమ

కూ—గోత్పత్తిం కామయమానఇతి యావత్. మృత్యుం భక్తుత్పత్తినిరోధి ప్రాప్తీ నంకర్తృజాతమవిద్యయా అనభిసంహితఫలేన విద్యాంగకర్తృణా తద్దం వ్యవోహితం సుబ హూన్యజ్ఞాక్ బోధితిష్టోమాదికానియాజ అకరోదిత్యర్థః. పాకం పపాచేతివత్ యథా “కషాయపక్షిః కర్తాణి జ్ఞానం తు పరమా గతిః” పరమభగవదారాధనరూపాణీ త్యనభిసంహితస్వర్గాదిఫలాని కర్తాణి కషాయస్య ఉభయవిధపావస్య తజ్జన్యరాగ ద్వేషా దేర్వా పక్షిః వినాశకారణాని జ్ఞానం తు పరమాగతిః పరమగతిసాధనమిత్యర్థః ఉభయ త్రాపి కరణే కార్యోపచారః “కషాయే కర్తృభిః పక్ష్యే తతో జ్ఞానం ప్రవర్తతే, తపో విద్యా చ విప్రస్య విశ్చేయసకరావుభౌ, తపసా కల్మషం హంతి విద్యయాఽమృత మశ్నుతే” ఇత్యాదీన్యుపబృంహణశతాని సుసంగతాని భవేయుః. ౧౧

కూ—ఏవం సమాధినిష్పత్తేరనభిసమ్మితఫలవిత్త్యసైమిత్త్యం సాధ్యత్వముప

తతో భూయ ఇవ తే తమో

శం—నింజోచ్యతే అంధంతమః ప్రవిశంతి యే అసంభూతిం సంభవనం సమ్భూతిః సా యస్య కార్యస్య సా సమ్భూతిః తస్య అన్య అసమ్భూతిః ప్రకృతిః కారణమవిద్యాఽఽవ్యాకృతాఖ్యా తాం అసంభూతిం అవ్యాకృతాఖ్యాం ప్రకృతిం కారణమవిద్యాం కామకర్తృబీజభూతామదర్శనాత్ప్రకాశముపాసతే యే తే తదనురూపమేవాంధం తమోఽదర్శనాత్ప్రకం ప్రవిశంతి తతః తస్మాదసి భూయః బహుతరమివ తమః ప్రవిశన్తి యే

ఆ—న్దాయినం తు మహేశ్వరమి”త్యాదిశ్రుత్యవైరప్రసిద్ధా సాత్రాసమ్భూతిశబ్దేనోచ్యతే న బ్రహ్మ తస్య నిర్వికారస్య సాక్షాత్ప్రకృతిత్వానుపపత్తేః భాస్కరాభిమతస్తు పరిణామవాదస్తత్త్వాలోకే నిరస్తవివాస్తాభిః. సాంసారికదుఃఖానుభవాభావేన చ సుషుప్తివత్ప్రకృతిలయస్య పురుషేణార్థమనతాఘ్నపవద్యతే. ఫలం చ కార్యోపాసన ఇవ ప్రకృత్యుపాసనేసి పరమేశ్వరవివ దాస్యతి తతో జడత్వాత్ప్రకృతేః ఫలదత్వా

వే—హితం పరమపురుషార్థపర్యంతముపదిశ్యానంతరం త్రిభిశ్శ్లోకైః ప్రతిబంధనివృత్తి పరబ్రహ్మసంభవరూపయోః ఫలపర్వణోన్ముచ్చిత్యానుసంధానం విద్యాంగత్వేనోపాయ మిత్యుచ్యతే, తత్ర ప్రథమమేకైకమాత్రానుసంధానం నిందతి (అంధంతమః ప్రవిశంతి యే సంభూతిముపాసతే, తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ సంభూత్యాం రతా ఇతి) “ఏతమితః ప్రేత్యాభిసంభవితాస్తి ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్తా బ్రహ్మలోక మభిసంభవా”సీత్యాదిషు బ్రహ్మప్రాప్తిరూపా సంభూతిరుక్తా, తాం పర్యుదస్యన్నయ మసంభూతిశబ్దః తదాసన్నప్రతిబంధవినాశమభిధత్తే, సంభూతిం చ వినాశం చేత్సు షిహి అనంతరముచ్యతే, లేన చాత్రాసంభూతిశబ్దేన సంభూతేరనుత్పత్తిః వినాశో వా ప్రతిపాద్యః, అమృతప్రాప్తిమేతుతయోక్తాయాన్సంభూతేః, ప్రాగభావస్య ప్రధ్వంస

కూ—దిశ్య అనంతరం త్రిభిశ్శ్లోకైర్నిషిద్ధనివృత్తిరూపయోగాంగసాధ్యత్వమాహ తత్ర ప్రథమం పూర్వవదేకైకమాత్రనిష్ఠాన్వినిందతి (అంధంతమః ప్రవిశంతీతి) “ఏతమితఃప్రే త్యాభిసమ్భవితాస్తి బ్రహ్మలోకమభిసంభవానీ”త్యాదిషు ప్రాప్తిరూపా అనుభూతిః స మ్భూతిశబ్దేనోక్తా, ఇహ తు సమాధిరూపా సా సమ్భూతిశబ్దేనోచ్యతే అసమ్భూతిశబ్దస్తు సమాధిరూపసమ్భూత్యన్యాం సమాధ్యంగభూతాం నిషిద్ధనివృత్తిమాహ “సమ్భూతిం చ వినాశం” చేత్సుత్తరత్ర వినాశశబ్దేనాసమ్భూతేరనువాదాత్. తథాచ యే విద్యాధి కారిణః అసమ్భూతిమేవ మానదంభహింసాస్తేయాదీనాం యోగవిరుద్ధానాం నివృత్తి మేవోపాసతే నివృత్తిమాత్రనిష్ఠా ఇత్యర్థః. తే అంధం తమః ప్రవిశంతీతి పూర్వపదర్థః

య ఉ సంభూత్యాగ్ రతాః.

౧౨

అన్యదేవాహుస్సంభవాదన్యదాహురసమ్భవాత్,

ఇతి శుశ్రుమ ధీరాణాం యే న స్తద్విద్వాన్విచచక్షిరే.

౧౩

సమ్భూతిం చ వినాశం చ య స్తద్వేదోభయగ్ సమా,

శం—ఉ సమ్భూత్యాం కార్యబ్రహ్మణి హిరణ్యగర్భాఖ్యే రతాః.

౧౨

శం—అధునోభయోరుపాసనయోస్సముచ్చయకారణమవయవఫలభేదమాహ
అన్యదేవ పృథగేవాహుః ఫలం సమ్భవాత్ సమ్భూతేః కార్యబ్రహ్మోపాసనాదణిమా
ద్యైశ్వర్యలక్షణం వ్యాఖ్యాతవంత ఇత్యర్థః. తథా చాన్యదాహురసంభవాత్ అసమ్భూతేః
అవ్యాకృతాత్ అవ్యాకృతోపాసనాద్యదుక్తమంధం తమః ప్రవిశంతి. ప్రకృతిలయ
ఇతి చ పారాణికైరుచ్యతే ఇతి. ఏవం శుశ్రుమ ధీరాణాం వచనం యేన స్త (ద్వి)
ద్వాన్విచచక్షిరే వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనఫలం వ్యాఖ్యాతవంత ఇత్యర్థః.

౧౩

శం—యతఏవం అతస్సముచ్చయస్సమ్భూత్యసమ్భూత్యుపాసనయోర్యుక్త
ఏవైకపురుషార్థత్వాచ్చేత్యాహ (సమ్భూతిం చ వినాశం చ య స్తద్వేదోభయగ్ సమా)

ఆ—సుపపత్తేరుపాస్యత్వానుపపత్తిరిత్యపి కుచోద్యమేవ.

౧౨

ఆ—అత్రానందీయం నాస్తి.

౧౩

ఆ—విస్తరేణోక్తమర్థజ్ఞానం సంక్షిప్తోపసంహరతి (మానుషజైవవిత్తసాధ్య

వే—స్య వా మృత్యుతరణహేతుత్వేన వక్తుమయుక్తత్వాత్ అత్రాపి తరతే స్త్రాప్తి
వచనత్వం పూర్వవత్ప్రతిషేధ్యం.

౧౨

వే—(అన్యదేవాహుస్సంభవాదన్యదాహురసంభవాత్ ఇతి శుశ్రుమ ధీరా
ణాం యే న స్తద్విచచక్షిరే ఇతి) అత్ర తచ్ఛబ్దస్సముచ్చిత్యానుసంధేయతయా వక్ష్య.
మాణద్వితయం వక్తి.

౧౩

వే—అత్రాప్యన్యదిత్యుక్తం విపృణ్యన్విద్వాంగముభయానుసంధానమాహ

కూ—యే పునస్సమాధిరూపసమ్భూత్యామేవ రతాః తే తతో భూయ ఇవ బహు
తరమివ తమః ప్రవిశంతీర్థః.

౧౨

కూ—కిం తస్మి మోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహురితి) సమ్భవాత్
సమ్భూతేః అసంభవాత్ అసమ్భూతేరిత్యర్థః కేవలాత్సంభవాదసంభవాచ్చ అన్యదేవ
మోక్షసాధనమిత్యుపనిషద ఆహుః లిడుత్తమః పూర్వవత్ స్పష్టమవశిష్టమ్.

౧౩

కూ—అన్యదిత్యుక్తం విపృణోతి (సమ్భూతిం చేతి) సమ్భూతిం చ సమాధి

శం—వినాశో ధర్మో యస్య కార్యస్య స తేన ధర్మిణా అభేదేనోచ్యతే వినాశ ఇతి తేన తదుపాసనేనానైశ్వర్యమధర్మకామాదిదోషజాతం చ మృత్యుం తీర్త్వా హిరణ్యగర్భోపాసనేన హ్యుచిమాదిప్రాప్తిః ఫలం. తేనానైశ్వర్యాదిమృత్యుమతీత్యాసమ్భూత్యా అవ్యాకృతోపాసనయా అమృతం ప్రకృతిలయలక్షణమశ్నుతే సమ్భూతిం చ వినాశం చేత్యతావర్తలాపేన నిర్దేశో ద్రష్టవ్యః ప్రకృతిలయఫలం శ్రుత్యమరోధాత్ మానుషదైవవిత్తసాధ్యం ఫలం కాస్తలక్షణం ప్రకృతిలయాంతం ఏతావతీ సంసారగతిః అతః పరం పూర్వోక్తం 'ఆత్మైవాభూద్విజానత' ఇతి సర్వాత్మభావఏవ సర్వేషానాసన్నాస్యసజ్ఞానసిష్టాఫలం ఏవం ద్విప్రకారః ప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణో వేదార్థోత్ర ప్రకాశితః తత్ర ప్రవృత్తిలక్షణస్య వేదార్థస్య విధిప్రతిషేధలక్షణస్య కృత్స్నిస్య ప్రకాశనే ప్రవర్త్యాంతం బ్రాహ్మణముపయుక్తం నివృత్తిలక్షణస్య వేదార్థస్య ప్రకాశనేతద్రోధ్యం బృహదారణ్యకముపయుక్తం తత్ర నిషేకాదిశ్చకానాంతం కర్తృకుర్వత్

ఆ—మిత్యాదినా) శరీరపాటవం గోభూహిరణ్యాదిసాధనసంపత్తిశ్చ మానుషం విత్తం దైవం విత్తం దేవతాజ్ఞానం ఉత్తరగ్రంథస్య సంబంధాభిధిత్వయార్థవిశేషమనువదతి

వే—(సమ్భూతిం చ వినాశం చ యస్తద్వేదోభయం సహేతి) తస్మైవ ఫలప్రదర్శనే నావశ్యకర్తవ్యతాం స్థాపయతి (వినాశేన మృత్యుం తీర్త్వా సమ్భూత్యామృతమశ్నుతే ఇతి) అనుసంధీయమానేన వినాశేన ప్రతిబంధమపహ్య సమ్భూత్యానుసంధీయమానయా బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి, సమ్భూతివినాశానుసంధానరూపేంగే స్తుత్యర్థం యథోచితమంగిఫలనిర్దేశః, యద్వా వినాశేన మృత్యుం తీర్త్వా ఇతి పూర్వోక్తసరూపశబ్దే విరూపార్థపరిహారాయ వినాశశబ్దేన మానదంభాదీనాం హింసాస్తేయాదీనాం బహిర్భేంద్రియపుట్టినాం చ వినాశో విపక్షితః, అతో విరుద్ధనివృత్తిరూపాంగసేవనేన సమాధి

కూ—యాపబ్రహ్మశుభూతిం చ వినాశం చ మానదంభహింసాస్తేయబహిర్భేంద్రియపుట్టివిశేషరూపా యే యోగవిరోధినః తేషాం వినాశం షర్జనం చేత్యేతదుభయం యోవిద్వానంగాంగిభావేన సహ వేష స విద్వాన్వినాశేన నిషేవ్యమాణేనేతి శేషః. విరోధినివృత్తిరూపయోగాంగసేవనేనేత్యర్థః. మృత్యుం సమాధివిరోధిపాపం తీర్త్వా అపాకృత్య నిష్పన్నయా సమ్భూత్యా అమృతమశ్నుతే ప్రాప్తిరూపాం సమ్భూతిమేవాశ్నుతే ఇతి భావః. ఆయమేవ చంభాదివినాశో బృహదారణ్యకే "తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాండిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠానే"దితి బాల్యశబ్దేన విద్యాంగతయా విహితః—అత్ర సమ్భూతివినాశశబ్దాభ్యాం సృష్టిప్రళయవిషయకార్యహిరణ్యగర్భస్య అవ్యా

వినాశేన మృత్యుం తీర్త్వా సమ్భూత్యామృతమశ్నుతే. ౧౪
హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్యస్యాపిహితం ముఖం,

శం—జీవీషేద్యో విద్యయా సహా పరబ్రహ్మవిషయయా తదుక్తం “విద్యాం చా విద్యాం చ యస్తద్వేదోభయగ్ సహ, అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయామృత మశ్నుత”ఇతి. ౧౪

శం—తత్ర కేన మాగ్ధేణామృతత్వమశ్నుతఇతి. ఉచ్యతే—“తద్యత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో యవిష వితస్త్విన్నంధలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేక్షున్నురుషవితదుభయగ్ సత్యం బ్రహ్మోపాసీనోయథోక్తకర్తృకృచ్చ యః సోఽంతకాలే ప్రాప్తే సత్యాత్మాన మాత్మనః ప్రాప్తిద్వారం యాచతే” (హిరణ్మయేన పాత్రేణ) హిరణ్మయమివ హిరణ్మయం

ఆ—(తత్ర విషేకాదీతి) (తదుక్తమితి) పూర్వోక్తమంత్రేణ విద్యాం చేత్యాదినా ఆపేక్షికామృతత్వం ఫలమిత్యుక్తమస్తాభిరితి యోజనా. ౧౪

వే—విరోధిపాపమపాకృత్య సమాధినిష్పత్తిరూపబ్రహ్మసమ్భూత్యా తదేవాశ్నుతే, అత్ర సమ్భూతివినాశశబ్దాభ్యాం సృష్టిప్రళయాదివివక్షయా మృత్యుతరణామృతప్రాప్తి రూపఫలవిభాగవచనస్యాచిత్వలవోపి నోపలభ్యతే. ౧౪

వే—అక్షైవం ఫలవర్తంతసాంగబ్రహ్మనిష్ఠస్యానుసంధేయా మంత్రా ఉపది శ్యంతే, తేషు చ పూషాదిశబ్దాస్సర్వవాచ్యం పరమాత్మానమనుసందధతాం తత్తద్దేవతా ప్రణాళ్యా సాక్షాద్వా తత్పర్యంతాః, అత్ర హి యమసూర్యాదిశబ్దానామేకవిష యత్వం స్వరసావగతం తథానత్యేవోపపద్యతే తత్ర ప్రథమేన మంత్రేణ పూషక్ శబ్ద వివక్షితం భగవంతం ప్రతి ప్రస్తుతాం సమాధిప్రతిబంధనివృత్తిం ప్రార్థయతే (హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్యస్యాపి హితం ముఖం తత్త్వం పూషన్నపావృణు సత్యధర్మాయ

కూ—కృతప్రధానస్య చోపాసనం విధీయతఇతి కాచ్యురవ్యాఖ్యానమనుపపన్నం. తథా సతి మృత్యుతరణామృతత్వప్రాప్తిరూపఫలవచనానాదిత్యాదితి. ౧౪

కూ—ఏవమాచార్యస్యాంగభక్తియోగముపదిశ్య అథ తన్నిష్ఠస్యానుసంధేయం మంత్ర ద్వయముపదిశతి - తత్ర ప్రథమేన మంత్రేణ పూషశబ్దవివక్షితం భగవంతం ప్రతిప్రస్తుతాం సమాధిప్రతిబంధకనివృత్తిం ప్రార్థయతే (హిరణ్మయేనేతి) హేపూషక్ ఆదిత్యాంతర్యామిక్ “యఆదిత్యే తిష్ఠన్ని”త్యారభ్య “య ఆదిత్యమంతరో యమయ” తీతిశ్చుతేః “కాస్తదృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవ”దితి న్యాయాచ్చ. యద్వా పూషక్ ఆత్రితపోషణస్వభావేత్యర్థః. “సాక్షాదప్యవిరోధం జైమిని”రితి సూత్రితత్వాత్ సత్యస్య

తత్త్వం పూషన్నపావృణ సత్యధర్తాయ దృష్టయే.

౧౫

పూషన్నేకద్వేయమసూర్యప్రాజాపత్య

శం—జ్యోతిర్మయమిత్యేతత్ తేన పాత్రేణేవాపిధానభూతేన సత్యనైవ ఆదిత్యమం శలస్థస్య బ్రహ్మణోఽపిహితం ఛాదితం ముఖం ద్వారం తత్త్వం హే పూషన్ అపా పృణ అపసారయ సత్యధర్తాయ తవ పత్యస్సోపాసనాత్. సత్యం ధర్మో యస్య మమ సోహం సత్యధర్తా తస్మై మహ్యం అథవా యథాభూతస్య ధర్మస్యానుష్ఠాత్రే దృష్టయే తవ సత్సాత్త్వన ఉపలభ్యయే.

౧౫

శం—హే పూషన్ జగతః పోషణాత్పూషా రవిః తథా ఏకవివ ఋషతి

చ—ఆనస్తీయం నాస్తి.

౧౫

వే—దృష్టయే ఇతి) సత్యశబ్దోత్త జీవవరః “సత్యం చాన్యతం చ సత్యమభవత్, అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యం ప్రాణా వై సత్యం తేహమేష సత్య”మిత్యాదిషు జీవేషి శబ్దప్రయోగాత్, తస్య ముఖమనేకేంద్రియావష్టంభతయా ముఖవదవస్థితం మనః హిరణ్మయేన పాత్రేణ అపిహితం రాగాత్తకతయా హిరణ్మయసదృశేన రజోమయేన పాత్రేణ పరమాత్మవిషయవృత్తిప్రతిరోధకేన చ్ఛాదితం, హృది నిహితే పరమాత్మవిషయే నిరుద్ధ వృత్తికమిత్యర్థః. రజశ్చాదనం తమసోఽప్యవలక్షణం, హిరణ్మయశబ్దేన కర్తాధీనభోగ్యవర్గ ప్రదర్శనం, తజ్జీవస్య ముఖస్థానీయం మనః పూషన్ ఆశ్రితపోషణస్వభావ అపాపృణ నిరస్తజీవానం కురు, కస్య హేతోః, సత్యధర్తాయ దృష్టయే, సత్యస్య జీవస్య ధర్మ సూతాయ పూరోక్షబ్రహ్మనుభవదర్శనాయేత్యర్థః.

౧౫

వే—పునరపి తయా దృష్ట్యా ద్రష్టవ్యం విశింషక్ దృష్ట్యా గుణమభ్యర్థయతే

కూ—సత్యశబ్దేనాత్త ప్రకృత్యాదివత్ స్వరూపవికారరహితో జీవాత్మోచ్యతే “సత్యం చాన్యతం చ సత్యమభవదిత్యా”దిషు జీవేషి సత్యశబ్దప్రయోగాత్ తస్య ముఖం-ముఖ త్ అనేకేంద్రియావష్టమృతయా ముఖసదృశం మనఃకర్మార్థః. హిరణ్మయేన హిరణ్మయ సదృశేన కర్తాధీనభోగ్యవర్గేణేతి యావత్. పాత్రేణ పరమాత్మవిషయకవృత్తిప్రతిరోధ కేన అపిహితం ఛాదితం హృది నిహితే పరమాత్మవిషయే నిరుద్ధవృత్తికం జాతమిత్యర్థః తత్ జీవస్య ముఖస్థానీయం మనస్తత్త్వం హృషీకాణామిశస్త్యవపాపృణ నిరస్తతిరో ధానం కుర్విత్యర్థః. తత్కస్య హేతోస్తత్రాహ సత్యధర్తాయ సత్యస్య జీవస్య ధర్మ సూతాయై దృష్టయే దృష్టిః దర్శనం తద్దర్శనాయేతి భావః.

౧౫

కూ—పునరపి తయా దృష్ట్యా ద్రష్టవ్యం విశింషక్ దర్శనం తత్సాధనం

పూహరశ్మి సమూహతేజః,

శం—గచ్ఛతీత్యేకర్షిః హే ఏకదే తథా సర్వస్య సంయమనాద్యమః హే యమ తద
రశ్మినాం ప్రాణానాం రసానాం చ స్వీకరణాత్సూర్యః హే సూర్య ప్రజాపతేరపత్య

వే—(పూహన్నేకదేయమసూర్యప్రాజాపత్యపూహరశ్మిక్ సమూహతేజః, య
రూపం కల్యాణతమం తత్రే వశ్యామితి) ఏకదే, అద్వితీయాతీంద్రియద్రష్టః, యవ
సర్వాంతర్యామిక్—సూర్య, స్వభక్తబుద్ధీనాం సుష్టుప్తేరక, ప్రాజాపత్య, ప్రజాపతిప్రస
తస్య సర్వసాంతర్యామిక్, అవిషక్షితప్రత్యయాథో వా ప్రాజాపత్యశబ్దః ప్రజానా
పతే ఇత్యర్థః. పూహ రశ్మిక్ సమూహతేజః స్వస్వరూప్రకాశనోపయిక్ సోష్ణ
రశ్మిక్ వ్యపోహ, ప్రభాత్మకం చ తేజస్సమూహీకురు, యదాదిత్యవర్ణమిత్యా
ప్రసిద్ధం సర్వేభ్యః కల్యాణేభ్యోలిశయితకల్యాణం శుభాశ్రయభూతం తే దివ్య
రూపం తత్ప్రక్యామి, అత్ర వర్తమానవ్యవహేజః ఉత్తరవాక్యవత్తాత్కాలికానుసంధ
నానువాదః, ప్రార్థనాప్రకరణానురోధే తు వ్యత్యయేన వశ్యేయమితి లిజర్థో
గ్రాహ్య ఇత్యుపనరుక్తిః, తదాసాధారణ్యజ్ఞాపనార్థం సదా వశ్యామితి వా నిరుపాధికతే
త్వానుగుణోక్తిః, అథాంతరాత్మనోహంగ్రహణేనానుసంధానమాహ (యోసావసౌపు

కూ—చాభ్యర్థయతే (పూహన్నితి) పూహక్ ఆశ్రితపోషక ఏకశ్వాసావృషిశ
ఏకర్షిః అద్వితీయాతీంద్రియార్థద్రష్టా “నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టే”తి శ్రుతేః. యవ
యమయతి సర్వానితి యమః సర్వాంతర్యామిక్ “యః పృథివీమంతరోయమయతి
ఆత్మానమంతరో యమయ”తీత్యాదిశ్రుతేః. సూర్య స్వభక్తబుద్ధీనాం సుష్టుప్తేరక ప్రా
పత్యప్రజాపతిః చతుర్ముఖః తస్య సుతాః ప్రాజాపత్యాః తేజామంతర్యామిక్. యద
ప్రజాపతిరేవ ప్రాజాపత్యః వైశ్వానర ఇతి వల్ విశ్వానరవివ హి వైశ్వానరః తథా
ప్రజానాం పతిరితి పుత్రపౌత్ర్యా ప్రజాపతిర్విష్ణుః “ప్రజాపతిశ్చరతి గర్భే అంత”రి
శ్రుతేః పూహ రశ్మిక్ భవదీయదివ్యరూపదర్శనానుపయుక్తాక్ సోష్ణరశ్మిక్
పూహ, వ్యపోహ విగమయేత్యర్థః. యత్తు దర్శనోపయికం ప్రభాత్మకం సౌమ్య
తేజః తత్సమూహ సమూహీకురు తత్కిమర్థమిత్యాశంక్య అర్జునాదివద్విష్ణుమిచ్ఛాః
తే రూపమిత్యాహ (యదితి) “అదిత్యవర్ణం తమనః పరస్తా”దిత్యాదిషు ప్రసిద్ధమిత్యర్థ
తే “అనందో బ్రహ్మేతి” నిరతిశయభోగ్యస్య తవ అతికల్యాణతమం సౌందర్యాదిగుణా
శయేన ప్రియతమం సర్వేభ్యః కల్యాణగుణేభ్యోలిశయితం కల్యాణం చ శుభాశ్రం
భూతమిత్యర్థః తే యద్దివ్యం రూపం తత్ప్రక్యామి వశ్యేయమితి లిజర్థో గ్రాహ్య

యత్తే రూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామి

శం—ప్రాజాపత్యః హే ప్రాజాపత్య వ్రాహ్మణ విగమయ రక్షిత్ సాక్షి సమూహ వికీ
కురు ఉపసంహర తే తేజః తావకం జ్యోతిః యత్తే తవ రూపం కల్యాణతమం అత్యంత
వే—షసోహమస్మి తి) వీహ్న ఆత్మాదరవ్యంజనార్థా, యద్వా “యోసావతీంద్రియ
గ్రాహ్యస్సాక్షి వ్యక్తస్సనాతనః. సర్వభూతమయోచింత్యస్సవిష స్వయముద్భవః”
ఇత్యాది వాక్యచ్ఛాదయాయా యత్తచ్ఛబ్దాభ్యామదశ్శబ్దా విభజ్యాన్వేతవ్యై, సర్వాతీంద్రి
యప్రమాణసిద్ధత్వద్వితినార్థా వా, పురుషః పూర్వత్వపూర్వసత్వాదిగుణః ఆదిత్యవర్ణ
విగ్రహవిశిష్టః సర్వవేదమతానన్యవరపురుషసూక్తాదిప్రసిద్ధో మహాపురుషః, సోహమ
స్మి, అహంశబ్దోత్త్ర జీవద్వారా తదంతరాత్మవస్యంతః, అతపివాస్తీత్యపి ప్రత్యగ్రూప
స్వవిశిష్టే పరమాత్మని విశ్రామ్యతి, అస్తద్యుత్తమ ఇత్యేతావదేవ హ్యనుశిష్టం, న
పునరస్తచ్ఛబ్దస్య ప్రత్యగత్త్వాద్వారా పరమాత్మతాయాముత్తమనివృత్తిః, ఏవం న త్వమ
సీత్యాదిషు అసిశబ్దో నిర్వాహ్యః, తత్రాపి “యుష్మద్యుపపదే సమానాధికరణే స్థానివ్యపి

కూ—లకారవ్యత్యయశ్చాష్టసః, ద్రష్టమిచ్ఛామితి భావః “అకాయమప్రణం అశ
రీరం శరీరేషు అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతే”త్యాది సామాన్యవచనాని “అజా
యమానః అజోపి సన్నవ్యయాత్తా న చాస్య ప్రాకృతా మూర్తి”రిత్యాదివిశేషవచన
సిద్ధహేయశరీరప్రతిషేధపరాణి నను “యత్తేరూపం కల్యాణతమం య ఏహం
తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషః ఈశావాస్యమిదగ్ సర్వం పఠిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరం
సర్వకర్తా సర్వగంధః స్వాభావీ జ్ఞానబలక్రియా చ తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో
నామ సత్యమితి తస్యో దితి నామే”త్యాదిభీశ్చాస్త్రైర్గుణవిగ్రహదయో బ్రహ్మణోపి
విధీయంతే “నిర్గుణం నిరంజనం అవికారాయ అకాయమప్రణం నేహ నానాస్తి
కించన నిష్కలం నిష్క్రియం అగోత్రమవర్గం” అగోత్రమితి అనామకమిత్యర్థః
ఏవమాదిభిశ్చాస్త్రైః గుణాదయః ప్రతిషిధ్యంతే, తథా చ విధిప్రతిషేధయోర్విరో
ధాదన్యతరబాధోఽవశ్యంభావీ తత్ర నిషేధస్య ప్రసక్తిపూర్వకతయా పశ్యాత్స
వృత్తం ప్రతిషేధకాస్త్రమపచ్ఛేదాధికరణన్యాయేన ప్రబలం అతః ప్రతిషేధబలేన
గుణాదివిధయస్సర్వే బాధితాః తతశ్చ అవిద్యాఖ్యుదోషపరికల్పితా గుణవిగ్రహ
దయో మిథ్యాభూతా ఇతి తదిదమనాదరణీయం పశుచ్ఛాగనయేన ఉత్పర్ణావపాద
నయేన చ విధినిషేధయోర్భిన్నవిషయతోపపాదనేన తయోర్విరోధగంధాభావాత్
విధీనాం ప్రతిషేధబాధ్యత్వావసవత్తే తదుక్తం పరదాచార్యైస్తత్త్వసారే “యద్భు
వ్మాణో గుణవికారశరీరభేదకర్తాదిగోచరవిధిప్రతిషేధవాచ్యః, అన్యోన్యభిన్నవిషయా న

శం—శోభనం తత్తే తవాత్మనః ప్రసాదాత్పశ్యామి. కించాహం న తు త్వాం భృత్యః

వే—మధ్యమ” ఇత్యేతావదేవ హి స్మర్యతే, న తు యుష్మచ్ఛబ్దస్య స్యాభిముఖచేతన
ద్వారా తదంతర్యామివర్యంతత్వే మధ్యమనివృత్తిః, లోకేత్వహం త్వమస్మి త్వమహం
సీత్యాద్యుపచారేషాద్దేశ్యానుసారేణ మధ్యమోత్తమయోర్వ్యవస్థా, తద్వదత్ప్రాపి వ్యు
త్థోపపద్యతే, ఉద్దేశ్యవిషయయోరేవాత్ర యుష్మదస్త్యచ్ఛబ్దయోరుపపదత్వేన సూత్ర
పదాభిప్రేతత్వాత్, భాష్యే తు తత్త్వమసినిరూపణావసరే నాత్ర కించిదుద్దిశ్య కిమః
విధీయతమిత్థ్యక్షిరప్రాప్తాంశనిషేధాభిప్రాయా వ్యక్తా ఉపసంహారత్వోపపాదనాత్, యే
పునస్తత్త్వమసి సోహమస్మిత్వాదిషు కార్యకారణోపాధ్యాకారవిధూననేన నిర్విశేష
స్వరూపైక్యం వాక్యవేద్యమాహుః, తేహం అసివదస్మిరసి ఖండకః శ్రోతర్యనుసంధా
తరి చ యుష్మదస్త్యదీ హి పరిత్యక్తే, నహ్యసినా కల్పిత్ప్రతిబోధనీయః న చ కల్పిదస్మి
నా విశిష్యానుసంధేయః విధూననీయోపాధివిషయపుత్యప్రతిమచ్ఛబ్దనన్నిధిమాత్రోపజీ
నేన క్వచిన్తధ్యమోత్తమసంపత్తిరితి చేత్, తతో వరం పరిత్యక్తప్రవృత్తినిమిత్తమస్మాకం

కూ—విరోధగంధమర్హంతి తన్న విధయః ప్రతిషేధబాధ్యాః” ఇతి ఆథాన్తర్యా
మిణమహం గ్రహేణానుసంధతే (యోసావసౌ పురుషస్సోహమస్మితి) అసావసావి
వీప్సా ఆదర్శార్థా. యద్వా ఆదశ్యద్వా విభజ్య యత్తచ్ఛబ్దాభ్యామనేతవ్యో కథమితి చేత్
ఇత్థం యోసౌ పురుషః ఆహం సోసావస్మితి. యద్యపి పురుషశబ్దః “ప్రకృతిం పురుష
చైవ విధ్యనాదీ ఉభావసి, యోగో యోగవిదాం నేతా ప్రధానపురుషేశ్వర” ఇత్యా
దిషు జీవవాచితయా ప్రసిద్ధః తథాపి “తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం పూర్వమే
వాహమిహాసమితి తత్పురుషస్య పురుషత్వం మహా ప్రభుత్వై పురుషస్సత్త్వనైక
ప్రవర్తక” ఇత్యాది శ్రుత్యా పూర్ణత్వపూర్వసత్త్వాదిగుణకసర్వవేదపరితపురుషనూత్తా
ప్రసిద్ధో మహాపురుషఏవ పురుషశబ్దేన వివక్షితః. నను యోసౌ పురుషస్సోసావహ
మస్మితి కథం సామానాధికరణ్యం అహంపదార్థస్య జీవాత్మనః పరమపురుషాద్భిన్నత్వా
దితి చేన్న అహంశబ్దేనాసి అన్తదర్థాంతర్యామిణవివాధిధానేన అహం స ఇతి నిర్దేశస్య
నుసంగతత్వాత్ నను చాహంశబ్దస్య ప్రత్యగర్థాంతర్యామివరత్వే సోఽస్మిత్వత్తవ
పురుషో న ఘటతే న హి మదంతర్యామి పరమపురుషోఽస్మిత్వస్వయో యుజ్యత
ఇతి చేత్ ఉచ్యతే మదంతర్యామిత్యాదిశబ్దాంతరేణోపస్థాపితే ప్రత్యగర్థాంతర్యామిణి
ఉత్తమపురుషాన్వయాసంభవేషి అహమిత్యస్తప్రదోపస్థాపితే తస్మిన్నుత్తమపురుష
స్వయో యుజ్యత ఏవ. తథా హి పాణినీసూత్రం “అన్తద్యుత్తమ” ఇతి ప్రత్యగర్థ
బోధకాస్త్యచ్ఛబ్దఉపపదే ఉత్తమపురుషో భవతీత్యర్థః న. పునరస్త్యచ్ఛబ్దస్య ప్రత్యగర్థ

శం—ద్యాచే. యోసావాదిత్యమండలస్థో వ్యాహృత్యవయవః పురుషః పురుషాకార
వే—నిర్వహణమనుసర్తం, సన్నాత్ర స్యాంశినోంశద్వయవిశిష్టతా ప్రతిపాదనం వదతామసి
సన్నాత్ర వివక్షాయామత్ర వాక్యే త్వమహంభావాయోగాత్, త్వం చాహంతావిశిష్టం
ఏదితి విశిష్టవివక్షాయామసి ప్రథమపురుషోపనిపాతప్రసంగాత్, దృశ్యయోశ్చ యుష్మ
దస్తదర్శయోర్వృత్తిండాంశే మణికఇవ ఘటశరావాకారయోస్సదంశభూతేశ్వరాకా
రేసి సమన్వయాయోగాత్ త్వమహమర్థయోస్సత్తాద్యాకారస్య నిత్యప్రతిబన్నతయా
విశేషతోఽనిర్దేశ్యత్వాదననుసంధేయత్వాచ్చ న కథంచిదిసి తత్త్వమసి సోహమస్తీ త్యాదే
ర్నిర్వాహశృక్యః, దృష్టివిధిస్తు మోక్షార్థవిద్యాను వేదాంతవాదినా నాంగీక్రియతే,
యద్యప్యత్ర త్వం రాజాసి అహం రాజాస్తీ త్యాదివత్తాదధీన్యాద్యుపచారవివక్షయా
మధ్యమోత్తమయోస్సామంజస్యం, తథాపి లోకవేదయోశ్చేతనవర్తంతదేవమనుష్యాది

కూ—ద్వారా పరమాత్మ పర్యంతతాయామత్తమనివృత్తిరితి 'అధికం తు ప్రవిష్టం న తు
తద్ధాని'రితి న్యాయాత్ ఏవం తత్త్వమసీత్యాదిష్వసి అసీతి మధ్యమపురుషో నిర్వాహ్యః
త్వం పదేనాభిముఖచేతనద్వారైవ తదంతర్యామిణోఽభిధానాభ్యుపగమాత్ తత్రాపి
“యుష్మద్యుపపదే సమానాధికరణే స్థానిన్యసి మధ్యమః” ఇత్యేతావదేవ హి స్మర్యతే
న తు యుష్మచ్ఛబ్దస్య స్వాభిముఖచేతనద్వారా తదంతర్యామివర్తంతత్వే మధ్యమ
నివృత్తిరితి. యే తు “తత్త్వమసి సోహమస్తీ” త్యాదావహం త్వమాదిశబ్దే యుష్మదస్త
దర్శపరిత్యాగేన నిర్విశేషచిన్తాత్రస్వరూపైక్యమేవ వాక్యవేద్యమాహుః తానేవ 'తత్త్వ
మసీ'త్యాదివాక్యేషు అనిరివ 'సోహమస్తీ'తి వాక్యస్థాస్తిరితి ఖణ్డయతి శ్రోతర్యను
సంధాతరి చ యుష్మద్యుస్సదిహితైః పరిత్యక్తే న హి తేహమసి నా కశ్చిత్ప్రతిబోధసి
యోస్తి న చ కశ్చిఽస్తి నా విశిష్యానుసంధేయః. నను ప్రకృతే యుష్మదస్తదర్శయోర
వివక్షాయామసి తయోర్వృత్తిప్రన్నయుష్మదస్తచ్ఛబ్దోఽపదమాలోపజీవనేన అస్తత్పక్షేసి
కవచిన్తధ్యమోత్తమయోరుపపత్తిరితిచేన్న తతోఽప్యపరిత్యక్తప్రవృత్తినిమిత్తకస్య
అస్సాకం నిర్వహణవైవాహనుసర్తముచితత్వాత్. అపరే త్వాహుః” యోసావసౌ పురుష
సోహమస్తీ”త్యత్ర పురుషశబ్దేన పరమపురుషో న వివక్షణీయః తథా సతి ఆస్తీత్యుత్త
మస్య పురుషఇత్యాఖ్యానాసోహమితి చ సామానాధికరణ్యస్య క్లేశేన నిర్వాహ్య
త్వాత్. తతోపరమత్ర పురుషశబ్దస్య పరిశుద్ధజీవాత్ పరత్వమాశ్రయితుం. ఏవం చ సతి
యః పురుషో ముక్తపశాభావ్యాకారః పరిశుద్ధజీవాత్సా సోహమస్తీ త్యన్వయాదుత్తమస్య
పురుషఇత్యాఖ్యానాసామానాధికరణ్యస్య చాలిన్స్వరసో నిర్వాహ ఇతి నాయం
పక్షస్సాధుః తథా భవత్వేవమిహ నిర్వహణం తథాపి తత్త్వమసీత్యత్ర తత్త్వదస్య

శం—త్వాత్ పూర్ణంవానేన ప్రాణబుద్ధ్యాత్తనా జగత్సమస్తమితి పురుషః పురి శయ

ఆ— (వ్యాహృత్యవయవ ఇతి) “తస్య భూరితి శిరోభువ ఇతి బాహూ సువ

వే—వ్యవహారస్యాయేన జాతిగుణశబ్దగతిలాభాత్తదుపేక్షా, నన్వేషం పురుషాఖ్య స్వేత రాత్త సామానాధికరణ్యక్షేపం పరిత్యజ్య యోసావసౌ పురుషసోహమస్తీతి పరిశుద్ధ స్వరూప మాత్రానుసంధాన పరమిదం వాక్యమస్తు, మైవం తత్త్వమసి త్వం వా అహ మస్తీత్యాదిషు తదనుబవత్తేః అత్రాపి తత్సమానస్యాయతయా తథైవానుసంధానస్యౌ

కూ—“త్వం వా అహమస్మి భగవోదేవతే అహం వై త్వమసి”త్యాదిషు త్వం పదస్య చ పరదేవతావాచకత్వేన త్వదుక్తనిర్వాహస్య తత్రాభావాదకామేనాపి తత్రాస్తదుక్త నిర్వాహస్య సమాశ్రయణే తత్సమానస్యాయతయాత్రాపి తన్వైవానుసర్తుమచితత్వా దితి. స్యాదేతత్ “త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసి”త్యత్ర కథం పురుషవ్యవస్థా త్వమహంపదయోరుభయోరపి శ్రవణాత్ ఉద్దేశ్యవిషయక మేవ యుష్మ దాదిపదం ఉపపదత్వేన పాణినీసూత్రాభిమతం. తథా చోద్దేశ్యసమర్పణోపపదవశా దేవాత్ర మధ్యమోత్తమయోర్వ్యవస్థా సిద్ధతీతి చేత్ అస్తేవమిహ సమాధానం తథాపి “తత్త్వమ”సీత్యత్ర పురుషవ్యవస్థా న ఘటతే తత్ర త్వం పదయోగవత్తత్పద యోగస్యాపి సత్త్వాత్. తథాచాసీతి పదస్తీతి ప్రథమపురుషస్యాపి ప్రసక్తః న హ్యత్రాపి త్వం పదముద్దేశ్యసమర్పకం యేన త్వం పదమేవ పురుషనిమిత్తం న తత్పదమసీతి వ్యవస్థా స్యాత్. తథా చ తత్త్వమసి నిరూపణావసరే భాష్యం “నాత్ర కించిద్విశ్య కిమపి విధీయత” ఇతి తస్మాత్ తత్త్వమసీతి వత్ తత్త్వమస్తీతి ప్రయోగోపి దుర్నివార ఇతి. అత్రోచ్యతే-తత్త్వమసీత్యత్రాపి త్వం పదార్థ ఉద్దేశ్యవిషయక తత్త్వవిషయకయుష్మ త్పదవశాత్తత్ర మధ్యమవివేతి న ప్రథమపురుషప్రసంగః. నన్వేషం భాష్యవిరోధ ఇతి చేన్న భాష్యస్య విధేయాంశమాత్ర నిషేధపరతయోద్దేశ్యాంశనిషేధకత్వాభావాత్ తథా హి నన్వేషం భాష్యాభిప్రాయః నాత్ర కించిద్విశ్యతే న చ కించిద్విధీయత ఇత్యపి. తర్హేవం భాష్యాభిప్రాయే త్వంపదేన కించిద్విశ్యత ఏవ కింతూద్విష్టేన కించి ద్విధీయత ఇతి కథమిదమవగమ్యత ఇతి చేన్న - ప్రాప్తస్యైవోపసంహారకతోపపాదక భాష్యేనైవ, విధేయాంశ ఏవ ని(షే)సిద్ధ్యతే ఇత్యభిప్రాయస్య వ్యక్తత్వాత్. అన్యో ప్యాహ-త్వం రాజాసి అహం రాజాస్తీత్యాదివత్తాదధిస్వాద్యుపచారవివక్షయా “తత్త్వ మసి సోహమస్తీ”త్యాదిషు మధ్యమోత్తమసామానాధికరణ్యానాం సామంజస్యమితి, తదవ్యుపేక్షణీయమేవ. లోకవేదయోశ్చేతనపర్యంతదేవమనుష్యాదివ్యవహారబలేన జాతి

యోసావసౌ పురుషస్సోహమస్మి.

౧౬

వాయురనిలమమృతమథేదం భస్తాంతగ్ శరీరమ్,

౦—నాద్వా పురుషః సోఽహమస్మి భవామి.

౧౬

శం—అథ ఇదాసీం మమ మరిష్యతో వాయుః ప్రాణోఽధ్యాత్మ పరిచ్ఛేదం త్వా అధిదైవతాత్తానం సర్వాత్మ కమనిలమమృతం సూత్రాత్తానం ప్రతిషద్యతామితి

౧—రితి ప్రతిష్ఠే” పాదావిత్యర్థః.

౧౬

వే—చిత్వాత్ బ్రహ్మత్వోహమస్మీతి పరవిద్యాంగభూతస్వాత్మానుసంధానపరత్వేసి ష్చజ్ఞేన తాదధీన్యాదికం లక్షణీయం స్యాత్.

౧౬

వే—అనంతరం తు పరిశుద్ధాత్మస్వరూపముచ్యతే, వాయురనిలమమృతమితి నిద్యాకర్తానుసారేణ తత్ర తత్ర గంతృత్వాద్వాయుః నిలయనరహితత్వాత్ క్వచిదపి వ్యవస్థితత్వాభావాచ్ఛాలిలం, ఆమృతం మ్రియమాణేషి దేహసంతానే స్వయమమృతం, ఇదం విరజత్వాదీనామప్రుపలక్షణం, పరిశుద్ధజీవవిషయే ప్రజాపతివాక్యే “విరజో విమృత్యుర్విశోక” ఇత్యాదిసహపాఠాత్. అత్ర “వాయుశ్చాంతరిక్షం చైతదమృత” మిత్యాదిపరామర్శాద్వాయాద్విశబ్దానాం భూతద్వితీయవిషయత్వం న శంకసియం, పూర్వాపరాభ్యామసంగతేః, యద్యప్యమీహం పరమాత్మవిషయత్వం విశిష్టవృత్త్యా యోగతో వా యుజ్యతే తథాపి పరమిహ నశ్వరస్య దేహస్యానంతరం పచనాత్తద్వాసి

కూ—గుణశబ్దవస్తుభవృత్తైవ నిర్వాహసంభవే ఉపచారకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాది త్యలంబిస్తరేణ.

౧౬

కూ—ఏవం పరావరతత్త్వవివేకపరమనిశ్చేయససాధనభూతసాంగభక్తియోగం తన్నిష్ఠస్యానుసంధేయమంత్రద్వయం చోపదిశ్య ఇదాసీం భక్తియోగే జ్ఞానశక్త్యాదిశూన్యతయా శరణాగతిమవలంబమానానాం తదనుష్ఠానమంత్రాపుపదిశతి. యద్యప్యగమే ఆచారైరిహా శరణాగతిమంత్రాదితి రహస్యత్వాత్ కంఠరవేణ నాభిహితౌ తథాపి ప్రాజ్ఞానామర్థసామర్థ్యాద్యథా తత్పురతావగమస్సుశకః తథా తయోక్తోఽయోర్ధ్వవర్ణనం కృతం. అభాషి చేత్రమంటే “వ్యక్తాప్యక్తే వాజినాం సంహితాస్తే వ్యాఖ్యామిత్యం వాజిపక్షిప్రసాదాత్, వైశ్వామిత్రో విశ్వమిత్రం వ్యతాసీత్ వి(శ్వ)ద్వచ్ఛాత్రస్త్రీతయే వేంకటేశః” ఇతి అత్ర వి(శ్వ)ద్వచ్ఛాత్రస్త్రీతయే ఇత్యనేన స్వప్రబంధస్య నిగూఢాభిప్రాయత్వం వ్యంజితం. ఏవమాచార్యాభిప్రాయవిషయత్వాచ్ఛరణాగతిపరతయా మంత్రద్వయం వ్యాఖ్యాస్యతే-తత్ర వాయురనిలమితి ప్రథమశ్లోకః పూర్వభండసమానార్థకః

శం—వాక్యశేషః. లింగం చేదం జ్ఞానకర్తృసంస్కృతం ఉక్తామప్తితి ద్రష్టవ్యం. మార్గ
వే—మృతప్రత్యగాత్మ పరత్వం ప్రాణవిషయత్వేష్యత్ర మందప్రయోజనం, శ్వేతాశ్వతరీ
యాశ్చ భోగ్యభోక్తృనియంతృణాం వివేచనే భోక్తృశబ్దవివక్షితప్రత్యగాత్మాన
మమృతశబ్దేనామనంతి “క్షరం ప్రధానమమృతాక్షరం హరః క్షరాత్మానావీశలే దేవ
ఏకః” ఇతి “క్షరం త్వవిద్యాహ్యమృతం తు విద్యా విద్యావిద్యే ఈశలే యస్తు సోన్యః”
ఇతి చ, ఏవం ప్రత్యగాత్మస్వరూపస్య “న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చి” దిత్యాది
ప్రసిద్ధమమృతత్వమభిధాయ క్షేత్రజ్ఞశరీరస్య మృతత్వమవశ్యంభావిత్యాహ (అధేదం
భస్మాంతం శరీరమితి) ప్రకృతాదధాంతరం తరవిక్షయాత్రాధశబ్దః, అత్తోత్క్రమణా
నంతర్యాథో వా, కర్తృవశ్యకార్తృస్వరూపో వా, తథాచ స్మర్యతే “గంగాయాం
సికతాధారా యథా వర్షతి నానవే, శక్యా గణయితుం లోకే న పృథీతాః పితా
మహా” ఇతి “బ్రహ్మదిషు ప్రలీనేష్యి” త్యాది చ, ఇదమితి విశేషణం ఈశ్వరశరీరత్వేన

కూ—అగ్నేనయేత్యాదిచావరణ్లోకఉత్తరఖండసమాసార్థకః తథా చ “ప్రాప్యస్య
బ్రహ్మణో రూపం ప్రాప్తుశ్చ ప్రత్యగాత్మనః, ప్రాప్త్యపాయం ఫలం ప్రాప్తేస్తథా ప్రాప్తి
విరోధిచే” త్యేవమాద్యాః పూర్వోత్తరఖండయోర్విశోధితా యే పదార్థాః యే చ వా
కార్యార్థభేదాః తే సర్వేషీహ పూర్వోత్తరయోః శ్లోకయోరనుసంధేయాః “సర్వోపా
యవినిర్ముక్తం క్షేత్రజ్ఞం బ్రహ్మణి న్యసేత్, ఏతత్ జ్ఞానం చ యోగశ్చ కేహి-
న్యోగ్రంథవిస్తరః” ఇత్యాదికాస్త్రైః ప్రోక్షణాదిభిన్నమిదాదికమివ పరిశుద్ధస్వరూప
యాథాత్మ్యజ్ఞానేన సంస్కృతైశ్చవాత్సహవిస్సమర్పణీయమిత్యుక్తత్వాదిహాపి శరీరేంద్రి
యాదిభ్యో వివిక్తం స్వాత్మానం ప్రథమం విశోధ్య బ్రహ్మణి సమర్ప్య స్వాధికా
రానుగుణమర్థయతే (వాయురీతి) “భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వే” త్యాది
శ్రుత్యంతరప్రసిద్ధిచ్చిదచిదీశ్వరతత్త్వక్రమ ఇహాపి ద్రష్టవ్యః. వాయుః విద్యాకర్తాను
గుణధగనతృంకల్పవశేన తత్ర తత్ర గస్తృత్వాద్వాయుః అనేన జీవస్యాణుపరి
మాణత్వం పరమాత్మాధీనత్వం చ సిద్ధ్యతి. “వా గతిగంధనయో” రీతి ధాతుః నిలయనర
హితత్వాత్ప్రవచిదపి వ్యవస్థితత్వాభావాచ్ఛానిలం అమృతం మ్రియమాణేపి దేహ
సన్తానే స్వయమమృతం స్వరూపతో ధర్మతశ్చావివాశీత్యర్థః. “అవినాశీ వా అరేయ
మాత్తా అనుచ్ఛిత్తిధర్మా న విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపా విద్యతే” న విద్యతే ఉచ్ఛితిః
వినాశో యస్య సః అనుచ్ఛిత్తిః నిత్య ఇత్యర్థః. అనుచ్ఛిత్తిధర్మో యస్యాసావనుచ్ఛిత్తి
ధర్మేతి పునర్బహువ్రీహిః నిత్యజ్ఞానవానితి భావః. ఆహుశ్చ యామునాచార్యాః
“తదేవం చిత్స్వభావస్య పుంసః స్వాభావికీ చితిః, తత్తత్త్వదార్థసంగ్రాతత్తద్విత్తిత్వ

శం—యాచనసామర్థ్యాత్. అధేదం శరీరమగ్నం హుతం భస్మాంతం భూయాత్

వే—నిత్యత్వేన చ ప్రమాణసిద్ధానాం వ్యవచ్ఛేదార్థం భస్మాంతమితి సంస్కారమాత్ర
వ్యంజకం, కీటాంతత్వాదేరన్యత్ర ప్రసిద్ధసామర్థ్యపలక్షణం వా, శరీరశబ్దే పుష్కలమి
నిమిత్తానుసారే విశరణస్వభావత్వం గమ్యతే, ఏవం “భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం
చ మత్స్యే”తి క్రమేణ చిదచిద్వివేకముక్త్వా ప్రేరితారం ప్రకృతం మహాపురుషం ప్రణవే
నోపాదత్తే (ఓమితి) యథా ఆమనంత్యాధర్వణాః “యహపునరేతం త్రిమాత్రేణ
ఓమిత్వేనేనై వాక్షరేణ పరమపురుషమభిధ్యాయాతే”తి, ఉక్తం చ యోగానుశాసనే
“క్షేత్రకర్తృవిపాకాశద్వైరపరామృత్యః పురుషవిశేష ఈశ్వరస్య పూర్వేషామపి గురుః కాలే
నానవచ్ఛేదాత్ తస్య వాచకః ప్రణవ” ఇతి—ఆహ చ సర్వజ్ఞః “ఓమిత్వేనం సదా
విప్రాః సతథ్వం ధ్యాత కేశవ”మితి, స్వయం చాగాత్ “ఓమిత్వేకాక్షరం బ్రహ్మ

కూ—మశ్నుత” ఇతి ఇదమమృతత్వమపహతపాపత్వాదీనామపుష్కలక్షణం. పరిశుద్ధ
జీవవిషయే ప్రజాపతివాక్యే “యతత్తాఽపహతపాప్తా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘ
తోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసంకల్ప” ఇతి పాఠాత్. అనిలమమృతమితి పదద్వయముపి
పుల్లింగత్వేన విపరిణేయం వాయురితి పుల్లింగత్వేనోపక్రమాత్ అత్ర వాయుశ్చైవ
రిక్షం చ ఏతదమృతమిత్యాదికం పరామృత్య వాయోవిశబ్దానాం భూతద్విటీయ
విషయకత్వం నాశంకసీయం పూర్వాపరాభ్యామసంగతేః నాపి విశిష్టవృత్త్యా వాయు
గతపరమాత్మ విషయత్వమాశంకసీయం సత్వరస్య దేహస్య అనంతరవచనేన తద్వ్యాప్తి
వృత్తప్రత్యగాత్మపరత్వనైవ న్యాయ్యత్వాత్ “క్షరం ప్రధానమమృతాక్షరం హరః
క్షరాత్తానావీశతే దేవవికః” స్వభోగ్యతయా ప్రధానం హరతీతి హరః జీవఇత్యర్థః
“క్షరంత్య విద్యాహ్యమృతం తు విద్యా విద్యావిద్యే ఈశతే యస్తు సోన్యః”ఇతి
శ్వేతాశ్వతరీయే భోగ్యభోక్తునియస్తానాం వివేచనే అమృతశబ్దేన ప్రత్యగాత్మనో
ఽభిధానదర్శనాచ్చ అత్రాప్యమృతశబ్దో జీవాత్మపర ఇత్యేవ యుక్తం. ఏవం ప్రత్య
గాత్మస్వరూపస్య “స జాయతే మ్రియతే వా విపశ్యి”దిత్యాది ప్రసిద్ధమమృతత్వమభి
ధాయ క్షేత్రస్య శరీరస్య మృతత్వమవశ్యం భావిత్యాహ (తథేదం భస్మాంతం శరీర
మితి) ప్రకృతాదర్థాదర్థాంతరవివక్షయాత్రాథశబ్దః జీవాత్మోక్తమణానంతర్యాధి
వా యద్వాకార్తనిర్వచరః స్వర్యతే చ “బ్రహ్మేదిమ ప్రతీనేష సప్తే స్థావరజంగమే,
ఏకస్త్రీతి విశ్వాత్తా స తు నారాయణోఽవ్యయ” ఇతి భస్మశబ్దో దాహాఖ్యసంస్కార
పరః ఖననాదేరపుష్కలక్షకః. అథ వా కశేబరం విత్ క్రిమిభస్మసంజ్ఞితమిత్యన్యత్ర
ప్రసిద్ధక్రిమ్యంతత్వాదేరుపలక్షణో భస్మాంతశబ్దః త్యాగే కృతే క్రవ్యాదభక్షితం

శం—ఓమితి యథోపాసనం ఓం ప్రతీకాత్మకత్వాత్సత్వాత్మకమగ్నాభ్యం బ్ర
 భేదేనోచ్యతే. హే క్రతో సంకల్పాత్మక స్వర యన్మమ స్వర్తవ్యం తస్య కాలాయ
 వే—వ్యాహరన్తామనుస్వర”న్నితి, ఏవం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం. అథ క్రతురూపిణం
 వస్తం జ్ఞానయజ్ఞగోచరమభిముఖికుర్వంస్తదనుగ్రహం యాచతే (క్రతో స్వర కృ
 స్వరేతి) క్రతో క్రత్వాత్మక యథాహ “అహం క్రతురహం యజ్ఞ” ఇతి “య
 క్రతురస్మిన్ లోకే పురుషో భవతి తథేతహప్రేత్య భవతి స క్రతుం కుర్వీత ఏవం క్ర
 త్వా” త్యాదిష్యివాత్రాపి ప్రకరణాదేవ క్రతుశబ్దఉపాసనపరో వా, తద్గోచరే తు భగః
 తచ్ఛబ్దఉపచారాత్, స్వర, సానుగ్రహయా బుద్ధ్యా విషయాకురు “స్నేహపూ
 మనసా యన్న స్వరసి కేశవే”తివత్, ఉక్తం చ భగవతా “స్థితే మనసి” త్యాదభ్య
 స్తంమియమాణం తు కావ్యపామాణసన్నిభం, అహం స్వరామి మద్భక్తం నయామి

కూ—శరీరం విత్సంజ్ఞితం భవతి. ఖననే క్రిమిసంజ్ఞితం దాహే భస్మసంజ్ఞితవి
 భావః. నను కేషుచిచ్ఛరీరేషు ప్రత్యక్ష ఏవ వినాశో దృష్టః. అవినష్టేష్వప్యస్యేషు ఆ
 మానాద్వినాశిత్వం సునిశ్చితం అన్యథా శత్రూన్ప్రతి శస్త్రాదికం న ప్రయుజ్యేత స్వ
 మసి శత్రుప్రయుక్తశస్త్రకరాదికం న నివారయేత్. ఏవం సంప్రతిఽన్నస్య భస్మాంత
 దేహోపదేశే కిం ప్రయోజనమితి చేత్, ఉచ్యతే - ఆత్మశరీరయారమృతత్వమృత
 రూపవిరుద్ధధర్మప్రదర్శనేన భేదసమర్థనం తావదేకం ప్రయోజనం అవధ్యపరిహార
 యనసేవాదిభిః కిం నిత్యత్వం సంభవేదితి సందేహపాకరణం ద్వితీయం స్వదేహే
 వైరాగ్యజననం తృతీయం వినాశహేతో సత్యవశ్యం నశ్యతీతి వత్ భగవదుపాసన
 భిరత్యంతవినాశస్వాపి సంభావనాద్యోతనం చతుర్థం శీఘ్రం మోక్షోపాయే ప్రవ
 తవ్యమితి త్వరాసంజననం పంచమం. ఏవముక్తాన్యమక్తాని చ ప్రయోజనాంతరా
 ద్వితీయాధ్యాయతాత్పర్యచంద్రికాయాం ద్రష్టవ్యాని. ఏవం “భోక్తా భోగ్యం ప్రే
 తారం చ మత్స్యే”తి క్రమేణ చిదచిద్వివేకముక్త్యా ప్రేతారం ప్రకృతం మహాపురు
 షప్రణవేనోపాదత్తే (ఓమితి) యథామనస్త్యాధర్వణాః “యః పునరేతం త్రిమాత్రేణా
 మిత్యనేనైవాక్షరేణ పరమపురుషమభిధ్యాయీతేతి. ఉక్తం చ యోగానుశాసనే “స్థ
 కర్మవిపాకాశయైరపరామృష్టః పురుషవిశేష ఈశ్వరస్సర్వేషామపి గురుః కాలేనా
 ష్ఠేదాత్తస్య వాచకః ప్రణవ”ఇతి. ఆహ చ సర్వజ్ఞః “ఓమిత్యేవ సదా విప్రాః పఠన్
 ధ్యాత కేశవ”మితి. స్వయం చాగాయత “ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ వ్యాహరన్తామ
 స్వర”న్నితి. ఏవం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం. అథవా శరీరమాత్మానం చ వివిచ్య వివి
 మాత్మానమకారవాచ్యే పరమపురుషే సమర్పయతి (ఓమితి) ప్రణవస్య ఆత్మసమర్ప

ఓంక్రతోస్తరకృతగ్ స్తర క్రతో స్తర కృతగ్ స్తర. ౧౭

శం—ప్రత్యుపస్థితః అతః స్తర ఏతావదంతం కాలం భావితం కృతమగ్రే స్తర యన్మ
మా బాల్యప్రభృత్యనుష్ఠితం కర్తవ్యం స్తర క్రతోస్తర కృతం స్వరేతి పునర్యచన
మాదర్శాప్తమ్. ౧౭

ఆ—అత్రానందీయం నాస్తి. ౧౭

వే—మాంగతి”మితి. సర్వదా సర్వం సాక్షాత్కుర్వతః స్వర్తృత్వవచనమిహ పూర్వకృత
ప్రత్యవేక్షణాభిప్రాయం కృతం స్వరేత్యత్రాపి తదైవ వివక్షా, మత్కృతం యత్కించి
దనుకూలమనుసంధాయ కృతజ్ఞస్త్యం మాం రక్షేతి భావః, ఏతావదంతం త్వత్కృత
మానుకూల్యం ప్రతिसంధాయ త్వమేవ శేషపూరణం కుర్వతి వా. స్వరంతి హి “జాయ
మానం హి పురుష”మిత్యాది, స్వయమప్యాహ—“తేహం సతతయుక్తానా” మిత్యాది,
క్రతో స్తరకృతం స్వరేత్యావృత్తిరుక్తార్థే త్వరాలిశయాత్. ౧౭

కూ—పరత్వం “ఓమిత్యాత్మానం యుంజీత, ప్రణవో ధనుశ్శరో హ్యేత్వా బ్రహ్మ తల్లత్యై
ముచ్యతే, అప్రమత్తేన వేధవ్యం శరవత్తన్వయో భవే”దిత్యాదిషు ప్రసిద్ధం అథ క్రతు
రూపిణం భగవంతం జ్ఞానయజ్ఞగోచరమభిముఖీకుర్వంస్తదనుగ్రహం యాచతే (క్రతో
స్తర) క్రతో జ్యోతిష్టామాదిక్రియాత్మక యథాహ “అహం క్రతురహం యజ్ఞ”ఇతి
యజ్ఞః పంచమహాయజ్ఞా ఇత్యర్థః. అథ వా క్రతో భక్తిస్వరూప “యథా క్రతుర్స్విక్
లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి సక్రతుం కుర్వీత ఏవం క్రతురహ”మిత్యా
దిషు క్రతుశబ్దస్య భక్తియోగేపి ప్రయోగదర్శనాత్ భక్తియోగగోచరే భగవతి
తచ్ఛబ్దఉపచారాదిత్యాచారాః రక్షకస్య భక్తియోగస్థానే నివేశనం క్రతో ఇతి
సమ్బోధనేన వివక్షితమితిభావః. స్తర సానుగ్రహయా బుద్ధ్యా విషయాకురు “స్నేహ
పూర్ణేన మనసా కిం న స్తరసి కేశవ”ఇతి వత్ ఉక్తం చ భగవతా “స్థితే మనసీ”త్యా
రథ్య “తతస్తం మ్రియమాణం తు కావ్యసాహణసన్నిభం, అహం స్వరామి మద్భక్తం
నయామి పరమాం గతి”మితి అత్ర స్వరామి నయామితి పదద్వయస్య క్రతో స్తర
అగ్నే నయ ఇతి ప్రార్థనాద్వయాపేక్షయా ప్రతిపచనత్వావగమద్వారా వరాహచరమ
శ్లోకద్వయం వాయురనిలమమృతమిత్యాదిమంత్రద్వయోపబృంహణమితి భావః.
(కృతం స్తర) మత్కృతం యత్కించిదానుకూల్యమనుసంధాయ కృతజ్ఞస్త్యం మాం
రక్ష ఇతి వా ఏతావదంతం త్వత్కృతమానుకూల్యం ప్రతिसంధాయ త్వమేవ శేష
పూరణం కుర్వతి వా భావః. స్వరంతి హి “జాయమాన హి పురుష”మిత్యాది ఉక్తార్థే
త్వరాలిశయాత్క్రతో స్తర కృతం స్వరేత్యావృత్తిః. ౧౭

అగ్నే నయ సుపథా రాయే అస్తా

విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్,

శం—పునరన్వేన మంత్రేణ మార్గం యాచతే హే అగ్నే నయ గమయ సుపథా శోభనేన మార్గేణ సుపథేతి విశేషణం దక్షిణమార్గనివృత్త్యర్థం నిర్విణ్ణోఽహం దక్షిణేన మార్గేణ గతాగతలక్షణేన అతో యాచే త్వాం పునఃపునర్గమనాగమనవర్జితేన శోభనేన పథా నయ రాయే ధనాయ కర్తృఫలభోగాయేశ్యర్థః. అస్తా యథోక్తధర్మ ఫలవిశిష్టా విశ్వాని సర్వాణి హేదేవ వయునాని కర్తాణి ప్రజ్ఞానాని వా విద్వాన్

ఆ—మస్త్రాక్ పదశో వ్యాఖ్యానం సంక్షేపతో ఏచారమారభతే (అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వేత్యాదినా) (అమృతత్వం చేతి) అమృతత్వం చ ముఖ్యమేవ కస్తాన్న గృహ్యత ఇతి సంబంధః. శాస్త్రీయయోర్జ్ఞానకర్తృణోర్విరోధావిరోధా శాస్త్రీయావేద గ్రాహ్యా న తర్కమాలేకేతి పరేణోక్తం? సిద్ధాంతీ శాస్త్రసిద్ధివేద విరోధ ఇత్యాహ (దూరమేతే ఇతి) (ఏషాచీ నానాగతీ విద్యావిద్యే దూరం విపరీతే అతిశయేన విరుద్ధే ఇత్యర్థః, (సహ సంభవానుపపత్తేరితి) కాఽనుపపత్తిః కాలకే విరోధశ్రవణాత్ తద్గత

వే—పునరప్యగ్నిశబ్దవాచ్యం భగవంతం స్వాపేక్షితం ప్రాపయేత్వాహ (అగ్నే నయ సుపథా రాయే అస్తాన్విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్, యుయోధ్యస్తజ్ఞా హురాణమేనోభూయిష్టాం తే నమఉక్తిం విధేమ ఇతి) అగ్నే, అగ్నిశరీరక “యస్మాగ్ని శ్శరీర”మిత్యంతర్యామిబ్రాహ్మణం “సాక్షాదప్యవిరోధం జైమిని” రితి న్యాయాత్, అగ్ర నయనాదిగుణయుక్తేతి వా, నయ, ప్రవర్తయేత్వర్థః. సుపథా, శోభనేన మార్గేణ, ప్రతిషేధస్పర్శరహితేనోపాయేనేతి యావత్. రాయే, విద్యార్థశరీరసంరక్షణత్వదర్ప నాద్యనుగుణాయ ధనాయ విద్యార్థప్రకరణానుగుణ్యాత్ “అతస్కరకరగ్రాహ్యమరాజక

కూ— పునరప్యగ్నిశబ్దవాచ్యం భగవంతం ప్రతీష్ఠప్రాప్తిమనిష్ఠనివృత్తిం చ ప్రార్థయతే (అగ్నేనయేతి) బృహదారణ్యకే చ సప్తమాధ్యాయే “యదా వై పురుషోఽస్తాల్లోకాత్ప్రేతి స వాయు” మిత్యాదినా అర్చిరాదికం పంథానముపదిశ్య పశ్యా దధ్యాయావసానే “హిరణ్మయేన పాలేకేత్యాద్యా” ఏతే చత్వారో మస్త్రాః క్రమేణ పఠితాః. అగ్నే అగ్నిశరీరక “యస్మాగ్నిశ్శరీర”మిత్యంతర్యామిబ్రాహ్మణం యద్వా “సాక్షాదప్యవిరోధం జైమిని” రితి న్యాయేన అగ్రం నయతీత్యగ్నిః అగ్రనయనాదిగుణ యుక్త నయ ప్రవర్తయేత్వర్థః. సుపథా శోభ నమార్గేణ ప్రతిషేధస్పర్శరహితేన యాజనాధ్యాపనాద్యుపాయేనేతి యావత్. రాయే విద్యార్థశరీరసంరక్షణత్వదర్పనాను

శం—జానక్ కించ యుయోధి వియోజయ వినాశయ అస్తత్ అస్తత్తః జూహురాణం కుటిలవచనాత్తకం వినః పాపం తతో వయం విశుద్ధాస్సంత ఇష్టం ప్రాప్సామ్యమ ఇత్యభిప్రాయః కింతు వయమిదానీం తేన శక్నుముః పరిచర్యాం కర్తుం భూయిష్ఠాం బహుతరాం తే తుభ్యం నమఉక్తిం నమస్కారవచనం విధేమ తవ నమస్కారేణ పరిచరే మేత్యర్థః. “అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయామృతమశ్నుతే వినాశేన మృత్యుం తీర్త్వా సమ్భూత్యామృతమశ్నుత” ఇతి శ్రుత్వా కేచిత్సంశయం కుర్వంతి అతస్తన్నిధార

ఆ—విద్యావిరోధోఽస్తి ఇహ త్వవిరోధశ్రవణాత్ ఆవిరోధో భవిష్యతీతి న వాచ్యం విరోధావిరోధయోస్సిద్ధత్వేన వికల్పానంభవాత్ ఉచితానుదితహామయోర్ని పురుషతంత్రత్వాద్యుక్తో వికల్పఇత్యుక్తమ్. తర్హ్యవిరోధనివాస్తు సముచ్చయవిధిబలాదితి చేన్నముఖ్యబ్రహ్మవిద్యావిద్యయోః శుక్తివిద్యావిద్యయోరివ సహ సంభవానుపపత్తేస్సముచ్చయవిధిరసిద్ధః సిద్ధే సముచ్చయవిధౌ తద్బలాదవిరోధసిద్ధిః అవిరోధావగమాచ్చ సముచ్చయసిద్ధిరిత్యన్యోన్యన్యాయస్యాదిత్యర్థః. సహసంభవానుపపత్తావపి క్రమేణైకాశ్రయే విదావిద్యే స్యాతామితి చేత్ యది పూర్వమవిద్యా వశ్యాత్తు విద్యేతి

వే—వంశవదం, అదాయాదవిభాగార్థం ధనమార్జయ సుస్థిరం. అనంతం బత మే విత్త” మిత్యాదిషాక్తమతాకికం ధనమిహ వివక్షితం, ఏకఏవ మంత్రః ప్రకరణాదిభిర్విశేషితస్తత్తదనుగుణమర్థం వివక్షతీతి సమ్యజ్ఞాన్యయవిదః, అస్తాక్ త్వదనన్యభావాక్ అనన్యగతీంశ్చ(విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్)దేవ, అస్త దపేక్షితప్రదానానురూపచిత్రక్రీడాయుక్త, ‘మాయావయనం జ్ఞాన’మితి నైఘంటికాః. అతః జ్ఞానముఖేన ఉపాయవిశేష ఇహ వయనశబ్దేన వివక్షితాః, సర్వాక్ తత్తదధికారానుగుణాక్ చతుర్విధ పురుషార్థోపాయాక్, యథావత్ విద్వాక్ త్వమవిదుషస్తాక్ నేతుమర్హసీతి భావః

కూ—గుణాయ ధనాయేత్యర్థః. అథవా “అతస్కరగ్రాహ్యమిదమరాజకవంశవదం, అదాయాదవిభాగార్థం ధనమదాయ సుస్థిరం. అనంతం బత మే విత్త” మిత్యాదిషాక్తమతాకికధనమిహ వివక్షితం విద్యాప్రకరణానుగుణ్యాత్ ఏక ఏవ మంత్రః ప్రకరణాదిభిర్విశేషితస్తదనుగుణమర్థం బోధయతీతి సమ్యజ్ఞాన్యయవిద ఇత్యాచార్యాః. యద్వా అగ్నే నయ ప్రాణయేత్యర్థః. సువథా అర్చిరాదివధేన బృహదారణ్యకపాఠేఽర్చిరాదిపథస్య బుద్ధిస్థత్వాత్ “అర్చిరహస్థితఃక్షానుదగయనాజ్ఞా చ మారుతార్కేణ్డూక్, అపివై ద్యుతపరుణేష్టప్రజావతీనాతివాహికానాహు” రిత్యభియుక్తసంగృహీతేన మార్గేణేతి భావః. అర్చిరాదిమర్గవివక్షాప్యాచార్యాభిప్రేతైవ రాయేత్యత్ర బ్రహ్మణః ప్రాప్తి

శం—కార్థం సంక్షేపతో విచారణాం కరిష్యామః తత్ర తావత్ కిం నిమిత్తస్సంశయ ఇతిఉచ్యతే విద్యాశబ్దేన ముఖ్యా పరమాత్మ విద్యైవ కస్తాన్న గృహ్యతే అమృతత్వం చ నసూక్తాయాః పరమాత్మ విద్యాయాః కర్తృణశ్చ విరోధాత్సముచ్చయానుపపత్తిః సత్యం విరోధస్తు నావగమ్యతే విరోధావిరోధయోక్త్యాస్తప్రమాణకత్వాత్ యథావిద్యానుష్ఠానం విద్యోపాసనం చ శాస్త్రప్రమాణకం తథా తన్విరోధాత్తద్విరోధావపి. యథా చ “న హింస్యాత్సర్వాభూతాని” ఇతి శాస్త్రావగతం పునశ్శాస్త్రేనైవ బాధ్యతే అధ్వరేపి

టి—క్రమః తర్హి ఇమ్యత ఏవ యది చశ్చాత్ తర్హ్యసంభవ ఇత్యాహ (న విద్యోత్పత్తావితీ) పూర్వసిద్ధాయా అవిద్యాయాః ప్రధ్వస్తత్వాదన్యస్యాశోచ్యత్వత్తే కారణాసంభవాన్మూలాభావేన భ్రమసంశయాగ్రహణానామపి విదుషోఽనుపపత్తిరిత్యర్థః. విద్యోత్పత్తే మాభూదవిద్యా కామం కర్తృతు భవిష్యతి విదుషోపి వ్యాఖ్యానభీక్షాటనాదిదర్శనాదిత్యా శక్త్యాహ (అవిద్యాసంభవాదితి) చోదనాప్రయుక్తానుష్ఠానం హి కర్తృజ్ఞానేన సహ తవ సముచ్చిచీపితం బ్రహ్మత్వేకత్వం సాక్షాదనుభవతో న చోదనా సంభవతి కామా

వే—(యుయోధ్వస్తజ్ఞానురాణం) బంధనాత్కతయా అచింత్యప్రకారకాటిల్పవత్తయా నా బాధమానమిత్యర్థః. ఏనః, అకృత్యకరణకృత్యాకరణాదిరూపం త్వదనుభవాది ప్రతిబంధకం అస్త్యతో యుయోధి, పృథక్కురు, వినాశయేత్యర్థః (భూయష్టాం తే నమఉక్తిం విధేమ) అనన్యగతిరిత్యాదిగుణైరావృత్తితశ్చ భూయసీం నమఉక్తిం తే విద

కూ—తోష్వపవర్ణనాత్ బ్రహ్మైవ హి సుస్థిరమనంతమలౌకికం చ ధనం ఆతపివ తత్ర తత్రైవముచ్యతే “ధనం మదీయం తవ పాదపంకజం, యో నిత్యమచ్యుతపదామ్బుజయుగ్మ రుక్తవ్యామోహతః, దురీశ్వరద్వారఋహిర్విశర్దికాదురాసికాయై రచిలోయమంజలిః, యదంజనాభం నిరపాయమస్తి మే ధనంజయస్యన్దనభూషణం ధనం. న మే పిత్రాజ్ఞతం ద్రవ్యం న మయా కించిదాజ్ఞితం, అస్తి మే హస్తిశైలాగ్రే వస్తువైతామహం ధన” మితి అత్రవైవం శాంకరం వ్యాఖ్యానం. సుపథా శోభనమార్గేణ సుపథేతి విశేషణం దక్షిణమార్గనివృత్త్యర్థం విషణ్ణోహం దక్షిణేన మార్గేణ గతాగతలక్షణేన అతోయాచే త్యాం పునఃపునర్గమనాగమనవర్జితేన శోభనేన పథా నయేతీతి. రాయే హిరణ్యనిధిసరూపాయ పురుషాయ త్వత్వాప్రిప్తయే ఇతి భావః. అస్తాక్ అనన్యప్రయోజనాననన్యగతీంశ్చేత్యర్థః. న కేవలం మాం అపిత్యసంబంధిజనానపీతి బహువచనస్యాభిప్రాయః. దేవ అస్తదపేక్షితప్రదానానుగుణవిచిత్రజగత్సృష్టినిసంహారంతః ప్రవేశనియమనస్సౌశ్రితవిమోచనాదిరూపవిలక్షణక్రీడాయుక్త “యో బ్రహ్మణం విధధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై, తం హ దేవమాత్మబుద్ధిప్రసాదం

శం—హింసా స్వాదితి ఏవం విద్యాఽవిద్యయోరసి స్వాత్ విద్యాకర్తృణోశ్చ సముచ్చయే న “దురమేతే విపరీతే విఘాతీ అవిద్యా యా చ విద్యే”తి శ్రుతేః “విద్యాం చావిద్యాం”చేతి వచనాదవిరోధ ఇతి చేన్న హేతుస్వరూపఫలవిరోధాత్ విద్యాఽవిద్యావిరోధాఽవిరోధయోర్వికల్పాసంభవాదవిరోధవేతి చేన్న సహ సంభవానుపపత్తేః క్రమేణ స్వాతాం విద్యావిద్యే ఇతి చేన్న విద్యోత్పత్తౌ తదాశ్రయేఽవిద్యానుపపత్తేః

ఆ—భావాత్ కామినో హి సర్వాశోచదనాః “అకామతః క్రియాశకాశ్చిద్బృశ్యంతే న హి కస్యచిత్, యద్యద్ధి కురుతే జంతుస్తత్తత్కామస్య చేష్టిత”మితి స్వరణాత్ విద్యచ్ఛరీరస్థితిస్తద్విద్యాలేశాశ్రయా కర్తృశేషనిమిత్తం తు విదుషో భిక్షాటనాది న కర్తృచోదనాఽభావాత్ కింతు యావత్ప్రాణశరీరసంయోగవిభావితకర్తృభాసం తచ్చ విద్యాన్న

వే—ద్ధ హే. వ్యత్యయో హి బహుళమనుశిష్టః. నమ ఉక్తేరనుప్పత్తిం వా నాథం ప్రతినాథతే నమ ఇత్యేవవాదిన ఇతి హి ముక్తలక్షణా అపి పురుషాః మోక్షధర్మే ప్రతి

కూ—ముముక్షురై వ శరణమహం ప్రపద్య”ఇతి మంత్రేపి దేవశబ్దవైస్రవమే వాభిప్రాయః. వయునశబ్దో జ్ఞానవాచీ “మాయావయునం జ్ఞాన”మితి వైఘంటికోక్తేః. అత్ర తు లక్షణయా జ్ఞాతవ్యోపాయపరః విశ్వాని వయునాని సర్వానపి తత్తదధికారానుగుణచతుర్విధపురుషార్థోపాయాన్యథావద్విద్వాంస్తద్విమవిద షోఽస్తాన్నేతుమర్హసీతి భావః “యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మా”ఇతి మంత్రపదానామప్యేతదేవ హృదయం “ముముక్షురై వ శరణమహం ప్రపద్య”ఇతి మంత్రగతముముక్షుపదం వివృణ్వన్నాహ (యుయోధ్యస్తజ్ఞాహురాణమేన ఇతి) హృకౌటిల్వే జాహురాణం కుటిలం బంధనాత్మకమిత్యర్థః. యద్వా అచింత్యప్రకారకౌటిల్యతయా బాధమానమితి భావః. అచేన విశేషణేన అతితీవ్రః శోకవేగో ద్యోత్యతే ఏనః ఆకృత్యకరణకృత్యాకరణాదిరూపం త్వదుపాసనోత్పత్తిప్రతిబంధకమిత్యర్థః. త్వత్వాప్తిప్రతిబంధకమితి వా. ఏనఇత్యేకవచనం జాత్యభిప్రాయకం. వస్తుతస్తు కియదిదం నివర్త్యమేనః నివర్తకానురూపం హి న భవతి న హి సర్వశక్తేస్తవేదమనురూపం లక్ష్యం నాపి నమఉక్తేః భూయసీ హి సా ఇత్యేకవచనస్యాభిప్రాయః అస్మత్ అస్తత్తః యుయోధి పృథక్కురు వినాశయేతి భావః పృథక్కురు ఏతావదేవ యాచే త్వాం జాహురాణమేనోఽస్తత్తః ప్రథమం వియోజయేతి తత్పశ్చాద్యథా మనోరథం వినాశయసి చేద్వినాశయ పురుషాంతరే సజ్క్రమ యసి చేత్పంక్రమయ నాస్తి తత్రాస్తాకం నిర్బంధ ఇతి భావః. భూయస్త్వాం అనన్యగతిత్వాదిగుణైరావృత్తితశ్చ భూయసీం నమఉక్తిం తే అవాప్తసమస్తకామతయా నిరుపాధికసర్వస్వామితయా చ నమఉక్త్యన్యనిరపేక్షాయ తే విధేమ విదద్ధహే

శం—న హ్యగ్నిరుష్ణః ప్రకాశశ్చేతి విజ్ఞానోత్పత్తౌ యస్మిన్నాశ్రయే తదుత్పన్నం తస్మిన్నేవాశ్రయే శీతోఽగ్నిరప్రకాశో వేత్త్యవిద్యాయా ఉత్పత్తిః నాపి సంశయోఽజ్ఞానం వా “యస్మిన్ సర్వాణి భూతాని ఆత్మైవాభూద్విజానతః, తత్ర తో మోహః కళోక ఏకత్వ మనుపశ్యత” ఇతి శోక మోహాద్యసంభవశ్రుతేః అవిద్యాఽసంభవాత్తదుపాదానస్య కర్తృణోఽప్యనుపపత్తిమవోచామ అమృతమశ్నుత ఇత్యాపేక్షికమమృతం విద్యాశబ్దేన

ఆ—స్వగతం మన్యతే కర్తృభ్యాసోపాదానావిద్యాయా ఆసంభవాత్ దైవ కించిత్కరోమితి ప్రత్యయాచ్ఛేతి భావః. యదుక్తమమృతశబ్దేన ముఖ్యమేవామృతత్వం కిం న గృహ్యతే విద్యాశబ్దేన చ పరమాత్మవిద్యేతి తత్రాహ (అమృతమితి) ముఖ్యామృతత్వగ్రహణే హిఽన్యాయాదిమంత్రేణ ద్వారమార్గయాచనమనుపపన్నం స్యాత్ “న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామంత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే” ఇత్యాదిశ్రుతేః తతో ముఖ్యాధ్యవే—పాదితాః, మానసకాయికయోర్నమసోరభావేపి నమశ్శబ్దమాలేః ప్రపత్తుమర్హస్తి

కూ—వ్యత్యయోబహుళమనుశిష్టః. నమఉక్తేరనువృత్తిం వా నాథం ప్రతి నాథయతే “నమఇత్యేవ వాదిన” ఇతి హి ముక్తానామపి లక్షణం మోక్షధర్మేత్వశ్రుతం మానసకాయికయోర్నమసోరభావేపి నమశ్శబ్దమాలేః త్వం ప్రసన్నో భవతుమర్హస్తి త్యుక్తిశబ్దాభిప్రాయః. హే అగ్నేదేవ విశ్వాని పయూనాని విద్వాన్ త్వం జుహురాణ మేనోఽస్త్వతో యుయోధి సుపథాఽస్మానాయే నయ పయం తే భూయిష్ఠాం నమఉక్తిం విధేమేత్యన్వయః. నిత్యాంజలిపుటా హృష్టా నమఉక్తిం విధేమేత్యర్థః. నమఇత్యేవవాదినో భవామేతిభావః.

౧౮

కూ—ఏవమస్మిన్ననువాకే ఆదితో మస్తాప్తకస్య చేతనాచేతనరూపమపరతత్త్వద్వయం కర్తృయోగజ్ఞానయోగరూపం వ్యవహితోపాయద్వయం చ ప్రధానప్రతిపాద్యం ఉపతనాప్తకస్య తు పరతత్త్వపరమపురుషవిషయకం భక్తియోగరూపం సాక్షాత్సాధనం అవశిష్టమంత్రద్వయస్య సర్వఫలసాధనం ప్రపదనం ప్రధానప్రతిపాద్యం. ఏవం చ శ్రీభగవద్గీతాధ్యాయేషు ప్రథమషట్కం ప్రథమాప్తకస్యోపబృంహణం ద్వితీయషట్కం ద్వితీయాప్తకస్య తృతీయషట్కమవశిష్టమంత్రద్వికస్యోపబృంహణం తృతీయషట్కం హి ప్రథమమధ్యహషట్కాభ్యాముక్తత్యోపాయ పురుషార్థవిశదీకరణపూర్వకం శరణాగతివిధిప్రధానం తత్ర చరమశ్లోకస్య పూర్వార్థం “వాయురనిలమమృత”మితి వంత్రిక్తానుష్ఠానవిధాయకం ఉత్తరార్థం తు యుయోధ్యస్తజ్జుహురాణమేన ఇతి ప్రార్థయమానానాం ప్రార్థనాపూరణసంకల్పపూర్వకం శోకప్రతిక్షేపకమితి చరమశ్లోకోఽప్యస్య మంత్రద్వికస్యోపబృంహణమేవేతి సిద్ధం. ఏవం పరతత్త్వ

యుయోధ్యస్తజ్జహురాణమేనో

భూయిష్ఠాం తే నమఉక్తిం విధేమ.

౧౮

హరిః ఓమ్ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతి వాజసనేయసంహితోపనిషత్సంపూర్ణా.

శం— పరమాత్మవిద్యాగ్రహణే హిరణ్మయేనేత్యాదినా ద్వారమార్గయాచనమనుప
పన్నంస్యాత్ తస్మాద్యథాస్తాభిర్యావ్యాఖ్యాతవిప మస్త్రాణామర్థ ఇత్యుపరమ్యతే. ౧౮

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్వోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతో వాజసనేయసంహితోపనిషద్భాష్యం సంపూర్ణం.

ఆ—బాధాద్దేవార్థగ్రహణం యుక్తమిత్యర్థః. యస్తాదర్థాంతరం న సంగచ్ఛ తే తస్మా
దిత్యుపసంహరః. ౧౮

ఈశావ్రభృతిభావ్యస్య శాబ్దరస్య పరాత్త్వనః,

మందోపకృతిసిద్ధ్యర్థం ప్రణీతం టిషుణం స్ఫుటం.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతో వాజసనేయసంహితోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

వే—త్యుక్తి శబ్దాభిప్రాయః. ఏవం పరతత్వతద్విభూతియోగతదుపాసనతద్విశేషా
సక్త్యుహ్య సంహితేయం సమపూర్వత. ౧౮

వ్యక్తావ్యక్తే వాజినాం సంహితాంతే వ్యాఖ్యామిత్యం వాజివక్త్రప్రసాదాత్,

వైశ్వామిత్రో విశ్వమిత్రం వ్యతానీద్విద్వచ్ఛాత్రప్రీతయే వేంకటేశః.

అ భేదం భోక్తృణామథ చ భవినామేవవరతాం

తథాభేదాభేదం జినసుగతసీలిం చ జగతి,

అసంపాద్యాం ముక్తిం భవభయమళికం చ పఠతా

మసాపీశేత్యాదిర్న కథమనువాకః ప్రతిభటః.

హరిః ఓమ్. ఇతి కవితార్కికసింహస్య సర్వతంత్రస్వతంత్రస్య శ్రీమద్వేంకటనాథస్య
మమ నాథస్య శ్రీమద్వేదాంతాచార్యస్య కృతిషు ఈశావాస్యోపనిషద్భాష్యం సంపూర్ణం.
కవితార్కికసింహాయ కల్యాణగుణకాలినే, శ్రీమలేవేంకటేశాయ వేదాంతగురవే నమః.

కూ—తద్విభూతియోగతదుపాసనతత్ప్రపదనతత్ఫలవిశేషాక్ సంగృహ్య సంహితేయం
సమపూర్వత.

వేదాంతగురుపాదాబ్జధ్యాననిర్మలచేతనా,

వాజీవేదాస్తసారార్థః శ్రీవత్సాంకేన దర్శితః.

యదిహరహస్యం వివృతం యద్వా న్యూనం వచోధికం యచ్ఛ,

కృపయా తదిదం సర్వం దేవః క్షమతే తథా మహంతోపి.

ఇతి శ్రీమత్సర్వతంత్రోభయవేదాంతాచార్యస్య పరమహంస

పరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీవత్సాంకశ్రీమన్నారాయణ

మునీంద్రస్య కృతిః ఈశావాస్యప్రకాశికా సంపూర్ణా.

శ్రీ రస్తు.

ఆనందగిరిటీకాసహిత శబ్దరభాష్యేణ రజ్జగమానుజభాష్యేణ చ
యుక్తా కేనోపనిషత్.

అవతారికా.

శం—కేనేషితమిత్యాద్యోపనిషత్సర్వబ్రహ్మవిషయా వక్తవ్యేతి నవమస్యాధ్యాయస్యారంభః. ప్రాగేతస్తాత్కర్త్యాణ్యశేషతః పరిసమాపితాని సమస్తకర్తాశ్రయభూతస్య చ ప్రాణస్యోపాసనాన్యుక్తాని కర్తాంగసామవిషయాణి చ ఆనంతరం చ గాయత్ర సామవిషయం దర్శనం వంశాంతమక్తం కార్యం సర్వమేతద్భూతోక్తం కర్త చ జ్ఞానం చ సమ్యగనుష్ఠితం నిష్కామస్య ముముక్షోస్సత్త్వశుద్ధిర్థం భవతి సకామస్య తు జ్ఞానరహితస్య కేవలీని శ్రాంతాని స్తారాని చ కర్తాణి దక్షిణమార్గప్రతిపత్తయే పునరావృత్తయే చ భవంతి స్వాభావిక్యాత్వశాస్త్రీయయా ప్రవృత్త్యా పశ్యాదిస్థావరాంతా ఆధోగతిస్సాగ్రీత్ “అథైతయోః పథోర్న కళరేణ చ న తానీమాని తుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవంతి జాయన్వమియస్వేత్యేతత్ప్రతీయం స్థాన”మితి శ్రుతేః “ప్రజాన్తి సోఽత్యాయమియు”రితి మంత్రవర్ణాత్ విశుద్ధసత్త్వస్య తు నిష్కామస్యైవ బాహు

యిచ్ఛోత్రాదేరధిష్ఠానం చక్షుర్వాగాద్యగోచరం,

స్వతోధ్యక్షం పరంబ్రహ్మ నిత్యముక్తం భవామి తత్.

ఆ—కేనేషితమిత్యాదికాం తలవకారశాఖోపనిషదం వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారోఽహం ప్రత్యయగోచరస్యాత్మనస్సంసారిత్వాత్ ఆసంసారిబ్రహ్మభావస్యోపనిషత్ప్రతిపాద్యస్యాసమృహాన్నిర్విషయత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వ మిత్యా శబ్దాగ్రహణ్కారసాక్షిణః సంసారిత్వగ్రహకప్రమాణావిషయత్వాద్భిన్నత్వప్రతిపాదనే విరోధాసమృహాత్సవిషయత్వాద్వాద్యఖ్యేయత్వం ప్రతిజానీతే (కేనేషితమిత్యాద్యేతి) కస్తర్హి నవమస్యాధ్యాయస్యాష్టాధ్యాయా సహ నియతపూర్వోత్తరభావానుపపత్తిలభ్యస్సంబంధ ఇత్యాశబ్దగ్రహణే హేతుమేతుమద్భావలక్షణసంబంధం దర్శయితుం వృత్తమనునదతి (ప్రాగేతస్తాదిత్యాదినా) కర్తాంగసామ పాంచభక్తికం సాప్తభక్తికం చ తద్విషయాణ్యుపాసనాని పృథివ్యాదిదృష్ట్యాకృతాని ప్రాణదృష్ట్యా గాయత్రనామో

శం—దనిత్యాత్సాధ్యసాధనసంబంధాదిహ కృతాత్పూర్వకృతాద్వా సంస్కారవిశేషా
 ధృవాద్విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా జిజ్ఞాసాప్రవర్తతే తదేతద్వస్తుప్రశ్నప్రతిపచనలక్ష
 ణయా శ్రుత్యా ప్రదర్శ్యతే (కేనేషితమిత్యాద్యయా) కాఠకే చోక్తం “పరాంచి
 ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాజ్ఞో వశ్యతి నాంతగాత్మక్, కశ్చిద్ధీరః ప్రత్య
 గాత్తానమైశదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛ”నిత్యాది “పరీక్ష్య లోకాన్ కర్తచితాన్
 బ్రహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన తద్విజ్ఞానార్థం సగురుమేవాభిగచ్ఛే
 త్సమితానిశ్శోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠ”మిత్యాది ఆధర్వణే చ ఏవం హి విరక్తస్య ప్రత్య
 గాత్మవిషయం విజ్ఞానం శ్రోతుం మంత్రం విజ్ఞాతుం చ సామర్థ్యముపపద్యతే నాన్యథా
 ఏతస్మాచ్ఛ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానాత్సంసారబీజమజ్ఞానం కామకర్మప్రవృత్తికారణ
 మశేషతో నివర్తతే “తత్ర ణో మోహః కశ్చోకః ఏకత్వమునుపశ్యత” ఇతి మంత్ర
 పర్ణాత్ “తరతి శోకమాత్మవిత్ భిద్యతే హృదయగ్రంథిభిద్యంతే సర్వసంశయాః,
 క్షీయంతే చాస్య కర్తాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావర”ఇత్యాది శ్రుతిభిర్యశ్చ కర్మసహితా
 దపి జ్ఞానాదేతత్సాధ్యతీతి చేన్న వాజసనేయకే తస్మాన్యకారణత్వవచనాత్ జాయామే

ఆ—పాసనం చ శిష్యాచార్యసంతానావిచ్ఛేదో వంశః తదవసానేన గ్రంథేన కార్యయా
 పశుప వస్తుక్తం చేత్ తస్మిన్ ప్రాణాన్యపాసనసహితస్య కర్మణ్యసంసారఫలత్వాత్ బ్రహ్మ
 జ్ఞానానుపయోగాత్కథం హేతుహేతుమద్భావస్సంబంధోఽభిధితినిత్యత్యాశంక్య నిత్య
 కర్మణాం తావజ్ఞానోపయోగిత్వం కథయతి (స్వమేతదితి) కామ్యానాం ప్రతిషిద్ధా
 నాం చ ఫలం తద్దోషదర్శనేన వైరాగ్యార్థమితి కథయతి (సకామస్య త్వితి) ఏతయోః
 పథోః జ్ఞానకర్మణోర్దృఢ్యే కేనాపి మార్గేణ యే న ప్రవృత్తాః తే ప్రతిషిద్ధానుష్ఠాయిన
 ఇత్యర్థః (జాయస్య మ్రియస్తేతి) పునఃపునర్జాయంతే మ్రియంతే చేత్యర్థః. తిస్రః
 ప్రజాః జరాయుజాండజోద్భిజ్జలక్షణాః పిశ్యయానదేవయానలక్షణమార్గమనమతీత్య
 కష్టమేవ గతిమియః ప్రాప్తాఇత్యర్థః. ఏవం కర్మఫలముక్త్వా తతో విరక్తస్య విశుద్ధ
 సత్త్వస్య బ్రహ్మజ్ఞానేఽధికార ఇతి దర్శయన్ హేతుహేతుమద్భావమాహ (విశుద్ధ
 సత్త్వస్య త్వితి) సాధ్యసాధనసంబంధాద్విరక్తస్యేతి సంబంధః తత్ర నిమిత్తస్యా
 దృష్టస్యానియతత్వమాహ (ఇహకృతాదితి) కర్మఫలాద్విరక్తస్య బ్రహ్మజ్ఞానా భవతీ
 త్యత్రాన్యసంవాదమాహ (కాఠకే చేతి) (ఆవృత్తచక్షురితి) సాధ్యసాధనభావాదుపరత
 కరణగ్రామః చక్షుర్గ్రహణస్యోపలక్షణార్థత్వాత్ అన్యయవ్యతిరేకసిద్ధత్వం చాహ
 (ఏవం హీతి) (నాన్యథేతి) అవిరక్తస్య బహిర్విషయాక్షిప్తచేతస ఆత్మజిజ్ఞాసైవానుప
 పన్నా కథంచిజ్ఞాతాపి న ఫలావసానా స్యాత్ శూద్రయాగాదిపదిత్యర్థః. యద్యప్యేవ

శం—స్వాదితి ప్రస్తుత్య “పుత్రేణాయం లోకో జయో నాన్యేన కర్తవీ కర్తవీ
పితౄణాం విద్యయా దేవలూక” ఇత్యాత్మనోన్యస్య లోకత్రయస్య కారణత్వముక్తం
వాజసనేయకే తత్రైవ చ పారివ్రాజ్యవిధానే హేతురుక్తః “కిం ప్రజయా కరిష్యామో
యేషాం నోయమాత్మా నాయం లోక” ఇతి తత్రాయం హేత్వర్థః ప్రజాకర్తృతత్సంయు
క్తవిద్యాభిర్నుష్యపితౄదేవలూకత్రయసాధనైరనాత్మలోకప్రతిపత్తికారణైః కిం కరి
ష్యామః న చాస్తాకం లోకత్రయమనిత్యం సాధనసాధ్యమిష్టం యేషామస్తాకంస్వాభా
విరోఽజోఽజరోఽమృతోఽభయో న వర్ధతే కర్తవీ నో కసియాన్ నిత్యశ్చ
లోక ఇష్టః న చ నిత్యత్వాన్నావిద్యానివృత్తివ్యతిరేకేణాన్యసాధననిష్పాద్యః
తస్తాత్పితౄణాత్ప్రబ్రహ్మవిజ్ఞానపూర్వకస్స ర్వేషణాసన్నాన ఏవ కర్తవ్య ఇతి కర్తృసహ
భావిత్వవిరోధాచ్చ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానస్య న హ్యుపాత్తకారకఫలభేదవిజ్ఞానేన
కర్తవీ ప్రత్యస్తమిత సర్వ భేదదర్శనస్య ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిషయస్య సహభావిత్వముప

ల—ముపనిషదః కర్తృకాండసంబంధోఽస్తి తథాప్రపనిషన్యజ్ఞానస్య నిష్ప్రియోజన
త్వానోపనిషదో వ్యాఖ్యానంభస్సంభవతీత్యాశంకాన్యహ (ఏతస్తాచ్చేతి) సముచ్చయ
వాదినోఽభిప్రాయం శంకతే (కర్తృసహితాదపీతి) ఏ కాధ్యయనవిధిపరిగృహీతత్వాత్కర్తృ
జ్ఞానకాండయోరేకం ఫలం వాచ్యం తతః కర్తృసముచ్చితాత్ జ్ఞానాన్ నిదానసంసార
నివృత్తిలక్షణం ఫలం సిద్ధతీతి న కర్తృసు విరక్తసోపనిషదారంభఇత్యర్థః. అధ్యయన
విధిపరిగ్రహణమాలేఖ కర్తృకాండస్య న మోక్షఫలత్వం కల్పయితుం శక్యం ఫలాంత
రావగమవిరోధాదిత్యాహ (వాజసనేయక ఇతి) కిం చ యది శ్రుతేః కర్తృసము
చ్చితం జ్ఞానం విధిత్సితం స్వాత్ తదా పారివ్రాజ్యం నోపదిశ్యేత శ్రుత్యా హేత్వ
భిధానేన తతో న సముచ్చయః శ్రుత్యర్థ ఇత్యాహ (తత్రైవచేతి) ప్రజాశబ్దసోప
లక్షణార్థత్వమాదాయ హేత్వర్థమాహ (తత్రాయమితి) కిం కరిష్యామః న కిమపి
అత్త కామత్వాదేవేతి శేషః. తత్ఫలం భుక్త్వా శ్రమేణ మోక్షసంభవాత్కమితి
ప్రజాదిష్యనాదర ఇత్యాశంక్యాహ (న చేతి) ఇష్టోష్ఠయమాత్మలోకః కర్తవీ వినా
న లభ్యతే ఫలత్వాన్తోక్షస్య అన్యథా స్వభావముక్త్యే బంధమోక్షాపథయోరవిశేషా
పాతాదిత్యాశంక్యాహ (నచేతి) కర్తృమోక్షే కార్యసోపిత్వాద్యాదేరసంభవాత్సమ్య
జ్ఞానాదవిద్యానివృత్త్యా ఫలప్రసిద్ధ్యుపపత్తేర్న కర్తృకార్యో మోక్ష ఇత్యర్థః. బ్రహ్మజ్ఞాన
స్వానుభవావసానతాసిద్ధయే పరోక్షనిశ్చయపూర్వకః సన్నానస్య కర్తృత్వః. సిద్ధే చాప
భవావసానే బ్రహ్మజ్ఞానే స్వభావప్రాప్తః సన్నానస్య ఇతి ద్రష్టవ్యమ్. ఇతశ్చ న కర్తృ
బ్రహ్మజ్ఞాననిశ్చయసముచ్చయశ్చాస్తార్థ ఇత్యాహ (కర్తృసహభావిత్యేతి) నను కర్తృ

హరిః ఓం.

కేనేషితం పతతి ప్రేషితం మనః కేన

ప్రాణః ప్రథమః ప్రైతి యుక్తః,

శం—పద్యతే వస్తుప్రాధాన్యే సత్యపురుషతం త్ర త్వాద్భిప్రాయానస్య తస్మాద్భిప్రాయాదే
భ్యో బాహ్యాసాధనసాధ్యేభ్యో విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయాం బ్రహ్మజ్ఞానేయం
కేనేషితమిత్యాదిక్రుత్యా ప్రదర్శ్యతే శిష్యాచార్యప్రశ్నప్రతిపచనరూపేణ కథనం
తు సూక్ష్మవస్తువిషయత్వాత్పుణ్యప్రతిపత్తికారణం భవతి కేవలతర్కాగమ్యత్వం చ
దర్శితం భవతి.

శం—“నైష తర్కేణ మతిరాపనేయే”తి కులేశ్చ “ఆచార్యవాస్తురుషో
వేద ఆచార్యాద్భేద విద్యా విదితాసాధిష్ఠం ప్రాప” ధితి “తద్విద్ధి ప్రణిపాతేనే”త్యాది
కులిస్తృతినియమాచ్చ కల్పిద్ధయం బ్రహ్మనిష్ఠం విధివదుపేత్య ప్రత్యగాత్మవిషయా
దన్యత్ర శరణమవశ్యన్నభయం నిత్యం శివమచలమిచ్ఛన్నప్రచ్ఛేతి కల్ప్యతే (కేనేషిత
మిత్యాది) కేనేషితమితి కేన కర్తా(ఈ)ఇషితం ఇష్టం అభిప్రేతం సన్మనః పతతి

ఆ—పద్యబ్రహ్మజ్ఞానస్య విధితోఽనుష్ఠేయత్వాద్విధేశ్చ వినియోజ్యాదిభేదాపేక్షితత్వా
త్కథం సర్వభేదదర్శనం ప్రత్యస్తమయఉచ్యతే బ్రహ్మజ్ఞానే సతీత్యాశంక్యాహ (వస్తు
ప్రాధాన్యే సతీతి) విధిజన్యప్రయత్నభావ్యో హి విధివిషయఉచ్యతే జ్ఞానం న తథేతి
తద్విధేరిద్ధిరిత్యర్థః. యస్తాత్పత్తిత్యగాత్మనో బ్రహ్మతానిశ్చయస్య పరోక్షస్యాపరోక్షస్య
వా కర్తృణా సముచ్చయో నప్రామాణికః తస్మాదిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రశ్నప్రతి
పచనరూపేణ ప్రతిపాదనస్య తాత్పర్యమాహ (శిష్యాచార్యేతి)

ఆ—ఆపనేయా ప్రాపణీయా హంతవ్యా వా న భవతీత్యర్థః. సాధిష్ఠం శోభన
తమం ఫలం ప్రాపయతీర్థః “ఇష ఆభీక్ష్యే గతౌ వే”తి ధాత్వంతరసంభవే కథమిచ్ఛార్థ
స్యైవ వ్యాఖ్యానమిత్యాశంక్యాహ (ఇషేరితి) ఆభీక్ష్యం పానఃపున్యం తద్విషయ

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమంచితోరస్థలం శ్రియా,

అంజనాచలశృక్లోరమంజలిర్నమ గాహతామ్.

వ్యాసో లక్ష్మణయోగీంద్రం ప్రణమ్యాన్యాస్తురూపసి,

వ్యాఖ్యానం తలవకారోపనిషదగి కరవాణ్యహమ్.

రం—పరమాత్మస్వరూపం ప్రశ్నప్రతిపచనరూపప్రకారేణ ప్రకాశయితుం
ప్రస్తాతి (కేనేషితం పతతీతి) మనః కేన వా ప్రేషితం ప్రేరితం సత్స్వవిషయే
ప్రవర్తత ఇతి భావః. ఇషితం ఇష్టం మతం ప్రాణానాం మధ్యే ప్రథమః ప్రాణః ముఖ్యః

శం—గచ్ఛతి స్వవిషయం ప్రతి ఇతి సంబంధ్యతే ఇ(ఈ)షేరాభీష్ట్యార్థస్య గత్యర్థస్య చేహాసంభవాదిచ్ఛార్థస్యై వైతద్రూపమితి గమ్యతే (ఈ)ఇషితమిటీబ్వియోగస్తు ఛాం దనః తస్యైవ ప్రపూర్వస్య నియోగాగ్రే ప్రేషితమిటీతత్ తత్ర ప్రేషితమిటీవోక్తే ప్రేషయితృప్రేషణవిశేషవిషయాకాంతా స్యాత్ కేన ప్రేషయితృవిశేషేణ కీదృశం వా ప్రేషణమితి (ఈ)ఇషితమితి తువిశేషణే సతి తదుభయం నివర్తతే కస్యేచ్ఛా మాత్రేణ ప్రేషితమిత్యర్థవిశేషనిర్ధారణాత్ యద్యోహోఽర్థోఽభిప్రేతస్సాన్యత్ కేనే షితమిటీతావతైవ సిద్ధత్వాప్రేషితమితి న వక్తవ్యం అపి చ శబ్దాధిక్యాదర్థాధి క్యం యుక్తమితిచ్ఛయా కర్తృణా వాచా వా కేన ప్రేషితమిత్యర్థవిశేహోఽవగతుం యుక్తః న ప్రశ్నసామర్థ్యాత్ దేహాదిసంఘాతాదనిత్యాత్కర్తృకార్యాద్వివర్తతోఽతోఽ న్యత్రూటస్థం నిత్యం వస్తు బుభుత్సమానః పృచ్ఛతీతి సామర్థ్యాదుపపద్యతే ఇతరధేచ్ఛా వాక్కర్తృభిర్దేహాదిసంఘాతస్య ప్రేరయితృత్వం ప్రసిద్ధమితి ప్రశ్నోఽనర్థక ఏవ స్యాత్ ఏవమపి ప్రేషితశబ్దస్సార్థో న ప్రదర్శిత ఏవ న సంశయవతోఽయం ప్రశ్న ఇతి ప్రేషితశబ్దస్సార్థవిశేష ఉపపద్యతే కిం యథా ప్రసిద్ధమేవ కార్యకారణసంఘాతస్య ప్రేషయితృత్వం కిం వా సంఘాతవ్యతిరిక్తస్య స్వతంత్ర స్వేచ్ఛామాత్రైశ్చైవ మనఆది ప్రేషయితృత్వమిత్యస్సార్థస్య ప్రదర్శనార్థం కేనేషితం పతతి ప్రేషితం మన ఇతి విశేషణద్వయముపపద్యతే. నను స్వతంత్రం మనః స్వవిషయే స్వయం పతతీతి ప్రసిద్ధం తత్ర కథం ప్రశ్న ఉపపద్యతేఇతి ఉచ్యతే యది స్వతంత్రం మనః ప్రవృత్తినివృత్తి విషయే స్యాత్ తస్మిన్ సర్వస్యానివృతచింతనం న స్యాత్ అనర్థం చ జానకా సంకల్పయతి అత్యుగ్రదుఃఖే చ కార్యే వార్యమాణమపి ప్రవర్తత ఏవ మనః తస్మాద్యుక్తఏవ కేనే

ఆ—తాయాః గతివిషయతాయా వా మనసోఽనభిప్రేతత్వాన్వయః ప్రవర్తకవిశేషస్యైవ బుభుత్సితత్వాదిత్యర్థః. ఇట్వియోగాగే సతి గుణేన భవితవ్యం తదా ఏషితమితి స్యాత్ తదభావాచ్ఛాందసత్వాభిధానం న తు ధాతోరనిట్వాత్ అనుబంధస్య వికల్పవిధానాద న్నేషితమన్విష్టం వేతి వైకల్పికప్రయోగదర్శనాదితి(ఈ)ఇషితం ప్రేషితమితి పదద్వయ స్యార్థవత్త్వమాహ (తత్ర ప్రేషితమిత్యాదినా) (ఇచ్ఛామాత్రేణేతి) ప్రయత్నమంత రేణ సన్నిధిమాత్రేణేతి వ్యాఖ్యాతం నేదం వ్యాఖ్యానమపి శోభతే. అపర్యాయశబ్దభేద స్యార్థభేదవ్యభిచారాదిత్యాహ (అపిచేతి) త్వదుక్తోయమర్థవిశేహో న ఘటతే సంఘాత వ్యైవేచ్ఛాదిభిః ప్రవర్తకత్వసిద్ధేః ప్రశ్ననుపపత్తిప్రసంగాదిత్యాహ (నప్రశ్నేతి)

రం—ప్రాణః కేన ప్రేరితస్సృక్ ప్రైతి ప్రకర్షణ సంఛరతి తథా కేన వా ప్రేషితామి మాం వాచం వాగింద్రియమవలంబ్య వ్యవహరన్తి లోకాః తథా చక్షుశ్చోత్త్రయోశ్చక

కేనేషితాం వాచమిమాం వదంతి

చక్షుశ్రోత్రం కఉదేవో యునక్తి.

౧

శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో మనో

యద్వాచోహవాచం స ఉ ప్రాణస్య ప్రాణః,

శం—షితమిత్యధిప్రశ్నః కేన ప్రాణోయుక్తః నియుక్తః ప్రేరేతస్సౌ ప్రైతి గచ్ఛతి
స్వవ్యాపారం ప్రతి ప్రథమ ఇతి ప్రాణవిశేషణం స్యాత్ తత్సూక్ష్మకత్వాత్సర్వేంద్రి
యవృత్తీనాం కేనేషితాం వాచమిమాం శబ్దలక్షణాం వదంతి తాకికాః తథా చక్షు
శ్రోత్రం చ స్వే స్వే విషయే కఉదేవః ద్యోతనవాక్ యునక్తి నియుక్తే ప్రేరయతి. ౧

శం—ఏవం పుష్టవతే యోగ్యాయాహ గురుః - “శృణు త్వం యత్పృచ్ఛసి
మన ఆదికరణజాతస్య శో దేవః స్వవిషయం ప్రతి ప్రేరయతా కథిం వా ప్రేరయ” తితి
(శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం) శృణోత్యనేనేతి శ్రోత్రం శబ్దస్య శ్రవణం ప్రతి కరణం శబ్దాభి
వ్యంజకం శ్రోత్రమింద్రియం తస్య శ్రోత్రం సః య స్వయా పుష్టశ్చక్షుశ్రోత్రం
కఉదేవో యునక్తితి అసావేపం విశిష్టః శ్రోత్రాదీని నియుక్తు ఇతి వక్తవ్యే న త్వేత
దననురూపం ప్రతిపచనం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమితి నైష దోషః తస్మాన్యథా విశేష
నవగమాత్ యది హి శ్రోత్రాదివ్యాపారవ్యతిరేకేన స్వవ్యాపారేణ విశిష్టః శ్రోత్రాది
నియోక్తాఽనగ మ్యేత దాత్రాదిప్రయోక్తృపత్ తదేదమననురూపం ప్రతిపచనం స్యాత్
న త్వేహ శ్రోత్రాదీనాం ప్రయోక్తా స్వవ్యాపారవిశిష్టో లబిత్రాదివదధిగమ్యతే శ్రోత్రా
దీనామేవ తు సంహతానాం వ్యాపారేణాలోచనసంకల్పాద్యవసాయలక్షణేన ఫలావ
సాసలింగేనావగమ్యతే అస్తి హి శ్రోత్రాదిభిరసంహతః యత్ప్రియోజనప్రయుక్తః
శ్రోత్రాదికలాపో గృహదివదితి సంహతానాం పరార్థ త్యాదవగమ్యతే శ్రోత్రాదీనాం

ఆ—మనసః సావతస్త్రాన్విత్సన్వివృతిరిక్తప్రవర్తకసమ్భావనాఽభావాత్ప్రీతి న ఘటత
ఇత్యాక్షిప్య సమాధత్తే (నను స్వతంత్రమిత్యాదినా) (అత్యుగ్రదుఃఖే చేతి) అద్యత
సినదుఃఖే ద్యూతాదికార్యే.

౧

ఆ—ప్రతిపచనస్య ప్రశ్నాననురూపత్వమాశంక్య సమాధత్తే (అసావేపం విశిష్ట
ఇత్యాదినా) శ్రోత్రాదయః స్వవిలక్షణశేషాః సంహతత్వాత్ గృహదివదిత్యనుమానేన
శ్రోత్రాదిశేషీ తావదవగమ్యతే సోఽపి సంహతస్సాన్సిత్ తర్హి గృహదివద చేతన
స్సాన్సిత్ తతస్తస్మాప్యన్యశ్శేషీ కల్పయః తస్మాప్యన్యం ఇత్యనవస్థాప్రసంగపరిహారాయ

రం—ఉప్రేరకః అచేతనానామేషాం చేతనాప్రేరేతానాం కార్యకరత్వాసంభవాదితి
గురుముచేత్య శిష్యః పప్రచ్ఛేత్కర్థః.

౧

రం—గురుః ప్రతిపక్తి (శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమితి) యచ్ఛక్తురాదీనాం ప్రకా

కం—ప్రయోక్తా తస్మాదనురూపమేవేదం ప్రతిపచనం శ్రోతస్య శ్రోతమిత్యాదికం
 యథా ప్రకాశస్య ప్రకాశాంతరేణ నైష దోషః అయమత్ర పదార్థః
 శ్రోతం తావత్స్వవిషయవ్యంజనసమర్థం దృష్టం తచ్చ స్వవిషయవ్యంజనసామర్థ్యం
 శ్రోతస్య వైతస్యే హ్యత్త జ్యోతిషి నిత్యైశుంహతే సర్వాంతరే సతి భనతి నానతీతి
 అతః శ్రోతస్య శ్రోతమిత్యాద్యుపపద్యతే తథా చ శ్రుత్యంతరాణి “ఆత్మనైవాయం
 జ్యోతిషాస్తే తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి యేన సూర్యస్తపతి తేజశ్చ” ఇత్యాదీని
 “యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలం, తేత్రం తేత్రీ తథా కృష్ణం
 ప్రకాశయతి భారతే” త్యాదిగీతాసు కాతకే చ “నిత్యోనిత్యానాం చేతనశ్చేతనానా”
 మితి శ్రోతాద్యేన సర్వస్యాత్మభూతం చేతనమితి ప్రసిద్ధం తదిహ నివర్త్యతే అస్తి
 కిమపి విద్వద్బుద్ధిగమ్యం సర్వాంతరతమం కూటస్థమజరమమృతమభయమజం శ్రోతాదే
 రపి శ్రోతాది తత్తామర్థ్యనిమిత్తప్రతిపచనం శబ్దార్థోపపద్యతమివ తథా మనసః
 అంతఃకరణస్య మనః స హ్యంతఃకరణమంతరేణ చైతన్యజ్యోతిషా దీపితం స్వవిషయ
 సంకల్పాద్యవసాయాదిసమర్థం స్యాత్ తస్మాన్ననసోపి మన ఇతి ఇహ బుద్ధిమనసీ ఏకీకృ
 త్యనిర్దేశో మనస ఇతి (యద్వాచోహవాచం) యచ్ఛబ్దో యస్తాదర్థే శ్రోతాదిభిన్నురైవ
 స్సంబధ్యతే యస్తాచ్ఛ్రోతస్య శ్రోతం యస్తాన్ననసో మన ఇత్యేవం వాచో హవా
 చమితి ద్వితీయాప్రథమాత్వేన విపరీతమ్యతే ప్రాణస్య ప్రాణ ఇతిదర్శనాత్ వాచో హ
 వాచమిత్యేతదనురోధేన ప్రాణస్య ప్రాణమితి కస్తాద్వితీయైవ స క్రియతే స బహూనా
 మనురోధస్య యుక్తత్వాత్ వాచమిత్యస్య వాగిత్యేతావద్వక్తవ్యం స ఉప్రాణ ఇతి
 శబ్దద్వయానురోధేన ఏవం హి బహూనామనురోధో యుక్తః కృతస్సాన్యిత్ పృష్టం
 చ వస్తుప్రథమయైవ నిర్దేష్టుం యుక్తం స యస్త్యయా పృష్టః ప్రాణస్య ప్రాణాఖ్యవృత్తి
 విశేషస్య ప్రాణః తత్ప్రతం హి ప్రాణస్య ప్రాణసామర్థ్యం స హ్యత్త నానధిష్ఠితస్య
 ప్రాణసముపపద్యతే “కో హ్యేవానాస్యత్యః ప్రాణ్యాత్ యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న

ఆ—అసంహతశ్చేతనో గమ్యతే అతః సర్వసాక్షిణం లక్షయితుంయుక్తమేవ ప్రతిపచన
 మిత్యర్థః. ఫలావసానం ఫలనిష్పత్తిర్నిగం యస్మిన్ అవగత్యా హి కరణస్య వ్యాపారో
 లింగ్యతే నిత్యావగతివ్యంజకత్వాద్వా ఫలావసానలింగం వ్యాపారః తేన తచ్ఛేషీ
 లక్ష్యత ఇత్యర్థః. ప్రతిపచనస్య సజ్జేవతస్తాత్పర్యమాహ (శ్రోతాద్యేన సర్వస్యేతి) యస్తా
 దస్తి శ్రోతస్య శ్రోతం తస్మాచ్ఛ్రోతాదావాత్త బుద్ధిః సంత్యక్తశ్చేతి శేషః. ప్రాణచేష్టా
 రం—శకం చక్షురాద్యనధీనప్రకాశం చ ఆప్రాణాధీనప్రాణసం చ యత్ స ఉపనివ

చక్షుషశ్చక్షురతిముచ్య ధీరాః

ప్రేత్యాస్తాల్లోకాదమృతా భవన్తి.

శం—స్యాత్ ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతీ” త్యాదిశ్రుతిభ్య
ఇహాపి చ వక్ష్యతే “యేన ప్రాణః ప్రణీయతే తదేవ బ్రహ్మత్వం విధి”తి శ్రోతాదిండి
యప్రస్తావే ఘ్రాన్యేవ ప్రాణస్య న తు యుక్తం గ్రహణం సత్యమేవం ప్రాణగ్రహ
ణోనైవ తు ఘ్రాణస్య గ్రహణం కృతమేవ మన్యతే శ్రుతిః సర్వస్యైవ కరణకలాపస్య
యదర్థప్రయుక్తా ప్రవృత్తిః తద్భిష్టేతి ప్రకరణార్థో వివక్షితః తథా (చక్షుషశ్చ
క్షుః)రూపప్రకాశకస్య చక్షుః యద్రూపగ్రహణసామర్థ్యం తదాత్మచైతన్యాధిష్ఠిత
స్యేవ అతశ్చక్షుషశ్చక్షుః ప్రక్షుః పుష్టసౌభగ్యస్య జ్ఞానమిష్టత్వాత్ శ్రోతాదేః శ్రోతా
దిలక్షణం యథోక్తం బ్రహ్మజ్ఞాత్వేత్యధ్యాపియతే అమృతా భవంతీతి ఫలశ్రుతేశ్చ
జ్ఞానాధ్యమృతత్వం ప్రాప్యతే జ్ఞాత్వాఽతిముచ్యేతి సామర్థ్యాత్ శ్రోతాదికరణ
కలాపముక్తత్వాత్ శ్రోతాదా హ్యేతత్తభావం కృత్వా తమపాధిస్సంస్తదాత్మనా
జాయతే మ్రియతే సంసరతి చ అతశ్శ్రోతాదేః శ్రోతాదిలక్షణం బ్రహ్మజ్ఞేతి
విదిత్వాఽతిముచ్య శ్రోతాద్యాత్మభావం పరిత్యజ్య యే శ్రోతాద్యాత్మభావం పరిత్య
జంతి తే ధీరాః ధీమంతః న హి విశిష్టధీమత్త్వమంతరేణ శ్రోతాద్యాత్మభావః శక్యః
పరిశ్యక్తుం ప్రేత్య వ్యావృత్త్య అస్తాల్లోకాత్ పుత్రమిత్రకులబంధుషు మమాహం
భావసంప్యవహారలక్షణాత్ త్యక్తసర్వేషణాభూత్వేత్యర్థః. అమృతాః అమరణధర్మానా
భవంతి “న కర్తనా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానకుః, పరాంచ
భానివ్యతృణాత్ ఆవృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్ యదా సర్వే ప్రముచ్యంతే అత్ర
బ్రహ్మసమత్వతే” ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. అథ వా అతిముచ్యేత్యనేనేవైషణాత్యాగస్య
సిద్ధత్వాదస్తాల్లోకాత్ప్రేత్య అస్తాచ్ఛరీరాత్ప్రేత్య మృత్యేత్యర్థః.

ఆ—చేతనాధిష్ఠనపూర్వికా—అచేతనప్రవృత్తిత్వాత్. రథాదిప్రవృత్తివదిత్యభిప్రేత్యా
హ (స హ్యేత్యనానధిష్ఠితస్యేతి) జ్ఞాత్వేతి పదాధ్యాహారే కారణమాహ (ప్రక్షుః పుష్ట
స్యేతి) (సామర్థ్యాదితి) శ్రోతాద్యాత్మభావత్యాగమంతరేణామృతత్వాసమ్భవాత్ జ్ఞాన
బలాచోచ్ఛిత్రాద్యాత్మభావం త్యక్తాఽమృతా భవంతీతి సంబంధః ఏతత్పుటయతి
(శ్రోతాదా హిత్యాదినా) మృత్యేతి విదేహముక్తిర్వివక్షితా ప్రారబ్ధభోగక్షయే శరీ
రాంతరోత్పాదే కారణాభావాదవశ్యం భావినీ విదుషోఽవిదుషశ్చ ముక్తిరిత్యర్థః.

రం—ఇత్యేవ మతిముచ్య జ్ఞాత్వా అస్తాల్లోకాత్ అర్పిరాదినా మార్గేణ గత్వా
ముక్తా భవంతీత్యర్థః.

న తత్ర చతుర్థచ్ఛతి న వాగ్దచ్ఛతి నో మనః,
న విద్మో న విజానీమో యథైతదనుశిష్యాత్.

3

అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి,

శం—యస్తాచోఢిత్రాదేరసి శ్రోత్రాద్యాత్తభూతం బ్రహ్మ అతో న తత్ర తస్మిన్ బ్రహ్మణి చతుర్థచ్ఛతి స్వాత్మని గమనాసంభవాత్ తథా న వాగ్దచ్ఛతి వాచా హి శబ్ద ఉచ్ఛార్యమాణోఽభిధేయం ప్రకాశయతి యదా తదాభిధేయం ప్రతి వాగ్దచ్ఛతీత్యుచ్యతే తస్య చ శబ్దస్య తన్నిర్వర్తకస్య చ కరణస్యాత్ బ్రహ్మ అతో ర వాగ్దచ్ఛతి యథాఽగ్నిర్దాహకః ప్రకాశకశ్చాపి సత్ న హ్యేత్తానం ప్రకాశ యతి దహతి చ తద్వత్ (నో మనః) మనశ్చాన్యస్య సంకల్పయితృఅధ్యవసాయి తృ చ సదాత్తానం సంకల్పయితృధ్యవస్యతి చ తస్యాపి బ్రహ్మత్వేతి ఇంద్రియ మనోభ్యాం హి వస్తునో విజ్ఞానం తదగోచరత్వాన్న విద్యస్తద్భ్రష్టాదృశమితి అతో న విజానీమో యథా యేన ప్రకారణైతత్ బ్రహ్మనుశిష్యాత్ ఉపదిశేద్భిష్యాయేత్యభి ప్రాయః యద్ధి కరణగోచరం తదన్యస్మై ఉపదేష్టం శక్యం జాతిగుణక్రియావిశేషణైః న తజ్ఞాత్వాదివిశేషణవద్భ్రష్టా తస్మాద్విషమం శిష్యానుపదేశేన ప్రత్యాయయితుమితి ఉప దేశే తదర్థగ్రహణే చ యత్నాతిశయకర్తవ్యతాం దర్శయతి న విద్యిత్యాది. 3

శం— అత్యంతమేవోపదేశ ప్రకారప్రత్యాఖ్యానే ప్రాప్తే తదపవాదోయము

ఆ— సర్వాద్యధ్యాసాధిష్ఠానరజ్జువచోఢిత్రాద్యధ్యాసాధిష్ఠానమైతన్యం శ్రోత్ర స్య శ్రోత్రమిత్యాదినా లక్షితం తస్మి రజ్జువదధిష్ఠానత్వాద్విషయత్వప్రసంగ ఇతి శబ్దాం నివర్తయతి (యస్తాచోఢిత్రాదేరపీత్యాదినా) అధ్యస్తస్య హ్యాధిష్ఠానమేవ స్వరూపం ఆద్యంతమధ్యేషు తదవ్యభిచారాత్ స్వరూపవిషయతా చ న పదార్థధర్మః తతోఽప్రయోజకోయం హేతురిత్యర్థః. అవిషయత్వాత్తస్మి శాస్త్రాచార్యోపదేశ్యత్వ మపి న స్యాదిత్యాశంక్య నాస్త్రేవ వాస్తవమిత్యాహ (ఇంద్రియమనోభ్యాం హితి) బ్రహ్మణోయమిత్యాదిజాతితః కృష్ణోయమిత్యాదిగుణతః పాచకోయమిత్యాదిక్రియాతః రాజపురుషిత్యాదిసంబంధవిశేషతఉపదిశ్యతే బ్రహ్మ తు న జాత్యాదిమత్. “కేవలం నిర్గుణం” శ్చేత్వాదిశ్రుతేః. 3

ఆ— అంతేవాసి నాగమస్య భేదేన ప్రతిపన్నత్వాత్ తద్బలప్రాప్త్యాచార్యస్యాప్య

రం— తదేవ ప్రపంచయతి (న తత్రేతి) తస్మి తత్కథముపదేష్టవ్యమిత్యత్రాహ (న విద్మో న విజానీమ ఇతి) కిం తదితి పృష్ట ఆచార్యః నాన్తరింద్రియేణ నబహిరింద్రి యేణ జ్ఞేయం తదిత్యేవ తదుపదిశేత్. 3

రం— నను సర్వాత్తనా తస్య జ్ఞానావిషయత్వే తుచ్ఛత్వం స్యాత్ బ్రహ్మ

శం—చ్యుతే సత్యమేవం ప్రత్యక్షాదిభిః ప్రమాణైర్న పరః ప్రత్యాయయితుం శక్యః
 అగమేన తు శక్యతఏవ ప్రత్యాయయితుం తదుపదేశార్థమాగమమాహ (అన్యదేవ
 తద్విదితాదథో అవిదితాదధీతి) అన్యదేవ పృథగేవ తత్ యత్ప్రకృతం శ్రోత్రాదీనాం
 శ్రోత్రాదీత్యుక్తమవిషయం చ లేషాం తద్విదితాదన్యదేవ హి విదితం నాను యద్విది
 క్రియయాఽలిశయేనాహం తద్విదిక్రియాకర్తృభూతం క్వచిత్కించిత్ కన్యచిద్విదితం
 స్యాదితి తస్మాదితి సర్వమేవ వ్యాకృతం తద్విదితమేవ తత్తస్మాదన్యదిత్యర్థః అవిదిత
 మజ్ఞాతం తస్మిన్ ప్రాప్తే ఆహ, అథో అపి అవిదితాత్ విదితవిపరీతాదవ్యాకృతాద
 విద్యాలక్షణాద్వ్యాకృతవిజాత్ అధీత్యుపర్యక్తే లక్షణయా అన్యదిత్యర్థః. యద్ధి యస్మా
 దధి ఉపరిభవతి తత్తస్మాదన్యదితి ప్రసిద్ధం యద్విదితం తదల్పమత్యంతదుఃఖాత్తకం చేతి
 హేయం తస్మాద్విదితాదన్యద్బ్రహ్మత్యుక్తేత్వహేయత్వముక్తం స్యాత్. తథాఽవిదితా
 దధీత్యుక్తేఽనుపాదేయత్వముక్తం స్యాత్ కార్యార్థం హి కారణమన్యదస్యేనోపా
 దీయతే అతశ్చ న వేదితురన్యస్థై ప్రయోజనాయాన్యదుపాదేయం భవతీత్యేవం
 విదితావిదితాభ్యామన్యదితి హేయోపాదేయప్రతిషేధేన స్వాత్మనోఽనన్యత్వా
 ద్బ్రహ్మవిషయా జిజ్ఞాసా శిష్యస్య నిర్వర్తితా స్యాత్ న హ్యన్యస్య స్వాత్మనో విదితా
 విదితాభ్యామన్యత్వం వస్తునస్సంభవతీత్యాత్మా బ్రహ్మేష వాక్యార్థః “అయమాత్మా
 బ్రహ్మ య ఆత్మపహతపాస్తా యత్నాత్మాదపరోఽత్మాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాంతర”
 ఇత్యాది శుక్రత్యంతరేభ్యశ్చేతి ఏవం సర్వాత్మనః సర్వవిశేషరహితస్య చిన్తాత్ర
 జ్యోతియో బ్రహ్మత్వప్రతిపాదకస్య వాక్యస్యాచార్యోపదేశపరంపరయా ప్రాప్తత్వమాహ
 (ఇతి శుక్రమేత్యాది) బ్రహ్మైవమాచార్యోపదేశపరంపరయైవాధిగంతవ్యం న తర్కతః
 ప్రవచనమేథా బహుశ్రుతతపోయజ్ఞాదిభ్యశ్చేత్యేవం శుశ్రుమః శ్రుతవంతో వయం
 పూర్వేషాం ఆచార్యాణాం వచనం యే ఆచార్యాః నః అస్తభ్యం తత్ బ్రహ్మ వ్యాచ

ఆ—విద్యాలేశోద్భేదదృష్ట్యా వ్యావహారిక ఉపదేశ ఉపపద్యతే అగమతస్సన్యైవాత్మా
 బ్రహ్మరూపేణ లక్షయితుం యోగ్యతాతిశయవత్త్వాదిత్యధిప్రేత్యాహ (అత్యంతమేవేతి)
 వాక్యస్య పదార్థాన్ వ్యాఖ్యాయ తాత్పర్యం దర్శయితుముపక్రమతే (యద్విదితం
 తదల్పమిత్యాదినా) యద్విదితురన్యత్ తద్విదితమవిదితం చేతి ద్వయా గతిః తతో
 విదితత్వాదితత్వనిషేధేన వేదితుః స్వరూపం బ్రహ్మేత్యత్ర తాత్పర్యమాగమస్యే

గం—జిజ్ఞాసయా గురూపసదనాదికం చ న స్యాదిత్యత్రాహ (అన్యదేవ తదితి)
 మే అస్మాకం పూర్వే గురవః బ్రహ్మ ఉపాదిశన్ లేషాం సర్వాత్మనా విదితా
 సః విలక్షణం సర్వాత్మనా అవిదితాదపి విలక్షణం ఏవరూపం బ్రహ్మేతీదృశీం

ఇతి శుశ్రు మపూర్వేషాం యే నస్తద్వాచచక్షరే.
యద్వాచానభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే,

౪

౧—చక్షరే వ్యాఖ్యాతవంతః విస్పష్టం కథితవంతః తేషామిత్యర్థః.

౪

శం— అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీత్యనేన వాక్యేనాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదితే శ్రోతురాశఙ్కా జాతా తత్కథం త్వాత్మా బ్రహ్మ ఆత్మాహినామాధిపతః కర్తృణ్యుపాసనే చ సంసారీ కర్తృపాసనం వా సాధనమనుష్ఠాయ బ్రహ్మదేవాక్యార్థం వా ప్రాప్తుమిచ్ఛతి తత్ప్రసాదన్య ఉపాసోఽపి విష్ణురీశ్వర ఇంద్రశ్చ ప్రాణో వా బ్రహ్మ భవతుర్హతి న త్వాత్మా లోకప్రత్యయవిరోధాత్ యథాన్యే తార్కికాః ఈశ్వరాదన్య ఆత్మా ఇత్యాచక్షతే తథా కర్తిణోఽమం యజామం యజేత్యన్యా ఏవ దేవతా ఉపాసతే తస్మాద్యుక్తం యద్విదితముపాస్యం తద్బ్రహ్మ భవేత్ తతోన్య ఉపాసక ఇతి తామేతామాశఙ్కాం శిష్యులింగేనోపలక్ష్య తద్వాక్యాద్వాహ మైవం శంకిష్టాః యత్ చైతన్యమాత్రసత్తాకం వాచా వాగితి జిహ్వమూలాదివ్యప్రసూ సానేషు విమక్తమాగ్నేయం వర్ణానామభివ్యంబకం కరణం వర్ణాశ్చార్థసంకేతపరిచ్ఛిన్నా ఏతావంత ఏవం క్రమయుక్తా ఇతి ఏవం తదభివ్యంగ్యశబ్దః పదం వాగిత్వచ్యతే “అకారో వై సర్వా వాక్యేషుస్య స్మర్యాంతస్థోష్ణభిర్వ్యజ్ఞమానా బహ్వీ నానారూపా భవంతి”తి శ్రుతేః మితమమితం స్వరః సత్యాన్మతే ఏవ వికారో యస్యాః తయా వాచా

ఆ—త్యాహ (న హ్యన్యస్యేతి.)

౪

ఆ — ఉక్తవాక్యాగ్నే తాకికతార్కికమిహాంసకప్రతిపత్తివిరోధమాశంక్య పరిహరతి విదితాదన్యత్వప్రపంచనాయ (అన్యదేవతద్విదితాదిత్యాదినా) (అప్రసూస్తానే ప్లితి) “అప్రా స్థానాని వర్ణానామరకంఠశ్శిరస్తథా, జిహ్వమూలం చ దంతాశ్చ నాసికాష్టా చ తాలు చ”తి ఏతేషాంకాశప్రదేశేషాంశ్చితమిత్యనేనాకాశోపాదానత్వం సూచితం (ఆగ్నేయమితి) అగ్నిదేవతాకమిత్యర్థః. న కేవలం కరణం వాగుచ్యతే వర్ణాశ్చోష్ణచ్యంతఇత్యాహ (వర్ణాశ్చేతి) తదుక్తం “యావంతో యాదృశా యే చ యదర్థప్రతిపాదకాః, వర్ణాః ప్రజ్ఞాతసామర్థ్యాస్తే తద్వైవావబోధకా ఇతి, గౌరితి పదం గకారాకారవిసర్జనీయా ఏవం క్రమవిశేషపరిచ్ఛిన్నా ఇతి మిహాంసకాద్యనుసారేణోక్తం సోఽటవాదినోఽనుసారేణాహ (తదభివ్యంగ్యఇతి) స్ఫుట్యతే వ్యజ్ఞతే వర్ణై

రం—వాచం వయం శ్రుతవంత ఇత్యర్థః.

౪

రం— ఏతదేవ ప్రపంచయతి (యద్వాచానభ్యుదితమితి) వాగాభిర్భద్రప్రకాశ్యం స్వయం వాగాదీంద్రియప్రకాశకం చ యత్ తదేవ బ్రహ్మ జానీహి

తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే.

౫

శం—పదత్వేన పరిచ్ఛిన్నయా కరణగుణవత్వా అనభ్యుదితం అప్రకాశితం అనభ్యుక్తం యేన బ్రహ్మణా వివక్షితేతద్ధే సకరణా వాగభ్యుద్యతే చైతన్యజ్యోతిషా ప్రకాశ్యతే ప్రయుజ్యత ఇత్యేతత్ యద్వాచోహవాగిత్వం తదర్వాక్ “యో వాచమంతరోయ మయతీ”త్యాది చ వాజసనేయకే “యా వాక్పురషేష సా ఘోషేషప్రతిష్ఠితా కశ్చిత్తాంవేద బ్రాహ్మణః” ఇతి ప్రశ్నముత్పాద్య ప్రతిపచనముక్తం “సా వాగ్యయా స్వషేభావ్యత” ఇతి సా హి వత్తుర్వక్షిర్నిత్యా వాక్తైతన్యజ్యోతిస్స్వయాపా “స హి వత్తుర్వక్షేరిషరిలాటో విద్యత” ఇతి శ్రుతిః. తదేవ ఆత్మస్వరూపం బ్రహ్మ నిరతిశయం భూమాఖ్యం బృహత్త్వాత్ బ్రహ్మేతి విద్ధి విజాసహి త్వం యైర్వాగాద్యుపాధిభిః వాచోహ వాక్చతుషశ్చతుః శ్రోతస్య శ్రోత్రం మనసో మనః కర్తా భోక్తావిజ్ఞాతా నియంతా ప్రకాశితా విజ్ఞానమానందం బ్రహ్మేవమాదయస్సంవ్యవహారా అసంవ్యవహార్యే నిర్విశేషే పరే సౌమ్యే బ్రహ్మణి ప్రవర్తంతే తాన్ పునఃస్యాత్తానమేవ నిర్విశేషం బ్రహ్మ విద్ధిత్వేవశబ్దార్థః నేదం బ్రహ్మ యదిదమిత్వపాధి భేదవిశిష్టమనాత్మేశ్వరాద్యుపాసతే ధ్యాయన్తి తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధిత్వజ్ఞేపి నేదం బ్రహ్మేత్యనాత్మనోఽబ్రహ్మత్వం పునరుచ్యతే నియమార్థమన్యబ్రహ్మబుద్ధిపరిసత్త్వానార్థం వా.

౫

ఆ—రితి స్ఫోటః పదాదిబుద్ధిప్రమాణకః ఏకరూపాయా బుద్ధేరనేకవర్ణాలంబనత్వా సంభవాదితి భావః. ఉక్తే వాక్యార్థే శ్రుతిసమ్మతిమాహ(అకారఇతి)అకార ప్రధానోంకారోపలక్షితా స్ఫోటాఖ్యా చిచ్ఛక్తిః సర్వా వాక్ నైషా స్ఫురోష్టభిర్వ్యభిజమానా కాదయో మావసానాః స్ఫుర్భాః యరలవా అంతస్థాః శవసహాః ఊష్మాణః తైః క్రమపిశేషావచ్ఛిన్నైర్వ్యభిజమానా నానారూపా వివర్తంతే మితం ఋగాది, పాదావసాననియతాక్షరత్వాత్. అమితం యజురాది, అనియతాక్షరపాదావసానత్వాత్. స్వరః సామగీతిప్రాధాన్యాత్ నత్యం యథాదృష్టార్థవచనం. అనృతం తద్విపరీతం కరణం వాగింద్రియం గుణః ఉపనర్జనం యస్యాః సా కరణగుణవతీ పురుషేషు చేతనేషు యా వాక్చక్తిః సా ఘోషేషు వర్ణేషు ప్రతిష్ఠితా తద్వ్యంగ్యత్వాదిత్యర్థః. తనే వేత్తేవకారస్య కృత్యమాహ (యైర్వాగాద్యుపాధిరితి) (నియమార్థమితి) పక్షే ఆనాత్మస్యపి బ్రహ్మబుద్ధే స్థాప్తాయామాత్మైవ బ్రహ్మేతి బుద్ధిం నియంతుమిత్యర్థః (అన్యబ్రహ్మబుద్ధితి) అన్యస్మిన్నుపాస్యే యా బ్రహ్మబుద్ధిః తన్నివృత్త్యర్థం వా పునరబ్రహ్మత్వముచ్యత ఇత్యర్థః.

౫

రం—యద్వస్తు ఇదమితి ఇదంకారగోచరతయా హస్తామలకవత్సువిదితతయా ఉపాసతే జనాః తద్బ్రహ్మ నేత్యర్థః. ఏవముక్తరత్నాసి.

౫

యత్ప్రాణేన స ప్రాణితి యేన ప్రాణః ప్రణీయతే,
తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే.

F

ఇతి ప్రథమఃఖండః.

శం—యత్ప్రాణేన సప్రాణేన పార్థివేన నాసికాపుటాంతరపస్థితేనాంతఃకరణ
ప్రాణవృత్తిభ్యాం సహితేన యన్న ప్రాణితి గంధవన్న విషయాకరోతి యేన చైత
న్యాత్మజ్యోతిషాఽవభాస్యత్వేన స్వవిషయం ప్రతి ప్రాణః ప్రణీయతే తదేవేత్యాది
సర్వం సమానం.

F

ఇతి ప్రథమఃఖండః.

ఱ—సర్వం స్వప్రమితి స వ్యాఖ్యాతం.

F

ఇతి ప్రథమఃఖండః.

రం—(యత్ప్రాణేనైతి) ప్రణీయతే ప్రణీతమిత్యర్థః.

F

ఇతి ప్రథమఃఖండః.

హరిః ఓం

యది మన్యసే సువేదేతి దధ్రమేవాపి
నూనం త్వం వేత్థ బ్రహ్మణో రూపం,

శం—ఏవం హేయోపాదేయవిపరీతస్త్వమాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రత్యాయిత్యహ్యుఽహమేవ బ్రహ్మేతి సుప్తం వేదాహమితి మా గృహ్ణీయాదిత్యాశయాదాహః చార్యః శిష్యబుద్ధిచాలనార్థం యదీత్యాహ. నన్విదైవ సువేదాహమితి నిశ్చితా ప్రతిపత్తిః సత్యమిష్టా నిశ్చితా ప్రతిపత్తిః న హి సువేదాహమితి యద్ధి వేద్యం వస్తు విషయాభవతి తత్సుప్తం వేదితుం శక్యం దాహ్యమివ దధ్రమగ్నేర్దగ్ధః సత్త్వగ్నేస్సవరూపమేవ సర్వస్య హి వేదితుః స్వాత్మా బ్రహ్మేతి సర్వవేదాంతానాం సునిశ్చితోర్థః ఇహ చ తదేవ ప్రతిపాదితం ప్రశ్నప్రతిపచనోక్త్యా “శ్రోతస్య శ్రోత”మిత్యాద్యయా “యద్వాచానభ్యుదిత”మితి విశేషతోఽవధారితం బ్రహ్మవిశ్నం ప్రదాయనిశ్చయశోఽక్తః “అన్యదేవ తద్విదితాదభోఽవిదితాద”ధీతి ఉపన్యస్తముపసంహరిష్యతి చ “అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతా”మితి తస్మాద్యుక్తమేవ శిష్యస్య సువేదేతి బుద్ధిం నిరాకర్తుం నహి వేదితా వేదితుర్వేదితుం శక్యః అగ్నిర్దగ్ధం దధ్రమగ్నేః. నచాన్యో వేదితా బ్రహ్మణోస్తి యస్య వేద్యమన్యత్సాన్యదృష్టా “నాన్యదతోస్తి విజ్ఞాత్రిత్యన్యో విజ్ఞాతా ప్రతిపిష్యతే తస్మాత్సుప్తం వేదాహం బ్రహ్మేతి ప్రతిపత్తిర్నిత్యైవ తస్మాద్యుక్తమేవాహచార్యో

ఆ—వేదితుః స్వరూపత్వే బ్రహ్మణో మాభూద్విషయత్వం స్వరూపత్వే మానాభావాత్ అతిరిక్తస్య విషయత్వే కిమనుపపన్నమిత్యాశంక్యాహ (సర్వస్య హీతి) యది శబ్దప్రయోగే కిం కారణమిత్యుతతాహ (కదాచిదితి) అక్షిణి శరీరస్య ప్రతిచ్ఛాయాదృశ్యత ఇతి ప్రసిద్ధవదుపదేశాచ్ఛరీరమాత్మేతి ప్రతిపన్నః ఛాయాఽవ్యభిచారిత్వం బుద్ధేత్యర్థః (సకృదితి) “య ఏహక్షిణి పురుషో దృశ్యతే”ఇత్యేకవారముక్తం “య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చర”తీతి ద్వితీయోన్మోక్తం “తద్భూత్రిశత్సుప్తః సమస్తః సంప్రపన్న”ఇతి త్రిరుక్తమప్యాత్మానమప్రతిపద్యమాన ఇంద్రో బ్రహ్మచర్యేణాధర్మాదిదోషక్షయమపేక్ష్య చతుర్థే పర్యాయే “య ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం బ్యోతిరుపసంపద్యే”త్యుక్త ప్రథమపర్యాయోక్తమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపన్నవానిత్యర్థః (అర్థకాణి వేతి) అల్పాని న స్వతో రూపమస్తి బ్రహ్మణ ఇత్యుక్తం తదాక్షిపతి (ననుయేనై వేతి)

రం—శిష్యం ప్రత్యాహ (యది మన్యసే ఇతి) అహం బ్రహ్మస్వరూపం సుప్తం వేద ఇతి యది మన్యసే న తత్తథా అన్య బ్రహ్మణః ఇహ లోకే యదస్మి రూపం త్వం

శం—యదీత్యాది. యది కదాచిన్వన్యసే సువేదేతి సుష్టు వేదాహం బ్రహ్మేతి కదా
చిద్యథాశ్రుతం దుర్విజ్ఞేయమసి తీణదోషస్సమేధాః కశ్చిత్ప్రతిపద్యతే కశ్చిన్నేతి
సాశంకమాహ యదీత్యాది. దృష్టం చ “య ఏహోషీణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి
హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మే” త్యుక్తే ప్రాజాపత్యః పండితోఽప్యసురరాడ్విరో
చనః స్వభావదోషవశాదనుపపద్యమానమసి విపరీతమర్థం శరీరమాత్మేతి ప్రతిపన్నః తథే
న్తో) దేవరాట్ సకృద్ద్విస్త్రిరుక్తం చాప్రతిపద్యమానః స్వభావదోషత్యయమపేక్ష్య
చతుర్థే పర్యాయే ప్రథమాక్తమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపన్నవాః లోకేషి ఏకస్మాద్గురోశ్శృ
ణ్వతాం కశ్చిద్యథావప్రతిపద్యతే కశ్చిదయథావత్ కశ్చిద్విసరీతం కశ్చిన్న ప్రతి
పద్యతే కిము పక్షవ్యవతీంద్రియమాత్మతత్త్వం ఆత్మ హి విప్రతిపన్నః సదసద్వాది
నస్తాన్కాశ్చర్యే తస్మాదవివితం బ్రహ్మేతి సునిశ్చితోక్తమసి విషమప్రతిపత్తిత్వాద్యది
మన్యసే ఇత్యాది సాశంకం వచనం యుక్తమేవాచార్యస్య దభ్రం అల్పమేవాసి నూనం
త్వం వేత్థ జానీషే బ్రహ్మణో రూపం కిమనేకాని బ్రహ్మణో రూపాణి మహాంత్యర్థ
కాణి చ యేనాహ దభ్ర మేవేత్యాది బాధం అనేకాని హి నామరూపాపాధికృతాని
బ్రహ్మణో రూపాణి న స్యతః. స్వతస్తు “అశబ్దమస్పర్శమరూఢమవ్యయం తథాఽరసం
నిత్యమగంధవచ్ఛయ”దితి శబ్దాదిభిన్నవా రూపాణి ప్రతిషిధ్యంతే, నను యేనైవ ధర్మేణ
యద్రూప్యతే తదేవ తస్య స్వరూపమితి బ్రహ్మణోపి యేన విశేషణేన నిరూపణం, తదేవ

ఆ—కేన తస్మి విశేషేణ బ్రహ్మణో నిరూపణమిత్యాకాంక్షాయాం చైతన్యరూపేణేత్యా
హ (చైతన్యమితి) భూతానాం సమస్తానాం వ్యస్తానాం. వా దేహాకారపరిణతానాం
చైతన్యం ధర్మోన భవతి బహిరనుపలంభాత్తద్ధర్మత్వేరూపాదివత్సాధకత్వాభావప్రసంగా
చ్ఛ. తథా శ్రోత్రాదీనామసి భౌతికత్వావిశేషాచైతన్యం ధర్మోన భవతీతి పారిశేష్య
త్వసితంతచైతన్యం బ్రహ్మణో రూపం తత్ర శ్రుతిసమ్మతిమాహ (తథాహోక్తమితి) సత్య
మేవ చైతన్యం పారమార్థికం బ్రహ్మరూపం శ్రుతితాత్పర్యగమ్యం తథాపి యదుక్తం
బ్రహ్మణో రూపం కథం నాస్తీతి తదుపాధిద్వారేణైవ బ్రహ్మణ్యజ్ఞేన నిరూపణం నిర్దే
శనం న స్వత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (సత్యమితి) అంతఃకరణాద్యభివ్యక్తిముపలభ్య హి యదు
పాధ్యభివ్యక్తినిమిత్తం చైతన్యం తద్బ్రహ్మేతి నిర్దిశ్యతఇత్యర్థః. ననూపాధిరుపహితసంబద్ధో
భవతి చైతన్యస్య త్వసంగస్య కథం దేహాదిరుపాధిరిత్యాశంక్యాహ (తదనుకారీత్యాదిహ)
యథా జలే కంపమానే సవితా కంపతఇవ భిద్యమానే భిద్యతఇవేతి మిథ్యాధర్మభాగి

రం—వేత్థ తన్నూనం దభ్రమేవ అల్పమేవ దేవేషు యద్రూపం త్వం వేత్థ తదపి
త్వయా జ్ఞాతం సర్వం బ్రహ్మణో రూపం అల్పమేవ న సర్వం బ్రహ్మరూపం త్వయా

యదస్య త్వం యదస్య దేవేష్వభనుమీ
మాంస్య మేవ తే మన్యే విదితమ్.

౧

శం—తస్య రూపం స్యాత్ అత ఉచ్యతే చైతన్యం పృథివ్యాదీనామన్యతమస్య సర్వే
షాం విపరిణతానాం వా ధర్మో న భవతి తథా శ్రోత్రాదీనామంతఃకరణస్య చ భవతీతి
బ్రహ్మణో రూపమితి బ్రహ్మ రూప్యతే చైతన్యేన తథాచోక్తం “విజ్ఞానమానందం బ్రహ్మ
విజ్ఞానఘన ఏవ సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మేతి చ బ్రహ్మణో రూపం నిర్దిష్టం శ్రుతిషు
సత్యమేవం తథాపి తదంతఃకరణదేహేంద్రియోపాధిద్వారేణైవ విజ్ఞానాదికబ్ధైర్నిర్దిశ్యతే
తదనుకారిత్యాద్యేహాదిపృథ్విసంఖోచచ్ఛేదాదిషు నాశేషు చ న స్వతః స్వతస్త “అవిజ్ఞాతం
విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామి”తి స్థితం భవిష్యతి యదస్య బ్రహ్మణో రూపమితి
పూర్వేణ సంబంధః న కేవలమధ్యాత్మోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్య బ్రహ్మణో రూపంత్యమ
ల్పం వేత్త యదపృథివీ తతోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్య బ్రహ్మణో రూపం దేవేషువేత్త త్వం
తదపి నూనం దభ్రమేవ వేత్త ఇతి మన్యేహం యదధ్యాత్వం యదధిదైవం తదపి చోపాధి
పరిచ్ఛిన్నత్వాద్దహరత్వాన్న నివర్తతే. యత్తు విధ్యస్తనర్వోపాధివిశేషం కాంతమనంత
మేకమదైవతం భూమాఖ్యం నిత్యం బ్రహ్మ న తత్పు వేద్యమిత్యభిప్రాయః యతఏవం అథ
సుతస్తాన్త స్యేంద్ర్యాపి మీమాంస్యం విచార్యమేవ తే తవ బ్రహ్మ ఏవమాచార్యోక్తశ్శిష్య
ఏకాంతఉపవిష్టస్సమాహిత స్సన్యథోక్తమాచార్యేణాగమమర్థతో విచార్య తర్కతశ్చ
నిర్ధార్యస్వానుభవం కృత్వాచార్యసకాశముపగమ్యోవాచ మన్యేహమథేదానీం విదితం
బ్రహ్మేతి.

౧

ఆ—త్వాత్పరిత్యజ్యలముపాధిరిత్యుచ్యతే న తు సంబంధాత్ దూరస్థయోస్సంయోగాద్య
యోగాత్ తద్వద్యేహాదేర్వృద్ధిసంఖోచచ్ఛేదాదిషు దాహాదిషు నాశేషు చైతన్యస్య
విభ్యాదేహధర్మభాగిత్యాద్యేహాదేరుపాధిత్యమభిధీయతఇత్యర్థః. నను న స్వతశ్చైతన్య
తయా నిరూప్యతే బ్రహ్మ కథం తద్వి తదనుభవ ఇత్యాశంక్యాహ. (స్వతస్త్వీతి) అవి
షయతయైవ విషయానువరక్తచిత్సునిరణం బ్రహ్మనుభవఇత్యర్థః (తర్కశ్చేతి) వేద్యత్వే
ఘటాదిపదనాత్త్వాదిప్రసంగాదిత్యాది తర్కత ఆత్మనో వేద్యం బ్రహ్మ న భవత్వే
వేతి నిర్ధార్య అజ్ఞానసంశయాద్యభావేన స్వానుభవం కృత్వేత్యర్థః.

౧

రం—జ్ఞాతం అతః పరమేవ తే విచార్యం నాతః పూర్వం సమ్యగ్విచారితమిత్యర్థః
ఏతద్వాక్యం శ్రుత్వా సమ్యగ్విచార్య శిష్య ఆహ (మన్యే విదితమితి) అహం విదిత
మేవ మన్యే.

౧

నాహం మన్యే సువేదేతి నో న వేదేతి వేద చ,
యో నస్తద్వేద తద్వేద నో న వేదేతి వేద చ.

౨

యస్యామతం తస్య మతం

శం—కథమితి శృణు (నాహం మన్యే సువేదేతి) నైవాహం మన్యే సువేదేతి జ్ఞానవిషయం బ్రహ్మేతి నైవ తస్మి విధితం త్వయా బ్రహ్మేత్వక్రూపా (నో న వేదేతి వేద చ) వేద చేతి చ శబ్దాన్న వేద్యత్వం నను విప్రతిషిద్ధం నాహం మన్యే సువేదేతి నో న వేదేతి వేద చేతి యది న మన్యసే సువేదేతి కథం మన్యసే వేదచేతి అథ మన్యసే వేదైవేతి కథం మన్యసే సువేదేతి ఏకం వస్తు యేన జ్ఞాయతే తేనైవ తదేవ వస్తు న సువిజ్ఞాయత ఇతి విప్రతిషిద్ధం సంశయవివర్జయా వర్ణయిత్వా న చ బ్రహ్మ సంశయితత్వేన జ్ఞేయం విపరీతత్వేన వేతి నియంతుం శక్యం సంశయవివర్జయా హి సర్వత్రానర్థకరత్వేనైవ ప్రసిద్ధా ఏవమాచార్యేణ విచార్యమానోపి శిష్యో న విచచాల అన్యదేవ తద్విదితాదధో అవిదితాదధీత్యాచార్యోక్తాగమసంప్రదాయ బలాదుపపత్త్యనుభవబలాచ్చ జగర్జ్మ చ బ్రహ్మవిద్యాయాం దృఢనిశ్చయతాం దర్శయ న్నాత్మనః కథమితి ఉచ్యతే యః యశకశ్చిత్ నః అస్తాకం న బ్రహ్మచారిణాం మధ్యే తత్ మదుక్తం వచనం తత్త్వతో వేద స తత్ బ్రహ్మ వేద కిం పునస్తద్వచనమిత్యత ఆహ (నో న వేదేతి వేద చేతి) యదేవ అన్యదేవ తద్విదితాదధో అవిదితాదధీత్యుక్తం వస్తు తదేవ అనుమానానుభవాభ్యాం సంయోజ్య నిశ్చితం వాక్యాంతరేణ నో న వేదేతి వేద చేత్యవోచదాచార్యబుద్ధిసంవాదార్థం మందబుద్ధిగ్రహణవ్యపోహార్థం చ తథాచ గర్జితమపవన్నం భవతి యో నస్తద్వేదేతి.

౩

శం—శిష్యాచార్యసంవాదాత్ప్రతినివర్త్య స్వేన రూపేణ శ్రుతిః సమస్త సంవా

ఆ—ఆచార్యవచనాదన్యదేవ వచనం శిష్య ఉవాచేతి నాశంకసియమిత్యాహ (యదేవాన్యదేవేతి) (తథాచేతి) ఆచార్యబుద్ధిసంవాదే సత్యర్థాంతరానభిధానే సతీ త్యర్థః.

౪

ఆ—(అథవా హేత్యర్థ ఇతి) లోకే శుక్త్యాదితత్త్వం విజానతాం యతో

రం—కథమిత్యత్రాహ (నాహం మన్యే ఇతి) అహం సమ్యగ్వేదేత్యపి న మన్యే న వేదేత్యపి న అపితు వేదైవ తతశ్చ కాత్తేన్నైవాజ్ఞాతత్వం చాస్తి కించిత్ జ్ఞాతత్వమప్యస్తీత్యర్థః (యోనస్తద్వేదేతి) నః అస్తాకం బ్రహ్మచారిణాం మధ్యే తత్ నో న వేదేతి వేద చేతి నిర్దిష్టం తదర్థతత్వం యో వేద నః తత్ బ్రహ్మ వేదేత్యర్థః.

౫

రం—(యస్యామతమితి) యః పరిచ్ఛిన్నత్వేన బ్రహ్మ న మనుతే న బ్రహ్మ

మతం యస్య న వేద సః,

అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామ్.

3

శం—దనివృత్త్యమర్థ మేవ బోధయతి (యస్యామతమిత్యాదినా) యస్య బ్రహ్మవిదో
 ౭మతం అవిజ్ఞాతం బ్రహ్మేతి మతం అభిప్రాయః నిశ్చయః తస్య మతం జ్ఞాతం సమ్య
 ద్బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః యస్య పునర్నతం జ్ఞాతం విదితం మయా బ్రహ్మేతి నిశ్చయః
 న వేదైవ సః న బ్రహ్మ విజానాతి సః విద్వద్విదుషోర్యథోక్తా పక్షావపధారయతి అవి
 జ్ఞాతం అమతం అవిదితమేవ బ్రహ్మ విజానతాం సమ్యగ్విదితవతామితి ఏతద్విజ్ఞాతం
 విదితం బ్రహ్మవిజానతాం అసమ్యగ్దర్శినాం ఇంద్రియమనోబుద్ధిష్యేవాత్మదర్శినా
 మిత్యర్థః నత్వత్వంతమేవావ్యుత్పన్నబుద్ధీనాం న హి తేషాం విజ్ఞాతమస్తాభిర్బ్రహ్మేతి
 మతిర్భవతి ఇంద్రియమనోబుద్ధ్యుపాధిహ్వత్వదర్శినాం తు బ్రహ్మోపాధివివేకానుపలం
 భాత్ బుద్ధ్యాద్యుపాధేశ్చ విజ్ఞాతత్వాద్విదితం బ్రహ్మేత్యుపపద్యతే భ్రాన్తిరితి అతో
 ౭సమ్యగ్దర్శనం పూర్వపక్షేన్యోపన్యస్యతే విజ్ఞాతమవిజానతామితి అథవా హేత్వర్థ
 ఉత్తరాధే౭విజ్ఞాతమిత్యాది.

3

ఆ—౭ధ్యస్తరూప్యాద్యవిజ్ఞాతం భవతి అజానతామేవతు అధ్యస్తవిజ్ఞానం భవతీతి
 ప్రసిద్ధం తథా బ్రహ్మణి జ్ఞేయత్వస్యాధ్యస్తత్వాదేవ తత్త్వవిదో న జ్ఞాతం బ్రహ్మ
 పశ్యంతీత్యర్థః.

3

మనులే యస్తు పరిచ్ఛిన్నతేన బ్రహ్మ మనులే న తు న జానాతీత్యర్థః (అవిజ్ఞాతమితి)
 బ్రహ్మ ఏతావదితి పరిచ్ఛేదజ్ఞానవతాం బ్రహ్మ అవిజ్ఞాతం భవతి పరిచ్ఛిన్నత్వజ్ఞానకూన్యా
 నాం బ్రహ్మ విజ్ఞాతం భవతీత్యర్థః ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా “యతో వాచో
 నివర్తంతే, అప్రాప్య మనసా సహా”తి బ్రహ్మణో౭న న్తస్య అపరిమితగుణస్య వాఙ్మనస
 యోరేతావదితి పరిచ్ఛేదాయోగ్యత్వప్రణేన బ్రహ్మేతావదితి పరిచ్ఛేదజ్ఞానవతాం
 బ్రహ్మ అవిజ్ఞాతమమతమిత్యుక్తం. ఆపరిచ్ఛిన్నత్వాదబ్రహ్మణః అన్యథా యస్యామతం
 తస్య మతం విజ్ఞాతమవిజానతామితి తత్రైవ మతత్వవిజ్ఞాతత్వవచనం విరుద్ధ్యేతేతి తతశ్చ
 జ్ఞాతత్వాదివచనం కార్యేన్యేన జ్ఞానావిషయత్వరం న తు సర్వాత్తనా జ్ఞానా
 గోచరత్వపరమితి ద్రష్టవ్యం తథాపి సతి “బ్రహ్మవిదాబ్రహ్మేతి పరం తమేవం విదిత్యా
 ౭తిమృత్యుమే”తీత్యాది కాస్త్రాణామసంగతార్థత్వప్రసంగాత్ వేదాంతానాం సైర్ల
 క్యప్రసంగాచ్చ.

3

ప్రతిబోధవిధితం మతమమృతత్వం హి విందతే,

శం—అవిజ్ఞాతం విజానతామిత్యవధృతం యది బ్రహ్మత్వంతమేనావిజ్ఞాతం తాకికానాం బ్రహ్మవిదాం చావిశేషః ప్రాప్తః అవిజ్ఞాతం విజానతామితి చ పరస్పర విరుద్ధం కథం తు తద్బ్రహ్మ సమ్యగ్విదితం భవతీత్యేవమర్థమాహ, ప్రతిబోధవిధితం బోధం బోధం ప్రతివిధితం బోధశబ్దేన శాస్త్రాః ప్రత్యయా ఉచ్యంతే సర్వే ప్రత్యయాః విషయాభవంతి యస్య స ఆత్మా సర్వబోధాన్ప్రతిబుధ్యతే సర్వప్రత్యయ దర్శి చిచ్ఛక్తిస్విరూపమాత్రః ప్రత్యయైరేవ ప్రత్యయేష్వవిశిష్టతయా లక్ష్యతే నాన్యద్వారాంతరాత్తనో విజ్ఞానాయ అతః ప్రత్యయప్రత్యగాత్మతయా విధితం బ్రహ్మ యదా తన్వతం తదా తత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యర్థః సర్వప్రత్యయదర్శిత్యేచోప జననాపాయవర్జితదృక్స్వరూపతానిత్యత్వం విశుద్ధస్వరూపత్వమాత్మత్వం నిర్వికేషతై కత్వం చ సర్వభూతేషు సిద్ధం భవేత్ లక్షణభేదాభావాత్ వ్యాన్ముఖప ఘటగిరిగుహా దిభి విధితావిధితాభ్యామన్యద్బ్రహ్మేత్యాగమవాక్యార్థఏవం పరిశుద్ధవివోపసంహృతో భవతి “దృష్టేర్ద్రష్టా శ్రుతేః శ్రోతా మతేర్తంతా విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతే”తి హి శ్రుత్యంతరం యదా పునర్బోధక్రియాకరేతి బోధక్రియా లక్షణేన తత్కర్తారం విజానాతీతి బోధ

ఆ—జ్ఞాతబ్రహ్మత్వాదర్శనే బ్రహ్మాస్తీతి కథం వ్యవహరతీతి చేత్ కిమనయేష్ట కావాహకానాం రత్నపేటికాచర్చయా జ్ఞాతస్య వ్యవహారాంగత్వం పదతోపి వస్తు ప్రకాశస్య వ్యవహారాంగత్వస్యేష్టత్వాద్వాస్తవజ్ఞాతతానపేక్షత్వాదిత్యపుష్పన్నపుష్ప తాపదనాయ చోద్యముద్భావయతి (అవిజ్ఞాతమిత్యాదినా) నీలపీతాద్యాకారాణాం బుద్ధివికారాణాం జడానాం యచై ష్చతస్యవ్యాప్తత్వేనాజడపదవభాసః తం సాక్షిణముప లక్ష్య సోపమాత్మా బ్రహ్మేతి మహావాక్యాదవిషయతయైవ యో వేత్తి స బ్రహ్మవిదుచ్యతే తేన నావిశేషప్రసంగాదిచోద్యావకాశశత్యాహ (ప్రతిబోధవిధితమితి) ప్రత్యయేష్వవిశిష్టతయానుగతరూపేణేత్యర్థః యేనచిచ్ఛక్తిస్వరూపేణాహమత్ర సాక్షీ తస్య సర్వత్రావిశేషా నైకస్తి న్నేవ దేహేఽహం సాక్షీతి భేదోత్పత్త్యాదీనాం చ సాక్ష్యగతత్వేన సాక్షిణ ఏకత్వనిత్యత్వాదికమపి సిద్ధ్యతీత్యాహ (సర్వప్రత్యయదర్శిత్యే చేతి) విధితత్వావిధి తత్వయోసాన్నిత్యగతత్వేన తదన్యత్వమప్యస్తి న్నతే సంభవతీత్యాహ (విధితావిధితాభ్యా మన్యదితి) ఏకదేశివ్యాఖ్యానముద్భావ్య దూషయతి (యదా పునరిత్యాదినా) అగ్ని సంయోగాద్భటే లాహిత్యవన్ననస్సంయోగాదసమవాయికారణాదాత్మన్యచేతనే చైతన్య ముత్పద్యతఇత్యేతన్న కేవలం శ్రుతివిరుద్ధం అసంభావితం చేత్యాహ (అత్తనో నిరవ

రం—(ప్రతిబోధేతి) ప్రతినియతో బోధః ప్రతిబోధః సత్యత్వజ్ఞానత్వా

శం—లక్షణేన విదితం ప్రతిబోధవిదితమితి వ్యాఖ్యాయతే యథా యో పృక్షకాఖా
శ్చాలయతి సవాయురితి తద్వత్ తదా బోధక్రియాశక్తిమానాత్వా ద్రవ్యం న బోధ
స్వరూపవివ బోధస్తు జాయతే విశ్యతి చ యదా బోధో జాయతే తదా బోధ
క్రియయా సహ విశేషః యదా బోధో నశ్యతి తదా నష్టబోధో ద్రవ్యమాత్రం నిర్వి
శేషః తత్రైవం సతి విక్రియాత్మకసాన్నివయవోఽనిత్యోఽశుద్ధత్యాదయో దోషా న
పరిహర్తుం శక్యం తే యదపి కాణాదానాం ఆత్మనస్సంయోగజో బోధ ఆత్మని సమ
వైతి అత ఆత్మని బోధృత్వం న తు విక్రియాత్మక ఆత్మా ద్రవ్యమాత్రస్తు
భవతి ఘటఇవ రాగసమవాయా అస్తిన్నక్షేప్యచేతనం ద్రవ్యమాత్రం బ్రహ్మేతి
విజ్ఞానమానందం ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యాద్యాశ్చుకయా బాధితాస్యస్య ఆత్మనో
విరవయవత్వేన ప్రదేశకాభావాన్నిత్యసంయుక్తత్వాచ్చ మనసః స్వైత్యుత్పత్తినియ
మానుపపత్తిరపరిహర్యా స్యాత్ సంసర్గధర్మత్వం చాత్మనః శ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరుద్ధం
కల్పితం స్యాత్ అనంగో న హి సజ్జతే అనత్తం సర్వభృదితి శ్రుతిస్మృతీ నేష
న్యాయశ్చ గుణవద్గుణవతా సంస్పృజ్యతే నాతుల్యజాతీయం అతో నిర్గుణం నిర్విశేషం

ఆ—యవత్వేనేతి) ప్రదేశవతాప్రదేశవతో లోకే సంయోగో దృష్టః ఆత్మనో నిష్పృ
దేశత్వాన్తనసా సంయోగో న భవతీత్యుక్తం తదయుక్తం యుగపత్సర్వమూర్త
సంయోగిత్వం సర్వగతత్వమాత్మనః తతో మనసస్సంయోగోపితి చేత్ తత్రాహ(నిత్యేతి)
గ్రహణకాలాదన్యకాలవివ స్మృతీనాం క్రమేణైవోత్పత్తిరితి నియమో వైశేషికస్య
నోపద్యతే గ్రహణకాలేపి స్వైత్యుత్పత్తిప్రసంగాత్ సంస్కారవిదాత్తమనస్సంయో
గస్యావిశేషాదిత్యర్థః సర్వగతత్వం చ సర్వావ్యవధానమాత్రం న తు సంయోగిత్వం
కల్పనీయమిత్యాహ (సంసర్గధర్మత్వం చేతి) న్యాయవిరుద్ధమిత్యుక్తం తత్పుటయతి
(న్యాయశ్చేతి) ఏకదేశివ్యాఖ్యానాంతరమనూద్య దూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా)
యద్యేద్యం తద్వేదితుర్వేదనాచ్చ భీన్నం యథా ఘటాదీతి వ్యాప్తివిరోధాత్ స్వసంపే
ద్యత్వం వాస్తవం నోపద్యతే తతో బుద్ధ్యాదావాత్మభావమారోప్యాత్మనా తస్య
వేద్యత్వం వాచ్యమితి నిరుపాధికస్వరూపస్థితిర్న స్యాదిత్యాహ (తత్ర భవతి సోపాధి
కత్వ ఇతి) కాణాదస్య స్వసంపేద్యత్వానంగీకారబలాత్సరవేద్యత్వం ప్రసజ్యత ఇత్యపి
న వాచ్యమిత్యాహ (సంపేదనస్వరూపత్వాదితి) కాణేన స్వసంపేద్య సంవిజ్ఞానమిష్టం

రం— సంతత్వాదిరూపాసాధారణధర్మవిశిష్టతయా జ్ఞాతమమృతం బ్రహ్మస్వరూపం
తత్క్రతున్యాయేన సోపాసకస్యాపి అమృతత్వం విందతే లంభయతీత్యర్థః అంత

శం— సర్వవిలక్షణం కేనచిదవ్యుత్యుతాతీయేన సంసృజ్యతఇత్యేతన్నాన్వయవిరుద్ధం
భవేత్ తస్మాన్నిత్యాలుప్తజ్ఞానస్వరూపజ్యోతిరాత్మా బ్రహ్మేత్యయమర్థః సర్వబోధ
బోధృత్వే ఆత్మనస్పృశ్యతీ నాన్యథా తస్మాత్ప్రతిబోధవిధివితం మతమితి యథా
వాక్యభ్యాకవివార్థోస్తాభిః యత్సునః స్వసంవేద్యతాప్రతిబోధవిధితమిత్యస్య వాక్య
స్యాద్ధో వర్ణ్యతే తత్రభవతి సోపాధికత్వఆత్మనః బుద్ధ్యుపాధిస్వరూపత్వేన భేదం
పరికల్పంతానం వేత్తీతి సంవృతపరః ఆత్మనైవాత్మానం పశ్యతి స్వయమేవాత్మ
నాత్మానం వేత్త త్వం పురుషోత్తమేతి న తు నిరుపాధికస్యాత్మన ఏకత్వే స్వసంవేద్యతా
పరసంవేద్యతా వా సంభవతి సంవేదనస్వరూపత్వాత్సంవేదనాంతరాపేక్షా చ న సంభ
వతి యథా ప్రకాశస్య ప్రకాశాంతరాపేక్షాయా న సంభవః తద్వత్ శాద్ధవత్తే స్వసం
వేద్యతాయాం తు క్షణభంగురత్వం నిరాత్మకత్వం చ విజ్ఞానస్య స్యాత్ “న హి విజ్ఞా
తు ర్విజ్ఞాతేర్విపరిలాపా విద్యతేఽవినాశిత్వాత్ నిత్యం విభుం సర్వగతం సవా ఏష
మహానజ ఆత్మాజఙ్గరోఽమరోఽమృతోఽభయ” ఇత్యాద్యాశ్శ్చుతయో బాధ్యైరై
యత్సునః ప్రతిబోధశబ్దేన నిర్నిమిత్తో బోధః ప్రతిబోధః యథా సుప్తస్యేత్యర్థం

ఆ—తప కిం న స్యాదిత్యకతాహ (శాద్ధవత్ ఇతి)ప్రత్యక్షస్య వర్తమానావభాసకత్వాత్
క్షణాంతరవిశిష్టే స్వాత్మని క్షణాంతరవిశిష్టం తదేవ విజ్ఞానం బ్రహ్మ భిష్యక్తం న సంభ
వతి అతస్సాన్వితని స్వయమేవ విజ్ఞానం ప్రత్యక్షం చేత్ వర్తమానక్షణమాత్రం
సత్త్వం స్యాత్ స్వసంవేద్యత్వేన సాక్షిణోఽనంగీకారాన్నిరాత్మత్వం చ స్యాదేవ
తచ్చృతివిరుద్ధమిత్యర్థః ప్రతిబోధవాక్యస్యాధ్ధాంతరం శంకతే (యత్సునరితి) బ్రహ్మ
హమస్మీతి చింతయతో యావచ్చేతోవ్యాపృతిః తావత్సంప్రజ్ఞాతసమాధిః నివృత్తే
చేతోవ్యాపారే యః పరమానందసాక్షాత్కారః సౌఘప్రానందసాక్షాత్కారవత్
సోఽసంప్రజ్ఞాతసమాధిః ప్రతిబోధ ఉచ్యతే తదుక్తం వార్తికకృతా “అపరాయత్త
బోధో హి నిదిధ్యాససముచ్చత” ఇతి అథవా అక్రియబ్రహ్మత్వత్వానుభవే సతి ప్రమా
ణృత్వానుపపత్తౌ పునర్జ్ఞానాసంభవాత్సద్యో ముక్తికారణం సకృద్విజ్ఞానం ప్రతిబోధ
ఉచ్యతే “సకృత్సేవృత్త్యా మృద్నాతి క్రియాకారకరూపభృత్, అజ్ఞానమాగమ
జ్ఞానసాంగత్యం నాస్త్యితోఽనయా” రితి పక్షద్వయేవ్యుచిమాహ (నిర్నిమిత్త
ఇతి) అయమాశయః న తావదవిద్యానిపర్తకస్యాగంతుకస్య బోధస్య నిర్నిమిత్తత్వం
సంభవతి కార్యస్య సనిమిత్తత్వవ్యాప్తేః, సౌఘప్రస్యాపి న నిర్నిమిత్తత్వం అవిద్యా
రం—స్థావిత్యర్థోయం విదిధాతుః లంభనప్రకారమేవాహ (ఆత్మనావిందతే వీర్య

శం—పరికల్పయంతి సకృద్విజ్ఞానం ప్రతిబోధఇత్యపరే నిర్నిమిత్తస్సనిమిత్తసకృద్వా
 ౭సకృద్వా ప్రతిబోధనివ హిసః అమృతత్వం అమరణభావం స్వాత్మస్యవస్థానం మోక్షం
 హి యస్తాద్విందతే లభతే యథోక్తాత్పరిబోధాత్పరిబోధవిదితాత్త కాత్ తస్మాత్పరి
 బోధవిదితమేవ మతమిత్యభిప్రాయః బోధస్య హి ప్రత్యగాత్మాత్మవిషయం మత
 మమృతత్వే హేతుః న హ్యేత్త్వనో ౭నాత్మత్వాదాత్మనో ౭మృతత్వం నిర్నిమిత్తమేవ
 నివం మర్త్యత్వమాత్మనః యదవిద్యయా ౭నాత్మత్వప్రతిపత్తిః కథం పునర్యథోక్తయా
 త్మవిద్యయా ౭మృతత్వం విందత ఇతి అతఆహ ఆత్మనా స్వేన స్వయాపేణ విందతే
 లభతే వీర్యం బలం సామర్థ్యం ధనసహాయమంత్రైషధికపాఠ్యాగకృతం వీర్యం
 మృత్యుం న శక్నోత్యభిభవతుం అనిత్యవస్తుకృతత్వాత్ ఆత్మవిద్యాకృతం తు వీర్య
 మాత్మనైవ విందతే నాన్యేనేత్యతో ౭నస్యసాధనత్వాదాత్మవిద్యావీర్యస్య తదేవ
 వీర్యం మృత్యుం శక్నోత్యభిభవతుం యత ఏవమాత్మవిద్యాకృతం వీర్యమాత్మనైవ

ఆ—యాః పూర్వపూర్వనిరోధావస్థానంస్కారోద్భూతతాదృశవృత్త్యభివ్యక్తవైతస్య
 స్య తత్ర సుఖసాక్షాత్కారత్వోపగమాత్ ఆతనివ వృత్తివిశిష్టస్య వినాశే స్వరణముప
 పద్యతే అత్రాపి తర్హ్యావృత్తినంస్కారప్రచయాన్నివృత్తేః చిత్రే బ్రహ్మభివ్యక్తం స్వాదితి
 చేన్న, తథాసత్యప్రమాణేన విసష్టపుత్రాపరోక్షాదినా ౭విద్యానివృత్తిర్ను స్వాత్
 కాబ్జిజ్ఞానసంవాదాత్పమాణ్యే పరతంత్రత్వప్రసంగః శబ్దమూలత్వాత్పమాణ్యేన నిర్ని
 మిత్తతేతి ప్రవృత్తకర్తృఫలప్రతిబంధాద్వర్తమానప్రమాతృత్వాభాసానివృత్తేనకృద్బో
 ధోపీతి పక్షద్వయేపి నాదరః సర్వభాసి పరమాత్మా ప్రతిబోధ ఏవ బోధం ప్రతిబోధం
 ప్రతిసాక్షితయా భాతీతి లక్ష్యపదార్థవివేచనపూర్వకం మహావాక్యోత్థం పరమాత్మాస్తీతి
 జ్ఞానమేవ సమ్యక్జ్ఞానం యస్తాత్ తతనివామృతత్వం లభతఇత్యాహ (అమృతత్వమితి)
 ఉత్తమర్థం సంక్షిప్త్యాహ (బోధస్య హీతి) బుద్ధిపరిణామస్య సర్వస్య భాసకం ప్రత్య
 క్తైవతస్యం పరమాత్మా న భవతి కింతు బ్రహ్మాండాద్భూహిస్థితః తత్వాప్తిశ్చ మోక్ష
 ఇత్యాశంక్యాహ (నహీతి) అనాత్మప్రాప్తేః కర్తృఫలవిదనిత్యత్వేనామృతత్వప్రసిద్ధిర్ను
 స్వాదిత్యర్థః యద్యుక్తం దోషపరిహారాయ ఔపాధికభేదేన భిన్నత్వం బ్రహ్మణః స్వః
 స్వాస్యత్వత్వమేవేతి మన్యసే తత్రాహ (ఆత్మత్వాదితి) బ్రహ్మణ ఆత్మత్వాదేవాత్మనో ౭మ
 తత్వం స్వభావత ఏవసిద్ధం తస్మి విద్యాయా ఆనర్థక్యం ప్రాప్తమిత్యాశంక్యాహ (ఏవ
 మర్త్యత్వమితి) అవిద్యయా దేహాద్యాత్మత్వప్రతిపత్తిరితి యత్ తదాత్మనో మర్త
 రం—మితి) సనో దేవశ్శుభయా స్పృత్యా సంయుక్తివైత్యుక్తరీత్యా విద్యానివ

అత్తనా విందతే వీర్యం విద్యయా విందతేఽమృతం.

౪

ఇహ చేదవేదీదథ సత్యమస్తి

న చేదిహ వేదీన్మహతీ వినష్టిః,

శం—విందతే అతో విద్యయా అత్తవిషయయా విందతేఽమృతం “నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్య” ఇత్యాధర్వణే. అతస్సమర్థో హేతుః అమృతత్వం విస్తృత ఇతి. ౪

శం—కష్టా ఖలు సురసరతిర్యక్ష్మీతాదిషు సంసారదుఃఖబహుళేషు ప్రాణిని కాయేషు జన్మజరామరణో గాదిసంప్రాప్తిరజ్ఞానాత్. అత ఇహైవచేన్మమస్యోఽధికృత స్సమర్థస్సృక్ యద్యవేదీత్ అత్తానం యథోక్తలక్షణం విదితవాక్ యథోక్తేన ప్రకారేణ అథ తదాఽస్తి సత్యం మనుష్యజన్మన్మస్త్విన్నవినాశోర్ధవత్తా వా సద్భావో వా పరమార్థతా వా సత్యం విద్యతే (నచేదిహ వేదీదితి) నచేదిహ జీవంశ్చేదధికృత్వోఽవేదీత్ న విదితవాక్ తదా మహతీ దీర్ఘానంతా వినష్టిః వినాశనం జన్మజరామరణాది ప్రబంధావిచ్ఛేదలక్షణా సంసారగతిః తస్మాదేవం గుణదోషా విజానంతో బ్రహ్మణో భూలేషు భూలేషు సర్వభూలేషు స్థావరేషు చరేషు చైకమాత్మతత్వం విచింత్య విజ్ఞాయ సాక్షాత్కృత్య ధీరాః ధీమంతః ప్రేత్య వ్యావర్త్య మమాహం భావలక్షణాదవిద్యారూపాదస్తాత్మోకాదుపరమ్య సర్వాత్మైకత్వభావమదైవతమాపన్నాసృంతోఽమృతా

ఆ—త్వం తన్నివృత్తిర్విద్యాఫలమిత్యర్థః వీర్యం విద్యాకృతముక్తం ముక్తత్వే దార్ధ్యం తచ్చ స్వాభావిక మేవ ముక్తత్వం వాస్తవం సర్వశరీరాద్యసంసర్గి త్వాన్నభోవన్నిరవయవ త్వాదేవ తతశ్చ నిత్యముక్తవివాహమిత్యవష్టంభో విద్యాకృతం బలమిత్యర్థః. ౪

ఆ—ఉత్తరవాక్యస్యాపేక్షితమర్థమాహ (కష్టా ఖల్వీతి) తాకికమపి సత్యం చిరంజీవనధనవత్త్వం సద్భావసాగుభావఖ్యాతిః వితదపి సర్వం బ్రహ్మవిదో భవతీతి

రం—త్వనుకూలం వీర్యం ప్రసన్నేన పరమాత్మనా లభతే ప్రసన్నపరమాత్మాహిత వీర్యాగ్నితయా విద్యయాఽమృతత్వమశ్నుత ఇత్యర్థః. ౪

రం—తాదృశబ్రహ్మజ్ఞానే త్వరాముత్పాదయతి (ఇహ చేదవేదీదితి) ఇహైవ జన్మని బ్రహ్మజ్ఞాతవాంశ్చేత్ అథ సమనంతర మేవ అస్తి సన్భవతి సత్యః జ్ఞానాభావే అత్తనః ఆసత్తా భవతి “ఆసన్నేవ స భవతి అసద్భ్రష్టేతి వేద చేత్, అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్యేద సంతమేనం తతోవిదు” రితి శ్రుత్యనురోధాదితి ద్రష్టవ్యం (భూలేషు భూలేషు విచిత్రేతి) భూలేషు భూలేషు సర్వభూతస్థం పరమాత్మానం ప్రజ్ఞాశాలినస్సేతరసమస్త

భూతేషు భూతేషు విచింత్య ధీరాః

ప్రేత్యాస్తాల్లోకాదమృతా భవంతి.

౫

ఇతి ద్వివీర్యఖండః.

శం—భవంతీత్యర్థః “స యో హ వై తత్పరం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీ”తి శ్రుతేః.

౫

ఇతి ద్వివీర్యఖండః.

ఆ—స్తుత్యర్థముచ్యతే పరమార్థతో బ్రహ్మరూపస్థితిస్తు ఫలమవశ్యం భవంతీత్యర్థః.

౫

ఇతి ద్వివీర్యఖండః.

రం—విలక్షణత్వేన నిర్ధార్య అస్మాల్లోకాదర్చిరాదిమాగ్ధేణ పరమాత్మానం ప్రాప్య ముక్తాభవంతీత్యర్థః.

౫

ఇతి ద్వివీర్యఖండః.

హరిః ఓమ్:—

బ్రహ్మహ దేవేభ్యో విజిగ్యే తస్య హ బ్రహ్మణో విజ
యే దేవా అమహీయన్త తవిక్షన్తాస్తాక మేవాయం

శం— (బ్రహ్మ దేవేభ్యో విజిగ్యే) “అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమ
విజానతా”మిత్యాదిశ్రవణాత్ యదస్తి తద్విజ్ఞాతం ప్రమాణైః యన్నాస్తి య
న్నాస్తి తదవిజ్ఞాతం శశవిషాణకల్పమత్యంతమేవానద్భవం తథేదం బ్రహ్మైవిజ్ఞాత
త్వాదనదేవేతి మందబుద్ధినాం వ్యామోహో మాభూదితి తదర్థేయమాఖ్యాయితా
ఆరభ్యతే తదేవ హి బ్రహ్మ సర్వప్రకారేణ ప్రకాస్తృ దేవానామపి పరో దేవః
ఈశ్వరాణామపీశ్వరో దుర్విజ్ఞేయో దేవానాం జయహేతురసురాణాం పరాజయ
హేతుః తత్కథం నాస్తీత్యేతస్యార్థస్యానుమాలాని మ్యుత్తరాణి వచాంసి దృశ్యస్తే
అథవా బ్రహ్మవిద్యాయాస్తుతయే కథం బ్రహ్మవిజ్ఞానార్థ్యాన్నిదయో దేవాః దేవా
నాం శ్రేష్ఠత్వం జన్మః తతోఽప్యుచితరామింద్రణితి అథవా దుర్విజ్ఞేయం బ్రహ్మైత్యే
తత్ప్రదర్శ్యతే యేనాన్నిదయోఽతితేజసోపి క్షేణేనైవ బ్రహ్మ విదితవంతః తథేంద్రో
దేవానామిశ్వరోపి సన్నితి వక్ష్యమాణోపనిషద్విధిపరం వా సర్వం. బ్రహ్మవిద్యా
వ్యుచితరేకేణ ప్రాణినాం కర్తృత్వాద్యభిమానో మిథ్యేత్యేకదర్శనార్థే వా ఆఖ్యాయితా
యథా దేవానాం జయాద్యభిమానః తద్వదితి బ్రహ్మ యథోక్తలక్షణం పరం హ
కిల దేవేభ్యోఽర్థాయ విజిగ్యే జయం లబ్ధవత్ దేవానామసురాణాం చ సంగ్రామే
ఽనురాక్ జిత్వా జగదరాతీనీశ్వరసేతుభేత్తూక్ దేవేభ్యో జయం తత్ఫలం చ
ప్రాయచ్ఛత్ జగతస్థిమ్నై తస్య హ కిల బ్రహ్మణో విజయే దేవాః అన్నిదయోఽ
మహీయన్త మహిమానం ప్రాపువన్ తత్తదాత్మసంస్థస్య ప్రత్యగత్త్వనః ఈశ్వరస్య సర్వ

ఆ— ఉత్తరగ్రంథస్య ప్రతీకమాదాయ తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మైత్యాదినా)
అభిప్రేతం తాత్పర్యమాహ (వక్ష్యమాణేతి) ఉత్తమాధికారిగోచరమవిషయం బ్రహ్మత్వతా
జ్ఞానం పూర్వత్క్రం ఉత్తరత్రతు మందాధికారిగోచరం సగుణబ్రహ్మోపాసనం
వక్ష్యతే తత్పరం వక్ష్యమాణం సర్వవాక్యజాతం శ్చుష్టవిధిదర్శనాత్ అతోఽత్రైవ
తాత్పర్యం అర్థాంతరతాత్పర్యప్రదర్శనం తు సంభావనామాలేకేతి ద్రవ్యవ్యం ఈశ్వ

రం— ఆత్మనా విందతే వీర్యవిత్కుక్తార్థే ఆఖ్యాయితామాహ (బ్రహ్మహ
దేవేభ్యో విజిగ్యే) పరమాత్మా దేవానామనుగ్రహార్థమనురాదీంశ్చ త్రాన్విజితవాక్
(తస్య హేతి) బ్రహ్మకర్తృకవిజయే సతి దేవాః పూజితా అభవన్ (తవిక్షంతేతి)

విజయోస్తాక మేవాయం మహిమేతి. ౧

తద్దైషాం విజజ్ఞౌ తేభ్యో హ ప్రాదుర్భభూవ

తన్న వ్యజానంత కిమిదం యక్షమితి. ౨

తేఽగ్నిమబ్రువన్ జాతవేదవత

శం—జ్ఞస్య సర్వక్రియాఫలసంయోజయితుః ప్రాణినాం సర్వశక్తేర్లగతస్థితిం చిక్షీర్షో రయం జయో మహిమా వేత్యజానంతస్తే దేవాః ఐతంత ఈక్షితవంతః అగ్నిగ్రిది స్వరూపపరిచ్ఛిన్నాత్కృతోఽస్తాక మేవాయం విజయోఽస్తాక మేవాయం మహిమా అగ్నివాయిం ద్రత్వాదిలక్షణో జయఫలభూతోఽస్తాభిరనుభూయతే నాస్తత్ప్రత్య గాత్త భూతేశ్వరకృత ఇతి. ౧

శం—ఏవం మిథ్యాభిమానేక్షణవతాం తద్ధకిలైషాం మిథ్యేక్షణం విజజ్ఞౌ విజ్ఞానవద్భిన్న సర్వేక్షితృ హి తత్సర్వభూతకరణప్రయోక్తృత్వాద్దేవానాం చ మిథ్యాభిజ్ఞానముపలభ్య మైవాసురవద్దేవామిథ్యాభిమానాత్పరాభవేయిరితి తదనుకంపయా దేవాన్మిథ్యాభిమానావసోదనేనానుగృహ్ణీయామితి తేభ్యః దేవేభ్యః హ-కిలార్థాయ ప్రాదుర్భభూవ స్వయోగమాహత్త్యనిర్మితేనాత్యద్భుతేన విస్తాపసియేన రూపేణ దేవానా మింద్రియగోచరే ప్రాదుర్భభూవ తత్ ప్రాదుర్భూతం బ్రహ్మ న వ్యజానంత నైవ విజ్ఞాతవంతో దేవాః కిమిదం యక్షం పూజ్యం మహద్భూతమితి. ౨

శం—తే తదజానంతో దేవాః సాంతర్భూయాస్తద్విజ్ఞానవోగ్నిం అగ్రగామినం

ఆ—రస్య సేతవః మర్యాదాః పర్ణాశ్రమాదిధర్మాః తద్భేదకాన్ జగతస్థేష్మై స్థైర్యాం. ౧

ఆ—సత్సరజస్తమసాం త్రయాణాం గుణానాం యోగః యుక్తిః ఘటనం మాయా తన్మాహత్తేన్రీనేత్యర్థః. ౨

రం—దేవాః అయమసురవిజయః అస్తత్కర్తృకవివ తదనుకూలసామర్థ్యాదికమపి అస్తదీయ మేవేత్యమన్యంత. ౧

రం—(తద్దైషామితి) తాదృశం తేషామభిమానం పరమాత్మా జ్ఞాతవానిత్యర్థః (తేభ్యోహేతి) తేషాం దేవానామనుగ్రహార్థం తద్భిన్న యక్షరూపం ప్రాదుర్భూతం (తన్నేతి) ఏతద్యక్షస్వరూపం కిమితి తే దేవా న వ్యజానంత న జ్ఞాతవంతఇత్యర్థః. ౨.

ద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి తథేతి. :

తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదతోసీతి అగ్నిర్వా

అహమస్తీత్యబ్రవీజ్జాతవేదా వా అహమస్తీతి. ౮

తస్మిన్ స్వయి కిం వీర్యమిత్యపీదగ్ సర్వం

దహేయం యదిదం పృథివ్యామితి. ౧

తస్మై తృణం నిదధావేతద్దహేతి తదుపప్రేయాయ సర్వ

శం—జాతవేదసం సర్వజ్ఞకల్పమబ్రువన్ ఉక్తవంతః హే జాతవేదః ఏతత్ అస్మ
ద్గోచరశ్చం యక్షం విజానీహి విశేషతో బుధ్యస్య త్వం నస్తేజస్వీ కిమేతద్యక్షమితి
తథాస్తీతి తద్యక్షమభ్యద్రవత్ తత్పృతిగతవానగ్నిః తం చ గతవంతం శిష్యచ్ఛిషం
తత్సమీషేఽప్రగల్భత్వాత్పాక్షింభూతం తద్యక్షమభిద్రవదగ్నిం ప్రత్యభాషత తోసీతి
ఏవం బ్రహ్మణా పృష్టోఽగ్నిరబ్రవీత్ అగ్నిరైవ అగ్నినామాహం ప్రసిద్ధో జాతవేదా
ఇతి చ నామద్వయేన ప్రసిద్ధతయాత్మానం జ్ఞాఘాయన్నితి. 3-౪

శం—ఏవముక్తవంతం బ్రహ్మోవాచ తస్మిన్ ఏవం ప్రసిద్ధగుణనామవతి
త్వయి కింవీర్యం సామర్థ్యమితి సోఽబ్రవీత్ ఇదం జగత్సర్వం దహేయం భస్మీకర్యాం
యదిదం స్థావరాదిపృథివ్యామితి పృథివ్యామిత్యుపలక్షణార్థం యతోంతరిక్షస్థమపి
దహ్యతేవివాగ్నినా. ౧

శం—తస్మై ఏవమభిమానవశే బ్రహ్మతృణం నిదధా పురోగ్నేః స్థాపితవద్బ్రహ్మ
ఏతత్తృణమాత్రం మమాగ్రతో దహ నచేదస్య దగ్ధం సమర్థః ముంచ దగ్ధత్వాభి
మానం సర్వత్రేతి ఇత్యుక్తః తత్తృణముపప్రేయాయ తృణసమీపం గత్వా సర్వజవేన

ఆ—అత్ర ఆనందగిరియం నాస్తి. 3-౪

ఆ—అత్రానందగిరియం నాస్తి. ౧

రం—(తేగ్నిమితి) జాతవేద ఏతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితిత్యుక్తవంతః
(తథేతి తదభ్యద్రవదీతి) తథేతి స యక్షసమీపం గతః తేన తోసీతి పృష్టః అగ్నిర్జాత
వేదా ఇతి స్వస్య ప్రసిద్ధం నామద్వయముక్తవానిత్యర్థః. 3-౪

రం—(తస్మిన్ స్వయీతి) తవ క్వ సామర్థ్యమస్తీతి యక్షేణ పృష్టోఽగ్నిః
పృథివ్యంతర్వర్తికలదాహసామర్థ్యమస్తీత్యుక్తవాన్. ౧

రం—(తస్మాదేతి) తస్మిన్ తృణం దహేతి యక్షేణోక్తసర్వజవేన తత్స

జవేన తన్న శశాక దద్ధుం సతతపవ నివవృతే నైతదశకం
విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమితి.

౬

అథ వాయుమబ్రువన్ వాయవే తద్విజానీహి కిమేతద్య
క్షమితి తథేతి.

౭

తదభ్యుద్రవ త్తమభ్యవదతోనీతి వాయుర్వా అహ
మస్తీత్యబ్రవీన్నాతరిశ్వా వా అహమస్తీతి.

౮

తస్మిం స్త్యయి కింవీర్యమిత్యపీదగ్ సర్వమాదదీయం య
దిదం పృథివ్యామితి.

౯

తస్మై తృణం నిదధావేతదాదత్సేతి తదుపప్రేయాయ
సర్వజవేన తన్న శశాకా దాతుం సతతపవ నివవృతే నైత
దశకం విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమితి.

౧౦

శం—సర్వోత్సాహకృతేన వేగేన గత్వా స శశాక నాశకద్దగ్ధం స జాతవేదాస్తృణం
దద్ధుమశక్తో వ్రీడితో హతప్రతిజ్ఞః తతపవ యక్షాదేవ తూష్టిం దేవాన్ప్రీతినివవృతే
నివృత్తః ప్రతిగతవాన్ నైతద్యక్షమశకం స శక్తవానహం విజ్ఞాతుం విశేషతో యదే
తద్యక్షమితి.

౬

శం—(అథ వాయుమితి) అథ అనంతరం వాయుమబ్రువన్ హే వాయో
ఏతద్విజానీహి ఇత్యాదినమానార్థం పూర్వేణ.

౭

శం—వానాత్ గమనాద్గంధనాద్వా వాయుః మాతరి అంతరిక్షే శ్వయతీతి
మాతరిశ్వా.

శం—ఇదం సర్వమప్యాదదీయం గృక్ష్టియాం యదిదం పృథివ్యామిత్యాది
సమానమేవ.

౯-౧౦

ఆ—అత్ర ఆనందగీయం నాస్తి.

౬

ఆ—అత్ర ఆనందగీయం నాస్తి.

౭-౮-౯-౧౦

రం—మీఠం గతః దద్ధుమసమర్థో నివృత్త ఇత్యర్థః (ఉపప్రేయాయ) సమీఠం గత
ఇత్యర్థః నైతదశకం విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమిత్యేవం దేవాన్ప్రీత్యుక్తవానితి కేషః
ఏవమత్తరత్నాః.

౬

రంగరామానుజీయం నాస్తి.

౭-౮-౯-౧౦

అథేంద్రమబ్రువన్తఘవన్నేతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి
తథేతి తదభ్యద్రవ తస్మా త్తిరోదధే. ౧౧

స తస్మిన్నేవాకాశే స్త్రియమాజగామ బహు శోభమానాము
మాం హైమవతీం తాగ్గోహోవాచ కిమేతద్యక్షమితి. ౧౨

ఇతి తృతీయః ఖండః.

శం—(అథేంద్రమితి) అథేంద్రమబ్రువన్తఘవన్నేతద్విజానీహి ఇత్యాది
పూర్వవత్ ఇంద్రః పరమేశ్వరో మఘవాక్ బలవత్త్వాత్తథేతి తదభ్యద్రవత్ తస్మా
దింద్రాదాత్మ సమీపగతాత్తద్భిన్నా తిరోదధే తిరోభూతమింద్రస్య ఇంద్ర త్యాభిమా
నోతితరాం నిరాకర్తవ్య ఇత్యతస్సంవాదమాత్రమపి నాదాద్భిహ్నాన్తాయ. ౧౧

శం—తద్యక్షం యస్మిన్నాకాశే ఆకాశప్రదేశే ఆత్మానం దర్శయిత్వా తిరో
భూతం ఇంద్రశ్చ బ్రహ్మణస్తిరోధానకాలే యస్మిన్నాకాశే ఆసీత్ సః ఇంద్ర
స్తస్మిన్నేవాకాశే తస్థా కిం తద్యక్షమితి ధ్యాయన్న నివృత్తేగ్వాదివత్. తస్యేంద్ర
స్య యక్షే భక్తిం బుద్ధ్యా విద్యా ఉమారూపిణీ ప్రాదురభూత్ స్త్రీరూపా సఇంద్రస్తా
ముమాం బహుశోభమానాం సర్వేషాం హి శోభమానానాం శోభమానతమాం విద్యాం
తదా బహుశోభమానేతి విశేషణముపపన్నం భవతి హైమవతీం హేమకృతాభరణవతీ
మివ బహుశోభమానామిత్యర్థః. అథవా ఉమైవ హిమవతో దుహితా హైమవతీ
నిత్యమేవ సర్వజ్ఞేన ఈశ్వరేణ సాకం పర్వతఇతి జ్ఞాతుం సమర్థేతి కృత్వా తాముప
జగామ ఇంద్రస్తాం హ ఉమాం కిలోవాచ పప్రచ్ఛ బ్రూహి కిమేతద్దర్శయిత్వా తిరో
భూతం యక్షమితి. ఇతి తృతీయః ఖండః. ౧౨

అ—ఆత్మానందగీరియం నాస్తి. ౧౧

అ—తృతీయఖండభాష్యం శుష్టం అతో న వివృతమితి ౧౨
ఇతి తృతీయః ఖండః.

రం—(తస్మా త్తిరోదధే) తస్మాత్ మఘోనస్సన్నిధేః ఏతస్య గర్వభంగో
మాభూదితి తిరోహితమభవదిత్యర్థః. ౧౧

రం—(తస్మిన్నేవాకాశే ఇతి) తస్మిన్నేవ ప్రదేశే హిమవత్పుత్రీం బహు
భిరాభరణైశ్శోభమానాం పార్వతీమింద్రాసుగ్రహాయ ప్రాదురభూతాం దృష్ట్వా తత్స
మీచమాగత్య ఇయం సర్వం జానాతీతి మన్యమానః కిమేతద్యక్షమితి పప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౧౨
ఇతి తృతీయః ఖండః.

హరిః ఓం.

సా బ్రహ్మేతి హోవాచ బ్రహ్మణో వా ఏతద్విజయే
మహీయధ్యమితి తతో హైవ విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి. ౧
తస్మాద్వా ఏతే దేవా అతితరామివాన్యా దేవా య
దగ్నిర్వాయురింద్రస్తే హ్యేనీన్నేదిష్ఠం పస్పశుస్తే
హ్యేనత్ప్రిథమో విదాంచకార బ్రహ్మేతి. ౨

శం—సా బ్రహ్మేతి హోవాచ హ కిల బ్రహ్మణః ఈశ్వరస్యైవ విజయే
ఈశ్వరేణైవ జితా అనురాః యూయం తత్ర నిమిత్తమాత్రం తస్యైవ విజయే
యూయం మహీయధ్యం మహిమానం ప్రాప్నుథ ఏతదితి క్రియావిశేషణార్థం మిథ్యా
భిమానస్తు యుష్మాక మయమస్తాక మేవాయం విజయోఽస్తాక మేవాయం మహిమేతి
తతః తస్మాదమావాక్యాద్దేవ విదాంచకార బ్రహ్మే తీంద్రః అవధారణాత్తతోహైవేతి
న స్వాతంత్ర్యేణ. ౧

శం—యస్మాదగ్నివాయ్విష్ణో ఏతే దేవా బ్రహ్మణః సంవాదదర్శనాదినా
సమీపమవగతాః తస్మాదైశ్వర్యగుణైరతితరామివ శక్తిగుణాదిమహాభాగ్యైరన్యా
దేవానతితరామతిశయేన శేరతే ఇవైతే దేవాః ఇవశబ్దోఽనర్థకోఽవధారణార్థో
వా యదగ్నిర్వాయురింద్రః తే హి దేవా యస్మాదేతత్ బ్రహ్మ నేదిష్ఠం అంతికం
సమీపం ప్రియతమం పస్పశుః స్పృష్టవంతో యథోక్తైర్బ్రహ్మణః సంవాదాది
ప్రకారైః తేహి యస్మాచ్చహేతోరేనత్ బ్రహ్మ ప్రథమః ప్రథమాః ప్రధానాస్సంతః
ఇత్యేతత్ విదాంచకార విదాంచక్రురిత్యేతద్బ్రహ్మేతి యస్మాదగ్నివాయూ అపి
ఇద్రవాక్యాదేవ విదాంచక్రుః. ౨

ఆ—అత్ర ఆనందగిరియం నాస్తి.

౧-౨

రం—(సా బ్రహ్మేతి హోవాచేతి) బ్రహ్మైవ యక్షరూపేణ యుష్మన్నోహ
శమనాయ ప్రాదుర్భూతం ఆతో బ్రహ్మసంబంధిని విజయే నిమిత్తే పూజాం ప్రాప్నుత
అస్మాభిరేవ విజయః కృత ఇతి దురభిమానస్త్యక్తవ్య ఇత్యర్థః (తతోహైవేతి) తదుప
దేశాదేవ బ్రహ్మేతి జ్ఞాతవానిత్యర్థః. ౧

రం—(తస్మాద్వాఇతి) తస్మాదేవ హేతోః ఏతఏవాగ్నివాయ్వింద్ర ఇతరాన్దే
వానతిశేరతఇవ ఇవశబ్దవివార్థః అతిశేరతవివేత్యర్థః యస్మాద్దేతోః నేదిష్ఠం సమీపే
పర్తమానం తత్ బ్రహ్మ పస్పశుః దృష్టవంతః యతశ్చ హేతోః ప్రథమో విదాంచ
కార ప్రథమం విదాంచక్రురిత్యర్థః. ౨

తస్మాద్వా ఇంద్రోఽతితరామివాన్యాక్ దేవాక్ సహ్యేన
 న్నేదిష్ఠం పస్పర్శ సహ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేతి 3
 తస్మైష ఆదేశో యదేతద్విద్యుతోవ్యద్యుతదాఇతీన్న 3

శం—తదింద్రేణ హ్యుమావాక్యాత్ప్రథమం శ్రుతం బ్రహ్మేత్యతస్తస్మాదైవ
 ఇంద్రోఽతితరాం ఆతిశయేన శేతఇవాన్యాక్ దేవాక్ సహ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పర్శ
 యస్తాత్సహ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేత్యుక్తార్థం వాక్యం. 3

శం—తస్య ప్రకృతస్య బ్రహ్మణ ఏష ఆదేశః ఉపమాపదేశః నిరుపమస్య
 బ్రహ్మణో యేనోపమానేనోపదేశః సోయమాదేశ ఇత్యుచ్యతే కింతత్ - యదేతత్
 ప్రసిద్ధం లోకే విద్యుతో వ్యద్యుతత్ విద్యోతనం కృతవదిత్యేతదనుపపన్నమితి
 విద్యుతో విద్యోతనమితి కల్ప్యతే ఆ ఇత్యుపమాన్యే విద్యుతో విద్యోతనమివేత్యర్థః
 యథా సకృద్విద్యుతమితి శ్రుత్యంతరే చ దర్శనాత్ విద్యుదివ హి సకృదాత్మానం దర్శ
 యిత్యా తిరోభూతం బ్రహ్మదేవేభ్యః అథవా విద్యుతస్తేజ ఇత్యధ్యాహార్యం వ్యద్యు
 తత్ విద్యోలితవత్ ఆ ఇవ విద్యుతస్తేజ ఇవ సకృద్విద్యోలితవదిత్యభిప్రాయః ఇతిశబ్దః

ఆ—అత్ర ఆనందగిరియం నాస్తి. 3

ఆ—విద్యుతస్సకాశాద్విద్యోతనం కృతవదిత్యనుపపన్నం బ్రహ్మణః స్వయం
 జ్యోతిష్త్వత్పరాధీనప్రకాశానుపపత్తేః విద్యుత్సంబంధిద్యోతనం కృతవదిత్యనుపపన్నం
 అన్యాశ్రయస్య విద్యోతనస్యాన్యకర్తుకత్వానుపపత్తేః అతో యథాశ్రుతానంభవా
 దన్యతాత్పర్యం వక్తవ్యమిత్యర్థః (ప్రతినిర్దేశార్థ ఇతి) పరామర్శార్థః చక్షుషో నిమే
 షణం ద్రుతం భవతీతి ప్రసిద్ధం. తద్బ్రహ్మణి తీవ్రకారిత్వం సృష్టౌదౌ ప్రతిబంధా
 భావేన ద్రుతకారిత్వం భర్తః అధిచైవతం యద్దేయం బ్రహ్మరూపం తద్యథా విద్యుతః

రం—అగ్ని వాయ్వింద్రాణాం మధ్యే యస్మాదింద్రస్సన్నిహితం బ్రహ్మ దృష్ట
 వాక్ సర్వేభ్యః పురస్తాత్పర్వతీముఖాదిదం బ్రహ్మేతి జ్ఞాతవాక్ అతస్సర్వాతికా
 యిత్యర్థః. 3

రం—(తస్మైష ఆదేశ ఇతి) తస్య విజ్ఞాతస్య సద్యస్తిరోభూతస్య బ్రహ్మణః
 యఏష ఆదేశః వక్ష్యమాణ ఉపమానోపదేశ ఇత్యర్థః. (యదేతద్విద్యుతో వ్యద్యుత
 దాఇతి) యథా విద్యుతో విద్యోతనం త్షణికం తద్వదిత్యర్థః ఆ ఇతి ప్రసిద్ధౌ ఉపమా
 నాంతరమాహ (ఇన్నమిమిషదా ఇతి) అత్రాపి ఆ ఇత్యేతత్ పూర్వవత్ ఇచ్ఛబ్ద
 ఉపమానాంతరసముచ్చయార్థః యథా న్యమిమిషత్ యథా నిమేషప్రకాశతిరో

మీమిషదాఇత్యధిదైవతమ్.

౪

అథాధ్యాత్మం యదేతద్గచ్ఛతీవ చ మనోనేన చైతదుష

శం—ఆదేశప్రతినిర్దేశార్థః. ఇత్యయమాదేశ ఇతి ఇచ్ఛబ్జసముచ్చయార్థః ఆయం చాపరస్తస్యాదేశః కోసా న్యమీమిషత్ యథా చక్షుర్న్యమీమిషత్ నిమేషం కృత వత్ స్వాధ్యేషిచ్ ఉపమాదే ఆకారః చక్షుషో విషయం ప్రతి ప్రకాశతిరోభావ ఇవ చేత్యర్థః ఇత్యధిదైవతం దేవతావిషయం బ్రహ్మణ ఉపమానదర్శనమ్. ౪

శం—అథ అనంతరమధ్యాత్మం ప్రత్యగాత్మవిషయ ఆదేశ ఉచ్యతే యదే తద్గచ్ఛతీవ చ మనః ఏతత్ బ్రహ్మ ధౌకత ఇవ విషయీకరోతీవ యథానేన మన సా ఏతత్ బ్రహ్మోపస్తరతి సమీపతః స్తరతి సాధకోభీష్టం భృశం సంకల్పశ్చ మనసో బ్రహ్మ విషయః మనఉపాధికత్వాద్ధి మనసస్సంకల్పస్త్వత్వాది ప్రత్యయైరభివ్యజ్యతే బ్రహ్మ విషయాక్రీయమాణ ఇవ వా అతః స ఏష బ్రహ్మణోఽధ్యాత్మమాదేశః విద్యున్ని మేషణవదధిదైవతం ద్రుతం ప్రకాశనధర్మి అధ్యాత్మం చ మనః ప్రత్యయ

ఽ—ప్రకాశో) యుగవద్విశ్వవ్యాపకః తథా నిరతిశయజ్యోతీరూపం ద్రుతం సకల సృష్ట్యాదికారివరమైశ్వర్యసంపన్నమిత్యుపమానోపదేశేనోక్తం. ౪

ఽ—అథనా ప్రత్యగాత్మతయా బ్రహ్మణో యథాభివ్యక్తిస్సాన్యోత్ తథో పదిశ్యతఇత్యాహ (అథానంతరమితి) ఏతత్ప్రకృతజ్యోతీరూపం బ్రహ్మ ప్రతి మదీ యం మనోగచ్ఛద్వర్తతఇతి చింతయేదితి య ఉపదేశః స ఆధ్యాత్మికోఽభీష్టం పానః పున్యేన మమ మనసస్సంకల్పా బ్రహ్మవిషయవివేచి ధ్యాయతః ప్రత్యగూతబ్రహ్మభి

రం—భావః క్షణేన ఏవం బ్రహ్మపి తిరోభూతమిత్యర్థః యథా విద్యుతస్తిరోహితా భవంతీత్యర్థః న్యమీమిషదితి వచనవ్యత్యయశ్చాప్తనః (ఇత్యధిదైవతం) అనాత్మభూతా కాశాదిగతవిద్యుద్విషయం బ్రహ్మణ ఉపమానదర్శనముక్తమిత్యర్థః. ౪

రం—* (అథాధ్యాత్మమితి) అనంతరం దేహస్థో దృష్టాంతఉచ్యతఇత్యర్థః (యదేతదితి) ఏతత్ బ్రహ్మ మనో గచ్ఛతీవ బ్రహ్మవిషయక మనోగమనమివేత్యర్థః యథా మనసో బ్రహ్మవిషయీకరణం న చిరస్థాయి ఏవమేవ యక్షస్య బ్రహ్మణః ప్రకాశోపీత్యర్థః మనసా బ్రహ్మవిషయీకరణం క్షణికమేవ న చిరానువృత్తమితి దర్శ యతి (నచైతదుపస్తరత్యభీష్టంసంకల్పః) న హి మనోజనితసంకల్పః ధ్యానవిశేషః అభీష్టం చిరం ఏతత్ బ్రహ్మ ఉపస్తరతి న విషయీకరోతీత్యర్థః యథా బ్రహ్మణో

* మనో నచైతదితి రంగరామానుజీయపాఠః.

స్తరత్యభీష్టం సంకల్పః.

౫

తద్ధతద్వనం నామ తద్వనమిత్యపాసితవ్యం స య ఏత
దేవం వేదాభిష్టానం సర్వాణి భూతాని సంవాంఛంతి.

౬

ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యుక్తా తఉపనిషద్బ్రూహీం

శం—సమకాలాభివ్యక్తిధర్మి త్యేష ఆదేశః, ఏవమాదిశ్యమానం హి బ్రహ్మ మందబుద్ధి
గమ్యం భవతీతి బ్రహ్మణ ఆదేశోపదేశః స హి నిరుపాధిక మేవ బ్రహ్మ మందబుద్ధిభిరా
కలయతుం శ క్యం.

౫

శం—కేంచ తత్ బ్రహ్మ హ కిల తద్వనం నామ తస్య వనం తద్వనం తస్య
ప్రాణిజాతస్య ప్రత్యగాత్మ భూతత్వాద్వననీయం సంభవనీయం అతస్తద్వనం నామ
ప్రఖ్యాతం బ్రహ్మ తద్వనమితి యతః తస్తాత్తద్వనమిత్యనేనైవ గుణాభిధానేనోపాసి
తవ్యం చింతనీయమితి అనేన నా మ్నోపాసకస్య ఫలమాహ స యః కశ్చిదేతత్
యథోక్తం బ్రహ్మైవం యథోక్తగుణం వేద ఉపాస్తే హ వినముపాసకం సర్వాణి
భూతాన్యభిసంవాంఛంతిహ ప్రార్థయంతవీవ యథా బ్రహ్మ.

౬

శం—ఏవమనుశిష్టశిష్యః ఆచార్యమువాచ ఉపనిషదం రహస్యం యచ్చిన్త్యం
భో భగవత్ బ్రూహీతి ఏవముక్తవతి శిష్యే ఆహ ఆచార్యః ఉక్తా అభిహితా తే
ఁ—వ్యక్తిస్సాన్యదిత్యాహ (మనఉపాధిక త్వాద్ధీతి) ఉక్తమర్థం సంక్షిప్త్యాహ (విద్యున్ని
మేషణవదితి)

౫

ఁ—అత్రానందగిరియంనాస్తి.

౬

ఁ—సగుణబ్రహ్మోపాసనమైశ్వర్యఫలకముక్తం త త్ర విరక్తఉత్తమాధికారిపరమ
రహస్యం పృచ్ఛతీత్యాహ (ఏవమనుశిష్టశిష్యః) పరమరహస్యం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాది
రం—మనసా విషయాకరణం నచిరానువృత్తం ఏవం యక్షస్య ప్రాదుర్భావోపి న
చిరానువృత్తః అత్ర దృష్టాంతోక్తివ్యాజేన బ్రహ్మధ్యానానువృత్తిద్వ్యుత్పత్తి దర్శితం
భవతి.

౫

రం—(తద్ధతద్వనం నామేతి) ఏతాదృశమహిమవిశిష్టం తత్ బ్రహ్మ సర్వైరపి
జనైః వననీయత్యేన ప్రార్థనీయత్యేన వననామకం భవతి తస్తాత్తత్ బ్రహ్మవనమిత్య
పాసితవ్యమిత్యర్థః వనత్యేనోపాసనస్య ఫలమాహ (స య ఏతదేవం వేదేతి) సర్వైరపి
ప్రార్థనీయా భవతీత్యర్థః.

౬

రం—ఏవమాత్మ నా విందతే వీర్యమిత్యర్థే స్థితే సతి వీర్యావాప్తిమేతుభూత

శం—తపోపనిషత్ కా పునస్సేత్యాహ బ్రాహ్మీం బ్రహ్మణః పరమాత్మన ఇయం తాం
 పరమాత్మ విషయాత్వాదతీతవిజ్ఞానస్య వాచ ఏవ తే ఉపనిషదమబ్రూమేతి ఉక్తామేవ పర
 మాత్మ విద్యాముపనిషదమబ్రూమేత్వపధారయత్యుత్తరార్థం పరమాత్మ విషయాముప
 నిషదం శ్రుతవతః ఉపనిషదం భో బ్రూహీతీచ్ఛతశ్శిష్యస్య కోఽభిప్రాయః యది తావ
 ఛ్చుతస్యార్థస్య ప్రశ్నః కృతః తతః సిద్ధపేషణవత్సునరుక్తోఽనర్థకః ప్రశ్నస్సాన్యత్
 అథ సావశేషోక్తోపనిషత్సాన్యత్ తత్తత్తస్యః ఫలవచనేనోపసంహారో నయుక్తః ప్రేత్యా
 స్సాన్యోకాదమృతా భవంతీతి తస్మాదుక్తోపనిషచ్ఛేషవిషయోపి ప్రశ్నోఽనుపవన్నఏవ
 అనవశేషిత్యాత్ కస్తర్హ్యభిప్రాయః ప్రప్టురితి ఉచ్యతే కింపూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేష
 తయా తత్సహకారిసాధనాంతరాపేక్షా అథ నిరపేక్షై న సాపేక్షా చేత్. అపేక్షిత
 విషయాముపనిషదం బ్రూహి అథ నిరపేక్షా చేత్ అవధారయ సిష్టలాదపన్నాతః
 పరమస్మిన్త్యేవమభిప్రాయః ఏతదుపవన్నమాచార్యస్యవధారణవచనం ఉక్తతఉపనిషదితి
 నను నావధారణమిదం యతోన్యద్విక్రవ్యమిత్యాహ తస్యై తపో దమ ఇత్యాది సత్యం
 వక్తవ్యముచ్యతే ఆచార్యేణ న తూక్తోపనిషచ్ఛేషతయా తత్సహకారిసాధనాంతరాభి
 ప్రాయేణ వా కిం తు బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్త్యపాయాభిప్రాయేణ వేదైస్తదంగైశ్చ సహపా
 రేన సమీకరణాత్తపఃప్రభృతీనాం న హి వేదానాం శిక్షాద్యంగానాం చ సాక్షాద్భిప్రాయ
 విద్యాశేషత్వం తత్సహకారిసాధనత్వం వా సహపరితానామపి యథాయోగ్యం విభజ్య
 వినియోగస్సాన్యదితి చేత్ యథా సూక్తవాకానుమత్రణమంత్రాణాం యథాదైవతం

ఆ—నోక్తమేవ (ఉత్తరార్థమితి) ఉత్తరగ్రంథేన విద్యాప్రాప్త్యపాయవిధానార్థముక్తా
 విద్యానిరపేక్షైవేత్వపధారయతి అవధారణార్థత్వం ప్రతిపచనస్య చోద్యముఖేన స్ఫుట
 యతి (పరమాత్మ విషయామిత్యాది నా) కిం పూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయాన్యదపేక్ష్యతే
 శేషశబ్దేన ఫలావకార్యంగం వివక్షితం సహకారిశబ్దేనానుపసర్జనమపి సముచ్చయార్హం
 వివక్షితం ఏవం శిష్యాభిప్రాయముపవర్ణ్య సమాధానమాహ(ఏతదుపవన్నమితి) వేదవేదాం
 గై విద్యాంగత్వహీనైస్సహపాలాత్తపః ప్రభృతీనాం విద్యాంగత్వం నాస్తీత్యుక్తం
 తత్ర యోగ్యతావశేన శేషశేషిభావః సహపాతస్త్వకించిత్రర్ ఇతి శంకలే (సహపరితా
 నామపీతి) 'అగ్నిరిదగ్ హవిరజుషశ్ అపివృధత మహో జ్యాయో కృత అగ్నిషోమా
 విదగ్ హవిరజుషేతాం అపివృధేతాం మహోజ్యాయో క్రతామిత్యాదివైవ సూక్త
 వాకేన సర్వయాగసమాప్తా దేవతానుమంత్రణం క్రియతే తత్ర యద్యప్యస్మిన్

రం—భగవదనుగ్రహసాధనప్రతిపాదికాం ఉపనిషదం భో బ్రూహీతి శిష్యేషోక్తే
 ఇతర ఆహ (ఉక్తా తే ఇతి) బ్రహ్మప్రతిపాదికాం ప్రధానోపనిషదమహోచామ ఆతః

వా న త ఉపనిషదమబ్రామేతి.

2

తస్యై తపో దమః కర్తేతి ప్రతిష్ఠా వేదాస్సర్వాంగాని,

శం—విభాగః తథా తపోదమకర్త సత్వాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం తత్సహకారిసాధనత్వం వేతి కల్ప్యతే వేదానాం తదంగానాం చార్థప్రకాశకత్వేన కర్తాత్వజ్ఞానోపాయత్వమిత్యేవం హ్యయం విభాగో యుజ్యతే అర్థసంబంధోపపత్తిసామర్థ్యాదితి చేత్ న అయుక్తేః స హ్యయం విభాగో ఘటనాం ప్రాంచతి స హి సర్వక్రియాకారకఫలభేదబుద్ధితిరసాగ్రిణ్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః శేషాపేక్షా సహకారిసాధనసంబంధో వా యుజ్యతే సర్వవిషయవ్యాప్తప్రత్యుత్పత్తివిషయనిష్ఠత్వాచ్చ బ్రహ్మవిద్యాయాః తత్ఫలస్య చ నిశ్చేయసస్య మోక్షమిచ్ఛన్ సదా కర్మత్వజేదేవ స సాధనం త్యజతైవ హితజ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్ పరం పదం తస్మాత్కర్తృణాం సహకారిత్వం కర్తృ శేషాపేక్షా వా న జ్ఞానస్యోపపద్యతే తతోఽసదేవసూక్తవాకానుమం త్రణపద్యథాయోగం విభాగ ఇతి తస్మాదపి ధారణార్థతైవ ప్రశ్నప్రతిపచనస్యోపపద్యతే ఏతావత్వేయముపనిషదుక్తాన్యసిరపేక్షా అమృతత్వాయ.

2

శం—యామిమాం బ్రాహ్మీముపనిషదం తవాగ్రే బ్రామేతి తస్యై ఏతస్యా ఉక్తాయా ఉపనిషదః ప్రాప్త్యపాయభూతాని తప ఆదీని తపఃకాయేంద్రియమనసాం

ఆ—సూక్తవాకే బహోవ్యి దేవతాః పత్యస్తే తథాపి యస్తిక్ త్యాగే యా దేవతా హుతా తస్యా ఏవ విసర్జనే యోగ్యతాయా వకాదస్య సూక్తవాకస్య యథా వినియోగః తథా తపఃప్రభృతీనామేవ విద్యాశేషత్వేన వినియోగో భవిష్యతీత్యర్థః భవేత్సూక్తవాకస్య వినియోగో యోగ్యతాసంభవాత్ స కర్తృణాం విద్యావిరుద్ధత్వేన యోగ్యతాయాః అయోగ్యత్వాదిత్యాహ (నాయుక్తేరితి) విద్యాయా విషయపర్యాలోచనయా ఫలపర్యాలోచనయా చ నాస్తి తత్త్వతస్సంబంధయోగ్యతా ప్రత్యుత కర్తృణామనుపయోగాత్కర్తృణాం త్యాగ ఏవ ముముక్షూణాం కర్తవ్యిత్యాహ (సర్వవిషయేతి) సర్వేభ్య ఉతపిద్యాదిభ్యః కర్తృగోచరేభ్యో వ్యాప్యత్తో యః ప్రత్యుత్తా స ఏష బ్రహ్మరూపేణ విద్యాయా వ్యాపర్తకః విషయః తన్నిష్ఠత్వాద్విద్యాయాస్తత్ఫలస్య చ కర్తృవైలక్షణ్యాదిశ్చర్థః.

2

ఆ—తచ్ఛబ్దాపేక్షితం యచ్ఛబ్దం పూరయతి (యామిమామితి) ప్రాప్తాం సగుణ

రం—ప్రధానోపనిషదుక్తైవ సాధనప్రతిపాదికాం చోపనిషదం వక్ష్యామః యది శుశ్రూషస ఇతి భావః.

2

రం—(తస్యై తపో దమః కర్తేతి ప్రతిష్ఠా) తస్యై ఉక్తాయై ఉపనిషదే

సత్యమాయతనం.

౮

శం—సమాధానం దమః ఉపశమః కర్మ అగ్నిహోత్రాది ఏతైర్ని సంస్కృతస్య సత్త్వ శుద్ధిద్వారా తత్త్వజ్ఞానోత్పత్తిర్దృష్టా అమృదితకల్పవసోఽపి బ్రహ్మణ్యప్రతిపత్తి ర్విపరీతప్రతిపత్తిశ్చ యథేంద్రవిరోచనప్రభృతీనాం తస్మాదిహ వా అతీతేషు వా బహుషు జన్మాంతరేషు తప ఆదిభిః కృతసత్త్వశుద్ధేర్జ్ఞానం సముత్పద్యతే యథా శ్రుతం యస్య దేవే పరా భక్తిర్యథా దేవే తథా గురౌ, తస్యైతే కథితా హ్యర్థాః ప్రకా శంతే మహత్తనః' ఇతి మంత్రవర్ణాత్ 'జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్తణ' ఇతి స్మృతేః ఇతిశబ్దఉపలక్షణత్వప్రదర్శనార్థః ఇత్యేవమాద్యన్యదపి జ్ఞానో త్పత్తేరుపకారకం 'అమానిత్వమదంభిత్వ' మిత్యాద్యుపదర్శితం భవతి ప్రతిష్ఠా పాదౌ పాదావివాస్యాః తేషు హి సత్పు ప్రతిపత్తి బ్రహ్మేద్యా ప్రవర్తతే పద్భ్యామివ పురుషః వేదాశ్చత్వారః సర్వాణి చాంగాని శిక్షాదీని షట్కర్మజ్ఞానప్రకాశత్వాద్వే దానాం తద్రక్షణార్థత్వాదంగానాం ప్రతిష్ఠాత్వం ఆఖవా ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య పాదరూప కల్పనార్థత్వాద్వేదాస్త్వితరాణి సర్వాంగాని శిరఃపాదాని అస్మిన్ పక్షే శిక్షాదీనాం వేదగ్రహణేనైవ గ్రహణం కృతం ప్రత్యేకవ్యం అంగిని గృహీతేఽంగాని గృహీ తాన్యేవ భవంతి తదాయశిసత్వాదంగానాం (సత్యమాయతనం) యత్ర తేష్టత్పుపని షత్ తదాయతనం సత్యమితి అమాయితా అకాటిల్యం వాఙ్మనఃకాయానాం తేషు హ్యుక్తయతి విద్యా యే అమాయినస్సాధవః నాసురప్రకృతిషు మాయావిషు 'న యేషు జింహమన్వతం న మాయా' చేతి శ్రుతేః తస్మాత్సత్యమాయతనమితి కల్ప్యతే తపఆదిష్యేవ ప్రతిష్ఠాత్వేన ప్రాప్తస్య సత్యస్య పునరాయతనత్వేన గ్రహణం సాధ నాతిశయత్వజ్ఞానసార్థం 'అశ్వమేధసహస్రం చ సత్యం చ తులయా ధృతం, అశ్వ మేధసహస్రాద్ధి సత్యమేకం విశిష్యత' ఇతి స్మృతేః.

౮

ఆ—విషయాం సిద్ధణబ్రహ్మత్వవిషయాం చేత్సర్థః (పాదరూపకల్పనేతి) ప్రసిద్ధపాద సామాన్యస్య కల్పితత్వాదితరప్యంగైః కల్పనాయాపై ర్భవితవ్యమిత్యర్థః. తస్యై తహా దమః కర్తే తీత్యతే లిశబ్దసోపలక్షణార్థత్వాత్సత్యమపి సుగ్రహీతవ్యం కథం పృథగుచ్యత ఇత్యాశంక్యాహ (తప ఆదిష్యేవేతి).

౮

రం—సాధనభూతాని కాయశోషణలక్షణం తపః ఇంద్రియనిగ్రహరూపఉపశమః అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం కర్మ చ ఉపనిషచ్ఛబ్దితాయా బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రతిష్ఠా దార్ఢ్యహేతుః (వేదాస్సర్వాంగాని సత్యమాయతనం) షడంగసహితాశ్చ వేదాస్సత్య వచనం చ బ్రహ్మవిద్యోత్పత్తికారణమిత్యర్థః.

౮

యో వా ఏతామేవం వేదాపహత్య పాప్తానమనంతే
స్వగ్నే లోకే జ్యేయే ప్రతితిష్ఠతి ప్రతితిష్ఠతి.

F

ఇతి చతుర్థః ఖండః.

ఇతి సామ వేదీయతలవ కారోపనిషత్సమాప్తా.

శం—యో వై ఏతాం బ్రహ్మవిద్యాం కేనేషితమిత్యాదినా యథోక్తా సేవం
మహాభాగాం బ్రహ్మహ దేవేభ్యః ఇత్యాది స్తుతాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాం వేద అమృతత్వం
హి విందత ఇత్యుక్తమపి బ్రహ్మవిద్యాఫలమంతే నిగమయతి అపహత్యపాప్తానం అవిద్యా
కామకర్మలక్షణం సంసారబీజం విధూయానంతే అవర్యంతే స్వగ్నే లోకే సుఖాత్మకే
బ్రహ్మణీత్యేతత్ అనంతే ఇతి విశేషణాన్ని త్రివిష్టపే అనంతశబ్దదౌపచారికోపి స్యాది
త్యతాహ (జ్యేయే ఇతి) జ్యేయే జ్ఞాయసి సర్వమహత్తరే స్యాత్త్వని ముఖ్యవివప్రతి
తిష్ఠతి న పునస్సంసారమాపద్యత ఇత్యభిప్రాయః.

F

ఇతి శ్రీ గోవిందభగవత్సూక్ష్మపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీ శంకరభగవతః కృతౌ తలవకారోపనిషద్భాష్యం సంపూర్ణం.

ఇతి చతుర్థః ఖండః.

ఆ—సగుణవిద్యాయాః శ్రమము క్త్యర్థ త్వాత్ శ్రమేణ ప్రాప్యం యత్రై-
వల్యం నిర్గుణవిద్యాఫలం తత్సారోష్వక్తమిహోపసంహితే ఇత్యాహ (యో వా
ఏతామిత్యాదినా).

F

యోసౌ సర్వేశ్వరో విష్ణుస్సర్వాత్మా సర్వదర్శనః,
శుద్ధో బోధాంబుధిస్సాక్షాత్సహం నిత్యోభయః ప్రభుః.

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ మచ్ఛుద్ధానందభగవత్సూక్ష్మపాదశిష్య
శ్రీ భగవదానందజ్ఞానకృతం శాంశరతలవకారోపనిషద్భాష్యటిప్పణం

ఇతి చతుర్థః ఖండః.

రం—(యో వా ఏతామేవం వేదేతి) ఏతాం బ్రహ్మవిద్యాముక్తవిధప్రతి

హ్లాయతనోపేతాం యో వేద స సర్వాణి పాపాని విధూయ కాలపరిచ్ఛేదశూన్యే
జ్యేయ జ్యాయసి జ్యేష్ఠే సర్వోత్తరే స్వర్గ లోకే వైకుంఠ లోకే ప్రతిష్ఠితో భవతీత్యర్థః
అనంతజ్యేయపదసమభివ్యాహారాత్స్వర్గ లోకశబ్దో భగవంతోకపరః.

ఇతి చతుర్థఃఖండః.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం
భూమావజృంభయత భాష్యసుధాముదారః,
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో
రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్.

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ
శ్రీమద్రంగరామానుజమునివరవిరచితం.
కేనోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీగురుభ్యో నమః.

శ్రీమన్నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనందగిరిటీ కాసహితశంకరభాష్యేణ రంగరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ
యుక్తా కఠోపనిషత్, ప్రథమవల్లీ.

అవతారికా.

శం—నమో భగవతే వైవస్వతాయ మృత్యువే బ్రహ్మవిద్యాచార్యాయ నచ
కేతనే చ అథ కాతకోపనిషద్వల్లీనాం సుఖార్థప్రబోధనార్థమల్పగ్రంథావృత్తిరార
భ్యతే సదేర్థాతోర్విశరణగత్యవసాదనార్థస్యోపని పూర్వస్య క్షిప్రీత్యయాంతస్య
రూపముపనిషదితి ఉపనిషచ్ఛబ్దేన చ వ్యాచిఖ్యాసితగ్రంథప్రతిపాద్యవేద్యవస్తు విషయా
విద్యోచ్యతే. కేన పునరర్థయోగేనోపనిషచ్ఛబ్దేన విద్యోచ్యత ఇతి ఉచ్యతే యే
ముముక్షువో దృష్టానుశ్రవికవిషయవిశృష్టాస్సంత ఉపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యాం వక్ష్యమాణ
లక్షణాం విద్యాముపసంధ్యోపగమ్య తన్నివృత్తయా నిశ్చయేన శీలయంతి తేషామవిద్యాదేః
సంసారబీజస్య విశరణాద్ధింసనాద్విశాశనాదిత్యనేనార్థయోగేన విద్యోపనిషదిత్యుచ్యతే
తథా చ వక్ష్యతి 'నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యత'ఇతి పూర్వోక్తవిశేషణాన్తు

ధర్తాధర్తాద్యసంసృష్టం కార్యకారణవర్జితం,

కాలాదిభిరవిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ యత్తన్నమామ్యహమ్.

ఆ—యస్సాక్షాత్కృతపరమానందో యావదధికారం యామ్యే షడే వర్తమానో
ఒకర్తృబ్రహ్మత్వతానుభవబలతో భూతయాతనానిమిత్తదోష్టై రలిప్తస్వభావ ఆచార్యో
వరప్రదానేన పరబ్రహ్మైక్యవిద్యాముపదిదేశ యన్తై చోపదిదేశ తాభ్యాం నమస్కూ
ర్వన్నాచార్యభక్తేర్విద్యాప్రాప్త్యంగత్వం దర్శయతి (నమో భగవతే వైవస్వతాయేతి)
అథ శబ్దో మంగళార్థః చిక్షీతం ప్రతిజాసీతే (కాతేతి) ననూపనిషదోవృత్తిర్నా
రభవ్యా ప్రాణీనాం కామకలుషితచేతసాముపనిషచ్ఛ్రవణాత్పరాజ్ఞుభాత్వాద్విశిష్టస్వాధి
కారిణో దుర్నిరూపత్వాద్ధర్మస్య చ సత్యస్య కర్తృభ్య ఏవ నివృత్తేరుపనిషజ్జన్య
విద్యాయా నిష్ప్రయోజనత్వాజ్ఞేవస్య చాసంసారిబ్రహ్మత్వతాయాః ప్రతిపాదయితుమ
శక్యతేన నిర్విషయత్వాచ్ఛ్రేయశంక్యోపనిషచ్ఛబ్దనిర్వచనేన విద్యాయా విశిష్టాధి

శం—ముఖా వా వరంబ్రహ్మ గమయతీతి బ్రహ్మగమయిత్వ త్వేన యోగాదబ్బిహ్మ విద్యోపనిషత్ తథా చ వక్ష్యతి 'బ్రహ్మప్రాప్తిః విరజో భూద్విమృత్యురీతి లోకాది బ్రహ్మజజ్ఞో యోగ్నిః తద్విషయానాం విద్యానాం ద్వితీయేన వరణః ప్రార్థ్యమానాయాః స్వర్గలోకఫలప్రాప్తి హేతు త్వేన గర్భవాసజన్మజరామృతపద్రవబృందస్య లోకాంతరే పానః పున్యేన ప్రవృత్తస్యావసాదయిత్వ త్వేన శైథిల్యాపాదనేన ధాత్వర్థయోగాదగ్ని విద్యాప్రపనిషదిత్యుచ్యతే తథా చ వక్ష్యతి స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజంత ఇత్యాది నను చోపనిషచ్ఛబ్దేనాధ్యేతారో గ్రంథమప్యభిలపంతి ఉపనిషదమధీమహేఽధ్యాపయామ ఇతి చ ఏవం నైష దోషః అవిద్యావినసారహేతువిశరణాదేర్ధాత్వస్థస్య గ్రంథమత్రేఽసంభవాద్విద్యానాం చ సంభవాత్ గ్రంథస్యాపి తాదర్శ్యేన తచ్ఛబ్దతోఽపవత్తే 'ఆయుర్వై ఘృత'మిత్యాదివత్ తస్మాద్విద్యానాం ముఖ్యయావృత్త్యోపనిషచ్ఛబ్దో వర్తతే గ్రంథే తు భాక్త ఇత్యేవముపనిషన్నిర్వచనేనైవ విశిష్టాధికారి విద్యానాం ఉక్తః విషయశ్చ విశిష్ట ఉక్తి విద్యానాం వరంబ్రహ్మ ప్రత్యగాత్మ భూతం ప్రయోజనం చాస్యా ఉపనిషద అత్యంతిక్ సుసారనివృత్తిర్బ్రహ్మప్రాప్తిరక్షణా సంబంధత్వైవంభూతప్రయోజనేనోక్తః అతో యథోక్తాధికారి విషయప్రయోజన సంబంధానాం విద్యానాం కరతలస్యస్తామలకవత్ప్రకాశకత్వేన విశిష్టాధికారివిషయ

ఆ—కార్యాదిమత్త్వప్రదర్శనేన తజ్జనకస్య గ్రంథస్యాపి విశిష్టాధికార్యాదిమత్త్వేన వ్యాఖ్యేయత్వం దర్శయతుం ప్రథమముపనిషచ్ఛబ్దస్వరూపసిద్ధిం తావదాహ (ఉపని పూర్వ స్మృతి) బ్రహ్మవిద్యానాముపనిషచ్ఛబ్దస్య 'ఉపనిషదంభో బ్రూహీ'త్యాదిప్రయోగదర్శనాత్ ధాత్వర్థమాహ (ఉపనిషచ్ఛబ్దేనేతి) క్షప్తావయవశక్త్యైవ ప్రయోగసంభవే సముదాయశక్తిరుపనిషచ్ఛబ్దస్య న కల్పనీయేత్యాహ (కేన పునరీతి) షడ్భవిశరణగత్యుపసాదనేష్యతి ధాతోర్విశరణమర్థమాదాయ యోగవృత్తిమాహ (ఉచ్యత ఇతి) విషయేషు ఉయిష్టుత్యాదిదోషదర్శనాద్విరక్తాః కేచన ముముక్షువః ప్రసిద్ధాః న సర్వే భవాదృశాః కాముకా ఏవేతి యచ్ఛబ్దేన ప్రసిద్ధిర్వ్యతకేన కథయతి అనుశ్రవికాః శబ్దప్రతిపన్నాః స్వర్గభోగాదయః (ఉపన ద్యేతి) అచార్యోపదేశాల్లభ్యా యావత్సాక్షాత్కారం శీలయంతి సంసార్యసంసార్యైక్యాసంభవాది నిరసంతీత్యర్థః గత్యర్థమాదాయాహ పూర్వోక్త ఇతి అగ్నివిద్యానాముప్యవసాదనమాదాయోపనిషచ్ఛబ్దస్య వృత్తిమాహ (లోకాదీతి) భూరాదిలోకానామాదిః ప్రథమభో బ్రహ్మణో జాతో బ్రహ్మజః సవిత జానాతీతి జ్ఞః (గ్రంథే తు భక్త్యేతి) ఉపచారేణోపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగ ఇత్యర్థః ఉపనిషచ్ఛబ్దనిర్వచనేన సిద్ధమర్థమాహ (ఏవమిత్యాదినా) (అత్యంతిక్తి) నిదాననివృత్త్యా నివృత్తిర్విషక్షితా నిదానం చాస్వయవృత్తిరేకకాస్త్రన్యాయేభ్యః

హరిః ఓమ్:—

ఉశక్ హ వై వాజశ్రవసః సర్వవేదసం దదౌ,

తస్య హ నచికేతా నామ పుత్ర ఆస. ౧

శం—ప్రయోజనసంబంధా ఏతా వల్ల్యా భవంతీత్యతస్తాః యథా ప్రతిభానం వ్యాచక్ష్య హే.

శం—తత్రాఖ్యాయికావిద్యా స్తుత్యర్థా ఉశక్ కామయమానః హ వై ఇతి పృతార్థస్వరణార్థా నిపాతౌ వాచం అన్నం తద్దానాదినిమిత్తం శ్రవో యస్య స వాజశ్రవాః రూఢితో వా తస్మావత్యం వాజశ్రవసః వాజశ్రవసః కిల కిల విశ్వజితా సర్వమేధేనేజే తత్ఫలం కామయమానః స చైతస్మిన్ క్రతౌ సర్వవేదసం సర్వస్వం ధనం దదౌ దత్తవాన్ తస్య యజమానస్య హ నచికేతా నామ పుత్రః కిల ఆస బభూవ. ౧

ఆ—సంసారస్యాత్తైకత్వావిద్యా సా చ న కర్తృణా వినివర్తతే అతో విద్యాయా ప్రయోజనేన సాధ్యసాధనభావలక్షణస్సంబంధ ఇత్యర్థః.

ఆ—వశ కాంతావిత్యస్య శత్రంతం రూపముశన్నితి శ్రవః కీర్తిః సర్వమేధేన సర్వస్వ దక్షిణేన ఈజే యజనం కృతవానిత్యర్థః. ౧

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమంచితోరస్థలం శ్రియా,

అంజనాచలశృంగారమంజలిర్తమ గాహతామ్

వ్యాసం లక్ష్మణయోగీంద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్తురూనపి,

వ్యాఖ్యానే విదుషాం ప్రీత్యై కతవల్లీం యథామతి.

రం—(ఉశక్ష్ట వై వాజశ్రవస ఇతి) ఉశక్ - కామయమానః వశ కాంతా విత్యస్తాచ్ఛతరి గ్రహిణ్యేత్యాదినా సంప్రసాశణం హ వై ఇతి పృతార్థస్వరణార్థా నిపాతౌ ఫలమితి కేమః వాజశ్రవసః వాజేన అన్నేన దానాదికర్తృభూతేన శ్రవః కీర్తిర్యస్య స వాజశ్రవాః తస్మావత్యం వాజశ్రవసః రూఢిర్వా వాజశ్రవస ఇతి సకిల ఋషిర్విశ్వజితా సర్వస్వదక్షిణేన యజయానః తస్మిన్ క్రతౌ సర్వవేదసం సర్వస్వం దదౌ దత్తవానిత్యర్థః ఉశన్నిత్యనేన కర్తృణః కామ్యత్వాద్దక్షిణాసాధ్యుణ్యమావశ్యకమితి సూచ్యతే ఆస బభూవ 'చందస్యభయథే'తి లిటస్సార్వధాతుకత్వాత్ స్వస్తయే తార్క్ష్యమిత్యాదివద స్తేర్భూభావాభావః.

తగ్ హ కుమారగ్ సంతం దక్షిణాసు నీయమానాసు

శ్రద్ధావివేక సోమన్యత.

౨

పీతోదకా జగత్పూజా దుగ్ధదోహా నిరింద్రియాః,

శం—తం హ నచికేతనం కుమారం ప్రథమవయసం సంతమప్రాప్తప్రజనన శక్తిం బాలమేవ శ్రద్ధా ఆస్తికీ బుద్ధిః పితుర్నితకామప్రయుక్తా ఆవివేక ప్రవిప్లవతీ కన్సినాగ్రజత్యాహ ఋత్విగ్భ్యః సదస్యేభ్యశ్చ దక్షిణాసు నీయమానాసు విభాగే నోపనీయమానాసు దక్షిణార్థాసు గోషు స ఆవిప్లవశ్రద్ధో నచికేతా అమన్యత. ౨

శం—కథమితి ఉచ్యతే (పీతోదకా ఇత్యాదినా) దక్షిణార్థా గావో విశేష్యంతే పీతముదకం యాభిస్తాః పీతోదకాః జగ్ధం భక్షితం తృణం యాభిస్తాః జగ్ధ తృణాః దుగ్ధో దోహాః క్షీరాభ్యో యాసాం తాః దుగ్ధదోహాః నిరింద్రియాః

ఆ—(సదస్యేభ్యశ్చేతి) సదసి యజ్ఞసభాయాం యేఽస్యే మిథితాః బ్రహ్మణాః తేభ్యశ్చ. ౨

రం—(తం హ కుమారం సంతమితి) తం నచికేతనం కుమారం సంతం బాల మేవ సంతం ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాసు గోషు నీయమానాసు సతీషు శ్రద్ధా ఆస్తికీబుద్ధిః పితుర్నితకామప్రయుక్తా ఆవివేక ఆవిప్లవతీ యద్యపి యదానతికరం ద్రవ్యం తద్దక్షిణే త్యుచ్యతే ఏకా చాసౌ క్రతావాసతిరితి తదుపాధిర్ దక్షిణాశబ్ద ఏకవచనాంతతా మేవ లభతే అతఏవ భూనామక్తే కాహక్రతౌ తస్య యేవ దక్షిణేత్యుక్త కృత్సన్వయ గవాశ్వాదేః ప్రకృతస్య దక్షిణ్యస్య నివృత్తిరితి తస్య ధేనురితి గవామితి దాశమి కాధికరణే స్థితం తథాపి దక్షిణాశబ్దోఽయం భూతివచనః స చ కర్తాపేక్షయాపి ప్రవర్తతే అస్మిన్ కర్తృణీయం భూరితి కర్తృపేక్షయాపి ప్రవర్తతే. అస్మిన్ కర్తృణ్యస్య పురుషస్యేయం భూతిరితి తతశ్చ ఋత్విగ్భహుత్వాపేక్షయా దక్షిణాబహుత్వ సంభవాద్దక్షిణాస్మితి బహువచనముపపద్యతే అతఏవ 'ఋతవే యదౌదుంబరసౌమిచ మసో దక్షిణా సప్రియాయ సగోత్రాయ బ్రహ్మణే దేయ' ఇత్యుక్త వాక్యతావత్తే బ్రహ్మభాగమాలేపి దక్షిణాశబ్దస్యావయవలక్షణామంతరేణ ముఖ్యత్వోపపత్తేస్తస్మాత్ బాధఇత్యుక్తం దశమే 'యది బ్రహ్మణస్తద్దానం తద్వికారస్సన్యోదిత్యధికరణే తతశ్చ క్రత్వపేక్షయా దక్షిణైకేపి ఋత్విగ్భహుత్వా దక్షిణాభేదసంభవాద్దక్షిణాస్మితి బహువచనస్య నానుపపత్తిరితి ద్రవ్యవ్యమ్. ౨

రం—శ్రద్ధాప్రకారమేవ దర్శయతి (పీతముదకం యాభిస్తాః పీతోదకాః జగ్ధం భక్షితం తృణం యాభిస్తాః జగ్ధతృణాః దుగ్ధో దోహాః క్షీరాభ్యో యాభిస్తాః

అనందా నామ తే లోకాస్తాన్ స గచ్ఛతి తా దదత్. 3

సహోవాచ పితరం తత కన్తై మాం దాస్యసీతి,

ద్వితీయం తృతీయం తగ్ హోవాచ మృత్యవే త్వా దదామితి. ౪

బహునామేమి ప్రథమో బహునామేమి మధ్యమః,

శం—అప్రజనసమర్థాః జీర్ణా నిష్ఫలా గావ ఇత్యర్థః తాః ఏవంభూతా గాః
ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాబుధ్ధ్యా దదత్ ప్రయచ్ఛక్ అనందాః అనానందాః అసుఖా
నామేత్యేతత్ యే తే లోకాః తాన్ స యజమానో గచ్ఛతి తా దదత్. 3

శం—తదేవం క్రత్వసంపత్తినిమిత్తం పితరునిష్ఠం ఫలం మయా పుత్రేణ
సతా నివారణీయమాత్మప్రదానేనాపి క్రతుసంపత్తిం కృత్వేత్వేవం మత్వా పితరముపా
గమ్య స హోవాచ పితరం హే తత తాత కన్తై ఋత్విగ్భ్యోదక్షిణార్థే మాం
దాస్యసీతి ప్రయచ్ఛసీత్యేతత్ ఏవముక్తేనాపి పిత్రోఽపేక్ష్యమాణోపి ద్వితీయం తృతీయం
మప్యవాచ కన్తై మాం దాస్యసీతి నాయం కుమారస్వభావ ఇతి శ్రద్ధస్సక్ పితా తం
హ పుత్రం కిలావాచ మృత్యవే వైవస్వతాయ త్వా త్వాం దదామితి. ౪

శం—స ఏవముక్తః పుత్ర ఏకాంతే పరిదేవయాంచకార కథమితి ఉచ్యతే

ఆ—పీతముదకం స్రాగేవ నోత్తరకాలం పానశక్తిరప్యస్తీత్యర్థః. 3

ఆ—అత్ర అనందగీరియం నాస్తి. ౪

ఆ—యథావసరం గురోరిష్ఠం జ్ఞాత్వా శుశ్రూషణే ప్రవృత్తిర్బుధ్ధ్యా ఆఞ్ఞా

రం—దుగ్ధదోహః నిరింద్రియాః అప్రజనసమర్థాః జీర్ణా నిష్ఫలా ఇతియావత్.
యా ఏవం భూతా గావః తాః ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాబుధ్ధ్యా దదత్ ప్రయచ్ఛక్
అనందాః అసుఖాః తే శాస్త్రసిద్ధాః లోకాస్సంతి నామ ఖలు తాన్ స యజమానో
గచ్ఛతి ఏవమమన్యతేత్యర్థః. 3

రం—(స హోవాచ పితరమితి) దీయమానదక్షిణావైగుణ్యం మన్యమానో
నచికేతాః స్యాత్ప్రదానేనాపి పితరుః క్రతుసాధ్యుణ్యమిచ్ఛన్నాస్తికాగ్రే సరః పితరముప
గమ్యోవాచ తత హే తాత కన్తై ఋత్విగ్భ్యోదక్షిణార్థం మాం దాస్యసీతి సఏవ
ముక్తేనాపి పిత్రోఽపేక్ష్యమాణోపి ద్వితీయం తృతీయమపి పర్యాయం కన్తై మాం
దాస్యసీత్యువాచ బహునిర్బుధ్ధ్యమానః పితా కుపితస్తం పుత్రం మృత్యవే దదా
మిత్యుక్తవాక్. ౪

రం—ఏవముక్తాపి పుత్రః విగతసాధ్వసశోకః పితరమువాచ (బహునామే

కిన్ స్విద్యమస్య కర్తవ్యం యన్తయాద్య కరిష్యతి

౫

అనుపశ్య యథా పూర్వే ప్రతిపశ్య తథాపరే,

శం—బహునాం శిష్యాణాం వా ఏమి గచ్ఛామి ప్రథమస్సక్ ముఖ్యయా శిష్యాది
వృత్తీత్యర్థః మధ్యమానాం చ బహునాం మధ్యమో మధ్యమయైవ వృత్త్యా ఏమి నా
ధమయా కదాచిదపి తమేవం విశిష్టగుణమపి పుత్రం మాం మృత్యవే దదామిత్యుక్తవా
నితా కిం స్విద్యమస్య కర్తవ్యం ప్రయోజనం మయా ప్రతేన కిం కరిష్యతి యత్కర్త
వ్యమద్య నూనం ప్రయోజనమనపేక్ష్యైవ శ్రోధవశాదుక్తవాక్ పితా తథాపి తత్పిత
ర్వచో మృషా మాభూదిత్యేవ మత్వా పరిదేవనాపూర్వకమాహ పితరం శోకావిప్లవం కిం
మయోక్తమితి.

౫

శం— అనుపశ్య ఆలోచయ నిభాలయానుక్రమేణ యథా యేన ప్రకా
రేణ వృత్తాః పూర్వేఽతిక్రాంతాః పితృపితామహదయస్తవ తాన్ దృష్ట్వా చ తేషాం
వృత్తమాస్థాతుమర్హసి వర్తమానాశ్చాపరే సాధవో యథా వర్తంతే తాన్చ ప్రతి
పశ్య ఆలోచయ తథా న చ తేషు మృషాకరణం వృత్తం వర్తమానం వాస్తీ తద్వి
పరీతమసతాం చ వృత్తం మృషాకరణం న చ మృషాకృత్వా కశ్చిదజరామరో
భవతి యతస్సస్యమివ మర్త్యః మనుష్యః పశ్యతే జీర్ణో మ్రియతే మృత్వా చ సస్య

ఆ—వశేన మధ్యమా తదపరిపాలనేనాధమా మయా దత్తేన యత్కర్తవ్యమద్య యమ
స్య కరిష్యతి తత్కిం కర్తవ్యమాసీత్ నాసీదేవ విధానాభావాత్ కథం తద్భ్యుక్తవా
నిత్యత ఆహ (నూనమితి.)

౫

రం—మితి) సర్వేషాం మృత్యుసదనగస్త్రాణాం పురతః మధ్యే వా గచ్ఛామి న తు
పశ్యాత్ మృత్యుసదనగమనే న శోపి మమ విచార ఇతి భావః కిం తస్మిన్త్యత్రాహ
(కింస్విద్యమస్యేతి) మృత్యుర్వదద్య మయా కరిష్యతి తత్తాదృశం యమస్య కర్తవ్యం
కిం వా పూర్ణకామస్య మృత్యోర్దాదృశేన బాలిశేన కిం ప్రయోజనం స్యాత్ యేన
ఋత్విగ్భ్య ఇవ తస్మై మదర్పణం సఫలం స్యాత్ అతనితదేవానుశోచామితి భావః. ౫

రం— సాధ్వసరోహవేశహీనమిదృశపుత్రవాక్యం శ్రుత్వా శ్రోధావేశా
న్తయా మృత్యవే త్వాం దదామిత్యుక్తం నేదృశం పుత్రం మృత్యవే దాతుమత్సహ
ఇతి పశ్చాత్తప్తహృదయం పితరమాలోక్యోవాచ (అనుపశ్యేతి,) పూర్వే పితామహః
దయో యథా మృషావాదం వినైవ స్థితాః యథా చాపరే సాధవోఽద్యాపి తిష్ఠంతి
తానస్వీక్ష్య తథా వర్తితవ్యమితి భావః (సస్యమివేతి) మర్త్యస్సస్యమివాల్పేనాపి

సస్యమివ మర్త్యః పచ్యతే సస్యమివాజాయతే పునః. ౬

వైశ్వానరః ప్రవిశత్యతిధిర్భ్రాహ్మణో గృహాన్,
తస్యైతాన్ శాంతిం కుర్వంతి హర వై వస్వతోదకమ్. ౭

ఆశాప్రతీక్షే సంగతగ్ సూన్యతాం

చేష్టాపూర్తే పుత్రపశూగ్ శ్చ సర్వాన్,

శం—మివ ఆజాయతే ఆవిర్భవతి పునః ఏవమనిత్యే జీవలాకే కిం మృహకరణేన పాలయాత్సనస్సత్యం ప్రేషయ మాం యమాయేత్యభిప్రాయః. ౬

శం—స ఏవముక్తః పితా ఆత్మనస్సత్యతాయై ప్రేషయామాన స చ యమ భవనం గత్వా తిస్రో రాత్రీరువాస యమే ప్రోషితే ప్రోహ్యగతం యమమమాత్యా భిర్యా వా ఊచుః బోధయంతి స్త వైశ్వానరః అగ్నిరేవ సాక్షాత్ప్రవిశత్యతిధిస్సన్ భ్రాహ్మణో గృహాన్ దహన్నివ తస్య దాహం శమయంత ఇవాగ్నేరేతాం పాద్యాస నాదిదానలక్షణాం శాంతిం కుర్వంతి సంతోతిధేర్యతః అతో హర ఆహరహేవైవ స్వత ఉదకం సచికేతనే పాద్యార్థం. ౭

శం—యతశ్చాకరణే ప్రత్యవాయః శూన్యతే ఆశాప్రతీక్షే నిర్జాతా నిర్జాతప్రాప్తీ ఇష్టార్థప్రార్థనా ఆశా అనిర్జాతప్రాప్త్యర్థం ప్రతీక్షణం ప్రతీక్షా లే

ఆ—అత్ర ఆనందగీరియం నాస్తి. ౬

ఆ—శ్రుత్యనుక్తపూర్వభాషాదికమపి కథాయామపేక్షితం పూరయతి (సఏవ ముక్తః పితేతి.) ౭

రం—కాలేన జీర్యతి జీర్ణశ్చ మృత్వా సస్యమివ పునరాజాయతే ఏవమనిత్యే జీవ లాకే కిం మృహకరణేన పాలయ సత్యం ప్రేషయ మాం మృత్యవ ఇతి భావః. ౬

రం—ఏవముక్త్యా ప్రేషితః ప్రోషితస్య మృత్యోర్ద్వారి తిస్రో రాత్రీరనన్ నువాస తతః ప్రోహ్యగతం యమం ద్వార్థాన్ పృథ్వా ఊచుః (వైశ్వానరః ప్రవిశతీతి) సాక్షాద్గ్నైరేవాతిధిర్భ్రాహ్మణస్సన్ గృహాన్ప్రవిశతి తస్మాగ్నేరేతాం పాద్యాసన దానాదిలక్షణాం శాంతిం కుర్వంతి సంతః తదవచారేణ దగ్ధా మాభూమేతి అతః హే వై వస్వత సచికేతనే పాద్యార్థముదకం హర ఆహరేత్యర్థః. ౭

రం—అకరణే ప్రత్యవాయం చ దర్శయంతి స్త. (ఆశాప్రతీక్షే ఇతి) యస్యాల్పమేధసః అబుప్రజ్ఞస్య పురుషస్య గృహే అనశ్చ అభుంజానః అతిధిర్వసతి

ఏతద్వృక్షే పురుషస్యాల్పమేధసో
యస్యానశ్చ వసతి బ్రాహ్మణో గృహే.

౮

తిస్రో రాత్రీర్యదవాత్సిర్గృహే
మేఽనశ్చ బ్రహ్మన్నతిథిర్నమస్యః,
నమస్తేస్తు బ్రహ్మ స్వస్తి మేఽస్తు

శం—ఆశా ప్రతీక్షే సంగతం సత్సంగయోగజం ఫలం సూన్యతాం చ సూన్యతా హి
ప్రియావాక్ తన్నిమిత్రం చ ఇష్టాపూర్తే ఇష్టం యోగజం పూర్తం ఆరామాదిక్రియాజం
ఫలం పుత్రవశూంశ్చ పుత్రాంశ్చ వశూంశ్చ సర్వాక్ ఏతత్సర్వం యథోక్తం పృక్షే
ఆవర్ణయతి వినాశయతీత్యేతత్ పురుషస్యాల్పమేధసః అల్పప్రజ్ఞస్య యస్యానశ్చ
ఆభుంజానో బ్రాహ్మణో గృహే వసతి తస్మాదనుపేక్షణీయస్సర్వావస్థానస్వప్యతి
ధిరిత్యర్థః.

౮

శం—ఏవముక్తో మృత్యురువాచ నచికేతసముపగమ్య పూజాపురస్కరం కిం
తదిత్యాహ—తిస్రో రాత్రీః యత్ యస్తాదవాత్సిః ఉచితవాససి గృహే మే మమా
నశ్చ హే బ్రహ్మన్నతిథిస్సన్నమస్యః నమస్కారార్హశ్చ తస్మాన్నమస్తే తుభ్య
మస్తు భవతు హే బ్రహ్మ స్వస్తి భద్రం మే అస్తు తస్మాత్ భవతోఽనశనేన
మద్గృహవాసనిమిత్తార్థోహత్ ప్రాప్త్యుపశమేన యద్యపి భవదనుగ్రహేణ సర్వం
మమ స్వస్తి స్యాత్ తథాపి త్వదధికసంప్రసాదనార్థమనశనేనోపేషితా మేకై కాం

ఆ—అత్రానందగరియం నాస్తి.

౮

రం—తస్యాశాప్రతీక్షే కామసంకల్పా యద్వా అనుత్పన్నవస్తువిషయేచ్ఛా ఆశా
ఉత్పన్న వస్తుప్రాప్తీచ్ఛా ప్రతీక్షా సంగతం సత్సంగమం సూన్యతాం సత్యప్రియవాచం
ఇష్టాపూర్తే ఇష్టం యోగాది పూర్తం ఖాతాది పుత్రాన్మశూంశ్చ ఏతత్ ఆనశనరూపం
పాపం పృక్షే వర్ణయతి నాశయతీత్యర్థః 'పృజి వర్ణనే' రుధాదిత్యాత్ శ్మమ్ 'పృజి
వర్ణస' ఇత్యస్తాద్వా ధాతోరదాదిత్వాచ్ఛపా లుక్.

౮

రం—ఏవం పృథ్విరుక్తో మృత్యుః నచికేతసమువాచ (తిస్రో రాత్రీర్యద
వాత్సిరితి) మే గృహే యస్తాదేతోహే బ్రహ్మన్నమస్కారార్హోఽతిథిస్తస్యం తిస్రో
రాత్రీరభుంజాన ఏవ అవాత్సిరిత్యర్థః (నమస్తే ఇతి) షష్ట్యర్థః (తస్మాదితి) తస్మాదేతో
ర్హ్యాయం స్వస్తి యథా స్యాదిత్యేవమర్థం శ్రీన్వరాన్వతి ఉద్దిశ్య పృణీష్వ ప్రార్థయ

తస్మాత్ప్రతి తీర్థే వరా వృణీష్య

F

శాంతసంకల్పస్సమనా యథాస్యాద్వీతమన్యురౌతమో
మాభిమృత్యో త్వత్ప్రసృప్తం మాభివదేత్ ప్రతీత ఏత
త్రయాణాం ప్రథమం వరం వృణే.

౧౦

యథా పురస్తాద్భవితా ప్రతీత బౌద్ధాలకిరారుణిర్నత్స

శం—రాత్రిం ప్రతి తీర్థరాస్వృణీష్య అభిప్రేతార్థవిశేషాన్పార్థియస్వమత్తః. F

శం—అతో నచికేతాస్తావహా యది దిత్సుర్వరా శాంతసంకల్పః ఉప
శాంతసంకల్పా యస్య మాం ప్రతి యమం ప్రాప్య కిం న కరిష్యతి మమ పుత్ర ఇతి
స శాంతసంకల్పః సుమనాః ప్రసన్నమనాశ్చ యథా స్యాద్వీతమన్యుః విగతరోషశ్చ
గౌతమః మమ సితా మాభి మాం ప్రతి హే మృత్యో కిం చ త్వత్ప్రసృప్తం త్వయా
వినిర్ముక్తం ప్రేషితం గృహం ప్రతి మామభివదేత్ప్రతీతః లబ్ధస్మృతిః స ఏవాయం
పుత్ర మమాగతఇత్యేవం ప్రత్యభిజ్ఞానవానిత్యర్థః ఏతత్ప్రయోజనం త్రయాణాం
ప్రథమం ఆద్యం వరం వృణే ప్రార్థయేయం యత్పితృః పరితోషణం.

౧౦

శం—మృత్యురవాచ యథా బుద్ధిస్త్యయి పురస్తాత్ పూర్వమాసీత్సేహ

ఆ—అత్ర అనందగీర్యం నాస్తి.

F

ఆ—ప్రేతీభూతోఽభ్యుపగతో నావలోకనీయ ఇతి మర్తోపేక్షాం యథా
స కరోతి తథా ప్రసాదం కుర్విత్వాహ (కిం చ త్వత్ప్రసృప్తమితి.)

౧౦

ఆ—బౌద్ధాలకిరితి తద్ధితస్సాన్వికే వ్యాఖ్యాతః అపత్యాకే వ్యాఖ్యేయః

రం—తవ లిప్సానైభావేషి మదనుగ్రహార్థమనశనరాత్రి సమసంఖ్యాకా తీర్థరా
స్వృణీష్యేత్సర్థః.

F

రం—ఏవం ప్రార్థితో నచికేతాస్తావహా (శాంతసంకల్ప ఇతి) హే మృత్యో
మత్పుత్రో యమం ప్రాప్య కిం కరిష్యతీతి మద్విషయచింతారహితః ప్రసన్నమనాః
మా అభి మాం ప్రతి మమ సితా గౌతమో వీతరోషశ్చ యథా స్యాదిత్యర్థః కిం చ
(త్వత్ప్రసృప్తమితి) త్వయా గృహం ప్రేషితం మా అభి మాం ప్రతి ప్రతీతః యథా
పూర్వం ప్రీతస్సన్వదేత్ యద్వా అభివదేత్ ఆశిషం ప్రయంజ్యాత్ అభివదతి
నాభివదయత ఇతి స్మృతిః అభివదనస్య ఆశిర్వాదే ప్రయోగాత్ (ఏతదితి)
స్పష్టార్థః.

౧౦

రం—ఏవముక్తో మృత్యుః ప్రత్యువాచ (యథా పురస్తాదితి) యథాపూర్వం

సృష్టః, సుఖగ్ రాత్రీ శ్శయితా వీతమన్యుస్తావ్ం దదృ
శివాన్మృత్యుముఖాత్ప్రీముక్తమ్.

౧౧

స్వర్గే లోకే న భయం కించనాస్తి న తత్ర త్వం న
జరయా బిభేతి, ఉభే తీర్త్వా అశనాయాపిపాసే శోకాతి

శం—సమన్వితా పితుస్తవ భవితా ప్రీతిసమన్వితస్తవ పితా తథైవ ప్రతీతః ప్రతీత
వాక్ సకా బౌద్ధాలకిః ఉద్దాలక ఏవ బౌద్ధాలకిః అరుణస్యావత్యమారుణిః ద్వ్యము
మ్యాయణో వా మత్ప్రసృష్టః మయాశుజ్ఞాతస్సన్నితరా అపి రాత్రీస్సుఖం ప్రసన్నమా
శ్శయితా సుప్తః వీతమన్యుః విగతమన్యుశ్చ భవితా స్వాత్ త్వాం పుత్రం దదృ
శివాక్ దృష్టవాక్ సః మృత్యుముఖాత్ మృత్యుగోచరాత్ప్రీముక్తం సంతం. ౧౧

శం—నచికేతా ఉవాచ స్వర్గే లోకే రోగాదినిమిత్తం భయం కించిదపి నాస్తి
న చ తత్ర త్వం మృత్యో సహసా ప్రభవసి అతో జరయా యుక్త ఇహ లోక
వత్త్వత్తో న బిభేతి కుతశ్చిత్తత్ర. కించ ఉభే అశనాయాపిపాసే తీర్త్వా అతిక్రమ్య
శోకమతీత్య గచ్ఛతీతి శోకాతిగస్సుక్ మానసేన దుఃఖేన వర్జితో మోదతే హృష్యతి
ఆ—ఇత్యాహ (ద్వ్యముమ్యాయణోవేతి) అముష్య ప్రఖ్యాతస్యావత్యమారుణి
యణః ద్వయోః పిత్రోః పూర్వభాషాదినా సంబంధీచాసావాముమ్యాయణశ్చ న జారజ
ఇత్యర్థః. ౧౧

ఆ—స్వర్గసాధనముజ్ఞానం ప్రప్తం స్వర్గస్వరూపం తాపదాహ (స్వర్గే

రం—త్వయి హృష్టో భవితా ఉద్దాలకఏవ బౌద్ధాలకిః అరుణస్యావత్యమారుణిః ద్వ్య
ముమ్యాయణో వా ఉద్దాలకస్యావత్యం అరుణస్య గోత్రావత్యమితి వార్థః మత్ప్రసృష్టః
మదనుజ్ఞాతః మదనుగృహీతస్సక్ మదనుగ్రహాదిత్యర్థః (సుఖమితి) త్వయి గతమన్యుస్సక్
ఉత్తరా అపి రాత్రీస్సుఖం శయితా లుప్తా సుఖనిద్రాం ప్రాప్నోతీతి యావత్
దర్శివాక్ దృష్టవాక్ సన్నిత్యర్థః క్వసంతోయం శబ్దః దృశేత్సేతి వక్తవ్యమితి
క్వసోరిట్ ఛాందసో ద్విర్వచనాభావః. మత్ప్రసృష్టమితి ద్వితీయాంతపాతే ప్రేషితం
త్యామితి యోజనా. ౧౧

రం—నచికేతా పరం ద్వితీయం ప్రార్థయతే (స్వర్గేలోకఇత్యాదినా మంత్ర
ద్వయేన) అత్ర స్వర్గశబ్దో మోక్షస్థానపరః యథాచైతత్తతోత్తరత్ర వక్ష్యతే హే
మృత్యో త్వం తత్ర న ప్రభవసి జరాయుక్తస్సన్న బిభేతి జరాతో న బిభేతి తత్ర
వర్తమానః పురుష ఇతి శేషః (ఉభే ఇతి) అశనాయా బుభుక్షా అత్రాపి స్వర్గశబ్దో

గో మోదతే స్వర్గలోకే.

౧౨

స త్వమగ్నిగ్ స్వర్గ్యమధ్యేషి మృత్యో ప్రబ్రూహి తగ్
శ్రద్ధధానాయ మహ్యం, స్వర్గలో కా అమృతత్వం భజంత
ఏతద్ద్వితీయేన వృణే వరేణ.

౧౩

ప్ర తే బ్రవీమి తదు మే నిబోధ స్వర్గ్యమగ్నిం నచికేతః

శం—స్వర్గలోకే దివ్యే.

౧౪

శం—ఏవం గుణవిశిష్టస్య స్వర్గలోకస్య ప్రాప్తిసాధనభూతమగ్నిం స్వర్గ్యం
స త్వం మృత్యురధ్యేషి స్మరసి జానాసీత్సర్వః హే మృత్యో తతస్త్వం ప్రబ్రూహి
కథయ శ్రద్ధధానాయ శ్రద్ధావతే మహ్యం స్వర్గార్థినే యేనాగ్నినా చితేన స్వర్గ
లోకాః స్వర్గో లోకో యేషాం తే స్వర్గలోకాః యజమానా అమృతత్వం అమరణ
తాం దేవత్వం భజంతే ప్రాప్నువంతి తదేతద్గ్నివిజ్ఞానం ద్వితీయేన వరేణ వృణే. ౧౩

శం—మృత్యోః ప్రతిజ్ఞేయం తే తుభ్యం ప్రబ్రవీమి యత్త్వయా ప్రార్థితం
తత్ ఉ మే మమ వయో నిబోధ బుధ్యన్వైకాగ్రమనాస్యక్ స్వర్గ్యం స్వర్గాయ

ఆ—లోకఇతి.

౧౫

ఆ—అత్రానందగిరియం నాస్తి.

౧౬

ఆ—ఇయం చ వక్ష్యమాణా మృత్యోః ప్రతిజ్ఞావగంతవ్యా 'స త్రేధా

రం—మోక్షస్థానపరః.

౧౭

రం—(స త్వమితి) పురాణాదిప్రసిద్ధసార్వజ్ఞ్యత్వం స్వర్గప్రయోజనమగ్నిం
గానాసి స్వర్గాదిభ్యో యద్వక్తవ్య ఇతి ప్రయోజనమిత్యర్థే యత్ స్థండిలరూపాగ్నే
స్విర్గప్రయోజనత్వం చ ఉపాసనాద్వారేతి ఉత్తరత్ర స్ఫుటం శ్రద్ధధానాయ
మోక్షశ్రద్ధావతే స్వర్గలోకేన తవ కిం సిధ్యతీత్యత్రాహ (స్వర్గలోకాఇతి) స్వర్గో
లోకో యేషాం తే పరమపదం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః 'ఎరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపే
ణాభినిష్పద్యత' ఇతి దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వకత్వాత్ స్వరూపావిర్భావలక్షణ
మోక్షశబ్దితామృతత్వస్యేతి భావః (ఏతదితి) స్ఫుష్టం.

౧౮

రం—ఏవముక్తా మృత్యురాహ (ప్ర తే బ్రవీమితి) ప్రార్థితవతే తుభ్యం
ప్రబ్రవీమి వ్యవహితాశ్చేతి వ్యవహితప్రయోగః మమ ఉపదేశజ్ఞానీహీత్యర్థః. జ్ఞానస్య
ఫలం దర్శయతి (స్వర్గ్యమగ్నిమితి) అనంతస్య విష్ణ్వర్ణోకస్తత్రాపి 'తద్విష్ణవః పరమం
పదమి'త్యుత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్ అథో తత్ప్రాప్త్యనంతరం ప్రతిష్ఠాం అపనరా

ప్రజానక్, అనంతలో కాష్టిమథో ప్రతిష్ఠాం విధి త్వమేన
న్నిహితం గుహాయామ్.

౧౪

లోకాదిమగ్నిం తమువాచ తస్మై
యా ఇష్టకా యావతీర్వా యథా వా,
స చాపి తత్ప్రత్యవదద్యథోక్త

శం—హితం స్వర్గ సాధనమగ్నిం హే నచికేతః ప్రజానక్ విజ్ఞాతవాక్ సక్ అహ
మిత్యర్థః ప్రబ్రవీమి తన్నిబోధేతి చ శిష్యబుద్ధిసమాధానార్థం వచనం అధునాగ్నిం స్తోత్ర
అనంతలో కాష్టిం స్వర్గ లోకఫలప్రాప్తిసాధనమిత్యేతత్ అథో అసి ప్రతిష్ఠాం ఆశ్రయం
జగతో విరాడ్రూపేణ తమేతమగ్నిం మయోచ్యమానం విధి జానీహి త్వం నిహితం
స్థితం గుహాయాం విదుషాం బుద్ధౌ నివిప్తమిత్యర్థః.

౧౪

శం—ఇదం శ్రుతేర్వచనం లోకాదిం లోకానామాదిం ప్రథమశరీరత్వాత్
అగ్నిం తం ప్రకృతం నచికేతసా ప్రాధితమువాచ ఉక్తవాన్పుత్యస్తస్మై నచికేతసే కించ
యా ఇష్టకాశ్చేతవ్యాః స్వరూపేణ యావతీర్వా సంఖ్యయా యథా వా చీయతేఽగ్ని
ర్యేన ప్రకారేణ సర్వమేతదుక్తవానిత్యర్థః స చాపి నచికేతాస్తప్రత్యవదద్యథోక్త
మథాన్య తస్మృత్యునోక్తం యథా యత్ప్రత్యయేనావదత్ ప్రత్యుచ్చారితవాక్ అథ

ఆ—అత్తానం వ్యుహరు'తేతి శ్రుతేర్గ్ని వాయ్వాదిత్యరూపేణ సమష్టిరూపా విరా
డేవ వ్యవస్థిత ఇతి తేన విరాడ్రూపేణాగ్నిర్జగతః ప్రతిష్ఠేత్యుచ్యతే.

౧౪

ఆ—సప్రపంచమగ్నిజ్ఞానం చయనప్రకరణాద్విప్రమితి శ్రుతిరస్తానోచ్ఛిద

రం—వృత్తిం చ లభత ఇతి శేషః. తజ్ఞానస్వేదృశసామర్థ్యం కథం సంభవతీతి మన్య
మానం ప్రత్యాహ(విధీతి) బ్రహ్మోపాసనాంగతయా ఏతజ్ఞానస్య మోక్షహేతుత్వలక్షణ
మేతత్స్వరూపం గుహాయాం నిహితమస్మే న జానంతి త్వం జానీహితి భావః. యద్వా
జ్ఞానార్థస్య విచేర్ణాభార్థకత్వసంభవాత్ అగ్నిం ప్రజానంస్తస్య అనంతలో కాష్టిం
ప్రతిష్ఠాం లభస్తేత్యుక్తే హేతుహేతుమద్భావస్సిద్ధో భవతి ప్రజానక్ లక్షణ
హేతోర్విరితి శతప్రత్యయః.

౧౪

రం—అనంతరం శ్రుతివాక్యం (లోకాదిమగ్నిమితి) లోకస్యాదిం హేతుం
స్వర్గ్యమితి యావత్ తమగ్నిమువాచ యల్లక్షణా ఇష్టకాశ్చేతవ్యాః యత్సంఖ్యాకాః
యేన ప్రకారేణ చేతవ్యాః తత్సర్వముక్తవానిత్యర్థః యావతీరితి పూర్వసవర్ణ శ్ఛాందసః
(స చాపీతి) స చ నచికేతాః తత్ శ్రుతం సర్వం తథైవానుదితవానిత్యర్థః (అథా

మథాస్య మృత్యుః పునరేవాహ తుప్తః.

౧౫

తమ బ్రహ్మీయమాణో మహాత్మా

వరం తవేహద్య దదామి భూయః,

తవైవ నామ్నా భవితాయమగ్నిః

సృంకాం చేమామనేకరూపాం గృహాణ.

౧౬

త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్య సంగిం

శం—తస్య ప్రత్యుచ్చారణేన తుప్తస్సన్నత్యుః పునరేవాహ వరత్రయవ్యతిరేకే
ణాన్యం వరం దిత్తుః.

౧౫

శం—కథం తం నచికేతనమబ్రహ్మీయమాణః శిష్యయోగ్యతాం వశ్యక్
ప్రీయమాణః ప్రీతిమనుభవన్తహాత్తా అత్తుద్రబుద్ధిః వరం తవ చతుర్థమిహ ప్రీతి
నిమిత్తం అథేదానీం దదామి భూయః ప్రయచ్ఛామి తవైవ నచికేతసో నామ్నా
అభిధానేన ప్రసిద్ధో భవితా మయోచ్యమానోఽయమగ్నిః కించ సృంకాం శబ్దవతీం రత్న
మయాం మాలామిమామనేకరూపాం విచిత్రాం గృహాణ స్వీకురు యద్వా సృంకాం
అకుప్సితాం గతిం కర్తవ్యయాం గృహాణ అన్యదపి కర్తవ్యజ్ఞానమనేకఫలహేతుత్వా
త్ప్రీకుర్విత్వార్థః.

౧౬

శం—పునరపి కర్తవ్యప్రతిమేవాహ త్రిణాచికేతః త్రిః కృతోఽ నాచికేతోగ్ని
శ్చితో యేన సత్త్రిణాచికేతస్తదధ్యయనస్తదనుష్ఠానవాక్ వా త్రిభిః మాతృపితౄచారైః

ఆ—యతీత్యాహ (ఇదం శ్రుతేర్వచనమితి.)

౧౫

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి.

౧౬

ఆ—(విశుద్ధిరితి) భర్తాద్యవగతిః(దృష్ట్వా చాత్తభావేనేతి) ఆయవర్గః వింశత్యధి

రం—స్వేతి) శిష్యస్య గ్రహణసామర్థ్యవిదర్శనేన సంతుప్తస్సృక్ మృత్యుః పునరప్య
క్తవాక్.

౧౫

రం—(తమబ్రహ్మీయి) సంతుప్త మహామనా మృత్యుః నచికేతనమబ్రహ్మీ
పునశ్చతుర్థం వరం దదామి ప్రయచ్ఛానీతి కింతత్ తత్రాహ (తవైవేతి) మయోచ్య
మానోఽగ్నిస్తవైవ నామ్నా నాచికేత ఇతి ప్రసిద్ధో భవితా విచిత్రాం సృంకాం శబ్ద
వతీం రత్నమాలాం స్వీకుర్విత్వార్థః.

౧౬

రం—పునరపి కర్తవ్యప్రస్తాతి (త్రిణాచికేత ఇతి) త్రిణాచికేతః 'ఆయం
వావయః షవత' ఇత్యాద్యనువాకత్రయాధ్యాయా త్రికర్తృకృత్ యజనాధ్యయనదాన

త్రికర్తకృత్తరతి జన్మమృత్యూ,
బ్రహ్మజ్ఞం దేవమీద్యం విదిత్వా
నిచాయ్యేమాగ్ శాంతిమత్యంతమేతి.

౧౭

త్రిణాచికేతస్త్రయమేతద్విదిత్వా

శం—రేత్య ప్రాప్య సంధిం సంధానం సంబంధం మాత్రాద్యనుశాసనం యథావత్
ప్రాప్యేత్యేతత్ కథి ప్రామాణ్యకారణం శ్రుత్యంతరాదవగమ్యతే యథా మాతృమాన్వి
తృమాన్ దేవ ఇత్యాదేః పేదస్సృతిశిష్టైర్వా ప్రత్యక్షానుమానాగమైర్వా తేభ్యోహి
విశుద్ధిః ప్రత్యక్షాత్ త్రికర్తకృత్ ఇత్యాధ్యయనదానానాం కర్తా తరతి అతిక్రమతి జన్మ
మృత్యూ కించ బ్రహ్మజ్ఞం బ్రహ్మణః హిరణ్యగర్భాజ్ఞాతో బ్రహ్మజః బ్రహ్మజశ్చ సౌ
జ్ఞశ్చేతి బ్రహ్మజ్ఞః సర్వజ్ఞో హ్యసౌ తం దేవం ద్యోతనాజ్ఞానాదిగుణవంతమీద్యం
స్తుత్యం విదిత్వా కాస్త్రతో నిచాయ్య దృష్ట్వా చాత్మభావనేమాం స్వబుద్ధిప్రత్యక్షాం
శాంతిం ఉపరతిమత్యంతమేతి అతిశయేనైతి వైరాజం ఐదం జ్ఞానకర్తృసముచ్చయాను
ష్ఠనేన ప్రాప్నోతీత్యర్థః.

౧౭

శం—ఇదానీమగ్నివిజ్ఞానచయనఫలముపసంహరతి ప్రకరణం చ త్రిణాచికేతః

ఆ—కానిన వృక్షతాని ఇష్టకానాం సంఖ్యా సంవత్సరస్యాహారాత్రాణి చ లావత్సం
ఖ్యాకాన్యేవ సంఖ్యాసామాన్యాత్తైర్విష్టకాస్థాన్యైశ్చిత్ ౭గ్నిరహమిత్యాత్మభావేన
ధ్యానేతి.

౧౭

రం—కృత్ పాకయజ్ఞహవిర్యజ్ఞసోమయజ్ఞకృద్వా త్రిభిః త్రిరసుష్టితైరగ్నిభిః సంధిం
పరమాత్మోపాసనేన సంబంధం ఏత్య ప్రాప్య జన్మమృత్యూ తరతీత్యర్థః 'కరోతి తద్యేన
పునర్న జాయత' ఇత్యనేనైకార్థ్యాత్ ఏవమేవ హ్యయం మంత్రః 'త్రయాణామేవ
చైవమితి సూత్రే వ్యాసార్యైర్విపృతః త్రిభిరేత్య సంధిమితి నిర్దిష్టమంగీభూతం పర
మాత్మోపాసనమాహ (బ్రహ్మజ్ఞమితి) ఆయం మంత్రః విశేషణాచ్చేతి సూత్రభాష్యే
బ్రహ్మజ్ఞః జీవః బ్రహ్మణో జాతత్వాత్ జ్ఞత్వాచ్చ తం దేవమీద్యం విదిత్వా
శీవాత్పానముపాసకం బ్రహ్మత్వకల్పేనావగమ్యేత్యర్థః. ఇతి వివృతం దేవశబ్దస్య పర
మాత్మవాచితయా జీవపరయోచ్చైశ్చక్యాసంధిపాదత్రత్య దేవశబ్దస్య పరమాత్మాత్మకత్వ
ర్యంతోర్థ ఇతి భాష్యాభిప్రాయః నిచాయ్య బ్రహ్మత్వకం స్వాత్మానం సాక్షాత్కృత్య
ఇమాం త్రికర్తకృత్తరతీతి పూర్వవంత్ర నిర్దిష్టం సంసారరూపానర్థశాంతిమేతీత్యర్థః. ౧౭

రం—(త్రిణాచికేతఇతి) త్రిణాచికేతః ఉక్తార్థః త్రయమేతద్విదిత్వా
బ్రహ్మజ్ఞం దేవమీద్యమితి మంత్రనిర్దిష్టం బ్రహ్మస్వరూపం తదాత్మకస్వాత్మస్వరూపం

యఏవం విద్వాగ్ శ్చినుతే నాచికేతం,
స మృత్యుపాశాన్ పురతః ప్రణోద్య
శోకాతిగా మోదతే స్వర్గలోకే.

౧౮

* (అధికః పాఠః)

యో వాప్యేతాం బ్రహ్మజ్ఞాత్తభూతాం
చితిం విదిత్వా చినుతే నాచికేతం,
స ఏవ భూత్వా బ్రహ్మజ్ఞాత్తభూతః
కరోతి తద్యేన పున ర్న జాయతే.

౧౯

శం—త్రయం యథోక్తం 'యా ఇష్టకా యావతీర్వా యథావే' త్యేతద్విదిత్వా అప
గమ్య యత్యైవమాత్మరూపేణాగ్నిం విద్వాంశ్చినుతే నిర్వర్తయతి నాచికేతమగ్నిం
క్రతుం సః మృత్యుపాశాన్ అధర్తాజ్ఞానరాగద్వేషాదిలక్షణానుసరణః అగ్రతః పూర్వ
మేవ శరీరపాతాదిత్యర్థః ప్రణోద్య అపహాయ శోకాతిగః మానసైర్ద్రుశ్చైర్వర్జితః ఇత్యే
తత్ మోదతే స్వర్గలోకే వై రాజే విరాడాత్ స్వరూపప్రతిపత్త్యా.

౧౮

ఆ—అత్రానందగీయం నాస్తి.

౧౯

రం—త్రిభిరేత్య సంధిమితి నిర్దిష్టాగ్నిస్వరూపం చ విదిత్వా గురూపదేశేన కాస్త్ర
తోవాజ్ఞాత్వా య ఏవం విద్వాన్ ఏతాదృశార్థత్రయానుసంధానపూర్వకం నాచికేత
మగ్నిం యశ్చినుతే సః మృత్యుపాశాన్ రాగద్వేషాదిలక్షణాన్ పురతః శరీరపాతా
త్పూర్వమేవ ప్రణోద్య తిరస్కృత్య జీవద్దకాయామేవ రాగాదిరహితస్సన్నిత్యర్థః
(శోకాతిగా మోదతే స్వర్గలోకే ఇతి) పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతం.

౧౮

రం—(యో వాప్యేతామితి) యః ఏతాం చితిం బ్రహ్మజ్ఞాత్తభూతాం
విదిత్వా బ్రహ్మత్వకస్వస్వరూపజాయానుసంధాయ నాచికేతమగ్నిం చినుతే స ఏవ
బ్రహ్మత్వకస్వాత్మానుసంధానశాలీ నన్ అపునర్భవహేతుభూతం యద్యగవదుపాసనం
తదనుతిష్ఠతి తతశ్చాగ్నిం భగవదాత్మకస్వాత్మానుసంధానపూర్వకమేవ చయనం 'త్రిభి
రేత్య సంధిం త్రికర్తృకృత్తరతి జన్తమృత్యూ' ఇతి పూర్వమస్తే భగవదుపాసనద్వారా
మోక్షసాధనతయా నిర్దిష్టత్వాత్ నాన్యదితి భావః అయం చ మంత్రః కేఘచిత్తో
కేఘ స దృష్టః కైశ్చిదవ్యాకృశ్చ అథాపి ప్రత్యయితవ్యతమైర్వాసారాదిభిరేవ
వ్యాఖ్యాతత్వాన్న ప్రక్షేపశంకా కార్యా.

* మంత్రస్యాస్య కేఘచిత్తో కేఘదర్శనాత్కైశ్చిన్నాయం వ్యాఖ్యాతః క్వచి
ద్దర్శనాదితి హేతునా కైశ్చిదయం వ్యాఖ్యాతో మంత్రః.

ఏష తేఽగ్నిర్నచికేతస్వర్గోయ
మవృణీథా ద్వితీయేన వరేణ,

శం— ఏష తే తుభ్యమగ్నిర్వరో హే నచికేతస్వర్గ్యః స్వర్గ సాధనః యం

రం— (ఏష తేఽగ్నిర్నచికేతః స్వర్గ్యః) ఉపదిష్ట ఇతి శేషః (యమవృణీథా ద్వితీయేన వరేణ) స్పష్టార్థః కిం చ (ఏతమగ్నిమితి) జనాస్తవైవ నామ్నా ఏతమగ్నిం ప్రవక్ష్యంతీత్యర్థః (తృతీయమిత్యాది) స్పష్టార్థః. నన్వేతత్ప్రకరణగతానాం స్వర్గ శబ్దానాం మోక్షపరత్వే కిం ప్రమాణమితి చేత్ ఉచ్యతే భగవతైవ భాష్యకృతా స్వర్గ్యమగ్నిమితి మంత్రం ప్రస్తుత్య స్వర్గశబ్దేనాత్ర పరమపురుషార్థలక్షణో మోక్షోఽభిధీయతే స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజంత ఇతి తత్రస్థస్య జననమరణాభావ శ్రవణాత్ 'త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్య సంధిం త్రికర్తృకృత్తరతి జన్మమృత్యుః' ఇతి ప్రతిపచనాత్ తృతీయవరప్రశ్నే నచికేతసా క్షయఫలానాం నిందిష్యమాణతయా క్షయ ఫలవిముఖేన నచికేతసా క్షయిష్టుస్వర్గఫలసాధనస్య ప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తేశ్చ స్వర్గ శబ్దస్య ప్రకృప్తసుఖవచనతయా నిరవధికానందరూపమోక్షస్య స్వర్గశబ్దవాచ్యత్వ సంభవాదితి కరణతస్మాత్స్వర్గతశ్చ ప్రతిపాదితత్వాన్న శక్నోవకాశః సచ 'స్వర్గే లోకే న భయం కించనాస్తి న తత్ర త్వం జరయా బిభేతి, ఉభే తీర్త్వా అశనాయాపి పాసే శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే, స త్వమగ్నిం స్వర్గ్యమధ్యేహి మృత్యోః ప్రబ్రూహి తం శ్రద్ధధానాయ మహ్యం, స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజంతే ఏత ద్ద్వితీయేన వృణే వరేణేతి ద్వితీయవరప్రశ్నమంత్రద్వయే చతురభ్యస్తస్య స్వర్గ శబ్దస్య మోక్షపరత్వం కిం ముఖ్యయా వృత్త్యా ఉత అముఖ్యయా నాద్యః 'స్వర్గావ వర్గమార్గాభ్యాం స్వర్గావవర్గయోరేకం న స్వర్గం నాపునర్భవం స స్వర్గస్సాన్యతీర్త్వా న్నిత్యవిశిష్టత్వాదిత్యా'దిప్రయోగేష్వపవర్గప్రతిద్వంద్వవాచితయా లోకవేద ప్రసిద్ధస్య స్వర్గశబ్దస్య మోక్షవాచిత్యాభావాత్ 'ధృవసూర్యాంతరం యత్తు నియతాని చతుర్థశ, స్వర్గలోకస్స కథితో లోకసంస్థానచింతకై'రితి పురాణవచనానుసారేణ సూర్యధృవాంతర్వర్తిలోకవిశేషవైయవ స్వర్గశబ్దవాచ్యతయా తత్రైవ లోకకవైదిక వ్యవహారదర్శనేన మోక్షస్థానస్మాతథాత్వాత్ నాప్యముఖ్యయేతి ద్వితీయః పక్షః ముఖ్యార్థే బాధకాభావాత్ కిమత్ర ప్రశ్నవాక్యగతం జరామరణరాహిత్యామృతత్వ భాక్త్యాదికం బాధకం ఉత ప్రతిపచనగతజరామృత్యుతరణాది ఉత క్షయిష్టుస్వర్గస్య సర్వ కామవిముఖనచికేతప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తిర్వా నాద్యః స్వర్గలోకవాసినాం జరా

శం—అగ్నిం వసువుణీభాః ప్రాథితవాససి ద్వితీయేన వరేణ సోగ్నిర్వరో దత్తః

రం—మరణ తున్నిపాసాశోకాదిరాహిత్యస్య అమృతపానాదమృతత్వప్రాప్తేశ్చ పురాణేషు స్వర్గస్వయాపకధనప్రకరణేషు దర్శనాత్ 'అభూతసంప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యత' ఇతిస్తరణాత్తత్రైవ 'అజీర్యతామమృతానాముపే' త్యేతి మృత్యావప్యమృతశబ్దప్రయోగదర్శనాచ్చ స్వర్గలోకవాసినామేవ బ్రహ్మోపాసనద్వారా 'తే బ్రహ్మలోకే తు వరాంతకాల' ఇతి శుక్రుత్కరీత్యా అమృతత్వప్రాప్తేస్సంభవేన స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజంత ఇత్యస్యోపపత్తేశ్చ ఆపేక్షికామృతత్వపరతయా లోకవేదనిరూఢాపసంహృతామృతశబ్దానుసారేణ ప్రక్రమస్థానన్యథాసిద్ధవిశేష్యవాచి స్వర్గశబ్దస్యాన్యథానయాసంభవాత్ న హి దేవదత్తోఽభిరూపఇత్యుక్తే అభిరూపపదస్వారస్యానుసారేణ దేవదత్తపదస్య అత్యంతాభిరూపయజ్ఞదత్తపరత్వమాశ్రీయతే న ద్వితీయః 'త్రిణాచికేతస్త్రిభిరీతి మంత్రస్య స్వర్గసాధనస్యైవాగ్నేస్త్రైరభ్యాసే జన్మమృత్యుతరణ హేతుభూత బ్రహ్మపద్యా హేతుత్వమస్తీత్యేతదర్థకతయా స్వర్గశబ్దస్య ముఖ్యార్థపరత్వాబాధకత్వాత్ అతఏవ తత్తుల్యార్థస్య 'కరోతి తద్యేన పునర్న జాయత' ఇత్యస్యాపి న స్వర్గశబ్దముఖ్యార్థబాధకత్వం నాపి క్షయిష్టాః స్వర్గస్య ఫలాంతరవిముఖసచికేతః ప్రార్థనానత్వానుపపత్తిరీతి తృతీయః పక్షః స్వర్గసాధనాగ్నిప్రశ్నం ప్రతి బ్రువతా హితైషిణా మృత్యునా అపృష్టేషి మోక్షస్వరూపే 'అనంతలాకాప్తిమఖో ప్రతిష్ఠాం త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్య సంధిం త్రికర్తృకృత్తరతి జన్మమృత్యా' ఇత్యాదినా ఉపక్షిప్తే ఉత్పన్నా ముముక్షా 'అన్యం వరం నచికేతోవృణో' ష్వేతి ప్రతిషేధేన దృఢీకృతా తస్యాం చ దశాయాం క్రియమాణా క్షయిష్టుఫలనిందాప్రాచీనస్వర్గప్రార్థనాయాః కథం బాధికా స్యాత్ కించ 'శ్వోభావా మర్త్యసేవ్యత్యాదామర్త్యభోగనిందాయా ఏవ దర్శనేన స్వర్గనిదాయా అదర్శనాత్ స్వర్గశబ్దస్య మోక్షపరత్వే తస్య జ్ఞానైకసాధ్యతయా తత్ప్రయోజనకత్వస్య అగ్నావభావాత్ ఉపక్రమోపసంహరమధ్యాభ్యస్తస్వర్గశబ్దపీడాప్రసంగాత్ సస్తు వా ప్రతిపచనే బాధకాని అథాప్యపక్రమాధికరణన్యాయేన ప్రథమథప్రశ్నవాక్యస్థస్వర్గశబ్దస్యైవ ప్రబలత్వాత్ న చ 'భూయసాం స్వాత్పథర్నత్వ'మితి న్యాయాద్భూయోనుగ్రహార్థమలస్యోపక్రమస్య బాధ్యత్వమస్తి ఏతి వాచ్యం 'ముఖ్యం' వేతి సూత్రే కౌపసంహారికబహ్వపేక్షయాపి ముఖ్యస్యైవ ప్రాబల్యాక్తేః తస్మాత్స్వర్గశబ్దస్య ముఖ్యార్థపరిత్యాగేన కించిత్కారణమితి అత్రోచ్యతే స్వర్గశబ్దస్య ముఖ్యయేవ వృత్త్యా మోక్షవాచిత్యం స్వర్గ

శం—ఇత్యుక్తోపసంహారః కిం చ ఏతమగ్నిం తవైవ నామ్నా ప్రవక్ష్యంతి జనానః

రం—కామాధికరణే నాగృహీతవిశేషణన్యాయేన స్వర్గశబ్దస్య ప్రీతివచనత్వమేవ న ప్రీతివిశిష్టద్రవ్యవచితా ఇత్యుక్త్వా నను స్వర్గశబ్దస్య నాగృహీతవిశేషాన్యాయేన ప్రీతి వచనత్వే సిద్ధేసి నేహంతరదేశాంతరభాగ్యప్రీతివచితా న సిద్ధ్యేత్ న చ యస్మి న్నోష్ఠమిత్యాదివాక్యశేషాద్విధ్యుద్దేశస్థస్వర్గశబ్దస్య ప్రీతివిశేషవచితానిశ్చయ ఇతి వాచ్యం ప్రీతిమాత్రవచితత్వేన నిర్ణీతశక్తితయా సందేహభావేన 'సందిగ్ధే తు వాక్యశేషాదితి న్యాయస్యానవతారాదితి పరిచోద్య యద్యపి లోకవివ స్వర్గశబ్దస్య నిర్ణీతార్థతా తథాపి లోకావగతసాతిశయసుఖవచితత్వే తత్సాధనత్వం జ్యోతిష్టామా దీనాం స్యాత్ తథాచాల్పధనసరాయాససాధ్యే తాకికే తదుపాయాంతరే సంభవతి న బహుధనసరాయాససాధ్యే బహ్వంతరాయే జ్యోతిష్టామాదా ప్రేక్షావాక్ ప్రవర్తత ఇతి ప్రవర్తకత్వం జ్యోతిష్టామాదివిధేర్న స్యాత్ అతో వాక్యశేషావగతే నిరతిశయ ప్రీతి విశేషే స్వర్గశబ్దస్య శక్తౌ నిశ్చితాయాం వాక్యశేషాభావస్థలేపి యవపరాహాది ష్వివ సవీచార్యః తాకికే సాతిశయప్రీతిభరితే గుణయోగాదేవ వృత్తేరుపపత్తేర్న శక్త్యంతరకల్పనా న చ ప్రీతిమాత్రవచననైవ స్వర్గశబ్దస్య వేదే నిరతిశయ ప్రీతి వచితత్వమస్మితి వాచ్యం నిరతిశయత్వాంశస్య అన్యతోఽనవగతత్వేన తత్రాపి శక్త్యవశ్యంభావేన స్వర్గశబ్దస్య లోకవేదయోరనేకార్థతా స్యాత్ యదా తు వైదిక ప్రయోగావగతనిరతిశయప్రీతివచితా తదా సాతిశయే తాకికే ప్రీతిత్వసామాన్య యోగాద్దోషవృత్తిరితి మీమాంసకైః నిరతిశయసుఖవచితత్వనైవ సమర్థితతయా మోక్షస్య స్వర్గశబ్దవాచ్యత్వే వివాదాయోగాత్ పార్థశబ్దస్యాద్భుతావ తదితరపృథా పుత్రేషు ప్రచురప్రయోగాభావేపి పార్థశబ్దముఖ్యార్థత్వానపాయవత్ స్వర్గశబ్దస్య సూర్యధ్రువాంతర్వర్తిలోకగతసుఖవిశేష ఇవ అన్యత్ర ప్రచురప్రయోగాభావేపి వాచ్య త్వానపాయాత్ బర్హిరాజ్యాదిశబ్దానామసంస్కృతతృణఘృతాదిష్వలైర్ప్రయుజ్య మానానామపి అన్యైవ తద్వాచిత్యం కేషాంచితప్రయోగమాత్రస్య శక్త్యభావా సాధకత్వాత్ అతస్తృణత్వాదిజాతివచనావీవ బర్హిరాదిశబ్దా ఇతి బర్హిరాజ్యాధి కరణే స్థితత్వాత్ తదుక్తం వార్తికే 'ఏకదేశేపి యో దృష్టశబ్దో జాలినిబంధనః, తద త్యాగాన్న తస్యాస్తి నిమిత్తావరగామి'తేతి తతశ్చ స్వర్గశబ్దో మోక్షసాధారణవివ. నను బర్హిరాజ్యాదిశబ్దేషు ఆసంస్కృతతృణఘృతాదౌ ఆర్యప్రయోగాభావేపి అనార్య ప్రయోగసత్త్వాదసంస్కృతవచితాఽస్తు నామ స్వర్గశబ్దస్య సూర్యధ్రువాంతర్వర్తి లోకసుఖవిశేషాతిరిక్తస్థలే నియమేనాప్రయోగాత్తద్వాద్యవృత్తేవ శక్తిరభ్యుపగంతవ్య

రం—అత ఏవ ప్రాధ్వాత్రధికరణే ఉద్ధాత్పశబ్దస్య ఋత్విగ్విశేషే ఇతరవ్యాప్త ప్రయోగవిశేషేణ రూఢత్వాత్తస్య చోద్ధాతురేకత్వేన 'వై తు హోతుశ్చమనః ప్రాధ్వా త్మాణా'మితి బహువచనార్థబహుత్వాసంభవాత్తదన్వయార్థం రూఢిపూర్వకలక్షణయా అపసుబ్రహ్మణ్యానామేకస్తోత్రసంబంధినాం త్రయాణాం వా ససుబ్రహ్మణ్యానాం చతుర్థాం వా ఉద్ధాత్రాదీనాం ఛందోగానాం గ్రహణమిత్యేతద్విరుద్ధేత తథాహి అహీ నాధికరణే 'తిస్త ఏవ సాహస్యస్యోపసదో ద్వాదశాహీనస్యే'త్యత్ర అహీనశబ్దస్య 'అహ్నుః ఖః క్ర తా'మితి వ్యాకరణస్పృత్యా ఖప్రత్యయంతతయా అహర్గణసామాన్యవాచితయా పుష్పాదితస్యాప్యహీనశబ్దస్య నియమేన సత్రే అప్రయోగాదహర్గణవిశేషరూఢిమంగీ కృత్య జ్యోతిష్టమస్యాహర్గణవిశేషత్వాభావాదహీన ఇతి యోగస్య రూఢిపరాహ తత్వేన యోగేన జ్యోతిష్టమే వృత్త్యసంభవాత్ జ్యోతిష్టమప్రకరణాధీతాయా అపి ద్వాదశాహీనస్యేతి ద్వాదశోపసత్తాయా అహర్గణవిశేషాత్కర్త ఇత్యుక్తం తథా 'పాయ్యసాన్నాయ్యనికాయ్యధాయ్యామానహవిర్నివాససామిధేనీ'ష్వితి వ్యాకరణస్పృ త్యా సామిధేనీమాత్రవాచితయా పుష్పాదితస్యాపి ధాయ్యాశబ్దస్య న సామిధేనీ మాత్రవచనత్వం నాపి ధీయమానత్వరూపయోగార్థవశేన ధీయమానమాత్రవచనత్వం స్తుతిశస్త్రార్థతయా ధీయమానాసు ఋక్షు సామిధేనీమాత్రేచ ధాయ్యాశబ్దప్రయోగాత్ అపి తు 'పృథువాజవత్యో ధాయ్యే భవత' ఇత్యాదివైదికప్రయోగవిషయేషు పృథు వాజవత్యాదిష్యేవ ధాయ్యాశబ్దస్య శక్తిరితి 'సమిధమానవతీం సమిధ్యవతీం చాంతరా తద్ధాయ్యా స్సన్యో'రితి పాంచమికాధికరణే స్థితం ఏవమాదికం సర్వం విరుద్ధేత సర్వర్త శబ్దే త్వదుక్తరీత్యా ప్రయోగాభావే శక్తీసమ్భవే ఉద్ధాత్రాదిశబ్దానామృత్విగ్విశేషా దిషు రూఢేరకల్పనీయత్వాదితి చేత్ సత్యం యది సర్వాత్సా తదతిరిక్తే సర్వర్తశబ్ద ప్రయోగో న స్యాత్ తదా తద్వ్యాప్యత్తా రూఢిరభ్యుపగత్తవ్యా స్యాత్ అస్తి హి తత్రాపి ప్రయోగః 'తస్యాం హిరణ్మయః కోశః సర్వగ్లో లోకో జ్యోతిషా వృతః, యో వైతాం బ్రహ్మణో వేద తేన ధీరా అపి యంతి బ్రహ్మవిదః సర్వర్గం లోకమిత ఉద్ధాన్ విముక్తాః అపహత్య పాప్తానమనస్తే సర్వగ్లో లోకే జ్యేయే ప్రతితిష్ఠతీ'తి తైత్తిరియక బృహదారణ్యకతలవకారాదిషు అధ్యాత్మకాస్త్రేషు ప్రయోగదర్శనాత్. పౌరాణిక పరికల్పిత సర్వర్తశబ్దరూఢేస్సాంఖ్యపరికల్పితావ్యక్తశబ్దరూఢిపదనాదరణీయత్వాత్ అస్తి స్సేవ ప్రకరణే 'త్రిణావిశేతస్త్వయమేతద్విదిత్వా యఏవం విద్వాంశ్చినులే నాచికేతం' న మృత్యుపాశాన్సురతః ప్రణోద్య శోకాతిగో మోదలే సర్వర్గలోకే' ఇతి మంత్రే కర్తృజ్ఞానసముచ్చయసాధ్యవాచకతయా శ్రూయమాణస్య సర్వర్గలోకశబ్దస్య సూర్య

రం—ధ్రువాంతర్వర్తిలాకవ్యతిరిక్త వైరాజపదవాచకతయా వరైరసి వ్యాఖ్యాతత్వా
 చ్చ నను సూర్యలాక్షోర్ధ్వవర్తిలాకత్వవైస్య ప్రవృత్తినిమిత్తతయా తస్య చ వైరాజప
 దేసి సత్త్వాన్నాముఖ్యార్థత్వమితి చేత్ తర్హి భగవల్లాకేసి ఊర్ధ్వవర్తిత్వావిశేషేణ
 ముఖ్యార్థ త్వానపాయాత్ స్వర్గావవర్గ మార్గాభ్యామిత్యాది వ్యవహారస్య బ్రహ్మణవరి
 ప్రాజకన్యాయనోపపత్తేశ్చ అస్తు వా అముఖ్యార్థత్వం ముఖ్యార్థే బాధకసత్త్వాత్
 కిమత్ర బాధకమితి చేత్ శ్రూయతామపధానేన 'స్వర్గే లాకే న భయం కించనా'
 స్తీతి ప్రథమే ప్రశ్నమంత్రే న భయం కించనాస్తీత్యవహతపాప్తత్వం ప్రతిపాద్యతే
 'స్వర్గేసి పాతభీత'స్యేత్యుక్తిరీత్యా కేన పాపేన కదా పరిహ్యమితి భీత్యభావః ప్రతి
 పాద్యతే న హ్యవహతపాప్తనవివ సంభవతి 'న తత్ర త్వం జరయా బిభేతీ'త్యనేన
 విజరత్వవిమృత్యుత్వే ప్రతిపాద్యతే 'ఉభే తీర్త్వా అశనాయాపిపాసే' ఇత్యనేన విజి
 ఘత్సత్వాపిపాసత్వే ప్రతిపాద్యతే 'శోకాతిగ' ఇతి విశోకత్వం 'మోదతే స్వర్గలాక'
 ఇత్యనేన 'స యది పితృలాకకామో భవతి సంకల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్త్వంతి తేన
 పితృలాకేన సంపన్నో మహీయత' ఇతి శ్రుతిసందర్భప్రతిపాద్యే సత్యకామత్వ
 సత్యసంకల్పత్వే ప్రతిపాద్యతే తతశ్చాధ్యైత్త శాస్త్రసిద్ధస్య అపహతపాప్తత్వాది
 బ్రహ్మగుణాప్తకావిర్భావస్యేహ ప్రతీయమానతయా తస్మైవేహ గ్రహణసంభవే
 పారాణికస్య స్వర్గలాకగతాపేక్షికజరామరణాద్యభావస్వీకారస్యానుచితత్వాత్ అత
 వివ సప్తమే విధ్యంతాధికరణే అనుబదిష్టేతికర్తవ్యతాకాసు సౌర్యాదివికృతి
 భావనాను ఇతికర్తవ్యతా కాక్షాయం వైతానికకర్తాధికారప్రవృత్తత్రయ్యావిహి
 తత్వసామాన్యాదైవిదీక్యేవ దర్శపూర్ణమాసికీలికర్తవ్యతా ఉపతిష్ఠతే ఇత్యుక్తం
 ఉక్తం చ శాస్త్రదీపికాయాం 'వైదికీ వైదికత్వేన సామాన్యేనోపతిష్ఠతే, తాకిత్వసమాన
 త్వానోపస్థాస్యత్యపేక్షితేతి న చ 'యద్యేకం యూపం స్ఫుకేదేష తే వాయావితి
 బ్రూయా'దితి విహితస్య ఏష తే వాయావితి వచనస్య వైదికత్వసామాన్యేన విహిత
 వైదికయావస్పర్శనిమిత్తకత్వమేవ స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః 'తాకికే దోషసంయోగా'దితి
 నావమాధికరణవిరోధప్రసంగాదితి వాచ్యం 'యూపో వై యజ్ఞస్య దురిష్టమాముం
 చతే తస్మాద్యూపోనోపస్ఫుశ్య' ఇతిప్రతిషిధ్య 'యద్యేకం యూపం స్ఫుకేదేష తే
 వాయావితి బ్రూయా'దితి అనంతరమేవ విహితస్య ప్రతిషిద్ధప్రాయశ్చిత్తసాకాంక్ష
 తాకికస్పర్శవిషయత్వావశ్యమృభవేన వైదికవిషయత్వాసంభవేవ్యసతి బాధకే వైదిక
 విషయత్వస్య యుక్తత్వాత్ అతవివ 'యావతో శ్వాన్పులిగృష్ణీయాంతావతో వారు
 ణాక్ చతుష్క. పాలాన్నిర్వపే'దితి విహితేష్టైర్వైదికవివాశ్వదానే న తు 'న కేసరిణో

ఏతమగ్నిం తవైవ ప్రవక్ష్యంతి జనాన
స్తృతీయం వరం నచికేతో వృణీష్య.

౧౯

యేయం ప్రేతే విచితా మనుష్యే

శం—జనా ఇత్యేతత్ ఏష వరో దత్తో మయా చతుర్థః తుష్టేన తృతీయం వరం
నచికేతో వృణీష్య తస్మిన్ హ్యదత్తే ఋణవానహమిత్యభిప్రాయః.

౧౯

శం—ఏతావధ్యతిక్రాంతేన విధిప్రతిషేధాత్తేన మంత్రబ్రాహ్మణేనావ

ఆ—అత్రానందగీయం నాస్తి.

౧౯

ఆ—పితా పుత్ర స్నేహదిన్సర్గ లాకావసానం యద్వరద్వయసూచితం సంసార

రం—దదతీతి నిషిద్ధే ప్రాయశ్చిత్త సాపేక్షే సుహృదాదిభ్యః స్నేహాదినా క్రియమాణ
ఇతినిర్ణీతం తృతీయే తథా 'యోగినః ప్రతిష్ఠయేతే స్థారేచైతే' ఇతి సూత్రే స్థారస్య
పేదాంతేన ప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యుక్తం పరైః తతశ్చ 'స్వర్గే లోక' ఇతి మంత్రే అధ్యాత్మ
శాస్త్రసిద్ధస్యావహతపాప్త త్వాది బ్రహ్మగుణాభ్యుక్తవైవ గ్రహణముచితం 'స్వర్గలోకా
అమృతత్వం భజంత' ఇతి ద్వితీయప్రశ్నమస్తే అమృతత్వభాక్త్యప్రవణాదమృతత్వ
శబ్దస్యాధ్యాత్మకాస్త్రే మోక్ష ఏవ ప్రయోగాత్ 'అజీర్యతామమృతానా'మిత్యత్ర
అమృతశబ్దస్యాపి ముక్తపరత్వేనాపేక్షికామృతత్వపరత్వాభావాత్ ఉత్తరత్ర 'తతో
మయా నాచికేత్యితోగ్నిరనిత్యైర్విద్యైః ప్రాప్తవానస్తి నిత్యం అభయం తితిర్న తాం
పారం నాచికేతం శకేమహీతి పరస్మైవ బ్రహ్మణో నాచికేతాగ్నిప్రాప్యత్వకథనేన
స్వర్గశబ్దస్య ప్రసిద్ధస్వర్గపరత్వాసంభవాత్ 'నాన్యం తస్మాన్నచికేతా వృణీతే' ఇతి
బ్రహ్మేతరవిముఖతయా ప్రతిపాదితస్య నచికేతసః క్షయిష్టుస్వర్గప్రార్థనానువచనేశ్చ
'ముఖ్యం వా పూర్వచోదనాలోకవ'దిత్యత్ర సమసంఖ్యాకయోః పరస్పరవిరోధవివ
ముఖ్యస్య ప్రాబల్యం న హ్యుపపన్నైవ సంభవతి బహువైగుణ్యం ప్రయోగవచనం
క్షమతే అతో యత్ర జఘన్యానాం భూయస్త్యం తత్ర 'భూయసాం స్యాత్స్వ
ధర్మత్వ'మితి న్యాయవివ ప్రవర్తత ఇత్యేవ మీమాంసకైః స్థిరీకృత్య సిద్ధాంతిత
త్వాత్ ప్రతర్దనవిద్యాయాం 'ఏష హ్యేవ సాధుకర్మ కారయతి ఏష లోకాధిపతి
రేష లోకపాలః ఆనందోఽజరోఽమృత' ఇత్యేవసంహారికపరమాత్మధర్మబాహుళ్యేన
ప్రకృతశ్చ తడేవలింగబాధస్య 'ప్రాణస్తథానుగమాదిత్యత్ర ప్రతిపాదితత్వాదిత్యలమతి
చర్చయా.

౧౯

రం—ప్రకృతమనుసరామః నచికేతా ఆహ (యేయం ప్రేతఇతి) 'అత్రా
చరాచరగ్రహణ'దిత్యధికరణే ఇమం మంత్రం ప్రస్తుత్యేత్థం హి భగవతా భాష్య

అస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైకే,

శం—గంతవ్యం యద్వరద్వయసూచితం వస్తు నాత్మతత్వవిషయయాథాత్మ్యవిజ్ఞానం అతో విధిప్రతిషేధార్థస్య విషయస్యాత్మనిక్రియాకారకఫలాధ్యారోపలక్షణస్య స్వాభావికస్య అజ్ఞానస్య సంసారబీజస్య నివృత్త్యర్థం తద్విపరీతబ్రహ్మైకత్వవిజ్ఞానం క్రియాకారకఫలాధ్యారోపణలక్షణశూన్యమాత్మ్యంతికనిశ్చేయసప్రయోజనం వక్తవ్యమిత్యుత్తరో గ్రంథ ఆరభ్యతే తమేతమర్థం ద్వితీయవరప్రాప్త్యాప్యకృతార్థత్వం తృతీయవరగోచర

అ—రూపం తదేవ కర్తృకాండప్రతిపాద్యమాత్మన్యారోపితం తన్నివర్తకం చాత్మజ్ఞానమిత్యధ్యారోపావవాదభావేన పూర్వోత్తరగ్రంథయోగసంబంధమాహ (ఏతావద్ధీతి) ప్రథమవల్లీసమాప్తివర్ణంతాఖ్యాయికాయా అవాంతరసంబంధమాహ (తమేతమర్థమితి)

రం—కృతా 'అత్ర పరమపురుషార్థరూపబ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణమోక్షయాథాత్మ్యవిజ్ఞానాయతదుపాయభూతపరమాత్మోపాసనపరావరాత్మతత్త్వవిజ్ఞానయా అయం ప్రశ్నః క్రియతే ఏవం చ యేయం ప్రేతఇతి న శరీరమాత్రవియోగాభిప్రాయం అపితు సర్వబంధవినిర్దోక్షాభిప్రాయం యథా 'న ప్రేత్య సంజ్ఞా'స్తీతి ఆయమర్థః మోక్షాధిక్యతే మనుష్యే ప్రేతే సర్వబంధవినిర్ముక్తే తత్స్వరూపవిషయా వాదివిప్రతిపత్తినిమిత్తా అస్తీ నాస్త్యాత్మికా యేయం విచికిత్సా తదవనోదనాయ తత్స్వరూపయాథాత్మ్యం త్వయానుశిష్టోహం విద్యాం జానీయామితి తథాహి బహుధా విప్రతిపద్యంతే కేచిద్విత్తిమాత్రస్యాత్మనః స్వరూపోచ్ఛిత్తిలక్షణం మోక్షమాపక్షతే. అన్యే తు విత్తిమాత్రస్యైవ సతోఽవిద్యాప్రమయం. పరే పాపాణకల్పస్య ఆత్మనో జ్ఞానాద్యశేషవైశేషికగుహ్యేచ్ఛేదలక్షణం చైవల్యరూపం. అపరే అపహతపాప్తానం పరమాత్మానమభ్యుపగచ్ఛంతస్తస్యైవోపాధిసంసర్గనిమిత్తజీవభావసోఽపాధ్యపగమేన తద్భావలక్షణం మోక్షమాప్తివంతే. త్రయ్యంతసిష్టతాస్తు నిఖిలజగదేకకారణస్యాశేషమేయప్రత్యసీకానంతజ్ఞానానందైకస్వరూపస్య స్వాభావికానవధికాతిశయానక్షేయకల్యాణగుణాకరస్య సకలేరవిలక్షణస్య సర్వాత్మభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణః శరీరతయా ప్రకారభూతస్య అనుకూలాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్వరూపస్య పరమాత్మానుభవైకరసస్య జీవస్యానాదికర్తృరూపావిద్యోచ్ఛేదపూర్వకస్వాభావికపరమాత్మానుభవమేవ మోక్షమాపక్షతే. తత్ర మోక్షస్వరూపం తత్సాధనంచ న త్వత్ప్రసాదాద్విద్యామితి నచికేతసా పృష్టౌ మృత్యురితి భాషితం తథా 'త్రయాణామేవ చైవ'మితి సూత్రే 'తృతీయేన వరేణ మోక్షస్వరూపప్రశ్నద్వారేణ ఉపేయస్వరూపముపేతృస్వరూపముపాయభూతకర్తానుగృహీతోపాసనస్వరూపం చ పృష్టమితి చ భాషితం శ్రుతప్రకాశికాయాం చ యేయమిత్యాది

శం—మత్తజ్ఞానమంతరేణేత్యాఖ్యాయికయా ప్రపంచయతి. యతః పూర్వస్యాత్కర్త
గోచరాత్సాధ్యసాధనలక్షణాదనిత్యాద్విరక్తస్యాత్తజ్ఞానేధికారఇతి తన్నిందార్థం పుత్రా
ద్యుపన్యాసేన ప్రలోభనం క్రియతే నచికేతా ఉవాచ తృతీయం వరం నచికేతో
వృణీష్యేత్సుక్తస్సౌ యేయం విచికితా సంశయః ప్రేతే మృతే మనుష్యే అస్తీత్యేకే

ఆ—దేహవ్యతిరిక్తా స్తీత్యే వాదివిప్రతిపక్షేః సంశయశ్చేత్ తస్మి ప్రత్యక్షాదినా
స్వస్థైః నిర్ణయజ్ఞానసమ్మవాత్తస్మిన్న్యాయస్య నిష్ప్రియాజనత్వాచ్చ న తదర్థః ప్రశ్నః
కర్తవ్య ఇత్యాశంక్యాహ (అతశ్చాస్తాకమితి) ప్రత్యక్షేణ స్థానో నిర్ణీతే పురుషో న

రం—ప్రశ్నవాక్యే మోక్షస్వరూపప్రశ్నః కంతోక్తః ప్రతిపచనప్రకారేణోపాసనాది
ప్రశ్నార్థసిద్ధః నిర్వికేషాపత్తిర్తోక్షశ్చేత్ వాక్యార్థజ్ఞానస్యాపాయతా స్వాత్ ఉభయ
లింగకం ప్రాప్యం చేత్. తథాత్వేనోపాసనముపాయస్సాన్యత్ అతో మోక్షస్వరూప
జ్ఞానం తదనుబంధిజ్ఞానాపేక్షమితి వర్ణితం అతో యేయం ప్రేతఇత్యస్య ముక్తస్వరూప
ప్రశ్నపరత్వమేవ న దేహేతిరక్తపారలౌకికకర్తానుష్ఠానోపయోగికర్తృభోక్తృత్వక
జీవస్వరూపమాత్రపరత్వం అన్యథా తస్మాద్ధన్య దురధిగమత్వప్రదర్శనవివిధభోగవిత
రణప్రలోభనపరీక్షాయా అసంభవాదితి ద్రష్టవ్యం నచికేతసో హ్యయమభిప్రాయః
హితైషివచనాదాత్తా పరిత్యక్తచరమదేహ ఆవిర్భూతావహతపాప్తత్వాదిగుణావృణో
భవతిత్యుపక్రమ్య 'స్వర్గే లోకే న భయం కించనాస్తీ'త్యాదినా మంత్రద్వయేన మోక్ష
సాధనభూతాగ్నిమప్రాశ్నం అథనా తు వాదివిప్రతిపక్ష్యా తద్విషయే సందేహో
జాయతే ఆయం 'స్వర్గే లోకే న భయం కించనాస్తీ'త్యాదినా మయోపన్యస్తావహత
పాప్తత్వాదివిశిష్టరూప ఆత్మా అస్తీత్యేకే నాయమస్తీత్యపరే త్వయా ఉపదిష్టవితజ్ఞా
నీయామితి అతఏవ ప్రతిపచనే 'ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంప్రతిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య
ధర్మమణుమేతమాప్య నష్టాదతే మోదనీయం హి లభ్యే'తి ఏతత్ప్రశ్నానుగుణ్య
మేవ దృశ్యతే అతో యథోక్తవివార్థః. కేచిత్తు పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం శతో
హ్యస్య బంధవివర్జయానితి సూత్రే తిరోహితమితి నిష్ఠాంతపదే ఉపసర్జనతయా
నిర్దిష్టస్య తిరోధానస్య 'దేహయోగాద్వాసోపీ'తి తదుత్తరసూత్రే సోపి తిరోధాన
భావోపితి పుల్లింగతచ్ఛబ్దేన పరామర్శదర్శనాత్ 'సర్వనామ్నాననసంధిర్వృత్తిచ్ఛన్న
స్యే'తి వామనసూత్రే కృత్తద్ధితాదివృత్తిన్యగ్భూతస్యాపి సర్వనామ్నా పరామర్శ
స్యాంగీకృతత్వాత్ యేయం ప్రేత ఇతి నిష్ఠాంతప్రేతశబ్దే ఉపసర్జనతయా నిర్దిష్టస్యాపి
ప్రాయణశబ్దితమోక్షస్య దేహయోగాద్వాసోపీతివత్ నాయమస్తీతి వైకే ఇత్యుక్త
ఆయమితి పదేన పరామర్శోఽస్తు న చైవం భుక్తవత్సన్తి భోజనమస్తి వా న వేతి

ఏతద్విద్యామనుశిష్టస్తవ్యాహం

వరాణామేష వరస్తృతీయః.

౨౦

దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం పురా న హి

సువిజ్ఞేయమణురేష ధర్మః,

శం—అస్తి శరీరేంద్రియమనోబుద్ధివ్యతిరిక్తో దేహంతరసంబంధ్యాత్ ఇత్యేకే నాయ మస్తీతిచైకే నాయమేవవిధోస్తీతి చైకే అతశ్చాస్తాకం న ప్రత్యక్షేణ వాప్యనుమానేన నిర్ణయగిజ్ఞానం ఏతద్విజ్ఞానాధీనో హి వరః పురుషార్థ ఇత్యేతద్విద్యాం విజానీయామ హమనుశిష్టః జ్ఞాపితస్తవ్యా వరాణామేష వరస్తృతీయోఽవశిష్టః.

౨౦

శం—కిమయమేకాంతతో నిశ్చేయససాధనాత్తజ్ఞానాద్వో న వేత్తేతత్పరీక్షార్థమాహ దేవైరప్యత్ర ఏతస్మిన్ వస్తుని విచికిత్సితం సంశయితం పురా పూర్వం న హి సువిజ్ఞేయం సుప్థ జ్ఞేయం శ్రుతమపి ప్రాకృతైర్జనైః యతోఽణుః సూక్ష్మ ఏష ఆత్మాభ్యాః ధర్మః అతోన్యం అనందిగ్ధఫలం వరం నచికేతో వృణీష్య మామాం

ఆ—వేతి సందేహదర్శనాద్వ్యతిరిక్తాత్తాస్తితేష్వి చ సందేహదర్శనాన్నప్రత్యక్షేణ నిర్ణయః పరలోకసంబధ్ధాత్తనా చ కస్యచిద్లింగస్యావినాభావాదర్శనాన్నానుమానేనాపి నిర్ణయ ఇత్యర్థః.

౨౦

రం—వాక్యవత్ ముక్తేస్మిన్ మోక్షోఽస్తి న వేతి సందేహాకథనం వ్యాహతార్థకమితి వాచ్యం మోక్షసామాన్యమభ్యుపేత్య మోక్షవిశేషసందేహస్యేవపాదయితుం శక్య త్వాత్ ఆయమిత్యనేన విశేషపరామర్శసంభవాత్. నను న ప్రాయణశబ్దస్య మోక్షవాచిత్యం క్వచిద్బృష్టం శరీరవియోగవాచిత్యాత్ శ్రుతప్రకాశికాయాం శరీరవియోగ వాచిత్యమభ్యుపేత్యైవ చరమశరీరవియోగపరతయా వ్యాఖ్యాతత్వాదితి చేత్ అస్త్యేవం తథాప్యయమిత్యనేన చరమశరీరవియోగపరామర్శసంభవాత్తద్విషయిణ్యేన విచికి త్నాఽస్తు నను తస్య నిశ్చితత్వాత్తద్విషయణీ విచికిత్సా నోపపద్యత ఇతి చేత్ సత్యం ఆయం చరమశరీరవియోగో బ్రహ్మరూపావిర్భావపూర్వభావిత్యేన రూపేణాస్తి న వేతి విచికిత్సాయాస్సాపపాదత్వాదితి వదంతి.

౨౦

రం—ఏవం ముక్తస్వరూపం పుష్టో మృత్యురుపదిశ్యమానార్థస్య అలిగహన తయా పారం ప్రాప్తుమప్రభవతే మధ్యేపతయాశవే నోపదేష్టవ్యమితి మత్వాహ (దేవైరత్రాపీతి) బహుదర్శిభిరపి దేవైరస్మిన్ముక్తాత్మస్వరూపే విచికిత్సితం సంశయితం (న హీతి) ఆత్మతత్త్వం న సుజ్ఞానమితి సూక్ష్మో ధర్మః సామాన్యతో ధర్మ ఏవ

అన్యం వరం సచికేతో వృణీష్వ మా
మోపరోత్సీరతి మా సృజై నమ్. ౨౧

దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కిల త్వం చ
మృత్యో యన్న సువిజ్ఞేయమాత్మ,
వక్తాచాస్య త్వాదృగ్నో న లభ్యో
నానో వరస్తుల్యవీతస్య కశ్చిత్. ౨౨

శతాయుషః పుత్రపౌత్రా వృణీష్వ
బహుా పశూా హస్తీ హిరణ్య మశ్వాన్,

శం—మోపరోత్సీః ఉపరోధం మాకార్షీరధమర్హమివోత్తమర్హః అతిసృజ విమంచై
నం వరం మాం ప్రతి. ౨౧

శం—ఏవముక్తో సచికేతా అహ దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కేలేతి భవత ఏవ
ముపశ్రుతం త్వం చ మృత్యో యత్ యస్తాన్న సుజ్ఞేయమాత్మ తత్త్వమాత్మ కథయసి
అతః పండితైరప్యవేదనీయత్వాద్వక్తా చాస్య ధర్మస్య త్వాదృక్ త్వత్తుల్యైః సన్యః
పండితశ్చ న లభ్యోఽన్విష్యమాణోఽపి ఆయం తు వరో నిశ్చేయసప్రాప్తిహేతుః అతో
నానో వరస్తుల్యః సద్భవోఽస్మేతస్య కశ్చిదపి అనిత్యఫలత్వాదన్యస్య సర్వవై
వేత్యభిప్రాయః. ౨౨

శం—ఏవముక్తోఽపి పునః ప్రలోభయన్నువాచ మృత్యుః శతాయుషః శతం
వర్షాణ్యాయాంషి యేషాం తాన్ శతాయుషః పుత్రపౌత్రా వృణీష్వ కించ
గవాదిలక్షణాన్ బహుా పశూా హస్తీహిరణ్యం హస్తీ చ హిరణ్యం చ హస్తీహిర

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి.

౨౧-౨౨

రం—దుష్టానః తత్రాప్యయం దుష్టాన ఇతి భావః (అన్యం వరమితి) స్పష్టార్థః (మా
మోపరోత్సీరితి) మా మా ఇతి నిషేధే వీస్సాయాం ద్విర్వచనం ఉపరోధం మాకార్షీః
వినం మామతిసృజ మంచ. ౨౧

రం—ఏవముక్తో సచికేతా అహ (దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కేలేతి) స్పష్టార్థః
(త్వం చేతి) త్వం చ మృత్యో న సుజ్ఞేయమితి యదాత్మస్వరూపముక్తవాన్.
(వక్తేతి) త్వాదృక్ త్వాదృశ ఇత్యర్థః అన్యత్ స్పష్టం. ౨౨

రం—ఏవం సచికేతసోక్తో మృత్యుర్విషయస్య దురధిగమతయా మధ్యే న
త్యక్త్యతీతి నిశ్చిత్య సత్యపి గ్రహణసామర్థ్యే విషయాంతరాన క్తచేతనే ఏతాదృశం

భూమేర్తహదాయతనం వృణీష్వ

స్వయం చ జీవ శరదో యావదిచ్ఛసి.

౨౩

ఏతత్తుల్యం యది మన్యసే వరం వృణీష్వ విత్తం చిరజీవి

కాం చ, మహాభూమా నచికేత స్త్వమేధికామానాం

త్వా కామభాజం కరోమి.

౨౪

శం—జ్యం ఆశ్వాంశ్చ కించ భూమేః పృథివ్యాః మహత్ విస్తీర్ణం ఆయతనం ఆశ్రయం మండలం సామ్రాజ్యం రాజ్యం వృణీష్వ కించ సర్వమప్యేతదనర్థకం స్వయం చేద్దల్పాయురిత్యత అహ స్వయం చ జీవ త్వం జీవన్ ధారయ శరీరం సమగ్రేంద్రియ కలాపం శరదః వర్షాణి యావదిచ్ఛసి జీవితమిత్యర్థః.

౨౩

శం—ఏతత్తుల్యం ఏతేన యథోపదిష్టేన సదృశమన్యమసి యది మన్యసే వరం తమసి వృణీష్వ కించ విత్తం ప్రభూతం హిరణ్యరత్నాది చిరజీవికాం చ సహవిత్తేన వృణీష్వేత్యేతత్ కిం బహునా మహాభూమా మహత్యాం భూమా రాజా నచికేత స్త్వమేధి భవ కించాన్యత్ కామానాం దివ్యానాం మనుష్యాణాం చ త్వా త్వాం కామభాజం కామభాగినం కామార్హం కరోమి సత్యసంకల్పాహ్వానం దేవ ఇతి భావః.

౨౪

ఆ—అత్రానందగరియం నాస్తి.

౨౩

ఆ—ఏకైకం పుత్రధనాదీనాం పరత్వేనోపన్యస్య సముచ్చితమిదాసీముపన్యస్యతి (కించ విత్తం ప్రభూతమితి) ఆస భువీతి ధాతోర్లోఽన్తి ధ్యమపురుషైకవచనాం తస్య నిపాతః ఏధీతి తతో భవేతి వ్యాఖ్యాతమ్.

౨౪

రం—ముక్తాత్తత్త్వం నోపదేశార్హమితి మత్వా ముముక్షుస్త్వైర్వానువృత్త్యర్థం ప్రలాభయన్నవాచ (శతాయుష ఇతి) సస్పృహ్యర్థః (భూమేరితి) పృథివ్యాః విస్తీర్ణ మాయతనం మండలం రాజ్యం వృణీష్వ అథవా భూమేస్సంబంధిమహదాయతనం విచిత్రకాలా ప్రాసాదాదియుక్తం గృహం వృణీష్వ (స్వయం చేతి) యావద్వర్షాణి జీవిత మిచ్ఛసి తావజ్జీవేత్యర్థః.

౨౩

రం—(ఏతత్తుల్యమితి) ఉక్తేన వరేణ సదృశమన్యమసి వరం మన్యసే చేత్ తదసి వృణీష్వ ప్రభూతం హిరణ్యరత్నాదికం చిరం జీవనం చేత్యర్థః ఏధి భవ రాజేతి కేషః అస్తేర్లోఽన్తి ధ్యమపురుషైకవచనం కామానాం కామ్యమానానామపురఃప్రభృతి విషయాణాం కామభాజం కామః కామనా తాం విషయతయా భజతీతి కామభాక్ తం కామ్యమానాపురఃప్రభృతీనామసి కామనావిషయం కరోమిత్యర్థః.

౨౪

యే యే కామా దుర్లభా మర్త్యలోకే
 సర్వాః కామాగ్ శృద్ధతః ప్రార్థయన్స్వ,
 ఇమా రామా స్సరథాస్సతూర్యా
 నహీదృశా లంభనీయా మనుష్యైః,
 ఆభిర్నత్ప్రీత్యాభిః పరిచారయన్స్వ
 నచికేతో మరణం మానుప్రాక్షీః.
 శ్వోభావా మర్త్యస్య యదంతకై తత్.
 సర్వేంద్రియాణాం జరయంతి తేజః,

౨౫

శం—యే యే కామాః ప్రార్థనీయా దుర్లభాశ్చ మర్త్యలోకే సర్వాస్తాః
 కామాః ఛందతః ప్రార్థయన్స్వ కించ ఇమాః దివ్యా అప్పురనః రమయంతి పురుషానితి
 రామాః సహ రథైర్వర్తంత ఇతి సరథాః సతూర్యాః సవాదిత్రాః తాశ్చ న హి లంభ
 నీయాః ప్రాపణీయాః ఈదృశాః ఏవంవిధాః మనుష్యైః మర్త్యైః అస్తదాదిప్రసాద
 మంతరేణ ఆభిర్నత్ప్రీత్యాభిః మయా దత్తాభిః పరిచారిణీభిః పరిచారయన్వాత్మానం
 పాదప్రక్షాళనాదిశుక్రాహం కారయాత్త్వనభిత్కర్థః నచికేతః మరణం మరణసంబద్ధం
 ప్రశ్నం ప్రేత్యాస్తి నాస్తితి కాకదంతపరీక్షారూపం మానుప్రాక్షీః మైవం ప్రప్లు
 మర్హసి.

౨౫

శం—ఏవం ప్రలాభ్యమానోపి నచికేతాః మహాహ్రదవదక్షోభ్య ఆహ శ్వో
 భవిష్యంతి న భవిష్యంతి వేతి సందిహ్యమాన ఏవ యేషాం భావః భవనం త్వయోపన్య
 స్తానాం భోగానాం తే శ్వోభావాః కించ మర్త్యస్య మనుష్యస్య అంతక హే

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి.

౨౫

రం—(యే యే కామా ఇతి) ఛందతః యథేష్టమిత్యర్థః (ఇమా రామా ఇతి)
 రథవాదిత్రసహితాః మయా దీయమానాః స్త్రీయో మనుష్యాణాం దుర్లభా ఇత్యర్థః
 (అభిరితి) అభిః మయా దత్తాభిః పరిచారికాభిః పాదసంవాహనాదిశుక్రాహం కార
 యేత్యర్థః మరణమను మరణాత్ ముక్తేః పశ్చాత్ ముక్తాత్త్వస్వరూపమితి యావత్
 మరణశబ్దస్య దేహవియోగసామాన్యవాచినోపి ప్రకరణవశేన విశేషవాచిత్వం న
 దోషాయేతి ద్రష్టవ్యమ్.

౨౫

రం—ఏవం ప్రలాభ్యమానోపి నచికేతా అక్షుభితహృదయ ఆహ (శ్వోభావా
 ఇతి) హే అంతక త్వదుపన్యస్తా యే మర్త్యస్య కామాః తే శ్వోభావాః శ్వః అభావాః

అపి సర్వం జీవితమల్పమేవ తవైవ వాహస్తవ నృత్యగీతే. ౨౬
 న విత్తేన తర్పణీయో మనుష్యో
 లప్స్యమహే విత్తమద్రాక్ష్య చేత్వా,
 జీవిష్యామో యావదీశిష్యసి త్వం
 వరస్తు మే వరణీయస్య ఏవ. ౨౭

శం—మృత్యో యదేతత్సర్వేంద్రియాణాం తేజః తజ్జరయంతి అపక్షయంతి అపరః
 ప్రభృతయో భోగా అనర్థాయైవైతే ధర్మపీఠ్యప్రజ్ఞాతేజోయశఃప్రభృతీనాం క్షప
 యితృత్వాత్ యాం చాపి దీర్ఘజీవకాం త్వం దితృసి తత్రాసి శృణు సర్వం యద్భిక్షా
 జోసి జీవితం ఆయుః అల్పమేవ కిముతాస్తదాదిదీర్ఘజీవికా అతస్తవైవ తిష్ఠంతు
 వాహః రథాదయః తథా తవ నృత్యగీతే చ. ౨౬

శం—కిం చ న ప్రభూతేన విత్తేన తర్పణీయో మనుష్యః న హి లోకే
 విత్తలాభః కస్యచిత్ప్రక్షికరో దృష్టః యది నామాస్తాకం విత్తతృప్త్యా స్యాత్ లప్స్య
 మహే ప్రాప్స్యమహే ఏతద్విత్తం ఆద్రాక్ష్య దృష్టవంతో వయం చేత్వా త్వాం
 జీవితమపి తథైవ జీవిష్యామో యావద్యామ్యే పదే త్వమీశిష్యసి త్వమీశిష్యసి
 ప్రభుస్సాగ్రిః కథం హి మర్త్యః త్వయా సమేత్యాల్పధనాయుర్భవేత్ వరస్తు మే
 వరణీయస్య ఏవ యదాత్మవిజ్ఞానం. ౨౭

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి.

౨౬-౨౭

రం—యేహం తే తథోక్తాః దినద్వయస్థాయినో న భవంతీత్యర్థః సర్వేంద్రియాణాం
 యదేత త్రేజః తత్ క్షపయంతి అపరఃప్రభృతిభోగా హి సర్వేంద్రియదౌర్బల్యావహః
 ఇతి భావః (అపి సర్వమితి) బ్రహ్మజోసి జీవితం స్వల్పం కిముతాస్తదాదిజీవితం అతశ్చిర
 జీవికాసి న వరణార్హేతి భావః వాహః రథాదయః తిష్ఠంత్యితి శేషః. ౨౬

రం—(న విత్తేనేతి) న హి విత్తేన లభ్యేన కస్యచిత్ప్రక్షిః దృష్టచరీ 'న జాతు
 కానుః కామానాముపభోగేన శామ్య'తీతి న్యాయాదితి భావః కించ (లప్స్యమహే
 విత్తమితి) త్వాం వయం దృష్టవంతశ్చేత్ విత్తం ప్రాప్స్యమహే త్వద్గర్భనమస్తి చేత్
 విత్తలాభే కో భార ఇతి భావః. తర్హి చిరజీవికా ప్రార్థనయేత్యత్రాహ (జీవిష్యామో
 యావదితి) యావత్కాలం యామ్యే పదే త్వమీశ్వరతయా వర్తసే వ్యత్యయేన
 వరస్తేపదం తావత్సర్వంతమస్తాకమపి జీవనం సిద్ధమేవ న హి త్వదాజ్ఞాలిలంఘనేన
 అన్తజ్జీవితాంతకరః కశ్చిదస్తి ఎరలాభోలాభయోరపి తావదేవ జీవనమితి భావః అతః
 యేయం ప్రేత ఇతి ప్రాప్నోస్తుతో ఎరవివ వరణీయ ఇత్యర్థః. ౨౭

అజీర్యతామమృతానాముపేత్య జీర్యన్తర్థ్యః క్వధఃస్థః
ప్రజానః, అభిధ్యాయః వర్ణరతిప్రమోదాననతిదీప్తే
జీవితే కోరమేత.

౨౮

యస్మిన్నిదం విచికిత్సంతి మృత్యోః
యత్సంపరాయే మహతి బ్రూహి నస్తత్,

శం—యతశ్చ అజీర్యతాం పయోహానిమప్రాప్తవతామమర్త్యానాం సకాశము
పేత్య ఉపగమ్యాత్మన ఉత్క్లప్తం ప్రయోజనాంతరం ప్రాప్తవ్యం తేభ్యః ప్రజానః
ఉపలభమానః స్వయం తు జీర్యన్తర్థ్యః జరామరణవాన్ క్వధస్థస్థః కుః పృథివీ
అధశ్చాంతరిక్షాదిలోకాపేక్షయా తస్యాం తిష్ఠతీతి క్వధః స్థస్థః కథమేవమవివేకిభిః
ప్రార్థనీయం పుత్రవిత్తహిరణ్యద్యస్థిరం పృణీతే క్వ తదాస్థ ఇతి వా పాతాంతరం
అస్మిన్మతేఽక్షరయోజనా తేషు పుత్రాదిష్వాస్థా అస్థితిః తాత్పర్యేణ వర్తనం యస్య స
తదాస్థః తతోఽధికతరం పురుషార్థం దుష్ప్రాప్తమసి ప్రాపిషయిషుః క్వ తదాస్థో భవేత్
స కశ్చిత్తదసారజ్ఞస్తదగ్ధీ స్వాదిత్యర్థః. సర్వో హ్యుపయ్యుపర్యేవ బుభూషతి లోకః
తస్మాన్న పుత్రవిత్రాదిలోభైః ప్రలోభ్యమాం కిం చ అభ్యురఃప్రముఖాన్ వర్ణరతి
ప్రమోదాన్ అనవస్థితరూపతయాఽభిధ్యాయన్ నిరూపయన్ యథావదనతిదీప్తే
జీవితే కో వివేకి రమేత.

౨౯

శం—అతో విహాయానిత్యైః కామైః ప్రలోభనం యన్తయా ప్రార్థితం
యస్మిన్ ప్రేతే ఇదం విచికిత్సంతం విచికిత్సంతి అస్తి నాస్తీత్యేవం ప్రకారం హే

ఆ—కిం చోత్క్లప్తపురుషార్థలాభే సంభవత్యధమం కామయమానో మూర్ఖ
వివాహం స్వాం తతోపి మమ స ఏవ వర ఇత్యాహ (యతశ్చాజీర్యతామిత్యా
దినా.)

౩౦

రం—(అజీర్యతామితి) జరామరణశూన్యానాం ముక్తానాం స్వరూపం
జ్ఞాత్వా ప్రజానః వివేకి జరామరణోపప్లుతోఽయం జనః తదాస్థః జరామరణాద్యుప
ప్లుతాపురఃప్రభృతివిషయకాస్థావాన్ క్వ కథం భవేదిత్యర్థః (అభిధ్యాయన్నితి)
వర్ణాః ఆదిత్యవర్ణ త్యాదిరూపవిశేషాః రతిప్రమోదాః బ్రహ్మభోగాదిజనితానందవిశేషాః
తాన్ సర్వాసభిధ్యాయన్ నిపుణతయా నిరూపయన్ అత్యల్పే విహితే జీవితే కః
ప్రీతిమాన్ స్వాదిత్యర్థః.

౩౧

రం—(యస్మిన్నితి) మహతి పారతాకికే యస్మిన్మక్తాత్మస్వరూపే సంశరతే

యోయం వరో గూఢమనుప్రవిష్టో
నాన్యం తస్మాన్నచికేతా వృణీతే.

౨౯

ఇతి ప్రథమవల్లి.

శం—మృత్యో సాంపరాయే పరలోకవిషయే మహతి మహత్ప్రయోజననిమిత్తే ఆత్మ
నో నిర్ణయవిజ్ఞానం యత్ తద్బ్రూహి కథయ సః అస్తభ్యం కిం బహునా యోయం
ప్రకృతాత్మవిషయో వరో గూఢం గహనం దుర్వివేచనం ప్రాప్తః అనుప్రవిష్టః
తస్మాద్వరాదన్యమవివేకిభిః ప్రార్థనీయమనిత్యవిషయం వరం నచికేతా న వృణీతే మనసా
పీతి శ్రుతేర్వచనమితి.

౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతిషు కరవల్లభం ప్రథమవల్లిభాష్యం.

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి.

౩౧

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతిషు కరవల్లభం ప్రథమవల్లిభాష్యవ్యాఖ్యా

రం—తదేవ మే బ్రూహి (యోయమితి) గూఢం ఆత్మతత్త్వమనుప్రవిష్టః యోయం
వరః తస్మాదన్యన్నచికేతా న వృణీతే స్త ఇతి శ్రుతేర్వచనం.

౩౨

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రజరామానుజముని
పరవీరచితం కరవల్లభం ప్రథమవల్లిభాష్యమ్.

క రో ప ని ష ది

ద్వితీయ పల్లీ.

హరిః ఓమ్:—

అన్యచ్ఛ్రేయోన్యద్యుతైవ ప్రేయస్తేఉభే నానార్థేపురు
షగ్ సిసీతః, తయోశ్చేయఆదదానస్య సాధు భవతి
హీయతేర్థాద్య ఉ ప్రేయో వృణీతే.

శం—పరీక్ష్య శిష్యం విద్యాయోగ్యతాం చావగమ్యాహ అన్యత్ పృథగేవ
శ్రేయః నిశ్చేయసం తథా అన్యద్యుతైవ ఆపి చ ప్రేయః ప్రియతరమసి తే ప్రేయ
శ్చేయసీ ఉభే నానార్థే భిన్నప్రయోజనే సతీ పురుషమధికృతం వర్ణాశ్రమాదివిఘ్నం
సిసీతః బద్ధితః తాభ్యాం విద్యాఽవిద్యాభ్యామాత్మకర్తవ్యతయా ప్రయుజ్యతే సర్వః
పురుషః శ్రేయఃప్రేయసోర్హ్యభ్యుదయామృతత్వాగ్ధి పురుషః ప్రవర్తతే అతశ్చేయః
ప్రేయః ప్రయోజనకర్తవ్యతయా తాభ్యాం బద్ధ ఇత్యుచ్యతే సర్వః పురుషః తే యద్య
ప్యేకైకపురుషార్థసంబంధినీ విద్యాఽవిద్యారూపత్వాద్విరుద్ధే ఇత్యన్యతరాపరిత్యాగేనై
కేన పురుషేణ సహానుష్ఠాతుమశక్యత్వాత్తయోర్హి త్వాఽవిద్యారూపం ప్రేయః శ్రేయవివ
కేపలమాదదానస్య ఉపాదానం కుర్వతస్సాధు శోభనం శివం భవతి యస్తుదూరదర్శి
న విమూఢో హీయతే వియుజ్యతే అర్థాత్ పురుషార్థాత్ పారమార్థికాత్ప్రియోజ
నాన్నిత్యాత్మచ్యవత ఇత్యర్థః కోసా య ఉ ప్రేయో వృణీతే ఉపాదత్త ఇత్యేతత్.

ఆ—అభ్యుదయనిశ్చేయసవిభాగప్రదర్శనేన విద్యాఽవిద్యాప్రదర్శనేన చ కేవల
విద్యార్థితయా శిష్యం ప్రథమం స్తోతీత్యాహ (పరీక్ష్యతి) శ్రేయఃప్రేయసోరన్యతరపరి
త్యాగేనైవాన్యతరోపాదానే హేతుమాహ (తే యద్యపీతి) యద్యప్యేకైకపురుషార్థ
సంబంధినీ తథాపి విరుద్ధే.

రం—ఏవం శిష్యం పరీక్ష్య తస్య ముముక్షుస్థైర్యం నిశ్చిత్వ తస్మాదేవదేశ
యోగ్యతాం మన్వానః ముముక్షాం స్తోతి (అన్యచ్ఛ్రేయ ఇతి) అతిప్రశస్తం మోక్ష
వర్తాప్యన్యత్ ప్రియత్వాన్నదం భోగవర్తాప్యన్యత్ తే శ్రేయఃప్రేయసీ పరస్పరవిల
క్షణప్రయోజనే సతీ పురుషం సిసీతః బద్ధితః పురుషం స్వవశతామాపాదయత ఇత్యర్థః
(తయోరితి) తయోర్నర్థే శ్రేయఆదదానస్య మోక్షాయ ప్రయతమానస్య సాధు
భద్రం భవతి యస్తు ప్రేయో వృణీతే స పురుషార్థాత్ భ్రష్టో భవతి ఉఇత్యవధారణే.

శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చ మనుష్యమేతస్తా సంపరీత్య వివినక్తి
ధీరః, శ్రేయో హి ధీరోభిప్రేయసో వృణోతే ప్రేయో
మందో యోగక్షేమాద్యవృణోతే.

౨

స త్వం ప్రియాన్ ప్రియరూపాగ్శ్చ కామా
నభిధ్యాయన్నచికేతోత్యస్రాక్షీః,
నైతాగ్ సృజ్కాం విత్తమయీమవాప్తో

శం—యద్యుభే అపి కర్తుం స్వాయత్యై పురుషేణ కిమర్థం ప్రేయవివాదత్యై
బాహుశ్యేన లోక ఇతి ఉచ్యతే సత్వం స్వాయత్యై తథాపి సాధనతః ఫలతశ్చ మంద
బుద్ధీనాం దుర్వివేకరూపే సతీ వ్యామిశ్రిభూతే ఇవ మనుష్యమేతః పురుషం ఆ ఇతః
ప్రాప్నుతః శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చ అతో హంసఇవాంభసః పయః తా శ్రేయఃప్రేయః
పదార్థా సంపరీత్య సమ్యక్పరిగమ్య సమ్యజ్జనసా ఆలోచ్య గురులాఘవం వివినక్తి పృథ
క్కరోతి ధీరః ధీమాన్ వివిచ్య శ్రేయో హి శ్రేయ ఏవాభివృణోతే శ్రేయసోఽభ్య
ర్హితత్వాత్ తోసా ధీరః యస్తు మందః అల్పబుద్ధిః సః వివేకాసామర్థ్యాత్ యోగ
క్షేమాత్ యోగక్షేమనిమిత్తే శరీరాద్యుపచయరక్షణనిమిత్తమిత్థేతత్ ప్రేయః పశు
పుత్రాదిలక్షణం వృణోతే.

౩

శం—స త్వం పునః పునర్నయా ప్రలోభ్యమానోపి ప్రియాన్ పుత్రాదీన్
ప్రియరూపాంశ్చ అపురఃప్రభృతిలక్షణాన్ కామానభిధ్యాయన్ చింతయన్ తేహం
అనిత్యత్వాసారత్వాదిదోషాన్ హే నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః అతిస్పృహన్ పరిత్యక్త
వానసి అహో బుద్ధిమత్తా తవ నైతామవాప్తవానసి సృజ్కాం సృలిం కుత్సితాం

ఆ—అత్ర ఆనందగిరీయం నాస్తి.

౪

రం—(శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చేతి) శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చ మనుష్యమేతః మనుష్యం
ప్రాప్నుతః తా శ్రేయఃప్రేయఃపదార్థా సమ్యగాలోచ్య నీరక్షీరే హంసఇతి పృథక్క
రోతి ధీయా రమత ఇతి ధీరః ప్రజ్ఞాశాలీ ప్రేయోఽపేక్షయా అభి అభ్యర్హితం శ్రేయ
ఏవ వృణోతే మందమతిః యోగక్షేమాద్యేతోః ప్రేయో వృణోతే శరీరస్యాపచయో
యోగః క్షేమః పరిపాలనమ్.

౫

రం—(స త్వం ప్రియానితి) తాదృశత్వం స్వతో రూపతశ్చ ప్రియాన్
కామ్యమానాన్ స్త్రాదీనిత్యర్థః దుఃఖోదర్కత్వదుఃఖమిత్రత్వాదిదోషయుక్తతయా
నిరూపయన్ త్యక్తవానసీత్యర్థః (నైతాం సృజ్కామితి) విత్తమయీం ధనప్రాయాం

యస్యాం మజ్జంతి బహవో మనుష్యాః.

3

దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యా యా చ విద్యేతి
జ్ఞాతా విద్యాభీప్సినం నచికేతసం మన్యే న త్వా కామా
బహవో లోలుపంత.

౪

అవిద్యాయామంతరే వర్తమానాః స్వయం ధీరాః పండి

శం—మూఢజనప్రవృత్తాం విత్తమయాం ధనప్రాయాం యస్యాం సృతో మజ్జంతి
సీదంతి బహవః సైకే మూఢాః మనుష్యాః.

3

శం—తయోశ్చేయఅదదానస్య సాధు భవతి హీయతేర్థాత్ య ఉ ప్రేయో
వృణీత ఇత్సుక్తం తత్కస్తాత్ యతో దూరం దూరేణ మహతాంతరేణైతే విపరీతే
అన్యోన్యవ్యాప్తరూపే వివేకావివేకాత్తకత్వాత్తమఃప్రకాశావివ విషూచీ విషూ
చ్యా నానాగతీ భిన్నఫలే సంసారమోక్షహేతుత్వేనేత్యేతత్ కే తే ఇతి ఉచ్యతే
యా చావిద్యా ప్రేయోవిషయా విద్యేతి చ శ్రేయోవిషయా జ్ఞాతా నిర్జ్ఞాతా అప
గతా పండితైః తత్ర విద్యాభీప్సినం విద్యాధినం నచికేతసం త్వామహం మన్యే
కస్తాత్ యస్తాదవిద్వద్బుద్ధిప్రలోభినః కామాః ఆభ్యురప్రభృతయో బహవోపి త్వా
త్వాం న లోలుపంత న విచ్ఛేదం కృతవంతః శ్రేయోమార్గాదాత్మోపభోగాభివాంఛా
సంపాదనేన అతో విద్యాధినం శ్రేయోభాజనం మన్య ఇత్యభిప్రాయః.

౪

శం—యే తు సంసారభాజో జనాః అవిద్యాయామంతరే మధ్యే ఘనీభూత

ఆ—అత్ర ఆనందగీరియం నాస్తి.

3-౪

రం—సృష్ట్యాం కుత్సితగతిం మూఢజనసేవితాం ఏతాం నావాప్తవానసి (యస్యా
మితి) ఘృష్టార్థః.

3

రం—(దూరమేతే ఇతి) యా అవిద్యేతి జ్ఞాతా కామకర్మాత్మికా యా చ
విద్యేతి జ్ఞాతా వైరాగ్యతత్త్వజ్ఞానమయా ఏతే దూరం అత్యంతం విషూచీ విషూచ్యా
భిన్నగతీ పరస్పరవిరుద్ధే చ విద్యాభీప్సినం విద్యాధినం విద్యాభీప్సితమితి పాతే ఆహితా
గ్నాన్విదిత్యాన్నిష్ఠాంతస్య పరినిపాతః ఛాందసత్వాద్వా (సత్త్వా కామా ఇతి) కామాః
బహవోపి త్వాం న లోలుపంత శ్రేయోమార్గాద్విచ్ఛేదం న కృతవంతః విషయవశగో
న భవసీత్యర్థః. లుపసచేతి యజుస్తాల్లజ్ఞ్ ఛాన్దసో యలోపః యజ్ఞగస్తాద్వాచ్ఛాన్ద
సమాత్మనేపదం అడభావశ్చ.

౪

రం—అవిద్యా యా చ విద్యేతి జ్ఞాతేతుపాత్తమార్గద్వయే అవిద్యామార్గం

తం మన్యమానాః, దన్త్ర్యమ్యమాణాః పరియంతి మూఢా
అంధేనైవ నీయమానా యథాన్యాః.

౫

న సామృథాయః ప్రతిభాతి బాలం
ప్రమాద్యంతం విత్తమోహేన మూఢం

శం—ఇవ తమసి వర్తమానాః వేద్యమానాః పుత్రపశ్వాదితృష్ణాపాశశతైః స్వయం
ధీరాః ప్రజ్ఞావంతః పండితాః శాస్త్రకుశలాశ్చేతి మన్యమానాస్తే దంద్రమ్యమాణాః
అత్యర్థం కుటిలామనేకరూపాం గతిం గచ్ఛంతో జరామరణరోగాదిదుఃఖైః పరి
యంతి పరిగచ్ఛంతి మూఢాః అవివేకినః అంధేనైవ దృష్టివిహీనేనైవ నీయమానాః
విషమే సథి యథా బహవో అబోధాః మహంతమనర్థమృచ్ఛంతి తద్వత్.

౫

శం—అతఏవ మూఢత్వాత్ న సామృథాయః ప్రతిభాతి సమృధేయత ఇతి
సమృథాయః పరలోకః తత్పాప్తిప్రయోజనః సాధనవిశేషః శాస్త్రీయః సామృథాయః
న చ బాలం అవివేకినం ప్రతి న భాతి న ప్రకాశతే నోపతివత్ ఇత్యేతత్ ప్రమా
ద్యంతం ప్రమాదం కుర్వంతం పుత్రపశ్వాదిప్రయోజనేష్వానర్థమనస్తయా విత్త
మోహేన విత్తనిమిత్తేనావివేకిన మూఢం తమసా చ్ఛన్నం సంతం ఆయమేవ లోకః
యోయం దృశ్యమానః స్త్రీన్నపానాదివిశిష్టః నాస్తి పరః అదృష్టో లోక ఇత్యేవం

ఆ—అత్ర ఆనందగీరియం నాస్తి.

౫

ఆ—సమ్యక్ పరకాలే దేహపాతాదుర్ధ్వమేవ ఈయతే గమ్యత ఇతి

రం—నిందతి (అవిద్యాయామితి) కామకర్మదిలక్షణాయామవిద్యాయాం మధ్యే ఘనీ
భూతఇవ తమసి వర్తమానాః స్వయమేవ ప్రజ్ఞాకాలినః శాస్త్రకుశలాశ్చేతి మన్య
మానాః దంద్రమ్యమాణాః జరారోగాదిదుఃఖపీడితాః అవివేకినః పరిభ్రమంతి అన్యత్
స్ఫుష్టార్థం కేచిత్తు దన్త్ర్యమ్యమాణా ఇతి పాఠమశ్రిత్య విషయకామాగ్నినా ద్రుతచిత్తా
ఇత్యర్థం వర్ణయంతి.

౫

రం—(న సామృథాయ ఇతి) పరలోకసాధనవ్యాపారః అవివేకినం ప్రతి న
ప్రకాశతే ప్రమాద్యంతం అనవహితమనస్కం విత్తమోహేన మూఢం విషయా
శావశీకృతమనోరథం (అయం లోకో నాస్తితి) అయమేవ లోకోఽస్తి పరలోకో
నాస్తితి మన్యమానః మత్క్రియమాణయాతనావిషయో భవతీత్యర్థః వ్యాసారైః
సంయమనే త్వస్థభూయేతి సూత్రే అయం లోకో నాస్తి పర ఉత మానీతి పాఠాదు
సారేణ అయం చ లోకః పరశ్చ లోకో నాస్తిత్యర్థో వర్ణితః తత్ర పక్షే తస్యేతి
శేషః పూరణీయః చశబ్దశ్చాధ్యాహార్యః మానీత్యస్య దుర్వానీత్యర్థః శిష్టపరిగ్రహభావా

అయం లోకో నాస్తి పర ఇతి మానీ

పునఃపునర్వశమాపద్యతే మే.

౬

శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్యః
శృణ్వంతోపి బహవో యం న విద్యుః,

ఆశ్చర్యో వక్తా కుశలోస్య లభా

ఆశ్చర్యో జ్ఞాతా కుశలానుశిప్తుః

౭

న నరేణావరేణ ప్రోక్త ఏష సువిజ్ఞేయో బహుధా

శం—మననశీలో మానీ పునః పునర్జనిత్వావశం ఆధీనతామాపద్యతే మే మృత్యోర్మృత్యు
జన్తమరణాదిలక్షణదుఃఖప్రబంధానురూఢవివ భవతీత్యర్థః.

౬

శం—ప్రాయేణ హ్యేవంవిధవివ లోకః యస్తు శ్రేయోగ్ధీ సహస్రేషు కల్పి
దేవాత్మవిద్యవతి త్వద్విధః యస్తాచ్చ)వణాయాపి శ్రవణార్థం శ్రోతుమపి యో న
లభ్య ఆత్మా బహుభిః అనేకైః శృణ్వంతోపి బహవః అనేకేనస్యే యం ఆత్మానం న
విందంతి అభాగినోఽనంస్మృతాత్మానో న విజానీయః కిం చ అస్య వక్తాప్యాశ్చర్యః
అద్యుతపదేవానేకేషు కల్పిదేవ భవతి తథా శ్రుత్వాప్యస్యాత్మనః కుశలః నిపుణవివానే
కేషు లభా కల్పిదేవ భవతి యస్తాదాశ్చర్యో జ్ఞాతా కల్పిదేవ కుశలానుశిప్తుః కుశలేన
నిపుణేనాచార్యేణానుశిప్తున్.

౭

శం—కస్తాత్ న హి నరేణ మనుష్యేణావరేణ ప్రోక్తః అవరేణ న ప్రా

చ—సమ్మరాయః.

౬

చ—అత్ర ఆనందగరీయం నాస్తి.

౭

రం—దయం లోకో నాస్తిత్వస్యాపత్తిర్నిష్టవ్యా దుర్తానీ పునః పునర్వశమాపద్యత
ఇతి ఉత్తరత్ర సంబధ్యతే.

౬

రం—(శ్రవణాయాపీతి) యః ప్రసిద్ధః పరమాత్మా సః అనేకైః పురుషైః
శ్రోతుమపి న లభ్య ఇత్యర్థః శ్రవణలాభోపి మహాసుకృతఫలమితి భావః (శృణ్వంతో
పీతి) న హి శ్రోతృణాం సర్వేషాం పరమాత్మప్రతిపత్తిస్ఫులభేతి భావః (ఆశ్చర్యో
స్యేతి) అస్య కుశలో వక్తా కుశలః ప్రాప్తా చ దుర్లభఇత్యర్థః (ఆశ్చర్యో జ్ఞాతేతి)
కుశలేనాచార్యేణానుశిప్తో జ్ఞాతాప్యాశ్చర్యః 'మనుష్యాణాం సహస్రేషు కల్పిద్యుతతి
సిద్ధయే, యతతామపి సిద్ధానాం కల్పిత్వాం వేత్తి తత్త్వతః' ఇత్యుక్తేరితి భావః.

౭

రం—(న నరేణావరేణి) అవరేణ అశ్రేష్ఠేన ప్రాకృతేన పాండిత్యమాత్ర

చింత్యమానః, అనన్యప్రాక్తే గతిరత్ర నాస్తి అణీయాన్
హ్యతర్క్యమణుప్రమాణాత్.

౮

శం—కృతబుద్ధి నేత్రేతత్ ఉక్త ఏష ఆత్మా యం త్వం మాం పృచ్ఛసి న హి సుష్ట
సమ్యగ్విజ్ఞేయః విజ్ఞాతుం శక్యః యస్మాద్బహుధా అస్తి నాస్తి కర్తాకర్తా శుద్ధోఽశుద్ధ
ఇత్యాద్యనేకథా చింత్యమానో వాదిభిః కథం పునస్సువిజ్ఞేయ ఇతి ఉచ్యతే అనన్యప్రాక్తే
అనన్యేన అపృథగ్దర్శినా ఆచార్యేణ ప్రతిపాద్యబ్రహ్మాత్మభూతేన ప్రాక్తే ఉక్తే ఆత్మని
గతిః అనేకథా అస్తి నాస్తీత్యాదిలక్షణా చింతాగతిరస్తి న్నాత్మని నాస్తి న విద్యతే
సర్వవికల్పగతిప్రత్యక్షమితత్వాదాత్మనః అథ వా స్వాత్మభూతేనన్యస్తి న్నాత్మని
ప్రాక్తే ఆత్ర గతిః అన్యస్యావగతిరస్తి జ్ఞేయస్యాన్యస్యాభావాత్ జ్ఞానస్య హ్యేషా
నిష్ఠా యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం అతోఽవగంతవ్యాభావాన్న గతిరత్రావశ్యతే, సంసారగతి
ర్వాత్ర నాస్తి అనన్యఆత్మనిప్రాక్తే నాంతరీయకత్వాత్తద్విజ్ఞానఫలస్య మోక్షస్య అథవా
ప్రాచ్యమానబ్రహ్మాత్మభూతేనాచార్యేణ ప్రాక్తే ఆత్మన్యగతిః అనవబోధః అపరిజ్ఞాన
మత్ర నాస్తి భవత్యేవావగతిస్తద్విషయా శ్రోతుస్తదనన్యోహమిత్యాచార్యస్సేత్యర్థః.
ఏవం సువిజ్ఞేయ ఆగమవతాచార్యేణానన్యతయా ప్రాక్తఇత్యర్థః. అణీయానణుప్రమా
ణాదపిసమ్మద్యతే ఆత్మా అతర్క్యం అణుప్రమాణో న తర్క్యః స్వబుద్ధ్యభ్యాసేన
కేవలేన తర్క్యమాణే అణుపరిమాణే కేనచిత్ స్థాపితే ఆత్మని తతోఽణుతరమన్యో
భ్యూహతి తతోఽన్యన్యోఽణుతరమమితి న హి తర్క్యస్య నిష్ఠా క్వచిద్విద్యతే.

౮

ఆ—అణుత్వం పరోక్షత్వం.

౮

రం—ప్రయోజనవేదాంతశ్రవణేన నరేణ దేహాత్మాభిమానినా ఏష ఆత్మా సువిజ్ఞేయో
న భవతి కుతో హేతోః (బహుధా చింత్యమానః) వాదిభిరితి కేషః (అనన్యప్రాక్తే
గతిరత్రనాస్తి) అనన్యేన ఉచ్యమానాత్మనోఽనన్యేన తదేకాంతినా బ్రహ్మాత్రసాక్షా
త్కారిణా ప్రాక్తే ఆత్మని యాదృశీ అవగతిః సా ఆత్మావగతిరవరేణ ప్రాక్తే నాస్తీ
త్యర్థః. యద్వా ఆత్ర సంసారే గతిః చంక్రమణం నాస్తీత్యర్థః. యద్వా అనన్యప్రాక్తే
స్వయమవగతే గతిః ఆత్మావగతిరస్తిత్యర్థః. అన్యప్రాక్తఇతి పాఠే అవరసరప్రాక్తే
సత్త్వాత్పావగతిరస్తిత్యర్థః. నను యేన కేనచిదుపదిష్టే పూర్వహాహాకాలినస్సన్య
దేవేత్యత ఆహ (అణీయాన్ హ్యతర్క్యమణుప్రమాణాత్) యతోఽణోరన్య
ణీయానాత్మా అతస్తత్స్వరూపం తర్కాగోచరం.

౮

నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా ప్రోక్తాన్యేనైవ సుజ్ఞా
నాయ ప్రేష్ట యాం త్వమాపసృత్యధృతిర్భతాసి త్వాదృ
జ్ఞో భూయాన్నచికేతః ప్రప్టా.

F

జానామ్యహం శేవధిరిత్యనిత్యం న హ్యధ్రువైః ప్రాప్యతే

శం—అతోఽనన్యప్రాక్తే ఆత్మస్యత్వన్నా యేయమాగమప్రతిపాద్యాత్మని
మతిః నైషా తర్కేణ స్వబుద్ధ్యభ్యూహమాత్రేణాపనేయా న ప్రాపణీయేత్యర్థః. నాప
నేతవ్యా వా న హంతవ్యా తార్కితో హ్యనాగమజ్ఞః స్వబుద్ధిపరికల్పితం యత్కించి
దేవ కథయతి ఆతపివ చ యేయమాగమప్రసూతా మతిరన్యేనైవాగమాభిజ్ఞేనాచార్యే
జైవ తార్కికా ప్రోక్తా సతీ సజ్ఞానాయ భవతి హే ప్రేష్ట ప్రియతమ కాపునస్సా
తర్కాగమ్యా మతిరితి ఉచ్యతే యాం త్వం మతిం మద్వరప్రదానేన ప్రాప్తవానసి
సత్యా అపితథవిషయా ధృతిర్భస్య తవ సః త్వం సత్యధృతిర్భతాసీత్యనుకంపయాన్నాహ
మృత్యుర్నచికేతసం వక్ష్యమాణవిజ్ఞానస్తుతయే త్వాదృక్ త్వత్తుల్యః సః అస్తభ్యం
భూయాత్ భవతాత్ భవత్వస్యః పుత్రశ్శిష్యో వా ప్రప్టా కీదృక్ యాదృక్ త్వం
హే నచికేతః ప్రప్టా.

F

శం—పునరపి తుష్ట ఆహ (జానామ్యహం) శేవధిః నిధిః కర్తృఫలలక్షణః
నిధిరివ ప్రార్థ్యత ఇతి అసాపనిత్యమితి జానామి న హి యస్తాదనిత్యైరధ్రువైర్నిత్యం
ధ్రువం తత్ప్రాప్యతే పరమాత్మాభ్యం శేవధిః యస్తస్వనిత్యస్సఖాత్తకశ్చేవధిః స ఏవాని

ఆ—అత్రానందగిరియం నాస్తి.

F

ఆ—మయా జానతాపి బహ్వయాసం కర్తృ కృతం త్వం దీయమానమపి

రం—తదేవాహ (నైషాతర్కేణ మతిరితి) ఏషా ఆత్మవిషయిణీ మతిస్తర్కేణా
ప్రాపణీయా నేత్యర్థః అతస్తర్కమశలేనాపి స్వయం జ్ఞాతుం న శక్యేత్యర్థః (ప్రోక్తా
న్యేనైతి) హే ప్రేష్ట ప్రియతమ స్వస్తాదన్యేనైవ గురుణా ఉపదిష్టైవ మతిర్హేత
సాధనజ్ఞానాయ భవతి కా పునస్సా మతిరిత్యత్రాహ. (యాం త్వమాప ఇతి) యాం
మతిం త్వమాపః ప్రాప్తవానసి సిషాధయిషితతయా నిశ్చిత్తవానిత్యర్థః. సత్యధృతిరసి
సత్యా అప్రకంప్యా ధృతిర్భస్య స తథోక్తః బలేత్యనుకంపయాం (త్వాదృగితి)
త్వాదృశశ్శిష్యోఽస్తాకం భూయాదిత్యర్థః.

F

రం—పునరపి తుష్ట ఆహ (జానామ్యహమితి) శేవధిః నిధిః కుదేరావ్యైశ్వర్య
మేవం జాతీయకం కర్తృఫలలక్షణమనిత్యమితి జానామి (న హ్యధ్రువైరితి) ధ్రువం

హి ధ్రువం తత్, తతో మయా నాచికేతశ్చితోగ్నిరని
తైర్ద్రవైః ప్రాప్తవానస్మి నిత్యం.

౧౦

కామస్యాప్తిం జగతః ప్రతిష్ఠాం
క్రతోరానంత్యమభయస్య పారం,

శం—తైర్ద్రవైః ప్రాప్య తే హి యతః తస్మాన్మయా జానతాసి నిత్యమనిత్యసాధనైర్ను
ప్రాప్యత ఇతి నాచికేతశ్చితోగ్నిః అనితైర్ద్రవైః పశ్వాదిభీన్న్వర్గసుఖసాధనభూతో
ఽగ్నిర్నిర్వర్తిత ఇత్యర్థః తేనాహమధికారాపనో నిత్యం యామ్యం స్థానం స్వర్గాఖ్యం
ప్రాప్తవానస్మి నిత్యత్వమాపేక్షికం.

౧౦

శం—త్వం తు కామస్యాప్తిం సమాప్తిం ఆశ్రమి హి సర్వే కామాః పరిస
మాప్తాః జగతః అధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవాదేః ప్రతిష్ఠాం ఆశ్రయం సర్వాత్మకత్వాత్
క్రతోః ఫలం హైరణ్యగర్భం పదం ఆనంత్యం అభయస్య చ పారం పరాం
నిష్ఠాం స్తోమం స్తుత్యం మహత్ అణిమాద్యైశ్వర్యాద్యనేకగుణసహితం స్తోమం చ
తన్నహచ్చ నిరతిశయత్వాత్ స్తోమమహత్ ఉరుగాయం విస్తీర్ణం గతిం ప్రతిష్ఠాం
స్థితిమాత్మనఉత్తమామసి దృష్ట్వా ధృత్యా చైర్యేణ ధీరః నచికేతో ధీమాంత్సక్ అత్య

ఆ—తత్ఫలం న గృహ్ణాసి మత్తోధిక ప్రజ్ఞాసీతి సంతోమాత్ స్తూతీత్యాహ (పునరసి
కుప్త ఆహేతి)

౧౦

రం—తత్ ఆత్మతత్త్వం అధ్రువైః అనిత్యఫలసాధనభూతైరనిత్యద్రవ్యసాద్యైర్వా
కర్తృభిర్యర్థః (తతో మయేతి) ఏవం జ్ఞాతవతా మయా బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనజ్ఞానోద్దేశేన
అనిత్యైరిష్టకాదిద్రవ్యైర్నాచికేతోఽగ్నిశ్చితః తస్మాద్దేతోర్నిత్యఫలసాధనం జ్ఞానం
ప్రాప్తవానస్మి త్యర్థః. అతో బ్రహ్మప్రాప్తేర్జ్ఞానైకసాధ్యత్వస్య న విరోధః.

౧౦

రం—త్వాదృశోఽగ్ని భూయాన్నచికేతః ప్రప్తేతి పూర్వమంత్రోక్తం నచికే
తసశ్చివగాధికారం విపుణోతి (కామస్యాప్తిమితి) క్రతోః కర్తృణః ప్రతిష్ఠాం ఫల
భూతాం జగతః కామస్యాప్తిం చతుర్ముఖస్థానపర్యంతసర్వలోకసమ్బంధిస్త్రాదివిషయా
త్మకకామప్రాప్తిం చ దృష్ట్వా మోక్షస్వరూపమాహ (ఆనంత్యమభయస్య పారమిత్యా
దినా) అవివాశిత్యమత్యంతనిర్భయత్వమపహతపాశ్చత్వసత్యసంకల్పత్వాదిమహాగుణ
గణరూపస్తోమం ఉరుగ్గతిం చ స్థైర్యం చ మోక్షగతం దృష్ట్వా తాకికానాగ్నమాత్
ప్రజ్ఞాకాలిత్యాత్మకత్వవనీత్యర్థః యద్వా మోక్షరూపపరమాత్మస్వరూపవిష సర్వ

* స్తోమమహదురుగాయం ప్రతిష్ఠాం దృష్ట్వా

ధృత్యా ధీరో నచికేతోత్యస్త్రాక్షీః.

౧౧

తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వ

రేష్ఠం పురాణమ్, అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం

శం—స్త్రాక్షీః పరమేవాకాంక్షన్నతిసృష్టవానసి సర్వమేతత్సంసారభోగజాతం అహో
బలానత్తమగుణోసి.

౧౧

శం—యం త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛస్యాత్తానం తం దుర్దర్శం దుఃఖేన దర్శనస్యేతి
దుర్దర్శం అతినూత్నత్వాత్ గూఢం గహనం అను ప్రవిష్టం ప్రాకృతవిషయవికార
విజ్ఞానైః ప్రచ్ఛన్నమిత్యేతత్ గుహాహితం గుహాయాం బుద్ధా స్థితం తత్ప్రోపలభ్య
త్వాత్ గహ్వరే విషయే అనేకానర్థసంకటే తిష్ఠతీతి గహ్వరేష్ఠం యతఏవం గూఢమను
ప్రవిష్టో గుహాహితశ్చ అతో గహ్వరేష్ఠః అతో దుర్దర్శః తం పురాణం పురాతనం
అధ్యాత్మయోగాధిగమేన విషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్య చేతన ఆత్మని సమాధానమధ్యా
త్మయోగః తస్మాదిగమః తేన మత్వా దేవమాత్మానం ధీరో హర్షశోకావాత్సన ఉత్క-

ఆ—అత్రానందగీర్యం నాస్తి.

౧౧

ఆ—యశ్చ త్వయా దేహవ్యతిరిక్త ఆత్మా పృష్టః తస్యైవ పరమార్థస్వరూప
జ్ఞానం సనిదానబంధనివర్తకం పరమానందప్రాప్తిసాధనం ధర్మ్యం చ నాతఃపరం శ్రేయ
స్సాధనమస్తీతి పృష్టస్య పుస్తనః ప్రశంసయా చ ప్రజ్ఞానం ప్రశంసతి (యం త్వం

రం—కామావాప్తిం తత్త్వేన సకలజగదాధారత్వం క్రతోరసంతఫలరూపతాం చేత్యేవం
సర్వం పరమాత్మవిషయతయా యోజనీయమ్.

౧౧

రం—తృతీయం ప్రశ్నం ప్రతి వక్తి (తం దుర్దర్శమిత్యాది నా మంత్రద్వ
యేన) దుర్దర్శం శ్రవణాయాపి బహుభిర్వ్యోనలభ్య ఇత్యుక్తరీత్యా ద్రష్టుమశక్యం
గూఢం తిరోధాయకకర్తృరూపావిద్యాతిరోహితం సర్వభూతానుప్రవిష్టం గుహాహితం
హృదయగుహావర్తనం గహ్వరేష్ఠం అంతర్యామిణం పురాణం ఆనాదిం అధ్యాత్మ
యోగాధిగమేన విషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్య చేతన ఆత్మని సమవధానమధ్యాత్మయోగః
యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞాః యదా పంచావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహేత్వాది నా
వత్సృమాణః తేన యాయమధిగమః జీవాత్తజ్ఞానం తేన హేతునా దేవం పరమాత్మానం
మల్వేత్సర్వధః జీవాత్తజ్ఞానస్య పరమాత్మజ్ఞానహేతుత్వాదితి భావః హర్షశోకా విషయ

* స్తోమం మహదితి రంగరామానుజీయపాఠః.

మత్వా ధీరో హర్ష శోకా జహాతి.

౧౨

ఏతచ్చుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్య
మణు మేతమాప్య, స మోదతే మోదనీయగ్ హి లభ్యా

శం—ర్హాపకర్ష యారభావాజ్జహాతి.

౧౩

శం—కిం చ ఏతదాత్మ తత్త్వం యదహం వత్సామి తచ్చుత్వా ఆచార్యసకా
శాత్సమ్యుగాత్తభావేన పరిగృహ్య ఉపాదాయ మర్త్యః మరణధర్మా ధర్మాదనపేతం
ధర్మ్యం ప్రవృహ్య ఉద్యమ్య పృథక్పృథ్య శరీరాదే అణుం సూక్ష్మం ఏతం ఆత్మాన
మాప్య ప్రాప్య సః మర్త్యో విద్వాన్మోదతే మోదనీయం హి హర్షణీయమాత్మానం లభ్యా

ఆ—జ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యాదిసా).

౧౪

రం—లాభాలాభప్ర స క్తహర్ష శోకా జహాతీత్యర్థః.

౧౫

రం—(ఏతచ్చుత్వా సంపరిగృహ్యేతి) ఏతత్ ఆత్మ తత్త్వం శ్రుత్వా సముపి
గృహ్య మననాదికం కృత్యేత్యర్థః ధర్మ్యం కర్తసాధ్యం శరీరాది ప్రవృహ్య పృథక్పృ
థ్య పరిత్యజ్యేత్యర్థః ఏతం స్వాత్మభూతం అణుం సూక్ష్మతయా చక్షురాద్యగోచరం
అణీయాక్ హ్యప్ర తర్క్యమితి నిర్దిష్టం పరమాత్మానం దేశవిశేషే ప్రాప్య సః విద్వాన్
మోదనీయం శ్రీలివిషయమపహతపాప్తత్వాదిగుణాప్తకవిశిష్టం స్వస్వరూపం లభ్యా
మోదతే అనందీభవతీత్యర్థః 'ఏష సంప్రసాదోస్తాచ్చరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతి
రుపసంపద్య న్నేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స తత్ర పర్యేతి జత్త్వ శ్రీడన్రమమాణ'
ఇతి శ్రుత్యర్థోఽత్రానుసంధేయః ఏవం ప్రశ్నోత్తరముక్త్యా నచికేతనం మోక్షార్హత్వేన
స్తౌతి (వివృతం నచ్చేతి) నచికేతనం ప్రతి బ్రహ్మరూపం ధామ వివృతద్వారం ప్రవే
శార్హం మన్యే ఇత్యర్థః 'తస్యైష ఆత్మా విశతి బ్రహ్మధామే'తి శ్రుతేః నను బ్రహ్మ
జ్ఞం దేవమీద్యం విదిత్వేతి శ్రుత్యైకార్థాయ అధ్యాత్మయోగాధిగమేన మత్వేత్య
త్రాసి పరమాత్మాత్మకజీవః ప్రతిపాద్యతాం తతశ్చ తం దుర్దర్శమితి పూర్వఖండోపి
జీవపరఏవాస్తు తతశ్చ శ్రవణాయాపి బహుభిర్వో న లభ్య ఇతి పూర్వసందర్భోపి
పరిశుద్ధజీవస్వరూపపరఏవాస్తు తతశ్చ 'ఆశ్చర్యవత్పశ్యతి కశ్చిదేనమాశ్చర్యవద్వదతి
తదైవ చాన్యః ఆశ్చర్యవచ్చైవమన్యశ్శృణోతి శ్రుత్వాప్యేనం వేద న చైవ కశ్చి'దితి
పరిశుద్ధాత్మవిషయగీతావచనైకార్థ్యమప్రుపద్యత ఇతి చేన్న బ్రహ్మజ్ఞమితి మంత్రే
బ్రహ్మజత్వరూపప్రకమశ్రుతజీవలింగబలేన చరమశ్రుతదేవశబ్దస్య దేవాత్మకత్వరూపా
ర్థాశ్చియణోసి తం దుర్దర్శమితి మంత్రే తాదృశజీవలింగాభావేన దేవమిత్యస్య దేవాత్మక
మిత్యర్థాశ్రయణాయోగాత్ ఏతదేవాభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకృతా గుహంప్రవిష్టా

వివృతగ్ సద్వ సచికేతసం మన్యే.

౧౩

అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్తాత్ప్రతాకృతాత్,

శం—తదేతదేవంవిధం బ్రహ్మ సద్వ భవనం సచికేతసం త్వాం ప్రత్యపావృతద్వారం వివృతం అభిముఖభూతం మన్యే మోక్షార్థం త్వాం మన్యే ఇత్యభిప్రాయః. ౧౩

శం—ఏతచ్ఛ్రుత్వా సచికేతాః పునరాహ యద్యహం యోగ్యః ప్రసన్న శాసి భగవంతాం ప్రతి అన్యత్ర ధర్మాత్ శాస్త్రీయాధర్మానుష్ఠానాత్తత్ఫలాత్తత్కార కేభ్యశ్చ పృథుగ్భూతమిత్యర్థః తథా అన్యత్రాధర్మాత్ తథా అన్యత్రాస్తాత్ప్రతాకృతాత్

ఆ—అత్రానందగీయం నాస్తి.

౧౩

ఆ—యది దేహవ్యతిరిక్తస్యాత్మనః ప్రథమం పృష్టస్య పరమార్థస్వరూపజ్ఞాన

రం—వితి సూత్రే పరమాత్మనస్తావత్తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టమితి గుహాప్రవేశో దృశ్యత ఇత్యుక్తం తథైవాయం మంత్రః పరమాత్మవరతయా వ్యాసార్వైరపి వివృతః గహ్వరేష్ఠమితి వదేన తు పరమాత్మనః గహ్వరశబ్దితదుర్విశ్లేయపరిశుద్ధాత్మస్వరూప శరీరకత్వమప్యుక్తమ్. ఇయాంస్తు విశేషః బ్రహ్మజ్ఞమితి మంత్రే పరమాత్మాత్మకపరిశుద్ధ జీవస్వరూపం ప్రతిపాద్యతే తం దుర్దర్శమితి మంత్రే తు జీవశరీరకపరమాత్మస్వరూపం ప్రతిపాద్యత ఇతి న తయోరైకార్థ్యహానిః. ౧౩

రం—న హ్యధ్రువైః ప్రాప్యతే హి ధ్రువం తత్ ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్యధర్మమణుమేతమాప్య న మోదతే మోదనీయం హి లబ్ధ్వా అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షతోకా జహాతీతి ప్రదేశేషు ధర్మఫలవిలక్షణతయా జ్ఞానసాధ్యతయా ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్యస్య స్వరూపం చోక్త ప్రదేశేష్వేవ ధర్మవిలక్షణతయా మత్వేతి ప్రతిపన్నస్యోపాయస్య స్వరూపం చ ధీరో హర్షతోకా జహాతీత్యత్ర ధీరఇతి ప్రతిపన్నస్య ప్రాప్తుశ్చ స్వరూపం చ శోధయితుం పృచ్ఛతి (అన్యత్ర ధర్మాదిత్యాదినా) నను భాష్యే దేవం మత్వేత్యపాస్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్యభూతస్య దేవస్య అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతి వేదితవృతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్తుః ప్రత్యగ్భూతనశ్చ మత్వా ధీరో హర్షతోకా జహాతీతి నిర్దిష్టస్య బ్రహ్మోపాసనస్య చ స్వరూపశోధనాయ పునః పప్రచ్ఛ అన్యత్ర ధర్మాదితీత్యుక్తేః కథం తద్విరుద్ధతయా ధీర ఇతి నిర్దిష్టస్య ప్రాప్తురిత్యుచ్యత ఇతి చేత్ మైవం వోచః అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతి వేదితవృతయా నిర్దిష్టమాత్మశబ్దవాచ్యం ప్రజాపతివిద్యాప్రతిపన్నముపాస్యం ప్రాప్యభూతం పరిశుద్ధస్వస్వరూపమేవ అతస్తస్యాపి ప్రాప్యనిర్దేశకత్వమేవ వస్తు గత్యా తస్య ప్రాప్తురభిన్నత్వాత్ ప్రాప్తుః ప్రత్యగ్భూతనశ్చేతి భాష్యం న విరోధ్యుతే

శం—అతిక్రాంతాత్కాలాత్ భవ్యాచ్చ యత్తద్భవిష్యతశ్చ తథా వర్తమానాత్

ఆ—ది నా) అతవీవ వరదానవ్యతిరేకేణ అపూర్వోయం ప్రశ్న ఇతి నాశంకసియం

రం—విలక్షణం యచ్చేతి చ శబ్దద్వయమశ్రోమ్యత తదాఽన్యత్ర శబ్దయుగద్వయస్య స్వరసతః ప్రతీతం సామానాధికరణ్యం పర్యవృత్త్యత. అతః ప్రకమరీత్యనుసారిప్రతీత సామానాధికరణ్యభంగే కారణాభావాదన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యయమవ్యంశః ప్రాప్యబ్రహ్మపరవీవాస్తు న చ 'నాయమాత్మా ప్రపచనేన లభ్యో న మేధయే'త్యుపాయ విశేషప్రతిపచనదర్శనేన ఉపాయవిశేషప్రశ్నస్యావ్యత్రైవాంతర్భావ్యతయా చ శబ్దా భావేఽవ్యన్యత్ర శబ్దయుగద్వయస్య సామానాధికరణ్యం భంజసియమితి చేన్న ప్రతిపచ నేసినాయమాత్మా ప్రపచనేన లభ్య ఇతి ప్రీతిరూపావన్నజ్ఞానైకలభ్యత్వవిలక్షణప్రాప్యధర్మ విశేషోపదేశేనైవ దర్శనేన ఉపాయప్రధానప్రతిపచనాదర్శనాత్. "నాశాంతమాన సోవాసి ప్రజ్ఞానేనైవమాప్నుయాత్, యద్వవిజ్ఞానవాస్థవత్సమనస్కుస్స దాశుచిః న స తత్పదమాప్నోతి"తి ప్రతిపచనదర్శనాదన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రేతి ప్రసిద్ధోపాయవిరోధి ప్రశ్నఇత్యపి కిం న స్యాత్. ప్రాప్యస్య ప్రీతిరూపావన్నజ్ఞానైకోపాయత్వకథనేన ఉపాయే ప్రీతిరూపావన్నత్వరూపవిశేషః ఫలివ్యతీతి చేత్ ఫలతు నామ నైతావతోపాయస్య ప్రశ్నప్రతిపచనప్రధానవిషయత్వం వత్తవ్యమిత్త్యస్తి. కిం దేవదత్తభవనమితి ప్రశ్నస్య వా బహుచంపకాలంకృతనిఘ్నటం ద్వారోపాంతలిఖితశంఖచక్రపద్మకం దేవదత్తభవనమితి తత్ప్రశ్నప్రతిపచనస్య వా నిఘ్నటద్వారోపాంతప్రధానకత్వం కశ్చిదభ్యువైతి. అతోఽన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యపి అన్యత్ర శబ్దచతుష్టయసామానాధికరణ్యలిప్సయా ధర్మాధర్మసాధ్యవిలక్షణబ్రహ్మవిషయవీవాయమితి చేత్ అత్రోచ్యతే అసౌ దేవదత్తాదుత్పన్నో న భవతి అపితు యజ్ఞదత్తాదితి వాక్యం శ్రుత్వా దేవదత్తాదన్యం యం వశ్యసి తం మే బ్రూహీతి ప్రవృత్తస్య ప్రతిపచనస్య దేవదత్తాన్యయజ్ఞదత్తపరత్వవల్ లక్షణయా దేవదత్తప్రత్యాన్యప్రశ్నపరత్వస్యాప్రతీతేః తద్వత్ కర్మసాధ్యం న అపి తు జ్ఞానసాధ్యమిత్యుపదేశానంతరప్రవృత్తస్య ధర్మాదన్యత్రేతి ప్రశ్నస్య ధర్మవిలక్షణజ్ఞానరూపోపాయపరత్వమేవ యుక్తం న తు ధర్మశబ్దలక్షణయా ధర్మసాధ్యవిలక్షణ బ్రహ్మపరత్వం. తథా అధర్మాదన్యత్రేత్యత్రాపి సామానాధికరణ్యోనోపాయపరత్వమేవ నిశ్చితం. కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నవిలక్షణవాచకే ఉపరితనాన్యత్ర శబ్దద్వయే కాలత్రయాపరిచ్ఛిన్నోపాయపరామర్శానంభవాత్ సామానాధికరణ్యభంగేన ప్రాప్యపరత్వమేవ యుక్తం. నీలా దీర్ఘో రక్షో హ్రస్వః కఇత్యుక్తే నీలదీర్ఘపదయోరవిరోధాత్ సామానాధికరణ్యం సిద్ధ్యతిరక్తహ్రస్వయోశ్చ పరస్పరావిరోధాత్ సామా

శం—కృతం, కార్యం అకృతం కారణం అస్తాదన్యత్ర కించ అన్యత్ర భూతాచ్చ
 ఆ—మేవ శ్రేయస్సాధనం తస్మి తదేవ బ్రూహిత్యాహ (యద్యహం యోగ్యత్యా
 రం—అతః ప్రథమం తావత్ ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనః స్వరూపమాహ న జాయతే మ్రి
 యతే వా విపశ్చిదితీత్యుత్తరభాష్యమపి న విరోశ్యతే న హి 'న జాయతే మ్రియతే
 వా విపశ్చి'దితి మంత్రప్రతిపాద్యస్య విపశ్చిచ్ఛబ్దితపరిశుద్ధస్వరూపస్య ప్రాప్త్యరూపతోప
 పత్తిః 'ఆత్మేంద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహర్షసీషిణః, విజ్ఞానసారధిర్వస్తు మనః
 ప్రగ్రహవాన్నరః. సోఽధ్వనః పారమాపన్నతి తద్విష్ణుః పరమం పద'మితి మంత్రప్రతి
 పాద్యనైవ ప్రాప్త్యరూపత్వాత్ తదైవ 'విశేషణా'చ్చేతి సూత్రభాష్యే ప్రతిపాది
 తత్వాత్ అతఏవ ప్రాప్త్యప్రాప్తైకాధికరణ్యనిర్దేశవరే గుహామస్తే) ఛాయాతపావి
 త్యత్ర అజ్ఞత్వవాచినా చ్ఛాయాశబ్దేన నిర్దేశో దృష్టః న తు విపశ్చిచ్ఛబ్దేన అతో
 యథోక్తపివార్థః. అయం మంత్రో వ్యాసార్యైః 'త్రయాణా'మితి సూత్రే వివృతః
 ధర్మః ఉపాయః ధర్మాదన్యత్ర ప్రసిద్ధోపాయవిలక్షణ్యధర్మః. అధర్మః ధర్మేతరఉపే
 యః అధర్మాదన్యత్ర ప్రసిద్ధసాధ్యవిలక్షణం ఫలమిత్యధర్మః. అస్తాదితి బుద్ధిస్థస్తత్సాధతో
 వివక్షితః సపిపాపేతా న హి ప్రసిద్ధోపేత్సవిలక్షణః సాధకావస్థాయామితరఫలవిరక్త
 త్వాత్ ఫలదశాయామావిర్భూతగుణాష్టకవిశిష్టస్వరూపత్వాచ్చ కృతాకృతాదితి ధర్మా
 దీనాం విశేషణం కృతాకృతాధర్మాదేర్విలక్షణం భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ ధర్మాదేర్వి
 లక్షణం యదిత్యధర్మః ఇత్యేకాం వ్యాఖ్యాం కృత్వా తస్మిన్నతే తు కృతాకృతాత్
 భూతాద్భవ్యాచ్చ ధర్మాదన్యత్ర తాదృశాదధర్మాదన్యత్ర తాదృశాదస్తాచ్చన్యత్ర
 ఇత్యన్యత్ర శబ్దత్రయేణైవోపపత్తే అన్యత్ర భూతాద్భవ్యాచ్చేత్యన్యత్ర శబ్దవైయర్థ్యం
 ఉపాయస్య కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నతయా తత్ర కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నవైలక్షణ్యానన్వ
 యం చ పర్యాలాచ్య యద్వేత్వాదినా అపరా వ్యాఖ్యా కృతా తదుచ్యతే యద్వా
 ధర్మాదధర్మాచ్చన్యత్రే త్యుపాసనప్రశ్నః పుణ్యపాపరూపసాధనవిలక్షణత్వాదుపాస
 నస్య. కృతాకృతాత్ భూతాత్ భవ్యాచ్చ అన్యత్ర యదితి కాలాపరిచ్ఛిన్నముపేయం
 పృష్టం. ఉపేతురపి చేతనస్య నిత్యత్వాత్ ప్రాప్యంతర్భావాచ్చ తతఏవ తస్యాపి
 తంత్రేణ ప్రశ్నః తదంతర్గతం చ ప్రాప్తుః స్వరూపమితి వక్ష్యతే. తత్ర యత్తచ్ఛబ్దా
 త్రితయపరావితి భావ ఇతి. నన్వస్మిన్నపి పక్షే ప్రవృత్త్యద్వయపరత్వాశ్రయణమపి
 క్లిష్టమేవ అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదితి ప్రకమస్థాన్యత్రశబ్దద్వయసామానాధికర
 ãవత్ అన్యత్రాస్తాత్కృతాకృతాదన్యత్ర భూతాదిత్యుపరితనాన్యత్ర శబ్దద్వయస్యాపి
 సామానాధికరణ్యనైవ ప్రతీతేః యది తత్ర ధర్మాధర్మవిలక్షణం యచ్చ కాలత్రయ

శం—అతిక్రాంతాత్కాలాత్ భవ్యాచ్చ యత్తద్భవిష్యత్తచ్చ తథావర్తమానాత్

ఆ—ది నా) అతవీప పరదానవ్యతిరేకేణ అపూర్వోన్మయం ప్రశ్నఇతి నాశంకసీయం

రం—విలక్షణం యచ్చేతి చ శబ్దద్వయమశ్రోమ్యత తదాఽన్యత్ర శబ్దయుగద్వయస్య స్వరసతః ప్రతీతం సామానాధికరణ్యం పర్యవ్యక్త్యత. అతః ప్రకమరీత్యనుసారిప్రతీత సామానాధికరణ్యభంగే కారణాభావాదన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యయమవ్యంశః ప్రాప్యబ్రహ్మపరవివాదు న చ 'నాయమాత్మా ప్రపచనేన లభ్యో న మేధయే'త్యుపాయ విశేషప్రతిపచనదర్శనేన ఉపాయవిశేషప్రశ్నస్యాప్యత్రైవాంతర్భావ్యతయా చ శబ్దా భావేఽప్యన్యత్ర శబ్దయుగద్వయస్య సామానాధికరణ్యం భంజనీయమితి చేన్న ప్రతిపచ నేసినాయమాత్మా ప్రపచనేన లభ్య ఇతి ప్రీతిరూపాపన్నజ్ఞానైకలభ్యత్వవిలక్షణప్రాప్యధర్మ విశేషాపదేశనైవ దర్శనేన ఉపాయప్రధానప్రతిపచనాదర్శనాత్. "నాశాంతమాన సోవాపి ప్రజ్ఞానేనైవమాప్నుయాత్, యస్తవిజ్ఞానవాస్థవత్యమనస్సన్మదాశుచిః న స తత్పదమాప్నోతి"తి ప్రతిపచనదర్శనాదన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రేతి ప్రసిద్ధోపాయవిరోధి ప్రశ్నఇత్యపి కిం న స్యాత్. ప్రాప్యస్య ప్రీతిరూపాపన్నజ్ఞానైకోపాయత్వకథనేన ఉపాయే ప్రీతిరూపాపన్నత్వరూపవిశేషః ఫలిష్యతీతి చేత్ ఫలతు నామ నైతావతోపాయస్య ప్రశ్నప్రతిపచనప్రధానవిషయత్వం వత్తవ్యమిత్వస్తి. కిం దేవదత్తభవనమితి ప్రశ్నస్య వా బహుచంపకాలంకృతనిఘ్నకటం ద్వారోపాంతలిఖితశంఖచక్రపద్మకం దేవదత్తభవనమితి తత్ప్రశ్నప్రతిపచనస్య వా నిఘ్నకటద్వారోపాంతప్రధానకత్వం కశ్చి దభ్యువైతి. అతోఽన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యపి అన్యత్ర శబ్దచతుష్టయసామానాధికరణ్యలిప్యయా ధర్మాధర్మసాధ్యవిలక్షణబ్రహ్మవిషయవివాయమితి చేత్ అత్రోచ్యతే అసౌ దేవదత్తాదుత్పన్నో న భవతి ఆపితు యజ్ఞదత్తాదితి వాక్యం శ్రుత్వా దేవదత్తాదన్యం యం పశ్యసి తం మే బ్రూహీతి ప్రవృత్తస్య ప్రతిపచనస్య దేవదత్తాన్యయజ్ఞదత్తపరత్వవత్ లక్షణయా దేవదత్తప్రత్యక్షాన్యప్రశ్నపరత్వస్యాప్రతీతేః తద్వత్ కర్మసాధ్యం న ఆపి తు జ్ఞానసాధ్యమిత్యపదేశానంతరప్రవృత్తస్య ధర్మాదన్యత్రేతి ప్రశ్నస్య ధర్మవిలక్షణజ్ఞానరూపోపాయపరత్వమేవ యుక్తం న తు ధర్మశబ్దలక్షణయా ధర్మసాధ్యవిలక్షణ బ్రహ్మపరత్వం. తథా అధర్మాదన్యత్రేత్యత్రాపి సామానాధికరణ్యేనోపాయపరత్వమేవ నిశ్చితం. కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నవిలక్షణవాచకే ఉపరితనాన్యత్ర శబ్దద్వయే కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నోపాయపరామర్శాసంభవాత్ సామానాధికరణ్యభంగేన ప్రాప్యపరత్వమేవ యుక్తం. నీలా దీర్ఘో రక్షో హ్రస్వః కణిత్తుకే నీలదీర్ఘపదయోరవిరోధాత్ సామానాధికరణ్యం సిద్ధ్యతిరక్తహ్రస్వయోశ్చ పరస్పరావిరోధాత్ సామా

అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వద. ౧౮
సర్వే వేదా యత్పదమామనంతి తపాగ్సి సర్వాణి చ

శం—కాలత్రయేణ యన్న పరిచ్ఛిద్యత ఇత్యర్థః యదీదృశం వస్తు సర్వవ్యవ
హారగోచరాతీతం పశ్యసి జానాసి తద్వద మహ్యం. ౧౮

శం—ఇత్యేవం పృష్టవతే మృత్యురువాచ పృష్టం వస్తు విశేషణాంతరం చ

ఆ—పూర్వపృష్టనైవ యాథాతథ్యప్రశ్నః పృష్టస్య వస్తునో విశేషణాంతరం జ్ఞాన
సాధనం వత్తుమిత్యర్థః. ౧౮

ఆ—(సర్వే వేదా ఇతి) వేదైకదేశా ఉపనిషదః లేనోపనిషదో జ్ఞానసాధన

రం—నాధికరణ్యం సిద్ధ్యతి న తు చతుర్థాం చ శబ్దాభావేసి సామానాధికరణ్యం దృష్టం
అపి తు పురుషద్యయప్రశ్నపరత్వమేవ. ఏవమిహాపి యచ్ఛబ్దాన్వితచశబ్దద్వయాభావేసి
న సామానాధికరణ్యమవగాహ్యతే. అస్తు వా భవదుక్తరీత్యా సామానాధికరణ్యం అథాపి
ప్రశ్నప్రతిపచనయోర్ద్వివీధియవ్యాఖ్యానముపేయప్రశ్నే ఉపేత్రంతర్భావవదుపా
యస్యావ్యంతర్యుతత్వాత్. త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేతి సూత్రనిర్ది
ష్టోపాయోపేత్యప్రశ్నప్రతిపచనస్య సుఖుటితతయా క్షలేరభావాత్ “తత్రేవదం సంగ్ర
హేణ బ్రహ్మి”తి పదశబ్దీతప్రాప్యవైకప్రతిపచనప్రతిపాద్యత్వస్య సృష్టం ప్రతీతే
రిత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా ప్రకృతమనుసరామః. ౧౮

రం—ఏవం పృష్టో మృత్యుః న జాయతే మ్రియత ఇత్యాదినా విస్తరేణ
ప్రతిపాదయిషురిదాసీం శ్రోతురాదరాతిశయసిద్ధ్యర్థం ప్రాప్యవైభవం ప్రకాశయన్
సంగ్రహోక్తిం ప్రతిజానీతే (సర్వే వేదా ఇతి) పద్యతే గమ్యత ఇతి పుష్పవృత్త్యా
పదశబ్దః ప్రాప్యస్వరూపవాచీ యత్స్వరూపం సర్వే వేదాః సాక్షాత్పరంపరయా వా
ప్రతిపాదయంతీత్యర్థః అనేనాస్యా ఉపనిషదః ప్రజాపతివిద్యావత్ పరిశుద్ధాత్మ
స్వరూపవిషయతైవాస్తు ‘న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్యిత్ హంతా చేన్ద్రస్యతే
హన్తు’మితి మంత్రద్వయస్య పరిశుద్ధాత్మస్వరూపపరత్వస్య సంప్రతిపన్నత్వాత్ ‘అహో
రణీయా’నితి మంత్రద్వయస్యాపి ‘అవినాశి తు తద్విద్ధి యేన సర్వమిదం తతం, నిర్వాన్య
పారమనాఖ్యేయం వ్యాప్తిమాత్రమనూపమం’ ఇతి స్ఫుటిపచనాభ్యాం సర్వాంతః
ప్రవేశయోగ్యాతీనుక్షతయా వ్యాపకతయా చ ప్రతిపాదితే ప్రత్యగాత్మని ఉపపన్న
త్వాత్ ‘సూక్ష్మాత్వాత్తదవిజ్ఞేయం దూరస్థం చాంతికే చ త’దితి గీతానుసారేణ ‘అసీనో
దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వత’ ఇతి వచనస్యాపి తత్రైవ యుక్తత్వాత్
‘గ్రసిష్ఠు ప్రభవిష్ఠు’ చేత్యుపబృంహణానుసారాత్ ‘యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం’ చేతి

యద్వదంతి, యదిచ్ఛంతో బ్రహ్మచర్యం చరంతి తత్రే

శం—వివక్షా సర్వే వేదాః యత్పదం పదసీయమవిభాగేన ఆమనంతి తపాంసి సర్వాణి
చ యద్వదంతి యత్ప్రకృత్యధానీత్యర్థః యదిచ్ఛంతో బ్రహ్మచర్యం గురుకులవాసలక్షణ
మన్యద్వా బ్రహ్మప్రాప్తిర్థం చరంతి తత్రే తుభ్యం పదం యజ్ఞాతుమిచ్ఛసి సంగ్రహేణ

ఆ—తేన సాక్షాద్వినియుక్తాః తపాంసి తేషాం కర్తాణి శుద్ధిద్వారేణావగతిసాధనాని

రం—మంత్రస్యాపి తత్ర సంగతార్థత్వాత్ 'ద్వితీయం విష్ణుసంజ్ఞస్య యోగి ధ్యేయం
పరంపదం, ప్రసూతినాశస్థితిహేతురీశ్వరస్త్వమేవ నాన్యత్పరమం చ యత్పద'మితి
స్మృత్యనుసారేణ 'సోధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణుః పరమం పద'మితి మంత్రస్యాపి
శుద్ధాత్మస్వరూపే సంగతార్థత్వాత్ 'అవ్యక్తోక్షర ఇత్యుక్తస్తమాచుః పరమాం గతి'
మితి స్మృత్యనుసారేణ 'సా కాష్టా సా వరా గతి'రితి మంత్రస్యాపి పరిశుద్ధాత్మవిష
యత్వసంభవాత్ 'సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠంతం పరమేశ్వర'మితి స్మృత్యను
సారేణ 'ఏవసర్వేషు భూతే'ష్యితి మంత్రస్యాపి శుద్ధస్వరూపపరత్వోపపత్తేః 'పరాంచ
భా'సీతి మంత్రే పరాగర్థనిందాద్వారేణ ప్రత్యగర్థవైశ్వానర ప్రకరణప్రతిపాద్యత్వా
విష్కరణాత్ 'తిష్ఠంతం పరమేశ్వర'మితి గీతానుసారేణ 'ఈశానో భూతభవ్య'స్యేతి
మంత్రస్యాపి శుద్ధాత్మస్వరూపే సంగతార్థత్వాత్ భేదప్రసక్తిమతి ప్రత్యగాత్మ
స్వరూపవివ సేహ నాసేతి నిషేధస్యాపి సంగతార్థత్వాత్ 'అభేదవ్యాపిన్' వాయోస్త
థాసౌ పరమాత్మన' ఇతి స్మృతిప్రత్యభిజ్ఞాపకస్య 'వాయుర్మయైశ్వానర భువనం ప్రవిష్ట' ఇతి
మంత్రస్యాపి శుద్ధస్వరూపపరత్వసంభవాత్ 'సర్వతః పాణిపాద'మితి గీతాభాష్యే
బ్రహ్మణా పరమసామ్యమాపన్నే శుద్ధాత్మస్వరూపే సర్వతః పాణిపాదాదికార్యకర్తృ
త్వం సంభవతీత్యుపపాదితత్వాత్ 'ఏకం బీజం బహుధా యః కరో'తీతి మంత్రస్యాపి
పరిశుద్ధపరత్వేనమపత్యభావాత్ 'స తత్ర సూర్యో భాతీ'తి మంత్రస్యాపి 'స తద్భాస
యతే సూర్యః జ్యోతిషామమి జ్యోతిస్తమసః పరముచ్యత'ఇతి గీతాపవసేన పరిశుద్ధాత్మ
స్వరూపపరత్వస్య యుక్తత్వాత్ 'తం స్వాచ్ఛరీరాత్ ప్రవృహే'దిత్యేపసంహారికమంత్ర
స్య శుద్ధాత్మపరత్వవివ స్వారస్యాత్ కృత్సాన్నియా అపురపనిషదః ప్రజాపతివాక్యవత్
ప్రత్యగాత్మస్వరూపమాత్రపరత్వోపపత్తౌ ప్రత్యగాత్మపరమాత్మస్వరూపప్రాప్త్యద్వయ
పరత్వజ్ఞేశాశ్రయణం వృధేతి శంకా ప్రత్యుక్తా. సర్వవేదప్రతిపాద్యవైశ్వానర 'తత్రే పదం
సంగ్రహేణ బ్రహ్మీ'మితి వక్తవ్యతేన ప్రతిజ్ఞానాత్ పరమాత్మస్వరూపప్రతిపాదక
వేదభాగప్రతిపాద్యత్వస్య శుద్ధస్వరూపే అసంభవాత్ శుద్ధస్వరూపస్యాంతర్యామిణః
పరమాత్మస్వరూపస్య శుద్ధస్వరూపప్రతిపాదకభాగేనాపి ప్రతిపాద్యత్వసంభవాదితి

పదగ్ సంగ్రహేణ బ్రవీమ్యామిత్యేతత్.

౧౫

ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మ ఏతద్ధ్యేవాక్షరం పరమ్,

ఏతద్ధ్యేవాక్షరం జ్ఞాత్వా యో యదిచ్ఛతి తస్య తత్.

౧౬

శం—సంతేజతో బ్రవీమి ఓం ఇత్యేతత్ తదేతత్పదం యద్బుభుభిక్తం చ వా యదే తదోమిత్తోశబ్దవాచ్యమంశబ్దప్రతీకం చ.

౧౫

శం—అతః విశద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మ పరం ఏతద్ధ్యేవాక్షరం చ పరం తయోర్హి ప్రతీకమేతదక్షరం ఏతద్ధ్యేవాక్షరం జ్ఞాత్వా ఉపాస్య బ్రహ్మేతి యో యదిచ్ఛతి పరమపరం వా తస్య తద్భవతి పరం చేజ్ఞాతవ్యం అపరం చేత్వప్రవృత్తమ్.

౧౬

ఆ—మందాధికారిణో విచారానమర్థస్య క్రమేణావగతిసాధనం సంక్షిప్తాహ (సంగ్రహేణేతి.)

౧౫

ఆ—యస్య శబ్దసోఽచార్పణే యత్సుస్ఫురితి తత్తస్య వాచ్యం ప్రసిద్ధం సమాహితచిత్తస్య ఓంకారోఽచార్పణే యద్విషయానుపరక్తం సంవేదనం స్ఫురితి తదోఽక్కార మవలంబ్య తద్వాచ్యం బ్రహ్మస్తీతి ధ్యాయేత్ తత్రాప్యనమర్థః ఓం శబ్దవివ బ్రహ్మ దృష్టిం కుర్యాదిత్యర్థః.

౧౬

రం—ద్రష్టవ్యం (తపాంసి సర్వాణి చేతి) తపాంసి తపఃప్రధానా ఉపరితనభాగా ఇతి వ్యాసారైర్విరాగవిభాగతం (యదిచ్ఛంతో బ్రహ్మచర్యం చరంతి) బ్రహ్మచర్యం గురు కలవాసస్త్రీసంగరాహిత్యాదిలక్షణం యదిచ్ఛంతోఽనుతిష్ఠంతి (తత్తే చదమితి) సంగ్రహ్యా లేఽనేనేతి సంగ్రహః శబ్దః ప్రాప్యవక్తవ్యత్వప్రతిజ్ఞాపరే అన్యన్తంత్రే ఆర్థాత్ప్రణవప్రశంసాయా లాభాత్ ప్రణవం ప్రశస్యేతి భావ్యస్య చ సర్వే వేదా ఇత్యాది పాదత్రయోక్తబ్రహ్మప్రతిపాదకతయా ప్రశస్యేత్సర్థ ఇతి శ్రుతప్రకాశికావచనస్య చ నానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం సంక్షేపేణ తత్ప్రతిపాదకం కిమిత్యత ఆహ (ఓమిత్యేతదితి) 'ఓంతత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రీవిధః స్తుత' ఇతి ప్రణవస్య బ్రహ్మవాచకత్వాత్ ప్రణవావయవయోరకారమకారయోః పరజీవవాచితయా ఉపాయోపేత్రోర పుష్పవిష్టత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యమ్.

౧౫

రం—ఏవం వాచకం ప్రణవం ద్వాభ్యాం మంత్రాభ్యాం స్థాతి (ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మేతి) ఓమిత్యనేనైవాక్షరేణ పరమపురుషమభిధ్యాయితేతి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనధ్యానాలంబనత్వాదిదమేవాక్షరం బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వాదబ్రహ్మ ఏతద్ధ్యేవాక్షరం చరం) జప్యేషు ధ్యేయేషు చ శ్రేష్ఠమిత్యర్థః (ఏతద్ధ్యేవాక్షరమితి) ఏతదక్షరముపాసమానోఽనేనోపాసనేన ఇదం ఫలం మే భూయాదితి యత్కామయతే తస్య తద్భవతీత్యర్థః.

౧౬

ఏతదాలంబనగ్ శ్రేష్ఠమేతదాలంబనం పరమ్,

ఏతదాలంబనం జ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకే మహీయతే.

౧౭

న జాయతే మ్రియతే వా

విపశ్చిన్నాయం కుతశ్చిన్న బభూవ కశ్చిత్,

శం—యత ఏవం అతఏనైతదాలంబనం బ్రహ్మపాప్త్యాలంబనానాం శ్రేష్ఠం ప్రశస్యతమం ఏతదాలంబనం పరమపరం చ పరాపరబ్రహ్మవిషయత్వాత్ అతఏతదాలంబనం జ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకే మహీయతే పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యపరస్మింశ్చ బ్రహ్మభూతే బ్రహ్మవదుపాస్యో భవతీత్యర్థః.

౧౮

శం—అన్యత్ర ధర్మాదిత్యాదినా పృష్టస్యాత్మనోఽశేషవిశేషరహితస్యాలంబనత్వేన ప్రతీకల్పేన చ హింకారో నిర్దిష్టః అపరస్య చ బ్రహ్మణో మందమధ్యమప్రతిపత్త్యాఽప్రతి అభేదానీం తస్య హింకారాలంబనస్యాత్మనః సాక్షాత్సర్వరూపనిర్దిధారయిష్యేదమచ్యుతే న జాయతే నోత్పద్యతే మ్రియతే వా న మ్రియతే చ ఉత్పత్తిమతోపస్తునోఽనిత్యస్యానేకవిక్రియాః తాసామాద్యస్తే జన్మవిनाశలక్షణే విక్రియే

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి.

౧౯

ఆ—సాధనహీనాయోపదేశోఽనర్థక ఇతి మతోచ్చాచవచమవగతిసాధనముక్త్వా వక్తవ్యస్వరూపం యత్పుష్టం తదభిధానాయోపక్రమత ఇత్యాహ (అన్యత్ర

రం—(ఏతదాలంబనం శ్రేష్ఠం) ఏతదోజ్కారరూపమాలంబనం శ్రేష్ఠం ధ్యానాదేతి శేషః అతఏవ (ఏతదాలంబనం పరం) ఏతదాలంబనకం ధ్యానాది సర్వోత్కృష్టమిత్యర్థః. ఉత్తరార్థస్య స్ఫుష్టార్థః.

౨౦

రం—ప్రథమం తావత్ప్రత్యగాత్మస్వరూపమాహ (న జాయతే మ్రియతే వేత్యాదినా మంత్రద్వయేన) ఇదం చ ప్రస్తుత్య వ్యాసారైఖిరితం హ్యుక్తం ఇదం మంత్రద్వయం తావదేకవిషయం న హన్యతే హన్యమానే శరీరే ఇత్యేతద్విపరణరూప త్వాద్విషయమంత్రస్య హంతా చేదితి మంత్రశ్చ జీవవిషయఏవ లోకస్య పరమాత్మని హంతృహంతవ్యభావప్రతిపత్త్యభావాత్ పరమాత్మా హి ప్రత్యక్షాగోచరః కథం తస్మిన్వధ్యతాదిప్రతిపత్తిః అహమేనం హన్తి అయం మాం హంతుమాగచ్ఛతీతి వధ్యమాతుకభావాభిమానో హి దేహీనాం జీవవిషయఏవ నను నాస్య జరయైతజ్జీవీతి వత్ పరమాత్మనో పి హననప్రతిషేధ ఉపపద్యతే సత్యం దహరాకాశస్య దేహంతస్థిత్యా శంకితవికారనిషేధ ఉపపద్యతే ఇహ తు లోకినిధౌ బ్రాంతిరనూద్య నిరస్యతే

అజో నిత్యశ్శాశ్వతోయం పురాణో

న హన్యతే హన్యమానే శరీరే

౧౮

హంతా చేన్నన్యతే హంతుగ్ హతశ్చేన్నన్యతే హతం,

శం—ఇహాత్మని ప్రతిషిద్ధ్యేతే ప్రథమం సర్వవిక్రియాప్రతిషేధార్థం న జాయతే మ్రియతేవేతి విచక్షిత్. మేధావీ సర్వజ్ఞః అపరిలుప్తచైతన్యస్వభావాత్ కిం చ నాయమాత్మా కుశ్చిత్ కారణాన్తరాద్భూష అస్మాచ్ఛాత్మనో న బభూష కశ్చిదధ్యంతరభూషః అతోఽయమాత్మా అజో నిత్యశ్శాశ్వతః అపక్షయవివర్జితః యోహ్య శాశ్వతః సోఽప్యవక్షీయతే, అయం తు శాశ్వతః అత ఏవ పురాణః పురావీ నవ ఏవేతి. యోహ్యవయవోపచయద్వారేణాభినిర్వర్త్యతే స ఇదాసీం నవః యథా కుంభాదిః తద్విపరీతస్త్వాత్పురాణః పృథివివర్జితఇత్యర్థః యత ఏవం అతో న హన్యతే న హిన్యతే హన్యమానే శస్త్రాదిభిశ్శరీరే తథోన్యకాశవదేవ భవతీత్యర్థః. ౧౮

శం—ఏవంభూతమప్యాత్మానం శరీరమప్యాత్మానం శరీరమత్రాత్మదృష్టిర్హంతా

ఆ—ధర్మాదిత్యాదినేతి) యద్వాత్మనోఽన్యద్భిన్నస్యాత్ తత్ర జన్మాదిప్రాప్త్యభావాదప్రాప్తనిషేధస్సాత్ అతో జన్మాదిప్రతిషేధేన బ్రహ్మోపదిశన్నాత్మస్వరూపమేవోపదిశతీతి గమ్యతే మరణనిమిత్తాఽస్తిత్వాశంకా ఆత్మనః మరణాభావేఽస్తిత్వవిషయప్రశ్నస్యాప్యేతదేవ ప్రతిపచనం భవతీతి ద్రష్టవ్యమ్. ౧౮

ఆ—యద్యవిక్రియఏవాత్మా తర్హి ధర్మాద్యధికార్యభావాత్తదసిద్ధౌ సంసారోప

రం—న హి పరమాత్మని వధ్యమాతుకభావభ్రాంతిః కస్యాప్యస్తి అతోఽనువాదనిషేధావనుపపన్నా న జాయకఇతి మంత్రశ్చ లేనైకార్థః అతో మంత్రద్వయమపి జీవవిషయకమేవేతి అక్షరార్థస్తు (న జాయతే మ్రియతే వా విచక్షిత్) విచక్షిత్త్వాహ్నోయమిదాసీమపి జననమరణశూన్య ఇత్యర్థః (నాయం కుతశ్చిత్) ఉత్పాదకశూన్యః (న బభూష కశ్చిత్) పూర్వమపి మనుష్యాదిరూపేణ జననశూన్యః న జాయతఇత్యత్ర హేతుమాహ (అజఇతి) న మ్రియతఇత్యత్ర హేతుమాహ (నిశ్యఇతి) న కుతశ్చిదిత్యత్ర హేతుమాహ (శాశ్వతఇతి) పూర్వం న బభూవేత్యత్ర హేతుమాహ (పురాణ ఇతి) నను కథమస్య నిత్యత్వం శరీరాంతర్విర్తినశ్శరీరవినిశానువినిశితావశ్యంభావాదిత్యత ఆహ (న హన్యతే ఇతి) స్పష్టార్థః. ౧౮

రం—తదేవోపపాదయతి (హంతా చేదితి) 'హంతా చేన్నన్యతే హంతుం అహ మేనం వధిమ్యా'మితి దేవతదృష్ట్యా మన్యతే చేదిత్యర్థః (హతశ్చేన్నన్యతే హతం)

శం—చేత్ యదిమన్యతే చింతయతి హంతుం హనిష్యా మ్యేనమితి యోష్యన్యో హతః సోపి చేన్తన్యతేహతమాత్తానం హతోహమితి ఉభావసి తౌ న విజానీతస్సన్వమా ఆ—లంభవివ న స్వాదిత్యాదిత్యాశంక్యాహ(అతోఽనాత్మజ్ఞవిషయవివేచి)యదజ్ఞానా త్ప్రవృత్తిస్సాన్త్రజ్ఞానాత్సా మతో భవేదితి న్యాయాచ్ఛాత్మజ్ఞస్యధర్మాదిసోపదన్యతే

రం—భిన్న దేహవయవః దేహత్వదృష్ట్యా ఆత్మానం హతోహమితి మన్యతే చేదిత్యర్థః (ఉభౌ తౌ న విజానీతః) ఆత్మస్వరూపమితి శేషః (నాయం హంతి) ఆత్మానమితి శేషః (న హన్యతే) ఆత్మస్వరూపమితి శేషః నను వేదాంతపేద్యపరిశుద్ధాత్మస్వరూపే కథం హననాదిప్రసక్తితత్పర్యవశానీషేధావతి వాచ్యం తస్మైవ తేత్రీభూతతయా తత్ప్రయం కృతత్సంభవాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇమా మంత్రే ప్రస్తుత్య వియత్వాదే చింతితం తత్ర హి 'వాయుశ్చాంతరిక్షం చైతదమృత'మితి వాయ్వంతరిక్షయోర్నిత్యత్వశ్రవణేషి 'ఆత్మన ఆకాశస్సంభూతః ఆకాశాద్వాయురీతి తయోరుత్పత్తిశ్రవణాత్ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వ విజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం సర్వస్య వస్తునో బ్రహ్మవికారత్వస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాచ్చ యథో త్పత్తిరంగీక్రియతే ఏవం జీవానాం నిత్యత్వశ్రవణేషి 'తోయేన జీవాన్నిసర్జత భూమ్యాం ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజతే'తి జీవానామపి సృష్టిశ్రవణాత్ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన సిద్ధ్యర్థం జీవస్యాపి సృష్టిరభ్యుపగంతవ్యేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే 'నాత్మా శ్రుతే ర్నిత్య త్యాచ్చ తాభ్య' ఇతి సూత్రేణ నిర్ధాంతితం ఆత్మా నోత్పద్యతే 'న జాయతే మ్రియతే వా వివశ్చిత్ జ్ఞాజ్ఞా ద్వావజా'విత్యుత్పత్తినిషేధశ్రుతేః తాభ్యవివ శ్రుతిభ్యో నిత్యత్వావగమాచ్చ. న చోత్పత్తిశ్రుతిసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞావిరోధశ్చఙ్కర్యః స్వరూపస్య నిత్యత్వేషి జ్ఞానసంఘోచవికాసలక్షణాన్యథాభావరూపావస్థాంతరావత్తినత్వేన ఉత్పత్తి శ్రుతేసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాశ్చిపవత్తేః ఉత్పత్తినిషేధశ్రుతేశ్చ స్వరూపాన్యథా భావలక్షణోత్పత్త్యభావపరతయా ఆవిరోధాత్ ఇయాంస్తు విశేషః చిదచిద్యరాణాం త్రయాణామపి అవస్థాంతరావత్తలక్షణోత్పత్తిరూపా వికారోఽస్త్యేవ తథాప్యచేత నానాం స్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్తిః జీవానాం తు సా నాస్తి అపి తు జ్ఞాన సంఘోచవికాసలక్షణాన్యథావాన్యథాభావరూపాత్పత్తిః ఈశ్వరస్య తు తన్నియంతృత్వా ద్యవస్థాసత్త్వేషి ఉత్తలక్షణాఽనిష్ఠవికారద్వయాభావాత్ నిత్యో నిత్యానామితి పర మాత్మన ఇతరవిలక్షణనిత్యతోఽక్షిరితి ద్రష్టవ్యం వర్ణితశ్చ సూత్రార్థః నను 'న జాయతే మ్రియతే వా' ఇతి శ్రుతిప్రతిషిద్ధా జీవోత్పత్తిః 'వాసుదేవాత్సంకర్షణో నామ జీవో జాయత' ఇతి శ్రీహంపరాత్రే ప్రతిపాద్యతే సా చ జీవే న సంభవతి తథా సంకర్షణాత్ ప్రద్యుమ్నసంజ్ఞం మనో జాయతఇతి కర్తురీవాత్కరణస్య మనస ఉత్పత్తిః.

శం—తానం యతో నాయం హంతి అవిక్రియత్వాదాత్మనః తథా న హన్యతే ఆకాశ
ఆ—అత ఆత్మజ్ఞస్యదా ముక్తవివేక్యాహ (న్యాయాచ్చేతి) తదుక్తం 'వివేకీ సర్వదా
రం—శ్రూయమాణాసి న సంభవతి కర్తుర్జీవాత్కరణోత్పత్తేః 'ఏకస్మాజ్జాయతే ప్రాణో
మనస్సుర్వేంద్రియాణి'చేతి మనసో బ్రహ్మోత్పత్తిప్రతిపాదక శ్రుతివిరుద్ధత్వాదితి 'ఉత్ప
త్త్య సంభవాత్ న చ కర్తుః కరణమితి సూత్రద్వయేన పూర్వపక్షం కృత్వా 'విజ్ఞా
నాదిభావే వా తదప్రతిషేధః విప్రతిషేధా'చ్చేతి సూత్రాభ్యాం సిద్ధాంతితం వాశబ్దః
పూర్వపక్షవ్యాప్త్యర్థః విజ్ఞానం చ తదాది చ విజ్ఞానాది. నను చ క్యంతో ఘురితి
ఆదిశబ్దస్య నిత్యపుట్టింగత్వాత్ కథమేతదితి చేత్ నాయం ఘుః అపి తు 'అద భక్షణ' ఇత్యస్తాదావశ్యకార్థే జిని ప్రత్యయే ఆదిఇతి రూపం సిద్ధ్యతి తేన చ నిఖలజగత్సంహ
ర్తృత్వముఖేన కారణత్వం ప్రతిపాద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం ఆదివిజ్ఞానం పరమాత్మే
త్యర్థః 'సంకర్షణో నామ జీవో జాయత'ఇతి శ్రుతస్య జీవశబ్దార్థస్య తదభిమాని
పరమాత్మభావే సతి శాస్త్రప్రామాణ్యప్రతిషేధస్సిద్ధ్యతి పరమాత్మనశ్చ జననం నామ
స్వేచ్ఛాధీనశరీరపరిగ్రహః తస్మిన్నేవ పాంచరాత్రే 'స హ్యనాదిరనంత'శ్చేతి జీవో
త్పత్తేర్విశేషేణ ప్రతిషిద్ధతయా తద్విరుద్ధాభిధానాసంభవాత్ 'సంకర్షణో నామ జీవో
జాయత'ఇత్యనేన జీవాభిమానిసంకర్షణస్య ఇచ్ఛాధీనశరీరపరిగ్రహరూపాత్పత్తిః ప్రతి
పాద్యతఇతి న పాంచరాత్రప్రామాణ్యమితి సూత్రయోరర్థః. నను సాంఖ్యపాశుపతా
ద్యధికరణమదిదమవ్యధికరణం పాంచరాత్రప్రామాణ్యప్రతిషేధకం కిం న స్యాదితి చేత్.
వేదోపబృంహణాయ భారతసంహితాం కుర్వతా బాదరాయణేన 'ఇదం శతసహస్రాద్ధి
భారతాఖ్యానవిస్తరత్, ఆమగ్న మతిమంథానం దధోన్మ ఘృతమివోద్ధృతం. నవనీతం
యథా దధోన్మ ద్విపదాం బ్రాహ్మణో యథా, ఆరణ్యకం చ వేదేభ్య ఓషధీభ్యో యథా
మృతం. ఇదం మహోపనిషదం చతుర్వేదసమన్వితం, సాంఖ్యయోగకృతాస్తేన పాంచ
రాత్రానుశబ్దితమ్. ఇదం శ్రేయ ఇదం బ్రహ్మ ఇదం హితమనుత్తమం, ఋగ్యజుస్సామ
భిర్బుష్టమధర్వాంగిరసైస్తథా. భవిష్యతి ప్రమాణం వై ఏతదేవానుశాసనం, బ్రాహ్మణైః
క్షత్రియైరైశ్చైశ్శూద్రైశ్చ కృతలక్షణైః. అర్చనీయశ్చ నేమ్యశ్చ పూజనీయశ్చ మాధవః,
సాత్వతం విధిమాస్థాయ గీతస్సంకర్షణేన యః, అస్తాత్ప్రపత్యతే ధర్మాన్మనుస్సాన్వయం
భువస్తథా.' ఇత్యాదిభిర్వచనైః బహుషు స్థలేషు పాంచరాత్రప్రామాణ్యం ప్రతిష్ఠాపిత
వతా శారీరకశాస్త్రే తత్పాప్రమాణ్యం నిరాక్రియత ఇత్యస్యాసంగతత్వాత్. నన్నేవం
'ఏవం తత్త్వమిదం కృత్స్నం సాంఖ్యానాం విదితాత్మనాం' యదుక్తం యతిభిర్దుశ్చైః
కపిలాదిభిరీశ్వరైః. యస్మిన్న విధిమాః కేచిద్బుశ్యంతే మనుజ్షభ, గుణాశ్చ యస్మిన్మ

ఉభౌ తౌ న విజానీతో నాయగ్ హంతి న హన్యతే. ౧౯

అణోరణీయాన్తమాతో మహీయానాత్తాస్య జంతోర్ని

శం—వదేవావిక్రియత్వాదేవ అతోఽనాత్మజ్ఞవిషయవిన ధర్తాధర్తాదిలక్షణస్సంసారః
న బ్రహ్మజ్ఞస్య శ్రుతిప్రామాణ్యాన్నియ్యాచ్చ ధర్తాధర్తాద్యనుపపత్తేః. ౧౯

శం—కథం పునరాత్మానం జానాతీతి ఉచ్యతే అణోః సూక్ష్మాదణీయాన్
శ్యామాకాచేరణుతరః మహతః మహత్పురిమాణాన్తహీయాన్ మహత్తరః పృథివ్యాదేః

ఱ—ముక్తః కుర్వతో నాస్తి కర్తృతా, అలేపవాదం సమాశ్రిత్య శ్రీకృష్ణజనతో
యథేతి. ౧౯

ఱ—అకామత్వాదిసాధనాంతరవిధానార్థము త్తరవాక్య మవతారయతి (కథం

రం—హవో దోషహనిశ్చ కేవల' ఇతి కాపిలమతస్య భారతే భ్రమాదిదోషాభావప్ర
తిపాదనాత్ 'సర్వేషు చ నృపశ్రేష్ఠ జ్ఞానేష్వేలేషు దృశ్యతే, యథాగమం యథాన్యాయం
నిష్ఠా నారాయణః ప్రభు'రితి సాంఖ్యయోగపాశుపతాదీనామసి నారాయణనిష్ఠత్వ
ప్రతిపాదనాత్. 'తమేవ శాస్త్రకర్తారః ప్రవదంతి మనీషిణ' ఇతి తచ్ఛాస్త్రకర్తృత్వాణా
మసి నారాయణప్రతిపాదకత్వస్య ప్రతిపాదనాత్ 'సాంఖ్యం యోగః పాంచరాత్రం
వేదాః పాశుపతం తథా, ఆత్మప్రమాణాన్యేతాని న హంతవ్యాని హేతుభి'రితి సర్వేషా
మప్యాత్మప్రమాణత్వప్రతిపాదనాచ్చ 'సర్వే ప్రమాణం హి తథా యథైతచ్ఛాస్త్ర
ముత్తమ'మితి పాంచరాత్రదృష్టాంలేన ఇతరశాస్త్రాణామసి ప్రామాణ్యప్రతిపాదనాచ్చ
తత్వాదే సాంఖ్యపాశుపతాద్యాగమానామసి ప్రామాణ్యం న నిరాక్రియతఇతి చేత్
సత్యం భ్రమవిప్రలిపాసిదిరాహిత్యం శాస్త్రకర్తృత్వాణాం పరమతాత్పర్యం నారాయణ
వివేతి చ సమానం తథాపి అబహు శ్రుతతయా తద్వక్తృత్వాణాం హృదయమజానంతః
ఆపాతప్రతిషన్నమేవార్థం తాత్త్వికం మన్యమానా యే ప్రత్యవతిష్ఠంతే తాస్యితి
సాంఖ్యద్వాగమానామపాతప్రతిపన్నార్థమాత్రపరత్వమన్వారుహ్య సూత్రకృతా
తన్నిరసనం కృతం పాంచరాత్రశాస్త్రం తు పరతత్త్వహితపురుషార్థానామేవా
పాతతోపి ప్రతీతేః వేదవిరుద్ధనిమిత్తోపాదానభేదాద్యప్రతీతేశ్చ కృత్యం ప్రమాణ
మేవేతి వైకదేశీయప్రామాణ్యశంకావకాశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఏవమేవ వ్యాసార్థైర్ని
రుక్తం ప్రకృతమనుపరామః. ౧౯

రం—ఏవం మంత్రద్వయేన ప్రత్యగాత్మస్వరూపం విశోధ్య తదాత్మభూత
పరమాత్మస్వరూపమాహ (అణోరణీయానిత్యాదినా) అణోః సర్వాచేతనాపేక్షయా
సూక్ష్మాచ్చైతనాదణుతరః తతోపి సూక్ష్మః తదంతః ప్రవేశయోగ్యైత్యర్థః మహతః ఆకా

హితో గుహాయాం, తమక్రతుః పశ్యతి వీతశోకా

శం—అణు మహద్వా యదస్తి లోకే వస్తు తల్లేనైవాత్మనా నిల్లేనాత్మవత్సంభవతి తదాత్మనా వినిర్ముక్తమనత్సముద్యతే తస్మాదసాపేవాత్మా అణోరణీయాన్ మహతో మహీయాన్ సర్వనామరూపవస్తూపాధికత్వాత్ స చాత్మా అస్య జంతోః బ్రహ్మాదిస్త మ్భవర్యంతస్య ప్రాణిజాతస్య గుహాయాం హృదయే నిహితః ఆత్మభూతస్థినిత ఇత్యర్థః తం ఆత్మానం దర్శనశ్రవణ మననవిజ్ఞానలింగ ఆక్రతుః అకామః అదృష్టబాహ్యవిష

ఆ—పునరితి) ఏకస్యాణుత్వం మహత్త్వం చ విరుద్ధం కథమనూద్యత ఇత్యాశంక్యాణు

రం—కాదేరసి మహత్తరః స్వావ్యాప్తవస్తురహితఇత్యర్థః అస్య జంతోః స జాయతే మ్రియతే వేతి మంత్రద్వయనిర్దిష్టస్య ఆత్మా అంతఃప్రవిశ్య నియంతేత్యర్థః అతశ్చ పూర్వమంత్రద్వయనిర్దిష్టాత్ ప్రత్యగాత్మస్వరూపాత్ అణోరణీయానితి మంత్ర సందర్భ ప్రతిపాద్యోన్య ఏవేతి సిద్ధం స చాస్య జంతోరిత్యస్య హృదయగుహావాచినా సంబంధసాపేక్షేణ గుహాయామిత్యనేనైవాన్వితత్వేన నాల్లేత్యనేనాన్వయ ఇతి శంక్యం ఆత్మశబ్దాన్వితస్యైవ కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వయే దోషాభావాత్ 'మూలతక్యాఖాం పరివాసోఽప్రవేశం కరోతీ'త్యత్ర కాఖాం మూలతః పరివాస్య మూలతఉపవేశం కరోతీతి పరివాసనాన్వితస్యాపి మూలతఇత్యస్య ఉపవేశం కరో తీత్యనేనాపి అన్వయస్యాంగీకృతత్వాత్ జీవహృదయగుహావ ర్తిత్వప్రతిపాదనేపి జీవభేద సిద్ధేశ్చ స హి జీవస్యైవ జీవగుహావ ర్తిత్వప్రతిపాదనే ప్రయోజనమస్తి. నను స జాయత ఇత్యుపన్యస్తస్యాత్మనః జాయమానవాచిజంతుశబ్దేన పరామర్శస్యానుపపన్నతయాఽస్య జంతోరిత్యస్య ప్రత్యక్షాదిసన్నిధాపితదేహపరతాయా ఏవ వత్తవ్యత్వేన తద్గుహాహిత ఆత్మా ప్రాగుపన్యస్తో జీవవివాస్తు స చ కర్తృత్వభోక్తృత్వాదివిభిష్టతయా సదా అహ మితి భాసమానే జీవే 'కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి, కఇథో వేద యత్ర స' ఇతి ఉత్తరసందర్భప్రతిపాద్యదుర్విజ్ఞానత్వం కథమన్వేత్సితి వాచ్యం జీవస్య కర్తృత్వాదివిభిష్టతయా సర్వలోకవిదితత్వేపి ముక్తప్రాప్యబ్రహ్మస్వరూపవిభిష్టతయా దురానత్వసంభవాదితి చేన్న 'ప్రాణీ తు చేతనో జన్తీ జంతుజన్యశరీరణ' ఇతి జంతు శబ్దస్య చేతనపర్యాయతయా ప్రకృతజీవవాచిత్యసంభవాత్ అస్మేతి శబ్దస్య చ పూర్వసందర్భోపస్థాపితప్రత్యగాత్మవిషయత్వసంభవే ప్రత్యక్షాద్యుపస్థాపితదేహవిషయ త్వాశ్రయణస్య అయుక్తత్వాత్ అత్యంతాణుత్వమహత్త్వయోః 'విషమఆత్మాంతర్హృ దయే అణీయాన్వీ'హేర్వా యవాద్వా సర్వపాద్వా శ్యామకాద్వా శ్యామాకతండు

ధాతుః ప్రసాదాన్తహిమానమాత్తనః.

౨౦

శం—యోపరతబుద్ధిరిత్యర్థః. యదా చైవం తదా మనఃఆదీని కరణాని ధాతువః శరీరస్య ధారణాత్ ప్రసీదంతీతి ఏషాం ధాతునాం ప్రసాదాదాత్తనో మహిమానం కర్తృ నిమిత్తపృథ్విక్షయరహితం పశ్యతి వీతశోకః ధాతుః ప్రసాదాన్తహిమానమాత్తనోఽయ మహమస్మితి సాక్షాద్విజానాతి తతో విగతశోకో భవతి అన్యథా దుర్విజ్ఞేయోఽయ మాత్తా కామిభిః ప్రాకృతైః పురుషైః.

౨౦

ఆ—త్వాద్యధ్యాసాధిష్ఠానత్వాదణుత్వాదివ్యవహారః న తత్త్వతత్త్వవిరోధమాహ (అణుమహాద్వేతి.)

౨౦

రం—లాద్యా ఏషమత్యంతర్హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయానంతరిక్షాజ్యాయాన్ దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్యోఽత్యాదిషు పరమాత్మధర్మతయాఽణోరణీయానితి మంత్రప్రతిపాద్యస్య జీవత్వశంకాయా అసంభవాత్ నను 'నేతరోనుపవత్తే'రితి నూత్రే 'సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితే'తి వాక్యశ్రుతవిపశ్చిత్త్వస్య బ్రహ్మసాధారణలింగత్వస్య భాష్యే ప్రతిపాదితత్వాత్ 'న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చి'దితి మంత్రస్యాపి పరిత్యాగ పరమాత్మపరత్వమేవాస్తు ఏవం సతి అన్యత్ర ధర్మాదితి ప్రశ్నస్య ప్రాప్యద్వయ పరత్వం ప్రతిపచనస్య ప్రాప్యద్వయపరత్వమాశ్రిత్య న జాయతేఽత్యాదిసంత్రద్వయస్య ప్రాప్యజీవస్వరూపపరత్వం అణోరణీయానితి సందర్భస్య చ పరమాత్మపరత్వమిత్యాది పరికల్పనక్లేశో నాశ్రయణీయఃఇతి చేత్ న హననాదిప్రతిషేధాద్యనుపపత్త్యా విపశ్చిచ్ఛబ్దే ముఖ్యార్థత్యాగస్యావశ్యకత్వేన తస్మాత్తద్వయస్యాణోరణీయానిత్యాదిమంత్ర సందర్భస్య చ ఏకవిషయత్వాసంభవాత్ శిష్టముత్తరత్ర స్ఫుప్తయిష్యతే (తమక్రతుః పశ్యతీతి) తం తాదృశం పరమాత్మానమక్రతుః కామ్యకర్తాదిరహితస్సౌ ధాతోః ధారకస్య పరమాత్మనః ప్రసాదాదాత్తనో మహిమానం మహత్త్వసంపాదకం స్వసార్వజ్ఞ్యాది గుణావిర్భావహేతుభూతం పరమాత్మానం యదా పశ్యతి తదా వీతశోకో భవతీత్యర్థః ద్యుభ్వాద్యధికరణే 'జుప్తం యదా పశ్యత్యన్యమిశ'మితి మంత్రఖండం ప్రస్తుత్య ఆయం యదా స్వస్థాదన్యం సర్వస్వేశం ప్రియమాణమస్వేత్వరస్య మహిమానం చ నిఖిలజగన్నియమనరూపం పశ్యతి తదా వీతశోకో భవతీతి భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతత్వాత్తదనుసారేణాపి పరమాత్మనో నిఖిలజగన్నియమనరూపం మహిమానం చ యః పశ్యతి స వీతశోకో భవతీత్యర్థః ధాతుః ప్రసాదాద్వీతశోకో భవతీతి వాఽన్వయః 'ప్రసీదత్యుత్తస్త్వి' ప్రసన్నే క్లేశసంక్షయ'ఇతి స్మృతేరితి ద్రష్టవ్యం 'అక్రతుం పశ్యతి ధాతుః ప్రసాదాన్తహిమానమిశ'మితి పారే అక్రతుం కర్తృకృతోత్పర్నాకూన్యమిత్యర్థః ధాతుః భగవతః.

౨౦

ఆసీనో దూరం ప్రజతి శయానో యాతి సర్వతః,

కస్తం మదామదం దేవం మదనోఽజ్ఞాతుమర్హతి.

౨౦

అశరీరగ్ శరీరేష్వనవస్థేష్వవస్థితం మహంతం

శం—యస్తాదాసీనః అవస్థితః అచలఏవ సత్ దూరం ప్రజతి శయానో యాతి సర్వతః ఏవమసావాత్మా దేవో మదామదః సమదోఽమదశ్చ సహస్నోహస్నశ్చ విరుద్ధ ధర్మవాక్ అతోఽశక్యత్వాజ్ఞాతుం కస్తం మదామదం దేవం మదనోఽజ్ఞాతుమర్హతి అస్తదాదేరేవ సూక్ష్మబుద్ధేః పండితస్య సువిజ్ఞేయోఽయమాత్మా స్థితిగతినిత్యానిత్యాది విరుద్ధానేకధర్మోపాధికత్వాద్విరుద్ధధర్మవత్త్వాద్విశ్వరూప ఇవ చింతామణిః దవభాసత ఇతి దుర్విజ్ఞేయత్వం దర్శయతి (కస్తం మదనోఽజ్ఞాతుమర్హ తీతి) కరణానాముచశమః శయనం కరణజనితస్యైకదేశవిజ్ఞానస్సోపశయః శయానస్య భవతి యదా చైవం కేవల సామాన్యవిజ్ఞానత్వాత్సర్వతో యాతీవ యదా విశేషవిజ్ఞానస్థః స్వేన రూపేణ స్థిత ఏవ సన్ననఆదిగతిషు తదుపాధికత్వాద్దూరం ప్రజతీవ సచేహైవ వర్తతే. ౨౦

శం—తద్విజ్ఞానాచ్చ శోకాత్యయఇత్యభిదర్శయతి అశరీరం స్వేన రూపేణాకా

అ—విరుద్ధానేకధర్మవత్త్వాద్దుర్విజ్ఞేయశ్చేదాత్మా కథం తస్మి పండితస్యాపి సుజ్ఞేయస్సాన్యదిత్యాశంక్యాహ (స్థితిగతీతి) విశ్వరూపో మణిర్యథా నానారూపోఽవ భాసతే పరం నానావిధోపాధినన్నిధానాత్ న స్వతో నానారూపః చిన్మామణో వా యద్యచ్ఛిన్యతే తత్తచ్చింతోపాధిక మేవావభాసతే న తత్త్వతః తథా స్థితిగతి నిత్యానిత్యాదియో విరుద్ధానేకధర్మా యేషాం తదుపాధివశాదాత్మాపి విరుద్ధధర్మబాని వావభాసతఇతి యోజనా ఇతి తస్య సువిజ్ఞేయో భవతి ఉపాధ్యవివిక్తదర్శినస్తు దుర్వి జ్ఞేయ ఏవేత్యర్థః స్వతో విరుద్ధధర్మత్వం నాస్తీత్యేతదేవ శ్చులియోజనయా దర్శయతి (కరణానామిత్యాదినా) (ఏకదేశవిజ్ఞానస్మేతి) మనుష్యేషాం నీలం పశ్యామిత్యాది పరిచ్ఛిన్నవిజ్ఞానస్మేత్యర్థః. ౨౦

రం—ధాతుః ప్రసాదశబ్దితథగవదనుగ్రహశూన్యస్య పరమాత్మతత్త్వమత్యంతా తాఃకత్వాద్దురధిగమమితి దర్శయతి (ఆసీనో దూరం ప్రజతి శయానో యాతి సర్వత ఇతి) సర్వాత్మకత్వేన ఇతరత్ర విరుద్ధతయా ప్రతీయమానా అప్యాసీనత్వ దూరగంత్వ త్వాదిధర్మా జీవద్వారా తత్ర సంతీతి భావః (కస్తమితి) హస్నోహస్నవిరుద్ధ ధర్మమ ధృష్టం తం పరమాత్మప్రసాదానుగృహీతమాదృశజనాదన్యః కోవా జ్ఞాతేత్యర్థః. ౨౦

రం—(అశరీరమితి) కర్తృకృతశరీరహితం అనవస్థేషు అస్థిరేషు నిత్యత్వేన

విభుమాత్తానం మత్వా ధీరో న శోచతి.

౨౨

నాయమాత్తా ప్రవచనేన లభ్యో
న మేధయా న బహునా శ్రుతేన,

శం—శకల్ప ఆత్మా తమశరీరం శరీరేషు దేవపితృమనుష్యాదిశరీరేష్వనవస్థేషు అని తేష్ట
ష్టవస్థితిరహితేష్టవస్థితం నిత్యమవికృతమిత్యేతత్ మహాంతం మహత్త్వస్యాపేక్షితత్వ
శంకాయామాహ విభుం వ్యాసినమాత్తానం ఆత్మగ్రహణం స్వతోఽనన్యత్ప్రదర్శనార్థం
ఆత్మశబ్దః ప్రత్యగాత్మవిషయవివక్షా తమిదృశమాత్తానం మత్వా అయమహమితి
ధీరః ధీమాన్ శోచతి న హ్యేవంవిధస్యాత్మవిదశ్శోకోపపత్తిః.

౨౩

శం—యద్యపి దుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మా తథాప్యపాయేన సువిజ్ఞేయ ఏవే
త్యాహ నాయమాత్తా ప్రవచనేన అనేకవేదస్వీకరణేన లభ్యః జ్ఞేయః నాపి మేధయా
గ్రంథార్థధారణాశక్త్యా న బహునా శ్రుతేన కేవలేన కేన తర్హి లభ్య ఇతి ఉచ్యతే
యమేవ స్వమాత్తానమేషః సాధకో వృణుతే ప్రార్థయతే తేనైవాత్మనా పరిత్రా
న్వయమాత్తా లభ్యః జ్ఞాయత ఇత్యేతత్ నిష్కామశ్చాత్మానమేవ ప్రార్థయతే ఆత్మనై

ఆ—ఆత్మానందగీయం నాస్తి.

౨౪

ఆ—(న బహునా శ్రుతేనేతి) ఆత్మప్రతిపాదకోపనిష్టచారాతిరిక్తశాస్త్ర
శ్రవణేన న లభ్యః ఉపనిష్టచారేణాపి కేవలేనేతి సిద్ధోపదేశరహితేన న లభ్యత
ఇత్యర్థః. పరమేశ్వరాచార్యానుగ్రహేణ తు లభ్యత ఇత్యాహ (యమేవేతి) స్వాత్మాన
మేవ సాధకః శ్రవణమననాదిభిర్వృణుతే సంభజతే శ్రవణాదికాలేపి సోహమిత్యు
పాయేనైవానుసంధత్త ఇత్యర్థః. తేనైవేతి లక్షణయా పరమాత్మానుగ్రహేణైవ పరిత్రా
ఽభేదానుసంధానవతా యథానుసంధానమాత్మతయైవ పరమాత్మా లభ్యో భవతీత్యర్థః

రం—తత్ర స్థితం మహాంతం విభుం మహావైభవశాలినం ఆత్మానం మత్వా ధీరో న
శోచతి.

౨౫

రం—ఈదృశాత్మప్రాప్త్యపాయం దర్శయతి (నాయమాత్మేతి) ఆత్మ
ప్రవచనశబ్దేన మనననైస్రవ గృహీతుముచితత్వాదధ్యాపనరూపస్య ప్రవచనస్య
హేతుత్వాప్రసక్తేశ్చ తత్రైవ వ్యాసారైర్వివృతత్వాచ్చ ప్రవచనం మననం (యమే
వైవ వృణుతే తేన లభ్యః) ఏషః పరమాత్మా యం సాధకం ప్రార్థయతే తేన లభ్యః
ప్రార్థనీయపుంసా లభ్యఇత్యర్థః తత్ప్రార్థనీయత్వం చ తత్ప్రీయతమవ్యైవ పుంసః
తత్ప్రీయతమత్వం చ తత్ప్రీయతమేవ తతశ్చ భగవద్విషయిణీ ఉపాసకస్య ప్రీతిర్భగ

యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష

ఆత్మా వివృణుతే తనూగ్ స్వాం.

౨౩

నావిరతో దుశ్చరితాన్నా శాంతో నాసమాహితః,

నాశాంతమానసో వాపి ప్రజ్ఞానేనై నమాపుయాత్.

౨౪

శం—వాత్సా లభ్యత ఇత్యర్థః. కథం లభ్యతఇతి ఉచ్యతే తస్య స్వాత్మ కామస్యైషః ఆత్మా వివృణుతే ప్రకాశయతి పారమార్థికిం స్వాం తనూం స్వకీయం యాథాత్మ్య మిత్యర్థః.

౨౩

శం—కించాన్యత్ దుశ్చరితాత్ ప్రతిష్ఠిద్ధాచ్ఛృతిస్తృత్యవిహితాత్పాప కర్తృణో నావిరతః అనుపరతః నాపీంద్రియలాల్యాదశాంతః అనుపరతః నాప్యసమా హితః నైకాగ్రమనాః విక్షిప్తచిత్తః సమాహితచిత్తోపి సక్ సమాధానఫలాధి త్వాత్ నాప్యకాంతమానసః వ్యాపృతచిత్తో వా ఆత్మానం ప్రాప్నుయాత్ కేన ప్రాప్నుయాదితి ఉచ్యతే ప్రజ్ఞానేన బ్రహ్మవిజ్ఞానేన ఏనం ప్రకృతమాత్మానమాపుయాత్ యస్తు దుశ్చరితాద్విరత ఇంద్రియలాల్యాచ్ఛ సమాహితచిత్తః సమాధానఫలాదప్యవశాంత మానసశ్చాచార్యవాక్ ప్రజ్ఞానేన యథోక్తమాత్మానం ప్రాప్నోతీత్యర్థః.

౨౪

ఆ—వైపరీత్యేన వా యోజనా. ఆత్మాత్వేష ప్రకరణే పరమాత్మాంతర్యామ్యాచార్య రూపేణ వా వ్యవస్థితోఽయమేవ ముముక్షుం వృణుతే భజతే అనుగృహ్ణతి తేనైవ పరమేశ్వరానుగృహీతేనా భేదానుసంధానవతా లభ్యతఇత్యర్థః.

౨౩

ఆ—దుశ్చరితం కాయికం పాపం.

౨౪

రం—వత ఉపాసకే ప్రీతిముత్పాద్య తత్ప్రాప్తిహేతుర్భవతీత్యర్థః (తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వాం) తస్య ఉపాసకస్య వీష ఆత్మా పరమాత్మా స్వరూపం ప్రకాశ యతి స్వాత్మానం ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః వృణుతఇతి పాఠేషి సమీపార్థః.

౨౩

రం—పరమాత్మప్రాప్తిహేతుభూతోపాసనాంగతయా కాంక్షిద్ధర్మానుపదిశతి (నావిరతో దుశ్చరితాదితి) పరదారపరద్రవ్యాపహారాదనివృత్తః అనుపశాంతకామ శ్రోధవేగః నానావిధవ్యాపారవిక్షిప్తతఃనూనవహితచిత్తః అనిగృహీతమనాశ్చ ఏనం పరమాత్మానం ప్రజ్ఞానేన నాప్నుయాదిత్యర్థః. పురుషార్థస్యైవానుభవదననిషేధస్య దర్శపూర్ణమాసప్రకరణే క్రత్వంగతయా నాన్యతం వదేదితి నిషేధవత్ పురుషార్థ స్వాసి దుశ్చరితవిరత్యాచేరుపాసనాంగతయా విధానముపపద్యతే తతశ్చ యస్తు పురు షార్థమసి దుశ్చరితనిషేధమతిలంఘ్య పరమాత్మోపాసనమవిగుణం చిక్షీర్షతి తస్య దుశ్చరిత నిషేధయాపాంగవైగుణ్యాదుపాసనసాధ్యుణ్యం న సిద్ధ్యతీత్యర్థః.

౨౪

యస్య బ్రహ్మ చక్షత్రం చ ఉభే భవత ఓదనః,

శం—యస్త్యనేపంభూతః యస్య ఆత్మనః బ్రహ్మ చక్షత్రం చ బ్రహ్మక్షత్రే
సర్వధర్మవిధారకే అసి సర్వప్రాణభూతే ఉభే ఓదనం అశనం భవతః స్యాతాం సర్వ
హరోషి మృత్యుర్యస్యోపసేచనమివోదనస్యాశనత్వేష్యపర్యాప్తః తం ప్రాకృతబుద్ధిర్య

ఆ—యస్త్యనేపంభూతః ఉక్తసాధనసంపన్నో న భవతి స కథం వేదేతి

రం—(యస్య బ్రహ్మ చేతి) బ్రహ్మ చక్షత్రం చ బ్రహ్మక్షత్రాఖ్యవర్ణద్వయో
పలక్షితకృత్సన్నిచరాచరాత్మకమిదం జగత్ యస్య ఓదనో భవతి యస్య వినాశ్యో భవ
తీత్యర్థః యస్య మృత్యుః స్వయమద్యమానత్వే సత్యన్యస్యాదనమేతుర్భవతి సః నిఖిల
చరాచరసంహర్తా పరమాత్మా యత్ర యస్మిన్ ప్రకారే స్థితః యత్ప్రకారవిశిష్టః
తం ప్రకారమిత్థమితి కో వేదేత్యర్థః. నను బ్రహ్మక్షత్రపదేన కృత్సన్నిచరాచరగ్రహణే
కిం బీజమితి చేత్ ఉచ్యతే బ్రహ్మ చక్షత్రం చ ఓదనఇత్యుక్తే బ్రాహ్మణ్యత్రియ
పర్ణయోః కింబిత్ ప్రతిఓదనశబ్దముఖ్యార్థత్వాసంభవాదోదనశబ్దేన భోగ్యత్వం వా
వినాశ్యత్వం వా లక్షణీయం న హి బ్రహ్మక్షత్రమాత్రభోక్తా తన్నాత్రసంహర్తా వా
కల్పిణీవో వా పరమాత్మా వాప్తి నస్వంతరాదిత్యవిద్యాయాం యే చాముష్మాత్పరాంచో
లోకాస్తేషాం చేష్టఇతి సర్వలోకేశ్వరే పరమాత్మని ఉపాసనార్థం లోకవిశేషే
శిశుత్వశ్రవణవత్ సర్వసంహర్తర్యపి పరమాత్మని బ్రహ్మక్షత్రసంహరణముపాసనార్థ
ముపదిశ్యతామితి చేన్న తద్వదర్యోపాసనాప్రకరణత్వాసమ్భవాత్ అతో బ్రహ్మక్షత్ర
గ్రహణస్య చరాచరమాత్రోపలక్షణత్వం యుక్తం ఉక్తం చ సూత్రకృతా 'అత్రా
చరాచరగ్రహణా'దితి. నన్వేదమప్యోదనశబ్దేన కిమితి వినాశ్యత్వం లక్ష్యతే గౌణత్వ
మపి శబ్దస్య సాధారణగుణమవహాయ అసాధారణగుణేనైవ నిర్వాహ్యం నహ్యగ్నిర్మాణ
వకణత్యత్ర అగ్నిశబ్దేన వైంగళ్యాదేరివ ద్రవ్యత్వాదేరుపస్థితీరస్తి అతవివ ప్రైతు
హోతుశ్చమనః ప్రబ్రహ్మణః ప్రోద్ధాతృణాం ప్రయజమానస్యేత్యధ్వర్యుప్రేషే ఉద్ధాత్తు
శబ్దస్య బహువచనానురోధేన బహుభు వృత్తౌ వక్తవ్యాయాం షోడశర్షిక్సాధా
రణాకారం విహాయ ఉద్ధాత్తుగణమాత్రలక్షణా పూర్వతంత్రే వర్ణితా తద్వదిహాపి
బ్రహ్మక్షత్రవాకే ప్రతీయతేతి చేత్ ఉచ్యతే వినాశ్యత్వం సాధారణాకారః తథాపి
మృత్యుర్యస్యోపసేచనమితి వాక్యకేమినురోధాత్ సాధారణోపి గౌణ్యా వృత్త్యా
లక్షయితుముచితః. నను ఉపసేచనశబ్దాపేక్షయా ఓదనశబ్దస్య ముఖ్యత్వాత్ ఓదన
శబ్దస్వారస్యానురోధేన సాధారణాకారరూపభోగ్యత్వే లక్షితే జఘన్యముపసేచనపదమ
బాధకత్వాభిప్రాయేణ కథంచన్నియతాం అతో బ్రహ్మక్షత్రభోక్తా యః యస్య చ

మృత్యుర్యసోప్రసేచనం క ఇత్థావేద యత్ర సః.

౨౫

ఇతి ద్వితీయవల్లీ.

శం—ఘోక్తసాధనరహితస్స కః ఇత్థా ఇత్థం ఏవం యథోక్తసాధనవానివేత్సర్థః
వేదవిజానాతి యత్ర స ఆత్మేతి. ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పుజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతిషు కఠవల్ల్యాం ద్వితీయవల్లీభాష్యమ్.

ఆ—సంబంధః (అశనత్వేష్యపర్యాప్త ఇతి) అన్న త్వేష్యసమర్థః శాకస్థానీయఇత్యర్థః
యత్ర స్వే మహిమి సః విశోపసంహర్తా వర్తతే తథాభూతం తం తో వేదేతి
సంబంధః. ౨౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పుజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతా కఠవల్ల్యాం ద్వితీయవల్లీభాష్యవ్యాఖ్యా.

రం—మృత్యురబాధకః సోఽస్తిన్నంత్రే ప్రతిపాద్యః భోక్తృత్వం చ జీవన్యైవేతి
సవివాస్తిన్నంత్రే ప్రతిపాద్యతామితి చేత్ ఉచ్యతే ఉపసేచనత్వేన యాశితస్య మృత్యో
రోదనత్వయాశితేన బ్రహ్మక్షత్రశబ్దితేన దధ్యన్నవత్ ప్రతీశసంబంధస్య సర్వాత్మనా
బాధప్రసంగాత్. స హి యస్య బ్రహ్మక్షత్రం చ భోగ్యం యస్య చ మృత్యురబాధక
ఇత్యుక్తే మృత్యోః బ్రహ్మక్షత్రస్య చ సంబంధః ప్రతీయతే అత ఉపసేచనశబ్దస్య
ఓదనశబ్దాపేక్షయా జఘన్యత్వేసి అబాధకత్వరూపసాధారణగుణం విహాయ స్వయ
మద్యమానత్వే సతి అన్యాదనహేతుత్వరూపసాధారణరూపవివ గ్రాహ్యః తతశ్చ ఏక
వాక్యాంతర్గతచరమశ్రుతోపసేచనపదానుసారేణ ఓదనశబ్దేనాపి వినాశ్యత్వమేవ లక్ష
ణీయం స్వబుద్ధ్యపస్థాపనీయవిశేషాకారరూపగుణగ్రహణాదపి ఏకవాక్యతావన్నపదాంత
రోపస్థాపితగుణగ్రహణానైవ బుద్ధిలాఘవేన ఏకవాక్యతాసామర్థ్యాదురోధేన చ
న్యాయ్యత్వాదిత్యసార్థస్య అత్ర ధికరణే నిర్ణీతత్వాదిత్యలం పల్లవితేన. ౨౫

ఇతి ద్వితీయవల్లీ వ్యాఖ్యా.

క లో ప ని ష ది

తృ తీ య వ ల్లి.

ప్రథమాధ్యాయే తృతీయవల్లిప్రారంభః

హరిః ఒమ్:—

ఋతం పిబంతౌ సుకృతస్య లోకే గుహం ప్రవిష్టౌ పరమే

శం— (ఋతం పిబంతావతి) అస్యా వల్ల్యాసుంబంధః విద్యావిద్యే నానా విరుద్ధఫలే ఇత్యుపన్యస్తే న తు సఫలే తే యథావన్నీర్ణితే తన్నిర్ణయాథా రథరూపకకల్పనా తథాచ ప్రతిపత్తిసౌకర్యం ఏవం చ ప్రాప్తప్రాప్యగంతృగంతవ్య వివేకార్థం రథరూపకద్వారా ద్వావాత్తానావుపన్యస్యేతే. (ఋతమితి) ఋతం సత్యం అవశ్యంభావిత్యాత్మర్కఫలం పిబంతౌ ఏకస్తత్ర కర్మఫలం పిబతి భుక్తే నేతరః

ఆ— (రథరూపకకల్పనేతి) ప్రసిద్ధరథసాదృశ్యకల్పనేత్యర్థః ఋతపానకర్తా జీవస్తావదేకశ్చేతనస్పిధః ద్వితీయాన్వేషణాయాం లోకే సంఖ్యాశ్రవణే సమానస్వభావే ప్రథమప్రతీతిదర్శనాచ్చేతనతయా సమానస్వభావః పరమాత్మైవ ద్వితీయః ప్రతీయతే

రం— 'క ఇథా వేద యత్ర స' ఇత్యస్య దుష్టానత్వే ఆత్ర ఇథమాస్తఇత్య స్యార్థస్య దుర్బోధత్వేన న వయం తదుపాసనే శక్తా ఇతి మన్యమానం ప్రతి ఉపాస్యోపాసకయోరేకగుహానుప్రవేశేన పరమాత్మనస్సూపాస్యత్వాద్వయమపి ఉపా సితం శక్తా ఇతి ద్వాభ్యాం మంత్రాభ్యాం దర్శయతి (ఋతం పిబంతావిత్యాదినా) సత్యపదవాచ్యావశ్యంభావికర్మఫలమనుభవంతౌ సుకృతసాధ్యే లోకే అస్మిన్నేవ లోకే వర్తమానౌ హృదయకుహరం ప్రవిష్టౌ తత్రాపి పరమాకాశే పరాధ్యే పరార్థం సంఖ్యాయా ఉత్తరావధిః తదర్హతీతి పరార్థ్యం ఉత్కృప్తైకత్యర్థః తాదృశే హర్దా కాశే వర్తమానౌ ఛాయాతపశబ్దాభ్యాం జ్ఞాజ్ఞాలక్ష్మ్యేతే అజ్ఞశబ్దేన జీవనిర్దేశస్య చాయ మభిప్రాయః ఉపాస్యోపాసకయోరేకగుహావర్తిత్వే తయోరేవ ప్రాప్యప్రాప్తృతయా ప్రాప్యస్య చ తత్ప్రాప్తిసాధనరథత్వేన రూపితే శరీరేచవస్థానమయుక్తం నహి రథేన ప్రాప్తవ్యోఽర్థో రథస్థో భవతీతి శంకా న కార్యా ప్రాప్యస్య పరమాత్మనస్తత్రావస్థిత

శం—తథాపి పాతృసంబంధాన్విబంధావిత్వచ్యుతే ఛత్రిన్యాయేన సుకృతస్య స్వయం కృతస్యకర్తృణః ఋతమితి పూర్వేణ సమ్బంధః లోకే అన్తింఛగ్గీరే గుహం గుహాయాం బుద్ధౌప్రవిష్టౌ పరమే బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానాపేక్షయా పరమం పరాధ్యే పరస్య చ బ్రహ్మణోఽర్థ్వం స్థానం పరాధ్యం హోర్దాకాశం తస్మిన్ హి పరం బ్రహ్మణోపలక్ష్యతే

ఆ—తస్య చోపచారాదృతపాతృత్వమిత్వార్థః బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానం దేహ శ్రయతకాశప్రదేశః (పంచాగ్నయఇతి) గార్వవల్యో దక్షిణాగ్నిరాహవనీయః సభ్యా

రం—తేషాం జీవస్య 'పరాభిధ్యానాత్తుతిరోహిత'మిత్వక్రీత్యా పరమాత్మసంకల్పమూ లకర్తృరూపావిద్యావేష్టితతయా తదనుభవలక్షణ తతాప్రేరభావేన ప్రాప్తప్రాప్యయో ర్జీవపరయోః రథత్వరూపితశరీరాన్తర్వర్త్యేకగుహవర్తిత్వకథనే నానుపపత్తిరితి (పంచా గ్నయాయే చ త్రిణాచికేతాః) పంచాగ్నిశుక్రామేపరిశుద్ధాంశుకరణాః త్రిణాచి కేతాః ఉక్తోర్థః ఏవంభూతా బ్రహ్మవిదో వదంతీత్యర్థః కేవలపంచాగ్నిత్రిణాచికేతా నామీదృశపరమాత్మప్రతిపాదనాసామర్థ్యాత్ బ్రహ్మవిదామేవ పంచాగ్నిత్వత్రిణాచికే తత్వే విశేషణే అస్య మంత్రస్య జీవపరమాత్మపరత్వం సూత్రితం 'గుహం ప్రవిష్టవాత్తా నా'వతి. నను కర్తృఫలభోగకూన్యే పరమాత్మని ఋతం పిబంతానితి నిర్దిష్టకర్తృభోక్తృ త్వస్యాసంభవాత్ సుకృతసాధ్యలోకవర్తిత్వగుహవచ్ఛిన్నత్వయోస్సర్వగతే పరస్మిన్బ్ర హ్మణ్యసంభవాత్ ఛాయాతపనిర్దిష్టప్రకాశత్వప్రకాశత్వయోరపి జీవపరమాత్మపర త్వేఽసంభవాత్ బుద్ధిజీవపరత్వే తు తస్య సర్వస్యాపుపపత్తేః కర్తృఫలభోగకరణే కర్తృత్వోపచారేణ పిబంతానితి నిర్దేశస్యాపుపపత్తేః బుద్ధిజీవపరత్వమేవాస్య మంత్రస్య యుజ్యతఇతి చేత్ ఏవమేవ హి 'గుహం ప్రవిష్ట'వతి సూత్రే ఆశంక్య సంఖ్యాశ్రవణే సత్యేకస్మిన్ సంప్రతిపన్నే ద్వితీయాకాంతాయాం ప్రతిపన్నజాతి ముపజీవ్యవ్యక్తివిశేషపరిగ్రహే బుద్ధిలాఘవాద్విజాతీయపరిగ్రహే జాతివ్యక్తిబుద్ధి ద్వయాపేక్షయా గౌరవాత్ సంప్రతిపన్నజాతీయపరిగ్రహో యుక్తః లోకేష్యస్య గోర్దివతీయోఽన్వేష్టవ్య ఇత్యాదౌ తథా దర్శనాత్ తథా చ ఋతపానలింగావగతస్య జీవస్య ద్వితీయశ్చేదనత్వేన తత్సజాతీయః పరమాత్మైవ గ్రాహ్యః పరమాత్మనః ప్రయో జకకర్తృతయా పిబంతానితి నిర్దేశస్యాపి సంభవాదంతఃకరణే స్వతంత్రకర్తృత్వ ప్రయోజకకర్తృత్వయోరభావేన పిబంతానితి నిర్దేశస్య సర్వభావ్యసంభవాత్సర్వగతే బ్రహ్మణి సుకృతసాధ్యలోకవర్తిత్వస్యాపి సంభవాదస్మిన్నేవ ప్రకరణే 'గుహాహితం గహ్వరేష్ట' మితి పరమాత్మనో గుహాప్రవేశశ్రవణేన గుహాప్రవేశస్యాపుపపత్తేః

పరాధ్యే, ఛాయాతపౌ బ్రహ్మవిదో వదంతి పంచాగ్న

శం—తస్మిన్ పరమే పరాధ్యే హర్దాకాశే ప్రవిష్టావిత్సర్థః తౌ చ ఛాయాతపావివ
విలక్షణౌ సంసారిత్యాసంసారిత్వేన, బ్రహ్మవిదో వదంతి కథయంతి న కేవలమకర్మిణ
ఏవ వదంతి పంచాగ్నయః గృహస్థాః యే చ త్రిణాచికేతాః త్రిః కృత్వో నాచి

అ—వసథ్యో చేత్యేతే పంచాగ్నయో యేషాం తే తథోక్తాః ద్యుష్టస్యపృథివీపురు
షయోషితస్త్వగ్నిదృష్టిం యే కుర్వంతే అగ్నిహోత్రాధికారిణస్తే వా పంచాగ్నయ

రం—ఛాయాతపశబ్దాభ్యాం కించిజ్జనర్వజ్జయోః ప్రతిపాదనసంభవాత్ జీవపరమాత్మ

పరపివాయం మంత్ర ఇతి సమర్థితత్వాత్ న త్వదుక్తశంకాపకాశః 'తయారస్యః సిఘ్నం
స్వాద్వతీతి సత్త్వ'మితి వైంగిరహస్యబ్రహ్మణానుసారేణ ద్వాసుపక్షేతి మంత్రస్య
బుద్ధిజీవపరత్వాత్. 'ఇయదామననాత్' ఇత్యధికరణే ఋతం పిబంతామితి మన్తస్య
ద్వాసుపక్షేతిమంత్రైకార్థ్యస్య ప్రతిపాదితత్వాత్ అయమపి మంత్రో బుద్ధిజీవపర
ఇత్యస్యాశ్చంకాయాః 'గుహం ప్రవిష్టవాత్తానా'మితి సూత్రకృతైవ నిరాకృత
త్వాత్. కించ జీవే గుహప్రవేశస్య బుద్ధ్యపాధికతయా స్వతః ప్రవేశవత్సా
బుద్ధ్యా సహ జీవస్య గుహం ప్రవిష్టామితి గుహప్రవేశవర్ణనం న సంగచ్ఛతే ఉప
వృంథకాదీనగురుత్వకాలిని సుపక్షే గురుసువర్ణమితి వ్యవహారసంభవేప్ర్యుపవృంథకసుపక్షే
గురుణీ ఇతి వ్యవహారాదర్శనాత్ ఆతపివ పరపక్షే సూత్రానుసారేణ ఆస్య
మంత్రస్య జీవపరమాత్మ పరతయా కృతం యోజనాంతరమప్యనుపపన్నం 'అనేన జీవే
నాత్మనానుప్రవేశ్యేతి శ్రుత్యనుసారేణ పరమాత్మనో జీవభావేనానుప్రవేశకాభావాత్
జీవపరమాత్మనా గుహం ప్రవిష్టామితి నిర్దేశానుపపత్తేః జీవభావేన బ్రహ్మణస్సంసారమభి
ప్రేత్య బ్రహ్మ సంసరతీతి వ్యవహారసత్వేపి జీవబ్రహ్మణీ సంసరతఇతి వ్యవహారాసంభ
వాత్ 'జీవేశావాభాసేన కరోతి మాయాచావిద్యాచ స్వయమేవ భవతి కార్యోపాధి
రయం జీవః కారణోపాధిరీశ్వరః' ఇతి వచనానుసారేణ ప్రతిగృహీతే అవిద్యాయా
వా అంతఃకరణస్య వా జీవోపాధిత్వమితి పక్షద్వయేపి నావిద్యాంతఃకరణయోః ప్రతి
బింబోపాధిత్వం యుజ్యతే స్వచ్ఛందవ్యప్రతిపాతిపరావృత్తనాయనరగ్నిగృహ్యమాణ
వైస్యవ ప్రతిబింబశబ్దార్థతయా అచాక్షుషస్య చైతన్యస్యప్రతిబింబత్వాసంభవేన అవిద్యా
ప్రతిబింబోంతఃకరణప్రతిబింబో వా జీవ ఇత్యాశ్రయణయోగాత్. అతో'విద్యా
పచ్చిన్నోంతఃకరణాపచ్చిన్నో వా జీవ ఇతి పక్షద్వయమేవ పరిశిష్యతే తత్ర చ హృద
యగుహాయామవిద్యాంతఃకరణాభ్యామపచ్చిన్నత్వేన అనపచ్చిన్నపరమాత్మనో గుహ

యో యే చ త్రిణాచికేతాః

౧

యస్సేతురీజానానామక్షరం బ్రహ్మ యత్పరం,

అభయం తిత్తిర్న తాం పారం నాచికేతన్ శకేమహి

౨

ఆత్మానగ్ రథినం విద్ధి శరీరగ్ రథమేవ తు,

శం—కేతోఽగ్నిశ్చితోద్ధైస్తే త్రిణాచికేతాః.

౧

శం—యస్సేతుః సేతురివ సేతుః ఈజానానాం యజమానానాం కర్త్తిణాం దుఃఖసంతరణార్థత్వాత్ నాచికేతం నాచికేతః అగ్నిః తం వయం జ్ఞాతుం చేతుం చ శకేమహి శక్నువంతః. కించ యచ్ఛాభయం భయశూన్యం సంసారస్య పారం తిత్తిర్న తాం తర్తమిచ్ఛతాం బ్రహ్మవిదాం యత్పరం ఆశ్రయం అక్షరమాత్మాభ్యం బ్రహ్మ తచ్చ జ్ఞాతుం శకేమహి పరాపరే బ్రహ్మణీ కర్తృబ్రహ్మవిదాశ్రయే వేదితవ్యే ఇతి వాక్యార్థః ఏతయోరేవ మ్యూపన్యాసః కృతః ఋతం పిబంతావతి.

౨

శం—తత్ర య ఉపాధికృతస్సంసారీ విద్యావిద్యయోరధిక్యతో మోక్షగమ నాయ సంసారగమనాయ చ తస్య తదుభయగమనే సాధనో రథః కల్ప్యత ఇత్యాహ

ఆ—ఇత్యర్థః.

౧

ఆ—నను న సంతి బ్రహ్మవిదః పంచాగ్నివిదశ్చ సాంప్రతమనువలంబాదిత్యా శంక్య పూర్వవిద్వదనుభవవిరోధమాహ (యస్సేతురిత్యాదినా) పూర్వేషాం యద్యపి బ్రహ్మవిత్త్వాది సంభవతి ప్రభావాలిశయాత్ తథాపి నాధునికానామల్పప్రజ్ఞానాం సంభవతిత్యాశంక్య చేతనత్వాత్సాన్నిభావికీ జ్ఞాతృత్వయోగ్యతాస్తీత్యభిప్రేత్య తాత్పర్య మాహ (పరాపరే ఇతి).

౨

రం—ప్రవేశవర్జనశ్రుతేర్వాంతర్యామిబ్రహ్మణస్య వానాంజస్యమిత్యలమతిచర్చయా ప్రకృతమనుసరామః.

౧

రం—(యస్సేతురితి) యః సేతుః ఆధారభూతః కర్తృఫలప్రద ఇత్యర్థః ఈజా నానామితి కానజంతశ్శబ్దః (అక్షరంబ్రహ్మయత్పరం) యన్నిర్వికారం పరంబ్రహ్మ (అభయం తిత్తిర్న తాం పారం) సంసారసాగరం తిత్తిర్న తాం నిర్భయం దృఢం తీరం (నాచికేతం శకేమహి) నాచికేతాగ్నిప్రాప్యముపాసితుం శక్తాస్తస్మి ఇత్యర్థః. శకేర్వ్య త్యయేన శప్ నాచికేతం శకేమహీత్యస్య మన్తఖండస్య తద్దైవ భావ్యకృతా వ్యాఖ్యా తత్వాత్ అతో దురుపాస్యత్వబుద్ధ్యా న భేతవ్యమితి భావః.

౨

రం—ఆత్మానం రథినం ఋద్ధీత్వాదినా సాధనం పారమాపన్నతీత్యంతేన సంసా

బుద్ధిం తు సారథిం విద్ధి మనఃప్రగ్రహమేవ చ.

3

ఇంద్రియాణి హయానాహుర్విషయాన్ స్తేషు గోచరాః,

శం—తత్తాత్పరం ఋతవం సంసారిణం రథినం రథస్వామినం విద్ధి విజానీహి శరీరం రథ మేవ తు రథబద్ధహయస్థానీయైరింద్రియైరాశృష్యమాణత్వాచ్ఛరీరస్య బుద్ధిం తు అధ్య వసాయలక్షణం సారథిం విద్ధి బుద్ధినేతృప్రధానత్వాచ్ఛరీరస్య సారథినేతృప్రధానభవ రథః సర్వం హి దేహగతం కార్యం బుద్ధికర్తవ్యమేవ ప్రాయేణ మనః సంకల్పవికల్పాది లక్షణంప్రగ్రహమేవ చ రశనామేవ విద్ధి మనసా హి ప్రగృహీతాని శ్రోత్రాదీని కరణాని ప్రవర్తంతే రశనయేవాశ్వాః.

3

శం—ఇంద్రియాణి చక్షురాదీని హయానాహుః రథకల్పనాకుశలాః శరీర రథాకర్షణసామాన్యాత్ తేషేషు ఇంద్రియేషు హయత్వేన పరికల్పితేషు గోచరాః మార్గాః రూపాదీ విషయాః విద్ధి ఆత్మేంద్రియమనోయుక్తం శరీరేంద్రియమనో భిన్నహితం సంయుక్తమాత్మనం భోక్తేతి సంసారీత్యాచుర్హసీషిణః వివేకినః న హి కేవలస్యాత్మనో భోక్తృత్వమస్తి బుద్ధ్యాద్యపాధికృతమేవ తస్య భోక్తృత్వం తథాచ శ్రుత్యంతరం కేవలస్యాభోక్తృత్వమేవ దర్శయతి ధ్యాయతీవలాయతీవేత్యాది. ఏవం

ఆ—(తత్తేతి) తయోః ప్రథమగ్రంథోక్తయోరాత్మనోర్హే.

3

ఆ—ఆత్మ రథస్వామి యః కల్పితః తస్య భోక్తృత్వం చ న స్వాభావిక మిత్యాహ (ఆత్మేంద్రియమనోయుక్తమితి) ఔపాధికే భోక్తృత్వే అన్వయవృత్తిరేకా కాన్తం చ ప్రమాణమిత్యాహ (నహి కేవలస్యేతి) వైష్ణవపదప్రాప్తిశ్రుత్యనుపపత్త్యాపి

రం—రాధ్వపారభూతవైష్ణవపరమపదప్రాప్తా పరికరముపదిశత్ ప్రాప్తృస్వరూపముపది శతి (ఆత్మనం రథినం విద్ధితి) శరీరాధిష్ఠాతారం రథినం విద్ధి శరీరమేవ చ రథం విద్ధి త్యర్థః బుద్ధిశబ్దితాధ్వవసాయాధీనత్వాద్దేహప్రవృత్తీస్తస్యాస్సారథిత్వమితి భావః ప్రగ్రహః రశనా.

3

రం—(ఇంద్రియాణి హయానాహుః) స్పష్టార్థః(విషయాన్ స్తేషు గోచరాః) తేషు ఇంద్రియేషు హయత్వేన రూపితేషు గోచరాః మార్గాః శబ్దాదివిషయాః విద్ధిత్వర్థః. రథసారథిహయప్రగ్రహత్వేన రూపితానాం శరీరేంద్రియమనోబుద్ధినామ భావే రథిత్వేన రూపితస్య ఉదాసీనస్యాత్మనః గమనరూపతాకకవైదికక్రియాకర్తృత్వ మేవ నాస్తీత్యేతత్సుప్రసిద్ధత్వేన దర్శయతి (ఆత్మేంద్రియేతి) ఆత్మశబ్దో దేహపరః మనశ్శబ్దస్తత్కార్యబుద్ధేరప్రుపలక్షకః పూర్వమంత్రే బుద్ధేరిహి సారథిత్వేన నిర్దిష్టత్వాత్

ఆత్మేంద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్ననీషిణః. ౪

యస్తస్త్విజ్ఞానవాక్ భవత్యయుక్తేన మనసా సదా,
తస్యేంద్రియాణ్యవశ్యాని దుష్టాశ్వా ఇవ సారథేః. ౫

యస్తు విజ్ఞానవాక్ భవతి యుక్తేన మనసా సదా,
తస్యేంద్రియాణి వశ్యాని సదశ్వా ఇవ సారథేః. ౬

యస్తస్త్విజ్ఞానవాక్ భవత్యమనస్సున్నదాఽశుచిః,

శం—చ సతి వక్ష్యమాణరథకల్పనయా వైష్ణవస్య పదస్యాత్మతయా ప్రతిపత్తిరుప
పద్యతే నాన్యథా స్వభావానతిక్రమాత్. ౪

శం—తత్రైవంసతి యస్తు బుద్ధ్యాఖ్యసాగ్నిరధిరవిజ్ఞానవాక్ న నిపుణః అవి
షేషీ ప్రవృత్తా చ నివృత్తా చ భవతి యథేతరో రథచర్యాయాం అయుక్తేన అప్ర
గృహీతేన ఆసమాహితేన మనసా ప్రగ్రహస్థానీయేన సదా యుక్తో భవతి తస్మా
కుశలస్య బుద్ధిసారథేరింద్రియాణ్యశ్చస్థానీయాన్యవశ్యాని ఆశక్యనివారణాని దుష్టా
శ్వాః అదాంతాశ్వాః ఇవేతరసారథేర్భవన్తి. ౫

శం—యస్తు పునః పూర్వోక్తవిపరీతసారథిర్భవతి విజ్ఞానవాక్ నిపుణః వివేక
వాక్ యుక్తేన మనసా ప్రగృహీతమనాః సమాహితచిత్తస్సదా తస్మాశ్చస్థానీయా
నీంద్రియాణి ప్రవర్తయితుం నివర్తయితుం వా శక్యాని వశ్యాని దాంతాన్నదశ్వా
ఇవేతరసారథేః. ౬

శం—తత్ర పూర్వోక్తస్యావిజ్ఞానవతోఽబుద్ధిసారథేరిదం ఫలమాహ—యస్తస్త్వి

ఆ—న స్వాభావికం భోక్తృత్వం వాచ్యమిత్యుహ (ఏవం చ సతీతి.) ౪

ఆ—ఆత్రానన్దీయం నాస్తి. ౫-౬

రం—భోక్తా కర్తృత్వభోక్తృత్వవానిత్యర్థః న హి కేవలస్యాత్మనః కర్తృత్వం
భోక్తృత్వం వాస్థితిభావః. ౪

రం—శరీరాదేః రథత్వాదిరూపణస్య ప్రయోజనమాహ (యస్తస్త్విజ్ఞానవా
నిత్యాదినా మంత్రద్వయేన) లోకే హి సమీచినసారథిప్రగ్రహవతః అశ్వా వశీకృతా
భవంతి ఏవం సారథిప్రగ్రహత్వేన రూపితయోర్విజ్ఞానమనసోస్సామీచీన్యే అశ్వత్వేన
రూపితాని ఽన్దియాణి వశ్యాని భవన్తి నాన్యథేత్యర్థః. ౫

రం—రంగరామానుజీయం నాస్తి. ౬

రం—హయత్వేన రూపితానామింద్రియాణాం వశీకరణతదభావయోః

న స తత్పదమాప్నోతి సగ్ సారం చాధిగచ్ఛతి. ౭

యస్తు విజ్ఞానవాన్భవతి సమనస్కుస్సదా శుచిః,

స తు తత్పదమాప్నోతి యస్తాద్భూయో న జాయతే. ౮

విజ్ఞానసారధిర్యస్తు మనఃప్రగ్రహవాన్నరః,

సోఽధ్యయః సారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదం. ౯

ఇంద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరంమనః,

శం—విజ్ఞానవాన్భవతి అమనస్కః అప్రగృహీతమనస్కః సతతపివాశుచిస్సదైవ
న సరథీ తత్ పూర్వోక్తమక్షరం యత్పరం పదం అప్నోతి తేన సారధినా న కేవలం
తన్నాప్నోతి సంసారం తు జన్తమరణలక్షణమధిగచ్ఛతి. ౭

శం—యస్తు ద్వితీయో విజ్ఞానవాన్భవతి విజ్ఞానసత్సారధ్యపేతో రథీ విద్వాని
త్యేతత్ యుక్తమనః సమనస్కః సతతపివ సదాశుచిః స తు తత్పదమాప్నోతి
యస్తాదాప్తపదప్రచ్యుతస్సృక్ భూయః పునర్న జాయతే సంసారే. ౮

శం—కిం తత్పదమిత్యాహ విజ్ఞానసారధిర్యః తపోవివేకబుద్ధిసారధిః పూర్వోక్తః
మనఃప్రగ్రహవాక్ ప్రగృహీతమనః సమాహితచిత్తస్సృక్ శుచిర్నరః విద్వాక్
సోఽధ్యయః సంసారగతేః పారం పరమేవ అధిగంతవ్యమిత్యేతత్ అప్నోతి ముచ్యతే
నర్వైస్సంసారబంధనైః తద్విష్ణోః వ్యాపనశీలస్య బ్రహ్మణః పరమాత్మనో వాసుదే
వాఖ్యస్య పరమం ప్రకృప్తం పదం స్థానం తత్త్వమిత్యేతత్ తత్పదమేవాప్నోతి
విద్వాక్. ౯

శం—అథునా యత్పదం గంతవ్యం తస్మేంద్రియాణి ఘ్నాలాన్సారిభ్య

అ—అత్రానందగిరియం నాస్తి. ౭-౮-౯

అ—(ప్రత్యగాత్మభూతాశ్చేతి) ప్రశ్యగనపాయస్వరూపభూతా ఇత్యర్థః

రం—ప్రయోజనం దర్శయతి మంత్రద్వయేన (యస్తస్త్వవిజ్ఞానవానిత్యాదినా) అమన
స్కః అనిగృహీతమనః అతపివాశుచిః సర్వదా వివేకచింతాప్రపణత్వాదిత్యర్థః న
కేవలం జిగమిషితప్రాప్త్యభావమాత్రం ప్రత్యుత గహనం సంసారకాంతారమేవ
ప్రాసయతీత్యర్థః. ౭-౮

రం—కిం తత్పదమిత్యాకాంతాయాం తత్పదం దర్శయన్ను పసంహరతి (విజ్ఞాన
సారధిరితి) సమీచీనవిజ్ఞానమనశ్శాలీ సంసారాధ్వపారభూతం పరమాత్మస్వరూపం
ప్రాప్నోతిత్యర్థః,

రం—వశీకార్యత్వాదు రథాదిరూపితేషు శరీరాదిషు యాని యేభ్యో వశీ

శం—సూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ప్రత్యగాత్మతయాధిగమః కర్తవ్య ఇత్యేవమర్థమిదమా
రభ్యతే. ఘాలాని తావదిందియాణి తాని యైరభ్రరాత్ప్రకాశనాయారభాని తేభ్య
ఇందియేభ్యస్సన్వికార్యేభ్యస్తే పరామ్యర్థాః సూక్ష్మా మహా న్తశ్చ ప్రత్యగాత్మభూతాశ్చ
తేభ్యో హ్యర్థేభ్యశ్చ పరం సూక్ష్మతరం మహత్ ప్రత్యగాత్మభూతం చ మనః మన
శ్శబ్దవాచ్యం మనస ఆరంభకం భూతసూక్ష్మం సంకల్పవికల్పాద్యరంభకత్వాత్ మన

ఆ—నన్యర్థేభ్యో మనస ఆరంభకం భూతసూక్ష్మం పరం తస్మాద్బుద్ధ్యారంభకం భూత
సూక్ష్మం పరమితి న యుక్తం కార్యాపేక్షయా హ్యుపాదానముపచితావయవం వ్యా
పకమనపాయిన్వయాపం చ ప్రసిద్ధం యథా ఘటాదేర్త్వదాదిః న చేహ భూతసూక్ష్మా
ణాం పరస్పరకార్యకారణభావే మానమస్తి సత్యం తథాపి విషయేందియవ్యవహారస్య
మనోధీనతాదర్శనాన్వనస్తావద్వ్యాపకం కల్ప్యతే తచ్చ పరమార్థతపివాత్మభూతమితి
కేహించిన్వతం తన్నిరాసాయోక్తం మనశ్శబ్దవాచ్యం భూతసూక్ష్మమితి అన్నమయం హి
సోమ్యమనఇత్యాదిశ్రుతేర్భౌతికత్వావగమాదన్నభావాభావాభ్యాముపచయాపచయదర్శ
నాద్భౌతికమేవ తత్ తస్య చ సంకల్పాదిలక్షణస్యాధ్యవసాయనియమ్యత్వాద్బుద్ధిస్తతః
పరేతి బుద్ధిశ్చత్తేతి కేహించదభిమానః తదవసయనార్థమాహ (బుద్ధిశబ్దవాచ్యమితి)
కరణత్వాదిందియబుద్ధేర్భౌతికత్వం సిద్ధం కరణత్వం చ న్నబుద్ధ్యాహముపలభ్య ఇత్యను

రం—కార్యతాయాం ప్రధానాని తాన్యచ్యుతే (ఇందియేభ్యః పరా ఇత్యాదిమం
త్రద్వయేన) అన్య మంత్రద్వయస్యార్థో భగవతా భాష్యకృతా ఆనమనీకాధికరణే
ఉక్తః ఇత్థం హి తత్ర భాష్యం తేషు రథాదిరూపితశరీరాదిషు యాని యేభ్యో వశీ
కార్యతాయాం ప్రధానాని తాన్యచ్యుతే ఇందియేభ్యః పరా ఇత్యాదిమా
తత్ర హయత్వేన రూపితేభ్య ఇందియేభ్యో గోచరత్వేన రూపితా విషయా
వశీకార్యత్వే పరాః వశ్యేందియస్యాపి విషయసన్నిధావిందియాణాం దుర్నిగ్ర
హత్వాత్ తేభ్యోపి పరం ప్రగ్రహరూపితం మనః మనసి విషయప్రవణే విష
యాసన్నిధానస్యాప్యకించిత్కరత్వాత్ తస్మాదపి సారథిత్వరూపితా బుద్ధిః పరా
తస్యా అపి రథిత్యేన రూపిత ఆత్మాకర్తృత్వేన ప్రాధాన్యాత్పరః సర్వస్యాత్మేచ్ఛా
యత్రత్వాత్ ఆత్మైవ మహానితి విశేష్యతే తస్మాదపి రతిరూపితం శరీరం పరం తదా
యత్రత్వాజ్జీవస్య సకలపురుషార్థప్రవృత్తీనాం తస్మాదపి పరస్సర్వాంతరాత్మభూతో
ఽంతర్యామీ అధ్వనః పారభూతః పరమపురుషః యథోక్తస్యాత్మపర్యంతస్య
తత్సంకల్పాయత్రప్రవృత్తిత్వాత్ స భిల్వంతర్యామితయా ఉపాసనస్యాపి నిర్వర్తకః

మనసశ్చ పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాస్వరః.

౧౮

మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పరః,

శం—సోపి పరా సూక్ష్మతరా మహత్తరా ప్రత్యగాత్మభూతా బుద్ధిః బుద్ధిశబ్దవాచ్యన
ధ్వవసాయాద్యారంభకం భూతసూక్ష్మం బుద్ధేరాత్మా సర్వప్రాణిబుద్ధీనాం ప్రత్యగాత్మ
భూతత్వాదాత్మా మహాన్ సర్వమహత్వాత్ అవ్యక్తాద్యత్పృథమం జాతం హైరణ్య
గర్భతత్త్వం బోధాబోధాత్మకం మహానాత్మా బుద్ధేః పర ఇత్యుచ్యతే. ౧౮

శం—మహతోపి పరం సూక్ష్మతరం ప్రత్యగాత్మభూతం సర్వమహత్తరః

ఆ—భవాత్పిద్యం తతో భూతావయవసంస్థానేష్యేవార్థాదిహాత్తరోత్తరం పరామ
త్వం కల్పితే పరమపురుషార్థదిదర్శయిషయా న త్వార్థాదీనాం పరత్వం ప్రతిపాదయ
షితం ప్రయోజనాభావాద్వాక్యభేదప్రసంగాచ్చేతి సురనరతిర్యగాదిబుద్ధీనాం విధారక
త్వాత్సాతత్వగమనాదాత్మోచ్యతే సూత్రసంజ్ఞికం హైరణ్యగర్భతత్త్వమిత్యర్థః (బోధా
బోధాత్మకమితి) జ్ఞానక్రియాశక్త్యాత్మకమిత్యర్థః అథవాఽధికారిపురుషభిప్రాయేణ
బోధాత్మకత్వం అవ్యక్తస్వాద్యః పరిణామ ఉపాధిరపంచీకృతభూతాత్మకః తేన
రూపేణాబోధాత్మకత్వం హిరణ్యగర్భస్యేత్యర్థః. ౧౯

ఆ—ప్రలయే సర్వకార్యకారణశక్తీనామవస్థానమభ్యుపగంతవ్యం శబ్దార్థసంబంధ

రం—‘పరాత్మతచ్చు)తే’రితి హి జీవాత్మనః కర్తృత్వం పరమపురుషాయ త్తమితివత్త్వతే
వశీకారోపాసననిర్వృత్త్యుపాయకాష్టాభూతః పరమప్రాప్యశ్చ స ఏవ తదిదముచ్యతే
‘పురుషేన్న పరం కించిత్సా కాష్టా సా పరా గతి’రితి తథా అంతర్యామిబ్రాహ్మణే
‘య ఆత్మని తిష్ఠన్మి’త్యాదిభిస్సర్వం సాక్షాత్పూర్వక్ సర్వం నియమయతీత్యుక్త్వా
‘నాన్యోతోస్తి ద్రష్టే’తి నియంత్రంతరం నిషిధ్యతే భగవద్గీతాసు చ ‘అధిష్ఠానం తథా
కర్తా కరణం చ పృథగ్విధం, వివిధా చ పృథక్ చేష్టా దైవం చైవాత్ర పంచమ’మితి
దైవమత్ర పురుషోత్తమఏవ ‘సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తస్సన్నితిర్జ్ఞాన
మపోహనం చేతి వచనాత్ తస్య చ వశీకరణం తచ్చురణాగతిరేవ యథాహ ‘ఈశ్వర
స్సర్వభూతానాం హృద్యేషేర్జ్ఞాన లిప్తతి, బ్రాహ్మయక్ సర్వభూతాని యంత్రారూఢాని
మాయయా. తమేవ శరణం గచ్ఛే’తి తదేవం ‘అత్తానం రథినం విద్ధి’త్యాదినా రథ్యాది
రూపకవిన్యస్తా ఇంద్రియాదయ ‘ఇంద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా’ ఇత్యుత్త స్వశబ్దైరేవ
ప్రత్యభిజ్ఞాయంతే న రథరూపితం శరీరమితి పరిశేషాత్తదవ్యక్తశబ్దేనోచ్యత ఇతి
భాషితం. ౨౦

పురుషాన్న పరం కించితస్స కాష్టా సా పరా గతిః ౧౧
ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్తా న ప్ర కాశ తే,

శం—చావ్యక్తం సర్వస్య జగతోబీజభూతమవ్యాకృతనామరూపసత్త్వం సర్వకార్య కారణశక్తిసమాహార రూపమవ్యక్తమవ్యాకృతాకాశాదినామవాచ్యం పరమాత్మనోభేద ప్రోతభావేన సమాశ్రితం పటకణికాయామివ పటపుక్షశక్తిః తస్మాదవ్యక్తాత్పరః సూక్ష్మ తమస్సర్వకారణకారణత్వాత్ప్రత్యేకత్వాత్ త్వాచ్చ మహంశ్చ అతఏవ పురుషః సర్వపూరణాత్ తతోఽన్యస్య పరస్య ప్రసంగం నివారయన్నాహ (పురుషాన్న పరం కించితి) యస్తాన్నాస్తి పురుషాచ్చిన్ద్రాత్ర ఘనాత్పరం కించిదసి వస్త్యంతరం తస్మాత్సూక్ష్మత్వ మహత్త్వప్రత్యేకత్వాత్ త్వాచాం సా కాష్టా నిష్ఠా పర్యవసానం ఆత్ర హి ఇంద్రి యేభ్య ఆరభ్య సూక్ష్మత్వాదిపరిసమాప్తిః అతఏవ చ గంతూణాం సర్వగతిమతాం సంసారిణాం సా పరా ప్రకృష్టా గతిః యద్యత్వా న నివర్తంత ఇతి స్ఫుటేః. ౧౧

శం—నను గతిశ్చేత్ ఆగత్యాసి చ భవితవ్యం కథం యస్తాద్భూయో న జాయత ఇతి నైష దోషః సర్వస్య ప్రత్యేకత్వాద్దవగతిరేవ గతిరిత్యుపచర్యతే

ఆ—శక్తిలక్షణస్య నిత్యత్వనిర్వాహాయ తాసాం శక్తీనాం సమాహారో మాయాశక్త్యం భవతి బ్రహ్మణోఽసంగత్వాదితశ్చక్తి సమాహారరూపమవ్యక్తమిత్యర్థః 'తద్దేదం. తర్హస్య వ్యాకృతమాసీత్ ఏతస్మిన్ ఖల్వక్షరే గార్హ్యకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చ మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్తాయినం తు మహేశ్వర'మిత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధేశావ్యక్తస్య తస్య సాంఖ్యాభిమతప్రధానా దైవలక్షణ్యమాహ (పరమాత్మనీతి) శక్తిత్వేనాద్వితీయత్వా విరోధిత్యమాహ (పటకణికాయామివేతి) భావిపటపుక్షశక్తిమద్వటబీజం స్వశక్త్యాన సద్వితీయం కథ్యతే తద్వద్బ్రహ్మసి న మాయాశక్త్యా సద్వితీయం సత్త్వాదిరూపేణ నిరూప్యమాణే వ్యక్తిరస్య నాస్తీత్యవ్యక్తం తతోఽవ్యక్తశబ్దాదవ్యదైవతావిరోధిత్యం ద్రష్టవ్యం సర్వస్య ప్రపంచస్య కారణమవ్యక్తం తస్య పరమాత్మపారతంత్ర్యాత్పర మాత్మ న ఉపచారేణ కారణత్వముచ్యతే న త్వవ్యక్తమద్వికారితయా అనాదిత్వాద వ్యక్తస్య పారతంత్ర్యం చ పృథక్సత్యే ప్రమాణాభావాదాత్సత్యయైవ సతావత్త్వా చ్చేత్యర్థః. ౧౧

ఆ—(పారయిష్టవ ఇతి) సంసారపారంగంతార ఇత్యర్థః న ప్ర కాశ తే చేత్స్త్వి

రం—ఆత్ర రంగరామానుజీయం నాస్తి. ౧౧

రం—(ఏష సర్వేషు భూతేషితి) సర్వేషు భూతేషు ఆత్మతయా పర్త

దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభిః ౧౨

శం—ప్రత్యగత్తత్వం చ దర్శితమింద్రియమనోబుద్ధిపరత్వేన యో హి గన్తా సోయ మప్రత్యగ్రూపం గచ్ఛతి అనాత్మభూతం న విచర్యయేణ తథా చ శ్రుతిః అనధ్వగా అధ్వసు పారయిష్టవ ఇత్యాద్యః తథా చ దర్శయతి ప్రత్యగత్తత్వం సర్వస్య ఏషః పురుషః సర్వేషు బ్రహ్మాదిస్తమ్భపర్యంతేషు భూతేషు గూఢః సంవృతః దర్శనశ్రవణాది కర్తావిద్యామాయాచ్ఛన్న ఆత్మా న ప్రకాశతే ఆత్మత్వేన కస్యచిద్రహణో అతిగమ్భీరా దురవగాహ్యో విచిత్రా మాయా చేయం యదయం సర్వో జంతుః పరమార్థతః పరమార్థ సత్త్వోఽప్యేవం బోధ్యమానోఽహం పరమాత్మేతి న గృహ్ణాతి అనాత్మానం దేహేంద్రి యాదిసంఘాతమాత్మనో దృశ్యమానమపి ఘటాదివదాత్మత్వేనాహమముష్య పుత్ర ఇత్యసచ్యమానోఽపి గృహ్ణాతి నూనం పరస్మైవ మాయయా మోముహ్యమానస్సర్వో ల్లోకో యం బమ్భిమితి తథా చ స్మరతి 'నాహం ప్రకాశస్సర్వస్య యోగమాయాన మావృత' ఇత్యాది నను విరుద్ధమిదముచ్యతే మత్వా ధీరో న శోచతి న ప్రకాశత ఇతి చ' నైతదేవం అసంస్కృతమిదేరభిజ్ఞేయత్వాన్న ప్రకాశత ఇత్యుక్తం దృశ్యతే తు సంస్కృతయా అగ్ర్యయా అగ్రమివాగ్ర్యా తయా ఏకాగ్రతయోపేతయేత్యేతత్ సూక్ష్మయా సూక్ష్మవస్తునిరూపణపరయా కైః సూక్ష్మదర్శిభిః ఇంద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా ఇత్యాదిప్రకారేణ సూక్ష్మతాపారంపర్యదర్శనేన పరం సూక్ష్మం ద్రష్టుం శీలం యేషాం తే సూక్ష్మదర్శినః తైస్సూక్ష్మదర్శిభిః పండితైరిప్రేతత్. ౧౨

అ—నాస్మ్యేవేతి న వాచ్యం లింగదర్శనాదిత్యాహ (దర్శనశ్రవణాదీతి) దర్శనశ్రవణా దీని కర్తాణ్యస్మేతి తథోక్తః జీవస్య స్వప్రకాశత్వే బ్రహ్మాత్వే సత్యపి యాయం బ్రహ్మస్వరూపానవభాసః స కేనాసి ప్రతిబంధేన కృతఇతి కల్పితే తచ్చ ప్రతిబంధ కం న వస్తుజ్ఞానాత్మకం శ్రుతేర్బాధప్రసంగాత్ తతోఽవిద్యైవ ప్రతిబంధికేత్యాహ (అవిద్యా మాయాచ్ఛన్న ఇతి) నిదిధ్యాససప్రచయేనైకాగ్ర్యమావన్నమంతఃకరణం యదా సహకారి సంపద్యతే తదా తత్సహకృతాన్తహావాక్యాదహంబ్రహ్మాస్మీతి యా బుద్ధిపృత్తిరుత్పద్యతే తస్మామభివ్యక్తో బ్రహ్మభావ ఇతి స్వతోఽపరోక్షతయా వ్యవ ప్రాయత ఇతి దృశ్యత్వముపచర్యతే యో హి యత్ప్రియుక్తవ్యవహారః స తద్దృశ్య ఇతి ప్రసిద్ధమ్. ౧౩

రం—మానోఽసౌ గుణత్రయమాయాతిరోహితత్వేన అజితబాహ్యంతఃకరణానాం న యథావత్ప్రకాశతే అగ్ర్యయా ఏకాగ్ర్యయుక్తయా బాహ్యభ్యంతరవ్యాపారరహితయా సూక్ష్మార్థావేచనశక్తయా సూక్ష్మదర్శనశీలైర్దృశ్యతఇత్యర్థః. ౧౪

యచ్చేద్వాజ్ఞనసీ ప్రాజ్ఞప్రద్యచ్చేజ్ఞాన ఆత్మని,

శం—తత్ప్రతిపత్త్యపాయమాహ యచ్చేత్ నియచ్చేత్ ఉపసంహరేత్ ప్రాజ్ఞః వివేకి కిం వాక్ వాచం వాగ్రోపలక్షణార్థా సర్వేంద్రియాణాం క్వ మనసి మనసి ఛాందసం దైర్ఘ్యం తచ్చ మనో యచ్చేజ్ఞానే ప్రకాశస్వరూపే బుద్ధావాత్మని బుద్ధిర్ని మనఆదికరణాని ప్రాప్నోతిత్యాత్మా లేమం ప్రత్యజ్ఞానం బుద్ధిమాత్మని

రం—బాహ్యభింతరకరణవ్యాపారరాహిత్యప్రకారం అభ్యాత్మయోగాధిగమే నేతి నిర్దిష్టజీవస్వరూపజ్ఞానప్రకారం చ దర్శయతి (యచ్చేద్వాజ్ఞనసీత్యాదినా) ఇమం మంత్రం ప్రస్తుత్యేథం హి భావ్యకృతా హయాదిరూపితానామింద్రియాణాం పశి కరణప్రకారోయముచ్యతే (యచ్చేద్వాజ్ఞనసీ) వాచం మనసి నియచ్చేత్ వాక్సుర్వ కాణి కర్తేంద్రియాణి జ్ఞానేంద్రియాణి చ మనసి నియచ్చేదిత్యర్థః వాక్కుజ్ఞే ద్వితి యాయాః సుపాం సులుగిత్యాదినా లుక్ మనసి ఇతి సప్తమ్యాశ్చాందసా దీర్ఘః (తద్యచ్చేజ్ఞానఆత్మని) తత్ మనః బుద్ధా నియచ్చేత్ జ్ఞానశబ్దేనాత్ర పూర్వోక్తా బుద్ధిరభిధీయతే జ్ఞాన ఆత్మనితి వ్యధికరణే సప్తమ్యా ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్చేదిత్యర్థః (జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్చేత్) బుద్ధిం కర్తరి మహత్మాత్మని నియచ్చేత్ (తద్యచ్చేచ్ఛాచ్యంత ఆత్మని) తం కర్తారం పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సర్వాంతర్యామిణి నియచ్చేత్ వ్యత్యయేన తదితి నపుంసకలింగతా ఏవం భూతేన రథినా వైష్ణవం పదం గంతవ్యమిత్యర్థఇతి భాషితం వివృతం చ శ్రుతప్రకాశికాయాం వాచో మనసి నియమనం మనోఽననుగుణప్రవృత్తివైముఖ్యాపాదనం మనసో బుద్ధా నియమనం వ్యవసాయానుగుణప్రవృత్తితాపాదనం బుద్ధిశ్చార్థేషు హేయతాధ్యవసాయరూపా తస్యాః బుద్ధేరాత్మని నియమనం నామ సవినోపాయతయా సాక్షాత్కార్య ఇత్యేత దర్థవిషయత్వాపాదనం శాంతే స్వతఃసర్విషుక్కుప్రతిభలే శాంతఆత్మని మహత ఆత్మనో జీవస్య నియమనం నామ తచ్చేషతాప్రతిపత్తిరితి ఆత్మశబ్దస్య పుల్లింగత్వాత్ పుల్లింగతచ్చబ్దేన నిర్దేష్టవ్యే ఛాందసత్వాల్లింగవ్యత్యయ ఇతి నను భాష్యే జ్ఞాన ఆత్మ నీతి వ్యధికరణే సప్తమ్యా ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్చేదిత్యర్థఇత్యుక్తిరయంక్తా అవ్యావర్తకత్వాదాత్మని వర్తమాన ఇతి విశేషాస్య ఆత్మస్వపర్తమానజ్ఞానస్యైవాభా వాత్ న చ తద్యచ్చేత్ జ్ఞాన ఇత్యేతావత్కుత్ ఆత్మస్వరూపజ్ఞానభ్రాంతిస్సాన్యత్ ఆతో జ్ఞానఆత్మసీత్యుక్తమితి ఏత్తం శక్యం తథాసతి తస్యాఏవ భ్రాంతేస్సామనాధి కరణ్యయోజనయా దృశీకరణప్రసంగాత్ న హ్యత్మసీత్యనేన ఆత్మభ్రాంతిర్వ్యదస్యతే

జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్తద్యచ్ఛేచ్ఛాచ్ఛంత ఆత్మని. ౧౩
ఉత్తిష్ఠత జాగ్రత ప్రాప్య పరాన్నిబోధత, క్షురస్య ధారా

శం—మహతి ప్రథమజే నియచ్ఛేత్ ప్రథమజవత్స్వచ్ఛస్యభావమాత్మనో విజ్ఞానమా
పాదయేదిత్యర్థః తం చ మహంతమాత్మానం యచ్ఛేచ్ఛాచ్ఛంతే సర్వవిశేషప్రత్యస్తమిత
రూపే అవిక్రియే సర్వాంతర సర్వబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణి ముఖ్యే ఆత్మని. ౧౩

శం—ఏవం పురుషే ఆత్మని సర్వం ప్రవిలాప్య నామరూపకర్తృత్రయం
యన్నిభ్యాజ్ఞానవిజృంభితం క్రియాకారకఫలలక్షణం స్యాత్ప్రయాథాత్మ్యజ్ఞానేన మరీ
చ్యుదకరజ్ఞానస్వగగనమలాసీవ మరీచిరజ్ఞాగగనస్వరూపదర్శనేనైవ స్వస్థః ప్రకాంతః
కృతకృత్యో భవతి యతః అతస్తద్దర్శనార్థమనాద్యవిద్యాప్రసుప్తా ఉత్తిష్ఠత హే
జంతవః ఆత్మజ్ఞానాభిముఖా భవత జాగ్రత అజ్ఞాననిద్రాయాః ఘోరరూపాయాః

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి.

౧౩

ఆ—క్రమేణైవంవిషయదోషదర్శనేనాభ్యాసేన చ బాహ్యకరణాంతఃకరణవ్యా

రం—న చ ఆత్మని వర్తమాన ఇతి భాష్యస్య ఆత్మని విషయవిషయిభావలక్షణసంబంధేన
వర్తమాన ఇత్యర్థః ఆత్మవిషయజ్ఞానఇతి యావత్. అతో వ్యావర్తకతయా న వైయ
ర్థ్యదోషఇతి వాచ్యం తథా సతి జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేదిత్యస్య వైయర్థ్యా
పాతాత్ తదర్థస్యానేనైవ సిద్ధీతి చేత్ ఉచ్యతే అయమభిప్రాయో భాష్యకారస్య
తద్యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఆత్మనీత్యత్ర ఆత్మనీతి విషయసప్తమీ తచ్చాత్మవిషయకజ్ఞానం ఆత్మా
ఉపాదేయః తదతిరిక్తా అర్థా హేయా ఇత్యేవం రూపం తచ్చాచ్ఛేష హేయతా
ధ్యవసాయరూపా బుద్ధిరితి శ్రుతప్రకాశికాయాం వ్యక్తం అస్య చాత్మానాత్మవిష
యకాహేయ హేయతాధ్యవసాయరూపస్య జ్ఞానస్య మహత్యాత్మని నియమనం
నామ న ఏవోపాదేయతయా సాక్షాత్కార్య ఇత్యేతదర్థవిషయత్వాపాదననితి
తత్రైవ శ్రుతప్రకాశికాయాముక్తత్వాత్ వాక్యద్వయస్యాపి సప్రయోజనతయా
తద్వక్తవైయర్థ్యశబ్దానవకాశఇతి. ౧౩

రం—ఏవం పశీకరణప్రకారముపదిశ్య అధికారిపురుషానభిముఖకరోతి (ఉత్తి
ష్ఠత జాగ్రతేతి) ఆత్మజ్ఞానాభిముఖా భవత అజ్ఞాననిద్రాయాః క్షయం కురుత పరా
శ్రేష్ఠా ఆచార్యా ఉపసంగమ్యుత్పత్త్యం నిబోధత యద్వా ఉపాసితాత్
భగవతో వా బ్రహ్మవిద్యో వా దేవతాపారమార్థ్యం చ యథావద్యేత్స్యతే భవాత్

నిశితా దురత్యయా దుర్గం పథస్తత్కవయో వదంతి ౧౪

అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం

తథాఽరసం నిత్యమగంధవచ్చ యత్,

శం—సర్వానర్థబీజభూతాయాః త్వయం ఘరుత కథం ప్రాప్య ఉపగమ్య వరాఙ్ ప్రకృష్టనాచార్యాం స్తద్విదః తదుపదిష్టం నిర్వాంతరమాత్మానమహమాస్మీతి నిబోధత అవగచ్ఛత న హ్యుపేక్షితవ్యమితి శ్రుతిరనుకమ్పయాహ మాతృవదతిసూక్ష్మబుద్ధివిషయ త్వా ద్విజ్ఞేయస్య కిమివ సూక్ష్మబుద్ధిరితి ఉచ్యతే త్సురస్య ధారా అగ్రం నిశితా తీక్ష్ణీ కృతా దురత్యయా దుఃఖేనాత్యయో యస్యాస్సా దురత్యయా యథా సా పద్భ్యాం దుర్గమనీయా తథా దుర్గం దుస్సంపాద్యమిత్యేతత్ పథః పంథానం తత్త్వజ్ఞానలక్షణం మార్గం. కవయః మేధావిరో వదంతి జ్ఞేయస్యాతిసూక్ష్మత్వాత్త్వద్విషయస్య జ్ఞానమార్గస్య దుస్సంపాద్యత్వం వదంతీత్యభిప్రాయః. ౧౪

శం—తత్కథమతिसూక్ష్మత్వం జ్ఞేయస్యేతి ఉచ్యతే ఘృలా తావదియం మేదిసీ శబ్దస్పర్శరూపరసగంధోపచితా సర్వేంద్రియవిషయభూతా తథా శరీరం తత్తై కైకగుణావకర్షణ గంధాదీనాం సూక్ష్మత్వమహత్త్వవిశుద్ధత్వనిత్యత్వాదితారతమ్యం దృష్టమబాదిషు యావదాకాశమితి తే గంధాదయః సర్వవివ ఘృలత్వాద్వికారాశ్చ బ్దాంతా యత్ర న సంతి కిమి తస్య సూక్ష్మత్వాదినిరశిత్యత్వం వక్తవ్యమిత్యేతద్దర్శయతి శ్రుతిః (అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగంధవచ్చ యత్)

ఆ—పారప్రవిలాపనే సతి ప్రవిలాపనకర్తుః కః పురుషార్థస్సిద్ధ్యతీత్యాశంకావ్యాహ (ఏవం పురుషఇత్యాదినా). ౧౪

ఆ—యావద్యావద్గుణాపచయః తావత్తావత్తారతమ్యేన సాత్త్వ్యం దృష్టం

రం—ఇత్యేవంరూపాఙ్ వరాఙ్ ప్రాప్య జ్ఞేయమాత్మతత్త్వం నిబోధత నోదాశితవ్యమితిభావః (త్సురస్యేతి) జ్ఞానినః తత్ ఆత్మతత్త్వం దుర్గమం పథానం వర్ణయంతి తత్కస్య హేతోః యత ఆత్మతత్త్వం త్సురస్య ఆయుధవిశేషస్య ధారా అగ్రం నిశితా తీక్ష్ణా దురత్యయా అనతిక్రమణీయా తీక్ష్ణత్వంగాగ్రే సంచరతః పుంసో యథా కియత్కవ్యనవధానే ఆత్మనాశో భవతి ఏవమిహాత్మస్వరూపావగతిదశాయాం స్వల్పే వ్యనవధానాపరాధే ఆత్మనాశో భవతితి భావః. ౧౪

రం—ఉపసంహరతి (అశబ్దమస్పర్శమితి) అత్ర నిత్యమిత్యేతత్ అశబ్దమి త్యాదా ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే అశబ్దత్వాదివశాదేవ కాలవదవ్యయం అవయవా పచయశూన్యమిత్యర్థః మహత ఇత్యనేన ఆత్మని మహతి నియచ్ఛేదితి పూర్వ

అనాద్యనంతం మహతః పరం ధ్రువం

నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే

౧:

నాచికేతముపాఖ్యానం మృత్యుప్రాక్తగ్ సనాతనమ్,

ఉక్త్వా శ్రుత్వా చ మేధావీబ్రహ్మలోకే మహీయతే.

౧:

శం—ఏతద్వాక్యఖ్యాతం బ్రహ్మైవ్యయం యద్ధి శబ్దాదిమత్ తద్వ్యతి ఇదం త్వశబ్దా మత్వాదవ్యయం న వ్యేతి న తీయతే అత ఏవ చ నిత్యం యద్ధివ్యేతి తదనిత్యం ఇద తు న వ్యేత్యతో నిత్యం ఇతశ్చ నిత్యం అనాది అవిద్యమానఆదిః కారణమస్య త దమనాది యచ్ఛాదిమత్ తత్కార్యత్వాదనిత్యం కారణే ప్రలీయతే యథా పృ వ్యాది ఇదం తు సర్వకారణత్వాదకార్యం అకార్యత్వాన్నిత్యం న తస్య కారణమ_ యస్మిన్లీయేత తథా అనంతం అవిద్యమానో_స్తః కార్యం యస్య తదనంతం యథ కద్యదేః ఫలాదికారో_త్పాదనేనాప్యనిత్యత్వం దృష్టం న చ తథాప్యంతవత్త్వ బ్రహ్మణః ఆతో_పి నిత్యం మహతః మహత్తత్త్వాద్బుద్ధ్యాఖ్యాతపరం విలక్షణం నిత విజ్ఞప్తిస్వరూపత్వాత్ సర్వసాక్షి హి సర్వభూతాత్ప్రత్వాదృచ్ఛ ఉక్తం హి ఏః సర్వేషు భూతేష్విత్యాది ధ్రువం చ కూటస్థం నిత్యం న పృథివ్యాదివదాపేక్షిక నిత్యత్వం తదేవం భూతం బ్రహ్మత్వానం నిచాయ్య అవగమ్య తం ఆత్మానం మృతు ముఖాత్ మృత్యుగో_చరాదవిద్యాకామకర్మలక్షణాత్ప్రముచ్యతే నియుజ్యతే.

౧:

శం—ప్రస్తుతవిజ్ఞానస్తుత్యర్థమాహ శ్రుతిః నాచికేతం నచికేతసా ప్రాప్త నాచికేతం మృత్యునా ప్రాక్తం మృత్యుప్రాక్తమిదమాఖ్యానం వల్లీత్రయలక్షణం సన తనం చిరంతనం వైదికత్వాత్ ఉక్త్వా బ్రహ్మజేభ్యః శ్రుత్వా ఆచార్యేభ్యః మేధా బ్రహ్మైవ లోకో_బ్రహ్మలోకః తస్మిన్_బ్రహ్మలోకే మహీయతే అత్త భూతఉపాసో_ భవతీత్యర్థః.

౧

ఆ—పృథివ్యాదిషు పరమాత్మని తు గుణానామత్యంతాభావాన్నిరతిశయసౌత్వ సిద్ధతీత్యాహ (ఘాలాతావదిత్యాదినా)

౧౫-౧

రం—మంత్రనిర్దిష్టో జీవో_గృహ్యతే ధ్రువం స్థిరం నిచాయ్య దృష్ట్వా దర్శనసమాన కారో_పాసనేన విషయాకృత్యేత్యర్థః మృత్యుముఖాదితి భీషణాత్సంసారాదిత్యర్థః.

౧:

రం—ఉపసంహరతి (నాచికేతమితి) నచికేతసా ప్రాప్తం నాచికేతం మృత్యు ప్రాక్తం మృత్యో_ప్రవక్తృత్వమేవ న స్వతంత్రవక్తృత్వం అతస్సనాతనం అపౌ_షేయత్వాత్ ప్రవాహరూ_పేణ నిత్యమిత్యర్థః.

౧

య ఇమం పరమం గుహ్యం శ్రావయేద్భ్రష్టానంసది,
ప్రయతశ్చార్థకాలే వా తదానన్తాయ కల్పతే.

౧౭

తదానన్తాయ కల్పత ఇతి.

ఇతి తృతీయావల్లీ ప్రథమోఽధ్యాయస్సమాప్తః.

శం—యః కల్పదిమం గ్రంథం పరమం ప్రకృష్టం గుహ్యం గోప్యం శ్రావ
యేద్గ్రంథతోఽర్థతశ్చ బ్రహ్మణానాం సంసది బ్రహ్మసంసది ప్రయతః శుచిర్భూత్వా
శ్రాద్ధకాలే వా శ్రావయేద్భ్రష్టానం తచ్ఛార్థమస్యానన్తాయ అనంతఫలాయ కల్పతే
సమర్థతే ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థమ్.

౧౭

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పుజ్యపాదశిష్య పరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతిషు కథవల్ల్యాం ప్రథమాధ్యాయ
తృతీయవల్లీభాష్యమ్.

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి.

౧౭

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛృద్ధానంద భగవత్పుజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానందక్షానకృతో కథవల్ల్యాం ప్రథమాధ్యాయ
తృతీయవల్లీభాష్యటికా.

రం—(య ఇదమితి) బ్రహ్మసంసది బ్రహ్మణసమాజే.

౧౭

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజమునివర
విరచితం కతోపనిషది ప్రథమాధ్యాయతృతీయవల్లీభాష్యమ్.

ఆనందగిరిటీకాసహిత శబ్దరభాష్యేణ
రంగరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్త

క లో ప ని ష ది

ద్వితీయాధ్యాయే చతుర్థవల్లిప్రారంభః.

హరిః ఓమ్:—

పరాశ్చి ఖాని వ్యత్యుతస్త్వయంభూ స్తస్మాత్పరాజ్ పశ్యతి

శం—ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్తా న ప్రకాశతే, దృశ్యతే
త్వగ్రయా బుద్ధ్యా ఇత్యుక్తం కః పునః ప్రతిబంధోఽగ్రాయా బుద్ధేః యేన
తద్భావాదాత్తా న దృశ్యత ఇతి తదదర్శనకారణప్రదర్శనార్థా వల్లీ ఆరభ్యతే విజ్ఞాతే
హి శ్రేయఃప్రతిబంధకారణే తదవసయనాయ యత్న ఆరంభం శక్యతే నాన్యథేతి
పరాశ్చి పరాగశ్చిన్తి గచ్ఛంతీతి భోవలక్షితాని శ్రోత్రాదీనీంద్రియాణి ఖాసీత్యు
చ్యంతే తాని పరాశ్చిన్తివ శబ్దాదివిషయప్రకాశనాయ ప్రవర్తంతే యస్మాదేవం
స్వాభావికాని తాని వ్యత్యుత హింసితవాక్ మానసం కృతవానిత్యర్థః కోసా
స్వయంభూః యః పరమేశ్వరః స్వయమేవ స్వతంత్రో భవతి సర్వదా న పరతంత్ర
ఇతి తస్మాత్పరాజ్ పరాగ్రూపాననాత్మభూతాక్ శబ్దాదీక్ పశ్యతి ఉపలభతే

ఆ—ఆనాదిరవిద్యాప్రతిబంధః ప్రాగుక్తః అధునా ఆగంతకప్రతిబంధ
ప్రదర్శనాయోత్తరవల్ల్యారంభఇతి సంబంధమాహ (ఏష సర్వేష్విత్యాదినా) (మానసం
కృతవానితి) యదా ఇంద్రియాణ్యంతర్మఖాని స్యుః తదా తాన్యాత్మనిష్ఠతయా
ఽమృతత్వమాపుః అత ఇంద్రియాణి బహిర్ముఖాని సృష్టానీతి యత్ తత్తేహం మానస

రం—ఉత్తిష్ఠత జాగ్రతేతి ప్రోత్సాహనేపి ఆత్మస్వరూపవిముఖాన్పశ్యత్
శోచతి (పరాంసీతి) ఖాని ఇంద్రియాణి పరాశ్చి పరాసంశ్చింతీతి పరాశ్చి పర
ప్రకాశకాని న త్వాత్మప్రకాశకాని తత్ర మేతుం షడక్ శోచతి (వ్యత్యుతస్త్వ
యంభూః) స్వతంత్ర ఈశ్వరః ఇమాని ఖాని హింసితవాక్ త్మహ హింసాయామితి
ధాతుః యద్వా ధాతునామనేకార్థత్వాత్ పరార్థప్రకాశకాని ఇంద్రియాణి సృష్టవా

నాంతరాత్మక, కల్పిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్త
చక్షురమృతత్వమిచ్ఛక.

౧

శం—ఉపలభ్యా నాస్తరాత్మక నాస్తరాత్మానమిత్యర్థః ఏవం స్వభావేపి సతి లోకస్య
కల్పితో నద్యాః ప్రతిస్రోతః ప్రవర్తనమివ ధీరః ధీమాక్ వివేకి ప్రత్యగాత్మానం
ప్రత్యక్చసావాత్మా చేతి ప్రత్యగాత్మా ప్రతీచ్యేవాత్మశబ్దో రూఢో లోకే నాన్యస్మిక్
పుష్పత్తివక్షేపి తత్రైవాత్మశబ్దో వర్తతే 'యచ్చాస్మాతి యదాదత్తే యచ్చాత్తి
విషయానిహ, యచ్చాస్య సత్తోభావస్తస్మాదాత్తేతి కీర్త్యత' ఇత్యాత్మశబ్దపుష్పత్తి
స్వరణాత్ తం ప్రత్యగాత్మానం స్వస్వభావమైక్షత్ అపశ్యత్ పశ్యతీత్యర్థః ఛందసి
కాలానియమాత్ కథం పశ్యతీతి ఉచ్యతే ఆవృత్తచక్షుః ఆవృత్తం వ్యావృత్తం
చక్షుశ్చోక్తాదికమింద్రియజాతమకేషవిషయాద్యస్య న ఆవృత్తచక్షుః స ఏవం సంస్కృ
తః ప్రత్యగాత్మానం పశ్యతి స హి బాహ్యవిషయాలోచనపరత్వం ప్రత్యగాత్మేక్షణం
చైకస్యసంభవతీతి విచ్ఛిక్ పునరిత్థం మహతా ప్రయాసేన స్వభావప్రవృత్తినిరోధం
కృత్వా ధీరః ప్రత్యగాత్మానం పశ్యతీతి ఉచ్యతే అమృతత్వం అమరణధర్మత్వం నిత్య
స్వభావతామిచ్ఛన్నాత్మనఃపిత్యర్థః.

౧

ఆ—మేవ కృతమిత్యర్థః ఆష్ట వ్యాప్తావీతి ధాత్వర్థానుసారేణ వ్యాపక ఆత్మశబ్దార్థః
యత్ యస్తాదాదత్తే సంహరతి స్వాత్మ స్వేవ సర్వమితి జగదుపాదానత్వం లభ్యతే
విషయానన్తీత్యాత్తేతి పుష్పత్త్యా స్వత్రైతన్యాభాసేనోపలబ్ధృత్వమాత్మశబ్దార్థః యేన
కారణేనాస్య ఆత్మనః సంకతః నిరంతరో భావః కల్పితస్యాధిష్ఠానసత్తామంతరేణ
సత్తాభావాద్యథా రజ్జ్వామధ్యస్తే సర్పే రజ్జ్వా సాతత్వం తథా కల్పితం సర్వం యేన
స్వరూపవత్ స ఆత్మేత్యర్థః.

౧

రం—నిత్యర్థః (తస్మాత్పరాజ్ పశ్యతి నాంతరాత్మక)పరాజ్ పరాచ ఇతి యావత్
పరాగ్రూపాననాత్మ భూతాక్ పశ్యంతి ఉపలభంతే అంతరాత్మానం నేత్యర్థః యద్వా
పరాజ్ఞుఖాని భూత్వా విషయానేవ పశ్యంతీత్యర్థః పరాజ్ పశ్యతీతి పాతే లోకాభి
ప్రాయ మేకవచనం ఈదృశేపి లోకస్వభావే నద్యాః ప్రతిస్రోతః ప్రవృత్త ఇవ కల్పితో
పురుషధారేయః ప్రత్యగాత్మప్రవేశోప్యస్తీత్యాహ (కల్పిద్ధీరః) ప్రత్యంచమాత్మానం
పశ్యతీత్యర్థః ఛాందసం పరస్మై వదం అతఏవ వర్తమానాథే లబుపపత్తిచ్చ చక్షుశ్శబ్ద
ఇంద్రియమాత్రపరః స్వస్వవిషయవ్యావృత్తేన్ద్రియో ముముక్షురిత్యర్థః.

౧

పరాచః కామాననుయంతి బాలాస్తేషుతోర్యంతి విత
తస్య పాశం, అథ ధీరా అమృతత్వం విదిత్వా ధ్రువమ
ధ్రువేష్విహ న ప్రార్థయంతే.

యేన దూపం రసం గంధం శబ్దాన్ స్పర్శాగ్ శ్చ మైథునాన్,

శం—యత్తాపత్నాన్వభావికం పరాగేవానాత్మదర్శనం తదాత్మదర్శనస్య ప్రతి
బంధకారణమవిద్యా తత్ప్రతికూలత్వాత్ యాచ పరాక్ష్యే వాఽవిద్యోపప్రదస్యి తేషు
దృష్టాదృష్టేషు భోగేషు తృష్టా తాభ్యామవిద్యాత్తృష్టాభ్యాం ప్రతిబద్ధాత్మదర్శనాః
పరాచః బహిర్దతానేవ కామాక్ కామ్యైక్ విషయాననుయంతి అనుగచ్ఛంతి బాలాః
అల్పవక్ష్యాః తే తేన కారణేన మృత్యోః ఆవిద్యాకామకర్తృసముదాయస్య యంతి
గచ్ఛంతి వితతస్య విస్తీర్ణస్య సర్వతో వ్యాప్తస్య పాశం పాశ్యతే బధ్యతే యేన తం
పాశం దేహేంద్రియాదిసందయాగవియోగలక్షణం అనవరతం జన్మమరణజరారోగా
ద్యనేకానర్థవ్రాతం ప్రతిపద్యంతఇత్యర్థః యత ఏవం అథ తస్మాద్ధీరాః వివేకినః ప్రత్య
గాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణమమృతత్వం దేవాద్యధ్ను)వం విదిత్వా హ్యధ్నువం ఇదం తు
ప్రత్యగాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణం ధ్నువం 'స కర్తృణా వర్థతే నోకసియా'నితి శ్రుతేః
తదేవంభూతం కూటస్థమవిచాల్యమమృతత్వం విదిత్వా అధ్నువేషు సర్వపదార్థేష్వ
నిత్యేషు నిత్యేషు నిర్ధార్యబ్రాహ్మణా ఇహ సంసారే ఽనర్థస్థాయేన ప్రార్థయంతే కించిదపి
ప్రత్యగాత్మదర్శనప్రతికూలత్వాత్ పుత్రవిత్తలాకేషణాభ్యోవృత్తిష్టంత్యేవేత్యర్థః. ౨

శం—యద్విజ్ఞానాత్ స కించిదన్యతాప్రిర్థయంతే బ్రాహ్మణాః కథం తదధిగమ

ఆ—అత్రానందగీయం వా.ప్ర.

ఆ—(కథం తదధిగమయతి)కిం బై దిశత్వాద్ధర్మవత్పరోక్షత్వేన కిం వా ఘటా

రం—(పరాచ ఇతి) బాలాః అల్పప్రజ్ఞాః బాహ్యస్కాన్యమానాన్విషయా
 నేపావగచ్ఛంతి తే విస్తీర్ణస్య సంసారస్య బంధనం యాంతీత్యర్థః యద్వా వితతస్య
 సర్వత్ర ఆప్రతిహతజ్ఞస్య మృత్యోర్నమ పాశం యాంతీత్యర్థః (అథ ధీరా ఇతి)
 అథశబ్దః ప్రకృతవిషయాధాంతర పరిగ్రహే ధీమంతః ప్రత్యగాత్మ స్వేష ధ్రువమమృ
 తత్వం విదిత్వా ఇహ సంసారమండలే అధ్రువేషు పదార్థేషు కమపి న స్రాగ్ధయంతే
 ప్రత్యక్షత్వవిజ్ఞస్య సర్వం జీహాసితవ్యమితి భావః పరమాత్మ సస్సర్వజీవగతాహంతాస్సద
 త్వేన ముఖ్యాహమర్థత్వాత్ ప్రత్యక్షమస్తీతి ర్దష్టవ్యమ్.

రం—(యనేలి) మైథునాక్ మిథుననిమిత్తకసుఖవిశేషానిత్యర్థః నిశ్చయంయన

ఏతేనైవ విజానాతి కిమత్ర పరిశిష్యతే ఏతద్వైతత్.

3

స్వప్నాంతం జాగరితాంతం చోభా యేనానుపశ్యతి,

శం—ఇతి ఉచ్యతే విజ్ఞానస్వభావేనాత్మ నా యేన రూపం రసం గంధం స్పర్శాన్ శబ్దాంశ్చ మైథునాన్ మైథునసమిత్రాన్ సుఖప్రత్యయాన్ విజానాతి విస్మయం జానాతి సర్వలోకః నను నైవం ప్రసిద్ధిర్లోకస్య ఆత్మ నా దేహాదివిలక్షణేనాహం విజానా మితి దేహాదిసంఘాతోహం విజానామితి తు స రోవో లోకోఽవగచ్ఛతి నన్నేవం దేహాది సంఘాతస్యాపి శబ్దాదిస్వరూపత్వావిశేషాద్విజ్ఞేయత్వా విశేషాన్ని నయుక్తం విజ్ఞాతృత్వం యది దేహాదిసంఘాతో రూపాద్యాత్మకస్స క రూపాదీన్విజానీయాత్ తదా బాహ్య అపి రూపాదయోఽన్యోన్యం స్వం రూపం చ విజానీయుః న చైతదస్తి తస్మాద్దేహాది లక్షణాంశ్చ రూపాదీనేతేనైవ దేహాదివ్యతిరక్తేనైవ విజ్ఞానస్వభావేనాత్మ నా విజానాతి లోకః యథా యేన తాహో దహాన్ దహతి సోఽగ్నిరితి తద్వత్ ఆత్మనోఽవిజ్ఞేయం కిమత్ర ఆస్తింట్లాకే పరిశిష్యతే న కించిత్పరిశిష్యతే సర్వమేవ త్వాత్మ నా విజ్ఞేయం యస్మాత్మనోఽవిజ్ఞేయం న కించిత్పరిశిష్యతే న ఆత్మా సర్వజ్ఞః (ఏతద్వైతత్) కిం తత్ యస్మచ్చికేతసా పృష్టం దేవాదిభిరపి విచిత్పితం ధర్మాదిభ్యోన్యద్విష్టోః పరమం పదం యస్మాత్పరం నాస్తి తద్వై తదధికతమిత్యర్థః.

3

శం—ఆతిమాత్మ త్వాద్భూత్విజ్ఞేయమితి మత్వైతమేవార్థం పునః పునరాహ స్వప్నాంతం స్వప్నమధ్యం స్వప్నవిజ్ఞేయమిత్యర్థః తథా జాగరితాంతం జాగరితమధ్యం ఆ — దివత్పిదగత్వాదసరోక్ష త్వేనాసీత్యాకాంక్షాయామాత్మ త్వాద్భూత్వాణోఽసరోక్ష త్వేనైవాపగమః సమ్యగపగమ ఇత్యుచ్యతే (యేనేత్యాదినా) మూఢానాం వ్యతిరిక్తే నాత్మ నా దేహాదేర్వేద్యత్వం యద్యపి న ప్రసిద్ధం శథాపి విచారకాణాం వ్యతిరిక్తే నైవ వేద్యత్వం ప్రసిద్ధం తతో యచ్ఛబ్దేన ప్రసిద్ధవత్పరామర్శో న విరుధ్యత ఇతి పరిహరతి (నన్నేవం దేహాదిత్యాదినా) దైహికాశ్శబ్దాదయో న స్వాత్మనమన్యం చ విజానీయుః శబ్దాదిత్వాద్భూతృత్వాచ్చ బాహ్యవత్ విపక్షే బాధకమాహ (యదితి).

3

రం—ఏతేనైవ సాధనేన జానాతీత్యర్థః తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి రూపాది ప్రకాశకానామింద్రియాణాం తదనుగృహీతానామేవ కార్యారంభకత్వాదితి భావః (కిమత్ర పరిశిష్యతే) కిం తదప్రకాశ్యమితి భావః (ఏతద్వైతత్) పూర్వం ప్రాప్య తయా నిర్దిష్టం తత్పరమం పదం ఏతద్వై ఏతదేవ ఏతన్మంత్రప్రతిపాద్యాత్మస్వరూప మేవేత్యర్థః.

3

రం—(స్వప్నాంతమితి) సకలం స్వాప్నప్రపంచం జాగ్రత్ప్రపంచం చ మన

మహాంతం విభుమాత్తానం మత్వా ధీరో న శోచతి. ౪

యథిమం మధ్వదం వేద ఆత్తానం జీవమంతికాత్,
ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతో విజాగుప్సతే. ఏతద్వైవత్. ౫
యః పూర్వం తపసో జాతమద్భ్యుః పూర్వమజాయత,

శం—జాగరితవిజ్ఞేయం చ ఉభౌ స్వప్నజాగరితాంతౌ యేన ఆత్మనాఽనుపశ్యతి
లోక ఇతి సర్వం పూర్వవత్. తం మహాంతం విభుమాత్తానం మత్వా అవగమ్యాత్మ
భావేన సాక్షాదహమస్మి పరమాత్మేతి ధీరో న శోచతి. ౪

శం—కిం చ యః కశ్చిదిమం మధ్వదం కర్తృఫలభుజం జీవం ప్రాణాదికలాపస్య
ధారయితారమాత్తానం అంతికాత్ అంతికే సమాపే ఈశానం ఈశితారం వేద
విజానాతి భూతభవ్యస్య కాలత్రయస్య తతః తద్విజ్ఞానాదూర్ధ్వమాత్తానం న విజా
గుప్సతే న గోపాయతుమిచ్ఛతి అభయప్రాప్తత్వాత్ యావద్ధి భయమధ్వస్థోఽనిత్య
మాత్తానం మన్యతే తావద్గోపాయతుమిచ్ఛత్వాత్తానం యదా తు నిత్యమద్వైవత్తమాత్తా
నం విజానాతి తదా కిం కః కుతో వా గోపాయతుమిచ్ఛేత్ (ఏతద్వైవత్తదితి)
పూర్వవత్. ౫

శం—యః ప్రత్యగాత్మేశ్వరభావేన నిద్రిప్తః న సర్వాత్మేత్యేతద్దర్శయతి యః
కశ్చిన్ముత్తుః పూర్వం ప్రథమం తపనః జ్ఞానాదిలక్షణాద్భ్రష్టా ఇత్యేతత్ జాతం

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి. ౪-౫

ఆ—యః కశ్చిత్పూర్వం తపసో జాతం వశ్యతి సప్రకృతం బ్రహ్మైవ వశ్య
తీతి సంబంధః అద్భ్యుః పూర్వమిత్యాదినా హిరణ్యగర్భస్య విశేషేణ అంతఃకరణాంశేన

రం—ఆదీంద్రియభావమావన్నేన యేన పరమాత్మనా లోకః వశ్యతీత్యర్థః మహాంత
మిత్యత్ర తమితి కేషః ఉక్తోఽర్థః. ౪

రం—(య ఇదం మధ్వదమితి) ఇదమితి లింగవ్యత్యయశ్శాంధనః ఇమం మ
ధ్వదం ఋతం పిబంతావతి నిద్రిప్తం కర్తృఫలభోక్తారం జీవాత్తానం గుహం ప్రవిష్టా
విత్క్రూరీత్యా తస్మాంతికే కాలత్రయవర్తి చిదచిదీశ్వరం చ యో వేద తం దుష్కృ
తకారణమపి న నిందేదిత్యర్థః గుప్తిచిద్భ్యుస్సన్నిత్యత్ర జాగుప్సాశబ్దః నిందార్థక
ఉక్తః జాగుప్సావిరామప్రమాదార్థానామితి పంచమీ (ఏతద్వైవత్తదితి) పూర్వవత్. ౫

రం—(యః పూర్వం తపసో జాతమితి) అపవిత్ర ససర్వాదౌ తాను వీర్యమపా
స్యజత్, తదండమథవద్దైమం సహస్రాంశుసమప్రభం. తస్మిన్ జజ్ఞే స్వయం బ్రహ్మ

గుహం ప్రవిశ్య తిష్ఠంతం యో భూతేభిర్వ్యవశ్యత
ఏతద్వైతత్.

౬

యా ప్రాణేన సంభవత్యదితి ద్వేవతామయీ

శం—ఉత్పన్నం హిరణ్యగర్భం కిమపేక్ష్య పూర్వమిత్యాహ అధ్యుః పూర్వం అపుహి
లేభ్యః సంభూతేభ్యః స కేవలాభ్యోఽద్యుః ఇత్యుభిప్రాయః అజాయత ఉత్పన్నో యః
తం ప్రథమజం దేవాదిశరీరాణ్యుత్పన్నాద్య సర్వప్రాణిగుహం హృదయాకాశం ప్రవిశ్య
తిష్ఠంతం శబ్దాదీసుపలభమానం భూతేభిః భూతైః కార్యకారణలక్షణైస్సహ తిష్ఠంతం
యో వ్యవశ్యత యః వ్యవశ్యతీత్యర్థః య ఏవం వ్యవశ్యతి స ఏతదేవ వ్యవశ్యతి యత్తత్పృ
కృతం బ్రహ్మ.

౬

శం—కించ యా సర్వదేవతామయీ సర్వదేవాత్మికా ప్రాణేన హిరణ్యగర్భ
రూపేణ పరస్తాద్బ్రహ్మణస్సంభవతి శబ్దాదీనామదనాదదితిః తాం పూర్వవద్గుహం

ఆ—జీవావచ్ఛేదకత్వాజ్జీవతాదాత్మ్యవివక్షయా విశేషణం (శబ్దాదీసుపలభమానమితి)
(యదితి) యస్తాల్లోకే సువర్ణాశ్చాతం కుండలం సువర్ణమేవ భవతి తద్వద్బ్రహ్మణో
జాతో హిరణ్యగర్భోఽపి బ్రహ్మత్వక ఏవేత్యర్థః.

౬

రం—సర్వలోకపితామహ ఇతి స్మృత్యుక్తరీత్యా అధ్యుః అపాదానేభ్యః వృష్టిసృష్టేః
పూర్వం యః అజాయత తం తపనః సంకల్పమాత్రాదేవ పూర్వం జాతం 'యో దేవా
నాం ప్రథమం పురస్తాద్విశ్వాధికో రుద్రో మహర్షిః హిరణ్యగర్భం వశ్యత జాయమాన'
మితి శుక్రుత్పక్తరీత్యా ప్రథమం జాతం గుహం ప్రవిశ్య తిష్ఠంతం హృదయగుహం
ప్రవిశ్య వర్తమానం భూతేభిః భూతైః దేహేంద్రియాంతఃకరణాభిరుపేతం చతుర్ము
ఖం అయం సకలజగత్సృష్టా స్యాదితి కటాక్షణైశ్చలేత్యర్థః (ఏతద్వైతత్) ఉక్తోర్థః.

౬

రం—(యా ప్రాణేనేతి) అయం చ మంత్రః గుహం ప్రవిష్టావితిసూత్రే
భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతః ఇత్థం హి భాష్యకృతా కర్తృఫలాన్యత్రీత్యదితిః
జీవ ఉచ్యతే ప్రాణేన సంభవతి ప్రాణేన సహ వర్తతే దేవతామయీ ఇంద్రియా
ధీనభోగా గుహం ప్రవిశ్య తిష్ఠంతీ హృదయపుండరీకమహారవర్తిసి భూతేభిర్వ్యజా
యత పృథివ్యాదిభిర్భూతైస్సహితా దేవాదిరూపేణ వివిధా జాయత ఇతి భాషితం
(ఏతద్వైతత్) తత్ తదాత్మకమిత్యర్థః. అత్రైవ ప్రకరణే బ్రహ్మజ్ఞం దేవమీద్ర్యం
విదిత్వేత్యత్ర దేవమిత్యస్య పరమాత్మాత్మకమితి వ్యాఖ్యాతత్వాత్ 'క్షేత్రజ్ఞం చాపి
మాం విద్ధీ'తి ఏతదుపబృంహణగీతావచనేపి మాం మదాత్మకమితి భాష్యకృతైవ
వ్యాఖ్యాతత్వాత్ అపృథక్ సిద్ధవిశేషణవాచిత్యస్య విశేష్య ఇవాపృథక్ సిద్ధవిశేష్య

గుహం ప్రవిశ్య తిష్ఠంతీ యా భూతేభిర్వ్యజాయత.

ఏతద్వైతత్.

2

అరణ్యోర్నిహితో జాతవేదా గర్భణవ సుభృతో గర్భి
ణీభిః, దివే దివ ఈద్యోజాగృహద్భిర్నావిష్టద్భిర్నసుష్యే
భిరగ్నిః. ఏతద్వై తత్

౫

యతశ్చోదేతి సూర్యో అస్తం యత్ర చ గచ్ఛతి,

శం—ప్రవిశ్య తిష్ఠంతీమదితి తామేవ విశిష్య యా భూతేభిః భూతైస్సమన్వితా
వ్యజాయత ఉత్పన్నే త్యేతత్.

2

శం—కిం చ యోఽధియజ్ఞం ఉత్తరాధరారణ్యోర్నిహితః స్థితో జాతవేదాః
అగ్నిః పునస్సర్వపావహం భోక్తాఽధ్యాత్మం చ యోగిభిర్గర్భణవ గర్భిణీభిః అంతవత్ప్రీ
భిరగర్హితాన్మభోజనాదినాఽయం యథాగర్హస్సుభృతః సుష్టు సమ్యగ్భృతో లోకే
ఇత్థమేవ ఋత్విగ్భిరోగ్నిభిశ్చ సుభృత ఇత్యేతత్ కించ దివేదివే అహన్యహని ఈడ్యః
స్తుత్యో వంద్యశ్చ కర్తిభిరోగ్నిభిశ్చాధ్వరే హృదయే చ జాగృహద్భిః జాగరణశీలైః
అప్రమత్తైర్యేతత్ హవిష్టద్భిః ఆజ్యాదిమద్భిర్ధాన్యభావనావద్భిశ్చ మనుష్యేభిః మను
ష్యైరగ్నిః ఏతద్వైతత్ తదేవ ప్రకృతం బ్రహ్మ.

౫

శం—కించ యతశ్చ యస్తాత్పాదాదుదేతి ఉత్తిష్ఠతి సూర్యః అస్తం నిష్ఠా
చనం చ యత్ర యస్మిన్నేవ చ ప్రాణేఽహన్యహని గచ్ఛతి తం ప్రాణమాత్మానం దేవాః

ఆ—హిరణ్యగర్భనైవ విశేషణాంతరమాహ (కించేతి).

2

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి.

౫

రం—వాచిశబ్దస్యాపి విశేషణే నిరూఢత్వాత్ తత్ తదాత్మకమిత్యర్థో యుక్త ఇతి
ద్రష్టవ్యమ్.

2

రం—(అరణ్యోర్నిహితో జాతవేదా ఇతి) అరణ్యః అధరోత్తరారణ్యః
స్థితోఽగ్నిః గర్భిణీభిః పానభోజనాదినా సుభృతో గర్భణవ నిహితఇతి పూర్వేణాన్వ
యః ఉదిత్యవధారణే దివేదివే అహన్యహని జాగృహద్భిః జాగరణశీలైః అప్రమత్తైః
హవిష్టద్భిః ఆజ్యాదిహవిప్రదానప్రవృత్తైః ఋత్విగ్భిః స్తుత్యః అగ్నిః అగ్రనేతా
అరణ్యోర్నిహిత ఇతి యోజనా (ఏతద్వైతత్) ఏతత్ అగ్నిస్వరూపం తత్ పూర్వోక్త
బ్రహ్మాత్మకమిత్యర్థః.

౫

రం—(యతశ్చోదేతి) యస్తాద్భృహస్పకాశాత్సూర్య ఉదేతి యత్ర చ

తందేవాస్స ర్వేర్నితాస్తదు నాత్యేతి కశ్చన. ఏతద్వైతత్.

యదేవేహ తదముత్ర యదముత్ర తదన్విహ,

శం—సర్వే అగ్న్యైదయాఽధిదైవతం వాగాదయశ్చాభ్యాత్వం సర్వే ఆరా ఇవ రథ నాభౌ అర్పితాః సంప్రవేశితాః స్థితికాలే సోపి బ్రహ్మైవ తస్మిన్వాత్మకం బ్రహ్మ ఉ నాత్యేతి నాతీత్యతదాత్మకతాం తదన్యత్వం గచ్ఛతి కశ్చన కశ్చిదపి ఏతద్వైతత్. ౯

శం—యద్బ్రహ్మోద్భవ స్థావరాంతేషు వర్తమానం తత్తదుపాధిత్వాదబ్రహ్మ వదవభాసమానం సంసారి అన్యః పరస్తాద్బ్రహ్మణ ఇతి మాభూత్కస్యవిదాశంకేతీద మాహ యదేవేహ కార్యకారణోపాధిసమన్వితం సంసారధర్మవదవభాసమానమవివేకి నాం తదేవ స్వాత్మస్థమముత్ర నిత్యవిజ్ఞానఘనస్వభావం సర్వసంసారధర్మవర్జితం బ్రహ్మ యచ్ఛాముత్ర అస్మిన్నాత్మని స్థితం తదన్విహ తదేవేహ నామరూపకార్య కారణోపాధిమనుభావ్యమానం నాన్యత్ తత్రైవం సత్కుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణయాఽవిద్యయా మోహితో యస్సన్నిహ బ్రహ్మణ్యనానాభూతే పరస్తాదన్యోహం

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి.

౯

ఆ—సర్వాత్మకం బ్రహ్మోక్తం తదసత్ ఉపాధ్యవచ్ఛిన్నవై తన్యస్య జీవస్య సంసారిత్వాద్బ్రహ్మణశ్చాసంసారిత్వాద్విరుద్ధధర్మాక్రాంతయారై క్యాయోగాదిత్యాశంక్య విరుద్ధధర్మత్వసోపాధినిబంధనత్వాత్సన్విభావైశ్చే న కించిదనుపపన్నమిత్యాహ (యద్బ్ర) హ్మోద్భిత్వాదినా) అముత్ర జగత్కారణత్వోపాధౌ ఉపాధిస్వభావశ్చ భేదదృష్టిశ్చ తాభ్యాం కారణతయా లక్ష్యత ఇత్యుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణా న వ్యాంతఃకరణా ద్యుపాధేర్భేదదృష్టేశ్చాన్విర్యాచ్యావిద్యామంతరేణ సంభవః కార్యకారణభావస్య

రం—లయమేతి (తం దేవాస్స ర్వే అర్పితాః) దేవాస్స ర్వే తస్మిన్నాత్మని ప్రతిష్ఠితా ఇత్యర్థః (తదు నాత్యేతి కశ్చన) తత్ సర్వాత్మకం బ్రహ్మ ణోపి నాతిక్రమతే ఛాయావదంతర్యామిణో దుర్లంఘత్వాదితి భావః (ఏతద్వైతత్) ఉక్తోర్థః. ౯

రం—నను పరమాత్మసస్పృశ్వాత్మత్వం న సంభవతి అహమిత్యహంతాశ్రయ త్వే నానుసంధీయమానోహ్యత్తా స చాహమిహైవాస్మీతి దేశాంతరవ్యాప్యత్రతయానుసంధీ యతే తస్య సర్వదేశకాలవర్తి సర్వపదార్థాత్మభూతత్వం కథమిత్యాశంక్యాహ (యదే వేహ తదముత్ర యదముత్ర తదన్విహ) యదేవ పరమాత్మతత్త్వమిహ అత్ర లోకే అహమిత్యనుసంధీయమానతయా ఆత్మభూతం తదేవ లోకాంతరస్థానామప్యాత్మభూత మిత్యర్థః తతశ్చాత్మభేదో నాస్తిత్యర్థః. అయమభిప్రాయః కిం పరమాత్మతత్త్వవిదా మహమిహైవేతి ప్రతీతిస్సర్వదేశకాలవర్తిపదార్థాత్మకత్వబాధకతయాపన్యస్యతే ఉత్త

మృత్యోస్సమృత్యుమాపన్నీతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి.

మననై వేదమాప్తవ్యం నేహ నానాస్తీ కించన,

మృత్యోస్స మృత్యుం గచ్ఛతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి.

శం—మత్తోఽన్యత్పరం బ్రహ్మేతి నానేవ భిన్నమివ పశ్యతి ఉపలభతే సః మృతో మరణాన్మృత్యుం మరణం పునఃపునర్జన్మ మరణభావమాపన్నీతి ప్రతిపద్యతే తస్మాత్తథా వశ్యేత్ విజ్ఞానైకరసం నైరంతర్యేణాకాశవత్పరిపూర్ణం బ్రహ్మేవాహమస్మీతి వశ్యేవాక్యార్థః.

శం—ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదాచార్యాగమసంస్కృతేన మననై వేదం బ్రహ్మే సమాప్తవ్యమాత్మైవ నాఽన్యదస్మీతి ఆప్తే చ నానాత్వప్రత్యుపస్థాపికాయా ద్యాయా నివృత్తత్వాదిహ బ్రహ్మణి నానా నాస్తీ కిం చ న అణుమాత్రమపి య పునరవిద్యాతిమిరదృష్టిం న ముంచతి ఇహ బ్రహ్మణి నానేన పశ్యతి సమృతీ ర్మృత్యుం గచ్ఛత్యేవ స్వల్పమపి భేదమధ్యారోపయన్నిత్యర్థః.

ఆ—సంవిత్సంబంధస్య చ దుర్నిరూపత్వాత్ (నానేవేతి) ఉపమార్థ ఇవ శబ్దః యః స్వప్నే నానాత్వాభావే నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన వ్యవహరతి తః జాగరితేషి నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన యో వ్యవహరతి తస్య నిఃతత్వాదేకరసం బ్రహ్మేవాస్మీతి ప్రతిపత్తవ్యమిత్యర్థః.

ఆ—వికరసం చేద్భిష్టా కథం జ్ఞాతృజ్ఞేయవిభాగఇత్యాశంక్యాజ్ఞం ప్రకల్పితభేదేనేత్యాహ (ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదితి.)

రం—తద్రహితానాం నాద్యః లేషామహమిహైవేత్యాదిప్రతీతేరేవాభావాత్ ప్రత్యుత ఆహం మచురభవం సూర్యశ్చేతి సర్వవస్తువర్తితయోవాసుభవాత్ న ద్వితీయ ఆతత్త్వ విదామహం ప్రతీతేర్జీవమాత్రవిషయత్వేన తత్ర దేశాంతరవాప్తవృత్తత్వైరతీతే స్తదాసీమప్రతీతపరమాత్మని సర్వదేశవర్తిపదార్థాత్తత్వవిరోధిత్యాభావాది (మృత్యోస్స మృత్యుమాపన్నీతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి) ఇహ పరమాత్మని భేదమియః పశ్యతి న తు సంసారాత్ సంసారం ప్రాపన్నీత్యర్థః.

రం—సన్నస్థాకం సర్వాత్మభూతం పరమాత్మతత్త్వం కుతో లభ్యత ఇత్తత్రాహ (మననై వేదమాప్తవ్యమితి) ఇదం ఆత్మస్వరూపం విశుద్ధమనోగ్రాహ్యమిత్యర్థ ఉక్తమేవార్థం దృఢీకరణాయాభ్యస్యతి (నేహ నానాస్తీత్యాది) స్పష్టార్థః.

అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్యఆత్మని తిష్ఠతి,

శం—పునరపి తదేవ ప్రకృతం బ్రహ్మహ అంగుష్ఠమాత్రః అంగుష్ఠపరిమాణం హృదయపుండరీకం తచ్చిద్రవ ర్త్యంతఃకరణోపాధిరంగుష్ఠమాత్రః అంగుష్ఠమాత్ర మంశ పర్వమధ్యవ ర్త్యంబరవత్పురుషః పూర్ణమనేన సర్వమితి మధ్యే ఆత్మని శరీరే తిష్ఠతి

ఆ—అంగుష్ఠపరిమాణం జీవమనూద్య బ్రహ్మభావవిధానాద్విధీయమానవిరో

రం—(అంగుష్ఠమాత్ర ఇతి) ఈశానో భూతభవ్యస్య కాలత్రయవర్తినిఖిల చేతనాచేతనేశ్వరః పురుషః మధ్యఆత్మని ఉపాసకశరీరమధ్యే అంగుష్ఠపరిమాణస్సన్నాస్తే (న తతో విజాగుప్తులే) తతః భూతభవ్యేశ్వరత్వాదేవ వాత్సల్యాతిశయాద్దేహగతానఘి దోషాన్ భోగ్యతయా పశ్యతీత్యర్థః నను ప్రాణాధిపస్సంచరతి స్వకర్తభిరంగుష్ఠ మాత్రో రవితుల్యరూపః అంగుష్ఠమాత్రం పురుషం నిశ్చకర్షయమౌ బలాదిత్యాదిశ్రుతి స్సృతిషు అంగుష్ఠమాత్ర లేవైన ప్రతిపాదితస్య జీవస్యైవాస్మిన్నంత్రే ప్రతిపాదనం కిం న స్సాత్ నచ తస్య భూతభవ్యేకానత్వాదీతి వాచ్యం ప్రథమశ్రుతజీవలింగాను రోధేన చరమశ్రుతభూతభవ్యేకానత్వస్య ఆపేక్షికతయా యోజయితుం శక్యత్వాదితి చేన్న శబ్దాదేవ ప్రమిత ఇత్యధికరణే ఏవమేవ పూర్వపక్షం కృత్వా హృదయావచ్ఛేద నిబంధనాంగుష్ఠపరిమాణస్య పరమాత్మన్యసి సంభవాత్ 'అంగుష్ఠమాత్రః పురుషోంగుష్ఠం చ సమాశ్రిత' ఇతి తైత్తిరీయికే 'అంగుష్ఠమాత్రః పురుషోంతరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్ట' ఇతి శ్వేతాశ్వతరే చాంగుష్ఠమాత్రత్వస్య పరమాత్మన్యసి శ్రవణాత్ ఆసంకుచితభూతభవ్యేశీతృత్వస్య అనన్యధాసిద్ధబ్రహ్మలింగత్వాదయం మంత్రః పర మాత్మ పరవిపేతి సిద్ధాంతితత్వాత్ యత్త్వత్ర వైశ్చిదుచ్ఛలే అంగుష్ఠమాత్రత్వం జీవ లింగమేవ అథాపి అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతీతి పూర్వార్ధేన జీవ మనూద్య ఈశానో భూతభవ్యస్యేత్యనేన పరమాత్మభావో విధీయత ఇతి తదనమంజసం తథాపి సతి పరమాత్మన్యంగుష్ఠమాత్రత్వసంభావనాప్రదర్శకస్య హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాదితి సూత్రస్యాసంగతిప్రసంగాత్. నను నాస్మిన్నంత్రే జీవాను వాదేన బ్రహ్మభావో విధీయతే ఆరాగమాత్రతయా ప్రతిపన్నస్య జీవస్య అంగుష్ఠ మాత్ర లేవై ప్రమాణాభావాదితి తటస్థశంకాపరిహారార్థం జీవస్యాంగుష్ఠమాత్రత్వసాధ నాయ ప్రవృత్తమిదం సూత్రమితి చేత్ తథాశ్రయణస్య క్లిష్టత్వాత్ నను 'ఈశ్వర శ్వర్వ ఈశాన' ఇతి నిఘంటుపాలేన ఈశానశబ్దస్య దేవతావిశేషే రూఢత్వాత్ 'శబ్దా దేవ ప్రమిత' ఇతి సూత్రే 'ఈశానో భూతభవ్యస్యేతి శబ్దాదేవ న తు భూతభవ్యస్య సర్వస్యేశీతృత్వం కర్తృవశ్యస్య జీవస్యోపపద్యత ఇతి భావ్యం వ్యాకుర్వచ్ఛిర్వానిసారైః

ఈశానో భూతభవ్యస్య స తతో విజుగుప్సతే. ౧౨
ఏతద్వైతత్.

అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః,
ఈశానో భూతభవ్యస్య స ఏవాద్య స ఉ శ్వః. ౧౩
ఏతద్వైతత్.

శం—యః తమాత్మానమీశానం భూతభవ్యస్య విదిత్వా స తతో విజుగుప్సతే ఏతద్వైత తత్ పూర్వవత్. ౧౨

శం—కిం చ అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః అధూమక మితియుక్తం జ్యోతిఃపరత్వాత్ య స్తేషం లక్ష్మితో యోగిభిర్న్మదయే ఈశానో భూత భవ్యస్య స ఏవ నిత్యః కూటస్థోఽద్య ఇదాసీం ప్రాణిషు వర్తమానః సః ఉ శ్వోపి వర్తిష్యతే నాన్యస్తత్సమః అన్యచ్చ జనిష్యత ఇత్యర్థః అనేన నాయమస్తీతి చైవే ఇత్యయం ఐహో న్యాయతః ప్రాప్తోపి స్వవచనేన శ్రుత్యా ప్రత్యుక్తః తథా త్విభంగ వాదశ్చ. ౧౩

ఆ—ధాదంగుష్ఠమాత్రత్వస్యావిపక్షితత్వాద్భిన్నాపరమేవ వాక్యమిత్యాహ. పునరపి తదేవేతి) ౧౨-౧౩

రం—‘ఈశానశబ్దస్యైవ శబ్దశబ్దేనవిపక్షితత్వాన్నాత్ర లింగాన్నిర్ణయః కింత్వీశ్వరవాచి శబ్దాదేవేత్యేవకారాభిప్రాయ’ ఇతి వ్యాఖ్యాతత్వాత్ ఈశానశబ్దస్య శ్రుతిత్వాభ్యుపగ మాత్తయైవ చేశానశబ్దశ్రుత్యా జీవవ్యాప్తివదేవ నారాయణస్వాపి వ్యావర్తితత్వేన రుద్రపరత్వమేవ స్వాదితి చేన్న యోగరూఢిమతః పదస్య సన్నిధావపయవార్థవిశేషకప దాంతరసన్నిధానే రూఢ్యునన్వేషస్య ‘పద్మాని యస్యాగ్ర సరోరుహాణి ప్రబోధయతూర్ధ్వ ముఖైర్నయూఖైరిత్యాదిషు దర్శనాత్ తత్ర హి సరోరుహపదాపయవార్థసరోవిశేష కాగ్రపదోపాదానేన సరోరుహపదరూఢిభంగస్య దర్శనాత్ ఇతరథా పద్మాసీతి పదానుపాదానాపత్తేః ఆత ఈశానశబ్దస్య స శ్రుతిత్వం ఏతదస్వరసాదేవ వ్యాసార్యై రపి యథాశ్రుతభాష్యానుగుణ్యేన యద్వేతి ఐతాంతరస్యాశ్రితత్వాదిత్యలమతిచర్చయా ప్రకృతమనుసరామః (ఏతద్వైత తత్) ఉక్తోర్థః. ౧౨

రం—(అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమక ఇతి) శుష్కేంద్రనా నలవత్ ప్రకాశమాన ఇత్యర్థః (సఏవాద్య స ఉ శ్వః) అద్యతనపదార్థజాతం శ్వస్తన పదార్థజాతం కాలత్రయవర్తిపదార్థజాతమపి తదాత్మకమిత్యర్థః (ఏతద్వైత తత్) పూర్వవత్. ౧౩

యథోదకం దుర్గే వృష్టం పర్వతేషు విధావతి,
 ఏవం ధర్మాత్ పృథక్ పశ్యంతానేవానువిధావతి. ౧౪
 యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవ భవతి,
 ఏవం మునేర్విజానత ఆత్మా భవతి గౌతమ. ౧౫
 ఇతి చతుర్థవల్లీ సమాప్తా.

శం—పునరపి భేదదర్శనాపవాదం బ్రహ్మణ ఆహ యథోదకం దుర్గే దుర్గమే
 దేశే ఉచ్చితే వృష్టం సిక్తం పర్వతేషు పర్వతవత్సు నిమ్నప్రదేశేషు విధావతి
 విక్షిర్ణం సద్విసశ్యతి ఏవం ధర్మానాత్మనోఽభిన్నాత్ పృథక్ పశ్యత్ పృథగేవ ప్రతి
 శరీరం పశ్యంతానేవ శరీరభేదానుపరినోఽనువిధావతి శరీరభేదమేవ పునఃపునః ప్రతి
 పద్యత ఇత్యర్థః. ౧౪

శం—యస్య పునర్విద్యావతో విధ్వస్తోపాధిక్యతభేదదర్శనస్య విశుద్ధవిజ్ఞాన
 ఘనైకరసమద్వయమాత్మానం పశ్యతః విజానతో మునేః మననశీలస్యాత్మస్వరూపం
 కథం సంభవతీతి ఉచ్యతే యథోదకం శుద్ధే ప్రసన్నే శుద్ధం ప్రసన్నమాసిక్తం
 ప్రక్షిప్తమేకరసమేవ నాన్యథా తాదృగేవ భవత్యాత్మాపి ఏవమేవాత్మా భవత్స్యోకత్వం
 విజానతో మునేః మననశీలస్య హే గౌతమ తస్మాత్కుతార్కికభేదదృష్టిం నాస్తికకు
 దృష్టిం చోఽస్మిత్వా మాతాపితృసహస్రేభ్యోపి హితైషిణా వేదేనోపదిష్టమాత్మైకత్వ
 దర్శనం శాంతదత్తైరాదరణీయమిత్యర్థః. ౧౫

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
 శ్రీశంకరభగవతః కృతిషు కఠవల్ల్యాం చతుర్థవల్లీభాష్యమ్.

ఆ—అత్రానందీయం నాస్తి.

౧౪-౧౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
 శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతా కఠవల్ల్యాం చతుర్థవల్లీభాష్యటీకా.

రం—(యథోదకమితి) పర్వతమూర్ధ్ని పుష్పం ప్రత్యంతపర్వతేషు నానా భూతతయా పతిత్వా పతిత్వా ధావతి ఏవం పరమాత్మగతదేవాంతర్యామిత్వమనుష్ఠ్యం తర్యామిత్వాదిధర్మాత్ పృథగధికరణవిష్టాత్ పశ్యత్ పర్వతనిర్దురపాతమనుకృత్య సంసారకుహరే పతతీత్యర్థః. ౧౪

రం—సర్వత్రైకాత్మత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (యథోదకమితి) యథా శుద్ధజలే శుద్ధజలం యోజితం తత్సద్భవమేవ భవతి న కథించిదపి వినదృశం ఏవం ఇత్థం విజానతః మానసశీలస్య ఆత్మాపి పరమాత్మజ్ఞానేన విశుద్ధస్య విశుద్ధేన పరమాత్మనా సమానో భవతీత్యర్థః గౌతమేతి ప్రాప్య వైభవం నూచయత్ సహర్షం సంబోధయతి. ౧౫

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజ మునివరవిరచితం కఠోపనిషది చతుర్థవల్లీభాష్యమ్.

క రో ప ని ష ది

అథ ద్వితీయాధ్యాయే పంచమవల్లీప్రారమ్భః.

హరిః ఓమ్.

పురమేకాదశద్వారమజస్యావక్రచేతనః,

శం—పునరసి ప్రకారంతరేణ బ్రహ్మతత్త్వనిర్ధారణార్థోఽప్యయమారంభో దుర్విశ్లేయత్వాద్బ్రహ్మణః పురం పురమివ పురం ద్వారద్వారపాలాధిష్ఠాత్రాద్యనేకపురో వకరణసంపత్తిదర్శనాచ్చరీరం పురం చ సోవకరణం స్వాత్మనా సంహతం స్వతంత్ర స్వామ్యర్థం దృష్టం తథేదం పురసామాన్యాదనేకోవకరణసంహతం శరీరం స్వాత్మనాఽసంహతరాజస్థానీయస్వామ్యర్థం భవతుమర్హతి తచ్చేదం శరీరాఖ్యం పురమేకాదశద్వారాణ్యస్య సప్తశీర్షణ్యాని నాభ్యా సహర్వాంచి త్రీణి శిరస్యేకం తైరేకాదశద్వారం పురం కస్య అజస్య జన్మాదివిక్రియారహితస్యాత్మనో రాజస్థానీయస్య పురధర్మవిలక్షణస్యావక్రచేతనః అవక్రం అకుటిలమాదిత్యప్రకాశవన్నిత్యమేవావస్థితమేకరూపం చేతః విజ్ఞానమస్యేత్యవక్రచేతాః తస్యావక్రచేతసో రాజస్థానీయస్య బ్రహ్మణః యస్యేదం పురం తం పరమేశ్వరం పురస్వామినమనుష్ఠాయ ధ్యాత్వా ధ్యానం హితస్యానుష్ఠానం సమ్యగ్విజ్ఞానపూర్వకం తం సర్వేషణావినిర్దుక్తస్య సమం సర్వభూతస్థం

ఆ—పానరుక్త్యం పరిహరన్ సంబంధమాహ (పునరపీతి) భూయోపి వధ్యం వక్రవ్యమితి న్యాయేనోపాయాంతరేణ బ్రహ్మజ్ఞాప్యతే తత్తోపాయావీవ భిద్యంతే నోపేయస్య భేదోఽస్తీతి పురేణాసంహతత్వం స్వామినః పురోవచయావచయాభ్యా

రం—(పురమితి) జననాదివిక్రియారహితస్య ఋణాబుద్ధేర్వివేకిన ఆత్మనః ఏకాదశేంద్రియలక్షణబహిర్నిర్గమద్వారోపేతం శరీరాఖ్యం పురం భవతి పురస్వామినో యథాపురం వివిక్తం భవతి తథా శరీరమపి స్వాత్మనో వివిచ్య జ్ఞాతం భవతి అవివేకినస్తు దేహాత్యైవ భవతీతి భావః (అనుష్ఠాయ న శోచతి) వివిచ్య జానన్ దేహాను బంధిభిర్దృశ్యైః కామాదిభిశ్చ విముక్తో భవతీత్యర్థః (విముక్తశ్చ విముచ్యతే) జీవద్దశాయామాధ్యాత్మికాదిదుఃఖరాగద్వేషాదిముక్తవీప సన్ 'భోగేన త్వితరే తుపయత్వాథ సంపద్యత' ఇతి న్యాయేన ప్రారబ్ధకర్తావసానే అర్హిరాదినా విరజాం ప్రాప్య ప్రకృతి

అనుష్ఠాయ న శోచతి విముక్తశ్చ విముచ్యతే.

౧

ఏతద్వై తత్

హగ్ సశ్శుచిషద్యసురంతరిక్షసద్ధోతా

వేదిషదతిథిర్దురోణసత్,

శం—ధ్యాత్వా న శోచతి తద్విజ్ఞానాదభయప్రాప్తేః శోకావసరాభావాత్ భయేషా ఇహైవావిద్యాకృతకామకర్మబద్ధస్వైముక్తా భవతి విముక్తశ్చ సన్దిముచ్యతే పున శ్శరీరం న గృహ్ణోతీత్యర్థః.

౧

శం—న తు నైకశరీరపురవర్త్యేవాత్మా కిం తర్హి సర్వపురవర్తీ కథం హంసః హంతి గచ్ఛతీతి శుచిషత్ శుచా దివి ఆదిత్యాత్మనా సీదతీతి వసుః వాసయతి సర్వా నితి వాయ్వాత్మనా అంతరిక్షే సీదతీత్యంతరిక్షసత్ హోతా అగ్నిః 'అగ్నిరైవ హోతే'తి శ్రుతేః వేద్యాం పృథివ్యాం సీదతీతి వేదిషత్ 'ఇయం వేదిః పరోంతః పృథివ్యా' ఇత్యాదిమంత్రపర్వాత్ అతిథిః సోమస్సౌ దురోణే కలశే సీదతీతి దురోణ సత్ బ్రహ్మణోఽతిథిరూపేణ వా దురోణేషు గృహేషు సీదతీతి నృషత్ నృషు మనుష్యేషు సీదతీతి నృషత్ వరేషు దేవేషు సీదతీతి వరసత్ ఋతసత్ ఋతం

ఆ—ముపచయూపచయరాహిత్యం తత్సత్ప్రతీతిమంతరేణ సత్ప్రతీతిమత్త్వం స్యాత్ స్త్రోమ.

౧

ఆ—యా యజ్ఞే ప్రసిద్ధా వేదిః పృథివ్యాః పరోంతఃపరస్వభావ ఇతి వేద్యాః పృథివీస్వభావత్వసంక్షీర్తనాత్పృథివీ వేదిశబ్దవాచ్యా భవతీత్యర్థః అసౌ వా ఆదిత్యో హగ్ సశ్శుచిషదితి బ్రహ్మణేనాదిత్యో మంత్రార్థతయా వ్యాఖ్యాతః కథం తద్విరుద్ధ

రం—సంబంధవిముక్తా భవతీత్యర్థః (ఏతద్వైతత్) ఏతన్మంత్రప్రతిపాద్యముక్తస్వరూప మపి పరమాత్మాత్మక మేవేత్యర్థః.

౧

రం—పునరప్యస్య సర్వాత్మతామేవ దృఢయతి (హంసశ్శుచిషదితి) హంసః సూర్యః శుచా గ్రీష్మరా సీదతి వర్తత ఇతి శుచిషత్ తేజస్వీతి యావత్ వాసయతీతి వసుః వాయుః అంతరిక్షసత్ అంతరిక్షగతో వాయుః హోతా వేదిషత్ వేద్యంత ర్వర్తమానఋత్విగ్నేషోగ్నిర్వా అతిథిర్దురోణసత్ దురోణం గృహం గృహగతోఽతిథిః నృషత్ నృష్యాత్మతయా వర్తమానం వరసత్ వరేషు దేవేషు చ తథా వర్త మానం ఋతే సత్యలోకే సీదతీతి ఋతసత్ వ్యోమసత్ వ్యోమ్ని పరమపదే వర్త మానం చ ప్రత్యక్షత్వం అట్టాః జలజాః గోజాః భూజాః ఋతజాః యజ్ఞోత్పన్నాః

నృషద్వరసదృతసదోవ్యమసదబ్జా

గోజా ఋతజా అద్రిజా ఋతం బృహత్.

౨

ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతి,

శం—సత్యం యజ్ఞో వా తస్మిన్ సీదతీతి వ్యోమసత్ వోమ్ని ఆకాశే సీదతీతి వ్యోమ సత్ అజ్ఞాః అప్పు శంఖశుక్తిమకరాదిరూపేణ జాయత ఇతి గోజాః గవి పృథివ్యాం వీహీయవాదిరూపేణ జాయతఇతి ఋతజాః యజ్ఞాంగరూపేణ జాయత ఇతి అద్రిజాః పర్వతేభ్యో నద్యాదిరూపేణ జాయత ఇతి సర్వాత్పాపి సత్ ఋతం అవి తథస్వభావ ఏవ బృహత్ మహాత్ సర్వకారణత్వాత్ యదాప్యాదిత్యఏవ మంత్రేణోచ్యతే తదాప్యాత్సర్వరూపత్యమాదిత్యస్యాంగీకృతమితి బ్రహ్మణవ్యాఖ్యానేష్య విరోధః సర్వభావ్యేకవివాత్తా జగతః నాత్మ భేద ఇతి మంత్రార్థః.

౨

శం—ఆత్మనః స్వరూపాధిగమే లింగముచ్యతే ఊర్ధ్వం హృదయాలావం ప్రాణవృత్తిం వాయుమున్నయతి ఊర్ధ్వం గమయతి తథాఽపానం ప్రత్యక్ ఆథోఽస్యతి ఊపతి యఇతి వాక్యశేషః తం మధ్యే హృదయపుండరీకాకాశే ఆసీనం బుద్ధావ భివ్యక్తవిజ్ఞానప్రకాశనం వామనం సంభజనీయం విశ్వే సర్వే దేవాః చక్షురూదయః ప్రాణాః రూపాదివిజ్ఞానం బలిముపాహరంతో విశిష్ట రాజానముపాసతే తాదర్శ్యే నానుపరతవ్యాపారా భవంతీత్యర్థః యదర్థా యత్ప్రియుక్తాశ్చ సర్వే వాయుకరణ

ఆ—మిదం వ్యాఖ్యానమిత్యాశంక్యాహ (యదాప్యాదిత్య ఏవేతి) సూర్య ఆత్మా జగత స్తస్మాత్తేతి మంత్రాన్తండలోపలతీతస్య చిద్ధాతోరివ్యతఏవ సర్వాత్సత్వమిత్యర్థః.

౨

ఆ—యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్య ఇతి యా పూర్వవిచికిత్సా ప్రశ్న భూతత్వేనోద్భావితా సాపి నిర్మలేత్యేతద్దర్శయితుం దేహవ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం సాధయతి (ఆత్మసస్పర్శరూపాధిగమిత్యాదిహ) సర్వే ప్రాణకరణవ్యాపారాశ్చేతనార్థాః

రం—కర్మఫలభూతాశ్చ స్వర్గాదయ ఇతి యావత్ యద్వా చిరకాలస్థాయితయా ఋతశబ్దితాకాశజాత్యర్థః అద్రిజాః పర్వతజాః ఏతత్సర్వం బృహత్ ఋతం అపరిచ్ఛిన్న సత్యరూప బ్రహ్మకమిత్యర్థః.

౨

రం—(ఊర్ధ్వం ప్రాణమితి) సర్వేషాం హృదయగతః పరమాత్మా ప్రాణవాయు మూర్ధ్వముఖమున్నయతి ఆపానవాయుమధోముఖం ఊపతి మధ్యే హృదయపుండరీక మధ్యే ఆసీనం వామనం పననీయం భజనీయం అథ వా హృదయపుండరీకపరిమిత తయా హ్రస్వపరిమాణమిత్యర్థః తం విశ్వదేవాః సత్త్వప్రకృతయస్సర్వేపుష్కపాసత

మధ్యే వామనమాసీనం విశ్వేదేవా ఉపాసతే. 3

అస్య విస్రంసమానస్య శరీరస్థస్య దేహినః,

దేహాద్విముచ్యమానస్య కిమత్ర పరిశిష్యతే. ఏతద్వై తత్. ౪

న ప్రాణేన నాపానేన మర్త్యో జీవతి కశ్చన,

శం—వ్యాపారాః సోఽన్యస్పిధృతి వాక్యార్థః. 3

శం—కిం చ అస్య శరీరస్థస్యాత్మనో విస్రంసమానస్య అవస్రంసమానస్య భ్రంశమానస్య దేహినః దేహవతః విస్రంసనశబ్దార్థమాహ (దేహాద్విముచ్యమాన స్యేతి) కిమత్ర పరిశిష్యతే ప్రాణాదికలాపే న కించ న పరిశిష్యతే అత్ర దేహే పురస్వామిని విద్రవమాణ ఇవ పురవాసిజనః యస్యాత్మనోఽపగమే క్షణమాత్రాత్కార్యకారణ కలాపరూపం సర్వమిదం హతబలం విధ్వస్తం భవతి నష్టం భవతి సోఽన్యస్పిధః. ౪

శం—స్యాన్నతం ప్రాణాపానాద్యపగమాదేవేదం విధ్వస్తం భవతి న తు వ్యతి రిక్తాత్పాపగమాత్ ప్రాణాదిభిరేవేహ మర్త్యో జీవతీతి నైతదస్తి న ప్రాణేన నాపానేన చక్షురాదినా వా మర్త్యః మనుష్యో దేహవాక్ కశ్చన జీవతి న తోపి జీవతి న హ్యేషాం పరాధానాం సంహత్య కారిత్యాజ్జీవనహేతుత్వముపపద్యతే స్వాధేనా

ఆ—తత్ప్రయుక్తా భవతుమర్హంతి జడచేష్టాత్వాత్ రథచేష్టాపదిత్యర్థః. 3

ఆ—శరీరం చేతనశేషం తద్విగమే భోగానర్హత్వాద్రాజపురపదిత్యాహ (కిం చాస్యేతి) ౪

ఆ—అన్యథాసిద్ధిం శక్కుతే (స్యాన్నతమితి) నను జీవ ప్రాణధారణఇతి ధాతు స్తరణాచ్ఛరీరస్య జీవనం నామ ప్రాణధారణం ప్రాణసంయోగశ్చ ప్రాణధారణం కుండే దధిధారణవత్ తత్ర చ ప్రాణస్యైవ హేతుత్వం సంయోగాశ్రయత్వాత్ కథముచ్యతే

రం—ఇత్యర్థః. 3

రం—ఏవం పరమాత్మానముపాసీనస్య 'తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే' ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా శరీరపాతవివాంతరాయః న కించిత్కర్తవ్యం పరిశిష్యత ఇత్యాహ (అస్య విస్రంసమానస్యేతి) అస్య ఉపాసకస్య దేహినః శరీరస్థస్య శరీరప్రతిష్ఠితస్య దృఢశరీరస్యేతి యావత్ ఏవంభూతస్య వా విస్రంసమానస్య శిథిలీభవద్ధాత్రస్య వా దేహాద్విముచ్యమానస్య మ్రియమాణస్య వా కిమత్ర పరిశిష్యతే కృతకృత్యత్వాత్కర్తవ్యం కిమపి నావశిష్యత ఇతి భోవః (ఏతద్వై తత్) పూర్వవత్. ౪

రం—తస్య సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వరూపం మహిమానమాహ (న ప్రాణే

ఇతరేణ తు జీవంతి యస్మిన్నేతాపుపాశ్రితౌ. ౫

హంతత ఇదం ప్రవక్ష్యామి గుహ్యం బ్రహ్మ సనాతనమ్,
యథా చ మరణం ప్రాప్య ఆత్మా భవతి గౌతమ. ౬
యోనిమన్యే ప్రపద్యంతే శరీరత్వాయ దేహినః,

శం—సంహతేన పరేణ కేనచిదప్రయుక్తం సంహతానామవస్థానం న దృష్టం యథా గృహాదీనాం లోకే తథా ప్రాణాదీనామపి సంహతత్వాద్భవతుమర్హత్కృత ఇతర ఇతరే జ్ఞేవసంహతప్రాణాదివిలక్షణేన తు సర్వే సంహతాస్సంతోజీవంతి ప్రాణాః ధారయంతి యస్మిన్ సంహతవిలక్షణే ఆత్మని సతి పరస్మిన్నేతౌ ప్రాణాపానౌ చక్షురాదిభిస్సంహతాపుపాశ్రితౌ యస్మాదసంహతస్యాగ్నే ప్రాణాపానాదిస్సర్వం వ్యాపారం కుర్వత్ వర్తతే సంహతస్సన్ సతతోఽన్యస్సిద్ధ ఇత్యభిప్రాయః. ౫

శం—హస్తేదానీం పునరపి తే తుభ్యమిదం గుహ్యం గోప్యం బ్రహ్మ సనాతనం చిరంతరం ప్రవక్ష్యామి యద్విజ్ఞానాత్సర్వసంసారోపరమౌ భవతి అవిజ్ఞానాచ్చ యస్య మరణం ప్రాప్య యథా చాత్మా భవతి యథా సంసరతి తథా శృణు హే గౌతమ. ౬

శం—యోనిం యోనిద్వారం శుక్ర బీజసమన్వితాస్సంతోఽన్యే కేచిదవిద్యావంతో మూఢాః ప్రపద్యంతే ప్రవిశంతి శరీరత్వాయ శరీరగ్రహణార్థం దేహినః

ఆ—జీవహేతుత్వం ప్రాణాదీనాం న సంభవతీతి తత్రాహ (స్వాగ్నేనాసంహతేనేతి) కాదాచిత్కస్య ప్రాణశరీరసంయోగస్య స్వభావతోఽనుపపత్తేః సంఘాతస్య చ లోకే పరప్రయుక్తస్త్వేవ దర్శనాద్భవితవ్యమన్యేన సజ్ఞాతప్రయోజకేనేత్యర్థః. ౫

ఆ—యేయం ప్రేత ఇతి ప్రప్యః పరణోకాస్తిత్వేపి సందేహ ఆసీత్ విశేషత స్తన్నిపుత్యర్థముచ్యత ఇత్యాహ (హస్తేదానీమితి). ౬

రం—నేతి కేనేతరేణ జీవంతీత్యత్రాహ (యస్మిన్నేతాపుపాశ్రితౌ) యదధీనం ప్రాణాపానయోరపి జీవనం తదధీనమేవ సర్వేషాం జీవనమితి భావః. స్పష్టమన్యత్. ౫

రం—(హంతత ఇదమితి) గుహ్యం అతిరహస్యం సనాతనం బ్రహ్మ తే పునరపి ప్రవక్ష్యామి హంతేతి స్వగతం ఆశ్చర్యే హే గౌతమ ఆత్మా మరణం మోక్షం ప్రాప్య యథా యత్ప్రకారవిశిష్టో భవతి తథా పునరపి ముముక్షువే రాగాద్యనుపహతాయ ఉపదేశయోగ్యాయ తుభ్యం వక్ష్యామిత్యర్థః. ౬

రం—అధికారివిశేషనిర్దేశపరేణ హంతత ఇత్యనేన సూచితమర్థం వివృణోతి (యోనిమితి) అన్యే పరమాత్మతత్త్వప్రపణనిముఖాః త్వద్విసదృశాః శరీరపరిగ్రహాయ

స్థాణుమన్యేన సుసంయంతి యథాకర్త యథాశ్రుతం. 2
 యఏష సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్ది
 మాణః, తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతముచ్యతే.
 తస్మిన్లోకాశ్చితాస్స ర్వే తదు నాత్మేతి కశ్చన. ౮
 ఏతద్వై తత్.

శం—దేహవంతః స్థాణుం స్థావరభావమన్యే అత్యంతాధమాః మరణం ప్రాప్యానుసం
 యంతి అనుగచ్ఛంతి యథాకర్త యద్యస్య కర్త తద్యథాకర్త యైర్వాదృశం కర్తేహ
 జన్మని కృతం తద్వశేనేత్యేతత్ తథా యథాశ్రుతం యాదృశం చ విజ్ఞానముపార్జితం
 తదనురూపమేవ శరీరం ప్రతిపద్యంత ఇత్యర్థః 'యథాప్రజ్ఞం హి సంభవా' ఇతి
 శ్రుత్యంతరాత్. 2

శం—యత్ప్రతిజ్ఞాతం గుహ్యం బ్రహ్మ తత్ప్రతిజ్ఞ్యామితి తదాహ యఏష
 సుప్తేషు ప్రాణాదిషు జాగర్తి న స్వపితి కథం కామం కామం తం తమభిప్రేతం
 స్వాద్యర్థమవిద్యయా నిర్దిమాణః నిష్పదయన్ జాగర్తి పురుషః తదేవ శుక్రం
 శుక్రం శుద్ధం తద్బ్రహ్మ నాన్యధుహ్యం బ్రహ్మస్తి తదేవామృతం అవివాశ్యుచ్యతే
 సర్వకామైష కించ పృథివ్యాదయో లోకాస్తస్మిన్నేవ సర్వే బ్రహ్మణ్యాక్రితాః సర్వ
 లోకకారణత్వాత్తస్య (తదు నాత్మేతి కశ్చనేత్యాది) పూర్వపదేవ. ౮

ఆ—అత్రానందగిరియం నాస్తి.

2-౮

రం—బ్రహ్మణాదియోని ప్రపద్యంతే అన్యే స్థావరభావమనుగచ్ఛంతి స్వానుష్ఠిత
 యజ్ఞాది కర్షోపాసనానతిక్రమణేన 'రమణీయచరణాః తం విద్యాకర్తృణీ సమన్వారభేతే'
 ఇత్యాది శ్రుత్యనురోధాదితి భావః. 2

రం—ఏవం శిష్యం ప్రరోచనయాభిముఖకృత్య ప్రకృతమనుసరతి (య
 ఏష సుప్తేషు జాగర్తితి) సర్వేషు సుప్తేషు జీవేషు కామం కామం ణములస్తమిదం
 సంకల్ప్య సంకల్పేద్యర్థః న తు 'సర్వాన్ కామాన్ ఛందతః ప్రార్థయస్వ'తి ప్రకృ
 తాః పుత్రాదయః కామశబ్దేన నిర్దిశ్యంతే అయం చార్థః సంధ్యధికరణభాష్యశ్రుతప్ర
 కాశికయోస్సుప్త్యః సంకల్ప్య సంకల్ప్య స్వచ్ఛందానురోధేన నిర్దిమాణః పురుషో
 యోస్తి తదేవ శుక్రం ప్రకాశకం తదేవానన్యాధీనమమృతముచ్యత ఇత్యర్థః శిష్టం
 శుష్టం నిత్యముక్తానామమృతత్వసత్త్వేపి నిరుపాధికామృతత్వాభావాత్ తదేవామృత
 మిత్యవధారణస్య నానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం ఏతేనామృతాంతరనిషేధాత్ ముక్తపర
 మాత్మనోరభేదప్రత్యాశా ప్రత్యుక్తా అత్ర త్యామృతశబ్దస్య నిరుపాధికామృతవా
 చిత్వాత్. ౮

అగ్నిర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో
 రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ,
 ఏకస్తథా సర్వభూతాంతరాత్మా
 రూపం రూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ.
 వాయుర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో
 రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ,

శం—అనేక తార్కికముద్ధిచాలితాంతకరణానాం ప్రమాణోపపన్నమప్యైతై
 కత్వవిజ్ఞానమసక్పదుచ్యమానమప్యన్యజుబుద్ధీనాం భ్రాష్టాణానాం చేతసి న ధీయత ఇతి
 శత్ప్రతిపాదనే ఆదరవతీ శ్రుతిః పునః పునరాహ అగ్నిర్యథైకవివ ప్రకాశాత్తా సక
 భువనం భవంత్యస్మిక్ భూతానీతి భువనం ఆయం లోకః తమిమం ప్రవిష్టః అనుప్రవిష్టః
 రూపరూపం ప్రతి దార్యాదిదాహ్యాభేదం ప్రత్యాఖ్యాన తిరూపః తత్ర తత్ర ప్రతి
 రూపవాక్ దాహ్యాభేదేన బహువిధో బభూవ ఏకవివ తథా భూతాంతరాత్మా
 రూపం రూపం సర్వేషాం భూతానామభ్యంతర ఆత్మా అతిసూక్ష్మత్వాద్దార్యాదిద్వివి
 సర్వదేహంప్రతి ప్రవిష్టత్వాత్ప్రతిరూపో బభూవ బహిశ్చ స్వేనాఽవికృతేన రూపే
 నాకాశవత్.

శం—తథాఽన్యో దృష్టాంతః (వాయుర్యథైక ఇత్యాది) ప్రాణాత్మనా దేహే

ఆ—జననమరణకరణానాం ప్రతినియమాదయుగవత్ప్రవృత్తేశ్చ పురుషబహు
 త్వం సిద్ధం త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చేతి నానాత్వానో వ్యవస్థితా ఇత్యనేకతార్కికముద్ధి
 విరోధాత్ సర్వపురవర్త్యేకవివాత్తేత్యత్ర న చిత్తస్థైర్యం సంభవతీత్యాశంజ్ఞాపాధిక
 భేదసాధనే సిద్ధసాధనం స్వాభావికభేదసాధనే చానైకాంతికత్వం దర్శయితుం ప్రక
 మతఇత్యాహ (అనేకతార్కికేత్యాదినా) ప్రతిరూప ఉపాధిసదృశః చతుష్కాణ
 త్వాదిధర్మకే హి దారుణి తద్రూపో వహ్నిరసి లక్ష్యత ఇత్యర్థః.

రం—ఏకవివాత్తా సర్వేషామర్థతయా ఆస్త్రఇత్యన్యార్థస్య దుర్బోధత్వాత్
 తద్దృష్టీకరణాయ పునరపునఃపదిశతి (అగ్నిర్యథైకఇతి) యథా ఏకస్తేజో ధాతుః త్రివృ
 త్కరణకృతవ్యాప్త్యా అండాంతర్గతలోకే ప్రవిష్టస్యై రూపం రూపం రూపే రూపే
 భౌతికవ్యక్తిభిః వీహ్నయాం ద్విర్వచనం ప్రతిరూపః ప్రత్యుపం రూపం యస్య సత
 ధోక్తః సర్వాసు భౌతికవ్యక్తిభిః లేజోధాతోర్నిశితత్వేన ప్రతిసంక్రాంతరూపత్వా
 త్ప్రతిరూపత్వమస్తీతి ద్రవ్యవ్యం తథా ఏకవివ సక పరమాత్మా ప్రతివస్తు ప్రతి
 సంక్రాంతాంతర్యామి విగ్రహో బహిశ్చ వ్యాప్తితీత్యర్థః.

ఏకస్తథా సర్వభూతాంతరాత్మా

రూపం రూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ.

౧౦

సూర్యో యథా సర్వలోకస్య చక్షుర్ను

లిప్యతే చాక్షుషైర్బాహ్యదోష్టైః,

శం—షష్ఠస్థానం రూపం రూపం ప్రతిరూపో బహువేతి సమానం.

౧౦

శం—ఏకస్య సర్వాత్మకత్వే సంసారదుఃఖత్వం పరస్మైవ తదితి ప్రాప్తే ఆత ఇదముచ్యతే సూర్యో యథా చక్షుష ఆలోకేనోపకారం కర్తుం మూత్రపురీషా ద్యశుచిప్రకాశనేన తద్దర్శనః సర్వలోకస్య చక్షురపి సన్ లిప్యతే చాక్షుషైరశుచ్యాది దర్శననిమిత్తైరాధ్యాత్మికైః పాపదోష్టైర్బాహ్యైర్బాహ్యశుచ్యాదిసంసర్గదోష్టైః ఏకో హ్యేవ తథా సర్వభూతాంతరాత్మా న లిప్యతే లోకదుఃఖేన లోకోహ్యవిద్యయా స్యాత్సర్వధ్యస్తయా కామకర్మోద్భవం దుఃఖమనుభవతి న తు సా పరమార్థతస్మాత్సర్వత్వని యథా రజ్జుశుక్తికోవరగగనేషు సర్పరజతోదకకమలాని న రజ్జ్వాదీనాం స్వతో దోష రూపాణిసన్తి సంసర్గిణి విపరీతమధ్యధ్యాసనిమిత్తత్వాత్తద్దోషవద్యభావ్యస్తే న తద్దోష్టై స్తేషాం లేషః విపరీతమధ్యధ్యాసబాహ్యహి లే తథా ఆత్మని సర్వలోకః క్రియాకారక ఫలాత్మకం విజ్ఞానం సర్వాదిస్థానీయం విపరీతమధ్యస్య తన్నిమిత్తం జన్మజరామరణాది దుఃఖమనుభవతి న త్వాత్మా సర్వలోకాత్మాపి సన్నిపరీతాధ్యారోపనిమిత్రేన లిప్యతే

ఆ—ఆత్రానందగీరియం నాస్తి.

౧౦

ఆ—నను పరమాత్మా దుఃఖ స్వాత్ దుఃఖ్యభిన్నత్వాత్ లోకవదిత్యాహ (ఏకస్య సర్వాత్మకత్వ ఇతి) అవిద్యాయాం ప్రతిబింబితశ్చిద్ధాతురజ్ఞో భ్రాంతో భవతి భ్రాంతశ్చ కామాదిదోషప్రయుక్తః కర్తృ కరుతే తన్నిమిత్తం చ దుఃఖం స్యాత్సర్వధ్య స్యతి పరమాత్మా తు నిరవద్యత్వాద్దుఃఖసాధనశూన్యత్వాన్న దుఃఖ తతోఽప్రయోజకో హేతురిత్యాహ (లోకో హ్యవిద్యయేతి) స్వరూపేణ భ్రమావిషయత్వం విపరీతమధ్య ధ్యాసబాహ్యత్వం రజ్జ్వాదీనాం తథా చైతన్యస్యోపాధిస్వరూపేణాధ్యాసాశ్రయత్వేషి

రం—ఉదాహరణాంతరమాహ (వాయుర్వధేతి) పూర్వవత్.

౧౦

రం—ఆత్మాత్వావిశేషేషి జీవాత్మవత్ దోషాః పరమాత్మని న భవంతీత్యేత త్సద్బ్రహ్మంతమాహ (సూర్యో యథేతి) 'రశ్మిభిరేషాస్తి' ప్రతిష్ఠితః ఆదిత్యశ్చక్షుర్బాహ్య త్వాఽక్షిణీ ప్రావిశ'దితి శ్రుత్యనుసారేణ యథా సూర్యశ్చక్షురధిష్ఠాతృతయా తదంతర్గ తోపి బహిర్గతైశ్చక్షుర్మలాదిభిర్ను స్పృశ్యతే తథా పరమాత్మా సర్వభూతేష్వత్స

ఏక స్తథా సర్వభూతాంతరాత్మా
న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః.

౧౧

ఏకో వశీ సర్వభూతాంతరాత్మా
ఏకం బీజం బహుధా యః కరోతి,
తమాత్మస్థం యేనుపశ్యంతి ధీరాస్తేషాం
సుఖం శాశ్వతం నేతరేషాం.

౧౨

శం—లోకదుఃఖేన కుతః బాహ్యః బహిఃకృతో బాహ్యః రజ్జాద్వివదేవ విపరీత
బుద్ధ్యధ్యావబాహ్యో హి సః.

౧౧

శం—కించ న హి పరమేశ్వరస్సర్వగుణః స్వతంత్ర ఏకః న తత్సమోభ్యధి
తోవాన్యోఽస్తి వశీ సర్వం హ్యస్య జగద్వశే వర్తతే కుతః సర్వభూతాంతరాత్మా యత
ఏక మేవ సదైకరసమాత్మానం విశుద్ధవిజ్ఞానరూపం నామరూపాద్యశుద్ధోపాధిభేదవశేన
బహుధా బహుప్రకారేణ యః కరోతి స్వాత్మసత్తామాత్రేణాచింత్యశక్తిత్వాత్
తమాత్మస్థం స్వశరీరహృదయాకాశే బుద్ధౌ చైతన్యాకారేణాభివ్యక్తమిత్యేతత్ న హి
శరీరస్యాధారత్వమాత్మనః ఆకాశవదమూర్తత్వాత్ ఆదర్శస్థం ముఖమితి యద్వత్
తమేతమిశ్వరమాత్మానం యే నివృత్తబాహ్యవృత్తయోఽనుపశ్యంతి ఆచార్యాగమో
పదేశమనుసాక్షాదనుభవంతి ధీరాః వివేకినః తేషాం పరమేశ్వరభూతానాం శాశ్వతం
నిత్యం సుఖమాత్మానందలక్షణం భవతి నేతరేషాం బాహ్యసక్తబుద్ధినామవివేకినాం
స్వాత్మభూతమపి అవిద్యావృషధానాత్.

౧౨

ఆ—నిరుపాధికబింబకల్పబ్రహ్మరూపేణాధ్యాసానాశ్రయత్వాన్న తద్దుఃఖత్వప్రాప్తి
రిత్యర్థః.

౧౧

ఆ—పరోత్కర్షదర్శనం పారతంత్య్రం చ స్వస్య హీనత్వం దుఃఖకారణం
ప్రసిద్ధం తదభావాన్న పరమాత్మా దుఃఖో కతస్తత్వాప్తిః పరః పురుషార్థో భవిష్యతి
త్యాహ (కించ సహిత్యాదినా.)

౧౨

రం—తయా వర్తమానోపి తద్గతైర్దోషైః న స్పృశ్యతే తస్య స్వాభావికాపహతపాప్త
త్వాది గుణయుక్తతయా స్వేతరసమస్తబాహ్యత్వాత్ విలక్షణత్వాదిత్యర్థః.

౧౧

రం—(ఏకోవశీతి) ఏకః సమాభ్యధికరహితః వశః ఇచ్ఛా సోఽస్యాక్రీతి వశీ
జగద్వశే వర్తత ఇత్యుక్తరీత్యా వశవర్తిప్రపంచక ఇతి వార్థః 'ఇమాన్తమునిశార్దూల
కింకరా సముపస్థితౌ' ఇత్యుక్తవశ్యఇతి వార్థః ఏకం బీజం 'తమః పరో దేవ ఏకీభవతీ'తి
శ్రుత్యుక్తరీత్యా స్వేన ఏకీభూతావిభాగావస్థం తమోలక్షణం బీజం మహదాదిబహు
విధప్రపంచరూపేణ యః కరోతి తం 'య ఆత్మని తిష్ఠన్ని'త్యుక్తరీత్యా స్వాంతర్యామి
ణం యే పశ్యంతి తేషామేవ ముక్తిరిత్యర్థః.

౧౨

నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేహో

బహునాం యో విదధాతి కామాన్,

తమాత్మస్థం యేనుపశ్యంతి ధీరాస్తేషాం

శాంతిశ్శాశ్వతీ నేతరేషాం.

౧౩

తదేతదితి మన్యంతే నిర్దేశ్యం పరమం సుఖమ్,

శం—కించ నిత్యః అవినాశీ అనిత్యానాం వినాశినాం చేతనశ్చేతనానాం చేతయిత్యానాం బ్రహ్మాదీనాం ప్రాణీనాం అగ్నిరిమితమన దాహకత్వమవగ్నీనాముద కాదీనామాత్మచైతన్యనిమిత్రమేవ చేతయితృత్వమస్మేషాం కించ స సర్వేశ్వరః సర్వజ్ఞః కామినాం సుసానినాం కర్తృయరూపం కామాన్ కర్తృభూని స్వాచగ్రహనిమిత్రాం శ్చ కామాన్ య ఏహో బహునాం అనేకేషునాయాసేన విదధాతి దదాతి ప్రయచ్ఛతీత్యేతత్ తమాత్మస్థం యేనుపశ్యంతి ధీరాః స్తేషాం శాంతిః ఉపరతిః శాశ్వతీ నిత్యా స్వాత్మభూతైవ స్వాత్ నేతరేషాం అనేకవిధానాం.

౧౪

శం—యత్తదాత్మవిజ్ఞానం సుఖమనిర్దేశ్యం నిర్దేహ్యుపశక్యం పరమం ప్రకృష్టం ప్రాకృతపురుషవాఙ్మనసయోగోచరమసి సన్నివృత్తేషాం యే బ్రాహ్మణాః తే తదేతత్

ఆ—ఇదాసీం పరమాత్మస్వరూపప్రదర్శనార్థమాహ (కించ నిత్య ఇతి 'సూర్యాచంద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్మయది' త్యాద్యకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశప్రసంగపరిహారాచ్చ కల్పాంతరియభావనాం ప్రతీనానాం కల్పాంతరే సజాతీయరూపేణోత్పదః ప్రతీయతే స తదా స్వాత్ తతః యది వినాశినాం భావనాం శ-శేషో లయస్సాగ్రీతో ప్రళయే వినశ్యత్సర్వం యత్ర శక్తిశేషం విలీయతే సోఽభ్యుగంతవ్య ఇత్యర్థః బుద్ధిమతామసి బ్రహ్మాందాదీనాం పరమానందాభిముఖ్యం హితాయా బహిర్ముఖా చేతనోపలభ్యతే సాపి నియంతారం గమయతీత్యాహ (చేతనశ్చేతనానామితి) బ్రహ్మాదిశబ్దవాచ్యానాం సంఘాతానాం వా చేతయితృత్వం యచ్చైతన్యనిమిత్రం సోఽస్తి పర ఆత్మేత్యర్థః విమతం కర్తృఫలం తత్స్వరూపాద్యభిజ్ఞేదీయమానం వ్యవహితఫలత్వాత్ నేవాఫలపదిత్యాహ (కించ స ఇతి)

౧౫

ఆ—విద్వదనుభవోపి పరమానందే ప్రమాణమిత్యాహ (యత్తదాత్మవిజ్ఞానం)

రం—(నిత్యోనిత్యానామితి) నిత్యశ్చేతన ఏకఏవ సకా బహునాం నిత్యానాం చేతనానామపేక్షితాసర్థాకా అనాయాసేన ప్రయచ్ఛతి శిష్టం స్వప్తమ్.

౧౬

రం—ఏవముక్తశ్శిష్యుః (తదేతదితి) తత్ అధాశికం పరమాత్మానమానం

కథన్ను తద్విజానీయాం కిము భాతి నభాతి వా.

౧౮

న తత్ర సూర్యో భాతి న చంద్రతారకం

నేమా విద్యుతో భాంతి కుతోఽయమగ్నిః,

శం—ప్రత్యక్షమేవేతి మన్యంతే కథన్ను కేన ప్రకారేణ తత్ సుఖమహం విజానీయాం ఇదమిత్యాత్మబుద్ధివిషయమాపాదయేయం యథా నివృత్తేషణా యతయః కిము తద్భాతి దీప్యతే ప్రకాశాత్తకం తద్యతోఽస్తద్బుద్ధిగోచరత్వేన విభాతి విస్ఫుప్తం దృశ్యతే కిం వా నేతి.

౧౯

శం—తత్రోక్తరమిదం భాతి చ విభాతి చేతి కథం న తత్ర తస్మిన్ సాస్తత్ భూతే బ్రహ్మణి సర్వావభాసకోపి సూర్యో భాతి తద్బ్రహ్మ న ప్రకాశయతీత్యర్థః తథా న చంద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాంతి కుతోయం ఆస్తద్బుష్టిగోచరోఽగ్నిః కింబహునా యదిదమాదిత్యాదికం సర్వం భాతి తత్తమేవ పరమేశ్వరం భాంతం దీప్య

ఆ—మితి) తస్మాదసమ్భవితతయా న జీవాసితవ్యం పరమాత్మదర్శనం కింతు శ్రద్ధాధీనతయా విచారయితవ్యమేవేత్యాహ (కథంన్వితి.)

౧౮

రం—రూపం బ్రహ్మ ఏతదితి కరతలామలకవత్ ఆపరోక్షం భవాదృశాః నిష్పన్నయోగా మన్యంతే భవాదృశాస్సాక్షాత్కర్తృత్వం శక్తువంతీత్యర్థః కథం రూపాదిహీనం బ్రహ్మగ్రహణాసమర్థమానసోహం విజానీయాం తత్ కిం దీప్తిమత్తయా భాసతే తత్రాపి విస్ఫుప్తం ప్రకాశతే ఉత లేజోంతరసంవలనాన్న విస్ఫుప్తం ప్రకాశత ఇతి ప్రశ్నః.

౧౯

రం—పరమాత్మనో యోగయుగాలంబనాయ ఆదిత్యపర్ణం తమసః పరస్తాత్ సజైకరూపరూపాయేతి ప్రమాణప్రతిపన్నశుభాశ్రయదివ్యమంగళవిగ్రహోస్తి తద్విశిష్టః పరమాత్మా విభాతి సర్వాతిశాయిదీప్తిమానిత్యాహ (న తత్ర సూర్యో భాతీతి) అయం చ మంత్రః జ్యోతిర్దర్శనాదితి సూత్రే సర్వలేజసాం ఛాదకం సర్వలేజసాం కారణభూతమనుగ్రహకం చ అంగుష్ఠ ప్రమితస్య జ్యోతిర్ద్వ్యవ్యత ఇతి భాష్యేణ వివృతః ఇదం చ భాష్యం న తత్ర సూర్యఇత్యాదిమంత్రే పూర్వార్థస్యార్థమాహ సర్వలేజసాం ఛాదకమితి ఉత్తరార్థస్య పూర్వపాదార్థమాహ సర్వలేజసాం కారణభూతమితి అనుభాసం పశ్చాద్భాసం తేన కార్యకారణభావస్పిద్ధః పౌర్వాపర్యనియమో హి కార్యకారణభావ ఇతి భావః చతుర్థపాదార్థమాహ అనుగ్రహకమితి 'యస్యాదితోభాముపయుజ్య భాతీ'త్యాది శ్రుతిశ్చానుగ్రహకత్వే ప్రమాణమితి వ్యాసారైర్వివృతం తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవే లేజోంతరాణామభిభూతత్వం

శం—మానమనుభాతి అనుదీప్యతే యథా జ్వాలాల్పకాద్యగ్నిసంయోగాదగ్నిం దహంత
మనుదహతి న స్వతః తద్వత్ తస్యైవ భాసా దీప్త్యా నర్వమిదం సూర్యాది విభాతి
యతఏవం తదేవ బ్రహ్మ భాతి చ విభాతి చ కార్యగతేన వివిధేన భాసా తస్య బ్రహ్మ

రం—ప్రథమార్థార్థః లేజోంతరోత్పత్తౌ తదుపాదానద్రవ్యానుగ్రహకత్వరూపం
నిమిత్తత్వం తృతీయపాదార్థః చాక్షుషరశ్మ్యనుగ్రహకచంద్రాతపాదేరివ ఉత్పన్నస్యాసి
లేజనః స్వసంబంధేన స్వకార్యకరణసామర్థ్యాధాయకత్వలక్షణానుగ్రహకత్వం చతుర్థ
పాదార్థ ఇత్యవ్యర్థస్తత్రైవ ద్రవ్యవ్యుః అధిష్టానబ్రహ్మరూపభాసవ్యతిరిక్తభాసశూన్యత్వ
మధ్యస్తప్రపంచస్య తృతీయపాదార్థ ఇతి యత్పరైరుచ్యతే తదయుక్తం తథాహి సతి
భాస్తమితి కర్తృత్వతృప్తప్రత్యయస్య శిష్యజ్ఞానం ప్రకాశత ఇతి వదధేదేసి కథంచిత్సంభ
వేసి అనుభాతీత్యస్య శబ్దస్యాయాగాత్ న హి దేవదత్తే గమనక్రియాశూన్యే లిప్తతి
యజ్జదత్తే గచ్ఛతి దేవదత్తం యజ్జదత్తోఽనుగచ్ఛతీతి ప్రయోగో దృష్టచరః నను
వహ్ని మేవ దహంతమయోఽనుదహతీతి ప్రయోగో దృష్టచర ఇతి చేత్ న ఆయనః
వృథా దగ్ధౌత్వాభావం నిశ్చితవతస్తత్ప్రతిపాదయిషయా తాదృశప్రయోగస్య
సంప్రతిపన్నత్వాభావాత్. నను తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవే లేజోంతరాణామభి
భూతత్వమితి భవదభిమతార్థోపి న యుజ్యతే తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారవతామపి
ముక్తానాం లేజో వైరసాక్షాత్కారదర్శనేన సజాతీయసంవలనాధీనాగ్రహణలక్షణాభి
భవస్యాభావాదితి చేత్, ఉచ్యతే - బద్ధవిషయమేవైతత్ బద్ధానాం తత్సాక్షాత్కారా
ప్రసక్తేరిదం కథమితి చేన్న - బద్ధానామేవార్జునాదీనాం తత్సాక్షాత్కారదర్శనాత్
యద్వా కాళిదాసకవౌ పరిగణ్యమానే ఇతరః కుకవిరకవిరివత్ భాతి బ్రహ్మణి పరి
గణ్యమానే సూర్యాది లేజోంతరం న భాతి అతస్తదేవ బ్రహ్మ అతిభాస్వరరూపకాలీతి
పూర్వార్థార్థః తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవే లేజోంతరాణామభిభూతత్వమితి వ్యా
సార్థవచనస్యాప్యయమేవార్థః ఇమమేవార్థమితరలేజసాం స్వరూపాత్పత్తౌ ఫలజననే
చ పరమాత్మానుగ్రహసాపేక్షత్వప్రదర్శనేన తమేవ భాంతమిత్యుత్తరాధేన ద్రవ్య
తీతి న దోష ఇత్యవగంతవ్యం పూర్వార్థస్య యథాశ్రుతపివార్థః. నన్వతిభాస్వరరూప
వతి సూర్యాదౌ ప్రత్యక్షేణానుభూయమానే న భాతీతి ప్రత్యక్షవిరుద్ధం కథమభిధి
యత ఇత్యత్రాహ (తమేవ భాంతమనుభాతీతి) ఇదం చ పరిదృశ్యమానం భాస్వరరూపం
న స్వాభావికం అసి తు పరమాత్మదత్తం తదీయమేవ లేజః గీతం చ భగవతా 'యదా
దిత్యగతం లేజో జగద్భాసయలేఖలం, యచ్ఛంద్రమసి యచ్ఛాగ్నౌ తత్తేజో విద్ధి
మానుక'మితి. వివృతం చైతద్భగవతా భాష్యకృతా 'అఖలస్య జగతో భాసకమేలేషా

తమేవ భాంతమనుభాతి సర్వం

తస్య భానా సర్వమిదం విభాతి.

౧౫

ఇతి పంచమవల్లీ సమాప్తా.

శం—ఊ భారూపత్వం స్వతోఽవగమ్యతే న హి స్వతోఽవిద్యమానం భాసనమన్యస్య
కర్తుం శక్యం ఘటాదీనామన్యవభాసకత్వాదర్శనాద్భూతాపాణామాదిత్యాదీనాం
తద్దర్శనాత్.

౧౫

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరాభగవతః కృతిషు కథవల్ల్యాం ప్రథమాధ్యాయ
పంచమవల్లీ భాష్యమ్.

ఆ—అత్రానందగీరీయం నాస్తి.

౧౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతా కథవల్ల్యాం పంచమవల్లీ భాష్యటీకా.

రం—మాదిత్యాదీనాం యత్తేజః తన్నదీయం తేజః తైస్తైరారాధితేన మయా తేభ్యో
దత్తమితి విధీతి అతోఽంధకారే ఖద్యోతతుల్యానామేతేషాం భాస్వరరూపకాలినాం
న భాతీతి వ్యుపదేశో యుజ్యత ఇతి భావః.

౧౫

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజమునివర
విరచితం కతోపనిషది ప్రథమాధ్యాయ పంచమవల్లీ భాష్యమ్.

క రో ప ని ష ది

ద్వితీయాధ్యాయే పథ్యవల్లిప్రారంభః.

హరిః ఓమ్:—

ఊర్ధ్వమూలౌ అవాక్ శాఖ ఏషోశ్వత్థస్సనాతనః,

శం— తూలావధారణేనైవ మూలావధారణం పృథ్వీస్య క్రియతే లాశే
యథా ఏవం సంసారకార్యవృత్తావధారణేన తన్మూలస్య బ్రహ్మణః స్వరూపావధిధారయ
షయా ఇయం పథ్యవల్లి ఆరభ్యతే ఊర్ధ్వమూలః ఊర్ధ్వం మూలం యత్తద్విష్ణోః పరమం
పదమస్మితి సోఽయమవ్యక్తాదిస్థావరాంతః సంసారవృత్త ఊర్ధ్వమూలః పృథ్వీం ప్రేక్ష
నాత్ జన్త మరణజరాశో కాద్యనేకానర్థాత్తకః ప్రతిక్షణమన్యథా స్వభావః మాయా
మగీశ్వరదగంధర్వనగరాదివద్బ్రహ్మస్వస్వరూపత్వాత్ అవసానే చ పృథ్వీవదభావాత్తకః
కదళీస్తంభవన్నిస్సారః నైకశతపాపండుబుద్ధివికల్పాన్నదః తత్త్వవిజిజ్ఞాసుభిరనిర్ధారితే
దంతత్త్వః వేదాన్తనిర్ధారితపరబ్రహ్మమూలసారః అవిద్యాకామకర్మావ్యక్తబిజప్రభవో
పరబ్రహ్మవిజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాత్తకహిరణ్యగర్భాంకురః సర్వప్రాణిలింగభేదస్కంధః
తత్త్వష్టాజలాశయసేతోద్భూతదర్శః బుద్ధింద్రియవిషయప్రవాళాఙ్కురః శ్రుతిస్మృతిన్యా
యవిద్యోపదేశవలాశః యజ్ఞదానతపఆద్యనేకక్రియాసుపుష్పః సుఖదుఃఖవేదనానేక
రసప్రాణ్యుపజీవ్యానంతఫలః తత్త్వష్టాసలిలావసేకప్రరూఢజడీకృతదృఢబద్ధమూలః సత్య
నామాదిసప్తలోకబ్రహ్మదిభూతపక్షీకృతనీడః ప్రాణిసుఖదుఃఖోద్భూతవార్షశోకజాత

ఆ— శాల్మల్యాదితూలదర్శనేనాబృష్టమపి పృథ్వీమూలం యథాస్తీత్యవధార్యతే
తద్వదదృష్టస్యాపి బ్రహ్మణోఽవధారణాయ ప్రకృమత ఇత్యాహ (తూలావధారణే
నేతి) పృథ్వీబస్య ప్రపృత్తినిమిత్తమాహ (వ్రక్షనాదితి) ఓ వ్రక్షాచ్ఛేదనే అస్య
ధాతోః కన్ప్రత్యయంతస్య రూపం పృథ్వి ఇతి ఛేద్యత్వే యుక్తిమాహ (జన్తజరే
త్యాదినా) ప్రసిద్ధపృథ్వీసామ్యుద్వా పృథ్వీశబ్దప్రయోగ ఇత్యభిప్రేత్యాహ (అవసానే
చేత్యాదినా) ప్రసిద్ధో పృథ్విః స్థాణుర్వా పురుషోవేతి వికల్పాన్నదో దృష్టః తథాయ
మపి సంఘాతో వా పరిణామో వా ఆరబ్ధో వా సద్వాఽసద్వేత్యాదీనామనేకేషాం శత

రం— (ఊర్ధ్వమూలౌ అవాక్ శాఖ ఏషోశ్వత్థస్సనాతనః) అయం చ మంత్ర
ఖండః ఊర్ధ్వమూలమధక్కాఖమితి గీతావ్యాఖ్యానావసరే భగవతా భాష్యకృతా
వ్యాఖ్యాతః ఇత్యం హి తత్ర భాష్యం యం సంసారాఖ్యమశ్వత్థమూర్ధ్వమూలమధ

తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతముచ్యతే.

తస్మిన్లోకాశ్చితాస్సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చన. ఏతదైవతత్. ౧

శం—నృత్యగీతవాది త్ర త్వేలితాసోఽఽటితహసితా వ్రష్టరుదిత హాహముంచముంచేత్యాద్యనేకశబ్దకృతములీభూతమహారహః వేదాంతవిహిత బ్రహ్మతదర్శనాసంగతశ్చ స్తకృతోఽచ్చేదః ఏష సంసారవృక్షోఽశ్వత్థః అశ్వవత్కామకర్తృవాతేరిత నిత్యప్రచలితస్వభావః స్వర్గ నరకతిర్యక్ప్రేతాదిభిశ్చాఖ్యాభిరవాక్యాభిః అవాంచశ్చాఖా యస్య సః సనాతనః అనాదిత్వాబ్ధిచరప్రవృత్తః యదస్య సంసారవృక్షస్య మూలం తదేవ శుక్రం శుభ్రం శుద్ధం జ్యోతిష్మత్ చైతన్యాత్మజ్యోతిస్సర్వభావం తదేవ బ్రహ్మ సర్వమహత్వాత్ తదేవామృతం అవినాశి స్వభావం ఉచ్యతే కథ్యతే సత్యత్వాత్ వాచారంభణం వికారో నామధేయమనృతమన్యత్ అతో మర్త్యం తస్మిన్ పరమార్థసత్యే బ్రహ్మణి లోకాః గంధర్వనగరమరీచ్యుదకమాయాసమాః పరమార్థదర్శనాభావాఽవగమ్యమానాః శ్రితాః ఆశ్రితాస్సర్వే సమస్తాః ఉత్పత్తిస్థితిలయేషు తదు తద్బ్రహ్మ నాత్యేతి నాతివర్తతే మృదాదికమివ ఘటాదికార్యం కశ్చన కశ్చిదపి వికారః ఏతదైవ తత్. ౧

ఆ—సంఖ్యాకపాపండబుద్ధివికల్పానాం విషయ ఇత్యర్థః కిం సంజ్ఞ కోయం వృక్ష ఇత్యనధ్యపసాయగోచరః కశ్చిద్వృక్షో దృష్టః తథాయమవీతి సామ్యం సామ్యాంతరమాహ (తత్త్వవిజ్ఞానుభిరితి) అపరస్య బ్రహ్మణో విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాత్ తతో హిరణ్యగర్భః ప్రథమోఽవస్థాభేదోఽంకురో స్థేతి తథోక్తః బుద్ధీంద్రియాణాం విషయాః శబ్దాదయః ప్రవాళాంకురాః కిలయాన్యస్థేతి స తథోక్తః శ్రుత్యాదీని పలాశాని పత్రాణ్యస్థేతి సుఖదుఃఖప్రాణివేదనావివాసో రసోఽస్థేతి ఫలతృష్ణైవ సలిలావసేకః తేన ప్రరూఢాని కర్మవాసనాదీని సాత్వికాదిభావేన మిశ్రికృతాని దృఢబంధనాని అవాంతరమూలాన్యస్య పటవృక్షస్థేవ తథోక్తః సత్యనామాదిషు సప్తలోకేషు బ్రహ్మాదీని భూతాన్యేవ పక్షిణః తైః కృతం నీడం యస్మిన్ ప్రాణీనాం సుఖదుఃఖాభ్యాముద్యాతౌ హర్షశోకౌ తాభ్యాం యథాసంఖ్యేన జాతాని నృత్యాదీని రుదితాదిశబ్దాశ్చ తైః కృతస్తుములీభూతో మహారవో యస్మిన్నితి విగ్రహః. ౧

రం—శ్చాఖమవ్యయమశ్వత్థం స్రావూః శ్రుతయః ఊర్ధ్వమూలా అవాక్ శాఖ ఏషో శ్వత్థ స్సనాతనః ఊర్ధ్వమూలమవాక్ శాఖం వృక్షం యో వేద సంప్రతీత్యాద్యాః సప్త లోకోపరి నివిష్టచతుర్ముఖస్యాదిత్యేన తస్మోర్ధ్వమూలత్వం పృథివీనివాసినకలనరపశు మృగక్రిమికీటకతంగస్థావరాంతతయాఽధశ్చాఖత్వమితి తద్విలక్షణమేవ బ్రహ్మేతి దర్శయతి (తదేవ శుక్రమితి) పూర్వమేవ వ్యాకృతోయం మంత్రః. ౧

యదిదం కిం చ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతమ్,

శం—యద్విజ్ఞానాదమృతా భవంతీత్యుచ్యతే జగతో మూలం తదేవ నాస్తి
బ్రహ్మ అత ఏవేదం నిస్సృతమితి తన్న యదిదం కించ యత్కించేదం జగత్సర్వం
ప్రాణే పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సత్తేజతి కంపతే తతఏవ నిస్సృతం నిర్గతం సత్ప్రచలతి
నియమేన చేష్టతే యదేవ జగదుత్పత్త్యాదికారణం బ్రహ్మ తన్నహద్భయం మహచ్చ
తద్భయంచ బిభేత్సన్నాదితి మహద్భయం వజ్రముద్యతం ఉద్యతమివ వజ్రం యథా
వజ్రోద్యతకరం స్వామినమభిముఖభూతం దృష్ట్వా భృత్యా నియమేన తచ్ఛాసనే
ప్రవర్తంతే తథేదం చంద్రాదిత్యగ్రహనక్షత్ర తారకాదిలక్షణం జగత్ సేవ్యరం నియ
మేన క్షణమప్యవిశ్రాంతం వర్తత ఇత్యుక్తం భవతి యఏతద్విదుః స్వాత్మప్రవృత్తి

ఁ—కార్యస్య శూన్యతాపర్యంతం నష్టస్యానస్త్యభూర్వక మేవ జన్మ తతో
నాస్తి మూలమితి శంకతే (యద్విజ్ఞానాదితి) తన్న శశవిహణాదేరసశస్సముత్పత్త్య
దర్శనాత్తత్సార్వకత్వప్రసీధేత్వాస్తి సద్రూపం జగతో ఐస్తు మూలం తచ్చ ప్రాణపద

రం—(యదిదం కించ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతం మహద్భయం వజ్ర
ముద్యతం) అయం చ మంత్రఖండః కంపనాదితి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతా
వ్యాఖ్యాతః తత్రాముం మంత్రం ప్రస్తుత్య కృత్స్నస్య జగతః అస్మిన్నంగుష్ఠమాత్రే
పురుషే ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టే స్థితానాం సర్వేషాం తతో నిస్సృతానాం తస్మాత్సంజాతమహా
భయనిమిత్తమేజనం కంపనం శ్రూయతే తచ్ఛాసనాతివృత్తా కిం భవిష్యతీతి మహతో
భయాద్వజ్రానివోద్యతాత్ కృత్స్నం జగత్కంపత ఇత్యర్థః భయాదస్యాగ్నిస్తపతీత్యనే
నైకార్థ్యాత్ మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి పంచమ్యర్థే ప్రథమేతి భాషితం వివృతం
చైతత్ శ్రుతప్రకాశికాయాం ప్రాణ ఇతి సప్తమ్యంతపదసామర్థ్యాభిప్రాయామిత్య
ధ్యాహరః కుతో నిస్సృతానామిత్యపేక్షాయాం ప్రకృతస్త్రివాపాదానత్వమాహ
తత ఇతి ఏజనం కంపనమితి ఏజ్య కంపన ఇతి హి ధాతుః ప్రత్యవాయభయాత్
స్వస్వకార్యప్రవృత్తిః కంపనం ఉద్యతవజ్రాదివ పరమపురుషాత్సంజాతేన భయేన
కృత్స్నం జగత్కంపత ఇత్యర్థ ఇతి అత్ర మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి చత్వారి
పదాని పంచమ్యర్థప్రథమాంతాని ఆద్యం పంచమ్యర్థప్రథమాంతపదద్వయం భయ
వాచి ఉత్తరం తు పదద్వయం తద్ధేతుభూతప్రాణశబ్దతపరబ్రహ్మపరమితి ద్రష్టవ్యం
కేచిత్తు బిభేత్సన్నాదితి భయం భయానకమిత్యర్థః మహాభయానకోద్యతవజ్రవత్ స్వస్త్వా
నిస్సృతం ప్రాణశబ్దత పరమాత్మా కంపయతి ఏజతీత్యస్య జ్యైర్థగర్భోఽప్యర్థ ఇత్యప్యము
మప్యర్థం వర్ణయంతి (య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవంతి) స్పష్టార్థః అతఏవ ప్రాణ

మహద్భయం వజ్రముద్యతం య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవంతి. ౨
 భయాదస్యాగ్నిస్తపతి భయాత్తపతి సూర్యః,
 భయాదింద్రశ్చ వాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతి పంచమః. 3
 ఇహ చేదశకద్బద్ధం ప్రాకృరీరస్య విప్రసః,
 తతస్సర్గేషు లోకేషు శరీరత్వాయ కల్పతే. ౪

శం—సాక్షిభూత మేకం బ్రహ్మ ఆమృతాః ఆమరణభర్తాణస్తే భవంతి. ౨

శం—కథం తద్భూతాంజగద్వర్తత ఇత్యాహ భయాత్ భీత్యా పరమేశ్వర
 స్యాగ్నిస్తపతి భయాత్తపతి సూర్యః భయాదింద్రశ్చ వాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతి
 పంచమః న పీశ్వరాణాం లోకపాలానాం సమర్థానాం సతాం నియంతా చేద్వ
 జ్రోద్యతకరవన్న స్యాత్ స్వామిభయభీతానామివ భృత్యానాం నియతా ప్రవృత్తి
 రుపపద్యతే. 3

శం—తచ్చేహ జీవన్మేవ చేత్ యద్యశకత్ శక్నోతి శక్తస్యైవ జానాత్యే
 తద్భయకారణం బ్రహ్మ బోధం అవగతుం ప్రాక్ పూర్వం శరీరస్య విప్రసః అనస్తంస
 నాత్ పతనాత్ సంసారబంధనాద్విముచ్యతే న చేదశకద్బద్ధం తతోనవబోధాత్స
 ర్గేషు సృజ్యంతే యేషు ప్రప్తవాః ప్రాణిః ఇతి సర్గాః పృథివ్యాదయో లోకాః
 తేషు సర్గేషు లోకేషు శరీరత్వాయ శరీరభావాయ కల్పతే స సమర్థో భవతి శరీరం
 గృహీతీత్యర్థః. ౪

ఆ—లక్ష్యం ప్రాణప్రవృత్తీరపి హేతుత్వాదిత్యర్థః. ౨

ఆ—ఆత్మనందగీరియం నాస్తి.. 3

ఆ—సూర్యాదీనాం నియతప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా నియామకత్వేన సంభావితం
 యత్సారమేశ్వరం రూపం తదవగమాయైవేహ యత్సః కర్తవ్య ఇత్యాహ (తచ్చేతి)
 ఇహైవ బోధం శక్తస్సన్నిహైవ చేజ్ఞానాతి తదా ముచ్యత ఇతి సంబంధః. ౪

రం—ఇత్యధికరణన్యాయాత్ ప్రాణశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వే న వివాదఇతి ద్రష్టవ్యం. ౨

రం—(భయాదస్యాగ్నిరితి) ధావృ శబ్ద ఇంద్రాదీనాం స్వవ్యాపారప్రవృత్తి
 పరః శిష్టం స్పష్టం. 3

రం—(ఇహ చేదితి) శరీరస్య విప్రసః విప్రంసనాత్ పతనాత్ప్రాణిహ లోకే
 బ్రహ్మ బోధం అశకచ్ఛేత్ అశక్నవంశ్చేత్ వికరణవృత్త్యయశ్చాందసః తతః
 తస్మాత్ జ్ఞానాభావాజ్ఞేతోః సృజ్యమానసర్వలోకేషు జన్త జరామరణాదిమ త్త్వలక్షణ
 శీర్షమాణత్వాయ భవతీత్యర్థః తస్మాత్ శరీరపాతాత్ప్రాగేవ ఆత్మజ్ఞానాయ యతేతేతి
 భావః. ౪

యథాదర్శే తథాత్మని యథా
 స్వప్నే తథా పితృలోకే,
 యథాపు పరీవ దదృశే తథా గంధర్వలోకే
 చాచ్యూతపయోరివ బ్రహ్మలోకే.

౫

శం—తస్మా చ్చురీరవిప్రంసనాత్పిగాత్తబోధాయ యత్న ఆస్థేయః యస్మా
 ద్విహైవాత్తనో దర్శనమాదర్శస్థస్థేవ ముఖస్య స్పష్టముపపద్యతే న లోకాంతరేషు
 బ్రహ్మలోకాదన్యత్ర స చ దుష్పాప్యః కథమితి ఉచ్యతే యథా ఆదర్శే ప్రతిబింబ
 భూతమాత్మానం పశ్యతి లోకోఽత్యంతవిచిత్రం తథేహాత్మని స్వబుద్ధావాదరూపన్నిర్మలీ
 భూతాయాం విచిత్రమాత్మనో దర్శనం భవతీత్యర్థః. యథాస్వప్నేఽవిచిత్రం జాగ్ర
 ద్వాసనోద్భూతం తథా పితృలోకేఽవిచిత్రమేవాత్మనో దర్శనం కర్మఫలావభాగాసక్త
 త్వాత్ యథా వా అప్యవిభక్తావయవమాత్మరూపం పరీవ దదృశే పరిదృశ్యత ఇవ
 తథా గంధర్వలోకేఽవిచిత్రమేవ దర్శనమాత్మనః ఏవం చ లోకాంతరేష్వితి తాస్త్రి
 ప్రామాణ్యాదవగమ్యతే ఛాయాతపయోరివాత్యంతవిచిత్రం బ్రహ్మ లోకేఽపివైకస్మిన్ స
 చ దుష్పాప్యః అత్యంతవిశిష్టకర్మజ్ఞానసాధ్యత్వాత్ తస్మాదాత్మదర్శనాయేహైవ
 యత్నః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః.

౫

ఆ—ఆత్రానందగీరియం నాస్తి.

౫

రం—ఆత్మనో దుర్బోధత్వమేవాహ (యథేతి) యథాదర్శే చంద్రికాయా
 అభావాత్ న స్పష్టః ప్రతిభాసః తథా ఇహ లోకే ఆత్మనీత్యర్థః యద్వా యథా
 ఆదర్శే దర్శనే ప్రతీయమానం వస్తు సాక్షాద్బ్రష్టవస్తువత్ ప్రత్యక్షభూత్వాదికల్పి
 తార్థానవరుద్ధతయా నోపలభ్యతే తథేహాత్మవిషయణీ ప్రతీతిరీత్యర్థః లోకాంతరేషి
 తథేత్యాహ (యథా స్వప్నే తథా పితృలోకే) యథా స్వప్నదర్శనస్య జాగ్రద్దర్శన
 వత్ సమ్యక్తయా సంశయాదివిరోధితయా పునరనుసంధానయోగ్యత్వాభావః తథా
 పితృలోక ఇత్యర్థః (యథాపు పరీవ దదృశే తథా గంధర్వలోకే) యథా జలాంతరస్థ
 వస్తునో నేతరవత్ స్పష్టప్రకాశః తద్వత్ పరిదదృశఇవ న వస్తుతః పరితో దృశ్యత
 ఇత్యర్థః గంధర్వలోకేప్యాపాతతః ప్రతీతిమాత్రమిత్యర్థః (ఛాయాతపయోరివ బ్రహ్మ
 లోకే) యథా ఛాయాతపయోర్నిత్రణే శుద్ధాతపవర్తిపదార్థవన్నీపలంభః
 ఏవం బ్రహ్మలోకేషి న సమ్యగుపలంభః అతో దురధిగమమాత్మతత్త్వమితి భావః
 యద్వా బ్రహ్మలోకే యద్యపి ఛాయాతపయోర్విచోద్యపలంభవదాత్మానాత్మస్వరూప
 యోర్విచోద్యపలంభస్సంభవతి తథాపి నాత్ర త్యానామాత్మతత్త్వం సులభమితి భావః.

ఇంద్రియాణాం పృథగ్భావముదయాస్తమయా చ యత్,
పృథగుత్పద్యమానానాం మత్వా ధీరో న శోచతి. ౬

ఇంద్రియేభ్యః పరం మనో మనసస్సత్త్వము త్తమం,
సత్వాదధి మహానాత్మా మహతోఽచ్యుక్తము త్తమమ్. ౭

శం—కథమసౌ బోధ్యః కిం వా తదబహోధే ప్రయోజనమితి ఉచ్యతే
ఇంద్రియాణాం శ్రోత్రాదీనాం స్వస్వవిషయగ్రహణప్రయోజనేన స్వకారణేభ్య ఆకా
శాదిభ్యః పృథగుత్పద్యమానానామత్యంతవిశుద్ధాత్ కేవలాచ్ఛిన్నాత్సత్త్వరూపాత్
పృథగ్భావం స్వభావవిలక్షణాత్సకతాం తథా లేహమేవేంద్రియాణాముదయాస్తమ
యా చ యత్ పృథగుత్పద్యమానానామత్పత్తిప్రలయా చ జాగ్రత్స్వప్నావస్థా
పేక్షయా నాత్మన ఇతి మత్వా జ్ఞాత్వా వివేకతో ధీరః ధీమాన్ న శోచతి ఆత్మనో
)త్తైశ్చత్వస్వభావత్వాదవ్యభిచారాచచ్ఛికాదికారణత్వాదుపపత్తేః తథా చ శ్రుత్యంతరం
'తరతి శోకమాత్మవి'దితి. ౬

శం—యస్తాదాత్మన ఇంద్రియాణాం పృథగ్భావ ఉక్తః నాసౌ బహిరధి
ంతఃకః యస్తాత్పత్తిగత్తా సర్వస్య తత్కథమితి ఉచ్యతే (ఇంద్రియేభ్యః పరం
మన ఇత్యాది) అర్థానామిహేంద్రియసమానజాతీయత్వాదింద్రియగ్రహణేనైవ
గ్రహణం పూర్వవదన్యత్ సత్త్వశబ్దాదుబ్ధిరిహోచ్యతే. ౭

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి. ౬

ఆ—“ఇంద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా” ఇతి పూర్వముక్తం. ఇహ త్వర్థానామ
గ్రహణాత్సర్వప్రత్యగత్త్వం న సంభవతీత్యాశంక్యాహ (అర్థానామిహేతి.) ౭

రం—(ఇంద్రియాణామితి) పృథగ్భూతానామత్పద్యమానానామింద్రియా
ణాం ఇంద్రియాణామిత్యేతద్దేహదీనామప్యవలక్షణం (ఉదయాస్తమయా చ యత్)
సదిత్యవ్యయం యావత్పథే యా ఉత్పాదవినాశౌ యశ్చ పరస్పరవైలక్షణ్యలక్షణ
గృహ్యవశ్చ తాన్ సర్వానింద్రియాదిగతాన్తత్వా ధీరో న శోచతీత్యర్థః. పరస్పర
లక్షణోత్పాదవినాశాః జ్ఞానైకాకారే ఆత్మని న సంఠితి జ్ఞాత్వా నశోచతీత్యర్థః. ౬

రం—దేహవివిక్తప్రత్యగత్త్వయాభాత్ప్రజ్ఞానేపి భగవచ్ఛరణాగతిరేవోపాయ
ః పూర్వోక్తం శరణవరణమేవ ప్రతిపాదయతి (ఇంద్రియేభ్యః పరమిత్యాదినా
ంత్రదవ్యయేన) ఇంద్రియేభ్య ఇత్యేతద్ధానామప్యవలక్షణం “ఇంద్రియేభ్యః పరా
హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః” ఇత్యనేనైకార్థ్యాత్ సత్త్వశబ్దో బుద్ధిపరః ‘మనసస్తు
గా బుద్ధి'రితి పూర్వోక్తేః. ౭

అవ్యక్తాత్మ పరః పురుషో వ్యాపకోఽలింగ ఏవ చ,
యం జ్ఞాత్వా ముచ్యతే జంతురమృతత్వం చ గచ్ఛతి.
న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య
న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనై నమ్,

శం—అవ్యక్తాత్మ పరః పురుషో వ్యాపకః వ్యాపకస్యాప్యాకాశాదేః సర్వస్య
కారణత్వాత్ అలింగః లింగ్యతే గమ్యతే యేన తల్లింగం బుద్ధ్యాది తదవిద్యమానవ
స్యేతి సోయమలింగఏవ చ సర్వసంసారధర్మవర్జిత ఇత్యేతత్ యం వీత ద్రూపం జ్ఞాత్వా
చార్యతః శాస్త్రతత్త్వ ముచ్యతే జంతురవిద్యాదిహృదయగ్రంథిభిరీవన్నేవ పతితేః
శరీరేఽమృతత్వం చ గచ్ఛతి. సోఽలింగః పరోఽవ్యక్తాత్మపురుష ఇతి పూర్వేణ
సంబంధః.

శం—కథం తర్హి తస్యాలింగస్య దర్శనముపపద్యత ఇతి ఉచ్యతే న సందృశ
దర్శనవిషయే న తిష్ఠతి. ప్రత్యగ్భూత్వనోస్య రూపం అతో న చక్షుషా సర్వేంద్రియేణ
చక్షుర్దృఘాణస్పృశలక్షణార్థత్వాత్ పశ్యతి నోపలభతే కశ్చన కశ్చిదప్యేనం ప్రకృతే

ఆ—బుద్ధిసుఖదుఃఖాదిస్సామ్రయః గుణత్వాత్ రూపవదితి వైశేషికైరనుమి
యతే. తదసత్ సామ్రయత్వమాత్రసాధనే సిద్ధసాధనత్వాన్తనన ఏవ కామాదిగుణ
వత్త్వప్రవణాదాత్తామ్రయత్వకల్పనే చ నిర్గుణత్వశాస్త్రవిరుద్ధత్వాదాత్తనా సహ
బుద్ధ్యాదేరవిసాభావాగ్రవణాచ్చ బుద్ధ్యాది నాత్మ లింగమిత్యాహ (లింగ్యతే గమ్యతే
యేనేతి.)

ఆ—కథం దర్శనముపపద్యత ఇతి ప్రప్త్యః కోభిప్రాయః కిం విషయతయా
దర్శనం వక్తవ్యం ఉత అవిషయతయైవ దర్శనోపాయో వాచ్యః ప్రథమం ప్రత్యాహ
(న సందృశ ఇతి) రూపాదిమత్తద్విశేషణం చ దర్శనవిషయయోగ్యం భవతి తదభావా
దిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (కథం తర్హితి) బాహ్యకరణగ్రామోపరమేషి యదా
మనోవిషయాన్ సంకల్పతే తదా ముముక్షోర్బుద్ధిస్తస్య నియంత్రీ భవతి. హే మనః

రం—అలింగః లింగాగమ్యః పరత్వం చ పశికార్యతాయాం విపక్షితం. పరస్య
చ పశికరణం శరణాగతిరేవ. శిష్టం స్పష్టం.

రం—(న సందృశే తిష్ఠతి) అస్య రూపం స్వరూపం విగ్రహో వా వ్యాపక
కత్వాదేవ సందర్శనవిషయే అభిముఖతయా న తిష్ఠతీత్యర్థః అథవా దృశ్యం నీలరూపా
దికం నాస్తీత్యర్థః. అతఏవ (న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనై నమితి) స్పష్టార్థః (హృదా
మనీషేత్యాది) ఆయమంశస్సర్వత్ర ప్రసిద్ధిధికరణే వ్యాసార్యైః “హృదేతి భక్తిరితు

హృదా మనీషా మనసాభిక్లప్తాః
యవతద్విదురమృతాస్తే భవంతి.

౯

యదా పంచావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహ,

శం—మాత్మానం కథం తర్హితం పశ్యేదితి ఉచ్యతే. హృదా హృత్స్థాయా బుద్ధ్యా మనీషామనసస్సంకల్పాదిరూపస్య ఈష్టే నియంతృత్వేనేతి మనీషా తయా మనీషా ఆవి కల్పయిత్వా మనసా మనసరూపేణ సమ్యగ్దర్శనేన అభిక్లప్తః అభి సమర్థి తః అభిప్రకా శిత ఇత్యేతత్ అత్తా జ్ఞాతుం శక్యత ఇతి వాక్యశేషః తమాత్మానం బ్రహ్మతద్యే విదుర మృతాస్తే భవంతి.

౯

శం—సా హృన్మనీటక్రథం ప్రాప్యత ఇతి తదర్థో యోగ ఉచ్యతే యదా యస్మిన్ కాలే స్వవిషయభోగ్య నివర్తితాన్యాత్మస్యేవ పంచ జ్ఞానార్థత్వాత్ తోతా ఆ—కిమర్థం త్వం శిశాచవత్ప్రధావసి న తావత్స్వప్రయోజనార్థం తవ జడత్వాత్ప్రయోజనసంబంధానుపపత్తేర్విషయాణాం చ త్వియష్టుత్వాదిదోషదుష్టానాం సంబంధేన ప్రయోజనానుపపత్తేః. నాపి చేతనార్థం తస్మానంగత్వాత్పరమానంద స్వభావత్వాచ్చేతి నియంతృత్వేన బుద్ధిర్హిమచ్యుతఇత్యాహ (మనస ఇతి) (అవికల్పయిత్రేతి) విషయకల్పనాశూన్యయా బ్రహ్మాస్త్యవిషయతయైవ బ్రహ్మభావవ్యంజికయా మహా వాక్యోక్తయా బుద్ధివృత్త్యా జ్ఞాతుం శక్యత ఇతి సంబంధః కథంభూత ఆత్మేత్యతహా (మనసేతి) యద్యన్తయా దృశ్యతే బాహ్యం ఘటాది తత్తదహం యథా న భవామి తథాస్తిన్నపి సంఘాతే యద్యద్దృశ్యతే తదహం న భవామి కింతు యోత్రజ్ఞోంశః సోస్తి సర్వశరీరేష్వేకలక్షణలక్షితత్వాదేకవివేతి విచారేణ ప్రథమం సంభావిత ఇత్యర్థః.

౯

ఆ—శ్రుతవేదాంతానామపి కేమాంచిద్బ్రహ్మాస్మి బుద్ధిస్థైర్యాదర్శనాదస్మి కించి

రం—చ్యుతే మనీషేతి ధృతిః, “న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న చక్షుషా వశ్యతి కశ్చ నైన”మితి పూర్వార్థమేకరూపం పరిత్వా “భక్త్యా చ ధృత్యా చ సమాహితాత్తా జ్ఞాన స్వరూపం పరివశ్యతీహేతి” మహాభారతే ఉక్తం. అభిక్లప్తః గ్రాహ్య ఇతి వివృతః ధృత్యా సమాహితాత్తా భక్త్యా పురుషోత్తమం వశ్యతి సాక్షాత్కారోతి ప్రాప్నోతీత్యర్థః. భక్త్యా త్వనస్యయా శక్య ఇత్యనేనైకార్థ్యాదితి వేదార్థసంగ్రహే ప్రతిపాదితం (యని నం విదురితి) షష్ఠోర్థః.

౯

రం—(యదా పంచేతి) జ్ఞాయతేననేతి పుష్పత్వ్యా జ్ఞానాని ఇంద్రియాణీత్యర్థః సప్తగతేత్యధికరణే వ్యాసార్థైస్తథా వ్యాఖ్యాతత్వాత్ అధ్యవసాయోపేతం

బుద్ధిశ్చ న విచేష్టేత తామాహుః పరమాం గతిం.

౧౦

తాం యోగమితి మన్యంతే స్థిరామింద్రియధారణాం,

శం—దీనిం ద్రియాణి జ్ఞానాన్యవ్యంతే అపరిష్కృతే సహ మనసా యదనుగతాని తేః సంకల్పాదివ్యాప్తత్రేణాంతఃకరణేన బుద్ధిశ్చాధ్యవసాయలక్షణా న విచేష్టతే స్వవ్యాపారేషు న చేష్టతే న వ్యాప్తియతే తామాహుః పరమాం గతిం.

౧౧

శం—తాం ఈదృశీం తదవస్థాం యోగమితి మన్యంతే వియోగమేవ సంతం సర్వానర్థసంయోగవియోగలక్షణా హీయమవస్థా యోగినః ఏతస్యాం వ్యావస్థాయావ విద్యాధ్యాయోరోపణపరిత్యజస్వరూపప్రతిష్ఠ ఆత్మా (స్థిరామింద్రియధారణాం) స్థిరా అచలాం ఇంద్రియధారణాం బాహ్యంతఃకరణానాం ధారణామిత్యర్థః అప్రమత్తః ప్రమాదపరిత్యజః సమాధానం ప్రతి నిత్యం ప్రయత్నవాక్ తదా తస్మిన్ కాలే యదైవ ప్రవృత్తయోగో భవతీతి సామర్థ్యాదవగమ్యతే న హి బుద్ధ్యాదిచేష్టాభావే ప్రమాద సంభవోన్తి తస్మాత్సాగేవ బుద్ధ్యాదిచేష్టాపరమాదప్రమాదో విధీయతే. అథ వా యదై

ఆ—త్ప్రతిబంధకాంతరం తదవసయామోపాయోప్యన్యో వక్తవ్య ఇత్యభిప్రేత్యాహ (సాహృదితి) శ్రవణజననాభ్యాం ప్రమాణప్రమేయాసంభావనానిరాసేషి చిత్తస్యానే కాగ్రతా దోషప్రతిబంధకస్సంభవతి తదవసయాయ యోగోఽనుష్ఠాతవ్యఇత్యుపదిశ్యత ఇత్యర్థః (యదనుగతానీతి) యేనయేన మనసాఽధిష్ఠితాని తేనతేన సహపరిష్కృతే నివృత్తవ్యాపారాణి భవంతీత్యర్థః.

౧౦

ఆ—వియోగమేవ సంతం యోగమితి విరుద్ధలక్షణయా మన్యంత ఇత్యుక్తం తత్ స్ఫుటయతి (సర్వానర్థేతి) ఉపసంహృతం మనో యది సుషుప్తిం గచ్ఛేత్ తదా సాన ర్థబీజావస్థా భవతి తద్వ్యాప్తవృత్తయే పూర్ణం బ్రహ్మాస్తీత్యావృత్తౌ యోజయేత్. ఆవృత్తా నియుక్తం విషయేషు విక్షిప్తం చేత్సాన్వితద్వోషదర్శనేన వ్యావర్తయేత్. వ్యావృత్తమపి

రం—మనవివ బుద్ధిశ్చేదనోచ్యతే అతఏవ తత్ర భాష్యం అధ్యవసాయాభిమానచింతా వృత్తిభేదాన్సనవివ బుద్ధ్యహంకారచిత్తశబ్దైర్వ్యుపదిశ్యత ఇతి శరీరాంతస్సంచరణం విహాయ మోక్షార్థగమనం పరమా గతిరితి తత్రైవ స్పష్టం.

౧౦

రం—(తాం యోగమితి) తాం పూర్వమంత్రనిర్దిష్టాం బాహ్యభ్యంతరకరణ ధారణాం పరమాం గతిం యోగ ఇతి మన్యంతే ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః పరమా గతి ర్యోగఇత్యర్థ ఇతి (అప్రమత్తస్తదా భవతి) ఇంద్రియాణాం నిర్వాహపారత్వవివ అవహితచిత్తతా భవతి చిత్తావధానం కిమర్థమిత్యత్రాహ (యోగో హి ప్రభవాప్యయా

అప్రమత్తస్తదా భవతి యోగో హి ప్రభవాప్యయా. ౧౧
నైవ వాచా న మనసా ప్రాప్తం శక్తో న చక్షుషా,

శం—వేంద్రియాణాం స్థిరా ధారణా తదాసిమేవ నిరంకుశమప్రమత్తత్వమిత్యుతోఽభి
ధీయతే అప్రమత్తస్తదా భవతీతి కుతః యోగః హి యస్తాత్ప్రభవాప్యయా ఉపజననా
పాయ ధర్మకఇత్యర్థః అతోఽపాయపరిహారాయాప్రమాదః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

శం—బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయం చేద్భ్రష్ట ఇదం తదితి విశేషతో గృహ్యేత
బుద్ధ్యాద్యుపరమే చ గ్రహణకారణాభావాదనుపలభ్యమానం నాస్త్యేవ బ్రహ్మ యద్ది
రణగోచరం తదస్తీతి ప్రసిద్ధం లోకే విపరీతం చానదితి అతశ్చానర్థతో యోగః
అనుపలభ్యమానత్వాద్వా నాస్తీత్యుపలబ్ధవ్యం బ్రహ్మేత్యేవం ప్రాప్తే ఇదముచ్యతే
త్యం నైవ వాచా న మనసా న చక్షుషా నాన్వేరసీంద్రియైః ప్రాప్తం శక్య ఇత్యర్థః.
తథాపి సర్వవిశేషరహితోఽపి జగతో మూలమిత్యవగతత్వాదన్వేయ కార్యప్రవిలాపనస్యా

శం—తత్తత్తటస్థం చేత్స్యాత్సాపి యావత్కమయావత్తా తతో నిరుద్ధం మనో యదా న
గగర్తి న స్వసీతి న చాంతరాళావస్థం భవతి. పూర్వబ్రహ్మవభాసకతయైవ త్తణం భవతి
తదా సర్వాసర్థవియోగలక్షణా సావస్థా భవతీత్యర్థః. యోగారంభకాలే ప్రమాదవర్జనం
ధ్యేయతయా వ్యాఖ్యానానువాదపరతయా వ్యాచక్షే (అభవేతి) విధిపక్షే హేతుం
ప్రస్తుతి (కుత ఇతి). ౧౧

అ—ఉత్తరమంత్రమవతారయితుం శక్నోముద్భావయతి (బుద్ధ్యాదిచేష్టా
విషయం చేదితి) ఘటోస్తీతి ప్రతిపన్నస్య ఘటస్య ముద్గరాభిఘాతాద్విలాపనే ఘటా
వరసా విలీయతే న అస్తిత్వాంశః తస్య కపాలాదావప్యనువృత్తిదర్శనాత్ అతః
కార్యప్రవిలాపనస్యాస్తిత్వనిష్ఠత్వాన్న శూన్యతాపర్యవసాయా లయ ఇత్యుక్తం ఏతత్
స్ఫుటయతి (తథాహితి) ఘటస్య కార్యస్య విలయే సూక్ష్మం తత్కారణమవశ్యమ్యతే

౦—వితి) యోగస్య ప్రతిక్షణాపాయకాలికయా అవధానమపేక్షితమితి భావః.
సద్వా ఇష్టప్రభవానిష్టాప్యయలక్షణసర్వపురుషార్థసాధనత్వాద్యోగస్య తత్రాప్రమత్త
యా భవితవ్యమితి భావః. ౧౧

రం—(నైవ వాచేతి) స్పష్టార్థః ప్రాణపాదే సప్తగతేర్విశేషితత్వాచ్చేతి
వేంద్రియాణి సజ్జైవ సప్త ఇమే లోకా యేషు చరంతి ప్రాణా గుహశయా నిహితా
సప్త సప్త ఇతి సప్తానామేవ పరలోకగతిశ్రవణాత్ “యదా పంచావిధ్యంతే జ్ఞానాని
నసా సహ బుద్ధిశ్చ న విచేష్టేత” ఇతి యోగదశాయామింద్రియాణాం పరిగణి
త్వాచ్చ సజ్జైవేతి ప్రాప్తే ఉచ్యతే హస్తాదయస్తు స్థితేఽతోనైవం శరీరే స్థితే ఆదా

అస్తీతి బ్రువతోన్యత్ర కథం తదుపలభ్యతే.

౧౨

శం—స్తీత్వనిష్ఠత్వాత్ తథా హి ఇదం కార్యం సౌత్త్వ్యతారతమ్యపారంపర్యేణాన గమ్యమానం సద్బుద్ధినిష్ఠామేవావగమయతి యదాపి విషయప్రవిలాపనేన ప్రవిలాష్య మానాబుద్ధిః తదాపి సాసత్ప్రత్యయగర్భైవ విలీయతే. బుద్ధిర్హి నః ప్రమాణం సదసతో ర్యాథాత్మ్యావగమే మూలం చేజ్జగతో న స్యాత్ (అసదన్వితమేవేదం కార్యమసదేత్యేవం గృహ్యేత న త్వేదస్తి సత్ప్రదిత్యేవ తు గృహ్యతే. యథా మృదాదికార్యం ఘటాదిమృదన్వితం తస్మాజ్జగతో మూలమాత్మాస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యం కస్తాత్ అస్తీతి బ్రువతః అస్తీత్వవాదిన ఆగమాగ్ధానుసారిణః శ్రద్ధధానాదన్యత్ర నాస్తికవాదినీ నాస్తి జగతో మూలమాత్మా నిరన్వయమేవేదం కార్యమభావాంతం ప్రవిలీయత ఇతి మన్య మానే వివరీతదర్శిని కథం తద్బ్రువ్త తత్త్వత ఉపలభ్యతే న కథించనోపలభ్యత ఇత్యర్థః.

౧౩

ఆ—తస్మాసి విలయే తతస్సన్తమితి యావద్దర్శనం వ్యాప్తిముపలభ్యి యత్ర న దృశ్యతే తత్రాపి మూర్తవిలయస్యావశ్యంభావిత్యాత్మన్తాత్ర మేవామూర్తమవతిష్ఠత ఇతి కార్య మేవ సౌత్త్వ్యతారతమ్యపారంపర్యేణానుక్రియమాణం సద్బుద్ధినిష్ఠాం పురుషస్య గమయ తీత్యర్థః నను యద్దృశ్యం తదసత్ యథా స్వప్నదర్శనమితి వ్యాప్తిదర్శనాదస్తిత్వేన దృశ్యస్యానంత్యాత్మన్బుద్ధిరసి నాస్త్యేవేత్యాశంక్యాహ (యదాపీతి) సద్బుద్ధిరసి నాస్తి త్యేవంభూతప్రత్యయోఽవశ్యమస్తీత్యభ్యుపగంతవ్యం అన్యథా నిషేధవ్యవహారాయో గాత్ అతోఽస్తతో గత్వా సద్బుద్ధిస్స్వీకృతా స్యాదిత్యర్థః తతః కిమిత్యత ఆహ (బుద్ధిర్హితి) వ్యభిచారిష్వపి విషయేషు సన్తాత్ర బుద్ధేర్వ్యభిచారదర్శనాద్బుద్ధేశ్చ స్వతః ప్రామాణ్యాత్పన్తాత్రం వస్త్యభ్యుపగంతవ్యమిత్యర్థః. ఇతశ్చ న దేవమూలం జగతో వాచ్యమిత్యాహ (మూలం చేదితి) నాస్తి జగతో మూలం బ్రహ్మేత్యవగమేపి ప్రతియోగితయా బ్రహ్మజ్ఞానసంభవాత్ కిమితి ముముక్షుణా బ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తి త్యేవోపలబ్ధవ్యమిత్యాహ (కస్తాదితి) ప్రతియోగితయా జ్ఞానస్య నిషేధ్యత్వాదాత్మ తయా జ్ఞానం న స్యాత్ అతో బ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తి జగన్మూలమిత్యవగంతవ్యమే వేత్యాహ (అస్తీతి బ్రువత ఇత్యాదినా.)

౧౪

రం—నాదిలక్షణకార్యోపయోగిత్యాదధస్తాదయోపీంద్రియాజ్యేవ ఆతో నైవం దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః ఆత్మశబ్దేన మనోఽభిధీయతే 'ఇంద్రియాణి దత్తైకం చ' 'ఏకాదశం మనశ్చాత్మ' ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం న్యూనసంఖ్యావాదా ఉపకారవిశేషాభి ప్రాయః అధికసంఖ్యావాదాశ్చ మనోవృత్తిభేదాదిని స్థితం అమమేవార్థముపపాదయతి (అస్తీతి) అస్తీతి బ్రువతః శబ్దాదన్యత్రేత్యర్థః తస్మాదనుషదేకగమ్యత్వాదితి భావః. ౧౫

అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యస్తత్త్వభావేన చోభయోః,

అస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య తత్త్వభావః ప్రసీదతి.

౧౩

యదా సర్వే ప్రముచ్యంతే కామా యేస్య హృది శ్రితాః,

శం—తస్మాదపాహ్యసద్వాదివక్షమాసురమస్తీత్యేవాత్మోపలబ్ధవ్యః సత్కార్యో బుద్ధ్యాద్యుపాధిః యదా తు తద్రహితోఽవిక్రియ ఆత్మా కార్యం చ కారణవ్యతిరేకేణ నాస్తి “వాచారంభణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవసత్య”మితి శ్రుతేః తదా తస్య నిరుపాధికస్యాలింగస్య సదసదాదిప్రత్యయవిషయత్వవర్జితస్యాత్మనస్తత్త్వభావో భవతి తేన చ రూపేణాత్మోపలబ్ధవ్య ఇత్యనువర్తతే తత్రాప్యభయోసాసీపాధిక నిరుపాధికయోరస్తత్త్వతద్భావయోః నిర్ధారణార్థా వక్షీ పూర్వమస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య ఆత్మనః సత్కార్యోపాధికృతాస్తత్త్వప్రత్యయనోపలబ్ధస్యేత్యర్థః పశ్యాత్ప్రత్యస్త మితసర్వోపాధిరూప ఆత్మనస్తత్త్వభావో విదితావిదితాభ్యామన్యోఽపద్యయన్యభావః నేతి నేతి ‘అస్థూలమనణ్ణప్రాన్సం అదృశ్యేఽనాత్మేఽనిరుక్తేఽనిలయన’ఇత్యాది శ్రుతి నిర్దిష్టః ప్రసీదతి అభిముఖభవతి ఆత్మనః ప్రకాశనాయ పూర్వమస్తీత్యుపలబ్ధవత ఇత్యేతత్.

౧౩

శం—ఏవం పరమార్థదర్శినః యదా యస్మిన్ కాలే సర్వే కామాః కామ యితవ్యస్యాన్యస్యాభావాత్ప్రముచ్యంతే విశీర్యంతే యేఽస్య ప్రాక్ ప్రతిబోధా

ఆ—సోపాధికస్యాత్మనో జ్ఞానాన్తక్రమసంభవాన్నిరుపాధికజ్ఞానాయాపి ప్రయతితవ్యమిత్యాహ (యదా త్వితి) సోపాధికే ప్రథమం ష్ఠిరీభూతస్య తద్వారేణ లక్ష్యపదార్థావగమే సతి క్రమేణ వాక్యార్థావగతిస్సంభావ్యత ఇత్యాహ (తత్రాప్యభయోరిత్యాదినా) సత్ ఉపలభ్యమానం కార్యముపాధిర్యస్య కారణత్వస్య తత్కృతో యోఽస్తత్త్వప్రత్యయః కారణత్వాదస్తపర ఆత్మేతి తేనోపలబ్ధస్యేతి యోజనా.

౧౩

ఆ—(సర్వే కామా ఇతి) ప్రవృత్తఫలకర్తోపస్థాపితే శరీరస్థితినిమిత్తాన్న

రం—(అస్తీత్యేవేతి) తత్త్వం భావయతీతి తత్త్వభావః అంతఃకరణం తేన చ పరమాత్మా అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యః వేదాంతవాక్యైర్గ్రస్తీత్యుపలబ్ధస్య మనసాప్యస్తీత్యేవం మనననిదిధ్యాసనే కర్తవ్యే ఇత్యర్థః ఉభయోర్హేతోఽపి ఉభాభ్యాం శబ్దమనోరూపాభ్యాం అస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య జ్ఞాతవకః భుక్తా బ్రహ్మణా ఇతి వదయం నిర్దేశః తత్త్వ భావః ప్రసీదతి మనః ప్రసన్నం భవతి నిర్దుష్టం భవతీత్యర్థః.

౧౩

రం—(యదా సర్వే ప్రముచ్యంతే ఇతి) కామాః దుర్విషయవిషయక మనో

అథ మర్త్యోమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్చుతే ౧౪
యదా సర్వే ప్రభిద్యంతే హృదయస్యేహ గ్రన్థయః,

శం—ద్విదుషో హృది బుద్ధౌ శ్రితాః ఆశ్రితాః బుద్ధిష్టి కామానామాశ్రయః నాత్మా
కామస్సంకల్పఇత్యాదిశ్రుత్యంతరాచ్చ అథ తదా మర్త్యః ప్రాకృబోధాదాసీత్ సః
ప్రబోధో తరకాలమవిద్యాకామకర్మలక్షణస్య మృత్యోర్విద్యాకాదమృతో భవతి
గమనప్రయోజకస్య వా మృత్యోర్విద్యాకాదగమనానుపపత్తేః అత్ర ఇహైవ ప్రదీప
నిర్వాణవత్సర్వబంధనో సశమాద్భుత్వా సమశ్చుతే బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః. ౧౪

శం—కదా పునః కామానాం మూలతో వినాశ ఇతి ఉచ్యతే యదా సర్వే
ప్రభిద్యంతే భేదముపయాంతి వినశ్యంతి హృదయస్య బుద్ధేహ జీవత ఏవ గ్రన్థయః
గ్రంథివద్బృథబంధనయాపా అవిద్యాప్రత్యయా ఇత్యర్థః అహమిదం శరీరం మమేదం
ధనం సుఖం దుఃఖం చాహమిత్యేవమాదిలక్షణాః తద్వివరీతబ్రహ్మత్యప్రత్యయోపజననా
ద్భృష్టావాహనుస్త్యసంసారీతి వినష్టేవ్యవిద్యాగ్రంథిభు తన్నిమిత్తాః కామాః

ఆ—పాపాదౌ ప్రవృత్తికారణేచ్ఛావ్యతిరిక్తాస్సర్వే కామాః కామ్యేన జ్యోతిష్టామాది
నాస్వర్గం ప్రాప్నోమి త్రైపుర్యారాధనేన జనం వశీకరిష్యామిత్యేవమాదయః స్వర్గాది
దేహేష్యవ్యపామేవ తిష్ఠామి తదభీగాశ్చ ప్రాప్తా ఏవ అప్రాప్తవియశ్చ కామో
వ్యర్థః మిథ్యాచాసావతి విచారేణ విశీర్యంత ఇత్యర్థః కామాశ్రయ ఆత్మేతి వైశేషిక
మతం శ్రుతిబాహ్యత్వాన్నాదరణీయ మేవేత్యాహ (బుద్ధిస్థితి.) ౧౪

ఆ—కామప్రవియలస్య సుఖప్తేవి భావాదమృతత్వచిహ్నం తన్న భవతీతి

రం—రథాః హృద్గతాః యదా శాంతా భవంతి తదా అనంతరమేవాయముపాసకః
అమృతో భవతి విశ్లిష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరమరితభరో భవతీత్యర్థః (అత్ర బ్రహ్మ సమ
శ్చుతే) అత్రైవోపాసనవేళాయాం బ్రహ్మసుభవతీత్యర్థః సమానాచాసృత్యుపక్రమాద
మృతత్వం చానుపోష్యేత్యత్ర భావ్యం అనుపోష్య శరీరేంద్రియాదిసంబంధమదృష్టవ
యదమృతత్వం ఉత్తరపూర్వానుయోరక్లేషవినాశరూపం ప్రాప్యతే తదుచ్యతే యదా
సర్వే ప్రముచ్యంత ఇత్యాదికయా శ్రుత్యేత్యర్థః అత్ర బ్రహ్మ సమశ్చుత ఇతి చ
ఉపాసనవేళాయాం యో బ్రహ్మసుభవః తద్విషయమిత్యభిప్రాయ ఇతి. ౧౪

రం—ఉక్తమేవార్థమాదరేణాభ్యస్య ఉపదేష్టవ్యాంశ ఏతావానేవేత్యుప
సంహరతి (యదా సర్వే ప్రభిద్యంతే ఇతి) గ్రంథయః గ్రంథివద్దురోచా రాగద్వే
షాదయో యదైవ ప్రముచ్యంత ఇత్యర్థః (ఏతావదనుశాసనం) అనుశాసనీయం ఉపాస
కస్య కర్తవ్యత్వేన ఉపదేష్టవ్యమేతావదేవ వత్సమాణమూర్ధన్యనాడినిష్క్రమణార్హి

అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యేతావదనుశాసనమ్.

౧౫

శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధాన

శం—మూలతో వినశ్యంతి అథ మర్త్యోఽమృతో భవతి ఏతావత్ ఏతావదేవ
౨తావన్నాత్రం నాధికమస్తీత్యాశంకా కర్తవ్యా అనుశాసనం అనుశిష్టిః ఉపదేశః సర్వ
వేదాంతానామితి వాక్యశేషః. ౧౫

శం—నిరస్తాశేషవిశేషవ్యాపిబ్రహ్మత్వప్రతిపత్త్యా ప్రభిన్నసమస్తావిద్యాది
గ్రంథేర్జీవత ఏవ బ్రహ్మభూతస్య విదుషో న గతిర్విద్యత ఇత్యుక్తం అత్ర బ్రహ్మ సమ
స్తుత ఇత్యుక్తత్వాత్ 'న తస్య ప్రాణ ఉత్క్రామంతి బ్రహ్మైవ సత్ బ్రహ్మేష్యతీ'తి
శ్రుత్యంతరాచ్చ యే పునర్నందబ్రహ్మవిదో విద్యాంతరకాలినశ్చ బ్రహ్మలోకభాజో
మీ తద్విపరీతాస్సంసారభాజః తేషామేష గతివిశేష ఉచ్యతే ప్రకృతోత్కృష్టబ్రహ్మ
విదో విద్యాఫలస్తుతయే కిం చాన్యత్ అగ్నివిద్యా పృష్టా ప్రత్యుక్తా చ తస్మాశ్చ ఫల
ప్రాప్తిప్రకారో వక్తవ్య ఇతి మంత్రారంభః తత్ర శతం చ శతసంఖ్యాకా ఏకా చ
సుషుష్టునామ పురుషస్య హృదయాద్వినిస్సృతా నాడ్యః సిరాః తాసాం మధ్యే మూ
ర్ధానం భిత్యాఽభినిస్సృతా నిర్గతా ఏకా సుషుష్టు నామ తయాంతకాలే హృదయే

౩—మత్స్వాహ (కదా పునరితి.)

౧౫

౮—ప్రకరణవిశ్లేషేణోక్తస్య సంబంధం దర్శయతి (నిరస్తాశేషేత్యాదినా)
సదభాణి భాస్కరేణ ప్రకరణాద్భిన్నావిద్విషయైవేయం గతిరితి తదసత్ గతిశ్రవ

౯—రాదిగమనాదికం ససాధకస్య కృత్యం కింతుపాసనస్త్రీతభగవత్కృత్యమితి
౧౫.

౧౫

౧౦—విముక్తశ్చ విముచ్యత ఇతి పూర్వముక్తాం ద్వితీయాం పరమముక్తి
సాహ (శతం చైకా చేతి) హృదయస్య ప్రధాననాడ్యశ్చతం చైకా చ సంతి తాసాం
మధ్యే ఏకా సుషుష్టుఖ్యా బ్రహ్మనాడీ మూర్ధానమభినిస్సృతా తయా నాడ్యా
శర్ధ్వం బ్రహ్మలోకం గచ్ఛత్ దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వకస్వస్వరూపావిర్భావ
క్షణాం ముక్తిం ప్రాప్నోతీత్యర్థః అన్యాస్తు నాడ్యః విష్వజ్జుతక్రమణే నానావిధ
సారమార్గోత్క్రమణాయోపయుజ్యంతే విష్వక్ వితతాః నాడ్యః అన్యోత్క్రమణే
పయుజ్యంత ఇతి వ్యాసార్చ్యైర్వావిఖ్యాతం ఇదం చ వాక్యం భగవతా బాదరాయ
న ఉత్క్రాంతిపాదే చింతితం తథా హి మూర్ధన్యయా శతాధికయా నాడ్యా
సహ గమనం అన్యాభిరవిదుష ఇతి నియమేనోపపద్యతే నాడినాం భూయస్త్వాత్

మభినిస్సృతై కా, తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి
విష్వజ్జన్యా ఉత్క్రమణే భవంతి.

౧౬

అంగుష్ఠమాత్రః పురుషోంతరాత్తా సదా జనానాం

శం—అత్తానం వశీకృత్య యోజయేత్ తయా నాడ్యా ఊర్ధ్వం ఉపరి ఆయన్
గచ్ఛన్ అదిత్యద్వాదశేణామృతత్వం అమరణధర్మత్వమాపేక్షికం 'అభూతసంస్థవం
స్థానమమృతత్వం హి భాష్యత' ఇతి స్మృతేః బ్రహ్మణా వా సహ కాలాంతరేణ ముఖ్య
మమృతత్వమేతి భుక్త్యా భోగాననుపమాన్ బ్రహ్మలోకగతాన్ విష్వక్ నానావిధ
గతయోఽన్యా నాడ్య ఉత్క్రమణే నిమిత్తం భవంతి సంసారప్రతిపత్తిర్థా ఏవ
భవంతీత్యర్థః.

౧౭

శం—ఇదానీం సర్వపల్ల్యర్థోపసంహారార్థమాహ అంగుష్ఠమాత్రః పురుషోంత
రాత్తా సదా జనానాం సంబంధిని హృదయే సన్నివిష్టో యథా వ్యాఖ్యాతః తం

ఆ—జేన లింగేన పరిచ్ఛిన్నే గమనయోగ్యేఽన్యోగలేస్సంబంధావగమే సుదుర్బలేన
ప్రకరణేన ప్రకృతబ్రహ్మవిస్సంబంధానుపపత్తేః నాడ్యంతరాణామపి తత్సంబంధప్ర
సంగాత్ శ్రుతివిరుద్ధప్రసంగాచ్చ విస్తరశ్చ ప్రకటార్థే ద్రవ్యవ్యతిరేకః.

౧౮

రం—అతిసూక్ష్మత్వాచ్చ దుర్వివేచితయా పురుషేణోపాదాతుమశక్యత్వాత్ తయో
ర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వజ్జన్యా ఉత్క్రమణే భవంతీతి యాదృచ్ఛికీముత్తాంతి
మనుషదతీతి యుక్తమిత్యేవం ప్రాప్తే పూర్వపక్షే తదోగ్రజ్వలనం తత్ప్రకాశిత
ద్వారో విద్యాసామర్థ్యాత్తచ్చేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ హాదానుగృహీతశ్చతాధిక
యేతి సూత్రేణ సిద్ధాంతితం తస్య చాయమర్థః తదోకః తస్య జీవస్య స్థానం హృదయం
అగ్రేజ్వలనం ప్రకాశనం యస్య తదిదమగ్రజ్వలనం తేన అగ్రజ్వలనేన ప్రకాశితద్వా
రోభవతి 'తస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రమ
తి చక్షుషో వా మూర్ధ్నో వా అన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్య' ఇతి శ్రుతేః ఏతావద్యద్వ
దవిద్యతాస్పృహారణం విద్వాంస్తు శతాధికయా మూర్ధన్యయైవ నాడ్యా ఉత్క్రమణి స
చాస్యానాడ్యా విదుషో దుర్వివేచత్వం విద్వాన్ హి పరమపురుషారాధనభూతాత్మర్థ
ప్రియవిద్యాసామర్థ్యాద్విద్యాశేషభూతతయాత్మనోత్పర్థ ప్రయోగత్యనుస్మరణయోగాచ్చ
ప్రసన్నేన హృదేన పరమపురుషేణానుగృహీతో భవతి తతస్తాం నాడిం విజానాతీతి
తయా విదుషో గతిరుపపద్యతే ఇతి ప్రకృత మనుసరామః.

౧౯

రం—(అంగుష్ఠమాత్ర ఇతి) స్పష్టార్థః (తం స్వాచ్ఛరీరాదితి) యథా దేవ
దత్తః స్వాచ్ఛరీరాద్విలక్షణఇత్యుక్తే స్వశబ్దసమభివ్యాహృతదేవదత్త సంబంధిపరామర్శః

హృదయే సన్నివిష్టః, తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రివృహేస్తుంజా
దివేషీకాం ధైర్యేణ, తం విద్యాచ్ఛక్రమమృతం
తం విద్యాచ్ఛక్రమమృతమితి.

౧౭

మృత్యుప్రాక్తాం స చికేతోథ లభ్యా విద్యామేతాం

శం—స్వాత్ ఆత్మీయాచ్ఛరీరాత్ప్రివృహేత్ ఉద్యచ్ఛేత్ నిష్కర్షేణ పుథక్కుర్యా
నిత్యర్థః కిమివేతి ఉచ్యతే ముంజాదివేషీకాం అంతస్థాం ధైర్యేణ అప్రమాదేన తం
గీరాన్నిష్కృప్తం చింతాత్రం విద్యాత్ విజానీయాత్ శుక్రం శుద్ధం అమృతం
యథోక్తం బ్రహ్మేతి తం విద్యాచ్ఛక్రమమృతమితి ద్విర్వచనముపనిషత్సమాప్త్యర్థ
మితి.

౧౭

శం—విద్యాస్తుత్యర్థోఽయమాఖ్యాయికార్థోపసంహారోఽధునోచ్యతే మృత్యు
ప్రాక్తాం యమోక్తామేతాం విద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం యోగవిధిం చ కృత్సృష్టం సమస్తం
సంపాదకం సఫలమిత్యేతత్ సచికేతా అథ వరప్రదానాన్మృత్యోర్లభ్యా ప్రాప్యే
త్సర్థః కిం చ బ్రహ్మ ప్రాప్తోభూత్ ముక్తాభవదిత్యర్థః కథం విద్యాప్రాప్త్యా విరజః
గతధర్మాధర్మో విమృత్యుః విగతకామావిద్యశ్చ సక్ పూర్వమిత్యర్థః సకేవలం సచి
కేతా ఏవ ఆన్యోపి యఏవం సచికేతోపదధ్యాత్వ మేవ నిరుపచరితం ప్రత్యక్
స్వరూపం ప్రాప్య త్వమేవేత్యభిప్రాయః నాన్యద్రూపమప్రత్యగ్రూపం తదేవమధ్యాత్వ

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి

౧౭

ఆ—అత్తానం దేహమధికృత్య వర్తత ఇత్యధ్యాత్వం ప్రత్యక్షస్వరూపమేవ
బ్రహ్మ ప్రాప్య విమృత్యుర్భవతి నాన్యద్రూపమర్పిరాదిమార్గగమ్యం ప్రాప్య సంయోగస్య

శం—ఏవం పూర్వనిర్దిష్టాంతరాత్త సంబంధిపరామర్శీ స్వశబ్దః తత్కాయమర్థః తం
నానామంతరాత్తానం తచ్ఛరీరభూతాజ్ఞనశబ్దితాచ్ఛేతనాత్ ప్రవృహేత్ వివిచ్య
జానీయాత్ 'జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమిశ'మితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా ధారకత్వనియంతృ
త్వేషిత్వాదినా విలక్షణం జానీయాదిత్యర్థః ముంజాత్ తృణవిశేషాదిషీకాం
స్పృహ్యవర్తికృతత్వవిశేషమివ ధైర్యేణ జ్ఞానకాశలేనేతి పూర్వేణాన్వయః (తం
విద్యాచ్ఛక్రమమృతం తం విద్యాచ్ఛక్రమమృతమితి) ఉక్తోర్థః ద్విర్వచనముప
సేతసమాప్త్యర్థమ్.

౧౭

రం—అఖ్యాయికార్థ ముపసంహరతి (మృత్యుప్రాక్తామితి) సచికేతాః మృత్యు
ప్రాక్తామాత్మవిద్యాం యదా పంచేత్యాదినా ఉక్తయోగవిధిం చ లభ్యా ప్రాప్య 'పరం
గోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత' ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా బ్రహ్మప్రాప్య

యోగవిధిం చ కృత్స్నం, బ్రహ్మ ప్రాప్తో విరజోభూద్వి
మృత్యురన్యోప్యేవం యో విదధ్యాత్త మేవ. ౧౮

స హ నావవతు స హ నా భునక్తు స హ వీర్యం కర

శం—మేవం ఉక్తప్రకారేణ యో వేద విజానాతి ఏవంవిత్సోపి విరజస్సుః బ్రహ్మ
ప్రాప్త్యా విమృత్యుర్భవతీతి వాక్యశేషః. ౧౮

శం—అథ శిష్యాచార్యయోః ప్రమాదకృతాన్యాయేన విద్యాగ్రహణప్ర
పాదననిమిత్తదోషశమనార్థేయం శాంతిరభిధీయతే సహ నా ఆవామవతు పాలయతు
విద్యాస్వరూపప్రకాశనేన కః స ఏవ పరమేశ్వర ఉపనిషత్ప్రకాశితః కించ సహ నా
భునక్తు తత్ఫలప్రకాశనేన నా పాలయతు సహైవావాం విద్యాకృతం వీర్యం
సామర్థ్యం కరవావ హై నిష్పాదయావహై కించ లేజస్విసా లేజస్వినోరావయోర్యద
ధీతం తత్సద్విధీతమస్తు అథవా లేజస్విసా ఆవాభ్యాం యదధీతం తదతీవ లేజస్వి వీర్య
వదస్త్విత్వార్థః మా విద్విషావ హై శిష్యాచార్యావన్యోన్యం ప్రమాదకృతాన్యాయా

ఆ—వియోగావసానత్వాదిత్వార్థః ఏవం శబ్దస్య విచ్ఛజ్జేన సహ సంబంధః (ఏవం
విదితి.) ౧౮

రం—ఆవిర్భూతగుణాష్టకోఽభూదిత్వార్థః (అన్యోప్యేవం యో విదధ్యాత్త మేవ)
అధ్యాత్మవిద్యాం యోన్యోపి వేత్తి సోప్యేవమేవ నచికేతా ఇవ భవతీత్వార్థః. ౧౮

రం—శిష్యాచార్యయోశ్చాస్త్రీయనియమాతిలఙ్ఘనకృతదోషప్రశమనార్థాశాంతి
రుచ్యతే (స హ నావవతు) సః విద్యాప్రకాశితః పరమాత్మా హశబ్దః ప్రసిద్ధో
సా శిష్యాచార్యో ఆవతు స్వస్వరూపప్రకాశనేన రక్షతు (స హ నా భునక్తు) విద్యా
ప్రచయద్వారా ఆవాం సహైవ పరిపాలయతు యద్వా విశ్లేషమంతరేణ ఆవాం సహి
తావేవ యథా స్యావ తథా పరిపాలయత్విత్వార్థః. (సహ వీర్యం కరవావహై) సనియ
మకవిద్యాప్రదానేన విద్యాయాసామర్థ్యం నిష్పాదయావహై నియమాభావే విద్యా
నిర్వీర్యా భవతీతి భావః (లేజస్వినావధీతమస్తు) నా ఆవయోః యదధీతం తత్తేజస్వి
అస్తు వీర్యవత్తరం భవత్విత్వార్థః (మా విద్విషావహై) 'యశ్చాధర్షేణ విబ్రూతే యశ్చా
ధర్షేణ వృచ్ఛతి, తయోరన్యతరః ప్రైతి విద్వేషం వాధిగచ్ఛతీ'తి స్మృత్యుక్తరీత్యా

వావ హై తేజస్వినావధీతమస్తు మా విద్విషావహై ఓం
శాంతిశాంతిశాంతిః.

౧౯

హరిః ఓమ్. శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతి కతోపనిషది పథవల్లి - ద్వితీయోధ్యాయస్సమాప్తః

౯౦—ధ్యయనాధ్యాపనదోషనిమిత్తం ద్వేషం మా కరవావహో ఇత్యర్థః శాంతిశాంతి
శాంతిరితి త్రిర్వచనం సర్వదోషావశమనార్థం ఓమిత్యుపనిషత్సమాప్త్యర్థః.

౧౯

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్సూక్ష్మపాదశిష్య పరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతిషు కథవల్లి ద్వితీయాధ్యాయ
పథవల్లిభాష్యమ్.

ఆ—అత్రానందగీయం నాస్తి.

౧౯

ఇతి పథవల్లిభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానంద భగవత్సూక్ష్మపాదశిష్య
శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతో కథవల్లిభాష్యటీకాయాం ద్వితీయాధ్యాయ
భాష్యటీకా కథవల్లిభాష్యటీకా సమాప్తా.

౦—అధర్వాధ్యయనాధ్యాపననిమిత్తో ద్వేష ఆపయో ర్వాభూదిత్యర్థః (శాంతిశాంతి
శాంతిః) త్రిర్వచనం సర్వదోషశాంత్యర్థం.

౧౯

౦—ఇయం చోపనిషద్భగవత్సరైవేతి భగవతా బాదరాయణేన సమన్వయా
యే త్రిభిరధికరణైర్నిర్ణీతా తత్ర 'యస్య బ్రహ్మ చ ఊత్రం చోభే భవత హిదనః
ప్రత్యుర్యసోపసేచనం క ఇథా వేద యత్ర స' ఇతి వాక్యే బ్రహ్మత్రయారోదనత్వ
సూపణేన భోజ్యత్వస్య వా భోగ్యత్వస్య వా ప్రతీతేః తత్ప్రతిసంబంధీ యస్యేతి
స్యంతయచ్ఛబ్దనిర్దిష్టో భోక్తా జీవ ఏవ స్యాత్ పరమాత్మనో భోక్తృత్వాసంభవాదితి

రం—పూర్వపక్షం కృత్వా 'అత్తా చరాచరగ్రహణాత్ ప్రకరణాచ్చ గుహం ప్రవిష్టా వాత్తానా హి తద్దర్శనాత్ విశేషణాచ్చేతి చతుర్విన్నతైస్సిద్ధాంతః కృతః తేహించా యమర్థః ఉభే భవత ఓదన ఇతి ఓదనప్రతిసంబంధితయా ప్రతీయమానః అత్తా పర మాత్మైవ బ్రహ్మక్షత్రశబ్దగృహీతనిఖలచరాచరసంహర్తృత్వస్యాత్ర మంత్రే ప్రతిపాద నాత్ అత్ర బ్రహ్మక్షత్రశబ్దయోః నిఖలచరాచరలక్షకత్వప్రకారః ఓదనశబ్దస్య వినాశ్యత్వ లక్షకత్వ ప్రకారాచ్చ ఏతన్నంత్రవ్యాఖ్యానావసరే దర్శితత్వతైస్సాను సంధేయః మహంతం విభుమాత్తానమితి ప్రస్తుతత్వేన తస్య బ్రహ్మప్రకరణమధ్య ప్రతిపాదనాత్ పరగతత్వాచ్చ. నను 'ఋతం పిబంతా'విత్యుత్తరమంత్రే కర్తృఫల భోగాన్వయినోరేవమాత్మనశ్చ జీవవత్ కర్తృత్వేన వా అంతఃకరణవత్ కరణ త్వేన వాఽన్వయాసంభవాత్ పరమాత్మప్రకరణమధ్యగతత్వం నాస్తీత్యాశంక్యోక్తం 'గుహం ప్రవిష్టావాత్తానా హి తద్దర్శనాది'తి గుహం ప్రవిష్టా జీవపరమాత్తానావేవ తయోరేవాన్సిక్ ప్రకరణే గుహప్రవేశదర్శనాత్ 'తం దుర్దర్శం గూఢమను ప్రవిష్టం గుహాహిత' మితి పరమాత్మనో గుహప్రవేశః శూయతే యా ప్రాణేన సంభవత్యది తిర్దేవతామయా గుహం ప్రవిశ్య తిష్ఠంతీతి జీవస్యాపి గుహప్రవేశో దృశ్యతే అతః ద్వయోరపి గుహప్రవేశదర్శనాత్ తయోరేవ పిబతోశ్చత్రిన్యాయేన ఋతం పిబంతావతి నిర్దేశస్య సంభవాత్, ఋతం పిబంతావతి మంత్రేణ న పరమాత్మప్రకరణ విచ్ఛేదశృక్యకశక్తుః విశేషణాచ్చ ఆన్సిక్ ప్రకరణే బ్రహ్మజ్ఞం దేవమీద్యం విదిత్వేతి జీవపరయోరపాన్యత్వోపాసకత్వాదినా విశేషితత్వాత్తయోరేవోపాసనసౌకర్యాయ ఏకాధికరణస్థత్య ప్రతిపాదనార్థత్వాత్ ఋతం పిబంతావతి మంత్రస్య జీవపరప్రతి పాదకత్వమేవ అతః యస్య బ్రహ్మ చక్షత్రం చేతి మంత్రః పరమాత్మపరవివేచి నిర్ణీతం తథా 'అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి ఈశానో భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సత' ఇతి మంత్రే అంగుష్ఠమాత్రతయా నిర్దిశ్యమానో జీవ ఏవ అంగుష్ఠమాత్రత్వస్య జీవధర్మతయా 'ప్రాణాధిపస్సంచరతి స్వకర్తృభిరంగుష్ఠమాత్రో రవి తుల్యరూపః అంగుష్ఠమాత్రం పురుషం నిశ్చకర్ష యమో బలా'దితి శ్రుతి స్మృతిప్రసి ద్ధత్వాదితి పూర్వపక్షం కృత్వా శబ్దాదేవ ప్రమితః హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధి కారత్వాత్ కంపనాత్ జ్యోతిర్దర్శనాదితి చతుర్విన్నతైస్సిద్ధాంతః కృతః తేహించా యమర్థః అజ్ఞువ్యప్రమితః పరమాత్మా శబ్దాదేవ 'ఈశానో భూతభవ్యస్యే'తి ఈశ్వ రత్వవాచకేశానశబ్దాదేవ నను కథం తర్హి పరమాత్మనోంగుష్ఠమాత్రత్వమిత్యత్రాహ హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాత్ హృది హృదయే పరమాత్మనో వర్తమాన

రం—త్వాత్తదవేతుయా అంగుష్ఠమాత్రత్వముపపద్యతే న చ భవతురగాదీనామంగుష్ఠ
 శూన్యానాం హృదయస్యాంగుష్ఠప్రమితత్వాభావాత్తదంతర్వర్తినః పరమాత్మనః కథమం
 గుష్ఠ మాత్రత్వమితి వాచ్యం ఉపాసనావిధాయశాస్త్రస్య మమమ్యాధికారికత్వా త్తేషాం
 చాంగుష్ఠసంభవాత్తద్భేదయన ర్తినః అంగుష్ఠసమపరిమాణహృదయావచ్ఛేదనిబంధనాంగు
 ష్ఠప్రమితత్వేనానుపపత్తిః కంపనాల్ యదిదం కించ జగత్సర్వం ప్రాణ విజతి
 నిస్సృతం మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి సమస్తప్రాణికంపనహేతుభయహేతుత్వ
 స్యాన్నిన్నంగుష్ఠప్రమితే ఆమ్ననాత్తస్య చ పరమాత్మధర్మత్వస్య 'భీషాస్తాద్వాతః
 సవత' ఇత్యాదిశ్రుతి ప్రతిపన్నత్వాదంగుష్ఠప్రమితః పరమాత్మా 'జ్యోతిర్దర్శనాల్ న తత్ర
 హోయో భాతి న చంద్రతారక'మితి అంగుష్ఠప్రమితే సకలలేజశ్చాదకజ్యోతిస్సంబంధ
 ప్రతిపాదనాత్తాదృశజ్యోతిస్సంబంధస్య ఆధర్వణే బ్రహ్మసంబంధితయా ప్రతిపాదిత
 త్వాచ్చ అంగుష్ఠప్రమితః పరమాత్మేత్యర్థః—తథా 'ఇంద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా ఆర్థే
 స్తేషాం పరం మనః, మనసస్తు పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్' మహతః పరమవ్యక్త
 మవ్యక్తాత్మదుషః పరః, పురుషాన్న పరం కించిత్సాకాష్టా సా పరా గతిరితి వాక్యే
 సాంఖ్యప్రక్రియాప్రత్యభిజ్ఞానాత్పంచవింశాతిరిక్తపురుషనిషేధాచ్చ సాంఖ్యాభిమత
 సంబ్రహ్మత్వకం ప్రధానమేవావ్యక్తశబ్దేనాభిధీయత ఇతి 'అనుమానికమప్యేకేషామితి
 చేదితి సూత్రఖండేన పూర్వపక్షం కృత్వా శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేర్దర్శయతి చ
 సూక్ష్మం తు తదర్హత్వాల్ తదధీనత్వాదర్థవల్ జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ' వదతీతి చేన్న
 సాజ్ఞో హి ప్రకరణాల్ 'త్రయాణామేవ వైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ మహద్వచ్ఛేతి
 ప్రభిన్నుతైస్సిద్ధాంతః కృతః తేషాం చాయమర్థః అనుమానికం నావ్యక్తశబ్దాభిలష్యం
 ఉపాసనోపయోగివశికరణాయ 'అత్తానం రథినం విద్ధి శరీరం రథమేవ' చేతి వాక్యే
 ధిరథాదిభావేన రూపితేషు ఆత్మశరీరబుద్ధిమనఇంద్రియవిషయేషు రథరూపకాత్తనా
 'రీరం రథమేవ చేతి విన్యస్తస్య శరీరవైవాప్యక్తశబ్దేన గ్రహణసంభవాల్ అస్మింశ్చ
 ప్రకరణే ఇంద్రియాదివశికరణప్రకారస్యైవ 'యచ్ఛేద్వాత్మనసీ ప్రాజ్ఞ' ఇత్యాదిదర్శ
 నాల్ తదనుసారేణావ్యక్తశబ్దేన శరీరమేవ గృహ్యతే నను కథమవ్యక్తశబ్దేన వ్యక్తస్య
 రీరస్యాభిధానం తత్రాహ 'సూక్ష్మం తు తదర్హత్వాల్ భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతం
 న్యవస్థావిశేషమాపన్నం శరీరం భవతి తతశ్చ కారణవాచినా అవ్యక్తశబ్దేన స్థూలం
 రీరమేవోపచారాదుచ్యత ఇత్యర్థః ననూక్తశబ్దస్య ముఖ్యవివాధోస్తు పుతః స్థూలశరీరే
 త్వాదాభ్యుపగంతవ్యేత్యత్రాహ 'తదర్హత్వా'దితి స్థూలశరీరవైవ కార్యాత్తత్వా
 ద్వివైవ వశికార్యత్వాయ ప్రతిపాదనస్యాపేక్షితత్వాదవ్యక్తశబ్దేన కారణవాచినా

రం—ఘాలశరీరలక్షణా ఉచితేతి భావః. నను యది భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతమభ్యు
గమ్యతే కాపిలతంత్రసిద్ధోపాదానేకః ప్రచ్యేష ఇత్యుక్తాహ తదధీనత్వాదధ్వవత్ అన్
న్తతే అవ్యుక్తస్య పరమాత్మాధీనతయా తదధిష్ఠితత్వేన ప్రయోజనవత్త్వమస్తి సాంఖ
మతే తదనభ్యుపగమాత్తస్య నిష్ప్రియోజనత్వమితి భావః 'జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ' య
తంత్రసిద్ధమేవ అవివక్షీవ్యత్ తదాస్య జ్ఞేయత్వమవివక్షీవ్యత్ వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞాన
న్తోక్షం పదద్విస్తాంత్రికైస్తేషాం సర్వేషాం జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్ న చాస్య జ్ఞేయత
ముచ్యతే అతో న తంత్రసిద్ధస్యేహ గ్రహణమ్ 'పదతీతి చేన్న ప్రాజ్ఞో హి ప్రకరణాత్
'అశబ్ద మస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగంధవచ్చ యత్, అనాద్యనంత
మహతః పరం ధ్రువం నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే' ఇత్యుక్తస్య జ్ఞేయత
మనంతరమేవ శ్రుతిర్వదతీతి చేన్న 'సోధ్యనః పారమార్థికీతి తద్విష్టోః పరమం పద
మితి ప్రాజ్ఞస్య పరమాత్మనః ప్రకరణాత్ న ఏవ 'అశబ్దమస్పర్శ'మితి మంత్రే జ్ఞేయ
త్వేన నిర్దిశ్యతే న తంత్రసిద్ధమవ్యక్తం 'త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః' ప్రశ్నశ్చ
అస్మిన్ ప్రకరణే హి ఉపాయోపేయోపేత్యాణాం త్రయాణామేవ జ్ఞేయత్వోఽ
న్యాసః 'అన్యత్ర ధర్తాదన్యత్రాధర్తా'దితి ప్రశ్నశ్చ దృశ్యతే నావ్యక్తాదే 'మహద్వచ్చ
యథా 'బుద్ధేరాత్మా మహాః పర' ఇత్యుక్తాత్తశబ్దసామానాధికరణ్యాన్న తంత్రసిద్ధ
మహత్తత్వం గృహ్యతే ఏవమవ్యక్తమప్యాత్మనః పరత్వేనాభిధానాన్న కాపిలతంత్ర
సిద్ధం గృహ్యత ఇతి స్థితమ్. అత ఇయముపనిషత్సర్వాపి పరమాత్మవరేతి త్రిభిరధిక
తైర్నిర్ణీతమ్.

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామాజమునివర
విరచితం కతోపనిషద్ద్వితీయాధ్యాయవ్యవస్థి భాష్యం
కతోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా ఊఠినిర్జరాణాం
భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః,
వామాగమాధ్యగవదావదతూలవాతో
రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్.

శ్రీపరమాత్మ నే నమః.

ఆనందగిరిటీకాసహిత శబ్దరభాష్యేణ రంగరామానుజభాష్యేణ
చ యుక్తా అధర్వవేదీయా ప్రశ్నోపనిషత్ ప్రథమః ప్రశ్నః
ఓం భద్రం కణ్ణేభిరితీత్యాది శాంతిః.

అ వ తా రి కా.

శం—మన్తోక్తసౌర్ధస్య విస్తరానువాదీదం బ్రహ్మణమారభ్యతే ఋషి
శ్చప్రతివచనాఖ్యాయికా తు విద్యాస్తుతయే. ఏవం సంవత్సరబ్రహ్మచర్యసంవాసాది
యంతైస్తపోయుక్తైర్గ్రాహ్య, విష్ణులాదాదివత్సర్వజ్ఞకల్పైరాచార్యైర్వక్తవ్యా చ న సా
ంస కేన చిదితి విద్యాం స్తాతి. బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసూచనాచ్చ తత్కర్తవ్యతా
భ్యత్.

ఆ—అధర్వణే 'బ్రహ్మదేవానామిత్యాది మంత్రైరేవాత్మతత్త్వస్య నిర్ణీతత్వాత్త
వ బ్రహ్మణేర తదభిధానం పునరుక్తమిత్యాశంక్య తస్యైవేహ విస్తరేణ ప్రాణో
సనాదిసాధనసాహిత్యేనాభిధానాన్న పానరుక్త్యమితి వదత్ బ్రహ్మణమవతార
తి (మంత్రేతి) (విస్తరేతి) మంత్రే హి ద్వే విద్యే వేదితమ్యే పరా చైవాపరా చేతి
త్వా తత్రాపరా ఋగ్వేదాద్యభిధేయేత్యుక్తం. సా చావిద్యా కర్మరూపా ఉపాసనా
పా చ తత్ర ద్వితీయా ద్వితీయ తృతీయ ప్రక్షాభ్యాం విప్రీయతే ఆద్యా కర్మ
మండే విప్రీయతే నేహ విప్రీయతే ఉభయోః ఫలం తు తతో వైరాగ్యార్థం ప్రథమ
శ్చే సుష్టిక్రియతే. పరవిద్యా చ 'అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత్' ఇత్యు
క్త్య కృత్యేన ముండకేన ప్రతిపాదితా తత్రాపి 'యథా సుదీప్తాదిత్యాదిమంత్ర
మోక్తార్థస్య విస్తరార్థం చతుర్థః ప్రశ్నః 'ప్రణవో ధనురిత్యైర్లోక్తప్రణవోపాసన
కార్థం పంచమః ప్రశ్నః ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇత్యాదినా కేషేణ ముండ
ోక్తసౌర్ధస్య సుష్టికరకార్థవ్యవస్థా ప్రశ్న ఇతీదం బ్రహ్మణం తద్విస్తరానువా
ర్థః అతఏవ విషయప్రయోజనాదికం తత్రైవోక్తమితి నేహ పునరుచ్యతఇతి
శ్చమ్. ఆఖ్యాయికాయాః బ్రహ్మచర్యతప ఆదిసాధనవిధానం పురాకల్పస్వరూపేణ
హిజనాంతరం చాస్తీత్యాహ (బ్రహ్మచర్యాదిసాధనేతి)

హరిః ఓమ్:—

సుకేశా చ భారద్వాజః శైబ్యశ్చ సత్యకామః సౌర్యా
యణీ చ గార్గ్యః కౌశ(స)ల్యశ్చాశ్వలాయనో భార్గవో
వైదర్భిః కబంధీ కాత్యాయనస్తే హైతే బ్రహ్మపరాః

శం—సుకేశా చ నామతః భరద్వాజస్యాపత్యం భారద్వాజః శైబ్యశ్చ శి
రపత్యం శైబ్యః సత్యకామో నామతః సౌర్యాయణీ సూర్యస్యాపత్యం సౌర్యః తన
పత్యం సౌర్యాయణిః ఛాందసః సౌర్యాయణీతి గార్గ్యః గర్గగోత్రోత్పన్నః కా
శల్యశ్చ నామతః అశ్వలస్యాపత్యమాశ్వలాయనః భార్గవః భృగోర్గోత్రాపత్య
భార్గవః వైదర్భిః - విదర్భే(ః)ప్రభవః కబంధీనామతః క(త్య)తస్యాపత్యం కాత
యనః విద్యమానః ప్రసితామహో యస్య సః యువార్థప్రత్యయః తే హైతే బ్ర:

ఆ—(సౌర్యాయణీతి) సౌర్యాయణీరితి వక్తవ్యే దైర్ఘ్యం ఛాందసమిత్యర్థ
(యువార్థప్రత్యయ ఇతి) క(త్య)తస్య యువాపత్యే వివక్షితే ఫక్ ప్రత్యయే తః
ఆయనాదేశే చ కాత్యాయన ఇతి సిద్ధ్యతీత్యర్థః బ్రహ్మపరాణాం పునర్బ్రహ్మస్వేష
మయుక్తమిత్యత ఆహ (అపరం బ్రహ్మేతి) నన్వపరబ్రహ్మస్వేషణేనైవ పురుష
సిద్ధేః కిం పరబ్రహ్మస్వేషణేనేత్యాశంకతే (కిం తదితి) తస్య కోటిశయ ఇత్యర్థః తన
నిత్యత్వేన తత్వాప్రేరఘ్నిత్యహేతుత్వేనాపురుషార్థత్వాత్, పరస్యైవ నిత్యత్వా

శ్రీమతేరామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమంచితోరస్థలం శ్రియా,

అంజనాచలశృంగారమంజలిర్నమ గాహతామ్.

వ్యాసం లక్ష్మణయోగీంద్రం ప్రణమాన్యాన్తురూనపి,

క్రమాత్ప్రశ్నోపనిషదం వ్యాకరిష్యే యథామతి.

రం—(సుకేశా చ భారద్వాజ ఇతి) భరద్వాజస్యాపత్యం పుమాన్ భ
ద్వాజః నామతస్సుకేశా శిబేరపత్యం శైబ్యః నామతస్సత్యకామః సూర్యాయణనా
పత్యం సౌర్యాయణీ ఈకారశ్చాందసః గోత్రతో గార్గ్యః కౌసల్య నామతః అ
లాయనస్యాపత్యమాశ్వలాయనః భార్గవో గోత్రతః విదర్భస్యాపత్యం వైదర్భిః కబం
నామతః కాత్యాయనో గోత్రతః (తే హైతే బ్రహ్మపరా ఇతి)తేహ-ప్రసిద్ధాః ఏ
ఉక్తాః సుకేశసత్యకామసౌర్యాయణీ కౌసల్యభార్గవకబంధినః పశ్యంత్యైవ బ్రహ్మపరా
వేదపరాః వేదైకశరణా ఇత్యర్థః బ్రహ్మనిష్ఠాః-వేదార్థ తాత్పర్యవంతః యద్వా -బ్ర:

బ్రహ్మనిష్ఠాః పరం బ్రహ్మ స్వేషమాణా ఏషమా వై తత్సర్వం
వక్ష్యతీతి తేహ సమిత్పాణయో భగవంతం పిష్పలాద
ముపసన్నాః.

o

తా వా స ఋషిరువాచ భూయ ఏవ తపసా బ్రహ్మ

శం—పరాః-ఆపరం బ్రహ్మ పరత్వేన గతాః తదనుష్ఠాననిష్ఠాశ్చ బ్రహ్మనిష్ఠాః పరం
బ్రహ్మ స్వేషమాణాః కిం తత్ యన్నిత్యం విజ్ఞేయమితి తత్ప్రాప్త్యర్థం యథాకామం
యతిష్ఠామహ ఇత్యేవం తదన్వేషణం కుర్వంతః తదధిగమాయ ఏషమావై తత్సర్వం
వక్ష్యతీత్యాచార్యముపజగ్గుః కథం తే హ సమిత్పాణయః - సమిద్భారగృహీతహస్తా
స్సంతో భగవంతం - పూజావంతం పిష్పలాదమాచార్యముపసన్నాః - ఉపజగ్గుః. o

శం—తా నేవముపగతా వా - స కిల ఋషిరువాచ భూయః - పునరేవ
యద్యపి యూయం పూర్వం తపస్విన ఏవ - తపసా - ఇంద్రియసంయమేన తథా
పీహ విశేషతో బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా చ - ఆస్తిక్యబుద్ధ్యా ఆదరవంతః సంవత్సరం

ఆ—తాప్రాప్తేస్తజ్ఞానమాత్రసాధ్యత్వేనాపి నిత్యతాప్త్య, తస్యైవాన్వేషణీయత్వమితి
పరస్వరూపకథనాయాహ (యదితి) పరబ్రహ్మ స్వేషమాణానాం శోలిశయ ఇత్యత
ఆహ (తత్ప్రాప్త్యర్థమితి) తత్ప్రాప్త్యర్థం తదధిగమాయ తదన్వేషణం కుర్వంతో
యథాకామం యతిష్ఠామహ ఇత్యేవమభిప్రాయేణేత్యన్వయః (సమిదితి) సమిద్ధివాణం
యథాయోగ్యం దస్తకాష్టాద్యుపహారోపలక్షణార్థమ్. o

ఆ—తథాపీత్యస్య తపసేత్యతః పూర్వమన్వయః విశేషత ఇత్యస్య పూర్వత్రా

రం—పరాః-బ్రహ్మజ్ఞానతత్పరాః బ్రహ్మనిష్ఠాః-తపోనిష్ఠాః 'వేదస్తవ్యం తపో బ్రహ్మ'
త్యుక్తేః పరం బ్రహ్మ పరం - ఉత్కృష్టం నిరుపచితం బ్రహ్మ - స్వరూపతో గుణతశ్చ
బృహద్భూతం వస్త్రస్వేషమాణాః - జిజ్ఞాసమానా ఇత్యర్థః హాశబ్దః ప్రసిద్ధౌ వైశణ్డోఽ
వధారణే ఏషః - ఆన్మద్యుద్ధౌ విపరీతరమానః పరబ్రహ్మవిత్త్వేన ప్రసిద్ధః పిష్పలాదఏవ
షణ్ణామస్తాకం జిజ్ఞాసితానర్థాన్వత్తం ప్రభవతీతి పర్యాలోచ్య సమిద్భారాద్యుపాయన
పాణయశ్చాస్త్రదృష్టేన విధినా పూజ్యం పిష్పలాదముపగతా ఇత్యర్థః. o

రం—(తాన్వ స ఋషిరువాచేతి) స్పష్టోఽర్థః (భూయఏవేతి) యద్యపి
పూర్వమేవ భవంతస్తపో బ్రహ్మచర్యాదిసంపన్నాః - తథాపి బ్రహ్మవిద్యాగ్రహణార్థం
పునరపి శరీరశోషణాదిలక్షణతపసా - యోషిత్సృరణకీర్తనకేళిప్రేక్షణగుహ్యాభాషణ
సంకల్పాధ్యవసాయక్రియానిర్మల్లిలక్షణావ్యవిధమైథునవర్జనరూపబ్రహ్మచర్యేణ ఆస్తి

చర్యేణ శ్రద్ధయా సంవత్సరం సంవత్స్యేథ యథా
కామం ప్రశ్నా పృచ్ఛథ (త)యది విజ్ఞాన్యామః సర్వం
హా వో వత్సామ ఇతి.

అథ కబంధీ కాత్యాయన ఉపేత్య పప్రచ్ఛ భగవత్

శం—కాలం సంవత్స్యేథ-సమ్యక్-గురుశు శ్రామపరాస్సంతో వత్స్యేథ తతో యథా
కామం - యో యస్య కామస్తమనలిక్రమ్య - యద్విషయే యస్య విజ్ఞానా - తద్విష
యాన్ ప్రశ్నాన్ పృచ్ఛథ (త)యది తద్యత్ప్రశ్నం విజ్ఞాన్యామః. అనుద్ధతత
ప్రదర్శనార్థో యది శబ్దః - నాజ్ఞానసంశయార్థః ప్రశ్ననిర్ణయాదవసీయతే సర్వ
హావః వః పృష్టం వత్సామ ఇతి.

శం—అథ సంవత్సరాదూర్ధ్వం కబంధీ కాత్యాయనఉపేత్య ఉపగమ్యః
ప్రచ్ఛ - పృష్టవాన్ - హే భగవత్ కుతః కస్తాద్ధవై ఇమాః బ్రాహ్మణాద్యాః ప్రజా

ఽ—స్వయః నిష్క్రొష్టమర్థమాహ (యద్విషయ ఇతి) అజ్ఞానాద్యర్థత్యాభావే హేత
మాహ (ప్రశ్నేతి) అత్ర ఇతిశబ్దోఽధ్యాహర్యః సర్వప్రశ్నానాం నిర్ణయాదజ్ఞానాద్య
సంభవాదిత్యర్థః.

ఽ— పరబ్రహ్మస్వేషమాణా ఇత్యుపక్రాంతేఽస్మిన్ బ్రహ్మప్రకరణే ప్రజ
పతికర్తృకప్రభాసృష్టివిషయప్రశ్నప్రత్యు (త్తో) క్షేరసంగతిమాశంక్య ప్రశ్న
ప్రత్యుక్తిరూపాయాః శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (అపరవిద్యేతి) తేషామసౌ విరజా
బ్రహ్మలోక ఇతి సముచ్చితకార్యస్య బ్రహ్మలోకస్య అభోత్తరేణేతి తద్గతేర్దేవయానమ
ర్గస్య చేహ వత్సమాణత్వాదిత్యర్థః ఇదముపలక్షణం కేవలకర్తృణాం చేత్యపి ద్రష్టవ్య
కేవలకర్తృకార్యస్యాపి చేంద్రలోకస్య తద్గతేః పితృయాణస్య చ తేషామేవైష బ్రహ్

రం—కృబుద్ధిలక్షణయా శ్రద్ధయా యుక్తాస్సంవత్సరమాత్రం వాసం కరిష్యథ-వాస
కుర్వంతితి (కురుతేతి) యావత్ తతః స్వేచ్ఛానురోధేన ప్రప్తవ్యాసర్థాన్ పృచ్ఛ
యది తాసర్థాన్వయం జ్ఞాన్యామః - తదా వంచనామంతరేణ సర్వం వత్సామః. యద్య
స్తాసు జ్ఞాతృత్వస్య నిశ్చయాభావేన సంవత్సరబ్రహ్మచర్యతపఆదౌ బహుక్లేశసాధే
ప్రవృత్తిర్న యుష్మభ్యం రోచతే - తదా సుఖేన గంతవ్యమితి భావః. తతశ్చ గురో
జ్ఞాతృత్వ పరితామంతరేణైవ శుశ్రావా కార్యేత్యయమర్థశ్చిత్తో భవతి. తథా గురో
రపి శిష్యసంగ్రహే నాతీవాదరః కర్తవ్యైత్యర్థసూచితః.

రం—(అథ కబంధీతి) సంవత్సరవాసానంతరమన్వైరనుజ్ఞాతః కబంధీ పిప్పల

కుతో హ వా ఇమాః ప్రజాః ప్రజాయంత ఇతి. 3

తస్మై సహోవాచ ప్రజాకామో వై ప్రజాపతిః స తపో

శం—ప్రజాయంతే—ఉత్పద్యంతే ఆపరవిద్యాకర్తృణః (సముచ్చితయోః) సముచ్చితా సముచ్చితయోధ్యత్కార్యమ్ - యా గతిః తద్వక్తవ్యమితి తదర్థోయం ప్రశ్నః. 3

శం—తస్మాదేవం పుష్టవతే సహోవాచ - తదపాకరణాయాహ. ప్రజా కామః ప్రజా ఆత్మనస్సృష్టురైవ ప్రజాపతిః సర్వాత్మా సన్ జగత్ స్రక్ష్యామి త్యేవం విజ్ఞానవాక్ యథోక్తకారీ తద్భావభావితః కల్పాదౌ నిర్వృత్తో హిరణ్యగర్భః సృజ్యమానానాం ప్రజానాం స్థావరజంగమానాం పతిస్సన్ జన్మాంతరభావితం జ్ఞానం

ఆ—లోకః ప్రజాకామా దక్షిణం ప్రతిపద్యంతఇతి వక్ష్యమాణత్వాదితి. యద్యపీదమపి పరబ్రహ్మజిజ్ఞాసావసరేనంగతమేవ - తథాపి కేసలకర్తృకార్యాత్సముచ్చితకర్తృకార్యా చ్చ విరక్తనైవ తత్రాధికారఇతి తతో వైరాగ్యార్థమిదముచ్యతే. యద్యపి ముఖ్యః సృష్టిః ప్రతీయతే తథాపి తదుక్తా ప్రయోజనాభావాన్సృష్ట్యక్తివ్యాజేనా(న)పర విద్యాఫలమేవాప్రోచ్యత ఇతి భావః (ప్రశ్న ఇతి) ప్రతిపచనం చేత్యపి ద్రష్టవ్యం. తాభ్యామేవ తదుక్తేరితి. 3

ఆ—తస్మై సహోవాచేతి ప్రతిజ్ఞాతం విశేషతో దర్శయతి (తదపాకరణాయేతి) ఆద్యస్య సన్నిత్యస్య ప్రజాకామస్సన్నిత్యన్వయః (యథోక్తకారీతి) జ్ఞానకర్తృసము చ్చయకారీత్యర్థః (తద్భావభావిత ఇతి) ప్రజాపతిరహం సర్వాత్మేత్యుపాసనకాలీన ప్రజాపతిభావనాయుక్త ఇత్యర్థః. పూర్వకల్పీయ తద్భావభావిత ఏతత్కల్పాదౌ హిరణ్యగర్భాత్తనా నిర్వృత్తః ప్రజాపతిస్సన్ వశ్చాత్ప్రజాకామస్సన్ తపః - జన్మాంతరభావితం జ్ఞానం శ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయమతవ్యత - అన్వాలోచయత్ - చిన్తాదినా తత్సంస్కారముద్భోధ్య జ్ఞానముత్పాదితవానిత్యన్వయః తత్ర ప్రథమమా దిత్యచంద్రోత్పాదనేన తద్భావమాపద్య వశ్చాచ్ఛంద్రాదిత్యసాధ్యసంవత్సరభావమాపద్య ఏవమేవ తదవయవాయన ద్వయమాసపక్షాహారాత్ర భావమాపద్య తతస్తత్సాధ్య ప్రీత్యోద్యన్నభావం రేతోభావం చాపద్య తేన రేతసాప్రజాః సృజేయమిత్యేవనిశ్చిత్త్య రం—దస్య సమీపం యథావిధ్యుపగమ్య పప్రచ్ఛ కిమితి (భగవత్ కుతో హ వా ఇతి) స్పష్టోర్థః. 3

రం—(తస్మై సహో వాచేతి) ఏవం పుష్టవతే కబంధినే పిష్పలాద ఉవాచ (ప్రజాకామో హ వై ఇతి) అత్ర ప్రజాపతిశబ్దః బ్రహ్మపరః - అస్య కారణవాక్య త్వాత్ వ్యాసార్థైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే అత్రత్యప్రజాపతిశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వస్య

తస్యత స తపస్తస్త్వా స మిథునముత్పాదయతే, రయిం చ
 ప్రాణం చేత్యేతా మే బహుధా ప్రజః కరిష్యత ఇతి ౪
 ఆదిత్యో హ వై ప్రాణో రయిరేన చంద్రమాః రయిర్వా

శం—శ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయమ్—తపః అన్వాలోచయత్ - అతవ్యత. అథ తు
 స ఏవం తపస్తస్త్వా-శ్రాతం జ్ఞానమన్వాలోచ్య సృష్టిసాధనభూతం మిథునముత్పాద
 యతే - మిథునం - ద్వంద్వముత్పాదితవాక్ రయిం చ-సోమమన్నం ప్రాణం చ-అగ్ని
 మత్తారం. ఏతావగ్నిహోమావన్నాత్మభూతా మే - మమ బహుధా - అనేకధా
 ప్రజాః కరిష్యత ఇత్యేవం సంచింత్యాండ్వత్పత్తిక్రమేణ సూర్యాచంద్రమసావకల్ప
 యత్.

శం—తత్రాదిత్యో హ వై ప్రాణః అతా అగ్నిః రయిరేవ చంద్రమాః, రయి
 రేవాన్నం సోమ ఏవ. తదేతదేకమత్తా చాన్నం చ ప్రజాపతిః ఏకం తు మిథునం

ఆ—ప్రథమం రయిప్రాణశబ్దితసూర్యచంద్రద్వంద్వముత్పాదితవానిత్యాహ (స ఏవ
 మితి) రయిశబ్దేన ధనవాచినా భోజ్యజాతం లక్షయిత్వా భోజ్యస్య సోమకిరణాస్పృత
 యుక్తత్వాత్తద్వారా సోమో లక్ష్యత ఇత్యాహ (రయిం చేతి) ఏవం ప్రాణశబ్దేనాపి
 'అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః, ప్రాణాపానసమాయుక్తః
 పచామ్యన్నం చతుర్విధ'మితి స్మృతేః అగ్నేః ప్రాణసంబంధాదగ్నిరోఽగ్నితా లక్ష్యత
 ఇత్యాహ (ప్రాణంచేతి) అగ్నిహోమయారండాంతర్గతత్వేనాండ్వత్పత్త్యనంతరముత్పత్తి
 రిత్యాశయేనాహ (అండ్వత్పత్తి) 'ఉద్యంతం వావాదిత్యమగ్నిరసుసమారోహతీ'తి
 శ్రుతేః సూర్యాగ్నిరేకత్వమభిప్రేత్యాగ్నిం సూర్యపదేనాహ (సూర్యాచంద్ర
 మసావతి.)

ఆ—రయిప్రాణౌ శ్రుతిః స్వయమేవ వ్యాచప్త ఇత్యాహ (తత్రాదిత్య ఇతి)
 ప్రజాపతేరేవ సంపత్సరాదిప్రజాపర్యంతం సప్తృత్వం వత్తుం రయిప్రాణయోసంపత్సర

రం—సమర్థితత్వాత్ సః ప్రసిద్ధః ప్రజాపతిః పరమాత్మా ప్రజాసృష్టికామనయా
 సప్తవ్యాలోచనరూపం తపః అతవ్యత-కృతవాక్ (సతపస్తప్తేతి) ఏవం సప్తవ్యం
 పర్యాలోచ్య రయిప్రాణశబ్దిత ప్రకృతిపురుషాఖ్యం మిథునముత్పాదితవానిత్యర్థః. కేనాభి
 ప్రాయేణేత్యతహ (ఏతా మే ఇతి) ప్రజాకామస్య మమ ఏతా రయిప్రాణౌ అనేక
 ప్రకారాన్ ప్రాణిన ఉత్పాదయిష్యత ఇత్యభిప్రాయేణేత్యర్థః.

రం—రయిప్రాణశబ్దార్థమాహ (ఆదిత్యో హ వై ఇతి) అదత్త ఇత్యాదిత్యః

ఏతత్సర్వం యన్తూర్తం చామూర్తం చ తస్మాన్తూర్తిరేవ రయిః.

౫

అథాదిత్యఉదయన్యత్ప్రాచీం దిశం ప్రవిశతి తేన ప్రాచ్యాన్ ప్రాణాన్తస్మిన్ సన్నిధితే యద్దక్షిణాం

శం—గుణప్రధానకృతో భేదః కథం రయిరైవ అన్నం వై ఏతత్సర్వం కిం తత్ యన్తూర్తం చ స్థూలం చ అమూర్తం చ సూక్ష్మం చ మూర్తామూర్తే అత్రన్నరూపే రయిరేవ తస్మాత్ ప్రవిభక్తాదమూర్తాద్యదన్యన్తూర్తరూపం మూర్తిః నైవ రయిః అమూర్తేనాత్మాద్యమానత్వాత్.

౫

శం—తథాఽమూర్తోఽపి ప్రాశోఽత్రా సర్వమేవ యచ్ఛాద్యం కథం అథ ఆదిత్య ఉదయన్ ఉద్గచ్ఛన్ (ప్రాణినాం చక్షుర్గోచరమాగచ్ఛన్) యత్ప్రాచీం

ఆ—స్వస్థిః ప్రజాపత్యుపాదానత్వాత్ ప్రజాపత్యాత్మత్వమాహ (తదేతదేకమితి) కథమేకస్యాత్మాన్నం చేతి భేదఇత్యాశంక్య తస్మైవ గుణభావవివక్షయాన్నిత్యం. ప్రాధాన్యవివక్షయా చాత్మత్వమితి భేదఇత్యాహ (గుణేతి) రయిప్రాణయోః కథం ప్రజాపత్యాత్మత్వమితి శంకతే (కథమితి) తత్ర రయే సర్వాత్మకత్వాప్రజాపతిత్వ మిత్యాహ (రయిరితి) అమూర్తస్యాపి వాయ్వాదేః కేన చిదద్యమానత్వాద్రయత్వ మిత్యర్థః నను మూర్తామూర్తయోరత్రన్నయోరుభయోరపి రయిత్వేఽన్నమేవ రయి రితి కథయక్తమిత్యాశంక్య మూర్తామూర్తత్వేన విభాగమకృత్వా సర్వస్య గుణభావ మాత్రవివక్షయా సర్వం రయిరిత్యుచ్యతే యదా ఉభే విభజ్య గుణప్రధానభావేన వివక్ష్యతే తదాఽమూర్తేన ప్రాణేన మూర్తస్యాద్యమానత్వాన్తూర్తస్మైవ రయిత్వ మిత్యాహ (తస్మాదితి).

౫

ఆ—రయిశబ్దితస్యాన్నస్య ప్రజాపతిత్వాద్ధం సర్వాత్మత్వముక్త్వా ప్రాణస్యాపి తదర్థమేవ సర్వాత్మత్వముచ్యతే అథాదిత్య ఇతి వాక్యేనేత్యాహ (తథేత్యాదినాం)

రం—భోక్తా. స ఏవ ప్రాణిత్వార్థః తస్య ప్రాణశబ్దితత్వే హేతుస్సమనంతరమేవ వక్ష్యతే రయిరేవ చంద్రమా ఇత్యస్యాభిప్రేతమర్థమాహ (రయిర్వా ఇతి) మూర్తశబ్దేన పృథివ్యప్రేజాంస్యుచ్యంతే అమూర్తశబ్దేన వాయ్వాంతరిక్షే ఉచ్యతే. సర్వమపి భూత జాతం రయిః - అన్నం భోగ్యమిత్వార్థః తస్మాన్తూర్తశబ్దితం పాంచభౌతికం శరీరం సర్వం భోగ్యమేత్యర్థః.

౫

రం—(అథాదిత్యః) రయినిరూపజానన్తరం ఆదిత్యః పర్జ్యుత ఇతి కేవల ఆదిత్య శబ్దితస్య భోక్తుః ప్రాణశబ్దితత్వే హేతురుచ్యుత ఇతి యావత్ (ఉదయన్యత్ప్రాచీం

యత్ప్రీతీచీం యదుదీచీం యదథో యదూర్ధ్వం యదం
తరాదిశో యత్సర్వం ప్రకాశయతి తేన సర్వాన్
ప్రాణాన్ రక్షిషు సన్నిధతే.

శం—దిశం ప్రవిశతి తత్ప్రీతీచీం దిశం స్వప్రకాశేన ప్రవిశతి వ్యాప్నోతి తే
సాన్వత్ప్రవాప్త్యా సర్వాంస్తత్సాన్వాణాన్ పాచ్యానస్తర్భూతాన్ రక్షిషు సాన్వత్ప్ర
భాసరూపేషు వాప్తిమత్సు వ్యాప్తత్వాత్ప్రీతిః సన్నిధతే - సన్నివేశయతి. ఆత్ర
భూతాన్ కరోతీత్యర్థః తదైవ యత్ప్రవిశతి దక్షిణాం యత్ప్రీతీచీం యదుదీచీమథ
ఉర్ధ్వం యత్ప్రవిశతి యచ్ఛాస్తరా దిశః కోణిశోఽనాస్తరదిశః యచ్ఛత్రస్సర్వం
ప్రకాశయతి తేన స్వప్రకాశవాప్త్యా సర్వాన్ సర్వదిక్కున్ ప్రాణాన్ రక్షిషు
సన్నిధతే.

ఆ—యచ్ఛాస్త్రం తదపి ప్రాణోత్తా ప్రాణోపి సర్వమేవేతి సర్వాత్తక ఇత్యర్థః (స్వప్ర
కాశేనేతి) స్వకీయప్రకాశేన స్వప్రభయేత్యర్థః (అస్తర్భూతానితి) యద్యపి ప్రాణసా
న్వత్ప్రముక్తం తథాపి రయిర్వా ఏకత్వస్వమిశ్యత్రామూర్తస్య ప్రాణస్యాపి గుణభా
విత్యయా అన్నత్వముక్తమితి తథోక్తం (సాన్వత్ప్రభాసరూపేష్వితి) సాన్వత్ప్రభా
సరూపేషు రక్షిష్యిత్యర్థః (వ్యాప్తత్వాదితి) సంబద్ధత్వాదిత్యర్థః.

రం—దిశం ప్రవిశతీతిఅయం జీవః సుఖ ప్రిస్తానాన్ ప్రబుధ్యమానఏవ సన్ ప్రాచీ
దక్షిణాం ప్రతీచీముదీచీమధశోర్ధ్వం అస్తరా దిశో యత్సర్వం ప్రకాశయన్ తత్
ద్విగ్నద్విగ్నీయాణి ధర్మభూతజ్ఞానాఖ్యరక్షిద్వారా బిభర్తి తస్మాత్స ఏవ ప్రాణశబ్దేనేది
య నిర్వోధృత్వాత్ప్రీతి ఇత్యర్థః ప్రాచీం దిశం ప్రవిశతి ప్రకాశయతి ప్రాచ్యా
పదార్థానుపలభత ఇతి యావత్ తేన తస్మాద్దేతోః ప్రాచ్యాన్ ప్రాణాన్రక్షిషు సన్ని
ధతే పూర్వద్విగ్నైవపదార్థప్రకాశకాన్ చక్షురాదీన్ ప్రాణాన్ ధర్మభూతజ్ఞానాఖ్య
రక్షిముఖేనాధిష్ఠతి ప్రేరయతి ధర్మభూతజ్ఞానేన తదధిష్ఠాత్మత్వలక్షణసన్నిధానాభా
వచక్షురాదినా కరణేన రూపాద్యుపలబ్ధ్యా న స్యాత్ చేతనాసధిష్ఠితస్య కరణస్య
కార్యానమర్థత్వాదితి భావః యద్దక్షిణాం యత్ప్రీతీచీం యదుదీచీమత్యాదౌ యద్దక్షి
ణాం ప్రవిశతి తేన దక్షిణాత్పాన్ ప్రాణాన్రక్షిషు సన్నిధతే. యత్ ప్రతీచీ
ప్రవిశతి తేన ప్రతీచ్యాన్ ప్రాణాన్రక్షిషు సన్నిధతే ఇత్యాదిశేషః పూరణీయః లాభ
వార్ధం ప్రతి పర్యాయం తదనుక్తిః ఆత్ర ప్రజాన్సిస్సృత్యః పరమాత్మా ప్రకృతిః
పురుషం చ ససజ్జేతి వక్తవ్యే పరోక్షరూపేణ రయిప్రాణశబ్దాభ్యాం తదభిలాషః, రయి
ప్రాణయోశ్చంద్రాదిత్యశబ్దాభ్యామభిలాషచ్చ పరోక్షప్రియాఇవ హి దేవా ఇద
రీత్యా అస్మార్థస్య స్ఫుటతరోపదేశాన్వర్ణత్వసూచనార్థః.

స ఏష వై శ్వానరో విశ్వరూపః ప్రాణోగ్నిరుదయతే
తదేతద్వచాభ్యుక్తమ్.

2

విశ్వరూపం హరిణం జాతవేదసం పరాయణం జ్యోతిరే

శ్లో—స ఏషః అత్తా ప్రాణో వై శ్వానరః సర్వాత్మా విశ్వరూపః విశ్వాత్మ
ఘ ప్రాణోగ్నిశ్చ సవివాత్తోదయతే ఉద్గచ్ఛతి ప్రత్యహం సర్వా దిశ ఆత్మ సా
వ్యక్ తదేతత్ ఉక్తం వస్తు ఋచా మంత్రేణాప్యభ్యుక్తమ్.

2

శ్లో—విశ్వరూపం సర్వరూపం హరిణం రశ్మిమంతం జాతవేదసం జాతప్రజ్ఞానం
యణం సర్వప్రాణాశ్రయం జ్యోతిరేకం సర్వప్రాణినాం చక్షుర్భూతమద్వితీయం
తాపక్రియాం కుర్యాణం స్వాత్మానం సూర్యం సూరయో విజ్ఞాతవంతో

ఆ—శస్య ప్రత్యక్షత్వమాహ (స ఏష ఇతి) (వై శ్వానర ఇతి) నరాః జీవాః
చ తే నరాశ్చ విశ్వానరాః స ఏష వై శ్వానరః సర్వజీవాత్మకఇత్యర్థః విశ్వరూపః
ప్రపంచాత్మక ఇతి భేదః (ఉక్తం వస్తీతి) ఆదిత్యస్సోక్తం మాహాత్మ్యమిత్యర్థః.

2

ఆ—విశ్వరూపమిత్యాది ద్వితీయాంతానాం సహస్రరశ్మిరిత్యాదిప్రథమాంతా
సామానాధికరణ్యేనాన్వయాదాగాదధ్యాహారం కృత్వా వాక్యభేదేన వ్యా
(స్వాత్మాసమిత్యాదినా) స మిథునముత్పాదయత ఇత్యుపక్రాంతం మిథునముప

రం—ఆదిత్యో హ వై ప్రాణ ఇతి ప్రాణాదిత్యశబ్దనిర్దిష్టస్య భోక్తృవర్గస్సోద
నస్య పరమాత్మాత్మకతామాహ (స ఏష వై శ్వానరో విశ్వరూప ఇతి) యః ప్రాక్
తః ప్రజాపతిశబ్దతః విశ్వేషాం నరాణాం నేతృత్వేన వై శ్వానరశబ్దవాచ్యః సర్వ
యా విశ్వరూపశబ్దతః అగ్రనేతృత్వాదిగుణయాగేన అగ్నిశబ్దతః స ఏష ప్రాక్
పతిశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా 'ఆదిత్యో హ వై ప్రాణ' ఇతి ప్రాణశబ్దతభోక్తృరూప
ఉదయత ఇత్యర్థః అయం చ మంత్రో వై శ్వానరాధికరణే పరమాత్మపరతయా
హృత్య భగవతా భావ్యకృతా వ్యవహృతః. అతనిమ వ్యాఖ్యాతమితిద్రష్టవ్యమ్.
ద్వచాభ్యుక్తం తదేతత్ బ్రహ్మ అభిముఖీకృత్య ఋచ్చంత్రేణాప్యభ్యుక్తమ్.

2

రం—(విశ్వరూపం హరిణమితి) విశ్వరూపం సర్వశరీరం జాతాని వేదాంసి
యస్తాశ్చ జాతవేదాః 'ప్రజ్ఞా చ తస్మాత్ప్రసృతా పురాణీ'తి సర్వజ్ఞానోత్పాదకం
యణం పరమప్రాప్యం జ్యోతిః సర్వప్రకాశకదీప్తిమంతం ఏకం అద్వితీయం తపం
శరాదిత్యాదిరూపేణ తపంతం 'సంతాపయతి స్వం దేహమాపాదతలనుష్టకం,
వై శ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః, ప్రాణాపానసమాయుక్తః

కం తపస్తమ్, సహస్రరశ్మిశ్శతథా వర్తమానః ప్రాణః
ప్రజానాముదయత్యేష సూర్యః.

సంవత్సరో వై ప్రజాపతిస్తస్యాయనే దక్షిణం చోత్తరం
చ తద్యేహవై తదిష్టాపూర్తే కృతమిత్యూపాసతే తే

శం—బ్రహ్మవిదః కోసా యం విజ్ఞాతవంతః సహస్రరశ్మిః అనేకరశ్మిః శతథా అనే
ప్రాణిభేదేన వర్తమానః ప్రాణః ప్రజానాముదయత్యేష సూర్యః యశ్చాసౌ చంద్ర
మూర్తిరన్నమమూర్తిశ్చ ప్రాణోత్తాదిత్యస్తదేతదేకమేతన్నిధునం సర్వమ్.

శం—కథం ప్రజాః కరిష్యత ఇతి ఉచ్యతే, తదేవ కాలస్సంవత్సరో వై
జాపతిః తన్నిర్వర్త్యత్వాత్సంవత్సరస్య చంద్రాదిత్యనిర్వర్త్యలిఖ్యహోరాత్రసముదా
హి సంవత్సరః తదనన్యత్వాద్రయిప్రాజ్ఞైతన్నిధునాత్మకవివేక్యచ్యుతే తత్కథం తన
సంవత్సరస్య ప్రజాపతేరయనే మార్గా ద్వా దక్షిణం చోత్తరం చ ద్యౌ ప్ర

ఆ—సంహరతి (యశ్చాసౌనితి) యశ్చాసౌ చంద్రమాః యశ్చామూర్తః ప్రా
తదేకం మిథునం సర్వం సర్వాత్మకమిత్యన్వయః.

ఆ—ఏతో మే బహుధా ప్రజాః కరిష్యత ఇత్యుక్తం తల్లేన ప్రకారే
పృచ్ఛతి (కథమితి) రయిప్రాణయోః సంవత్సరాదిద్వారా ప్రజాస్తప్తృత్వమిత్యా
(ఉచ్యతఇతి) తదేవ మిథునమేవ సంవత్సరః కాలః స చ ప్రజాపతిః ప్రజాప
త్మకమిథుననిర్వర్త్యత్వాదిత్యాహ (తన్నిర్వర్త్యత్వాదితి) తదుపపాదయతి (చంద్రే
చంద్రనిర్వర్త్యాస్తీధయః, ఆదిత్యనిర్వర్త్యాన్యహోరాత్రాణీతి విభాగః తన్నిర్వర్త్య
కాలస్య కథం తదాత్మతేత్యాశంక్య కార్యకారణయోరభేదాదిత్యాహ (తదనన్య

రం—పచామ్యన్నం చతుర్విధమితి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం హరిణం హరిమిత్యర్థః
శబ్దస్య నాస్తత్వం ఛాందసం వర్తమానః-అను వర్తమానః తద్విధేయతయా తచ్ఛరీరభః
ఇతి యావత్ సహస్రరశ్మిః నానావిధవిషయకజ్ఞానవాక్ ప్రజానాం స్థావరజ
మాత్మకానాం ప్రాణః ధారకః సూర్యః - సూర్యవత్ ప్రకాశః ఏషః జీవః శత
దేవమనుష్యాదినానావిధదేవేత్వాభిమానశాలితయా సుషుప్తిస్థానాదుదయతి సర్గక
ఉదయత ఇతి వార్థః.

రం—ఏవం సూక్ష్మప్రకృతిజీవశరీరకస్య ప్రజాపతేః రయిప్రాణశబ్దితప్రక
పురుష రూపభోగ్యభోక్త్రాత్తనా విభాగముపవర్ణ్య తస్మైవ పరమాత్మనః అఖండక
రూపేణ స్థితస్య ఖండకాలరూపేణ విభాగం దర్శయిష్యత్ చిత్రావతరణాయ
ఉపాసనార్థం వా సంవత్సరాఖ్యప్రజాపతేర్దక్షిణోత్తరాయణాత్మకం రయిప్రాణరూ

చాంద్రమసమేవ లోకమభిజయంతే తపవపునరావర్తంతే

శం—హ్యయినే వజ్రాసలక్షణే యాభ్యాం దక్షిణోత్తరేణ చ యాతి సవితా కేవల కర్మణాం జ్ఞానసంయుక్తకర్మవతాం చ లోకాన్విదధత్ కథం తత్ర చ బ్రాహ్మణాదిషు యే వై తదుపాసత ఇతి క్రియావిశేషణో ద్వితీయస్తచ్చబ్ధః ఇష్టం చ పూర్తం చ ఇష్టాపూర్తే ఇత్యాదికృతమేవోపాసతే నాకృతం నిత్యం తే చాంద్రమసం చంద్రమసి భవం ప్రజాపత్యేగ్గునాత్మకస్యాంశం రయిమన్నభూతం లోకమభిజయంతే కృత రూపత్వాచ్చాంద్రమసస్య త ఏవ చ కృతక్షయాత్పునరావర్తంతే 'ఇమం లోకం పీన తరం వా విశంతీ'తి హ్యుక్తం. యస్మాదేవం ప్రజాపతిమన్నాత్మకం ఫలత్వేనాభినిర్వర్త

ఆ—దితి) న కేవలం తిథ్యాదిద్వారా చంద్రాదినిర్వర్త్యత్వం సంవత్సరస్య కిం త్వయన ద్వారాపీతి వత్తుం తస్మాదయినే ఇత్యాదివాక్యం తత్ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచక్షే (తత్క-ధ మితి) చంద్రాదిత్యనిర్వర్త్యత్వం కుతో హేత్వంతరాదిత్యర్థః కేవలకర్మణాం లోకాన్ విదధద్దక్షిణేన యాతి జ్ఞానయుక్తకర్మవతాం లోకాన్ విదధదుత్తరేణ యాతీత్య న్వయః సవితేత్యుపలక్షణం చష్టస్యాపి జ్యేష్ఠాదిదక్షిణాయనం మార్గశీర్షాద్యుత్తరా యణమితి శ్రుతిషు ప్రసిద్ధే తత్తచ్చ కర్మణాం లోకాన్ విధాతుం తయోర్దక్షిణోత్త రాభ్యాం (మార్గాభ్యాం) యామ్యోత్తరలోకాభ్యాం గమనాత్తన్నిమిత్తత్వాచ్చ ఆయనద్వయప్రసిద్ధేస్తన్నిర్వర్త్యత్వం తయోరయనయోరితి తద్ద్వారా సంవత్సరస్యాపి తన్నిర్వర్త్యత్వమిత్యర్థః చంద్రాదిత్యయోః కథం లోకవిధాయకత్వమితి పృచ్ఛతి (కథ మితి) చంద్రాదిత్యనిర్వర్త్యదక్షిణోత్తరాయణద్వారా లోకప్రాప్తేః ప్రాప్యస్య లోక

రం—విభాగం తథా మాసాఖ్యప్రజాపతేః రయిప్రాణశబ్దితం కృష్ణశుక్లపక్షాత్మకం విభాగం అహోరాత్రాత్తకాలరూపప్రజాపతేః రయిప్రాణాత్మకం రాత్ర్యేహరాత్మకం విభాగం తత్ప్రసంగేన రయిశబ్దార్థదక్షిణాయన కృష్ణపక్షరాత్ర్యపేక్షయా ప్రాణ శబ్దార్థభూతోత్తరాయణశుక్లపక్షాదివసానాముత్కర్తం చ వత్తుమారభతే (సంవత్సరో వై ఇతి) తస్య సంవత్సరాఖ్యకాలరూపస్య ప్రజాపతేః దక్షిణోత్తరశబ్దితే ద్వే ఆయనే సూర్యగత్యాధారభూతే ద్వే రూపే స్తః (తద్వేహ వై ఇతి) హ వా ఇతి ప్రసిద్ధౌ స్వరణే వా ఆయమర్థః తత్ తత్ర యే పురుషాః ఇష్టాపూర్తే దత్తమితి తత్ కర్తోపాసతే ఇత్యర్థః 'య ఇమే గ్రామే ఇష్టాపూర్తే దత్త'మిత్యుపాసత ఇతి శ్రుత్యంతరైకాధ్యాయో కృతశబ్దో దత్తపరః ఇష్టం యాగాది క్రొతం పూర్తం ఖాతాది ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః యాగదానవాపీహాపాదికం కర్తృయేనైవైవంతి తే చంద్రమస్సంబంధినం లోకమభిజయంతే అభిజయంతి పాప్నువంతి తపివ పునరా

తస్మాదేతే ఋషయః ప్రజాకామా దక్షిణం ప్రతిపద్యంతే
ఏష హ వై రయిర్యః శిత్పయాణః.

అథోత్తరేణ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయా

శం—యతి చంద్రమిష్టాపూర్వకర్తా ఏతే ఋషయః స్వర్గద్రష్టారః ప్రజాకామా
ప్రజార్థినో గృహస్థాః తస్మాత్సృకృతమేవ దక్షిణం దక్షిణాయనోపలక్షితం చంద్ర
ప్రతిపద్యంతే ఏష హ వై రయిః అన్నం యః శిత్పయాణః శిత్పయాణోపలక్షి
తృంద్రః.

శం— అథోత్తరాయణేన ప్రాజాపత్యం ప్రాణమత్తారమాదిత్యమభిజయం

ఆ—స్యాపి చంద్రాదిత్యాత్మకత్వాచ్చ తయోర్బద్విధాయకత్వమితి తద్వేహవా ఇత్యా
వాక్యేన పరిహరతి (తలేతి) (ఇష్టం చేతి) 'అగ్నిహోత్రం తపస్సత్యం వేదానామః
లంభనం. ఆతిథ్యం వైశ్వదేవం చ ఇష్టమిత్యమభిధీయతే. వాసీకూపకటాకాది దేవతా
యతనాని చ, అన్నప్రదానమారామః పూర్తమిత్యభిధీయత' ఇత్యుభయార్థేదః కృ
మిత్పుపాసత ఇతి కృతశబ్దోపరితనమితి శబ్దమిష్టాపూర్వే ఇతి పూర్వశబ్దోపర్యాకృష్ట
ఆదిశబ్దపర్యాయతనూ వ్యాచప్తే (ఇత్యాదితి) దత్తమాదిశబ్దార్థః కృతమేవోపాసతే
కార్యమేవానుభవంతీత్యర్థః ఇదం చ విశేషణం పునరావృత్తౌ హేతుతయోక్తం కృ
యాపేష్ట్యాదిజన్యత్వాచ్చుంద్రస్యాపి కృతత్వేనానిత్యత్వాత్పునరావృత్తిరిత్యాహ (కృ
యాపత్వాదితి) పునరావృత్తౌ మంత్రవాక్యం ప్రమాణయతి (ఇమం లోకమితి).

ఆ— (అథేతి) మఃగ్రాస్తరారంభార్థోఽశబ్దః (ప్రజాపత్యాత్మవిషయయేతి
తత్తాదాత్మ్యవిషయయేత్యర్థః (ఆదిత్యమభిజయంతి) పూర్వమన్వయార్థముక్తం ఇదానీం

రం—వర్తంతే న త్వత్తోపాసకాః ఉత్తరమాగ్నేః గతా ఇత్యర్థః (తస్మాదేతే ఇతి) తస్మా
ద్దేవోరేతే కర్తృతాః ప్రజాస్వర్గాదిలక్షణక్షుద్రఫలకామాః ఋషయః క్షుద్రఫలద్ర
ష్టారః దక్షిణం పంథానం శిత్పయాణశబ్దితం ప్రతిపద్యంతే ఏష శిత్పయాణః రయిః
అన్నప్రదానః వైషయకభోగాత్తక ఇతి యావత్ యద్యపి 'ధూమో రాత్రిస్తథా
కృష్ణ' ఇత్యాదిప్రమాణప్రతిపన్నః పురాణేషు దక్షిణమార్గ నిర్దిష్టః ధూమాదిచ్ఛందాస్తః
శిత్పయాణోఽప్యన్యః సంవత్సరావయవభూతవత్సానాత్తా దక్షిణాయననిర్దిష్టోఽప్యన్యః
తథాపి దక్షిణాయనశబ్దేన ద్వయోరపి వ్యవహీయమాణత్వాత్ కాలమార్గయోరేకీ
కృత్య వ్యవహార ఉపపద్యంతి ద్రష్టవ్యమ్.

రం—(అథోత్తరేణేతి) అథశబ్దో వాక్యాంతరోపక్రమేయ తావత్ 'కిం

త్వానమన్విష్యాదిత్యమభిజయంతే ఏతద్వై ప్రాణానామా
యతన మేతదమృత మభయమేతత్పరాయణ మేతస్మాన్న

శం—కేన తపసా ఇంద్రియజయేన విశేషతో బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయా చ
ప్రజాపత్యాత్మవిషయయా ఆత్మానం పాణిం సూర్యం జగత్స్త్రామశాచిన్విష్య అహ
మస్తీతి విదిత్వా ఆదిత్యమభిజయంతే అభిప్రాప్నువంతి ఏతద్వై ఆయతనం సర్వప్రాణా
నాం సామాన్యం ఆయతనం ఆశ్రయః ఏకదమృతం అవిनाశి అభయం అతఏవ భయ
వర్జితం, న చంద్రవత్ క్షయవృద్ధిభయవత్ ఏతత్పరాయణం పరాగతిః విద్యావతాం
కర్మిణాం చ జ్ఞానవతాం ఏతస్మాన్న పునరావర్తంతే యథేతరే కేవలకర్మిణః ఇతి
యస్మాదేహోఽవిదుషాం నిరోధః ఆదిత్యాద్వినిరుద్ధా అవిద్వాంసో నైతే సంవత్సరమా

ఆ—వ్యాఖ్యానార్థమితి ద్రవ్యవ్యం (సామాన్యమితి) సమష్టిరూపమిత్యర్థః (విద్యావతా
మితి) కర్తానధికారిణాం అతఏవ కేవలోపాసనవతామిత్యర్థః (కర్మిణాం చ జ్ఞాన
వతామితి) నముచ్చయవతామిత్యర్థః. నను కేవలకర్మిణామప్యాదిత్యపాప్రాపపునరా
వృత్తిర్భవిష్యతీత్యాశంక్య లేమామాదిత్య పాప్తిరేవ నాస్తీతి వత్తుమిత్త్యేష ఇతివాక్యం
వ్యాచక్షే (ఇతి యస్మాదితి) తస్మాలేమామాదిత్యపాప్తిరనాశంక్యేతి కేషః. ౧౦

ఆ—యద్వా తస్యాయనే ఇత్యారభ్య ఇత్యేన ఇత్యస్త త్రివిచక్యమనయోః
రయిప్రాణరూపత్వ ప్రతిపాదనపరతయా వ్యాఖ్యేయం తథాహి సంవత్సరస్య రయిప్రాణ
మిధున నిర్వర్త్యత్యే రయిప్రాణరూపత్వం చ వక్తవ్యం తత్కథమితి పృచ్ఛతి (తత్కథ
మితి) తదవయవయోరనయోస్తద్రూపత్వం వత్తుం తయోః ప్రథమం ప్రసిద్ధిమాహ
(తస్యేతి) ప్రసిద్ధిమేవాహ (యాభ్యామితి) ఏవమపి కథం తయోస్తదాత్మకత్వమిత్యాహ
(కథమితి) దక్షిణాయనస్య రయిత్వం వత్తుం కర్మిణాం రయిరూపచంద్రనిర్వర్తకత్వ

రం—ప్రజయా కరిష్యామి' ఇతి విరక్తా ఋషయః కాయక్లేశాది లక్షణేన తపసా
స్త్రీసంగరాహిత్యలక్షణేన బ్రహ్మచర్యేణ ఆస్తిక్యబుద్ధిలక్షణయో శ్రద్ధయా ప్రత్యగాత్మ
విద్యయా పరమాత్మానముపాస్య అర్చిరాద్యుత్తరాయణేన "ఆదిత్యాచ్చంద్రమనం
చంద్రమసో విద్యుతం కత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మగమయ"తీత్యుక్తప్రకా
రేణ బ్రహ్మప్రాప్తిద్వారభూతమాదిత్యం అభిజయంతే - ప్రాప్నువంతీత్యర్థః అన్వేష్టవ్య
తయా నిర్దిష్టమాత్మానం స్తువన్ లేమామపునరావృత్తిం దర్శయతి (ఏతద్వై ప్రాణానా
మితి) ఆయతనశబ్దాపేక్షయా ఏతదితి నపునశలింగనిర్దేశః ప్రాణానాం - ప్రాణభృతా
మాయతనం ఆధారభూతం 'తద్యథా రథస్యాచేష నేమిరర్పితానాభావరాఅద్వితాః ఏవ
మేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞా మాత్రాన్వర్నితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణే అద్వితా' ఇతి

పునరావర్తంత ఇత్యేష నిరోధః.

౧౦

తదేష శ్లోకః.

పంచపాదం పితరం ద్వాదశాకృతిం దివఅవయః పరే అర్థే

శం—దిత్యమాత్మానం పాణిమభిపాప్నువంతి స హి సంవత్సరః కాలాత్పాదవిదుషాం నిరోధః తత్ తత్రాస్తిన్నర్థే ఏషశ్లోకః మన్తః.

౧౦

శం—పంచపాదం పంచర్తవః పాదా ఇవాస్య సంవత్సరాత్తన ఆదిత్యస్య

ఆ—మాహ (తలేతి) (లోకమితి) సోమరూపం శరీరమిత్యర్థః. తస్య కర్మకృతత్వం పునరావృత్త్య సాధయతి(కృతరూపత్వాదితి) రయిరూపచంద్రస్య దక్షిణాయనద్వారా ప్రాప్యత్వాత్తస్యాయనస్య కదంతర్భావ ఇతి వక్తుం తస్య కర్మభిః ప్రాప్యత్వమాహ (యస్తాదితి) ఏవం (చత)చేత్తస్య రయిత్వం సిద్ధమిత్యాహ (ఏషఇతి) (పితృయాశోప లక్షిత ఇతి)తత్పాప్య ఇత్యర్థః తతశ్చ తద్విశేషణస్యాయనస్యాపి రయిత్వమిత్యర్థః. ౧౦

ఆ—ఇదానీముత్తరాయణస్య ప్రాణత్వమాహ (అధేతి) ప్రాణరూపాదిత్య ప్రాపకత్వాదుత్తరాయణస్య తస్యాపి ప్రాణత్వమితి సంవత్సరస్య రయిప్రాణమిథునాత్ కత్వమితి తత్కార్యత్వం యుక్తమితి భావః. అస్య కర్మసాధ్యచంద్రవైలక్షణ్యమాహ (ఏతద్వా ఇతి) ఇతరత్సర్వం సమానం అస్తిన్నర్థే ఇతి సంవత్సరస్వరూపఇత్యర్థః. ౧౦

ఆ—(ఇయం కల్పనేతి) పంచథా కర్మసాధ్యచంద్రవైలక్షణ్యకల్పనేత్యర్థః

రం—పరమాత్మనశ్చకలచేతనాధారత్వోక్తేః ఏతత్పరాయణం పరమప్రాప్యమిత్యర్థః. ఏత స్మాన్న పునరావర్తంతే ఉపాసకా ఇతి శేషః ఉత్తరేణ మార్గేణ గతాః 'మాముపేత్య తు కాంతేయ పునర్జన్మ న విద్యత' ఇత్యుక్తరీత్యా పరమాత్మానం ప్రాప్య న నివర్తంత ఇత్యర్థః. (ఏష నిరోధః) ఏషః ప్రజాకామో వై ప్రజాపతిరితి ప్రాక్ ప్రజాపతిశబ్ద నిర్దిష్టః పరమాత్మా న్యం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తినిరోధకారీ అతస్తం పరమాత్మానం ప్రజాపతిశబ్దితం ప్రాప్తస్య తదుపాసకస్య అపునరావృత్తిరుపబద్ధత ఇతి భావః. అత్ర ఏష ఇత్యేతచ్ఛబ్దేన ప్రజాపతిపరామర్శాత్ అత్తనమన్విష్యేత్యాత్మశబ్దోపి ప్రజాపతి పరవిష. అతఏతత్సర్వమభిప్రేత్య సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాసార్థ్యైః 'తపసా బ్రహ్మ చర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయాత్తానమన్విష్యాదిత్యమభిజయంతే ఏతస్మాన్న పునరావర్తంత' ఇతి అర్పిరాదిగత్యా అపునరావృత్తి ప్రతిపాదనాత్ 'ప్రజాకామో వై ప్రజాపతి' రితి ప్రజాపతిశబ్దనిర్దిష్టః పరంబ్రహ్మేతి ప్రతిపాదితమితి ద్రష్టవ్యం (తదేష శ్లోకః) తత్ తస్మిన్ సంవత్సరాత్తని ప్రజాపతౌ వక్ష్యమాణశ్లోకఇత్యర్థః.

౧౦

రం—(పంచపాదం పితరమితి) వత్సరసంవత్సరపరివత్సరఇడావత్సరానువత్సర

పురిషిణం అథేమే అన్య ఉపరే విచక్షణం సప్త చక్రే

శం—తైరసౌ పాదైరివద్దుభిర్వర్తతే హేమన్తశిరౌవేకికృత్యేయం కల్పనా పితరం
సర్వస్యజనయితృత్వాత్పితృత్వం తస్య ద్వాదశమాసాః ఆకృతయః అవయవాః ఆకరణం
వా అవయవీకరణసన్య ద్వాదశమాసైః తం ద్వాదశాకృతిం దివః - ద్యులోకాత్పరే
ఊర్ధ్వే అర్ధే - స్థానే తృతీయస్యాం దివీతిర్థః పురిషిణం - పురిషవన్తం ఉదకవన్త
మాహుః కాలవిదః అథ తమేవాన్యే ఇమే ఉపరే కాలవిదః విచక్షణం నిపుణం
సర్వజ్ఞం సప్తచక్రే సప్తమాయూపే చక్రే సతతం గతిమతి కాలాత్పని షడరే
షడృతుమతి ఆహుః సర్వమిదం జగత్కథయన్త్యర్పితం అరాజవ రథనాభౌ నివిష్టమితి
యది పంచపాదో ద్వాదశాకృతిః యది వా సప్తచక్రః షడరః - సర్వథాపి సంప

టి—(జనయితృత్వాదితి) సంవత్సరాత్త కాలస్య సర్వజనకత్వాదితర్థః. సమానాధికరణ
బహువ్రీహితయా వ్యాఖ్యాయ వ్యధికరణబహువ్రీహిర్వేత్వాహ (ఆకరణం వేతి)
(అవయవి(వీ)కరణమితి) అవయవిత్వేన కరణమిత్యర్థః షడ్వద్యయేష్యేకవివార్థః
(ద్యులోకాదితి) ఆకాశరూపాదంతరిక్షలోకాదిత్యర్థః. అన్యథా స్వర్గలోకాత్పరస్య
చతుర్థత్వేన తృతీయస్యామిత్యనన్వయాపత్తేః (ఉదకవన్తమితి) 'ఆదిత్యాజ్ఞాయతే
వృష్టి'రితి స్మృతీరిత్యర్థః. అన్యే ఇత్యన్య పూర్వార్థగతేనాచురిత్యనేన సంబంధః. ఉ
ఇతి తు శబ్దసమానార్థో నిపాతః. పరేతు తమేవ విచక్షణమాచురిత్యన్వయః. కిమా
చురిత్యతాహ (సప్తచక్ర ఇతి) తస్మిన్విచక్షణే సప్తచక్రాద్యాత్త కే సర్వమిదం జగదర్పిత
మిత్యాచురిత్యర్థః. మతద్వయేపి కీడ్మశోర్ధభేద ఇత్యత ఆహ (యదీతి) పూర్వమతే
ఋతూనాం పాదత్వకల్పనయా మాసానామవయవత్వకల్పనయా ఆదిత్యాత్త నా సంప
త్సరః కాలవివోక్తః. ద్వితీయే తు హేమన్తశిరౌ పృథక్పృథక్ షష్టామృతూనామ
రత్వకల్పనయా సంవత్సరస్య పరివర్తనగుణయోగేన చక్రత్వకల్పనయా కాలప్రాధా

రం—రూపాః పంచపాదాః యస్య సః పంచపాదః అథ వా హేమన్తశిరయోరేకికర
ణాల్ షడృతవః పంచర్తవస్సంపద్యతే తే పాదాః యస్య సః తం పితరం సర్వస్య జనకం
ద్వాదశాకృతిం ద్వాదశమాసాకృతిం దివః స్వర్గాల్ పరే పరస్మిన్నర్ధే స్థానే పురిషిణం
పురిషశబ్దేన స్వర్గభూమిసన్నిహితం బ్రహ్మాండగోళకావరణముచ్యతే సోఽస్య స్థానత్వే
నాస్తీతి పురిషిణమాచురిత్యన్వయః అథ శబ్దః షట్కారపరిగ్రహే ఉత్పన్నః అపధారణే
పరశబ్దఉత్పన్నవచనః పూర్వోక్తేభ్యః అన్యే ఉత్పన్నాః ఇమే కాలతత్వవిదః
ఆదిత్యాదిగ్రహసప్తకలక్షణచక్రయైక్తే ఋతులక్షణారమల్యయైక్తే సంవత్సరాభ్యే

షడరతవలరర్పితమితి.

౧౧

మాసో వై ప్రజాపతిస్తస్య కృష్ణపక్ష ఏవ రయిః శుక్లః

శం—త్సరః కాలాత్తా ప్రజాపతిశ్చంద్రాదిత్యలక్షణోపి జగతః కారణమ్.

౧౧

శం—యస్మిన్నిదం శ్రితం విశ్వం సవిత ప్రజాపతిస్సంవత్సరాభ్యుః స్వాః
యవే మాసే కృత్వః పరిసమాప్యతే. మాసో వై ప్రజాపతిః యథోక్తలక్షణవిః
మిథునాత్తకః తస్య మాసాత్తనః ప్రజాపతేరేకో భాగః కృష్ణపక్షో రయిః అన్నః
చంద్రమాః అపరో భాగశ్శుక్లః శుక్లపక్షః ప్రాణః ఆదిత్యోద్భూతాగ్నిః యస్తాచ్చుక్ల
పక్షాత్తానం ప్రాణం సర్వమేవ వశ్యంతి తస్మాత్ప్రాణదర్శన ఏతే ఋషయః కృష్ణపక్షే
పీష్టిం యాగం కుర్వంతః శుక్లపక్షఏవ కుర్వంతి. ప్రాణవ్యతిరేకేణ కృష్ణపక్షస్తైర్ను

ఆ—స్యేన సర్వాశ్రయత్వేన చ స ఏవోక్తః. పక్షద్వయేపి గుణభేదేన కల్పనాభేదేన
చ భేదః. న ధర్మి భేద ఇత్యర్థః.

౧౧

ఆ—కారణత్వేన్లోకోక్తం జగదాశ్రయత్వం హేతుమాహ (యస్మిన్నితి)
సంవత్సరస్యాపి మాసాహారాశ్రయవ్యతిరేకేణౌపధ్యాదిజనకత్వాభావాత్తస్య మాసా
ద్యాత్తకత్వమాహ (స ఏవేతి) (యథోక్తేతి) సంవత్సరయాపి రయిప్రాణమిథు
నాత్తకఇత్యర్థః శుక్లకృష్ణయోరపి దర్శనార్థమాసాదికర్తామహాసదర్శనాత్ తస్మాదేతే
ఋషయ ఇత్యాదివాక్యమపచపన్నమిత్యాశంక్య శుక్లస్య ప్రాణాత్తత్వజ్ఞానస్తుతిపర
తయా గాత్రపక్షే (యస్తాదితి) యస్తాత్ప్రాణం సర్వమేవ సర్వాత్తకమేవ వశ్యంతి
యస్తాచ్చ ప్రాణవ్యతిరేకేణ కృష్ణపక్షస్తైర్ను దృశ్యతే తస్మాదిత్యన్వయః ప్రాణస్య శుక్ల
పక్షాత్తకత్వాత్కృష్ణపక్షాదిసర్వజగతః ప్రాణాత్తత్వాత్ప్రాణద్వారా కృష్ణపక్షస్యాపి
శుక్లపక్షత్వే సతి కృష్ణే కుర్వంతోపి ప్రకాశాత్తకే శుక్లఏవ కుర్వంతీతి శుక్లపక్షే
ప్రాణత్వజ్ఞానస్య స్తుతిత్యర్థః. ఏతత్తునిత్యర్థమేవ జ్ఞానరహితాన్నిందతి (ఇతరేవీతి)
యే తు సర్వాత్తానం ప్రాణం న వశ్యన్త్యిజ్ఞత్వాత్ లేమాం శుక్లపక్షః ప్రాణత్వేనా
జ్ఞాయమానత్వాదజ్ఞానాత్తకస్యైవ కృష్ణపక్షత్వమాపద్యతే. అతశ్శుక్లే కుర్వంతోపి

రం—రథే జగత్సర్వం విచక్షణం కుశలం నిశ్చలం యథా భవతి తథా అర్పిత
మిత్యాహుః.

౧౧

రం—యథా సంవత్సరో రయిప్రాణాత్తనా విభక్తః ఏవం మాసోపి విభక్త
ఇత్యుపాసనార్థం ప్రదర్శయతి (మాసో వై ప్రజాపతిరితి) స్వప్రోధః (తస్మాదేతే ఇతి)
యస్తాత్ శుక్లః పక్షః ప్రాణతయా ఉత్కృష్టః తస్మాదృషయః అతీన్నియార్థద్రష్టా

ప్రాణస్తస్థాదేతే ఋషయశ్శుక్లః ఇన్ద్రియే కుర్వంతీతరఞ్చత
రస్మిన్.

౧౨

అహోరాత్రో వై ప్రజాపతిస్తస్యాహరేవ ప్రాణో రాత్రి
రేవ రయిః ప్రాణం వా ఏతే ప్రస్కందంతి, యే దివా
రత్యా సంయుజ్యంతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్యద్రాత్రే
రత్యా సంయుజ్యంతే

౧౩

శం—దృశ్యతే యస్తాత్ ఇతరే తు ప్రాణం న వశ్యంతీత్యదర్శనలక్షణం కృష్ణాత్మాన
మేవ వశ్యంతి ఇతరే ఇతరస్మిన్ కృష్ణపక్షవివ కుర్వంతి శుక్లే కుర్వన్తోసి.

౧౨

శం—సోషి మాసాత్ ప్రజాపతిః స్వావయవేఽహోరాత్రే పరిసమాప్యతే
పూర్వవత్ తస్యాప్యహరేవ ప్రాణః ఆత్మాఽగ్నిః రాత్రిరేవ రయిః పూర్వవత్ ప్రాణ
సుహరాత్మానం వై ఏతే ప్రస్కందంతి నిర్గమయంతి శోషయంతి వా స్వాత్మనో విచ్ఛి
ద్యాపనయంతి కే యేది వా అహని రత్యా రతికారణభూతయా సహస్త్రియా సంయు
జ్యంతే మైథునమాచరంతి మూఢాః యతఏవం తస్మాత్తన్న కర్తవ్యమితి ప్రతిషేధః
ప్రాసంగికః యద్రాత్రే సంయుజ్యంతే రత్యా ఋతే బ్రహ్మచర్యమేవ తదితి ప్రశస్త
త్వాదృతే భార్యాగమనం కర్తవ్యమితి ఆయమపి ప్రాసంగికో విధిః.

౧౩

౩—అదర్శనాత్త కత్వాత్ప్రకాశరహితే కృష్ణవివ కుర్వంతీతి తే నింద్యస్తభిశ్చర్థః. ఉక్త
మథం శ్రుత్యాపూఢం కరోతి (ఇతరఞ్చతి.)

౧౨

ఆ—(రయిః పూర్వవదితి) రయిరన్నం చంద్రమా ఇత్యర్థః అహ్నిః ప్రాణ
శ్చోష్ణీప్రసంగాదహ్ని మైథునం నిషేధతి (ప్రాణమితి.)

౧౩

౪—రస్నరేవేసి శుక్లపక్షవివ శోభనాని కర్తాణి కుర్వంతి ఇతరే అన్యషయః అప్రా
ణతయా అసారభూతే కృష్ణపక్షే కుర్వన్తీత్యర్థః.

౧౨

౪—అముమేవ విభాగం అహోరాత్రేసి ఉపాసనాయ దర్శయతి (అహో
రాత్రో వై ప్రజాపతిరితి) స్పష్టార్థః (ప్రాణం వా ఏతే ఇతి) యస్తాఢ్ధేతోరహ్నిః ప్రాణ
సూపత్వం ఆతఏవ రత్యా రత్యర్థం ప్రయోజనస్య హేతుత్వవివక్షయా తృతీయా. ప్రాణ
సూతేహి స్త్రీభిర్యే సంయుజ్యంతే తఏతే ప్రాణమేవ ప్రస్కందంతి ప్రకర్షణ శోష
యంతి ప్రాణాపచారాత్ప్రాణమేవ నిఘ్నంతీత్యర్థః. నను తస్మిన్ స్వయోషిద్గమనం
పూర్వైర్న కార్యమిత్యాశంక్య రాత్రే కార్యమిత్యాహ (బ్రహ్మచర్యమేవ తదితి)
త్యర్థం రాత్రే స్త్రీసంప్రయోగో బ్రహ్మచర్యమేవ మైథునమేవ న భవతీత్యర్థః తన్న
కోహయేతి యావత్.

౧౩

అన్నం వై ప్రజాపతిస్తతో హ వై తదేతస్తస్మాదిమాః

ప్రజాః ప్రజాయస్తే ఇతి.

౧౪

తద్యేహ వై తత్ప్రజాపతివ్రతం చరంతి తే మిథునము

శం—ప్రకృతం తూచ్యతే సోఽహోరాత్రాత్తకః ప్రజాపతిర్వీహీయవాద్య
న్నాత్తనా వ్యవస్థిత ఇత్యేవం క్రమేణాహోరాత్రప్రజాపతిరన్నే విపరీణమ్యతే
అన్నం వై ప్రజాపతిః కథం తతః తస్మాద్ధవై రేతః సృజీజం తత్ప్రజాకారణం తస్మాత్
యోషితి సిక్తాత్ ఇమాః మనుష్యాదిలక్షణాః ప్రజాః ప్రజాయంతే యత్ప్రప్తం
కుతోహ వై ప్రజాః ప్రజాయంత ఇతి తదేవం చంద్రాదిత్యమిథునాదిక్రమేణాహో
రాత్రాంతేనాన్నరేతోద్వారణేమాః ప్రజాః ప్రజాయంత ఇతి నిర్ణీతమ్. ౧౪

శం—తత్. తత్రైవం సతి యే గృహస్థాః హ వై ఇతి ప్రసిద్ధిస్తరణార్థా
నిపాతౌ తత్ప్రజాపతేర్వ్రతం ఋతౌ భార్యాగమనం చరంతి కుర్వంతి తేషాం దృష్ట

ఆ—(ప్రకృతమితి) కుతోహ వా ఇమాః ప్రజాః ప్రజాయంత ఇతి పృష్ట
మిత్యర్థః పూర్వోక్తం సర్వమేతదుపయోగితయోక్తం న తు సాక్షాత్ప్రకృతమితి భావః
(ఏవం క్రమేణేతి) రయిః ప్రాణసంవత్సరాదిక్రమేణ పరిణమ్య వీర్యద్యాత్మనా
వ్యవస్థితస్య అన్నం వై ప్రజాపతిః అన్నాత్తతో జాతః ప్రజాపతిత్వన్వయః
(కథమితి) అన్నరూపత్వేపి తస్య కథం ప్రజాజనకత్వమిత్యర్థః (తత ఇతి) భక్షితా
దన్నాదిత్యర్థః రేత ఇతి శోణితస్యాప్యుపలక్షణం తుల్యత్వాదితి. ౧౪

ఆ—ప్రజాపతివ్రతాచరణమాలే (జనా) జాదృష్టఫలం చంద్రలోకః
ప్రా(వ్యతే)ప్యేత మూర్ఖాణామపి ప్రసంగాదత ఆహ—(ఇష్టపూర్వేతి) (చాంద్రమసో

రం—నను ప్రకృతిపురుషకాలాత్తకం బ్రహ్మ కథం ప్రజానాముపాదాన
మిత్యుచ్యతే అన్నపరిణామభూతస్య రేతస ఏవ ప్రజోపాదానత్వదర్శనాదిత్యా
శంక్యాహ (అన్నం వై ప్రజాపతిరితి) అన్నావస్థం తదుత్పన్నరేతోఽవస్థం చ యతః
ప్రజాపతిశబ్దితం బ్రహ్మైవ ఆతః ప్రకృతిపురుషసంవత్సరమాసాదికాలాన్నరేతోఽవస్థా
రూపాద్భిన్నాణస్సర్వాః ప్రజాః ప్రజాయంత ఇతి ప్రజాపతిశబ్దితస్య బ్రహ్మణ ఉపా
దానత్వముపపద్యత ఇతి భావః. ౧౪

రం—తత్ప్రసింగాదముముక్షునిందాపూర్వకం ముముక్షూక్ స్తౌతి (తద్యేహ
వై ప్రజాపతివ్రతం చరంతితి) తస్మాద్యే అన్నం వై ప్రజాపతిరితి ప్రజాపతిశబ్దితస్యా
న్నస్య వ్రతం భక్షణం వ్రతత్వేనానుతిష్ఠన్తి యేఽన్నభక్షణశీలాః బ్రహ్మచర్యరహితాః
తనీవ ప్రజా ఉత్పాదయంతే ఏషబ్రహ్మలోకః పుత్రపశ్వాదిలక్షణః కార్యభూత

త్వాదయంతే, తేషామేవైష బ్రహ్మలోకో యేషాం
తపో బ్రహ్మచర్యం యేషు సత్యం ప్రతిష్ఠితమ్.

౧౫

తేషామసౌ విరజో బ్రహ్మలోకో

శం—ఫలమిదం కిం తే మిథునం పుత్రం దుహితరం చోత్పాదయంతే అదృష్టం చ
ఫలమిష్టాపూర్తదత్తకారిణాం తేషామేవ విషః యశ్చాంద్రమసో బ్రహ్మలోకః పితృ
యాణలక్షణః యేషాం తపః స్నాతకవ్రతాదీని బ్రహ్మచర్యం ఋతోరన్యత్ర మైథునా
సమాచరణం బ్రహ్మచర్యం యేషు చ సత్యం అనృతవర్జనం ప్రతిష్ఠితం అవ్యభిచారి
తనూ వర్తతే.

౧౫

శం—యస్తు పునరాదిత్యోపలక్షితఉత్తరాయణః ప్రాణాత్తభావో విరజః
శుద్ధః న చంద్రబ్రహ్మలోకవద్రజస్వలో వృద్ధిక్షయాదియుక్తః అసౌ కేషాం తేషా
మితి ఉచ్యతే యథా గృహస్థానామనేకవిరుద్ధసంవృషహారప్రయోజనవత్త్వాజ్ఞింహం
కాటిల్యం వక్రభావోఽవశ్యంభావి తథా న యేషు జింహం యథా చ గృహస్థానాం
క్రీడాదినిమిత్తమనృతమవర్జనీయం తథా న యేషు తత్ తథా మాయాగృహస్థానా

ఆ—బ్రహ్మలోకఇతి) అపరబ్రహ్మణః ప్రజాపతేరంశత్వాద్రయిరూపస్య చంద్రస్య
బ్రహ్మలోకత్వమిత్యర్థః ఇష్టాదికారిణాం తపఆదికమపి చంద్రలోకప్రాప్త్యర్థమపేక్షిత
మిత్యత ఆహ (యేషాం తప ఇతి.)

౧౫

ఆ—తేషామసౌ విరజిత్యాదివాక్యం వ్యాచక్షే (యస్త్యితి) (ఉత్తరాయణ
ఇతి) తేన ప్రాప్య ఇత్యర్థః ప్రాణాత్తభావః అపరబ్రహ్మతయావస్థానమిత్యర్థః (అసౌ
కేషాం తేషామితి) తేషామసౌ విరజ ఇత్యత్ర తేషామిత్యనేన కేషాం నిర్దేశ ఇతి
ప్రశ్నార్థః నయేషు జింహమిత్యత్ర జింహాదిశబ్దం వ్యతిరేకప్రదర్శనేన వ్యాచక్షే

రం—బ్రహ్మరూపో లోకస్తేషామేవ న త్వాత్తకామానామితి భావః (యేషాం తపో
బ్రహ్మచర్యమితి)యేషాం కాయశోషణాభ్యం తపః న భక్షణశీలతా మైథునవర్జం యేషు
చ సత్యవచనం ప్రతిష్ఠితం యేషు చ 'మనస్సన్యత్ వచస్సన్యత్ కర్మణ్యన్యత్ దురా
త్తనా'మిత్యుక్తకాటిల్యలక్షణం జింహత్వం నాస్తి భూతాహితమనస్యవచనం నాస్తి
తేషామసౌ విరజః నిర్దోషః బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః పరబ్రహ్మరూపం ఫల
మిత్యర్థః తథైవ వ్యాసాద్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వివృతత్వాదితి ద్రష్టవ్యం ఇతి
శబ్దః ప్రతిపచనసమాప్తా.

౧౫

నయేషు జింహమనంతం న మాయాచేతి.

౧౬

ఇతి ప్రథమః ప్రశ్నః.

శం—మిష న యేషు విద్యతే మాయానామ బహిరన్యథాత్వానం ప్రకాశ్యాన్యతై
కార్యం కరోతి సా మాయా మిథ్యాచారరూపా మాయేత్యేవమాదయో దోషా యేవ
ధికారిషు బ్రహ్మచారివానప్రథభిక్షుషు నిమిత్తాభావాన్న విద్యంతే. తత్సాధనాః
రూపేణైవ లేషామసౌ విరజో బ్రహ్మలోక ఇత్యేషా జ్ఞానయుక్తకర్తవతాం గః
పూర్వోక్తస్తు బ్రహ్మలోకః కేవలకర్మిణాం చంద్రలోక ఇతి.

౧౭

ఇతి శ్రీ గోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశంకరభగవత్స కృతౌ ప్రశోపనిషద్భాష్యే

ప్రథమప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ—(యథేత్యాదినా) మాయాగ్రహణం తాదృశానాం దోషాణాముపలక్షణమి
వదక్ వాక్యార్థం సంగృహ్య దర్శయతి (మాయేత్యేవమితి) (భిక్షుష్వితి) పరమహం
స్యతిరిక్తానాం కుటీచ (కాదీనాం) రాణాం గ్రహణం లేషాం బ్రహ్మలోకాదపి విర
జేన తత్రానర్థిత్వాత్ ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఇత్యేషేతి.)

౧౮

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతౌ ప్రశోపనిషద్భాష్యటీకాయాం

ప్రథమప్రశ్నభాష్యటీకా

రం—రంగరామానుజీయం నాస్తి.

౧౯

ఇతి ప్రశోపనిషద్భాష్యే ప్రథమప్రశ్నభాష్యమ్.

అథ ప్రశ్నోపనిషది

ద్వితీయః ప్రశ్నః.

గారి: ఓమ్:—

అథ హైనం భార్గవో వైదర్భిః సప్రచ్ఛ, భగవత్
కత్యేవ దేవాః ప్రజాం విధారయంతే కతరవతత్ప్రకా

శం—ప్రాణోత్తా ప్రజాపతిత్యుక్తం తస్య ప్రజాపతిత్వమత్తృత్వం చాస్మిక్
‘శరీరేఽవధారయితవ్యమిత్యయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే అథ అనంతరం మా కిల ఏనం
భార్గవో వైదర్భిః సప్రచ్ఛ హే భగవత్ కత్యేవ దేవాః ప్రజాం శరీరలక్షణాం
విధారయంతే విశేషేణ ధారయంతే కతరే బుద్ధింద్రియకర్తేంద్రియవిభక్తానామే

ఆ—ప్రశ్నాంతరస్యైతేన ప్రశ్నేన సంకతిమాహ (ప్రాణోత్తేతి) (అవధారయ
కవ్యమితి) అత్తా విశ్వస్య సప్తతిరిత్యత్వత్వస్య ఏహేఽగ్నిస్తవతీత్వారభ్య ‘అరాజవరథ
నాభా ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్ ప్రజాపతిశ్చరసి గర్భే త్వమేవ ప్రతిజాయస్’
ఇత్యాదినా చ ప్రజాపతిత్వస్యోత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇదముపలక్షణం
పూర్వం గతిశ్రవణేన విరక్తస్యాపి చిత్రైకాగ్నిం వినా వక్ష్యమాణాత్ప్రజ్ఞానాసిద్ధేస్త
దర్థం మందానాం ఫలవిశేషార్థం చ ప్రాణోపాసనార్థం ప్రశ్నద్వయారంభః
తత్రాపి శ్రేష్ఠత్వాత్ప్రత్యప్రజాపతిత్వాదిగుణనిర్ధారణార్థం ద్వితీయః ప్రశ్నః తదు
త్పత్త్యాదినిర్ధారణపూర్వకం తదుపాసనవిధానార్థం తృతీయః ప్రశ్న ఇత్యపి ద్రష్టవ్యం
ప్రజాశబ్దేన శరీరమేవ గృహ్యతే న జీవః తస్య ప్రాణధారకత్వేన తద్ధార్యత్వాభావాది
త్యాహ (శరీరేతి) విభక్తానామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ (స్వమాహత్వభ్యావసమితి) అవ
కాశదానాదికమాకాశాదీనాం మాహత్వ్యం తస్య భ్యావసం తస్య లోకాత్ ప్రతి

రం—దేహేంద్రియమనఃప్రాణాదివిలక్షణప్రత్యగాత్మకోధనాయ ప్రశ్నా
వతారయతి ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః ఉత్తరేషు ఖండేషు ప్రత్యగాత్మా విశోధ్యత
ఇతి (అథ హైనమితి) కఠంభిప్రశ్నానంతరం పిచ్చలాదం భార్గవో వైదర్భిః పృష్టవాక్
మితి (భగవన్నుతి) హే భగవత్ కింసంఖ్యాకా దేవాః స్థావరజంగమాత్మికాం

శయంతే కః పునరేషాం పరిష్కరితి.

తస్మై స హోవాచాకాశో హ వా ఏష దేవో వాయు

శం—తత్ప్రకాశనం స్వమాహత్వ్యప్రఖ్యాపనం ప్రకాశయంతే శోసా పునరేషాం పరిష్కరితి. ప్రధానః కార్యకారణలక్షణానామితి.

శం—ఏవం పుష్టవలే తస్మై స హోవాచ ఆకాశో హ వా ఏష దేవో వాయుర్గ్ని రాషః పృథివీత్యేతాని పంచమహాభూతాని శరీరారంభకాణి వాస్తవశ్చ త్సుక్ష్మోత్తమిత్యాదీని కర్తేంద్రియబుద్ధీంద్రియాణి చ శరీరం ధారయంతే తస్మాదే కర్తేంద్రియబుద్ధీంద్రియాణి శరీరే స్వమాహత్వ్యప్రఖ్యాపనం ప్రకాశయంతే కారణలక్షణాః కరణలక్షణాశ్చ లే దేవా ఆత్మనో మాహత్వ్యం ప్రకాశ్యాభివదంతి స్వమానాః శ్రేష్ఠతాయై కథం వదంతి వయమేతద్బాణం శరీరం కార్య(క)కారణసంఘా

ఆ—ప్రకటనం తత్ప్రకాశయంతే కుర్వంతీత్యర్థః పాకం పచతీతి వత్ అవకాశదనాదికం స్వస్వకార్యం సర్వలోకప్రకటనం యథా తథా కతరే కుర్వంతీత్యర్థః.

ఆ—(ఏష దేవ ఇతి) పక్ష్యమాణాభివదనాదివ్యవహరసిద్ధ్యర్థం చేతనత్వ సంభావయతుం దేవ ఇతి విశేషణమ్ అభిమానివ్యవదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి న్యాయేనాకాద్యభిమానిదేవతాగ్రహణార్థం తచ్చ విశేషణం వాయోదివ్యసి సర్వసంబద్ధతే వాగ్గ్రహణం కర్తేంద్రియోపలక్షణార్థం చక్షురాదిగ్రహణం జ్ఞానేంద్రియోపలక్షణార్థమితి మత్వాహ (కర్తేంద్రియేతి) కార్యలక్షణాః శరీరాకారేణాకాశాదయః కరణలక్షణాని ఇంద్రియాణి (మాహత్వ్యమితి) ఆకాశాదీనామలక్షణానాదిరూపం శరీరధారణైకదేశాత్మకం ప్రకాశ్యం స్వకార్యం ప్రకాశ్య సంప్రకటం యథా తథా కృత్వా అభివదంతి అభితః సర్వతః కృత్వం శరీరధారణ

రం—ప్రజాం బిభృతి తేషేషు దేవేషు కతరే దేవాః ఏతత్ శరీరం తత్ప్రకారప్రకాశయంతే కః పునరేషాం శ్రేష్ఠ ఇతి.

రం—(తస్మై సహోవాచ) శుష్టార్థః ముఖ్యప్రాణస్త్రివ ధారకత్వప్రకాశక శ్రేష్ఠత్వాని పక్ష్యమాఖ్యాయికామాహ (ఆకాశో హ వా ఇతి హవాఇతి ప్రసిద్ధ్యతిశా ఏషః ప్రసిద్ధః ఆకాశః దీప్యతి గచ్ఛతీతి దేవః గమనశీలః తాదృశోవాయుశ్చగ్నిరా పృథివీ వాక్ శబ్దేన కర్తేంద్రియాణి సర్వాణ్యుపలక్ష్యంతే. చక్షుశ్చోత్తమజ్ఞానేంద్రియాణి (లే ప్రకాశ్యాభివదంతీతి) ఆకాశాదయస్సర్వే మిళిత్యా పురోపగ్తి శరీరప్రదర్శ్య అభితః స్థిత్యా వదన్తిస్త్వ ఏమితి వయం బాణవత్ సంచారశీలమేతత్ పు

రగ్నిరాపః పృథివీవాజ్ఞనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రం చ తే ప్రకా
శ్యాభివదంతి వయమేతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామః. ౨

తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ, మా మోహమాపద్యథాహ
మేవైతత్ పంచధాత్మానం ప్రవిభజ్యైతద్బాణమవష్టభ్య
విధారయామితి 3

తేఽశ్రద్ధధానా బభూవుః సోభిమానాదూర్ధ్వముత్కా
మత ఇవ తస్మిన్నుత్కామత్యథేతరే సర్వపవోత్కా

—మవష్టభ్య ప్రాసాదమివ స్తంభాదయోఽవిశిథిలీకృత్య విధారయామః విస్పష్టం
యామః మయైవైకేనాయం సంఘాతో ధ్రియత ఇత్యేకైకస్యాభిప్రాయః. ౨

శం—తానేవమభిమానవతో పరిష్ఠః ప్రాణః ముఖ్య ఉవాచ ఉక్తవాన్ మా
సం మోహమాపద్యథ అవిచేకతయాభిమానం మాకురుత యస్మాదహమేవైతద్బాణ
వష్టభ్య విధారయామి పంచధా ఆత్మానం ప్రవిభజ్య ప్రాణాదివృత్తిభేదం న్వస్య
త్వా విధారయామితి. 3

శం—ఇత్యుక్తవతి చాస్మింస్తే అశ్రద్ధధానాః అప్రత్యయవతో బభూవుః
మేతదేవమితి స చ ప్రాణస్తేషామశ్రద్ధధానతామాలక్ష్యాభిమానాదూర్ధ్వముత్కా

—ప్రత్యేకం వయమేవ కుర్వ ఇతి వదంతీత్యర్థః (బాణమితి) బాతీతి బవయారభేదా
త్రి కుత్తితం గంధం వహతీతి వా వినాశం గచ్ఛతీతి వా దేశాద్దేశాంతరం గచ్ఛ
వా బాణం బాణమివ బాణం కార్యకరణసంఘాతం శరీరమిత్యర్థః. ౨-3

ఆ—(కథమేతదేవమితి) ఏతత్తు అహమేవైతదిత్యాద్యుక్తం ఏవం యథా

—వర్తిశరీరమవలంబ్య విధారయామః అపకాశాదివివిధకార్యక్షమతయా ధార
ామ ఇత్యర్థః. ౨

రం—(తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ) ముఖ్యః ప్రాణ ఉవాచేత్యర్థః కిమితి (మా
హమాపద్యథేతి) హే ఆకాశాదయః ఈదృశీం వివరీతబుద్ధిం మా గచ్ఛథ అహ
వాత్మానం ప్రాణాపానవ్యాసనసూనోదానరూపేణ పంచధా విభజ్య ధారయామితి
ంపదతో ముఖ్యప్రాణస్వాయం భావః హే ఆకాశాదయః భవంతః ఆకాశాది
తిస్సికకార్యక్షమాః అహం తు భవతామసి కార్యనిమిత్తత్వాద్భవత్కార్యక్షమః
నూఽక్రియమాణే జీవనే తు భవత్సు న తోపి క్షమ ఇతి. 3

రం—(తేఽశ్రద్ధధానా ఇతి) తే తద్వాక్యే విశ్వాసం న కృతనస్తః తతః సః

మంతే తస్మిన్ శ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వవప ప్రతిష్ఠంతే
తద్యథా మక్షికా మధుకరరాజానముత్కామంతం
సర్వా ఏవోత్కామంతే తస్మిన్ శ్చ ప్రతిష్ఠమానే
సర్వావప ప్రాతిష్ఠంత ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం
చ తే ప్రీతాః ప్రాణం స్తున్వన్తి
ఏషోగ్నిస్తవత్యేష సూర్య ఏష పర్జన్యో మఘవానేష

శం—మత ఇవ ఉత్కామతీవ ఇదముత్కామంతవానివ సరోహన్నిరపేక్షః తస్మిన్
త్కామతి యద్వైత్తం తద్వైత్తంతేన ప్రత్యక్షీకరోతి తస్మిన్నుత్కామతి సతి
అనంతరమేవేతరే సర్వవప ప్రాణాశ్చక్షురాదయ ఉత్కామస్తే ఉత్కామః
ఉచ్చక్రమః తస్మిన్ శ్చ ప్రాణే ప్రతిష్ఠమానే తూష్టిం భవతి అనుత్కామతిః
సర్వవప ప్రతిష్ఠంతే తూష్టిం వ్యవస్థితా అభూవత్ తద్యథా లోకే మక్షికాః మ
కరాః స్వరాజానం మధుకరరాజానముత్కామంతం ప్రతి సర్వా ఏవోత్కా
మంతే తస్మిన్ శ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వావప ప్రాతిష్ఠంతే ప్రతిష్ఠన్తి యథాయ
దృష్టావః ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రం చేత్యాదయస్తే ఉత్సృజ్యాశ్చదధానత
బుద్ధ్యా ప్రాణమాహత్వ్యం ప్రీతాః ప్రాణం స్తువంతి.

శం—కథం ఏషః ప్రాణోగ్నిస్తంస్తవతి జ్వలతి తదైష సూర్యస్సన్పికాశ

ఆ—భూతం కథమిత్యర్థః (ఉత్కామంతవానివేతి) అత్యంతోత్కామంత్యభావాదివశ
(నిరపేక్ష ఇతి) స్వయమేవేత్యర్థః (దృష్టాస్తేనేతి) తద్యథేతి వక్ష్యమాణేనేత్యర్థః.

ఆ—(సూర్యస్సన్పితి) తపతీత్యనుమంగః సంతాపయతీత్యర్థః (అవహప్రవః

రం—ప్రాణః ఏషాం గర్వమవలోక్య అహజ్కారావేకాత్ అష్టోత్తరశతమర్కస్థానాః
ముపరి స్వసామర్థ్యం ప్రకటయితుం స్వస్థానాతిగించిదుడచలదివ ఇవశబ్దః అల్ప
సాక్షాదుత్క్రమణే అప్రతిసమాధేయశ్చరీరవివాశస్సాన్యదితి మత్వా ఉత్క్రమణవి
కృతవానితి భావః. తస్మిన్ ముఖ్యప్రాణే ఉత్కామతి ఇతరే సర్వే ప్రాణా ఉదక్రామః
తస్మిన్స్తు ప్రతిష్ఠమానే సర్వవప ప్రతిష్ఠంతే ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రం చ యః
మధుకరమక్షికాస్తత్ర శ్రేష్ఠం మక్షికాముత్కామంతీమనుత్కామంతి ప్రతి
తాయాం తస్యాం స్వయం ప్రతిష్ఠితా భవన్తి ఏవం వాగాద్యాః పాణ్యాః ప్రాణా
విధాయినో భవంతీత్యర్థః (తే ప్రీతా ఇతి) ముఖ్యప్రాణమాహత్వ్యదర్శనప్రీతా వా
ద్యాః ప్రాణా ముఖ్యప్రాణం తుష్టుపురిత్యర్థః. సౌతేర్యత్యయాత్ శ్నుః.

రం—స్తుతి మేవాహ(ఏషోగ్నిస్తవతీతి)ఏషః ముఖ్యప్రాణః అగ్నిరూపేణ తవ

వాయుః ఏష పృథివీ రయిర్దేవః సదసచ్చామృతం చ యత్. ౫

అరా ఇవ రథనాభౌ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితం, ఋచో
యజుగ్ష్పి సామాని యజ్ఞః క్షత్రం బ్రహ్మ చ. ౬

ప్రజాపతిశ్చరసి గర్భే త్వమేవ ప్రతిజాయసే, తుభ్యం

శం—తక్షైష పర్జన్యస్సన్వర్షతి కించ మఘవాన్ ఇంద్రస్సస్పృజాః పాలయతి జిహ్వాం
సత్యమరతాంసి ఏష వాయురావహ ప్రవహాదిభేదః కించ ఏషపృథివీ రయిర్దేవః సర్వస్య
జగతో మూర్తం అనదమూర్తం చ అమృతం చ యద్దేవానాం స్థితికారణమ్. ౫

శం—కించ బహునా అరా ఇవ రథనాభౌ (శ్ర) శుద్ధాదినామాంతం
సర్వం శరీరం స్థితికాలే ప్రాణే ప్రతిష్ఠితం తథా ఋచో యజుగ్ష్పి సామానీతి
త్రివిధా మంత్రాః తత్సాధ్యశ్చ యజ్ఞః క్షత్రం చ సర్వస్య పాలయిత్వ బ్రహ్మ చ
యజ్ఞాదికర్తృకర్తృత్వేఽధిక్రృతం చైవైష ప్రాణస్సర్వమ్. ౬

శం—కించ యః ప్రజాపతిరసి సః త్వమేవ గర్భే చరసి పితౄర్తాతుశ్చ

ఆ—దీతి ఆవహాదయస్సప్త వాయు(గ)గుణాః తథాభూతస్సన్వేషూన్ జ్యోతిశ్చక్రా
దీంశ్చ వహతీతి శేషః ఏష దేవః పృథివీ సన్ సర్వస్య జగతో ధారయితా రయః
చంద్రస్సంతస్సర్వం పుష్టాతీత్యర్థః. ౫

ఆ—(శ్ర) శుద్ధాదీతి ప్రాణాచ్ఛుద్ధాత్ (ప్రాణాన్ శుద్ధాం) ఖం వాయు
జ్యోతిరాపఞ్చత్యాదినా వక్ష్యమాణహోదశకలాత్తక ఇత్యర్థః (బ్రహ్మ చేతి) బ్రహ్మణ
కాతీతిత్యర్థః చశబ్దార్థమాహ (యజ్ఞాదీతి) అధిక్రృతం సర్వమేవేత్యన్వయః. ౬

ఆ—(కించేతి) యః ప్రజాపతిః విరాట్ సోపి త్వమేవేత్యన్వయః పితౄగర్భే

రం—ఏషః ప్రాణవివ సూర్యః సర్వేషాం ప్రాణాయత్తస్థితకత్వాత్ యదధీనా యస్య
సత్తా తత్తదిత్యేవ గణ్యత ఇతి రీతిమనుసృత్య సామానాధికరణ్యవ్యవదేశః రయిర్దేవః
అబ్జుతో దేవః చంద్రమా ఇతి యావత్ సదసచ్ఛబ్దౌ పర్తమానావర్తమానపరా
ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షపరా వా ఘోలసూక్ష్మపరా వా చేతనాచేతనపరా వా అమృతశబ్దో
మాక్షపరః తస్మాసి తదధీనత్వాదితి భావః. ౫

రం—(అరా ఇవేతి) చక్రస్య నాభినేమ్యారంతరాళవర్తినీ కాష్ఠాని అర
శబ్దేనోచ్యంతే చక్రమధ్య ప్రదేశో నాభిశబ్దేనోచ్యతే యథా అరా నాభావర్షితాః
ఏవమస్మిన్ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. సర్వశబ్దార్థం స్పష్టయతి (ఋచో
యజుగ్ష్పితి) అత్ర బ్రహ్మక్షత్రశబ్దః స్థావరజంగమాత్తకప్రాణిమాత్రోపలక్షకః. ౬

రం—ఏషమేవ ఇత్యంగుళ్యా నిర్దిశ్య పరస్పరం దర్శయిత్వా తద్గుణాన్ సంక్షి

ప్రాణప్రజాస్త్విమా బలిం హరన్తి యః ప్రాణైః ప్రతితిష్ఠసి ౨
దేవానామసి వహ్నితమః పితృతృణాం ప్రథమా

శం—ప్రతి ప్రతిరూపస్య ప్రతిజాయనే ప్రజాపతిత్వాదేవ ప్రాగేవ సిద్ధం తపమాత్మ
పితృత్వం సర్వదేహదేహ్యకృతిచ్ఛన్న ఏకః ప్రాణః సర్వాత్మాసీత్యర్థః. తుభ్యం త్వద
(ర్థంయా)ర్థాయ ఇమాః మనుష్యాద్యాః ప్రజాస్తు హే ప్రాణ చక్షురాదిద్వారైర్బలిం
హరన్తి యస్తస్యం ప్రాణైశ్చక్షురాదిభిన్నహ ప్రతితిష్ఠసి సర్వశరీరేషు ఆతస్తుభ్యం బలిం
హరంతీతి యుక్తం భోక్తా హి య (త)స్త్వం తవైవాన్యపుర్వం భోజ్యం.

శం—కించ దేవానామిన్ద్రాదీనామసి భవసి త్వం వహ్నితమః హవిషాం
ప్రామయత్వతమః పితృతృణాం నాందీముఖే శ్రాద్ధే యా పితృభ్యో దీయతే స్వధా
న్నం సా దేవప్ర(ధా)దానమపేక్ష్య ప్రథమా భవతి తస్యా అపి పితృభ్యః ప్రామయతా
త్వమేవేత్యర్థః. కించ ఋషీణాం చక్షురాదీనాం ప్రాణానాం అంగిరసాం అంగిరస

ఆ—రేతోయాపేణ మాతుర్గర్భే పుత్రయాపేణ యశ్చరలి (పశ్చాత్త) యశ్చానయో
రేవ ప్రతిరూపస్య సదృశస్య ప్రజాయతే సత్వమేవప్రజాయస ఇత్యన్వయః. ప్రతి
శబ్దార్థ ఉక్తః ప్రతిరూపస్యన్తి. నను ప్రాణస్య పుత్రయావత్వమేవోక్తం న తు
పితృమాతృరూపత్వం తత్కస్తాత్ ఆత ఆహ (ప్రజాపతిత్వాదేవేతి) తస్య సర్వాత్మ
త్వాదిత్యర్థః నిష్క్రుష్టార్థమాహ (సర్వదేహేతి) అత్రాపి నిష్క్రుష్టార్థమాహ (భోక్తా
హితి) ఆతస్తువైవేత్యత్యబ్ధాధ్యాహరేణ యోజ్యమ్.

ఆ—(హవిషాం ప్రామయత్వతమ ఇతి) వహ్నిశబ్దో వహనాద్వహ్నిరితి యాగిక
ఇత్యర్థః (ప్రథమా భవతీతి) యజ్ఞాదిదేవకర్తృణి ప్రథమం నాందీముఖశ్రాద్ధస్యావశ్య
కర్తవ్యత్వాత్ ప్రథమేత్యర్థః (ఋషీణాం చక్షురాదీనామితి) ఋషగ తావతి ధాతో
ర్జ్ఞానార్థత్వాద్విపిశబ్దస్య జ్ఞానజనకచక్షురాద్యర్థత్వమిత్యర్థః. (అంగిరసభూతానామితి)
ప్రాణభావేఽంగానాం శోషదర్శనాత్తేజామంగిరసత్వమిత్యర్థః ముఖ్యప్రాణస్యాధర్వత్వం

రం—ర్త్య పశ్చాత్తమేవ ముఖ్యప్రాణమభిముఖీకృత్య స్తువన్తి (ప్రజాపతిశ్చరసీతి)
త్వం ప్రజానాం రక్షకస్య ప్రాణాదివాయురూపేణ గర్భే సంఛరసి తథా గర్భోత్పా
దకతయా తతోన్పకతయా చ పితృరూపవీవ వర్తమానః త్వముత్పాదకత్వప్రాతిలోమ్యేన
పుత్రాదిరూపేణ జాయనే హే ప్రాణ స్థావరజంగమాత్మికా ఇమాః ప్రజాస్తుభ్యం
త్వదర్థాః త్వచ్ఛేషభూతాః యతో బలిం అన్నాదికం లే ఉపహరన్తి యస్తస్యం ప్రాణ
నాదివ్యాపారైశ్చర్వత్ర ప్రాణిషు ప్రతిష్ఠితోఽసీత్యర్థః.

రం—(దేవానామసితి) వహ్నితమః హవిషాం వాహకతమః (పితృతృణామితి)

స్వధా, ఋషీణాం చరితం సత్యమథర్వాంగిరసామసి. ౮
 ఇంద్రస్త్వం ప్రాణ తేజసా రుద్రోసి పరిరక్షితా,
 త్వమస్తరిక్షే చరసి సూర్యస్త్వం జ్యోతిషాం పతిః ౯
 యదా త్వమభివర్ష స్యధేమాః ప్రాణతే ప్రజాః,
 ఆనంద రూపా స్తిష్ఠన్తి కామాయాన్నం భవిష్యతీతి. ౧౦

శం—భూతానామధర్వణాం 'తేమమేవ ప్రాణో వాధర్వా' ఇతి శ్రుతేః చరితం చేష్టితం సత్యం అవితథం దేహధారణాద్యుపకారలక్షణం త్వమేవాసి. ౮

శం—కించ ఇంద్రః పరమేశ్వరస్త్వం హే ప్రాణ తేజసా వీర్యేణ రుద్రోసి (సం) హరక్ జగత్ స్థితౌ చ పరిసమంతాద్రక్షితా పాలయితా పరిరక్షితా త్వమేవో జగత్సాని మ్యేన రూపేణ త్వమస్తరిక్షేఽజస్రం చరసి ఉదయాస్తమయాభ్యాం సూర్య స్త్వమేవ చ సర్వేషాం జ్యోతిషాం పతిః. ౯

శం—యదా వర్షణ్యో భూత్వాభివర్షసి త్వం అథ తదాన్నం ప్రాప్యేమాః ప్రజాః ప్రాణతే ప్రాణచేష్టాం త్వం పరిరక్షితా అథవా ప్రాణ తే తవ ఇమాః ప్రజాః స్వాత్మభూతాస్తద్దత్తం సంవర్తితాస్తద్దత్తం దదర్శనమాత్రేణ చానందరూపాః సుఖం ప్రాప్తా ఇవ సత్యస్తిష్ఠన్తి కామాయా ఇచ్ఛాతోఽన్నం భవిష్యతీత్యేవమభిప్రాయః. ౧౦

ఆ—శ్రుత్యభిహితం యద్యపి తథాపి చక్షురాదీనామపి తదంశత్వాదధర్వశబ్దార్థత్వమితి భావః. ౮

ఆ—ఇహేంద్రశబ్దేన పరమేశ్వరత్వముచ్యతే. మఘవానిత్యనేన త్వింద్ర ఉక్త ఇతి భేదమాహ (ఇంద్రః పరమేశ్వర ఇతి) వీర్యేణ సంహరసామర్థ్యేనేత్యర్థః (సౌమ్య నేతి) విష్ణ్వాదిరూపేణేత్యర్థః. ౯-౧౦

రం—ముఖ్యః పితృప్రీతిహేతుభూతస్త్వమేవేత్యర్థః అథర్వాంగిరసామృషీణాం సత్యం ఉత్కృష్టం చరితం నిత్యనైమిత్తికాదిలక్షణం చ త్వమేవేత్యర్థః. ౮

రం—(ఇంద్రస్త్వమితి) హే ప్రాణ త్వమింద్రః పరమేశ్వర ఇత్యర్థః. ఇది పరమేశ్వర్య ఇతి హి ధాతుః తేజసా సర్వసంహరణసామర్థ్యలక్షణేన తేజసా త్వం రుద్రః రోదనహేతుః స్థితికాలే పరిరక్షకత్వేత్యర్థః (త్వమస్తరిక్ష ఇతి) జ్యోతిషాం ప్రకాశకానాం పతిః శ్రేష్ఠః సూర్యో భూత్వా అస్తరిక్షే చరసి. ౯

రం—(యదా త్వమభివర్షసితి) హే ప్రాణ త్వం యదా మేఘరూపీ అభితో వర్షసి తదా తే త్వదీయాః ఇమాః ప్రజాః ఆనందిన్యో భవంతి కన్య హేతోః కామాయ అభిలషితార్థాయ పర్యాస్తమన్నం భవిష్యతీతి తద్యదా సువృష్టిర్భవతి ఆనందిన్యః ప్రజా భవంత్యన్నం బహు భవిష్యతీతి ఛాందోగ్య శ్రవణాదితి ద్రష్టవ్యమ్. ౧౦

వ్రాత్యస్త్యం ప్రాణై కఋషిరత్తా విశ్వస్య సత్పతిః,
 వయమాద్యస్య దాతారః పితా త్వం మాతరిశ్వనః. ౧౧
 యా తే తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా యా శ్రోత్రే యా చ చక్షుషి,
 యా చ మనసి సన్తతా శివాం తాం కురుమోత్క్రమిః. ౧౨

శం—కించ ప్రథమజత్వాదన్యస్య సంస్కర్తురభావాదసంస్కృతః వ్రాత్యస్త్యం
 స్వభావతఃపివ శుద్ధ ఇత్యభిప్రాయః హే ప్రాణ ఏక ఋషిస్త్యం ఆధర్వణానాం ప్రసిద్ధ
 ఏకర్షి నామగ్నిస్సన్నతా సర్వహవిషాం త్వమేవ విశ్వస్య సర్వస్య సతః విద్యమానస్య
 పతిః సత్పతిః సాధుర్వా పతిస్సత్పతిః వయం పునరాద్యస్య తవాదనీయస్య హవిషో
 దాతారః త్వం పితా మాతరిశ్వ (హే మాతరిశ్వ) నః అస్తాకం అథ వా మాతరిశ్వనః
 వాయోస్త్యం అతశ్చ సర్వనైవ జగతః పితృత్వం సిద్ధమ్. ౧౧

శం—కిం బహునా యా లే త్వదీయా తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా వక్తృత్వేన
 వదనచేష్టాం కుర్వతీ యా శ్రోత్రే యా చ చక్షుషి యా మనసి సంకల్పాదివ్యాపారేణ
 సన్తతా సమనుగతా తనూః తాం శివాం శాంతాం కురు మోత్క్రమిః ఉత్క్రమణే
 నాశివాం మాకాన్దీ రిత్యర్థః. ౧౨

ఆ—(ఆసంస్కృత ఇతి) సంస్కారహీనో వ్రాత్య ఇతి స్మృతేరిత్యర్థః. అనేన
 స్వతశ్శుద్ధత్వం వివక్షితమిత్యాహ (స్వభావత ఏవేతి) (మాతరిశ్వేతి) మాతరిశ్వఇత్యత్ర
 నలోపకాశ్చందనఇత్యర్థః (వాయోస్త్యమితి) పితేత్యమంగః అస్మిన్వాన్విఖ్యానే వాయూ
 మాత్రపితృత్వాదస్తదాదిసర్వపితృత్వమనుక్తం స్యాదత ఆహ (అతశ్చేతి) అస్తదాది
 సర్వజనకత్వాద్వాయోస్త్యజనస్యాకాకాత్తనః ప్రాణస్య సర్వజనకత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. ౧౧

ఆ—(వాచి ప్రతిష్ఠితేతి) వాచ్యపానరూపా తనూః ప్రతిష్ఠితా శ్రోత్రే వ్యాన
 రూపా చక్షుషి ప్రాణరూపా మనసి సమానరూపా 'స ప్రాణస్తచ్చక్షుః స వ్యానస్త
 చ్చక్షుః' త్రం సోపానసాని వాక్ స సమానస్తన్నస' ఇతి స్మృతేరిత్యర్థః (ఉత్క్రమణే
 నేతి) ప్రాణోత్క్రమణే సత్యపానాద్వాత్తికా వాగాదిరూపా తనూః అశివా కార్యా
 యోగ్యా స్యాదిత్యర్థః. ౧౨

రం—(వ్రాత్యస్త్యం ప్రాణేతి) హే ప్రాణ సంస్కారహీనో బ్రాహ్మణోఽపి త్వ
 మేవ ముఖ్యో మస్తద్రహ్మ ఋషిరసి త్వమేవ విశ్వస్యాత్తా సంహర్తా చ త్వమేవ
 సతాం సాధునాం రక్షకోపి త్వమేవ వయం లే ఆద్యస్య ఆదనీయస్య భోగ్యస్య దా
 తారః కరప్రదాః కింకరా ఇతి యావత్. హే మాతరిశ్వ! త్వం నః పితాసి పోషకో
 సీత్యర్థః మాతరిశ్వన ఇత్యత్ర నకారదిత్వాశ్రవణం ఛాందసత్వాద్విప్రవ్యమ్. ౧౧

రం—(యా లే తనూర్వాచీతి) వాగాదీంద్రియేషు తత్తదింద్రియనియమనా
 నుకూలా యా శక్తిస్సంశతం ప్రతిష్ఠితా తాం శివాం శోభనాం కురు ఉత్క్రమణేనా
 శివాం మా కురు ఉత్క్రమణం మాకాన్దీ రిత్యర్థః. ౧౨

ప్రాణస్యేదం వశే సర్వం త్రిదివే యత్ప్రతిష్ఠితమ్,
మాతేవ పుత్రా రక్షస్వ శ్రీశ్చ ప్రజ్ఞాం చ దేహి న ఇతి. ౧౩
ఇతి ద్వితీయః ప్రశ్నః.

శం—కిం బహునా అస్మిం లోకే ప్రాణనైవ వశే సర్వమిదం యత్క్రించదువ
భోగజాతం త్రిదివే తృతీయస్యాం దివి చ యత్ప్రతిష్ఠితం దేవాద్యుపభోగలక్షణం
తస్యాపి ప్రాణ ఏవ ఈశితా అతో మాతేవ పుత్రానస్తా రక్షస్వ పాలయస్వ త్వన్ని
మిత్రా హి బ్రాహ్మ్యః తాత్ర్యశ్చ శ్రీయః తాస్తు శ్రీశ్చ శ్రీయశ్చ ప్రజ్ఞాం చ త్వ
త్థినినిమిత్తాం విధేహి నః విధత్సేవ్యత్వర్థః ఇత్యేవం సర్వాత్మనా యో వాగాదిభిః
ప్రాణైస్తునిత్యాగమితమహిమా న ప్రజాపతిరేవేత్యవధృతమ్. ౧౩

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య పరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతో ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే
ద్వితీయప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ—(బ్రాహ్మ్య ఇతి) ఋగాదిమంత్రరూపా బ్రాహ్మ్యః శ్రీయః ఋచస్సామాని
యజుర్గాన్ధీ 'సా హి శ్రీరమృతా సతా'మితి శ్రుతేః తాత్ర్యః ప్రసిద్ధా ధనాదైశ్వర్య
రూపాః అస్మిన్నప్రేక్షే నిర్ధారితం గుణం సంగృహ్యహ (ఇత్యేవమితి) ఇదం పరివృత్తత్వా
దేరుపలక్షణమ్. ౧౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతో ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం
ద్వితీయప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం—(ప్రాణస్యేదం వశే సర్వమితి) జగదిదం సర్వం ప్రాణస్య వశే వర్తతే
ఎతః ఇచ్ఛా తదధీనమితి యావత్ యచ్చ త్రిదివే స్వర్గాదిలోకే ప్రతిష్ఠితం తదపి
ప్రాణాధీనం తస్మాత్పుత్రాస్తాతేవ అస్తాకం స్వస్వకార్యనిష్పాదససామర్థ్యలక్షణాః శ్రీయః
తదనుకూలప్రజ్ఞాం చ విధత్స్వ. ౧౩

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతసిద్ధాంతరణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామాజమునివర
విరచితే ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రశ్నభాష్యమ్.

అథ ప్రశ్నోపనిషది

తృతీయః ప్రశ్న

హరిః ఓమ్:—

అథ హైనం కౌసల్యశ్చాశ్వలాయనః పప్రచ్ఛ భగవత్
కుత ఏష ప్రాణో జాయతే కథమాయాత్యస్మింఛ్చరీరే
ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య కథం ప్రాతిష్ఠతే కేనోత్క్రమతే
కథం బాహ్యమభిధత్తే కథమధ్యాత్మమితి. ౧

శం—అథ హైనం కౌసల్యశ్చాశ్వలాయనః పప్రచ్ఛ ప్రాణైర్హ్యేవం నిర్ధారిత
తత్త్వఉపలబ్ధమహిమాపి సంహతత్వాత్ స్యాదస్య కార్యత్వం అతః పృచ్ఛామి భగవత్
కుతః కస్తాత్కారణాదేషః యథావధృతః ప్రాణో జాయతే జాతశ్చ కథం కేన
వృత్తివిశేషేణాయాత్యస్మింఛ్చరీరే కిన్నిమిత్తకమస్య శరీరగ్రహణమిత్యర్థః ప్రవిప్లశ్చ
రీరే ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య ప్రవిభాగం కృత్వా కథం కేన ప్రకారేణ ప్రాతిష్ఠతే
ప్రతితిష్ఠతి కేన వా వృత్తివిశేషేణాస్తాఛ్చరీరాదుత్క్రమతే ఉత్క్రమతి కథం
బాహ్యం అధిభూతమధిదైవం చాభిధత్తే ధారయతి (కథమధ్యాత్మమితి) ధారయ
తి కేషః. ౧

ఆ—ఏవం ప్రజాపతిత్వాత్ప్రత్యాదిగుణజాతం నిర్ధార్య ప్రాణసోత్పత్త్యాది
నిర్ధారయన్ తదుపాసనాం విధాతుం ప్రశ్నాంతరమవతారయతి (అథతి) వైదగ్ధి
ప్రశ్నానంతరమిత్యర్థః (ప్రాణైరితి) యైర్వాగాదిప్రాణైరాకాశాదిభిశ్చ ప్రాణస్య
తత్త్వముపలబ్ధం తైరిత్యర్థః ప్రాణస్య పూర్వోక్తమహిమవత్త్వాదేవోత్పత్తిశంకాఽ
భావాత్కుత ఇతి ప్రశ్నానుపపత్తిమాశంక్యాహ (అపి సంహతత్వాదితి) అనేకాత్మ
కత్వాత్ సామయవత్వాదిత్యర్థః (శరీరగ్రహణమితి) శరీరప్రవేశఇత్యర్థః (ప్రాతిష్ఠతే
ఇతి) ఆజ్ఞ ప్రక్షేపాద్దిర్ఘత్వమ్. ౧

రం—(అథ హైనం కౌసల్య ఇతి) ప్రాతిష్ఠతే ప్రతితిష్ఠతీత్యర్థః బాహ్యమభి
ధత్తే బాహ్యరూపేణ సన్నిధత్త ఇత్యర్థః బాహ్యమిత్యస్య సన్నిధానక్రియావిశేషణ
త్వాత్, ౧

తస్మై న హోవాచాతి ప్రశ్నా పృచ్ఛసి బ్రంహిష్టోసీతి

తస్మాత్తేహం బ్రహ్మి.

ఆత్మన ఏష ప్రాణో జాయతే యథైషా పురుషేచ్ఛాయై

శం—ఇత్యేవం పృష్టస్తస్మై న హోవాచాచార్యః ప్రాణవిష తావద్దుర్విజ్ఞేయ త్వాద్విషమప్రశ్నార్హః తస్మాపి జన్మాదిత్వం పృచ్ఛసి అతోఽపి ప్రశ్నా పృచ్ఛసి (బ్రంహిష్టోసీతి) అతిశయేన త్వం బ్రహ్మవిత్ అతస్తుష్టాహం తస్మాత్తే తుభ్యం బ్రహ్మి యత్పృష్టం శృణు.

శం—ఆత్మనః పరస్మాత్పురుషోదక్షరాత్సత్వాదేవైషః ఉక్తః ప్రాణో జాయతే కథమితి అత్ర దృష్టాంతః యథా లోకే ఏషా పురుషే శిరఃపాణ్యాదిలక్షణే నిమిత్తే ఛాయా నైమిత్తకీ జాయతే తద్వదేతస్మిన్ బ్రహ్మణ్యేతత్ ప్రాణాభ్యం ఛాయా స్థానీయమనృతరూపం తత్త్వం సత్యే పురుషే ఆతతం సమర్పితమిత్యేతత్ ఛాయేవ దేహే మనోకృతేన మనఃకృతేన మనస్సుంకల్పేచ్ఛాదినిష్పన్నకర్మనిమిత్తేనేత్యేతత్

ఆ—(నిషమేతి) విషమం దుర్లుటం యథా తథా ప్రశ్నార్హః ఇత్యర్థః (అతి ప్రశ్నానితి) త్వదన్యేహం ప్రశ్నానతిక్రాంతాన్ అన్యదీయప్రశ్నాగోచరాన్ సూక్ష్మ ప్రశ్నాన్ ప్రప్రవృత్తానిత్యర్థః (అతిశయేనేతి) అన్యాపేక్షయాతిశయతత్వముక్తం బ్రహ్మవిదితి ప్రోత్సాహార్థం స్తోతీతి భావః.

ఆ—దివ్యోహ్యమూర్తః పురుషః అక్షరాత్పరతః పరః ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇతి మంత్ర ఆత్ర సంవాదయితుం తద్గతవిశేషణాన్యాహ (పరస్మాదితి) (ఆత్ర దృష్టాంత ఇతి) తస్మానృతత్వార్థం దృష్టాంత ఉచ్యతే ఇత్యర్థః (ఛాయేతి) ప్రతిబింబాది రూపేత్యర్థః (ఏతస్మిన్నితి) ప్రకృతే (త) జనకే ఆత్మని బ్రహ్మణీత్యర్థః కథమాయా తీత్యస్యోత్తరమాహ (మనోకృతోనేతి) సంధిరార్థః (తదేవ సక్త ఇతి) అస్య కర్మణో

రం—(తస్మై న హోవాచేతి) అతిప్రశ్నాన్ ప్రశ్నమతిక్రమ్య వర్తమానాన్ ప్రశ్నాయోగ్యాన్ ప్రహస్యానర్థాన్ పృచ్ఛసి తస్మాత్త్వం బ్రంహిష్టోఽసి ప్రాయేణ బ్రహ్మ విదసి న ప్రాకృత ఇతి యావత్ అతస్తేహం యోగ్యత్వాద్బ్రహ్మి.

రం—ప్రథమస్యోత్తరమాహ (ఆత్మన ఏవైష ప్రాణ ఇతి) పరమాత్మన ఏవైష ప్రాణో జాయత ఇత్యర్థః ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇతి శ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం కథమాయా త్యస్మిన్ శరీరఇత్యస్యోత్తరమాహ (యథైషా పురుషే ఛాయేతి) యథా పురుషే గచ్ఛతి ఛాయాపి సహైవ గచ్ఛతి న హి ఛాయాగమనే సామగ్నిస్తరమస్తి ఏవమే తస్మిన్నురుషే జీవ ఏతన్ననః ఆకృతేన అయత్నేన ఆతతం అవినాభావేన సంశ్రితం

తస్మిన్నేతదాతతం మనోకృతే నాయాత్యస్తింఛరీరే.
 యథా సమ్రాడేవాధిక్యతాన్నినియుజ్జే ఏతాన్ గ్రా
 మానేతాన్ గ్రామానధితిష్ఠన్వీత్యేమేవైషప్రాణః ఇతరాన్
 ప్రాణాన్ పృథక్పృథగేవ సన్నిధతే
 పాయూపస్థేఽపానం చక్షుశ్శ్రోత్రే ముఖనాసికాభ్యాం

శం—వక్ష్యతి హి పుణ్యేన పుణ్యమిత్యాది తదేవ సక్తస్థూహకర్తృణాం చ శ్రుత్యై
 రాత్ ఆయాతి ఆగచ్ఛత్యస్తింఛరీరే.

శం—యథా యేన ప్రకారేణ లోకే రాజా సంప్రాడేవ గ్రామాదివ్యధిక్యత
 నినియుజ్జే కథం ఏతాన్ గ్రామానేతాన్ గ్రామానధిష్ఠన్వీతి ఏవమేవ యథా
 దృష్టాన్తః ఏషముఖ్యః ప్రాణఇతరాన్ ప్రాణాన్ చక్షురాదీనాత్మ భేదాంశ్చ పృథక్
 పృథగేవ యథాస్థానం సన్నిధతే వినియుజ్జే.

శం—తత్ర విభాగః పాయూపస్థే పాయుశ్చ ఉపస్థశ్చ పాయూపస్థం తస్మిన్
 ఆ—మనో యస్మిన్ ఫలతే నిషక్తం సంసక్తం ఆసక్త స్సన్ తదేవ ఫలం కర్తృణా
 నహ ఏతీతి శ్రుతో చ శరీరగ్రహణం కర్తృసాధ్యముక్తమిత్యర్థః.

ఆ—ఆత్మానం నా ప్రవిభజ్యేత్సోస్యోత్తరం దృష్టాంలేనాహ (యథేతి) ఇతరా
 నితి ఇతరాన్ చక్షురాదీన్ యథాస్థానం అక్ష్యాదిగోళకస్థానే సన్నిధతే సన్ని
 ధాపయతి ఆత్మ భేదాన్ ముఖ్యప్రాణస్య వృత్తిభేదాన్ ప్రాణాపానాదీన్.

ఆ—పాయూపస్థం నియుజ్జ్ ఇత్యత్ర శ్రిత్యా నేత్రాదీనాం చక్షురాది
 రం—ఏవమేవ ప్రాణోఽప్యకృతేన ఆయత్నేన అస్మిన్ శరీరే ఆయాతి మనః
 ప్రాణయోః పురుషద్వారా శరీరే ప్రవేశ ఇతి యావత్ పురుషావినాభూతత్వాత్పురు
 షేణ సహైవ ప్రాణస్య సంబంధః అతః ప్రాణానాం గమనే మనస ఇవ న పృథ
 క్కారణమపేక్షితమితి భావః.

రం—ఆత్మానం నా ప్రవిభజ్య కథం ప్రతిలిప్తతఇతి తృతీయసోస్యోత్తరమాహ
 (యథా సమ్రాడేవేతి) యథా రాజా కార్యేవ్యధిక్యతాన్ స్వసేవకాన్ ఇమాన్గ్రామా
 నధితిష్ఠ ఇమాన్గ్రామానధితిష్ఠేతి పృథక్పృథగినియుజ్య తన్మథేన లేష గ్రామేష యథా
 సన్నిధతే ఏవమేవైష ముఖ్యప్రాణ ఇతరేష ప్రాణేష గ్రామస్థానియేష స్వాంశభూతా
 పానవ్యానాదిముఖేన సన్నిధతే అధితిష్ఠతీతి యావత్.

రం—(పాయూపస్థేఽపానమితి) తత్ర పాయుశ్చోపస్థం చ పాయూపస్థం

ప్రాణస్వయం ప్రాతిష్ఠతే మధ్యే తు సమానః ఏష హ్యే
తద్ధతమన్నం సమం నయతి తస్మాదేతాస్సప్తార్పిణా
భవంతి.

౫

శం—అపానమాత్త భేదం మూత్రపురీషాద్యపనయనం కుర్వంస్త్విత్థతి సన్నిధతే తథా
చక్షుశ్శ్రోత్రే చక్షుశ్శ్రోత్రం చ చక్షుశ్శ్రోత్రం తస్మింశ్చక్షుశ్శ్రోత్రే ముఖనాసి
కాభ్యాం చ ముఖం చ నాసికా చ ముఖనాసికే తాభ్యాం ముఖనాసికాభ్యాం చ
నిర్గచ్ఛక్ ప్రాణః స్వయం సమాత్ స్థానీయః ప్రాతిష్ఠతే ప్రతిష్ఠతి మధ్యే తు ప్రాణా
పానయోః స్థానయోః నాభ్యాం సమానమశితం పీతం చ సమం నయతీతి సమానః ఏష
హి యస్తాద్యదేతద్ధతం భుక్తం పీతం చాత్మాగ్నౌ ప్రక్షిప్తమన్నం సమం నయతి తస్మాత్
ఆశిశపీతేందనాదగ్నేరాదర్యాద్ధృదయదేతాః సప్తసంఖ్యాకా అర్చిషః దీప్తయో నిర్గ
చ్ఛంత్యో భవంతి శీర్షణ్యాః ప్రాణద్వారా దర్శనశ్రవణాదిలక్షణరూపాదివిషయప్రకాశ
ఇత్యభిప్రాయః.

౫

ఆ—స్థానానాం సప్తత్వాత్తాని నోక్తానీతి ద్రష్టవ్యం యః కుర్వంస్త్విత్థతి తం సన్ని
ధతేనీనియుక్తు ఇత్యర్థః (మధ్యేత్విత్థతి) ప్రాణాపానయోర్మధ్యే యా నాభిః తస్మాం
సమానః ప్రతిష్ఠతీత్యన్వయః సమానశబ్దార్థముక్త్వా (క్తం) శ్రుత్యారూఢం కరోతి
(ఏష హీతి) (ఆత్మాగ్నౌవీతి) ఆత్మని శరీరేగ్నిః తస్మిన్నిత్యర్థః ఏవం హుతపదబలా
దన్నస్య హవిష్ట్యం జాతరాగ్నేరాహవసీయత్వం ప్రక్షేపస్య హోమత్వం చోక్త్వా
శీర్షణ్యసప్తద్వారాన్నిర్గతానాం జ్ఞానానామర్చిష్ట్యం వక్తం తస్మాదేతా ఇతి వాక్యం
వ్యాచప్తే (తస్మాదితి) (సప్తేతి) అగ్నేరాదర్యాద్ధేతోః ప్రాప్తపరిపాకాదన్ననాడీద్వారా
నాడీస్థానం హృదయం ప్రాప్తాదన్నరసాదితి శేషః దర్శనద్యయం శ్రవణద్యయం
స్పృశద్యయం ముఖంచైకం రసనాఖ్యమితి సప్తార్చిషః జాతరాగ్నిపాకజన్యాన్నరస
బలేన దర్శనాదీనాం ప్రవృత్తేః తేషు తదర్చిష్ట్యైరోపఇత్యర్థః.

౫

రం—తస్మిన్నపానం మూత్రపురీషాపకర్షణం కుర్వన్నప్రతిష్ఠతి ప్రతిష్ఠితో భవతి తద
ధిష్ఠాతాభవతీత్యర్థః. ముఖనాసికాభ్యాం నిర్గతో వాయుః ప్రాణరూపస్య చక్షుశ్శ్రోత్రే
చక్షుశ్శ్రోత్రం చ తస్మిన్ ప్రతిష్ఠతి తదధిష్ఠాతా భవతీత్యర్థః మధ్యే తు సమాన
స్సన్నవతిష్ఠతే ఏష హి సమానః హుతం భుక్తమన్నాదికం సమం నయతి సప్తధాతు
సామ్యం నయతి విభాగం కరోతీతి యావత్ తస్మాత్ సమానవాయోహ్వాతోర్జాత
రాగ్నేస్సప్త కాశికరాశీత్యేవమాద్యా అర్చిషః ప్రాదుర్భవంతి.

౫

హృది హ్యేష ఆత్మా అత్రైతదేశతం నాడీనాం తాసాం
శతం శతమేకైకస్యాం ద్వాసప్తతిద్వాసప్తతిః ప్రతి

శం—హృది హ్యేషః పుండరీకాకారమాంసపిండపరిచ్ఛిన్నే హృదయాకా-
విష ఆత్మా ఆత్మ (నా)సంయుక్తో లింగాత్వా జీవాత్మేత్యర్థః. అత్ర అస్మిన్ హృదయే
ఏతదేశశతం ఏకోత్తరశతం సంఖ్యయా ప్రధాననాడీనాం భవతీతి తాసాం శతః
శతమేకైకస్యాం ప్రధాననాడ్యాం భేదాః పునరపి ద్వాసప్తతిద్వాసప్తతిః ద్వే ద్వే
సహస్రే అధికే సప్తతిశ్చ సహస్రాణి సహస్రాణాం ద్వాసప్తతిః ప్రతికాఖా నాడీసహ-
స్రాణి ప్రతి ప్రతినాడీశతం సంఖ్యయా ప్రధాననాడీనాం సహస్రాణి భవంతి ఆన
నాడీషు వ్యానో వాయుశ్చరతి వ్యానో వ్యాపనాత్ ఆదిత్యాదివ రశ్మయో హృదయా
త్సర్వతో గామినీభిర్నాడీభిః సర్వదేవాం సంవ్యాప్య వ్యానో వర్తతే సంధిస్కంధమర్త-

ఆ—వ్యాసస్య నాడీరూపం స్థానం దర్శయతుం నాడీనాముత్పత్తిస్థానం వత్తు
మాహ (హృదీత్యాదినా) హృదయస్య లింగాత్వస్థానత్వోక్తేః ప్రయోజనం తు కేచి
ద్యోగినో నాభికందస్య నాడ్యుత్పత్తిస్థానత్వం వదంతి తన్ని రాకరణం తచ్చైవం లింగా-
త్వసంసంచరణార్థం నాడ్యః నాడీభిః ప్రత్యవస్పృశ్యేత్యాదిశ్రుతేః తతశ్చ లింగాత్వనో
హృదయస్థానత్వే తత్సంచారమార్గ భూతనాడీనామపి తదేవోత్పత్తిస్థానం అన్యథా
ప్రదేశాంతరస్థాననాడీనాం తస్మాద్గత్వా యోగాత్ ద్వాసప్తతిసహస్రాణి హృదయా
త్పురీతతమభిప్రతివృంత ఇతి శ్రుతేశ్చైతి లింగశరీరస్యాత్వత్వమాత్మోపాధిత్వేన తద్యో-
గాదిత్యాహ (ఆత్మసంయుక్త ఇతి) యస్తాల్లింగాత్వా హృది వర్తతే తత్సంచారమార్గ
భూతనాడీనామపి తదేవస్థానమిత్యాహ (అత్రేతి) నాడీనాం శరీరవిధారకత్వేన ప్రసి-
ద్ధత్వం వత్తుమేతదితి విశేషణం తస్య సుష్టత్వాద్భావ్యే న వ్యాఖ్యానం ఏకైకస్యా
నాడ్యాః కాఖానాడ్యశ్శతం శతం భవతీత్యాహ (తాసామితి) తతశ్చ శతోత్తరమ-
యంతం కాఖానాడ్య ఇత్యర్థః కాఖానాడీనాం చ ప్రత్యేకం ద్వ్యధికసప్తతిసహస్రాణి
ప్రతికాఖానాడ్యసంసృతీత్యాహ (పునరపీతి) సప్తతిరితి పదస్య సంఖ్యాప్రధానత్వే
సహస్రాణీత్యస్య తేన సామానాధికరణ్యాయోగాత్ పవ్యంతతయా వ్యాచక్షే (సహ-
స్రాణామితి) (ప్రతికాఖేతి) కాఖాభ్యో నిర్గతాల్పకాఖాః ప్రతికాఖాః ద్వాసప్తతి-
రిత్యత్ర వీచానిర్ధమాహ (ప్రతి ప్రతీతి) ప్రతి ప్రతినాడీశతమిత్యంతరమేకైకస్యా
ఇత్యనుమంగః తథా చ ప్రతినాడీశతమేకైకస్యా నాడ్యాః ప్రతికాఖానాడీనాం

రం—(హృది హ్యేష ఆత్మేతి) విష జీవాత్వా హృది హృదయే యత్ర
సమానరూపేణ స్థాన ఆస్తే తత్ర స్వయమపి వర్తతే అత్ర హృదయే నాడీనామేకా

శాఖా నాడీసహస్రాణి భవంత్యాసు వ్యానశ్చరతి. ౬

అక్షైకయోర్ధ్వఉదానః పుణ్యేన పుణ్యం లోకం నయతి

౦—దేశేషు విశేషేణ ప్రాణాపానవృత్త్యోశ్చ మధ్యే ఉద్భూతవృత్తిర్విరుద్ధవత్కర్తా భవతి. ౬

శ౦—అథయా తు తత్రైకశతానాం నాడీనాం మధ్యే ఊర్ధ్వగా సుషుమ్నా నాడీ తయైతయోర్ధ్వస్సన్నుదానో వాయురాపాదతలమస్తకవృత్తిస్సంచరత్ పుణ్యేన స్వేనా కాస్త్రవిహితేన పుణ్యం లోకం దేవాదిస్థానలక్షణం నయతి ప్రాపయతి పాపేన విష్ణుపరీతేన పాపం నరకం తిర్యగ్యోగ్యాదిలక్షణం ఉభాభ్యాం సమప్రధానాభ్యాం

—ద్వాసప్తతిసహస్రాణి భవంతీత్యర్థః తథా మూలకాఖా ప్రతికాఖా నాడ్యో మిలి యద్వాసప్తతికోటయో ద్వాసప్తతిలక్షాణి షట్ సహస్రం చ శతద్వయమేకా చ వతీతి ద్రష్టవ్యం. ఏవం నాడీరుక్త్యా వ్యానస్య తత్త్వానమాహ (అసితి) సూక్ష్మా నాడీషు విద్యమానస్య వ్యానస్య కథం వ్యాపకత్వమిత్యాశంక్య నాడీనాం సర్వదేహాభ్యస్తేనత్యస్యాపి వ్యానస్య తద్వారా వ్యాప్తిరిత్యాహ. (అదిత్యాదివేతి) యథా త్యాద్వినిర్గత్య రక్తయస్సర్వతోగతాః తథా హృదయాశ్చర్వతోగామిన్యో నాడ్యః కాభితి యోజ్యం. సామాన్యేన సర్వశరీరవ్యాప్తావపి విశేషస్థానమాహ (సంధీతి) విశేషేణేతి ఉచ్చాపసనిశ్వాసయోః ప్రాణాపానవృత్త్యోరభావే వ్యానవృత్తిరుద్భవతీర్థః (వీర్యమితి) అథ యః ప్రాణాపానయోస్సంధిః స వ్యానఇత్యుక్త్యా యాని ప్యవంతి కర్తాణి బలవతా పురుషేణ సాధ్యాని ధనురాయమనాదీని తాన్యప్రాణన్ననానక్ కరోతీతి శ్రుత్యంతరోక్షేత్యర్థః. ౬

ఆ—ఇదానీముదానస్య స్థానం వదత్ కేనోత్క్రమత ఇత్యస్యోత్తరమాహ మా త్సితి (ఉభాభ్యాం సమప్రధానాభ్యామితి) అనేన పుణ్యాధిక్యే దేవలోకం

౦—ధికశతం వర్తతే తానాం నాడీనాం మధ్యే ఏకైకస్యా ద్వాసప్తప్రభేదావంతి ఏకైకం ద్వాసప్తప్రభేదం ప్రతి కాఖాభూతనాడీసహస్రాణి శతంశతం భవంతి సునాడీషు వ్యానరూపశ్చరతీత్యర్థః. ౬

౦—(అక్షైకయోర్ధ్వ ఉదాన ఇతి) అథేతి వాక్యోపక్రమే ఏకయా కయా నాడ్యోర్ధ్వముఖ ఉదానః పుణ్యేన హేతునా పుణ్యం స్వర్గాదిలోకం పాపేన హేతునా పాపం నరకాదిలోకం ఉభాభ్యాం మేవ మనుష్యలోకం నయతీత్యర్థః అత్తాసం ప్రవిభజ్య కథం ప్రాతిష్ఠ ఇతి ప్రశ్నస్య యథాసమూహిత్యారభ్య ఉభాభ్యాం మేవ మనుష్యలోకమిత్యేతదంతం ప్రతిపచనం తన్నధ్యే అక్షైకయోర్ధ్వ ఉదానః పుణ్యేన

పాపేన పాపముభాభ్యామేవ మనుష్యలోకమ్.

ఆదిత్యోహ వై బాహ్యః ప్రాణ ఉదయత్యేష హ్యేనం
చాక్షుషం ప్రాణమనుగృహ్ణోనః పృథివ్యాం యా దేవతా

శం—పుణ్యపాపాభ్యామేవ మనుష్యలోకం నయతీత్యనువర్తతే.

శం—ఆదిత్యో హ వై ప్రసిద్ధో హ్యధిదైవతం బాహ్యః ప్రాణః స ఏష ఉ
యతి ఉద్గచ్ఛతి ఏష హ్యేనం ఆధ్యాత్మికం చక్షుషి భవం చాక్షుషం ప్రాణం ప్రక
నానుగృహ్ణోనః రూపావలంబా చక్షుష ఆలోకం కుర్వన్నిత్యర్థః. తథా పృథివ్యావ
మానిసి యా దేవతా ప్రసిద్ధా వై సా పురుషస్యాపానం అపానపృథిమవప్తభ్య ఆత్మః
వశీకృత్యాధ ఏవాపకర్షణేనానుగ్రహం కుర్వతీ వర్తత ఇత్యర్థః అన్యథా హి శరీ
గురుత్వాత్పలేత్సావకాశేవోద్గచ్ఛేత్ యదేతదంతరా మధ్యే ద్యావాపృథివ్యో

ఆ—పాపాధిక్యే నరకలోకం నయతీతి పూర్వం వ్యాఖ్యాతం భవతి.

ఆ—కథం బాహ్యమభిధత్తే కథమధ్యాత్మమిత్యసోస్తిత్తరమాహ (ఆదిత్య ఇతి
(యా దేవతా ప్రసిద్ధేతి) అన్నిదేవతా పృథివ్యేవ యస్యాయతనమగ్నిర్లోక ఇ
శ్రుతేరగ్నిసంబంధావగమాదిత్యర్థః అవప్తభ్యేత్యనంతరమధ్యాహారేణ వాక్యం పూ
యతి (అథ ఏవాపకర్షణేనేతి) పృత్యర్థం స్తంభాదేరూర్ధ్వముఖేన నిఖాతస్య పరిత
విద్యమానరజ్జుభిరధవివాపకర్షణేన పతనాభావవదధ ఏవాపకర్షణేన శరీరస్య పతనాభా
స్సిద్ధ్యతీత్యర్థః (అనుగ్రహమితి) శరీరధారణలక్షణమిత్యర్థః (అన్యథేతి) పృథి
దేవతాయావిధారణాకరణే గురుత్వాదపానేనాథ ఆకర్షణాచ్చ సావకాశే భూమ్య
పతనప్రతిబంధకాభావస్థలే పలేదిత్యర్థః అంతరా యదాకాశ ఇతి వాక్యం వ్యాచక్షే
(యదేతదితి) యదితి క్లిబత్వం ఛాందసమిత్యాహ (య ఆకాశ ఇతి) (మంచస్థవదితి
మంచాః శ్రోతస్తీత్యత్ర మంచశబ్దేన మంచస్థా యథా లక్ష్యంలే తథా ఆకాశశబ్దే

రం—పుణ్యం నయతీత్యనేన కేనోత్క్రమత ఇతి చతుర్థప్రశ్నసోస్తిత్తరముక్తం భవతి.

రం—కథం బాహ్యమభిధత్త ఇత్యసోస్తిత్తరమాహ (ఆదిత్యో హ వై బాహ్య
ఇతి) చాక్షుషం ప్రాణం చక్షుర్గోశకవర్తీంద్రియమాలాకాఖ్యసహకారిప్రదానేనాన
గృహ్ణోనో బహిరాదిత్యరూపేణోదేతి యద్యపి ప్రాణస్యాదిత్యాత్మకత్వం న సంభవ
తయోచ్ఛేదాత్ తథాపి ప్రాణకలాయాస్పర్శత్ర సత్వేనాభేదోపకారాద్వా ఉపా
నార్థతయా వా బాహ్యనామాదిత్యాదీనాం ప్రాణాత్మకత్వోక్తిరితి ద్రవ్యవ్యం. పృ
వ్యాం ప్రాణకలాయాపా దేవతా యా సా పురుషస్యాపానవాయ్వధిష్ఠితపాయా

నైషా పురుషస్యాపానమవప్తభ్యాంతరా యదాకాశస్స
సమానో వాయుర్వానః.

౮

తేజో హ వై ఉదాన స్తస్మాదుపశాంతతేజాః,

శం—ఆకాశః తథోన్మి వాయురాకాశ ఉచ్యతే మంచస్థవత్ సః సమానః సమానమను
గృహ్ణానో వర్తత ఇత్యర్థః సమానస్యాంతరా ఆకాశస్థత్వసామాన్యాత్ సామాన్యేన చ
యో బాహ్యో వాయుః స వ్యాప్తిసామాన్యాద్వానః వ్యానమనుగృహ్ణానో వర్తత
ఇత్యభిప్రాయః.

౮

శం—యద్బాహ్యం హ వై ప్రసిద్ధం సామాన్యం తేజః తచ్ఛరీరే ఉదానం
వాయుమనుగృహ్ణాతి స్వేన ప్రకాశేనేత్యభిప్రాయః యస్తాతేజో (జస్య) భావో బాహ్య

ఆ—తథోన్మి వాయుర్దక్షిణత ఇత్యర్థః సమానఇతి సామానాధికరణ్యమనుగ్రాహ్యమగ్రా
హకయారభేదోపచారాదిత్యాహ (సమానమనుగృహ్ణాన ఇతి) ఏవముత్తరత్రాపి అనుగ్రహ
హేతుమాహ (సమానస్యేతి) శరీరాంతరాకాశస్థత్వం సమానస్య ద్యావాపృథివ్యంత
రాకాశస్థత్వం బాహ్యవాదోరితి అంతరాకాశస్థత్వం తయోస్తుల్యమిత్యర్థః. వాయు
ర్వాన ఇత్యుక్త త్వంతరాకాశస్థత్వవిశేషరహితో వాయుస్సామాన్యేన సముచ్చయత
ఇతి న పూర్వాభేదఇత్యాహ (సామాన్యేనేతి.)

౮

ఆ—తేజో హ వా ఇతి వాక్యం వ్యాచక్షే (యద్బాహ్యమితి) పూర్వమాది
త్యాత్మకం విశేషతేజ ఉక్తం అత్ర తేజస్సామాన్యముచ్యత ఇతి న పానరుక్త్యమి
త్యాహ (సామాన్యం తేజ ఇతి) ఏవమాదిత్యాదినా రూపేణ ముఖ్యప్రాణస్య ప్రాణా

౮—స్థేంద్రియే అనుగృహ్ణానా వర్తత ఇత్యర్థః. (అంతరా యదాకాశస్స సమాన ఇతి)
ఆకాశాధిష్ఠాతృ ప్రాణకలయా ఆకాశస్యోపచారికీ అభేదోక్షిర్ద్రిష్టవా ఏవముత్తర
త్రాపి ప్రాణాపానస్థానమధ్యవర్తితయా హి సమానో నిద్రిప్తః బాహ్యకాశస్యాపి బాహ్య
ప్రాణరూపస్యాదిత్యస్య బాహ్యపానరూపపృథివ్యాశ్చ మధ్యవర్తితయా సమానత్వం
ముజ్యత ఇతి భావః (వాయుర్వానః ఇతి) బాహ్యో వాయుస్తస్థేంద్రియాద్యను
గ్రహతో వ్యానరూపః.

౮

౮—(తేజో హ వా ఉదాన ఇతి) బాహ్యం తేజ ఉన్నయనహేతుత్వాదు
వాన ఇత్యర్థః (తస్మాదితి) యస్తాదేతో స్తేజస ఏవోదానశబ్దేతోన్నయనహేతుత్వం తస్మా
దేవోపశాంతతేజాః అపగతదేవశాష్ట్యస్సృక్ ఏషః ముమూర్షుర్జీవః యచ్చిత్తః యస్మిన్
చ్ఛిత్తం యస్య స యచ్చిత్తః యత్కామ ఇతి యావత్ యాదృశమనుష్యదేవాది

శం—తేజోనుగృహీతఉత్క్రాంతికర్తా తస్మాద్యదా తాకికః పురుష ఉపశాంతలేజ భవతిఉపశాంతం స్వాభావికం తేజో యస్య సః తదా శం తీజాయంషం ముమూర్షుః

ఆ—పానసమానోదానవ్యాచానుగ్రహకతోవైక్యా హ్యధ్యాత్వం ప్రాణాదిపుత్ర్యనుగ్రహకత్వము క్తం ఆదిత్యాగ్నైకకాశసామాన్యవాయులేజోరూపీ నన్ బాహ్యమధిదైః మాదిత్యాద్యాత్వకం ధారయతీత్యుక్తం తద్రూపేణావస్థానమేవ తద్ధారణం ప్రాణాపానాద్యనుగ్రహేణ చక్షురాద్యనుగ్రహోక్తేస్తద్వైరాతద్యాహ్యదిభూతవిధారకత్వము క్తం 'స ప్రాణస్తచ్చక్షుః సోపానస్సా వాక్సవ్యానస్తచోఽఘ్రం స సమానస్తన్మనః స ఉదానస్స వాయుః' ఇతి శ్రుత్యంతరే చక్షుగాదీనాం ప్రాణాద్యాత్వతోవైక్యేచక్షురాద్యనుగ్రహకతోవైక్యా చక్షురాదిరూపాధ్యాత్వవిధారకత్వం చోక్తమితి కథం బాహ్యమగ్నే ధత్తే కథమధ్యాత్వమిత్యసోఽత్తరముక్తమితి ద్రవ్యవ్యం. తేజస ఉదానవాయునుగ్రహకత్వం వ్యతిరేకప్రదర్శనేన సాధయతి (యస్తాదితి) యస్తాత్తేజస్సవ్యాపకఉత్క్రాంతి కృదప్యదానవాయుర్వాహ్యతేజోనుగృహీతస్సన్నేవ శరీరే నర్తతే తస్మాజ్జీవజీవన హేతుకర్తోపరమే బాహ్యతేజోనుగ్రహభావేనోపశాంతలేజా ముమూర్షుర్భవతీత్య

రం—జన్మకామో భవతి తత్కామనావశేన పునర్భవశబ్దితాం పునరుత్పత్తిం ప్రాప్తుం వాఙ్మనసి సంపద్యతే ఇత్యుక్త వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చేతి సూత్రతదభ్యాసోక్తీర్కర్త్యా మనసా సంక్షేపవిశేషమావన్నైర్వాగాదిభిరిందియైస్సహితం ప్రాణం సముమూర్షుర్జీవ ఆయాతి యద్యపి ఇమమాత్మానమంతకాలే సర్వే ప్రాణా అభినమాయంతీతి ముఖ్యా ముఖ్యప్రాణానాం జీవోపగమవివ శ్రూయతే న తు జీవస్య ప్రాణోపగమః సూత్రితం చ సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్యఇతి తదర్థస్తు తదధికరణభాష్యే ఉక్తం తత్ర హి యథా వాఙ్మనసి సంపద్యతే మనః ప్రాణ ఇతి వచనానురోధేన మనఃప్రాణయోరేవ వాఙ్మనసయోగస్సంపత్తిః తథా ప్రాణస్తేజసీతి వచనాత్ తేజస్యేవ ప్రాణస్సంపద్యతఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే సోధ్యక్ష ఇతి సః ప్రాణః అధ్యక్షే కరణాధిపే జీవే సంపద్యతే కుతః తదుపగమాదిభ్యః ప్రాణస్య జీవోపగమస్తావచ్ఛాయితే ఏవమేవేమమాత్మానమంతకాలే సర్వే ప్రాణా అభి సమాయంతీతి తథా జీవేన సహ ప్రాణస్యోత్క్రాంతిక్రూపితే తముత్క్రాంతంతం ప్రాణోనుత్క్రాంతమితి ప్రతిష్ఠాప జీవేన సహ శ్రూయతే కస్మిన్నుత్క్రాంత ఉత్క్రాంతో భవిష్యామి కస్మిన్ వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామితి ఏవం జీవేన సంయుజ్య తేన సహ తేజస్సంపత్తిరిహ ప్రాణస్తేజసీత్యుచ్యతే యథా యమునాయా గంగాయా సంయుజ్య సాగరగమనేపి యమునా సాగరం గచ్ఛతీతి వచో న విరుధ్యతే తద్వదితి భాషితం తథాప్యస్య ప్రాణప్రశంసాపరత్వాజ్జీవస్య ప్రాణోపగ

పునర్భవమింద్రియైర్వనసి సంపద్యమానైః.

F

యచ్చిత్తస్తేనైష ప్రాణమాయాతి ప్రాణస్తేజసా యుక్తః,

౦—విద్యాత్ సః పునర్భవం శరీరాంతరం ప్రతిపద్యతే కథం సహేంద్రియైర్వనసి సంపద్యమానైః ప్రవిశద్భిర్వాగాదిభిః.

F

శం—మరణకాలే యచ్చిత్తో భవతి తేనైష జీవః చిత్రేన సంకల్పేనేంద్రియై హ ప్రాణం ముఖ్యప్రాణవృత్తిమాయాతి మరణకాలే క్షీణేంద్రియవృత్తిస్సృక్ ఖ్యాయా ప్రాణవృత్త్యైవావతిష్ఠత ఇత్యర్థః తదా హి వదంతి జ్ఞాతయః ఉచ్ఛ్వాసితి తీతి స చ ప్రాణస్తేజసా ఉదానవృత్త్యా యుక్తస్సృక్ సహత్తనా స్వామినా క్తా) సవివముదానవృత్త్యైవ యుక్తః ప్రాణస్తం భోక్తారం పుణ్యపాపకర్తృవశా

—స్వయః (స్వాభావికమితి)జాతరాగ్నికృతం హస్తాదినా స్వశరీరస్పశ్యే సత్కుష్ణత్వే బలభ్యమానం తేజ ఇత్యర్థః (శరీరాంతరమితి)భవతి ఉత్పద్యత ఇతి భవః శరీరమిత్యర్థః రాంతరప్రతిపత్తిరాత్మనోఽక్రియస్య స సంభవతీతి శంకతే (కథమితి) ఇన్ద్రియా ధివశాదిత్యాహ (స హేతి) మనసి సంపద్యమానైరింద్రియైస్సహ శరీరాంతరం ప్రతిపద్యత ఇతి పూర్వేణాన్వయః.

F

౦—ఉక్తశరీరాంతరప్రాప్తిమేవోత్పాంతిక్రమప్రదర్శనేన స్పష్టికర్తుం చిత్త ఇత్యాదివాక్యం తదపేక్షితాధ్యాహరం కుర్వత్ వ్యాచక్షే (మరణేతి) యచ్చిత్త ఇతి) యదేవ తిర్యగాదిశరీరం సమ్మగితి చిత్రే యస్య స యచ్చిత్తఇత్యర్థః ణం ప్రత్యాగమనం లోకవృన్సహారేణ ప్రథయతి (తదేతి) తేజసా తేజోనుగృహీ తాదానవృత్త్యైత్యర్థః ఏవంభూతో భోక్తాదానసంయుక్తః ప్రాణః కం నయతీత్య త్తాయాం తమేవ భోక్తారం నయతీతి వదత్ వాక్యార్థమాహ (స ఏవమితి) ఏవ రస్య తమేవేత్యన్వయః (యథాసంకల్పితమితి) కర్తృజ్ఞానాదిసాధనానుష్ఠానదశాయాం

౦—మోక్షిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం(ప్రాణస్తేజసేతి) అనంతరం ప్రాణస్తేజసి తేజః స్వాం దేవతాయామిత్యుక్తరీత్యా తేజసా పరమాత్మనా చ సంయుక్తః ప్రాణస్తత్తజ్జీ త్తసంకల్పానుసారేణ తం తం లోకం మ్రియమాణం నయతి తతశ్చ తేజసా సహిత వ ప్రాణస్సోన్నయనహేతుత్వాత్తేజస్సోన్నయనహేతుత్వేనోదానత్వం యుక్త భావః యద్యపి ప్రాణస్తేజసీత్యత్ర తేజశ్శబ్దేన సర్వాణి భూతాన్యవ్యంలే న తేజో త్రమితి భూతేషు తచ్చుితేః వైకస్మిక్ దర్శయతో హితి సూత్రభాష్యయ్యాః తిపాదితం తథాపి భూతాంతరసంస్పృష్టమేవ తేజస్తేజశ్శబ్దేనాభిధీయత ఇతి భాష్యో స్తేజసః ప్రాధాన్యాత్తదుక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం.

F

సహాత్మనా యథాసంకల్పితం లోకం నయతి.

౧౦

య ఏవం విద్వాన్ ప్రాణం వేద, న హాస్య ప్రజా హీ
యతేఽమృతో భవతి తదేష శ్లోకః.

౧౧

శం—ద్యథాసంకల్పితం యథాభిప్రేతం లోకం నయతి ప్రాపయతి.

౧౦

శం—యః కశ్చిదేవం విద్వాన్ యథోక్తవిశేషజైర్విశిష్టముత్పత్త్యాదిభిః
ప్రాణం వేద జానాతి తస్మైదం ఫలమైహికమాముష్మికం చోచ్యతే న హాస్య నైవాస్య
విదుషః ప్రజాః పుత్రపౌత్రాదిలక్షణాః హీయతే హీయంతే చిన్యంతే పతితే చ శరీరే
ప్రాణసాయుజ్యతయా అమృతః అమరణధర్మా భవతి తత్ ఏతస్మిన్నర్థే సంక్షేపాభి
ధాయక ఏష శ్లోకః మంత్రో భవతి.

౧౧

ఆ—సంకల్పితం మరణకాలే వాసనారూపేణ పునరభివృత్తం లోకం దేవాదిశరీర
మిత్యర్థః.

౧౦

ఆ—ఏవం ప్రాణస్వరూపం నిర్ధార్య తదుపాసనం విధత్తే (యః కశ్చిదితి)
ఉత్పత్త్యాదిభిర్యథోక్తవిశేషజైర్విశిష్టం ఆత్మనః ప్రాణో జాయతే మనఃకృతాభ్యాం
ధర్మాధర్మాభ్యాం శరీరం గృహ్యతి ఆత్మనం చ పంచధా విభజ్య పాయూపస్థయోర
పానం స్వస్వరూపం ప్రాణం చక్షుశ్శ్రోత్రయోః నాభౌ సమానం నాడీసమూహే
వ్యానం ఉదానం చ సుషుప్తాయాం స్థాపయతి ఉదానేనోత్క్రామతి బాహ్యైః
ప్రాణాపానసమానవ్యానోదానానుగ్రహకైరాదిత్యపృథివీ దేవతాకాశవాయులేబోరు
వైరధిచైవమాదిత్యాదికం ఆదిత్యాదికృతానుగ్రహైరధ్యాత్మం చక్షుర్వాక్ శ్రోత్ర
మనస్తప్త్యైచక్షురాదిగ్రాహ్యమధిభూతం చ ధారయతి సవినోదానవృత్త్యా భోక్తా
చ యుక్తో భోక్తారం లోకాంతరం నయతి సఏవ చ పరిష్ఠః ప్రజాపతిరత్తా రయిరి
త్యేవం ప్రాణం వేద ఇత్యర్థః ఏహికఫలముక్త్యా ఆముష్మికఫలమాహ (పతిత ఇతి)
అమృతత్వం నాత్రముఖ్యం కింతు ప్రాణసాయుజ్యమేవేత్యాహ (ప్రాణేతి) ఇదం తు
కామినః నిష్కామస్య తు చిత్తైకాగ్ర్యే తచ్ఛుద్ధిద్వారా ముఖ్యమేవామృతత్వం భవ
తీతి ద్రష్టవ్యమ్.

౧౧

రం—ఆత్మ రంగరామానుజీయం నాస్తి.

౧౦

రం—(య ఏవం విద్వానితి) ఏవం ఉత్పత్త్యాగమనప్రతిష్ఠాదిప్రకారేణ
పాణిం య ఉపాస్తే తస్య పుత్రపౌత్రాదిలక్షణప్రజాహానిర్న భవతి పరిశుద్ధప్రత్య
గాత్మస్వరూపప్రతిపత్తిముఖేన బ్రహ్మోపాసనక్రీతిద్వారా మోక్షమేతుశ్చ భవతీతి
ద్రష్టవ్యం (తదేష శ్లోక ఇతి) తత్ పాణివేదనమధికృత్య ప్రవృత్త్యయం శ్లోక
ఇత్యర్థః.

౧౧

ఉత్పత్తిమాయతిం స్థానం విభుత్వం చైవ పంచధా
అధ్యాత్మం చైవ ప్రాణస్య విజ్ఞాయామృతమశ్నుతే
విజ్ఞాయామృతమశ్నుత ఇతి.

౧౨

ఇతి తృతీయః ప్రశ్నః.

శం—ఉత్పత్తిం పరమాత్మనః ప్రాణస్య ఆయతిం ఆగమనం మనోకృతేన
మనఃకృతేన అస్తించ్ఛరీరే స్థానం స్థితిం చ పాయూషస్థాదిస్థానేషు విభుత్వం చ స్వా
మ్యమేవ సమ్రాడీవ ప్రాణవృత్తిభేదానాం పంచధా స్థాపనం బాహ్యమాదిత్యాదిరూపే
ణాధ్యాత్మం చైవ చక్షురాద్యాకారేణావస్థానం విజ్ఞాయైవం ప్రాణమమృతమశ్నుత ఇతి
విజ్ఞాయామృతమశ్నుత ఇతి ద్వీర్వచనం ప్రకౌర్థపరిసమాప్త్యర్థమ్.

౧౨

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే
తృతీయప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ—(ఆయతిమితి) ఆయాతిమిత్యర్థః. వ్రాన్వం ఛాందసమ్.

౧౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానంద
భగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతౌ
ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం—(ఉత్పత్తిమాయతిమితి) ఉత్పత్తిం ప్రాణస్య పరమాత్మన ఉత్పత్తిం
మనసా సహాగమనం అస్తించ్ఛరీరే పాయూషస్థాదిస్థానేషు స్థితిం యథా సమ్రాడీధి
కృతానిత్యుక్తం స్వామ్యులక్షణం విభుత్వం అధ్యాత్మం ప్రాణాదిరూపేణ పంచధా
స్థితిం చశబ్దసముచ్చితమాదిత్యాదిరూపేణ పంచధా బాహ్యమవస్థానం చ విజ్ఞాయా
మృతమశ్నుతే మోక్షం ప్రాప్నోతి. “విజ్ఞాయామృతమశ్నుతే విజ్ఞాయామృతమశ్నుత”
ఇతి ద్వీర్వచనం ప్రతిపచనసమాప్తిద్యోతనార్థమ్.

౧౩

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్యభామ శ్రీమద్రంగరామానుజమునివర
విరచితే ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రశ్నభాష్యమ్.

అథ ప్రశ్నోపనిషది

చతుర్థః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్:—

అథ హైనం సౌర్యాయణీ గార్గ్యః పప్రచ్ఛ, భగవన్నే

శం—(అథ హైనం సౌర్యాయణీ గార్గ్యః పప్రచ్ఛ) ప్రశ్నత్రయేణాః
విద్యాగోచరం సర్వం పరిసమాప్య సంసారం వ్యాకృతవిషయం సాధ్యసాధనలక్షణమ
త్యం అథేదాసీమసాధ్యసాధనలక్షణమప్రాణమమనోగోచరమతీంద్రియమవిషయం శిః
శాంతమవికృతమక్షరం సత్యం పరవిద్యాగమ్యం పురుషాఖ్యం సబాహ్యభ్యంతరమ
వక్తవ్యమిత్యుత్తరం ప్రశ్నత్రయమారభ్యతే. తత్ర సుదీప్తాదివాగ్నేర్వస్తాత్పరాదక్షర
త్సర్వే భావా విస్ఫులింగా ఇవ జాయంతే. తత్ర చైవాపి యంతీత్యుక్తం ద్వితీయ

ఆ—ఏవం కర్తవిద్యాగతిశ్రవణేన విరక్తస్య ప్రాణవిద్యయా చిత్తైకాగ్ర్య
చ్ఛుద్ధిమతోఽతఏవ సాధనచతుష్టయవతో ముఖ్యాధికారిణః పరవిద్యోక్త్యర్థం ప్రశ
త్రయమారభ్యతే (అథ హైనమితి) పూర్వవిద్యయైవామృతతోఽక్షేరుత్తరప్రకా
రమ్భా వ్యర్థ ఇత్యుత ఆహ (ప్రశ్నత్రయేణేతి) (సంసారమితి) అతో న తస్మాఖ్య
మృతత్వమిత్యర్థః. తస్య సంసారత్వే వ్యాకృతత్వం హేతుమాహ (వ్యాకృతవిషయమి
వ్యాకృతాశ్రయం తదంతర్గతమిత్యర్థః. (సాధ్యసాధనలక్షణమితి) సాధ్యసాధనసం
ధేన లక్ష్యతే అభివ్యజ్యతే ఉత్పద్యత ఇతి తథా. యద్వా అపరబ్రహ్మణః ప్రాణ
సాధ్యసాధనోభయూత్తకత్వాద్వా తథా. తస్మాదనిత్యమిత్యతోపి సంసారత్వమిత్యర్థ
వక్ష్యమాణాత్తా తు న తథేత్యాహ (అసాధ్యేత్యాదినా) (అతీంద్రియమవిషయమి
ఇద్రియవిషయత్వమతిక్రాంతమిత్యవ్యాకృతం అకార్యమిత్యర్థః. తత్ర హేతుః (అస్రా
మితి) ప్రాణాగోచరత్వేన తదాత్మకకర్తేంద్రియాగోచరత్వం మనోగోచరత్వేన జ్ఞా
ంద్రియాగోచరత్వముక్తం. సుఖరూపతామాహ (శివమితి) నివృత్తానర్థత్వమాహ (శా
మితి) తత్ర భావివికారరహితత్వం హేతుమాహ (అవికృతమితి) అనేనోత్పత్తిః
కామవృద్ధయో నిషిద్ధాః. అక్షరమిత్యపక్షయదినాకౌ నిషిద్ధౌ. ఉత్పత్తినిషేధేన తదా

రం—(అథ హైనం సౌర్యాయణీతి) పురుషే సుప్తే నతీతి శేషః (కాన్యస్మి

తస్మిన్ పురుషే కాని స్వపతి కాన్యస్మిన్ జాగ్రతి కతర

శం—ముండకే కే తే స(క్వే)ర్వభావా అక్షరాద్విభజ్యంతే. కథం వా విభక్తాస్యం (స్తతై)వాసి యంతి కిం లక్షణం వా తదక్షరమితి ఏతద్వివక్షయాఽధునా ప్రశ్నా సద్భావయతి. భగవన్నేతస్మిన్ పురుషే శిరఃపాణ్యాదిమతి కాని కరణానిస్వ పతి స్వాపం కుర్వంతి స్వవ్యాపారాదుపరమంతే. కాని చాస్మిన్ జాగ్రతి జాగర ణం అనిద్రావస్థావ్యాపారం కుర్వంతి స్వవ్యాపారాన్ కుర్వంతీత్యర్థః. కతరః కార్య కారణలక్షణానాం య ఏష దేవః స్వప్నాన్ పశ్యతి. స్వప్నో నామ జాగ్రద్దర్శనాన్నిపృత్యస్య జాగ్రద్దృశంతశ్శరీరే యద్దర్శనం తత్కిం కార్యలక్షణేన దేవేన నిర్వ

చ—తరభావ్యస్తీత్వం నిషిద్ధం. అత్ర సర్వత్ర హేతుః (సత్యమితి) కాలత్రయేష్యేక రూపమిత్యర్థః. తత్ర 'అథ పరాయయా తదక్షరమధిగమ్యత' ఇత్యాది వాక్యం మాన మాహ(పరవిద్యాగమ్యమితి) 'దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష' ఇతి మంత్రమప్యహ (పురుషాఖ్యమితి) కథం పురుషశబ్దోదితం పూర్ణత్వం బాహ్యభ్యంతరవస్తుభేదాత్. అతఆహ (సభాహ్యేతి) స ఏవ బాహ్యభ్యంతరాత్మకః తద్వ్యతిరేకేణ తదుభయం నాస్తీత్యర్థః. (ప్రశ్నత్రయమితి) యద్యపి పంచమః ప్రశ్నోఽపరవిద్యావిషయ ఏవ ప్రణవోపాసనవిషయత్వాత్ తథాపి తస్య క్రమముక్తిఫలత్వేన నిర్విశేషాత్తస్యేవ సవిశేషబ్రహ్మప్రాప్తిద్వారా పర్యవసానాత్సోపి పరవిషయవివేచిభావః. ఏవం సామాన్యేన ప్రశ్నత్రయస్యాపి సంబంధముక్త్వా చతుర్థప్రశ్నస్య ప్రాతిస్థికసంబంధమాహ (తలేతి) యస్తాదిత్యస్య కిం వా తదక్షరమితి తచ్చబ్జేనాన్వయః. (ఉక్తమితి) "యథా నుదీప్తా త్వావకాద్విస్ఫులింగాః సహస్రశః ప్రభవంతే సరూపాః తథాక్షరాద్వివిధాః సౌమ్య భావాః ప్రజాయంతే తత్ర చైవాసి యం"తీతి మంత్రేణేత్యర్థః (ఏతద్వివక్షయేతి) మంత్రోక్తార్థవిస్తరానువాదిత్వాదస్య బ్రాహ్మణస్యేతి భావః. అత్రాక్షరస్వరూపస్యైవ వివక్షితత్వాత్తన్నిర్ణయార్థం కాని స్వపతీత్యాది ప్రశ్నః జాగరితాదినా ధర్మవిశేష నిర్ధారణార్థః అన్యథా లేషామాత్మధర్మత్వశంకాయాం తన్నిర్నిశేషత్వన్నిర్ణయాసిద్ధేః. భావానాం స్వరూపవిభాగాదివివక్షా తు 'తాః పునరుదయతః ప్రచరంతీ'తి దృష్టాంత లాద్యత్రైకీభావః తతో విభాగేన నిర్గమనమిత్యక్షరే ఏకీభూతానాం పృథివ్యాది కార్య(క)కారణానామక్షరాద్విభాగప్రతీతేస్తాపన్నాప్రేణ భావ్యే ఉక్తేతి ద్రష్టవ్యం. తత్రాద్యప్రశ్నేన జాగరితస్య ధర్మి పుష్టః స్వప్నే యస్య వ్యాపారోపరమే జాగ రితం నాస్తి స తస్య ధర్మ ఇతి నిశ్చేతుం శక్యత్వాత్. ద్వితీయేనాపస్తాత్రీయేపి శరీర

రం—జాగ్రతి అత్రాపి నుపై సతీతి శేషః ఏషః ద్యోతనాదిగుణయోగాద్దేవః జీవః

ఏష దేవస్సప్నాన్ పశ్యతి కస్యైతత్సుఖం భవతి కస్మి

శం—ర్వతే కిం వా(క)కారణలక్షణేన కేనచిదిత్యభిప్రాయః ఉపరతే చ జాగ్రత్స
 వ్యవ్యాపారే యత్ప్రసన్నం నిరాయాసలక్షణమనాబాధం సుఖం కస్యైతద్భవతి తస్మి
 నాగ్రతే జాగ్రత్సవ్యవ్యాపారాదుపరతాస్సంతః కస్మిన్ ఉ సర్వే సమ్యగేకీభూతా
 సంప్రతిష్ఠితాః మధుని రసవత్సుమద్రం (ద్ర)ప్రవిష్టనద్యాదివచ్చ వివేకానర్హాః ప్ర
 తిష్ఠితాభవంతి సంగతాః సంప్రతిష్ఠితా భవంతీత్యర్థః. నను స్యస్తదాత్రాదికరణవత్సవ
 పారాదుపరతాని పృథక్ పృథగేవ స్యాత్సన్యవతిష్ఠంత ఇత్యేతద్యుక్తం కుతః ప్రాప్తి
 సుఖప్రపుంసాణాం కరణానాం కస్మింశ్చిదేకీభావగమనాశంకాయాః ప్రప్త్యః యుక్తై

ఆ—రక్షణం కస్య ధర్మ ఇతి పుష్టం జాగ్రతోనుపరతవ్యాపారస్య ప్రాణస్య దేవ
 రక్షకత్వోపపత్తేః. తృతీయేన స్వప్నస్య ధర్మి పుష్టః. చతుర్థేన సుఖప్తిధర్మి సుఖమవ
 మస్వాప్నమితి సుప్తాభివ్యక్త్య పరామర్శే సుఖస్య సుఖప్తినంబంధావగమాత్ పంచవ
 ప్రశ్నేనావస్థాత్రయవినిర్దుక్తమవస్థాత్రయపర్యవసానభూమిరూపం తురీయమక్షర
 పుష్టమితి వివేకః. (కార్యేతి) కార్యం శరీరం ప్రాణో వా కరణాని మనఃఆదిని పదార్థ
 సుక్త్యా వాక్యార్థం సిండ్లీకృత్యాహ (తక్కిమితి) తత్పదం పూర్వాపరయోస్య
 బధ్యతే (ప్రసన్నమితి) విషయసంపర్కకాలుష్యరహితం నిరాయాసేన విజ్ఞేయాభా
 మాత్రేణ లక్ష్యతే అభివ్యక్త్యతే. నిర్వాతస్థాపితదీపాలాకవదనాబాధం వినాశరహిత
 సత్యమాత్మస్వరూపమిత్యర్థః. (ఏతదితి) సుఖప్తే ప్రకాశమానం సుఖమహమస్వాప్న
 మితి పరామర్శమూలభూతమిత్యర్థః (తస్మిన్ కాలే ఇతి) యద్యపి పంచమేన
 ప్రశ్నేన తురీయం పృచ్ఛ్యతే న సుఖప్తిః తథాపి సంసారదశాయాం సర్వోపాధి
 హితతురీయావస్థాభావే (న వివేకతవివ తస్య ప్రదర్శనీయత్వాత్సుఖప్తావజ్ఞానే
 సత్యసి) కుతవివ తస్య ప్రదర్శనీయతా. అతస్సుఖప్తావజ్ఞానే సత్యసి ఇతరోపాధిరాహి
 త్యేన తత్రైవ సర్వోపాధివివేకకరణేన తురీయప్రదర్శనస్య సుకరత్వాత్తస్మిన్నాగ్రతే
 తురీయప్రదర్శనార్థం. సర్వసంప్రతిష్ఠితత్వోక్తిః (సమ్యగేకీభూతా ఇతి) తదాత్మభా
 వప్రాప్త్యా విలయం గతా ఇత్యర్థః. (మధుని రసవదితి) యథా నానాపుష్పరసాః మధ
 న్యేకీభవంతి తద్వదిత్యర్థః. వివేకాభావమాత్రేణ దృష్టాంతావుక్తా తత్ర సర్వాత్మనా
 లయాభావాదిత్యాహ (వివేకానర్హా ఇతి) పూర్వం వివేకానర్హాస్సంతః పశ్యాత్సన్
 ప్రతిష్ఠితా ఇత్యర్థః. న చానేనాపి ప్రశ్నేనావిద్యావాసనాభిరవివిక్తస్సానుప్రవేశ
 పుష్ట ఇతి శంక్యం 'పరే ఆత్మస్యక్షరే ప్రతిష్ఠంత' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్సుఖప్తే
 రం—కతరః కీదృశస్సన్వాన్ రథాదీస్పశ్యతి కస్య హేతోరేతదైష్వర్యకం సుఖ

న్న సర్వే సంప్రతిష్ఠితా భవంతీతి.

తస్మై సహోవాచ యథా గార్గ్యమరీచయోర్కస్యాస్తం

శం—త్వాశంకా యశస్సంహతాని కరణాని స్వామ్యుద్ధాని పరతంత్రాణి చ జాగ్రద్విషయేతస్మాత్సాన్విపేషి సంహతానాం పారతంత్ర్యేణైవ కస్తింశ్చిత్సంగతిర్నాన్యైతి తస్మాదాశంకానురూపవివ ప్రశోయం ఆత్ర తు కార్య(క)కారణసంఘాతో యస్తింశ్చ ప్రతీనస్సుషుప్తప్రళయకాలయోః తద్విశేషం బుభుతోః స కోనుస్యాదితి కస్తిక్ సర్వే సంప్రతిష్ఠితా భవంతీతి.

శం—తస్మై సహోవాచాచార్యః శృణు మే గార్గ్య యత్త్వయా పృష్టం యథా మరీచయః రశ్మయోఽర్కస్య ఆదిత్యస్యాస్తం ఆదర్శనం గచ్ఛతః సర్వాః ఆ(వి)శేషత ఏతస్మిన్ సేజోమండలే లేజోరాశిరూపే ఏకీభవంతి వివేకానర్హత్వం అని

ఆ—చాక్షాణవివ సంప్రతిష్ఠానాత్ ఏష హి ద్రష్టేత్వాద్యక్షానప్రతిబింబితస్య భోక్తురసి(సం)ప్రతిష్ఠాయా ఆభిధాన్యమానత్వాత్ అచ్ఛాయమిత్యక్షానాభావోక్తేషు తురీయమేవ పృష్టమితి భావః. నను కార్యకారణవ్యతిరక్తే సమ్ప్రతిష్ఠానాధికరణే సామాన్యేన కస్తింశ్చిదవగతే కస్తిక్ సమ్ప్రతిష్ఠితా ఇతి విశేషప్రశ్నో ఘటతే న చ తస్యావగతి రస్తి న చ సమ్ప్రతిష్ఠానస్య సాధికరణత్వేన సామాన్యేనాధికరణావగతిరస్తితి వాచ్యం తత్తదుపాదానానామేవాఽచేతనానాం తదధికరణత్వేన తదతిరిక్తస్య చేతనస్యాసిద్ధే రితి శంకతే (ననియతి) దాత్రం నామ సస్యాదిలవనార్థః శస్త్రవిశేషః (స్వాత్మసీతి) స్వోపాదానఇత్యర్థః (సుషుప్తపురుషాణాం కరణానామితి) సుషుప్తపురుషాణాం యాని కరణాని లేమామిత్యర్థః ఏష హి ద్రష్టేత్వాదినా పురుషాణామప్యేకీభావస్య వత్స్య మాణత్వాద్వా పురుషాణామిత్యుక్తం ఆస్తిన్నతే కరణానాం చేతి చకారో ద్రష్టవ్యః ప్రప్రుశ్నంకాయాః కుతః ప్రాప్తిరిత్యన్వయః సంహతానాం పరా(ర్థత్వే)ర్థేన వ్యాపృతత్వాత్సంహతత్వేన మేతునా ంరస్తింశ్చేతనే సామాన్యేనావగతే ప్రప్రుశ్నిశేషప్రశ్నో యుక్త ఇత్యాహ (యుక్తైవతితి) స్వామ్యుద్ధాని సంఘాతాభిమాన్యుద్ధానీత్యర్థః (ఆశంకానురూప ఇతి) మనసి విద్యమానాశంకానురూపా వాచికః ప్రశ్న ఇత్యర్థః ఆత్ర సమ్ప్రతిష్ఠానవిశిష్ట ఆత్మా న పృష్టః కింతు తదుపలక్షితః కేవల ఆత్మా పృష్ట ఇతి వాక్యతాత్పర్యమాహ (ఆత్ర త్వితి) భవంతీత్యనంతరం పృష్టమితి శేషః.

ఆ—యత్త్వయా పృష్టం తచ్ఛ్రవణోత్పన్నయః తస్మైవార్కస్య తా మరీ

రం—మిత్యర్థః.

రం—(తస్మై సహోవాచేతి) యథా సాయంకాలేస్తంగచ్ఛతస్సుర్యస్య కిరణా

గచ్ఛతః సర్వా ఏతస్మిన్ నైజోమండలవీకిభవంతి, తాః
పునః పునరుదయతః ప్రచరంత్యేవం హ వై తత్సర్వం
పరే దేవే మనస్యేకిభవతి, తేన తద్వైష్ణవ పురుషో న
శృణోతి న పశ్యతి న జిఘ్రతి న రసయతే న స్పృశతే
నాభివదతే నాదత్యే నానందయతే న విసృజతే నేయా
యతే స్వపితీత్యాచక్షతే.

౨

శం—శేషతాం గచ్ఛంతి తాః మరీచయస్తస్యైవార్కస్య పునఃపునరుదయతః ఉక్త
చ్ఛతః ప్రచరంతి వికీర్ణంతే యథాఽయం దృష్టాంతః ఏవం హ వై తత్సర్వం విషయేన్ద్రి
యాదిజాతం పరే ప్రకృష్టే దేవే ద్యోతనవతి మనసి చక్షురాదిదేవానాం మనస్తంత్ర
త్వాత్ పరో దేవో మనః తస్మిన్ స్వప్నకాలే ఏకిభవతి మండలే మరీచవదవిశేషతాం
గచ్ఛతి జీవాగరిషోశ్చ రక్షివన్తండలాన్తనస ఏవ ప్రచరంతి స్వవ్యాపారాయ ప్రతి
ష్ఠంతే యస్తాత్స్వప్నకాలే శ్రోత్రాదీని శబ్దాద్యుపలబ్ధికరణాని మనస్యేకిభూతానీవ
కరణవ్యాపారాదుపరతాని తేన తస్మాత్తర్హి తస్మిన్ స్వాపకాలే ఏషః దేవదత్తాది
లక్షణః పురుషో న శృణోతి న పశ్యతి న జిఘ్రతి న రసయతే న స్పృశతే నాభివదతే
నాదత్యే నానందయతే న విసృజతే నేయాయతే స్వపితీత్యాచక్షతే లాకికాః.

౩

ఆ—చయ ఇత్యన్వయః స్వప్నేపి చక్షురాదివ్యాపారోపలబ్ధేరేకిభావోఽసిద్ధ ఇత్యాశం
క్యవాసనామయేన్ద్రియవ్యాపారోపలబ్ధావపి బాహ్యశబ్దాదిశ్రవణాదివ్యాపారాభావేన
తం సాధయతుం తేనేతి వాక్యం వ్యాఖ్యాతి(యస్తాదితి) శ్రోత్రాదీనామేకిభావో నామ
స్వస్వవ్యాపారం విహాయ మనస్తంత్రతయావస్థానమాత్రం న తు ముఖ్యమేకత్వం
లేషాం మనఃప్రకృతికత్వాభావేనాప్రకృతౌ తదనుపపత్తేరిత్యభిప్రేత్య ఇవకారః
ప్రయుక్తః (నేయాయత ఇతి) ఇహో గత్యర్థస్య యజంతస్య రూపమేతత్ న గచ్ఛ
తీత్యర్థః.

౪

రం—నానాదిక్షు ప్రసరణం వినా ఆదిత్యమండలవీకిభవంతి పునశ్చోద్భవతస్సూర్యస్య
కిరణానానాదిక్షు ప్రసరంతః ప్రకాశకా భవన్తి ఏవమేతత్సర్వం ఇంద్రియజాతం పరే
ఇతరేభ్య ఉత్కృష్టే దేవే ద్యోతనాదిగుణయ్యుక్తే మనస్యేకిభవతి స్వస్వవ్యాపారాభి
ముఖ్య విరోధిసంక్షేపవిశేషయ్యుక్తం భవతీత్యర్థః తేన శ్రోత్రాదీన్ద్రియాణాముపరతత్వే
నేత్యర్థః. ఆనందః ఉపశాన్తింద్రియకార్యం విసర్గః అపానకార్యం నేయాయతే న గచ్ఛ
తీత్యర్థః స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యంతేన కాని స్వపంతీతి ప్రశ్నస్య బాహ్యజ్ఞానేన్ద్రియ
కర్తేన్ద్రియాది స్వపత్యిత్వం ప్రత్యేకమేకత్వాభిప్రాయేణ స్వపితీత్యేకవచనం.

౫

ప్రాణాగ్నయవవైతస్మిక్ పురే జాగ్రతి, గార్హపత్యో హ
వా ఏహోపానో వ్యానోన్వాహర్యపచనో యద్ధార్హ

శం—సుప్తపత్ను శ్రోత్రాదిషు కరణేష్వేతస్మిక్ పురే నవద్వారే దేహే
ప్రాణాగ్నయః ప్రాణాదిపంచవాయవోఽగ్నయ ఇవాగ్నయో జాగ్రతి అగ్నిసామాన్యం
హ్యహ గార్హపత్యోహ వా ఏహోపానః కథమిత్యాహ యస్తాద్ధార్హపత్యాదగ్నే
ర్గ్నిహోత్రకాలే ఇతరోగ్నిరాహవసీయః ప్రణీయతే ప్రణయనాత్ ప్రణీయత
అస్తాదితి ప్రణయనః గార్హపత్యోగ్నిః యథా తథా సుప్తస్యాపానవృత్తేః ప్రణీయత

ఆ—కాని స్వపంతీత్యస్య నవిషయాణి బాహ్యకరణాని స్వపన్తి ఉపరమస్తే
అతస్తేహమేవ జాగరణం ధర్మ ఇత్యుత్తరముక్త్వా కాని జాగ్రతీత్యసోఽత్తరమాహ
(సుప్తపన్తివీతి) ప్రాణానామగ్నిత్వం గౌణమిత్యాహ (అగ్నయ ఇవేతి) ఆపానస్య
గార్హపత్యత్వే యద్ధార్హపత్యాత్ప్రణీయతే ప్రణయనాదితీదం వాక్యం వ్యవహితమపి
హేతుత్వేన యోజయతి (యస్తాదితి) ప్రణయనాదితిపదం గార్హపత్యవిశేషణ
మిత్యాహ (ప్రణయనో గార్హపత్య ఇతి) (తత్సదృశం ఆహవసీయః ప్రాణ ఇతి
వాక్యం సాదృశ్యాభిధాన) తత్సాదృశ్యం ఆహవసీయః ప్రాణ ఇతి వాక్యసాదృశ్య
వ్యాఖ్యానపూర్వకం వ్యాచక్షే (తథేతి) గార్హపత్యత్వేనోక్తేఽపానేఽస్తర్గచ్ఛతి సతి
బహిర్గచ్ఛత్ (ప్రాణస్తతో నిర్గచ్ఛతీవ లక్ష్యత ఇతి) ప్రాణ ఆహవసీయ ఇత్యర్థః
పరిత్యక్తం వ్యానోన్వాహర్యపచన ఇతి వాక్యమిదానీం వ్యాచక్షే (వ్యానస్త్వీతి)

రం—కాన్యస్మిక్ జాగ్రతీత్యసోఽత్తరమాహ (ప్రాణాగ్నయ ఇతి) ప్రాణ
పానాదిరూపా అగ్నయ ఏవైతస్మిక్ పురశబ్దనిర్దిష్టే శరీరే జాగరణం కుర్వంతీ
త్యర్థః స్వాపదశాయాం జాగ్రత్సు ప్రాణాదిపంచకోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసమనోరూపేషా
పానసార్థమగ్నిహోత్రసంపత్తిం దిదర్శయిషుః తత్ర వ్యాప్రియమాణం మన ఏవ
యజమానః అపానో మూలాధారస్థతయా గార్హపత్యస్తన్నిహితో వ్యానశ్చాన్వా
హర్యపచనశబ్దితో దక్షిణాగ్నిః ఆపానవాయుమూలకః ప్రాణో గార్హపత్యాత్ప్ర
ణీయమానాహవసీయతుల్యతయా ఆహవసీయః తదాధారకావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసౌ ద్వే
ఆహవసీయే ఇతి నిర్దిష్టానుతిద్వయం ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసహేతుభూతస్సమానో
వాయుః ఆహుతీసమం నయతీతి నిర్దేశయోగ్యాధ్వర్యుః ఉదానవాయుస్తు
యజమానస్య లోకాంతరోన్నయన హేతుత్వాదుదానఇత్యగ్నిహోత్రాహుత్యవయవ
భూతాన్యజమానాగ్నిత్రయానుతిద్వయాధ్వర్యుకర్తృఫలభూతానష్టాపసి పదార్థాన్వా
ణాదిపంచకోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసమనోరూపేష్యష్టాసు దర్శయతి (గార్హపత్యో హ వా

పత్యాత్ప్రీణీయతే ప్రణయనాదాహవనీయః ప్రాణః.

3

యదుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావేతావాహుతీ సమం నయతీతి

శం—ఇవ ప్రాణో ముఖనానికాభ్యాం సంచరత్యత ఆహవనీయస్థానీయః ప్రాణః వ్యానస్తు హృదయాద్దక్షిణసుషిరద్వారేణ నిర్గమాద్దక్షిణదిక్సంబంధాదన్వాహార్యపచనః దక్షిణాగ్నిః.

3

శం—అత్ర చ హోతాగ్నిహోత్రస్య యతో యస్తాదుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసా వగ్నిహోత్రాహుతీ ఇవ నిత్యం ద్విత్వసామాన్యాదేవ తు ఏతావాహుతీసమం సామ్యేన శరీరస్థితిభావాయ నయతి యో వాయురగ్నిస్థానీయోపి హోతా చ ఆహుత్యోర్నేతృ త్వాత్ కోసా స సమానః అతశ్చ విదుషః స్వాపోష్యగ్నిహోత్ర హవన మేవ తస్తాద్విద్వా న్నాకర్షి త్యేవం మంతవ్యఇత్యభిప్రాయః సర్వదా సర్వాణి భూతాని విచిన్వంత్యపి స్వపత ఇతి హి వాజసనేయకే అత్ర హి కాగ్రత్పు ప్రాణాగ్నిమాపసంహృత్య బాహ్య

ఆ—ఛాందోగ్యే గాయత్రీవిద్యాయాం 'తస్య వా ఏతస్య హృదయస్య పంచ దేవ సుషిరా'ఇత్యుపక్రమ్య 'అథ యోస్య దక్షిణసుషిరః స వ్యానస్తచ్చోత్ర'మిత్యనేన వ్యానస్య దక్షిణసుషిరతో నిర్గమనముక్తమిత్యన్వాహార్యపచనసాదృశ్యం దక్షిణదిక్సం బంధిత్యం వ్యానస్థేతి వ్యానోఽన్వాహార్యపచన ఇత్యర్థః.

3

ఆ—(అత్ర చేతి) అగ్నిహోత్రస్య హోతా హోమస్య కర్తా ఋత్విగుచ్ఛ్యతే ఉత్తరవాక్యేనేతి కేషః అత్రోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసయోరాహుతిత్వస్య పూర్వమసిద్ధత్వేన సిద్ధపన్నిర్దేశాయోగాత్ స సమాన ఇతి తచ్ఛబ్దానన్వయాచ్చ వాక్యత్రయం కృత్వా అన్వయత్రయేణ యోజయతి (యద్యస్తాదితి) ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావిత్వనంతరమాహుతీ ఇతి పదం భాష్యే అధ్యాహృత్య ఏతావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసా ఆహుతీ ఆహవనీయాధి కరణాగ్నిహోత్రాహుతీ ఇవ ద్విత్వసామ్యాదేవేత్యేకోన్వయః అనంతరం భాష్యే తుశబ్దకాచ్ఛే శ్రుతిగత ఇతి శబ్దస్తాదిత్యర్థే యస్తాదేతావాహుతీ యస్తాచ్చైతౌ సమం నయతి శరీరస్థితిభావాయ సామ్యేన నయతి ప్రవర్తయతి యో వాయుః యథా గ్నిహోత్రే హోమకర్తా ఆహుతిద్వయమాహవనీయం ప్రతిసమం నయతి ప్రాపయతి తద్వత్ తస్తాదాహుత్యోర్నేతృత్వాత్సామ్యుక్త్యావాయుర్హోతేతి యచ్ఛబ్దహోతృశబ్దాధ్యాహారేణ ద్వితీయోన్వయః కోసా వాయురితి తద్విశేషప్రశ్నే స హోతా వాయుః సః

రం—ఇతి అత్ర యద్యపి ఏవమేవేమాస్పరావః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛంత్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విందంతీతి బ్రహ్మగమనం జీవన్మయేన శ్రూయతే న మనసః తథాపి మనసః పురీతద్గమనశ్రవణాత్ తద్గతబ్రహ్మగమయితృత్వోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రవ్యవ్యుత్.

3

ససమానః, మనో హ వావయజమానఇష్టఫలమేవోదానః

౧—కరణాని విషయాంశ్చాగ్నిహోత్ర ఫలమివ స్వర్గం బ్రహ్మజిగమిషుర్తనో హ వావయజమానో జాగర్తి యజమానవత్కార్యకరణేషు ప్రాధాన్యేన సంవ్యవహారాత్సర్వమివ బ్రహ్మప్రతిప్రకృతత్వాద్యజమానో మనః కల్ప్యతే ఇష్టఫలం యాగఫలమేవోదానో వాయుః ఉదాననిమిత్తత్వాదిష్టఫలప్రాప్తేః కథం సః ఉదానో మన ఆఖ్యం యజ

2—సమాన ఇతి తృతీయాన్వయ ఇతి విభాగః నను ప్రాణాగ్నియ ఇత్యత్ర సర్వేషాం ప్రాణానామగ్నితోష్ణతేః కథమిహ సమానస్య హోతృత్వముచ్యత ఇత్యాశంకోక్తం (అగ్నిస్థానీయోపీతి) అగ్ని త్వేనోష్ణోపీతి భావః (హోతా చేతి) చకారోఽవధారణే హోత్రే వేత్యర్థః. ఆహుతిసేత్వత్వాద్ధోతృత్వే స్థితే అగ్నితోష్ణతేః ఛత్రిన్యాయేనాగ్నిసన్నిసముదాయే లాక్షణికీత్యర్థః. అవస్థాశ్రయవర్తినాముచ్ఛాసనిశ్వాసప్రాణానాం చాగ్నిహోత్రావయవత్వసంపాదనస్య నోపాసనం ప్రయోజనం నిర్విశేషాత్ప్రకరణత్వాత్తద్విధ్యదర్శనాచ్చ కింత్వింద్రియాణ్యుపరమంతే ప్రాణా జాగర్తీత్యేవం త్వం సదాకథోధనరూపస్య జ్ఞానస్య స్తుతిరేవేత్యాహ (అతశ్చేతి) సర్వదేతి వాజసనేయకే హి 'వాక్పితః ప్రాణశ్చితశ్చక్షుశ్చిత్' ఇత్యాదినా సర్వప్రాణవ్యాపారేషు ప్రత్యేకమగ్నిచితత్వదృష్టిం విధాయైవంపృష్టిమతః సర్వాణి భూతాన్యస్య సావకాలేపి చయనం ఖర్వంతీతి సా దృష్టిః స్తుతా తద్వదిహాపీత్యర్థః (అత్ర హీతి) అత్ర మనో యజమానః కల్ప్యత ఇతి వ్యవహితాన్వయః తత్కల్పనాయాం హేతుద్వయమాహ (యజమానవదితి) హేతుద్వయం సాధయతి (జాగర్తీస్వీతి) అత్ర స్వప్నకాలే విషయాన్ కరణాని చోపసంహృత్య మనో జాగర్తి ప్రాధాన్యేన స్వవ్యాపారం ఖర్వద్వర్తతే అగ్నిహోతృఫలం స్వర్గం జిగమిషుర్వయమాన ఇవ సుషుప్తికాలే స్వర్గరూపబ్రహ్మజిగమిషుచ మన ఇత్యన్వయః భాష్యే యజమానఇత్యనంతరమివశబ్దో ద్రష్టవ్యః హ వావశబ్దేన తత్ప్రసీద్ధమిత్యుక్తం (ఇష్టేతి) ఉదాననిమిత్తకమరణానంతరం యాగాదిఫలప్రాప్తేః తస్య తన్నిమిత్తత్వాత్కారణే కార్యోపచారాదుదానఇష్టఫలత్వేన కల్ప్యత ఇత్యర్థః న కేవలం మరణద్వారా యాగఫలప్రాకవత్వముదానస్య కింతు 'ఏతస్మైవవానందస్వాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవంతీతి శ్రుతేః సర్వయాగఫలానామపి బ్రహ్మత్వత్వా (త్త)ద్బ్రహ్మప్రాపకత్వాదపి అహరహరిష్టఫలప్రాపకత్వముదానస్యేతి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) (స్వర్గమివేతి) స్వర్గమేవేత్యర్థః సర్వయాగఫలాత్కనస్వరూపమేవ బ్రహ్మక్షరం గమయతీత్యర్థః యద్యభ్యుహరహర్బ్రహ్మప్రాప్తిర్న యాగసాధ్యా యాగరహితానామపి తత్ప్రాప్తేః తథాపి బ్రహ్మణ ఏవ సర్వయాగఫలత్వేన తత్ప్రాపకసాన్య

స ఏవం యజమానమహరహర్భృష్టా గమయతి.

అత్రైవ దేవస్సప్నే మహిమానమనుభవతి, యద్దృష్టం

శం—మానం స్వప్నవృత్తిరూపాదసి ప్రచ్యావ్యాహరహస్సుషుక్తికాలే స్వర్గమి
బ్రహ్మాక్షరం గమయతి అతో యాగఫలస్థానీయ ఉదానః.

శం—ఏవం విదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమకాలాదారభ్య యావత్సుప్తాత్థితో భవ
తావత్సర్వయాగఫలానుభ (వఏవ)వో నావిదుషామివానర్థాయేతి విద్వత్తా మ్తాయ
న హి విదుష ఏవ శ్రోత్రాదీని స్వపంతే ప్రాణాగ్నయో వా జాగ్రతి జాగ్రత్స్వప్న
యోర్ననస్సాన్వితం త్ర్యమచభవదహరహః సుషుప్తం వా ప్రతిపద్యతే సమానం పి
సర్వప్రాణీనాం పర్యాయేణ జాగ్రత్స్వప్న సుషుప్తిగమనం అతో విద్వత్తామతిరేవే
ముపపద్యతే యత్స్వప్తం కతరఏష దేవః స్వప్నాన్ పశ్యతీతి తదాహ అత్ర ఉప
తేష శ్రోత్రాదిభుదేహరక్షాయై జాగ్రత్సు ప్రాణాదివాయుషు ప్రాక్ సుషుప్తిప్రతిపతే

అ—దానస్యేద్వఫలప్రాపకత్వమస్తీతి భావః న చోదానస్య కథం తత్ప్రాప్తికత్వమి
శంక్యం తస్య సుషుప్తానాడీచారిత్యేన సమస్తనాడిః ప్రవేశయంస్త(ద్ధ)ం హుత
బ్రహ్మ ప్రాపయతీత్యుపపత్తేః.

అ—నను 'గర్హపత్యో వా ఏషోపాన' ఇతి శ్రుతిమారభ్య 'మనో హ వా
యజమాన' ఇతి శ్రుత్యం లేన గ్రంథేన విద్వానకర్త్రి న భవతీతి మ్తాయత ఇత్యుక్తమన
ఏవం తత్ప్రాగ్నిహోత్రాదికర్తృప్రతీతేః ఉదానస్య యాగఫలస్థానీయతోక్తేస్తు న తత్స
త్వం తత్ర కర్తృప్రతీతేః అత ఆహ (ఏవం విదుష ఇతి) (విద్వత్తేతి) శ్రోత్రాదీ
స్వప్నే ఉపరమంతే ప్రాణా ఏవ జాగ్రతీత్యేవంరూపా విద్యేత్యర్థః అస్యాశ్చ విదా
యాః జాగరణం శ్రోత్రాదిబాహ్యేంద్రియధర్మః శరీరరక్షణం ప్రాణధర్మః నాత్మధర్మ
ఇత్యేవం త్వంపదార్థవివేకరూపత్వాత్ స్తోతవ్యత్వోపపత్తిః అత ఏవ ప్రాణజాగర
స్యావిద్వత్సాధారణత్వాత్కథం విద్వత్తామతిరిత్యపి శంకా నిరస్తా తస్యైవంభూ
వివేకాభావాదితి. నను విద్యాప్రకరణత్వాదస్య విదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమాదికం సర్వ
భవతీతి విధీయతాం కిం స్తుత్యేత్యాశంక్య విద్వదవిద్వత్సాధారణ్యేన స్వయమే
భవతో న విధేయత్వమిత్యాహ (న హితి) (విద్వత్తామతిరేవేతి) శ్రోత్రాదికం పరో దే
మనస్యేగీభవతి ప్రాణాగ్నయో జాగ్రతీత్యత్ర పదార్థవివేకరూపం జ్ఞానం వివక్షిత

రం—అత్ర రంగరామానుజీయం నాస్తి.

రం—కతర ఏష దేవః స్వప్నాన్ పశ్యతీత్యసోత్తరమాహ (అత్రైవ దేవ ఇతి
అత్ర అస్మిన్నవసరో ఏష దేవః జీవః స్వప్నే కరితురగాదిలక్షణం మహిమానమనుభవ

దృష్టమనుపశ్యతి శ్రుతం శ్రుతమేవార్థమనుశ్చతోతి దేశ

శం—ఏతస్మిన్నంతరాశే ఏష దేవోర్కరత్తివతాన్వత్తని సంహృతశ్రోతాదికరణః
స్వప్నే మహిమానం విభూతిం విషయవిషయలక్షణమనేకాత్మభావగమనమనుభవతి ప్రతి
పద్యతే నను మహిమానుభవనే కరణం మనోఽనుభవితః తత్కథం స్వాతంత్ర్యేణాను
భవతీత్యుచ్యతే స్వతంత్రో హి క్షేత్రజ్ఞః నైవ దోషః క్షేత్రజ్ఞస్య స్వాతంత్ర్యస్య మన
ఉపాధికృతత్వాత్ న హి క్షేత్రజ్ఞః పరమార్థతః స్వతః స్వపితి జాగర్తి వా మనఉపాధి
కృతమేవ తస్య జాగరణం స్వప్నశ్చేత్యుక్తం వాజసనేయకే సదీః స్వప్నా భూత్వా
ధ్యాయతీవ లీలాయతీవేత్యాది తస్మాన్మనసో విభూత్యనుభవే స్వాతంత్ర్యవచనం
న్యాయ్యమేవ మనఉపాధిసహితత్వం(త్వే)స్వప్నకాలే క్షేత్రజ్ఞస్య స్వయంజ్యో
తిష్ట్యం బాధత(ధ్యేత)ఇతి కేచిత్ తన్న శ్రుత్యధాపరిజ్ఞానకృతా భ్రాన్తిస్తేషాం
యస్తాత్ స్వయం జ్యోతిష్ట్యాదివ్యవహారోప్యామోక్షంతః సర్వోఽవిద్యావిషయవివ
మన ఆద్యుపాధిజనితః యత్ర వా అన్యదివ స్వాత్మత్రాన్యోన్యత్వశ్చేత్ మాత్రా
సంసర్గస్వస్య భవతి యత్రత్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్వేన కం వశ్యేదిత్యాది

అ—తజ్ఞానం గార్హవత్యో వా విహాపాన ఇత్యాదినా స్థూయతే ఉక్తప్రకారేణే
త్యర్థః తృతీయప్రశ్నోత్తరత్వేన కతర ఏష ఇత్యాదిసర్వః పశ్యతీత్యంతం వ్యాచప్తే
(యదితి) అత్రేతి క్రాతం పదం గృహీత్వా వ్యాచప్తే (ఉపరతేష్విత్యాదినా అంత
రాశే ఇత్యం లేన) (అనేకేతి) విషయవిషయాద్యనేకభావగమనమిత్యర్థః ఇదంచ మహా
త్వవ్యాఖ్యానం స్వప్నదృష్టర్జీవస్య స్వాతంత్ర్యే వక్తవ్యే దేవశబ్దతమనసస్తదుక్తిః
స్వప్నమనోధర్మో నాత్మధర్మః అత్తని తు తదారోపమాత్రం లోకస్యేతి ఖ్యాప
నార్థేతి శంకాపరిహారాభ్యామాహ (నన్వీతి) (మన ఉపాధికృతమితి) బాహ్యోద్రియ
(ప్ర)యుక్తమనఉపాధికృతం జాగరణం కేవలమనఉపాధికృతస్వప్నవ్యుత్పత్తిర్థః స్వప్న
స్య ధీశబ్దవాచ్యమనఃపరిణామత్వాత్ స్వప్నా భూత్వేతి శ్రుతౌ సామానాధికరణ్యానిర్దేశ
ఇతి ద్రష్టవ్యం. నన్వీయం శ్రుతిర్విభూత్యనుభవే మనస్సాత్మతంత్ర్యం వత్తం న శక్నోతి
శ్రుత్యంతరవిరోధాపత్తేః అతోత్ర దేవశబ్దేన క్షేత్రజ్ఞవివోచ్యతే తస్యైవ స్వత
స్సాత్మతంత్ర్యమితి శంకతే (మన ఇతి) (స్వయం జ్యోతిష్ట్యమితి) స్వయం జ్యోతి
ష్ట్యబోధకశ్రుతిత్వర్థః అన్యథా ద్వితీయసత్త్వేపి దీపాదీనామివ వాస్తవస్య తస్య

రం—పశ్యతి జాగరే స్రాగ్యద్దృష్టం తమేవార్థమనుపశ్యతి అనుపశ్నాత్పశ్యతి అనుభవతి
దృష్టందృష్టం భూయోదృష్టమిత్యర్థః శ్రుతమేవార్థమనుశ్చతోతి దేశాంతరేషు ప్రత్యహ

దిగంతరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునఃపునఃప్రత్యనుభవతి

శం—శ్రుతిభ్యః అతో మందబ్రహ్మవిదామేవేయమాశంకా న త్యేకాత్మవిదాం న స్వే
వంసతి అత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిరితి విశేషణమనర్థకం. అత్రోచ్యతే
అత్యల్పమిదముచ్యతే 'య ఏహంతర్హృదయ ఆకాశస్వస్తి' కేత'ఇతి అంతర్హృ
దయపరిచ్ఛేదే సుతరాం స్వయంజ్యోతిష్ట్యం బాధ్యేత సత్యమేవమయం దోష
యద్యపి స్యాత్ స్వప్నే కేవలతయా స్వయంజ్యోతిష్ట్యేనార్థం తావదవసీతం భా
స్యేతి చేన్న తత్రాపి పురీతతి నాడీఘ కేత'ఇతి శ్రుతేః పురీతతి నాడీసంబంధాత్తత్రాః
పురుషస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్యేనార్థభారాఘనయాభిప్రాయా మృషైవ కథం తద్వి
అత్రాయం పురుషస్య స్వయంజ్యోతిరితి అన్యకాఖ్యాత్యాదనపేక్షా సా శ్రుతిరితి చేన్న
అర్థకత్వస్యేష్టత్వాత్ ఏకో హ్యేతా సర్వవేదాంతానామర్థో విజిజ్ఞాపయిషిత్ బుభు
త్సితశ్చ తస్మాద్యుక్తా స్వప్నే ఆత్మనస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్యేవపత్తిర్వక్తుం శ్రుతేర్యథార్థ

ఆ—బాధాభావాదితి అత్ర కిం మనసస్స త్యే జ్యోతిరంతరస్య మనసో విద్యమాన
త్వాదాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్యబోధనం న శక్యమితి శ్రుతేః కార్యస్య బోధనస్య
బాధోఽభిప్రేతః ఉత తద్బోధనరూపకార్యసిద్ధ్యర్థం మనసో భావోపి వివక్షితఃకృతౌ
తతశ్చ తత్ప్రత్యే శ్రుత్యర్థబాధ ఇతి వా నాద్యః మనసి సత్యసి ఏవం తద్వీతి వక్ష్యమాణ
రీత్యామనసో దృశ్య త్వేన జ్యోతిష్ట్యాయోగేనాత్మన ఏవ స్వయం జ్యోతిష్ట్యస్య బోధ
యితుం శక్యత్వాదిత్యాహ (తన్నేతి) న ద్వితీయః తదాసీం మనసోఽభావస్తు శ్రుత్యర్థ
ఏవ న భవతీత్యాహ (శ్రుత్యర్థేతి) ఆత్మ (ని)నోజ్యోతిష్ట్యబోధనాత్మకవ్యవహారస్య
ప్రకాశ్యాదిసాపేక్షత్వాత్స్వస్తి సత్యేవైతద్బోధసాధనే మన ఆదౌ చ సత్యేవ
తద్బోధయితుం శక్యతే నాన్యథేతి మన ఆద్యభావో న శృతౌ వివక్షితః తథా సతి
తద్బోధనాశక్తేరిత్యాహ (యస్తాదితి) తత్ర మానమాహ (యత్ర వేతి) ద్వితీయా
భావే వ్యవహారో నాస్తీత్యత్రాపి మానమాహ (మాత్రేతి) దృశ్యం మాత్రాశబ్దార్థః
అసంసర్గ ఇతి ఛేదః దృశ్యాసంసర్గే సుషుప్తౌ విశేషవిజ్ఞానాభావోక్త్యా ద్వితీయా
భావే వ్యవహారో నాస్తీత్యర్థః అతో న ద్వితీయః కల్పస్సంభవతీత్యాహ (అత ఇతి)
నను యది స్వయంజ్యోతిష్ట్యబోధనార్థం మనఆద్యభావో నాపేక్షితః జాగరితేపి తద్వి
తద్బోధనసంభవాత్ అత్రేతి స్వప్నవాచివిశేషణమనర్థకమితి శంకతే (నన్వీతి) కిం
విశేషణబలాన్ననసోఽభావస్సిహేదయిషితః ఉత విశేషణస్య గతిమాత్రం పృచ్ఛ్యతే

రం—మనుభూతమర్థం పునఃపునరనుభవతి దృష్టం శ్రుతమేవానుభవతీత్యయమపి నియ
మోనాస్తి కదాచిత్పూర్వాననుభూతమపి శరీరచ్ఛేదనాదికమనుభవతి విద్యమానం చాను

దృష్టం చాదృష్టం చ శ్రుతం చాశ్రుతం చానుభూతం

శం—(త)త్వప్రకాశకత్వాత్ ఏవం తర్హి శృణు శ్రుత్యర్థం హిత్యా సర్వమభిమానం నత్వభిమానేన వర్షితేనాసి శ్రుత్యర్థో జ్ఞాతుం శక్యతే సరైవః పండితంమనైః యథా హృదయాకాశే పురీతతి నాడిషు చ స్వపతస్తత్సంబంధాభావాత్ తతో వివిచ్య దర్శయి తుంశక్యత ఇతి తత్సన్న్యాయం జ్యోతిష్త్వం న బాధ్యతే ఏవం మనస్యవిద్యాకామకర్తృనిమి త్రోద్భూతవాసనావతి కర్తృనిమిత్తా వాసనా ఽవిద్యయాన్యద్వస్త్యంతరమివ పశ్యతః సర్వకార్యకరణేభ్యః ప్రవివేక్షస్య ద్రష్టుర్వాసనాభ్యో దృశ్యరూపాభ్యోఽన్యత్వేన స్వ యంజ్యోతిష్త్వం సుదర్శితేనాసి తార్కికేణ న వారయితుం శక్యతే తస్మాత్సాధూక్తం

ఆ—నాద్యః మనసోఽభావాంగీకారేవ్యంతర్హృదయాకాశస్య తత్ప్రాతపరిచ్ఛేదస్య చ శ్రుతిసిద్ధత్వేన త్వస్తత్వేపి తత్ర స్వయం జ్యోతిష్త్వబోధనాసంభవాత్ విశేషణసర్గక్యం తుల్యమిత్యాహ (అత్రోచ్యత ఇతి) (పరిచ్ఛేదోధికొన్నత ఇతి తరహః ప్రయోగః) (స్వయం జ్యోతిష్త్వమితి) తదోబ్ధనమిశ్యర్థః యథాశ్రుతే వాస్తవస్య కస్య బాధస్యానాశంశ్యత్వాదితి యద్యపి స్వప్నేంతర్హృదయాకాశ సత్త్వాత్సమ్యక్ స్వయంజ్యోతిష్త్వం బోధయితుం న శక్యమితి దోషస్త్యుల్యః తథాపి స్వప్నే మనసోఽభావేన తదోబ్ధనప్రతిబంధకస్యాభావాదదూరవిప్రకర్షేణ స్వయం జ్యోతిష్త్వం స్వప్నే బోధయితుం శక్యమితి తద్విశేషణమర్థవదితి శంకతే (సత్యమితి) స్యాదిత్యనంతరం తథాపీతిశేషః (కేవలతయేతి) మనసోఽభావనేత్యర్థః (భారస్యేతి) ప్రతిబంధకస్యేత్యర్థః శేషబోధనం తు సుషుప్తే భవిష్యతీత్యభిప్రాయః ఏవం తర్హి సుషుప్తే సర్వస్యావ్యభావమాశ్రిత్య సమ్యగ్బోధనం వివక్షణీయం న చ తత్సంభవతి తత్రాపి బహుప్రతిబంధకస్య విద్యమానత్వాదిత్యాహ (సతత్రాపీతి) సుషుప్తేపీత్యర్థః తత్రాపీతి) స్వప్నేపీత్యర్థః సుషుప్తే చేతనర్వభారావసయః స్యాత్ తదా స్వప్నేఽర్థ భారావసయాభిప్రాయో వర్ణయితుం శక్యతే న చ తదస్తి అతోఽత్రేతి విశేషణం తదావ్యసర్గకమిత్యర్థః, తర్హి విశేషణస్య గతిర్నైకవ్యేతి ద్వితీయం శంకతే (కథం తర్హితి) అత్రైషదేవస్త్వప్నే మహిమానమనుభవతీత్యధర్మశాఖావాక్యార్థకథనావసరే కాణ్వశ్రుతిగతవిశేషణస్య గతిర్నైక వక్తవ్యా ప్రకృతానుపయోగాదితి సిద్ధాంత్యేకదేశీ కశ్చిన్నందశ్శంకతే (అన్యేతి) సర్వపదాంతప్రత్యయన్యాయేనాధర్మశ్రుత్యఃరోధేనైక వాక్యతయా శ్రుత్యర్థస్య పర్జనీయత్వాత్తదవిరోధోపి వక్తవ్య ఇతి పూర్వవాద్యాహ (నార్హకత్వస్యేతి) తర్హి కాణ్వశ్రుతిరథాభావాత్ప్రజ్ఞతామత ఆహ (శ్రుతీర్యథాకేతి)

రం—భవతి అవిద్యమానం చానుభవతి (సర్వఃపశ్యతి) సర్వస్యైవ పశ్యతి ద్రష్ట శ్రోత్రా

శం—మనసి ప్రతీనేషు కరణేష్వప్రతీనే చ మనసి మనోమయస్వప్నాః పశ్యతీ
కథం మహిమానమనుభవతీతి ఉచ్యతే యన్మిత్రం పుత్రాది వా పూర్వం దృష్టం తద్వా
నావాసితః పుత్రమిత్రాదివాసచానముద్భూతం పుత్రం మిత్రమివ చావిద్యయా పశ్యతీ
మన్యతే తథాశ్రుతమర్థం తద్వాసనయానుశృణోతీవ దేశదిగంతరైశ్చ దేశాంతరై
గంతరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునఃపునస్తత్ప్రత్యనుభవతీవావిద్యయా తథాదృష్టం చాన్తి
జన్మని అదృష్టం చ జన్మాంతరదృష్టమిత్యర్థః అత్యంతాదృష్టే వాసనానుపపత్తేః ఏవ
శ్రుతం చాశ్రుతం చ అనుభూతం చాన్తి జన్మని కేవలేన మనసా అనునుభూత

ఆ—స్వాధ్యాయోఽధ్యేతప్యగత్యధ్యయనవిధేరథావబోధఫలకత్వాత్తుల్యం చ సామ్య
దాయకమితి న్యాయాచ్చాక్షరమాత్రస్యాప్యానర్థకాయోగాదిత్యర్థః ఏవమేకదేశ
దూషితే సిద్ధాంత్యుత్తరమాహ (ఏవం తద్వీతి) తర్వాదావేవ ముఖ్యశ్రుత్యర్థ ఉచ్యతా
కిం పూర్వోక్తరీత్యా పక్షాంతరాశంకాతన్నిరాకరణాభ్యామిత్యాశంక్య పాండిత్యాశే
మానవతో యథావదర్థబోధేనసధికారాత్తస్య తదభిమానావతారనిరాచీర్ణయా తద
యనానాపక్షానిరాకృతా ఇతి వత్తుం సర్వమభిమానం హిత్యేత్యాద్యుక్తం స్వయం
జ్యోతిష్వశ్రుతేరసలిశంక్యత్వాత్తద్బలాత్సన్విపాదౌ హృదయాకాశాదినత్యేషి తస్య
బంధప్రతీత్యభావాద్విద్యమానస్యాప్యవిద్యమానతుల్యత్వేనాత్మనః కేవలత్వాత్ప్రకా
దర్శనాచ్చ స్వయం జ్యోతిష్వమితి బోధనీయం మనసోఽభావవాదినాసి ఏవ
మనసి సత్యసి తస్య వాసనామయగజతురగాదివిషయతయా పరిణామాద్దృశ్య
త్వాచ్చ ద్రష్టాః తతో భేదేన వివేకతః శ్రుత్యా స్వప్రకాశత్వం బోధ్యత ఇత్యాహ
(యథేత్యాదినా) (మనసీతి) సత్యపీతి కేషః. నను మనశ్చేదవిద్యాదినిమిత్తవశాద్దజతు
గాదిరూపేణాభివ్యక్తవాసనావత్ తర్హి జాగ్రతీవ తస్మాహంతయైవ ప్రతీతి
స్సాన్తి నేదంతయా అత ఆహ (కర్తృనిమిత్తేతి) తథా ప్రతీతిం వినా స్వప్నే
భోగాసిద్ధేః స్వప్నభోగప్రదకర్తృనిమిత్తవశాజ్జాగ్రతి గజాదీనామిదంతయానుభవేన
తద్వాసనానామసి తథైవానుభవార్హత్వేన తద్వాసనారూపాఽవిద్యావశాచ్చ వాస
నాశ్రయస్య మనస ఇదంతయైవ వస్తవంతరవత్ప్రతీతిరిత్యర్థః ఇదం చ విశేషణం మనసో
విషయత్వేన విషయిత్యావసంభవాద్విషయణ ఆత్మన ఏవ స్వప్రకాశరూపత్వమితి వత్తుం
జాగ్రత్యాదిత్యాదికార్యజ్యోతిషాం చక్షురాదికరణజ్యోతిషాం చ సత్త్వేన తత్సంకీర్ణ
త్వేనాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్వం దుర్బోధం స్వప్నే తు తదభావాత్సుబోధమితి
వత్తుం సర్వకార్యేత్యాదివిశేషణం స్వప్నే ఆదిత్యాదికార్యకరణజ్యోతిషాం భాసమాన

రం—పూతా గంతా వక్తా చేత్యాది సర్వరూపస్సృక్ పశ్యతీత్యర్థః తదానీం జాగరి

చాననుభూతం చ సచ్చాసచ్చ సర్వం పశ్యతి సర్వః
పశ్యతి.

౫

శం—చ మననైవ జన్మాంతరేఽనుభూతమిత్యర్థః సచ్చ పరమార్థోదకాది అసచ్చ మరీచ్యుదకాది కిం బహునా ఉక్తానుక్తం సర్వం పశ్యతి సర్వఃపశ్యతి సర్వమనోవాసనో పాధిస్సక్ ఏవం సర్వకరణాత్మా మనో దేవః స్వప్నాస్పృశ్యతి.

౫

ఆ—త్వేషి తేషాం వాసనామాత్ర త్యాదృశ్యత్యాసచ్చ విషయప్ర కాశనాసామర్థ్యమితి వక్తుం వాసనాభ్య ఇతి విశేషణం ఏతైశ్చ విశేషణైః స్వప్నఏవ ఏవం భూ(తే)తస్వయం జ్యోతిష్త్వస్య బోధయితుం శక్యత్యాదన్యత్రాసంభవాత్ అత్రాయమితి శ్రుతౌ స్వప్న విశేషణగ్రహణమర్థ వదిత్యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం (స్వయం జ్యోతిష్త్వమితి) సిద్ధమితి శేషః అతః కాణ్వశ్రుతౌ స్వప్నే మనసోఽభావవివక్షాకారణాభావేన తద్విరోధాభావాదత్ర దేవశబ్దేన పరే దేవే మనస్యేకీభవతీత్యుక్తం మన ఏవోచ్యత ఇత్యుక్తముపసంహరితి (తస్మాదితి) నన్విన్దియాణాముపరతత్వాద్విషయసంబంధాభావాత్ కథం మనసో మహిమానుభవ ఇతి శంక తే (కథమితి) పూర్వం జ్ఞాతస్యైవ స్వ(ప్నే)షుః జ్ఞానాత్తస్య వాసనామాత్రత్వం ఆతో నేంద్రియాపేక్షేత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) యన్మిత్రం పుత్రం వా పూర్వం దృష్టవాక్ తదేవ దృష్టం పుత్రమిత్రాదివిషయవాసనాసముద్భూతం మిత్రం పుత్రం వాఽవిద్యయా పశ్యతి దృష్టవానిత్యాదిపదాధ్యాహారేణ వాక్యం యోజ్యం అన్యథా పుత్రమితి ద్వితీయాయా యచ్ఛబ్దస్య చానన్వయాస్సాదితి. చక్షుర భావే (నద) తద్దర్శనాయోగాన్తన్యత ఇత్యుక్తం (తథేతి) అత్రాపి యోగశ్శ్రుతః తమేవ శ్రుతమర్థమిత్యధ్యాహారేణైవ శ్రుతిరోజ్యా దేశః నదీతీరాదిః దిక్ ప్రాచ్యాది రితి భేదః ప్రత్యనుభూతం ప్రతివారమనుభూతః పునఃపునః అనేకదినేష్యనేకస్వప్నే ష్యనుభవతీత్యర్థః జన్మాంతరదృష్టమితి వ్యాఖ్యానే హేతుమాహ (అత్యంతేతి) అను భూతం చేత్యస్య ప్రత్యనుభూతమిత్యనేన పునరుక్తిమాశంక్యాహ (కేవలేనేతి) పూర్వ మింద్రియద్వారకానుభవ ఉక్త ఇత్యసౌ న పునరుక్తఇత్యర్థః సర్వదర్శనే హేతుమాహ (సర్వఇతి).

౫

రం—యభ్యాహ్యజ్ఞానకర్తేంద్రియాణాముపరతవ్యాపారత్వేషి స్వాప్ని కై రీశ్వరస్పృష్టై శ్చరీరేంద్రియైర్దృష్టౌత్వాదిమాక్ సన్ననుభవతీతి భావః.

౫

స యదా తేజసాభిభూతో భవతి అత్రైష దేవస్స్వప్నా
న్న పశ్యత్యథ తదేతస్మిచ్ఛరీరే ఏతత్సుఖం భవతి.

శం—స యదా మనో రూపా దేవో యస్మిన్ కాలే సారణే (పిత్రా)చిన్
ఖ్యేన తేజసా నాడ్యాశయే సర్వతోఽభిభూతో భవతి తిరస్కృతవాసనాద్వార
భవతి తదా సహకరణైర్వససో రక్షయో హృద్యుపసంహృతా భవంతి యదా మన
దా(ర్వ)వాగ్నిపదవిశేషవిజ్ఞానరూపేణ కృత్స్నం శరీరం వ్యాప్యవతిష్ఠతే తద
సుషుప్తో భవతి అత్ర ఏతస్మిన్ కాలే ఏషః మనఃకార్యోదేవః స్వప్నాన్న పశ్య
దర్శనద్వారస్య నిరుద్ధత్వాత్తేజసా అథ తదేతస్మిచ్ఛరీరే ఏతత్సుఖం భవతి యద్విజ్ఞాన
నిరాబాధమవిశేషేణ శరీరవ్యాపకం ప్రసన్నం భవతీత్యర్థః.

ఆ—కన్యైతత్సుఖం భవతీత్యస్యోత్తరం తదపేక్షితం వదన్నాహ (స యదేతి
చింతాఖ్యేనేతి) ఇదముపలక్షణం చిద్రూపేణ బ్రహ్మణా చేత్యసి ద్రష్టవ్యం తన్నన
ప్రాణమేవోపశ్రయత ఇతి శ్చుత్యంతరేణ ప్రాణశబ్దే బ్రహ్మణి తస్య లయాభిధానాఽ
(తిరస్కృతేతి) వాసనాభివ్యక్తా ద్వారం స్వప్నభోగప్రదం కర్తృయత్ తత్తిరస్కృత
తతోపరతం భవతి తేజశ్శబ్దే బ్రహ్మైతస్యసమ్మంధాదితి (రక్షయ ఇతి) వాసన
ఇత్యర్థః (అవిశేషవిజ్ఞానేతి) సామాన్యతైతన్యరూపేణేత్యర్థః చేతనాశబ్దేతసామాన్
వృత్తిరూపేణ వా అనేన సుషుప్తకృత ఇత్యాహ (తదేతి) నన్వతైతత్సుఖం భవతీత
యుక్తం జన్యసుఖస్య తదానీమసమ్భవాత్స్వరూపసుఖస్య పూర్వమపి సత్వేన తద
భవతీత్యనుపపత్తేరిత్యాశంక్యా స్వరూపసుఖమేవ విశేషవిజ్ఞానరూపవిజ్ఞేయభావే నిరా
తస్థదీప్యప్రభావత్సమ్యక్ ప్రకాశతే తదపేక్షమేవ తద్వచనమిత్యాహ (యద్విజ్ఞానమితి
విజ్ఞానరూపం స్వరూపసుఖమిత్యర్థః అనేనానందమయశోశబ్దేతమనభివ్యక్తమనః
వాసనాపజ్ఞానం సుషుప్తిధర్మీత్యుక్తమ్.

రం—ఏతస్మిన్నంతరే సతా సోమ్య తదాసమ్మనోన్ భవతి తేజసా పి
తదా సమ్మనోన్ భవతీతి శ్చుత్యుక్తరీత్యా పరప్రకాశకతయా తేజశ్శబ్దేన ప
మాత్తనా ఽభిభూతో భవతి సమ్మనోన్ భవతి సమ్మరిష్వక్తో భవతీతి యావత్
తదా స్వాప్నాన్నదాగ్ధాన్న పశ్యతీత్యర్థః తతశ్చ కతర ఏష స్వప్నాన్నపశ్యతీతి బ్రహ్
సమ్మత్తివిరహదశాయాం మనోమాత్రపరిశేషసమయే స్వాప్నాన్నదాగ్ధాన్నపశ్యతీత్యుక్త
ముక్తం భవతి కన్యైతత్సుఖం భవతీత్యస్యోత్తరమాహ (అథ తదేతస్మిన్నీతి) య
తత్సుఖం భవతి తదేతస్మిచ్ఛరీరే సత్వేన భవతీత్యర్థః శరీరమేవ వైషయికసుఖపాత
రిత్యుక్తం భవతి 'అశరీరం వా వసంతం స ప్రియాప్రియే స్మృత' ఇతి శ్చుతేరి
ద్రష్టవ్యమ్.

స యథా సోమ్య వయాంసి వాసో వృక్షం సమ్ప్రతిష్ఠం
తే ఏవం మా వై తత్సర్వం పరఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠతే. 2
పృథివీ చ పృథివీమాత్రా చాపశ్చాపోమాత్రా చ తేజశ్చ
తేజోమాత్రా చ వాయుశ్చ వాయుమాత్రా చాకాశ

శం—ఏతస్మిన్కారేవిద్యాకామకర్తనిబంధనాని కార్యకరణాని శాంతాని
భవంతి. తేషు శాస్తేహ్యత్తస్వరూపముపాధిభిరన్యథా విభాష్యమానమద్వయమేకం శివం
శాంతం భవతీత్యేతామేవావస్థాం పృథివ్యాద్యవిద్యాకృతమాత్రాను ప్రవేశేన దర్శయి
తుం దృష్టాంతమాహ సః దృష్టాంతో యథా యేన ప్రకారేణ సోమ్య ప్రియదర్శన
వయాంసి పక్షిణో వాసార్థే వృక్షం సంప్రతిష్ఠంతే గచ్ఛంతి. ఏవం యథా దృష్టాంతః
మా వా ఏతత్ వక్ష్యమాణం సర్వం పరే ఆత్మని ఆక్షరే సమ్ప్రతిష్ఠతే. 2

శం—కిం తత్సర్వం పృథివీ చ పృథివీమాత్రా చ ఆపశ్చ ఆపోమాత్రా చ
తేజశ్చ తేజోమాత్రా చ వాయుశ్చ వాయుమాత్రా చ ఆకాశశ్చాకాశమాత్రా చ
స్థూలాని సూక్ష్మాణి చ భూతానీత్యర్థః. తథా చక్షుః ఇంద్రియం ద్రవ్యవ్యం చ (రూపం)
శ్రోత్రం చ శ్రోతవ్యం చ ఘ్రాణం చ ఘ్రాతవ్యం చ రసశ్చ రసయితవ్యం చ త్వక్చ
స్పర్శయితవ్యం చ వాక్చ వక్తవ్యం చ హస్తా చాదాతవ్యం చ ఉపశ్చాపనదయితవ్యం
చ పాయుశ్చ విసర్జయితవ్యం చ పాదౌ చ గంతవ్యం చ బుద్ధీంద్రియాణి కర్తేంద్రి

ఆ—పశ్చాదుప్రశ్నస్సోత్తరం తురీయస్వరూపం వివేకసౌకర్యాద్విచార్యాత్రై
కోచ్యత ఇత్యాహ (ఏతస్మిన్నితి) (అన్యథా విభాష్యమానమితి) పూర్వమన్యథా విభా
ష్యమానమిత్యర్థః. (మాత్రానుప్రవేశేనేతి) మాత్రాణాం వివేకతోక్షరేణుప్రవేశేనే
త్యర్థః. 2

ఆ—ఆపోమాత్రా ఇత్యత్ర విభక్త్యలోపశ్చాందసః. (స్థూలాని చేతి) పంచీ
కృతాని చేత్యర్థః. తతశ్చ పశ్చీకరణమేతచ్ఛ్చౌతిసిద్ధమిత్యుక్తం అన్యథా ఆకాశాకాశ
మాత్రయోః పృథగుక్త్యనుపపత్తేరితి. యద్యపి మంతవ్యాదయో మనఆదిచతుష్టయవిష
యా అపి ద్రవ్యవాదివిషయావన న పృథక్ తథాపి మంతవ్యాదిరూపేణ పృథగితి

రం—కస్మిన్ సర్వే ప్రతిష్ఠితా భవంతీత్యసోత్తరమాహ (స యథా సోమ్యేతి)
వయాంసి పక్షిణః వాసోవృక్షం నివాసవృక్షం ప్రతి సమ్ప్రతిష్ఠంతే. సః దృష్టాంతో
యథా ఏవం పరమాత్మని సర్వం ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యర్థః. 2

రం—సర్వశబ్దార్థం ప్రపశ్యయతి (పృథివీచేత్యాదినా) ఆత్ర పృథివీ మా

శ్చాకాశమాత్రా చ చక్షుశ్చ ద్రష్టవ్యం చ శ్రోత్రం
 చ శ్రోతవ్యం చ ఘ్రాణం చ స్పృతవ్యం చ రసశ్చ రస
 యితవ్యం చ త్వక్చ స్పృర్మయితవ్యం చ వాక్చ వక్తవ్యం
 చ పాయుశ్చ విసర్జయితవ్యం చ పాదౌ చ గంతవ్యం
 చ మనశ్చ మంతవ్యం చ బుద్ధిశ్చ బోధవ్యం చాహజ్క
 రశ్చాహంకర్తవ్యం చ చిత్తం చ చేతయితవ్యం చ లేజ
 శ్చ విద్యోతయితవ్యం చ ప్రాణశ్చ విధారయితవ్యం చ. ౮
 ఏష హి ద్రష్టాస్పృష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా రసయితా

శం—యాణి తదధాశ్చక్తాః. మనశ్చ పూర్వోక్తం మంతవ్యం చ తద్విషయః బుద్ధిశ్చ
 నిశ్చయాత్మికా బోధవ్యం చ తద్విషయః అహజ్కరశ్చ అభిమానలక్షణమన్తఃకరణం
 అహంకర్తవ్యం చ తద్విషయః చిత్తం చ చేతనావదంతఃకరణం చేతయితవ్యం చ
 తద్విషయః లేజశ్చ త్వగింద్రియవ్యతిరేకేణ ప్రకాశవిశిష్టా యా త్వక్ తయా నిర్భా
 స్యో విషయో విద్యోతయితవ్యం. ప్రాణశ్చ సూత్రం యదాచక్షతే. తేన విధారయితవ్యం
 సంగ్రంథసీయం సర్వం హి కార్యకారణజాతం పారార్థ్యేన సంహతం నామయాపా
 త్తకమేతావదేవ. ౮

శం—అతఃపరం యదాత్మరూపం జగత్కర్తృసూర్యకాదివద్యోక్తృత్వ
 కర్తృత్వేనేహనుప్రవిష్టం ఏష హి ద్రష్టా స్పృష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా రసయితా

ఆ—పృథజ్విద్యిష్టా ఇతి ద్రష్టవ్యం. (ప్రకాశవిశిష్టా యా త్వగితి) త్వగాశ్రయం చర్మ
 తత్ప్రకాశనిర్భాస్యం చ తదేవేత్యర్థః. పృథివీచేత్యాదినా విధారయితవ్యం చేత్యంతే
 నాత్మవ్యతిరిక్తం తమపాధిభూతం సర్వం చోక్తమిత్యాహ (సర్వం హీతి.) ౮

ఆ—ఏష హి ద్రష్టేత్యాదినోఽహితస్వరూపమచ్యుత ఇత్యాహ (అతఃపరమితి)
 (ద్రష్టేతి) ఉపాధికృతమపి ద్రష్టుత్వాదికముపాధివ్యతిరిక్తేఽనుపహితే ఆత్మన్య
 రోపితం స్ఫుటికే తాపిత్యవదస్తీత్యుపాధిభిన్నోప్యాత్మా ద్రష్టేత్యాదినోక్తః. విజ్ఞానాత్మే
 త్యత్ర ద్రష్టేత్యాదావపి కర్తృవాచకత్వచోఽభావాత్ 'విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుత'

రం—త్రాశబ్దేన పురాణేషు గంధతన్మాత్రాశబ్దాభిలప్యా పృథివీ పూర్వావస్థోచ్యతే.
 ఏషముత్తరేవ్యపి మాత్రాశబ్దేషు ద్రష్టవ్యమ్. ౮

రం—(ఏష హి ద్రష్టేత్యాది) చేతనాచేతనరూపః కర్తృకరణకర్తృరూప
 పుర్వోపి ప్రపంచస్తదాశ్రిత ఇతి భావః. ఆత్మబోధా కర్తా విజ్ఞానాత్మేతి నిర్దేశా

మంతా బోధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుషః, సపరేక్షరే
ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠతే.

౯

పరమేవాక్షరం ప్రతిపద్యతే స యో హ వై తదచ్ఛా

శం—మంతా బోధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుషః. విజ్ఞానం విజ్ఞాయతే అనేనేతి కరణ
భూతం బుద్ధ్యాది ఇదంతం విజ్ఞానాతీతి విజ్ఞానం కర్తృకారకరూపం తదాత్మా తత్సవ్యభావః
విజ్ఞాతృస్వభావ ఇత్యర్థః. పురుషః కార్యకారణసంఘాతోక్తోపాధిపూర్ణ తావత్పురుషః
స చ జలసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బస్య సూర్యాదిప్రవేశవజ్జలాద్యాధారోషే పరేక్షరే
ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠతే.

౯

శం—తదేకత్వవిదః ఫలమాహ పరమేవాక్షరం వత్సవ్యమాణవిశేషణం ప్రతి
పద్యత ఇతి ఏతదుచ్యతే సయోహ వైతత్ సర్వేషణావినిర్ముక్తః అచ్ఛాయం తమో
వర్జితం అశరీరం నామరూపసర్వోపాధిశరీరవర్జితం. అలోహితం లోహితాదినర్వగుణ

ఆ—ఇత్యాదావేవ బుద్ధేరభిధానే సానరుక్త్యమాశక్యోహ (విజ్ఞానమితి) (కరణ
భూతమితి) విజ్ఞానమయఇత్యాదావిత్యర్థః. ఏషహితి హిశబ్దశ్చ శబ్దార్థకః స చ సమ్ప్రతి
వృక్షణి క్రియానుకర్షణార్థ ఇతి వదన్ ద్రష్టరాత్మనః పృథివ్యాదివత్సర్వరూపేణాక్షరే
లయో న సమ్భవతీత్యాశంభ్యోపాధిలయే ఉపహితరూపాభావవివాస్య లయ ఇత్యాహ
(సచేతి).

౯

ఆ—ఏవం జాగ్రదాదీనామన్యధర్మతోన్విక్త్యా శోధితతుర్యాత్మానవాదేన
తస్యాక్షరైక్యాభిధానపురస్కరం తజ్ఞానస్య ఫలముచ్యత ఉత్తరవాక్యేనేత్యాహ (తదేక
త్వేతి) వత్సవ్యమాణక్షణమక్షరం ప్రతిపద్యత ఇత్యేవం రూపం ఫలమాహేత్వన్వయః.
ఉత్తరవాక్యమితి శేషః. ఉక్తమర్థం శ్రుత్యక్షరారూఢమాహ. (ఏతదుచ్యత ఇతి) స
ఇత్యస్యార్థమాహ (సర్వేతి) అత్రాధికారిణో దుర్లభత్వం స యోహవాగ్దత్తేనోక్తం
సయః కశ్చిదేవాపూర్వపదచ్ఛాయాదివిశేషణమక్షరం వేదయతఇత్యేకం వాక్యం సమాప
నీయం యస్తు వేదయతే స సర్వజ్ఞఇతి వాక్యాంతరం కార్యం. అన్యథా యచ్ఛబ్ద
ద్యయానన్వయాత్. ఆద్యవాక్యేఽచ్ఛాయాదివిశేషణత్రయేణ కారణసూక్ష్మఫలశరీర

రం—దాత్తనో జ్ఞాతృత్వమేవ న జ్ఞానరూపత్వమితి వదంతస్తాస్మి కాః జ్ఞానత్వమేవ
న జ్ఞాతృత్వమితి వదంతో మృషావాదినశ్చ నిరస్తా భవంతి.

౯

రం—(స యోహ వైతదితి) అత్ర ఛాయాశబ్దేన జ్ఞానసంఖోచకం కర్తృ
చ్యతే. అచ్ఛాయం అపాపమిత్యర్థః. అతవివాశరీరం అలోహితం రూపాదిశూన్యం

యమశరీరమలోహితం శుభ్రమక్షరం వేదయతే యస్తు

సోమ్య స సర్వజ్ఞ సర్వీభవతి తదేష శ్లోకః.

౧౦

విజ్ఞానాత్తా సహ దేవైశ్చ సర్వైః ప్రాణా భూతాని

శం—వర్జితం యతఏవం అతస్యభ్రం (శుద్ధం) సర్వవిశేషణరహితత్వాదక్షరం సత్యం పురుషాఖ్యం ఆప్రాణమమనోగోచరం శివం శాంతం సబాహ్యభ్యంతరమజం వేదయతే విజానాతి. యస్తు సర్వత్వాగీ సోమ్య స సర్వజ్ఞః స తేనావిదితం కించిత్సమ్భవతి. పూర్వ మవిద్యయాఽసర్వజ్ఞ ఆసీత్ పునర్విద్యయాఽవిద్యాపనయే సర్వీభవతి తత్ ఏతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః మంత్రో భవతీతుక్తార్థసంగ్రహకః.

౧౦

శం—విజ్ఞానాత్తా సహదేవైశ్చ అగ్న్యైదిభిః ప్రాణాః చక్షురాదయః

ఆ—త్రయసిరాకరణేనావస్థా త్రయరాహిత్యమనూద్యతే. లోహితాదిగుణవర్జితమిత్యనేన తద్గుణకస్థూలశరీరవర్జితమితి ప్రతీతే. శుభ్రమిత్యనేన తమేవ తురీయమనూద్య తస్యా క్షరసామానాధికరణ్యేనైక్యముక్తమితి వివేకః. అత్రాక్షరమిత్యనేన 'అక్షరం పురుషం వేద సత్యం స బాహ్యభ్యంతరో హ్యజః ఆప్రాణో హ్యమానాః శుభ్ర' ఇతి మంత్రోక్తాని సర్వాణి విశేషణాన్యాత్తో (వలక్షణాన్యత్తో) వలక్షణార్థం సంగృహీతా నీత్యాహ (సత్యమిత్యాదినా) (యస్తు సర్వత్వాగీతి) అత్రాపి వాక్యే వేదయతఇత్య స్యానుషంగః. అత్ర సర్వజ్ఞఇత్యనేన కస్మిన్న భగవోవిజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవ తీతి ప్రతిజ్ఞాతం సర్వవిజ్ఞానముక్తం సర్వాత్త్వత్వస్య జ్ఞానజన్యత్వేఽనిత్యత్వం స్యాదత ఆహ (పూర్వమితి) ఏవం చారోపనివృత్తిద్వారాఽభూతతద్భావో వివక్షిత ఇత్యాహ (సర్వీభవతీతి).

౧౦

ఆ—(అగ్న్యైదిభితి) తతశ్చ చక్షుశ్చ ద్రష్టవ్యం చేత్యత్రాపి చక్షురాదిభి

రం—శుభ్రం స్వప్రకాశం అక్షరం క్షరణశూన్యం పరమాత్మానం వేదయతే జానాతి. సః హేసోమ్య ప్రియదర్శన పరమేవాక్షరం బ్రహ్మ వాసుదేవం ప్రతిపద్య సర్వజ్ఞో భవతి సర్వీభవతి సర్వకామయుక్తో భవతి. (తదేష శ్లోక ఇతి) తత్ బ్రహ్మోభిముఖో కృత్యైషశ్లోక ఇత్యర్థః.

౧౦

రం—(విజ్ఞానాత్తేతి) సర్వైర్దేవైః వాగాదీంద్రియైస్సహ ముఖ్యప్రాణాః భూతాని మహాభూతాని చ జీవాత్తా చ యత్ర ప్రతిలిప్తంతి తాదృశం శుభ్రమక్షరం నిర్వికారం పరమాత్మానం యో జానాతి స సర్వజ్ఞః సర్వమపి కార్యజాతం అవివేక

సమ్ప్రతిష్ఠన్తి యత్ర, తదక్షరం వేదయతే యస్తు సోమ్య
ససర్వజ్ఞస్సర్వమేవావివేశేతి.

౧౧

ఇతి చతుర్థప్రశ్నః.

శం—భూతాని పృథివ్యాదీని సమ్ప్రతిష్ఠంతి ప్రవిశంతి యత్ర, యస్మిన్నక్షరే తదక్షరం
వేదయతే యస్తు సోమ్య ప్రియదర్శన ససర్వజ్ఞస్సర్వమేవావివేశ ఆవిశతీత్యర్థ.

౧౧

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతా ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే
చతుర్థప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ—ద్వేవా అప్యపలక్షీతా ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్.

౧౧

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతా ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం
చతుర్థప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం—ఆవిశతి 'సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీ'తి శుభ్రీత్యుక్తరీత్యా కామ్యమాన
సర్వలోకసంచారీత్యర్థః.

౧౧

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజ
మునివరవిరచితే ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రశ్నః.

అథ ప్రశ్నోపనిషది

పంచమః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్.

అథ హైనం శై బ్రహ్మసృత్యకామః పప్రచ్ఛ, స యో హ

శం—(అథ హైనం శై బ్రహ్మసృత్యకామః పప్రచ్ఛ (అథేదానీం పరావ
బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వేనాఙ్కారస్యాపాసనవిధిత్వయా ప్రశ్న ఆరభ్యతే. స యః కశ్చిత్
హ వై భగవన్మనుష్యేషు మనుష్యాణాం మధ్యే తత్ అద్భుతమివ ప్రాయ
ణాంతం మరణాంతం యావజ్జీవమిత్యేతత్. ఓఙ్కారమభిధ్యాయాత అభిముఖ్యేన చి
యేత్ బాహ్యవిషయేభ్య ఉపసంహృతకరణః సమాహితచిత్తో భక్త్యావేశితబ్రహ్మభా
ఓఙ్కారే ఆత్మప్రత్యయసంతానావిచ్ఛేదో భిన్నజాతీయప్రత్యయాంతరాఖలీకృతో
నిర్వాతస్థదీపశిఖాసమోఽభిధ్యానశబ్దార్థః. సత్యబ్రహ్మచర్యాహింసాఽవరిగ్రహత్యా

ఆ—ఏవం చతుర్థప్రశ్నోక్తిత్రయమాధికారిణః పదార్థశోధనపూర్వకవాక్యార్థ
జ్ఞానేనాక్షరప్రాప్తిముక్త్యా అత్రాసధికారిణో మందవైరాగ్యవతః ఓమిత్వేనం ధ్యాయ
ఆత్మానం ప్రణవో ధనురిత్యాదిమంత్రసూచితబ్రహ్మలోకప్రాప్తిద్వారా క్రమేణాక్షర
ప్రాప్త్యర్థమోఙ్కారోపాసనం వత్తుం పంచమప్రశ్నమవతారయతి (అథ హైనమితి
(ఇదానీమితి) గార్గ్యప్రశ్ననిర్ణయాంతరమిత్యర్థః. (పరేతి) అపరబ్రహ్మలోకప్రా
క్రమేణ పరబ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనత్వేనేత్యర్థః. (తదద్భుతమివేతి) తదితి క్రియావి
షణం తాదృశమభిధ్యానమితి తేన విశేషణేనాద్భుతత్వం దుష్కరత్వం భాతీత్యర్థః
అభిధ్యానేన తత్సూక్ష్మకాలినే ప్రత్యాహరణధారణే సూచితే ఇత్యాహ (బాహ్యేతి)
భక్త్యా అదరేణోపచారణైవావేశితః ఆరోపితో బ్రహ్మభావో యస్మిన్నోఙ్కారేతస్మిన్
సమాహితచిత్తఇత్యన్వయః. అనేన ధారణోక్తా. ధ్యానశబ్దార్థమహ (ఆత్మేతి) (సంతా
నావిచ్ఛేదఇతి) అవిచ్ఛిన్నసంతానఇత్యర్థః. ప్రత్యయాంతరేణ విజాతీయప్రత్యయేనా
ఖలీకృతః అనంతరితః చిత్తస్మాత్ప్రవిషయవైవిధ్య సత ఏకదేశ(తేన) విక్షేపం వారయతి

రం—(అథ హైనం శై బ్రహ్మ ఇతి ప్రసిద్ధతిశయే సఇత్యధికారిసామాన్యపరం,
హే భగవన్ పూజార్హయః అధికారి మనుష్యాణాం మధ్యే మరణాంతమోంకా

వైతద్భగవన్తనుష్యేషు స్రాయణాంతమోజ్జ్వరమభి
ధ్యాయాత, కతమం వా స తేన లోకం జయతీతి. ౧

తస్మై సహోవాచ, ఏతద్వై సత్యకామవరం చావరం చ

శం—సన్నాప్తసకౌచసంతోషామాయాబిత్యాద్యనేకయమనియమానుగృహీతః స ఏవం
యాపజ్జీవం వ్రతధారణః కతమం వా వ అనేకే హి జ్ఞానకర్తృభిర్జేతవ్యాలోకాస్తి
స్థంతి తేషు తేనాజ్జ్వరాభిధ్యానేన కతమం సలోకం జయతీతి. ౧

శం—ఏవం పుష్టవతే తస్మై సహోవాచ విప్రులాదః. ఏతద్వై సత్యకామవిత
ద్భిష్టా వై వరం చావరం చ బ్రహ్మవరం సత్యమక్షరం పురుషాఖ్యం అవరం చ
ప్రాణాఖ్యం ప్రథమజం యత్ తదోజ్జ్వరవివ ఓజ్జ్వరాత్తకం ఓజ్జ్వరప్రతీ
కత్వాత్ వరం హి బ్రహ్మశబ్దాద్యుపలక్షణానర్హం సర్వధర్మవిశేషవర్జితం అతో న

ఆ—(నిర్వాతేతి) ధ్యానేనైవ యమాదిసాధనజాతమపి సూచితమిత్యాహ (సత్యేతి)
కతమమితిడతమచోర్థం బహుషు నిర్ధారణం దర్శయతి (అనేకేహితి) ఓజ్జ్వరాభి
ధ్యానం (ధ్యానత్వాత్) దహరాద్యుపాసనవదపరప్రాప్తిసాధనమేవ ఉత పరప్రాప్తి
సాధనమపీతి ప్రస్తురభిప్రాయః. ౧

ఆ—తదభిప్రాయజ్ఞః విప్రులాదోఽపరాలమ్బనతయా ధ్యానం చేదపరప్రాప్తి
మాత్రసాధనం పరాలమ్బనత్వేన చేత్ క్రమేణ పరప్రాప్తిసాధనమిత్యుత్తరమాహ
(ఏతద్వా ఇతి) ఏతద్యచ్ఛబ్దయోర్నపుంసకయోరోజ్జ్వరవిశేషణత్వాద్యోగాద్భిష్టా
విశేషణత్వమాహ (ఏతద్భిష్టేతి) కిం తద్భిష్టేత్యతః (వరంచేతి) యదేతత్పురం
చావరం చ బ్రహ్మస్తి తదుభయమోజ్జ్వర ఇతి వాక్యాన్వయఇత్యర్థః. నచైవం
బ్రహ్మోదేశేనాజ్జ్వరత్వవిధానే బ్రహ్మణ్యోజ్జ్వరదృష్టిః ప్రసక్తేతేతి శబ్దాఖ్యం
బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్తృత్వాదితి న్యాయేన లోకేషు సామాపాసీతేత్యాదావప నికృష్టే
ఓజ్జ్వరే ఏవ బ్రహ్మదృష్టిసిద్ధ్యతీతి భావః. తయోర్భేదాత్కథమైక్యమిత్యాశంకాగ్రహ
చారాదిత్యాహ (ఓజ్జ్వరప్రతీకత్వాదితి) అనేన సామానాధికరణ్యేనాజ్జ్వరస్య

రం—మభిధ్యాయాత స కతమం లోకం తేన ఓజ్జ్వరేణ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. వాచ
శబ్దోఽవధారణే ప్రసిద్ధా వా. ౧

రం—(తస్మై సహోవాచేత్యాది) మే సత్యకామ ఏతదేవ వరం చావరం చ
బ్రహ్మ ఉభయవాచకమిత్యర్థః. వాచ్యవాచకభావనిబంధనం సామానాధికరణ్యమితీక్ష్యతి

స యద్యేకమాత్రమభిధ్యాయాత స తేనైవ సంవేదిత
స్తూర్ణ మేవ జగత్యామభిసంపద్యతే తమృచో మనుష్య

శం—స యద్యప్యేకాద్యైకానన్య సకలమాత్రావిభాగజ్ఞో న భవతి తథాప్యేకా
రాభిధ్యానప్రభావాద్విశిష్టా మేవ గతిం గచ్ఛతి. (ఏతదేక దేశజ్ఞానవైగుణ్యతయాంకార
శరణః కర్తజ్ఞానోభయభ్రష్టో న దుర్గతిం గచ్ఛతి)కిం తర్హి యద్యప్యేవమోంకార మేక
మాత్రావిభాగజ్ఞఏవ కేవలో ఏకమాత్రం సదాధ్యాయాత స తేనైవ ఏకమాత్రావిశిష్టాజ్ఞా
రాభిధ్యానేనైవ సంవేదితః సంబోధితస్తూర్ణం క్షీప్ర మేవ జగత్యాం పృథివ్యామభిసంప
ద్యతే. కిం మనుష్యలోకం అనేకాని హి జన్తాని జగత్యాం తత్ర తం సాధకం జగత్యాం
మనుష్యలోక మేవర్ప ఉపనయంతి ఉపనిగమయంతి ఋచః ఋగ్వేదదూపాహార్యో

ఆ—నేదివృత్త్య మేవ సంస్తువన్న తరవాక్యేన సాధయతి(స యదీతి) ఏకలన్యైసి
ఫలజనకత్వాన్నేదివృత్త్యమిత్యర్థః. (సకలేతి)అకారాదిమాత్రాత్రయాత్త క ఓహ్కారః. స
చోపాసితవృత్తితి న జానాతి. కింత్యకారమాత్ర ముపాసితవ్యం జానాతీత్యర్థః. తథా
ప్యేక దేశజ్ఞానవైగుణ్యతయా దుర్గతిం న గచ్ఛతి కిం తర్హి ఓహ్కారాభిధ్యానప్రభావా
ద్విశిష్టా మేవ గతిం గచ్ఛతీత్యన్వయః. తాత్పర్యార్థముక్తేదాసీమక్షరార్థమాహ (యద్య
ప్యేవమితి)యదిశబ్దో యద్యపీత్యర్థే వ్యాఖ్యాతః. ఏవం చ స తేనైవ వేత్త్యతః ప్రాకృతాపీతి
పదం ద్రవ్యవ్యం. (ఏకమాత్రమితి) ఏకమాత్రాత్త కమోహ్కారమిత్యర్థః. ఏకమాత్రా
విశిష్టేత్యత్రాపీ ఏకమాత్రాత్వవిశిష్టేత్యర్థః. (ఓహ్కారేతి) తదవయవేత్యర్థః. ఏక
మాత్రాప్రధానమప్రధానీభూతమాత్రాద్వయం కృత్స్నమోహ్కారమితి కేచిద్వ్యా
చక్షతే. దీపికాయాం వాచస్ప (త్యేచా) తినైవాకారమాత్రమిత్యేవ వ్యాఖ్యాతం
(సంబోధితత్వతి) తన్మాత్రాధ్యానేన తన్మాత్రా సాక్షాత్కారవానిత్యర్థః. పృథివ్యాం
కిమభిసంపద్యతేతి కర్తాకాక్షు తే (కిమితి) మనుష్యలోకమితి పదవిహాకృష్ట్యాకాంతాం
పూరయతి (మనుష్యలోకమితి) మనుష్యశరీరమిత్యర్థః. పృథివ్యాం మనుష్యలోక
స్యైవ నియమాత్తదుక్తివైయర్థ్యమతటిహ (అనేకానిహీతి) పశ్యాదీని హీత్యర్థః.
తర్హి తస్య నియమేన కథం మనుష్యత్వప్రాప్తిరతటిహ (తత్రతమితి) (ఋగ్వేద

రం—(సయద్యేకమాత్రమితి) సః ఉపాసకః యద్యేకమాత్రం హ్రస్వం
ప్రణవమపరబ్రహ్మవాచకమభిధ్యాయాత అపరబ్రహ్మవాచకేన హ్రస్వేన ప్రణవేన
యోఽపరం బ్రహ్మోపాస్తే. సః తేనైవ ఏకమాత్రోహ్కారకరణకాపరబ్రహ్మధ్యానేనైవ
సంవేదితః లబ్ధసత్తాకః జగత్యాం భువి అభి అభ్యర్హితః శ్రేష్ఠస్సమృద్ధతే. తమృచ్ఛంత్రా
మనుష్యలోకం ప్రాపయంతి. సః మనుష్యలోకం నీతస్తపసా అనశనాదినా బ్రహ్మ

లోకముపనయంతే స తత్ర తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధ
యా సమ్మన్నో మహిమానమనుభవతి.

అథ యది ద్విమాత్రేణ మనసి సమ్మద్యతే సోంతరిక్షం

శం—జ్ఞానస్య ప్రథమా ఏకామాత్రా. తేన తదభిధ్యానేన స మనుష్యజన్మని ద్విజా
గ్యోస్య తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా చ సమ్మన్నో మహిమానం విభూతిమనుభ
వతి. స పితృశ్రద్ధో యథేష్టచేష్టా భవతి. యోగభ్రష్టః కదాచిదపి న దుర్గతిం గచ్ఛతి. 3

శం—అథ పునర్యది ద్విమాత్రావిభాగజ్ఞో ద్విమాత్రేణ విశిష్టమోజ్ఞాగ్రమభి
ధ్యాయాత్ స్వపాక్షాత్త కే మనసి మనసియే యజుర్మయే సోమదైవత్యే సమ్మద్యతే
ఏకాగ్రతయాత్త భావం గచ్ఛతి. సః ఏవం సమ్మన్నో మృతోఽంతరిక్షం అంతరిక్షా

అ—రూపా హితి) 'పుణివ్యకారః. స ఋగ్వేద' ఇతి శ్రుతేరకారస్య తద్రూపత్వ
మిత్యర్థః. అభిధ్యాతాకారరూపా మాత్రా ఋగ్వేదరూపేత్యన్వయః. (తేనేతి) యేన
ఋగ్వేదరూపత్వం తస్య తేన ఋచో మనుష్యలోకముపనయంత ఇత్యర్థః. (పితృశ్రద్ధ
ఇతి) శ్రద్ధావిరహితస్సన్నిత్యర్థః. (యోగభ్రష్ట ఇతి) ఏకదేశజ్ఞానవికల ఇత్యర్థః. అనేన
'స హికల్యాణకృత్కృషివీతి గీతావాక్యసంవాదస్సూచితః.

అ—(ద్విమాత్రేణ విశిష్టమితి) ద్వితీయమాత్రాత్వేన విశిష్టమోజ్ఞాగ్రం తద్రూ
ముకారమిత్యర్థః. న తు మాత్రాద్వయం అకారస్య పూర్వమేవోక్తత్వాత్. అతఏవ
ద్వితీయమాత్రారూపమితి వక్ష్యతి. శ్రుతౌ తృతీయా ద్వితీయాథే 'ఓంకారమభిధ్యా
తే'త్యుపక్రమాదితి భావః. అత్ర మాత్రాభిధ్యానం తాదాత్మ్యాభిమానపర్యంతమితి వక్తుం
మనసి సమ్మద్యతఇతి వాక్యం. తత్ర సాక్షాన్తనస్సమ్మతేస్సాధనత్వేన ఫలత్వేన వా
నన్వయాన్తనశ్చజ్ఞేన తత్పరిణామస్వపాక్షాదిలక్షణద్వారా స్వప్నయజురాద్యాత్మకత్వేన
శ్రుత్యంతరే శ్రుతఃపిజ్ఞాగ్రపివ లక్ష్యతఇత్యాహ (స్వపాక్షాత్త కఇతి) ఓజ్ఞాగ్రసమ్మత్తి
పర్యంతమభిధ్యానం యః కరోతీతి వాక్యార్థఇత్యర్థః. అత్ర కేచిత్సయదీత్యాదిరన్యః

రం—చర్యేణ మైశునపర్జనేన శ్రద్ధయా అస్తిక్యబుద్ధ్యా యది సమ్మన్నో భవతి తదా
మహిమానం క్రేయస్సాధకం బ్రహ్మోపాసనమనుతిష్ఠతీత్యర్థః. స చైవోహ్రస్వాభావాత్క
థమోజ్ఞాగ్రస్య హ్రస్వత్వమితి శబ్దసీయం లోకే హ్రస్వస్యాజ్ఞాగ్రస్య దర్శనాత్. 3

రం—(అథ యది ద్విమాత్రేణితి) ద్విమాత్రేణాపరబ్రహ్మవాచకేన ప్రణవేన
యస్య మనస్యపరబ్రహ్మధ్యానం సమ్మద్యతే సః అంతరిక్షాశ్రితం సోమలోకం ద్విమా
త్రోపాసకః పుమాన్యజుర్మంత్రైరున్నీయతే. అత్రాంతరిక్షసోమలోకశబ్దః ఊర్ధ్వమాత్రోప

యజ్ఞార్చిరున్నీయతే, స సోమలోకం స సోమలోకే విభూతి
మనుభూయ పునరావర్తతే.

౪

యః పునరేతం త్రిమాత్రేణైవామిత్యేతేనై వాక్షరేణ
పరం పురుషమభిధ్యాయిత స తేజసి సూర్యే సమ్పన్నః,

శం—ధారం ద్వితీయరూపం ద్వితీయమాత్రాదావైరేవ యజ్ఞార్చిరున్నీయతే సోమ
లోకం సోమ్యం జన్మ ప్రాపయంతి తం యజ్ఞాంషీత్యర్థః. స తత్ర విభూతిమనుభూయ
సోమలోకే మనుష్యలోకం ప్రతి పునరావర్తతే.

౪

శం—యః పునరేతమోహ్మకారం త్రిమాత్రేణ త్రిమాత్రావిషయవిజ్ఞానవిశిష్టే
నామిత్యేతేనై వాక్షరేణ ప్రతీకేన పరం సూర్యాంతర్గతం పురుషమభిధ్యాయిత తేనా
భిధ్యానేన ప్రతీకత్వేన త్వా (హ్యం)లమ్బనత్వం ప్రకృతమోహ్మకారస్య పరం చాపరం
చ బ్రహ్మేతి అభేదశ్చుతేః ఓహ్మకారమితి చ ద్వితీయానేకశః శ్చుతా బాధ్యేతా

ఆ—పునరిత్యంతా శ్చుతిర్న స్తుతిః కింతు క్తఫలాయాకారే విశ్వాభిన్నవిరాదుపాసన
ముకారే తైజసాభిన్నహిరణ్యగర్భోపాసనం చ వివక్షితమిత్యాచూః. తన్నతే మన
శ్శబ్దేనాండపరిణామస్వప్నాభిమాసీ హిరణ్యగర్భ ఉచ్యత ఇతి వత్తం స్వప్నాత్మక
ఇత్యాదివిశేషణానీతి బోధ్యం. దీపికాయాం తు మాత్రాద్వయస్య మిళితస్యోపాసనం
మనసి సమ్పత్తిశ్చ మనసా ఏకాగ్రతయా చింతనమితి చ వ్యాఖ్యాతమ్.

౪

ఆ—ఏవమోహ్మకారం స్తుత్వా తదుపాసనం పరబ్రహ్మవిషయం విధత్తే (యః
పునరితి) (విజ్ఞానవిశిష్టే నేతి) విజ్ఞానవిషయాకృతేనేత్యర్థః. మాత్రాత్రయాత్మకజ్ఞానేనేతి
యావత్. పూర్వవదత్రాపి త్రిమాత్రేణేత్యత్ర తృతీయా మాత్రా మకార ఉచ్యత ఇతి
భ్రమం వారయితు మోమిత్యేతేనై వాక్షరేణేత్యుక్తం, పూర్వత్ర తత్త్వాత్ప్రధాన
ఓహ్మకారవివోచ్యత ఇతి మతే ఇహైవేదం విశేషణమనుపపన్నం పూర్వత్రాప్యోహ్మకార
స్వైవోక్తత్వాదితి తన్నతమనుపపన్నమివ భాతీతి. త్రిమాత్రేణేతి తృతీయాశ్రవణా
జోహ్మకారో న ప్రతీకం తథాసతి విషయత్వేన కర్తవ్యయా ద్వితీయా స్యాత్ కిం త్వభి

రం—లక్షక ఆముష్మికమాత్రపర ఇతీక్షతికర్తాధికరణభాష్యే సమర్థితం. ఆముష్మినై
శ్వర్య మనుభూయ తత్పుణ్యావసానే పునరావర్తతే.

౪

రం—(యః పునరేతమితి) యస్తు ఏకమాత్రద్విమాత్రత్వదశాయామర్వాచీన
ఫలసాధనేనైతేనై వాక్షరేణ పరమాత్మానమభిధ్యాయతి ఆభిముఖ్యేన ధ్యాయతి నిరం
తరం ధ్యాయతీత్యర్థః. స ఉపాసకస్తేజోమండలే సూర్యే సంగతస్య ఉదరమేవ

యథా పాదోదరస్త్వచావినిర్దుచ్యత ఏవం హ వై
స పాప్తనా వినిర్దుక్తః స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలో

శం—నృథా. యద్యపి తృతీయాభిధానత్వేన కరణత్వముపపద్యతే తథాపి ప్రకృతాన
రోధాత్ప్రిమాత్రం పరం పురుషమితి ద్వితీయైవ హణేయాత్వజేదేకం కులస్పార్థ ఇతి నా
యేన సః తృతీయమాత్రానాపస్తేజసి సూర్యే సమ్మన్వో భవతి ధ్యాయమానః మృతోః
సూర్యాతోస్సమణోకాదివన్న పునరావర్తతే కింతు సూర్య సమ్మన్నమాత్ర ఏవ యథా
పాదోదరః సర్వస్త్వచా వినిర్దుచ్యతే జీర్ణత్వగ్నినిర్దుక్తః స పునర్నవో భవతి. ఏవం హ వై
ఏవయథా దృష్టాంతః సః పాప్తనా సర్వత్వక్ స్థానీయేనాశుద్ధిరూపేణ వినిర్దుక్తః సామ
భిష్టృతీయమాత్రానాపస్తేజస్త్వమున్నీయతే బ్రహ్మలోకం హిరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మణో
లోకం సత్యాఖ్యం స హిరణ్యగర్భస్సర్వేషాం సంసారిణాం జీవానామాత్మ భూతః.

ఆ—ధ్యాపకత్వేన కరణత్వ మేవ తృతీయాబలాదితి భ్రమం వారయతి (ప్రతీకేనేతి)
తస్య కర్తృత్వేన కారకత్వేనాభిధానక్రియానిర్దుర్లకత్వేన హేతుత్వాత్ప్రిమాత్రమివ
క్షయా తృతీయోపపద్యత ఇత్యర్థః. ఏవం వ్యాఖ్యానే హేతుమాహ (ప్రతీకత్వేనేతి)
(అభేదేతి) ప్రతీకత్వే హృదిష్టానాధ్యస్యమానయోస్తాదాత్మ్యారోపాదభేదశ్రవణముప
పద్యతే కరణత్వే తు న తదుపపద్యత ఇత్యర్థః. (అనేక ఇతి) ఓజ్జ్వలమభిధ్యానిత
స యద్యేకమాత్రమభిధ్యానితేతి ద్వివారం శ్రుతేత్యర్థః. అన్యధేత్యస్య బాధ్యేతే
త్యనేనాన్వయః. అథ యది ద్విమాత్రేణ యః పునరేతం త్రిమాత్రేణేతి చ తృతీయాపి
ద్వివారం శ్రుతా హేతుత్వాపేక్షయా కరణత్వేన స్వరసా చ కారకవిభక్తిత్వాత్
తతస్తస్యా అపి బాధో న యుక్తఇతి శబ్దతే యద్యపీతి) ద్వితీయాద్వయస్యాపి
కర్తృత్వేస్సార్వస్యాదుపక్రమస్థత్వాచ్చ తస్యైవ ప్రాబల్యమిత్యాహ (తథాపీతి) (ప్రకృ
తేతి) ప్రక్రమానురోధాదిత్యర్థః. కించ ద్వితీయాద్వయయుక్తా భేదశ్రుతిః ఏతేనైవా
యతనేనైకతరమన్వేతి ఆయతనై నేవాన్వేతీత్యాలుప్తునవాచ్యాయతనశ్రుతిద్వయం

రం—పాదో యస్య సః పాదోదరః సర్వ ఇతి యావత్. యథా సర్వో జీర్ణత్వచా
వినిర్దుక్తో భవతి ఏవం పాప్తనా వినిర్దుక్తస్స భగవద్దాకం వైకుంఠం సామభిః గీతిప్ర
ధానైర్మంత్రైరున్నీయతే. అత్ర వ్యాసార్వస్యాపాప్తనా వినిర్దుక్తఇతి తచ్ఛబ్దశ్రవణాత్స
సామభిరిత్యైకపద్యమాశ్రిత్య సామగానసహితైరితి వా సాంత్యవచనసహితైః పురుషైరితి
వాచర్థ ఇతీక్షతి కర్తృధికరణే వ్యాఖ్యాతం. (సవితస్తాదితి) కర్తృనిమిత్తదేహిన ఏవ
జీవఘనశబ్దార్థతయా ఈక్షతి కర్తృధికరణభాష్యే వర్ణితత్వాజ్ఞీవఘనశబ్దేన సంసారమండల

కం స ఏతస్తాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయం పురుష
మీక్షతే తదేతా శ్లోకా భవతః.

౫

తిస్రో మాత్రా మృత్యుమత్యః ప్రయుక్తా అన్యోన్యసక్తా

శం—హ్యంతరాత్తా లింగరూపేణ సర్వభూతానాం తస్మిన్ని లింగాత్తని సంహతాస్స
ర్వే జీవాః తస్తాత్స జీవఘనః సః విద్వాంస్త్రిమాత్రైశ్చారాభిజ్ఞః ఏతస్తాజ్జీవఘనాత్ హిర
ణ్యగర్భాత్పరాత్పరం పరమాత్మాఖ్యం పురుషమీక్షతే పురి శయం సర్వశరీరానుప్రవిష్టః
సశ్చతి ధ్యాయమానః తదేతావస్థిన్యథోక్తార్థప్ర కాశకా మంత్రే భవతః.

౫

శం—తిస్రః త్రిసంఖ్యాకాః ఆకారఉకారమకారాఖ్యాః ఓజ్జ్వలస్య

ఆ—చేతీహ బహుశ్చుత్సనురోధేన తృతీయాద్వయం త్యాజ్యమిత్యాహ (త్యజేదేక
మితి) (తృతీయమాత్రారూప ఇతి) యద్యపి మాత్రాత్రయధ్యానాత్తాత్రయరూపత్వ
మేవ తస్య తథాపి తృతీయమాత్రాయా ఏవేహసాధారణ్యాత్తత్వాధిధానేన్యనిర్దేశ ఇతి
బోధ్యం. తృతీయమాత్రారూప ఇతి సప్తమ్యంతపాతే తత్సూర్వవిశేషణం మకారస్యా
దిత్యాత్మకత్వాదితి. హిరణ్యగర్భస్య జీవఘనత్వమనాగతాపేక్షణన్యాయేనోపపాదయతి
(స హిరణ్యగర్భ ఇతి) లింగరూపేణేతి సమప్తిలింగరూపేణేత్యర్థః. (తస్మిన్స్థితి) సమప్తి
లింగాత్తని హిరణ్యగర్భే వ్యప్తిలింగాభిమానినస్సర్వే జీవాః గోత్వసామాన్యే ఖండ
ముండాదయ ఇవ సంహతా ఇత్యర్థః. ఇదాసీం వాక్యం యోజయతి (స విద్వానితి)
స విద్వానిదాసీం ధ్యాయమానః పశ్చాద్బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తః తత్ర బ్రహ్మణోకే స్థావర
జంగ మేభ్యః పరాజ్జీవఘనాత్పరం పురుషం పశ్యతి తతో ముక్తో భవతిత్యన్వయః.

౫

ఆ—యః పునరేతమిత్యాదిన్తోక్తేఽర్థే ఆద్యం మంత్రం యోజయతి (తిస్ర

రం—ముచ్యతే. మూర్తా ఘన ఇతి కారన్యశబ్దితమూర్తా ఘనశబ్దస్య నిపాతితత్వాత్
దేహద్వారత్యాదాత్తని కారన్యస్య ఘనశబ్దోదేహిపరవివ తస్తాత్పరః పరిశుద్ధాత్తా తస్తా
దపి పరభూతం పురిశయం 'పూః ప్రాణిసస్సర్వగుహశయస్యే'తి సర్వేషు ప్రాణిష్వంత
రాత్త తయా శయానం 'భగవానితి శబ్దోయం తథా పురుష ఇత్యపి, నిరుపాధీచ వక్తేతే
వాసుదేవే సనాతన' ఇతి నిరుపాధికపురుషశబ్దవాచ్యం భగవంతం వాసుదేవమీక్షత
ఇత్యర్థః. అత ఏవ స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమితి బ్రహ్మలోకశబ్దస్య సత్య
లోకపరత్వశ్చాక్ర ప్యుదస్తా తద్గతానాం పరవాసుదేవేక్షణానమ్మువాదితి ద్రష్టవ్యం
(తదేతావతి) తతో ఓజ్జ్వలధ్యానమధిక్రమ్య వక్ష్యమాణశ్లోకా ప్రవృత్తావిత్యర్థః.

౫

రం—(తిస్రో మాత్రా ఇతి) అవిప్రయుక్తా న భవంతీత్యన్వప్రయుక్తాః

అనవిప్రయుక్తాః, క్రియాసు బాహ్యభ్యంతరమధ్య
మాసు సమ్యక్ప్రియుక్తాసు న కంపతేజ్ఞః.

శం—మత్రాః మృత్యుర్యాసాం విద్యతే తాః మృత్యుమత్యః మృత్యుగోచరాదన
క్రాంతాః మృత్యుగోచరావివేత్సర్థః. తా ఆత్మనో ధ్యానక్రియాసు ప్రయుక్తాః కిం
అన్యోన్యసక్తాః ఇతరేతరసంబధ్ధాః అనవిప్రయుక్తాః విశేషేణైకైకవిషయవిప్రయుక్తా
విప్రయుక్తాః తథా న అవిప్రయుక్తాః న అవిప్రయుక్తాః అనవిప్రయుక్తాః కిం తస్మి
విశేషేణైకస్మిన్ధ్యానకాలేతిసృష్టాసు (తిసృషు) క్రియాసు బాహ్యభ్యంతరమధ్యమాన
జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానపురుషాభిధ్యానలక్షణాసు యోగక్రియాసు సమ్యక్ప్రియ
క్తాసు సమ్యగ్ధ్యానకాలే ప్రయోజితాసు న కమ్పతే న చలతి జ్ఞః జ్ఞః యో
యథోక్తవిభాగజ్ఞః ఓఙ్కారస్యేత్యర్థః. న తస్యైవం విదశ్చలనముపపద్యతే యస్తాజ్ఞాగ్ర
త్వస్వప్నసుషుప్తపురుషాః సహస్థానైర్నాత్రాత్రయరూపేణాఙ్కారాత్త్వరూపేణ దృష్టా
న హేయం విద్వాక్ సర్వాత్త్వభూతఓఙ్కారమయః కుతో వా చలేత్కస్మిన్స్వా.

ఆ—ఇతి (మృత్యుగోచరా ఇతి)ప్రత్యేకం బ్రహ్మదృష్టిం చ వినా తదుపాసకానా
మృత్యుర్వ్యవతిక్రమణీయ ఇత్యర్థః. బ్రహ్మదృష్ట్య సంక్లిష్టతేన చ సంభూయ
ప్రయుక్తాశ్చేన్నాయం దోష ఇత్యాహ (కిం చేతి) (జాగ్రదితి) జాగ్రత్పురుష
వైశ్వానరాభినో విశ్వః తథ్థానం స్థూలం శరీరం జాగరితం చ స్వప్నపురుషస్త
హిరణ్యగర్భాభిన్నస్తైజసః తథ్థానం లింగశరీరం స్వప్నశ్చ సుషుప్తావీశ్వరాత్తా ప్రాజ్ఞ
తథ్థానసమవ్యాకృతం సుషుప్తిశ్చ. తేషామకారాదితాదాత్మ్యేన యదభిధ్యానం తత్త
తునిత్తలక్షణాసు యోగక్రియాసు ప్రయుక్తాస్సన్యోన్యసక్తా అనవిప్రయుక్తాస్తి సో
మాత్రాః ప్రయుక్తాశ్చేత్ న కమ్పతఇత్యన్వయః. అనేన సర్వాత్త్వకే పరబ్రహ్మణీశ్వర
ఓఙ్కారాభేదేన ధ్యానముక్తం (యథోక్తేతి) తిస్తో మాత్రా ఇతి స్తోకోక్తవిభాగజ్ఞ
ఇత్యర్థః. (కుతో వేతి) చలనం విక్షేపః స్వస్య సర్వాత్త్వతేన స్వవ్యతిరిక్తాభావాచ్చ
లనం న సమ్భవతీతి కుతో హేతోః కస్మిన్స్వా విషయే చలేదిత్యర్థః.

రం—అత్యంతద్రుతోచ్చారణేన అన్యోన్యసక్తతయా అతివిప్రకృష్టకాలతయా అత్యంత
విప్రయుక్తతయా వా ప్రయుక్తాస్తిసో మాత్రాః మృత్యుమత్యః మృత్యుప్రదాః
అనర్థావహా ఇతి యావత్. మృత్యుమత్య ఇతి పాతేషి సవివార్థః. యజ్ఞాదికా బాహ్య
క్రియాః ఆంతరాః మానసక్రియాః మధ్యమాః వాచికజపరూపాః ఆసు క్రియాసు
తిసృషు మాత్రాసు సమ్యక్ అత్యంతసంయోగవియోగమంతరేణ ప్రయుక్తాసు సతీషు
జ్ఞః తస్య యోగాభిజ్ఞః పుమాన్చ కంపతే ఫలాన్న చ్యవత ఇత్యర్థః.

ఋగ్వేదం యజుర్విరంతరిక్షం ససామభిర్యత్తత్కవ

శం—సర్వార్థసంగ్రహార్థో ద్వితీయో మంత్రః ఋగ్వేదం లోకం మనుష్యఫలక్షితం యజుర్విరంతరిక్షం సోమాధిష్ఠితం సామభిర్యత్తద్భ్రష్టాలోకమితి తృతీయం కవయః మేధావినః విద్యావంత ఏవ నావిద్వాంసో వేదయంతే తం త్రివిధం లోక మోక్తాశ్చేణ సాధనేనావరబ్రహ్మలక్షణమన్వేతి అనుగచ్ఛతి విద్వాన్. తేనైవోక్తాశ్చేణ యత్తత్పరం బ్రహ్మాక్షరం సత్యం పురుషాఖ్యం శాంతం విముక్తం జాగ్రత్స్వప్న సుషుప్త్యాదివిశేషసర్వప్రపంచవివర్జితం. అతఏవాజరం జరావర్జితం అమృతం మృత్యు

ఆ—అపరబ్రహ్మప్రాప్త్యర్థం య హిజ్ఞానః ప్రయుక్తః తేనైవ స పృథక్ ప్రయుక్తేన పరమసి త్త్రి బ్రహ్మలోకే ఉత్పన్ననిర్విశేషబ్రహ్మసాక్షాత్కారేణ

రం—(ఋగ్వేదమితి) సః విద్వాన్ ఋగ్వేదం ఏతం లోకం యజుర్విరంతరిక్షం సామభిర్యత్తత్కవయో వేదయంతే కవయః క్రాంతదర్శినః ‘తద్విష్ణుః పరమం పదం సదా వశ్యంతి సూరయః’ ఇత్యుక్తిర్నిత్యా సూరయో యం లోకం వశ్యంతి తమోంకారే జ్ఞేవ మార్గేణాన్వేతి. గత్వా చ శాంతం ఉర్విషట్కరహితం అజరం జరామరణ శూన్యం అభయం అమతోభయం పరం సర్వకారణత్యేన సర్వోపశాంతం బ్రహ్మ చ ప్రాప్నోతీత్యర్థః.

రం—అస్య సందర్భస్య పరమాత్మపరత్వం ‘ఈక్షతి కర్తవ్యపదేశాత్స’ ఇతి సూత్రకారైః ప్రత్యపాది. తదర్థస్తు తద్భాష్యే ఇథముక్తః. ‘అధర్వణికాస్సత్యకామ ప్రశ్నేఽధీయతే యః పునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యేవాక్షరేణ పరమపురుషమభిధ్యా యాశ స తేజసి సూర్యే సమృన్నో యథా పాదోదరస్తవచా వినిర్దుచ్యతే ఏవం హైవ సపాప్తనా వినిర్దుక్తస్ససామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకం స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పు రాత్పరం పురి శయం పురుషమిక్షత’ ఇతి ఆత్మ ధ్యాయతీక్షతిశబ్దావేకవిషయా ధ్యానఫలత్వాదీక్షణస్య ‘యథా క్రతురస్తింట్లోకే పురుష’ ఇతి న్యాయేన ధ్యానవిషయ వైశిష్య ప్రాప్యత్వాత్పరమపురుషమిత్యభయత్ర కర్తృభూతసార్థగ్రస్య ప్రత్యభిజ్ఞానాచ్చ తత్ర సంశయ్యతే కిమిహ పరమపురుషమితి నిర్దిష్టో జీవసమష్టిరూపాఽండాధిపతిశ్చతు ర్దుభిః ఉత సర్వేశ్వరః పురుషోత్తమ ఇతి. కిం యుక్తం సమష్టిత్యేత్రజ్ఞ ఇతి కుతః ‘స యో హ వై తద్భగవన్తనుష్యేషు ప్రాయణాంతమోంకారమభిధ్యాయాత కతమం వా ప స తేన లోకం జయంతి త్రి ప్రక్షయైకమాత్రం ప్రణవముపాసీనస్య మనుష్యలోక ప్రాప్తిమభిధాయ ద్విమాత్రముపాసీనస్యాంతరిక్షలోకప్రాప్తిమభిధాయ త్రిమాత్రముపా సీనస్య ప్రాప్యతయాఽభిధీయమానో బ్రహ్మలోకాంతరిక్షాత్పరో జీవసమష్టిరూపస్య

యో వేదయంతే, తమోఽకారేణైవాయతనేనాన్వేతి

శం—వర్జితం ఏవం యస్తాజ్జరావిక్రియాదిరహితం అతోఽభయం యస్తాదేవాభయం

ఆ—ఉక్తస్యాజ్జగ్రస్య క్రమముక్తిఫలత్వాదిత్యాహ (తేనైవేతి) యేనావరమన్వేతి

రం—చతుర్థభస్య లోక ఇతి విజ్ఞాయతే. తద్గతేన వీక్ష్యమాణస్తల్లోకాధిపశ్చతుర్థభ
ఏవ ఏతస్తాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరమితి చ దేహేంద్రియాదిభ్యః పరాద్దేహేంద్రియాదిభి
స్సహ ఘరిభూతాజ్జీవవృష్టిపురుషాద్భిప్తాలోకవాసినస్సమష్టిపురుషస్య చతుర్థభస్య పర
త్వేనోపపద్యతే. అతోఽత్ర నిర్దిశ్యమానః పరః పురుషస్సమష్టిపురుషశ్చతుర్థభ ఏవ.
ఏవం చతుర్థభత్వే నిశ్చితే అజరత్వాదయో యథాకథంచిన్నేయా ఇతి ప్రాప్తే ప్రచ
క్ష్యహే ఈక్షతి కర్తవ్యపదేశాత్ ఇతి ఈక్షతి కర్త పరమాత్మా మతః వ్యపదేశాత్
వ్యపదిశ్యతే హిక్షతి కర్త పరమాత్మత్వేన తథాహిక్షతికర్త విషయతయోదాహృతే స్తోకే
తమోఽకారేణైవాయతనేనాన్వేతి విద్వాన్యత్తచ్ఛాంతమజరమభయమమృతం పరం చేతి
పరా శాంతమజరమభయమమృతమితి పరమాత్మన ఏవైతద్రూపం ఏతదభయమేతదమృ
తమేతద్భిప్తే తేవమాది శ్రుతిభ్యః ఏతస్తాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరమితి చ పరమాత్మనఏవ
వ్యపదేశః స చతుర్థభస్య తస్యాపి జీవఘనశబ్దగృహీతత్వాత్ యస్య హి కర్త నిమిత్తం
దేహిత్యం స జీవఘనఇత్యుచ్యతే చతుర్థభస్యాపి తచ్ఛాంతే 'యో బ్రహ్మణం
విదధాతి పూర్వ'మిత్యాదౌ యత్సూనరుక్తమంతరిక్షలోకస్యాపరినిర్దిశ్యమానో బ్రహ్మలోక
శ్చతుర్థభస్యోక ఇతి ప్రతీయత ఇతి తత్రస్థశ్చతుర్థభ ఇతి తదయుక్తం యత్త
చ్ఛాంతమజరమభయమిత్యాదినా ఈక్షతి కర్తణః పరమాత్మత్వే నిశ్చితే సతీక్షితుః
స్థానతయా నిర్దిష్టో బ్రహ్మలోకో న క్షయిష్టుశ్చతుర్థభలోకో భవతుమిర్హతి కించ
యథా పాదోదరస్తవచా వినిర్దుచ్యతే ఏవం మోప స పాప్సనా వినిర్దుక్తస్స సామభి
రున్నీయతే బ్రహ్మలోకమితి సర్వపాపవినిర్దుక్తస్య ప్రాప్యతయోచ్యమానం స చతుర్థభ
స్థానం ఆతఏవ చోదాహరణ్లోకే ఇమమేవ బ్రహ్మలోకమధికృత్య శ్రూయతే యత్త
త్కవయో వేదయంత ఇతి కవయః సూరయః సూరిభిర్దృశ్యం చ వైష్ణవం పదమేవ
తద్విష్ణుః పరమం పదం సదా వశ్యంతి సూరయః ఇత్యేవమాదిభ్యః స చాంతరిక్షాత్పర
శ్చతుర్థభలోకః మధ్యే స్వర్గలోకాదీనాం సద్భావాత్ అతః ఏతదైవ సత్యకామపరం
చాపరం చ బ్రహ్మ యదోంకారస్తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతీతి ప్రతి
పచనే యదపరం కార్యం బ్రహ్మనిర్దిష్టం తదైహికాముష్మికత్వేన ద్విధా విభజ్య ఏక
మాత్రం ప్రణవముపాసీనానామైహికం మనుష్యలోకావాప్తిరూపం ఫలమభిధాయ
ద్విమాత్రముపాసీనానామాముష్మికమంతరిక్షశబ్దోపలక్షితం ఫలం చాభిధాయ త్రిమా

విద్వాక్ య త్తచ్చాంతమజరమమృతమభయం పరం
చేతి.

2

ఇతి పశ్చిమః ప్రశ్నః.

శం— తస్మాత్పరం నిరతిశయం తదప్యోజ్కరేణాయతనేన గమనసాధనేనాన్వేతి
త్యర్థః. ఇతిశబ్దో వాక్పరిసమాప్త్యర్థః.

2

ఇతి శ్రీ గోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే
పశ్చిమప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ— లేనైవ పరమప్యన్వేతి త్యేవకారార్థః. తదప్యంకారేణేత్యాయతనవిశేషణార్థం
పునరోంకారగ్రహణమితి న పునరుక్తిరితి బోధ్యమ్.

2

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానంద
భగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీ భగవదానందజ్ఞానకృతౌ
ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం పశ్చిమప్రశ్నభాష్యటీకా.

గం— లేణ పరబ్రహ్మవాచినా ప్రణవేన పరమపురుషం ధ్యాయతాం పరమేవ బ్రహ్మ
ప్రాప్యతయోపదిశతీతి సర్వం సమంజసం. అత ఈక్షతికర్తృపరమాత్మేతి.

ఇతి శ్రీ భగవద్రామానుజసిద్ధాన్తనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజమునివర్త
విరచితే ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే పశ్చిమప్రశ్నభాష్యమ్.

అథ ప్రశ్నోపనిషది

పక్షః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్:—

అథ హైనం సుకేశా భారద్వాజః పప్రచ్ఛ భగవన్
హిరణ్యనాభః కౌసల్యో రాజపుత్రో మాముపేత్యైతం
ప్రశ్నమపుచ్ఛత షోడశకలం భారద్వాజపురుషం వేత్త

శం—(అథ హైనం సుకేశా భారద్వాజః పప్రచ్ఛ) సమస్తం జగత్కార్యకారణలక్షణం సహ విజ్ఞానాత్మనా వరస్మిన్నక్షరే సుఖప్తికాలే సమృద్ధివృద్ధత ఇత్యుక్తం సామర్థ్యాత్పృశయేతి తస్మిన్నేవాక్షరే సమృద్ధివృద్ధతే జగత్ తత ఏవోత్పద్యత ఇతి సిద్ధం భవతి న హ్యకారణే కార్యస్య సమృద్ధిస్థానముపపద్యతే ఉక్తం చ 'ఆత్మన ఏవ ప్రాణో జాయత' ఇతి జగత్తత్త్వం తత్పరిజ్ఞానాత్మరం శ్రేయ ఇతి సర్వోపనిషదాం నిశ్చితార్థః ఆనంతరం చోక్తం 'స సర్వజ్ఞస్సర్వీ భవతీ'తి వక్తవ్యం చ క్వ తస్మి తదక్షరం సత్యం పురుషాఖ్యం విజ్ఞేయమితి తదర్థోయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే వృత్తానాః

అ—గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠాః కర్తాణి విజ్ఞానమయశ్చేతి మంత్రే కర్త భిన్నహ షోడశకలానాం పరస్మిన్ లయముక్త్వా యథా నద్యస్సృందమానా ఇతి మంత్రేణ దృష్టాంతోక్తిద్వారా వరప్రాప్తిరుక్తా తస్మాత్ప్రయోగిస్తరాభిధానార్థః పక్షం ప్రశ్నమారభతే (అథ హైనమితి) తస్య పూర్వేణ సంగతిముక్తార్థానూహ పూర్వకమాహ (సమస్తమిత్యాదినా) అక్షరస్య కారణత్వసిద్ధ్యర్థం ప్రశయేతి తస్మిన్నే వ లయమాహ (సామర్థ్యాదితి) లయాధారత్వేన కారణత్వమాహ (తత ఇతి) తదుక్తే

రం—(అథ హైనం సుకేశేత్యాది) హే భగవన్ హిరణ్యనాభనామా కౌసల్య శాధివతీ రాజపుత్రో మత్సమీపమాగత్య ఇమం ప్రశ్నం వక్ష్యమాణం కృతవాన్ హే భారద్వాజేతి మాం సమ్ప్రభ్య ప్రాణాద్యా నామాంతాష్టోడశకలాః యస స షోడశకలాః తం పురుషం జానాసి కిమితీత్యర్థః తం రాజకుమారమహమే ముక్తవాన్ త్వదుక్తం పురుషమహం న జానామి యద్యహం జానీయాం కే

తమహం కుమారమబ్రువం నాహమిమం వేద యద్య
హమిమమవేదిషం కథం తే నావత్క్యమితి సమూలో
వా ఏష పరిశుష్యతి యోఽనృతమభివదతి తస్మాన్నా

శం—ఖ్యానం చ విజ్ఞానస్య దుర్లభత్వఖ్యాపనేన తల్లభ్యర్థం ముముక్షూణాం యత్న
విశేషాత్పాదనార్థం హే భగవత్ హిరణ్యనాభో నామతః కోసలాయాం భవః కాస
ల్యో రాజపుత్రః జాతితః క్షత్రియో మాముషేత్య ఉపగమ్య ఏతం ఉచ్యమానం
ప్రశ్నమపృచ్ఛత షోడశకలం షోడశసంఖ్యాకాః కలాః అవయవా ఇవాత్మన్యవిద్యాధ్య
రోపితరూపాః యస్మిన్పురుషే సోయం షోడశకలః తం షోడశకలం హే భారద్వాజ
పురుషం వేత్థ విజానాసి తమహం రాజపుత్రం కుమారం పృష్టవంతమబ్రువం ఉక్త
వానస్మి నాహమిమం వేద యం త్వం పృచ్ఛసీతి ఏవముక్తవత్సపి మయ్యజ్ఞానమసం
భావయంతం తమజ్ఞానే కారణమవాదిషం యది కథంచిదహమిమం త్వయా పృష్టం
పురుషమవేదిషం విదితవానస్మి కథమత్యంతశిష్యగుణవలేఽర్థి నే తే తుభ్యై నావత్క్యం
నోక్తవానస్మి న బ్రాహ్మీయామిత్యర్థః భూయోఽప్యప్రత్యయమివాలక్ష్మ్యప్రత్యాయయిత
మబ్బువం సమూలః సహ మూలేన వై ఏషః అన్యథా సంతమాత్తానమన్యథా కుర్వన్న
నృతం అయథాభూతార్థమభివదతి యః స పరిశుష్యతి శోషముపైతి ఇహ లోకపర

ఆ—ప్రయోజనమాహ (జగత ఇతి) యద్యప్యద్వితీయాత్మజ్ఞానాస్తుక్తిః స కారణజ్ఞా
నాల్ తథాపి తస్య కారణత్వే తద్వ్యతిరేకేణ కార్యభావాత్తద్వితీయత్వజ్ఞానం సీద్ధ్య
తీతి తాదృశాత్మజ్ఞానాత్పరం శ్రేయ ఇతి 'ఆత్మా వా ఇదమేకవివ స ఏతమేవ పురుషం
బ్రహ్మ తతమ(మ)వశ్యత్ ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ స ఏతేన ప్రజ్ఞానేనాత్మనా అమృతస్సమ
భవత్ సచేదైకమేవాద్వితీయ'మితుపక్రమ్య 'అచార్యవాక్ పురుషో వేద అథ సమ్మ
త్సేన్య తమేవైకం జానథ అమృతమైవ సేతుః అహం బ్రహ్మసీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవ'
దిత్యాదిషు నిశ్చితమిత్యర్థః ఇహాపి తాదృశాత్మజ్ఞానాదేవ సర్వాత్మభావః శ్రేయ
ఉక్త ఇత్యాహ (అనంతరమితి) పృథమనూద్య వర్తిష్యమాణమాహ (వక్తవ్యమితి)
(తదర్థోయమితి) తస్య శరీరాంతర్గతస్త్వోక్షిద్వారా తస్య ప్రత్యగాత్మత్వజ్ఞానార్థ
మిత్యర్థః (ప్రశ్నమితి) ప్రప్రవ్యమిత్యర్థః (అజ్ఞానే కారణమితి) అజ్ఞానసంభావనా

రం—హేతునా తే రాజకుమారాయ యోగ్యాయ శిష్యాయ స కథయిష్యామితి
యోఽనృతం బ్రూతే సః మూలేన సహ సర్వతః శుష్యతి శ్రేయోహేతుభూతం పుణ్యం
సర్వమేవ నశ్యతీత్యర్థః అతో మదుక్తే త్వయాఽనృతకజ్ఞాన కార్యేతి భావః
ప్రవరాజ ప్రక్షణే గతః అనేన స్వల్పజ్ఞా సూచితా రథేన ప్రవరాజేత్యనేన

హ్లామ్యసృతం వక్తుం స తూష్టిం రథమారుహ్య ప్రవ
 రాజ తం త్వా పృచ్ఛామి క్వాసౌ పురుష ఇతి. ౧

తస్మై స హోవాచ, ఇహైవాంతశ్శరీరే సోమ్య స పురు

శం—లోకాభ్యాం విచ్ఛిద్యతే వినశ్యతి యత ఏవం జానే తస్మాన్నాహ్లామ్యహమసృతం
 వక్తుం మూఢవత్ సః రాజపుత్రః ఏవం ప్రత్యాయితస్తూష్టిం వీడితో రథమారుహ్య
 ప్రవరాజ ప్రగతవాక్ యథాగతమేవ అతో న్యాయత ఉపసన్నాయ యోగ్యాయ
 జానతా విద్యా వక్తవ్యైవ అన్యతం చ న వక్తవ్యం సర్వాస్వప్యవస్థాస్విత్యేతత్సద్ధం
 భవతి తం పురుషం త్వా త్వాం పృచ్ఛామి మమ హృది విక్షేయత్వేన శల్యమివ మే
 హృది స్థితం క్వాసౌ వర్తతే విక్షేయః పురుష ఇతి. ౧

శం—తస్మై సహోవాచ ఇహైవాంతశ్శరీరే హృదయపుండరీకాకాశమగ్నే
 హే సోమ్య స పురుషః న దేశాంతరే విక్షేయః యస్మిన్నేతాః ఉచ్యమానాష్టాదశ

ఆ—యాం కారణమిత్యర్థః (అప్రత్యయమితి) అవిక్వాసమిత్యర్థః (అన్యథా సంత
 మితి) జ్ఞానినం సంతం అన్యథాకుర్వత్ అజ్ఞానినం కుర్వత్ ఆరోపయన్నిత్యర్థః కథం
 లేనావత్సమిత్యనేన సూచితమర్థమాహ (అత ఇతి) సమూహో వా ఇత్యనేన సూచిత
 మాహ (అన్యతం చేతి) స్వరూపేణ శల్యత్వాభావాదాహ (విక్షేయత్వేనైతి) యావజ్జీ
 జ్ఞాసితం న జ్ఞాయతే తావత్తద్ధృది శల్యవద్భాసత ఇతి శల్యమివేత్యుక్తమ్. ౧

ఆ—పురుషస్య షోడశకలత్వం న సాక్షాత్సావయవత్వేన కింతు కలాజనక

రం—తస్య ప్రభుత్వం సూచితం తమేవ షోడశకలం పురుషం పృచ్ఛామి త్వాం
 క్వాసౌవితి క్వ ప్ర దేశే తిష్ఠతీత్యర్థః అత్రాధారభూతదేశప్రశ్నద్వారా జీవో వా పర
 మాత్మవేతి నిర్ణయః ధో2యం ప్రశ్న ఇతి ద్రప్తవ్యమ్. ౧

రం—(తస్మై సహేతి) ఇహైవాంతశ్శరీరే సోమ్య స పురుషః యస్మిన్నేతా
 ష్టాదశకలాః ప్రభవంతి ఇహైవాంతశ్శరీరే వర్తంత ఇతి కేషః అనేన శరీరపరిచ్ఛిన్న
 ప్రదేశమాత్రాధారతో2క్త్యా జీవ ఇత్యుక్తం భవతి. నను జీవవైస్త్వేన కథం షోడశకల
 త్వం షోడశకలాధారత్వతన్మిష్టత్వయోః పరమాత్మస్వేన పుష్కలత్వాదిత్యా
 శఙ్కాహ (యస్మిన్నితి) యస్మిన్ పురుషే ఏతాః పక్ష్యమాణాః ప్రాణాద్యా
 సామాంతాః షోడశకలాస్సస్వసంసర్గప్రయత్నసుఖదుఃఖాదిభోగాభ్యముపకారం కర్తుం

షో యస్మిన్నేతాః షోడశకలాః ప్రభవంతీతి. ౨

స ఈక్షాంచక్రే కస్మిన్నహముత్క్రాంత ఉత్క్రాంతో

శం—కలాః ప్రాణాద్యాః ప్రభవంతి ఉత్పద్వంత ఇతి షోడశకలాభిరుపాధిరూపాభిః సకలభవ నిష్కలః పురుషో లక్ష్యతేఽవిద్యయేతి. ౨

శం—తదుపాధికలాధ్యారోపావసయనేన విద్యయా స పురుషః కేవలో దర్శయితవ్య ఇతి కలానాం తత్ప్రభవత్వముచ్యతే ప్రాణాదీనాం అత్యంతనిర్విశేషే హ్యవిద్యయే శుద్ధే తత్త్వేన శక్యోఽధ్యారోపమంతరేణ ప్రతిపాద్యప్రతిపాదనాదివ్యవహారః కర్తృమితి కలానాం ప్రభవస్థిత్యవ్యయా ఆరోప్యంతే అవిద్యావిషయాః చైతన్యావ్యతిరేకేణైవ హి కలా జాయమానాస్తీవంత్యః ప్రలీయమానాశ్చ సర్వదా లక్ష్యంతే అతపివ భ్రాంతాః కేచిద్గ్నిసంయోగాద్భ్రుతమివ ఘటాద్యాకారేణ చైతన్యమేవ ప్రతిక్షణం జాయతే నశ్యతీతి తన్నిరోధే శూన్యమివ సర్వమిత్యవరే ఘటాదివిషయం చైతన్యం చేతయతుర్నిత్యస్యాత్తనోఽనిత్యం జాయతే వినశ్యతీత్యవరే చైతన్యం భూతధర్మ ఇతి లోకాయతికాః అనపాయావజనధర్మకచైతన్యమాత్మేవ నామరూపాద్యుపాధిధర్మైః ప్రత్యవభాసతే సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మ ప్రజ్ఞానమానందం బ్రహ్మ విజ్ఞాన ఆ—త్వేన తదుపాధిమత్వాదితి వక్త్రం యస్మిన్నేతా ఇతి వాక్యమితి తత్తాత్పర్యమాహ (షోడశకలాభిరితి) ౨

ఆ—నను కేవల ఆత్మా ప్రదర్శ్యతాం కేం వక్ష్యమాణకలాక్రేత్యత ఆహ (తదుపాధితి) తత్రైవ స ప్రదర్శనీయఇత్యత్ర హేతుమాహ (అత్యంతేతి) (అవిద్యావిషయా ఇతి) అవిద్యాదీనా ఇత్యర్థః కాలత్రయేపి తాసాం చైతన్యరూపాధిష్ఠానావ్యతిరేకాద్రజ్ఞుసర్వవస్త్వహిత్యమిత్యవిద్యావిషయత్వం సాధయతి (చైతన్యేతి) చైతన్యావ్యతిరేకేణ లక్ష్యమాణత్వం హేతుం విజ్ఞానవాదిభ్రాంత్యా దృఢీకరోతి (అతపివేతి) స్ఫుటం యథా అగ్నిసంయోగాద్భ్రవావస్థాం ప్రతిపద్యతే ఏవమహమాకారమాలయవిజ్ఞానమేవ వాసనావశాద్విషయాకారేణ జాయత ఇతి వదతాం తేషాం భ్రమో విషయస్య చైతన్యావ్యతిరేకే ప్రత్యయం గమయతి అన్యథా తథా భ్రమానుపపత్తేరిత్యర్థః. విషయాణాం చైతన్యావ్యతిరేకేణ ప్రతీతినియమాదేవ విషయవిజ్ఞానరూపేణ చైతన్యాభావే సుషుప్త్యాదౌ శూన్యభ్రమో జాతః కేహించిదితి తదీయ

ప్రభవంతి సమర్థా భవంతీత్యర్థః తతశ్చ షోడశకలాభోక్తృత్వమేవ షోడశకలత్వం తచ్చ జీవన్మయేతి భావః. ౨

రం—నను షోడశకలాసర్గ హేతుత్వే జీవదరమాత్మనోరవిశిష్టే తద్భోక్తృత్వం

శం—ఘన' ఏవేత్వాదికు)తిభ్యః స్వరూపవ్యభిచారిషు పదార్థేషు చైతన్యస్యావ్యభిచారాల్ యథా యథా యోయః పదార్థో విజ్ఞాయతే తథా తథా జ్ఞాయమానత్వాదేః తస్యతస్య చైతన్యస్యావ్యభిచారిత్వం వస్తు చ భవతి కించిన్న జ్ఞాయత ఇతి చానుపపన్నయోపాసం చ దృశ్యతే న చాస్తి చక్షురితి వత్ వ్యభిచరతి తు జ్ఞానం జ్ఞేయం న వ్యభిచరతీ కదాచిదపిజ్ఞేయం జ్ఞేయాభావేపి జ్ఞేయాంతరే భావాజ్ఞానస్య న హి జ్ఞానేనసతి జ్ఞేయనామ భవతి కస్యచిత్ సుషుప్తేనదర్శనాజ్ఞానస్యాపి సుషుప్తేభావాజ్ఞేయవజ్ఞానస్య రూపస్య వ్యభిచార ఇతి చేన్న జ్ఞేయావభాసకస్య జ్ఞానస్యాలాకవత్ జ్ఞేయాభివ్యంకత్యాత్ స్వవ్యంగ్యాభావే ఆలోకాభావానుపపత్తివత్ సుషుప్తే విజ్ఞానాభావానుపపత్తే న హ్యంధకారే చక్షుషా రూపానుపలభ్యా చక్షుయోనభావశృక్యః కల్పయితువనై నాశికేన. వై నాశికో జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావం కల్పయత్యేవేతి చేత్ యేన త

ఆ—భ్రాంత్యాపి చైతన్యావ్యతిరక్తప్రతీతిం దృశీకరోతి (తన్నిరోధ ఇతి) చైతన్యస్యానిత్యస్య కలారోపాధిష్ఠానత్వం న సంభవతి కలకార్యత్వాదితి నైయాయికపక్షో—వ్యాజేన శబ్దతే (ఘటాదీతి) (భూతధర్మ ఇతి) దేహాకారేణ సంహతభూతధర్మ ఇత్యర్థః చైతన్యస్యారోపాధిష్ఠానత్వసిద్ధ్యర్థం నిత్యత్వమేకత్వం చ వదన్ తన్నిరాకరోతి (అనపాయేతి) (ప్రత్యవభాసత ఇతి) నానాత్వేన కార్యత్వేన చేశేషః (నత్యంజ్ఞానమితి) తథా చ కృతివిరోధాత్తే పతా హేయా ఇత్యర్థకించ జ్ఞానకాలే విషయాణాం సద్భావనియమాభావాద్విషయకాలే చ జ్ఞానస్య సద్భావనియమాత్తయోర్భేద ఇతి విజ్ఞానవాదిపక్షం నిరాకుర్వన్న వ్యభిచారదేవ జ్ఞానస్య నిత్యత్వం సాధయన్నైయాయికాదిపక్షమపి నిరాకరోతి (స్వరూపేతి) ఘటజ్ఞానకాలే పటాభావసంభవాద్విషయాణాం జ్ఞానవ్యభిచారిత్వం జ్ఞానస్య తు విషయకాలేనవశ్యంభావనియమాదవ్యభిచారిత్వమిత్యర్థః పటకాఘటజ్ఞానమపి నాస్తితి ఘటజ్ఞానస్యాపి పటవిషయవ్యభిచారిత్వం తుల్యమిత్యాశబ్దస్వరూపేత్యుక్తం జ్ఞానస్య విషయవిశిష్టత్వరూపేణైవ వ్యభిచారః విషయసతు స్వరూపేణైవేతి విశేష ఇత్యర్థః జ్ఞానస్యావ్యభిచారిత్వముపపాదయతి (యథాయథేతి) ననూత్పన్నవినష్టాదేర్దేయగుహంతర్వర్తి న శ్చా జ్ఞాయమానత్వాజ్ఞానస్యాజ్ఞేయావ్యభిచారోనసిద్ధ ఇత్యాశంక్య తస్మాజ్ఞానే తత్పద్భావాసిద్ధేస్తథాభూతపదార్థోనసిద్ధ ఇత్యాహ (వస్తు చేతి) అనుపపత్తిమేవ దృష్టాంతేన స్ఫుటికరోతి (రూప

రం—జీవస్త్వేన న పరమాత్మన ఇత్యత్ర కిం నియామకమిత్యత్రాహ (న ఈక్షాంచ

శం—భావం కల్పయేత్ తస్మాభావః కేన కల్పయేత్ ఇతి వక్తవ్యం వై నాశికేన. తదభావస్యాపి జ్ఞేయత్వాజ్ఞానాభావే తదనువపత్యే జ్ఞానస్య జ్ఞేయావ్యతిరక్తత్వాజ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావ ఇతి చేన్న అభావస్యాపి జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్ అభావోపి జ్ఞేయాభ్యుపగమ్యతే వై నాశికైర్నిత్యశ్చ తదవ్యతిరక్తం చేత్ జ్ఞానం నిత్యం కల్పితం స్యాత్ తదభావస్య చ జ్ఞానాత్మకత్వాదభావత్వం వాఙ్మాత్రమేవ న పరమార్థతోఽభావత్వమనిత్యత్వం చ జ్ఞానస్య. న చ నిత్యస్య జ్ఞానస్యాభావనామూత్రాధ్యారోపే కిం నశ్చిన్నం అభావావో జ్ఞేయోపి సక జ్ఞానవ్యతిరక్త ఇతి చేత్ న తస్మి జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావః జ్ఞేయం జ్ఞానవ్యతిరక్తం న తు జ్ఞానం జ్ఞేయవ్యతిరక్తమితి చేన్న శబ్దమాత్రమేవ తద్వహ్నిర్నిత్యవ్యతిరక్తోఽగ్నిర్ను వహ్నివ్యతిరక్త ఇతి యద్వదభ్యుపగమ్యం జ్ఞేయవ్యతిరక్తే తు జ్ఞానస్య జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావానువపత్తిస్సిద్ధా జ్ఞేయాభావేఽదర్శనాదభావో జ్ఞానస్యేతి చేన్న సుషుప్తే తైరస్తిత్వాభ్యుపగమాత్ వై నాశికైరభ్యుపగమ్యతే హి సుషుప్తేపి విజ్ఞానాస్తిత్వం తత్రాపి జ్ఞేయత్వమభ్యుపగమ్యతే జ్ఞానస్య స్వేనై

ఆ—చేతి) జ్ఞేయస్య జ్ఞానవ్యభిచారత్వం జ్ఞానకాలే సత్త్వనియమాభావరూపం సుప్తమిత్యాహ (వ్యభిచరతిత్వేతి) ఘటజ్ఞానకాలే కదాచిద్ఘటాభావాదిత్యర్థః ఘటకాలే ఘటజ్ఞానస్యాపి వ్యభిచారస్తుల్య ఇత్యాశక్య విశిష్టరూపేణ వ్యభిచారేపి స్వరూపేణావ్యభిచారం పూర్వవత్సాచితమాహ (న వ్యభిచరతీతి) జ్ఞానమిత్యస్యేహావ్యనుషంగః పూర్వవాక్యే ద్వితీయాంతం ఇహ తు ప్రథమాంతమితి విశేషః (భావాదితి) స్వరూపేణేత్యర్థః జ్ఞానస్య స్వరూపేణ సత్తామేవ జ్ఞేయాంతరస్య జ్ఞేయత్వాదేవ సాధయతి (న హీతి) స్వరూపేణావ్యభావం శక్యతే (సుషుప్త ఇతి) కిం తదాసీం జ్ఞేయాభావేన జ్ఞానాభావస్సాధ్యతే ఉత జ్ఞానస్యాదర్శనాద్వా ఆద్యేపి జ్ఞేయస్య వ్యంగ్యత్వాత్తదభావాద్వ్యంజకాభావ ఇతి ఉతోభయోరైక్యాదేకాభావే ఇతరాభావ ఇతి నాద్యః వ్యభిచారాదిత్యాహ (న జ్ఞేయేతి) వ్యంగ్యజ్ఞానైకకల్పస్య వ్యంగ్యాభావేఽభావ ఉచ్యతే అలాకస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాన్నైవమితి జ్ఞానానుమేయత్వవాదినం ప్రతి దృష్టాంతాంతరమాహ (న హీతి) వై నాశికమతే విజ్ఞానవ్యతిరక్తాలోకాద్యభావాన్న తత్ర వ్యభిచార ఇతి శక్యతే (వై నాశిక ఇతి) కల్పయత్యేవేతి) ఉక్తవ్యభిచారస్థలాభావేన వ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః ఏవమపి జ్ఞానాభావకల్పకస్య జ్ఞేయాభావస్య జ్ఞానమంగ్రియతే నవా ఆద్యేన జ్ఞానాభావసిద్ధిః. తస్మై

రం—ఇత్యాది) ఇదం వాక్యం జీవాభిసంధిప్రకారప్రదర్శనపరం సోధ్యతే తదుపగ

శం—పేతి చేన్న భేదస్య సిద్ధత్వాత్ సిద్ధం హ్యభావవిజ్ఞేయవిషయస్య జ్ఞానస్యాభావః
జ్ఞేయవ్యతిరేకాత్ జ్ఞేయజ్ఞానయోగవ్యత్యం స హి తస్మిన్ధం మృతవివోజ్జీవయతుం పు
రస్యథాకర్తం శక్యతే వై నాశికశత్రైరపి జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వమేవేతి తదప్యన్వేన తదప్యన్వే
నేతిత్వత్వజ్ఞేయేతి ప్రసంగ ఇతి చేన్న తద్విభాగోపపత్తేస్సర్వస్య'యదా హి సర్వం జ్ఞేయ
కస్యచిత్ తదా తద్వ్యతిరేకం జ్ఞానం జ్ఞానమేవేతి ద్వితీయా విభాగవివాభ్యు
గమ్యతేవై నాశికైః స తృతీయస్తద్విషయ ఇత్యనవస్థానుపపత్తిః జ్ఞానస్య స్వేనైవ
విజ్ఞేయత్వే సర్వజ్ఞత్వహానిరితీ చేత్ సోపి దోషస్తస్యైవాస్తు కిం తన్నిబర్తణేనాస్తాక
అవస్థాదోషశ్చ జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్ అవశ్యం చైవ వై నాశికానాం జ్ఞాన
జ్ఞేయం స్వాత్మనా చావిజ్ఞేయత్వేనావస్థానివార్యా సమానవివాయం దోష ఇ
చేన్న జ్ఞానస్యైకత్వోపపత్తేః సర్వదేశకాలపురుషాద్యవస్థమేకమేవ జ్ఞానం నా
యాపాద్యనేతోపాధిభేదాల్ సవిత్రాది జలాది ప్రతిబిమ్బపదనేకధావభాసత ఇ
నాసా దోషః తథా చేహేదముచ్యతే నను శ్రుతేనైవావాస్తవ్యరీరే పరిచ్ఛిన్న

ఆ—వాభావజ్ఞానస్య సత్త్వాదిత్యాహ (యేనేతి) యేన జ్ఞేయాభావజ్ఞానేన తదభావ
కల్పయేత్ తస్య జ్ఞానస్యాభావః కేన కల్పయేత్ స కేనాపి కల్పయితుం శక్య ఇత్యర్థ
స ద్వితీయ ఇత్యాహ (తదభావస్యాపీతి) జ్ఞేయాభావస్యావ్యజ్ఞానస్య జ్ఞానాభా
వకల్పకత్వాసంభవాదవశ్యం జ్ఞేయత్వాత్తజ్ఞానాభావే తదనుపపత్తేః. కల్పనానుపప
త్త్యానానంగీకారవత్ స యుక్త ఇత్యర్థః. అద్యతోహా ద్వితీయకల్పం శంక
(జ్ఞేయేతి) వై నాశికమతేవ్యభావస్య జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్ 'బుద్ధిబోధ్యం త్రయ
దన్యత్సంస్కృతం ఊచికం చ తేదితి ప్రతిసంఖ్యానైవ ప్రతిసంఖ్యానిరోధాకాశరూ
త్రయవ్యతిరేకత్వైవ ఊచికత్వేన నిరోధశబ్దితస్యాభావస్య నిత్యత్వాంగీకారేణ త
భిన్నస్య జ్ఞానస్యాపి నుషుప్తే సత్త్వం నిత్యత్వం చ ప్రాప్తమిత్యాహ (నాభావస్యే
జ్ఞానస్యాభావాభిన్నత్వేనాభావత్వమేవ స్యాత్ స తు భావత్వేన సత్త్వం నిత్యత్వ
చ స్యాదిత్యాశంక్య అభావస్యాపి జ్ఞానాభిన్నత్వేనభావత్వమేవ స స్యాదిత్యా
(తదభావస్యేతి) (అనిత్యత్వం చ జ్ఞానస్యేతి) వాక్యాత్తమేవ స్యాదిత్యనుషం.
వాక్యాత్రేణాప్యభావస్యాభావత్వేన జ్ఞానానిత్యత్వేన చాస్తత్ప్రధాంతసిద్ధిత్యాశం
నానుమాత్రేణ తేన వాస్తవనిత్యత్వాదినిరోధాభావానాన్వితకం ఊహిత్యాహ (స చే
(అభావనామేతి) అనిత్యనామేత్యపి ద్రష్టవ్యం ఏతద్దోషపరిహారార్థం జ్ఞేయస్యా

రం—మాదిభ్యఇతి భాష్యే తథోక్తత్వాత్ మదుత్కృంతి ప్రతిష్ఠానహభూత్

శం—కుండబదరవత్పురుషఇతి న ప్రాణాదికలాకారణత్వాత్ న హి శరీరమాత్ర
పరిచ్ఛిన్నస్య ప్రాణస్య శ్రద్ధాదీనాం కలానాం కారణత్వం ప్రతి (పత్తుం) వత్తుం
శక్తుయాత్ కలాకార్యత్వాచ్చ శరీరస్య న హి పురుషకార్యాణాం కలానాం
కార్యం సచ్చరీరం కారణకారణం స్వస్య పురుషం కుండబదరమివాభ్యవృత్తంకర్యాత్
బీజవృక్షాదివత్స్వాదితి చేత్ యథా బీజకార్యో వృక్షః తత్కార్యం చ ఫలం
స్వకారణకారణం బీజమభ్యంతరీకరోత్యామృది తద్వత్పురుషమభ్యంతరీకర్యాత్ శరీ
రం స్వకారణకారణమపీతి చేన్న అన్యత్వాత్ సావయవత్వాచ్చ దృష్టాంతే కారణ
బీజాదృష్టఫలసంవృత్తాన్యన్యాన్యేవ బీజాని దార్పాంతికే తు స్వకారణకారణభూతః
సవీవ పురుషః శరీరేభ్యంతరీకృతః శ్రూయతే బీజవృక్షాదీనాం సావయవత్వాచ్చ

ఆ—సతోఽభావస్య జ్ఞానాభేదో నాంగీక్రియత ఇతి శంకే (అధేతి) తర్హి జ్ఞేయా
భిన్నత్వేన హేతునా సుషుప్తే జ్ఞానాభావో న సిద్ధితి ఘటాద్యభావేన తజ్ఞానా
భావసిద్ధాపసి అభావజ్ఞానాభావాసిద్ధేస్తస్మాభిన్నత్వాభావాదిత్యాహ (న తర్హితి)
యద్వా అభావస్య జ్ఞేయస్య జ్ఞానాచ్చేదే భావస్యాపి తథాత్వం స్యాత్ విశేషహేత్వ
భావాత్ తథా చ న జ్ఞేయాభావాజ్ఞానాభావసిద్ధిరిత్యాహ (న తర్హితి) నను జ్ఞేయస్య
జ్ఞానవ్యతిరక్తత్వమంగీక్రియతే తథాచాభావస్య జ్ఞానవ్యతిరక్తత్వాదభావత్వాదికం సిద్ధితి
జ్ఞానస్య తు న జ్ఞేయవ్యతిరక్తత్వం తథా చ జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావసిద్ధిరితి నిరుద్ధగతి
కశ్యంకతే (జ్ఞేయమితి) జ్ఞానస్య జ్ఞేయావ్యతిరేకే జ్ఞేయస్యాపి తదవ్యతిరేకావశ్యం
భావాత్ అన్యథోభయారత్యంతభేదవివ స్యాత్ భేదాభేదయోర్విరోధాదనుపపత్తేరితి
దూషయతి (న శబ్దమాత్రత్వాదితి) ఇదముపలక్షణం జ్ఞానస్యాభావవ్యతిరేకేణ నిత్య
త్వాదికం చ స్యాదేవేత్యపి రుప్తవ్యం యద్యేతద్దోషపరిహారాయ తస్యాపి భేద
ఏవాంగీక్రియతే తర్హి న సుషుప్తే జ్ఞానాభావసిద్ధిర్యుపసంహరతి (జ్ఞేయవ్యతిరేకే
త్వితి) సుషుప్తే జ్ఞానస్యాదర్శనాదేవాభావ ఇత్యాద్యే. ద్వితీయం శంకతే (జ్ఞేయా
భావ ఇతి) ఆలయవిజ్ఞానసంతలేర్నిత్యత్వాజ్ఞీకారేణ త్వయా తదాపి తదభావో వత్తుం
న శక్యత ఇత్యాహ (న సుషుప్త ఇతి) (అస్తిత్వమితి) తథా చ జ్ఞానస్యాదర్శనమసిద్ధం
సుషుప్తే తదంగీకారాదిత్యర్థః. నను జ్ఞేయాభావేన (తన్నిరూప్యస్య) తన్నిరూపితస్య
జ్ఞానస్యాదర్శనమిత్యుచ్యతే మయా సుషుప్తే చ స్వస్థైవ స్వజ్ఞేయత్వాజ్ఞానదర్శన
మప్యవద్యతేఽన్తస్తతే. తస్మాత్ తే తు స్వజ్ఞేయత్వానంగీకారాత్సుషుప్తే చాన్య

రం—త్కాంతిప్రతిష్ఠకో వేతి పర్యాలోచితవానిత్యర్థః తతశ్చ స్వోపకారాభిసంధి
38

శం—స్వాదాధారాభేయత్వం నిరవయవశ్చ పురుషః సావయవాశ్చ కలాః శరీరం ఏతేనాకాశస్యాపి శరీరాధారత్వమనుపపన్నం కిముతాకాశకారణస్య పురుషస్య తస్మా సమానోద్భవైంతః కిం దృష్టాంతేన వచనాత్ స్వాదితి చేన్న వచనస్యాకారకత్వాత్ హి వచనం వస్తునోన్యథాకరణే వ్యాప్తియతే కిం తర్హి యథాభూతార్థావద్యోతనే తన దంతశ్వరీర ఇత్యేతద్వచనం అంధస్యాంతరోవ్యతి మేతి వచ్చ ద్రష్టవ్యం ఉపలబ్ధినిమి త్వాచ్చ దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానానిలింగైరంతశ్వరీరే పరిచ్ఛిన్న ఇవ మ్యుపలభ్యి తి—స్వాభావాన్నిరూపకాభావాన్న జ్ఞానసర్వనాస్తిత్వముపపద్యత ఇతి శంకతే (తద్ర పీతి) అభావస్థలే జ్ఞానజ్ఞేయయోగ్యేదస్య సాధితత్వాత్తద్దృష్టాంతేన సర్వత్ర జ్ఞానజ్ఞేయ యోగ్యేదసాధనాన్న స్వజ్ఞేయత్వం జ్ఞానస్యేత్యాహ (న భేదస్యేతి) అభావరూపా వి యో విషయో యస్య తస్య జ్ఞానస్వాభావరూపా యోజ్ఞేయః. తద్వ యితేకాదిత్యర్థ అభావస్థలే భేదేపి న సర్వత్రేత్యాశక్కు న్యాయస్య తుల్యత్వాన్న తదన్యథాకర్య శక్యమిత్యాహ (న హీతి) జ్ఞానస్య స్వవ్యతిక్రజ్ఞేయత్వనియమపక్షేనవస్థా వై నా కశ్చక్కుతే (జ్ఞానస్యేతి) జ్ఞేయస్య స్వవ్యతిక్రజ్ఞేయత్వనియమాస్తీకారాదన్నన్నతే . జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వానంగీకారాన్న దోష ఇత్యాహ (న తదితి) సర్వస్య వస్తుజాతః విభాగః అనశ్చరః జ్ఞానం జ్ఞానమేవ న జ్ఞేయం జ్ఞేయమపి జ్ఞేయమేవ న కదాచిదపిజ్ఞా మిత్యేవంరూపః తస్మాప్రపత్తేరిత్యర్థః. అథ వా ద్విభాగోపపత్తేరితి ఛేదః. జ్ఞానజ్ఞేయ రూపభాగద్వయమేవ రాశిద్వయమేవాస్తీక్రియతే న తృతీయో జ్ఞానవిషయకజ్ఞా రూపా భావరాశిరస్తీక్రియత ఇత్యర్థః. తామేవాహ (యదా హీతి) యస్మిన్నతే జ్ఞేయం సర్వం స్వవ్యతిక్రస్య కస్యచిజ్ఞానస్య జ్ఞేయమిత్యస్తీక్రియత ఇతి జ్ఞేయపద వృత్త్యా వ్యతిక్రస్యేతి పదాధ్యాహారేణ చ యదాహీతి వాక్యం యోజ్యం అదే నాశితైరితి ఛేదః (తద్విషయ ఇతి) జ్ఞానవిషయకజ్ఞానాత్మక ఇత్యర్థః. తర్హి త్వత్వతే జ్ఞానాత్మకస్య బ్రహ్మణః. సర్వజ్ఞత్వం న స్వాత్ స్వేన స్వస్వాజ్ఞానాదితి శక్కు (జ్ఞానస్యేతి) జ్ఞాతుం యోగ్యస్య సర్వస్వాజ్ఞానే హి సర్వజ్ఞత్వహానిః. అన్యథ శశవిషణాదేరజ్ఞానాత్సర్వజ్ఞత్వం కన్యాపి మతేన స్వాత్ అతో నాన్నన్నతే తన దోషస్య ప్రాప్తిః కింతు వై నాశికనైరివ తేన జ్ఞానస్యావశ్యజ్ఞేయత్వాస్తీకారాల్లేపి స్వస్య జ్ఞేయత్వస్య సిద్ధం హీతి పూర్వగ్రన్థే దూషితత్వాదన్యజ్ఞేయత్వస్య చానన్తీకార త్సర్వజ్ఞత్వాదయోగాదిత్యాహ (సాహీతి) తర్హి తవ మతే కథం సర్వజ్ఞత్వనిర్వాప ఇత్యాశక్కున్నతే తస్య మాయిత్యేన తదనిర్వాపేపి న దోష ఇత్యాహ (కి రం—పూర్వకం జీవస్య ప్రాణాదిద్రష్టుత్వాత్తద్భిక్తృత్వం సంభవతి, పరమాత్మనన

శం—పురుష ఉపలభ్యతే చ అత ఉచ్యతే 'అంతశ్శరీరే సోమ్య స పురుష' ఇతి పున రాకాశకారణస్యై కుండబదరవచ్చరీరపరిచ్ఛిన్న ఇతి మనసాపీచ్ఛతి వత్తుం మూఢోపి కిముత ప్రమాణభూతా శ్రుతిః. యస్మిన్నేతాష్టాదశకలాః ప్రభవంతీత్యుక్తః పురుష విశేషణార్థం కలానాం ప్రభవః సచాన్యోన్యోపి శ్రుతః కేన క్రమేణ స్యాదిత్యత ఇద ముచ్యతే చేతనపూర్వికా చ సృష్టిరిత్యేవమగ్నే చ పురుషష్టాదశకలః పుష్టో యా భార ద్వాజేన స ఈక్షాంచక్రే ఈక్షణం దర్శనం చక్రే కృతవానిత్యర్థస్సృష్టిఫలక్రమాది విషయం కథమితి ఉచ్యతే కస్మిన్ కర్తృవిశేషే దేహదుత్పాదంతే ఉత్పాదంతో భవిష్యామ్యహమేవ వా కస్మిన్నా శరీరే ప్రతిష్ఠితేఽహం ప్రతిష్ఠాస్యామి ప్రతిష్ఠి

తీ—తదితి) వస్తుతస్తు సర్వస్య వ్యవహారహేతుజ్ఞానవత్త్వం సర్వజ్ఞత్వం తత్తు జ్ఞానస్యాపి స్వప్రకాశత్వేన స్వవ్యవహారహేతుత్వాదస్తి జ్ఞాతుం యోగ్యం సర్వజ్ఞానాద్వాతదస్తితి భావః పూర్వోక్తానవస్థాదోపాపి తస్యైవేత్యాహ (అనవస్థేతి) నను తేన స్వేనైవ జ్ఞేయ త్వాజ్ఞీకారాన్నానవస్థేత్యత ఆహ (స్వాత్మనాచేతి) సిద్ధం హీత్యుక్త స్వజ్ఞేయత్వానమ్భవ స్సోక్తత్వాత్ పరిశేషాదన్యజ్ఞేయత్వే తస్య తస్యాప్రేవమిత్యనవస్థాఽనివార్యేత్యర్థః. జ్ఞానస్వాత్మేయత్వే తద్వ్యవహారాసిద్ధిజ్ఞానానృజ్ఞేయత్వే చానవస్థా తవాపి స్యాదితి శబ్దంతే (సమాన ఏవేతి) స్వప్రకాశత్వేన స్వవ్యవహారసిద్ధేర్వానభేదస్యైవాస్మాభిరన్యజ్ఞీ కారాదనవస్థాయాః ప్రసక్తిరేవ నాస్తితి పరిహరతి (న జ్ఞానస్యేతి) ఏకత్వపక్షే భేద ప్రతీతిముపపాదయతి (నామరూపేతి) ఏవం చ చైతన్యస్యైకత్వేన నిత్యత్వాజ్ఞగ ద్భిన్నత్వేన తస్య సత్యత్వాచాధిష్ఠానత్వోపపత్తేః తస్మిన్ కలానామధ్యారోప ఆత్మ ప్రతిపత్త్యర్థమిహోచ్యత ఇత్యాహ (తథా చేహేతి) చైతన్యస్య నిత్యత్వేనాధిష్ఠా నత్వే సతీహ శ్రుతావిదం కలానామధ్యారోపణముచ్యత ఇత్యర్థః. నను చైతన్యస్య స నిత్యత్వం పరిచ్ఛేదశు్తేః. పరిచ్ఛిన్నస్య చ ఘటాదివదనిత్యత్వాదితి శబ్దంతే (నస్యితి) శరీరాంశస్థనత్వం ప్రత్యక్షవివక్షయాచ్యతే న పరిచ్ఛేదవివక్షయా తథా సత్యుత్తరవాక్యవిరోధాదిత్యాహ (నేతి) అయోగ్యత్వాదపి సోఢో న వివక్షిత ఇత్యాహ (ఖలేతి) స్వాత్మనైః పూర్వం స్వస్వాభావాత్తత్కాలీనపురుషం పరిచ్ఛేత్తుం న శక్నోషీత్యర్థః. బీజకార్యస్య పృక్షస్య కార్యం ఫలం స్వకారణపుక్షకారణం బీజ మభ్యంతరీకరోతీతి దృష్టమితి నాయోగ్యత్వమితి శబ్దంతే (బీజవదితి) తద్వివృణోతి (యథేతి) దృష్టాంతే బీజవ్యక్తిభేదాదవిరోధేపీహ పురుషవ్యక్తైక్యాత్కారణత్వా భ్యంతరీభావయోర్విరోధ ఇత్యాహ (నేతి) నను కారణీభూతబీజస్యైవ పృక్షఫలతదంత

రం—'న చ మాం తాని కర్మాణి నిబధ్నంతి ధనంజయ' ఉదాసీనవదాసీనమ

శం—తస్మాన్మిత్త్యర్థః. 3. నన్వాత్మా అకర్తా ప్రధానం కర్తృ అతః పురుషాగ్రే ప్రయోజనమురీకృత్యప్రధానం ప్రవర్తతే మహదాద్యాకారేణ. తత్రేదమనుపపన్నం పురుషస్వాతంత్ర్యేణాపూర్వకం కర్తృత్వవచనం సత్త్వాదిగుణసామ్యే ప్రధానే ప్రమాణోపన్నే సృష్టికర్తరి సతి ఈశ్వరేచ్ఛానువర్తిషు వా పరమాణుషు సత్సు ఆత్మనోప్యేత్వేన కర్తృత్వే సాధనాభావాదాత్తన ఆత్మన్యనర్థకర్తృత్వానుపపత్తేశ్చ. న హి చేనావాక్ బుద్ధిపూర్వకార్యాత్తనోఽనర్థం ఖర్యాత్ తస్మాత్పురుషాగ్రేన ప్రయోజ

అర్థతబీజరూపేణ పరిణామాత్తయోః కారణకార్యబీజయోరైక్యమిత్యాశంకా వివమసి తస్య సావయవత్వాద్వృక్షవత్ఫలాకారేణపరిణతావయవేభ్యో భిన్నాయానామేవతదంతర్గతబీజరూపేణ పరిణామాత్తయోర్భేదేనాధారాభేయభావస్యాత్ ఇతతు నిరవయవత్వాన్న తథాత్వమిత్యాహ (సావయవత్వాచ్ఛేతి) ఆద్యం హేతుం వివణోతి (దృష్టాంతఇతి) (శ్రూయతఇతి) యస్మిన్నేతాష్టాదశకలా ఇతి యచ్ఛబ్దోక్తస్యై పురుషస్వాంతశ్శరీరే సోమ్యస పురుష ఇతి తచ్ఛబ్దేనాభిధానాదిత్యర్థః. ద్వితీయం హేతుం వివణోతి (బీజేతి) (నిరవయవత్వేతి) తథా చైకదేశేన కలాదిరూపేణ పరిణామికదేశేన తత్రావస్థానం బీజవన్న సంభవతీత్యర్థః కించ కలానాం సావయవత్వేన పరిచేదాత్పురుషస్య తద్వివరితత్వాదపరిచ్ఛిన్నస్య న పరిచ్ఛిన్నాధారకత్వం సంభవతీత్యావ (సావయవాశ్చేతి) యద్వా సావయవత్వేన కార్యతయా మృషాత్వాన్నిరవయవతయా పరమార్థసత్యపురుషాధారత్వం నోపపద్యత ఇత్యాహ (సావయవాశ్చేతి) నన్వాకా కార్యశరీరే ఆకాశస్యాపరిచ్ఛిన్నస్యాభ్యస్తరీభావో దృష్ట ఇత్యాశంక్య తస్యాపి శరీరకారేణావస్థానమేవ చిద్రాదివిశిష్టవైవిధ్య శరీరత్వాత్ న తు తదస్తస్థస్త్వమిత్యాశంక్యాహ (ఏతేనేతి) యుక్త్యసహమసి వచనప్రామాణ్యాదంగీకార్యమితి శంకా (కిం దృష్టాంతేనేతి) వచనస్యాపి వస్తునోఽన్యథాకరణే సామర్థ్యాభావాద్వస్తుస్వరూప విరోధేనైవ బోధకత్వాదన్యథావిచారవైయర్థ్యాద్విరుద్ధాగ్రో న బోధార్హ ఇత్యావ (వచనస్యేతి) తర్హ్యస్తశ్శరీర ఇతి శ్రుతేః కథముపపత్తిరిత్యాశంక్య పురుషస్య శరీరపాదానత్వేన తదనుస్యూతస్య తదస్తర్గతత్వప్రతీతేస్తదభిప్రాయేయం శ్రుతిరితి సదప్రాంతమాహ (తస్మాదితి) (అండస్యేతి) అండకారణస్య వ్యోమో యథా తదనుసూతత్వేన తదస్తర్గతత్వప్రతీతిః తద్విదిత్యర్థః యద్వా లోకభ్రమసమ్పద్యం పరిచ్ఛిన్నతమనూద్యతే శ్రుత్యేత్యాహ (ఉపలబ్ధితి) తత్రాభివ్యక్తేర్వా తదస్తర్గతత్వవ్యవదేః ఇత్యాహ (ఉపలబ్ధ్యతే చేతి) నను యస్మిన్నేతాష్టాదశకలాః ప్రభవంతీత్యనేనాధారోపస్యోక్తత్వాత్ సహజమిత్యాదినాపునసృష్టికథనమధికమిత్యత ఆహ (యస్మి

శం—నేతాపూర్వకమివ నియతక్రమేణ ప్రవర్తమానేఽచేతనే ప్రధానే చేతనపదుప
చారోయం స ఈతాంచక్రే ఇత్యాదిః యథా రాజ్ఞః సర్వార్థకారిణి భృత్యే రాజేతి
తద్వత్ న ఆత్మనో భోక్తృత్వవత్కర్తృత్వోపపత్తేః యథా సాంఖ్యస్య చిన్తాత్రస్యా
పరిణామినోపాత్మనో భోక్తృత్వం తద్వద్వేదవాదినామితాదిపూర్వకం జగత్కర్తృ
త్వముపపన్నం శ్రుతిప్రామాణ్యాత్ తత్త్వాంతరపరిణామాదాత్మనోఽనిత్యత్వాశుద్ధత్వా
నేతన్వనిమిత్తచిన్తాత్రస్వరూపవిక్రియాతః పురుషస్యాత్మనేవ భోక్తృత్వే చిన్తాత్ర

ఆ—న్నితి) (అత ఇతి) క్రమప్రతిపత్త్యర్థే స ఈతామిత్యాద్యుచ్యత ఇత్యర్థః తత్ప్రతి
పత్తిశ్చ కలాత్పత్తిప్రతిపత్తిసాకార్యార్థం విపర్యయేణ తు క్రమోత ఉపపద్యతే చేతి
న్యాయేన కార్యస్య స్వకారణక్రమేణాపవాదసాకార్యార్థం. చేత్యర్థః. ఈతానోక్తేః
ప్రయోజన మాహ (చేతనేతి) (సృష్టితి) సృష్టిః ప్రాణాదేః సృష్టిః తస్యా ఉత్క్రాంతిం
త్యాదిఫలంక్రమః ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధామిత్యాద్యుక్తానస్తర్కం ఆదిశబ్దేన లోకేషునామచేత్యా
ధారాధేయవిశేషో గృహ్యతే. నస్వీక్షణోక్త్యా న చేతనపూర్వకత్వసిద్ధిః న్యాయేన చేతన
స్యాకర్తృత్వేనాహేతుత్వేఽచేతనస్య ప్రధానాదేర్విక్రియాపత్తేన హేతుత్వే చ సతి
ఈతాస్యాన్యథా నేయత్వాదితి సాంఖ్యాశ్శంకంతే (నన్వాత్తేతి) ఆకర్తేత్యస్య తత్రేద
మిత్యనేనాన్వయః అత్తా ఆకర్తా తత్ర తథాసతీదం కర్తృత్వవచనమనుపపన్నమిత్యర్థః
కించ తస్య కర్తృత్వాంగీకారేపి కర్తుః కులాలాదేరివ సమాకారిసాధనాస్తరాభావా
దాత్మనో దుఃఖాద్యసర్థహేతుప్రాణాదిసంసారకర్తృత్వానుపపత్తేశ్చానుపపన్నం సప్రప్త
త్వవచనమిత్యాహ (ఆత్మనోపీతి) కర్తృత్వేషీత్యశిశబ్దాన్వయః తర్హి కిం కర్తృ అత
ఆహ. (ప్రధానమితి) (కర్త్రితి) క్రియాశక్తిమత్ అతః ప్రవర్తత ఇత్యన్వయః. నను
ప్రధానస్యాచేతనస్య ప్రయోజనాపేక్షాభావాత్ ప్రవృత్త్యనుపపత్తిరత్యత ఆహ
(పురుషార్థమితి) పురుషస్య చేతనస్య భోగాపవర్గరూపమర్థం ప్రయోజనముద్దిశ్య
ప్రవర్తతే వత్సవిపృథ్వర్థమచేతనస్య భేనుదేహగతక్షీరస్య సస్యాదివిపృథ్వర్థమంబునశ్చ
చేతనస్య ప్రవృత్తిదర్శనాదిత్యర్థః. నను ప్రధానస్యాపేక్షకత్వేన సమాకార్యభావా
త్కారణత్వానుపపత్త్యా (త్వావ) ఆగత్యా చేతనస్వైవ కథంచితకర్తృత్వం వాచ్య
మిత్యత ఆహ (సత్త్వాదీతి) సత్త్వాదిగుణత్రయస్య సామ్యావస్థా ప్రధానమితి సాంఖ్య
మతం తత్ర సత్త్వాదిగుణైరనేకాత్మకే ప్రధానే కారణే సతి పురుషస్య కర్తృత్వవచన
సంగతేరభావాదనుపపన్నమిత్యన్వయః యది చేతనానధిష్ఠితస్యాచేతనస్య ప్రవృత్తిర్న
దృష్టేతి మన్యనే తర్హి పరిమాణుకారణవాదోస్తు తత్రేశ్వరస్యాధిష్ఠాతుస్సత్త్వాదిత్యాహ
(ఈశ్వరేచ్ఛేతి) అత్రాపి సత్త్విత్వస్యానుపపన్నమితి పూర్వేణాన్వయః తర్హిక్షణశ్ర

శం—స్వరూపవిక్రియా న దోషాయ భవతాం పునర్వేదవాదినాం సృష్టికర్తృత్వే తత్వాంతరపరిణామ ఏవేత్యాత్మనోఽనిత్యత్వాదిసర్వబోషప్రసంగ ఇతి చేన్న ఏకస్యా ప్యాత్మనోఽవిద్యావిషయనామరూపాపాధ్యనుపాధికృతవిశేషాభ్యుపగమాత్ అవిద్యా కృతనామరూపాపాధికృతో హి విశేషాభ్యుపగమ్యతే ఆత్మనో బంధమోక్షాదికాస్త కృతసంవ్యవహారాద్యుపరమాత్మరమార్థతోఽనుపాధికృతం చ తత్త్వమేకమేవాదితీయ ముపాదేయంసర్వతార్కికబుద్ధ్యనవగాహ్యమభయం శివమిష్యతే న తత్ర కర్తృత్వం

ఆ—వణస్య కా గతిరత ఆహ (తస్మాదితి) (పురుషార్థేనేతి) పురుషస్య భోగాపవర్గాడ్ నేత్యర్థః. ముఖ్యే ఈషీతరి విద్యమానేన నియతక్రమేణ ప్రవర్తమానత్వేన గుణేన యోగాదైక్షతేతి గౌణః ప్రయోగః మాణవకే మైంగళ్యగుణయోగేనాన్నిశబ్ద ప్రయోగవదిత్యర్థః నన్వేషమషీతరి ప్రధానే పురుషశబ్దః కథమత ఆహ (యథా రాజ్ఞ ఇతి) (తద్వదితి) పురుషస్య భోగాపవర్గకారిణి ప్రధానే పురుషశబ్ద ఔపచారిక ఇత్యర్థః స్వతోఽకర్తురసి ఆత్మనో మాయోపాధికకర్తృత్వం సంభవతీతి హృది నిధాయ ప్రథమమాపాతతః ప్రతిబంధ్యా పరిహరతి (నేతి) బుద్ధిః కర్త్రీ భోక్తా పురుష ఇతివదద్విస్సంఖ్యైరాత్మనో భోక్తృత్వముక్తమిత్యర్థః (శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి) శ్రుత్యుక్తజగత్కర్తృత్వమవికారిణోపి కథంచన్నిర్వాహ్యమిత్యర్థః సాంఖ్యః ప్రతి బందిపరిహారం శంకతే (తత్త్వాంతరేతి) భోగో నామ సుఖదుఃఖానుభవః స చ పురు షస్య స్వరూపభూత ఇతి న తత్త్వాంతరాపత్తిలక్షణపరిణామ ఇత్యర్థః పరిణామో హి పూర్వరూపపరిత్యాగేన రూపాంతరాపత్తిః సా చ సజాతీయరూపాంతరాపత్తౌ విజా తీయరూపాంతరాపత్తౌ వా అనిత్యత్వాదికమావహేదేవేతి భోజ్యావిచేకా(క్రో)పాధికం భోక్తృత్వమంగీకర్తవ్యం తేన తదాత్మకకర్తృత్వేషి తుల్యమిత్యభిప్రేత్య ముఖ్యపరిహార మాహ (నేతి) ఏకస్య వస్తునోఽసహాయస్యాకర్తురాప్తకామస్యాపీత్యపేరర్థః ఉపాధి కృతకర్తృత్వసంభవాదవిద్యారూపసహాయస్య సంభవాద్భ్రాన్త్యా (స్వ) స్థాద్విన్నజీవా నామనాప్తకామానాం సంభవాత్తత్పురుషార్థార్థసప్తృత్వం తథావిధస్యాప్యవపద్యత ఇతి నాచేతనస్య చేతనాసధిష్ఠితస్య తద్యుక్తమితి భావః (నామరూపేతి) అసభివ్యక్త నామరూపేత్యర్థః (బంధమోక్షాదీతి) ఆదిశబ్దేన తత్సాధనముచ్యతే మోక్షస్యాపి బంధప్రతియోగిత్వేన సోపాధికత్వముక్తం పరమార్థస్య శ్రుత్యేకగమ్యత్వమాహ (సర్వేతి) ఏవంభూతస్యాత్మనో న సప్తృత్వమిత్యాహ (న తలేతి) (కల్పయిత్వేతి) కల్పయితుం ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. పురుషస్య నిర్విశేషత్వేన తస్మిన్వస్తుతః కర్తృత్వాద్య యోగాత్తదారోపితమేవేతి కల్పయితుం ప్రవృత్తా ఆపి సర్వవిరోధనిరాసకాగమ

శం—భోక్తృత్వంవా క్రియాకారకఫలం చ స్యాత్ అజ్ఞాతత్వాత్సర్వభావానాం సాంఖ్యాత్వవిద్యాధ్యారోపితమేవ పురుషే కర్తృత్వం క్రియాకారకఫలం చేతి కల్పయిత్వా ఆగమబాహ్యత్వాత్పునస్తతస్త్రస్యంతః పరమార్థతవివ భోక్తృత్వం పురుషస్యేచ్ఛంతి తత్త్వాంతరం చ ప్రధానం పురుషాత్ పరమార్థవస్తుభూతమేవ కల్పయంతోఽన్యతార్కికకృత బుద్ధివిషయాన్పుంతో విహన్యంతే తథేతరే తార్కికాసాన్సంఖ్యైరిత్యేవం

ఆ—ప్రమాణైకశరణత్వాభావాత్పుిత్యటాదివిరోధావత్త్యా ఆరోపితత్వాంగీకారాచ్చ త్రస్యన్తః సర్వం పరమార్థ తవివేచ్ఛన్తి తత్రాప్యచేతనస్య భోక్తృత్వాయోగాత్తన్మాత్రమాత్మనోగీమర్షన్తి కర్తృత్వాదికం తు ప్రధానస్యాంగీమర్షంతీత్యర్థః. తర్హి తస్య కో దోష ఇత్యాశంక్య భోక్తృత్వాంగీకారే తదైవ తనైవ కర్తృత్వమపి స్యాదిత్యన్వైశ్చిక్షీతాస్సన్తః స్వమతాత్పుచ్యవన్త ఇత్యాహ (అన్వేతి) కృతాయాః శిక్షితాయాః బుద్ధేష్వపరాయః అధీనాః శిక్షితబుద్ధయ ఇత్యర్థః తర్హి సాంఖ్యశిక్షకస్య తార్కికస్య మతం గ్రాహ్యమత ఆహ (తథేతి) తస్మాసి సాంఖ్యేన శిక్షితత్వాన్న తదపి గ్రాహ్య మిత్యర్థః తర్హి తస్య తార్కికస్య మతం గ్రాహ్యమిత్యాశంక్య స కస్యాపీత్యాహ (ఇత్యేవమితి) తర్హి త్వయా తార్కికమతం కిమర్థం దూష్యతే పరస్పరమేవ తైర్ద్వాషితత్వాత్తవ తద్వదేవ ద్వేషాదిమత్త్వప్రసంగాచ్చేత్యత్రాహ (అత ఇతి) (విరోధోద్భవ కారణమితి) పారమార్థికతఃకా భేదదర్శనమిత్యర్థః (సంరక్షితేతి) భేదదర్శనస్య పరస్పరోక్తదోషగ్రస్తత్వాదద్యైతమేవ నిర్దుష్టమితి నిశ్చితబుద్ధిస్థుః నిర్వాతి సర్వ వికల్పేభ్య ఉపకాంతో భవతీత్యర్థః దోషప్రదర్శనం హి కించిత్క్రియత ఇతి యదుక్తం తదేవ ప్రపంచయత్ కర్తృత్వాదేవారోపితత్వమేవ వరణాపి వక్త వ్యమిత్యాహ (కించేత్యాదినా) తత్రాదా భోక్తృత్వకర్తృత్వయోగిశేషస్య వత్తుమశకత్వాత్తయోరాశ్రయవ్యవస్థా స సంభవతీత్యాహ (భోక్తృత్వేతి) అశయమవిద్యుత్ శంకావసరోక్తం విశేషం శంకలే (ననితి) (స్వాత్మస్థో నిక్రియతఇతి) చిద్రూపేణ విక్రియతఇత్యర్థః. (తత్త్వాన్తరేతి) అనేకత్వాశుద్ధ్యాదియుక్తస్యవిలక్షణమహదాదిరూపేణేత్యర్థః. పురుషస్య చిద్రూపేణైవ పరిణామాన్న రూపాన్తరావత్తిః. అశుద్ధ్యాదికం వా ప్రధానస్య త్వాకారాన్తరేణ పరిణామా త్సూర్యరూపత్యాగాదశుద్ధ్యాదికం స్యాదిత్యర్థః. కించిద్రూపేణ పరిణామ ఆగంతుకో వా న వా ఆద్యే ఆగంతుకవిశేషవల్లేపనానిత్యత్వాద్యవత్త్యా ప్రధానాదవిశేషః భోగానంతరం పునస్సర్వరూపావస్థానాన్నానిత్యత్వాదిదోషశ్చేత్ ప్రధానస్యాపి ప్రలయే తథాత్వాంగీకారాన్న తయోర్విశేషస్యాదితి (నాసావితి) సంగ్రహవాక్యం

శం—పరస్పరవిరుద్ధార్థకల్పనాత ఆమిషాన్థి న ఇవ ప్రాణినోఽన్యోన్యం విరుధ్యమానార్థ దర్శిత్యాత్ పరమార్థతత్వాద్ధూరమేవాపకృష్యంతే అతస్తన్తతమనాదృత్య వేదాంతార్థ తత్త్వమేకత్వదర్శనం ప్రత్యాదరవంతో ముముక్షుషః స్వగతి తార్కికమతే దోషదర్శనం కించిదుచ్యతేస్థానిః న తు తార్కికతాత్పర్యేణ తథైతదత్త్రోక్తం 'విపదభ్యేష్వ నిక్షిప్య విరోధోద్భవకారణం' త్రైస్సంరక్షితసమ్బద్ధిః సుఖం నిర్వాతి వేదవత్. కిం చ భోక్తృత్వకర్తృత్వయోర్విక్రియయోర్విశేషనుపపత్తిః కా నామాసౌ కర్తృత్వా జ్ఞాత్యంతరభూతాభోక్తృత్వవిజ్ఞా విక్రియా యతో భోక్తృవ పురుషః కల్ప్యతే కర్తా ప్రధానం తు కర్తృవ న భోక్తృగతి. నచాత్మం పురుషశ్చిన్తాత్ర ఏవ స్యాత్కర్తృ

ఆ—విప్రళోతి(ప్రాగితి) (అస్యాం కల్పనాయామితి) చిన్త్రాపేణ తత్త్వాన్తరయాపే విక్రియాకల్పనాయామపి విచార్యమాణేఽర్థతో న కల్పిదపి విశేషో లభ్యత ఇతి తయోర్విశిష్టవిక్రియేతి వాక్యాత్రేణైవ కల్ప్యతే ఉచ్యత ఇత్యర్థః. ద్వితీయం శంకతే (అథేతి) (చిన్తాత్ర ఏవేతి) న త్యాగంతుకరూపాన్తరమిత్యర్థః. తస్మి కర్తృజన్యః కాద చిత్తో భోగో న సిద్ధేదిత్యాహ (న తస్మితి) ఏతద్దోషపరిహారాయాగంతుకం ప నామమంగీకృత్య భోగకాలీనవిక్రియామాత్రం భోగః న చ పురుషస్త్రివ న ప్రధా న్యేతి భోగనదనత్వవిశేషమాత్రేణ శంకతే (భోగకాలిని) తత్రాపి కిం భోగకాలీ విక్రియామాత్రం భోగః ఉత తత్కాలీనచిన్తాత్రగత విక్రియావత్త్వం భోగ ఇతి వి ల్పాద్యే భోగకాలే ప్రధానస్యాపి సుఖాద్యాకారేణ విక్రియావత్త్వాద్యోగస్సా దిత్వాహ (నేతి) ద్వితీయం శంకతే (చిన్తాత్రస్త్రివేతి) చిన్తాత్రస్త్రివ విక్రియేత్యే కారేణ ధర్మస్తరగతవిక్రియానపేక్షా చైతన్యవిక్రియాభోగ ఇత్యుచ్యతే చైతన మాత్రగతా తదసాధారణా విక్రియా భోగ ఇతి వా నాద్యః సుఖాదిరూపప్రధా విక్రియాం వినా భోగాసిద్ధేః. న ద్వితీయః చైతన్యాసాధారణవిక్రియాభోగఇత్యు హేత్యభావాత్సాధారణ విక్రియాభోగ ఇతి వక్తవ్యం తథాచాతిప్రసంగః స స్యాపి స్యాసాధారణవిక్రియావత్త్వాత్ భోగకాలీనాసాధారణవిక్రియావత్త్వం ప్రధానస్యాప్యస్తి తత్కాలీనసుఖాదివిక్రియావత్త్వాదితి దూషయతి (జౌష్ఠ్యే నను భోగకాలీనాసాధారణవిక్రియైవ భోగః నచాగ్నాదీస్తత్కాలే నియమే విక్రియాస్తి న చ ప్రధానస్యాపి ప్రసంగః ఇష్టావత్తేరితి శంకతే (ప్రధానే భోక్తృహి శేషే భోగగత్యశ్చ శేషః ఉభయోరపి భోక్తృత్వే శేషశేషిభావో న స్యా త్యాహ (నేతి) నను భోగస్సత్త్వగుణప్రధానచేతోరూపేణ పరిణతప్రకృతే ధర్మః తస్యాః విక్రియౌపపత్తేః న పురుషస్య తస్యావిక్రియత్వాత్ న చ తస్య భో

—విక్రియతే భుంజానః స తత్వాంతరపరిణామేన ప్రధానం తు తత్వాంతరపరిణా
విక్రియతే అతోఽనేకమశుద్ధమచేతనం చేత్యాదిధర్మవత్ తద్విపరీతః పురుషః
కావశేషః వాక్షాత్రత్యాత్ ప్రాగ్భోగోత్పత్తేః కేవలచిన్తాత్రస్య పురుషస్య భోక్తృ
నామ విశేషో భోగోత్పత్తికాలే చేజ్జాయతే నిపుత్రే చ భోగే పునర్జన్మకేమాదపేత
స్తాత్ర ఏవ భవతీతి చేత్. మహదాద్యాకారేణ చ పరిణమ్య ప్రధానం తతో
ఽత్య పునః ప్రధానస్వరూపేణావతిష్ఠత ఇత్యస్యాం కల్పనాయాం స కల్పిద్విశేష
వాక్షాత్రేణ ప్రధానపురుషయోర్వివిక్రియా కల్ప్యతే అథ భోగకాలేషి
స్తాత్రఏవ ప్రాగ్వత్పురుష ఇతి చేత్ స తర్హి పరమార్థతో భోగః పురుషస్య భోగ
లే చిన్తాత్రస్య విక్రియా పరమార్థేన తేన భోగః పురుషస్యేతి చేన్న ప్రధానస్యాపి
గకాలే విక్రియావత్త్వాదోభోక్తృత్వప్రసంగః చిన్తాత్రస్యైవ విక్రియాభోక్తృత్వ
చేత్ జ్ఞాన్వ్యాద్యసాధారణధర్మవతామగ్నవిదీనామభోక్తృత్వే హేత్వనుపపత్తిః

—భావప్రసంగః తస్య తథావిధచిత్తప్రతిబింబితత్వమాలేఖ భోక్తృత్వవ్యవదేశ
శంకతే (భోగధర్మవతీతి) (సత్వాంగినీతి) సత్త్వగుణోగీ ప్రధానం యస్య తస్మిన్
సీత్యర్థః తర్హి చిత్తగతభోగేన చైతన్యే విశేషో జాయతే వా స వేతి వికల్ప్య స
తీయ ఇత్యాహ (నేతి) కించాస్మిన్ పక్షే స్వకీయకాస్తప్రణయనం చ వ్యర్థం
విత్త్యాహ (భోగరూపశ్చేదితి) ఆద్యే సవిశేషస్యతోఽయి వా అసతోఽవేతి వికల్ప్య
విశేషవత్త్వే పురుషస్య వికారిత్వం స్యాదితి మనసి నిధాయాస్మారోపితవిశేషవత్త్వ
స్తీత్యాద్యం శంకతే (అవిద్యేతి) అనర్థేతి భోగరూపేత్యర్థః తర్హి భోక్తృత్వవిశేష
గుర్వత్పాదవిశేషస్య ప్రధానాదేచ్ఛారోపత్వమంగీకర్తం యుక్తం నార్థవైశనం
ద్వదుక్తరీత్యా బంధమోక్షవ్యవహారసిద్ధ్యుపపత్తేః తథాకల్పనాయాం ప్రయోజనాభా
వత్ ప్రమాణాభావాత్ ప్రత్యుత సర్వశ్రుతివిరోధావత్తేచ్ఛేత్యాహ (పరమార్థత
పురుషాద్వస్త్యవతరం చ ప్రధానమిత్యన్వయః ఉక్తదోషజాతం సాంఖ్యస్య మతం
నాక్షకామినా నాదర్శవ్యమితి జ్ఞాపనార్థముక్తం స తు ద్వేషపక్షపాతాదిత్యాశయే
నాహ (ఇతి నాదర్శవ్యమితి) ఆత్మైకత్వపక్షేసి నిరసనీయబంధాభావాచ్ఛస్తప్రణయనా
ర్థక్యమితి శంకతే (ఏకత్వేపీతి) కిమత్మైకత్వనిశ్చయవస్తం ప్రతి తస్మాన్సర్వార్థక్యమచ్యతే
న్విపరీతం ప్రతి వేతి వికల్ప్యాద్యం ప్రతి ప్రణయనాభావాదానర్థక్యదోషాభావ
నాహ. (నాభావాదితి) దోషపాదనాభావాదిత్యర్థః సంగ్రహవాక్యం వివృణోతి (స
త్వైకత్వఇతి) నిశ్చిత ఇతి శేషః తదభావే కాస్తప్రణేత్రాద్యభావే ఇయం కల్పనైవ
ర్థవదనర్థకం చేతి(వి)కల్పనై వానుపపన్నేత్యర్థః నై వానుపపన్నేతి పాతే తు తదభావ
త్యనేనైకత్వనిశ్చయాభావోఽభిధీయతే తదానీం నిరసనీయబంధాదినత్వాదియం

శం—ప్రధానపురుషయోద్వయోద్వయగవద్భక్తుత్వమితి చేన్నప్రధానస్య పారాధ్యాయ
నుపపత్తేః స హి భోక్తృద్వయోరితరేతరగుణప్రధానభావ ఉపపద్యతే ప్రకాశయోరిత
తరేతరప్రకాశనే భోగధర్మవతి సత్త్వాంగిని చేతసి పురుషస్య వైతస్యప్రతిబింబాదయో
ఽవిక్రియస్య పురుషస్య భోక్తుత్వమితి చేన్న పురుషస్య విశేషభావే భోక్తుత్వ
కల్పనానర్థక్యాత్ భోగరూపశ్చేదనర్థః పురుషస్య నాస్తి సదా నిర్విశేషత్వాత్పురు
షస్య కన్యాపనయనార్థం మోక్షసాధనం శాస్త్రం ప్రణీయతే అవిద్యాధ్యారోపితా
నర్థాపనయనాయ శాస్త్రప్రణయనమితి చేత్ పరమార్థః పురుషో భోక్తృవ స కర్తా
ప్రధానం కర్తృవ స భోక్తుపరమార్థసద్వస్తవంతరం పురుషాచ్ఛేతీయం కల్పనా
ఆగమబాహ్యవ్యర్థా నిర్దేశుకా చేతి నాదర్శనా ముముక్షుభిః ఏకత్వేసి శాస్త్రప్రణ
యనాద్యానర్థక్యమితి చేన్న ఆభావాత్ సత్పు హి శాస్త్రప్రణేత్రాదిషు తత్ఫలార్థిషు
చ శాస్త్రస్య ప్రణయనమనర్థకం సార్థకం చేతి (వే) (వి) కల్పనా స్యాత్ స హ్యతై
కత్వే శాస్త్రప్రణేత్రాదయస్తతో భిన్నాస్సంతి తదభావే ఇయం కల్పనై వానుపపన్నా
అభ్యుపగతే ఆత్మకత్వే ప్రమాణార్థకాభ్యుపగతో భవతా యదాత్మకత్వమభ్యుప

ఆ—కల్పనా బంధనివృత్తిర్థం శాస్త్రప్రణయనకల్పనా నానుపపన్నేతి యో
జ్యం కిం చ ఆత్మకత్వనిశ్చయే జాతే తన్నిశ్చయజనకత్వేన శాస్త్రార్థవత్త్వస్య స్యానుభవ
సిద్ధత్వాల్లేనేయం శంకా కర్తృమసి న శక్యేత్యాహ (అభ్యుపగతఇతి) (ప్రమాణార్థఇతి)
ప్రమాణస్య శాస్త్రస్య అర్థః ప్రయోజనమిత్యర్థః ఏకత్వనిశ్చయవత్త్వం ప్రతి శాస్త్రా
నర్థక్యకల్పనాభావః శ్రుత్యాప్రకృత ఇత్యాహ (తదభ్యుపగమే చేతి) అత్రాప్యభ్యుప
గమో నిశ్చయః ఏకత్వనిశ్చయభావదశాయాం తు నిరసనీయారోపితబంధసత్త్వా
న్నానర్థక్యం తదపి శ్రుత్యోక్తమిత్యాహ (శాస్త్రప్రణయనేతి) అనేన ద్వితీయకల్పా
నిరస్తః శ్రుతిగతం యత్ర పదం వ్యాచక్షే (అన్యత్రేతి) అధర్వణీయమంత్రోపనిషది
ద్వే విద్యే వేదిత్యే ఇత్యుపక్రమ్యుపరవిద్యా ఋగ్వేదాదిరూపా వరాత్వదృశ్యత్వాది
గుణకప్రత్యస్తమితసర్వదైవతవస్తువిషయేత్యుక్త్యా విద్యావిద్యయోర్విషయభేదః శాస్త్ర
స్యాదావేవ సూచిత ఇత్యాహ (అత్ర చేతి) అదైవతవాదే సర్వశంకానాం శ్రుతి
ప్రమాణ్యేనైవ నిరాసాత్ తార్కికోద్వేషితశంకాశూకస్యాసి నాత్ర ప్రవేశ
ఇత్యుపసంహరతి (అతఇతి) (రాజప్రమాణేతి) ప్రమాణరాజేత్యర్థః రాజదంతా
దిత్వాత్పరనిపాతః వేదాంతప్రమాణమేవ రాజేవ రాజా తద్వాహవః తదుక్త
న్యాయాః తైర్గుప్తః ఆత్మకత్వమేవ విషయఇవ దేశఇవ దేశో రక్షణీయత్వాత్ సః
తార్కికభటైః యాదైః స ప్రవేశ్య ఇత్యన్వయః పూర్వవాద్యుక్తం దోషం నిరాక
రోతి (ఏతేనేతి) ఉపాధికృత్యాః అనేకాశ్చక్తయస్సాధనాని చ తత్కృతస్య భేదస్య

భవిష్యామి కస్మిన్ వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామితి.

3

శం—గచ్ఛతా తదభ్యుపగ మే చ కల్పనానుపపత్తిమాహ శాస్త్రం యత్ర త్వస్య సర్వ మాత్మైవాభూత్తత్త్వేన కం వశ్యేదిత్యాది శాస్త్రప్రణయనాద్యుపపత్తిం చాహాన్యత్ర పరమార్థపస్తుస్వరూపాదవిద్యావిషయే యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీత్యాదివిస్తరతో వాజసనేయకే ఆత్ర చ విభక్తే విద్యావిద్యే పరాపరే ఇత్యాదావేవ శాస్త్రస్య అతో న తార్కికవాదభటప్రవేశో వేదాంతరాజప్రమాణబాహుగుప్తే ఇహాత్మైకత్వవిషయే ఇతి ఏతేనావిద్యాకృతనామరూపాద్యుపాధికృతానేకశక్తిసాధనకృతభేదవత్త్వాద్భిన్నా ణః సృష్ట్యాదికర్తృత్వే సాధనాద్యభావో దోషః ప్రత్యుక్తో వేదితవ్యః పరైరుక్త ఆత్మసర్గకర్తృత్వాదిదోషశ్చ యస్తు దృష్టాంతో రాజ్ఞః సర్వార్థకారిణి కర్తర్యుప చారాద్రాజా కర్తేతి సోత్రానుపపన్నః స ఈక్షాంచక్రఇతి శ్రుతేర్దుఖ్యార్థబాధనా త్ప్రమాణభూతాయాః తత్ర హి గౌణీకల్పనా శబ్దస్య యత్ర ముఖ్యార్థో న సంభ వతి ఇహ త్వచేతనస్య ముక్తబద్ధపురుషవిశేషాపేక్షయా కర్తృకర్తృదేశకాలనిమిత్తా పేక్షయా చ బంధమోక్షాదిఫలార్థా నియతా పురుషం ప్రతి ప్రవృత్తిరోపపద్యతే యథోక్తసర్వజ్ఞేశ్వరకర్తృత్వపక్షే తుపపన్నా.

3

ఆ—అనేకత్వస్య సత్త్వాదిత్యర్థః(ఆత్మేతి) ఆత్మనో యోఽనర్థః సంసారః తత్కర్తృత్వ మిత్యర్థః ఆదిశబ్దేనాత్మకామత్వేనప్రయోజనాపేక్షానుపపత్తిస్సంగృహీతాకల్పనాయాః స్వవ్యతిరీక్తస్య జీవస్య సత్త్వాత్తస్య సంసారో నాత్మనః తదీయకర్తృఫలదానార్థం చాత్మ కామస్యాపి సృష్ట్యాదిప్రవృత్తిస్సంభవతి సర్వవ్యవహారస్యాపి స్వప్నుతుల్యత్వాద్వా స్వప్న ఇవసర్వమప్రుపపద్యత ఇతి సూత్ర భాష్యాదావేవ పరిహృతఇత్యర్థః సాంఖ్యేన స్వపక్షే పురుషశబ్దస్యేక్షణస్య చోపపత్తిరుక్తా తామనూద్య నిరాకరోతి. (యస్త్వితి) యజ మానః ప్రస్తరషిత్యాదావుపచారో దృష్ట ఇత్యాశంక్యాహ (తత్ర హి గౌణీతి) ప్రధానపక్షే న కేవలమోక్షణశ్రుత్యనుపపత్తిః వస్తుతస్తు తస్య స్రష్టృత్వమపి న సంభ వతీత్యాహ (ఇహ త్వితి) ముక్తా వర్జయత్వా బద్ధాన్ ప్రత్యేవ ప్రవృత్తిః కర్తృ కర్తృద్యపేక్షయా బంధమోక్షాదిశబ్దభిరభోగాపవర్గార్థా వ్యవస్థితా ప్రవృత్తిరోప పద్యత ఇత్యర్థః అనేన పురుషార్థం ప్రయోజనమురీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తత ఇతి యదుక్తం శంకావసరే తన్నిరస్తం ఈశ్వరకారణవాదే తు న ణాపి దోష ఇత్యాహ (యథోక్తేతి.)

3

రం—నక్తం తేషు కర్తృసు, న మాం కర్తాణి లింపంతి న మే కర్తృఫలే స్ఫుహే'త్యుక్త రీత్యా స్వీపకారాభిసంధిపూర్వకస్రష్టృత్వాభావాన్న తస్య పోడశకలాభోక్తృత్వమితి భావః.

3

స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రిద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః

శం—ఈశ్వరేణైవ సర్వాధికారీ ప్రాణః పురుషేణ సృజ్యతే కథం స పురుష ఉక్తప్రకారేణేక్షిత్యా సర్వ ప్రాణం హిరణ్యగర్భాఖ్యం సర్వప్రాణికరణాధారమస్త రాత్తానమసృజత సృష్టవాక్ అతః ప్రాణాత్ శ్రద్ధాం సర్వప్రాణినాం శుభకర్తృ ప్రవృత్తిహేతుభూతాం తతః కర్తృఫలవభోగసాధనాధిష్ఠానాని కారణభూతాని మహా భూతాన్యసృజత ఖం శబ్దగుణం వాయుం స్వేన స్పర్శేన కారణగుణేన చ విశిష్టం ద్విగుణం తథా జ్యోతిః స్వేన రూపేణ పూర్వాభ్యాం చ విశిష్టం త్రిగుణం శబ్ద స్పర్శాభ్యాం తథా అతః రసేన గుణేనాసాధారణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన చ చతుర్థాః తథా గంధగుణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన పశ్చాదుగుణా వృధివీ తథా తైరేవ భూతైరారబ్ధమింద్రియం ద్విప్రకారం బుద్ధ్యర్థం కర్తార్థం చ దశగుణ్యం తస్య చేశ్వర

ఆ—ఏవం పరపక్షం నిరాకృత్వ ప్రకృతశ్చుతివ్యాఖ్యానం కుర్వత్ స ప్రాణ మసృజతేత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ (ఈశ్వరేణైవేతి) రాక్షైవేత్యర్థః. అక్షరార్థం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) (హిరణ్యగర్భాఖ్యమితి) హిరణ్యగర్భ ఇత్యాఖ్యా యేనోపాధినా ఆత్మనో భవతి తం బుద్ధ్యభిన్నం సర్వప్రాణం సమష్టిప్రాణమిత్యర్థః. యథాశ్చుతే కస్మిన్నహముత్క్రాంత ఇత్యాదినా ఆత్మన ఉత్క్రాంత్యాద్యుపాధి సృష్టేః ప్రస్తుతత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య జీవస్యాతథాత్వాదుపక్రమవిరోధావత్యేః. హిరణ్య గర్భాఖ్యమిత్యుక్తిస్తాన్వితో హిరణ్యగర్భాదినంసాంభావోపేతదుపాధిక ఇతి సూచ యితుమితి బోధ్యం తస్య సమష్టిత్వమాహ (సర్వేతి) (అస్తరాత్తానమితి) సర్వస్థూల శరీరాంతరత్వాదాత్మబుద్ధిగోచరత్వాచ్చాస్తరాత్తా స ఇత్యర్థః. (అతఇతి) ఆసస్తర్యా క్లేయం పంచమీ ఏవముత్తరత్రాపి న చ భూతకార్యత్వాత్ప్రణాస్య కథం తతః పూర్వ కాలీనత్వమితి వాచ్యం సత్యం సూక్ష్మభూతసృష్ట్యనంతరం ప్రాణమసృజతేతి కల్పనీ యత్వాత్ న చైతదనంతరం భూతసృష్ట్యుక్తివిరోధశంకా తస్యాః పంచీకృతస్థూల భూతవిషయత్వోపపత్త్యే. అతఏవ భోగసాధనాధిష్ఠానానీత్యుక్తం సూక్ష్మాణాం తథా త్వాయోగాత్ న చైవమపి స్థూలభూతసృష్ట్యనంతరమింద్రియమనసృష్ట్యుక్తివిరోధః.

రం—(స ప్రాణమసృజతేత్యాది) సః జీవః ఏవం పర్యాలోచ్య ప్రథమతః స్వోత్క్రాంతిప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాంతిప్రతిష్ఠం ముఖ్యప్రాణం సృష్టవాక్ తస్మా చ్ఛ్రిద్ధాం ఆస్తికృబుద్ధిం పంచమహాభూతాని వాగాదీంద్రియం మనోవ్రీహ్యదిరూప మన్నం తదాయత్తం శరీరేంద్రియసామర్థ్యం శరీరశోషణాదిలక్షణం తవః ఋగ్యజు సామాదీన్ద్రాణ్యోతిష్టమాదీని కర్తాణి కర్తృఫలభూతాంశ్చస్వర్గాదీన్ద్రోకాక్ తేషా

పుణివీంద్రియం మనోఽన్నమన్నాద్వీర్యం తపోమంత్రాః

శం—మంత్రస్థం సంశయసంకల్పాదిలక్షణం మనఃవిపం ప్రాణినాం కార్యం కారణం చ సృష్టావతత్తినత్యర్థం వీహియవాదిలక్షణమన్నం తతశ్చాన్నాదద్యమానాద్వీర్యం సామర్థ్యం ఫలంసర్వకర్తృప్రవృత్తిసాధనం తద్వీర్యవతాం చ ప్రాణినాం తపోవిశుద్ధిసాధనం సంకీర్య మాణానాం మంత్రాః తపోవిశుద్ధాంతర్బహిఃకరణేభ్యః కర్తృసాధనభూతా ఋగ్యజు సామూహర్యాంగిరసః తతః కర్తృ అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం తతో లోకాః కర్తృణాం ఫలం తేషాం చ సృష్టానాం ప్రాణినాం నామ చ దేవదత్తో యజ్ఞదత్తఇత్యాది వివమేతాః ప్రాణినామవిద్యాదిదోషబీజాపేక్షయా సృష్టానైమిరికదృష్టిసృష్టా ఇవ ద్విచంద్రమశ కమక్షికాద్యాః స్వప్నదృక్సృష్టా ఇవ చ సర్వచదార్థాః పునస్తస్మిన్నేవ పురుషే

ఆ—భూతారబ్ధదేవేధిష్ఠితానామేవ తేషాం కార్యక్షమత్వేన తేషాం తదనస్తరతోవ్విక్తి రితిభావః భోగసాధనాధిష్టానత్వం భూతానాం తత్కారణత్వాదిత్యాహ (కారణ భూతానీతి) తేషాం భూతానాం లక్షణతయా ఖం శబ్దగుణమిత్యాదినా అసాధారణ గుణాఉక్తాః పూర్వపూర్వగుణానువృత్తిస్తు పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరోపాదానత్వమూచ నార్థం శ్లోల్యతారతమ్యసిద్ధ్యర్థం చేతి బోధ్యం. (వాయుమితి) శుతౌ వాయుమిత్యాది ప్రథమాద్వితీయాథా ప్రాణమసృజతేతి ద్వితీయయోగప్రమాత్ (తైరేవేతి) అపంచీ కృతావస్థాయామిత్యర్థః. (తస్య చేత్వరమితి) నియామకమిత్యర్థః. (సంకీర్యమాణానా మితి) అవిశుద్ధసత్త్వతయా పాపాచరణేన తైః పాపైస్సంకీర్యమాణానాం సంకరవరిహ రాయ చిత్తశుద్ధిసాధనం తపోఽసృజతేత్వర్థః. (ఫలమితి) లోక్యతే భుజ్యత ఇతి లోకః ఫలమిత్యర్థః. (నామచేతి) బ్రహ్మణాదినామోక్తవ్యవహారాసంకరార్థమిత్యర్థః. నస్వి శ్వర (సృష్ట) సృష్ట్యతోవ్విక్త్యా కలానాం సత్సత్త్వమంగీకరణం ఆరోపే శుక్తిరజ తాదౌ సృష్ట్యత్వవ్యవహారాభావాదిత్యాశంక్యాంగుల్యవప్తమ్భనేత్రమర్దనాదినాప్రయ త్నేన సృష్ట్యస్య ద్విచంద్రమశకమక్షికాదేరారోపత్వదర్శనాత్ అథ రథాన్రథయో గాఙ్ పథః సృజత ఇతి సృష్ట్యతోవ్విక్త్యస్వప్నపదార్థస్య చ భ్రమత్వదర్శనాస్తైవ మిత్యాహ (వివమేతాఇతి) అవిద్యాకామకర్తాదిదోషరూపం యద్వీజం తదపేక్షయా తత్సాధనీకృత్యేత్వర్థః తైమిరికశబ్దో నేత్రేంగుల్యవప్తంభాద్యుపలక్షణార్థః. వివమాత్మ

రం—లోకేషు స్వర్గాదినామాని సృష్టవానిత్యర్థః. యద్యపి షోడశకలాసృష్ట్యత్వం పర మాత్మన వివ తథాపి తద్ధేతుభూతాదృష్టారంభకర్తృకర్తృత్వేనాయం సృష్ట్యత్వవాద ఇతి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చ స్వభోగోపకారికాష్టాడశాపి కలాస్తద్ధేతుభూతా దృష్టారంభ

కర్త లోకాలోకేషు చ నామ చ.

స యథేమానద్య స్స్వందమానాః సముద్రాయణాస్సము
ద్రం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛంతి భిద్యేతే తాసాం నామరూపే

శం—ప్రతీయంతే హిత్యా నామరూపాదివిభాగం.

శం—కథం సః దృష్టాస్తః తథా లోకే ఇమా నద్యః స్వందమానాః స్రవంత్యః
సముద్రాయణాః సముద్రః ఆయనం గతిః ఆత్మభావో యాసాం తాః సముద్రాయణాః
సముద్రం ప్రాప్య ఉపగమ్యాస్తం నామరూపతరస్కారం గచ్ఛంతి తాసాం చాస్తంగ
తానాం భిద్యేతే వివశ్యేతే నామరూపే గంగా యమునేత్యాదిలక్షణే తదభేదేన
సముద్ర ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే తద్వస్తాదకలక్షణం ఏవం యథాయం దృష్టాస్తః ఉత్తలక్ష
ణస్య ప్రకృతస్య పురుషస్య పరిద్రష్టాః పరిసమంతాద్ద్రష్టాః దర్శనస్య కర్తృః స్వరూప

ఆ—ప్రతిపత్త్యర్థమధ్యారోపముక్త్వా తదపవాదమవతారయతి (పునస్తస్మిన్నేవేతి.) ౪

ఆ—గ్రామాదివచ్ఛేదేన గస్తవ్యభీమం వారయతి (ఆత్మభావఇతి) అస్తశబ్దేన
నాశో నాభిధీయతే భేదోపాధినామరూపయోర్నాశేసి స్వరూపస్య సముద్రాత్తనా
విద్యమానత్వాదిత్యాహ (నామరూపేఇతి) (తిరస్కారమితి) పూర్వరూపతిరస్కార
మిత్యర్థః. (తద్వస్తీతి) నామరూపనాశానంతరం పరిశిష్టముదకలక్షణం వస్తు సముద్ర
ఇత్యేవోచ్యత ఇత్యన్వయః. పురుషస్యేతి కర్తృణి వష్టి పురుషం స్వాత్మరూపం (పరిద్రష్టా
రితి) పరితస్సర్వం స్వరూప (సత్వేన) పేణ వశ్యత ఇత్యర్థః. ద్రష్టరిత్యుక్తే ఆగంతకస్య
దర్శనస్య కర్తా ప్రతీయత ఇత్యత ఆహ (దర్శనస్య కర్తృస్వరూపభూతస్యేతి) స్వరూ
పత్వే దర్శనస్య తత్ర కర్తృత్వానుపపత్తేస్తదిథే కర్తరి తృచ్ఛ ప్రత్యయవిరోధఇత్యా

రం—కకర్తాణి కృత్వా సృష్టవాక్ అతస్తస్ఫోక్తృతయా పోదశకలత్వం జీవస్యేతి
యావత్.

రం—అథ పరమాత్మన ఈదృక్త్వాభావాదకలత్వం తద్వారా ముముక్షువేద్య
త్వం చోపపాదయతి(సయథేమానద్యఇతి) యథా ప్రసవంత్యో గంగాద్యాః నద్యః
సముద్రాయణాః ఆయనశబ్దేనాధారత్వముఖేనాత్మత్వముచ్యతే సముద్రాపృథక్కినితి ప్రతి
పత్తియోగ్యా భూత్వా సముద్రం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛంతి. అదర్శనం యాంతి న తు
సముద్రే వృద్ధ్యాదిలక్షణం వికారముత్పాదయతుం ప్రభవంతి. తాసాం చ గంగాయము
నాదినామాని యాని యాని చ శుక్లకృష్ణాదిరూపాణి ప్రాక్తనాని విభిద్యంతే తత్ప్రసే
శానంతరం నామాంతరం రూపాంతరం చ భవతీత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (సముద్ర ఇత్యే

సముద్ర ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టు
రిమాష్టోడశకలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తం

శం—భూతస్య యథార్కః స్యాత్ప్రకాశస్య కర్తా (సర్వతః) తద్వత్ ఇమాః
షోడశకలాః ప్రాణాద్యా ఉక్తాః కలాః పురుషాయణాః నదీనామివ సముద్రః పురుషోఽ
యనం ఆత్మ భావగమనం యాసాం కలానాంతాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్య పురు
షాత్త భావముపగమ్య తత్రైవాస్తం గచ్ఛంతి. భిద్యేతే తాసాం నామరూపే కలానాం
ప్రాణాద్యాఖ్యారూపం చ యథాస్వం భేదే చ నామరూపయోర్యదనష్టం తత్త్వం పురుష
ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే బ్రహ్మవిద్భిః యఏవం విద్వాన్ గురుణా ప్రదర్శితకలాప్రళయ
మార్గః. స ఏవ విద్యయా ప్రవిలాశితాస్వవిద్యాకామకర్మజనితాసు ప్రాణాదికలా

ఆ—శంక్యార్కసర్వతః స్వప్రకాశకఇత్యత్ర యథా కర్తృకస్య ప్రత్యయస్యోప
చరితత్వం తద్వదిహాపీత్యాహ (యథార్కఇతి) (నదీనామివేతి) ఇవశబ్దస్తథా శబ్దాశ్చ
యథా నదీనాం సముద్రోఽయనం తథా పురుషోఽయనమిత్యన్వయః. అస్తగమన
స్వరూపమాహ (భిద్యేతే ఇతి) నామరూపభేదవివాస్తగమనమిహేత్యర్థః. (యథాస్వ
మితి) యస్య యత్పరురూపం ప్రాణాద్యాత్మకం తదపి భిద్యత ఇత్యన్వయః పురుష
ఇత్యేవం ప్రోచ్యత ఇత్యస్యార్థమాహ (భేదే చేతి) (యదనష్టమితి) కలానాం హి రూప
మారోప్యాధిష్ఠానోభయాత్మకం సత్యానృతమిథునరూపం తత్రారోప్యస్య నామ
రూపాత్మకస్య భేదేఽధిష్ఠానాత్మకరూపపురుషాత్మనోచ్యత ఇత్యర్థః. యథా సముద్ర
స్వరూపభూతం జలం మేఘైరాకృప్య్యాభివృష్టం గంగాదినామరూపోపాధినా సముద్రా
ద్భిన్నమివ వ్యవస్థాయమాణం తదుపాధివిగమే సముద్రస్వరూపమేవ ప్రతిపద్యతే
ఏవమవిద్యాకృతనామరూపోపాధివశాదాత్మనో భిన్నమివ స్థితం సర్వం జగద్విద్యయా

రం—వోచ్యతఇతి తత్ప్రవిష్టం నదీజాతం సర్వం సముద్ర ఇత్యేవ ప్రోచ్యతే. న తు గం
గాయమునేతి స యథా సదృష్టాన్తో యథేత్యర్థః. ఏవమేవ అస్య పరిద్రష్టుః అనుభవతుః
భోక్తుర్జీవస్య భోగోపకరణభూతా ఇమాష్టోడశాపి కలాః నిరుపాధికపురుషశబ్దవాచ్యం
వాసుదేవం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛంతి యథా శిలాతలం ప్రాప్య త్సురధారాః కుంతీభవంతి
తథా భోగాధాయకా న భవంతీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (పురుషాయణా ఇతి)
పురుషసంకల్పాధీనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తికా ఇత్యర్థః. ఆసాం కలానాం జీవవిషయే
భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణత్వాదినామరూపభేదవత్పరమాత్మవిషయే భోగస్థానత్వా
దినామరూపే న స్తః తదేవ దర్శయతి (పురుషఇత్యేవమితి) పురుషాపృథక్స్థితి
ప్రతిపత్తికతయా పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే న తు తద్భిన్నత్యేన తద్భోగ్యభోగస్థాన

గచ్ఛంతి భిద్యేతే తానాం నామరూపే పురుష ఇత్యేవం
ప్రాచ్యతే స ఏహికలోఽమృతో భవతి తదేష శ్లోకః.

అరా ఇవ రథనాభౌ కలా యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితాః, తం
వేద్యం పురుషం వేద మా వో మృత్యుః పరివృధా ఇతి.

శం—స్వకలః అవిద్యాకృతకలానిమిత్తో హి మృత్యుః తదపగమేఽకలత్వా దేవాఽ
మృతోభవతి. తత్ ఏతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః.

శం—అరాః రథచక్రపరివారాః ఇవ రథనాభౌ రథచక్రస్య నాభౌ యథా
ప్రవేశితాస్తదాశ్రయా భవంతి యథా తథేత్యర్థః. కలాః ప్రాణాద్యాః యస్మిన్
పురుషే ప్రతిష్ఠితాః ఉత్పత్తిస్థితిలయకాలేషు తం పురుషం కలానామాత్మభూతం
వేద్యం వేదనీయం పూర్ణత్వాత్పురుషం పురి శయనాద్వా వేద జానీయాత్ యథా
హే శిష్యాః వః యుష్మన్మృత్యుర్వా పరివృధాః మా పరివృధయతు న జేత్ (విజ్ఞాయేత
పురుషో మృత్యునిమిత్తం) వృధామాపన్నా దుఃఖిన ఏష యాయం శ్ల అతస్తన్నాభౌ
ద్యుష్మాకమిత్యభిప్రాయః.

ఆ—విద్యాకృతనామరూపవిగమే బ్రహ్మమాత్రతయావశిష్టత ఇత్యర్థః. ఏవం ప్రాణా
దికలాపాధికాత్తన ఉత్క్రమణాదిశబ్దితమరణాదివ్యవహరఇత్యుక్తేః ప్రయోజనం ప్రాణా
దినీ(వృత్తాపు)మిత్తోత్క్రమణాదినర్వసంసారధర్మరహితాత్త్వస్వరూపావస్థానం రూపం
దర్శయితుం స ఏష ఇతి వాక్యం వ్యాచక్షే (యఏవంవిద్యానిత్యాదినా.)

ఆ—(పరివారా ఇతి) నాభేః పరితో నాభౌ సేహ్యం చ ప్రోతాస్తిర్యక్కావ్య
విశేషా ఇత్యర్థః (యథాప్రవేశితాఇతి) యథావత్ సమ్యక్ప్రవేశితా ఇత్యర్థః
మాజ్ఞోర్థం వ్యతిరేకప్రదర్శనేన స్పష్టయతి (స చేదితి).

రం—త్వాదినా తత్కలా ప్రాచ్యతే (స ఏషఇతి) తస్మాత్పురమాత్మనః కలాభోక్తృత్వా
భావాదకల ఇత్యేవోచ్యతే అతఏవామృతశ్చ మరణస్య భోక్తృత్వరూపకలాసంబంధాధీన
త్వాదితి భావః (తదేష ఇతి) తత్ పురమాత్మనస్సర్వరూపమధికృత్య వత్సమాణశ్లోకః
ప్రవృత్త ఇత్యర్థః.

రం—(అరా ఇవేతి) యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితాః యదాత్మికాః యదుపాదానా
ఇత్యర్థః యథావత్తమేవ పురుషం ముముక్షువేద్యమపగచ్ఛత బ్రహ్మజ్ఞానఫలమాహ
(మావోమృత్యురితి) వః బ్రహ్మజ్ఞానాం యుష్మాకం పరితో వృధాః మృత్యుర్వాకాన్తీ
దిత్యర్థః.

తాన్ హోవాచై తావదేవాహమేతత్పరం బ్రహ్మ వేద
నాతః పరమ స్తీతి.

౭

తే తమర్చయన్తస్త్వం హి నః పితా యోస్తాకమవిద్యా

శం—తానేవమనుశిష్య శిష్యాన్ తాన్ హోవాచ పిషులాదః కిల వితాప
వేద్యం పరం బ్రహ్మ వేద విజానామ్యహమేతత్ నాతః అస్తాత్పరమస్తి ప్రకృప్త
వేదితవ్యమిత్యేవముక్తవాన్ శిష్యాణామవిదితశేషాస్తీత్యాశంకానివృత్తయే కృతార్థ
ననార్థం చ.

శం—తతస్తే శిష్యాః గురుణానుశిష్టాస్తం గురుం కృతార్థాస్సంతో విద్యానిష్క్ర
మశ్యంతః కిం కృతవత్త ఇతి ఉచ్యతే అర్చయన్తః పాదయోః పుష్పాంజలిప్రకర

ఆ—శిష్యాణాం కృతార్థతాబుద్ధిజననార్థం తానిత్యాదివాక్యం వ్యాచక్షే
నేవమితి.)

ఆ—(ప్రకరణేనేతి) ప్రక్షేపేణేత్యర్థః (అతః పితృత్వం తవేతి) 'జనకశోచ
చ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా భయత్రాతా పంచైతే పితరః

రం—(తాన్తోవాచేతి) తాన్ సుకేశాదీన్ షడపి శిష్యాన్ప్రీత్యేతదువాచ
మేతాపదేవ పరం బ్రహ్మ జానామి పరబ్రహ్మవిషయే మమైతాపదేవ జ్ఞానం ఇతో
శం నాస్తీత్యర్థః.

రం—(తే తమర్చయన్త ఇతి) తే షడపి శిష్యాః తం పిషులాదం త్వమస్తా
సంసారాకూపారతీరప్రాపకతయా పితాసి తస్మాత్త్వత్తో జన్తైవ శ్రేష్ఠం జన్త
విద్యాతస్త్వం జనయతి తచ్ఛ్రేష్ఠం జన్తే'తి శ్రవణాదిత్యర్చయన్తః పూజయంతో
పుః ఉత్తరశాంతిస్థానే నమః పరమఋషిభ్య ఇతి వాక్యం. అభ్యాస ఉపనిషత్స
ప్రార్థః స చైతావదేవాహం పరం బ్రహ్మ వేద నాతఃపరమస్తీతి షడశకలజీవాతి
పరబ్రహ్మనిషేధః క్షిప్తస్యాదితి వాచ్యం అధికం తు భేదనిర్దేశాదిత్యాదిభిర్విరోధ
సంగాత్ తత్ర హి జీవాభేదాద్బ్రహ్మణో జగత్కరణత్వే హితాకరణాదిదోష
శంక్య జీవాభేదాద్దోషభావస్సిద్ధాంతిత్వ తథా హి తదధికరణభావ్యం జగతో
హ్నానన్యత్వం ప్రతిపాదయద్విః 'తత్త్వమసి అయమాత్మా బ్రహ్మ'త్యాదిభిర్జీవాన్యాసి
హ్నానన్యత్వం వ్యపదిశ్యత ఇత్యుక్తం తత్రేదం చోద్యతే యదీతరస్య జీవస్య
హ్నాభావోఽమీభిర్వాక్యైర్వ్యవదిశ్యతే తదా బ్రహ్మణస్సార్వజ్ఞ్యసత్యసంకల్పాది
సత్సాత్త్వనో హితరూపజగదకరణఘహితరూపజగత్కరణమిత్యాదయో దోషాః
సజ్యేరన్ అధ్యాత్మికాధిపైవికాధిభౌతికానన్తదుఃఖాకరం చేదం జగత్ స చేద్యశే

శం—జేన ప్రణిపాతేన చ శరసా కిమూచురిత్యాహ త్వం హి నః అస్తాకం పితా బ్రహ్మ శరీరస్య విద్యయా జనయిత్వత్వాన్నిత్యస్యాజరామరస్యాభయస్య యస్తస్య మేవాస్తాక మవిద్యాయాః విపరీతజ్ఞానాజ్ఞప్త జరామరణరోగదుఃఖాదిగ్రహదవిద్యామహాదధ

ఆ—స్మృతా ఇతి స్మృతేరిత్యర్థః. యోస్తాకమితి హేతూక్తేస్తాత్పర్యం వదన్ పితృ త్వోక్తిమాత్రేణ విద్యానిష్క్రూయార్థం కిం దత్తమిత్యపేక్షాయాం స్వశరీరమేవ పరిచారక

రం—స్వానర్థే స్వాధీనో బుద్ధిమాన్ప్రవర్తతే జీవాద్బ్రహ్మణో భేదవాదिनః శుభి యోజగద్బ్రహ్మణోరసన్యత్వం వదతా త్వయైవ పరిత్యక్తాః భేదే సత్యనన్యత్వాసిద్ధేః జౌపాధిక భేదవిషయాః భేదశ్చుతయః స్వాభావికా భేదవిషయాశ్చా భేదశ్చుతయ ఇతి చేత్ తత్రేదం వక్తవ్యం స్వభావతస్త్వస్థాదభిన్నం జీవం కిమనుపహితం జగత్కారణం బ్రహ్మ జానాతి వా న వా, న జానాతి చేత్సర్వజ్ఞత్వహానిః జానాతి చేత్స్వస్థాదభిన్నస్య జీవస్య దుఃఖం స్వదుఃఖమేవ జానతో బ్రహ్మణో హితాకరణా హితకరణాదిదోషప్రసక్తిరనివార్యా జీవబ్రహ్మణోరజ్ఞానకృతో భేదః తద్విషయాభేద శ్చుతిరితి చేత్ తత్రాపి జీవాజ్ఞానపక్షే పూర్వోక్తో వికల్పస్తత్ఫలం చ తదవస్థం బ్రహ్మ జ్ఞానపక్షే స్వప్రకాశస్వరూపస్య బ్రహ్మణోఽజ్ఞానసాక్షీత్వం తత్కృతజగత్సృష్టిశ్చ న సంభవతి అజ్ఞానేన ప్రకాశస్థిరోహితశ్చేత్ తిరోధానస్య ప్రకాశనివృత్తికరత్వేన ప్రకాశవైషవ స్వరూపత్వాత్స్వరూపనివృత్తిరేవేతి స్వరూపనాశాదిదోషసహస్రం ప్రాగేవోదీరితం అత ఇదమసంగతం బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వమితి ఇతరవ్యవచేశాద్ధితా కరణాదిదోషప్రసక్తిరితి మూలేణ పూర్వపక్షం ప్రాపయ్య సిద్ధాంతోఽభిధీయతే అధికం తు భేదనిర్దేశాది తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి ఆధ్యాత్మికాదిదుఃఖయోగార్హ ప్రత్యగాత్మనోధికమర్థాన్తరభూతం బ్రహ్మ కుతః భేదనిర్దేశాత్ ప్రత్యగాత్మనో హి భేదేన నిర్దిశ్యతే 'పరం బ్రహ్మ య ఆత్మ ని తిష్ఠన్నాత్మనోస్తరోయమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమస్తరోయమయతి సత ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః పృథ గాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుప్తస్తతస్తేనామృతత్వమేతి సకారణం కరణాధి పాధిపః తయోరన్యః పిష్టలం స్వాదవ్యత్యైనశ్చన్ననోఽభిచాకశీతి జ్ఞాజ్ఞాద్వాపజా పీశనీకా ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తః ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్యాయాః అస్తాన్తాయాస్పృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్దుశేశః నిత్యోని త్యానాం చేతనశ్చేతనానామేతో బహునాం యో విదధాతి కామాన్ యోఽవ్యక్తమస్తరే సంచరన్యస్యావ్యక్తం శరీరం యమవ్యక్తం న వేద యోఽక్షరమస్తరే

యాః పరం పారం తారయసీతి నమః పరమఋషిభ్యో

శం—ర్విద్యాప్లవేన పరం అపునరావృత్తిలక్షణం మోక్షాఖ్యం మహాదధేరివ పారం తారయన్యస్సానిత్యతః పితృత్వం తవాస్సాన్పుత్యుపపన్నమితరస్సాత్ ఇతరోపి హి పితా శరీరమాత్రం జనయతి తథాపి సంప్రపూజ్యతమో లోకే కిము వక్తవ్యమాత్యంతికాభయ దాతురిత్యభిప్రాయః నమః పరమఋషిభ్యః బ్రహ్మవిద్యాసంప్రదాయకర్తృభ్యః నమః

ఆ—తయా దాసభావేన గురవే దత్తమిత్యాహ (ఇతరస్సాదితి) పితృత్వాదేవ హి పూజ్యతరత్వేన పరిచార్యత్వం స్వామిత్వం కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః అతఏవ వాజసనేయకే

రం—సంచరన్యస్యాక్షరం శరీరం యమక్షరం న వేద ఏష సర్వభూతాస్తరాత్మాపహత పాస్తాదివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇత్యాదిభిః ఆత్మాదివచ్చ తదనుపపత్తిరితి అశ్చ కాష్ఠలోష్ఠతృణాదీనామత్యస్తహేయానాం సతతవికారాస్పదానామచిద్విశేషాణాం నిరవద్యనిర్వికార నిఖలహేయప్రత్యసీకకల్యాణైతాన స్వేతరసమస్త వస్తువిలక్షణానస్తజ్ఞానానందైకస్వరూపనానావిధానస్తమహావిభూతిబ్రహ్మస్వరూపైక్యం యథా నోపపద్యతే తథా చేతనస్యాప్యనస్తదుఃఖార్హస్య ఖద్యోతకల్పస్య అపహతపాస్తేత్యాదివాక్యావ గతసకలహేయప్రత్యసీకానవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణగణాకర బ్రహ్మభావా నుపపత్తిః సామానాధికరణ్యనిర్దేశః యస్యాత్మా శరీరమిత్యాదిశు)లేర్జీవస్య బ్రహ్మ శరీరత్వాద్బ్రహ్మణో జీవశరీరతయా తదాత్మత్వేనావస్థితేః జీవప్రకారకబ్రహ్మప్రతి పాదసవరత్వైతదవిరోధీ ప్రత్యుత్తైతస్యార్థస్యోపపాదకత్వేతి అవస్థితేరితి కాశకృత్సం ఇత్యాదిభిరసకృదుపపాదితం అతః సర్వావస్థం బ్రహ్మ చిదచిద్వస్తుశరీరమితి సూక్ష్మచిద చిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మ కారణం తదేవ బ్రహ్మ ఘోలచిదచిద్వస్తుశరీరం జగదాఖ్యం కార్యమితి జగద్బ్రహ్మణోస్సామానాధికరణ్యోపపత్తిః జగతో బ్రహ్మకార్యత్వం బ్రహ్మణోఽనన్యత్వమచిద్వస్తునో జీవస్య బ్రహ్మణశ్చ పరిణామిత్వదుఃఖత్వకల్యాణగుణా కరత్వస్వభావాసంకరస్సర్వశు)త్యవిరోధశ్చ భవతి 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేశమే' వేత్యవిభాగావస్థాయామప్యచిద్వక్తజీవస్య బ్రహ్మశరీరతయా సూక్ష్మరూపేణావస్థాన మవశ్యాభ్యుపగస్తవ్యం వైషమ్యనైర్మల్యేన సాపేక్షత్వాత్ న కర్తావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యవలభ్యతే చేతి సూత్రద్వయోని తత్వాత్తదా నీమసి సూక్ష్మరూపేణావస్థానస్య అవిభాగస్తు నామరూపవిభాగాభావాదుపపద్యతే ఆతో బ్రహ్మకారణత్వం సంభవత్యేవేతి ఏవం అధికోపదేశాత్తు బాదరాయణ సైవిమ తద్దర్శనాత్ భేదవ్యవదేశాచ్ఛాన్యః సుఖస్తుతాగ్రంత్యోక్తేదేన 'ఉభయేపి

నమః పరమఋషిభ్యః.

౮

ఇతి పఠ్యః ప్రశ్నః.

ప్రశ్నోపనిషత్సమాప్తా.

శం—పరమఋషిభ్య ఇతి ద్విర్వచనమాదరాధం.

౮

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే పఠ్యః ప్రశ్నః.
ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పుజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవత్స కృతావాధర్వణప్రశ్నోప
నిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

ఆ—మాం చాపి నమా దాస్యాయేతీత్యుక్తమితి భావః.

౮

ఇతి పఠ్యప్రశ్నభాష్యటీకా.
ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పుజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతా ఆధర్వణిక ప్రశ్నోపని
షద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

రం—హి భేదేనై నమధీయత' ఇత్యాదిన్యాయాః ప్రకుప్యేయిరిత్యలం ప్రపంచేన.

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజమునివర
విరచిత ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే పఠ్యప్రశ్నభాష్యమ్
ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీ పరమాత్మ నే నమః.

అనన్దగిరిటీ కాసహిత శంకరభాష్యేణ రంగరామానుజభాష్యేణ

చ యుక్తా ముండకోపనిషత్

ప్రథమముండకే ప్రథమః ప్రశ్నః.

అ వ తా రి కా.

శం—‘బ్రహ్మః దేవానామిత్యాద్యాధర్వణోపనిషత్ అస్యాశ్చ విద్యాసంప్రదాయకర్తృ (త్వ) పారంపర్యలక్షణస్సంబంధమాదావేవాహ స్వయమేవ స్తుత్యర్థం ఏవం హి మహద్భిః పరమపురుషార్థసాధనత్వేన గురుణా ఆయాసేన లబ్ధా విద్యేతి శ్రోతృబుద్ధిప్రరోచనాయ విద్యాం మహికరోతి స్తుత్యా ప్రరోచితాయాం హి విద్యాయాం సాదరాః ప్రవర్తే (రన్ని)యురితి ప్రయోజనేన తు విద్యాయాసాధనసాధ్యలక్షణసంబంధము త్తరత్ర వత్సతి ‘భిద్యతే హృదయగ్రంథి’రిత్యాదినా అత్ర చాపరశబ్దవాచ్యాయామృగ్వేదాదిలక్షణాయాం విధిప్రతిషేధమాత్రపరాయాం విద్యా

యదక్షరం పరం బ్రహ్మ విద్యాగమ్యమితీరితం,

యస్మిన్ జ్ఞాతే భవేజ్ఞాతం సర్వం తత్సామ్యం సంశయమ్.

ఆ—బ్రహ్మోపనిషద్దర్శిపనిషదాద్యా ఆధర్వణవేదస్య బహ్వ్య ఉపనిషదస్సంతి తానాం శారీరకేనపయోగితేనావ్యాచిఖ్యాసితత్వాత్ అదృశ్యత్వాది గుణకో ధర్మోక్తేరిత్యాద్యధికరణోపయోగితయా ముండకస్య వ్యాచిఖ్యాసితస్యప్రతీకమాదత్తే (బ్రహ్మదేవానామిత్యాద్యాధర్వణోపనిషదితి) వ్యాచిఖ్యాసితేతి శేషః నన్వీయముపనిషన్నస్త్రూపా మంత్రాణాం చ ఇషేత్వేత్యాదీనాం కర్తృసంబంధేనైవ ప్రయోజనవత్త్వం ఏలేహం చ మంత్రాణాం కర్తృసు వినియోజకప్రమాణానుపలంభేన తత్సంబంధాసంభవాన్నిష్ప్రయోజనత్వాద్వ్యాచిఖ్యాసితత్వం న సంభవతీతి శంకమానసోఽత్తరం సత్యం కర్తృసంబంధాభావేపి బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసామర్థ్యాద్విద్యాయాసంబంధో భవిష్యతీతి. నను విద్యాయాః పురుషకర్తృత్వాత్తత్పుకాశకత్వేనస్యా ఉపనిషదోపి పౌరుషేయత్వప్రసంగాత్ పాక్షికపురుషదోషజత్వశంకయా అప్రామాణ్యాద్వ్యాచిఖ్యాసితత్వం నోపపద్యత ఇత్యత్రాహ (అస్యాశ్చేతి) విద్యాయాః సంప్రదాయ

శం—యాం సంసారకారణవిద్యాదిదోషనివర్తకత్వం నాస్తీతి స్వయమేవోక్తావస
రాపరేతి విద్యాభేద (క) కారణపూర్వకం అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానా ఇత్యా
దినా తథా పరస్రాప్తిసాధనం సర్వసాధనసాధ్యవిషయవైరాగ్యపూర్వకం గురుప్రసాదల
భ్యంబ్రహ్మవిద్యామాహ పరీక్ష్య లోకానిత్యాదినాప్రయోజనం చాసకృద్భూతి 'బ్రహ్మ
విద్భూష్టావ భవతీ'తి పరామృతాః(ఃప) త్పరిమంచ్యంతి చ జ్ఞానమాత్రే యద్యపి సర్వా
శ్రమిణామధికారః తథాపి సన్నాన్యసనిష్ఠైవ బ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనం న కర్తృసహి
తేతి భైక్షచర్యాం చరన్తః సన్నాన్యసయోగాదితి చ బ్రువన్ దర్శయతి విద్యాకర్తృ
విరోధాచ్చ న హి బ్రహ్మజ్ఞైకత్వదర్శనేన సహ కర్తృ స్వప్నేపి సంపాదయతుం శక్యం

ఆ—ప్రవర్తకా ఏవ పురుషాః న తూ త్వేక్షయా నిర్వృతాః సంప్రదాయకర్తృత్వ
మపి నాధునాతనం యేనానాశ్వాసస్సాన్యై కిన్త్వనాదిపారంపర్యాగతం తతోఽనాది
ప్రసిద్ధబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసమర్థోపనిషదః పురుషసంబంధస్సంప్రదాయకర్తృత్వ
పారంపర్యలక్షణవివ తమాదాపేవాహేత్యర్థః విద్యాసంప్రదాయకర్తృత్వమేవ పురు
షాణాం యథా విద్యాయాః పురుషసంబంధః తద్దైవోపనిషదోపి యది పురుషసంబంధో
విపక్షితః పారుషేయత్వపరిహారాయ తర్హి తథాభూతసంబంధాభిధాయకేనాన్యేన భవి
తవ్యం స్వయమేవ స్వసంబంధాభిధాయకత్వే ఆత్మాశ్రయప్రసంగాదిత్యాశంక్యాహ
(స్వయమేవ స్తుత్యర్థమితి) విద్యాస్తుతౌ తాత్పర్యాన్న స్వవృత్తిదోష ఇత్యర్థః స్తుతి
ర్వా కిమర్థత్యతః. (శ్రోతృబుద్ధితి) ప్రవర్తరన్నితి పాతో యుక్తః వృతధాతో
రాత్తనేపదిత్యాత్ విద్యాయా యత్ప్రియోజనం తదేవాస్యా ఉపనిషదోపి ప్రయో
జనం భవిష్యతీత్యభిప్రేత్య విద్యాయాః ప్రయోజనసంబంధమాహ (ప్రయోజనేన త్వితి)
సంసారకారణనివృత్తిర్బ్రహ్మవిద్యాఫలం చేత్ తర్హ్యపరవిద్యయైవ తన్నివృత్తేస్సంభవాత్త
దర్థం న బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకోపనిషద్వాగ్భ్యాతవ్యేత్యాశంక్యాహ. (ఆత్మ చేతి)
సంసారకారణమవిద్యాదిదోషః తన్నివర్తకత్వమపరవిద్యాయాః కర్తృత్వకాయా న సంభ
వతి అవిరోధాత్ న హి శతశోపి ప్రాణాయామం కుర్వతః శ్చక్షిదర్శనం వినా తద
విద్యానివృత్తిర్వృత్తే తతోఽపరవిద్యాయా స్సంసారకారణవిద్యానివర్తకత్వం నాస్తీతి
స్వయమేవోక్తా బ్రహ్మవిద్యామాహేతి సంబంధః కించ పరమపురుషార్థసాధనత్వేన
బ్రహ్మవిద్యాయాః పరవిద్యాత్వం నికృష్టసంసారఫలత్వేన చ కర్తృవిద్యాయా అపర
విద్యాత్వం తతః సమాఖ్యాబలాదపరవిద్యాయా మోక్షసాధనత్వాభావోఽవగమ్యత
ఇత్యభిప్రేత్యాహ (పరాపరేతి) యచ్ఛాహుః కర్తృజడాః కేవలబ్రహ్మవిద్యాయాః
కర్తృసంస్కారత్వేన కర్తృంగత్వాత్సాన్వితంత్రిణ పురుషార్థసాధనత్వం నాస్తీతి

శం—విద్యాయాః కాలవిశేషభావా (ద) నియతనిమిత్తత్వాత్కాలకర్తృసంకోచానుప
పత్తిః యత్తు గృహస్థేషు బ్రహ్మవిద్యాసంప్రదాయకర్తృత్వాదిలింగం న తత్ స్థితన్యాయం
బాధితుముత్సహతే న హి విధిశలేనాపి తమఃప్రకాశయోరేకత్ర సంభవశ్శక్యతే
కర్తుంకిముత లింగైఃకేవలైరితి ఏవముక్తసంబంధప్రయోజనాయా ఉపనిషదోఽప్యుగ్రంథ
వివరణమారభ్యతే య ఇమాం బ్రహ్మవిద్యాముపయంత్యాత్మభావేన శ్రద్ధాభక్తిపుర

ఆ—తదనంతరశ్రుత్యైవ నిరాకృతమిత్యాహ (తథా పరప్రాప్తిసాధనమితి) బ్రహ్మవిద్యా
యాః కర్తాంగత్వే కర్తృణో నిందా న స్యాత్ న ఖల్వంగవిధానాయ ప్రధానం వినిం
ద్యతే అత్ర తు సర్వసాధ్యసాధననిందయా తద్విషయవైరాగ్యభిధానపూర్వకం పరప్రాప్తి
సాధనం బ్రహ్మవిద్యామహేత్యాహ (విషయవైరాగ్యపూర్వకమితి) అతో బ్రహ్మ
విద్యాయాః స్వప్రధానత్వాత్తప్రకాశకోపనిషదాం న కర్తృస్తావకత్వమిత్యర్థః
యద్యుపనిషదాం స్వతస్ప్రబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకత్వం స్యాత్ తస్మి తదభ్యేత్పాణాం
సర్వేషామేవ కిమితి బ్రహ్మవిద్యా న స్యాదిత్యాశంక్యాహ (గురుప్రసాదలభ్యామితి)
గుర్వనుగ్రహదినంస్కారాభావాత్సర్వేషాం యద్యపి న భవిష్యతి తథాపి విశిష్టాధి
కారిణాం భవిష్యతీతి భావః. నను స్వతంత్రా చేద్బ్రహ్మవిద్యా తస్మి ప్రయోజనసాధనం
న స్యాత్ సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారయోః ప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యతావగమాత్ తత్రాహ
(ప్రయోజనం చేతి) స్మరణమాలేఖ విస్మృతసువర్ణలాభే సుఖప్రాప్తిప్రసిద్ధేః రజ్జుతత్త్వ
జ్ఞానమాలాచ్ఛ సర్వజన్యభయకంపాదిదుఃఖనివృత్తిప్రసిద్ధేచ్ఛ న ప్రవృత్తినివృత్తి
సాధ్యత్వం ప్రయోజనస్వైకాంతికం అతో విస్తర్భం శ్రుతిః ప్రయోజనసంబంధం
విద్యాయా అసకృద్భ్రవీతి తస్మాత్తప్రకాశకోపనిషదో వ్యాఖ్యేయత్వం సంభవతీత్యర్థః
యచ్ఛాచురేకదేశినః స్వాధ్యాయాధ్యయనవిధేరథావబోధఫలస్య త్రైవిధికాధికార
త్వాదధీతోపనిషజ్ఞస్యే బ్రహ్మజ్ఞానేఽస్త్యేవ సర్వేషామధికారః తతస్సర్వాశ్రమకర్తృ
సముచ్చితైవ బ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనమితి తత్రాహ (జ్ఞానమాత్ర ఇతి) సర్వస్వత్యా
గాత్త కసన్నాభిసనిష్ఠైవ పరబ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనమితి వేదో దర్శయతి తాదృశ
సన్నాభిసినాం చ కర్తృసాధనస్య స్వస్యాభావాన్న కర్తృసంభవః ఆశ్రమధర్మోపి శమద
మాదుర్గబంహితవిద్యాభ్యాసనిష్ఠత్వమేవ లేమా కాచాచమనాదిరపి తత్త్వతో
నాశ్రమధర్మః లోకసంగ్రహార్థత్వాత్ జ్ఞానాభ్యాసేనైవాపావనత్వనివృత్తేః 'న హి
జ్ఞానేన సదృశం పవిత్రమివా విద్యతే' ఇతి స్మరణాత్ త్రిషవణస్నానవిధ్యాదేరజ్ఞ
సన్నాభిసేవిషయత్వాత్ ఆతః కర్తృనివృత్త్యైవ సాహిత్యం జ్ఞానస్య న కర్తృత్వేత్యర్థః
ఇతశ్చ న కర్తృసముచ్చితా విద్యా మోక్షసాధనమిత్యాహ (విద్యాకర్మవిరోధాచ్ఛేతి)

బ్రహ్మ దేవానాం ప్రథమస్సంభూత విశ్వస్య కర్తా భువ

శం—స్మరానుస్తః తేహం గర్భజన్మజరారోగాద్యనర్థపూగం నిశాతయతి పరం వా బ్రహ్మ గమయతి అవిద్యాదినంసారకారణం చాన్యతమమవసాదయతి వినాశయతీత్యుపనిషత్ ఉపనిశ్చార్వస్య సచేరేవమర్థస్వరణాత్.

శం—బ్రహ్మ పరివృద్ధః మహాః ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యైః సర్వాసన్యాసాని శతే ఇతి దేవానాం ద్యోతనవతామింద్రాదీనాం ప్రథమః గుణైః ప్రధానస్సన్

ఆ—అకర్తృ బ్రహ్మైవాస్తీతి కరోమి చేతి స్ఫుటో వ్యాఘాత ఇత్యర్థః. యదా బ్రహ్మైకత్వం విస్తరతి తదోత్పన్నవిద్యోపి కర్తృకరివ్యతి తతస్సముచ్చయస్సంభావ్యత ఇతి నవాచ్యమిత్యాహ (విద్యాయా ఇతి) నను గృహస్థానామంగిరఃప్రభృతీనాం విద్యా సంప్రదాయప్రవర్తకత్వదర్శనాద్గృహస్థాశ్రమకర్తృభిస్సముచ్చయే లింగాదవగమ్యత ఇత్యాశంక్యాహ (యత్త్వీతి) లింగస్య న్యాయోపబంధహితవైవిధ్య గమకత్వాంగీకారాత్సముచ్చయే చ న్యాయాభావాత్ప్రతికూల విరోధదర్శనాన్న లింగేన సముచ్చయసిద్ధిః సంప్రదాయప్రవర్తకానాం చ గార్హస్థ్యస్యాభాసమాత్ర (త్వాత్త)త్వానుసంధానేన మహుర్ముహుర్భాధాత్ 'యస్య మే చాస్తి సర్వత్ర యస్య మే నాస్తి కించన, మిథి లాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే కించన దహ్యత' ఇత్యుద్ధారదర్శనాత్కర్తృభాసేన న సముచ్చయస్సాస్యత్ తత్ర చ విధిర్న దృశ్యతఇతి భావః. సాధితం వ్యాఖ్యేయత్వముపసంహరతి (ఏవమితి) గ్రంథే కథముపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగఇతి శంకాయాముపనిషచ్ఛబ్ద వాచ్యవిద్యార్థత్వాల్లాక్షణిక ఇతి దర్శయితుం విద్యాయా ఉపనిషచ్ఛబ్దార్థత్వమాహ (యఇమామితి) (ఆత్మభావేనీతి) ప్రేమానుదతయేత్యర్థః. అనర్థపూగం క్షేపసమాహం నిశాతయతి శిథిలీకరోతి అపరిపక్వజ్ఞానాద్విత్తైర్జన్మభిర్దోక్షసంభవాదిత్యర్థః.

ఆ—(పరివృద్ధఇతి) 'జ్ఞానమప్రతిఘం (మం) యస్య వైరాగ్యం చ జగత్పతేః, విశ్వర్యం చైవ ధర్మశ్చ సహ సిద్ధం చతుష్టయ' మితి స్మరణార్థజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యై

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమంచితోరస్థలం శ్రియా,

లంజనాచలశృంగారమంజలిర్నమ గాహతామ్.

వ్యాసం లక్ష్మణయోగీంద్రం ప్రణమ్యాన్యాస్తురూపవి,

ముండకం విదుషాం ప్రీత్యై వ్యాకరిష్యే యథామతి.

రం—విద్యాప్రరోచనార్థా ఆఖ్యాయికా అరభ్యతే (బ్రహ్మ దేవానాం ప్రథమస్సంభూతే) చతుర్ముఖింద్రాదీనామగ్రే ఉత్పన్న ఇత్యర్థః. స కీదృశఇత్యత్రాహ

సస్య గోష్ఠా, స బ్రహ్మవిద్యాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథ
ర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ.

౧

శం—ప్రథమః ఆగ్రేవా సంబభూవ అభివ్యక్తస్సమ్యక్ స్వాతంత్ర్యేణేత్యభిప్రాయః
స తథా యథా ధర్మాధర్మవశాత్ సంసారిణోన్యే జాయంతే యోసావతీంద్రియో
గ్రాహ్య ఇత్యాదిస్త్రుతేః విశ్వస్య సర్వస్య జగతః కర్తా ఉత్పాదయితా భువనస్య ఉత్ప
న్నస్య గోష్ఠా పాలయితేతి విశేషణం బ్రహ్మణో విద్యాస్తుతయే, సః ఏవం ప్రఖ్యాతమ
హత్తో బ్రహ్మో బ్రహ్మవిద్యాం బ్రహ్మణః పరమాత్మనో విద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం 'యేనాశ్చరం
పురుషంవేద సత్య'మితి విశేషణాత్ పరమాత్మవిషయా హి సా బ్రహ్మణా వా ఆగ్రజేనో
క్షేతి బ్రహ్మవిద్యా తాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాం సర్వవిద్యాభివ్యక్తిహేతుత్వాత్సర్వవిద్యా
శ్రయామిత్యర్థః. సర్వవిద్యావేద్యం వా వస్తవనయైవ విజ్ఞాయత ఇతి 'యేనాశ్చ'తం
శ్చ'తం భవతి అమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాత'మితి శ్చ'తేః సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామితి చ
స్తాతి విద్యాం (అథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ.) జ్యేష్ఠశ్చాసౌ పుత్రశ్చ అనేకేషు
బ్రహ్మణః సృష్టిప్రకారేష్వసృతమస్య సృష్టిప్రకారస్య ప్రముఖే పూర్వమథర్వా సృష్ట
ఇతి జ్యేష్ఠః తస్మై జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ.

౧

ఆ—స్మర్వాసన్యాసతిక్రమ్య వర్తత ఇతి పరివృద్ధత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. 'యోసావతీంద్రియ
(యో) గ్రాహ్యః సూక్ష్మోఽవ్యక్తస్సనాతనః, సర్వభూతమయో చిత్త్యః స ఏష స్వయ
ముద్భభౌ. స్వయముద్భభౌ స్వయముద్భూతః శుక్రశోణితసంయోగమంతరేణా
విర్భూత ఇతి స్మృతేః స్వాతంత్ర్యం గమ్యత ఇత్యర్థః. వాగ్దోష్ఠబుద్ధి వృత్త్యభివ్యక్తం
బ్రహ్మైవ బ్రహ్మవిద్యా తచ్చ బ్రహ్మ సర్వాభివ్యంజకం తత్సర్వవిద్యావృజ్ఞతయా
ఆశ్రీయత ఇతి సర్వవిద్యాశ్రయా అథర్వా సర్వవిద్యానాం ప్రతిష్ఠా పరిసమాప్తిర్భవతి
యస్యాముత్పన్నాయాం జ్ఞాతవ్యాభావాత్ సా సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠేత్యాహ (సర్వ
విద్యావేద్యం వేతి.)

౧

రం—(విశ్వస్య కర్తా భువనస్య గోష్ఠేతి) విశ్వస్య భువనస్య సర్వస్య భువనస్య ఉత్పాద
యితా రక్షశ్చేత్యర్థః (స బ్రహ్మవిద్యామితి) సః తాదృశో బ్రహ్మ సర్వవిద్యాశ్రయభూతాం
బ్రహ్మవిద్యామధర్మనామ్నై జ్యేష్ఠపుత్రాయై క్తవాసిత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్యాయాస్సర్వవిద్యా
శ్రయత్వం చ జ్ఞాతవ్యే బ్రహ్మణి కృత్సంజ్ఞాతవ్యాన్తర్భావేన బ్రహ్మజ్ఞానే కృత్సం
జ్ఞానస్యాన్తర్భూతత్వాదితి వ్యాసార్యైరుపపాదితమ్.

౧

అధర్వణేయాం ప్రవదేత బ్రహ్మధర్వా తాం పురోహ
చాంగిరే బ్రహ్మవిద్యాం సభారద్వాజాయ సత్యవాహాయ
ప్రాహ భారద్వాజోంగిరసే పరావరామ్.

౨

శౌనకో హ వై మహాశాలోఽంగిరసంవిధినదుఃసన్నః

శం—యామేతామధర్వణే ప్రవదేత అవదత్ బ్రహ్మవిద్యాం బ్రహ్మ తామేవ
బ్రహ్మణః ప్రాప్తామధర్వా పురా పూర్వమువాచ ఉక్తవానంగిరే అంగిర్నామ్నే బ్రహ్మ
విద్యాం సచాంగీర్భారద్వాజాయ భారద్వాజగోత్రాయ సత్యవాహాయ సత్యవాహ
నామ్నే ప్రాహ ప్రోక్తవాత్ భారద్వాజోఽంగిరసే స్వశిష్యాయ పుత్రాయ వా పరా
వరాం పరస్సాత్పరస్థాదవరేణ ప్రాప్తేతి పరావరా పరావరసర్వవిద్యావిషయవ్యాప్తేర్వా
తాం పరావరామంగిరసే ప్రాహేత్యనుషంగః.

౩

శం—శౌనకః శునకస్యాపత్యం మహాశాలః మహాగృహస్థోఽంగిరసం భార
ద్వాజశిష్యమాచార్యం విధివత్ యథాశాస్త్రమిత్యేతత్ ఉపసన్నః ఉపగతస్సృక్

ఆ—అత్రానందగిరియం నాస్తి.

౪

ఆ—ప్రశ్నబీజమాహ (కస్తిన్నితి) ఉపాదానాత్కార్యస్య పృథక్సత్త్వా

రం—(అధర్వణేయాం ప్రవదేతేతి) అధర్వణేయాం బ్రహ్మ ప్రావాచ తాం
బ్రహ్మవిద్యాం అధర్వనామా ఋషిః స్వశిష్యయాంగిరోనామ ఋషయే ప్రావాచ
సః అంగిరోనామా ఋషిః భరద్వాజగోత్రాయ సత్యవాహనామ్నే ప్రోక్తవాత్ పరస్సా
దవరేణ ప్రాప్తేతి పరావరా పరావరసర్వవిద్యాప్రాప్తేర్వా పరావరా తామంగిరసే
ప్రాహేత్యనుషంగః.

౫

రం—(శౌనకో హ వై మహాశాల ఇతి) మహాశాలః మహాగృహస్థః శునక
సుతః శౌనకః సమిత్పాణిత్వాది శాస్త్రీయనియమానలిక్రమేణ ఉపగతస్సృక్ పృష్ఠ
వాత్ (కస్తిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి) హే భగవః ఉత్పత్తిం
ప్రశయం చైవ భూతానామాగతిం గతిం, వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో
భగవానితీతి లక్షణలక్షితః భగవన్నిత్యస్య 'విభాషా భవద్భగవదీతి నకారస్య రుత్వేవస్య
ఓత్వాభావశ్చాందసః యథా మృత్విండే విజ్ఞాతే సర్వం మృచ్ఛాయం విజ్ఞాతం భవతి
ఏవం కస్తింశ్చిద్వస్తుని విజ్ఞాతే సర్వం కార్యజాతం విజ్ఞాతం భవతీతి సామాన్యతో
భవాదృశానాం వచనమక్రౌఢం తాదృగ్వస్తు కిమితి ప్రశ్నార్థః సర్వనిమిత్తోపాదాన
భూతం వస్తు కిమితీతి యావత్. నను సర్వమిదమితి శబ్దేన స్థూలచిదచిచ్ఛరీరవిశిష్టం

శం—ప్రచ్ఛ శౌనకాంగిరసయోః సంబంధాదర్వాగ్విధివద్విశేషణాదుపసదసవిధేః పూర్వేషామనియమ ఇతి గమ్యతే మధ్యదీపికాన్యాయార్థం వా విశేషణం అన్యదాదిష్వ

ఆ—భావాదుపాదానో జ్ఞాతే తత్కార్యం తతః పృథక్నాస్తీతి జ్ఞాతం భవతీతి సామాన్య

రం—బ్రహ్మోచ్యతే ఉత విశేషణమాత్రం నాద్యః ప్రశ్నదశాయాం శౌనకస్య అబ్రహ్మ విత్తేన బ్రహ్మవిదఇవ బుద్ధిశబ్దయోర్బ్రహ్మపర్యంతత్వాభావాత్ 'తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వ'మిత్యుత్తరవాక్యే ఇదం సర్వమిత్యస్య విశేషణమాత్రే పర్యవసాయిత్వేన బ్రహ్మపర్యంతత్వాదర్శనేన ప్రశ్నవాక్యగతస్యాపి ఇదం సర్వమితి శబ్దస్య బ్రహ్మపర్యంతత్వాభావాత్ న ద్వితీయః విశేషణభూతస్థూలచిదచిరోరక్షరబ్రహ్మభిన్నయోర్వత్స్య మాణాక్షరబ్రహ్మోపాదానకత్వాభావాది చేత్ ఉచ్యతే ఇదం సర్వమిత్యనేన విశేషణమేవ నిర్దిశ్యతే న విశేష్యం అథాపి విశేషణస్యాపి బ్రహ్మోపాదేయత్వమస్తి న హ్యభిన్నయోరేవోపాదానోపాదేయభావ ఇతి నియమః భావిష్టులావస్థావతః పూర్వ భావిసూక్ష్మవస్థాయోగిహ్యుపాదానం అవస్థావత్త్వం చ చిదచిదీశ్వరాణాం త్రయాణామప్యస్త్రేవ ఇయాంస్తు విశేషః అద్వారకావస్థాయోగిత్వమచేతనస్య జీవస్య తు ధర్మభూతజ్ఞానద్వారా అచేతనశరీరద్వారా చ కర్తృకృతసంకోచవికాసాద్యవస్థాశ్రయత్వం పరమాత్మనస్తు చేతనాచేతనద్వారకమవస్థాశ్రయత్వం తతశ్చ మహత్త్వాసంకారత్వాది లక్షణభావ్యవస్థాయోగిత్వస్యాచేతనపరమాత్మసాధారణ్యేన పరమాత్మన ఇవ చేతనాచేతనప్రపంచస్యాపి భావ్యవస్థాశ్రయత్వేన అక్షరం ప్రత్యుపాదేయత్వమస్త్రేవ తతశ్చ ఇదం సర్వమితి విశేషణమాత్రనిర్దేశేపి తస్య వత్స్యమాణమక్షరముపాదానం భవత్యేవేతి కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి విశేషణమాత్రే ఉపాదానప్రశ్న ఉపఽద్యతే అతఏవ మహాసిద్ధాంతే 'కృత్స్నస్య జగతో బ్రహ్మకార్యతయా తదస్త్ర ర్యామికతయా చ తదాత్మకత్వేనైక్యాత్ తత్ప్రేక్ష్యనీకనానాత్వం నిషిధ్యత'ఇతి భాష్య వ్యాఖ్యానావసరే వ్యాసార్చ్యైర్విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయభావః న తు విశేషణీ భూతస్య చేతనాచేతనప్రపంచస్య బ్రహ్మోపాదానకత్వం శరీరాత్తభావస్తు నిష్కృప్త విశేషణయోర్నిష్కృప్తవిశేష్యస్య చ చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మణ్యచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మనియామ్య త్వాత్రేవలస్య ప్రపంచస్య కేవలాస్తర్యామికత్వాదితి పక్షమాత్రిత్య 'సన్ధూలాసోమ్యే మాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా' ఇతి వాక్యే ఉపాదానోపాదేయభావ ప్రతిపాదకే సన్ధూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇత్యత్ర ప్రజాశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యంతత్వం సచ్ఛబ్దస్యాపి సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరత్వం సదాయతనా ఇతి శరీరాత్తభావప్రతిపాదకాంశే తు ప్రజాశబ్దస్య విశేషణమాత్రపరత్వం సచ్ఛబ్దస్య విశేష్యమాత్రపరత్వం బ్రహ్మణో బ్రహ్మస్త

శం—పుష్పసదనవిధేష్టత్వాత్ కిమిత్యాహ కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే ను ఇతి వితర్కే-

అ—వాప్తిః తద్బలాద్వా పప్రచ్ఛేత్వాహ (అథవేతి) ప్రక్షాత్తరాంజన్యమాక్షిప్య

రం—ర్యామికత్వాసంభవాత్కేవలప్రపంచస్య విశేష్యమాత్రాస్తగ్యామికత్వేపి విశిష్టాస్త
ర్యామికత్వాభావాదిత్యుక్త్వా అస్మిన్నతే సకృత్ప్రియుక్తస్య ప్రజాశబ్దస్య వైరూప్యం
సచ్ఛబ్దానాం చ వైరూప్యం జగత్కలిత శబ్దాస్తరాధ్యాహారాదిలక్షణభావ్యక్షేపం చ పర్యా
లోచ్య ప్రజాశబ్దస్య విశేషణమాత్ర పరత్వమేవ సచ్ఛబ్దస్యాపి విశేష్యమాత్ర పరత్వమేవ.
న చ విశేషణీభూతచిదచిద్వర్తస్య సదుపాదానకత్వం నాస్తితి శంక్యం. తస్మాపి భావ్య
వస్థావత్త్వేన విశిష్టస్యేవ విశేషణస్యాపి బ్రహ్మోపాదానకత్వసంభవాదితి నాభిమతం
వత్కాస్తరముచ్యస్తం యద్వా జగత్ ఇతి నిష్కర్షకశ్చబ్దఇత్యాదినా 'ఆత్మేతి తూప
గచ్ఛంతీతి భాష్యాదౌ సర్వస్య చిదచిద్వస్తునస్తజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదనత్వాత్తన్నియామ్య
త్వాత్తచ్ఛరీరత్వాచ్చ సర్వస్యాయమాత్మేతి శరీరత్వోపాదేయత్వయోస్సామానాధి
కరణ్యం బహుకృత్వ ఉద్ఘోషితం న చైతదన్యథాకర్తం ప్రథవామః 'ప్రాజ్ఞేనాత్తనా
సంపరివృత్' ఇతి వాక్యే ప్రాజ్ఞశబ్దే భిన్నే పరమాత్మని జీవస్య పరివృంగరూపలయ
శ్రవణాచ్చ న చ పరివృంగో న లయః కిం త్వస్య ఏవ సంసర్గవిశేష ఇతి వాచ్యం
'స్వాప్యయా'దితి సూత్ర భావ్యతద్వ్యాఖ్యానగ్రంథపర్యాలోచనాయాం తయోస్సమా
నార్థకత్వస్య ఉపలభ్యమానత్వాత్ న చ జాగ్రదాద్యవస్థాగతరాగద్వేషాదికాలమ్య
యుక్తజీవవిశిష్టస్య పరమాత్మ న స్తద్రహితజీవవిశిష్టపరమాత్మరూపేణావస్థానమేవ 'సతా
సోమ్య తదా సంపన్నో భవతీతి వాక్యస్యాధ్యోభ్యుపేతః స ఏవ ప్రాజ్ఞేనాత్మనేతి
వాక్యస్యావ్యర్థోన్వీతి వాచ్యం తథా సత్యస్య వాక్యస్య జీవపరభేదాబోధకత్వేన
'సుఖవృత్త్యాంత్యోర్భేదేనేతి సూత్రాసంగతిప్రసంగాత్ న చ భావ్యవస్థావత్సర్వ
ముపాదేయం పూర్వావస్థావత్సర్వముపాదానం చేత్ భావిమహత్త్వాహంకారత్వాద్య
వస్థావత్సరమాత్మానం ప్రత్యవ్యక్తత్వలక్షణపూర్వావస్థాశ్రయస్య అచేతనస్యాప్రసాదా
నత్వప్రసంగః అతో భావ్యవస్థావత్స్తదభిన్నం పూర్వావస్థాయోగ్యేవోపాదానమితి
వక్తవ్యం తత్కేచిదంశబ్దవాచ్యస్య విశేషణస్య న బ్రహ్మోపాదానకత్వమితి వాచ్యం
భావ్యవస్థావతః పూర్వావస్థాయోగి యత్కారణం తదుపాదానమిత్యుక్తావతిప్రసంగ
భావాత్ భావ్యవస్థావద్భిన్నప్రత్యచేతనస్య హేతుత్వగ్రాహకప్రమాణాభావేన ఉపా
దానత్వాభావేన బ్రహ్మణస్సర్వకార్యకర్తృత్వశ్రవణేన భావ్యవస్థావదచేతనాంశం ప్ర
త్యుపాదానత్వే నానుపపత్తిః. నన్వప్యక్తత్వమహత్త్వాద్యవస్థాయా అవ్యక్తమహదా
నిష్ఠత్వేపి బ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావేన పూర్వావస్థాయోగిత్వాభావాత్ప్రథముపాదానత్వమి

శం—భగవః హే భగవత్ సర్వం యదిదం విజ్ఞేయం విశేషేణ జ్ఞాతం అవగతం భవ
తీతి ఏకస్మిన్ జ్ఞాతే సర్వవిభవతీతి శిష్టప్రవాదం శ్రుతవాన్ శానకః తద్విశేషం
విజ్ఞాతుకామస్య కస్మిన్నితి వితర్కయన్ వప్రచ్ఛ అథవా లోకసామాన్యదృష్ట్యా

ఆ—సమాధత్తే (సర్వవిదితేహిత్యాదినా) కిమస్తి తదితి ప్రయోగేఽక్షరబాహుళ్యేనా

రం—చేత్ అత్ర వ్యాసార్యాః ప్రకృత్యధికరణే బ్రహ్మణశ్చిదచిచ్ఛరీరతయా ప్రకృ
తేర్బ్రహ్మణస్సర్వరూపాస్తర్గతత్వేన ప్రకృత్యవస్థానాం బ్రహ్మవస్థాత్వాత్ స హి విశేష్య
మాత్రం విశిష్టస్య స్వరూపం విశిష్టస్య వస్తునో విశిష్టమేన హి స్వరూపం న హి ఘటస్య
మృత్సాత్రం స్వరూపం అపి తు ఘటత్వవిశిష్టం. నను యది విశేషణమపి స్వరూపాస్త
ర్భూతం తర్హి దండాదయస్సంయోగాదయశ్చ స్వరూపం స్యుః న. యావద్బ్రహ్మభావి
నామపృథగ్నిధివిశేషణానామేన స్వరూపాస్తర్భావాత్ కిం చ ఘటాదివస్తున ఉదకాహ
రణాది తత్తదసాధారణకార్యయోగ్యత్వమేన స్వరూపం న మృత్సాత్రం పిండాదీనామపి
ఘటస్వరూపత్వప్రసంగాత్ ఘటసోదకాహరణం ప్రతి యోగ్యతా నామ అచ్ఛిద్ర
ఘటత్వమేన యస్య వస్తునో యత్కార్యం యదాకారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయ స
ఆకారస్తస్య వస్తునస్తత్కార్యం ప్రతి యోగ్యతా యథా వహ్నీరుష్ణత్వం సోఢీట
జననే యథావరోక్షైశ్చిత్త్యం ఛేదనే యథా చ మృదో మృత్త్వం ఘటాదిపరిణామే
శ్శక్తిర్ద్రాభావశ్చ ఏవం ప్రకృతిపురుషకాలాః జగద్రూపేణ బహుభవనే పరమాత్మనో
యోగ్యతాస్థానీయాః ఆయుతసిద్ధప్రకారాః అత ఏవ హి క్వచిచ్ఛక్తిశబ్దేన జగదభి
ధీయతే కారోపయోగ్యపృథగ్నిధివిశేషణం హి శక్తిః సా చ యోగ్యతా యోగ్య
స్వరూపాస్తర్గతా అతో మహదాద్యవస్థాశ్చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మస్వరూపగతా ఇతి నావస్థా
శ్రయత్వాసిద్ధిః యతో విశిష్టం బ్రహ్మస్వరూపం అతఏవ హి 'తద్యథారేషు నేమి
ర్వితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్సర్పితాః
ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణే అర్పితా' ఇతి అరనాభిదృష్టాస్త ఉపన్యస్యతే స హి నాభి
మాత్రం రథచక్రం కిం తు నాభివదరనేమి అపి స్వరూపాస్తర్గతే 'అజ్ఞాప్యమాత్రః
పురుషోస్తరాత్తా సదా జనానాగ్ హృదయే సన్నివిష్టః తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహే
స్తుంజాదివేషికా'మితి ముంజేషికాదృష్టాంతశ్చ శ్రుతః స హిషికామాత్రం ముంజః
కింతు బాహ్యదళవిశిష్టేషికాహి ముంజస్వరూపం విశేష్యాంశస్య దృష్టాంత ఇషికా తథా
'యథాహి కదళీనాన్యాశ్వకృత్త్రాన్నాథ జాయతే, ఏవం విశ్వస్య సాన్యత్వం త్వం
మాయాశ్వరదృశ్యస, ఇతి త్వకృత్త్రకదళీదృష్టాంతశ్చ చిదచిద్విశిష్టం బ్రహ్మస్వరూప మవ
గమయతి స హి బాహ్యత్వకృత్త్రేణ వినా కాండమాత్రం కదళీ అపి తు త్వకృత్త్రవిశిష్ట

శం—జ్ఞాతైవ పప్రచ్ఛ సంతి లోకే సువర్ణాది(శ)సకలభేదాః సువర్ణ త్వాద్యైక విజ్ఞానేన విజ్ఞాయమానా లోకైః తథా కిన్నెవ్వస్తి సర్వస్య జగద్భేదస్యైకకారణం య కస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వం విజ్ఞాతం భవతీతి నన్వదితే హి కస్మిన్నితి ప్రశ్నోఽనుపపా-

రం—కాండస్వరూపా ఏవం విశ్వవిజ్ఞప్తం త్వత్స్వరూపం తత్ర విశేష్యభూతస్త విశేషణంశవిలక్షణశ్చ దృశ్యస ఇతి హ్యర్థః. ఇయాన్ భేదః న హిషీకా కాండాః అరణేమినాభికదళీత్వకృత్రాణాం చాచేతనతయా మిథో నియంతృనియామ్యభావా శరీరశరీరభావః అతఏవ నేమ్యాదిశబ్దాశ్చ న విశేష్యవాచకాః ఇహ తు నియం నియామ్యభావాదినా శరీరాత్తభావసంభవాత్ శరీరవాచిశబ్దా బ్రహ్మపర్యంతా అతఏవ మహదాద్యవస్థానాం విశిష్టబ్రహ్మస్వరూపగతత్వాదుపాదానత్వం ముఖ్యం చ మాభూత్ప్రకృతిపురుషయోః స్వరూపాస్తర్భావః తథాపి ముఖ్యత్వం యు న హి శరీరద్వారకం బ్రహ్మణో మహదాద్యుపాదానత్వముఖ్యం కారణతాని హకవ్యవహితత్వాత్ జ్వాలావ్యవహితస్య కావ్యస్య పాకం ప్రతి కారణత్వం నను మృద్వ్యవహితస్యాపి కులాలస్య ఘటం ప్రత్యుపాదానత్వం స్వాదితి చే స్వనిష్ఠమృత్పిండవ్యవహితత్వాత్ అతః స్వాపృథక్స్థిధ్వవధానాదుపాదాన మవిరుద్ధం. నను తథాపి ఉపాదానస్య కార్యావస్థాశ్చయత్వం వాచ్యం కథం వ్యవహి మవస్థావిశేషం ప్రత్యాశ్రయత్వం ఉచ్యతే కుంభోదరసంభృతమంభఃప్రతి పురుషనే పరమాత్మనో మహదాద్యవస్థాశ్చయత్వముపపన్నం న చ పురుషస్యామృధారకకుంభక త్వమేవ నాంభోధారకత్వమితి వాచ్యం తథా సత్యంభోధారణజనితశ్రమో స్యాత్ కిం చ అవ్యవహితాదపి వ్యవహితస్యాశ్రయత్వం ముఖ్యం దృశ్యతే యథా ఆ రణాంశుకాదపి పర్యంకస్య యథా దర్శేభ్యో భూతలస్య వ్యవహితమవ్యంశుకం న వ్యవస్య ధారకం ఆసామర్థ్యాత్ పర్యంకభూతలయోరేవ సామర్థ్యాదాస్తరణదర్శాణి పురుషసంయోగమాత్రవ్యవధాయకత్వమేవ అతః పరమాత్మనస్సర్వావస్థాశ్చయత ముఖ్యమితి జగదుపాదానత్వం ముఖ్యమేవ. నను జగదుపాదానావ్యక్తశరీరకత్వేన దుపాదానత్వముచ్యతేచేత్ వైశేషికాదిబహుద్భవత్పక్షస్య కో భేదః నియామ్యవిశే హి శరీరమభిమతం చిదచితోరీశ్వరప్రేర్యత్వం తస్య తేష్యస్తీతి చేత్ మహత్తరోఽ పర్యుసుయోగః వైశేషికాశ్చేదప్రామాణికమేవ బ్రూయః తదుక్తం చేదనాదరణీయం ననఃప్రతిజ్ఞా అస్మదుక్తార్థస్తదంగీకృతశ్చేత్కా నః త్పతిః కిం చ సామ్యమపి దుపాదం ఆకాశకాలదిగాత్పవర్గస్య ఈశ్వరధార్యత్వాద్యనభ్యుపగమాదిత్యాచుః తత బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వే నానుపపత్తిః. నను తథాపి బ్రహ్మజ్ఞానాచ్ఛరీరభు

రం—ప్రపంచజ్ఞానం నోపపద్యతే తస్య తద్విన్నతత్వాత్ న చ సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్ట
స్వరూపే బ్రహ్మణి జ్ఞాయమానే సర్వస్యాపి తదస్తర్గతత్వాత్ వనే జ్ఞాతే తదస్తర్గతః
పనసో జ్ఞాతో భవతీతివత్ ప్రపంచో జ్ఞాతో భవతీతి నిర్దేశ ఉపపద్యతామితి వాచ్యం
'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మే'తి లక్షణాశ్రయస్య చేతనాచేతనవర్గస్య తదస్తర్గతా
ప్రమాణాభావాత్ న చ విశేష్యాంశస్య లక్షణం సత్యం జ్ఞానమిత్యాది విశిష్టస్య
జీజ్ఞాస్యబ్రహ్మణస్తు లక్షణం జన్మాద్యేవేతి సూత్రకారాభిప్రాయఇతి జన్మాదిసూత్రే
వ్యాసాశ్రయైరుక్తమితి వాచ్యం కారణోధకవాక్యయోగిన్నవిషయకత్వస్య అసంగ
తత్వాత్ 'ఆత్మన ఆకాశస్సంఘాత' ఇతి ఆత్మన ఏవ ఉపాదానత్యాభిధానాచ్చ
ఆస్తు వా విశిష్టం బ్రహ్మ తథాపి 'వాచారంభణం వికారో నామధేయం మృత్తి
కేత్యేవ సత్య'మితి శ్చుతో ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్య ఉపాదానోపాదేయాభేదే
నైవోపపాదితతయా ఇహ ఇదం సర్వమితి ఇదంతాస్తుదతయా ప్రతీయమానే విశే
షణఘాతే జగతి విశిష్టాభేదాసంభవాత్ శరీరగతావస్థాయాశ్శరీరినిష్ఠత్వమితి యదుక్తం
తత్తు సర్వతాత్వికతాంత్రికవిరుద్ధం 'న తు దృష్టాంతభావా'దితి సూత్రభాష్యవిరుద్ధం చ
పూర్వావస్థాశ్చియనియన్తృత్వమేవోపాదానత్వమిత్యస్య చ పరిభాషామాత్రత్వాత్
కిం చ ఉత్పాద్యం హి ఉపాదేయం భవతి ఉత్పాద్యం చ న భవన్తే ద్రవ్యం తస్య
నిత్యత్వాత్ శబ్దస్పర్శాదిలక్షణాద్రవ్యరూపావస్థాయా ఏవోత్పత్తేః తస్మాత్చ బ్రహ్మణా
ఆభేదగంధస్యైవాభావాత్. నను ఘటత్వావస్థైవ ఘటద్రవ్యస్యోత్పత్తిః మృత్పిండస్య
వినాశశ్చ ద్రవ్యస్యోత్తరోత్తరసంస్థానయోగస్తత్పూర్వసంస్థానసంస్థితస్య వినాశః స్వా
వస్థస్య తూత్పత్తిః అవస్థాయా ఉత్పత్తిమత్త్వచోదనముత్పత్తేరుత్పత్తిమత్త్వచోదన
మివ అత్యుక్తిర్భవతి పృథక్ప్రతిపత్తికార్యార్థాణామేవ పృథగుత్పత్త్యాదికమపేక్ష్యతే,
పృథక్ప్రతిపత్తికార్యనర్హధర్మాః పృథగుత్పత్తినిరపేక్షాః అతఏవ హుత్పత్త్యాదివైర
పేక్ష్యం తస్మాదపృథక్పృథగర్హాస్తు స్వయంధర్మిణ ఉత్పత్త్యాద్యవస్థాభూతాః అతోఽవస్థైవ
వస్తున ఉత్పత్తిః న త్వవస్థాయా ఉత్పత్తిర్నాస్తీత్యారంభణాధికరణభాష్యశ్చుతప్రకాశ
కయోరుపపాదితమితి చేన్న ఘటత్వావస్థాయా ఏవ ఘటోత్పత్తిమృత్పిండవినాశరూప
త్వేయావస్థుటత్వావస్థానత్వం ఘట ఉత్పద్యతే పిండో నశ్యతీతి ధీప్రసంగా న తు ఘట
ఉత్పన్నః మృత్పిండో వినష్ట ఇతి న చ ఘటత్వావస్థాగతాద్యక్షణసంబంధమేవ ఘట
స్యోత్పత్తిరితి వాచ్యం యస్య హ్యగంతుకత్వమాద్యక్షణసమ్బంధః అభూత్వా భవనం
వా న తస్యోత్పత్తిః యస్య తు తన్నాస్తీ తస్యోత్పత్తిరిత్యస్య పరిభాషామాత్రత్వాత్
ఘటే రూపరసాదిషు సంయోగే చ జాయమానే ఘటోత్పత్తివ్యవహారాభావాత్ అస్య

రం—తరకర్త జఉభయకర్త జస్సంయోగజ ఇత్యాదిప్రతీతివ్యవహారాదికం సర్వం నిర్వ
లం స్యాత్ 'చందాంసి యజ్ఞాః క్రతవో వ్రతాని చందాంసి జజ్ఞిరే తస్మాదిత్యాదీనాః
వేదాద్యుత్పత్తిప్రతిపాదకానామప్రామాణ్యం స్యాత్ శబ్ద ఉత్పన్న ఇతి ప్రతీతివ్యవ
హారా న స్యాతాం ఆకాశ ఉత్పన్న ఇత్యేవ ప్రతీతివ్యవహారా స్యాతాం అపృథక్స్థి
ధర్మాణాముత్పత్తివినాకాభావే శరీరస్యోత్పాదవినాకౌ న స్యాతాం అత్తసవీవ తౌ
స్యాతాం కిం బహునా ఈశ్వరస్యతిరిక్తస్య కస్యాప్యోత్పాదవినాకౌ న స్యాతాం ఈశ్వర
స్యైవ తౌ స్యాతాం. నను అపృథక్స్థిధస్య ఆద్రవ్యసౌఖ్యేత్పత్తివినాకౌ నాభ్యుపేయేతే
ద్రవ్యస్య తౌ స్తవీవేతి చేన్న వినిగమకాభావాత్ వైపరీత్యస్యాపి సువచత్వాచ్చ కిం
చ ప్రకృతిరుపాదానం వికార ఉపాదేయమితి నిర్వివాదం 'వాచారంభణం వికారో
నానుభేయ'మిత్యుక్త ఘటత్వావస్థాయా ఏవ వికారశబ్దేనాభిహితతయా 'యథా
సోమ్యైకేన మృత్పిండేన సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాదితి పూర్వవాక్యేపి వికా
రార్థమయత్ ప్రత్యయేన తస్యా ఏవాభిధాతుముచితతయా తస్యా ఏవోపాదేయత్వం
సిద్ధపత్ర్యత్య విజ్ఞాతత్వాభిధానాత్ భవన్త తే చావస్థాయా జ్ఞాతత్వానమ్భువాదనుప
పత్తిస్తదవస్థేవ. న చ సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యుక్త మయట్ప్రత్యయార్థ
వికారస్తవస్థావాక్ వాచారంభణం వికారఇత్యుక్త ఆవస్థా వికారశబ్దేనోచ్యతే
'మృత్తికేత్యేవ సత్య'మిత్యుక్తేదప్రతిపాదనాంకే అనుషక్తేన మృణ్మయమితిబదేన పునర
వ్యవస్థావాన్వికారః పరామృశ్యత ఇతి వాచ్యం అస్యా ఉక్తేరహృదయంగమత్వాత్
'సర్వం మృణ్మయం వాచారంభణం వికారః మృత్తికేత్యేవ సత్య'మితి ఫలత్రయేవైక్య
రూప్యమేవ వక్తవ్యం తస్మాద్వికారరూపావస్థాయా యుష్మన్తే జ్ఞాతత్వానభ్యుపగ
మాదేకవిజ్ఞానేన సర్వస్య తదభిన్నస్య వికారస్య జ్ఞానమునుపపన్నమితి చేత్ ఉచ్యతే
ప్రకృతివికృత్యోః కారకవ్యాపారవైయర్థ్యప్రసంగాద్భేదసత్త్వేపి పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్య
నర్హత్వేన పృథక్స్థతా నాస్తీతి సిద్ధం తతశ్చాభిన్నసత్తాకకారణముపాదానం ప్రకృతి
రాత్తేతి పర్యాయాః తత్ర చ నైయామికాస్తదేవ స్ఫుటతరవివేకప్రకాశరహిత
మయుతసిద్ధం కారణం సమవాయికారణమితి వ్యవహారంతి కార్యభిన్నాభిన్నం కారణ
ముపాదానమితి భేదాభేదవాదినః భిన్నతయాభిన్నతయా వా దుర్వచం కారణమితి
కేచిత్ భిన్నత్వే సత్యభిన్నసత్తాకం కారణమిత్యన్యే అస్తాకమప్యేతదేవ సమృతం ఘట
కరావాదిరూపావస్థైవ వికారః ఘటశరావాదినానాసంస్థానావస్థారూపవికారావన్నం
నానానానుభేయమపి మృత్తికాసంస్థానవిశేషత్వాన్మృద్ధ్యవ్యమేవేత్యనుసంధితమితి వేదార్థ
సంగ్రహే అవస్థాయా ఏవ వికారత్వకథనాత్ తస్య చ మృదశ్చ దండఘటయోరివ

రం—పుణక్ స్థితి ప్రతిపత్తోరభావాత్తదపుణస్థిత్యేన ఘటాపుణస్థిత్యకారణత్వరూపసాధానత్వస్య మృది సత్త్వాత్ మృదో ఘటశరావాదిప్రతిప్రకృతిత్వమాత్మత్వంచ తతశ్చ తస్మాం మృది జ్ఞాతాయాం ఘటశరావాదిలక్షణతదవస్థారూపవృత్తీనాం పుణస్థితిప్రతిపత్త్యనర్హాణాం మృత్సత్తయా సత్తావత్త్వవత్ మృజ్ఞాతతయవ జ్ఞాతతాశ్రయత్వాత్ సర్వమిదం విజ్ఞాతమితి శక్యతే వత్తుం ఏవం బ్రహ్మణోపి చేతనాచేతన సమస్తప్రపంచం ప్రత్యపుణస్థిత్యకారణత్వేన సర్వప్రకృతిత్వేన సర్వాత్మతయా సర్వస్య తతో భిన్నత్వేన దర్శనాయోగ్యతయా జ్ఞాతత్వం సిద్ధం. నను భాష్యే కేవలభేదవాదినాం చాత్యస్తభిన్నయోః కేనాపి ప్రకారేణైక్యాసంభవాదేవ బ్రహ్మత్వభావోపదేశా న సంభవంతీతి సర్వవేదాన్తపరిత్యాగస్సాన్విదితి కేవలభేదస్య ప్రతిక్షిప్తత్వాత్ ఏకత్వే సతి నానాత్వం నానాత్వే సతి చైకతా అచిద్ర్యం బ్రహ్మణో యాపం కస్తద్వేదితుమర్హతీతి స్తుతిపశాఙ్గదృష్టాణోః భిన్నాభిన్నత్వమేవ భగవతో భాష్యకారస్యాభిమతం తతశ్చ కార్యాభిన్నం కారణముపాదానమిత్యేవాస్తు ఏవం చ సతి సర్వస్యాపి తదభిన్నత్వాత్ సర్వవిజ్ఞానమప్యూపపద్యతే 'హరేర్న కించిద్వ్యతిరిక్తమస్తి ఏకస్యమస్తం యదిహాస్తి కించిత్, తదుచ్యతే నాస్తి పరం తతోన్యత్ ఏకం సదైకం పరమః పరేశః స వాసుదేవో న యతోన్యదస్తీ'త్యాదినిషేధాశ్చ కేవలభేదాశ్రయనిషేధకతయోపలభ్యంతే కేవలభేదపక్షే శరీరభూతస్య జగత అత్తభిన్నత్వాన్నిన్ననిషేధో నోపపద్యతే అతః కార్యాభిన్నం కారణమేవోపాదానమస్తితి చేన్న భేదాభేదవాదేతు బ్రహ్మణ్యేవోపాధిసంసర్గాత్తత్ప్రేయుక్తా దేవగతా దోషా బ్రహ్మణ్యేవ ప్రాదుర్యుతి నిరస్తనిఖిలదోషకల్యాణాత్తకబ్రహ్మత్వభావోపదేశా హి విరోధాదేవ పరిత్యక్తాస్సుతి తత్రైవ భేదాభేదపక్షస్య భాష్యే దూషితత్వాత్ బ్రహ్మజ్ఞానసత్తాదపి పాపీయానయం భేదాభేదపక్ష ఇతి వేదార్థసంగ్రహేఽనిందితత్వాత్ భేదాభేదవాదో న భాష్యకారాభిమతః కథం తర్హి కేవలభేదవాదినాం చాత్యస్తభిన్నయోరితి భాష్యముపపద్యతాం శరీరాత్మభావో హ్యత్యస్తభేదవివ ప్రకారప్రకారిభావో హి భేదరూపః నియమేన ప్రకారప్రకారిభావలక్షణశ్చరీరశరీరిభావో నియమేన భేదరూప ఇతి శరీరాత్మభావే కేవలభేదవివ దృఢీకృతో భవతి అతఏవ హి ఉభయేపి హి భేదేనైసమథీయతఇతి శరీరాత్మభావవివ భేదత్వేన వర్జిత ఇతి చేత్ ఉచ్యతే అత్యంతభిన్నయోరిత్యాదిభాష్యస్యాయం భావః లోకే హ్యైక్యవ్యవహారే స్వరూపైక్యం తన్త్రం తదభావే దేశాదిలక్షణప్రకారైక్యం యథా సాయం గోష్ఠే సర్వే గావ ఏకీభవంతి రాజాన ఏకీ భూతాః ఏకో పీహిరిత్యాదౌ దేశబుద్ధిత్యాద్యభేదతః ఇహ తు జగద్బ్రహ్మణో స్వ

రం—రూపతో భిన్నయోః కేనచిదాకారేణా భేదో వక్తవ్యః సక ఇతి విచారే అపృథ
 క్సిద్ధవిశేషణత్వమితి సహస్రకృతోవ్యభిసాపృథక్సిద్ధైక్యమేవ భాష్యకృదభిమతమితి
 ప్రతీయతే సిద్ధిర్నామ స్థితిః ప్రతిపత్తిశ్చ పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యయోగ్య ఇతి భాష్యది
 గ్రంథేషు బహుశో వ్యవహారదర్శనాత్ స్థితిప్రతిపత్తోరైకత్వం ఆవయవావయవిజాతి
 వ్యక్తిగుణగుణిష్ఠలేషు పృథక్స్థితిప్రతిపత్తోరభావాదపసీయతే. నను ఘటో భూతః
 వర్తతే నీలాదిగుణాస్తు ఘటే తథా గంధరసశబ్దానాం ద్రవ్యప్రతిపత్తిమంతరేణాపి
 పృథక్ ప్రతిపత్తిర్దృష్టా అతః కథం స్థితిప్రతిపత్త్యైక్యముపపద్యతాం న చ తావ
 వాయుతసిద్ధా విజ్ఞాతవ్యో యయోర్ద్వయోరసశ్యదేకమపరాశ్రితమేవావతిష్ఠత ఇతి
 తార్కికాక్రమయంతసిద్ధత్వమేవాపృథక్సిద్ధత్వమితి వాచ్యం తథా హి సతి నియతాశ్ర
 యాశ్రయి భావలక్షణాయంతసిద్ధత్వస్య భేదకసాధకత్వేన ప్రకారైక్యాసాధకత్వా
 దితి చేన్న పృథక్ప్రతిపత్తికార్యాణామేవ పృథగుత్పత్త్యాదికమపేక్షితమిత్యాది
 శ్రుతప్రకాశికాగ్రంథపర్యాలోచనాయాం యస్యోత్పత్తివినాకావక్ష్యంసత్వాదిక
 మాశ్రయోత్పత్త్యాదినైవ వ్యవహరీయతే తత్తదపృథక్సిద్ధమితి ఫలతి తతశ్చ యదు
 త్పత్త్యా ఉత్పద్యత ఇతి వ్యవహరీయతే యస్పత్తయా సదితి వ్యవహరీయతే న తు
 సత్తావరమపేక్షతే తత్తదపృథక్సిద్ధమితి తతశ్చ వికృతేః ప్రకృతినత్తాలిరిక్రసత్తాకూన్య
 త్వాదభిన్నసత్తాకకారణత్వముపాదానత్వం తదేవ చా(వా)తత్వం ఇదం తజ్జత్వాత్త
 ల్లత్వాత్తదనత్వాత్తన్నియామ్యత్వాత్తచ్ఛరీరత్వాచ్చ సర్వస్యామత్యేతి వదతో భగ
 వతో భాష్యకారస్యాప్యభిమతం న హ్యిత్రాత్తత్వమంతః ప్రవిశ్య నియన్తృత్వరూపం
 తాదృశాత్తత్వస్యోపాదానత్వాప్రయోజ్యత్వాత్ న హ్యుపాదానత్వనియన్తృత్వా
 భ్యాం నిర్వాహ్యమాత్మత్వం నియన్తృత్వరూపం సంభవతి అస్తదుక్తమాత్మత్వం తూభ
 యనిర్వాహ్యం భవతి కథం ఉచ్యతే తజ్జత్వాదినా అచేతనాంశే ఉపాదానత్వలక్ష
 ణాత్మత్వం ఫలతి తన్నియామ్యత్వాదిత్యనేన జీవరూపేణ నియన్తృత్వం వివక్షితం జీవా
 పృథక్సిద్ధమితి యావత్ తతశ్చ చేతనవర్గేషి అపృథక్సిద్ధకారణత్వలక్షణముపాదానత్వ
 ముక్తం భవతి తతశ్చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తచేతనాచేతనవర్గం ప్రతి బ్రహ్మణోఽపృథక్సిద్ధ
 కారణత్వలక్షణాభిన్నసత్తాకకారణత్వరూపాపాదానత్వప్రకృతిత్వావరపర్యాయాత్మ
 త్వస్య సత్త్వాదాత్మభూతే తస్మిన్ జ్ఞాతే ఇతరత్సర్వం జ్ఞాతమేవ ఇతరస్య పృథక్ప్రతి
 పత్తియోగ్యస్య జ్ఞాతవ్యస్యాభావాత్ తత్పత్తయా సదితి వ్యవహారవత్తజ్ఞాతతయా జ్ఞాత
 మితి వ్యవహారం శక్యత్వాత్. న చ ప్రపంచస్య బ్రహ్మసత్త్వావ్యతిరిక్రసత్తాభావే

రం—మృషావాదివన్నిధ్యాత్వం స్యాదితి వాచ్యం యథాగుణగతజాత్యనభ్యుపగత్తృ
మతే రూపాదా సద్బుద్ధేర్వివృగతనత్తావిషయత్వేపి న రూపాదిమిధ్యాత్వం యథా
వా ద్రవ్యగతగుణాదిషు ద్విత్వైకత్వాదిసంఖ్యాప్రతీతేర్వివృగతసంఖ్యానిర్యాహ్య
త్వేపి రూపాదిగతసంఖ్యాప్రతీతేర్న భ్రాంతిత్వం యథా వా సిద్ధాంతే ఘటత్వాద్యవ
స్థాయా మృద్ధివ్యాపేషయా ఉత్పత్తిస్థితిసత్తానాం పార్థక్యాభావేపి న తత్ర ఉత్పత్తి
స్థితిసత్తాప్రతీతేర్భ్రాంతిత్వం ఏవం ప్రపంచగతనత్తాప్రతీతేర్భ్రాంతానత్తానిర్యాహ్య
త్వేపి న తత్సత్త్వప్రతీతేర్భ్రాంతిత్వం న వా ప్రపంచస్య మిధ్యాత్వం ఆతవీవ సైక
స్తిన్న సంభవాదితి సూత్రే కాలస్య పదార్థవిశేషణతయైవ ప్రతీతేస్తస్య పృథగస్తిత్వ
నాస్తిత్వాదయో న పక్షవ్యాః కాలోస్తీతి వ్యవహారో జాత్యాద్యస్తిత్వవ్యవహరతుల్య
ఇతి స్పష్టం భాషితం ఆతోబ్రహ్మసత్తావ్యతిరక్తసత్తాకూన్యత్వేపి ప్రవృత్తస్య న
మిధ్యాత్వం. నన్వపృథక్స్థితకారణత్వముపాదానత్వం తదేవాత్మత్వం చేత్ భగవద్వి
గ్రహగోపురప్రాకారనిత్యసూరిప్రభృతినిత్యవిభూతిం ప్రత్యాత్మత్వం న స్యాత్
కారణత్వాభావేన ఉపాదానత్వాభావాత్. నను ప్రతిజ్ఞాఽహానిరవ్యతిరేకాదితి
సూత్రే వియదాదేర్భ్రాంతా ఉత్పత్త్యనభ్యుపగమే ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞా
హానిప్రసంగాద్వియదాద్యుత్పత్త్యభ్యుపగమవత్ నిత్యవిభూతేరపుపాదేయత్వమభ్యు
పగస్తవ్యం ఇతరథా సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాహానిప్రసంగాత్ నచ నిత్యవిభూతేర్ని
త్యత్వగ్రహాకప్రమాణానుసారాత్ 'యేనాశ్చుతం శ్చుతం సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవ
తీత్యాదా అశ్చుతాదిశబ్దానాం నిత్యవిభూతివ్యతిక్రమరతయా సంకోచః క్రియతామితి
వాచ్యం ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః వాయుశ్చాస్తరిక్షం చైతదమృతం ఆకాశం నిత్యం
నిరవయవద్రవ్యత్వాదిత్యాదిప్రమాణబలేనఅశ్చుతాదిశబ్దానామాకాశవ్యతిరక్తపరత్వమేవ
స్యాదిత్యాకాశప్రతిబంధ్యాదుర్వోచత్వమేవ స్యాదితి చేన్న నిత్యవిభూతేర్నిత్యత్వాన
భ్యుపగమే బహుప్రమాణసంక్షోభప్రసంగాదశ్చుతాదిశబ్దానాం నిత్యవిభూతివ్యతిరక్త
పరతయా సంకోచాభ్యుపగమేపి వియన్నిత్యత్వప్రతిపాదకప్రమాణస్యాపేక్షీకనిత్యత్వ
పరతయాప్యవసన్నస్య ప్రతిపాదయిషితసర్వవిజ్ఞాన సంకోచకత్వాయోగాత్. నను
రూపప్రతిజ్ఞావాతీంద్రియమస్తః కరణప్రత్యక్షనిర్దేశాదితి యథా జ్ఞానాదయః పరస్య
బ్రహ్మణః స్వరూపతయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతా గుణాః తథా ఇదమపి రూపంశ్రుత్యా
స్వరూపతయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతమిత్యుక్తత్వాత్ యదాత్మకో భగవాంస్తదా

రం—త్తి కా భగవతో వ్యక్తిరితి శ్చ తేర్థగవద్విగ్రహాదికం సర్వమాత్మ స్వరూపాదక
 తి క్తమి త్యేవాభ్యుపగమ్యతాం ఏవం చైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞాసి న క్షేళిత
 భవతి న చ వాపీకూపారామాదీనాం కథం బ్రహ్మరూపత్వమితి వాచ్యం వాపీకూప
 ద్యానాది ప్రతిపాదక వాక్యానాం తత్క్రిడాజనితసుఖానాం బ్రహ్మోసుభవామ్బునిధిల
 కణికాయమానత్వమిత్యత్ర తాత్పర్యాత్ 'యచ్చాప్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వ
 తదస్మిన్ సమాహితం సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామా' ఇతి వాక్యస్య బ్రహ్మ
 సర్వవిభభోగ్యత్వమస్తీత్యత్ర తాత్పర్యమితి దహరాధికరణభాష్యశ్చ తప్రకాశికయా
 స్థితత్వాదితిచేన్న అర్పిరాదినా మార్గేణ విరజానదీమతిక్రమ్య గస్త్యేఽస్రాకృతే లా
 తదైరస్తుదీయం సర్వదశ్వత్థసాసీమసవన స్తదపరాజితా పూర్వబ్రహ్మణ్యైవాద్యైవాద్యైవ
 పన్నానాం సరోఽశ్వత్థాదీనాం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రత్వస్య వక్త్రమశక్యత్వాత్ దే
 రూపే బ్రహ్మణస్య మూర్తం చామూర్తమేవ చ క్షరాక్షరస్వరూపే తే సర
 భూతేషు చ స్థితే ఇతి అమూర్తశబ్దతముక్తాత్వస్వరూపస్యాపి శరీరవాచినా రూపశబ్దే
 నిర్దేశేన ముక్తాత్వస్వరూపస్య బ్రహ్మరూపతాయా వక్త్రమశక్యత్వాత్ 'సోశ్చ తే సరా
 న్నామౌక్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా స తత్ర పర్యేతీ'త్యాది శ్చుతిభిర్ద్వక్తానా
 బ్రహ్మణశ్చ భోక్తృభోగ్యతయా ఆధారాధేయభావే న చ భేదప్రతిత్యా నిత్య
 సూరిణాం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రత్వాసంభవాత్ తాన్విత్యపి చ పరమాత్మన ఆత్మత్వస్య
 వక్త్రవ్యత్వాత్ నిత్యసూర్యాదీనాం చ నిత్యతయా తాన్విత్యపాదానత్వలక్షణాత్ తా
 సంభవాత్ కథం తస్య సర్వాత్మత్వం సిద్ధ్యేదితి చేత్ యది నిత్యపదార్థాన్ ప్రత్య
 ఆత్మత్వం పరమాత్మ నో వక్త్రవ్యమితి నిర్బంధః తస్మి తాన్విత్యాత్మత్వముపాదానత్వే
 దేశభూతమపుగన్విధాశ్చయత్వమేవ తత్రాత్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమస్తు ఇతరత్రోప
 దానత్వలక్షణాత్మత్వం ఏతద్రూపం చాత్మత్వం తజ్జత్వాదిభిరుపపాద్యమితి నానుపపత్తి
 తతశ్చోపాదానే జ్ఞాతే తదపుగన్విధముపాదేయమపి జ్ఞాతం భవతీతి ఏకవిజ్ఞానేన సర్వ
 విజ్ఞానముపపన్నం భవతి. యద్వా తో భవానితి సౌమీరరాజప్రశ్నస్య ప్రకృతిసంస్క
 స్తైత్వవిషయత్వేపి వస్తుగత్యా భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం పరిశుద్ధాత్మస్వరూపవైవోచి
 మితి మత్వా తస్మైవ భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం ప్రదర్శయన్ ఆదిభరతః యదా సమ
 భూతేషు పుమానేతో వ్యవస్థితః యదనోస్తి పరః తోపీత్యాది ప్రత్యవోచత్ యథా
 వా అధర్వశిరసి రుద్రం ప్రతి దేవైః ప్రయుక్తస్య ప్రశ్నస్య తో భవానితి పురోవ
 రుద్రమాత్రపరత్వేపి భవచ్ఛబ్దస్య పరమాత్మ పర్యస్తత్వశిక్షణాయ అహమేకః ప్రథమ
 మానమితి ప్రతిపచనప్రవృత్తిః ఏవం సర్వమిదం విజ్ఞాతమితి ప్రశ్నస్య విశేషణమాత్ర

పప్రచ్ఛ కస్తిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం
భవతీతి.

3

తస్మై సహోవాచ ద్వే విద్వే వేదితవ్యే ఇతి హ స్త

1—కమస్తి తదితి తదాప్రశ్నో యుక్తః సిద్ధే హ్యస్తిత్వే కస్తిన్నితి స్యాత్ యథా
స్తిన్నిధేయమితి న అక్షరబాహుళ్యాదాయాసభిరుత్వాత్ప్రశ్నసంభవత్వేవ కిం న్వస్తి
త్ యస్మిన్నేతస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వమిత్ స్యాదితి.

3

శం—తస్మై శౌనకాయాంగిరా అహ కిల ఉవాచ కిమితి ఉచ్యతే ద్వే విద్వే
వేదితవ్యే ఇతి ఏవం హ స్త కిల యద్బ్రువ్వావిదః వేదార్థాభిజ్ఞాః పరమార్థదర్శినో
వదంతి కే తే ఇత్యాహ పరా చ పరమాత్మవిద్యా అపరా చ ధర్మాధర్మసాధనతత్ఫల
వచనా. నను కస్తిన్ విదితే సర్వవిద్యవతీతి శౌనకేన పృష్టం తస్మిన్ వక్త
వ్యేఽవృష్టమాహ ఆంగిరాః ద్వే విద్వే ఇత్యాది నైషదోషః క్రమాపేక్షత్వాత్ప్రతి
చనస్య అపరా హి విద్యాఽవిద్యా సా నిరాకర్తవ్యా తద్విషయే హి విదితే న కిం

2—యా సస్సాన్యో తద్భీరుతయా కస్తిన్నిత్యక్షరాంజస్యే లాఘవాత్ప్రశ్నఇత్యర్థః. 3

౩—పరత్వేపి విశేష్యపర్యంతత్వశిక్షణాయ స్థూలచిదచిచ్ఛరీరకబ్రహ్మప్రతిసూక్ష్మచిద
చిదచ్ఛరీరకం బ్రహ్మోపాదానమిత్యేతదర్థప్రతిపాదకస్య ప్రతిపచనసందర్భస్య ప్రవృత్తే
కోపాభావాదితి ప్రపంచితం చేదమస్తాభిర్బ్రహ్మదారణ్యకప్రకాశికాయామిత్యలమతి
చర్చయా.

3

౪—(తస్మై సహోవాచేతి) సుప్టార్థః (ద్వే విద్వే వేదితవ్యే ఇతి హ స్త
యద్బ్రువ్వావిదో వదంతి) అత్ర ప్రాప్తమిత్యధ్యాహరః యత్ వస్తు ప్రాప్తం ద్వే జ్ఞానే
ఉపాదేయే ఇతి హ వేదాభిజ్ఞాః పరాశరాదయః, 'తత్సాక్షిహేతురానం చ కర్త
చోక్తం మహామునే. ఆగమోత్తం వివేకాచ్చ ద్విధా జ్ఞానం తథోచ్యతే. శబ్దబ్రహ్మ
గమమయం పరబ్రహ్మవివేకజమితి యద్వదంతి తజ్ఞానే సర్వం విజ్ఞాతం భవతీత్యర్థః ఏత
త్సర్వమభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకృతా ద్వే విద్వే వేదితవ్యే ఇతి హ స్త యద్బ్రువ్వా
విదో వదంతి పరా చైవాపరా చేతి బ్రహ్మప్రేక్షునా ద్వే విద్వే వేదితవ్యే బ్రహ్మవిష
యే పరోక్షాపరోక్షరూపే ద్వే జ్ఞానే ఉపాదేయే ఇత్యర్థ ఇతి భాషితం ఏతేన పర
విద్యాయా బ్రహ్మప్రేక్షుపాయత్వేపి అపరవిద్యాయాస్తథాత్వాప్రతీతేః ప్రత్యుత
'అథ పరాయయా తదక్షరమధిగమ్యత' ఇతి వాక్యపర్యాలోచనా. యమపరవిద్యాయా
బ్రహ్మప్రేక్షుపాయత్వాభావనైవ ప్రతీతేః బ్రహ్మప్రేక్షునా ద్వే విద్వే ఉపాదేయే

యద్భ్రష్టావిదో వదంతి పరా చైవాపరా చ.

తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదోఽథర్వ

శం—చిత్తత్వం నో విదితం స్యాదితి నిరాకృత్య హి పూర్వపక్షం వశ్యాత్సిద్ధాం, వక్తవ్యో భవతితి న్యాయాత్.

శం—తత్ర కా అవరేతి ఉచ్యతే (ఋగ్వేదో యజుర్వేదసామవేదోఽథ వేద ఇతి) ఏతే చత్వారో వేదాః శిక్షాకలాన్ వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛందో జ్యోతిః మిత్యంగాని షట్ ఏవాపరా విద్యా అభేదాసీమియం పరా విద్యోచ్యతే యది తత్ వక్ష్యమాణవిశేషణమక్షరమధిగమ్యతే ప్రాప్యతే అధిపూర్వస్య గమేః ప్రాయ

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి.

ఆ—కల్పః సూత్రగ్రంథః అనుష్ఠేయక్రమః కల్ప ఇత్యర్థః అవిద్యారే అపగమ ఏవ పరప్రాప్తిరుపచర్యతే అవిద్యాపగమశ్చ బ్రహ్మపగతిరేవేతి వ్యాఖ్యాత స్తాభిః జ్ఞాతోర్ధ్వజ్ఞప్తిర్వా అవిద్యానివృత్తిరిత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరే (అతః) అధిగ శబ్దోత్ర ప్రాప్తిపర్యాయ ఏవేత్యాహ (న చ పరప్రాప్తేరితి) సాంగానాం వేదానా

రం—ఇతిభాష్యం కథమితి శంకాపి నిరస్తా ప్రాప్తిమితి పదాధ్యాహారేణాస్పాద్య ప్రతీతేః ఇతరథా యత్పదవైయర్థ్యాత్ కించ కస్మిన్నుభగవతితి సర్వోపాదానే పృ విద్యాద్వయకథనమామ్రాత్ పృష్టః కోవిదారానాచప్త ఇతి న్యాయమనుసరేత్ అం యథోక్తఏవవార్థః ఓదనపాకం పచతీతివత్ ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి నిర్దేశః కే విద్యే ఇత్యత్రాహ (పరా చై వాపరాచేతి) పరమపరమితి జ్ఞానం ద్వివిధమిత్యర్థః.

రం—అత్ర సూచికటాహన్యాయేనాపరజ్ఞానస్వరూపమాహ (తత్రాహ ఋగ్వేదో యజుర్వేదఇత్యాదినా) షడంగోపేతసశిరస్కుసోపబృంహణవేదశ్రవ జన్యం పరోక్షజ్ఞానమిత్యర్థః అపరవిద్యాముక్త్వా పరవిద్యామాహ. (అథ పరాయద తదక్షరమధిగమ్యతే ఇతి) అత్ర తచ్ఛబ్దః ఇతి హ స్త యద్భ్రష్టావిద ఇతి యచ్ఛ ప్రతినిర్దేశకః యేన జ్ఞానేన ఇతి హ స్త యద్భ్రష్టావిద ఇతి వాక్యే ప్రాప్యతయ నిర్దిష్టం తదక్షరమధిగమ్యతే ఆధిక్యేన గమ్యతే అపరోక్షక్రియత ఇత్యర్థః వివేకా సాధనసప్తజన్యం శ్రవణజన్యపరోక్షజ్ఞానానంతరభావిదర్శనసమానాకారజ్ఞానం జ్ఞానమిత్యర్థః ఏతేన అధిగమ్యత ఇత్యస్య జ్ఞాయత ఇతి వా ప్రాప్యత ఇతి వాఽర్థః ఆశ్రయణీయతయా పరవిద్యాయా ఏవ బ్రహ్మవిషయత్వబ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వయ సిద్ధ్యా అపరవిద్యాయా బ్రహ్మవిషయత్వతత్వాప్తిహేతుత్వయారభావేన అపరవిద యా అపి బ్రహ్మవిషయత్వతత్వాప్తిహేతుత్వప్రతిపాదకభాష్యాసంగతిః కిం చ :

వేదః శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛందో జ్యోతి

శం—ప్రాప్త్యర్థత్వాత్. న చ పరాప్రేరవగమార్థస్య భేదోస్తి అవిద్యాయా అపాయ ఏవ హి పరప్రాప్తిః సార్థాంతరం. నను ఋగ్వేదాదిబాహ్య తస్మి సా కథం పరా విద్యాస్యాన్వోక్షసాధనం చ యా వేదబాహ్యస్సృతయ ఇతి హి స్మరంతి కుదృష్టిత్వా నిష్ఫలత్వాదనాదేయా స్యాత్ ఉపనిషదాం చ ఋగ్వేదాదిబాహ్యత్వం స్యాత్ ఋగ్వేదాదిత్వే తు పృథక్కరణమనర్థకం అథ పరేతి న వేద్యవిషయవిజ్ఞానస్య వివ త్తీతత్వాత్ ఉపనిష ద్వేద్యాక్షరవిషయం హి విజ్ఞానమిహ పరా విద్యేతి ప్రాధాన్యేన ఆ— పరవిద్యాత్వేనోపన్యాసాత్తతః పృథక్కరణాద్వేదబాహ్యతయా బ్రహ్మవిద్యా యాః పరత్వం న సంభవతీత్యాక్షిపతి (నన్నితి) 'యా వేదబాహ్యస్సృతయో యాశ్చ కాశ్చకుదృష్టయః, సర్వాస్తానిష్ఫలాః ప్రేత్య తమోనిష్ఠా హి తాః స్మృతాః' ఇతి స్మృతేః కుదృష్టిత్వాదనుపాదేయా స్యాదిత్యర్థః విద్యాయా వేదబాహ్యత్వే తదథానా

రం—విద్యాయా అపరోక్షజ్ఞానరూపత్వే ప్రమాణానుపలంభాదపరోక్షత్వప్రతిపాద కభాష్యస్యాప్యసంగతిరితి దూషణం పరాస్తం అధిగమ్యత ఇత్యస్య అపరోక్షీక్రియత ఇత్యర్థకత్వాత్. న స్వేతదుపబృంహణే శ్రీవిష్ణుపురాణే ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి చాథ ర్వాణీ శ్రుతిః పరయా త్వక్షరప్రాప్తిః ఋగ్వేదాదిమయా పరేతి అధిగమ్యతఇత్యస్య ప్రాప్త్యర్థకతయా ఉపబృంహితత్వాత్కృద్గమిదముచ్యత ఇతి చేత్ యద్యుపబృంహణాను సారేణ ప్రాప్త్యర్థకతయా వ్యాఖ్యాతవ్యమితి నిర్బంధః తస్మి ఇతి హ స్త యదృష్టిస్తా విదోవదంతితి పూర్వవాక్యే పరాపరవిద్యయోర్ద్వయోరసి బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వస్య కథిత త్వేన యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇత్యస్య అపరవిద్యావ్యావర్తకత్వాభావప్రసంగేన తద్వ్యావర్తకత్వార్థం సాక్షాదితి పదమధ్యాహృత్య యయా సాక్షాదక్షరమధిగమ్యతే ప్రాప్యతే సా పరవిద్యేత్వస్తు అపరోక్షత్వం తస్మాల్లభ్యతే శ్రుత్యంతరే 'నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రీముచ్యతే తస్మిన్ దృష్టే పరాపరఇత్యాదిదర్శనాదితి ద్రవ్యవ్యం. నను స్వాధ్యాయస్య తథాత్వేహితి సూత్రే తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేత్యుప సంహరగతబ్రహ్మవిద్యాశబ్దస్య బ్రహ్మవిద్యాం వేదవిద్యామిత్యుపనిషత్పురతయా భాష్య కృతా వ్యాఖ్యాతత్వాత్ 'యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యా'మితి ద్వితీయఖండగతబ్రహ్మవిద్యాశబ్దస్యాపి తత్పురత్యేచిత్వాదుపక్రమే చ బ్రహ్మవిద్యాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహేత్యుక్తికర్తృ తయా శ్రూయమాణాయా బ్రహ్మవిద్యాయా ఉపనిషద్బంధరూపత్వస్యైవోచిత్యాత్ తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద ఇత్యుక్త ఋగ్వేదాదిశబ్దానాం తజ్జన్యజ్ఞాన

పమితి అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే.

య త్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమగోత్రమవర్ణమచక్షుశ్చో

శం—వివక్షితం నోపనిషచ్చబ్రాహ్మిణః పేదశబ్దేన తు సర్వత్ర శబ్దరాశిర్వివక్షితః శబ్దరాశ్యధిగమ్యేసి యత్నాన్తరమన్తరేణ గుర్వభిగమనాదిలక్షణం వైరాగ్యం చ నాక్షరాధిగమస్సంభవతీతి పృథక్కరణం బ్రహ్మవిద్యాయాః పరా విద్యేతి కథనం చేతి.

శం—యథా విధివిషయే కర్తృద్వినేకకారణోపసంహారద్వారేణ వాక్యార్థజ్ఞానకాలాదన్యత్రానుష్ఠేయార్థోఽన్త్యగ్నిహోత్రాదిలక్షణః న తథేహ పరవిద్యావిషయే

ఆ—ముపనిషదామసి ఋగ్వేదాదిబాహ్యత్వం ప్రసజ్యేతేత్యర్థః పేదబాహ్యత్వేన పృథక్కరణం న సంభవతి కింతు వైదికస్యాసి జ్ఞానస్య వస్తువిషయస్య శబ్దరాశ్యధిరేకాభిప్రాయణేత్యాహ (న వేద్యవిషయేతి) వైరాగ్యం చేత్యత్ర యత్నాన్తరమితి శేషోద్రష్టవ్యః.

ఆ—కర్తృజ్ఞానాద్విలక్షణత్వాభిప్రాయేణ చ పృథక్కరణమిత్యాహ (యథా విధివిషయఇతి) అప్రాప్తప్రతిషేధప్రసంగాన్న ప్రధానపరత్వమసి శంకనీయమితి

రం—లక్షణాయా అయుక్తత్వేన విద్యాశబ్దస్యైవ గ్రంథపరత్వాత్ప్రయోగస్య యుక్తత్వాత్పరవిద్యాశబ్దేనాసి సాక్షాద్బ్రహ్మప్రాపణోపనిషద్భాగవివాధితముచితః తతశ్చ పరోక్షాపరోక్షయాపజ్ఞానపరత్వే న యుక్తిం వశ్యామ ఇతి చేత్ అత్రోచ్యతే యది పరవిద్యాశబ్దేన ఉపనిషద్గ్రంథసందర్భవిశేషః ప్రతిపాద్యః ఋగ్వేదాదిశబ్దేన ముఖ్యాయా వృత్త్యా ఋగ్వేదాదయ ఏవ ప్రతిపాద్యాః తస్మి బ్రహ్మప్రతిపాదణోపనిషదామృగ్వేదాది బహిర్భావప్రసంగేన యా పేదబాహ్యః స్మృతయ ఇత్యుక్తరీత్యా అసదర్థత్వమేవ స్యాత్ ఋగ్వేదాదిశబ్దానాం ముఖ్యార్థమాశ్రితవచ్ఛిరసి పరైరుపనిషదాం పేదబాహ్యత్వప్రసంగాత్ పరవిద్యాశబ్దో జ్ఞానవాచీతి వ్యాఖ్యాతం ఇయాంస్తు విశేషః పరమతే ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇత్యత్ర సకృత్ప్రియుక్త ఏవ విద్యాశబ్దోఽనత్యసి సాధారణే ప్రవృత్తినిమిత్తే ఋగ్వేదాదిగ్రంథసందర్భలక్షణాపరవిద్యాం బ్రహ్మజ్ఞానలక్షణం పరవిద్యాం చ వక్షీతి దోషోఽస్తి. అస్తన్నతే న నాస్తి కించ పరవ్యాఖ్యానే ఋగ్వేదాదివేద్యవిలక్షణత్వాద్బ్రహ్మణః వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్య ఇతి స్మృతిః పీడ్యేత అతో ఋగ్వేదాదిజన్యజ్ఞానం బ్రహ్మవిషయకమేవేత్యేవ యుక్తం అతః పరాపరజ్ఞానశబ్దతాపరోక్షపరోక్షజ్ఞానవిషయత్వం బ్రహ్మణివేతి భాష్యకారీయా రీతిరేవ సాధీయసీ.

౫

రం—(య త్తదద్రేశ్యమతి) అద్రేశ్యం అదృశ్యం జ్ఞానేంద్రియావిషయం అగ్రాహ్యం పాణ్యాదికార్యహానోపాదానాద్యవిషయం అగోత్రం కులరహితం అవర్ణం

త్రం తదపాణిపాదం నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మం

శం—వాక్యార్థజ్ఞానసమకాలవిన తు పర్యవసితో భవతి కేవలశబ్దప్రకాశితార్థజ్ఞాన
మాత్ర నిష్ఠాప్యతిరిక్తాభావాత్ తస్మాదిహ పరాం విద్యాం సంవిశేషణేనాక్షరేణ విశిష్య
(యత్తదద్రే శ్యమిత్యాదిహ)వత్సమాణం బుద్ధౌ సంహృత్య సిద్ధపత్వరామృత్యుతే(యత్త
దితి)అద్రే శ్యం అపృశ్యం సర్వేషాం బుద్ధీంద్రియాణామగమ్యమిత్యేతత్ దృశేర్మహిః
ప్రసృతస్య పంచేంద్రియద్వారకత్వాత్ అగ్రాహ్యం కర్తేంద్రియావషయమిత్యేతత్
అగోత్రం గోత్రమన్వయః మూలమిత్యనర్థాంతరం అగోత్రం అనన్వయమిత్యర్థః న హి
తస్య మూలమస్తి యేనానివృతం స్యాత్ పర్యవసిత ఇతి వర్ణాః ద్రవ్యధర్మాః స్థూలత్వా
దయః శుక్లత్వాదయో వా అవిద్యమానా వర్ణా యస్య తదవర్ణమక్షరం అచక్షుశ్శ్రో
త్రం చక్షుశ్శ్రోత్రం చ నామరూపవిషయే కరణే సర్వజంతూనాం తే అవి
ద్యమానే యస్య తదచక్షుశ్శ్రోత్రం యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదిచేతనావత్త్వవిశేష
ణత్వాత్వాప్తిం సంసారిణామివ చక్షుశ్శ్రోత్రాదిభిః కరణైర్ధృతాధికత్వం తదిహచక్షు
శ్శ్రోత్రమితి వార్యతే పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణిత్యాదిదర్శనాత్ కిం చ తద
పాణిపాదం కర్తేంద్రియరహితమిత్యేతత్ యత ఏవమగ్రాహ్యమగ్రాహకం చ అతో
నిత్యం అవినిశి విభుం వివిధంబ్రహ్మాదిస్థావరాంతప్రాణిభేదైర్భవతీతి విభుం సర్వగతం
వ్యాపకమాకాశవత్ సుసూక్ష్మం శబ్దాదిస్థూలత్వకారణరహితత్వాత్ శబ్దాదయో
హ్యకాశవాాయూదీనాముత్తరోత్తరం స్థూలత్వకారణాని తదభావాత్సుసూక్ష్మం కిం చ
తదవ్యయం ఉక్తధర్మత్వాదేవ న వ్యేతీత్యవ్యయం న హ్యనంగస్య స్యాంగావచయ
లక్షణో వ్యయస్సంభవతి శరీరస్యేవ నాపి కోశావచయలక్షణోవ్యయస్సంభవతి రాజ్ఞ
ఇవ నాపి గుణద్వారకో వ్యయస్సంభవతి అగుణత్వాత్సర్వాత్కతత్వాచ్చ యదేవం
లక్షణభూతయోనిం భూతానాం కారణం పృథివీవత్థావరజంగమానాం పరి సర్వతః
ఆత్మభూతం సర్వస్య ఆక్షరం పశ్యంతి ధీరాః ధీమన్తః వివేకినః ఈదృశమక్షరంయయా

ఆ—మత్వాహ(యస్సర్వజ్ఞఇతి) (అగుణత్వాదితి) ఉపసర్జనరహితత్వాదిత్యర్థః. (సర్వా

రం—అపేతబ్రహ్మక్షత్రాదికం అచక్షుశ్శ్రోత్రం జ్ఞానేంద్రియరహితం తత్ ప్రసిద్ధం
అపాణిపాదం కర్తేంద్రియరహితం నిత్యం కాలాపరిచ్ఛిన్నం విభుం దేశాపరిచ్ఛిన్నం
సర్వగతం సర్వత్రాంతఃప్రవిశ్యావస్థితం తత్ర హేతుమాహ. (సుసూక్ష్మమితి) ఉక్తవిశే
షణవిశిష్టం యత్ తదవ్యయం పరాయయా తదక్షరమిత్యత్ర అక్షరశబ్దనిర్దిష్టమిత్యర్థః.
(యద్భూతయోనిం పరిపశ్యంతి ధీరాః) ధీరాః ప్రజ్ఞాశాలినః యత్సర్వభూతోపాదాన
తయా పశ్యంతీత్యర్థః. యోనిశబ్దస్యోపాదానపచనత్వం 'యథోర్థ నాభిస్సృజతే

తదవ్యయం యద్భూతయోనిం పరివశ్యంతి ధీరాః.

* యస్తాత్పరం నాపరమస్తి కించిన్యస్తాన్నాణీయో న
జ్యాయోఽస్తి కశ్చిత్, పృక్షణవ స్తద్ధో దివి తిష్ఠత్యేకస్తే
నేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్.

యథోర్ణనాభిః సృజతే గృహ్ణతే చ యథా పృథివ్యామో

శం—విద్యయాఽధిగమ్యతే సా పరా విద్యేతి సముదాయార్థః.

శం—భూతయోనితరమిత్యుక్తం తత్కథం భూతయోనిత్వమితి ఉచ్య

అత్తకత్వాచ్చేతి) హేయస్యాతిరిక్తస్యాభావాచ్చేత్యర్థః.

అ—బ్రహ్మ న కారణం సహాయకూన్యత్వాత్ కులాలమాత్రవదిత్యస్యాత్

రం—గృహ్ణతే' చేతి వాక్యకేషాదవగమ్యత ఇతి ప్రకృత్యధికరణే భాషితమ్.

రం—నను భూతయోనితరమిద్విష్టం సర్వోపాదానత్వం బ్రహ్మణో న సంభవ
ఘటాదిభు మృదాదేరేవోపాదానత్వదర్శనేన బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వాసంభవాదితా
శంక్య మృదాదిష్వసి బ్రహ్మణివాత్త తయా వ్యాప్తత్వాన్నదాదిరూపస్య బ్రహ్మ
ఉపాదానత్వేనానుపపత్తిరిత్యభిప్రాయన్నాహ (యస్తాత్పరం నాపరమస్తి కించిదితి
అత్ర పరశబ్ద ఉత్కృష్టవచనః అపరశబ్దోఽన్యవచనః యస్తాదన్యదుత్కృష్టం నా
త్యర్థః. నాత్ర పరాపరయోర్ద్వయోరసి నిషేధః తథా సతి నభాస్సకృచ్ఛృతస్యావృ
ప్రసంగాత్ (యస్తాన్నాణీయో న జ్యాయోస్తి కశ్చిదితి) అశోరణీయాన్నహతో
మహియానితి భావః. అణీయస్త్యం సూక్ష్మత్వం వ్యాపిత్వమితి యావత్ జ్యాయస్త్యం
సర్వేశ్వరత్వం సర్వవ్యాపిత్యాశ్చ సర్వేశ్వరత్వాదన్యైవ ఏతద్వ్యతిరిక్తస్య కస్యావ్యణీయ
స్త్యం జ్యాయస్త్యం చ నాస్తీత్యర్థ ఇతి వేదార్థసంగ్రహే వ్యాఖ్యాతం కశ్చిది
లింగవ్యత్యయశ్చాందసః (పృక్షణవ స్తద్ధో దివి తిష్ఠత్యేకః) నస్తవ్యాభావాద్వృక్షవః
ప్రణతస్యభావస్య జగత్ప్రధానభూతః పరమపదే అస్త ఇత్యర్థః (నేదం పూర్ణం
పురుషేణ సర్వం) నియమనార్థమస్తాప్రవిష్టేన సర్వమిదం వ్యాప్తమిత్యర్థః. అశశ్చ
మృదాదిశరీరకస్య బ్రహ్మణః ఘటాదావపురూపాదానత్వసంభవాద్భూతయోనిత్వం నాను
పన్నమితి భావః.

రం—నను లోకే ఉపాదానస్య స్వభిన్ననిమిత్తకారణసాపేక్షత్వదర్శనాదే

* ఆయం మంత్రః కేఘచిత్కోఘేఘ న దృష్టః కైశ్చిదవ్యాకృతః తథాః
వ్యాసార్యైః అక్షరపురుషస్య యస్తాత్పరం నాపరమస్తీతి సమాధ్యధికనిషేధోచ్చ
క్రమావగత ఇత్యభిహితత్వాన్న ప్రక్షేపశంకార్హ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

షధయస్సమ్మనంతి, యథా సతః పురుషాత్కేశలోమాని
తథాక్షరాత్ సంభవతీహ విశ్వమ్.

2

శం—ప్రసిద్ధదృష్టాంతైః యథా లోకే ప్రసిద్ధ ఊర్జనాభిః లూతాక్షిటః కించిత్కార
ణాన్తరమనపేక్ష్య స్వయమేవ సృజతే స్వశరీరావ్యతిరిక్తా తంతూ బహిః ప్రసార
యతి పునస్తానేవ గృహ్లాతే చ గృహ్లాతి సావత్తభావమేవాపదయతి యథా చ పృథి
వ్యామోషధయః ప్రీహ్యదిస్థావరాంతాః సావత్తావ్యతిరిక్తా ఏవ ప్రభవంతి యథా చ
సతః విద్యమానాత్ జీవతః పురుషాత్కేశలోమాని కేశాశ్చ లోమాని చ సంభవంతి విల
క్షణాని యతైతద్దృష్టాంతైః తథా విలక్షణం సలక్షణం చ నిమిత్తాంతరానపేక్షాద్యధోక్త
లక్షణాదక్షరాత్సంభవతి సముత్పద్యతే ఇహ సంసారమణ్డలే విశ్వం సమస్తం జగత్
అనేకదృష్టాంతోపాదానస్తు సుఖార్థప్రబోధసార్థమ్.

2

ఆ—కాంతికత్వము క్తమూర్ణనాభిదృష్టాంతేన బ్రహ్మ జగతో నోపాదానం తదభిన్న
త్వాత్సర్వరూపస్యేతత్సమనాన్తరస్యానై కాంతికత్వమాహ (యథా చ పృథివ్యామితి)
జగన్న బ్రహ్మోపాదానకం తద్విలక్షణత్వాత్ యద్యద్విలక్షణం తత్తదుపాదానకం న
భవతి యథా ఘటో న తంతూపాదానకఇత్యస్య వ్యభిచారమాహ (యథాచ సత ఇతి)
ఏకస్మిన్నపి దృష్టాంతేనుమానానామనై కాంతికత్వం యోజయితుం శక్యమితి శంక
మానం ప్రత్యాహ (అనేకదృష్టాంతేతి.)

2

రం—విజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమనుపపన్నం కించ ఏకస్య బ్రహ్మణః పరస్పరవిలక్షణానస్త
ప్రపంచోపాదానత్వమపి న సంభవతి కించ ఘటాద్యుత్పత్తే ఉపాదానభూతమృత్పిండా
దిషు పూర్వావస్థోపమద్ధో దృశ్యతే ప్రాకారోపాదానభూతాస్సిష్టకాను చతురశ్రత్వాది
లక్షణపూర్వాకారతిరోధానం దృశ్యతే అక్షరశబ్దితస్య నిర్వికారస్య బ్రహ్మణః పూర్వా
కారోపమర్దతిరోధానయోరసంభవేన ఉపాదానత్వం న సంభవతీత్యాశంక్యాహ
(యథోర్జనాభిస్సృజతే గృహ్లాతే చేతి) 'యథోర్జనాభిర్నృదయాదూర్జాం సస్తత్య
వక్త్రతః తయా విహృత్య భూయస్తాం గ్రసత్యేవం జనార్దన' ఇత్యుక్తరీత్యా యథా
లూతాఖ్యక్షిటవిశేషస్య సావత్తస్థితతంతునిస్సారణతత్ప్రవేశనయోర్నిరపేక్షకర్తృత్వం
(యథా పృథివ్యామోషధయస్సంభవంతీతి) యథా ఏకస్యా ఏవ పృథివ్యాః పూర్వావ
స్థోపమర్దతిరోధానాభావేపి విలక్షణానంతోపధ్యుపాదానత్వం (యథా సతః పురుషా
త్కేశలోమానితి) యథా జీవతః పురుషస్యాచేతనకేశలోమాద్యుపాదానత్వం (తథా
క్షరాత్సంభవతీహ విశ్వం) ఏవమేవ నిమిత్తాన్తరనిరపేక్షాత్ ఉపాదేయవిలక్షణాన్నిర్వి
కారాత్సరమాత్తనః పరస్పరవిలక్షణం చేతనాచేతనాత్తకం నిఖిలం జగత్సంభవతీ
త్యర్థః.

2

తపసా చీయతే బ్రహ్మ తతోఽన్నమభిజాయతే,

శం—యద్బ్రహ్మణ ఉత్పద్యమానం విశ్వం తదనేన క్రమేణోత్పద్యతే న యుగపద్మదరముష్టిప్రక్షేపవతి క్రమనియమవివక్షార్థోయం మస్త్ర ఆరభ్యతే తపసా జ్ఞానేన ఉత్పత్తివిధిజ్ఞతయా భూతయోగ్యతరం బ్రహ్మ చీయతే ఉపచీయతే ఉత్పి పాదయుషదిదం జగదంకురమివ బీజముచ్ఛానతాం గచ్ఛతి పుత్రమివ పితా హర్షేణ వీపం సర్వజ్ఞతయా సృష్టిస్థితిసంహారశక్తివిజ్ఞానపత్రయోపచితాత్తతో బ్రహ్మణోఽన్నం అద్యతే భుజ్యత ఇత్యన్నం అవ్యాకృతం సాధారణం సంసారిణాం వ్యాచిక్షీర్ణ తావస్థా రూపేణాభిజాయతే ఉత్పద్యతే తతశ్చావ్యాకృతాద్వ్యాచిక్షీర్ణ తావస్థాతోఽన్నా త్పాణిః హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మణో జ్ఞానక్రియాశక్త్యధిష్ఠితజగత్సాధారణోఽవిద్యా కామకర్మ భూతసముదాయబీజాంకురో జగదాత్మా అభిజాయత ఇత్యనుషంగః. తస్మాచ్ఛ స్రాణాన్ననః మనఃఆఖ్యం సంకల్పవికల్పసంశయనిర్ణయాద్యాత్మకమభిజాయతే తతోపి సంకల్పాద్యాత్మకాన్ననసస్పృశ్యం సత్యాఖ్యమాకాశాదిభూతపంచకమభిజాయతే తస్మా

ఆ—ఈశ్వరత్వోపాధిభూతం మాయాతత్త్వం మహాభూతాదిరూపేణ సర్వ జీవైరుపలభ్యత ఇతి (సర్వ)సాధారణ్యేపి కథం జాయతే అనాదిసిద్ధత్వాదిత్యా శంక్యాహ (వ్యాచిక్షీర్ణ తేలి) కర్తృపూర్వసమవాయిభూతమాత్మమవ్యాకృతమితి కేచిత్ తన్న తస్య ప్రతిజీవం భిన్నత్వాదీశ్వరత్వోపాధిత్వాసంభవాత్ సామాన్యరూపేణ సంభవేషి పృథివ్యాదిసామాన్యానాం బహుత్వాత్ ప్రకృతావేకత్వశ్రుతివ్యాకోపా పాతాత్ జాడ్యమహామాయారూపేణైవ సంభవేషి న కర్తృపూర్వసమవాయిత్వం తస్యా కారకత్వాద్బుద్ధ్యాదీనామేవ కారకత్వాభిధానాత్ కారకావయవేష్వేవ క్రియా సమవాయాభ్యుపగమాత్ కించన కార్యస్య స్వకారణప్రకృతిత్వం దృష్టమితి భూత సూక్ష్మస్య (స్యా)పంచీకృత భూతపంచకప్రకృతిత్వం న స్యాత్ తస్మాన్మహాభూతసర్గాది సంస్కారాన్నదం గుణత్రయసామ్యం మాయాతత్త్వమవ్యాకృతాదిశబ్దవాచ్యమిహా భ్యుపగస్తవ్యం పూర్వస్త్రిన్గ్రామే హిరణ్యగర్భత్వప్రాప్తినిమిత్తం ప్రకృప్తం జ్ఞానం కర్మ చ యేనానుష్ఠితం తదచగ్రహాయ మాయోపాధికం బ్రహ్మహిరణ్యగర్భావస్థాకారేణ వివ

రం—బ్రహ్మణో విశ్వోన్నతిప్రకారఉచ్యతే (తపసా చీయతే) బ్రహ్మేతి తపసా జ్ఞానేన 'యస్యజ్ఞానమయం తప' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ చీయతే ఉపచీయతే బహు స్యామితి సంకల్పరూపేణ జ్ఞానేన బ్రహ్మ సృష్ట్యున్మయం భవతీత్యర్థః. (తతో న్నమభిజాయతే అద్యతేఽత్తి చ భూతాసీతి భోగ్యభోక్తృరూపచేతనాచేతనసంఘాత లక్షణమవ్యాకృతం పరస్పాద్బ్రహ్మణో జాయత ఇత్యర్థః. (అన్నాత్పాణి)ణో మన

అన్నాత్పాణో మనస్తత్వం లోకాః కర్తసు చామృతమ్. ౮
యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తపః,

శం—తృత్యాఖ్యాన్యూతపంచకాండక్రమేణ సప్తలోకా భూరాదయః తేషా మను
ష్యాదిప్రాణిపక్షాశ్రమక్రమేణ కర్తాణి కర్తసు చ నిమిత్తభూతేష్వమృతం కర్తృజం ఫలం
యావత్కర్తాణి కల్పకోటిశతైరసి న వినశ్యంతి తావత్ఫలం న వినశ్యతీత్యమృతమ్. ౮

శం—ఉక్తమేవార్థముపజిహీదుర్నంత్రో వక్ష్యమాణార్థమాహ యః ఉక్త
లక్షణోఽక్షరాఖ్యస్సర్వజ్ఞః సామాన్యేన సర్వం జానాతీతి సర్వజ్ఞః విశేషేణ సర్వం

ఆ—ర్తతే స చ జీవత్తదవస్థాభిమానీ హిరణ్యగర్భ ఉచ్యత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (బ్రహ్మణ
ఇతి) జ్ఞానశక్తిభిః క్రియాశక్తిభిశ్చాధిస్థితం విశిష్టం జగద్వ్యప్తిరూపం తస్య సాధారణః
సమష్టిరూపః సూత్రసంజ్ఞక ఇత్యర్థః మనఃప్రభుమితి సమష్టిరూపం వివక్షితం వ్యప్తిరూప
(స్య)లోకస్సప్తైరుత్తరకాలత్వాత్. ౮

ఆ—(ఉక్తమేవేతి) వక్ష్యమాణస్వావిద్యావివరణప్రకరణస్వారంభార్థముక్తః
పరవిద్యాసూత్రార్థోపసంహార ఇత్యర్థః. (సామాన్యేనేతి) సమష్టిరూపేణ మాయా
ఖేనోపాధినేత్యర్థః. (విశేషేణేతి) వ్యప్తిరూపేణావిద్యాఖేనోపాధినానంతజీవభావ

రం—ఇత్యాది) తస్మాత్సమష్టిరూపచిదచిత్సంఘాతాత్త కాదన్నశబ్దితాదవ్యాకృతాన్తు
ఖ్యః ప్రాణః అన్తః కరణం సత్యశబ్దితాః భోక్తృవర్గాన్సృష్టాదయో లోకాః కర్తసు
ఆయత్తమమృతం చ ఆమృతత్వసాధనం కర్తేతి యావత్ అభ వా కర్తస్వితి నిర్ధారణే
సప్తమి. కర్తమభ్యే మోక్షార్థం కర్తేత్యర్థః. ఏతత్సర్వమభిజాయత ఇతి పూర్వేణా
న్వయః ఏతత్సర్వం భావ్యశుతప్రకాశికయోస్సృష్టమ్. ౮

రం—పూర్వమంత్రోక్తతపశ్శబ్దం విపృణ్వక్ భూతయోనిభూతస్య బ్రహ్మణ
స్సృష్ట్యుపకరణసార్వజ్ఞ్యం దర్శయతి (యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి) సర్వజ్ఞః సర్వవిషయ
జ్ఞానవాక్ సర్వవిత్ తద్వస్తుగతసర్వప్రకారజ్ఞానవాక్ స్వరూపతః ప్రకారతశ్చ
సర్వవిషయజ్ఞానవత్త్వమస్తిన్నంత్రే భూతయోనేవీధేయం అప్రాప్తత్వాత్ యస్య
జ్ఞానమయం తప ఇత్యనేనాంశేన పూర్వోక్తతపశ్శబ్దవివరణం యస్య బ్రహ్మణస్సంకల్ప
రూపజ్ఞానవృతిరేకేణ జగత్సృష్ట్యుపయుక్తం కర్తానరం నాస్తీత్యర్థః. తతోన్నమభి
జాయత ఇత్యాదికమనువదతి (తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయతే ఇతి)
తస్మాత్ సంకల్పేన సృష్ట్యున్మూద్భుత్ప్రాణః తతోన్నమభిజాయత ఇత్యత్ర అన్నశబ్ద
నిర్దిష్టమేతదవ్యాకృతాఖ్యం బ్రహ్మసాక్షాత్త్వద్వారా నామరూపవత్ 'అద్యతేఽత్తి చ
భూతాసీ'తి అన్నశబ్దనిర్దిష్టభోగ్యభోక్తృరూపం చ జాయతఇత్యర్థః. యద్యవ్యస్తిన్నంత్రే

తస్మాదేతద్భ్రష్టా నామరూపమన్నం చ జాయతే.

ఇతి ప్రథమముండకే ప్రథమః ఖండః.

శం—పేత్తీతి సర్వవిత్ యస్య జ్ఞానమయం జ్ఞానవికారమేవ సార్వజ్ఞ్యలక్షణం తప నాయాసలక్షణం తస్మాత్ యథోక్తాత్సర్వజ్ఞాత్ ఏతత్ ఉక్తం కార్యలక్షణం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భఖ్యం జాయతే కిం చ నామ ఆసౌ దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇత్యాదీ లక్షణం. రూపం ఇదం శుక్లం నీలమిత్యాది అన్నం చ వ్రీహీయవాదిలక్షణం జాయతే పూర్వమంత్రోక్తక్రమేణోక్తవిరోధో ద్రష్టవ్యః.

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముండక ప్రథమఖండభాష్యమ్.

ఆ—మావన్నస్య ఏవ సర్వం సోఽపాదీంస్తత్సంస్పృష్టం చ వేత్తీత్యధిదైవమధ్యాత్మం చ తత్త్వాభేదమన్తితః స్రష్టృత్వం ప్రజాపతీనాం తపసా ప్రసిద్ధం తద్వద్భ్రష్టాణాః స్రష్టృత్వే తపోఽనుష్ఠానం వక్తవ్యం తత్సంసారిత్వం ప్రసజ్యేతేత్యాశంక్యానాం (యస్య జ్ఞానమయమితి) సత్త్వప్రధానమాయాజ్ఞానాభ్యాం వికారః తదుపాధికః జ్ఞానవికారం సృజ్యమాన సర్వపదార్థాభిజ్ఞత్వలక్షణం తపః న తు క్లేశరూపం ప్రజాపతీ నామిచేత్యర్థః.

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమముండక ప్రథమఖండభాష్యటీకా.

రం—సర్వజ్ఞత్వాద్యనువాదేన బ్రహ్మశబ్దితావ్యక్తాది హేతుత్వం విధీయత ఇతి ప్రతి భాతి తథాపి తస్య పూర్వమస్త్రీప్రాప్త్యేన విధేయత్వాసంభవాదస్తాప్తస్య సర్వజ్ఞత్వ న్యైవ విధేయత్వమితి ద్రష్టవ్యం. నను సర్వజ్ఞసర్వవిచ్ఛిన్నబయోరపానదుక్తాయ సర్వజ్ఞ శబ్దస్య రూఢిరభ్యుపగస్తవ్యా 'కృతానారేతాస్సర్వజ్ఞ' ఇతి నిఘంటుపాతేన సర్వజ్ఞశబ్దస్యో మావతో రూఢత్వాత్ తస్మాత్సర్వవిదో దేవతాస్తరాన్నిమిత్తభూతాత్ 'తపసా చీయతే బ్రహ్మ' ఇతి పూర్వమస్త్రీనిర్దిష్టమపాదానం బ్రహ్మదేవ భవితుమర్హతి తస్మాదేత ద్భ్రష్టా నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతి చోపాదానభూతాద్భ్రష్టాణో నిమిత్త భూతేశ్వరస్య భేద ఏవ ప్రతీయత ఇతి చేన్న యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి తపసోపచీయమానతయా పూర్వమంత్రనిర్దిష్టస్యాక్షరబ్రహ్మణ ఏవ సర్వజ్ఞత్వ సర్వవిత్త్వయోః ప్రతీత్యా తయోర్భేదాసంభవాత్ నిమిత్తోపాదాన భేదవివక్షాయా మేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాసంభవేన కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రశ్నప్రతిపచనత్వాసంభవేన ప్రతిపిపాదయిషిత ప్రధానార్థవిరోధప్రసంగాదిత్యలమతి ప్రసంగేన.

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముండక ప్రథమఖండభాష్యమ్.

అ థ ముం డ కో ప ని ష ది

ప్రథమముండకో ద్వితీయః ఖండః.

తదేతత్సత్యం మంత్రేషు కర్తాణి కవయో యాన్యపశ్యం
స్తాని త్రేతాయాం బహుథా సస్తతాని తాన్యాచరథ

శం—సాంగా వేదా అపరా విద్యోక్తా ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాదినా
మత్తదస్త్రే శ్శ్రమిత్యాదినా నామరూపమన్నం చ జాయత ఇత్యంతేన గ్రంథేనోక్త
మక్షణమక్షరం యయా విద్యయాఽధిగమ్యతే ఇతి పరావిద్యా సవిశేషణోక్తా అతః
పరమనయోర్విద్యయోర్విషయా వివేక్తవ్యో సంసారమోక్షావిత్కృత్తరో గ్రంథ ఆరభ్యతే
తత్రాపరవిద్యావిషయః కర్తాది సాధనక్రియా ఫలభేదరూపః సంసారోఽనాదిరసంతో
మఃఖస్వరూపత్వాద్ధాతవ్యః ప్రత్యేకం శరీరిభిః సామస్త్రేయ నదీస్త్రోతోపదవిచ్ఛేదరూప
ఽమృంధః తదపశమలక్షణో మోక్షః పరవిద్యావిషయోఽనాద్యనంతోఽజరోఽమృతో
ఽబయః శుద్ధః ప్రసన్నః స్వాత్మప్రతిష్ఠాలక్షణః పరమానందోఽద్వయ ఇతి పూర్వం
తావదపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనార్థమరమ్యః తద్దర్శనే హి తన్ని ర్వేదోపపత్తేః
తథా చ వక్ష్యతి 'పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మచితాని'త్యాదినా న హ్యప్రదర్శిత (తే)

ఆ—అనాదిః ఉపాదానరూపేణ అనంతః బ్రహ్మజ్ఞానాత్మగస్తానమృతాల్
ప్రత్యేకం శరీరిభిర్వాతవ్యో దుఃఖరూపత్వాదిత్యనేన యదామలకేజీవనాదినః ఏకం
చైతన్యమేకయైవావిద్యయా బద్ధం సంసరతి తదేవ కదాచిన్నచ్యతే నాస్తదాదీనాం బద్ధ
మోక్షో స్త ఇతి తదపాస్తం భవతి శు్రితిబహిష్కృతత్వాల్ సుఖమైషి క్రియాకారక
ఫలభేదస్య ప్రహేణం భవతి బుద్ధిపూర్వకప్రహేణస్య తతో విశేషమాహ (సామస్త్రే
నేతి) స్వోపాధ్యవిద్యాకార్యస్యావిద్యాప్రహేణేనాత్మనికప్రహేణం విద్యాఫలమిత్యర్థః
అమరః అపశ్యయరహితః అమృతః నాశరహితఇత్యర్థః అపరవిద్యాయా పరవిద్యా

రం—(తదేతత్సత్యమితి) సత్యం నిత్యం ఉత్పత్తివినాశాదిషడ్భావవికార
శూన్యమిత్యర్థః (మంత్రేషు కర్తాణి కవయో యాన్యపశ్యన్నితి) కవయః అతీంద్రియార్థ
సాక్షాత్పారసమర్థా వేదేషు యాన్యన్నిహోత్రాదికర్తాణి దృష్టవంతః తాని త్రేతాయాం
గార్హపత్యాదివైతానికాన్నిషు యావజ్జీవం కర్తవ్యతయా అధికారిమస్త్రఫలభేదేన

నియతం సత్యకామా ఏష వః పంథాస్సుకృతస్య లోకే. ౧

యదా లేలాయతే హ్యర్చిస్సమిధ్దే హవ్యవాహనే,

శం—పరీక్షోపపద్యత ఇతి తత్ప్రదర్శయన్నాహ తదేతత్సత్యం ఆవితథం కిం తత్ మం
త్రేషు ఋగ్వేదాద్యాభ్యేషు కర్తాణి అగ్నిహోత్రాదీని మస్త్రేరేవ ప్రకాశితాని కవయః
మేధావినో వసిష్ఠాదయో యాన్యపశ్యన్ దృష్టవంతః యత్తదేతత్సత్యం ఏకాన్తపురు
షార్థసాధనత్వాత్ తాని చ వేదవిహితాని ఋషిదృష్టాని కర్తాణి త్రేతాయాం త్రయా
సంయోగలక్షణాయాం మాత్రాధ్వర్యవౌద్ధాత్ప్రకారాయామధికరణభూతాయాం
బహుధా బహుప్రకారం సంతతాని ప్రవృత్తాని కర్తృభిః క్రియమాణాని త్రేతా
యాం వా యుగే ప్రాయశః ప్రవృత్తాని అతో యూయం తాన్యాచరథ నిర్వర్త
యథ నియతం నిత్యం సత్యకామాః యథాభూతకర్తృఫలకామాస్సంతః ఏష వః
యుష్మాకం యథా పంథాః మార్గః సుకృతస్య స్వయం నిర్వర్తితస్య కర్తృణో లోకే ఫలే
నిమిత్తే లోక్యతే దృశ్యతే భుజ్యత ఇతి కర్తృఫలం లోక ఉచ్యతే తదర్థం తత్త్వాప్తయే
ఏషమార్గ ఇత్యర్థః యాని యాన్యన్నిహోత్రాదీని త్రయ్యాం విహితాని కర్తాణి
తాన్యేషపథాః ఆవశ్యఫలప్రాప్తిసాధనమిత్యర్థః. ౧

శం—తత్ప్రాగ్నిహోత్రమేన తావత్ప్రథమం (ప్రదర్శ్యతే) ప్రదర్శనార్థ

ఆ—యాశ్చ విషయా ప్రదర్శ్య భూర్వమపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనే శ్రుతేరభి
ప్రాయమాహ (భూర్వంతావదితి) యదిష్టసాధనతయాఽనిష్టసాధనతయా వా వేదేన
బోధ్యతే కర్తృ తస్యాఽసతి ప్రతిబంధే తత్సాధనత్వాఽవ్యభిచారస్సత్యత్వం న స్వరూ
పాబాధ్యత్వం వైవాహ్యే ఇత్యాదినా నిష్ఠితత్వాత్ స్వరూపబాధ్యతేషి చార్థక్రి
యాసామర్థ్యం స్వప్న కామిన్యామివ ఘటత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (తదేతత్సత్యమితి) ఋగ్వేద
విహితః పదార్థో మాత్రం యజుర్వేదవిహితఆధ్వర్యవం సామవేదవిహితఽఽద్ధాత్రం
తద్రూపాయాం త్రేతాయామిత్యర్థః సత్యకామాః మోక్షకామా ఇతి సముచ్చయాభి
ప్రాయేణ వ్యాఖ్యానమయుక్తం ఏష వః పథాస్సుకృతస్య లోక ఇతి స్వర్గలోకఫల
సాధనత్వవిషయవాక్యశేషవిరోధాదితి. ౧

ఆ—ఆహవనియస్య దక్షిణోక్షరపార్శ్వయోరాజ్యభాగా విజ్యేతే అగ్నేయే

రం—బహుధా విహితాని సత్యకామాః స్వతస్సత్యం పరంబ్రహ్మైవ కామయమానాః
ఫలాభిసంధిరహితాస్సంత ఇత్యర్థః తాని నియతం బ్రహ్మవిద్యాంగతయా ఆచరథ సుకృ
తస్య స్వసుష్టితస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్య లోకే ఫలే మోక్షే సాధ్యే ఏష వః పంథా ఇత్యర్థః. ౧

రం—ఏవం బ్రహ్మవిద్యాంగతయా ఫలాభిసంధిరహితకర్తానుష్ఠానం విధాయ

తదాజ్యభాగావస్తరేణామలతీః ప్రతిపాదయేచ్ఛద్ధయా
మలతమ్.

౨

యస్యాగ్నిహోత్రమదర్శమపార్థమాసమచాతుర్తాస్య

శం—ముచ్యతే సర్వకర్తాం ప్రాశమ్యత్ కథం యదైవేంధనైరభ్యాహితైః సమ్యగిద్ధే
సమిద్ధే వ్యవహాసే లేలాయతే చలతి అర్చిః తదా తస్మిన్నాగ్రే లేలాయమానే చల
త్యర్చిషి ఆజ్యభాగా ఆజ్యభాగయోః అస్తరేణ మధ్యే ఆవాపస్థానే ఆమలతీః ప్రతి
పాదయేత్ ప్రక్షిపేద్దేవతాముద్దిశ్య అనేకాహః ప్రయోగాపేక్షయా ఆమలతీరితి
బహువచనం ఏష సమ్యగామలప్రక్షేపాదిలక్షణకర్తవ్యో లోకప్రాప్తయే పంథాః
శ్రద్ధయా హుతం తస్య చ సమ్యక్చరణం దుష్కరం విపత్తయస్తస్వనేకా భవంతి. ౨

శం—కథం యస్య అగ్నిహోత్రిణోఽగ్నిహోత్రమదర్శం దర్శాభ్యేన
కర్తా వర్షితం అగ్నిహోత్రిణోఽవశ్యకర్తవ్యత్వాద్దర్శస్య అగ్నిహోత్రసమృద్ధి అగ్ని
హోత్రవిశేషణమివ భవతి తదక్రియమాణమిత్యేతత్ తథాఽపార్థమాసమిత్యాదివ్య
వ్యగ్నిహోత్రవిశేషణత్వం ద్రష్టవ్యం అగ్నిహోత్రాంగత్వస్యావిశిష్టత్వాత్ ఆపార్థ

అ—స్వాహాసోమాయ స్వాహేతి దర్శపూర్ణమానే తయార్హభ్యేఽనేయే యాగా అనుష్ఠీ
యంతే తన్నధ్యమావాపస్థానముచ్యతే అగ్నిహోత్రామలతోర్విద్విత్వం ప్రసిద్ధం సూర్యా
యస్వాహా ప్రజాపతయే స్వాహేతి ప్రాతః అగ్నేయే స్వాహా ప్రజాపతయే స్వాహేతి
సాయం తత్కథమగ్నిహోత్రం ప్రకమ్యమలతీరితి బహువచనం తత్రాహ (అనేకా
హరితి) అనేకేష్వహస్సు ప్రయోగాః అనుష్ఠానాని తదపేక్షయేత్యర్థః. ౨

అ—దర్శపూర్ణమాసస్యాగ్నిహోత్రాంగత్వే ప్రమాణాభావాత్కథం తదకరణ
మగ్నిహోత్రస్య విపత్తిరిత్యాశంక్య యావజ్జీవచోదనావశాదగ్నిహోత్రిణోఽవశ్యకర్త
వ్యత్వాత్తదకరణం భవేద్విపత్తిరిత్యభిప్రేత్య విశేషణమిత్యుక్తం శరదాదిషు నూతనా

రం—ఫలాభిసంధిపూర్వకస్య తు కర్తవ్యః అయథావదనుష్ఠితస్య న ప్రతిపదోక్తఫలజన
కత్వం ప్రత్యుత ప్రత్యవాయజనకత్వమేవ యథావదనుష్ఠితస్యాపి తస్య సత్యోగాకపర్యస్త
ఫలకత్వమేవేత్యాహ (యదా లేలాయతే హ్యర్చిరిత్యాదినా) యదా సమిద్ధే ఇంధనాది
భిద్దిపీలేఽగ్నా యస్మిన్నాగ్రే జ్వాలా చలతి తదా తస్మిన్నాగ్రే ఆజ్యభాగయార్హభ్యే
ఆమలతీః ప్రక్షిపేచ్ఛద్ధయా తత్పుహుతం భవేదిత్యర్థః. ౨

రం—(యస్యాగ్నిహోత్రమితి) దర్శాభ్యుపూర్ణమాసాభ్యేష్టస్యనుష్ఠానే అన్న
స్వీకారార్థం శరత్కాలకర్తవ్యాగ్రయణాభ్యేష్టవిశేషానుష్ఠానే అతిథిసత్కారాపాసన
హోమవైశ్వదేహానుష్ఠానే శ్రద్ధావైధుర్యే యథాశాస్త్రమనుష్ఠానేచానుష్ఠితమప్యగ్ని

మనాగ్రయణమతిధివర్జితం చ, అహుతమవై శ్వదేవమవిధి
నా హుతమాసప్తమాంస్తస్య లోకా హినస్తి.

కాళీ కరాళీ చ మనోజవా చ సులోహితా యా చ

శం—మాసం పౌర్ణమాసకర్తవ్యతం అచాతుర్దాశ్యం చాతుర్దాశ్యకర్తవ్యతం అనా
యణం ఆగ్రయణం శరదాదికర్తవ్యం తచ్చ సక్రియతే యస్య తథాఽతిథివర్జితం
అతిథిపూజనం చాహస్యహస్యక్రియమాణం యస్య స్వయం సమ్యగగ్నిహోత్రీకా
హుతం అదర్శాదిపదవైశ్వదేవం వైశ్వదేవకర్తవ్యతం హూయమానమప్యవిధినా హు
నయథా హుతమిత్యేతత్ ఏవం దుస్సంపాదితమగ్నిహోత్రీద్యుపలక్ష్మితంకర్త కం క
తీతి ఉచ్యతే ఆసప్తమాన్ సప్తమసహితాంస్తస్య కర్తుర్లోకా హినస్తీవ ఆయాసమ్
ఫలత్వాత్ సమ్యక్క్రియమాణేషు హి కర్తసు కర్తవ్యణామరూపేణ భూరాదయః
త్యాంతాః సప్తలోకాః ఫలం ప్రాప్యన్తే తే లోకా ఏవం భూతేనాగ్నిహోత్రాదికర్త
అప్రాప్యత్వాద్ధింస్యన్త ఇవ ఆయాసమాత్రం త్వవ్యభిచారిత్వతో హినస్తీత్యుచ్యతే సి
దానాద్యనుగ్రహేణ వా సమృద్ధ్యమానాః పితృపితౄణామప్రసితామహాః పుత్రపౌ
త్రపౌత్రాః స్వాత్మోపకారాః సప్తలోకా ఉక్తప్రకారేణాగ్నిహోత్రాదినా న భవం
తి హింస్యన్త ఇత్యుచ్యతే.

శం—కాళీ కరాళీ చ మనోజవా చ సులోహితా యా చ సుధూమ్రవర్ణ

ఆ—న్నేన కర్తవ్యమాగ్రయణం కర్త అదర్శాదిపదవైశ్వదేవమితి విశేషణం వైశ్వదే
స్యాగ్నిహోత్రీగ్నేష్వపశ్యకర్తవ్యత్వాదిత్యర్థః. సింహాదకదానేన పిత్రాదీనా
త్రయూణాముపకరోతి యజమానః పుత్రాదీనాం చ త్రయూణాం గ్రాసాదిదానే
తతో మధ్యవర్తినా యజమానేన సంబద్ధ్యమానాః పూర్వే త్రయ ఉత్తరే చ త్రయే
గృహ్యన్త ఇత్యాహ—(పిణ్డదానాదీతి.)

రం—హోత్రాదికర్త తస్య సుకృతఫలం సర్వం సప్తపూరుషవర్సంతం నాశయతీత్యర్థ
యద్యప్యగ్నిహోత్రస్య న దర్శపూర్ణమాసాదికమంగం లేషాం పృథక్ఫలసత్త్వా
తథాపి నిత్యమైమిత్రికం సకలం కర్త అనుష్ఠేయమిత్యత్ర తాత్పర్యం అతఏవ భగవతే
భాష్యకృతా శ్రుతిస్మృతిచోదితేషు కర్తసు ఏకతరకర్తవైధుర్యేఽపి ఇతరేషామను
తానామపి నిష్ఫలత్వం ఆయథానుష్ఠితస్య ఆననుష్ఠితసమత్వం చాభిధాయేతి మంత్రార్థ
వివృతః.

రం—(కాళీ కరాళీ చేతి) దేవీత్యేతద్విశ్వరూప్యా విశేషణం ఇతి లేలార

సుధూమ్రవర్ణా, స్ఫులిగ్జీవీ విశ్వ (రుచీ) రూపీ చ దేవీ
లేలాయమానా ఇతి సప్తజిహ్వః. ౪

ఏతేషు యశ్చరతే భ్రాజమానేషు యథాకాలం చాహు
తయో హ్యోదదాయక్, తం నయన్త్యేతాస్సూర్యస్య
రశ్మయో యత్ర దేవానాం పతిరేకోఽధివాసః. ౫

ఏహ్యేహీతి తమాహుతయస్సవర్చసః సూర్యస్య రశ్మి
భిర్యజమానం వహన్తి, ప్రియాం వాచమభివదన్త్యోఽర్చ

శం—స్ఫులింగీనీ విశ్వరూపీ చ దేవీ లేలాయమానా దహనస్య జిహ్వః అగ్నేర్హవి
రాహుతిగ్రసనార్థా ఏతాస్సప్తజిహ్వః. ౪

శం—ఏతేషు అగ్నిజిహ్వభేదేషు యః అగ్నిహోత్రీ చరతే కర్తాచరత్యగ్ని
హోత్రాది భ్రాజమానేషు దీప్యమానేషు యథాకాలం చ యస్య కర్తృణో యః కాలః
తత్కాలం యథాకాలం యజమానమాదదాయక్ అదదానా ఆహుతయో యజమా
నేన నిర్వర్తితాః తం నయన్తి ప్రాపయన్త్యేతాః ఆహుతయః యా ఇమా అనేన నిర్వ
ర్తితాః సూర్యస్య రశ్మయో భూత్వా రశ్మిద్వారైరిత్యర్థః. యత్ర యస్మిక్ స్వగ్నే
దేవానాం పతిః ఇన్ద్రోః ఏకః సర్వాసుపర్యధివసతీత్యధివాసః. ౫

శం—కథం సూర్యస్య రశ్మిభిర్యజమానం వహంతీతి ఉచ్యతే ఏహ్యేహీత్యా
హ్వయన్త్యః సువర్చసః దీప్తిమత్యః కిం చ ప్రియాం ఇష్టాం వాచం స్తుత్యాదిలక్షణా
మభివదన్త్యః ఉచ్చారయన్త్యః అర్చయన్త్యః పూజయన్త్యశ్చ ఏష పః యష్టాకం

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి. ౪-౫

రం—మానాస్సప్తజిహ్వ ఇత్యన్వయః. ౪

రం—(ఏతేషు యశ్చరతే ఇతి) ఏతేషు దీప్యమానేషు అగ్నిజిహ్వభేదేషు
విహితకాలానతిలంఘనేన హోమద్రవ్యం గృహీత్వా యోగ్నిహోత్రాదికర్తాచరతి
అధివసతీత్యధివాసః యస్మిక్ సత్యలోకే దేవానాం పతిరసమానో హిరణ్యగర్భ
ఆస్తే తత్ర తా ఆహుతయస్సూర్యస్య రశ్మయో భూత్వా తం యజమానం ప్రాపయంతీ
త్యర్థః. ౫

రం—(ఏహ్యేహీతీతి) సూర్యస్య రశ్మిసంపుక్తాః అత ఏవ సువర్చసః
ఆహుతయస్తం యజమానమర్చయన్త్యః సుకృతసాధ్యః పావన ఏష చతుర్ముఖలోకో
భవదీయః భవత్స్వామిక ఇతి ప్రియాం వాచం వదన్త్యః ఏహ్యేహీత్యాహ్వయన్త్యః

యన్త్య ఏష వః పుణ్యస్సుకృతో బ్రహ్మలోకః.
 ప్లవా హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్తమ
 వరం యేషు కర్తృ ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభిసంధన్తి మూఢా
 జరామృత్యుం తే పునరేవాపి యన్తి.

శం—పుణ్యస్సుకృతః యథా బ్రహ్మలోకః ఫలరూపః ఏవం ప్రియాం వాచమభివదంతే
 వహంతీత్యర్థః బ్రహ్మలోకః స్వర్గః ప్రకరణాత్.

శం—ఏతచ్చ జ్ఞానరహితం కర్తృతావత్ఫలమవిద్యాకామకర్తృకార్యం అతి
 ఽసారం దుఃఖమూలమితి నిన్ద్యతే ప్లవాః వినాశిన ఇత్యర్థః హి యస్తాదేతే అదృఢా
 ఆస్థిరాః యజ్ఞరూపాః యజ్ఞస్య రూపాణి యజ్ఞరూపాః యజ్ఞనిర్వర్తకాః అష్టాద
 అష్టాదశసంఖ్యాకాః షోడశర్షిజః పత్నీ యగమానశ్చేత్యష్టాదశ ఏతదాశ్రయతయ
 ఉక్తం కథితం కాస్త్రేణ యేషు అష్టాదశస్వవరం కేవలం జ్ఞాన వర్జితం కర్తృ అతస్తేషా
 మవరకర్తృశ్రయాణామష్టాదశానామవృథతయా ప్లవత్వాత్ప్రవతే సహ ఫలేన తత్క
 ధ్యం కర్తృ కుండవినాశాదీన తీరదధ్యాదీనాం తత్థానాం నాశః యత ఏవం ఏ
 త్కర్తృ శ్రేయశ్శ్రేయఃకరణమితి యేఽభిసంధన్తి అభిహృష్యన్త్యవివేకినో మూఢా
 అతస్తే జరాం మృత్యుం చ జరామృత్యుం కించిత్కాలం స్వర్గే స్థిత్యా పునరేవా
 యంతి భూయోపి గచ్ఛంతి.

ఆ—ఆహుతయో యజమానం వహంతీతి సమ్మన్యః.

ఆ—రూప్యతే నిరూప్యతే యదాశ్రయతయా యజ్ఞః తే యజ్ఞరూపాః.

రం—తం యజమానం బ్రహ్మలోకం ప్రాపయన్తి.

రం—ఏవం బ్రహ్మలోకపర్యవ్రతసాధకాన్యసి కర్తాణి త్పరిఫలతయా నింద్యం తే
 (ప్లవా హ్యేతే అదృఢా ఇత్యాదినా) షోడశ ఋత్విక్వత్ప్రయజమానరూపాష్టాదశ
 కర్తృత్వేనోక్తం అవరం ఫలాభిసంధిమత్తయా అశ్రేష్ఠం కర్తృ యేషు యజమానేషు
 వర్తతే ఏతే యజ్ఞరూపాః యజ్ఞప్రధానాః పురుషాః జీర్ణనౌకా ఇవ సంసారార్ణవ
 సంతరణానమర్థా ఇత్యర్థః. యదాస్య అష్టాదశస్మృత్యుక్తం స్వార్థం కర్తృ యేషు శ్రాత
 కర్తృసు తదధికారసంపాదకత్వేన అవరం అంగభూతం భవతి తాన్యసి శ్రాతాని
 యజ్ఞాత్మకాని కర్తాణి శోకాంబుధితరణే సాధనాని న భవంతీత్యర్థః (ఏతచ్ఛ్రేయో
 యేఽభిసంధన్తీతి) ఏతత్కర్తృ శ్రేయస్సాధనం మత్వా యే హృష్యంతి తే జరా
 మృత్యుం చ భూయోభూయో గచ్ఛంతి.

అవిద్యాయామస్తరే వర్తమానాః స్వయం ధీరాః పండితం మన్యమానాః, జంఘన్యమానాః పరియంతి మూఢా అంధేనైవ నీయమానా యథాంధాః.

౮

అవిద్యాయాం బహుధా వర్తమానా వయం కృతార్థా ఇత్యభిమన్యంతి బాలాః, యత్కర్మిణో న ప్రవేదయంతి రాగాత్తేనాతురాః క్షీణలోకాశ్చ్యవంతే

౯

శం—కిం చ అవిద్యాయామస్తరే మధ్యే వర్తమానాః అవివేకప్రాయాః స్వయం వయమేవ ధీరాః ధీమన్తః పండితాః విదితవేదితవ్యాశ్చేతి మన్యమానాః ఆత్మానం సంభావయన్తః తే చ జంఘన్యమానాః జరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతైర్హన్యమానాః భృశం పీడ్యమానాః పరియంతి విభ్రమంతి మూఢాః దర్శనవర్జితత్వాత్ అంధేనైవ అచక్షుష్కజైవ నీయమానాః ప్రదర్శ్యమానమార్గాః యథా లోకేఽంధాః అక్షిరహితాః గర్తకంటకాదౌ పతంతి తద్వత్.

౮

శం—కించ అవిద్యాయాం బహుధా బహుప్రకారం వర్తమానాః వయమేవ కృతార్థాః కృతప్రయోజనా ఇత్యేవమభిమన్యన్తి అభిమానం కుర్వంతి బాలాః అజ్ఞానినః యత్ యస్తాదేవం కర్మిణో న ప్రవేదయంతి తత్త్వం న జానన్తి రాగాత్ కర్మఫలరాగాభిభవనిమిత్తం తేన కారణేనాతురాః దుఃఖారూఢున్తః క్షీణలోకాః క్షీణకర్మఫలాః స్వర్గలోకాశ్చ్యవంతే.

౯

ఆ—(స్వయం వయమేవేతి) తత్త్వదర్శ్యపదేశానపేక్షతయా స్వమనోరధేనైవేత్యర్థః.

౮

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి.

౯

రం—(అవిద్యాయామస్తరే వర్తమానా ఇతి) అవివేకప్రధానాః స్వయమేవ ధీమన్తః ఊహాపాహతుమధికశాలినఇతి మన్యమానాః జంఘన్యమానాః జరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతైః భృశం హన్యమానాః మూఢాః పరిభ్రమంతి (అంధేనైవ నీయమానా యథాంధాః) స్పృహార్థః.

౮

రం—ఏతదేవ విశదయతి (అవిద్యాయాం బహుధా వర్తమానా ఇతి) ప్రకృతి మండలే దేవమనుష్యాదిబహువిధాభిమానితయా వర్తమానాః బాలాః అజ్ఞానినః వయమేవ కృతార్థా ఇత్యభిమానం కుర్వంతి (యత్కర్మిణో న ప్రవేదయంతీతి) రాగాత్ కర్మఫలస్వర్గాదిరాగాత్ కర్మతాస్తత్త్వం యతో న జానంతి తేన తత్త్వజ్ఞానాభివాదేవ హేతోః క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశంతీత్యర్థః.

౯

ఇష్టాపూర్తం మన్యమానా పరిష్టం నాన్యచ్ఛ్రేయో వేద
యంతే ప్రమూఢాః, నాకస్య పృష్ఠే తే సుకృతేను
భూత్వా ఇమం లోకం హీనతరం వా విశంతి. ౧

తపశ్శృద్ధే యే హ్యుపపసస్త్యరణ్యే శాంతా విద్వాంసో

శం—ఇష్టాపూర్తం ఇష్టం యాగాదిశౌచం కర్త పూర్తం వాపీహావతటాక
స్తార్తం మన్యమానాః ఏతదేవాతిశయేన పురుషార్థసాధనం పరిష్టం ప్రధానమితి చి
యంతః అన్యత్ ఆత్మజ్ఞానాఖ్యం శ్రేయస్సాధనం న వేదయంతి న జానంతి ప్రమ
ధాః పుత్రపశుపథ్యాదిషు ప్రమత్తతయా మూఢాః తే చ నాకస్య స్వర్గస్య పు
ఉపరిస్థానే సుకృతే భోగాయతనేనుభూత్వా అనుభూయ కర్తృఫలం పునరివ
లోకం మానుషమస్తాద్ధీనతరం వా తిర్యక్చారకాదిలక్షణం యథాకర్తృశేషం విశంతి. ౧

శం—యే పునర్జానయుక్తాస్తద్విపరీతా వానప్రస్థాస్సన్యాసిన్శ్చ తపశ్శృ
హి తపః స్వాశ్రమవిహితం కర్త శ్రద్ధా హిరణ్యగర్భాదివిషయా విద్యా తే తపశ్శృ
ఉపవసంతి సేవంలేఽరణ్యే వర్తమానాస్సంతః శాంతాః ఉపరతకరణగ్రామాః విద్వాం
గృహస్థాశ్చ జ్ఞానప్రధానా ఇత్యర్థః. ధైర్యచర్యాం చరంతః పరిగ్రహభావాదుపపసంత
రణ్యితి సంబంధః. సూర్యద్వారేణ సూర్యోపలక్షితేనోత్తరాయణేన యథా
విరజాః విరజసః క్షీణపుణ్యపాపకర్తాణస్సంతఇత్యర్థః. ప్రయాన్తి ప్రకర్షేణ యాం

ఆ—కం సుఖం న భవతీత్యకం దుఃఖం తన్న విద్యతే యస్మిన్నసౌ నాకః. ౧

ఆ—కేవలకర్మిణాం ఫలముక్త్యా సగుణబ్రహ్మజ్ఞానసహితాశ్రమకర్మిణాం ఫల
సంసారగోచరమేవ దర్శయతి (యే పునర్జానయుక్తా ఇత్యాదినా) అరణ్యే స్త్రీజన
సంక్షిప్తే దేశే ముక్తానామిహైవ సర్వకామప్రవిలయం సర్వాత్మభావం చ దర్శయం.

రం—(ఇష్టాపూర్తం మన్యమానా పరిష్టమితి) ఇష్టం యాగాది పూర్తం ఖాతా
ఏతదేవాఖిలపురుషార్థసాధనం మన్యమానాః శ్రేయోంతరం న జానంతీత్యర్థః (నాకస
పృష్ఠే ఇతి) తే సుకృతే సుకృతసాధ్యే స్వర్గలోకాద్యార్థ్యలోకే కర్తృఫలమనుభూయ
ఇమం లోకం మనుష్యలోకం తతో హీనతరం వా నరకాదిలక్షణం విశంతి. ౧

రం—(తపశ్శృద్ధే ఇతి) యే సన్న్యాసిన్ః కృతశ్రవణమననాః వనే స్థితా
ఉపరతకరణగ్రామాః తపశ్శుద్ధితం బ్రహ్మ చ తదాదరాలిశయరూపశ్రద్ధాం చ దే
సేవంలే తే విధూతపాపాస్సూర్యమండలం భిత్వా సహస్రఘ్నాణే విమితే దృఢక్ర
యత్ర దేవానామధిదేవ ఆస్త ఇతి వర్ణిక్కువిద్యాద్యుక్తోపేయ ప్రత్యసీకః. సజ్జ

భైక్షుచర్యాం చరంతః, సూర్యద్వారేణ తే విరజాః

ప్రయాంతి యత్రామృతస్స పురుషో హ్యవ్యయాత్తా.

౧౧

పరీక్ష్య లోకాన్ కర్తచితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేదమా

శం—యత్ర యస్మిన్ సత్యలోకాదావమృతస్స పురుషః ప్రథమజో హిరణ్యగర్భో హ్యవ్యయాత్తా అవ్యయస్వభావో యావత్సంసారస్థాయా ఏతదంతాస్తు సంసారగతయోఽపరవిద్యాగమ్యాః. సన్వేతం మోక్షమిచ్ఛంతి కేచిత్ స 'ఇహోప సర్వే ప్రవిలీయంతే కామాః తే సర్వగం సర్వతః ప్రాప్య ధీరాః ముక్తాత్మానస్సర్వమేవావశంతి' త్యాదిశ్రుతిభ్యః అప్రకరణాచ్చ అపరవిద్యాప్రకరణే హి ప్రవృత్తే స హ్యకస్తాన్తోక్ష ప్రసంగోఽస్తి విరజస్త్యం త్వాపేక్షికం సమస్తమపరవిద్యాకార్యం సాధ్యసాధనలక్షణం శ్రీయాకారకఫలభేదభిన్నం ద్వైతమేతావ(దేవయ)ద్ధిరణ్యగర్భప్రాప్త్యవసానం. తథా చ మనునోక్తం స్థావరాద్యాం సంసారగతిమనుక్రామతా—'బ్రహ్మ విశ్వసృజో ధర్మో మహానవ్యక్తమేవ చ, ఉత్తమాం సాత్త్వికీమేతాం గతిమాహుర్మునీషిణి' ఇతి. ౧౧

శం—అథేదానీమస్తాత్సాధ్యసాధనరూపాత్ సర్వస్తాత్సంసారాద్విరక్తస్య (పర)విద్యాయామధికారప్రదర్శనార్థమిదముచ్యతే పరీక్ష్య యదేతద్భగ్వదాద్యపరవిద్యా విషయం స్వాభావికావిద్యాకామకర్తవోఽవత్పురుషానుష్ఠేయమవిద్యాదివోఽవంతమేవ

ఆ—శ్రుతయః. బ్రహ్మలోకప్రాప్తిస్తు దేశపరిచ్ఛిన్నఫలం తతో న మోక్షఇత్యాహ (ఇహోపేతి) బ్రహ్మ చతుర్ముఖః విశ్వసృజః ప్రజాపతయో మరీచిప్రభృతయః ధర్మః యమః మహాన్ సూత్రాత్తా అవ్యక్తం త్రిగుణాత్కికా ప్రకృతిః సాత్త్వికీం సత్త్వపరిణామజ్ఞానసహితకర్మఫలభూతామిత్యర్థః. ౧౧

ఆ—విహికకర్మఫలస్య పుత్రాదేర్నాశవిషయం స్రత్యక్షం విమతమనిత్యం కృతకత్వాద్ధృటవదిత్యనుమానమాముష్మికనాశవిషయం 'తద్యథేవాకర్తచితో లోకః క్షీయత'

రం—రూపరూపాయేతి ప్రమాణప్రతిపన్ననిత్యవిగ్రహయుక్తః యత్రాస్తే తత్ర యాంతీత్యర్థః. యే చేమరణ్యే శ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతే ఇత్యత్ర తపశ్శబ్దేన బ్రహ్మోచ్యతే బృహదారణ్యకే శ్రద్ధాం సత్యమిత్యుపాసత ఇతి తపశ్శబ్దస్థానే సత్యశబ్దప్రయోగాత్ సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వాదితి వ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్తపశ్శబ్దే ఇత్యత్ర తపశ్శబ్దో బ్రహ్మపరః. ౧౧

రం—విరక్తస్య పరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనజ్ఞానేచ్ఛద్ధురూపాసనం విధీయతే (పరీక్ష్య లోకాన్కర్తచితానితి) అస్మిన్వాక్యే న్యాయసిద్ధాంతానువాదేన గురూపసత్త్విధీయతే. కర్తచితాన్ కర్తసంచితాన్ కర్తసమ్పాద్యాన్ లోకాన్పరీక్ష్య మీమాం

యాన్నా స్త్యకృతః కృతేన, తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవా

శం—పురుషం ప్రతివిహితత్వాత్తదనుష్ఠానకార్యభూతాశ్చలోకాయే దక్షిణో
మార్గలక్షణాః ఫలభూతాయే చ విహితాకరణప్రతిషేధాతిక్రమదోషసాధ్యాః
తీర్థకృతలక్షణాః తానేతాన్ పరీక్ష్య ప్రత్యక్షానుమానోపమానాగమైః సర్వ
యాథాత్మ్యేనావధార్య లోకాన్ సంసారగతిభూతానవ్యక్తాదిస్థావరాంతాన్ వా
తావ్యాకృతలక్షణాన్ బీజాంకురపదితరేతరోత్పత్తినిమిత్తాననేకానర్థశతసహస్రస
లాన్ కదళీగర్భపదసారాంతాయామరీచ్యుదకగంధర్వసగరాకారస్వప్నజలబుద్బుదభే
మాన్ ప్రతిక్షణప్రధ్వంసాన్ పృథ్వతః కృత్వాఽవిద్యాకామదోషప్రపరితకర్త
తాన్ ధర్మాధర్మనిర్వర్తకా(ర్తితా)నిత్యేతత్ బ్రహ్మణస్త్వైవ విశేషతోఽధికారస్య
త్యాగేన బ్రహ్మవిద్యాయామితి బ్రహ్మణగ్రహణం పరీక్ష్య లోకాన్ కిం కుర్యా
ఉచ్యతే. నిర్వేదం నిఃపూర్వో విదిరత్ర వైరాగ్యాగ్నే వైరాగ్యమాయాత్ కుర్యాది
తత్ స వైరాగ్యప్రకారః ప్రదర్శ్యతే. ఇహ సంసారే నాస్తి కల్పిదప్యకృతః పదా
సర్వవివహి లోకాః కర్మచితాః కర్మచితత్వాచ్చానిత్యాః స నిత్యం కించిదస్తీత
ప్రాయః సర్వం తు కర్తానిత్యస్త్వైవ సాధనం యస్తాచ్చతుర్విధమేవ హి సర్వం క
కార్యముత్పాద్యమాప్యం సంస్కార్యం వికార్యం వా నాతఃపరం కర్తానాం విషయో
అహం చ నిత్యేనామృతేనాభయేన కూటస్థేనాచలేన ధ్రువేనాశ్లేనాగ్ని స త
వరీతేన అతః కిం కృతేన కర్తానా ఆయాసబహుళేనానర్థసాధనేత్యేవం నిర్వి

టి—ఇత్యాద్యాగమాః తైరినిత్యత్వేన సర్వాత్సనాఽవధార్యేత్యర్థః. (బ్రహ్మణః
వేతి) 'వైతాదృశం బ్రహ్మణస్సౌస్తి విత్తం యథైకతా సమతా సత్యతా చేతి స్తు

రం—సాన్యాయోర్నిరూప్య బ్రహ్మణః అధీతసాంగసఖరస్కవేదః య ఇత్యధ్యాహుః
స ఇత్యుత్తరత్ర శ్రవణాత్ అకృతః నిత్యః అత్ర పురుషో విశేష్యః లింగవశాదక్ష
పురుషమిత్యనంతరోక్షేచ్ఛ కృతేన కర్తానా నాస్తి స సిద్ధృతి స లభ్యత ఇతీతి కరః
ద్రష్టవ్యం. ఇతి యో నిర్వేదమాయాత్ సః తద్విజ్ఞానార్థం గురుమేవాభిగచ్ఛేత్
కారేణ నియమవిధిత్వమవగమ్యతే సమిత్యాణిః అరిక్తపాణిః 'రిక్తపాణిస్తు నోపేయ
ద్రాజానం దైవతం గురుమితి హి స్పర్శ్యతే. శ్రోత్రియం శ్రుతవేదాంతం బ్రహ్మనిః
బ్రహ్మసాక్షాత్కారవంతం శ్రుతవేదాంతోపి రుచిభేదాదబ్రహ్మనిష్ఠో నోపగంతవ్యః
భావః. అభిగచ్ఛేదిత్యన్వయః శమః బాహ్యోంద్రియనియమనరూపః ప్రకాంతచిత్తా
త్యంతఃకరణనియమసామ్యోక్తయూ పారిశేష్యాత్ ఏతేన శ్రవణోపయుక్తమవధా
వివక్షితం స తూపాసనోపయుక్తాత్యంతేంద్రియజయాదిః తస్మై స విద్వాన్ ప్రా

౧౦—అభయం శివమకృతం నిత్యం పదం యత్ తద్విజ్ఞానార్థం విశేషేణాభిగమార్థం
నిర్విణ్ణో బ్రహ్మణో గురుమేవ ఆచార్యం శమదమదయాదిసమ్మన్నమభిగచ్ఛేత్
సాస్త్రజ్ఞోఽపి స్వాతంత్ర్యేణ బ్రహ్మజ్ఞానాన్వేషణం న కుర్యాదిత్యేతద్గురుమేవేత్యవ
సారణఫలం. సమిత్యాణిః సమిద్భారగృహీతహస్తః శ్రోత్రియం అభ్యయనశ్రుతార్థ
సమ్మన్నం బ్రహ్మనిష్ఠం హిత్యా సర్వకర్తాణి కేవలేంద్రియే బ్రహ్మణి నిష్ఠా యస్య
కోఽయం బ్రహ్మనిష్ఠ తపోనిష్ఠ ఇతి యద్వత్. న హి కర్మిణో బ్రహ్మనిష్ఠా సమ్భవతి

౨—బ్రహ్మణస్త్రివాధికార ఇత్యర్థః. కూటస్థేన పరిణామరహితేన అచలేన స్పందరహి

౧౦—చేత్యన్వయః. యేనేతి నిర్దేశో విజ్ఞానాభిప్రాయః తద్విజ్ఞానార్థమితి ప్రకృతం
సామాన్యతః కారణాభిప్రాయా వా లింగవ్యత్యయో వా అక్షరం స్వరూపేణావికారం
త్యం గుణతోవ్యవికారం ఆభ్యామచిచ్ఛేదవ్యాప్తుః తాం బ్రహ్మవిద్యాం ప్రోవాచ
ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. ఇతి వేదాంతసారే వ్యాఖ్యాతం ఏతచ్ఛ్రుత్యర్థం హృది నిధాయ
గవతా బాదరాయణేన కాస్త్రారమ్భే అథాతో బ్రహ్మజ్ఞానేతిమాత్రి తమ. తస్య చాయ
ర్థః అథ షోడశలక్షణకర్మవిచారానంతరం అతఃకర్తృణామల్పస్థిరఫలత్వాధిగమనహితా
న్తస్థిరఫలాపాతప్రతీతేర్హేతోః బ్రహ్మజ్ఞానా బ్రహ్మవిచారః కర్తవ్య ఇతి కర్మవిచారే
సతి అక్షయ్యం హ వై చాతుర్తాస్య యాజినస్సుకృతం భవతీత్యాదిభిరక్షయఫలకత్వేన
శ్రుతానామపి చాతుర్తాస్యాదీనాం ప్రత్యుబ్ధం చాతుర్తాస్త్రిర్యజేతీత్యాదిభిరావృత్తి
ధానాత్ ఆతోపి బహువిత్తవ్యయసాధ్యాశ్వమేధవిత్వజేదాదీనామననుష్ఠానలక్షణా
సామాన్యప్రసంగాచ్చ చాతుర్తాస్యాదీనామక్షయ్యఫలత్వమాపేక్షికమితి నిశ్చిత్త్య
సంతస్థిరఫలరూపం బ్రహ్మ చ వేదాంతవాక్యైరాపాతతోఽవగత్య తన్నిర్ణయాయ
బ్రహ్మవిచారే పురుషః ప్రవర్తత ఇతి పర్యవసితోఽర్థః. నను కర్మవిచారే సతి ఆవృత్తి
ధానాదిభిః కర్తృణామల్పస్థిరఫలత్వం ప్రతీయతాం నామ వేదాంతవాక్యైరనంతస్థిర
ఫలం బ్రహ్మ కథం ప్రతీయతాం సిద్ధే బ్రహ్మణి పుష్పత్తివిరహాత్ వ్యవహారాదీనత్వా
వాద్యపుష్పత్తిగ్రహస్య వ్యవహారస్య చ కార్యాన్వితవివ సంభవాత్ తథాహి గామాన
మీతి వాక్యశ్రవణానంతరం గవానయనే ప్రవృత్తం ప్రయోజ్యముపలభ్య బాలా
శ్రిత్పిత్తుః ఇయం గవానయనప్రవృత్తిః-గవానయనకార్యతాజ్ఞానసాధ్యా-గవానయన
ప్రవృత్తిత్వాత్. మదీయగవానయనప్రవృత్తివదితి తదీయకార్యతాజ్ఞానమనుమాయ

భిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిశ్శ్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమ్. ౧౨

తస్మై స విద్వానుపసన్నాయ సమ్యక్ ప్రశాంతచిత్తాయ
శమాన్వితాయ, యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం

శం—కర్తాత్వజ్ఞానయోర్విరోధాత్ సతం గురుం విధివదుపసన్నః ప్రసాద్య పృచ్ఛే
దక్షరం పురుషం సత్యమ్. ౧౨

శం—తస్మై స విద్వాక్ గురుర్బ్రహ్మవిదుపసన్నాయ ఉపగతాయ సమ్యక్
యథాశాస్త్రమిత్యేతత్ ప్రశాంతచిత్తాయ ఉపరతదర్పాదిదోషాయ శమాన్వితాయ
బాహ్యోంద్రియోపరమేణ చ యుక్తాయ సర్వతో విరక్తాయేత్యేతత్ యేన విజ్ఞానేన
యయా విద్యయా చ పరయా అక్షరం ఆద్రేక్యాదివిశేషణం తదేవాక్షరం పురుషశబ్ద
వాచ్యం పూర్ణత్వాత్పురి శయనాచ్చ సత్యం తదేవ పరమార్థస్వాభావాదక్షరం చాక్ష
రణాదక్షతత్వాదక్షయత్వాచ్చ వేద విజానాతి తాం బ్రహ్మవిద్యాం తత్త్వతః యథా
వతోపివాచ ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. ఆచార్యస్యాప్యయం నియమో యన్నాన్యయస్రాప్త

ఆ—తేన ధ్రువేణ ప్రయత్నరహితేనాహమర్థీ సమిత్పాణిరితి వినయోపలక్షణం. ౧౨

ఆ—(అక్షరణాదితి) అవయవాన్యథాభావలక్షణపరిణామశూన్యత్వాత్ (అక్ష

రం—తస్య చ జ్ఞానస్య శబ్దాన్వయవృత్తిరేకానువిధాయితయా శబ్దజన్యతాం నిశ్చినోతి
తతశ్చ ప్రాథమికవృత్తపత్తిగ్రహే శబ్దస్య కార్యతాజ్ఞానజనకత్వనిశ్చయాత్తదుపజీవిస్వితీ
యాదివృత్తపత్తిగ్రహణి కార్యవిశేషవివేతి కార్యానన్వితే సిద్ధాథే వృత్తపత్తిగ్రహ
సమ్భవాత్ అవృత్తపత్తస్య శబ్దసార్థప్రత్యాయకత్వాభావాత్ అనన్తస్థిరఫలాపాతప్ర
తీత్యసమ్భవాత్ బ్రహ్మవిచారో నారభ్య ఇతి పూర్వః పక్షః అమృతాతాదిభిశ్చంద్రాదీ
నంగుళ్యా నిర్దిశ్య అయం చంద్రః అయం గౌరిత్యాదిశబ్దేషు బహుశః ప్రయుక్తేషు
భూయస్సుహచారదర్శి బాలశబ్దప్రయోగే తదర్థబుద్ధ్యత్పత్తిం స్యాత్తనో దృష్ట్యా
తయోః కంచిదోత్పత్తికం సమ్బంధం నిశ్చినోతి స ఏవ శక్తిరితి గీయతే. తతశ్చ సిద్ధాథేసి
వృత్తపత్తిగ్రహసమ్భవాత్తాంత్రికాంతరోపదర్శితమాలైశ్చ సిద్ధాథే వృత్తపత్తిగ్రహసమ్భ
వాత్ అనన్తస్థిరఫలాపాతప్రతీతిసమ్భవాద్బ్రహ్మవిచార ఆరమ్భణీయ ఇతి తత్ర
సిద్ధాంతః కృతః. ౧౨

ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మ విద్యామ్.

౧౩

ఇతి ప్రథమముండకో ద్వితీయః ఖండః.

ఇతి ప్రథమముండకమ్.

౧౦—శిష్యసంఖ్యనిస్తారణమవిద్యామహోదధేః.

౧౩

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ ముండకోపనిషద్భాష్యే

ప్రథమముండకద్వితీయఖండభాష్యమ్.

౧౧—తత్త్వాదక్షయత్వాచ్చేతి) అశరీరత్వాద్వికారశూన్యత్వాదిత్యర్థః.

౧౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతౌ ముండకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం

ప్రథమముండకద్వితీయఖండభాష్యటీకా.

ఇతి ప్రథమముండకభాష్యటీకా.

౧౨—రంగరామానుజీయం నాస్తి.

౧౩

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజమునివర

విరచితముండకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముండక ద్వితీయఖండభాష్యమ్.

అ థ ము ం డ కో ప ని ష ది

ద్వితీయముండకే ప్రథమః ఖండః.

తదేతత్సత్యం యథా సుదీప్తాత్ పావకాద్విస్ఫులింగాః
సహస్రశః ప్రభవంతే సరూపాః, తథాక్షరాద్వివిధా

శం—అపరవిద్యాయాస్సర్వం కార్యముక్తం స చ సంసారో యత్సారో
యస్తాన్తూలాదక్షరాత్సమృతతి యస్తింశ్చ ప్రళీయతే తదక్షరం పురుషాఖ్యం సత్యం
యస్తిక్ విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి తత్పరస్యాబ్రహ్మవిద్యాయా విషయః స
వక్తవ్య ఇత్యుత్తరో గ్రంథ ఆరభ్యతే యదపరవిద్యావిషయం కర్తృఫలక్షణం సత్యం
తదాపేక్షికం ఇదం తు పరవిద్యావిషయం పరమార్థతస్సల్లక్షణత్వాత్తదేతత్సత్యం
యథాభూతా విద్యావిషయం అవిద్యావిషయత్వాచ్ఛాన్తమితరత్ అత్యంతపరోక్ష
త్వాత్ కథం నామ ప్రత్యక్షవదక్షరం ప్రతిపద్యేరన్నితి దృష్టాంతమాహ యథా సుదీ
ప్తాత్ సుష్ణ దీప్తాత్ ఇద్ధాత్ పావకాత్ అగ్నేర్విస్ఫులింగాః అగ్నైవయవాః సహ
స్రశః అనేకశః ప్రభవంతే నిర్గచ్ఛంతి సరూపాః అగ్నిసలక్షణాః ఏవం తథోక్తలక్షణా
దక్షరాద్వివిధాః నానాదేహోపాధిభేదమనువిధీయమానత్వాద్వివిధాః హేసోమ్య
భావాః జీవా ఆకాశాదివ ఘటాదిపరిచ్ఛిన్నాః సుషిరభేదా ఘటాద్యుపాధిప్రభేదమన

ఆ—ద్యే విద్యే వేదితవ్యే ఇత్యుపన్యస్యాపరవిద్యామాద్యముండకేన ప్రపంచ్య
పరవిద్యాం సూత్రితాం ప్రపంచయితుం ద్వితీయముండకారమ్భ ఇత్యాహ (అపర
విద్యాయా ఇత్యాదినా) కర్తృణోపి ప్రాకృత్యత్వముక్తం తద్విదదం సత్యత్వం స మస్తవ్య
మిత్యాహ (యదపరవిద్యావిషయమితి) విషీయతే విశేష్యతే విద్యానేనేతి పుష్పత్వా
విషయశబ్దస్య వస్తుపరత్వాన్నపుంసకలింగత్వం పరమార్థతస్సల్లక్షణత్వాత్ అత్యంత
బాధ్యత్వాదిత్యర్థః (అత్యంతపరోక్షత్వాదితి) కాస్తే కిగమ్యత్వాదపూర్వవద్బ్రహ్మణ
ప్రత్యక్షం స సమృతతి సాక్షాత్కారాధీనం చ కైవల్యం తతః కథం నామ సత్య
మక్షరం ప్రత్యక్షవత్ప్రతిపద్యేరన్తముక్షవ ఇత్యభిప్రేత్య జీవబ్రహ్మణోరేకత్వే దృష్టాః

రం—(తదేతత్సత్యమితి) పూర్వవత్ (యథా సుదీప్తాత్పావకాదితి) అయే
గోళకాదిగతాద్ధన్యమానాద్వా వేత్తాదిషు సుదీప్తాద్వా పావకాదనేకశస్సరూపా విసు

స్సోమ్యభావాః ప్రజాయంతే తత్ర చైవాపియంతి.

౧

దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః స బాహ్యభ్యంతరో

శం—భవంతి ఏవం నానానామరూపకృతదేహోపాధిప్రభేదమును ప్రజాయంతే తత్రచైవ తస్మిన్నేవాక్షరేఽపియంతి దేహోపాధివిలయమునలీయంతే ఘటాది విలయమునివ సుషిరభేదాః యథాకాశస్య సుషిరభేదోత్పత్తిప్రళయనిమిత్తత్వం ఘటాద్యుపాధికృతమేవ తద్వదక్షరస్యాపి నామరూపకృతదేహోపాధినిమిత్తమేవ జీవోత్పత్తిప్రళయనిమిత్తత్వమ్.

౧

శం—నామరూపబీజభూతాదవ్యాకృతాఖ్యాత్ స్వవికారాపేక్షయా పరాదక్షరాత్పరం యత్ సర్వోపాధిభేదవర్జితమక్షరమైవ స్వరూపమాకాశస్యేవ సర్వమూర్తివర్జితం నేతి నేతీత్యాదివిశేషణం వివక్షన్నాహ దివ్యః ద్యోతనవాక్ స్వయం జ్యోతిష్త్వాత్ దివి వా స్వాత్మని భవః అలాకితో వా హి యస్మాదమూర్తః సర్వమూర్తివర్జితః పురుషః పూర్ణః పురి శయో వా దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషస్సబాహ్యభ్యంతరః సహ బాహ్యభ్యంతరేణ వర్తత ఇతి అజః స జాయతే కుతశ్చిత్ స్వతోఽన్యస్య జన్మనిమిత్తస్య చాభావాత్ యథా జలబుద్బుదాదేర్వాయాదీ యథా నభస్సుషిరభేదానాం

ఆ—మాహ (యథా సుదీప్తాదితి) ఏకత్వే సతి ప్రత్యగ్రూపస్యాపరోక్షత్వాద్బ్రహ్మణోపి ప్రత్యక్షత్వం భవిష్యతి ఘటైకదేశప్రత్యక్షత్వే ఘటప్రత్యక్షవదిత్యర్థః. యథావిధక్తదేశావచ్ఛిన్నత్వేన విస్ఫులిక్లేష్వవయవత్వాదివ్యవహారః స్వతః పునరాన్నియత్తత్వమేవ ఉష్ణప్రకాశత్వావిశేషాత్ తథా చిద్రూపత్వావిశేషాజ్జీవానాం స్వతో బ్రహ్మత్వమేవేత్యర్థః.

౧

ఆ—అక్షరస్యాపి జీవోత్పత్తిప్రళయనిమిత్తత్వచూపాధికముక్తమేకత్వసిద్ధ్యర్థం తత్త్వతస్తు నిమిత్తమైవైతికభావోపి నాస్తీత్యాహ (నామరూపబీజభూతాదితి) దేహోపేక్షయా యద్బాహ్యమాభ్యంతరం చ ప్రసిద్ధం తేన సహ తత్తాదాత్మ్యేన తదధిష్ఠానతయా వా వర్తత ఇతి సబాహ్యభ్యంతరః ఆతవివ సర్వాత్ప్రత్యాత్మత్వస్యతిరిక్తనిమిత్తాభావాదజిత్యర్థః. జాయతే అస్తి విపరిణమతే వర్ధతే అపక్షీయతే వినశ్యతీత్యేవమాది

రం—లింగా యథోత్పద్యంతే ఏవమేవ సూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరాదక్షరాత్ బ్రహ్మణస్తత్పరూప నానావిధస్థూలచిదచిద్రూపాః కార్యవర్గా ఉత్పద్యంతే తత్రైవ లీయంతే చ.౧

రం—(దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష ఇతి) వృక్షఇవస్తభ్ధో దివి తిష్ఠత్యేక్త ఇతి ద్యుసంబంధిత్యేన తదపాణిపాదమితి వా నిత్యం విభుమితి వా అమూర్తత్వేన తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమితి బాహ్యభ్యంతరసర్వసాక్షాత్తతయా అచక్షుశ్చోక్తమితి

శం—ఘటాదిసర్వభావవికారాణాం జనిమూలత్వాత్తత్ప్రతిషేధేన సర్వే ప్రతిషిద్ధ
భవంతి సబాహ్యభ్యవ్రతో హ్యజః అతోఽజరోఽమృతోఽక్షయో ధ్రువోఽభయః
ర్థః. యద్యపిచేహేద్యుపాధిభేదదృష్టి నామవిద్యావశాద్దేహా భేదేషు సప్రాణస్థమనాసేంద్రి
యస్థవిషయ ఇవప్రత్యవభాసతే తలమలాదిమదివాకాశం తథాపితు స్వతఃపరమార్థదృ
నామప్రాణః అవిద్యమానః క్రియాశక్తిభేదవాంశ్చలనాత్తతో వాయుర్యస్త్విన్నసా
ప్రాణః తథా అనునాః అనేకజ్ఞానశక్తిభేదవత్సక్కుల్యాద్యాత్మకం మనోవ్యవిద్యమాన
యస్త్విన్ సోయమమనాః అప్రాణోహ్యమనాశ్చేతి ప్రాణాదివాయుభేదాః కర్తేంద్రి
యాణి తద్విషయాశ్చ తథా బుద్ధిమనసీ బుద్ధీంద్రియాణి తద్విషయాశ్చ ప్రతిషిద్ధ
వేదితవ్యాః యథా శ్రుత్యవ్రతే ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి యస్తాచైవం ప్రతిషిద్ధి
పాధిరద్వయః తస్మాచ్ఛుభ్రః శుద్ధః అతోఽక్షరాత్ నామరూపబీజోపాధిలక్షితస్వరూ
పాత్ సర్వకార్యకారణబీజత్వేనోపలక్ష్యమాణత్వాత్పరం తదుపాధిలక్షణమవా
కృతాఖ్యమక్షరం సర్వవికారేభ్యః తస్మాత్పరతోఽక్షరాత్పరో నిరుపాధికః పురు
షత్వర్థః. యస్మింస్తదాకాశాఖ్యమక్షరం సంవ్యవహారిషయమోతం చ ప్రోతం
కథం పునరప్రాణాదిమత్త్వం తస్యేతి ఉచ్యతే యది హి ప్రాణాదయః ప్రాగుత్పలే

ఆ—భావవికారాణాం నిషేధే తాత్పర్యమజశబ్దస్యాహ (సర్వభావవికారాణామితి
జీవానాం ప్రాణాదిమత్త్వాత్తదాత్తత్వే బ్రహ్మణోపి ప్రాణాదిమత్త్వం ప్రాప్తం తన్నివ
యతి (యద్యపీత్యాదినా) (అనేకజ్ఞానశక్తితి) స్మృతినంశయాద్యనేకజ్ఞానేషు శ
విశేషోన్యాస్తీతి తథోక్తం (నామరూపబీజేతి) నామరూపయోగీజం బ్రహ్మ తస్మా
పాధితయా లక్షితం శుద్ధస్య కారణత్వానుపపత్త్యా గమితం స్వరూపమస్యేతి తథో
క్తం తస్మాదుపాధిరూపాత్తద్విశిష్టరూపాచ్ఛ యతోఽక్షరాత్పర ఇతి సంబంధః కథ
మాయా తత్త్వస్యాక్షరస్య పరత్వమిత్యాకాంక్షాయామాహ (సర్వకార్యేతి) కార్య

రం—అనిందియత్వేన ప్రాణమనశ్శాన్యతయా యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యమి
వికారరూపదోషశాన్యతయా చ దివ్యాదిశుభ్రపర్యంతశబ్దితత్త్వయః సః అవ్యాకృతాతీ
అక్షరాద్యః పరస్థమప్తిరూపపురుషః తస్మాదపి కారణత్వేన పర ఇత్యర్థః. ప్రధానపురు
షయోస్తజ్జన్యత్వాదితి భావః. అక్షరాత్పరత ఇత్యత్ర అక్షరశబ్దః అశ్నుత ఇతి వా
క్షరతీతి వా ప్యుత్పత్త్యా స్థవికారవ్యాపకే నామాస్తరాభిలాపయోగ్యక్షరణాభావవః
అవ్యాకృతే వర్తతే న తు భూతయోన్యక్షరే భూతయోన్యక్షరస్య సబాహ్యస్త
ఇత్యత్ర తచ్ఛుబ్దనిర్దిష్టస్య తస్మాదేవ పరత్వాసమ్భవాత్. న హి తస్యైవ తతః పరతః వ
త్త్వం సంభవతి విరోధాత్ న చాక్షరాత్పరత ఇతి పశ్చమ్యోన్యామానాధికరణ్యకే

హ్యజః, అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభో హ్యక్షరాత్పరతః
పరః

ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేంద్రియాణి చ, ఖం

శం—పురుషఇవ స్వేనాత్మనా సంతి తదాపురుషస్య ప్రాణాదినా విద్యమానేన ప్రాణాది
మత్త్వం భవేత్ న తు తే ప్రాణాదయః ప్రాగుత్పత్తేస్సంతి అతోఽప్రాణాదిమాన్
పరః పురుషః యథాఽనుత్పన్నే పుత్రే అపుత్రో దేవదత్తః.

శం—కథం లేన సంతి ప్రాణాదయ ఇతి ఉచ్యతే యస్మా (దేతస్మా) దేవ పురు
షాన్నామరూపబీజోపాధిలక్షితాజ్జాయతే ఉత్పద్యతేఽవిద్యావిషయవికారభూతో
నామధేయోఽన్యతాత్మకః ప్రాణః వాచారంభణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యంత
రాత్ న హి లేనావిద్యావిషయేణాన్యలేన ప్రాణేన సప్రాణత్వం పరస్య స్యాత్ అపు

త—హ్యపరం ప్రసిద్ధం తత్కారణత్వేన గమ్యమానత్వాప్తాయాతత్త్వం పరం యా
త్తికబాధాదనిర్వాచ్యత్వేపి స్వరూపోచ్చేదాభావాదక్షరం తదుక్తం గీతాయాం 'క్షరస్స
ర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే, ఉత్తమః పురుషస్తస్యస్యః పరమాత్మేత్యుదా
హృత'ఇతి.

అ—యదేవ చైతన్యం నిరుపాధికం శుద్ధమవికల్పం బ్రహ్మ(యత్తత్త్వ)తత్త్వ
జ్ఞానాజ్ఞీవానాం కైవల్యం తదేవ మాయాప్రతిబిమ్బితరూపేణ కారణం భవతీత్యాహ
(యస్మా (దేతస్మా)దేవేతి) ప్రాణోత్పత్తేర్వార్ధ్యం తస్మి సప్రాణత్వమాత్మనో భవిష్యతీతి
శంకానివృత్త్యర్థం శ్రుత్యంతరప్రసిద్ధం ప్రాణస్య విశేషణమాహ (అవిద్యావిషయ ఇతి)
(నామధేయ ఇతి) వాఙ్మాత్రః న వస్తుకృత (వృత్త) ఇత్యర్థః. ప్రాణాదీనామయముక్త

రం—వాస్తు తతశ్చ స్వవికారాపేక్షయా పరభూతాదవ్యాకృతాదక్షరాత్పరఇత్యేవాస్తు
న త్వవ్యాకృతాక్షరాత్పరభూతాత్పమప్తిపురుషాత్పర ఇతీతి వాచ్యం పరశబ్దస్య ప్రతి
యోగిసాపేక్షత్వేనాక్షరశబ్దస్య పరత్వావధిసమర్పకత్వవైరివ యుక్తత్వాత్. న హి
దేవదత్తాదుత్పన్నాన్నధ్యయమిత్యత్ర పశ్చ మ్యోస్సాన్సమానాధికరణ్యప్రతీతిరస్తి అతో
యథోక్త ఏవార్థః.

రం—విశ్వసృష్టిమేవ ప్రపంచయతి (ఏతస్మాజ్జాయతే ఇతి) ఖం ఆకాశః
జ్యోతిః లేజః విశ్వస్య కృత్స్నస్య ధారిణీ ఏతత్ పృథ్వీవిశేషణం ఇదం హి వాక్యం
ప్రాణపాదే వియత్పాదే చ చింతితం ప్రాణపాదే అసద్వా ఇదమగ్రాసీత్ తదాహుః
కిం తదాసీదితి ఋషయో వాచతే అగ్రే సదాసీత్తదాహుః కేలే ఋషయ ఇతి ప్రాణా
వా వఋషయ ఇతి జగదుత్పత్తేః ప్రాక్ ప్రాణశబ్దితానామింద్రియాణాం సద్భావ

శం—త్రస్య స్వషుద్ధుష్టేనేవ పుత్రేణ పుత్రిత్వం ఏవం మనస్సుర్వాణి చేంద్రియా
విషయాశ్చైతస్సదేవ జాయంతే తస్మాత్సిద్ధమస్య నిరుపచరితమప్రాణాదిమత్త్వమిత్యు
యాథా చ ప్రాగుత్పత్తేః పరమార్థతోఽసన్తః తథా ప్రలీనాశ్చేతి ద్రష్టవ్యాః యథ

ఆ—క్రమోపరక్రమేణ బాధ్యతే గతాః కలాః పశ్చిదశ ప్రతిష్ఠా ఇతి భూలేః
లయశ్రవణేన ప్రాణానాం భౌతికత్వావగమాద్భూతోత్పత్త్యనంతరం ప్రాణోత్పత్తిర్ద్వి
వ్యేతి అభిముఖమాగచ్ఛత్ వాయురావహః పురతో గచ్ఛత్ ప్రవహ ఇత్యాదిభిః
శబ్దస్పర్శరూపరసగంధాః ఉత్తరోత్తర (స్య) గుణా యేషాం తాని తథోక్తా
యాథా శుక్లతన్త్రవస్థాపన్నాదన్త్రయికారణాజ్ఞాయమానః పటః శుక్లగుణో జాయ
తథాఽకాశావస్థాపన్నాద్భ్రష్టాణో జాయమానో వాయురాకాశగుణేన శబ్దేనాన్వితి
జాయతే తదైవ వాయుభావాపన్నాద్భ్రష్టాణోఽగ్నిస్తద్గుణేనాన్వితో జాయత ఇ

రం—శ్రవణాత్ ప్రాణోత్పత్తివాదిశ్చుిత్రయో జీవోత్పత్తివాదిశ్చుితవదన్యథా నేయ
ఇతి తథా ప్రాణా ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే తథా ప్రాణాః వియదాదివత్ ప్రాణశబ్ద
చ్యాసీంద్రియాణ్యుత్పత్త్యన్త ఏవ స దేవ సోమ్యేదమగ్రాసీత్ ఆత్మా వా ఇదమే
వివాగ్రాసీదిత్యాదిషు ప్రాకన్యప్తేరేకత్వావధారణాత్ 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మ
స్సుర్వేంద్రియాణి' చేతి ఇంద్రియాణామాహతోత్పత్తిశ్రవణాచ్చ ఉత్పత్త్యన్త ఏ
న చేద్దీయాత్పత్తివాదో జీవోత్పత్తివదన్యథా నేయః బాధకాభావాత్. ప్రాణాః
ఋషయ ఇత్యుక్త ప్రాణశబ్దస్య సార్వజ్ఞ్యవాచిఋషిశబ్దసమానాధిక్రమతయా స
మాత్మవాచిత్యేన్దీయవాచిత్వాభావాత్. కథం తర్హ్యైకస్మిన్నపరమాత్మని ప్రాణా వా
ఋషయ ఇతి బహువచనోపపత్తిరితి చేత్ తత్రాహ గాఢ్యసంభవాత్తత్పాప్తిక్కులేశ్వ
బహువచనశ్చుిత్రాణీ తత్ర బహుత్వాసంభవాత్ పరమాత్మనఏవ సృష్టేః ప్రాగ
స్థానశ్చుితేః తస్మైవ ప్రాణశబ్దేన ప్రతిపాదనీయత్వాత్ తత్పూర్వకత్వాద్వాచః వా
దీంద్రియస్య వాగ్దీంద్రియ కార్యాభిలషనకర్తృభూతనామవాచ్యవియదాదిసృష్టిపూర్వకతా
త్పృశయే వాగ్దీంద్రియాదికార్యశబ్దాభిలాపాదిప్రయోజనాభావాన్న ప్రశయే లేషామ
స్థానమితి స్థితం తథా తత్రైవ పాదే 'ఆనీదవాతం సుధయా తదేక'మితి మహాప్రశం
సమయే ప్రాణకార్యాననశ్చివణాన్ముఖ్యప్రాణోత్పత్తివాదో జీవోత్పత్తివాదవన్నేతవ్య ఇ
శక్ష్మాయాం శ్రేష్ఠశ్చ. శ్రేష్ఠప్రాణోపీంద్రియవదుత్పత్త్యతే ఆనీదవాతమితి పరబ్రహ్మణ
అననం విద్యమానత్వముచ్యతే స ముఖ్యప్రాణస్య అవాతమితి వాయుమాత్రసత్తాయ
స్తత్రైవ ప్రతిషిద్ధత్వాదితిస్థితం. తథా వియత్యాదే 'వాయోర్గ్నిః అగ్నేరావః అద్భ్య
వృథివీ'త్యాదౌ వాయురూపాద్భ్రష్టాణః అగ్నిసృష్టిః ఉత కేవలవాయోరేవేతి విశర

శం—కరణాని మనశ్చేంద్రియాణి తథా శరీరవిషయకారణాని భూతాని ఖం ఆకాశం వాయుః బాహ్యైః అవహాదిభేదః జ్యోతిః అగ్నిః ఆపః ఉదకం పృథివీ ధరిత్రీ విశ్వస్య

ఆ—ద్రష్టవ్యం. నను సూక్ష్మాణి భూతాని ప్రథమమత్పద్యంతే ఆనంతరం తానాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదితి పంచీకరణోపలక్షణార్థత్రివృతగ్రహణమితిః పంచాత్మకత్వమవగమ్యతే తత ఏకైకస్య భూతస్య గుణవత్త్వం వర్ణితమన్యత్ర కథమిహ పంచీకరణమనాదృత్య ప్రథమసర్వవివాకాశనైకగుణత్వం వాయోర్ద్విద్విగుణత్వం లేజనస్త్రిగుణత్వమిత్యాద్యుచ్యతే సత్యం భూతసర్వే తాత్పర్యాభావద్యోతనాయ ప్రక్రియాంతరం న విరుధ్యతే న హ్యేతత్ప్రతిబద్ధం కించిత్ఫలం శ్రూయతే అతఏవ గుణగుణిభావోపి న తైశేషికపక్షపదిహ విపక్షితః కింతు రాహోశ్చరణి వద్యవదేశమాత్రం

రం—తేజోఽతస్తథాహ్యహ. అతః కేవలవాయోరేవ తేజ ఉత్పద్యతే వాయోర్గురితి హి శ్చుతిరాహ ఆపః. ఆపస్తేజస ఏవోత్పద్యంతే అగ్నేరావణితి హి శ్చుతిరాహ పృథివీ పృథివీ అద్యుపవివోత్పద్యతే అద్యుః పృథివీ తా అన్నమస్పృశంతే హి శ్చుతిరాహ నను కథమన్నశబ్దేన పృథివ్యభిధీయతే తత్రాహ అధికారరూపశబ్దాంతరభ్యుః. మహాభూతసృష్ట్యధికారాత్పృథివ్యేవాన్నకారణభూతా అన్నశబ్దేనోపచారాదుచ్యతే తథా 'యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యేతి కృష్ణరూపస్యాన్నసంబంధితయా కీర్తనాన్న ముఖ్యమన్నమన్నశబ్దేనోచ్యతే అపి తు పృథివ్యేవ తైత్తిరీయకే అద్యుః పృథివీతి పృథివీవాచకస్సప్తశబ్దాంతరశ్చివణాచ్చ అన్నశబ్దేన పృథివ్యేవోచ్యతే తతశ్చ కేవలవాయోదేరేవాగ్నిద్యుత్పత్తిః న తు తచ్ఛరీరకలప్రాణ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే తదభిధ్యానాదేవ తు తల్లింగాత్మ్యః. తు శబ్దః పక్షవాదవర్తకః వాయుగ్నాదిశబ్దైస్సః పరమాత్మైవాభిధీయతే 'తతేజ విక్షతతా ఆప విక్షంతే'తి తత్తార్థసృష్టిసంకల్పలక్షణాభిధ్యానరూపాత్పరమాత్మలింగాదచేతనే తేజ ఆదా ఈక్షణాసంభవాత్ విపర్యయేణ తు క్రమేత ఉపపద్యతే చ. తుశబ్దోఽవధారణార్థః 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేంద్రియాణి చ, ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ'త్యేవం సర్వేషాం భూతానాం పరబ్రహ్మేనస్తర్యరూపః వాయోర్గురగ్నేరాప ఇత్యుక్తక్రమవిపర్యయేణ శ్రూయమాణో యః క్రమః స వాయ్వాదిశరీరకపరమాత్మోపాదానకత్వవివోపపద్యతే న కేవలవాయోద్యుపాదానకత్వ ఇత్యర్థః 'అంతరా విజ్ఞానమనసీ క్రమేణ తల్లింగా'దితి చేన్నావిశేషాత్. జ్ఞానసాధనత్వాద్వింద్రియాణి విజ్ఞానముచ్యంతే. నను ఏతస్మాజ్జాయత ఇతి వాక్యం ప్రాణాదీనాం సర్వేషామవ్య

వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ.

అగ్నిర్దూర్ధా చక్షుషీ చంద్రసూర్యా దిశశ్శ్రోత్రే వాగ్వి

శం—సర్వస్య ధారిణీ ఏతాని చ శబ్దస్పర్శరూపరసగంధోత్తరోత్తరగుణాని పూర్వ పూర్వగుణసహితాన్యేతస్మాదేవ జాయంతే.

శం—సంక్షేపతః పరవిద్యావిషయమక్షరం నిర్విశేషం పురుషం సత్యం దివ్యో హ్యమూర్త ఇత్యాదినా మంత్రేణోక్త్యా పునస్తదేవ సవిశేషం విస్తరేణ వక్తవ్యమితి ప్రకమతే సంక్షేపవిస్తరోక్తో హి పదార్థః సుఖాధిగమ్యా భవతి సూత్రభాష్యేతి ఆ—విస్తరేణ త్వన్వకార్యపర్యవృత్తం లేన లేనాకారేణ బ్రహ్మైవ వివర్తత ఇతి ప్రక ఇచ్ఛితే తతోఽలిరిక్తస్యాణుమాత్రస్యాసంభవాత్తస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రద (ర్కనార్థ) ర్మితమిత్యర్థః.

ఆ—(సర్వేషాం భూతానామితి) పఞ్చమహాభూతానామస్తరాత్తా ఘో

రం—పవిత్రబ్రహ్మోపాదానకత్వం ప్రతిపాదయితుం న ప్రవృత్తం కింతు ప్రాణోత్పత్త్య నస్తరం మనసశ్చ సర్వేన్ద్రియాణాం చోత్పత్తిః తత ఆకాశాదిభూతానామృత్పత్తిరీదీన్ద్రి యాణాం మనసశ్చ ప్రాణభూతాస్తరాశస్పృష్టత్వప్రతిపాదనార్థం ప్రవృత్తం శ్రుత్యై రేషి మహాభూతస్పృష్టికమప్రత్యభిజ్ఞానరూపాల్లింగాదితి చేన్న అవిశేషాత్ అవిశేషం ప్రాణాదీనాం సర్వేషాం బ్రహ్మసర్వరూపకమప్రతీతేః తత్పరిత్యాగే కారణ భావాత్. నను వాయ్వాదిశరీరకబ్రహ్మోఽగ్నీదుగ్రత్యుత్తై వాయ్వాదిశబ్దానా తచ్ఛరీరకబ్రహ్మణి లక్షణా స్యాత్ తత్రాహ చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాత్తద్వయో దేశో భాక్తస్తద్భావభావిత్వాత్. తుశ్చబ్దశబ్దానివృత్త్యర్థః. చరాచరవ్యపాశ్రయో దేవమనుష్యాదిపృథ్వాదిశబ్దవ్యవదేశో భాక్తః వాచ్యైకదేశే భజ్యత ఇత్యర్థః. భక్త్యా ప్రయుక్తో భాక్తః భక్తిః భంగః విశిష్టవాచిశబ్దః విశేషణమాత్రే భక్త్యాప్రయ జ్యతే వాచ్యైకదేశే ప్రయోగాత్ భజ్యత ఇత్యర్థః. వచసాం వాచ్యముత్తమమిత్యా ప్రమాణానుసారాత్సర్వేషాం చరాచరశబ్దానాం విశిష్టం బ్రహ్మైవార్థః విశేషణమాత్ర ప్రయోగస్తు అముఖ్యః తతశ్చ వాయ్వాదిశబ్దైః బ్రహ్మభిధానం ముఖ్యమేవ. యదా ఆభాక్తఇతిచ్ఛేదః చరాచరవాచిశబ్దైః బ్రహ్మవ్యవదేశః ఆభాక్తః ముఖ్య ఇతి యావత్ శరీరవాచిశబ్దానాం శరీరపర్యస్తత్వాదితి తత్ర స్థితం ప్రకృతమనుసరామః.

రం—(అగ్నిర్దూర్ధా చక్షుషీ చంద్రసూర్యాదితి) అమం మస్త్రం ప్రస్తుత స్పర్శమాణమనుమానం స్యాదిత్యత్ర అగ్నిరిహ ద్యులోకః 'అసౌ వై లోకోగ్నిరి

వృతాశ్చ వేదాః, వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వ
మస్య పద్భ్యం పృథివీ హేమ సర్వభూతాస్తరాత్తా. ౪
తస్మాదగ్నిస్సమిధో యస్య సూర్యః సోమాత్పర్జన్య ఓష

శం—పదితి యోసి ప్రథమజాతాప్రిణాద్ధిరణ్యగర్భాజ్ఞాయతేఽణ్ణస్యాస్తర్విరాట్ స
తత్త్వాస్తరితత్వేన లక్ష్మమాణోపేతస్సాదేవ పురుషాజ్ఞాయత ఏ(వ) తస్య యశ్చేత్యేతదర్థ
మాహ తం చ విశిషి అగ్నిః ద్యులూకః 'అసౌ వావలూకో గౌతమాగ్ని'రితి శ్రుతేః
మూర్ధా యస్మోత్తమాంగం శిరః చక్షుషీ చస్త్రీశ్చ సూర్యశ్చేతి చంద్రసూర్యా
యస్యేతి సర్వత్రానుషంగః కర్తవ్యః. అస్యేత్యస్య పదస్య వక్ష్యమాణస్య యస్యేతి విపరి
ణామం కృత్వా దిశశ్శ్రోత్రే యస్య వాగ్విపుతాః ఉద్ధాటితాః ప్రసిద్ధా వేదా
యస్య వాయుః ప్రాణో యస్య హృదయం అన్తఃకరణం విశ్వం సమస్తం జగదస్య
యస్యేత్యేతత్ సర్వం హ్యన్తఃకరణవికారమేవ జగత్ మనస్యేవ సుషుప్తే ప్రళయదర్శ
నాత్ జాగరితేషి తతపివాగ్వివిస్ఫులింగవద్విప్రతిష్ఠానాత్ యస్య చ పద్భ్యం జాతా
పృథివీ ఏష దేవో విష్ణురసత్తః ప్రథమశరీరీ త్రైలూక్యదేహోపాధిస్సర్వేషాం భూతా
నామస్తరాత్తా స హి స(ర్వభూ)మ్భూతేషు ద్రష్టా శ్రోతా మస్తా విజ్ఞాతా సర్వకర
ణాత్తా. ౪

శం—పంచాగ్నిద్వారేణ చ యాస్సంసరంతి ప్రజాః తా అపి తస్మాదేవ
పురుషాత్పృజాయంత ఇత్యుచ్యతే తస్మాత్ పరస్మాత్ పురుషాత్ ప్రజావస్థానవిశేష
రూపాగ్నిః స విశేష్యతే యస్య సూర్యస్సమిధ ఇవ సమిధః సూర్యేణ హి ద్యులూక

ఆ—పశ్చిభూతశరీరో హి విరాడిత్యర్థః. ౪

ఆ—(పంచాగ్నిద్వారేణేతి) ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు పంచస్యగ్ని

రం—శ్రుతేః స్మరంతి చ మునయః 'ద్యాం మూర్ధానం యస్య విప్రా వదన్తి ఖం వై
నాఖం చస్త్రీసూర్యా చ నేత్రే, దిశశ్శ్రోత్రే విధి పాదా క్షితిం చ సోచిస్త్యాత్తా సర్వ
భూతప్రణేతేతి భాషితం వాగ్విపుతాశ్చ వేదాః వాగ్విప్రియవ్యాపారా వివ వేదాః
వాయుః ప్రాణః మహావాయురేవ దేహధారకః ప్రాణః హృదయం విశ్వమస్య జగ
త్సర్వమస్య దేహస్తర్వర్తిహృదయాఖ్యమాంసవిశేషః పద్భ్యం పృథివీ పాదావేవ
పృథివీత్యర్థః. ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమితి తృతీయా సర్వభూతానాం తచ్ఛరీర
త్వాత్సర్వేషామస్తరాత్తేత్యర్థః. ౪

రం—(తస్మాదగ్నిస్సమిధో యస్య సూర్య ఇతి) తస్మాత్ అక్షరాత్ అగ్నిర్హృదే
త్యత్ర అగ్నిశబ్దనిర్దిష్టో ద్యులూకః యస్మాగ్నేస్సమిధస్సూర్యః ఇంధనాని అసౌవావ

ధయః పృథివ్యాం, పుమాన్ రేతస్సించతి యోషి
తాయాం బహ్వీః ప్రజాః పురుషాత్సంప్రసూతాః.

తస్తాదృచస్సామయజాంషి దీక్షాయజ్ఞాశ్చ సర్వే క్రత

శం—స్సమిధ్యతే తతో హి ద్యులోకాన్నినిష్పన్నాతోస్సమాత్ పర్జన్యో ద్వితీయోగి
స్సంభవతి తస్తాచ్చ పర్జన్యాదోషధయః పృథివ్యాం సంభవతి ఓషధీభ్యః పురుషాగ్
హుతాభ్యః ఉపాదానభూతాభ్యః పుమానగ్నిః రేతస్సించతి యోషితాయాం యోషి
యోషాగ్నో స్త్రీయామితి ఏవం క్రమేణ బహ్వీః బహ్వ్యః ప్రజాః బ్రహ్మణాదా
పురుషాత్పరస్తాత్సంప్రసూతాః సముత్పన్నాః.

శం—కం చ కర్తృసాధనాని ఫలాని చ తస్తాదేవేత్యాహ కథం తస్తాః
పురుషాదృచః నియతాక్షరపాదావసానాః గాయత్ర్యాదిఛందోవిశిష్టా మంత్రాః సా
పాంచభక్తికం సాప్తభక్తికం చ స్తోభాదిగీతివిశిష్టం యజాంషి ఆనియతాక్షరపా
వసానాని వాక్యరూపాణి ఏవం త్రివిధా మంత్రాః దీక్షాః మాంజ్యాదిలక్షణాః కర్త
నియమనిశేషాః యజ్ఞాశ్చ సర్వే అగ్నిహోత్రాదయః క్రతవః సయూపాః దక్షిణాః
ఏకగవాద్యపరిమితసర్వస్వాంతాః సంవత్సరశ్చ కాలః కర్తాంగం యజమానశ్చ కర్త
లోకాః తస్య కర్తృఫలభూతాః తే విశేష్యం తే సోమో యత్ర యేషు పవతే పునా

ఆ—దృష్టేః శ్రుత్యత్తరచోదితత్వాత్తద్వారేణేత్యర్థః.

ఆ—(పాంచభక్తికమితి) హింకారప్రస్తావోద్గీతప్రతిహరనిధనాఖ్యాః పం
భక్తయః అవయవా యస్య తథోక్తం (సాప్తభక్తికమితి) హింకారప్రస్తావాద్యుద్గీ
తప్రతిహరోపద్రవనిధనాఖ్యాస్సప్తభక్తయో యస్య తథోక్తం స్తోభః అర్థశూనా

రం—లోకోగ్నిర్దైతమతస్యాదిత్యవీవ సమిదితి పంచాగ్నివిద్యాయాం శ్రవణా
(సోమాత్పర్జన్యఓషధయః పృథివ్యాం) అతో హి ద్యులోకాగ్నేర్నిష్పన్నాతోస్సమా
త్పర్జన్యః ద్వితీయోగిస్సంభవతి తస్తాత్పర్జన్యాదోషధయః పృథివ్యామగ్నో సంభవః
(పుమాన్రేతస్సించతి యోషితాయాం) ఓషధీభ్యః పురుషాగ్నో హుతాభ్యః ఉపాదా
భూతాభ్యః పురుషరూపోగ్నిరోగ్నిషిద్రూపాగ్నో రేతస్సేకం కరోతి (బహ్వీః ప్రజా
పురుషాత్సంప్రసూతాః) ఏవం పంచాగ్నివిద్యోక్తక్రమేణ బహ్వ్యః ప్రజాః పరః
త్పురుషాత్సంప్రసూతాః.

రం—(తస్తాదృచస్సామేతి) తస్తాత్ అక్షరపురుషాత్ ఋగ్యజుస్సామవేద
దీక్షాః అగ్నిహోత్రాద్యా యజ్ఞాః సోమవికారాః క్రతవశ్చ దక్షిణాశ్చ సంవత్స
రయః కాలాః యజమానః కర్తృఫలభూతాః స్వర్గాద్యా లోకాశ్చ ఉత్పన్నా ఇత్యు

వో దక్షిణాశ్చ సంవత్సరశ్చ యజమానశ్చ లోకాః
సోమో యత్ర పవతే యత్ర సూర్యః.

౬

తస్మాచ్చ దేవా బహుధా సమ్ప్రసూతాస్సాధ్యా మను
ష్యాః పశవో వయాంసి, ప్రాణాపానౌ ప్రీహియవౌ
తపశ్చ శ్రద్ధా సత్యం బ్రహ్మచర్యం విధిశ్చ.

౭

సప్తప్రాణాః ప్రభవంతి తస్మాత్సప్తార్చిషస్సమిధస్సప్తహా

శం—లోకాన్ యత్ర యేష సూర్యస్తపతి తే చ దక్షిణాయనోత్తరాయణమార్గ
ద్వయగమ్య విద్వదవిద్వత్కర్తృఫలభూతాః.

౬

శం—తస్మాచ్చ పురుషాత్కర్తాంగభూతా దేవా బహుధా వస్వాదిగణభేదేన
సమ్ప్రసూతాః సమ్ప్రకృప్తసూతాః సాధ్యాః దేవవిశేషాః మనుష్యాః కర్తృధిక్వతాః
పశవః గ్రామ్యురణ్యాః వయాంసి పక్షిణః జీవనం చ మనుష్యాదీనాం ప్రాణాపానౌ
ప్రీహియవౌ హవిరథౌ తపశ్చ కర్తాంగం పురుషసంస్కారలక్షణం స్వతంత్రం చ ఫల
సాధనం శ్రద్ధా యత్పూర్వకస్సర్వపురుషార్థసాధనప్రయోగః చిత్తప్రసాదః ఆస్తిక్య
బుద్ధిః సత్యం అనుతపర్జితం యథాభూతార్థవచనం చాపీడాకరం బ్రహ్మచర్యం మైథునా
సమాచారః విధిశ్చ ఇతి కర్తవ్యతా.

౭

శం—ఐంచ సప్తశీర్షణ్యాః ప్రాణాస్తస్మాదేవ పురుషాత్ప్రభవంతి తేషాం చ సప్తి

ఆ—పర్వతాః విశ్వజిత్యస్సర్వమేధయోస్సర్వస్వదక్షిణా అతపికాం గామరభ్య సర్వస్వాంతా
దక్షిణా భవంతీత్యర్థః.

౬

ఆ—(తపశ్చ కర్తాంగమితి) 'పయో బ్రాహ్మణస్య వ్రతం యవాగూ రాజస్య
స్వామిక్షావైశ్యస్యే'త్యాది శ్రుతివిహితం కృచ్ఛ)చాంద్రాయణాదీత్యర్థః.

౭

ఆ—(అత్తయాజీనామితి) సకలమిదమహం చ పరమాత్మైవేతి భావనాపూర్వ

రం—లోకాన్నిశితస్మి (సోమో యత్ర పవతే యత్ర సూర్య ఇతి) యే లోకా
శ్చస్త్రసూర్యకిరణపూతా భవంతీత్యర్థః.

౬

రం—(తస్మాచ్చ దేవా ఇతి) బహుధా కర్తృజాజానజాదిభేదాత్ బహుభే
త్యర్థః. వయాంసి పక్షిణః యవః దీర్ఘశూకధాన్యవిశేషః ప్రీహియవశబ్దో ధాన్య
మాత్రోపలక్షకః తపః కృచ్ఛ)దిలక్షణం శ్రద్ధా ఆస్తిక్యబుద్ధిః సత్యం సత్యవచనం
బ్రహ్మచర్యం స్త్రీసంగాదిరాహిత్యం విధియత ఇతి విధిః నిత్యనైమిత్తికాదిః.

౭

రం—(సప్తప్రాణాః ప్రభవంతీతి) తస్మాత్ అక్షరాత్ శీర్షణ్యాశ్చక్షుశ్శోత్ర

మాః, సప్త ఇమే లోకా యేషు చరంతి ప్రాణా గుహః

శయా నిహితాస్సప్త సప్త.

౮

అతస్సముద్రా గిరయశ్చ సర్వే అస్తాత్యస్తస్తే సిద్ధవస్సర్వ

రూపాః, అతశ్చ సర్వా ఓషధయో రసశ్చ యేనైష

శం—ర్చిషః దీప్తయః స్వస్వవిషయావద్యోతనాని తథా సప్తసమిధః సప్తవిషయాః విషయైర్హి సమిధ్యంతే ప్రాణాః సప్తహోమాః తద్విషయవిజ్ఞానాని యదస్య విజ్ఞానం తజ్జహోతీతి శ్రుత్యంతరాత్ కిం చ సప్త ఇమే లోకాః ఇద్వియస్థానాని యేషు చరంతి ప్రాణా ఇతి విశేషణాత్ ప్రాణానాం విశేషణమిదం ప్రాణాపానాదినివృత్త్యర్థం గుహాయాం శరీరే హృదయే వా స్వావకాలే శేరత ఇతి గుహాశయాః నిహితాః స్థాపితా ధాత్రా సప్తసప్త ప్రతిప్రాణిభేదం యాని చ అత్తయాజినాం విదుషాం కర్తాణి తత్సాధనాని కర్తృఫలాని చావిదుషాం చ కర్తాణి తత్సాధనాని కర్తృఫలాని చ సర్వం చైతత్పురస్తాదేవ పురుషాత్సర్వజ్ఞాత్ప్రసూతమితి ప్రకరణార్థః.

౮

శం—అతః పురుషాత్సముద్రాః సర్వే త్సారాద్యాః గిరయశ్చ హిమవదా దయోస్తాదేవ పురుషాత్సర్వే స్వందంతే స్రవంతి గంగాద్యాస్సింధవః నద్యః సర్వ రూపాః బహురూపాః అస్తాదేవ పురుషాత్సర్వా ఓషధయః ప్రీహియవాద్యాః రసశ్చ మధురాదిష్వడ్విధః యేన రసేన భూతైః పంచభిః ఘృతైః పరివేష్టితస్తిష్ఠతే తిష్ఠతి

ఆ—కం పరమేశ్వరాధనబుద్ధ్యా యే యజంతి తేషామిత్యర్థః.

౮

రం—నాసికారంధ్రయుగ్మాస్యసంచారీణి సప్తేన్ద్రియాణ్యుత్పద్యంతే తథా సప్తార్చిషః గార్హపత్యాద్యా అగ్నయః ఇంధనాదీని కాశీప్రభృతయస్సప్తజిహ్వశ్చ ప్రభవంతీతి పూర్వేణాన్వయః కిం చ ఇమే సప్తాపి లోకా ఉత్పన్నాః యేషు లోకేషు హృదయ గుహాసు సుషుప్తివేశాయాం శయానాస్సప్త ప్రాణాశ్చక్షురాదిగోళకప్రదేశేషు ధాత్రా నిహితాస్సప్తశ్చరంతీత్యర్థః. సప్తసప్తేతివిపాస్స పురుషభేదాభిప్రాయా.

౮

రం—(అతస్సముద్రా గిరయశ్చ సర్వే ఇత్యాది) సర్వరూపాః బహురూపాః సింధవః గంగాద్యాస్సరిత ఇత్యర్థః. నను పృథివ్యా ఏవోషధయో జాయమానా దృశ్యం తే ఇత్వాదిభ్యో రసా జాయమానా దృశ్యం తే కథమక్షరాత్సర్వమిదం జాయత ఇత్యా శంక్యాహ (యేనైషభూతైస్తిష్ఠతే హ్యస్తరాత్తేతి) యేన యస్తాత్కరణాదేషః అక్షరపురుషస్సర్వైర్భూతైః పరివృతస్సక తదస్తరాత్తతయా పర్తతే తస్మాత్ పృథి

భూతైస్త్వితే హ్యస్తరాత్తా.

F

పురుష ఏవేదం విశ్వం కర్త తపో బ్రహ్మ పరామృతమ్,
ఏతద్యో వేద నిహితం గుహాయాం సోవిద్యాగ్రంథిం

శం—హ్యస్తరాత్తా లింగం సూక్ష్మం శరీరం తథ్యస్తరాశే శరీరస్యాత్మనకాత్మవద్య
త్తత ఇత్యస్తరాత్తా.

F

శం—ఏవం పురుషాత్పర్వమిదం సమృప్తసూతం తతో వాచారంభణం వికారో
నామధేయమనృతం పురుష ఇత్యేవ సత్యం ఆతః పురుషఏవేదం విశ్వం సర్వం న విశ్వం
నామ పురుషాదన్యత్క్రించదస్తి అతో యదుక్తం తదేతదభిహితం కస్తిన్న భగవో
విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ఏతస్మిన్ హి పరస్మిన్నాత్మని సర్వకారణే పురుషే
విజ్ఞాతే పురుషఏవేదం విశ్వం నామైత(నాన్య) దస్తీతి విజ్ఞాతం భవతీతి కిం పునరిదం
విశ్వమితి ఉచ్యతే కర్త అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం తపః జ్ఞానం తత్కృతం ఫలమన్యదేవ
తావద్ధీదం సర్వం తత్రైతద్బ్రహ్మణః కార్యం తస్మా (పుర్వంబ్ర) ద్బ్రహ్మ పరామృతం
పరమమృతమహమేవేతి యో వేద నిహితం స్థితం గుహాయాం హృది సర్వప్రాణీనాం
స ఏవం విజ్ఞానాదవిద్యాగ్రంథిం గ్రంథిమివ దృఢీభూతామవిద్యావాసనాం వికిరతి

ఆ—అత్రానందగీయం నాస్తి.

F

ఆ—యత్పుష్టం కస్తిన్న భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి తన్ని
రూపితం సర్వమిదం పరమాత్మనో జాయతే అతస్తావన్నాత్రం సర్వం తస్మిన్విజ్ఞాతే విజ్ఞా

రం—వ్యాధిభ్యో జాయమానా అపి అక్షరాద్బ్రహ్మణో జాతా ఇతి శక్యతే వత్తమితి
భావః.

F

రం—(పురుష ఏవేదం విశ్వమితి) యస్తాదసౌ సర్వభూతాస్తరాత్తా తస్మా
త్పర్వమిదం పురుషోపాదానకత్వాత్పురుష ఏవ తస్మాత్తద్విజ్ఞానే సర్వస్యాపి జ్ఞానముప
పద్యత ఇతి భావః (కర్త తపో బ్రహ్మ పరామృతమితి) తస్య జగత్సృష్ట్యనుకూలః
కర్తశబ్దితో వ్యాపారస్సృష్ట్యాలోచనాత్క క ఏవ ఏకో వ్యాపీ సదా శుద్ధో నిర్గుణః
ప్రకృతేః పర ఇతి బ్రహ్మశబ్దతప్రకృతిపరభూతముక్తాత్తనామమృతవత్ పరమానంద
తయా భోగ్యభూతం బ్రహ్మపృథక్పురుషఏవేత్యర్థః (ఏతద్యో వేదేతి) హే సోమ్య
సోమార్హ హృదయగుహవర్తి ఏతత్ అక్షరం బ్రహ్మ ఇహ లోకే యో వేద సః గ్రంథి

వికిరతిహ సోమ్య.

౧౦

ఇతి ద్వితీయముండకే ప్రథమః ఖండః.

శం—విక్షిపతి నాశయతి ఇహ జీవన్నేప న మృతస్య హే సామ్య ప్రియదర్శన.

౧

ద్వితీయముండక ప్రథమఖండభాష్యం.

తం భవతీత్యవిద్యాక్షయఫలాభిధానేనోపసంహృతమితి.

౧

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయముండక
ప్రథమఖండభాష్యటీకా.

వద్దుర్తోచామవిద్యాం వికిరతి నిరస్యతి క్వా విక్షేప ఇతి ధాతుః.

౧

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముండక ప్రథమఖండభాష్యమ్.

అ థ ము ం డ కో ప ని ష ది

ద్వితీయముండకే, ద్వితీయః ఖండః.

ఆవిస్సన్నిహితం గుహాచరం నామ మహత్పదమత్రైతత్స
మర్పితమ్, ఏజత్ప్రాణన్నిమిషచ్ఛ యదేతజ్జానథ సదస

శం—అరూపం సదక్షరం కేన ప్రకారేణ విజ్ఞేయమితి ఉచ్యతే ఆవిః ప్రకాశం సన్నిహితం వాగాద్యుపాధిభిః జ్వలతి భ్రాజతీతి శ్రుత్యంతరాచ్ఛబ్దాదీనుపలభమాన పదవభాసతే దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానాద్యుపాధిధర్మైరావిర్భూతం సల్లక్ష్యతే హృది సర్వప్రాణినాం యదేతదావిర్భూతం బ్రహ్మ సన్నిహితం సమృక్తినితం హృది తద్గహాచరం నామ గుహాయాం చరతీతి దర్శనశ్రవణాదిప్రకారైర్గుహాచరమితి ప్రఖ్యాతం మహత్ సర్వమహత్త్వాత్ పదం పద్యతే సర్వేణేతి సర్వపదార్థాన్నదత్వాత్ కథం తస్య హత్పదమితి, ఉచ్యతే—యదత్ర అస్మిన్నభిప్రాయేణైతత్సర్వం సమర్పితం ప్రవేశం రథ నాభావివారాః ఏజత్ చలత్ పక్ష్యాది ప్రాణిన్ ప్రాణితీతి ప్రాణాపానాదిమన్నమమ్య

ఆ—అథనా యస్య సకృదుపదేశమాత్రేణాద్వితీయం బ్రహ్మాస్మితి వాక్యార్థజ్ఞానమవగత్యంతం స భవతి తస్యోపాయానుష్ఠానేన భవితవ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (అరూపం సదక్షరమితి) వాక్యార్థస్థైర్యవ పునః పునర్భావనాయుక్త్యనుసంధానం చోపాయ ఇత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ఆవిశ్కబ్ధో నిపాతః ప్రకాశవాచీ బ్రహ్మవిశోషలభ్యాత్సనా ప్రకాశమానమేవ సదేతి భావయేదిత్యర్థః. అన్యైరపుక్తం 'యదస్తి యద్భూతి తదాత్మరూపం నాన్యత్రతో భూతి స చాన్యదస్తి, స్వభావసంవిత్ప్రీతిభూతి కేవలం గ్రాహ్యం గ్రహితేతి మృతైవ కల్పనేతి (సన్నిహితమితి) సర్వప్రాణినాం హృదయే స్థితం వాగాద్యుపాధిభిశ్చబ్దాదీనుపలభమానపద్యమిహ జీవభావమాపన్నమపభాసతే యతః. త

రం—(ఆవిస్సన్నిహితం గుహాచరం నామ మహత్పదమితి) ఆవిరిత్యవ్యయమ్ యోగినామపరోక్షం హృదయగుహావర్తితయా సన్నిహితం నామ దుర్విజ్ఞేయస్వరూపతయా ప్రసిద్ధం సర్వతో మహత్ పదం ప్రాప్యభూతమిశ్యర్థః. (అత్రైతత్సమర్పితం ఏజత్ప్రాణన్నిమిషచ్ఛ యత్) ఏజత్ కమ్నమానం జాగ్రదితి యావత్ ప్రాణిన్ ప్రాణభృత్ నిమిషత్ సుప్తం జాగ్రత్సుప్తాది భేదభిన్నం ప్రాణిజాతమత్ర అక్షరపురుషే అర్పిత

ద్వరేణ్యం పరం విజ్ఞానాద్యద్యరిప్థం ప్రజానామ్.

౧

యదర్చిమద్యదణుభ్యోణుచ యస్మిక్ లోకా నిహితా

శం—పశ్వాదినిమిషత్ నిమేషాదిక్రియావత్ యచ్ఛానిమిషత్ చ శబ్దాత్ సమస్త మేతదత్తైవ బ్రహ్మణి సమర్పితం ఏతద్యదాస్పదం సర్వే జానథ మే శిష్యా అవగచ్ఛథ తదాత్మ భూతం భవతాం సదసత్స్వరూపం సదసతోః మూర్తామూర్తయోఃస్థానిలసూక్ష్మ యోస్తద్యరితరేకేణాభావాత్ పరేణ్యం పరణీయం తదేవ హి సర్వస్య నిత్యత్వాత్వాప్రీథ సీయం పరం వ్యతిరిక్తం విజ్ఞానాత్ప్రజానామితి వ్యవహితేన సంబంధః యల్లాకికవిజ్ఞానా గోచరమిత్యర్థః. యద్యరిప్థం పరతమం సర్వపదార్థేషు పరేషు తద్ధేయకం బ్రహ్మతీతయేన పరం సర్వదోషరహితత్వాత్.

౧

శం—కిం చ యదర్చిమత్ దీప్తిమత్ యద్దీప్త్యా ఆదిత్యాది దీప్యత ఇతి దీప్తిమద్యుచ్ఛా కిం చ యదణుభ్యః శ్యామాకాదిభ్యోణుచ సూక్ష్మం చ శబ్దాత్ స్థూరే భ్యోవ్యతిశయేన స్థూలం పృథివ్యాదిభ్యః యస్మింట్లోకాః భూరాదయో నిహితాః స్థితాః యే చ లోకినః లోకనివాసిన్ మనుష్యాదయశ్చైతన్యాశ్రయా హి సర్వే ప్రసిద్ధాః తదేతత్సర్వాశ్రయమత్యరం బ్రహ్మసప్రాణః తదువాక్తునః వాక్చ మనశ్చ సర్వాణి చ కర

ఆ—(తస్య)తో పరోక్షం చేతి సదా స్తరేదిత్యర్థః. సర్వమిదం కార్యం పరిచ్ఛిన్నం చ సాస్పదం కార్యత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ ఘటాదివత్ తత్సర్వస్వాస్పదం యత్ తదేవ మాయాస్పదమాత్మ భూతమితి యుక్త్యనుసంధానమాహ (మహత్పదమితి)

౧

ఆ—ఘటాదిపదాదిత్యాదేర్జడత్వేపి యద్దీప్తిమత్త్వే వైచిత్ర్యే తదనుపపత్త్యాపి తత్కారణం సమ్భావనీయమిత్యాహ (కించ యదర్చిమదితి) అర్చిమత్త్వాదాదిత్యాదిప దిద్వియగ్రహ్యత్వం ప్రాప్తం నిషేధతి (యదణుభ్య ఇతి) పరమాణుపరిమాణత్వం తస్మా

రం—మిత్యర్థః (ఏతజ్ఞానశేతి) సదసద్వరేణ్యం స్థూలసూక్ష్మవస్తుభిరాధారత్వేన ప్రార్థ సీయం ఆధారభూతమితి యావత్. తాదృశమేతత్ అక్షరమవగచ్ఛతేత్యర్థః. (పరం విజ్ఞానాద్యద్యరిప్థం ప్రజానాం) యో విజ్ఞానే లిప్తమితి శ్రుతేః విజ్ఞానశబ్దో జీవపరః విజ్ఞానాత్పరం జీవాదధికం ప్రజానాముపాయోపేయత్వేనాత్యస్తపరణీయం అత్యస్త ప్రార్థనీయమిత్యర్థః.

౧

రం—(యదర్చిమద్యదణుభ్యోణుచ చేతి) యదర్చిమత్ అర్చిశబ్దబ్ధితదీప్తి మత్త్వం విగ్రహద్వారా ద్రవ్యవ్యం. అణుభ్యోపి శ్యామాకాదిభ్యోపి అణివ్యం సూక్ష్మ తయా సర్వాస్త్యప్రవేశయోగ్యమిత్యర్థః. (యస్మిక్ లోకా నిహితా లోకినశ్చ)

లోకినశ్చ, తదేతదక్షరం బ్రహ్మ స ప్రాణస్తదు వాఙ్మనః
తదేతత్సత్యం తదమృతం తద్వేద్యవ్యం సోమ్య విద్ధి. ౨
ధనుర్దృహీత్వాపనిషదం మహాస్త్రం శరం హ్యుపాసాని

శం—జాని తదు అంతఃసత్యం చైతన్యాశ్రయో హి ప్రాణేద్వియాదిసర్వసంఘాతః
'ప్రాణస్య ప్రాణ'మితి శుశ్రూషరాత్ యత్ప్రాణాదీనామస్తత్యతన్యమక్షరం తదేతత్స
త్యం అవితథం అతోఽమృతం అవినాశి తద్వేద్యవ్యం మనసా తాడయితవ్యం తస్మిన్నన
స్సమాధానం కర్తవ్యమిత్యర్థః. యస్మాదేవం హే సోమ్య విద్ధి అక్షరే చేతస్సమా
ధత్స్వ.

శం—కథం వేద్యమితి ఉచ్యతే ధనుః ఇష్టాసనం గృహీత్వా ఆదాయ
జౌపనిషదం ఉపనిషత్సు భవం ప్రసిద్ధం మహాస్త్రం మహచ్ఛతదస్త్రం చ ధనుః
తస్మిన్ శరం కిం విశిష్టమిత్యాహ ఉపాసానిశితం సంతతాభిధ్యానేన తనూకృతం
సంస్కృతమిత్యేతత్ సంధీయత సంధానం కుర్యాత్ సంధాయ చాయమ్య ఆకృప్య
సేంద్రియమస్తకరణం స్వవిషయాద్వినివర్త్య లక్ష్యవివావర్జితం కృత్యేత్యర్థః. న హి

ఆ—స్వాదితి నాశక్కునీయమిత్యాహ (చశబ్దాదితి) స్థూలత్వాత్తస్మి అన్యాధారం
స్వాదితి నాశక్కునీయమిత్యాహ (యస్మిన్లోకా ఇతి) ప్రాణాదిప్రవృత్తిశ్చేతనాధిష్ఠాన
నిబన్ధనా, జడప్రవృత్తిత్వాత్ రథాదిప్రవృత్తివత్. చిద్భేదే చ ప్రమాణాభావాదేకం
చైతన్య మాత్రమస్తీతి(స్త్రీ)తిచిచారయేదిత్యాహ (తదేన్నర్వాశ్రయమితి) ప్రాణాద్య
ధిష్ఠానత్వాత్ప్రాణాదిలక్ష్య ఆత్మా ద్రష్టవ్యః.

ఆ—చిచారాసమర్థస్య ప్రణవమవలంబ్య బ్రహ్మైకేత్యే చిత్తసమాధానం

రం—లోకినః లోకవాసినః శిష్టం సుష్టమ్. (సప్రాణస్తదు వాఙ్మనఇతి) ఉశబ్దోఽవధా
రణే ప్రాణాదికమపి తదాత్మకమిత్యర్థః. (తదేతత్సత్యం తదమృతం తద్వేద్యవ్యం సోమ్య
విద్ధి) తదేతత్ అక్షరం సత్యం అవినాశి అమృతం అసంసారిభోగ్యమితి వార్థః. తదేవ
మనసా వేద్యవ్యం విద్ధి సమాహితమనోవిషయం విద్ధి తత్ర మనస్సమాధానం కుర్వీతి
యావత్.

రం—(ధనుర్దృహీత్వేతి) జౌపనిషదం ఉపనిషత్ప్రసిద్ధం ప్రణవాఖ్యం
ధనుర్దృహీత్వా భగవదుపాసనయా స్థూలసూక్ష్మశరీరాద్వివేచితాత్మలక్షణం మహాస్త్ర
సంయోజితం శరం సందధ్యాత్ కిం కృత్యేత్యలాహ (ఆయమ్యేతి) భాగవతేన భగవ
త్ప్రవణేన చేతసా తత్ ధనురాయమ్య ప్రణవాఖ్యస్య ధనుష ఆయమనం నామ
ప్రత్యక్షరమాత్మనోశ్చేషశేషిభావలక్షణార్థప్రకాశకత్వేనానుసంహితత్వం తద్భావగతేన
చేతసేతి పారే తద్భావః తత్ప్రాప్తిః తద్భావగతేన చేతసా తత్ప్రాప్తిచ్ఛేదయా శరమా
యమ్యేతి వార్థః. తస్య చాయమనం నామ సేంద్రియాస్తకరణస్య తస్య విషయా

శితం సంధీయత, ఆయమ్య తద్భాగనతేన చేతసా లక్ష్యం
తదేవాక్షరం సోమ్య విద్ధి.

3

ప్రణవో ధనుశ్శరో హ్యత్తా బ్రహ్మ తల్లక్ష్యముచ్యతే,

శం—హస్తేనేవ ధనుష ఆయమనమిహ సమ్భవతి తద్భాగనతేన తస్మిన్ బ్రహ్మణ్యక్షరే
లక్ష్యే భావనా భావః తద్గతేన చేతసా లక్ష్యం తదేవ యథోక్తలక్షణమక్షరం సోమ్య
విద్ధి. (సంధయీత సంధానీతేతి చ పాఠాంతరం.)

2

శం—యదుక్తం ధనురాది తదుచ్యతే ప్రణవః ఓంకారో ధనుః యథేష్య
ససం లక్ష్యే శరస్య ప్రవేశకారణం తథాత్మశరస్యాక్షరే లక్ష్యే ప్రవేశకారణమో
జ్ఞానః ప్రణవేన హ్యభ్యసృమనీన సంస్క్రియమాణస్తదాలంబనోఽప్రతిబంధేనా
క్షరేఽవతిష్ఠతే యథా ధనుషాస్తఇషున్ద్రక్ష్యే అతః ప్రణవో ధనురివ ధనుః శరో
హ్యత్తోపాధిలక్షణః పర ఏవ జలసూర్యకాదివదిహ ప్రవిష్టోదేహే సర్వజాన్ద్రప్రత్యయ
సాక్షితయా సశరఇవ స్వాత్మ న్యేవార్పితోఽక్షరే బ్రహ్మణ్యతో బ్రహ్మ తల్లక్ష్యముచ్యతే
లక్ష్య ఇవ మనస్సమాధిత్పుభిరాత్మభావేన లక్ష్యమాణత్వాత్ తత్రైవం సత్యప్రమతేన
బాహ్యవిషయోపబిశృష్టప్రమాదపద్ధితేన సర్వతో విరక్తేన జితేంద్రియజ్ఞానాగ్ర
చిత్రేన వేద్యం బ్రహ్మ లక్ష్యం తతస్తద్వేదనాదూర్ధ్వం శరవత్తన్వయా భవత్ యథా
శరస్య లక్ష్యే కాత్మత్వం ఫలం భవతి తథా దేహద్యనాత్మప్రత్యయతిరస్కరణేనాక్షరే

ఆ—క్రమముక్తిఫలం దర్శయితుముపక్రమతే (కథం వేద్యమిత్యాదినా.)

3

ఆ—ధనుషా ఆయుధేన (లక్ష్య ఇతి) తల్లక్షణాత్తైకత్వసాక్షాత్కారఇత్యర్థః
ప్రణవో బ్రహ్మేత్యభిధాయత ఉపసంహృతకరణగ్రామస్య ప్రణవోపరక్తం యచ్చైచ
తస్యప్రతిబింబం స్ఫురతి స ఆత్మేత్యనుసంధానం ప్రణవే శరసంధానం తస్య చిత్ప్రతి

రం—స్తరవిముఖకరణపూర్వకం అక్షరాఖ్యలక్ష్యాభిముఖతయావస్థాపనం (లక్ష్యం తదే
వాక్షరంసోమ్య విద్ధి) హేసోమ్య తదేవాక్షరం లక్ష్యం జానీహిత్యర్థః.

3

రం—ఉక్తమర్థం వివృణోతి (ప్రణవో ధనురితి) 'ఓమిత్యాత్మానం యంజీ
తేతి ఆత్మరూపశరసమర్పణ హేతుత్వాత్ప్రణవస్య ధనుష్టేన రూపణం అప్రమతేన
విషయాస్తరవిముఖేన ఏకాగ్రచిత్రేన వేద్యం వేదో హి తదేకశేషత్వేన తద్ధ్యానం
(శరవత్తన్వయ ఇతి) యథా లక్ష్యే నిమగ్నస్య శరస్య లక్ష్యాపేక్షయా భేదకాకారా
స్ఫురణం ఏవం పరమాత్మని ప్రణవేన సమర్పితస్య ప్రత్యగాత్మనః తత్సామ్యలక్షణం
ముక్తిమాపన్నస్య జ్ఞానై కాకారస్య దేవత్వమనుష్యత్వాదిలక్షణభేదకాకారా స్ఫురి

అప్రమత్తేన వేధవ్యం శరవత్తన్మయో భవేత్. ౪

యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమోతం మనస్సహ
ప్రాణైశ్చ సర్వైః తమేవైకిం జానథాత్మాసమన్య వాచో
విముంచథ అమృతస్యైష సేతుః. ౫

అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్యః స ఏషోఽ

శం—కాత్మత్వం ఫలమాపాదయేదిత్యర్థః. ౪

శం—అక్షరస్యైవ దుర్లక్ష్యాత్వాత్మనః పునర్వచనం సులక్షణార్థం యస్మిన్
అక్షరపురుషే ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షం చ ఓతం సమర్పితం మనశ్చ సహ ప్రాణైః
కరణైరన్యైస్సర్వైః తమేవ సర్వాశ్రయమేకం అద్వితీయం జానథ జానీథ హే
శిష్యాః ఆత్మానం ప్రత్యక్షస్వరూపం యుష్మాకం సర్వప్రాణినాం చ జ్ఞాత్వా చ అన్యా
వాచః అపరవిద్యారూపాః విముంచథ విముంచత పరిత్యజత తత్ప్రకాశ్యం చ సర్వం
కర్మ ససాధనం యతోమృతస్యైష సేతుః ఏతదాత్మజ్ఞానమమృతస్య అమృతత్వస్య
మోక్షప్రాప్తయే సేతుః సంసారమహోదధేరుత్తరణహేతుత్వాత్ తథా చ శ్రుత్య
న్తరం 'తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనాయే'తి. ౫

శం—కిం చ అరా ఇవ యథా రథనాభౌ సమర్పితా అరాః ఏవం సంహతాః
సంప్రవిష్టా యత్ర యస్మిన్ హృదయే సర్వతో దేహవ్యాపిన్యో నాడ్యః తస్మిన్

ఆ—విమృశ్య బిమ్బైక్యానుసంధానం లక్ష్యవేధః. ౪

ఆ—ఉత్తరగ్రంథస్య పానరుక్త్యం పరిహరతి (అక్షరస్యైవ దుర్లక్ష్యాత్వాదితి)
ససాధనం సర్వం కర్మ పరిత్యజ్యాత్వైవ జ్ఞాతవ్య ఇత్యత్ర హేతుమాహ (అమృతస్యేతి.) ౫

ఆ—కర్మసంగజననంగత్యా కర్మశ్రద్ధా విషయశ్రద్ధా చ వాక్యార్థజ్ఞానస్యా

రం—రేవ తన్మయత్వమితి ద్రష్టవ్యమ్. ౪

రం—(యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీత్యాది) యస్మిన్ అక్షరే ద్యుపృథివ్యన్తరిక్ష
మనఃప్రాణాదికం సమవేతం తమేకమేవ స్వేతరసమస్తవస్తునియంతృత్వేన వ్యాపకతయా
ఆత్మానం జానీత అనాత్మవిషయా వాచస్యజిత కస్య హేతోః అమృతస్యైష సేతుః
సద్వాదిషు హి సేతుః కూలస్య ప్రతిలంభకః సంసారార్థవపారభూతస్యామృతస్య ఏష
ప్రతిలంబక ఇత్యర్థః. ౫

రం—(అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్య ఇతి) సత్తతం సిరాభి
స్తులంబత్యా కోశసన్నిభమిత్తుక్తరీత్యా యత్ర హృదయే రథనాభౌ సమర్పితా అరాఇవ

స్తశ్చరతే బహుధా జాయమానః, ఓమిత్యేవం ధ్యాయ
థాత్తానం స్వస్తి వః (ప) పారాయ తమసః పరస్తాత్. ౬

యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్త్యైష మహిమా భువిదివ్యే బ్రహ్మ

శం—హృదయే బుద్ధిప్రత్యయసాక్షిభూతస్స ఏషః ప్రకృతఆత్మా ఆస్తర్భ్య ఛరతే
చరతివర్తతే పశ్యత్ శృణోత్ మన్నానో విజానత్ బహుధా అనేకధా క్రోధహర్షాది
ప్రత్యయైర్జాయమానఇవ జాయమానః అస్త్యకరణోపాధ్యనువిధాయిత్యాత్. వదంతి హి
తాకికాః హృష్టో జాతః క్రుద్ధో జాత ఇతి తమాత్తానమోమిత్యేవమోక్షారాబంధునా
స్సంతో యథోక్తకల్పనయా ధ్యాయథ చింతయత ఉక్తం చ వక్తవ్యం శిష్యేభ్య ఆచా
ర్యేణ జానతా శిష్యాశ్చ బ్రహ్మవిద్యావిదిషవో నివృత్తకర్తాణో మోక్షపథే ప్రవృత్తాః
తేషాం నిర్విఘ్నతయా బ్రహ్మప్రాప్తిమాకాస్త్యాచార్యః. స్వస్తి నిర్విఘ్నమస్తు వః యుష్మా
కం (ప)పారాయ పరకూలాయ కస్య అవిద్యాతమసః పరస్తాత్ అవిద్యాతమసః
అవిద్యారహితబ్రహ్మత్వస్వరూపగమనాయత్పర్యః. ౬

శం—యోసౌ తమసః పరస్తాత్ సంసారమహోదధిం తీర్త్వా గత్తవ్యః పర
విద్యావిషయ ఇతి స కస్మిన్ వర్తత ఇత్యాహ యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ యో వ్యాఖ్యా
తః తం పునర్విశిష్యే యస్త్యైషః ప్రసిద్ధో మహిమా విభూతిః కోసౌ మహిమా
యస్యేషే ద్యావాపుథివీ కాసనే విధృతే తివ్రతః సూర్యాచంద్రమసౌ యస్య కాసనే

ఆ—వగత్యస్తతాయాః ప్రతిబంధకః విఘ్నః సమాభూదిత్యాశంసనం న తు వాక్య
ర్థావగతో నిష్పన్నాయాం ఫలప్రాప్తేర్విఘ్నశంకాస్తీత్యభిప్రేత్యాహ (పరస్తాదితి)
మదుపదేశాదుర్ధ్వ ఇత్యర్థః. ౬

ఆ — సర్వేశ్వరత్వమనోమయత్వాదిగుణవిష్టబ్రహ్మణో హృదయపుండరీకే

రం— నాడ్యస్సంహతాః సంగతాః తత్ర మధ్యే స ఏషః ప్రకృత ఆత్మా 'అజాయ
మానో బహుధా విజాయతే తస్య ధీరాః పరిజానంతి యోనీమితి దేవాదీనాం సమా
శ్రయణీయత్వాయ తత్తజ్జాతీయస్వరూపసంస్థానగుణకర్తృసమన్వితః స్వీయస్వభావమ
జహదేవస్వేచ్ఛయా బహుధా జాయమానస్సృజన్ చరతే వర్తత ఇత్యర్థః తమసః పరస్తా
ద్విర్తమానాయ వః పారాయ 'పారావారే పరార్వాచీ తీరే' ఇతి నైఘంటుకాః
ప్రాప్య భూతాయేతి యావత్. తత్పదప్రాప్తయే ఓమిత్యేవమాత్తానం ధ్యాయథేత్య
న్వయః ఏవం ధ్యానాయ ప్రవృత్తేభ్యో యుష్మభ్యం స్వస్తి భవతు. ౬

రం—(యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి) ఉక్తోర్థః (యస్త్యైష మహిమా భువీతి) భూ
లోకే సంసారతంత్రవర్తనరూపవిష మహిమా యదీయ ఇత్యర్థః. (దివ్యే బ్రహ్మపురే

పురే హ్యేష వ్యోమన్యాత్తా ప్రతిష్ఠితః.

2

మనోమయః ప్రాణశరీరనేతా ప్రతిష్ఠితోన్నే హృదయం

శం—అలాతచక్రపదజస్త్రం భ్రమతః యస్య కాసనే సరితస్సాగరాశ్చ స్వగోచరం నాతిక్రామంతి తథా స్థావరం జంగమం చ యస్య కాసనే నియతం తథా చర్తవోఽయనే అద్భాశ్చ యస్య కాసనం నాతిక్రామంతి తథా కర్తారః కర్తాణి ఫలం చ యచ్ఛాసనా త్స్వం స్వం కాలం నాతివర్తంతే స ఏష మహిమా భువి లోకే యస్య స ఏష సర్వజ్ఞః ఏషం మహిమా దివ్యే ద్యోతనవతి సర్వజ్ఞాద్ధృత్యయకృతద్యోతనే బ్రహ్మపురే మనసి బ్రహ్మ శోత్ర చైతన్యస్వరూపేణ నిత్యాభివ్యక్తత్వాద్బ్రహ్మణః పురం హృదయపుండ రీకం యద్యోగ్యమ తస్మిన్ వ్యోమ్ని ఆకాశే హృత్పుండరీకమధ్యస్థే ప్రతిష్ఠిత ఇహో పలభ్యతే స హ్యేకాశ వత్సర్వగతస్య గతిరాగతిః ప్రతిష్ఠావాఽన్యథా సమ్భవతి. 2

శం—స హ్యేత్తా తత్రస్థో మనోవృత్తిభిరేవ విభావ్యత ఇతి మనోమయః మనఃకపాధిత్యాత్ ప్రాణశరీరనేతా ప్రాణశ్చ శరీరం చ ప్రాణశరీరం తస్యాయం నేతా స్థూలాచ్ఛరీరాచ్ఛరీరాక్షరం సూక్ష్మం ప్రతి. ప్రతిష్ఠితోఽన్నే భుజ్యమానాన్న విపరిణామే ప్రతిదినముపచీయమానేఽపచీయమానే చ పిండరూపాన్నే హృదయం బుద్ధిం పుండరీకచ్ఛిద్రే సన్నిధాయ సమపస్థాప్య హృదయావస్థానమేవ హ్యేత్తనః స్థితిః స హ్యేత్తనస్థితిరన్నే తత్ ఆత్మతత్త్వం విజ్ఞానేన విజ్ఞప్తేన కాస్త్రాచార్యోపదేశజనితేన జ్ఞానేన శమదమధ్యానవైరాగ్యోద్భూతేన పరిపశ్యంతి సర్వతః పూర్ణం పశ్యంతి ఉప

ఆ—ధ్యానం చ క్రమముక్తిఫలం మందబ్రహ్మవిదో విధీయత ఇతి దర్శయితుమాహ (యోఽసౌ తమసః పరస్తాదిత్యాదినా). 2

రం—హ్యేషవ్యోమన్యాత్తా ప్రతిష్ఠితః) యన్త్రైష మహిమా భువీతి లీలావిభూత్య స్వయ ఉక్తః దివ్యేవ్యోమనీతి త్రిపాద్విభూతిరుక్తేతి వ్యాసాశ్చైరుక్తత్వాత్ వైకుం ఠాఖ్యే బ్రహ్మపురే పరమే వ్యోమ్ని ఆయమాత్తా ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః. 2

రం—(మనోమయః ప్రాణశరీరనేతేతి) మనోమయః విశుద్ధమనోగ్రాహ్యః ప్రాణశరీరనేతా ప్రాణశ్చ శరీరం చ ప్రాణశరీరం తస్య నేతా జీవస్య ప్రాణశరీరలమ్భక ఇత్యర్థః. యద్వా 'మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూప'. ఇతి శ్రుతేః ప్రాణశరీరమస్య ప్రాణశరీరః స చాసౌ నేతా చ ప్రభురిత్యర్థః. 'అభిభూర్నాయకో నేతా ప్రభు'రితి హి నైఘంటికాః. అన్నే అన్నపరిణామే శరీరే ప్రతిష్ఠితో యః తస్మిన్ చిత్తం హృదయం సన్నిధాయ అమృతం అస్పృష్టసంసారగంధం ఆనందరూపా యద్విభాతి

సన్ని ధాయ, తద్విజ్ఞానేన పరిపశ్యంతి ధీరా ఆనందరూప
మమృతం యద్విభాతి.

౮

భిద్యతే హృదయగ్రంథిశ్చిద్యంతే సర్వసంశయాః,

శం—లభంతే ధీరాః వివేకినః ఆనందరూపం సర్వానర్థదుఃఖాయానప్రహీణమమృతం
యద్విభాతి విశేషేణ స్వాత్మస్వేవ భాతి సర్వదా.

౯

శం—అస్య పరమాత్మజ్ఞానస్య ఫలమిదమభిధీయతే భిద్యతే హృదయగ్రంథిః
అవిద్యావాసనామయః 'బుద్ధ్యాశ్రయాస్తథా ప్రోక్తాః కామా యేస్య హృది శ్రితాః'
ఇతి శ్రుత్యంతరాత్ హృదయాశ్రయోసా నాత్మాశ్రయః భిద్యతే భేదం వినాశమా
యాతి హృదయగ్రంథిః. భిద్యంతే సర్వజ్ఞేయవిషయాన్సంశయాః తాకికానామామర
ణాత్తు గంగాప్రోతోవత్ప్రవృత్తాః విచ్ఛేదమాయాంతి అస్య విచ్ఛిన్నసంశయస్య నివృత్తా
విద్యస్య యాని విజ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాకనాని జన్తాన్తరే చాప్రవృత్తఫలాని జ్ఞానోత్పత్తి

ఽ—అత్రానన్దగీయం నాస్తి.

౧౦

ఽ—(అస్య పరమాత్మజ్ఞానస్మేతి) జీవన్ముక్తిఫలస్వాదైతవాక్యార్థావగమస్య
(శ్రమముక్తిఫలస్య చో) సోపాసనస్వేత్సర్థః. అవిద్యావాసనాప్రచయో భిద్యత ఇతి
శోధః కిం బుద్ధో విద్యమానాయామవిద్యావిభేదో జ్ఞానఫలం కిం వా తన్నివృత్తౌ
నాద్యః సత్యపాదానే కార్యస్వాత్మ్యంతోచ్ఛేదాసమ్భవాత్ న ద్వితీయః జ్ఞానస్యా
జ్ఞానేనైవ సాక్షాద్విరోధప్రసిద్ధేః. కిం చ బుద్ధిరప్యనాదిః సాదిర్వా నాద్యః 'ఏతస్మా
జ్ఞాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేంద్రియాణి' చేతి శ్చుతివిరోధాత్ నాస్త్యః. ప్రలయే
బ్రహ్మజ్ఞానం వినైవ బుద్ధేర్నాశసమ్భవాత్తదానర్థకృప్రసంగాత్ సాదిత్యే చ బుద్ధేరు
పాదానం సాక్షాత్ప్రవృత్తే తన్నాశం వినాత్మ్యంతోచ్ఛేదో న స్యాత్ మాయా

రం—తత్ బ్రహ్మ విజ్ఞానశబ్దితేన దర్శనసమానాకారేణ ఉపాసనేన ప్రజ్ఞాశాలినః
పరిపశ్యంతి సాక్షాత్కుర్వంతీత్యర్థః.

౧౧

రం—తస్య ఫలమాహ (భిద్యతే హృదయగ్రంథిరితి) హృదయస్య అన్తఃకర
ణస్య గ్రంథయః గ్రంథివద్దుర్వోచా రాగద్వేషాదయః హృత్థానిసమయతఇతి పుష్పత్వై
హృదయశబ్దతో జీవో వా బ్రహ్మజ్ఞానేన సార్వజ్ఞ్యసిద్ధేస్సర్వవిషయకాన్సంశయా
నశ్యంతి అస్య చ ప్రారబ్ధవృతిరిక్తాని పూర్వాణ్యనేకభవార్జితాని కర్మాణి చ నశ్యంతి
నాశో నామకర్తృకాం ఫలజననశక్తివినాశ. 'తదధిగమఉత్తరపూర్వాఘృయో'రితి సూత్రే
అఘస్య వినాశకరణముత్పన్నాయాస్తచ్చక్షేర్వినాశకరణం శక్తిర్ని పరమపురుషాప్రీతి

శం—సహభాషిని చక్షీయంతే కర్తాణి న త్వేతజ్జన్మారమ్భకాణి ప్రపుత్రఫలత్వాత్ తస్మిన్ సర్వజ్ఞేనసంసారిణి దృష్టే పరావరే పరం చ కారణాత్మనా అవరం చ

చ—చేత్ సా ద్రష్టుగతజ్ఞానేన నోచ్ఛేదమర్హతి తాకికమాయావిగతమాయాయా ద్రష్టుగతజ్ఞానేనోచ్ఛేదాదర్శనాత్. కిం చ బుద్ధేరుచ్ఛేదో న తస్యాః ఫలం స్వనాశస్యా ఫలత్వాత్ నాత్మనః తస్య బుద్ధిసంగాభావేన తదుచ్ఛేదస్యాఫలత్వాత్ కిం చ అత్తనోఽవిద్యాద్యనాశ్రయత్వాభిధానం శ్రుతివిరుద్ధం ప్రకృమే. 'అవిద్యాయామస్తరే పర్తమా నా' ఇతి శ్రవణాత్. ఉపసంహారే చ 'అనీశయా శోచతి ముహ్యమాన' ఇతి శ్రవణాత్. బుద్ధితమేవావిద్యాద్యాత్మన్యధ్యన్యత ఇతి చేత్ అధ్యన్యత ఇతి కోర్థః నిక్షిప్యతే భ్రాంత్యా దృశ్యతే చా నాద్యః అన్యధర్మస్యాన్యత్ర నిక్షేపాసమ్భవాత్ భ్రాంత్యా చేతేన దృశ్యతే న తావదాత్మనా తస్మావిద్యాశ్రయత్వానంగీకారాత్ న బుద్ధ్యా బుద్ధేరాత్మవిషయత్వాసమ్భవేన తద్గతదర్శనాసమ్భవాత్ భ్రాంతేశ్చ స్వాశ్రయగతేన తత్త్వాన్వయభవేన నివర్త్యత్వప్రసిద్ధేర్బుద్ధేరనుభవాశ్రయత్వప్రసంగాత్. తస్మాన్నాన్య భావ్యన్య సమగర్థం పశ్యామ ఇతి చేత్ ఉచ్యతే. చిత్తంత్రానాదిరనిర్వాచ్యావిద్యాచైతన్యమవచ్ఛిద్య స్వావచ్ఛిన్న చైతన్యస్య బుద్ధ్యాది తాదాత్మ్యరూపేణ విపర్తతే. తస్మాత్చ బ్రహ్మత్వతా సాక్షాత్కారనివర్త్యరూపాంగీకారాత్త్వివృత్తై తదుత్థం హృదయగ్రన్థిభేదనం శ్రుత్యోచ్యతే భావ్యకారీయం చ బుద్ధ్యాశ్రయణాభిధానమహాజ్ఞారవిశేషణత్వేనావిద్యాదేర్వాస్యవహారికత్వాభిప్రాయం. అత్తానాశ్ర

రం—రేవేతి హి భాషితం. ఏతత్సర్వం కదేత్యత్రాహ. (తస్మిన్ దృష్టే పరావరే ఇతి) పరే అపరే యస్తాత్మః పరావరః సర్వోత్కృష్టా అపి బ్రహ్మదయో యస్తాన్నికృష్టా ఇత్యర్థః. అథవా పరావరే పరావరశరీరకే సర్వాత్ భూతఇత్యర్థః. తాదృశే తస్మిన్ దృష్టే దర్శనసమానాకారజ్ఞానవిషయాకృతఇత్యర్థః. న చ అశ్వఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చంద్రఇవ రాహోర్దుఃఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్తా బ్రహ్మలోక మభినమ్భవానీతి శరీరవియోగకాలవిప పుణ్యపాపాఖ్యకర్తృవినాశస్య శ్రుతత్వాత్ సామ్నరాయే తర్తవ్యాభావాదితి సూత్రతద్భావ్యయోరపి తథైవ ప్రతిపాదనాత్. క్షీయంతే చాన్య కర్తాణి తస్మిన్ దృష్టఇతి దర్శనసమానాకారజ్ఞానారమ్భసమయవిప శ్రూయమాణః కర్మక్షయః కథముపపద్యతామితి వాచ్యం. అస్మిన్నాశ్యే శ్రూయమాణః కర్మక్షయః దర్శనసమానాకారోపాసనారమ్భప్రీతస్య పరమాత్మనస్తత్త్వాప్రాప్తపాస కస్యాఘంక్షమివ్యఇతి సజ్గుల్పరూపః దేహవియోగసమయభావికర్మక్షయస్తు త్వాస్తమితి

క్షీయంతే చాస్య కర్తాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే ౯
హిరణ్మయే పరే కోశే విరజం బ్రహ్మ నిష్కలం, తచ్చు
శ్రం జ్యోతిషాం జ్యోతిస్తద్యదాత్మవిదో విదుః. ౧౦

శం—కార్యాత్తనా తస్మిన్ పరావరే సాక్షాదహమస్మితి దృష్టే సంసరణో (సంసార
కారణో) చేదాన్తుచ్యత ఇత్యర్థః. ౯

శం—ఉత్తస్యైవార్థస్య సంక్షేపాభిధానకా ఉత్తరే మంత్రాస్త్రయోపి హిర
ణ్మయే జ్యోతిర్మయే బుద్ధివిజ్ఞానప్రకాశే పరే కోశే కోశణివాసే ఆత్మస్వరూపాప
లబ్ధిస్థానత్వాత్ పరం సర్వాభ్యవృత్తత్వాత్ తస్మిన్ విరజం ఆవిద్యాద్యక్షేపదోష
రజోమలవర్జితం బ్రహ్మ సర్వమహత్త్వాత్సర్వాత్త్వాచ్చ నిష్కలం నిర్గతాః కలాః
యస్తాత్తన్నిష్కలం నిరవయవమిత్యర్థః. యస్తాద్విరజం నిష్కలం చ అతస్తచ్చుశ్రం
శుద్ధం జ్యోతిషాం సర్వప్రకాశాత్తనామగ్నాద్విదీనామపి తజ్జ్యోతిః ఆవభాసకం
అగ్నాద్విదీనామపి జ్యోతిష్వపి వృత్తతప్రవృత్తచైతన్యజ్యోతిర్నిమిత్తమిత్యర్థః. తద్ధి పరం
జ్యోతిః యదన్యానవభాస్యమాత్మజ్యోతిః తద్యదాత్మవిదః ఆత్మానం(స్వం)శబ్దాదివిషయ
బుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణం యే వివేకినో విదుః విజానంతి తే ఆత్మవిదస్తద్విదురాత్మప్రత్య
యానుసారిణః యస్తాత్పరం జ్యోతిః తస్తాత్తపివ తద్విదుః. నేతరే బాహ్యార్థప్రత్య
యానుసారిణః. ౧౦

ఆ—యత్వాభిధానం చాత్మనో నిర్వికారత్వాభిప్రాయం బాధితానువృత్తిశ్చ ప్రక
టార్థే ప్రదర్శితేతి జీవన్ముక్తిర్న విరుధ్యతే. ౯

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి. ౧౦

రం—సంకల్పరూపణి ఆవిరోధో ద్రష్టవ్యః. ౯

రం—(హిరణ్మయే పరే కోశణి) 'తస్యాం హిరణ్మయః కోశణి శుక్తుకృత్త
రీత్యా స్వప్రకాశతయా కమనీయతయా వా హిరణ్మయశబ్దాభిలష్యే ఉత్క్రష్టపదా
ర్థోపలబ్ధిస్థానతయా కోశతుల్యే పరే ఉత్క్రష్టే పరమపదే పురణితి పాఠేసి స్పష్టార్థః
విరజం ఛాందసమదస్తత్వం సత్త్వరజస్తమోతీతం నిష్కలం నిరవయవం శుద్ధం అన
వద్యం జ్యోతిషాం జ్యోతిః ప్రకాశకానామపింద్రియాణాం ప్రకాశకం జ్యోతిశ్యబ్ది
తదీప్తియోగో విగ్రహద్వారకః (తద్యదాత్మవిదో విదుః) ఆత్మవిదః తద్విదుః యదాత్మ
తత్త్వమితి యావత్. ౧౦

న తత్ర సూర్యో భాతి న చంద్రతారకం నేమా విద్యు
తో భాంతి కుతోయమగ్నిః, తమేవ భాంతమనుభాతి
సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి.

౧౧

శం—కథం తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి ఉచ్యతే. న తత్ర తస్మిన్ సాన్వత్తభూతే
బ్రహ్మణి సర్వావభాసః సూర్యో భాతి తద్భ్రష్టా న ప్రకాశయతీత్యర్థః. న హి
తస్మైవ భాసా సర్వమన్యదనాత్తజాతం ప్రకాశయతీత్యర్థః. న తు తస్య స్వతః ప్రకా
శసామర్థ్యం తథా న చంద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాంతి కుతోయమగ్నిః అస్మ
ద్గోచరః కింబహునా యదిదం జగద్భాతి తత్తమేవ పరమేశ్వరం స్వతో భారూపత్వా
ద్భాన్తం దీప్యమానమనుభాతి అనుదీప్యతే. యథా జలాలృకాది అగ్నిసంయోగాదగ్నిం
దహన్తమనుదహతి న స్వతః తద్వత్ తస్మైవ భాసా దీప్త్యా సర్వమిదం సూర్యాది
జ(మజ్జ)గదిభాతి యతఏవం తదేవ బ్రహ్మ భాతి చ విభాతి చ కార్యగతేన వివిధేన
భాసా అతస్తస్య బ్రహ్మణో భారూపత్వం స్వతోఽవగమ్యతే న హి స్వతోఽవిద్యమా
నం భాసనమన్యస్య కర్తుం శక్నోతి. ఘటాదీనామన్యవభాసకత్వాదర్కనాద్భారూపా
ణాం చాదిత్యాదీనాం తద్దర్శనాత్.

౧౧

ఆ—(ప్రకాశయతీత్యర్థ ఇతి) భాతీతి ణిజంతార్థాధ్యాహారేణ వ్యాఖ్యాతం
తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీత్యస్య బ్రహ్మణః స్వతో భారూపత్వే తాత్పర్యం కథ
యతి (యత ఏవం తదేవ బ్రహ్మ భాతి చేతి).

౧౧

రం—జ్యోతిషాం జ్యోతిష్త్వం ప్రపంచయతి. (న తత్ర సూర్యో భాతి న
చంద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాంతి కుతోయమగ్నిరితి) తస్మిన్ దీప్యమానేనైతే
షాం సూర్యాదీనాం దీప్తిరస్తీత్యర్థః. నన్వతిభాన్వరరూపవతి సూర్యాదౌ ప్రత్యక్షేణాను
భూయమానే తద్భాసా చ జగతి భాసమానే న తత్ర సూర్యో భాతీతి ప్రత్యక్షవిరు
ద్ధం కథమభిధీయత ఇత్యత్రాహ (తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వమితి) ఇదం జగద్భాసక
మాదిత్యాదీనాం పరిదృశ్యమానం రూపం న నైజం కింతు పరమాత్మదత్తం తదీయమేవ
లేజః గీతం చ భగవతా 'యదాదిత్యగతం లేజో జగద్భాసయతే ఖలమ్, యచ్ఛుం
ద్రమసి యచ్ఛాగ్నౌ తత్రేజో విధి మామకమి'తి విప్రకం చైతన్యవతా భావ్యకృతా
'అఖిలస్య జగతోభాసకమేలేషామాదిత్యాదీనాం యలేజః తస్య దీయంతేజః తస్మై రా
రాధితేన మయా లేభ్యో దత్తమితి విధి'తి అతో యాచితకమండితకపురుషతుల్యానా
మేలేషాం భాన్వరరూపకాలినామసి అన్యనధీనలేజస్త్యాభావాన్న భాతీతి వ్యుపదేశో
యుజ్యత ఇతి భావః. (తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి) సర్వప్రపంచభాసకస్యాపి
సూర్యాదిలేజసస్తద్దత్తత్వేన స్వకీయత్వాభావాదితి భావః. అత్ర వక్తవ్యం సర్వం కర
వల్లివివరణే ఉక్తం తత్రైవ ద్రష్టవ్యమ్.

౧౧

బ్రహ్మైవేదమమృతం పురస్తాద్భ్రష్టా పశ్చాద్భ్రష్టా దక్షిణతశ్చోత్తరేణ, అధశ్చోర్ధ్వం చ ప్రసృతం బ్రహ్మైవేదం విశ్వమిదం పరిప్థమ్.

౧౨

ఇతి ద్వితీయముండకే ద్వితీయః ఖండః.

ఇతి ద్వితీయముండకం సమాప్తమ్.

శం—యత్తజ్ఞోలిమిం జ్యోలిర్భిష్ట తదేవ సత్యం సర్వం తద్వికారం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమాత్రమనృతమితరదిత్యేతమర్థం విస్తరేణ హేతుతః ప్రతిపాదితం నిగమనసాసీయేన మంత్రేణ పునరుపసంహరతి బ్రహ్మైవ ఉక్తలక్షణమిదం యత్పురస్తాత్ అగ్రే బ్రహ్మైవావిద్యాదృష్టీనాం ప్రత్యవభాసమానం తథా పశ్చాద్భ్రష్ట తథా దక్షిణతశ్చ తథోత్తరేణ తత్రైవాధస్తాదూర్ధ్వం చ సర్వతోఽన్యదపి (దివ) కార్యాకారేణ ప్రసృతం ప్రగతం నామరూపవదవభాసమానం కిం బహునా బ్రహ్మైవేదం విశ్వం సమస్తమిదం జగద్వరిష్ఠం పరతమం అబ్రహ్మప్రత్యయస్సరోష్ఠే విద్యామాత్రో రజ్జ్వామివ సర్పప్రత్యయః బ్రహ్మైవైకం పరమార్థ సత్యమితి వేదానుశాసనమ్.

౧౩

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్య పాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశక్రభగవతః కృతో ముండకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముండకద్వితీయఖండభాష్యమ్.

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముండకభాష్యమ్.

ఆ—ఉపసంహరమంత్రస్య తాత్పర్యమాహ. (యత్తజ్ఞోలిమిం జ్యోలిర్భిలి) తేన బ్రహ్మణా వివిధం క్రియత ఇతి తద్వికారం సర్వం జగత్సర్వం బ్రహ్మైవేతి బాధాయాం సామానాధికరణ్యం యోయం స్థాణుః పుమానసావిలివదన్వయవ్యతిరేకాభావపరిహారేణ తావన్నాత్రత్వం బోధ్యతే.

౧౪

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛ్రద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతో ముండకోపనిషద్భాష్యటీకానాం ద్వితీయముండక ద్వితీయఖండభాష్యటీకా

రం—ఉపసంహరతి (బ్రహ్మైవేదమమృతమితి) సర్వాసు దిక్షు యదిదం దృశ్యతే తత్సర్వం పరిష్ఠం పరణీయతమం బ్రహ్మైవేత్యర్థః. శిష్టం స్ఫుప్తమ్.

౧౫

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతసిద్ధాంతసారస్వభాష్య శ్రీమద్రంగరామానుజ మునిపరవిరచితే ముండకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముండక ద్వితీయఖండభాష్యమ్ ద్వితీయముండకభాష్యం సమాప్తమ్.

అ ధ ము ం డ కో ప ని ష ది

తృతీయముండకే, ప్రథమః ఖండః.

ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిష

శం—చరా విద్యోక్తా యయా తదక్షరం పురుషాఖ్యం సత్యమధిగమ్యతే యదధిగ మే హృదయగ్రంథ్యాదేస్సంసారకారణస్యాత్మంతికవినాశస్సాన్యత్. దర్శనోపా యశ్చ యోగో ధనురాద్యుపాదానకల్పనయోక్తః. అథేదానీం తత్సహకారిణి సత్యాది సాధనాని వక్తవ్యానీతి తదర్థముత్తరార్ఘ్యః ప్రాధాన్యేన తత్త్వనిర్ధారణం చ ప్రకా రాంతరేణ క్రియతే అత్యంతదురవగాహత్వాత్కృతమపి. తత్ర సూత్రభూతో మంత్రః పరమార్థవస్తవధారణార్థముపన్యస్యతే ద్వా ద్వా సుపర్ణా సుపర్ణా శోభనపతనా సుపర్ణా పక్షిసామాన్యాద్వా సుపర్ణా సయుజా సయజౌ సహౌవ సర్వదా యుక్తై సఖాయా సఖాయా సమాసఖ్యాతో సమానాభివ్యక్తికారణౌ ఏవంభూతో సంతౌ సమానం అవిశేషముపలబ్ధిధిష్ఠానతయా ఏకం వృక్షం వృక్షమివ ఉచ్చేదనసామాన్యాచ్ఛరీరం వృక్షం పరిషస్వజాతే పరిష్వక్తవంతౌ సుపర్ణావివైకం వృక్షం ఫలావభోగార్థం అయం హి వృక్షః ఊర్ధ్వమూలోఽ(వా)ర్వాక్యాభోఽశ్వత్థోఽవ్యక్తమూలప్రథమః క్షేత్ర సంజ్ఞకః సర్వప్రాణికర్తృఫలాశ్రయః తం పరిష్వక్తవంతౌ సుపర్ణావివాదిద్యాకామకర్తృవా

ఆ—ప్రాధాన్యేనేతి) అపూర్వత్వేన తాత్పర్య విషయతయేత్యర్థః. ద్వాసుపర్ణౌ త్యాదౌ ద్వివచనస్యాకారశ్చందసః. జీవస్యాజ్ఞ త్వేన నియామ్యత్వయోగ్యత్వాదీశ్వరస్య సర్వజ్ఞత్వేన నియామకత్వశక్తియోగాచోభనం పతనం ఉచితం నియామ్యనియామక భావగమనం యయోస్తా శోభనపతనౌ (పక్షిసామాన్యాద్యేతి) వృక్షాశ్రయణాదిశ్రవణా దిత్యర్థః. ఊర్ధ్వం ఉత్క్రప్తం బ్రహ్మమూలం అధిష్ఠానమస్తేత్యూర్ధ్వమూలః ఆ(వా) ర్వాక్యః ప్రాణాదయః కాఖాఇవాస్తేత్యర్వాక్యాభిః స్వావస్థానం నియంతుమస్య స

రం—నన్వేకస్త్రివ బ్రహ్మణస్సర్వదేహానుప్రవేశే తస్య సుఖదుఃఖభోక్తృత్వ ప్రసంగఇత్యాశక్యోహ (ద్వా సుపర్ణా ఇతి) యుజ్యతఇతి యుక్తృభ్యో గుణపరః సమానగుణకస్సయుగితి వ్యాసాన్వైరివివృతత్వాత్ సయుజౌ సమానగుణకౌ అపహత పాక్షుత్వాదిగుణైః పరస్పరసమానౌ సఖాయా సహచరా ద్వా సుపర్ణౌ ద్వా పక్షి.

స్వజాతే, తయోరన్యః సిద్ధులం స్వాద్వత్త్వనశ్చన్ననోఽ
అభిచాకశీతి. ౧

సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నో అనీశయా శోచతి

శం—సనాశ్రయలింగోపాధ్యాత్మేశ్వరా తయోః పరిష్వక్తయోరన్యః ఏకః క్షేత్రజ్ఞో
లింగోపాధిర్వృక్షమాశ్రితః సిద్ధులం కర్త నిష్పన్నం సుఖదుఃఖలక్షణం ఫలం స్వాదు
అనేకవిచిత్రవేదనాస్వాదరూపం స్వాద్వత్తి భక్షయతి ఉపభుక్త్యై. అవివేకతః అనశ్చ
న్నన్యః ఇతర ఈశ్వరో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావస్సర్వజ్ఞః సుత్రోపాధిరీశ్వరో
నాశ్చితి ప్రేరయతా హ్యసామభయోర్భిజ్యభోక్తౌర్నిత్యసాక్షీత్వసత్తామాలేఖ సత్త్వ
నశ్చన్ననోఽభిచాకశీతి వశ్యత్యేవ కేవలం దర్శనమా(త్రం)లేఖ హి తస్య ప్రేరయ
తృప్త్యం రాజవత్. ౧

శం—తత్రైవం సతి సమానే వృక్షే యథోక్తే శరీరే పురుషః భోక్తా జీవో
ఽవిద్యాకామకర్తఫలరాగాదిగురుభారాక్రాంతోఽలాబురివ సాముద్రే జలే నిమగ్నో
నిశ్చయేన దేహత్వభావమావన్నోఽయమేవాహమముష్య పుత్రోఽస్య నస్తా కృతః

ఆ—శక్యమిత్యశ్యత్థః అప్యక్తం అవ్యాకృతం మూలం ఉపాదానమన్వయి తస్మాత్ప్రభవ
తీతి తథోక్తః యావదజ్ఞానభావీత్యర్థః. అవిద్యాకామకర్తవాసనానామాశ్రయో లింగ
ముపాధిర్వస్యాత్మనః స జీవస్తథోక్తః స చేశ్వరశ్చ తావిత్యర్థః. సత్త్వం మాయాఖ్యం
ఉపాధిరస్మైతి సత్త్వోపాధిః 'జ్ఞానాత్మకస్యామలసత్త్వరాశేరి'తి హ్యుక్తమ్. ౧

ఆ—అవరణం విక్షేపశ్చ ద్వయమవిద్యాయాః కార్యం తత్రేశ్వరభావాప్రతి

రం—సద్భౌ సమానం ఏకం వృక్షం వృక్షవచ్ఛేదనార్హం శరీరం సమాశ్రితావిత్యర్థః.
(తయోరన్యైతి) తయోర్మధ్యే అన్యతరో జీవః స్వాదు పరిపక్వం సిద్ధులం కర్తఫలం
భుక్త్యై. అన్యస్తు పరమాత్మా ఆభుంజాన ఏవ ప్రకాశతే. అత్ర శరీరతదాశ్రయజీవ
పరాదివిషయవాచకశబ్దనిగరణేన విషయవాచకపృక్షసుపర్యాదిశబ్దైర్వృక్షత్వాధ్యపసాన
లక్షణరూపకాతిశయోక్తిః విచ్ఛిత్తివిశేషాయేతి ద్రష్టవ్యమ్. ౧

రం—(సమానే వృక్షే ఇతి) అనీశయా భోగ్యభూతయా ప్రకృత్యా ముహ్య
మానః 'పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతోహ్యస్య బంధవివర్ధయా దేహయోగా
ద్వాసోపీ'త్యుక్తన్యాయేన తిరోహితపరమాత్మావిశేషజ్ఞానానందలక్షణస్వరూపస్సక్
పృక్షణవచ్ఛేదనార్హే ఏకస్మిన్ శరీరే జీవః స్థూలహం కృశోహమిత్యాదితాదాత్మ్య
బుద్ధ్యా పాంసూదకవత్తదేకతామావన్నస్సృజ తత్సంసర్గకృతాని దుఃఖాన్యనుభవతీ
త్యర్థః. (జ్ఞాప్తం యదా వశ్యతీతి)ఇతిశబ్దో బుద్ధిస్థప్రకారవచనః. చశబ్దశ్చాభ్యాహృత్త్యుః

శం—స్థూలః సుణవాన్నిర్దుణః సుఖో దుఃఖోత్థేవం ప్రత్యయో నాన్త్యనోఽస్మాదితి జాయతే మ్రియతే సంయుజ్యతే వియుజ్యతే చ సంబంధిబాంధవైః ఆతోఽనీశయా న కస్య చిత్సమర్థోహం పుత్రోమమ విసప్తోమృతా మే భార్యా కిం మే జీవితేనేత్యేవం

ఆ—పత్తిరసీకా ఆవరణం శోచతీతి విక్షేపః. తదుభయ హేతురనిర్వాచ్యమజ్ఞానం యదాఽసౌ జీవో నిమగ్నాత్సన్న్యాధారకత్వనియంతృత్వకేషి త్వాది నా విలక్షణం జుప్తం స్వకర్తృభిః ప్రీతం పరమాత్మానమఖిలజగదీశత్వలక్షణమస్య మహిమానం చ యదా పశ్యతి తదా వీతకోకో భవతీత్యర్థః. కేచిత్తు అనీశయా అనీశత్వేన అసమర్థ త్వేనేత్యర్థః. తాకికోపి హి పంకాదౌ నిమగ్నః పంకాదిసమ్బంధేన ముహ్యమానః స్వయం నిర్గమనా సమర్థ త్వేన శోచక్ సోఽధ్ధరణసమర్థం స్వయం పంకాదావనిమగ్నం స్వస్తిక్ ప్రీతి మత్వేన సుహృద్భూతం తస్యోధ్ధరణసామర్థ్యం చ దృష్ట్వా వీతకోకో భవతి తత్సమాధిర త్రానుసంధేయః. న చాస్తిక్ పక్షే 'అనీశయా భోగ్యభూతయా ప్రకృత్యేతి భాష్య విరోధ' ఇతి శంకనీయం. భోగ్యభూతయేత్యస్యానీశయే త్యేతద్వివరణరూపత్వాభావాత్ తస్య సామర్థ్యలబ్ధార్థానువాదరూపత్వాదితి వదంతి. నను కథం ద్వాసుపక్షేతి మంత్రస్య జీవపరమాత్మ పరత్వం అంతఃకరణజీవపరో హ్యయం మస్త్రః వైంగిరహస్యబ్రాహ్మణే ఆస్య మస్త్రస్య తథా వ్యాఖ్యాతత్వాత్ తథాహి తయారస్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తితి స త్త్వం అనశ్చన్ననోఽభిచాకశీతి అనశ్చన్ననోఽభిపశ్యతీతిజ్ఞః ద్వావేతో సత్త్వక్షే త్రజ్ఞావిత్యత్ర స్వాద్వత్తీత్యేతదస్తస్య వాక్యస్య సత్త్వపరత్వం అనశ్చన్ని త్యాదేః క్షేత్ర జ్ఞపరత్వం చ ప్రతీయతే. న చ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దా జీవపరమాత్మ పరావితి వాచ్యం. తయోశ్చబ్దయోరన్తఃకరణజీవపరతయా ప్రసిద్ధత్వాత్ 'తదేతత్సత్త్వం యేన స్వప్నం పశ్యతి అథ యాయం శారీర ఉపద్రష్టా స క్షేత్రజ్ఞః తావేతో సత్త్వక్షేత్రజ్ఞా' వితి సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దయోరన్తఃకరణజీవపరత్వాభ్యాం వైంగిశ్రుత్యైవ వ్యాఖ్యాతత్వాచ్చ యేన పశ్యతీతి కరణత్వప్రతీతేః సత్త్వం హ్యన్తఃకరణం స్వప్నద్రష్టుత్వాచ్చ క్షేత్ర జ్ఞో హి జీవః ఆతోఽయం మంత్రోన్తఃకరణజీవపర ఇతి చేన్న జీవపరమాత్మ పరత్వమస్య మస్త్రస్యావపదితుం హి న శక్యతే. అనేన మంత్రేణ తుల్యార్థతయా ప్రత్యభిజ్ఞాయ మానే సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్న ఇత్యనన్తరమంత్రే జీవపరయోః ప్రతిపన్నత్వా దస్య మస్త్రస్య తదైకార్థ్యాచ్చ సమానం వృక్షం పరిషస్యతాతే సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నఇత్యేతయోరైకార్థ్యం హి ప్రతీయతే. సమానే వృక్షఇతి మంత్రే చ పురుషో జీవః అన్తఃకరణస్య పురుషశబ్దవాచ్యత్వాభావాత్ శోచతి ముహ్యమానః పశ్యతి వీత కోకఇతి వదానామస్వారస్యప్రసంగాచ్చ అన్యశ్చ పరమాత్మా ఈశశబ్దోక్తత్వాత్

శం—దీనభావోఽనీశా తయా శోచతి సంతప్యతే ముహ్యమానః అనేకై రనర్థప్రకారై రవివేకితయా చింతామాపద్యమానః స ఏవం ప్రేతతిర్నిర్జనుష్యాదియోనిష్యాజవం జపీ భావమాపన్నః కదాచిదనేకజన్మసు శుద్ధధర్మసంచితనిమిత్తేన (తత్తః) కేనచిత్సరమకారుణి కేన దర్శితయోగమార్గోఽహింసాసత్యబ్రహ్మచర్యసర్వత్యాగశమదమాదిసమ్మన్నః సమా హితాత్తా సక్ జుప్తం నేవితమనేకై ర్యోగమార్గైః కర్తృభిశ్చ యదా యస్మిక్ కాలే

ఆ—మోహః లేన విశిష్టః అనేకై రనర్థప్రకారైః అహంకరోమీత్యాదిభిః ఆవివేక

రం—స్వవిషయజ్ఞానేన వీతశోకత్వహేతుత్వాచ్చ న కేవలమనస్తరమంత్రైకార్థ్యాత్ ద్వాసుపక్షేతి మద్రస్య జీవపరమాత్మపరత్వం కింతు స్వవాక్యే స్వాద్వత్త్వనశ్చన్నన్యఇతి భోక్తృత్వాభోక్తృత్వప్రపంచాచ్చ తదవసీయతే చక్షుశ్శోత్రాదీనాం ద్రష్టృత్వశ్చ తృత్వాదిపదస్త్యకరణస్యాపి కరణత్వాదేవ భోక్తృత్వం హి న సమ్యవతి జీవస్య చ వృక్ష శబ్దోక్తదేహపరిష్వంగదశాయామేవ అనశ్చత్వమపి నోపపద్యతే తస్మి మైం శ్రుతేః కోర్థః ఉచ్యతే సత్త్వం బద్ధజీవః 'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్మి తు జంతుస్వీతి నామానుకాసనాజ్ఞుతుపరత్వావగతేః జంతుశ్చచేతనః 'ప్రాణీతు చేతనో జన్తి జంతుజన్య శరీరీణ' ఇతి నామపాతాత్ వన్యానివినేమ్యన్నివ దుష్టసత్త్వానితి ప్రయోగాత్. 'న తదస్మి పృథివ్యాం వాచివి దేవేషు వా పునః, సత్త్వం ప్రకృతిజైర్దుక్తం యదేభిస్సాన్యిత్రిభిర్గుణై రితిదర్శనాచ్చ. తేత్రజ్ఞశబ్దశ్చాత్ర పరమాత్మపరః ఆధ్వాంతరపరత్వే ఆకాశస్థానాది శబ్దపదధ్వానుపపత్త్యా పరమాత్మపరత్వోపపత్తేః విష్ణోర్నానుసూత్రం మే ఇత్యుపక్రమ్య తేత్రజ్ఞోఽక్షరఏవచేతి ప్రయోగాత్ తేత్రం జానాతీత్యవయవార్థస్య తస్మిన్నేవ పుష్కలత్వాచ్చ. మోక్షధర్మే 'తతస్త్రైగుణ్యహీనాస్తే పరమాత్మానమంజనా, ప్రవిశంతి ద్విజశ్రేష్ఠతేత్రజ్ఞం నిర్గుణాత్మక'మితి 'సర్వావాసం వాసుదేవం తేత్రజ్ఞం విద్ధి తత్త్వ త్' ఇతి తత్రైవ 'విశ్వమూర్ధా విశ్వభుజో విశ్వపాదాక్షిణానికః, ఏకశ్చరతి తేత్రేషు స్వైరచారి యథాసుఖమ్, తేత్రాణి చ శరీరాణి జ్ఞానాని చ శుభాశుభే, తాని వేత్తి సయోగాత్తా తతః తేత్రజ్ఞఉచ్యత' ఇతి ప్రయోగాత్ తత్రైవ కపిలానుదినంవాదే 'జ్ఞాతా నామానురే శ్రేష్ఠో జ్ఞో ద్రష్టా శుచిరుపేక్షకః, జ్ఞాతృకో బుధ్యమానా ప్రతిబుద్ధయోః పరమమృతం విదిత్వా నిరవయవమనామయమస్తాద్భుః ఖాద్విముచ్యతఏవే'తి బుధ్యమానా ప్రతిబుద్ధశబ్దాభిహితయోశ్చిదచిత్తోః పరస్య తేత్రజ్ఞశబ్దేనాభిధానాత్ తత్రైవ పంచ విశతితత్త్వాని వర్గశబ్దేనోక్త్యా ఏతస్తాద్వర్గాదపవృత్తోఽపవర్గః తేత్రజ్ఞశ్శుచిరుపేక్షకో బుధ్యమానా ప్రతిబుద్ధయోః పరస్తాదితి తత్రైవ అన్యదుదకమన్యత్పుష్కరపర్ణం

శం—పశ్యతి ధ్యాయమానోఽన్యం పృథ్విపాధిలక్షణాద్విలక్షణమిశం ఆసంసారిణ మశనాయాపిపాసాశోకమోహజరామృత్యుత్పతీతమిశం సర్వస్య జగతోఽయమమామ స్త్యాత్వా సర్వస్య సమస్సర్వభూతస్థః నేతరోఽవిద్యాజనితోపాధిపంచ్చిన్నో మాయా త్తేతి విభూతిం మహిమానం చ జగద్రూపమస్మైవ మమ పరమేశ్వరస్యేతి యదైవం
ఆ—తయా తాదాత్మ్యావన్నతయేత్యర్థః. ఆజవం ఆనవరతం జపీభావం నికృష్టభావం

రం—తథాన్యత్ షేత్రమన్యః పురుషః పంచవింశకః అన్యశ్చాస్తాత్ షేత్రజ్ఞ'ఇతి. పునశ్చ తత్రైవ 'ఏవమాసురే అన్యద్ద్రవ్యమన్యః పురుషః పంచవింశతితత్త్వమన్యోఽస్మాత్ షేత్రజ్ఞ' ఇతి పంచవింశాత్పరస్మిన్ షేత్రజ్ఞశబ్దప్రయోగాత్. సనత్కుమారనారద సంవాదే చ 'పశ్యః పశ్యతి పశ్యంతమపశ్యంతం చ పశ్యతి, పశ్యంతం పశ్యపశ్యత్యాత్మ శ్యాపశ్యేన పశ్యత'ఇతి క్లోకముక్త్యా 'ప్రకృతిం షేత్రం షేత్రజ్ఞం చాపరః షేత్రజ్ఞః పండింశకోఽనుపశ్యతి న తు పశ్యుమింశకః షేత్రజ్ఞః ప్రకృతిర్వా పరం షేత్రజ్ఞం పశ్యతీతి ప్రయోగాచ్చ. ఆత్రహ్యత్త శబ్దవత్ షేత్రజ్ఞశబ్దస్య జీవపరసాధారణస్య పశ్య వింశపరశబ్దవిశేషిత్వస్య జీవపరమాత్మవిషయత్వదర్శనాచ్చ. 'యోఽస్మాత్తనః కారయతా తం షేత్రజ్ఞం ప్రచక్షతే, యః కరోతి తు కర్తాణి సభూతాత్తేతి చోచ్యత'ఇతి మానవప్రయోగాచ్చ. యేన స్వప్నం పశ్యతీత్యత్ర ఇథంభావే పృతీయా. యేన విశిష్టః పరమాత్మా స్వప్నం పశ్యతీతుచ్యతే. తతశ్చ కారన్యవాన్యోవిభక్తితి పృథివీద్వారా కారన్యవత్ స్వప్నద్రష్టుత్వం జీవద్వారా పరమాత్మవిశేషణం భవతీతి న విరోధః. కారీరశబ్దశ్చ తస్యైవ ఏవ కారీర ఆత్మేతి వత్ స్వవ్యతిరిక్తసమస్తచిదచిచ్ఛరీరకే పర మాత్మస్యపదద్యతే. ఉపద్రష్టేతి నిరుపాధికం ద్రష్టుత్వం తస్యైవోపపద్యతే. ఏవం కారీరఉపద్రష్టేతి పదద్వయేన పరస్య షేత్రజ్ఞశబ్దవాచ్యత్వముపపాదితం భవతి. అతో ద్వా సుపణ్ణేతి మంత్రో జీవపరమాత్మ పరః కిం చ ఇయదామననాదిత్యధికరణే ద్వాసు పణ్ణేతి మంత్రే భోక్త్రభోక్త్రోః ప్రతిపాద్యతా 'ఋతం పిబంతావిత్యత్ర తు భోక్త్రోరేవ ప్రతిపాద్యతా పిబంతావతి శ్రవణాత్. న చ పిబంతావిత్వేతచ్ఛ్రుతిన్యాయేన పిబదపి బత్సముదాయలక్షకమితి వాచ్యం. ముఖ్యార్థపరిత్యాగే కారణాభావాదితి పూర్వ పక్షం కృత్వా 'ఋతం పిబంతో ద్వా సుపణ్ణాఇత్యత్ర చ ద్విత్వసంఖ్యాప్రతీతేరైక్యం ప్రతీయతే తత్ర చ ద్వాసుపణ్ణేతి మంత్రే తయోరన్యః పిష్పలం స్వాదవ్యత్త్యనశ్చన్నస్య ఇతి అశనాయాద్యతీతః పరమాత్మా ప్రతీయతే. ఆతఏవ జాప్తం యదా పశ్యత్యన్యమిశ మితి వాక్యకేషే పరమాత్మన ఏవ ప్రతిపాదనం దృశ్యతే. ఋతం పిబంతావతి మంత్రే చ అన్యత్ర ధర్మాదిత్యుపక్రమేణ పరమాత్మనః ప్రకృతత్వాత్ 'యస్సేతురీశానానా

మహ్యమానః, జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమిశమస్య
మహిమానమితి వీతశోకః. ౨

యదాపశ్యః పశ్యతే రుక్తవర్ణం కర్తారమిశం పురుషం
బ్రహ్మయోనిమ్, తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ

శం—ద్రష్టా తదా పీతశోకోభవతి సర్వస్వాచోఘకసాగరాద్విప్రముచ్యతే కృతకృత్యో
భవతీత్యర్థః. ౨

శం—అన్యోపి మంత్ర ఇమమేవార్థమాహ సవిస్తరం యదా యస్మిన్ కాతే
పశ్యః పశ్యతీతి విద్వాన్ సాధక ఇత్యర్థః. పశ్యతే పశ్యతి పూర్వవత్ రుక్తవర్ణం
స్వయంజ్యోతిస్సృభావం రుక్త స్వేవ వా జ్యోతిరస్యావినాశి కర్తారం సర్వస్య జగత
ఈశం పురుషం బ్రహ్మయోనిం బ్రహ్మ చ తద్యోనిశ్చాసౌ బ్రహ్మయోనిః తం బ్రహ్మ
యోనిం బ్రహ్మణో వాఽపరస్య యోనిం స యదా చైవ పశ్యతి తదా స విద్వాన్
పశ్యః పుణ్యపాపే బంధనభూతే కర్తవీ సమూలే విధూయ నిరస్య దద్ధ్వా నిరంజనః
నిర్లేపో విగతక్లేశః పరమం ప్రకృష్టం నిరతిశయం సామ్యం సమతామద్వయలక్షణం

ఆ—లక్షణయా లఘుభావం కర్తవ్యాయుప్రేరితయా జపీభావం త్రైప్రమూపన్నః. ౨

రం—మక్షరం బ్రహ్మ యత్సరమితి పరమాత్మవిషయవాక్యశేషాచ్చ పరమాత్మైవ ప్రతి
పాద్యః అతః ఋతం పిబంతావిత్యేతచ్ఛ్రుతిన్యాయేన యోజ్యం. అతో వేద్యాభేదా
ద్విద్యాఽభేద ఇతి తదీయభాష్యవివ ప్రతిపాదితతయా తయోర్మంత్రయోర్భిన్నా
ర్థత్వసమర్థనస్య శ్రద్ధిరుద్ధత్వాత్. తస్మాద్వాసుపణ్ణేతి మంత్రో జీవపరమాత్మపరవిన
సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దావపి తత్పరావిత్యేవ యుక్తం ప్రకృతమనునరామః. ౨

రం—(యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్తవర్ణమితి) పశ్యతీతి పశ్యః 'పా పూ థ్వా
ధేద్వౌపశ్య' ఇతి శప్రత్యయః శిత్వాత్పశ్యాదేశః. యస్మిన్నాతే పశ్యః బ్రహ్మదగ్గీ రుక్త
వర్ణం 'ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్' హిరణ్యశ్శుద్ధిరణ్యకేశ ఇత్యుక్తరీత్యా దేదీప్య
మానదివ్యమంగళవిగ్రహాయుక్తం ఈశం జగదీశితారం తత్కర్తారం బ్రహ్మయోనిం
తస్మాదేతద్బ్రహ్మిని నిర్దిష్టా వ్యాకృతబ్రహ్మోపాదానభూతం 'భగవానితి శబ్దోయం
తథా పురుషఇత్యపి' నిరుపాధీ చ వర్తతే వాసుదేవే సనాతన'ఇత్యుక్తరీత్యా నిరుపాధిక
పురుషశబ్దనిర్దిష్టం వాసుదేవం యదా పశ్యతి తదా పుణ్యపాపే నిరస్య నిరంజనః నిరస్త
ప్రకృతిలేపస్యన్ ఆపహతపాప్తత్వాదిగుణాప్తకలక్షణేన బ్రాహ్మేణ రూపేణ పరమం
సామ్యముపైతీత్యర్థః. వ్యాసార్యైర్బ్రహ్మయోనిమిత్యుక్త పక్షీతత్పురుషే లక్షణప్ర

నిరంజనః పరమం సామ్యముపైతి.

3

ప్రాణో హ్యేష యస్సర్వభూతైర్విభాతి విజానన్ వి

శం— ద్వైతవిషయాణి సామ్యాన్యర్వాంచ్యేవ అతోఽద్వయలక్షణ మేతత్పరమం సామ్యముపైతి ప్రతిపద్యతే.

3

శం—కించ యాయం ప్రాణస్య ప్రాణః పర ఈశ్వరో హ్యేషప్రకృతః శరైర్వర్భూతైః బ్రహ్మదిష్టంబవర్సంతైః ఇత్థంభూతలక్షణా తృతీయా సర్వభూతస్థ స్సర్వాత్మా సన్నిత్యర్థః. విభాతి వివిధం దీప్యతే. ఏవం సర్వభూతస్థం యస్సాక్షాదాత్మ భావేనాయమహమస్మితి విజానన్విద్వాన్వాక్యార్థజ్ఞానమాత్రేణ న భవతే న భవతీత్యే తత్ కిం అతివాదీ అతీత్య సర్వానన్యాన్ వదితుం శీలమస్యేత్యతివాదీ యస్తేవం సాక్షాదాత్మానం ప్రాణస్య ప్రాణం విద్వాన్ నాతివాదీ భవతీత్యర్థః. సర్వం యదాత్మైవ నాన్యదస్తీతి దృష్టం. తదా కిం హ్యసావతీత్య వదేత్. యస్య త్వపరమపరమన్యద్దృష్ట మస్తి స తదతీత్య వదతి. అయం తు విద్వానాత్ నోఽన్యన్న పశ్యతి. నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి అతో నాతివదతి. కించ ఆత్మక్రీడః ఆత్మస్యేవ చ క్రీడనం యస్య నాన్యత్ర పుత్రదారాదిషు స ఆత్మక్రీడః తథా ఆత్మరతిః ఆత్మస్యేవ చ రతిః రమణం ప్రీతిర్యస్య స ఆత్మరతిః క్రిడా బాహ్యసాధనసాపేక్షా రతిస్తు సాధననిరపేక్షా బాహ్య విషయప్రీతిమాత్రమితి విశేషః. తథా క్రియావాన్ జ్ఞానధ్యానవైరాగ్యాదిక్రియా

ఆ—(పూర్వపదితి) ఆభేదేనేత్యర్థః.

3

ఆ—ఆత్మని రతిరాత్మరతిః తత్పురుషః నైవ క్రియాస్యాస్తీత్యాత్మరతిక్రియా వానితి మతుబేదైకః ప్రతీయతే. కథముక్తం బహుప్ర హిమతుబద్ధయారన్యతరోఽతి రిచ్యత ఇతి సత్యం అసమానపారే ద్వయోరర్థవత్సమాసీత్. సమానపారే త్వన్యతరే

రం—సంగాత్ బ్రహ్మయోనిశబ్దయోస్సామానాధికరణ్యమిత్యుక్తం తదతిసుందరమ్.

3

రం—(ప్రాణో హ్యేష సర్వభూతైర్విభాతీతి) ఆత్మ 'సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణ మేవాభిసంవిశంతీ'త్యాదావప ప్రాణశబ్దః పరమాత్మపరః ఏషః ప్రాణః పరమాత్మా సర్వభూతైరాశ్రితో విభాతీత్యర్థః. (విజానన్విద్వాన్ భవతే నాతివాదీతి)భవేతి లోన్మధ్యమపురుషైకవచనం. విజానన్ శ్రవణమననాభ్యాం జానన్ విద్వాన్ తముపాసీనస్తేన పరమాత్మనా అతివాదీ భవ ఇతి శిష్యం ప్రత్యుపదేశః అతీత్య సర్వాన్వదితుం శీలమస్య సోతివాదీ యస్తు స్వోపాస్యదేవతాయాస్సర్వాతి కాయిత్యం వదతి సోతివాదీత్యుచ్యతే (ఆత్మక్రీడఆత్మరతితి) యస్య క్రిడా ఆత్మస్యేవ నోద్భానా దిషు స ఆత్మక్రీడః యస్య రతిరాత్మస్యేవ స స్రక్పంచనాదిషు స ఆత్మరతిః

ద్వాక్ భవతే నాతివాదీ, ఆత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియా
వానేష బ్రహ్మవిదాం పరిష్టః.

౪

సత్యేన లభ్యస్తపసా హ్యేష ఆత్మా సమ్యగ్జ్ఞానేన బ్రహ్మ

శం—యస్య సోయంక్రియావాక్ సమాసపాతే ఆత్మరతిరేవక్రియాఽస్య విద్యత ఇతి
బహువ్రీహిమతుబద్ధయోరన్యతరోతిరిచ్యతే. కేచిత్త్వస్మిహోత్రాదికర్మబ్రహ్మవిద్యయో
స్సముచ్చయార్థమిచ్చంతి. తచ్చైషబ్రహ్మవిదాం పరిష్ట ఇత్యనేన ముఖ్యార్థవచనేన
విరుద్ధతే. న హి బాహ్యక్రియా ఆత్మరతిశ్చ భవతుం శక్నుతః కశ్చిద్బాహ్యక్రియా
వినివృత్తో హ్యత్మక్రీడో భవతి. బాహ్యక్రియాత్మక్రీడయోర్విరోధాత్ న హి తమః
ప్రకాశయోర్యుగపదేకత్ర స్థితిస్సమ్భవతి తస్మాదసత్ప్రతిపత్తమైతత్ ఆనేన జ్ఞాన
కర్మసముచ్చయప్రతిపాదనం అన్యా వాచో విముంచథ సన్న్యాసయోగాదిత్యాది
శుచిభ్యశ్చ తస్మాదయమేవేహ క్రియావాక్ యో జ్ఞానధ్యానాదిక్రియావాససమ్మి
న్నార్థమర్పాదస్సన్నానీయ ఏవం లక్షణో నాతివాద్యాత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియా
వాక్ బ్రహ్మనిష్ఠః స బ్రహ్మవిదాం సర్వేషాం పరిష్టః ప్రధానః.

౪

శం—అథనా సత్యాదీని భిక్షోస్సమ్యగ్జ్ఞానసహకారీణి సాధనాని విధియంతే
నివృత్తిప్రధానాని సత్యేన ఆనృతత్యాగేన మృషాపదనత్యాగేన లభ్యః ప్రాప్తవ్యః కించ
తపసా హి ఇంద్రియమనవికాగ్రతయా “మనసశ్చేంద్రియాణాం చ వికాగ్ర్యం

ఆ—మతుబతిరిచ్యతే నిశేష్యతే బాహ్యక్రియానివృత్తిలాభాదిత్యర్థః. ఏకదేశివ్యాఖ్యా
ముద్భావ్య నిరాచప్తే (కేచిత్త్విత్యాదినా) అనేన వచనేన జ్ఞానకర్మసముచ్చయప్రతి
పాదనం క్రియత ఇత్యేతదసత్ప్రతిపత్తమేవేతి యోజనా.

౪

ఆ—(సమ్యగ్జ్ఞానసహకారీణి) ఆత్ర సమ్యగ్జ్ఞానశబ్దేన వస్తువిషయావగతిఫలం
సానం వాక్యార్థజ్ఞానముచ్చ్యతే. అవగతిఫలస్య స్వకార్యేఽవిద్యానివృత్తౌ సహకార్య

రం—“రతిః ప్రచ్ఛందనాదిజన్యా ప్రీతిః క్రీడా ఉద్యానాదిజన్యే”తి భూమాధి
కరణే వ్యాసార్థైరుత్తవాత్. క్రియావాక్ అననుసంహితఫలక్రియానుష్ఠానశాలీ
ఏవంభూతశ్చ భవేతి యోజనా క్రియావత్త్వం కిమర్థమిత్యత్రాహ (ఏష బ్రహ్మవిదాం
పరిష్ట ఇతి) క్రియయా హి అన్యకరణే పరిశుద్ధే బ్రహ్మవిద్యానిష్పత్త్యా బ్రహ్మవిదాం
పరిష్టో భవతి.

౪

రం—(సత్యేన లభ్య ఇతి) ఊణదోషః రాగాదిదోషకూన్యా యతయః జితేం
ద్రియాః యం పశ్యంతి సః శరీరాన్తర్వర్తీ బ్యోతిర్తయః జ్ఞానమయః శుభ్రః సిద్ధోషః

చర్యేణ నిత్యం, అస్తశ్శరీరే జ్యోతిర్నయో హి శుభో

యం పశ్యంతి యతయః క్షీణదోషాః.

౫

సత్యమేవ జయతే నాన్మతం సత్యేన పంథా వితతో దేవ

శం—పరమం తప” ఇతి స్మరణాత్. తద్ధనుకూలమాత్మదర్శనాభిముఖభావాయ పరమం సాధనంతః సేతరచ్చంద్రాయణాది ఏష ఆత్మా లభ్యఇత్యుపపంగస్సర్వత్ర సమ్యగ్జ్ఞానేన యథా భూతాత్మదర్శనేన బ్రహ్మచర్యేణ మైథునాసమాచారేణ నిత్యం సర్వదా నిత్యం సత్యేననిత్యం తపసా నిత్యం సమ్యగ్జ్ఞానేనేతి సర్వత్ర నిత్యశబ్దోఽన్త్యదీపకన్యాయేనానుషక్తవ్యః. వత్సతి చ ‘సయేషు జింహమాన్మతం స మాయా చేతి కొసావాత్సా య ఏతై సాన్ధుభిర్లభ్యత’ ఇతి ఉచ్యతే అస్తశ్శరీరే అస్తః మధ్యే శరీరస్య పుండరీకాకాశే జ్యోతిర్నయో హి రుక్తవర్ణః శుభ్రః శుద్ధః యం ఆత్మానం పశ్యంతి ఉపలభంతే యతయః యతసఃకీలాస్సన్నాస్యసిన్ః క్షీణదోషాః క్షీణక్రొధాదిచిత్తమలాః స ఆత్మా నిత్యం సత్వాదిసాధనైః సన్నాస్యసిభిర్లభ్యత ఇత్యర్థః. స కాదాచిత్రైస్సత్వాది భిర్లభ్యతే.

౫

శం—సత్యసాధనస్తుత్యర్థోఽయమర్థవాదః సత్యమేవ సత్యవానేవ జయతే జయతి. నాన్మతం నాన్మతవాదీత్యర్థః. స హి సత్వాన్మతయోః కేవలయోః పురుషేనాశ్రితయోస్సమ్భవో జయః పరాజయో వా సమ్భవతి ప్రసిద్ధం లోకే సత్యవాదినాన్మ

ఆ—పేక్షాఽసమ్భవాత్ అతోఽపరిపక్వజ్ఞానస్య సత్వాదీనాం చ పరిపక్వవిద్యా లాభాయ సముచ్చయ ఇష్యత ఏవ నైతావతా భాస్కరాభిమతసిద్ధిః పరిపక్వవిద్యా యాస్సహకార్యపేక్షాయాం మానాభావాత్ తతః కర్తృసంక్షేపప్రణాదేవాదీనాం కర్తృవిహీనానాం ముక్తిశ్రవణాచ్చేతి.

౫

ఆ—కుహకం పరపచసమస్తరస్యథా గృహీత్వా బహిరన్యథా ప్రకాశనం

రం—ఆత్మా ‘సుసశ్చేంద్రియాణాం చ ఏకాగ్ర్యం పరమం తప’ఇత్యుక్తబాహ్యభ్యిస్తరేంద్రియైకాగ్ర్యలక్షణతపసా ఆగమైశ్శక్త్యానేన చ స్త్రీసంగాదిరాశిత్యలక్షణనిత్య బ్రహ్మచర్యేణ చ సత్యేన భూతహితవచనేన చ లభ్యః సాక్షాత్కర్తవ్యః అథ వా లభ్యః ప్రాప్తవ్య ఇత్యర్థః. ప్రాప్తిశోచసనద్వారేతి ద్రష్టవ్యమ్.

౫

రం—సత్యేన లభ్య ఇత్యుక్తం సత్యం స్థితి (సత్యమేవ జయతీతి) లోకే సత్యమేవ జయతి నాన్మతం సత్యవాదినా హ్యన్మతవాదీ పరాభూయతే. అద్విరాది రూపేణ వితతః విస్తీర్ణః దేవయానాభ్యః పంథాః సత్యేన హి ధవతి సత్యవాదినో హి

యానః, యేనాక్రమస్త్యైషయో హ్యోష్టకమాయత్ర
తత్సత్యస్య పరమం నిధానమ్.

౬

బృహచ్చ తద్వివ్యమచిన్త్యరూపం సూక్ష్మాచ్చ తత్సూక్ష్మ

శం—తవాద్యభిభూయతే. న విపర్యయః అతస్పిధం సత్యస్య బలవత్సాధనత్వం కిం
చ కాస్త్రతోష్ఠ్యవగమ్యతే సత్యస్య సాధనాతిశయత్వం కథం సత్యేన యథాభూతవాద
వ్యవస్థయా పంథా దేవయానాభ్యో వితతః విస్తీర్ణః సాతత్యేన ప్రవృత్తః యేన పథా
హ్యోక్రమంతి క్రమంతే ఋషయః దర్శనవస్తాః కుమాకమాయాశాత్వాహంకారదమ్భా
నృతవర్జితా హ్యోష్టకామః విగతతృష్ణాస్పర్శతః యత్ర యస్తిక్ తత్ పరమార్థ తత్వం
సత్యస్య ఉత్తమసాధనస్య సంబంధి సాధ్యం పరమం ప్రకృప్తం నిధానం పురుషార్థ
రూపేణ నిధీయతే ప్రవర్తతే. తత్ర చ యేన యథా ఆక్రమంతి సత్యేన వితతఇతి
పూర్వేణ సంబంధః.

౬

శం—కింతత్కిం ధర్మకం చ తదితి ఉచ్యతే బృహచ్చ తత్ మహచ్చ తత్స
కృప్తం బ్రహ్మ సత్యాదిసాధనేన సర్వతో వ్యాప్తత్వాత్ దివ్యం స్వయం ప్రభం అని
న్దీయగోచరం అతఏవ న చిన్తయితుం శక్యతేనస్య రూపమిత్యచిన్త్యరూపం
సూక్ష్మాత్ ఆకాశాదేరపి తత్సూక్ష్మతరం నిరతిశయం హి సౌక్ష్మ్యమస్య సర్వకారణ
త్వాత్ విభాతి వివిధం ఆదిత్యచంద్రాద్యాకారేణ భాతి దీప్యతే, కించ దూరాత్ విప్ర
కృప్తదేశాత్పుదురే విప్రకృప్తతరే దేశే ఎర్తతేవిదుషామత్యంతాగమ్యత్వాత్తదృష్టా
ఇహ దేహేనైకే సమీపే చ విదుషామత్తత్వాత్ సర్వాన్తరత్వాచ్చ ఆకాశస్యా

ఆ—మాయా శాత్యం విభవానుసారేణాప్రదానం అహజ్కారః మిథ్యాభిమానః
దమ్భః ధర్మధ్వజీశ్వరం అనుతం అయథాదృష్టభాషణం ఏతైర్దోషైర్వర్జితా ఇత్యర్థః.

౬

ఆ—సత్యస్య నిధానం యదుక్తం తత్సన్విశేష్యత ఇత్యాహ (కిం తత్కిం

రం—భవతీత్యర్థః. తం మార్గం విశిష్యే (యేనాక్రమంతీతి) ఆష్టకామః విగతతృష్ణాః
ఋషయః తత్త్వదర్శనః యేన మార్గేణ ప్రాప్తువంతి హి కిం తదిత్యత్రాహ (యత్ర
తత్సత్యస్య పరమం నిధానమ్) యత్ర స్థానే సత్యవదనస్య పరమప్రయోజనభూత
మమూర్తం బ్రహ్మస్తే తత్ స్థానమిత్యర్థః.

౬

రం—అర్చిరాదిప్రాప్యం విశిష్యే (బృహచ్చ తద్వివ్యమితి) స్వరూపతో గుణ
తత్స బృహత్ దివ్యం పరమాకాశనిలయం అచిన్త్యరూపం వాఙ్మనసా గోచరకమనీయ
రూపవత్ సూక్ష్మాత్ సర్వాచేతనాన్తఃప్రవేశన సమర్థాణ్ణివవర్తాదపి తదను ప్రవేశసమర్థ

తరం విభాతి, దూరాత్పుదూరే తదిహన్తికే చ పశ్య
త్స్విహైవా నిహితం గుహాయామ్.

2

న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచా నాన్వైద్వేవై స్తపసా
కర్తృణా వా, జ్ఞానప్రసాదేన విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం

౧౦—పుస్తర. శ్రుతేః ఇహ పశ్యత్సు చేతనావత్స్విత్యేతత్ నిహితం స్థితం దర్శనాది
క్రియావత్త్వేన యోగిభిర్గత్యుమాణం క్వ గుహాయాం బుద్ధిలక్షణాయాం తత్ర హి
గూఢం లక్ష్యతే విద్యద్భిః తథాప్యవిద్యయా సంవృతం సన్న లక్ష్యతే తత్ర స్థమేవా
ద్యద్భిః.

2

౧౧—పునర(ప్రసాధారణే)ప్రసాధారణం తదుపలబ్ధిసాధనముచ్యతే. యస్తాన్న
గృహ్యతే. కేనచిదపి ఆరుపత్వాత్ నాపి గృహ్యతే వాచా అనభిధేయ
త్వాత్ స చాన్వైద్వేవైః ఇంద్రియైః తపసస్సర్వప్రాప్తిసాధనత్వేన స తపసా గృహ్యతే.
తా వైదికేనాగ్నిహోత్రాదికర్తృణా ప్రసిద్ధమహత్వేనాపి న గృహ్యతే. కేంపునస్తస్య
గృహణసాధనమిత్యాహ. జ్ఞానప్రసాదేన ఆత్మావబోధనసమర్థమపి స్వభావేన సర్వ
గ్రాణీనాం జ్ఞానం బాహ్యవిషయరాగాదిదోషకలుషితమప్రసన్నమశుద్ధం సన్నావబోధ
నమితి. నిత్యం సన్నిహితమప్రాత్యతత్త్వం మలావసద్ధమివాదర్శం విబులితమివ సలిలం
ద్యుదేప్తియవిషయసంసర్గజనితరాగాదిమలకాలుష్యోపసయనాదాదర్శ సలిలాదివత్ప్రసా
దతం స్వచ్ఛం కాంతమవతిష్ఠతే. తదా జ్ఞానస్య ప్రసాదస్సాన్యత్ తేన జ్ఞానప్రసాదేన
విశుద్ధసత్త్వః విశుద్ధాంతకరణో యోగ్యో బ్రహ్మ ద్రష్టం యస్తాత్ తస్మాత్తమాత్మానం
పశ్యతే పశ్యతి ఉపలభతే నిష్కలం సర్వావయవభేదవర్జితం ధ్యాయమానః సత్యాది

౧౨—ధర్మకం చ తదితీతి.)

2

౧౩—(జ్ఞానప్రసాదేనేతి) అత్ర జ్ఞాయతే౨నేనేతి పుష్పత్వై బుద్ధి
సచ్యతే. ధ్యాయమానో జ్ఞానప్రసాదం లభతే. జ్ఞానప్రసాదేనాత్మానం పశ్యతీతి క్రమా

౧౪—తయా సూక్ష్మతరం దీప్యతే. తత్ దూరాత్పుదూరే ప్రకృతేః పరస్తాద్వర్తమానే
పరమపదే అన్తికే అండావర్త్యైని రవిమండలే పశ్యత్సు బ్రహ్మదర్శిషు ఇహైవాప గుహా
యాం హృదయాకాశే చ నిహితం స్థితమిత్యర్థః.

2

౧౫—(న చక్షుషా గృహ్యతే ఇతి) దేవాః ఇంద్రియాణి శిష్టం స్పష్టం (జ్ఞాన
ప్రసాదేనేతి) జ్ఞాయతే౨నేనేతి పుష్పత్వై 'ప్రజ్ఞా చ తస్మాత్ప్రసృతా పురాణీతి
శ్రుత్యుక్తరీత్యా జ్ఞానప్రసరణహేతుః పరమాత్మా జ్ఞానశబ్దేనోచ్యతే. ఆయమన్వయః

యం యం లోకం మనసా సంవిభాతి విశుద్ధసత్త్వః కామ
యతే యాంశ్చ కామాన్, తం తం లోకం జయతే
తాంశ్చ కామాం స్తస్మాదాత్తజ్ఞం హ్యర్చయేద్భూతి
కామః

౧౦

ఇతి తృతీయముండకే ప్రథమఃఖండః

శం—యవివము క్షలక్షణం సర్వాత్మానమాత్మ త్వేన ప్రతిపన్నః తస్య సర్వా
త్త్వాదేవ సర్వావ్యాప్తిలక్షణం ఫలమాహ యం యం లోకం పిత్రాదిలక్షణం మనసా
సంవిభాతి సజ్గుల్పయతి మహ్యమన్యస్తై వా భవేదితి విశుద్ధసత్త్వః క్షీణక్షేళః (ఆత్మ
విన్ని) అతో వినిర్మలాన్తఃకరణః కామయతే యాంశ్చ కామాన్ ప్రార్థయతే భోగాన్
తం తం లోకం జయతే ప్రాప్నోతి తాంశ్చ కామాన్ సజ్గుల్పితాన్ భోగాన్
తస్మాత్ విదుషసృత్యసజ్గుల్పత్వాదాత్తజ్ఞం ఆత్మజ్ఞానేన విశుద్ధాన్తఃకరణం హ్యర్చయేత్
పూజయేత్ పాదప్రక్షాళనశుశ్రూషానమస్కారాదిభిర్భూతికామః విభూతిమిచ్ఛుః ౧౦
ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముండకప్రథమఖండభాష్యమ్.

ఆ—సగుణవిద్యాఫల(మితి)మపి నిర్గుణవిద్యాస్తుతయే ప్రరోచనార్థముచ్యతే
(యం యమితి.)

౧౦

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయముండకప్రథమఖండభాష్యటీకా.

రం—(యం యం లోకమితి) సంవిభాతి సజ్గుల్పయతీత్యర్థః. కామాన్
స్త్వాదీన్ జయతే జయతి పశికరోతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం (తస్మాదాత్తజ్ఞం హ్యర్చయే
ద్భూతికామః) యస్తాదేవమసా పశికృతలోకకామతయా లోకాన్ కామాంశ్చ
ప్రాప్తం స్వభక్తాన్ ప్రాపయితుం చ శక్నోతి తస్మాదైశ్వర్యకామః స్త్రీతోఽసా
వాత్తజ్ఞో మహ్యమభిలషితం వరం ప్రయచ్ఛతితి బుద్ధ్యా పూజయేదిత్యర్థః. ౧౦

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముండకప్రథమఖండభాష్యమ్.

అథ ముండకోపనిషది

తృతీయముండకే, ద్వితీయః ఖండః.

స వేదైతత్పరమం బ్రహ్మ ధామ యత్ర విశ్వం నిహితం
భాతి శుభ్రం, ఉపాసతే పురుషం యే హ్యకామాస్తే
శుక్ర మేతదతివర్తంతి ధీరాః.

○

కామాన్ యః కామయతే మన్యమానః సకామభిర్దా

శం—తతః పూజార్హవివాసా యస్తాత్స వేదజానాత్యసావేతత్ యథోక్త
లక్షణం పరమం బ్రహ్మ ప్రకృష్టం ధామ సర్వకామానామాశ్రయమాస్పదం యత్ర
యస్మిన్ బ్రహ్మణి ధామిని విశ్వం సమస్తం జగన్నిహితం అర్పితం యచ్చ స్వేన
జ్యోతిషా భాతి శుభ్రం శుద్ధం తమప్యేవమాత్మజ్ఞం పురుషం యేహ్యకామాః విభూతి
తృష్ణావర్జితా ముముక్షువస్సంత ఉపాసతే పరమివ దేవం తే శుక్రం నృబీజం యదే
తత్ప్రసిద్ధం శరీరోపాదానకారణం అతివర్తంతి అతిగచ్ఛంతి ధీరాః బుద్ధిమన్తః స పున
ర్యోనిం ప్రసరంతి స పునః క్వ(చిద్ర)రతిం కరోతీతి శ్రుతేః ఆతస్తం పూజయేదిత్యభి
ప్రాయః.

○

శం—ముముక్షోః కామత్యాగ ఏవ ప్రధానం సాధనమిత్యేతద్దర్శయతి
కామాన్ యో దృష్టాదృష్టేష్టవిషయాన్ కామయతే మన్యమానః తద్గుణాంశ్చింత

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి.

○

ఆ—(పరమార్థతత్త్వవిజ్ఞానాదిలి) విషయేషు యథాస్థితదోషదర్శనాత్

రం—ఆత్మవిత్పూజాయాః మోక్షఫలకత్వమాహ (స వేదైతదితి) యత్ర
బ్రహ్మణి విశ్వం జీవజాతం నిహితం శుభ్రం నిర్మలం స్వప్రకాశం భాతి ఏతత్
ఈదృశం సర్వకామాస్పదతయా ధామశబ్దితం పరమం బ్రహ్మ నారాయణం సః పూర్వ
ప్రకృతఆత్మజ్ఞో వేదేత్యర్థః అతో యే ధీరాః ప్రజ్ఞాకాలినః తాదృకాత్మజ్ఞం పురుషం
అకామాః ఫలాస్తరకామనారహితాః ముముక్షువస్సంతః పరమాత్మానమివోపాసతే తే
ఏతచ్ఛుక్రం చ రమధాతుమతిక్రమ్య వర్తంతే జన్మశూన్యా భవంత్యర్థః.

○

రం—(కామాన్యః కామయతే ఇతి) యస్తు దేవత్వమనుష్యత్వాదీనామూ

యతే తత్ర తత్ర, పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనస్తు
ఇహైవ సర్వే ప్రవిలీయంతి కామాః.

౨

నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న

శం—యః ప్రార్థయతే స తైః కామభిః కామైర్ధర్మాధర్మప్రవృత్తిహేతుభిర్విషయే
చాభిరూపైస్సహ జాయతే తత్ర తత్ర యత్ర యత్ర విషయప్రాప్తినిమిత్తకామాః కర్మసు
పురుషం నియోజయంతి తత్ర తత్ర తేషు తేషు విషయేషు తైరేవ కామైర్వేష్టితో
జాయతే. యస్తు పరమార్థతత్త్వవిజ్ఞానాత్ పర్యాప్తకామః ఆత్మకామత్వేన పరి సమస్తత
ఆప్తాః కామా యస్య పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనః అవిద్యాఅక్షణాదపరరూపాదప
సీయ స్వేన పరేణ రూపేణ కృతతత్త్వా విద్యయా యస్య తస్య కృతాత్మనస్తీహైవ
తిష్ఠత్యేవ శరీరే సర్వే ధర్మాధర్మప్రవృత్తిహేతవః ప్రవిలీయంతి విలయముపయంతి
నశ్యంతీత్యర్థః. కామా స్తజ్జన్త హేతువినిశాన్న జాయంత ఇత్యభిప్రాయః.

౩

శం—య ద్యేవం సర్వలాభాత్పరమ ఆత్మలాభః తల్లాభాయ ప్రవచనాదయ
ఉపాయాబాహుళ్యేన కర్తవ్యా ఇతి ప్రాప్తఇదముచ్యతే యోయమాత్మా వ్యాఖ్యాతః
యస్యలాభః పరః పురుషార్థః నాసౌ వేదశాస్త్రాధ్యయనబాహుళ్యేన ప్రవచనేన లభ్యః

ఆ—పర్యాప్తకామః క్షీణరాగో విరుద్ధలక్షణయా ఆత్మకామస్యాత్మబుధుత్వయైవ
వశీకృతచిత్తస్య విషయేభ్యః కామా నివృత్తా భవంతీత్యర్థం సామర్థ్యాదవగమ్యతే స్వ
హేతువినిశాత్సునః కామా న జాయంత ఇతి జాతానాం జ్ఞానం వినాసి క్షయ
సమ్యవదిత్యర్థః.

౪

ఆ—(న బహునా శ్రుతేనేతి) ఉపనిషద్విచారవ్యతిరేకేనేత్యర్థః. తేన పరణే
నేతి కథం వ్యాఖ్యాతం య త్తదోర్భిన్నార్థత్వం సాధనవివక్షాయాః ప్రస్తుతత్వాదిత్యర్థం

భోగ్యతయా మన్యమానః కామయతే సః తత్ర తత్ర దేవత్యమనుష్యత్వాదౌ
కామభిః కామైః తత్ర తత్కామనావాసితీ యావత్. దేవమనుష్యాదిరూపేణ జాయతే
పర్యాప్తే పరిపూర్ణే బ్రహ్మణి కామనావతః కృతాత్మనః విదితాత్మతత్త్వస్య తు ఇహైవ
అస్తి స్నేహ జన్యని సర్వకామాః ప్రవిలీయంతి సర్వా ఆతా లుప్తాః అతో న జన్మాన్తర
ప్రసక్తిరిత్యర్థః. కృతాత్మన ఇత్యత్ర శబ్దదద్ధరం కరోతీత్యత్రేవ కృణో జ్ఞానమర్థః.

౫

రం—(నాయమాత్మా ప్రవచనేనేతి) ప్రవచనశబ్దేన మననం లక్ష్యతే తత్సా
ధనత్వాత్ మేధాశబ్దశ్చ నిదిధ్యాసనవాచీ శ్రవణమనననిదిధ్యాసనైః కేవలైః న
ప్రాప్య ఇత్యర్థః. పునః కేనేత్యత్రాహ (యమేవైవ పృణులే తేన లభ్యః) విషయపర

బహునా శ్రుతేన, యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్త
స్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామ్.

నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్యో న చ ప్రమాదా

శం—తథా న మేధయా గ్రంథార్థధారణశక్త్యా న బహునా శ్రుతేన నాపి భూం
సా శ్రవణేనేత్యర్థః. తేన తర్హి లభ్య ఇతి ఉచ్యతే యమేవ పరమాత్మానమేవ ఏవ
విద్వాన్ పృణుతే ప్రాప్తుమిచ్ఛతి తేన వరణేనైష పరమాత్మా లభ్యః నాన్యేన సా
నాన్తరేణ నిత్యలబ్ధస్వభావత్వాత్ కీదృశోసా విదుష ఆత్మలాభ ఇతి ఉచ్యతే తస్యైః
ఆత్మా అవిద్యాసంచ్ఛన్నాం స్వాం పరాం తనూం స్వాత్మతత్త్వస్వరూపం వివృణు
ప్రకాశయతి ప్రకాశ ఇవ ఘటాదిర్విద్యాయాం సత్యామావిర్భవతీత్యర్థః. తస్మాదన
త్యాగేనాత్మలాభప్రార్థనైవాత్మలాభసాధనమిత్యర్థః.

శం—ఆత్మప్రార్థనాసహాయభూతాన్యేతాని చ సాధనాని బలాప్రమా
తపాంసి లింగయుక్తాని సన్నాన్యసహితాని యస్మాదయమాత్మా బలహీనేన బలప్రపీ
ణేన ఆత్మనిష్ఠాజనితపీర్వహీనేన నలభ్యః నాపి లౌకికపుత్రవత్కాదివిషయాసంగనిమి

ఆ—బ్రూమః పరమాత్మాస్తీత్యభేదానుసంధానం వరణం తేన వరణేనైష ఆత్మా లభ్య
భవతి బహిర్ముఖేన తు శతశోపి శ్రవణాదా క్రియమాణేన లభ్యతే అతఃపరమాత్మాస్తీత్య
భేదానుసంధానం పరమాత్మభజనం పురస్కృత్యైవ శ్రవణాదిసంపాదనీయమితి భావ
అథవా యమేవ పరమాత్మానం పృణుతే తేన పరమాత్మనా ముముక్షురూపవ్యవస్థితే
పరణేన ఆభేదానుసంధానలక్షణేన ప్రార్థనేన కృత్వా లభ్యః పరమాత్మైవ ముముక్ష
రూపవ్యవస్థితఇత్యభేదానుసంధానేనైవ లభ్యః న కర్తృణాత్మర్థః.

ఆ—(పీర్వేతి) మిథ్యాజ్ఞానానభిభావ్యతాలక్షణో విశేషః పీర్వం అలింగాదిః
కథం ఇంద్రజనకగార్హిప్రభృతీనామప్యాత్మలాభశ్రవణాత్ సత్యం సన్నాన్యసో నావ

రం—మాత్మాయం ఉపాసకం పృణుతే తేన ప్రాప్యః పరణీయేన ప్రాప్య ఇతియావత్
ప్రియతమశ్చ పరణీయో భవతి ప్రియతమత్వం చ న్యస్తిక్ ప్రీతిమతఏవ ఆతశ్చాయ
మథో లభ్యతే యస్తు పరమాత్మని నిరతిశయప్రీతిమాన్ స పరమాత్మానం ప్రాప్నోతి
ప్రీతిరూపావన్నభగవదుపాసనస్య భగవత్ప్రీతిద్వారా భగవత్ప్రాప్తిహేతుత్వమిత్యర్థ
(తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామ్) తాదృశస్యోపాసకస్య ఏష ఆత్మా స్వాత్మానః
ప్రకాశయతి స్వానుభవముత్పాదయతీత్యర్థః.

రం—(నాయమాత్మా బలహీనేనేతి) అయమాత్మా బలహీనేన అవసన్నమనసా
న లభ్యః అవసాదో నామ దేశకాలవైగుణ్యాదిజన్యం దైన్యం తదభావో హి బల

త్వవసో వాప్యలింగాత్, ఏతైరుపాయైర్యతతే యస్తు
విద్వాంస్తస్యైష ఆత్మా విశతే బ్రహ్మధామ. ౪
సంప్రాప్యైసమృషయో జ్ఞానతృప్తాః కృతాత్మానో వీత

శం—ప్రమాదాత్ తథా తవసో వాప్యలింగాత్ లింగరహితాత్ తపోఽత్రజ్ఞానం
లింగం సన్నానినః సన్నానిసరహితాజ్ఞానాన్న లభ్య ఇత్యర్థః. ఏతైరుపాయైః బలా
ప్రమాదసన్నానిసజ్ఞానైర్యతతే తత్పరస్యైవ ప్రయతతే యస్తు విద్వాన్ వివేకీ
ఆత్మవీత్ తస్య విదుషః ఆత్మా ఏష విశతే సమృద్ధివిశతి బ్రహ్మధామ. ౪

శం—కథం బ్రహ్మ విశత ఇతి ఉచ్యతే సమృద్ధిస్య సమవగమ్యైసం ఆత్మాన
మృషయః దర్శనవంతస్తేనైవ జ్ఞానేన తృప్తాః స. బాహ్యేన తృప్తినాభవేన శరీరోప
చయకారణేన కృతాత్మానః పరమాత్మస్వరూపేనైవ నిష్పన్నాత్మానస్సంతః వీతరాగాః
విగతరాగాదిదోషాః ప్రకాంతాః ఉపరతేంద్రియాః తే ఏవంభూతాః సర్వగం సర్వ
వ్యాపినమాకాశవత్సర్వతః సర్వత్ర ప్రాప్య నోపాధిపరిచ్ఛిన్నేనైకదేశేన కింత్వ
బ్రహ్మైవాద్యయమాత్మత్వేన ప్రతిపద్య ధీరాః అత్యంతవివేకినో యుక్తాత్మానః నిత్య
సమాహితస్థభావాః సర్వమేవ సమస్తం శరీరపాతకాలేష్యావిశంతి భిన్న(స్నేఘటే)

ఆ—సర్వత్యాగాత్తకః తేషామపి స్వత్వాభిమానాభావాదస్త్యేవాఽన్తరస్సన్నానినః
బాహ్యం తు లింగమవివక్షితం నలింగం ధర్మకారణమితి స్మరణాత్ నైష్కర్మ్య
సాహిత్యం తు వివక్షితమ్. ౪

రం—ప్రమాదః ఆనవహితచిత్తతా తపశ్శబ్దః తపఃప్రధానసన్నానిశ్రమవరః తపవివ
హి ద్వితీయఇతివత్ సత్యం చ లింగం శిఖాయజ్ఞోపవీతశిక్యజలపవిత్రాది తద్రహితాత్స
న్యాసాదవీత్యర్థః. తపసఇత్యేతదాశ్రమాన్తరస్యాపుష్పలక్షణం సర్వాశ్రమాణామపి బ్రహ్మ
విద్యాధికారసత్త్వాదితి ద్రష్టవ్యం. లింగశూన్యైరాశ్రమైర్ను ప్రాప్య ఇత్యర్థః. ఆశ్ర
మలింగాన్యవ్యపేక్షితానీతి యావత్ (ఏతైరుపాయైరితి) ఉక్తైర్బలాప్రమాదసలింగా
శ్రమైర్యో విద్వాన్ బ్రహ్మప్రాప్తయే యతతే తస్యైషః తాదృశోపాయసంస్కృతః
ఆత్మా స్వరూపం ధామ ప్రాప్యం పరం బ్రహ్మేషోపవీత్యర్థః. ౪

రం—(సమృద్ధిప్రైసమితి) ఋషయః తత్త్వదర్శినః ఏనం పరమాత్మానం
సమృద్ధిస్య జీవద్దశాయామేవానుభూయ జ్ఞానేన తేనానుభవేన సంతుష్టాః కృతాత్మానః
లభ్యాత్తసత్తాకాః అపగతవిషయాకాః అతపిత ప్రకాంతాః నిగృహితేంద్రియాశ్చ
యే సంతి తే సర్వతః సర్వదేశావచ్ఛేదేన అంతర్బహిశ్చ సర్వసన్తుగతం పరమాత్మానం

రాగాః ప్రశాంతాః, తే సర్వగం సర్వతః ప్రాప్య ధీరా
యుక్తాత్మానస్సర్వమేవావిశంతి. ౫

వేదాంతవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాస్సన్నాన్యసయోగాద్యతయ

శం—ఘటాకాశవదవిద్యాకృతోపాధిపరిచ్ఛేదం జహతి ఏవం బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మధామ
ప్రవిశతి. ౫

శం—కించ వేదాంతజనితవిజ్ఞానం వేదాంతవిజ్ఞానం తస్యార్థః. పరమాత్మా విజ్ఞే
యః సార్థస్సునిశ్చితో యేషాం తే వేదాంతవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః. తే చ సన్నాన్యస
యోగాత్ సర్వకర్తృపరిత్యాగలక్షణయోగాత్ కేవలబ్రహ్మనిష్ఠానస్వరూపాద్యోగాద్యతయః
యత్కుశీలాః శుద్ధసత్త్వాః శుద్ధం సత్త్వం యేషాం సన్నాన్యసయోగాత్ తే శుద్ధసత్త్వాః
తే బ్రహ్మలోకేషు సంసారిణాం యే మరణకాలాః తేఽపరాంతాః తానపేక్ష్య ముము
క్షూణాం సంసారావసానే దేహపరిత్యాగకాలః పరాంతకాలః తస్మిన్ పరాంతకాలే
సాధకానాం బహుత్వాత్ బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఏకోప్యనేకవద్భుక్త్యే
ప్రాప్యతే చ అతో బహువచనం బ్రహ్మలోకేష్వితి బ్రహ్మణీత్యర్థః. పరామృతాః పరమ
మృతం అమరణధర్మకబ్రహ్మత్వభూతం యేషాం తే పరామృతాః జీవంతఏవ బ్రహ్మ
భూతాః పరామృతాన్మంతః పరిముచ్యంతి పరి సమంతాత్ప్రదీపనిర్వాణవద్ఘటాకాశ

ఆ—అత్రానందగరియం నాస్తి. ౫

ఆ—ప్రదీపస్య వర్తికృతావచ్ఛేదధ్వంసే యథా తేజస్సామాన్యతాపత్తిః తద్వ
దిత్యాహ (ప్రదీపనిర్వాణవదితి) పదం పాదన్యాసప్రతిబింబం న దృశ్యేత అభావాదే
రం—దేశవిశేషవిశిష్టం ప్రాప్య యుక్తాత్మానః అవిర్భూతబ్రహ్మరూపవిశిష్టాత్మానః ధర్మ
భూతజ్ఞానేన సర్వం వస్తుగత్యా ప్రాప్నువంతి సర్వమనుభవంతీత్యర్థః. ౫

రం—(వేదాంతవిజ్ఞానేతి) యే యతయః నిర్విలేంద్రియగ్రామాః కామ్యకర్మ
సన్నాన్యసేన శుద్ధసత్త్వాః పరిశుద్ధాన్తఃకరణాః వేదాంతశ్రవణజన్యజ్ఞానేన జ్ఞాతపరమార్థ
తత్త్వా ఇత్యర్థః. (తే బ్రహ్మలోకే త్వితి) తే బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః తత్ర
వర్తమానాః బ్రహ్మనిష్ఠాః పరాంతకాలే అంతకాలే చ మామేవేత్యుక్తచరమదేహాప
సానసమయే పరామృతాత్ ప్రసన్నాత్. బ్రహ్మణో హేతోస్సర్వే పరిముచ్యంత
ఇత్యర్థః. ఇతి విశేషం చ దర్శయతీతి సూత్రే వ్యాసారైర్నిరయం మంత్రఖండో వివృతః
తే బ్రహ్మలోకేషు పరాంతకాలే పరామృతాః పరిముచ్యంతి సర్వ ఇతి పాతే తే చరమ
శరీరావసానే భగవత్లోకేషు పరం అమృతశబ్దితం బ్రహ్మ ప్రాప్యత్వేన యేషాం తే పరా
మృతాః బ్రహ్మప్రాప్తా ఇతి యావత్ స్వరూపతిరోధాయకావిద్యయా నవాసనం

శ్శుద్ధసత్త్వాః, తే బ్రహ్మలోకేషు పరాంతకాలే పరామృతాః పరిముచ్యంతి సర్వే.

గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠాదేవాశ్చ సర్వే ప్రతిదేవ

శం—వచ్చు నిర్వృతిమువయంతి పరిముచ్యంతి పరి సమంతాస్తుచ్యంతే సర్వే న దేశాంతరం గంతవ్యమపేక్షంతే 'శకునీనామివాకాశే జలే వారివరస్య చ, పదం యథా న సృశ్యేత తథా జ్ఞానవతాం గతిః. అనధ్వగా అధ్వసు పారయిష్టవ'ఇతి శ్రుతిస్తృతిభ్యాం దేశపరిచ్ఛిన్నా హి గతిస్సంసారవిషయైవ పరిచ్ఛిన్నసాధనసాధ్యత్వాత్ బ్రహ్మ తు సమస్తత్వాన్న దేశపరిచ్ఛేదేన గంతవ్యం యది హి దేశపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ స్యాత్ మూర్తరద్రవ్యవదాద్యంతపదన్యాశ్రితం సావయవమనిత్యం కృతకం చ స్యాత్ నల్వేవం విధం బ్రహ్మ భవతుమర్హతి ఆతస్తత్వాప్తిశ్చ నైవ దేశపరిచ్ఛిన్నా భవతుం యుక్తా. ౬

శం—అపిచ అవిద్యాదిసంసారబంధావనయనమేవ మోక్షమిచ్ఛంతి బ్రహ్మ విదః. న తు కార్యభూతం కించ మోక్షకాలే యా దేహారమ్భకాః కలాః ప్రాణాద్యాః తాః స్వాః ప్రతిష్ఠాః స్వాం స్వాం ప్రతిష్ఠాం గతాః స్వం స్వం కారణం గతా భవంతీత్యర్థః. ప్రతిష్ఠా ఇతి ద్వితీయాబహువచనం పఞ్చదశ పఞ్చదశసంఖ్యాకాః యా

ఆ—వేత్సర్థః. (అధ్వస్యితి) సంసారాధ్వనాం పారయిష్టవః పారయితుం సమావయితు మిచ్ఛంతీతి సమాప్తికామాః అనధ్వగా భవంతీత్యర్థః. తర్కతోపీహైవ మోక్షో వక్తవ్య ఇత్యాహ (దేశపరిచ్ఛిన్నా హిత్యాదిహ). ౬

ఆ—స్వాః ప్రతిష్ఠాః ప్రతిగతా భవంతీతి భూతాంశానాం భౌతికానాం చ మహాభూతేషు లయో దర్శితః. (అంత్యప్రశ్నేతి) బ్రహ్మణగ్రంథే షష్ఠప్రశ్నే ప్రాణ శ్రద్ధాద్యాః యాః కలాః పఠితా ఇత్యర్థః. మాయామయమహాభూతాంశావప్తబైరీవా

రం—విముక్తా భవంతి పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి శ్రుతే రిత్సర్థః. న చ భగవల్లోకస్య ఏకతయా కథం బహుత్వమితి శబ్దసీయం పరస్య బ్రహ్మణః పరిపూర్ణస్య సర్వగతస్య సత్యసజ్జలస్య స్వేచ్ఛాపరికల్పితాస్సాస్వాసాధారణా అప్రాకృతాశ్చ లోకా నాత్యంతాయ న సంతీతి శ్రుతిస్తృతీతిహాసప్రామాణ్యాదితి భగవతా భాష్యకృతోక్తత్వాత్. ౬

రం—(గతాః కలాః పఞ్చదశేతి) ముచ్యమానజీవోపకారికాః సప్రాణమస్మజత ప్రాణాచ్ఛ్లిద్ధామిత్యాది ప్రశోపనిషదుక్తప్రాణాదినామాంతహోడశకలామధ్యే కర్తవ్యతిరిక్తాః పఞ్చదశ కలాః స్వస్వప్రకృతిషు సంక్షేపవిశేషయక్తాభవంతి దేవాః వాగాదీంద్రియాణి తత్తదధిష్ఠాత్రాదిత్యాదిదేవతాసు ప్రతిష్ఠాం సంసర్గవిశేషం గచ్ఛంతి న

తాను, కర్తాణి విజ్ఞానమయశ్చ ఆత్మా పరేఽవ్యయే సర్వ
ఏకీభవంతి.

యథా నద్యస్సందమానాస్సముద్రే అస్తం గచ్ఛంతి

శం—అన్యప్రశ్నపరిపాతాః ప్రసిద్ధాః దేవాశ్చ దేహశ్చియాశ్చక్షురాదికరణస్థా
సర్వే ప్రతిదేవతాసు ఆదిత్యాదిషు గతా భవంతీత్యర్థః. యాని చ ముముక్షుణా
కృతాని కర్తాణ్యప్రవృత్తఫలాని ప్రవృత్తఫలానాముపభోగేనైవ క్షీణత్వాత్ విజ్ఞా
నమయశ్చాత్మా అవిద్యాకృతబుద్ధ్యాద్యుపాధిమాత్సత్వేన మత్వా జలాదిషు సూర్యాదిప్ర
బిమ్బవదిషు ప్రవిప్లవో దేహభేదేషు కర్మణాం తత్ఫలార్థత్వాత్సహ లేనైవ విజ్ఞానమయే
నాత్సనా ఆత్మో విజ్ఞానమయో విజ్ఞానప్రాయః తపితే కర్తాణి విజ్ఞానమయశ్చాత్మా
ఉపాధ్యవసయనే సతి పరేఽవ్యయే అనంతే ఆక్షయే బ్రహ్మణ్యాకాశకల్పేఽదేః
జరేఽమృతేఽభయేఽపూర్వేఽనపరేఽనంతరేఽదాహ్యేఽద్యయే శివే కాంతే సర్వే
ఏకీభవంతి ఆవిశేషతాం గచ్ఛంతి ఏకత్వమావద్యంతే జలాద్యాధారావసయణః
సూర్యాదిప్రతిబింబాస్సూర్యే ఘటాద్యవసయణవాకాశే ఘటాద్యాకాశాః.

శం—కించ యథా నద్యః గంగాద్యః స్యందమానాః గచ్ఛంత్యః సముద్రే

ఆ—విద్యామయభూతసూక్ష్మైః ప్రాతిస్వికైరదృష్టసహకృతైః ప్రాతిస్వికాః ప్రాణాదయ
ఆరభ్యంతే తే చ కర్తాక్షిప్తైర్దేవైస్సూర్యాదిభిరధిష్ఠీయంతే కర్తృణో భోగేనావసానే
దేవాః స్వస్థానం గచ్ఛంతి యచ్చ ప్రాతిస్వికం స్వావిద్యాకార్యం తచ్చ సర్వం బ్రహ్మ
వ సమృద్ధ్యత ఇత్యాహ (యాని చేత్యాదినా)

రం—తు లీయంతే ఇంద్రియాణామకల్పస్థాయిత్యాత్ యత్రాస్య పురుషస్య మృ
న్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాదిషు వాగాదీనాం అగ్నిద్య
వ్యయశ్చివణస్య భాక్తత్వమితి అగ్నిదిగతిశ్చితేరితి చేన్న భాక్తత్వాదితి సూత్రి
తత్వాత్ (కర్తాణి విజ్ఞానమయశ్చేతి)యాని చ కర్తాణ్యదత్తఫలాని దర్శనసమానాకా
జ్ఞానారంభసమయే క్షిమిష్య ఇతి సజ్కుల్పవిషయభూతాని తాని కర్తాణి జ్ఞానమయ
ఆత్మా చ అక్షరాత్పరతఃపర ఇతి సర్వస్థాత్పరభూతే అప్యయే ఆక్షరే ఏకీభవంతి
పరమాత్మ ప్రీత్యప్రీతిరూపాణాం కర్మణాం తత్రైకీభానస్తద్ధర్మభూతజ్ఞానే లయవిష
దీపనైకీ భావోనామ నామరూపాత్మకభేదకాకారప్రహేణం కర్మణాం నాశాత్
కలానాం ముచ్యమానం ప్రతి నోపకరణత్వమితి భావః.

రం—తదేవోత్తరమంత్రేణ విశదయతి (యథా నద్యస్సందమానా ఇతి
యథా గంగా యమునా సరస్వత్యాదినద్యః స్తోత్రస్త్రిస్థానేభ్యః ప్రసృత్య గంగా

నామరూపే విహాయ, తథా విద్వాన్నామరూపాద్వి

శం—సముద్రం ప్రాప్యస్తం అదర్శనం అవిశేషాత్తభావం గచ్ఛంతి ప్రాప్నువంతి
నామ చ రూపం చ నామరూపే విహాయ హిత్వా తథావిద్వాత్కృతనామరూపాద్వి
రం—యమునాసరస్వత్యాదీని నామాని శుక్లకృష్ణలాహితాదీని రూపాణి చ విహాయ
సముద్రే ఏకతామివ భజంతే తథా తద్వదేవ విద్వాత్ భేదకైర్నామరూపాదిభిర్విము
క్తస్థి దివ్యోహ్యమూర్తః పురుషశ్చితి మంత్రప్రతిపాద్యం పురుషం ప్రాప్నోతి యథా
నదీసముద్రజలయోర్వస్తుతో నైక్యం అపితు భేదకాకారప్రహణమాత్రం ఏవమిహాపి
ముక్తస్య పరమాత్మనా పూర్వముక్తాత్త భిరపి నైక్యం అపితు పరమసామ్యమాత్రం అత
ఏవ కఠవల్ల్యామ్ యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవ భవతీతి సాదృశ్యమే
వోక్తం న తు తద్భావః. నన్వవయవాతిరిక్తావయవ్యంతరాభావవాదినాం పరస్పరసదృ
శానాం ఘటావయవానాం భిన్నానామేవ సతామేకత్వావస్థాశ్రయత్వవత్ కుండలా
దీనాం మూషానిక్షిప్తానామగ్నితాపద్రుతానాం వస్తుతో భిన్నానామప్యేకత్వావస్థా
శ్రయత్వవస్తుదీనముద్రజలయోరపి పరస్పరమితయోస్సంసర్గిద్రవ్యయోరేకత్వావస్థా
శ్రయత్వవస్తు తతశ్చ నిర్విశేషబ్రహ్మైకతాపత్తిరేవ పరమముక్తితి చేన్న నిర్గుణవిద్యా
శ్రేష్ఠత్వేన పరాభిమతాయాం ప్రజాపతివిద్యాయామపి స తత్ర పర్యేతీతి ముక్త
బ్రహ్మణోరాధారాధేయభావశ్రవణాత్ సత్యకామత్వసత్యసజ్గుల్యత్వాదిరూపధర్మా
ణాం ముక్తావావిర్భావస్య నిర్గుణవిద్యాఫలత్వేన ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్త్విత్య
త్ర పరైరప్యంగీకృతత్వాత్. న చ సత్యకామత్వం సత్యసజ్గుల్యత్వం చ జీవస్య స్వరూప
మాత్రమితి శక్యతే వత్తం కామశబ్దోదితానాం కామనావిషయసృజ్యపదార్థానాం
సజ్గుల్యశబ్దోదితస్య తత్సృష్టిహేతుమాయావృత్తివిశేషస్య చ స్వరూపబహిర్భావా
వశ్యంభావాత్ లేషాం చ ముక్తావావిర్భావే కథం నిర్విశేషతాపత్తిః అనావిర్భావే చ
ప్రజాపతివిద్యాయాం య ఆత్మపహతపాచ్ఛేత్వాదినా గుణాష్టకోపదేశవైయర్థ్యం న
హి ప్రజాపతివిద్యాయాం గుణాష్టకోపదేశస్య ఉపాసనార్థత్వం సమ్యగవతి పరైస్త
త్తోపాసనావిధ్యనంగీకారాత్. నాపి తదవగత్యర్థ ఉపదేశః ముక్త్యర్థావగతేశ్చుద్ధబ్రహ్మ
విషయత్వాత్ తత్త్వమసీత్యుపదేశస్థలే బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వాదివర్ణనస్య ఆరో
పాపవాదన్యాయేన నిష్ప్రభాత్వబోధనార్థతయేవాత్ర ప్రకారాంతరేణ సార్థకత్వోప
పాదనాయోగాత్ నాపి ప్రవృత్తిరుచ్యుత్పాదనార్థః గుణకీర్తనస్య నిర్గుణవిద్యారుచ్యు
త్పాదకత్వాసమ్యువాత్ అతో నిర్గుణవిద్యాప్రకరణే అపహతపాష్టత్వాద్యుక్తేరావిర్భ

ముక్తః పరాత్పరం పురుషమువైతి దిన్యమ్.

స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి,
నాస్యాబ్రవిత్కులే భవతి తరతి శోకం తరతి పాప్తానం
గుహాగ్రంధిభ్యో విముక్తోఽమృతో భవతి.

శం—ముక్తస్య విద్వాత్ పరాత్ అక్షరాత్పూర్వోక్తాత్పరం దిన్యం పురుషోక్తలక్షణమువైతి ఉపగచ్ఛతి.

శం—నను శ్రేయస్యనేకే విఘ్నః ప్రసిద్ధాః అతః క్షేకానామన్యతవే
నేన వా దేవాదినా చ విఘ్నైర్ బ్రహ్మవిదప్యన్యాం గతిం మృతో గచ్ఛః
బ్రహ్మైవ న విద్యయైవ సర్వప్రతిబంధస్యాపసేతత్వాత్ ఆవిద్యాప్రతిబంధమాత్రం
మోక్షే (మాత్రో హి మోక్షః) నాన్యప్రతిబంధః నిత్యత్వాదాత్మభూతత్వా
తస్మాత్స యః కల్పిథవై లోకే తత్పరమం బ్రహ్మ వేద సాక్షాదహ మేవాస్మీతి స నాన
గతిం గచ్ఛతి దేవైరప్యన్య బ్రహ్మప్రాప్తిం ప్రతి విఘ్నో న శక్యతే కర్తుం ఆ
హ్యేషాం(స)ప్రభవతి తస్మాద్బ్రహ్మవిద్విద్వాత్ బ్రహ్మైవ భవతి కించ నాన్య విద
ఽబ్రహ్మవిత్కులే భవతి కించ తరతి శోకం అనేకేష్వైకల్యనిమిత్తం మానసం సంతా
జీవన్నేవాతిక్రాంతో భవతి తరతి పాప్తానం ధర్మాధర్మాభ్యం గుహాగ్రంధిభ్యో హృదః
విద్యాగ్రంధిభ్యః విముక్తస్సన్నమృతో భవతీత్యుక్తమేవ భిద్యతే హృదయగ్ర
రిత్యది.

ఆ—అత్రానందగీయం నాస్తి.

రం—విద్యత్తయా తదోద్ధనార్థతయైవ సాఫల్యం వాచ్యం అతశ్చ ముక్తా నిర్వి
బ్రహ్మభావాపత్తికథనమసంగతమ్.

రం—(స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీతి) యవిత
రమం బ్రహ్మ వేద వేదనం ధ్యానవిక్రాంతం ధ్యానం క్రాంతం ధృవస్త్వతో సా
దృష్టిత్వమభ్యేతి దృష్టిర్నైకత్వమృచ్ఛతీత్యుక్తరీత్యా ప్రీతిరూపాపన్నదర్శనమా
కారోపాసనయుక్తో భవతి సః బ్రహ్మైవ భవతి ఆవిరూఢబ్రహ్మరూపా భవతీత్య
ఆనుషంగికం ప్రయోజనమాహ (నాస్యా బ్రహ్మవిత్కులే భవతీతి) అన్య కులే అబ్ర
హ్మ భవతీత్యర్థః (తరతి శోకం తరతి పాప్తానమితి) స్వప్త్యర్థః (గుహాగ్రంధిభ్యోవిము
క్త భవతి) త్రిగుణాత్మకప్రకృతికారితరాగాదిభ్యో విముక్తస్సన్నావిరూఢతగు

తదేతద్బ్రహ్మచార్యుక్తం క్రియావంతశ్శ్రీయో బ్రహ్మ

శం—అథేదానిం బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదానవిధ్యుపదర్శనేనోపసంహరః క్రియతే
దేవత విద్యాసమ్ప్రదానవిధానమృచా మంత్రేణాభ్యుక్తం అభిప్రకాశితం క్రియా
సంతః యథోక్తకర్తానుష్ఠానవంతః శ్రీయోః బ్రహ్మనిష్ఠాః అపరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యభి
ముక్తాః పరబ్రహ్మబుభుత్సవః స్వయమేకర్షిం ఏకర్షి నామానమగ్నిం జాహ్వాతే జాహ్వాతి

ఆ—ఏతద్ధృంధద్వారకవిద్యాప్రదానేయం విధిరాధర్వణికానామితి ప్రకృత

రం—(తదేతద్బ్రహ్మచార్యుక్తం) ఏతద్విద్యాసమ్ప్రదానమభిముఖకృత్య ఋక్తుం
త్రేలోక్తం (క్రియావంతశ్శ్రీయో ఇతి) నిత్యమైమితి క్రియాయుక్తాః అధీతవేదాః
బ్రహ్మ బుభుత్సవః ఏకఋషిశబ్దితం అగ్నిహోత్రం స్వయమేవ జాహ్వాతీత్యర్థః. ఏక
ఋత్విజ్ఞాత్రసాధ్యత్వాదగ్నిహోత్రస్య ఏకర్షిత్వమిత్యర్థః. యద్వా ఏకస్యాసావృషిశ్చ
ముఖ్యర్షిః పరమాత్మా తథా ప్రాణా ఇత్యత్ర ఋషిశబ్దశ్చ సర్వజ్ఞే తస్మిన్నేవ యజ్యత
ఇతి భాషితత్వాత్ శ్రద్ధాయంతః తత్ర శ్రద్ధాయుక్తా ఇత్యర్థః (లేహమేవైతాం
బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేతి) ఆత్ర విద్యాశబ్దో గ్రంథసందర్భే వర్తతే లేహమేవైతాం
బ్రహ్మప్రతిపాదికాం వేదరూపాం విద్యాం ప్రబ్రూయాత్ యైశ్చిరసి అంగరూపాత్ర
ధారణలక్షణం ఆధర్వణికానాం వేదవ్రతలేన ప్రసిద్ధం యథాశాస్త్రమనుష్ఠితమిత్యర్థః
అయం చార్థః స్వాధ్యాయస్య తథాల్పేహితి సూత్రభాష్యే స్పష్టః. ఇథం హి తదధి
కరణం నానాశాఖాస్వామ్నతాని వైశ్వానరాక్షరోపాసనాదీని అభ్యాసప్రకరణాంత
రాభ్యాం భిద్యంతే ఇతరథా పునశ్చ) వలక్షణాభ్యాసస్య ప్రకరణాంతరస్య చ వైయర్థ్య
ప్రసంగాదితి శాఖాంతగాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేన పూర్వపక్షే ప్రాప్తే సర్వవేదాంత
ప్రత్యయం చోదనాద్యవిశేషాత్ సర్వవేదాంతేషు ప్రతీయమానం వైశ్వానరాద్యుపా
సనమేకమేవ చోదనాద్యవిశేషాత్. చోదనా తావదైశ్వానరముపాసీతేత్యాదికైక
రూపైవ బ్రహ్మప్రాప్తిరూపఫలసంయోగోప్యవిశిష్టః ఉపాయస్య రూపమప్యవిశిష్టం
వైశ్వానరవిద్యేతి సమాఖ్యాప్యవిశిష్టా అతః ఏకం వా సంయోగరూపచోదనాఖ్యా
నిశిశేషాదితి శాఖాంతగాధికరణసిద్ధాంతసూత్రోక్తన్యాయేనోపాసనైకమేవ స్వీకృతం
థేదాన్నేతి చేదేశస్యామపి శాఖాంతరే అభ్యాసప్రకరణాంతరవశేన విద్యాథేదా
వశ్యం భావాన్న విద్యైక్యం విద్యైక్యే పునశ్చ) వణవైయర్థ్యప్రసంగాదితీచేన్న ఏక
స్యామపి విద్యాయామధ్యేత్యథేదాత్మునశ్చ) వణసార్థశ్వాపవత్తైః న విద్యాథేదః. నను
విద్యైక్యే ముండకామ్నతాక్షరవిద్యాయాశ్వాఖాంతరోదితాక్షరవిద్యైక్యేన లేహ
మేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత ఇరోప్రకం విధివద్యైస్తు చీర్ణమిత్యాశర్వణికమా

నిష్ఠాస్వయం జహ్వతే (త)ఏకక్షిం శ్రద్ధయంతః తేషా

శం—శ్రద్ధయంతః శ్రద్ధధానాస్సాతో యే తేషామేవ సంస్కృతాత్మనాం పాత్ర
భూతానామేతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత బ్రూయాత్ శిరోవ్రతం శిరస్యగ్నిధారణ
లక్షణం యథా ఆధర్వణానాం వేదవ్రతం ప్రసిద్ధం యైస్తు యైశ్చ తచ్ఛిర్ధ్యం విధివత్

ఆ—పరామర్శకాదేతచ్ఛబ్దాదవగమ్యతే గ్రంథద్వారేణ విద్యాయాః ప్రకృతత్వసమ్భ
రం—త్రాసుష్ఠ్యేయశిరోవ్రతాంగత్వం కాఖాంతరాధీతాక్షరవిద్యాయా ఆపి స్యాత్ న
చేష్టాపత్తిః శిరోవ్రతశూన్యానామనాధర్వణికానామక్షరవిద్యానిష్ఠా న స్యాత్ ఆత
ఆధర్వణికమాత్రాసుష్ఠ్యేయ శిరోవ్రతాక్షరముండకామ్నూతాక్షరవిద్యాయాః కాఖాంత
రాధీతాక్షరవిద్యా భిద్యత ఇత్యభ్యుపగంతవ్యమితి చేత్ తత్రాహ స్వాధ్యాయస్య
తథాత్వే హి సమాచారేఽధికారాచ్చ సవవచ్చ తన్నియమః తథాత్వఇతి నిమిత్త
సప్తమీ. స్వాధ్యాయస్య తథాత్వసిద్ధ్యర్థం ఆధ్యయనజన్యసంస్కార భాక్త్యసిద్ధ్యర్థం
శిరోవ్రతోపదేశః శిరోవ్రతాంగకాధ్యయనేన ఉపనిషద్రూపస్వాధ్యాయస్య సం
స్కారో భవతి ఉపనిషదధ్యయనాంగం శిరోవ్రతం న విద్యాంగం వైతదచీర్ణ
వ్రతో ధీతఇతి శిరోవ్రతస్యాధ్యయనసంయోగావగమాత్ సమాచారాఖ్యే ఆధర్వ
ణికగ్రంథే ఇదమపి వేదవ్రతేన వ్యాఖ్యాతమితి శిరోవ్రతే వేదవ్రతశబ్ద
ప్రయోగాచ్చాధ్యయనాంగమేవ శిరోవ్రతం న విద్యాంగం సవవచ్చ తన్నియమః
యథా సప్త సూర్యాదయశ్శతౌదనపర్యంతాస్సపహోమా ఆధర్వణికై కాగ్నిసమ్భం
ధాత్తత్రైవ నియతా భవంతి ఏవం శిరోవ్రతమపి ఆధర్వణికాధ్యయనసమ్భంధాత్త
త్రైవ నియతం భవతి దర్శయతి చ దర్శయతి చ శ్రుతిరుపాసనస్య సర్వవేదాంతప్ర
త్యయత్వం తథాహి ఛాందోగ్యే తస్మిన్యదంతస్తదన్వేష్టవ్యమిత్యుక్త్వా కిం తత్ర విద్యతే
యదన్వేష్టవ్యమితి ప్రశ్నపూర్వక మపహతపాస్త త్వాదిగుణావృకవిశిష్టః పరమాత్మా
తస్మిన్నుపాస్యఇత్యుక్తం తైత్తిరీయకే తు ఛాందోగ్యం ప్రతినిర్దేశముపదేశ్య తత్రాపి
'దహ్రం గగనం విశోకస్తస్మిన్యదంతస్తదుపాసితవ్య'మితి గుణావృకవిశిష్టస్య పరమాత్మన
ఉపాసనముచ్యతే తదేతదపదీవనం విద్యైక్యం దర్శయతి ఏవం సిద్ధస్య విద్యైక్యస్య
ప్రయోజనముచ్యతే ఉపసంహారోఽర్థా భేదాద్విధిశేషవత్ప్రమానే చ ఏవం సర్వవేదాం
తేషు సమానేసత్వపాసనేపేదాంతాంతరామ్నూతగుణా వేదాంతరే ఉపసంహారవ్యాః
విధిశేషవదర్థా భేదాత్ యథా ఏకస్మిన్వేదాంతే శ్రుతో వైశ్వానరదహరాదివిధిశేషో
గుణస్తస్విద్యాసమ్భంధాత్తదుపకారాయానుష్ఠీయతే తథా వేదాంతాంతరోదితోపి

మేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు
చీర్ణమ్.

౧౦

తదేతత్సత్యమృషిరంగిరాః పురోవాచనై తదచీర్ణవ్రతో

శం—యథా విధానం తేషామేవ చ వదేత.

౧౦

శం—తదేతత్ అక్షరం పురుషం సత్యమృషిరంగిరా నామ పురా పూర్వం
శౌనకాయ విధివదుపసన్నాయ పృష్టవతే ఉవాచ తద్వదన్యోపి తథైవ శ్రేయార్థినే

అ—వాన్న సర్వత్ర బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదానమితి సూచయన్నాహ (ఏతాం బ్రహ్మ
విద్యాం వదేతేతి.)

౧౦

రం—గుణస్తత్యమృషిత్వావిశేషాదుపసంహార్యః చశబ్దోఽవధారణే ఏవం గుణోప
సంహారపాదాద్యే స్థితమ్.

౧౦

రం—(తదేతత్సత్యమంగిరాః ప్రోవాచేతి) ఏతత్సత్యం అక్షరమంగిరా ఋషిః
శౌనకాయ ప్రోవాచ (నై తదచీర్ణవ్రతోధీతే) అచీర్ణశిరోవ్రతేనైతన్నా ధ్యేతవ్య
మిత్యర్థః. తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేతి పూర్వమంత్రే అచీర్ణశిరోవ్రతాయ
ఏతదధ్యాపనం నిషిద్ధం అస్తింస్తు వాక్యే అచీర్ణశిరోవ్రతస్యాధ్యయనం నిషిధ్యత ఇతి
భేదో ద్రష్టవ్యః. ఇయముపనిషత్సర్వాపి భగవత్సరేతి భగవతా బాదరాయణేన సమ
న్వయాధ్యాయే ద్వాభ్యామధికరణాభ్యాం నిర్ణీతం తథాహి ఆదృశ్యత్వాదిగుణో ధర్మో
క్షేరిత్యధికరణే ఆద్రేశ్యమగ్రాహ్యమితి అచేతనధర్మాణాం దృశ్యత్వాదీనాం నిషేధస్తత్ప్ర
సక్తిమత్యచేతనవివ అవస్థాంతరాపన్నే యుజ్యతే న తత్ప్రసక్తికూన్యే పరమాత్మని
అబాలః అతరుణిత్వాది నిషేధాస్తత్ప్రసక్తిమత్యవస్థాంతరాపన్నమనుష్ఠాదావేవ
దృష్టాః న తు తత్ప్రసక్తికూన్యపాపాణాదా కిం చ ఆదృశ్యత్వాదివిశేషస్య అక్షరస్య
పరమపురుషత్వే అక్షరాత్పరతః పరఇతి తతోపి పరస్య పురుషస్య శ్రవణం నోపపద్యతే
అతః అక్షరాత్పరతః పర ఇతి పురుషగతపరత్వావధితయా అక్షరాదితి నిర్దిష్టస్య భూత
యోన్యక్షరస్య పరమపురుషత్వాసమ్ప్రవాదక్షరబ్ధస్య ప్రధానే ప్రసిద్ధేశ్చాదృశ్యత్వాది
గుణకం భూతయోన్యక్షరం ప్రధానమేవ తత్పరతయా నిర్దిశ్యమానః పురుషోపి ఐచ్ఛ
వింశకవివ న తు పరమపురుషః పరమపురుషస్య అక్షరపరభూతజీవాదపి పరత్వేనావ్యవ
హితపరత్వాభావాత్ న చాక్షరాత్పరత ఇతి పదయోవైయధికరణ్యాశ్రయణేన అక్ష
రాదపి పరభూతాజ్ఞీవాత్పరత్వమేవ పురుషస్య ప్రతిపాద్యత ఇతి వాచ్యం అక్షరాత్ప
రతఇతి పదయోన్యవ్యవహారపక్షయా పరభూతే అక్షరే సామానాధికరణ్యేన పృతి

శం—ముముక్షువే మోక్షార్థం విధిపదుపసన్నాయ బ్రూయాదిత్యర్థః. నైతద్ద్రోహరూప
మచీర్ణవ్రతః ఆచరితవ్రతో నాప్యధీతే న వతతి చీర్ణవ్రతస్య హి విద్యాఫలాయ
సంస్కృతా భవతీతి సమాప్తా బ్రహ్మవిద్యా సా యేభ్యో బ్రహ్మదిభ్యః పారమ్యర్థక్

రం—సమ్యుపేతయోరైవ్యధికరణ్యే ప్రమాణాభావాత్ అతోఽత్ర ప్రకృతిజీవావేవ
ప్రతిపాద్యేతే న పరమాత్మేతి పూర్వపక్షే అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః విశేషణ
భేదవ్యపదేశాభ్యాం చ నేతరా రూపావన్యాసాచ్చేతి సూత్రైస్త్రిభిస్సిద్ధాంతః కృతః
లేషాం చాయమర్థః. అదృశ్యత్వాదిగుణకః పరమాత్మేవ తద్ధర్మాణాం సర్వజ్ఞత్వాదీనాం
యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి వాక్యేనాత్ర ప్రకరణే ఉక్తత్వాత్ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన
ప్రతిజ్ఞాదినా సిద్ధేన చేతనాచేతనాత్మకనిఖిలప్రపంచోపాదానత్వేన భూతయోన్యత్వ
రస్య విశేషణాత్ అక్షరాత్పరతః పర ఇతి ప్రకృతిజీవాభ్యాం భేదవ్యపదేశాచ్చ
భూతయోన్యత్వరం పరమాత్మేవ న చాక్షరాత్పరత ఇతి బహుమ్యోసాసామానాధికర
ణ్యాత్ స్వకార్యవర్గాపేక్షయా పరభూతాదక్షరశబ్దిణాదవ్యాకృతాత్పరత్వేన తద్భేద
సిద్ధాపసి న జీవభేదస్సిద్ధతీతి వాచ్యం సామానాధికరణ్యే సతి పరత్వావధిసమర్పకస్య
కార్యవర్గవాచిపదాంతరాధ్యాహరప్రసంగాత్. వైయధికరణ్యవక్షే అధ్యాహారాభావా
జ్జీవాదపి వైలక్షణ్యప్రతిపాదకత్వేన సార్థక్యసమ్యుపే పరతః పదస్య సామానాధికర
ణ్యాశ్రయణేన స్వకార్యవర్గపరత్వానువాదస్య నిష్ప్రియాజనస్యాశ్రయణాయోగాత్
న చాక్షరాత్పరస్య పురుషస్య పరమాత్మత్వే భూతయోన్యత్వరస్య కథం పరమాత్మత్వం
సిద్ధ్యేదితి వాచ్యం అక్షరాత్పరత ఇతి నిర్దిష్టస్యాత్పరస్య 'అథ వరాయయా తదక్షర
మధిగమ్యతే తథాక్షరాత్పుంభవతీహ విశ్వమ్ తథాక్షరాద్వివిధాసోస్మ్య భావాః యేనా
క్షరం పురుషం వేద సత్యమితి వాక్యనిర్దిష్టభూతయోన్యత్వరాపేక్షయా భిన్నత్వాత్.
న చ తత్ర ప్రమాణాభావః 'దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషస్సబాహ్యభ్యంతరీ హ్యజః,
అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్ర' ఇతి పూర్వసందర్భప్రతిపాదితవిశేషణవిశిష్టం భూతయోన్య
త్వరం స ఇతి పదేన పరామృశ్య తస్యాక్షరాత్పరతః పరత్వాభిధానాత్, న హి తస్మైవ
తతః పరతః పరత్వం సంభవతి. అతః అక్షరాత్పరతః పర ఇతి వాక్యస్థమక్షరపదమవ్యా
కృతాభిధాయ న తు భూతయోన్యత్వరాభిధాయ 'అగ్నిర్హర్షా చక్షుషీ చంద్రసూర్యా'
వితి భగవత్సంబంధితయా ప్రసిద్ధస్య రూపస్య భూతయోన్యత్వరసమృంధితయా ఉపన్యా
సాచ్చ 'పురుషం వేద సత్యం దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష' ఇతి భగవదసాధారణపురుష
శబ్దాభ్యాసాచ్చ పరమాత్మేవాత్ర ప్రతిపాద్యత ఇతి నిర్ణీతమ్. తథా యస్మిన్ ద్వారితి
వాక్యే ఓతం మనస్సుహ ప్రాజ్ఞైచ్చ సర్వైరితి మనః ప్రాణసంబంధిత్వప్రతిపాదనాత్.

౭. ధీతే, నమః పరమఋషిభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః.

౧౧

ఇతి తృతీయముండకే ద్వితీయః ఖండః.

ముండకోపనిషత్సమాప్తా.

శం—మేణ సమృప్తిస్తా తేభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః పరమం బ్రహ్మ సాక్షాద్బ్రహ్మ
వంతో యే బ్రహ్మదయోఽవగతవంతశ్చ తే పరమర్షయః తేభ్యో భూయోపి నమః
ద్విర్వచనమత్యంతాదరార్థం ముండకసమాప్త్యర్థం చ.

౧౧

ఇతి శ్రీ గోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ ముండకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముండక
ద్వితీయఖండభాష్యమ్.

ఆ—అత్రానందగీరియం నాస్తి.

౧౧

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛృద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతౌ ముండకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం
తృతీయముండకద్వితీయఖండభాష్యటీకా.

రం—అరా ఇవ రథనాథౌ సంహతా యత్ర నాడ్యః స ఏషాంతశ్చరతే బహుధా
జాయమాన్ ఇతి జీవలింగాచ్చ భూతయోగ్యక్షరప్రకరణం భక్తాన్వజీవపరత్వమేవాస్య
సందర్భస్యాశ్రయణీయమితి పూర్వపక్షే 'ద్యుభ్వాద్యాయతనం స్వశబ్దాత్ ముక్తోప
సృప్యవ్యవచేతాచ్చ నానుమానమతచ్ఛబ్దాత్పాణిభ్యుచ్చ భేదవ్యవచేతాత్ ప్రకరణాత్
స్థిత్యదనాభ్యాం'చేతి వడ్ఢిస్సూత్రైస్సిద్ధాంతః కృతః. ఆయమర్థః ద్యుభ్వాద్యాయతనం
పరమాత్మా అమృతస్త్వైష సేతురితి మోక్షప్రదత్వలక్షణాసాధారణశబ్దప్రవణాత్
వ్యాపకత్వవాచకస్య ఆత్మశబ్దస్య చ శ్రీవణాత్ నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం
పురుషముపైతి దివ్యమితి పరమాత్మాసాధారణముక్తప్రాప్యత్వవ్యవచేతాచ్చ పరమాత్మైవ
నానుమానం ఆనుమానికం ప్రధానమస్మిన్ ప్రకరణే యథా తత్ప్రతిపాదకశబ్దాభా

రం—వాన్న ప్రతిపాద్యం ఏవం ప్రాణభృత్ జీవోపి తత్ప్రతిపాదకశబ్దాభావాన్
 ప్రతిపాద్యః జ్ఞాప్తం యదా పశ్యత్యన్యమిశమితి ప్రకరణప్రతిపాద్యస్యేకస్య జీవభేదవ
 పదేకాచ్చ భూతయోనిప్రకరణాచ్చ తయోరన్యః సిద్ధులం స్యాద్వత్త్వనశ్చన్ననో
 అభిచాకశీతీతి జీవస్య కర్తృఫలాత్పత్వం పరమాత్మనస్తు తదంతరేణ శరీరే అవస్థానమి
 పరమాత్మన ఏవ ప్రకరణతాత్పర్యపర్యవసానభూమితయా అవిష్కృతత్వాచ్చ పరమ
 త్వైవ ముండకోపనిషత్ప్రతిపాద్య ఇతి సిద్ధాంతం. అతశ్చ ముండకోపనిషద్భగవత్పరే
 సిద్ధమ్. ఇయం బ్రహ్మవిద్యా యేభ్యో బ్రహ్మదిభ్యః పారమ్పర్యేణ ప్రాప్తా తాన్నమస్యః
 (నమః పరమబుషిభ్యో నమః పరమబుషిభ్య ఇతి) ద్వీర్వచనమాదరార్థం విద్యానమ
 త్యర్థం చ.

ఇతి శ్రీ భగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ

శ్రీమద్రంగరామానుజమునివరవిరచితే

ముండకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముండకద్వితీయఖండభాష్యమ్.

తృతీయముండకభాష్యం సమాప్తమ్.

తేమాయ యః కరుణయా క్షీతినిర్జరాణాం

భరామావజృంభయత భాష్యసుధాముదారః,

వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో

రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్.

శ్రీ పరమాత్మ నే నమః.

ఆనందగిరిటీకాసహిత శంకరభాష్యేణ రంగరామానుజభాష్యేణ

కూరనారాయణభాష్యేణ చ యుక్తాయాం

మాం డూ క్యో ప ని ష ది

ప్రథమః ఖండః.

—●—
—●— మం గ లా చ రణమ్. —●—

శం—ప్రజ్ఞానాంశుప్రతానైః

స్థిరచరనికరవ్యాపిభిర్వాప్యప్య లోకాన్,

భుక్త్వా భోగ్యాన్ స్థవిష్టాన్

పునరపి ధిషణోద్భాసితాన్ కామజన్యాన్,

ఆ—పరిపూర్ణపరిజ్ఞానపరితృప్తిమతే సతే,

విష్ణవే జిష్ణవే తస్మై కృష్ణనామభృతే నమః.

౧

శుద్ధానందపదామౌఘజద్వంద్వమద్వంద్వతాస్పదమ్,

నమస్కుర్వే పురస్కర్తుం తత్త్వజ్ఞానమహోదయమ్.

౨

గౌడపాదీయభాష్యం హి ప్రసన్నమివ లక్ష్యతే,

తదర్థతోఽతిగమిభిరం వ్యాకరిష్యే స్వశక్తితః.

౩

పూర్వే యద్యపి విద్వాంసో వ్యాఖ్యానమిహ చక్రీరే,

తథాపి మందబుద్ధీనాముపకారాయ యత్యతే.

౪

శ్రీగౌడపాదాచార్యస్య నారాయణప్రసాదతః ప్రతిపన్నాస్తాండాక్యోపని
దర్థావిష్కరణపరానపి స్తోకానాచార్యప్రణీతాన్ వ్యాచిఖ్యానుర్భగవాన్ భాష్య
ారశ్చిక్రీర్ష్య భాష్యస్యాదిష్ణు పరిసమాప్త్యాదిసిద్ధయే పరదేవతాతత్త్వానుస్మరణపూర్వకం
శ్చమస్కారరూపం మజ్జిలాచరణం శిష్టాచారప్రమాణకం ముఖతస్సమాచరన్నర్థాద
క్షీతమభిధేయాద్యనుబంధమపి సూచయతి (ప్రజ్ఞానేత్యాదినా) తత్త్ర విధిము

పీత్వా సర్వాన్ విశేషాన్

స్వపితి మధురభుక్తాయయా భోజయన్నో,

ఆ—భేన వస్తుప్రతిపాదనమితి ప్రక్రియాం ప్రదర్శయతి (బ్రహ్మ య తన్నతోస్త్రితి) అస్తద్ధర్మస్య తదైక్యస్థైర్యరూపం నమనం సూచయతా బ్రహ్మణస్తదధ్యస్య ప్రత్యక్షత్వం సూచితమితి తత్త్వమర్థయోరైక్యం విషయో ధ్వనితః యచ్ఛబ్దస్య ప్రసిద్ధాథావద్యోతకత్వాద్వేదాంతప్రసిద్ధం యద్బ్రహ్మ-తన్నతోస్త్రితి సమ్మన్దేన మంగళాచరణమపి శ్రుత్యా క్రియతే బ్రహ్మణోఽద్వితీయత్వాదేన జనన మరణ కారణాభావాదమృతమజమిత్యుక్తం జననమరణ ప్రబంధస్య సంసారత్వాత్తన్నిషేధేన స్వతోఽసంసారిత్వం దర్శయతా సంసారానర్థనివృత్తిరిహ ప్రయోజనమితి ద్యోతితం యద్యద్వితీయం స్వతోఽసంసారి బ్రహ్మ వేదాంతప్రమాణకం - తర్హి కథమపస్థాత్రయవిశిష్టా జీవా భోక్తారోనుభూయంతే భోజయతా చేత్వరక్మాంయతే భోజ్యం చ విషయజాతం పృథగుపలభ్యతే, తదేతదదైవతే విరుధ్యేతేత్యాశంక్య బ్రహ్మజ్యేష్ఠ జీవా జగదీశ్వరశ్చేతి సర్వం కాల్పనికం సంభవతీత్యభిప్రేత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) ప్రకృష్టం - జన్మాదివిక్రియావిరహితం మాటస్థం జ్ఞానం జ్ఞప్తిరూపం వస్తుప్రక్షానం తచ్చ బ్రహ్మ ప్రక్షానం బ్రహ్మైతి శ్రుతేః తస్యాంశవః - రక్షయః జీవాశ్చిదాభాసానుస్మర్యప్రతిబింబకల్పా నిరూప్య మాణాః బింబకల్పాద్బ్రహ్మణోభేదేనాసన్తః తేషాం ప్రతానాః విస్తారాః తైరవర్యాయ మేవాశేషశరీరవ్యాపిభిః తదేవాహ (స్థితేతి) స్థిరాః - పృథ్వాదయః చరాః - మనుష్యాదయః తేషాం నికరః సమూహః తం వ్యాప్తుం శీలమేషమితి తథా తైరితి యావత్ లోకాః లోక్యమానా విషయాః తాన్ వ్యాప్యేతి విషయసంబంధోక్తిః తత్ఫలం కథయతి(భుక్తేవైతి) భోగాః సుఖదుఃఖాదిసాక్షాత్కారాః తేషాం ఫలవిప్లవం స్థూలతమత్వం దేవతానుగృహీతవా హ్యేంద్రియద్వారా బుద్ధేస్తత్తద్విషయాకారపరిణామజన్యత్వం తాన్ భుక్త్వా స్వపితితి సంబంధః ఏతేన జాగరితం బ్రహ్మణి కల్పితముక్తం తత్రైవ స్వప్నకల్పనాం దర్శయతి (పునరపీతి) జాగ్రద్ధేతు ధర్మాధర్మక్షయానంతర్యం పునశ్చబ్ధార్థః స్వప్న హేతుకర్తోద్భవే చ సతీత్యపి నోచ్యతే. న చ తత్ర బాహ్యసిద్ధియాణి స్థూలా విషయాశ్చ సంతి కింతు ధిషణాశబ్దితబుద్ధ్యా(త్సానో) మనోవాసనాత్సానో విషయా భాసంతే - తాననుభూయ స్వపితిత్యర్థః. తేషాం ప్రాపకముపన్యస్యతి (కామజన్యానితి) కామగ్రహణం కర్తావిద్యయోరుపలక్షణార్థం అపస్థాద్వయకల్పనాం బ్రహ్మణి దర్శయిత్వా తత్రైవ సుషుప్తికల్పనాం దర్శయతి (పీత్యేతి) సర్వే విశేషాః సర్వే విషయాః స్థూలానుష్టుశ్చ జాగరితస్వప్నరూపాః తాన్ పీత్వా - స్యాత్తస్య

మాయాసంఖ్యాతురీయం

పరమమృతమజం బ్రహ్మయత్తన్నతోస్తి.

౧

శం—యో విశ్వాత్తా విధిజవిషయాన్

ప్రాశ్య భోగాన్ స్థవిష్టాన్

పశ్చాచ్ఛాన్యాన్ స్వమతివిభవాన్

జ్యోతిషాన్ స్వేన సూక్ష్మాన్,

ఆ—జ్ఞాతే ప్రవిలాప్య స్వపితి-కారణభావేన తిష్ఠతీత్యర్థః. తత్రానందస్థానమభిప్రేత్య విశిష్టే (మధురభుగితి) ఆవస్థాత్రయస్య మాయాకృతస్య మిథ్యాభూతస్య ప్రతిబింబకల్పేష్యస్తాసు సంబద్ధితామివాపాద్యాస్తాన్ భోజయద్భిన్నా వర్తతే - అతో బ్రహ్మణ్యోవావస్థాత్రయం, తద్వంతో జీవా, మాయావి బ్రహ్మ, చ బ్రహ్మణి పరిశుద్ధే పరికల్పితం సర్వమిత్యాహ (మాయయేతి) తస్మైవ బ్రహ్మణోఽవస్థాత్రయాతీతత్వేన విజ్ఞప్తిమాత్రత్వం దర్శయతి (తురీయమితి) చతుర్థాం పూరణం తురీయమితి పునరుత్తేర్భిన్నానామితి స్వేన నిర్దేశకత్వాప్రసంగం సద్విత్తీయత్వమిత్యాశంక్య కల్పితస్థానత్రయసంఖ్యాపేక్షయా తురీయత్వం న సద్విత్తీయత్వేనేత్యాహ మాయేతి. మాయావిత్వేన నికృష్టత్వమాశంక్యోక్తం (పరమితి) మాయాద్వారా బ్రహ్మణస్తత్సంబంధసి స్వరూపద్వారా న తత్సంబంధోస్తీతి కుతో నికృష్టతేత్యర్థః.

౧

ఆ—విధిముఖేన వస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియామవలంబ్య తదర్థేనోపక్రమ్య తస్య త్వమర్థప్రత్యగాత్మమాత్రత్వముక్తం - అభిధేయఫలోక్త్యా సంబద్ధాధికారిణౌ చ సూచితౌ సంప్రతి నిషేధద్వారా వస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియామాశ్రిత్య త్వమర్థేనోపక్రమ్య తస్య తదర్థాసంసారిబ్రహ్మమాత్రత్వం ప్రత్యాయయతి (యో విశ్వాత్తేతి) తత్ర త్వమర్థః స్వతస్సిద్ధశ్చిద్ధాతుస్సర్వనామ్నా పరమృత్యతే. తస్మిన్ జాగరితమారోపితం తముదాహరతి (విశ్వాత్తేతి) విశ్వం - పంచీకృతపంచమహాభూతతత్కార్యాత్మకం స్థూలం జగద్వైరాజం శరీరం తస్మిన్ జాగరితేచాహం మమేత్యభిమానవానిత్యర్థః. తస్మాద్ధక్రియాముపవస్యస్యతి (విధిజేతి) విధీయత ఇతి విధిః ధర్మః నశ్శానుబంధేన తతో ప్యతిరిక్తోఽవిధిః - అధర్మః తాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యామవిద్యాకామప్రసూతాభ్యాం విషయాశ్చబ్దాదయో జన్యంతే తాన్ భోగయోగ్యతయా భోగశబ్దితానాదిత్యాద్యనుగృహీతవాప్యోంద్రియద్వారకబుద్ధిపరిణామగోచరతయా స్థూలతమాన్ ప్రాశ్య, సాక్షాదనుభూయ స్థితోయం ప్రత్యగాత్మేత్యర్థః. తత్రైవ స్వపాపసామధ్యస్యతి (పశ్చాచ్ఛేతి) జాగ్రదేతుకర్తృత్వయానంతరం స్వప్నపేతుకర్తృత్వవేచ సతి, స్థూలేభ్యో

సర్వానేతాః పునరపి శనై

సాన్వత్త నిష్ఠాపయిత్యా

ఆ—విషయభోగ్యా అస్మాదేవ హేతోః సూక్ష్మా బాహ్యోద్రియాణాముపర
తత్వాదవిద్యాకామకర్తృప్రేరితాత్మీయమతిప్రభావాదేవ ప్రసూతానంతఃకరణాత్తనో
వాసనామయా ఆదిత్యాదిజ్యోతిషామస్తమితత్వాదాత్మభూతేనైవ జ్యోతిషా విష
యాకృతాననుభూయాపఞ్చీకృత పంచమహాభూత తత్కార్యాత్మకం సూక్ష్మం ప్రసం
చహైరణ్యగర్భం శరీరం స్వప్నస్థానం చాభిమన్యమానస్తేజసో భవతీత్యర్థః. తత్రైవ
సుషుప్తకల్పనాం దర్శయతి(సర్వానితి)స్థూలసూక్ష్మవిభాగేన స్థానద్వయావచ్ఛిన్నా
ప్రకృతానేతానశేషానపి విశేషాః ఉపాధిద్వయభూతానుపాధిద్వయద్వారకస్థానద్వయ
సంచారప్రయుక్తశ్రమోద్భవానంతరం తస్మాసి పరిజిహ్నాయాం శనైః అనుక్ర
మేణాక్రమేణ వా సాన్వత్తని - అజ్ఞాతే కారణాత్తని స్థాపయిత్యా ఉపసంహృత్యా
వ్యాకృతప్రధానస్స ప్రాజ్ఞో భవతీత్యర్థః. తస్మైవ ప్రత్యగాత్తనః స్థానత్రయవిభిన్నస్య
నాంతఃప్రజ్ఞం న బహిః ప్రజ్ఞమిత్యాదిప్రతిషేధశాస్త్రప్రసూతప్రమాణజ్ఞానసమా
రూఢస్య సర్వానప్యనర్థవిశేషాః కార్యకారణరూపాః ప్రమాణజ్ఞానప్రభావాదేవ
హిత్యా నిరుపాధిక పరిపూర్ణపరిజ్ఞాన పరమాత్మస్వరూపేణ పరినిష్పన్నం తత్త్వం కథ
యతి (హిత్యేతి) ప్రథమశ్లోకేన ప్రదర్శితప్రణామస్య ప్రత్యూహప్రవాహప్రశమ
నాత్మకం ప్రయోజనం స్థానత్రయప్రకల్పనాతీతపరమస్తుప్రయుక్తం ప్రార్థయతే ద్వితీ
యేన (పాత్వితి) నః అస్మాక్ వ్యాఖ్యాతృత్వేన శ్రోతృత్వేన చ వ్యవస్థితాః పురు
షార్థపరిపన్థితత్కారణ నిరాసపురస్సరం పరమాత్మా పరాకృతాశేషకల్పనో నిత్యవిజ్ఞప్తి
స్వభావో మోక్షప్రదానేన తద్ధేతుజ్ఞానప్రదానేన చ పరిరక్షితాదిత్యర్థః. కేచిత్తు ప్రక
రణచతుష్టయాత్తనో గ్రంథస్య వేదాంతైకదేశసంబద్ధత్వజ్ఞాపనార్థం నిష్ప)పంచం
వాక్యప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ ప్రథమశ్లోకేన సూచితం ద్వితీయేన మాండుక్య శ్రుతి
వ్యాఖ్యానరూపేణాద్యప్రకరణేన ప్రణవమాత్రాణామాత్మపాదానాం చైకీకరణేన
ప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ సూచితమితి మన్యంతే. న చ ద్వితీయశ్లోకే చతుర్థపాదే వృత్త
లక్షణాభావాదసాంగత్యమాశంకనీయం గాథాలక్షణస్య తత్ర సుసంపాదత్వాదితి ద్రష్ట
వ్యం. అన్యేత్యాద్యశ్లోకం మూలశ్లోకాంతర్భూతమభ్యుపగచ్ఛంతో ద్వితీయశ్లోకం
భాష్యకారప్రణీత మభ్యుపయన్తి తదనన్ ఉత్తరశ్లోకేష్యివాద్యేషి శ్లోకే భాష్యకృతో
బ్రహ్మప్రణయప్రసంగాత్. ఓమిత్యేతదక్షర మిత్యాదిభాష్యవిరోధా చ్చ, అపరే

హిత్యా సర్వాత్ విశేషాత్

విగతగుణగణః పాత్యసానస్తురీయః

౨

మాండుకోవనిపదంతర్గతత్వాభిమతగౌడపాదీయ

ప్రకరణావతారికా.

శం—(ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానం) వేదాంతార్థసారసంగ్రహభూతమిదం ప్రకరణచతుష్టయమోమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యారభ్యతే ఆతపవనపృథక్సంబంధాభిధేయప్రయోజనాని పక్షవ్యాని యాన్యేవ తు వేదాంతే సంబంధాభిధేయప్రయోజనాని, తాన్యేవేహ భవతుమర్హంతి తథాపి ప్రకరణవ్యాచిఖ్యానునా సజ్జేవతో పక్షవ్యాని తత్ర ప్రయోజనవత్సాధనాభివృద్ధికల్పేనాభిధేయసంబంధ

ఆ—పునరాద్యేన శ్లోకేన శాస్త్రప్రతిపాద్యపరదేవతాతత్త్వానుస్మరణద్వారేణ నమనక్రియా-ప్రకరణప్రారంభోపయోగిత్యేన క్రియతే పరదేవతాభక్తిపదపరదేవతాభక్తేరసివిద్యాప్రాప్తావంతరంగత్వస్య శాస్త్రీయస్య శిష్యశిష్యాదు జ్ఞాపనార్థమవస్థాత్రయాతీతాన్నిత్యసిద్ధవిజ్ఞానమూరేరాచార్యాన్తోక్ష్యపయికజ్ఞానప్రాప్తిః ఆచార్యవాక్ పురుషో వేదేత్యాదిశ్రుత్యవప్తమ్భేన ముముక్షుణా ప్రార్థితఇతి ద్వితీయశ్లోకేన కల్పయంతీతి. ౨

ఆ—యదుద్దిశ్య మంగళాచరణం కృతం, తన్నిరేష్టమాదా వ్యాఖ్యేయస్య ప్రతీకం గృహ్ణాతి (ఓమిత్యేతదితి) ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదిప్రకరణచతుష్టయవిశిష్టమిదమారభ్యతే వ్యాఖ్యానయతేన్నాభిరుక్తుద్దేశ్యం ప్రతిజానీతే కిమిదం శాస్త్రత్వేన వాప్రకరణత్వేన వా వ్యాచిఖ్యాసితం నాద్యః శాస్త్రలక్షణాభావాదస్యాశాస్త్రత్వాత్ ఏకప్రయోజనోపనిబద్ధమశేషార్థప్రతిపాదకం హి శాస్త్రం ఆత్ర చ మోక్షలక్షణైకప్రయోజనవత్త్వేపి నాశేషార్థప్రతిపాదకత్వం న ద్వితీయః ప్రకరణలక్షణాభావాదిత్యాశక్యాహ (వేదాంతేతి) శాస్త్రం వేదాంతశబ్దార్థః తస్యార్థః అధికారినిర్ణయగురూవసదనపదార్థద్వయతదైక్యవిరోధపరివారసాధనఫలాఖ్యః తత్ర సారః జీవవైకల్యంతస్య సమ్యక్గ్రహస్సక్తిహః సంశయవివర్యాసాదిప్రతిబంధవృద్ధాసేన తదుపాయోపదేశో యస్మిన్ ప్రకరణే తత్రభేతి యావత్. తథాచ శాస్త్రీకదేశసంబద్ధం శాస్త్రకార్యాంతరే స్థితమిదం ప్రకరణత్వేన వ్యాఖ్యానమిష్టం నిర్దుణవస్తుమాత్రప్రతిపాద

శం—శాస్త్రం పారంపర్యేణ విశిష్టసంబంధాభిధేయ ప్రయోజనపద్ధవతి కింపునస్తప్త
 యోజనమితి ఉచ్యతే రోగార్తస్యేవ రోగనివృత్తౌ స్వస్థతా-తథా దుఃఖాత్కకస్యాత్తనో
 ద్వైతప్రపంచోపశమే స్వస్థతా అద్వైతభావః ప్రయోజనం ద్వైతప్రపంచస్యావిద్యా
 కృతత్వాద్విద్యయా తదుపశమస్సృదితి బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనాయాస్యారంభః
 క్రియతే యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి యత్ర వాన్యదివ స్యాత్తత్రానోన్యత్వశ్చేద
 నోన్య ద్విజానీయాత్ యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తలేన కంపశ్చేత్తలేన
 ఆ—కత్వాత్. తత్ప్రతిపాదనసజ్జేవస్య చ కార్యాంతరత్వాత్ప్రకరణలక్షణస్య చాత్ర
 సంపూర్ణత్వాదిత్యర్థః. ప్రకరణత్వేసి నిర్విషయత్వాదిప్రయుక్తమవ్యాఖ్యేయత్వమాశ
 జ్ఞానా (అతఏవేతి) ప్రకరణత్వాదేవ ప్రకృతశాస్త్రాద్భేదేన సంబంధాదీనామ
 వాచ్యత్వేసి ప్రకరణప్రవృత్తిజ్ఞతయా తాని త్వవశ్యం వక్తవ్యానీత్యాశజ్ఞా శాస్త్రీ
 యసంబంధాదీనాం తదీయే ప్రకరణేర్థాత్ప్రత్యానాన్తి వక్తవ్యత్వం ఆర్థస్య
 పునరుక్తేరిత్యాహ(యాన్యేవేతి)గ్రోతారో హి శాస్త్రీయం ప్రకరణం ప్రతిపద్యమానాః
 శాస్త్రీయాణ్యేవ సంబంధాదీని ఆత్ర వచనాభావే బుధ్యమానాః ప్రవృత్తిం తస్మిన్
 ప్రకుర్వంతీత్యర్థః, తస్మిన్ ప్రకరణకర్తృవదేవ తద్భావ్యకృతాపి విషయాదీనామత్రా
 వక్తవ్యత్వాద్భావ్యకృతో విషయాదుపన్యాసాయాసో వృథా స్యాదిత్యాశంక్యాహ
 (తథాపీతి) ప్రకరణకర్తృవక్తవ్యాన్యపి తద్భావ్యకృతా తాని సజ్జేవతో వక్తవ్యానీతి
 వ్యాఖ్యాతృణాం సమ్మతం ద్వాభ్యామనుక్తత్వే లేష్వనాశ్వాసాశజ్ఞావకాశాదిత్యర్థః
 భావ్యకృతా ప్రయోజనాదీనాం వక్తవ్యత్వే సిద్ధే శాస్త్రప్రకరణయోర్వోక్షలక్షణ
 ప్రయోజనపత్త్వం ప్రతిజానీతే (తలేతి) ప్రయోజనవచ్ఛాస్త్రమితి సంబంధః శాస్త్ర
 గ్రహణం ప్రకరణోపలక్షణార్థం మోక్షలక్షణం ఫలం బ్రహ్మజ్ఞానస్యేష్యతే న శాస్త్ర
 ప్రకరణయోరిత్యాశజ్ఞాహ (సాధనేతి) సత్యం మోక్షస్య సాధనం బ్రహ్మైకత్వ
 జ్ఞానం తస్య జనకం శాస్త్రాదితద్భావేన జ్ఞానవ్యవధానేన మోక్షఫలపద్ధవతి శాస్త్రా
 దీత్యర్థః. తథాపి బ్రహ్మణా విషయేణ సంబంధో వేదాంతానామేవేష్యతే తత్కర్తృమభి
 ధేయసంబంధం శాస్త్రాదీత్యాశజ్ఞా బ్రహ్మవిచారమంతరేణ తజ్ఞానజనకత్వాయోగాత్త
 జ్ఞాన జననద్వారా విషయసంబంధసిద్ధి రిత్యాహ (అభిధేయేతి) ఉక్తం జ్ఞానవ్యవహిత
 ప్రయోజనాది శాస్త్రాదేరుపసంహరతి (పారమ్పర్యేణేతి) తత్ర సంబంధో బ్రహ్మజ్ఞానం
 శాస్త్రాదీనా జన్యమేవేత్యయోగవ్యవచ్ఛేదాదుక్తః శాస్త్రాదినైవ జన్యమిత్యయోగవ్యవ
 చ్ఛేదాద్విషయోపి దర్శితః. యదుక్తం ప్రయోజనపత్త్వం, తదాపిపతి (కిం పునరితి)

శం—కం విజానీయాదిత్యాది శ్రుతిభ్యోఽస్సార్థస్య సిద్ధిః తత్ర తావదోఽఙ్కరనిర్ణ
మాయ ప్రథమం ప్రకరణమాగమ ప్రధానమాత్మతత్త్వప్రతిపత్తుపాయభూతం యస్య
దైవతప్రపంచస్యోపశమేఽదైవతప్రతిపత్తిః రజ్జామివసర్వాదివికల్పాపశమే రజ్జాతత్త్వ
ప్రతిపత్తిః, తస్య దైవతస్య హేతుతో వైతథ్యప్రతిపాదనాయ ద్వితీయం ప్రకరణం

ఆ—సాధ్యత్యే స్వర్గవదనిత్యత్వం నిత్యత్యే సాధనానధీనత్వాన్ని తాదర్శ్యేన శాస్త్రాది
ప్రయోక్తవ్యమిత్యర్థః. మోక్షస్వాత్మస్వరూపత్వాన్నానిత్యత్వం నాపి సాధనానర్థక్యం
స్వరూపభూత మోక్షప్రతిబంధనివర్తకత్వేనార్థవత్త్వాదిత్యుక్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి)
యథా దేవదత్తస్య జ్వరాదినా రోగేణాభిభూతస్య స్వస్థతా స్వరూపాదప్రచ్యుతిరూ
పా స్వరూప భూతైవ ప్రాగపి సతీరోగప్రతిబంధానసతీవ స్థితాచికిత్సాశాస్త్రీయోపాయ
ప్రయోగవశాత్ ప్రతిబంధభూతరోగాపగమే సత్యభివ్యజ్యతే న హి తత్ప్రపాయవై
యర్థ్యం ప్రతిబంధప్రధ్వంసార్థత్వాత్ న చానిత్యత్వం స్వస్థతాయాశ్చ జ్యేష్ఠత, తస్మాత్త
దసాధ్యత్వాదిత్యుక్తేర్థే దృష్టాంతమాహ (రోగార్తస్యేవేతి) యథోదితదృష్టాంతానురోధా
దాత్తనః స్వతస్సమృద్ధాతనిఖలదుఃఖస్య నిరతిశయానందైకతానస్యాపి న్నావిద్యాప్రసూ
తాహఙ్కారాదిదైవతప్రపంచసంబంధాదాత్మని దుఃఖమారోప్యాహం దుఃఖ సుఖం
మయా ప్రాప్తవ్యమితి ప్రతిపద్యమానస్య పరమకారుణికాచార్యోపదిష్టవాక్యోక్త్యా
దైవతవిద్యాతోదైవతనివృత్తౌ ప్రతిబంధప్రధ్వంసే స్వభావభూతా పరమానందతా
నిరస్తసమస్తానర్థతా చ స్వారస్యేనాభివ్యక్తా భవతి సా చ స్వస్థతా పరిపూర్ణవస్తు
స్వభావాన్నాతిరిచ్యతే తదిదం శాస్త్రీయం ప్రయోజనం తస్య చ స్వరూపత్యేనాసాధ్య
త్వాన్నానిత్యత్వం శక్తిత్యం. న చ సాధనవైయర్థ్యం ప్రదర్శితప్రతిబంధనివృత్తి
ఫలత్వాదితి దార్ఢాంతికమాహ (తథేతి) నను దైవతస్యాహఙ్కారాద్యాత్మనో వస్తు
త్వాద్వస్తువశచ్చ విద్యానసోహ్యత్వాన్నిత్యవైమితికకర్తాయ తత్త్వాత్మనివృత్తేరలం
విద్యాగ్నేన ప్రకరణారంభేణేతి తత్రాహ (దైవతేతి) ఆత్మావిద్యాకృతస్య దైవతస్వాత్మ
విద్యయా కారణనివృత్త్యా నివృత్తేరాత్మవిద్యాభివ్యక్తయే శాస్త్రారమ్భో యుజ్యతే
న చ దైవతస్యావిద్యాకృతస్య విద్యాపనోద్యత్యే ప్రమాణమస్తీత్యాశఙ్కాన్వయ
వ్యుతిరేకానువిధాయినీం శ్రుతిమదాహరతి (యత్ర హీతి) ఇవశబ్దాభ్యామవిద్యావస్థా
యాం ప్రతిభాతదైవతస్య తత్ప్రతిభానస్య చాభాసత్వేనావిద్యామయత్వముచ్యతే
(ఆత్మైవాభూదితి) విదుషో విద్యావస్థావయాం కర్తృకరణాదిసర్వమాత్మమాత్రం నాతి
రిక్తమస్తీతుక్త్యా విద్యాద్వారా సర్వస్య దైవతస్వాత్మమాత్రత్వవచనాద్విద్యానిమిత్త

శం—తథా అదైవతస్యాపి వైతథ్యప్రసంగప్రాప్తే యుక్తితస్తథాత్వదర్శనాయ ప్రకరణం తృతీయం అదైవతస్య తథాత్వప్రతిపత్తిప్రతిపక్షభూతాని యాని వాదాంతరాణ్యవైదికాని లేహమన్యోన్యవిరోధిత్యాదతథార్థత్వేన తదుపపత్తిభిరేవ నిరాకరణాయ చతుర్థం ప్రకరణమ్.

ఆ—కార్యకారణాత్కదైవతనివృత్తిరాత్మైవేత్యభిలష్యతే తథా చ విద్యాతోదైవతనివృత్తి నిర్దేశాత్తస్యాఽవిద్యాత్వమవద్యోత్యతే ఆదిశబ్దాత్ నేహ నానేత్యధిష్ఠాననిష్ఠాత్వంతాభావప్రతియోగిత్వం దైవతస్యాభిదధద్వాక్యం వాచారంభణవాక్యం చ గృహీతం (అస్యాన్తస్యేతి) దైవతగతావిద్యాకృతత్వస్యేత్యర్థః. విషయప్రయోజనాద్యనుబంధోపన్యాసముఖేన గ్రంథారంభే స్థితే సతి ఆదౌ ప్రకరణచతుష్టయస్య ప్రత్యేకమసంకీర్ణం ప్రమేయం ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సూచయితవ్యమిత్యాహ (తత్ర తావదితి) ఓంకారప్రకరణస్యాసంకీర్ణం ప్రమేయం సంగృహ్యతే (ఓంకారేతి) తన్నిర్ణయాయ ప్రకరణమారంభమిత్యయుక్తం తన్నిర్ణయే ప్రమాణాభావాత్తస్య చానుపయోగిత్యాత్ ఆత్మప్రతిపత్తిర్ని పురుషార్థోపయోగినిత్యాశంక్య గమేత్యాదివిశేషణద్వయం ఆగమప్రధానం తదుపదేశప్రధానమాంధూక్యోపనిషద్వాగ్విఖ్యానరూపం లేన తత్ర ప్రామాణ్యదుక్తో నిర్ణయస్సేత్యసృతి. న త్విదం యుక్తిప్రధానం యుక్తిలేశస్య సతోపి గుణత్వాదప్రధానత్వాత్. న చాయమోంకారనిర్ణయో నోపయుజ్యతే. యదాత్మనస్తత్త్వమనారోపితరూపం తత్ప్రతిపత్తావృత్తావృత్తాత్ తత్ప్రతిపత్తేశ్చ ముక్తిఫలత్వాత్, అతశ్చాద్యం ప్రకరణమోంకారనిర్ణయవాంతరఫలద్వారేణ తత్త్వజ్ఞానే పరమఫలే పర్యవస్యతీత్యుపదేశవశాదధిగంతవ్యమిత్యర్థః. వైతథ్యప్రకరణస్యావాస్తవవిషయవిశేషం దర్శయతి (యస్యేతి) ఆరోపితనిషేధే సత్యనారోపితప్రతిపత్తిస్సాన్నిభావికీత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (రజ్జాంవివేతి) హేతుః దృశ్యత్వా(ద్యం)తవత్త్వాదియుక్తివశాదిత్యర్థః. అదైవతప్రకరణస్యాన్త విశేషముపన్యస్యతి (తథా అదైవతస్యాపీతి) తస్యాపిదైవతవద్వ్యవస్థానుపవత్త్యా మిథ్యాత్వప్రసంగశ్చంక్యతే తస్యాం సత్యామాపాధికభేదావ్య (ద్య)వస్థాయాస్సృగ్ధత్వాదవ్యభిచారాదియుక్తివశాదదైవతస్య పరమార్థత్వం ప్రతిపాదయతుం తృతీయం ప్రకరణమిత్యర్థః. అలాతశాన్నిప్రకరణస్యాన్త విశేషం కథయతి (అదైవతస్యేతి) తస్య తథోత్వం అబాధితత్వేన వస్తుత్వం తత్ప్రతిపక్షత్వం వత్సంతరాణామిత్యత్ర హేతుమాహ (అవైదికానీతి) లేహం నిరాకార్యత్వే హేతుమాహ (అతథార్థత్వేనేతి) మిథ్యాదైవతనిష్ఠత్వేనేత్యర్థః. తదుపపత్తిభిరేవ నిరాకరణే హేతుమాహ (అన్యోన్యేతి) వత్సంతరప్రతిషేధముఖేనాదైవతమేవ ద్రవ్యయతుమంత్యం ప్రకరణమిత్యర్థః.

హరిః ఓమ్:—

ఓమిత్యేతదక్షరమిదగ్ సర్వం తస్యోపవాహ్యాఖ్యానం భూతం

శం—కథం పునరోజ్జగరనిర్ణయ ఆత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయత్వం ప్రతిపద్యత ఇతి ఉచ్యతే ఓమిత్యేతత్ 'ఏతదాలంబనం ఏతదైవ సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోజ్జగరః తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి ఓమిత్యాత్మానం

ఆ—ఓజ్జగరనిర్ణయద్వారేణాత్మప్రతిపత్త్యుపాయభూతమాద్యం ప్రకరణమిత్యయుక్తం - తన్నిర్ణయస్య తద్ధిహేతుత్వాయోగాత్ నఖిల్వర్థాంతరజ్ఞానమర్థాంతరజ్ఞానే వ్యాప్తిమంతరేణోపయుజ్యతే, న చాత్ర ధూమాగ్నిరివ వ్యాప్తిరుపలభ్యతే న చాత్మకార్యత్వమోజ్జగరస్య యుక్తం - ఆకాశాదేరవిశేషాత్ తస్య చ సర్వాత్మత్వేనాత్మవత్తత్కార్యత్వవ్యాపూతాదితి మన్వానస్యైవ ప్రథమప్రకరణార్థం సాగుక్తమాక్షిపతి (కథమితి) న వయమనుమానావప్తంభాదోంకారనిర్ణయమాత్మప్రతిపత్త్యుపాయమభ్యుపగచ్ఛామః యేన వ్యాప్త్యభావో దోషమావహేత్ కింతు శ్రుతిప్రామాణ్యాత్ నిర్ణయః తద్ధిహేతురితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర మృత్యునా నచికేతసం ప్రతి ఓమిత్యేతదిత్యనేన నాక్యేన బ్రహ్మత్వేనోమిత్యేతదుపదిష్టం సమాహితేనోజ్జగరోచ్చారణే యచ్చైతస్యం స్ఫురతి - తదోజ్జగరసామిప్యాదేవ కాఘాచష్ట్రస్యాయేనాంకారశబ్దేన లక్ష్యతే - తేన లక్షణయోజ్జగరనిర్ణయో బ్రహ్మధిహేతురితి విపక్షిత్యాశ్రుతిముదాహరతి (ఓమిత్యేతదితి) ప్రతిమాయాం విష్ణుబుద్ధిపదోజ్జగరో బ్రహ్మబుద్ధ్యోపాస్యమానో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయో భవతీత్యభిప్రేత్య వాక్యాంతరం పఠతి (ఏతదాలంబనమితి) కించ - అయమోజ్జగరో యదా పరాపరబ్రహ్మదృష్ట్యోపాస్యతే-

ఆతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమంచితోరస్థలం శ్రియా,

అంజనాచలశృంగారమంజలిర్దమ గాహతామ్.

వ్యాసం లక్ష్మణయోగీంద్రం ప్రణమ్యాన్యాక్ గురూనపి,

మాండుకోష్ఠపనిషద్వాఖ్యానం కరిష్యే విదుషాం ముదే.

రం—(ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వం తస్యోపవాహ్యాఖ్యానం) అకారఉకారమకారార్థమాత్రాత్మకపాదచతుష్టయవతోజ్జగరే అనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసంకర్షణవాసుదేవా

కూ—ముముక్షోరథికారిణో నిఖిల్దేశనిపుత్తిపూర్వకం పరమానందావాప్తయే సమస్తవ్యస్తప్రణవప్రతిపాద్యభగవదుపాసనం వక్తుం ప్రవృత్తేయం ఆదౌ సమస్తప్రణవప్రతిపాద్యం తావదాహ (ఓమిత్యేతదితి) ఏతదితి శ్రవణాద్యదిత్యన్వేతి ఓమితి.

శం—యంజీత ఓమితి బ్రహ్మ ఓహ్కారవివేదం సర్వమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః రజ్జ్వాదిరివ సర్పాదివికల్పస్యాస్పదోఽద్వయతత్త్వా పరమార్థతస్యైవ ప్రాణాదివికల్పస్యాస్పదో యథా తథా సరోష్ఠి వాక్పి)పంచః ప్రాణాద్యాత్మవికల్పవిషయః ఓంకారవివేద స చాత్మస్వరూప మేవ తదభిధాయకత్వాత్ ఓహ్కారవికారశబ్దాభిధానాభిధేయశ్చ సర్వః ప్రాణాదిరాత్మ వికల్పాఽభిధానవ్యతిరేకేణ నాస్తి. వాచారంభణం వికారో నామధేయం తదస్యేదం

ఆ—తదా తజ్ఞానోపాయతాముపారోహతీతి మత్వా పునశ్చు)తిం దర్శయతి(నితద్వా ఇతి)కించ - సమాధినిష్ఠో యదౌమిత్వచాచార్యాత్మానమనుసంధత్తే, తదా స్థూలమకార ముకారే సూక్ష్మే తం చ కారణే మకారే, తమపి కార్యకారణాతీతే ప్రత్యేగాత్మన్యూప సంహృత్య తన్నిష్ఠో భవతీత్యనేన ప్రకారేణోహ్కారస్య తత్ప్రతిపత్త్యుపాయతేతి విధాంతరేణాహ (ఓమిత్యాత్మానమితి) కించ యోయం స్థాణుస్సప్రమానితి వద్యదేతదో మిత్వచ్యుతే - తద్బ్రహ్మేతి బాధాయాం సామానాధికరణ్యేన సమాహితో బ్రహ్మ బోధ్యుతే - తథాచ యుక్తమోహ్కారస్య బ్రహ్మజ్ఞానే హేతుత్వమిత్యాహ (ఓమితి బ్రహ్మేతి) కించ సర్వాస్పదత్వాదోహ్కారస్య బ్రహ్మణశ్చ తథాత్వా దేకలక్షణత్వాద న్యత్వాసిద్ధిరోంకారప్రతిపత్తిర్బ్రహ్మప్రతిపత్తిరేవేత్యాహ(ఓంకారవివేతి) ఓమితీదం సర్వమిత్యాదివాక్యాంతరసంగహర్థమాదివదం ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యోబ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వమోహ్కారస్య (ప్రమిత)ప్రతిపాదిత-మితి శేషః. నను స్వానుగతప్రతిభాసే నన్తలే చిదాత్మని ప్రాణాదివికల్పస్య కల్పితత్వాదాత్మనస్సర్వాస్పదత్వం - న పునరో హ్కారస్య తదస్తి - ఆననుగమాదితి - తత్రాహ (రజ్జ్వాదిరివేతి) యథా రజ్జుశ్చక్తి రిత్యాదిరధిష్ఠానవిశేషః సరోష్ఠి రజతమిత్యాది వికల్పస్యాస్పదోఽభ్యుపగతః - తథాత్వా ఽద్వయత్వాన్నిధ్యాత్వే హేత్వభావాత్పరమార్థసత్త్వభావో వక్ష్యమాణస్తస్య ప్రాణాది వికల్పస్యాస్పదోఽభ్యుపగమ్యుతే యథైవ దృష్టాంతః తథైవ ప్రాణాదిరాత్మవికల్పాయః-

రం—పరపర్యాయవిశ్వతై జనప్రాజ్ఞ తురీయాఖ్యపాదచతుష్టయయుక్త బ్రహ్మదృష్టివిధా నాయ ఇదం ప్రకరణమారభ్యుతే, ఓమి త్యేతదక్షరమిదం సర్వం-చేతనాచేతనాత్మకమిదం

కూ—ఉక్తమితి శేషః ఓతం జగదస్మిన్నితి పునశ్చిత్త్యా ఓమిత్వక్తం యద్బ్రహ్మ - తద క్షరంసత్యం ఇదంశబ్దవాచ్యస్య సర్వస్య చిదచిదాత్మక ప్రపంచస్యాక్షరే ఓతత్వాత్ సర్వం కేన నిమిత్తేనోహ్కారవాచ్యం బ్రహ్మక్షరముచ్యతఇత్యుతో న క్షరతీత్యక్షరమితి పునశ్చ త్త్యా కాలత్రయేష్యేకప్రకారతయా నిత్యత్వేనేతి భావేన ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం ప్రవృత్తి నిమిత్తమాహ (తస్యేతి) విశిష్టాఖ్యానైః సేవేనేతి వ్యాఖ్యానం - ప్రవృత్తినిమిత్తం

శం—వాచా తంత్ర్యా నామభిర్దామభిస్సర్వం సితం సర్వం హీదం నామసీత్యాదిశ్రుతి
భ్యః ఆతఆహ(ఓమి త్యేతదక్షరమిదం సర్వమితి)యదిదమర్థజాతమభిధేయభూతం తస్యాభి
ధానావ్యతిరేకాత్ అభిధానస్య చోజ్జ్వరావ్యతిరేకాత్ ఓజ్జ్వరవివేదం సర్వం
పరం చ బ్రహ్మభిధానాభిధేయోపాయపూర్వకమేవ గమ్యత ఇత్యోజ్జ్వర వివ తస్య

ఆ—తద్విషయస్సర్వో వాక్ప్రపంచో యథోక్తజ్జ్వరమాత్రాత్మకస్తదానుదో
గమ్యతే న చ జగత్యోజ్జ్వరస్యాననుగమః ఓంకారేణ సర్వా వాక్ సంతృప్త్యేతి
శ్రుతేః అతో యుక్తమోజ్జ్వరస్య సర్వాస్పదత్వమిత్యర్థః. నన్యర్థజాతస్యాత్వాస్పద
త్వాదోజ్జ్వరాస్పదత్వాచ్చ వాక్ప్రపంచస్య ప్రాప్తమాస్పదత్వయమితి నేత్యాహ
(స చేతి) ఆత్మవాచకత్వేపి నాస్యోజ్జ్వరస్యాత్మమాత్రత్వం - తద్వాచకస్య తస్మా
త్త్వమితి వ్యాప్త్యభివాత్, ప్రాణాదేరాత్మవికల్పస్యాభిధానవ్యతిరేకదర్శనాదిత్యా
శజ్జ్వరాహ (ఓంకారేతి) తస్య వికారస్సర్వో వాగ్విశేషః ఆకారో వై సర్వా వాగితి
శ్రుతేః, ఓంకారస్య చ తత్ప్రధానత్వాత్ - తేన ప్రాణాదిశబ్దేన వాచ్యః ప్రాణాది
రాత్మవికల్పస్సర్వః స్యాభిధానవ్యతిరేకేణ నాస్తి తచ్ఛాభిధానం ప్రాణాదిశబ్దవిశేషాత్మక
మోజ్జ్వరవికారభూతమోంకారాతిరేకేణ న సంభవతీత్యోంకారమాత్రం సర్వమితి
నిశ్చయతే - ఆత్మనోపి తద్వాచ్యస్య తస్మాత్త్వాభిధానాదిత్యర్థః. శబ్దాతిరిక్తార్థాభావే
శబ్దసార్థవచకత్వానుపపత్తేః, ఏక(త్ర)త్వే విషయవిషయత్వాయోగాన్నిర్వికల్పం
స్తాత్రం వస్తు వాచ్యవాచకవిభాగశూన్యం పర్యవస్యతీత్యభిప్రేత్య కార్యస్య వస్తుతో
ఽసత్త్వే ప్రమాణమాహ (వాచారంభణమితి) కార్యస్య సర్వవైస్వమిథ్యాత్వేపి కథ
మోజ్జ్వరసిర్జయస్య బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వసిద్ధిరిత్యాశజ్జ్వరాహ (తదస్యేతి) తత్
ఇదం వికారజాతం - ఆస్య బ్రహ్మణస్సంబధి వాచా - సామాన్యరూపయా తంత్ర్యా -
ప్రసారితరజ్జుతుల్యయా సితం బద్ధం వ్యాప్తమితి సంబంధః శబ్దసామాన్యేనార్థసామా
న్యస్య వ్యాప్తావపి కథమర్థవిశేషస్య శబ్దవిశేషవ్యాప్తిరిత్యాశంక్యాహ (నామభిరితి)
నామభిః శబ్దవిశేషైర్దామభిః దామస్థానీయైః విశేషరూపమపీదమర్థజాతం వ్యాప్తం వక్త

రం—సర్వం జగదోజ్జ్వరరూపమేవ తద్యథా శంకునా సర్వాణి పర్ణాని సంతృప్ణాన్యే
వమోంకారే సర్వావాక్సంతృప్ణా ఓంకారవివేదం సర్వమితి శ్రుత్యంతరాత్ తస్యోప

కూ—తస్య-ఓమి త్యేతత్ప్రతిపాద్యస్యాక్షరశబ్దార్థత్వే ఉపపన్నం వ్యాఖ్యానముచ్యత
ఇత్యర్థః. తత్ప్రమిత్యతఆహ(భూతమితి)ఓమిత్వక్తం బ్రహ్మభూతం అతీతకాలేపి విద్యమా
నంభవత్ - పర్తమానకాలేసి సత్ భవిష్యత్ ఆగామికాలేసి సత్ శశ్వదేకప్రకారమితి
యావత్ అతోఽక్షరముచ్యతఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యన్వయః యదక్షరస్య

శం—వితస్య పరాపరబ్రహ్మరూపస్యాక్షరస్యోమిత్యేతస్యోపవ్యాఖ్యానం బ్రహ్మప్ర
పత్త్యుపాయత్వాద్బ్రహ్మసమీపతయా విస్పష్టం ప్రకథనముపవ్యాఖ్యానం ప్రస్తుతం వే
తస్యమితి వాక్యశేషః. (భూతం భవద్భవిష్యదితి) కాలత్రయపరిచ్ఛేద్యం యత్ తదహా

ఆ—వ్యం న్యాయస్య తుల్యత్వాదిత్యర్థః. ఉత్తమర్థం సమర్థయతే (సర్వం హీతి) ఇద
హీ సర్వం - సామాన్యవిశేషాత్త కనుర్థజాతం సామాన్యవిశేషరూపేణ నామ్నా నీయతే
వ్యవహారపథం ప్రాప్యతే - తేన నామసీత్యుచ్యతే తదేవం వాగనురక్తబుద్ధిబోధ్యతా
ద్వాజ్ఞాత్రం సర్వం వాగ్జాతం చ సర్వమోంకారానువిధత్వాదోంకారమాత్రం
చోంకారరూపాసనే (లక్షణాది) నాత్తధీ హేతురిత్యాద్యప్రకరణారంభస్సంభవతీత్యర్థ
తద్యథా శమ్కునేతి శ్రుతిసంగ్రహార్థమాదివదం ప్రతిజ్ఞాతప్రథమప్రకరణార్థసిద్ధిరి
శేషః. అర్థముపపాద్యతస్మిన్నర్థే శ్రుతిమవతారయతి (అతఃఆహీతి) శ్రుతిం వ్యాచక్ష
(యదిదమితి) తదిదం సర్వమోంకారపవేతి సంబంధః అభిధానస్యాభిధేయతయా వ్య
స్థితమర్థజాతమోంకారపవేత్యత్ర హేతుమాహ (తస్యేతి) తథాపి పృథగభిధానభే
దస్యాస్యతి నేత్యాహ (అభిధానస్యేతి) వాచ్యం వాచకం చ సర్వమోంకారమాత్రమిత
భ్యుపగమేపి పరం బ్రహ్మ పృథగేవ స్థాస్యతీత్యాశంక్యాహ (పరం చేతి) యద్ది ప
కారణం బ్రహ్మ తచ్ఛేదవగమ్యతే తదా కించిదభిధానం - తేనేదమభిధేయమిత్యే
మాత్మకోపాయపూర్వకమేవ తదధిగమః అభిధేయం చ స్యాభిధానావ్యతిరిక్తం
తత్తునరోంకారమాత్రమిత్యుక్తత్వాద్వాచ్యం బ్రహ్మసి వాచకాభిన్నం తన్నాత్రమే
భవిష్యతి యత్ర తు కార్యకారణాతీతే చిన్నాత్రే వాచ్యవాచకవిభాగో వ్యావర్త
తత్ర నాస్త్యోంకారమాత్రత్వం ఓంకారేణ లక్షణయా తదవగమాంగీకారాదిత్యర్థ
తస్యేత్యాదిశ్రుతిమవతార్య వ్యాకరోతి (తస్యేతి) భూతమిత్యాదిశ్రుతిం గృహీత
వ్యాచక్షే (కాలేతి) వాచ్యస్య వాచకాభేదాత్తస్య చోంకారమాత్రత్వాదిత్యు
న్యాయః-కాలత్రయాతీతమోంకారాలిరిక్తం జడం వస్తు నాస్త్యేవ - ప్రమాణాభా

రం—వ్యాఖ్యానం-గుణవిభూత్యుపాసన ప్రకారప్రపంచనం క్రియత ఇతి శేషః (భూ
భవద్భవిష్యదితి సర్వమోంకారపవ యచ్చాన్యత్త్రికాలాతీతం తదహ్యోంకారపవ) కా

కూ—సర్వత్వముక్తం, తదన్యస్యావ్యస్థికిమిత్యతో నేత్యాహ (సర్వమితి) ఓమిత
క్రియతే ప్రతిపాద్యత ఇత్యోంకారః కృత్ కర్తణి ఘో అచోజ్ఞోతీతిపృథ్విః ఘో
ఘంసీతి పుల్లింగతా ఓమిత్వచ్యమానమక్షరమేవ సర్వం నత్వన్యదిత్యర్థః. భూతమితా
నోక్తం శశ్వదేకప్రకారత్వరూపం కాలత్రయాతీతత్వమక్షరపదప్రవృత్తినిమిత్తః

భవద్భవిష్యదితి సర్వమోజ్జ్వలవ, యచ్చాన్యత్రి కాలా
తీతం తదప్యోజ్జ్వల వ.

౧

సర్వగ్ హ్యేతద్భవిష్యాయమాత్మా

శం—జ్జ్వలవవోక్తన్యాయతః. యచ్చాన్యత్రి కాలాతీతం కార్యాధిగమ్యం కాలా
పరిచ్ఛేద్య మవ్యాకృతాది-తదప్యోజ్జ్వల వ.

౧

శం— అభిధానాభిధేయయోరేకత్వేష్యభిధానప్రాధాన్యేన నిర్దేశః కృతః
ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వమిత్యాది అభిధానప్రాధాన్యేన నిర్దిష్టస్య పునరభిధేయప్రాధా
న్యేన నిర్దేశో-అభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్త్యర్థః ఇతరథా హ్యభిధానతంత్ర్యా

ఽ—దిత్యాశంక్యహ (కార్యాధిగమ్యమితి) అవ్యాకృతం సాభాసమజ్ఞానమనిర్వాచ్యం
తన్న కాలేన పరిచ్ఛేద్యతే - కాలం ప్రత్యపి కారణత్వాత్ కార్యస్య కారణాత్పశ్యా
ద్భావి నో న ప్రాగ్భావికారణపరిచ్ఛేదకత్వం సంగచ్ఛతే సూత్రమేదివదేన గృహ్యతే
తదపి న కాలేన పరిచ్ఛేద్యం శక్యతే 'స సంవత్సరో భవన్నహ పురా, తతస్సంవత్సర ఆ
సేతి సూత్రాత్కాలాత్పత్తిశ్చ తే తదపి సర్వమోంకారమాత్రం - వాచ్యస్య వాచకా
న్యతిరేకన్యాయాదిత్యర్థః.

౧

ఽ—అభిధానాభిధేయయోరేకస్మిన్నేవ సతి కల్పితత్వేన తదేకరూపత్వస్యోక్త
త్వాత్కామితి పునస్సర్వం హ్యేతద్భవిష్యాయమాత్మచ్యతే, తత్ర పృతానువాదపూర్వక
ముత్తరవాక్యస్య సఫలం తాత్పర్యమాహ (అభిధానేత్యాదినా) వాచ్యస్య వాచకత్వో
క్త్యైవ తయోరేకత్వసిద్ధేర్వ్యతిహరనిర్దేశో వృథేత్యాశంక్యహ (ఇతరథేతి) వాచ్యేన
వాచకనైక్యమనుక్త్వా వాచకేనైవ వాచ్యనైక్యవచనే సత్యపాయోపేయ ప్రయుక్త

రం—త్రయపరిచ్ఛిన్నం కాలత్రయూపరిచ్ఛిన్నం చ సర్వమోజ్జ్వలవవేత్యర్థః ప్రణ
వోత్పన్నవ్యాహృతిమూలకవేద సృష్టత్వాత్సర్వస్య జగత ఇతి భావః.

౧

రం—(సర్వం హ్యేతద్భవిష్యేతి) కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నాత్తకం సర్వమపి వస్తు

కూ—నాన్యస్యేత్యాహ (యచ్చాన్యదితి) కాలత్రయకృతవికారాతీతం యదన్యద్వి
ష్టస్తి, తదప్యోజ్జ్వలవవ ఓమిత్యుచ్యమానమక్షరాఖ్యం బ్రహ్మైవ న తతో-న్యత్తా
దృశమిత్యర్థః.

౧

కూ—సర్వమోంకారవేత్యత్ర ఓముదవాచ్యస్య బ్రహ్మణః పూర్ణత్వముక్తం
తత్కుతజిత్యాశంకాం ప్రమాణసూచనేన నిరాకృత్యాహ (సర్వం హ్యేతద్భవిష్యేతి)
ఏతత్ ఓంకారపదవాచ్యమక్షరాఖ్యం బ్రహ్మ - సర్వం - పూర్ణం హి పరమం యో
మహద్భిన్న తదేతద్భిన్నపరమం కపీనాం పూర్ణమదఃపూర్ణమిదమిత్యాదిషు ప్రసిద్ధ

శం— ౭భిధేయప్రతిపత్తిరిత్యభిధేయస్యాభిధానత్వం గౌణమిత్యాశంకా స్యాత్
 ఏకత్వప్రతిపత్తేశ్చ ప్రయోజనమభిధానాభిధేయయోః ఏకేనైవ ప్రయత్నేన యగః
 త్పివీలాపయః తద్విలక్షణం బ్రహ్మప్రతిపత్తేతి తథాచ వత్స్యతి పాదా మాత్ర
 మాత్రాశ్చ పాదా ఇతి తదాహ (సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) సర్వం యదుక్తమోఽన్య
 మాత్రమితి తదేతద్బ్రహ్మ తచ్చ బ్రహ్మహోతాభిహితం ప్రత్యక్షతో ఏకేషేణ నిర్దిశః
 (అయమాత్మాబ్రహ్మేతి) అయమితి చతుష్పాత్యేన ప్రవిభజ్యమానం ప్రత్యగాత్మతయాభి

తి— మేకత్వం నముఖ్యమైక్యమిత్యాశంక్యేత-తన్నివృత్త్యర్థం వ్యతిహారవచనమర్థవ
 త్యర్థః. పరస్పరాభేదోపదేశాదభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్తిరస్తు - సాపి ఏకల
 బ్రహ్మప్రతిపత్త్యనుపయోగిత్యాదిత్యాశంకా హ (ఏకత్వేతి) అభిధానాభిధేయయో
 రేకత్వప్రతిపత్తేశ్చేదం ప్రయోజనం - యదేకేనైవ ప్రయత్నేన ద్వయమపి విలా
 యన్నధియవిలక్షణం బ్రహ్మ ప్రతిపత్త్య నిర్వృణోతీతి యోజనా అభిధానాభిధేయయో
 ర్వ్యతిహారోపదేశే వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథాచేతి) ఉక్తే వాచకస్య వాచ్యా
 న్నత్వే వాక్యమవతార్య యోజయతి (తదాహేతి) సర్వం కార్యం కారణం చేత్యర్థ
 బ్రహ్మణః శ్రుత్యుపదిష్టస్య పరోక్షత్వం వ్యావర్తయతి (తచ్ఛేతి) యద్బ్రహ్మశ్రుతా
 సర్వాత్మకముక్తం తన్న పరోక్షమితి మంతవ్యం - కింత్యయమాత్మేతి యోజనా చ
 ప్పాత్యేన విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయత్వేనేత్యర్థః. అభినయో నామ వివక్షితార్థప్రతి
 త్యర్థమసాధారణశ్శరీరో వ్యాపారః తేన హస్తాగ్రం హృదయదేశమాసీయ కథం
 తీత్యర్థః. సోయమిత్యాదివాక్యాంతరమవతార్య వ్యాకరోతి (ఓఙ్కారేతి) సరా
 ధిష్ఠానతయా పరోక్షరూపేణ పరత్వం ప్రత్యగ్రూపేణ చాపరత్వం తేన కార
 కారణరూపేణ సర్వాత్మనా వ్యవస్థితస్సన్నాత్వా ప్రతిపత్తిసాకార్యార్థం చతుష్ప
 త్కల్ప్యతే తత్ర దృష్టాంతమాహ (కార్నాపణవదితి) దేశవిశేషే కార్నాపణశ్శ

రం— బ్రహ్మేనేత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (అయమాత్మా బ్రహ్మేతి) అయం ఓఙ్కా
 సర్వాత్మభూతం బ్రహ్మేవ తతశ్చైవంకారే సర్వాత్మభూతబ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః

కూ— మిత్యర్థః - నను జీవానామపి క్రియానుస్యాతంత్ర్యానుభవేన తత్రాపి కశ్చిద
 నియంతేత్యత్రాహ (అయమితి) బ్రహ్మదిష్టాదానకర్తృతయా స్థితోప్యాత్మా అయం బ్ర
 హ్మకౌముదవాచ్యం బ్రహ్మేవ నత్వస్యః కశ్చిదిత్యర్థః. ఇతి సమస్తప్రణవప్రతి
 ద్యోక్షిః ఏవం సమస్తప్రణవప్రతిపాద్యముపాసనార్థం నిరూప్యేదానీం తస్మైకదేవే
 కారోకారముకారనాదై ప్రతిపాద్యనాం విశ్వాదిభిగవద్రూపాణాముపాసనం అక
 ర్ముకారభిత్వాదినా తృతీయభుండే వక్తుం తాని రూపాణ్యామా (సోయమి

బ్రహ్మ సోయమాత్మా చతుష్పాత్.

౨

ఇతి ప్రథమః ఖండః.

శం—యేన నిద్దిశత్యయమాత్మేతి - సోయమాత్మా ఓజ్కారాభిధేయః పరాపరత్వేన వ్యవస్థితశ్చతుష్పాత్కారాపణవల్ న గౌరీవేతి త్రయాణాం విశ్వాదీనాం పూర్వపూర్వ ప్రవిలాపనేన తురీయస్య ప్రతిపత్తిరితి కరణసాధనః పాదశబ్దః తురీయస్య పద్యత ఇతి కర్తృసాధనః పాదశబ్దః.

౩

తే—సోడశపణానాం సంఖ్యా, తత్ర యథావ్యవహారం ప్రాచుర్యాయ పాదకల్పనా క్రియతే - తథేహపీత్యర్థః యథా గౌశ్చతుష్పాదుచ్యతే-న తథా చతుష్పాదాదేష్టం శక్యతే - నిష్కలశ్రుతివ్యాకోపాదిత్యాహ (న గౌరీవేతి) విశ్వాదిభు తుర్యాస్తేషు పాదశబ్దో యది కరణవృత్తపత్తికః - తదా విశ్వాదివత్తుర్యస్యాపి కరణకోటినివేశే జ్ఞేయాసిద్ధిః యది తు పాదశబ్దస్సర్వత్ర కర్తృవృత్తపత్తికః తదా సాధనాసిద్ధిరిత్యా శబ్ద్య విభజ్య పాదశబ్దప్రవృత్తిం ప్రకటయతి (త్రయాణామిత్యాదినా) కరణసాధనః కరణవృత్తపత్తికః కర్తృసాధనః కర్తృవృత్తపత్తిక ఇతి యావత్.

౪

రం—(సోయమాత్మా చతుష్పాతితి) ఓజ్కారే అధ్యస్యమానోఽయమాత్మా పాదచతుష్టయయుక్త ఇత్యర్థః.

౫

కూ—సోయం సమస్తామృదనాచ్యోఽక్షరనామా బ్రహ్మాదిభు నియామకతయా స్థిత ఆత్మాచతుష్పాత్ చత్వారః పాదాః-అంకాస్వరూపభూతా యస్య స చతుష్పాత్ పాద పదస్య సజ్ఞాస్య పూర్వస్యేత్యంతఃకాపః సర్వజీవనియామకతయా తత్తద్దేహేషు చతురూపతయా తిష్ఠతీత్యర్థః.

౬

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ వత్సాంకమునికృతౌ
మాం డూ క్యో ప ని ష ద్భాష్యే ప్రథమఖండభాష్యమ్.

హరిః టమ్:—

జాగరితస్థానో బహిఃప్రజ్ఞస్సప్తాంగ ఏకోనవింశతిముఖః

శం—కథం చతుష్పత్త్యవమిత్యాహ - జాగరితం స్థానమస్యేతి జాగరితస్థానః బహిఃప్రజ్ఞః స్వాత్మవ్యతిరిక్తే విషయే ప్రజ్ఞా యస్య స బహిః ప్రజ్ఞః బహిర్విషయే చ ప్రజ్ఞాఽవిద్యాకృతాఽవభాసత ఇత్యర్థః. తథా సప్తాంగాన్యస్య తస్య హవై (వాచి)తస్మాత్తస్మిన్ వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్జితా సందేహో బహుళో వస్తీరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదా (దావిత్వ) అగ్ని

ఆ—ఆత్మనో నిరవయవస్య పాదద్వయమపి నోపపద్యతే, పాదచతుష్టయం తదూరోత్సారితమితి శంకతే (కథమితి) పరమార్థతత్త్వతుష్పత్త్యాభావేపి కాల్పనికముపాయోపేయభూతం పాదచతుష్టయమవిరుద్ధమిత్యభిప్రేత్యాద్యం పాదం పుస్తకాదియతి (ఆహేత్యాదినా) స్థానమస్యేతి అభిమానస్య విషయాభూతమిత్యర్థః. ప్రజ్ఞాయాస్తావదాస్తరత్వప్రసిద్ధిరయుక్తమిదం విశేషణమిత్యాశంక్య వ్యాచక్షే (బహిరితి) చైతన్యలక్షణా ప్రజ్ఞా స్వరూపభూతా న బాహ్యే విషయే ప్రతిభాసతే తస్మా విషయానపేక్షత్వాత్ బాహ్యస్య చ విషయస్య వస్తుతోఽభావా, దిత్వాశంక్యాహ (బహిర్విషయే చేతి) న స్వరూపభూతాప్రజ్ఞా వస్తుతో బాహ్యవిషయేష్యతే బుద్ధివృత్తిరూపాత్ సావజ్ఞానకల్పితా తద్విషయా భవతి న చ సాపి వస్తుతస్తద్విషయతామనుభవతి వస్తుస్పృశ్యమభావాద్బాహ్యస్య విషయస్య కాల్పనికత్వాత్ ఆతస్తద్విషయత్వం ప్రాభాసికమిత్యర్థః. పూర్వేణ విశేషణేన విశేషణాస్తరం సముచ్చినోతి (తథేతి) సప్తాంగత్వశ్రుత్యవప్తంభేన విశ్వస్య విశదయతి (తస్యేత్యాదినా) ప్రకృతస్య సన్నిహితప్రసిద్ధివైవాత్సల్యేనైవాత్సల్యకాత్మకస్య వత్సమాణరీత్యా వైశ్వానరశబ్దితస్య సుతేజస్తస్యగ్రవిశిష్టో ద్యులోకో మూర్ధైవేతి ద్యులోకస్య శిరస్తస్యముపదిశ్యతే విశ్వరూపః నానావిద్యేష్వతీతాదిగుణాత్మకః సూర్యశ్చక్షుర్విషత్వతే - పృథక్ నానావిధం వర్జ్య - సంచరః

రం—తదేవ పాదచతుష్టయం ప్రపంచయతి (జాగరితస్థానో బహిఃప్రజ్ఞ ఇతి జాగరితం స్థానం యస్య స జాగరితస్థానః జాగ్రద్దశానిర్వాహక ఇత్యర్థః. జాగరిత బ్రహ్మేతి బ్రహ్మశబ్దితస్య అనిరుద్ధనైవ జాగ్రద్దశానిర్వాహకత్వాత్ బహిఃప్రజ్ఞ

కూ—కాని తేషాం స్థానాని - కశ్చ వ్యాపారః - కీదృశాని తాని రూపాని కిం తేషాం భోగ్యం కాని నామానీత్యతస్తత్సర్వం క్రమేణాహ (జాగరితేతి) యః స్థిత్యా జాగర్తి తచ్చక్షుర్జాగరితం అధికరణే క్తప్రత్యయః తదేవ స్థానం యస్య

శం—హోత్ర కల్పనాశేష త్వేనాహవసీయోగ్నిరస్య ముఖత్వేనోక్త (గ్నిర్ముఖత్వేనాహవసీయఉక్త) ఇత్యేవం సప్తాంగాని యస్యస సప్తాక్షః తథైకోనవిశతిః ముఖాన్యస్య బుద్ధిం ద్రియాణి చ కర్తేంద్రియాణి చ దశ వాయవశ్చ ప్రాణాదయః పంచ మనో బుద్ధిరహంకారశ్చిత్తమితి ముఖానీవ ముఖాని తాన్యపలబ్ధిద్వారాణీత్యర్థః. స ఏవం విశిష్టో వైశ్వానరో యథోక్తైర్ద్వారైః శబ్దాదీన్ స్థూలాన్ విషయాన్ భుక్తు-ఇతి స్థూలభుక్ విశ్వేషాం సరాణామనేకధానయనాద్విశ్వానరః యద్వా విశ్వశ్చాసౌనరశ్చేతి విశ్వానరః

ఆ—మాత్మా-స్వభావోఽస్యేతి పుత్రత్వత్వా వాయుస్తథోచ్యతే స చ ప్రాణస్తస్యేతి సమ్మన్థః బహుళః విస్తీర్ణగుణవానాకాశః సందేహః-దేహస్య మధ్యమో భాగః రయిః అన్నం తథేతురుదకం వస్త్రీ-అస్య మూత్రస్థానం పృథివ్యేవ ప్రతిష్ఠాత్వగుణావైశ్వానరస్య పాదౌ తద్యద్భుక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమియమిత్యగ్నిహోత్ర కల్పనా శుతా-తస్యాశ్వేష త్వేనాహవసీయోగ్నిరస్య ముఖత్వేనోక్త ఇతి యోజనా. ఉక్తం సప్తాంగత్వ ముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) విశేషణాన్తరం సముచ్చినోతి (తథేతి) బుద్ధిర్థానీంద్రియాణి శ్రోత్రత్వకృత్కుష్ఠహృస్మాణాని కర్తార్థానీంద్రియాణి వాక్పాదపాణిపాయూపస్థాని తాన్యేతాని ద్వివిధానీంద్రియాణి దశ భవంతి ప్రాణాదయ ఇత్యాదిశబ్దేనాహవస్యానో దానసమానా గృహ్యంతే (ఉపలబ్ధిద్వారాణీతి) ఉపలబ్ధిపదం కర్తోపలక్షణార్థం ద్వావత్వం కరణత్వం తత్ర బుద్ధీంద్రియాణాం మనసో బుద్ధేశ్చ ప్రసిద్ధముపలబ్ధౌ కరణత్వం కర్తేంద్రియాణాం తు పదనాదౌ కర్తణి కరణత్వం ప్రాణాదీనాం పునరుభయత్ర పారంపర్యేణ కరణత్వం తేషు సత్సేవ జ్ఞానకర్తృణోరుత్పత్తేః అసత్సు చానుత్పత్తేః మనోబుద్ధ్యోశ్చ సర్వత్ర సాధారణం కరణత్వం అపాఙ్కరస్యాపి ప్రాణాదివదేవ కరణత్వం మస్తవ్యం చిత్తస్యైవ చైతన్యాభాసోదయే కరణత్వముక్తమితి వివేకవ్యం పూర్వోక్తైర్విశేషణైర్విశిష్టస్య వైశ్వానరస్య స్థూలభుగితి విశేషణాన్తరం తద్విభజితే (సఏవం విశిష్ట ఇతి) శబ్దాదివిషయాణాం స్థూలత్వం దిగాదిదేవతానుగృహీతైః

రం—బహిః రూపాదౌ ప్రజ్ఞా యేన సః బహిఃప్రజ్ఞః సప్తాంగః ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధ్నైవ సుతేజాః చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్తా సందేహో బహుళః వస్త్రీరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదావతి వైశ్వానరవిద్యోక్తరీత్యా ద్యుసూర్యవాయ్వాకాశ

కూ—జాగరితస్థానః చక్షుస్థానఇత్యర్థః. బహిః ప్రజ్ఞః-బహిశ్శబ్దోదితబాహ్యార్థాన్వ) జ్ఞాపయతి జానాతి చేతి బహిః ప్రజ్ఞః జానాతేరంతరీతతన్యార్థాత్ 'ఇగుపథజ్ఞాప్రీతిరః క' ఇతి కప్రత్యయః ఆతో లోప ఇటి చేత్యాకారలోపః సప్తాంగః చత్వారో హస్తాః

శం—విశ్వానరవివ వైశ్వానరః సర్వసిండాత్తానస్యత్వాత్ స ప్రథమః పాదః ఏతత్సా
ర్వకత్వాదుత్తరపాదాధిగమస్యప్రాథమ్యమస్య కథం ఆయమాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రత్యగాత్మ
నోస్య చతుష్పత్వే ప్రకృతే ద్యులోకాదీనాం మూర్ధాద్యంగత్వమితి నైష దోషః
సర్వస్య ప్రపంచస్య సాధిదైవికస్యానేనాత్మనా చతుష్పత్వస్య వివక్షితత్వాత్ ఏవంచ
సతి సర్వప్రపంచోపశమేఽదైవతసిద్ధిః సర్వభూతస్థకాచక్షైకో దృష్టస్యాత్ సర్వ
భూతాని చాత్మని యస్తు సర్వాణి భూతానీత్యాది శ్రుత్యర్థ ఉపసంహృత్యైవసంస్యాత్

ఆ—శ్రోతాదిభిర్బ్రహ్మమాణత్వం ఇదానీం వైశ్వానరశబ్దస్య ప్రకృతవిశ్వవిషయత్వం
విశదయతి (విశ్వేషామితి) విశ్వేషామితి కర్తృణి షష్ఠీ విశ్వే చ తే సరాశ్చేతి విశ్వానరాః
నిపాతాత్సార్వపదస్య దీర్ఘతా. విశ్వాన్న రాన్ భోక్తృత్వేన వ్యవస్థితాన్ ప్రత్యనేక
ధాధర్మాధర్మకర్తృనుసారేణ సుఖదుఃఖాదిప్రాపణాదయం కర్తృఫలదాతా వైశ్వానర
శబ్దతో భవతీత్యర్థః. అథవా - విశ్వకాసౌ సరాశ్చేతి విశ్వానరః సచివ వైశ్వానరః
స్వాకే ఆత్ తద్భితో రాక్షసవాయసవదిత్యాహ (విశ్వేతి) కథం విశ్వకాసౌ సరాశ్చేతి
విగృహ్యతే - జాగ్రతాం సరాణామనేకత్వాత్తాదాత్మ్యానుపపత్తేరిత్యాశంకాగ్రహ
(సర్వేతి) సర్వసిండాత్తా సమష్టిరూపో విరాడుచ్యతే, తేనాత్మనా విశ్వేషామనస్య
త్వాద్యభోక్తృసమాససిద్ధిరీత్యర్థః. విశ్వస్య తైజసాదుత్పత్తేస్తస్యైవ ప్రాథమ్యం యుక్తం
కార్యస్య తు పశ్చాద్భావిత్వముచితమిత్యాశంకాగ్రహ (ఏతదితి) ప్రవిలాపనాపే
క్షయా ప్రాథమ్యం స సృష్ట్యపేక్షయేత్యర్థః. అథ్యాత్మాధిదైవయోగేభద్రమాదాయ
ప్రాగుక్తం సప్తాంగత్వమాక్షిపతి (కథమితి) బ్రహ్మణి ప్రకృతే తస్య పరోక్షత్వే
శక్తితే కన్నిరాసార్థం బ్రహ్మయమాత్మేతి ప్రత్యగాత్మానం ప్రకృత్య సోయమాత్మా
చతుష్పదితి చతుష్పత్వే తస్య ప్రకాంతే ద్యులోకాదీనాం మూర్ధాద్యంగత్వం
సప్తాశ్టత్వసిద్ధిర్థం యదుక్తం - తదయుక్తం - ప్రక్రమవిరోధాదిత్యర్థః. అథ్యాత్మాధి
దైవయోగేభద్రాభావాన్న ప్రక్రమవిరోధోస్తీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) తత్ర
పాతుమాహ (సర్వస్యేతి) ఆధ్యాత్మికస్యాధిదైవికేన సహితస్య ప్రపంచస్య సర్వస్యైవ
స్థూలస్య పశ్చిమకృతపంచమహాభూతతత్కార్యాత్కస్యానేనాత్మనా విరాజా ప్రథమ

రం—చారి పృథివీరూపైర్ద్వార్ధచక్షుః ప్రాణమధ్యకాయమూత్రాశయపాదరూపైః షడ్భి
రంగైర్జాగ్రతా జీవేన చ సప్తాంగత్వం ద్రవ్యవ్యం. ఏకోనవింశతిముఖః యంచ జ్ఞానేం

కూ—ద్వౌ పాదౌ గజముఖత్వాద్దశహస్తవివ ఇతి సప్తాంగః ఏకోనవింశతిముఖః మధ్య
ముఖం గజముఖాకారం పార్శ్వద్వయేన తు నవ నవ ముఖాని పురుషముఖాకారాణీతి
వివేకః స్థూలభుక్ స్థూలాన్యోగాన్ముంక్షే భోజయతి చేతి స్థూలభుక్ వైశ్వానరః విశ్వతే

౧—అన్యథా హి స్వదేహపరిచ్ఛిన్నవివ ప్రత్యగాత్తా సాంఖ్యాదిభిరవ దృష్టస్యాత్
 ిథాచ సత్యదైవమితి శ్రుతికృతో విశేషో న స్యాత్ - సాంఖ్యాదిదర్శనేనావిశే
 ిత్ ఇన్యతే చ సర్వోపనిషదాం సర్వాత్మైక్యప్రతిపాదకత్వం ఆతో యుక్తమేవాస్యా
 న్యాత్మికస్య పిండాత్తనో ద్యులోకాద్యంగత్వేన విరాడాత్తనా ఆధిదైవికేనైకత్వమభి

౨—పాదత్వం తస్యైవ సూక్ష్మస్యావచ్ఛేదకృతపంచమహాభూతతత్కార్యాత్తనో హిర
 యగర్భాత్తనా ద్వితీయపాదత్వం తస్యైవ కార్యరూపతాం త్యక్త్వా కారణరూపతామా
 సన్నస్యావ్యాకృతాత్తనా తృతీయపాదత్వం తస్యైవ తు కార్యకారణరూపతాం
 రిపాయ సర్వకల్పనాధిష్ఠానతయా స్థితస్య సత్యజ్ఞానానందానందాత్తనా చతుర్థపాదత్వం
 తదేవమథ్యాత్మాధిదైవయోరభేదమాదాయా క్తేన ప్రకారేణ చతుష్పత్తస్య వక్తుమి
 ష్టత్వాత్సూర్యపూర్వపాదస్యోత్తరోత్తరపాదాత్తనా ప్రవిలాపనాల్ తురీయనిష్ఠాయాం
 పర్యవసానం సిద్ధ్యతీత్యర్థః. యదైవం తురీయే పర్యవసానం జిజ్ఞాసోర్ముముక్షోరిన్యతే -
 తదా తత్త్వజ్ఞానప్రతిబద్ధకస్య ప్రాతిభాసికదైవతహ్యేవరమే సత్యదైవతపరపూర్ణ
 బ్రహ్మహమస్మీతి వాక్యార్థసాక్షాత్కారస్సిద్ధ్యతీతి ఫలితమాహ (వివం చేతి) ఉక్తన్యా
 యేన తత్త్వసాక్షాత్కారే సంగృహీతే సర్వేషు భూతేషు బ్రహ్మాదిస్థావరాంతే
 ష్వాత్మోఽద్వితియో దృష్టస్యాత్ ఏతో దేవస్సర్వభూతేష్వితి తత్ర తత్ర బ్రహ్మ
 చైతన్యస్యైవ ప్రత్యక్షేనావస్థానాభ్యుపగమాత్తాని తాని చ సర్వాణి ప్రాతిభాసికాని
 భూతాని తస్మిన్నేవాత్మని కల్పితాని దృష్టాని స్యుః తథాచ పూర్ణత్వమాత్మనో భూతా
 న్తరాణాం చ తదతిరేకేణ సత్తాస్ఫురణవిరహితత్వం సిద్ధ్యతి తతశ్చ 'సర్వభూతస్థమా
 త్మానం సర్వభూతాని చాత్మని, సంపశ్యన్నాత్ (యాజ్ఞవై)తాం జీవే స్వారాజ్యమధి
 గచ్ఛతీతి స్మృతిరనుగృహీతా భవతీత్యాహ (సర్వభూతస్థశ్చేతి) నచేదం మానవం వచన
 మమానమితి శక్కునీయం 'యదైవ కించ న మనురవదత్త ద్భేషజ'మితి శ్చుతేరిత్యభిప్రేత్య
 దర్శితస్మృతిమూలభూతాం శ్చుతిం సూచయతి (యస్త్వితి) యో హి పాదత్రయం
 ప్రాగుక్తయా ప్రక్రియయా ప్రవిలాప్య తురీయే నిత్యే విజ్ఞప్తిమాత్రే సదానందైకతానే
 పరపూర్ణే ప్రతిష్ఠాం ప్రతిపద్యతే, స బ్రహ్మహమస్మీత్యాత్మానం జానానః సర్వేషాం

౩—ద్రియ పంచకర్తేంద్రియ పంచవ్రాణాన్తః కరణచతుష్టయరూపైర్ముఖైరేతోన
 వింశతిమఖత్వం విషమధిష్ఠేయత్వం జాగ్రదవస్థజీవద్వారా ద్రష్టవ్యం. ఘోలభుక్

౪—గమ్యతే సర్వైః జ్ఞాయత ఇతి విశేషేః కర్తృణివప్రత్యయః అనేకార్థ త్యాధాతూ
 నాం విశతిరత్ర మత్యర్థగుక్ జ్ఞానపరః విశ్వంసర్వైః జ్ఞేయం ఘోలంపస్తూచ్యతే భోక్తృ

శం—ప్రేత్య సప్తాంగత్వపచనం మూర్ధా తే వ్యపతివ్యదిత్యాదిలింగదర్శనాచ్చ విజైకత్వముపలక్షణార్థం హిరణ్యగర్భావ్యాకృతాత్మనః ఉక్తం చైతన్యధుబ్రహ్మ

ఆ—భూతానామధిష్ఠానాంతరమనుపలభమాన ఆత్మస్యేవ ప్రాతీతికాని తాని ప్రత్యేతేషు సర్వేష్యత్వానం సత్తాస్సూర్తిప్రదమవగచ్ఛతి తతశ్చ న కించదపి గోపాయతుమీతి తి తుశ్చిత్త్యర్థశ్చ యథోక్తరీత్యా తత్త్వసాక్షాత్కారే సంగృహీతే సతి స్వీకృతస్సాదిర్గః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదాభ్యుపగమద్వారేణ ప్రాగుక్తపరిపాట్యా తత్త్వజ్ఞానభ్యుపగమే దోషమాహ (అన్యథేతి) సాక్ష్యాదిపక్షస్యాపి ప్రామాణికత్వాత్తదైవ ప్రదేహంపరిచ్ఛిన్నస్య ప్రత్యగాత్మనో దర్శనేన ప్రామాణికోర్థోఽభ్యుపగతో భవతి వ్యవస్థానుపపత్త్యా చ ప్రతిశరీరమాత్మ భేదస్సిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) స ఖ్యాదీనాం ద్వైతవిషయం దర్శనమిష్టం తేన త్వదీయదర్శనస్యాద్వైతవిషయస్య విశేభావాదద్వైతం తత్త్వమితి శ్రుతిసిద్ధో విశేషస్తవత్తే న సిద్ధేత్ ఆతశ్శ్రుతివిరోధభేదవాదే ప్రసజ్యేత వ్యవస్థా త్వోపాధిక భేదమధికృత్య సుస్థా భవిష్యతీత్యర్థః. నను తవాదేసి నాద్వైతశ్రుతిర్విరుద్ధ్యతే ధ్యానార్థం అన్నం బ్రహ్మేతి వదద్వైతం తత్త్వమిత్యుపదేశసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇవ్యతే చేతి) ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాది సర్వాసాముపనిషదాం సర్వేషు దేహేష్యత్వైకృప్రతిపాదనపరత్వమిష్టం అతో ధ్యానార్థత్వమద్వైతశ్రుతీరేష్టం శక్యం వస్తుపరత్వలింగవిరోధాదిత్యర్థః. అధ్యాత్మదైవయోరేకత్వముపేత్యాద్వైతపర్యవసానే సిద్ధే సత్యాధ్యాత్మికస్య వ్యష్ట్యాత్మనో విస్య త్రైలోక్యాత్మకేనాధిదైవికేన విరాజా సహౌకత్వం గృహీత్వా యత్తస్య సప్తాంగత్వముక్తం తదవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (ఆత ఇతి) అధ్యాత్మాధిదైవయోరైక్యే హే న్తరమాహ (మూర్ధేతి) ద్వ్యవిత్యాదికం వైశ్వానరావయవం వైశ్వానరబుద్ధ ధ్యానతో జ్ఞానయా పునరభండపక్షముపగతస్య మూర్ధా తే వ్యపతివ్యద్యన్తానామివ్యతి ఆన్తోఽభవిష్యో యన్తామిత్యాదివ్యస్తోపాసననిద్రాసమస్తోపాసనవిధిత్పర దృశ్యతే న చ ద్యులోకాదికం వివతీతబుద్ధ్యా గృహీతవతః స్వకీయమూర్ధాదిపరిపతన చితం యద్యధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం న భవేత్ తస్మాత్తయోరేకత్వమత్ర వివక్షి భవతీత్యర్థః. నను విరాజో విశ్వేనైకత్వమేవ మూలగ్రంథే దృశ్యతే - తత్కృదవశేషేణాధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం వివక్షిత్వాఽద్వైతపర్యవసానం భాష్యకృతోఽన్య

రం—స్థూలం రూపాదికం భుక్తే ఇతి స్థూలభుక్ భోజనే ప్రయోజకకర్తృత్వా

కూ—తయాతత్సంబంధీ వైశ్వః న రీయతే న క్షీయత ఇతినరః రిక్షోక్షయే డప్రత్యం వైశ్వశ్చాసా నరశ్చేతి నరే చ సంజ్ఞాయామితిసూత్రేణ భాష్యేత్తనిరుక్తిబలాద

స్థూలభువ్వైశ్వానరః ప్రథమఃపాదః.

3

స్వప్నస్థానోఽస్తఃప్రజ్ఞః సప్తాంగ ఏకోనవింశతిముఖః

శం—యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయ మధ్యాత్మమిత్యాది సుషుప్తావ్యాకృతయోఽస్త్యేకత్వం సిద్ధమేవ నిర్విశేషత్వాత్ ఏవంచ సత్త్వేతత్సిద్ధం భవిష్యతి సర్వదైవతోపశమే చాద్వైతమితి.

3

శం—స్వప్నః స్థానమస్య తైజసస్య స్వప్నస్థానః జాగ్రత్ప్రేక్షాఽనేకసాధనా

అ—తత్రాహ (విరాజేతి)యన్తు ఖలో విరాజో విశ్వేనైకత్వం ప్రదర్శితం తత్తు హిరణ్య గర్భస్య తైజసేనాంతర్యామిణశ్చావ్యాకృతోఽహితస్య ప్రాక్షేన సహాత్వసోఽవలత్యు నార్థం అతో మూలగ్రంథేష్యవిశేషేణాధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం వివక్షితమిత్యద్వైత తద్యసానసిద్ధిరిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్యదేకత్వమిహోచ్యతే తన్నభుబ్రహ్మణేపి దర్శితమిత్యాహ (ఉక్తం చేతి) అధిదైవమధ్యాత్మం చైకయాపం నిర్దేశం కృత్వా ప్రతిపర్యాయమయమేవ స ఇత్యభేదవచనాదేకత్వమత్ర వివక్షితమిత్యర్థః. నను విశ్వ విరాజోః స్థూలాభిమానిత్వాతైజసహిరణ్యగర్భయోశ్చ సూక్ష్మాభిమానిత్వాదేకత్వం యుక్తం ప్రాక్షావ్యాకృతయోస్తు కేన సాధర్మ్యేనైకత్వం తత్రాహ (సుషుప్తేతి) ప్రాక్షో హి సర్వం విశేషముపసంహృత్య నిర్విశేషస్సుషుప్తే వర్తతే - ప్రళయదకాయామవ్యా కృతం చ నిశ్చేషవిశేషం స్వాత్మస్యుపసంహృత్య నిర్విశేషరూపం తివ్రతి - తేనోక్తం సాధర్మ్యం పురోధాయ తయోరైక్యమవిరుద్ధమిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వే ప్రాగుక్తస్యాయేన ప్రసిద్ధే సత్కుపసంహారప్రక్రియయా సిద్ధమద్వైతమితి ఫలితమాహ (ఏవంచేతి) తచ్చాద్వైతం ప్రతిబంధధ్వంసమాప్రేణ న స్ఫురతి కింతు వాక్యదేవా చార్యోపదిష్టాదితి వత్తుం చశబ్దః.

3

అ—ద్వితీయపాదమవతార్య వ్యాచప్తే (స్వప్నేత్యాది)స్థానం పూర్వవత్ ద్రష్టుర్మాభిమానస్య విషయభూతమితి యావత్ స్వప్నపదార్థం నిరూపయతుం

రం—'ఋతం పిబత్రా'వీతి పరమాత్మనిర్దేశవదుపపత్తిర్ద్రష్టవ్యా. వైశ్వానరః - విశ్వాన్న రాన్నయతీతి వైశ్వానరః స ఏకః పాదః.

3

రం—(స్వప్నస్థానోఽస్తః ప్రజ్ఞా ఇతి) స్వాప్నికవస్తూనాం జాగ్రద్వదితరానుభా

కూ—దీర్ఘే వైశ్వానరః ప్రథమః పాదః అత్తన ఇతి విపరిణామేనాత్రోత్తరత్రాసు పంగః సర్వదేహేష్యాదానకర్తుత్వేన స్థితస్యాత్మనః ప్రథమం రూపమిత్యర్థః.

3

కూ—(స్వప్నేతి) స్వప్నస్థానః యత్ర స్థిత్యా జీవః స్వప్నపదార్థానుభవతి

శం—బహిర్విషయే వాచభాసమానా మనస్సంపదనమాత్రా సతీ తథాభూతం సంస్కారం మనస్సాధత్తే తన్ననస్తథాసంస్కృతం చిత్రితఇవ పటో బాహ్యసాధనానపేక్షమవిద్యాకామకర్తృభిః ప్రేర్యమాణం జాగ్రద్వదవభాసతే. తథా చోక్తం అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రామపాదాయతి తథా పరే దేవే మనస్సేకీభవతీతి ప్రస్తుత్య అత్రైష

ఆ—తత్కారణం నిరూపయతి (జాగ్రదిత్యాదినా)తస్యాః స్వప్నాదైవధర్మార్థం విశేషణమాహ (అనేకేతి) అనేకాని వివిధాని సాధనాని కరణాని యస్యాస్సా తథేతి యావత్. విషయద్వారకమపి వైషమ్యం దర్శయతి (బహిరితి) బాహ్యస్య శబ్దాదేర్విషయస్యావిద్యావిపర్యతేన వస్తుతోఽభావాన్న తద్విషయత్వమపి యథోక్తప్రజ్ఞాయావాస్తవం కింతు ప్రాతీతికమిత్యభిప్రేతోక్తమివేతి. న చ యథోక్తా ప్రజ్ఞా ప్రమాణసిద్ధా తస్యా అనవస్థానాత్ తేన సాక్షివేద్యా నేతి వివక్షిత్యాఽహ (అవభాసమానేతి) దైవతతత్త్వీతిభాసయోర్నస్తుతోఽనర్తేన్య హేతుం సూచయతి (మనస్సంపదనేతి) యథోక్తా ప్రజ్ఞా స్వానురూపాం వాసనాం స్వసమానాధారాముత్పాదయతీత్యాహ (తథాభూతమితి) జాగ్రద్వాసనావాసితం మనోజాగరితవదవభాసతే స్వప్నద్రష్టరిత్యేష్టవ్యం మనసవివ వాసనావతః స్వప్నే విషయత్వాదతిరిక్తవిషయాభావాదిత్యాహ (తథా సంస్కృతమితి) జాగ్రద్వాసనావాసితం మనోజాగరితవద్భూతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (చిత్రితఇతి) యథా పటశ్చిత్రితశ్చిత్రవద్భూతి తథా మనోజాగరిత సంస్కృతం తద్వద్భూతీతి యుక్తమిత్యర్థః. స్వప్నస్య జాగరితాదైవధర్మ్యం సూచయతి (బాహ్యేతి) తథోక్తస్య మనసో జాగరితవదనేకథా ప్రతిభానే కారణాన్తరమాహ (అవిద్యేతి) యదుక్తం స్వప్నస్య జాగరితజనితవాసనాజన్యత్వం తత్ర బృహదారణ్యకశ్చూతిం ప్రమాణయతి (తథా చేతి) అస్య లోకస్యేతి జాగరితోక్తిః తస్య విశేషణం సర్వావత ఇతి సర్వా సాధనసంపత్తిరిన్న్యస్తీతి సర్వవాక్ సర్వవానేవ సర్వావాక్ తస్య మాత్రాలేశః వాసనా తామపాదాయ ఆపచ్ఛిద్య గృహీత్వా స్వపితి వాసనాప్రధానం స్వప్నమనుభవతీత్యర్థః. యత్తు స్వప్నరూపేణ పరిణతం మనస్సాక్షిణో విషయో భవతీతి తత్ర శ్చూత్యంతరం దర్శయతి (తథేతి) పరత్వం మనసస్తదపాధిత్యాద్వా అసాధారణ

రం—వ్యత్యం నాస్తీతి తద్వస్తూనామనుభావయితా ప్రద్యుమ్నః అన్తః ప్రజ్ఞాకచ్యుతే సప్తాంగత్వైకోనవింశతిముఖత్వే తస్య స్వాప్నికైరీశ్వరసృష్టేః ద్యుసూర్యాదిభిః ప్రాణేం

కూ—తత్స్వప్నస్థానం తదేవ స్థానం యస్య సః కంఠదేశస్థ ఇత్యర్థః. అంతఃప్రజ్ఞః అంతశ్చక్షుః త్ర బాహ్యర్థజ్ఞానజన్యవాసనా ప్రయుక్తార్థపరః తాన్వాసనాజన్యానర్థాజ్ఞాపయతి జానాతి చేత్యంతఃప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞా ఇతి జానాతేః కః అత్ర స్వాప్నికవ

శం—దేవః స్వప్నే మహిమానమనుభవతీత్యాధర్వణే ఇంద్రియాపేక్షయాంతస్థస్య
త్వాన్తస్య ససప్తద్వాసనారూపా చ స్వప్నే ప్రజ్ఞా యశ్యేత్యన్తఃప్రజ్ఞః విషయశూన్యా
యాం ప్రజ్ఞాయాం కేవలప్రకాశస్వరూపాయాం విషయిత్యేన భవతీతి తైజసః విశ్వస్య

ఆ—కరణత్వాద్వా దేవత్వం ద్యోతనాత్మకత్వాత్ తన్ననోజ్యోతిరితి జ్యోతిశ్శబ్దాత్
తస్మిన్నేకీభవతి స్వప్నే ద్రష్టా తత్ప్రధానో భవతీతి స్వప్నం ప్రకృత్యాత్ర స్వప్నే
స్వప్రకాశో ద్రష్టా మహిమానం మనసో విభూతిం జ్ఞానజ్ఞేయపరిణామిత్వలక్షణం
సాక్షాత్కరోతి తథాచ మనసో విషయత్వాన్న తత్రాత్మగ్రహకత్వశక్లేత్యర్థః. నను
విశ్వస్య బాహ్యేంద్రియజన్యప్రజ్ఞాయాస్తేజసస్య మనోజన్యప్రజ్ఞాయాశ్చాన్తస్థస్య త్వా
విశేషాదన్తఃప్రజ్ఞత్వవిశేషణం న వ్యావర్తకమితి తత్రాహ (ఇంద్రియేతి) ఉపపాదితం
తావద్విశ్వస్య బహిఃప్రజ్ఞత్వం తైజసస్త్యన్తఃప్రజ్ఞో విజ్ఞాయతే బాహ్యసీంద్రియాణ్య
పేక్ష్య మనసోఽన్తస్థస్య తత్పరిణామత్వాచ్చ స్వప్నప్రజ్ఞాయాస్తద్వాసన్తః ప్రజ్ఞో
యుజ్యతే కించ మనస్సుభావభూతా యా జాగరితవాసనా తద్రూపా స్వప్నప్రజ్ఞేతి
యుక్తం తైజసస్యాన్తఃప్రజ్ఞత్వమిత్యర్థః. స్వప్నాభిమానినస్తేజోవికారత్వాభావాత్కుత
స్తేజసత్వమిత్యాశంక్యాహ (విషయేతి) స్థూలో విషయో యస్యాం వాసనామయ్యాం
ప్రజ్ఞాయాం న జ్ఞాయతే తస్యాం విషయసంస్పర్శమన్తరేణ ప్రకాశమాత్రతయా స్థితా
యామాశ్రయిత్యేన భవతీతి స్వప్నద్రష్టా తైజసో విపక్షితః తేజశ్శబ్దేన యథోక్త
వాసనామయ్యాః ప్రజ్ఞాయా నిర్దేశాదిత్యర్థః. నను విశ్వతైజసయోరవిశిష్టం ప్రవివిక్త
భుగితి విశేషణం ప్రజ్ఞాయా భోజ్యత్వస్య తుల్యత్వాత్. మైవం తస్యాః భోజ్యత్వావిశే
షేషి తస్యామవాన్తరభేదాత్ సవిషయత్వాద్విశ్వస్య భోజ్యా ప్రజ్ఞా స్థూలా లక్ష్యతే

రం—ద్రియైః తదాసీమప్రలీనాంతఃకరణచతుష్టయేన చ పూర్వవద్ద్రీప్తవ్యే స్వప్నా
ర్థానాం తత్తత్పురుషమాత్రభోగ్యతయా స్వప్నదశాపన్నస్య జీవస్య ప్రవివిక్తభుక్త్వాత్త
దధిష్ఠాతుస్తేజసశబ్దితస్య ప్రద్యుమ్నస్యాపి ప్రవివిక్తభుక్త్వాత్క్రిద్ద్రీప్తవ్యా ఇతరావిదితా

రూ—దార్థానాం జాగ్రద్వాసనాజన్యత్వోక్తిః ప్రాయికత్వాభిప్రాయా. 'దృష్టం చాదృ
ష్టం చ శుత్రం చాశుత్రం చానుభూతం చాననుభూతం చ సర్వం చశ్యతీ'తి శ్రుతేః
సప్తాంగ ఏకోనవింశతిముఖ ఇతి ప్రాగ్భూత్. ప్రవివిక్తభుక్ వాసనాజన్యతయా
బాహ్యార్థభోగ్య వివిక్తాంతస్థస్వప్నాస్థూలజ్ఞే భోజయతి చేతి ప్రవివిక్తభుక్ తేజో

ప్రవివిక్తభుక్తైజసో ద్వితీయఃపాదః.

౪

యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన

శం—సవిషయ త్వేన ప్రజ్ఞాయాస్థూలాయా భోజ్యత్వం ఇహ పునః కేవలా వాసనా మాత్రా ప్రజ్ఞాభోజ్యేతి ప్రవివృత్తి భోగ ఇతి సమానమన్యత్ ద్వితీయః పాదస్తైజసః. ౪

శం—దర్శనాదర్శనవృత్తోః స్వాపస్య తుల్యత్వాత్సుఖప్తిగ్రహణార్థం యత్ర సుప్త ఇత్యాదివిశేషణం అథవా త్రిష్యపి స్థానేషు తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణః స్వాపోఽవిశిష్ట ఇతి పూర్వాభ్యాం సుఖప్తం విభజతే యత్ర యస్మిన్ స్థానే కాలే వా సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి న హి సుఖప్తే పూర్వయోరివాన్యథాగ్రహణలక్షణం స్వప్నదర్శనం కామో వా కశ్చన విద్యతే తదే తత్సుఖప్తం స్థానమస్యేతి సుఖప్తస్థానః స్థానద్వయప్రవిభక్తం మనస్సవిదితం ద్వైత జాతం తథారూపాపరిత్యాగేనావివేకాపన్నం నైకతమోగ్రప్రమివాహః సప్రపంచక

ఆ—తైజసే తు ప్రజ్ఞా విషయసంస్పర్శశూన్యా వాసనామాత్రరూపేతి వివివృత్తి భోగ సిద్ధ్యతీత్యాహ (విశ్వస్యేతి) సప్తాంతోనవింశతి ముఖత్వమిత్యేతదన్యదిత్యుచ్యతే. ౪

ఆ—పాదద్వయమేవం వ్యాఖ్యాయ తృతీయం పాదం వ్యాఖ్యాన్యన్ త్ వ్యాఖ్యాయమానశ్చిత్తా న కంచనేత్యాదివిశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (దర్శనేతి) దర్శనస్య స్థూలవిషయస్య పృథ్విరత్రాస్తీతి జాగరితం దర్శనవృత్తిరిత్యుచ్యతే స్థూలవిషయ దర్శనాదన్యద్దర్శనమదర్శనం వాసనామాత్రం తస్య పృథ్విరత్రాస్తీత్యదర్శనవృత్తిస్సవిషయ తయోస్సుఖప్తవచేవ స్వాపస్య తత్త్వాగ్రహణస్య తుల్యత్వాత్ యత్ర సుప్త ఇత్యుక్తే తయోరపి ప్రసక్తా తద్వ్యవచ్ఛేదేన సుఖప్తస్యైవ గ్రహణార్థం యత్ర సుప్త ఇత్యాది వాక్యే న కంచనేత్యాదివిశేషణం తద్ధి స్థానద్వయం వ్యవచ్ఛేద్య సుఖప్తమేవ గ్రాహ యతీత్యర్థః. న కంచన స్వప్నం పశ్యతీత్యనేనైవ విశేషణేన స్థానద్వయవ్యవచ్ఛేదసంభవా

రం—నామతిసూక్ష్మజాం స్వాప్నపదార్థానాం తేజోవద్భాసకత్వాత్ప్రద్యుష్మస్య స్వప్నాధిష్ఠాతుస్తైజసతోఽస్తిః. ౪

రం—(యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి తత్సునప్తమితి) యత్ర స్థానే బీవస్సుప్తస్మిన్ రాగాదిదోషానుపమాతః స్వప్నం

కూ—మయచిత్తస్థతయా చిత్తసంబంధిత్యేన తైజసనామా ఆత్మనో ద్వితీయః పాదః ద్వితీయం రూపమిత్యర్థః. ౪

కూ—తృతీయపాదస్య స్థానం పక్షం స్థానస్వరూపం తాపదాహ—(యత్రేతి) యత్ర దేవే సుప్తః అజ్ఞానావృతః సుఖరూపం భగవంశం ప్రాప్త ఇతి వా. ప్రాజ్ఞేనా

స్వప్నం పశ్యతి తత్సుమస్తం సుమప్తస్థాన వికీభూతః

శం—మేకీభూతమిత్యచ్యతే అతవివ స్వప్నజాగ్రన్తనస్సంధనాని ఘనీభూతానీవ సీయమవస్థాఽవివేకరూపత్వాప్యజ్ఞానఘన ఉచ్యతే యథా రాత్రే నైశేన తమసాఽవి సజ్యమానం సర్వం ఘనమివ తద్వత్ప్రజ్ఞానఘనవివ వివశబ్దాన్న జాత్యంతరమజ్ఞానవ్యతిరే కేణాస్తీత్యర్థః. మనసో విషయవిషయార్థకారస్సంధనాయానదుఃఖాభావాదానందమయః చనందప్రాయః నానంద వివ ఆనాత్యంతికత్వాత్ యథా లోకే నిరాయానస్థితః సుఖ్యా

చ—ద్విశేషణాంతరమకించిత్కరమిత్యాశజ్ఞాగ్రహ(అభవేతి)తత్త్వాప్రతిబోధః స్వాపక శస్య స్థానత్రయేషి తుల్యత్వాజ్ఞాగ్రన్తస్వపాభ్యాం విభజ్య సుమప్తం జ్ఞాపయతుం విశే షణమిత్యర్థః. ఏకనైవ విశేషణస్య వ్యవచ్ఛేదకత్వసంభవాదలం విశేషణాభ్యామిత్యస్య కపుమాధిరిత్యాశజ్ఞాగ్రహః విశేషణమూర్వికల్పేన వ్యవచ్ఛేదకత్వాన్నానర్థక్యమితి మ త్వానా (న హితి) యత్రేత్యస్యాపేక్షితార్థం కథయతి (తదేతదితి) అన్యథా గ్రహణ శూన్యత్వం కామసంస్పర్శవిరహిత్యం చ విశేషణాభ్యాం వివక్షితం కథమస్య సద్వితీయ నైకీభూతత్వవిశేషణమిత్యాశజ్ఞాగ్రహ (స్థానద్వయేతి) జాగరితం స్వప్నశ్చేతి స్థానద్వ యంతేన ప్రవిభక్తం యద్వైవతం స్థూలం సూక్ష్మం చ తత్సర్వం మనస్సంధితమాత్రమితి వక్ష్యతే తచ్చ యథా స్వకీయరూపమాత్మనో విభక్తం - తదైవ తస్మాత్కార్యేనావ్యా కృతాఖ్యం కారణమాపన్నం స్వకీయసర్వవిస్తారసహితం కారణాత్మకం భవతి యథా ఽహరైశ్చేన తమసా గ్రస్తం తమస్తేనైవ వ్యవహీయతే తథేదమపి కార్యజాతం కారణభావమాపన్నం కారణమిత్యేవ వ్యవహీయతే తస్మాం చావస్థాయాం శదుపాధి

రం—చ న పశ్యతి - తత్ స్థానం సుప్తం సుప్తమిత్యధికరణే క్తప్రత్యయ ఇతి భావః (సుమప్తస్థానవికీభూతః ఇతి)-సుమప్తస్థానే వికీభూతః ఏకత్వం ప్రాప్తః స్వయం సుమప్తి

రూ—త్సనా సంపరివృక్షిత్యాదేః కంచన కమపి కామం - కామ్యమానమర్థం న కామయతే న కంచన స్వప్నవదార్థం పశ్యతి ఉపలక్షణమేతత్. స్వాత్మానం వినా కిమపి పశ్యతీత్యర్థః. తత్థానం సుమప్తమిత్యచ్యతే సుమప్తమేవ స్థానం యస్యన సుమప్తస్థానః హృత్కర్ణికాగ్రన్త ఇతి యావత్. వికీభూతః వైశ్వానరతైజసాభ్యాం సామాన్యేన జ్ఞానానందాదిరూపేనైకీభావంప్రాప్తః ప్రజ్ఞానఘనః. 'అవిద్యాకర్తృసంజ్ఞాన్యా తృతీయా శక్తిరివ్యతే, యయా క్షేత్రజ్ఞశక్తిసా వేష్టితే'త్యుక్తకర్తృవేప్తనావృతో జీవో ఘన ఇత్యుచ్యతే సుమప్తివేళాయాం ఘనం తజ్జీవస్వరూపం జానాతి ప్రజ్ఞావ యతి చ జీవస్యేతి ప్రజ్ఞానఘనః ప్రపూర్వాదంతర్నిత్యాధ్యాత్ జ్ఞా అవబోధన ఇతి

శం—నందభుగుచ్యతే అత్యంతానాయాసరూపా హీయం స్థితిరనేనానుభూయత ఇత
నస్తభుక్ 'ఏహోస్య పరమ ఆనంద' ఇతి శు) తేః స్వప్నాదిప్రతిబోధచేతః ప్రతిద్వారీభి
తత్వాచ్చేతోముఖః బోధలక్షణం వా చేతో ద్వారం ముఖమస్య స్వప్నాద్యాగమ
ప్రతీతి చేతోముఖః భూతభవిష్యజ్ఞాతృత్వం సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వమస్యైవేతి ప్రా

ఆ—రాత్రైకిభూతవిశేషణభాగ్యవతీత్యర్థః. తథాపి కారణోపహితస్య ప్రజ్ఞానఘనః
షణమయ్యుక్తం—నిరుపాధికనైవ తథా విశేషణసంభవాదిత్యాశఙ్కాహ (అత ఏవే
సర్వస్య కార్యప్రపంచస్య సమనస్కస్య సుషుప్తే కారణాత్త నా స్థితత్వాదేవేత్యర్థః
సుషుప్తావస్థాయామ్యుక్తప్రజ్ఞానానామేకమూర్తిత్వం న వాప్రపంచ పునర్యథాపూర్వవిభ
యోగ్యత్వాదితి మతోవ్యుక్తం (ఇవేతి) సుషుప్త్యవస్థాయాః కారణాత్త కత్వాజ్ఞా
తృప్తిప్రజ్ఞానానాం తత్రైకిభావాత్ప్రజ్ఞానఘనశబ్దవాచ్యతేత్యుక్తమనువదతి (నేయమి
ఉక్తమేనార్థం దృష్టాం లేన బుద్ధావావిర్భావయతి (యథేత్యాదినా) ఏవకార
నాయోగవ్యవచ్ఛిత్తిర్థః కింతు అన్యయోగవ్యవచ్ఛిత్తిరిత్యాహ (ఏవశబ్దాదితి) ప్రజ్ఞాన
నాందవికారత్వాభావే కథమానందమయత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్కా స్వరూపసుఖాభివ్య
ప్రతిబంధకదుఃఖాభావాత్వాచిమర్యాదృత్వం మయతో గృహీత్యా విశేషణోపహ
దర్శయతి (మనస ఇతి) మయటః స్వరూపార్థత్వాదానందమయత్వమానందత్వమేవ
న స్యాదిత్యాశఙ్కాహ (నేత్యాదినా) న హి సుషుప్తే నిరుపాధికానందత్వం ప్రా
స్యాభ్యుపగమంతుం శక్యం తస్య కారణోపహితత్వాత్ అన్యథా ముక్తత్వాత్సునరుత్థా
యోగాత్ తస్మాదానందప్రాచుర్యమేవాస్య స్వీకర్తుం యుక్తమిత్యర్థః. ఆనందభుగతి
షణం సదృష్టాంతం వ్యాచప్తే (యథేతి) తథా సుషుప్తోపితి శేషః. దార్ఢ్యాంతికం
ణోతి (అత్యంతేతి) ఇయం స్థితిరితి సుషుప్తీరుక్తా అనేనేతి ప్రాజ్ఞోక్తిః సుషుప్త
పురుషస్య తస్మాదనువస్థాయాం స్వరూపభూతానతిశయానందాభివ్యక్తిరస్తీత్యుక్త ప్రమ
రం—స్థానతయా స్థితిత్యర్థః. 'తదభావో నాడిషు తచ్చు) లేరాత్మని చే'త్యధికరణా
రిత్యా సుషుప్తస్థానస్థౌ ప్రజ్ఞానఘనః జ్ఞానస్వరూపః ఆనందమయః—ఆనందఘనః జీవ
రూ—ధాతోః కృత్యల్యుటో బహుళమితి బహుళగ్రహణాత్కర్తృణి ల్యుటి అ
దేశే ప్రజ్ఞానః ప్రజ్ఞాపితః ఘనః జీవో యేన ప్రజ్ఞానఘన ఇతి విగ్రహః యద్వా :
ప్రజ్ఞ ఇతి వక్ష్యమాణత్వాదిహాపి ప్రజ్ఞానఘనఇత్యస్య ఘనప్రజ్ఞానఇతి విపరీతసమా
ధ్యేయః. తథాత్వే క్వంతర్వీతణ్యర్థాత్కర్తృణి ల్యుట్ ఆనందమయః - ఆనందప్రప
పూర్ణానస్త ఇతి యావత్. 'యతో వాచో నివర్తంత' ఇత్యాదౌ ప్రసిద్ధమితి హే
ఆనందభుక్-విషయభోగాన్వినేవానందం భుక్తే భోజయతి చేత్యానందభుక్ అతః స్థ

ప్రజ్ఞానఘనవవానందమయో హ్యనందభుక్తేతోముఖః
ప్రాజ్ఞస్త్రుతీయః పాదః.

౫

శం—సుషుప్తాపి హి భూతపూర్వగత్యా ప్రాజ్ఞ ఉచ్యతే—అథ వా ప్రజ్ఞప్రమాత్రమ
స్యైవాసాధారణం రూపమితి ప్రాజ్ఞ ఇతరయోర్విశిష్టమసి విజ్ఞానమస్తి సోయం
ప్రాజ్ఞస్త్రుతీయః పాదః.

౫

ఆ—మాహ (ఏహాస్యేతి) ప్రాజ్ఞస్యైవ చేతోముఖ ఇతి విశేషణాంతరం తద్వ్యావృత్యే
(స్వప్నాదీతి) స్వప్నా జాగరితం చేతి ప్రతిబోధశబ్దతం చేతః తత్ప్రతిద్వారభూతత్వం
ద్వారభావేన స్థితత్వం న హి స్వప్నస్య జాగరితస్య వా సుషుప్తద్వారమంతరేణ సంభవో
ఽస్తి తయోస్తత్కార్యత్వాత్ అతస్సుషుప్తాభిమానీ ప్రాజ్ఞః స్థానద్వయకారణత్వా
చ్చేతోముఖవ్యవదేశభాగిత్యర్థః. అథ వా ప్రాజ్ఞస్య సుషుప్తాభిమానినః స్వప్నం జాగ
రితం వా ప్రతి క్రమాక్రమాభ్యాం యదాగమనం - తత్ప్రతి చైతన్యమేవ ద్వారం
న హి తద్వ్యావృతరేణేణ కాపి చేష్టా సిద్ధతీత్యభిప్రేత్య పక్షాంతరమాహ (బోధేత్యాదినా)
భూతే భవిష్యతి చ విషయే జ్ఞాతృత్వం తథా సర్వస్మిన్నసి పర్తమానే విషయే జ్ఞాతృత్వ
మస్యైవేతి ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞనివ ప్రాజ్ఞః తదేవ ప్రాజ్ఞపదం వ్యుత్పాద
యతి (భూతేతి) సుషుప్తే సమస్తవిశేషవిజ్ఞానోపరమాత్ముతో జ్ఞాతృత్వమిత్యా
శఙ్కాహ (సుషుప్తాపీతి) యద్యపి సుషుప్తస్తస్మామవస్థాయాం సమస్తవిశేషవిజ్ఞాన
విరహితో భవతి తథాపి భూతానిష్పన్నాయా జాగరితే స్వప్నే చ సర్వవిషయ
జ్ఞాతృత్వలక్షణా గతిః తయా ప్రకర్షేణ సర్వమాసమంతాజ్ఞానాతీతి ప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యో
భవతీత్యర్థః. తస్మి ప్రాజ్ఞశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వం న సిద్ధతీత్యాశఙ్కాహ (అథవేతి)
అసాధారణమితి విశేషణద్యోతితమర్థం స్ఫుటయతి (ఇతరయోరితి) ఆధ్యాత్మికస్య
తృతీయపాదస్య వ్యాఖ్యాముపసంహరతి (సోయమితి.)

౫

రం—సౌషుప్తికానందానుభావకః చేతోముఖః విశుద్ధచేతోగ్రహ్యః జ్ఞానానందమయ
ఇతియావత్. ఆనందభుక్ యః ప్రాజ్ఞస్సజగద్వణాభిధస్త్రుతీయః పాద ఇత్యర్థః.

౫

కూ—భుక్త్వం ప్రవివిక్తభుక్త్వం చ నిత్యపూర్ణానందానుభవరూపస్య క్రిడారూప
మితి భావః. చేతోముఖః జ్ఞానరూపముఖః ముఖఇత్యుపలక్షణం జ్ఞానరూపసర్వావయవ
ఇత్యర్థః. ఏతదానందమయత్వ చేతోముఖత్వ రూపవిశేషణద్వయం ప్రాగుక్తరూపద్వయే
నాంతః ప్రజ్ఞమితి పక్ష్యమాణచతుర్థరూపే చ ధ్యేయం. ప్రాజ్ఞః ప్రకర్షేణ న జ్ఞాయప
తీతి ప్రాజ్ఞః జీవస్వరూపాతిరిక్తం బాహ్యం స్వాత్మం వా కిమపి న జ్ఞాపయతీతి ప్రాజ్ఞ
నామకఇత్యర్థః. ప్రపూర్వాన్నభూపపదాదంతర్వీతణ్యర్థాజ్ఞాధాతోః ఆతశ్చోపసర్గఇతి
క ప్రత్యయః. ఆత్మనస్త్రుతీయః పాదః తృతీయం రూపమ్.

౫

ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వజ్ఞ ఏహంతర్యామ్యేష యోని

శం—ఏష హి స్వరూపావస్థాస్సర్వేశ్వరః - సాధిదైవికస్య భేదజాతస్య స స్యేశితా చైతన్యాజ్ఞాత్యంతరభూతోఽన్యేషామివ ప్రాణబంధనం హి సోమ్య మనః శ్రుతేః అయ మేవ హి సర్వస్య సర్వభేదావస్థోఽన్యతేత్యేష సర్వజ్ఞః ఏహంతర్యామి అ

ఆ—ప్రాజ్ఞస్యాధిదైవికేనాంతర్యామిణా సహాభేదం గృహీత్వా విశేషణా తరం దర్శయతి (ఏష హీతి) స్వరూపావస్థాత్వం ఉపాధిప్రాధాన్యమవధూయ చైత ప్రాధాన్యం అన్యథా స్వాతంత్ర్యానుపపత్తేః వైయామికాదయన్తు తాటస్థ్యమీ రస్యాఽతిష్ఠంతే - తదయుక్తం పత్యురసామంజస్యాదితి న్యాయవిరోధాదిత్యా (చైతన్యాదితి) శ్రుతివిరోధాదపి న తస్య తాటస్థ్యమాస్థేయమిత్యాహ (ప్రాణే ప్రకృతమజ్ఞాతం పరంబ్రహ్మ సదాఖ్యం ప్రాణశబ్దితం తద్బంధనం బధ్యతే అస్మి వర్యవస్యతీతి పుష్పత్తేః న హి జీవస్య పరమాత్మాతిరేకేణ పర్యవసానమస్తి య తదుపహితం జీవచైతన్యమత్ర ప్రాణశబ్దస్యాఽధ్యాత్మికార్థస్య పరస్మిన్ ప్రయో న్ననశ్శబ్దితస్య చ జీవస్య తస్మిన్ పర్యవసానాభిధానాద్వస్తుతో భేదో నా ద్యోతితమిత్యర్థః. ప్రాజ్ఞనైర్వివ విశేషణాంతరం సాధయతి (అయ మేవేతి) సన్వవ రణం నోపపద్యతే వ్యాసపరాశరప్రభృతీనామన్యేషామపి సర్వజ్ఞత్వప్రసిద్ధిరే శబ్ద్య విశిష్టే (సర్వేతి) అన్తర్యామిత్యం విశేషణాంతరం విశదయతి (అంతరి అన్యస్య కస్యచిదంతరమప్రవేశనియమనే చ సామర్థ్యాభావాదపధారణముక్తం పణత్రయం హేతుం కృత్వా ప్రకృతస్య ప్రాజ్ఞస్య సర్వజగత్కారణత్వం విశేషణ తరమాహ (అతపివేతి)యథోక్తం స్వప్నజాగరితస్థానద్వయప్రవిభక్తమిత్యర్థః సభే

రం—(ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వజ్ఞ ఏహంతర్యామి ఏష యోనిస్సర్వ ప్రభవాప్యయా హి భూతానామితి)యోనిః స్థానమిత్యర్థః. 'యోనిర్ద్వయార్థే నై థతి శోకాత్. శిష్టం స్పష్టం. యద్యపి విశ్వతైజస ప్రాజ్ఞానాం త్రయాణాం భగవదా

కూ—ఏవం రూపత్రయం నిరూప్య చతుర్థపాదం నాంతః ప్రజ్ఞమిత సా నిరూపయన్వైక్వానరాదిరూపాణాముక్తస్థానవ్యాపారాద్యర్థేషు శ్లోకాన్వివ మధ్యే వత్సమాణచతుర్థరూపేణ సహచతుర్థాం రూపాణాం మహిమాసమాహ ఇతి)ఏషః ఉక్తవత్సమాణచతురూపాత్తాఏష ఇత్యస్యాభ్యాసస్తాత్పర్యాధ్యర్థః. తేనై గుణానామావిద్యుకత్వపక్షప్రదానః సర్వేశ్వరః జాగ్రదాదిచతుష్టయోపలక్షితసర్వ శేష సర్వజ్ఞః సర్వమిదం స్వరూపతః ప్రకారతత్వ వేత్తీత్యర్థః. అంతర్యామి-అం

స్వర్వస్య ప్రభవాప్యయా హి భూతానామ్.

౬

అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి. ౫ (అథ గౌడపాదీయకారికా)

శం—రసుప్రవిశ్య సర్వేషాం భూతానాం నియంతాప్యేష ఏవ అతఏవ యథోక్తం సభేదం జగత్ప్రసూయతఇత్యేష యోనిస్వర్వస్య యత ఏవం ప్రభవశ్చాప్యయశ్చ ప్రభవాప్యయా హి భూతానామేవ ఏవ.

౬

శం—అత్ర ఏతస్మిన్యథోక్తే౭ శ్లోకే ఏతే శ్లోకా భవన్తి (బహిఃప్రజ్ఞఇతి) పర్యా యుణి త్రిస్థానత్వాత్సహమితి స్పృత్యా ప్రతిసంధానాచ్చ స్థానత్రయవ్యతిరక్తత్వ

ఆ—అధ్యాత్మాధిదైవాధిభూతభేదసహితమితి యావత్. నిమిత్తకారణత్వాభ్యుపగ మేపి ప్రాచీనాని విశేషణాని నిర్వహంతీత్యాశక్య 'ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాంతాను వరోధా'దితి న్యాయాన్నిమిత్తోపాదానయోర్నగతి న భిన్నత్వమిత్యేవం నియమత స్సిద్ధం అతో విశేషణాంతరమిత్యాహ (యతఇతి) ప్రభవత్యస్తాదితి ప్రభవః అప్యే త్యస్మిన్నిత్యప్యయః న చైతౌ భూతానామేకత్వోపాదానాదృతే సంభావితా విత్యర్థః.

౬

ఆ—ఆచారైర్వర్ణాంఘాశ్శోపనిషదం పతిత్వా తద్వ్యతిభ్యానశ్లోకావతారణ మత్రేత్యాదినా కృతం - తదత్రేత్యనాద్య భాష్యకారో వ్యాకరోతి (ఏతస్మిన్నితి) విశ్వస్య విభుత్వం ప్రాగుక్తాధిదైవికాబేదాదవశేయం అధ్యాత్మాధిదైవాభేదే పూర్వో దాహృతాం శ్చుతిం సూచయితుం హిశబ్దః స్థూలసూక్ష్మకారణోపాధిభేదాజ్జీవభేద మాశక్యస్య స్వరూపైక్యేపి స్వతంత్రోపాధిభేదమంతరేణ విశేషణమాత్రభేదాదవాంతర భేదోక్తిరిత్యాహ (ఏకవివేతి) పదార్థానాం పూర్వమేవోక్తత్వాత్పరస్పరం శ్లోకస్య వక్తవ్యమవశ్యతే - తదాహ (పర్యాయేణేతి) యద్యాత్మనైత్యతస్యమివ స్వాభావికం స్థానత్రయం న తద్వి తద్వదేవ తం వ్యభిచరితుమర్హతి వ్యభిచరతిచాత్మానం స్థానత్రయం క్రమాక్రమాభ్యాం తస్య త్రిస్థానత్వాత్ ఆత స్తద్వ్యతిరక్తత్వమాత్మనస్సిద్ధం యస్మిన్

రం—హతయా సర్వేశ్వరత్వాదికమవ్యవశిష్టం అథాపి వ్యవస్థితపూర్వోక్తతత్తద్ధర్మ సత్తయా త్రయాణామనుసంధానం కర్తవ్యమితి భావః.

౬

కూ—యంతా సర్వస్య యోనిః కారణమిత్యర్థః. అస్య వివరణం (ప్రభవాప్యయాహి భూతానామితి) హి-యస్తాత్ప్రభవాప్యయహేతుః-అతస్వర్వస్య యోనిరిత్యర్థః.

౬

కూ—ఉపనిషత్ స్వయం ప్రమాణత్యేపి స్వోక్తార్థదార్థ్యాయ స్వోక్తార్థే మన్తానుదాహరతి (అత్రేతి) అత్ర ఉక్తేవ్యభేద సంపాదనఇతి శేషః వైకావనరోబహిః

బహిఃప్రజ్ఞో విభుర్విశ్వోవ్యాయంతఃప్రజ్ఞస్తు తైజసః, ఘన
ప్రజ్ఞస్తథా ప్రాజ్ఞ ఏకవివత్రిధా స్తుతః.

౬ దక్షిణాక్షిముఖే విశ్వో మనస్యంతశ్చైజసః, ఆకాశే

శం—మేకత్వం శుద్ధత్వమసంగత్వం చ సిద్ధమిత్యభిప్రాయః మహామత్స్యాది దృష్టాం
శ్రుతేః.

శం—జాగరితావస్థాయామేవ విశ్వాదీనాం త్రయాణామనుభవప్రదర్శన
ర్థోఽయం ఖ్లోకః (దక్షిణాక్షితి) దక్షిణముక్ష్యేవ ముఖం తస్మిన్ ప్రాధాన్యేన ద్రష్ట
ఘాలానాం విశ్వోఽనుభూయతే 'ఇన్ద్రో హ వైనామైవ యాయం దక్షిణాక్షిత్ (క్ష

ఆ—ప్రసాసేహం జాగర్త్విత్యనుసంధానాదేకత్వం తస్యావగతం ఏకత్వేన హి స్తుతా
ఘటాదావేకత్వమిష్యతే ధర్మాధర్మరాగ ద్వేషాదిమలస్యావస్థాధర్మ త్వాత్తదతిరేకిణశ్చ
ద్ధత్వమపి సిద్ధ్యతి సంగస్యాపి వేద్యత్వేనావస్థాధర్మ త్వాంకికారా త్తదతిరేకిణస్తద్ధ్య
రసంగత్వమపి సంగతమేవేత్యర్థః. యుక్తిసిద్ధేఽర్థే శ్చులిముదాహరతి(మహామత్స్యా
దీతి) మహాన్ నాదేయేన ప్రోతసాఽప్రకమ్యుగతిరతిబలీయాంస్త్రిమిదుభే కూ
నద్యాస్సంచరన్ క్రమసంచరణాత్తాభ్యామతిరిచ్యతే. న చ తస్య కూలద్వయగతహిః
గుణవత్త్వం న చాసౌ క్వచిదపి సజ్జతే న చ శ్వేతో వా సువర్ణో వా నభసి పరివర్తన్
క్వచిదపి ప్రతిహన్యతే తథైవాయమాత్మా క్రమేణ స్థానత్రయే సంచరన్నుక్రలక్షణ
యుక్తోఽన్యేకద్వమిత్యర్థః.

ఆ—విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానాం స్థానత్రయే క్రమేణ సంచరతామాత్మైక్యమే
వస్తుతో భవతీత్యత్ర హేత్వవ్వరం వివక్షన్నాహ (దక్షిణేతి) ఖ్లోకస్య తాత్పర్య
సంగృహ్యతి (జాగరితేతి) నచైకస్యామవస్థాయామేకస్మిన్నేవ దేహే భిన్నత్వమాత్త
నస్తద్వాదిభిరపీష్యతే జాగరితావస్థాయామితి తు దేహే వ్యవస్థితోఽక్త్యో విశేషణ
తద్ధి తత్ర వ్యవస్థితత్వం - యదాత్మనస్సర్వగతస్య తదభిమానిత్వం దేహాభిమానశ్చ
జాగరితే వరం సంభవతి తేన తస్యామేవావస్థాయామేకస్మిన్నేవ దేహే త్రయాణా
మనుభవ ఇతి తేహం మిథో భేదో నాస్తితి సిద్ధ్యతీత్యర్థః. ముఖం ద్వారం ఉపల్ల

కూ—ప్రజ్ఞః తైజసోంతఃప్రజ్ఞః ప్రాజ్ఞః ప్రజ్ఞానఘన, ఇత్యుక్తేఽర్థే మంత్రమాప
(బహిరితి) విశ్వః వైశ్వానరః పదానామర్థః పూర్వత్రేవ భ్యేయః (ఏకవివత్రిధా
స్తుత ఇతి) మంత్రద్రష్టా బ్రహ్మణా భగవద్రూపాణామేతేహమేకత్వం స్తుత
మిత్యర్థః.

కూ—జాగరితస్థానః స్వప్నస్థానస్సుషుప్తస్థాన ఇత్యుక్తార్థే మంత్రమాప

శం—పురుష'ఇతి శ్రుతేః ఇంధః దీప్తిగుణో వైశ్వానర ఆదిత్యాంతర్గతో వైరాజ ఆత్మచక్షుషి చ ద్రష్టా ఏకః. సన్వనోఽహిరణ్యగర్భః క్షేత్రజ్ఞో దక్షిణేక్షిణి అక్షోర్ని యంతా దృష్టాచాన్యో దేహస్వామీ స స్వతో భేదానభ్యుపగమాత్ 'ఏకో దేవస్సర్వ భూలేషు గూఢ'ఇతి శ్రుతేః 'క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విధి సర్వక్షేత్రేషు భారత, అవిభక్తం చ భూలేషు విభక్తమివ, చ స్థిత' మితి స్మృతేః సర్వేషు కరణేవ్యవిశేషేషి దక్షిణాక్షణ్యపలఢిపాటవదర్శనాత్తత్ర విశేషేణ నిర్దేశో విశ్వస్య దక్షిణాక్షగతో యావం దృష్ట్యా నిమిలితాక్షస్తదేవ స్మరన్ మనస్యంతః స్వప్ను ఇవ తదేవ వాసనారూపాభి వ్యక్తం పశ్యతి యథాత్ర తథా స్వప్నై ఆతోమనస్యంతస్తు తైజసోపి విశ్వవివ ఆకాశే

ఆ—స్థానం శరీరమాత్రే దృశ్యమానస్య కథమిదముపలక్ష్యా విశేషాయతనముపదిశ్యతే న స్థానాంతరాపేక్షయాస్య ప్రాధాన్యాదిత్యాహ(ప్రాధాన్యేనేతి)అనుభూయతే ధ్యాన నిష్ఠైరితి శేషః. ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిం సంవాదయతి (ఇన్ధఇతి) బృహదారణ్యకశ్రుతేరుదా హృతాయాస్తాత్పర్యార్థమాహ (ఇన్ధఇత్యాదినా) వైరాజస్యాత్మనో యథోక్తగుణ పత్తేష్వి ద్రష్టృశ్చక్షుషస్య కిమయాతమిత్యాశంకాగ్రహ (చక్షుషి చేతి) అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వాదాధిదైవికో గుణశ్చక్షుషేపాధ్యాత్మికే సమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తమేకత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) హిరణ్యగర్భః సూక్ష్మప్రపంచాభిమానీ సూర్యమండలాంతర్గతః సూక్ష్మసమప్తిదేహో లింగాత్తా చక్షుర్గోళకానుగతేంద్రియానుగ్రహకస్సంసారి. శోఽర్థాంతరం విరాడాత్తాపి స్థూలప్రపంచాభిమానీ సూర్యమండలాత్మకస్సమప్తిదేహో లింగాత్తా చక్షుర్గోళకానుగతేంద్రియానుగ్రహకస్సంసారి. శోఽర్థాంతరం విరాడాత్తాపి స్థూలప్రపంచాభిమానీ సూర్యమండలాత్మకస్సమప్తిదేహశ్చక్షుర్గోళకద్వయానుగ్రహకస్తతోర్థాంతరమేవ క్షేత్రజ్ఞస్తు వ్యప్తిదేహో దక్షిణే చక్షుషి వ్యవస్థితో ద్రష్టా చక్షుషః కరణానాం నియంతా కార్యకరణస్వామీ తాభ్యాం సమప్తిదేహభ్యామన్యోఽభ్యుపగమ్యతే తదేవం సమప్తివ్యప్తిత్యేన వ్యవస్థితజీవభేదాదుక్తమేకశ్వమయుక్తమిత్యర్థః. కాలానికో జీవభేదః వాస్తవో వేతి వికల్ప్యాద్యమంగీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (నేత్యాదినా) ఏకో హి పరో దేవః సర్వేషు భూలేషు సమప్తిత్యేన వ్యప్తిత్యేన చ సమావృతస్తీవ్రతీతి శ్రవణాద్వస్తుతో భేదో నాస్తీత్యుక్తం హేతుం సాధయతి (ఏకఇతి) సర్వేషు క్షేత్రేషు వ్యవస్థితం క్షేత్రజ్ఞం మాం ఈశ్వరం విద్ధితి భగవతో వచనాచ్చ తాత్త్వికభేదాసిద్ధిరిత్యాహ (క్షేత్రజ్ఞం చేతి) సర్వేషు భూలేషు

కూ—(దక్షిణాక్షితి) ముఖే అగ్రభాగే అంతరిత్యస్య వివరణం (మనసీతి) ఆకాశే చ

శం—చ మృది స్మరణాఖ్యవ్యాపారోపరమే ప్రాజ్ఞ వికీభూతో ఘనప్రజ్ఞావివ భవః మనోవ్యాపారాభావాత్ దర్శనస్మరణే వివ హి మనస్సుఎదితే తదభావే హృద్యే వ విశేషేణ ప్రాణాత్మనావస్థానం 'ప్రాణో హ్యేవై తాన్ సర్వాన్ సంవృజ్ఞక్' ఇతి శ్రుతేః తైజసో హిరణ్యగర్భః మనస్థుత్వాత్ లింగం మనః మనోమయాయం పురుష ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. నను వ్యాకృతః ప్రాణస్సుఖమై తదాత్మకాని కరణాని భవంతి కథ మవ్యాకృతతా వైష దోషః అవ్యాకృతస్య దేశకాలవిశేషాభావాత్. యద్యపి ప్రాణాణీ మానే సతి వ్యాకృతమైవ ప్రాణస్య తథాపి పిండపరిచ్ఛిన్నవిశేషాభిమాననిరోధః ప్రాణ భవతీత్యవ్యాకృతవివ ప్రాణః సుఖమై పరిచ్ఛిన్నాభిమానవతాం యథా ప్రాణలయే

ఆ—క్షేత్రజ్ఞశ్చేదాత్మైకః కథం తస్మి ప్రతిభూతం భేదప్రథేత్యా శఙ్కాహ (అః భక్తంచేతి) తత్త్వతోఽవిభాగేషి దేహకల్పనయా భేదధీరిత్యర్థః. నను కరణేషు సర్వే షు విశ్వస్యావిశేషాన్న దక్షిణే చక్షుషి విశేషనిర్దేశో యుజ్యతే. యద్యపి కరణాంతరేభ్య శ్చక్షుషి ప్రాధాన్యముక్తం తథాపి నాథో దక్షిణవిశేషణేనేతి తత్రాహ (సర్వేష్యితి) శ్రుత్యనుభవాభ్యాం నిర్దేశవిశేషసిద్ధిరిత్యర్థః. యద్యపి దేహదేశభేదే విశ్వాఽను భూయతే తథాపి కథం జాగరితే తైజసోఽనుభూయత ఇత్యాశఙ్కా ద్వితీయం పాదం వ్యాచక్షే (దక్షిణేతి) యథా స్వప్నే జాగరితవాసనారూపేణాభివ్యక్తమర్థజాతం ద్రష్టాఽనుభవతి - తథైవ జాగరితే దక్షిణచక్షుషి ద్రష్టులేవ వ్యవస్థితః సన్నికృప్తం రూపం దృష్ట్వా పునర్నిమిలితాక్షో దృష్ట మేవ రూపం రూపోపలబ్ధిజనితనముద్బుద్ధవాగ నాత్మనా మనస్యంతరభివ్యక్తం స్మరన్ విశ్వనైజసో భవతి తథాచ తయోర్భేదాశ ఙ్కానావతరతీత్యర్థః. స్వప్నజాగరితయోర్విలక్షణత్వాత్తద్రప్త్యైవైశ్వతైజసయోరపి వైల ష్ఠ్యణ్యముచితమిత్యాశఙ్కాహ (యథేతి) జాగరితే యథాఽర్థజాతం ద్రష్టా వశ్యతి తథైవ స్వప్నేపి తదుపలమ్భాత్ తతో స తయోర్విలక్షణసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయ పా దస్య వ్యాఖ్యాముపసంహరతి (అత ఇతి) స్థానద్వయే ద్రష్టుర్భేదాశఙ్కా నిరవకాశేణ దర్శయతు మేవకారః. తృతీయం పాదం వ్యాఖర్షన్ జాగ్రత్తేవ సుఖమితి దర్శయన్ (ఆకాశే చేతి) యో విశ్వనైజసత్వముపగతః స పునః స్మరణాఖ్యస్య వ్యాపారస్య వ్యాపృత్తౌ హృదయావచ్ఛిన్నాకాశే స్థితస్య ప్రాజ్ఞో భూత్వా తల్లక్షణలక్షితో భవతి - స హి తస్య రూపవిషయదర్శనస్మరణే పరిహృత్య విశిష్టాకాశనివిష్టస్య ప్రాజ్ఞా దర్శాంతరత్వం అతశ్చ స వికీభూతః విషయవిషయాకారరహితః యతో ఘనప్రజ్ఞః విశేషవిజ్ఞానవిరహీ రూపాంతరహిత స్త్వితీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం ప్రపంచయన్తనో కూ—మృది-హృదయాకాశే హృత్కర్ణి కాగ్రస్థానభివ్యక్తః (ప్రధా దేహో వ్యవస్థిత

శం—పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాం ప్రాణోఽవ్యాకృతః తథా ప్రాణాభిమానినోఽప్యవిశేషప
త్రావవ్యాకృతతా సమానా ప్రసవబీజాత్మకత్వం చ తదధ్యక్ష్యైచ్చోఽవ్యాకృతావస్థః
పరిచ్ఛిన్నాభిమానినామధ్యక్షాణాం చ లేనైకత్వమితి పూర్వోక్తం విశేషణమేకీభూతః
ప్రజ్ఞానఘనఇత్యాద్యుపపన్నం తస్మిన్నేతస్మిన్నుక్తహేతుత్వాచ్చ కథం ప్రాణశబ్ద్యత్వమ
వ్యాకృతస్య 'ప్రాణబంధనం హి సోమ్యమన' ఇతి శ్రుతేః. నను 'తత్ర సదేవ సోమ్యేతి

అ—వ్యాపారాభావాదితి హేతుముక్త్యా వ్యాచక్షే (దర్శనేత్యాదినా) అవిశేషేణ
అవ్యాకృతరూపేణేత్యర్థః. అవస్థానం-జాగరితే సుషుప్తమితి శేషః. యదుక్తమవ్యాకృ
తేన ప్రాణాత్మనా హృదయేఽవస్థానమితి తత్ర ప్రమాణమాహ (ప్రాణో హితి) యో
హి ప్రాణోఽభ్యాత్తం ప్రసిద్ధః స వాగాదీక్ ప్రాణా(నా)త్మని సంపృక్తే సంహరతీతి
ప్రాణస్యాభ్యాత్తం వాగాదిసంహర్తృత్వముక్తం అధిదైవం చ యో వాయుః సూ
త్రాత్మాసోగ్న్యదీనాత్మని సంహరతీత్యగ్న్యదీసంహర్తృత్వం వాయోరుక్తం అభ్యా
త్తాధిదైవయోచ్చైకత్వాత్పాణిస్య వాయోశ్చ వాగాదివ్యగ్న్యదీషు చ సంహర్తృత్వే
నావ్యాకృతత్వస్య సంవర్ధవిద్యాయాం సూచితత్వాదవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా సుషుప్తే
ప్రాజ్ఞస్యావస్థానమితి యుక్తమేవోక్తమిత్యర్థః. పూర్వమేవ విశ్వవిరాజోఽైకస్యా,
నన్దరం చ సుషుప్తావ్యాకృతయోరేకత్వస్య దర్శితత్వాత్తైజసహిరణ్యగర్భయోరనుక్తమ
భేదం వక్తవ్యమిదానీ ముచ్యస్యతి (తైజసఇతి) తత్ర హేతుమాహ (మనస్సన్ధత్వా
దితి) హిరణ్యగర్భస్య సమష్టిమనోనిష్ఠత్వాత్తైజసస్య వృష్టిమనోగతత్వాత్తయోశ్చ
సమష్టివృష్టిమనసోరేకత్వాత్తద్గతయోరపి తైజసహిరణ్యగర్భయోరేకత్వముచితమిత్యర్థః.
కించ హిరణ్యగర్భస్య క్రియాశక్త్యుపాధౌ లిక్ష్ణాత్తతయా ప్రసిద్ధత్వా, తస్య చ
సామానాధికరణ్యశ్రుత్యా మనసా సహాభేదావగమాన్తనోనిష్ఠస్య తైజసస్య యుక్తం
హిరణ్యగర్భత్వమిత్యాహ (లింగమితి) కించ పురుషస్య మనోమయత్వశ్రవణాత్పురుష
విశేషత్వాచ్చ హిరణ్యగర్భస్య తత్ప్రధానత్వాధికమా, తన్నిష్ఠపైజసో హిరణ్యగరోఽ
భివీతుమర్హతీత్యాహ (మనోమయఇతి) ప్రాణస్య ప్రాగుక్తమవ్యాకృతత్వమాక్షిపతి
(నన్దితి) సుషుప్తే హి ప్రాణో నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతః - యుక్తః తద్వ్యా
పారస్య పార్శ్వస్థైరితిస్పష్టం దృష్టత్వాదిత్యర్థః. కించ తస్మామవస్థాయాం వాగాదీని
కరణాని ప్రాణాత్మకాని భవంతి 'తవితస్త్వైవ సర్వే రూపమభవ'న్నితి శ్రుతేః అతోపి
ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వమయుక్తమిత్యాహ (తదాత్మకానీతి) ఉక్తన్యాయేన ప్రాణస్యా
వ్యాకృతత్వాదయోగాదవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా సుషుప్తస్యావస్థానమయుక్తమితి నిగమ
యతి (కథమితి) ఏకలక్షణత్వాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వోపపత్తిర్నిత్యుత్తరమాహ(నైష

శం—ప్రకృతం సద్భూత్వా ప్రాణశబ్దవాచ్యం. నైష దోషః బీజాత్మకత్వాభ్యుపగమాత్సతః యద్యపి సద్భూత్వాప్రాణశబ్దవాచ్యం తత్ర తథాపి జీవప్రసవం బీజాత్మకత్వమపరిత్యజ్యైవప్రాణశబ్దత్వం సతస్సచ్చబ్దవాచ్యతా చ యది హి నిర్బీజరూపం వివక్షితం బ్రహ్మభవిష్యత్. నేతి నేతి 'యతో వాచో నివర్తంతే' అన్యదేవ తద్విదితాదభో అవిదితాదిత్యవత్స్యత్ నసత్తన్నానదుచ్యతే ఇతి స్మృతేః నిర్బీజతయైవ చేత్ సతి లీనానాం - సమమ

ఆ—దోష ఇతి) అవ్యాకృతం హి దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యం ప్రాణోపి సౌఖ్యప్రదప్రస్తుతా - స హి సౌఖ్యప్రదప్రస్తుతతాగ్రతీనస్య ప్రాణస్య దేశాదిపరిచ్ఛేదోఽపగమ్యతే తథాచ లక్షణావిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తస్మాద్యం ప్రాణః మమాయమితి దేశపరిచ్ఛేదప్రతిభానాదేకలక్షణత్వాభావాన్న ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వ మిత్యాశంకాగ్రహ (యద్యపి) పరిచ్ఛిన్నాభిమానవతాం మధ్యే ప్రత్యేకం మమాయమితి ప్రాణాభిమానే సతి ప్రాణస్య యద్యపి వ్యాకృతత్వైవ భవతి తథాః సుషుప్త్యవస్థాయాం పిండేన పరిచ్ఛిన్నో యో విశేషః తద్విషయో యోయం మవేత్సభిమానః తస్య నిరోధస్తస్మిన్ భవతీతి ప్రాణోఽవ్యాకృతవవేతి యోజనా. ప్రః బుద్ధదృష్ట్యా విశేషాభిమానవిషయత్వేన వ్యాకృతత్వేపి సుషుప్తదృష్ట్యా తదుపసంహారావ్యాకృతత్వం ప్రాణస్యావిరుద్ధమితి భావః. విశేషాభిమాననిరోధే ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వ క్వ దృష్టమిత్యాశంకాగ్రహ (యథేతి) పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాం ప్రాణలయః మరణ తత్రాభిమాననిరోధే ప్రాణో నామ రూపాభ్యాంమవ్యాకృతో యథేష్యతే - తత్రై ప్రాణాభిమానినోపి తదభిమాననిరోధేనావిశేషాపత్తిస్సుషుప్తిః తత్రావ్యాకృతతా ప్రాణస్యాప్రాగుక్తదృష్టంతేనావిశిష్టా తతో విశేషాభిమాననిరోధే ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వం ప్రసిమిత్యర్థః. కించ యథా ఆధిదైవికమవ్యాకృతం జగత్ప్రసవబీజం 'తద్దేదం తర్హ్యవ్యాకృమాసీత్తన్నానరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతే'తి శ్చుతేః తథా ప్రాణాభ్యాం సుషుప్తం జారితస్వప్నయోర్భవతి బీజం 'తథా చ కార్యం ప్రతి ప్రసవ(బీజ)రూపత్వమవిశిష్టమయోరితి లక్షణావిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వస్య ప్రసిద్ధిరిత్యాహ (ప్రసవే) సమానమిత్యనుకర్షార్థశ్చ కారః ఉపాధిస్వభావాలోచనయా సుషుప్తావ్యాకృతయోరేకమభిధాయోపహిత స్వభావాలోచనయాపి తయోరభేదమాహ (తదధ్యక్షత్వేతి) అవకృతావస్థస్సుషుప్తావస్థశ్చ యో తయోరుపహితస్వభావయోరాధ్యాత్మికాధిదైవికరేకోఽధిష్టాతా చిద్ధాతుః అతోపి తయోరేకత్వం సిద్ధతీత్యర్థః. సుషుప్తావ్యాకృతరేవ మేకత్వం ప్రసాధ్య తస్మిన్నవ్యాకృతే సుషుప్తే ప్రాగుక్తం విశేషణం యమిత్యాహ (పరిచ్ఛిన్నేతి) యద్యపి విశేషాభివ్యక్తిమాలేక్షాకీర్ణతత్వాదివిశేషణ

శం—న్నానాం సుఖప్తిప్రళయయోః పునరుత్థానానుపపత్తిస్యైత్ ముక్తానాం చ పునరుత్పత్తిప్రసంగః బీజాభావావిశేషాత్ జ్ఞానదాహ్యబీజాభావే చ జ్ఞానానర్థకృప్రసంగః తస్మాత్సబీజత్వాభ్యుపగమేనైవ సతః ప్రాణత్వవ్యవదేశః సర్వశ్రుతిషు చ కారణత్వవ్యవదేశః అతఏవ 'అక్షరాత్పరతః పరః స బాహ్యభ్యంతరో మ్యాజః యతో వాచో'

ఆ—పాదితం తథాపి పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాముపాధిప్రధానానాం తత్ర తత్రాధ్యక్షాణాం చోపహితానామవ్యాకృతేనైకత్వం అతోపి ప్రాగుక్తవిశేషణోపపత్తిత్వార్థః. కించ అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వమితి ప్రాగుక్తహేతుసద్భావాచ్చ యుక్తం సుఖప్తే ప్రాజ్ఞే ప్రాణాత్సన్యవ్యాకృతే యథోక్తం విశేషణమిత్యాహ (ఉత్తేతి) గ్రంథగతాదిశబ్దేన సర్వేశ్వరత్వాది విశేషణం గృహ్యతే పాణిశబ్దస్య పంచవృత్తై వాయువికారే రూఢత్వాన్నావ్యాకృతవిషయత్వం రూఢివిరోధాదితి శబ్దులే (కథమితి) అన్యత్ర రూఢత్వేపి శ్రాతప్రయోగవశాదవ్యాకృతవిషయత్వం ప్రాణశబ్దస్య యుక్తమితి పరిహరతి (ప్రాణబంధనమితి) ప్రకరణస్య బ్రహ్మవిషయత్వాద్బ్రహ్మణ్యేవ ప్రకృతే వాక్యే ప్రాణశబ్దస్య ప్రయోగాన్నావ్యాకృతవిషయత్వం తస్య యుక్తం ప్రకరణవిరోధాదితి శబ్దులే (నన్వితి) ప్రకరణస్య బ్రహ్మవిషయత్వేపి బ్రహ్మణస్సల్లక్షణస్య శబళత్వాంగీకారా దస్మిన్నపి వాక్యే తత్రైవ ప్రాణశబ్దప్రయోగాన్యుక్తం తస్యైవ్యాకృతవిషయత్వమిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) సంగ్రహవాక్యం ప్రపంచయతి (యద్యపీతి) తలేతి ప్రాణబంధనవాక్యం పరామృశ్యతే జీవశబ్దస్సర్వస్యైవ కార్యజాతస్యోపలక్షణం ప్రకరణవాక్యయోరపి పరిశుద్ధబ్రహ్మవిషయత్వే కాక్షతి రిత్యాశబ్ద్య పరిశుద్ధస్య బ్రహ్మణః శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాగోచరత్వాత్తత్ర శబ్దవాచ్యత్వానుపపత్తేర్దైవమిత్యాహ (యది పీతి) సకేలం నిరుపాధికం నిర్విశేషం బ్రహ్మవాజ్ఞససయోరగోచరమితి శ్రుతిలేఖ నిర్ధార్యతే కింతు స్మృతేరపీత్యాహ (న సదితి) కించ కార్యజాతం ప్రతి బీజభూతాజ్ఞానరహితతయా శుద్ధత్వేనైవాన్విత్ ప్రకరణే బ్రహ్మవిషయతే చేత్ తద్వి సతా సోమ్య తదా సమన్వో భవతీతి జీవానాం సతాన్విష్టిశ్రవణాద్బ్రహ్మణస్సచ్చబ్దితస్య శుద్ధత్వే సుఖప్త్యాదౌ తత్ర లీనానాం ఏకీ భూతానాం జీవానాం పునరుత్థానం నోపపద్యతే దృశ్యతే చ పునరుత్థానం తేన శబలమేవ బ్రహ్మత్ర వివక్షితమిత్యాహ (నిర్విజతయేతి) సుఖప్త్యాదౌ శుద్ధే బ్రహ్మణి సంపన్నానామపి పునరుత్థానే మోక్షానుపపత్తిదోషమాహ (ముక్తానాం చేతి) స తేషాం పునరుత్థానం హేత్వభావాదిత్యాశబ్ద్య - సుఖప్తానాం ప్రలీనానాం చ

శం—నివర్తంతే నేతి నేతీత్యాదినా బీజవత్త్వాచనయనేన వ్యవచేశః తామబీజావస్థాం తస్యైవ ప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యస్య తురీయత్వేన దేహాదినంబంధరహితాం పారమార్థికీం పృథ

ఆ—న తద్వి పునరుత్థానం హేత్వభావస్య తుల్యత్వాదిత్యాహ (బీజాభావేతి) నన్వనా ద్యనిర్వాచ్యమక్షానం సంసారస్య బీజభూతం నాస్త్యేవ - యద్బ్రహ్మణో విశేషణం అగ్రహణమిథ్యాక్షానతత్సంసారాణామక్షానశబ్దవాచ్యత్వాత్ తత్రాహ (క్షానేతి) అక్షోహమిత్యక్షానమపరోక్షం అగ్రహణస్య చ గ్రహణప్రాగభావస్య నాపరోక్షత్వం ఇందియనన్నికర్తాభావాదనుపలబ్ధిగమ్యత్వాచ్చ భ్రాంతితత్సంసారయోక్త్యాభావేత్ కార్యత్వాదుపాదానాపేక్షణాదాత్తనశ్చ కేవలస్యాతద్దేతుత్వాత్తదుపాదానత్వేనా నాద్యక్షానసిద్ధిః కించ దేవదత్తప్రమా - తన్నిష్ఠప్రమా ప్రాగభావాతిరిక్తానాది ప్రధ్వంసీ-ప్రమాత్వాత్, యజ్ఞదత్తప్రమావత్. న చ తదభావేనమ్యక్షానార్థవత్త్వం ఊహితేన భ్రాంతేస్తదనివర్త్యత్వాత్సంసారస్య చ సత్యసి సమ్యక్షానే క్వచిదనువృత్తి దర్శనాత్ న చాగ్రహణస్య తన్నివర్త్యత్వం క్షానస్య తన్నివృత్తిత్వాత్ అతో క్షాన దాహ్యం సంసారబీజభూతమనాద్యనిర్వాచ్యమక్షానం క్షానస్పృగ్ధవత్త్వాయాస్తేయం అన్యథా తదానర్థకృతప్రకాదిత్యర్థః. శుద్ధస్య బ్రహ్మణో వాక్యప్రకరణాభ్యాం వివక్షితత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మణః శబళనైవ ప్రాకరణికత్వా ద్వాక్యేసి తస్మిన్ ప్రాణశబ్దాద్యుక్తం ప్రాణశబ్దస్యావ్యాకృతవిషయత్వమితి భావః. యతోనాద్యనిర్వాచ్యా క్షానశబళనైవ కారణత్వం బ్రహ్మణో వివక్ష్యతే అత ఏవ కారణత్వనిషేధేన పరిశుద్ధం బ్రహ్మ శ్రుతిషాపదిశ్యతే తదేతదాహ (అత ఏవేతి) అక్షరం - అవ్యాకృతం తచ్చ కార్యాపేక్షయా పరం తస్మాత్పరోయం పరమాత్మా - స హి కార్యకారణాభ్యా మస్పృష్టో వర్తతే బాహ్యం కార్యం అభ్యం తరం కారణమితి తాభ్యాం సహ తత్కల్పనాధిష్ఠానత్వేన వర్తమానశ్చిద్ధాతుః తథాచ సచిద్ధాతుస్తజ్జన్మాది సమస్తవిక్రియాశూన్యత్వేన కూటస్థః శ్రుతిస్త్రుత్యోర్వ్యవదిశ్యతే యతః బ్రహ్మణస్సకాశాద్వాచస్సర్వాః మనసా సహవకాశ మప్రాప్య నివర్తంతే తద్బ్రహ్మ హేనందరూపం విద్వాన్న బిభౌతి నేతి నేతీతి వీపుయా సర్వమారోపితమపాక్రియతే ఆదిశబ్దేనాథ్మాలాదివాక్యం గృహ్యతే. బీజత్వనిరాసేన శుద్ధం బ్రహ్మ వ్యవదిశ్యతే చేత్ బీజత్వం శబళనైవేతి సిద్ధ్యతీత్యర్థః. ఆచార్యేణానుక్తత్వాన్నకారణాతిరిక్తం శుద్ధం బ్రహ్మస్తీత్యాశబ్దగ్రి నాంతఃప్రజ్ఞమిత్యాది వాక్యకేమాన్తైవమిత్యాహ (తామితి)

చ హృది ప్రాజ్ఞస్త్రిధా దేహే వ్యవస్థితః. ౨

విశ్వో హి స్థూలభుజ్జీత్యం తైజసః ప్రవివిక్తభుక్,

ఆనందభుక్తథా ప్రాజ్ఞస్త్రిధా భోగం నిబోధత. 3

స్థూలం తర్పయతే విశ్వం ప్రవివిక్తం తు తైజసమ్,

ఆనందశ్చ తథా ప్రాజ్ఞం త్రిధా తృప్తిం నిబోధత. ౪

త్రిషు ధామసు యదోభ్యవ్యం భోక్తా యశ్చ ప్రకీర్తితః,

శం—గ్వత్సృతి బీజావస్థాపి న కించిదవేదిషమిత్యుత్థితస్య ప్రత్యయదర్శనాద్దేహేను భూయతఏవేతి త్రిధా దేహే వ్యవస్థిత ఇత్యుచ్యతే. ౨

శం—ఉక్తార్థా శ్లోకా. 3-౪

శం—త్రిషు ధామసు - జాగ్రదాదిషు స్థూలప్రవివిక్తానందాఖ్యం భోజ్య మేకం త్రిధాభూతం - యశ్చ విశ్వతైజసప్రాజ్ఞాభ్యో భోక్తకసనీవామిత్యేకత్వేన

ఆ—ఉక్తన్యాయేన 'వస్తువ్యవస్థాయామవ్యాకృతస్య దేహేనుభవాభావాత్త్రిధా దేహే వ్యవస్థిత ఇతి కథముక్తమిత్యాశఙ్కాహ (బీజేతి). ౨

ఆ—విశ్వాదీనాం త్రయాణాం త్రిధా దేహే వ్యవస్థితిం ప్రతిపాద్య లేమా మేవ త్రిధా భోగం నిగమయతి (విశ్వో హీతి). 3

ఆ—భోగప్రయుక్తాం తృప్తిమధునా లేధా విభజతే (స్థూలమితి) ఉదా హృతశ్లోకయోర్వాక్యానాపేక్షాం వారయతి (ఉక్తార్థామితి). ౪

ఆ — ప్రకృతభోక్తృభోగ్యపదార్థద్వయపరిజ్ఞానస్యావాంతరఫలమాహ— (త్రిప్తితి) పూర్వార్థం వ్యాచక్షే (జాగ్రదాదిప్తితి) భోగ్యత్వేనైకత్వేపి త్రైవిధ్య

కూ—ఇతి) స భగవానేక ఏవాస్మిక్ దేహే త్రిధా స్థిత ఇత్యర్థః. ౨

కూ—స్థూలభుక్ప్రవివిక్తభుగానందభుగిత్యుక్తేర్థే మంత్రమాహ (విశ్వఇతి) నిబోధతేతి మంత్రద్రష్టౌ బ్రహ్మణా స్వోపదేశ్యాన్ప్రత్యుచ్యతే ఏవం విజానథేత్యపి ధ్యేయమ్. 3

కూ—ఉక్తఏవాదే మంత్రాంతరం పఠతి (స్థూలమితి) స్థూలం భోగ్యం వస్తు కర్తృ విశ్వం కర్తృ ఏవమగ్రేపి నిత్యతృప్తస్య స్థూలాదితృప్తిః క్రీడారూపా ధ్యేయా ఆనందం ఆనందః లింగవ్యత్యయాత్ విజానథ విజానీధ వికరణవ్యత్యయాత్. ౪

కూ—విశ్వాదిరూపత్రయస్వరూపం తత్తత్థానేషు తద్భోజ్యస్వరూపం చ జానతః ఫలమాహ (త్రిప్తితి) త్రిషు ధామసు ఆక్షిమనోహృదయాకాశరూపేషు

వేదైతదుభయం యస్తు స భుంజానో న లిప్యతే.

౫

ప్రభవస్సర్వభావానాం సతామితి వినిశ్చయః,

శం—ప్రతిసంధానాత్ ద్రష్టృత్వావిశేషాచ్చ ప్రకీర్తితః యో వేదైతదుభయం భోజ్యభోక్తృతయాఽనేకభా భిన్నం స భుంజానో న లిప్యతే భోజ్యస్య సర్వస్యైకస్య భోక్తుర్భోజ్యత్వాత్ న హి యస్య యో విషయః స తేన హీయతే వర్ధతే వా న హ్యగ్నిః స్వవిషయం దద్ధావ కాష్ఠాది తద్వత్.

౫

శం—సతాం విద్యమానానాం స్వేనావిద్యాకృత నామరూపమాయాస్వరూపేణ సర్వభావానాం విశ్వతైజస ప్రాజ్ఞ భేదానాం ప్రభవః ఉత్పత్తిః వత్సృతిచ వంధ్యా

ఆ—మవాంతర భేదాదున్నేయం. భోక్తురేకత్వే హేతుమాహ (సోహమితి) యోహం సుషుప్తః సోహం స్వప్నం ప్రాప్తః యశ్చ స్వప్నమద్రాక్షం సోహమిదానీం జాగర్త్రి త్యే కత్వం ప్రతిసంధీయతే న చ తత్ర బాధకమస్తి తద్యుక్తం భోక్తురేకత్వమిత్యర్థః. కించ అజ్ఞానం తత్కార్యం చ ప్రతి ప్రాజ్ఞాదిషు ద్రష్టృత్వస్యావిశేషత్వాత్ ద్రష్టృభేదే చ ప్రమాణాభావాద్యుక్తం తదేకత్వమిత్యాహ (ద్రష్టృత్వేతి) ద్వితీయార్థం విభజతే (యో వేదేతి) కథమేతావతా భోగప్రయుక్తదోషరాహిత్యం తత్రాహ (భోజ్యస్యేతి) యద్యపి భోక్తురేకస్యైవ సర్వం భోగ్యమిత్యవగతం తథాపి కథం సర్వం భుంజానో భోగప్రయుక్తదోషవాన్న భవతీత్యాశంక్యాహ (నహీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాంతేన స్పష్టయతి (నహ్యగ్నిరితి) స్వవిషయం కాష్ఠాది దద్ధావ న హీయతే వర్ధతే వాగ్నిరితి సంబంధః.

౫

ఆ—విష యోనిరిత్యత్ర ప్రాజ్ఞస్య ప్రపంచకారణత్వం ప్రతిజ్ఞాతం తత్ర సత్కార్యమసత్కార్యం ప్రతి నా కారణత్వమితి సందేహ నిర్ధారయితుమారభతే (ప్రభవత్వేతి) తత్రావాంతర భేదమాహ (సర్వమితి) పురుషో హి సర్వమచేతనం జగదు

కూ—యద్యోజ్యం ఘాలప్రవిదిక్తానందాత్మకం యశ్చ భోక్తా విశ్వతైజసప్రాజ్ఞరూపా త్తా వితదుభయం భోక్తృభోజ్యలక్షణముభయం యస్తు యోఽధికారి వేద జానాతి సః జ్ఞానవిషయాన్ముంజానః అనుభవన్నపి తత్ఫలలేపం న ప్రాప్నోతి తత్కృతోఽచ్చసీచ్చాది వికారం న ప్రాప్నోతీత్యర్థః. తత్తత్థాననేష తత్తత్ఫలభోజయితా స్వప్య స్వేతరస్య చ జీవస్య కర్తృఫలప్రదస్సర్వేత్వం విష న మమాత్ర భోగే ఇతరజీవానాం వా స్వాతంత్ర్య మితి మత్వా న వికరోతీతి భాషః.

౫

కూ—విష యోనిస్సర్వస్యేత్యుక్తార్థే మంత్రమాహ (ప్రభవత్వేతి) ప్రభవ త్యుత్పద్యతేఽనేనేతి ప్రభవః సర్వభావానాం సర్వవస్తునాం యథాయోగముత్పత్తి

తం—పుత్రో న తత్త్వేన మాయయా వాసి జాయత ఇతి యదిహ్యసతామేవ జన్మ
స్యాత్ బ్రహ్మణోఽవ్యవహార్యస్య గ్రహణద్వారాభావాదసత్త్వప్రసంగః దృష్టం చ
రజ్జుసర్పాదీనామవిద్యాకృతమాయాబీజోత్పన్నానాం రజ్జ్వాద్యాత్మనా సత్త్వం న
హి నిరాస్పదారజ్జుసర్పమృగతృప్తికాదయః క్వచిదుపలభ్యంతే కేనచిత్ యథా రజ్జ్వాం
ప్రాకస్మిన్వత్త్వే రజ్జ్వాత్మనా సర్పస్సన్నేవాసీత్-ఏవం సర్పభావానాముత్పత్తేః ప్రాక్
ప్రాణబీజాత్మనైవ సత్త్వమిత్యతస్మాత్తిరసి వక్తి బ్రహ్మేవేదం ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదితి

ఆ—పాధిభూతం తమఃప్రధానం గృహీత్వా జనయతి-అతఏవ పురుషే కారణవాచి
ప్రాణవదం ప్రయుజ్యతే ఏవం స చ చైతన్యప్రధానశ్చేతనః చైతన్యస్యాంశువదవస్థితాక్
ప్రతిబింబకల్పాక్ జీవానాభాసభూతానుత్పాదయతి ఏవం చేతనాచేతనాత్మకమశేషం
జగదసంక్షిప్తం సంపాదయతీత్యర్థః. నను సతాం భావానాం సత్త్వాదేవ ప్రభవో న సంభ
వతి అతిప్రసంగాదిత్యాశంక్య పూర్వార్థం వ్యాచక్షే (సతామితి) స్వేన అధిష్ఠా
నాత్మనా విద్యమానానామేవావిద్యాకృతం మాయామయమారోపితస్వరూపం తేన
ప్రభవః సంసారి భవతీత్యర్థః. అసజ్జన్మనిరసనమంతరేణ కథం సజ్జన్మ నిర్ధారయితుం
శక్యమిత్యాశంక్యాహ (వత్స్యతీతి) జన్మనః పూర్వం సర్వస్య సత్త్వే చ కారణవ్యాపార
సాధ్యత్వా సిద్ధిర్భూతత్వం (త్వేచ) కథం సతామేవ ప్రభవో భావానామిత్యాశంక్యాహ
(యదీతి) కార్యప్రపంచస్యాసత్త్వే కారణస్య బ్రహ్మణః స్వారస్వేన వ్యవహార్యత్వా
భావాత్తస్య గ్రహణే ద్వారభూతస్య లింగస్యాభావాదసత్త్వమేవ సిద్ధ్యేత్ కార్యేణ
హి లింగేన కారణం బ్రహ్మదృష్టమసి సదిత్యవగమ్యతే తచ్చేదనదృవేత్ స తస్య కార
ణేన సంబంధధీరిత్యసదేవ కారణమసి స్వాదిత్యర్థః. కార్యకారణయోరుభయోరసి భవత్వ
సత్త్వమిత్యాశంక్యాహ (దృష్టం చేతి) అవిద్యయానాద్యనిర్వాచ్యయా కృతాశ్చ తే
మాయాబీజాదుత్పన్నాశ్చ తేషాం అవిద్యైవ మాయేత్యంగీకారాత్ తేషు (షాం)
రజ్జ్వాదౌ కల్పితసర్పాదీనామధిష్ఠానభూతరజ్జ్వాదిరూపేణ సత్త్వం దృష్టమితి యోజనా
విమతం-సదుపాదానం, కల్పితత్వాత్. రజ్జుసర్పవదిత్యర్థః. దృష్టాంతస్య సాధ్యవికలత్వం
శంకిత్వా పరిహరతి (నహీతి) వివక్షితం దృష్టాంతమనూద్య దార్ఢాంతికమాహ (యథేత్యా

కూ—హేతుః చతురూపాత్తేతి యోజ్యం ఇతి సతాం నిశ్చయఇత్యుక్త్యా అసతా
మన్యథా నిశ్చయ ఇతిలభ్యతే. తదగ్రే వివరిష్యతే. సర్వప్రభవత్వం వ్యసక్తి (సర్వం జనయతి
ప్రాణఇతి) సర్వస్య ప్రణేతృత్వ హేతునా ప్రాణనామా సవిన సర్వం జనయతీత్యుక్త్యా న
వివర్తరూపమూపాదానత్వం సర్వప్రభవత్వమిత్యుక్తం భవతి పురుషః - పూర్ణవద్గుణ

సర్వం జనయతి ప్రాణశ్చేతోఽంశూన్పురుషః పృథక్.

విభూతిం ప్రసవం త్వన్యే మన్యంతే సృష్టిచింతకాః,

శం—సర్వం జనయతి ప్రాణః చేతోఽంశూన్ అంశవ ఇవ రవేశ్చిదాత్మకస్య పుషస్య చేతోరూపా జలార్కసమాః ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వభేదేన దేవలిర్మగాదిదేహభేదే విభాష్యమానాశ్చేతోఽంశవో యే తాన్ పురుషః పృథక్ విషయభావవిలక్షణానగ్నివిసలింగవత్సలక్షణాన్ జలార్కవచ్చ జీవలక్షణాన్ స్తితరాన్ సర్వభావాన్ ప్రాణోఽబీజాత్వా జనయతి యథోర్థనాభిః యథాగ్నేర్విస్ఫులింగా ఇత్యాదిశ్చుితేః.

శం—విభూతిః విస్తార ఈశ్వరస్య సృష్టిరితి సృష్టిచింతకా మన్యంతే న పరమార్థచింతకానాం సృష్టేవాదర ఇత్యర్థః. 'ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయ

ఆ—దిన్యాప్రాణశబ్దితం బీజం అజ్ఞాతం బ్రహ్మ సల్లక్షణం తదాత్మనేతి యావత్. తదేవమచేతనం సర్వం జగత్పాగుత్పత్తేర్బీజాత్తనా స్థితం ప్రాణో బీజాత్వా వ్యవహారయోగతయా జనయతీత్యుపసంహరతి (ఇత్యతఇతి) చతుర్థపాదప్రతీకమదాయ వ్యాకరో (చేతోఽంశూనిత్యాదినా) రవేరంశవో యథా వర్తంతే తథా పురుషస్య స్వయం చైన్యాత్మకస్య చేతోరూపాత్వైతన్యాభాసాశ్చేతోఽంశవో నిర్దిశ్యంతే తాన్పురుషో జనయతీత్యుత్తరత్ర సంబంధః తేహం చిదాత్మకాత్పురుషాత్పురుషతత్త్వతో భేదాభాసవివక్షిత్యా విశిష్టే (జలార్కేతి) భేదధీస్తు తేహముపాధిభేదాదిత్యాహ (ప్రాజ్ఞేతి) పృథగితి సూచితం పురుషస్య జీవసర్జనే హేతుం కథయతి (విషయేతి) యథాగ్నిన సమానరూపా విస్ఫులింగా జన్యంతే తథా చిదాత్మనా సమానస్వభావా జీవాస్తేనోతాద్యంతే విషయవిలక్షణత్వాత్ న ప్రాణేన బీజాత్తనా తేహముత్పాదనం న చోతాద్యానాం జీవానాముత్పాదకాచ్చిదాత్మనస్తత్త్వతో భిన్నత్వం - జలపాత్రప్రతిబింబ తాదిత్యాదీనాం బింబభూతాత్తతస్తత్త్వతో భేదాభావాత్ తాన్ విశ్వాదీన్ పురుషశ్చిత్ప్రధానో జనయతీత్యర్థః. విషయభావేన వ్యవస్థితాన్ పునర్భావాన్ ప్రాణజనయతీతి తృతీయపాదార్థముపసంహరతి (ఇతరానితి.)

ఆ—చేతనాచేతనాత్మకస్య జగతః సర్గే ప్రస్తుతే స్వయతవివేచనార్థం మతాతరముపన్యస్యతి (విభూతిం ప్రసవమితి) ఈశ్వరస్య విభూతిః విస్తారః స్వకీయైశ్వర్య

కూ—త్వాదినా పురుషనామా ప్రాగుత్తనామా చతురూపాత్త్వా హరిః చేతోఽంశూన్ జ్ఞానాభ్యుర్జ్జయుక్తాజ్ఞీవానితి యావత్ పృథక్ దేవదానవమానవాదిభేదేన జనయతి.

కూ—సతామితి వినిశ్చయ ఇత్యత్రాసతాం వైపరీత్యేన నిశ్చయఇత్యర్థత్వాప్రీత్యం తదుభయం వ్యనక్తి (విభూతిమిత్యాదినా) సృష్టిచింతకాః సృష్టివిషయ

స్వప్నమాయాస్వరూపేతి సృష్టిరన్వైర్వికల్పితా.

2

శం—ఇత్యాది శ్రుతేః న హి మాయావినం సూత్రమాకాశే నిక్షిప్యతేన (సాయుధం) తదాయుధమారువ్యా చక్షుర్లోచరతామతీత్య యుద్ధేన ఖండశక్తిన్నం పతితం పునరుత్థితం చ పశ్యతాం తత్ప్రతమాయాదితత్త్వచింతాయామాదరో భవిష్యతి తదైవాయం మాయావినసూత్ర ప్రసారణసమః సుఖప్తస్వప్నాదివికాసః తదారూఢమాయావినమశ్చ తత్సప్రాజ్ఞతైజసాదిః సూత్ర తదారూఢాభ్యామన్యః పరమార్థమాయావీ సవీవ భూమిష్ఠో మాయాచ్ఛన్తోదదృశ్యమాసవీవ స్థితో యథా - తథా తురీయాఖ్యం పరమార్థతత్త్వం ఆతస్తచ్చింతాయామేవాదరో ముముక్షూణామార్యాణాం - న నిష్ప్రయోజనాయాం సృష్టావాదర ఇతి అతః సృష్టించితకానామేవైతే వికల్పా ఇత్యాహ (స్వప్నమాయాస్వరూపేతి) స్వప్నస్వరూపామాయాస్వరూపా చేతి.

2

ఆ—ఖ్యాపనం సృష్టిరితి పక్షే సృష్టేర్వస్తు(త)త్వ శబ్దాయాం పక్షాంతరమాహ (స్వప్నేతి) కుతస్సృష్టించితకానామేతన్నతం తత్త్వవిదామేవ కిం న స్యాత్ తత్రాహ (నత్వీతి) సృష్టేరితి వస్తుత్వాద్వస్తుచింతకానామపి తత్రాదరో భవిష్యతీత్యాశబ్దాహ (ఇంద్ర ఇతి) మాయామయాసృష్టిరాదరవిషయా న భవతీత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (న హితి)(మయాదీతి) ఆదిశబ్దేన తత్కార్యం గృహ్యతే దృష్టాంతనివిష్టమర్థం దార్ఢ్యాంతికే యోజయతి (తదైవేతి) తస్మి పరమార్థచింతకానాం కుత్రాదర ఇత్యాశబ్దస్య సదృష్టాంతమత్తరమాహ (సూత్రేత్యాదినా) మాయాచ్ఛన్నత్వమదృశ్యమానత్వే హేతుః తురీయాఖ్యం జాగ్రత్స్వప్నసుఖప్తేభ్యో విశ్వతైజసప్రాజ్ఞేభ్యశ్చాతిరిక్తం తదస్సృష్టమితి శేషః. పరమార్థతత్త్వచింతా హి సమ్యగ్గీద్వారా ఫలవతీ న సృష్టేః తతః సృష్టావనాదర స్తత్త్వనిష్ఠానామిత్యాహ (నేతి) పరమార్థచింతకానాం సృష్టావనాదరాదపరమార్థ నిష్ఠానామేవ సృష్టౌ విశేషచింతేత్యుక్తేఽర్థే ద్వితీయార్థమవతారయతి (ఇత్యత్రఇతి) జాగ్రద్దతానామర్థానామేవ స్వప్నే ప్రథనాత్తస్య సత్యత్వం మాయాయాశ్చ మన్యాది లక్షణాయాః సత్యత్వాంగీకారాదనయోర్వికల్పయోగ్నిధ్ధాంతాదైవమ్యమున్నేయం.

2

కూ—విచారవంతః అన్యే బ్రహ్మస్వరూపపరిణామవాదినోఽసంతః ప్రసవం సృష్టిం విభూతిం జీవజడాత్తనా వివిధతయా భవనం బ్రహ్మణో మన్యంతే సృష్టించితకా ఇత్యనేన యథావద్బ్రహ్మస్వరూపానభిజ్ఞా ఇతి సూచితం అన్యైః బ్రహ్మవివర్తః ప్రపంచ ఇతి వాదిభిః సృష్టిర్వికల్పితా వివిధతయా కల్పితా కథం స్వప్నమాయాస్వరూపేతి స్వాప్న పదార్థసృష్టిస్సుప్తాత్త్రవివర్తో యథా మాయాస్వరూపా తథా తత్స్వరూపబ్రహ్మవివర్త రూపా జాగ్రత్సృష్టేరితి మాయాస్వరూపా మాయాపదేన మాయావినిర్మితగంధర్వనగ రాదిగ్రహః తత్స్వరూపా తత్తుల్యస్వరూపా మిథ్యాభూతేత్యేవం వికల్పితేత్యర్థః.

2

ఇచ్ఛామాత్రం ప్రభోస్సృష్టిరితి సృష్టౌ వినిశ్చితాః,
కాలాత్ప్రసూతిం భూతానాం మన్యంతే కాలచింతకాః. ౮
భోగార్థం సృష్టిరిత్యన్యే క్రీడాధమితి చాపరే,

శం—ఇచ్ఛామాత్రం ప్రభోస్సత్యసంకల్పత్వాత్సృష్టిః ఘటాదిః సంకల్పనా
మాత్రం న సంకల్పనాతిరిక్తం - కాలాదేవ సృష్టిరితి కేచిత్. ౮

శం—భోగార్థం క్రీడాధమితి చాన్యే సృష్టిం మన్యంతే అనయోః పక్షయో

ఆ—సృష్టిచింతకానామేవ సృష్టివిషయే వికల్పాంతరముత్థాపయతి (ఇచ్ఛా
మాత్రమితి) జ్యోతిరిద్దాం కల్పనాప్రకారమాహ (కాలాదితి) పరమేశ్వరస్యేచ్ఛా
మాత్రం సృష్టిరిత్యత్ర హేతుమాహ (సత్యేతి) యథా లోకే కులాలాదేః సంకల్పనా
మాత్రం ఘటాదికార్యం న తదతిరేకేణ ఘటాదికార్యసృష్టిరిష్టా నామరూపాభ్యామంత
రేవ కార్యం సంకల్పస్య బహిస్తన్నిర్తానాభ్యుపగమాత్ తథా భగవత్సృష్టిః సంకల్పనా
మాత్రా న తదతిరిక్తా కాచిదస్తీతి కేహంచిదేశ్వరవాదినాం మతమిత్యర్థః. ౮

ఆ—యథాతథావాఽస్తు సృష్టిః తస్మాస్తు కిం ప్రయోజనమిత్యత్ర వికల్ప
ద్వయమాహ (భోగార్థమితి) సిద్ధాంతమాహ (దేవస్యేతి) కస్యభావో నామేత్యుక్తే
నైస్సర్గోఽపరోక్షోమాయాశబ్దార్థస్తస్యేత్యాహ (అయమితి) పూ(స)ర్వపక్షాణామప

కూ—పరిణామవివర్తయారభావే కథం హరేర్జగత్సృష్టిరిత్యతస్సతాం విని
శ్చయప్రకారమాహ (ఇచ్ఛేతి) కేవలమిచ్ఛామాత్రం అనాయాసేనావిలంబేన అవి
కారిత్వేన ప్రభోః అవంధ్యశక్తేః సృష్టిః ప్రభుకర్తృకా విశ్వవిషయినీ సృష్టిరితి
సృష్టౌ విషయే వినిశ్చితాః వినిశ్చయవంతః ఔపనిషదా ఇత్యర్థః. భగవత్సత్యసంకల్ప
త్వాత్ స సర్వశక్తస్సంకల్పమాత్రాదేవ స్వశరీరభూతచేతనాచేతనప్రపంచమగ్రే
సూక్ష్మం స్థూలరూపేణ పరిణామ్య స్వయమవికార ఏవ సర్వాత్మకస్సర్వోపాదానం
భవతీతి మన్యంత ఇతి భావః. వినిశ్చితా ఇతి కర్తరిక్తః పునర్జతాంతరాణ్యాహ(కాలేతి)
కాలచింతకాః కాలమేవేశ్వరం మన్వానాః భూతానాం ప్రసూతిం ఉత్పత్తిం కాలా
న్మన్యంతే ఉపలక్షణమేతద్దృచ్ఛానియతిస్వభావాదీనాం తేహం నిరాసః పురుష
ప్రభుపదాభ్యామేవ జ్ఞేయః అతవివేచ్ఛామాత్రమితి పక్షస్య మధ్యే నివేశః. ౮

కూ—తస్మిన్ పరిపూర్ణస్య పురుషస్య సృష్టిః కిమర్థేత్యతో లోకాదుగ్రహార్థం
స్వభావ ఇతి వస్తుం మతాంతరాణ్యాహ(భోగార్థమితి)హరేరత్పప్తస్యైవ భోగార్థం సృష్టి

దేవస్యైష స్వభావోయమాప్తకామస్య కా స్ఫు హేతి. ౯

శం—దూషణం దేవస్యైష స్వభావోయమితి దేవస్య స్వభావపక్షమాశ్రిత్య సర్వేషాం వా పక్షాణామాప్తకామస్య కా స్ఫు హేతి న పిరజ్ఞాదీనామవిద్యాస్వభావవ్యతిరేకేణ సర్వాద్యాభాసత్వే కారణం శక్యం వత్తుమ్. ౯

ఆ—వాదం సూచయతి (ఆప్తేతి) దేవస్య పరమేశ్వరస్య స్వభావస్ఫుష్టిరితి స్వభావ పక్షం నైసర్గికమాయా వినిర్మితా స్ఫుష్టిరితి మతం సిద్ధాంతత్వేనాశ్రిత్య చతుర్థపాదేన దూషణముచ్యతే పక్షయోరనయోరితి యోజ్యం ఈశ్వరస్యేశ్వరత్వఖ్యాపనంస్ఫుష్టిరీత్యేకః పక్షః స్వప్నస్వరూపా మాయాస్వరూపా వా స్ఫుష్టిరితి పక్షద్వయం ఈశ్వరస్య సత్యసం కల్పస్య స్ఫుష్టిరితి పక్షాంతరం కాలాదేవ జగతస్ఫుష్టిర్నేశ్వరాత్ ఈశ్వరస్తాదాసీనః తత్ర వికల్పాంతరం. భోగార్థం క్రీడార్థం వా స్ఫుష్టిరితి ఫలగతం చ వికల్పద్వయం తేషామేతేషాం సర్వేషామేవ పక్షాణాం దూషణం చతుర్థపాదేనోక్తమితి పక్షాంతర మాహ (సర్వేషామితి) నోఖల్వాప్తకామస్య పరస్యాత్మనో మాయాం వినా విభూతి ఖ్యాపనముపయుజ్యతే న చ స్వప్నమాయాభ్యాం సారూప్యమంతరేణ స్వప్నమాయా స్ఫుష్టిరేష్టం శక్యతే అవస్తునోరేవ తయోస్తచ్ఛబ్దప్రయోగాత్ నచ పరమానందస్వభా వస్య పరస్య వినా మాయామిచ్ఛా సంగచ్ఛతే. న హి తస్య స్వతోఽవిక్రియస్యేచ్ఛాది భాక్త్యం యుక్తం. న చ మాయామంతరేణ భోగక్రీడే తస్యోపపద్యేతే తతో మాయా మయీ భగవతస్ఫుష్టిరిత్యర్థః. 'యదుక్తం, కాలాత్ప్రసూతిం భూతానామితి తత్రాహ (న హీతి) ఆధిష్ఠానభూతరజ్ఞాదీనాం స్వభావశబ్దిత స్వాజ్ఞానాదేవ సర్వాద్యాభాసత్వం తథా పరస్య స్వమాయాశక్తివశాదాకాశాద్యాభాసత్వం 'ఆత్మనఽకాశస్సమూఘత' ఇతి శ్రుతేః, నతు కాలస్య భూతకారణత్వం ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౯

కూ—రిత్యన్యే మన్యంతే. అపరే తు మహారాజస్య కందుకాది విహార ఇవ క్రీడారూప ప్రయోజనసిద్ధ్యర్థం విశ్వస్ఫుష్టిరీశ్వరస్యేతి మన్యంతేఇత్యర్థః. స్వమతమాహ శ్రుతిః (దేవస్యేతి) దేవస్య క్రీడాశీలస్యాయం లీలారూపః ఏవః సృష్ట్యాదివిషయః స్వభావవీచ నాన్యత్ప్రయోజనమితి భావః. లోకవత్తు లీలా కైవల్యమితి సూత్రం కుతః ఆప్తకామస్య కా స్ఫుహో ప్రయోజనస్ఫుహో న కాపీత్యర్థః. ఇతి శబ్దో రూపత్రయనిరూపణ సమాప్తా.

నాంతఃప్రజ్ఞం న బహిః ప్రజ్ఞం నోభయతః ప్రజ్ఞం న

శం—చతుర్థః పాదః క్రమస్రావో వక్రవ్య ఇత్యాహ (నాంతఃప్రజ్ఞమిత్యాది నా) సర్వశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తకూన్యత్వాత్తస్య శబ్దానభిధేయత్వమితి విశేషప్రతిషేధేనైవ చ తురీయం నిర్దిదిక్షతి కూన్యమేవ తర్హి తత్ న - మిథ్యావికల్పస్య నిర్నిమిత్తత్వానుపపత్తేః న హి రజతసర్పపురుషమృగశృష్టికాదివికల్పాః శుక్తికారజ్ఞాస్థానామరాదివ్యతిరేకేణాపస్తాస్పదాః శక్త్యాః కల్పయితుం ఏవం తర్హి ప్రాణాదిసర్వవికల్పానుపదత్వాత్తురీయస్య శబ్దవాచ్యత్వమితి న ప్రతిషేధైః ప్రత్యాయ్యత్వముదకాధారా

ఆ—పాదత్రయే వ్యాఖ్యాతే వ్యాఖ్యేయత్వేన క్రమవశాత్ప్రప్తం చతుర్థపాదం వ్యాఖ్యాతుముత్తరగ్రంథప్రవృత్తిరిత్యాహ (చతుర్థ ఇతి) నను పాదత్రయవద్విధిముఖేనైవ చతుర్థః పాదోపి వ్యాఖ్యానతాం కిమితి నిషేధముఖేన వ్యాఖ్యానయతే - తత్రాహ (సర్వేతి) సర్వాణి శబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తాని షష్ఠీగుణాదీని - తైః కూన్యత్వాత్తురీయస్య వాచ్యత్వాయోగాన్నిషేధద్వారైవ తన్నిర్దేశస్సంభవతీత్యర్థః సాక్షాద్వాచ్యత్వాభావం ద్యోతయితుం నిర్దిదిక్షతీత్యుక్తం యది చతుర్థం విధిముఖేన న నిర్దేష్టం శక్యం తర్హి కూన్యమేవ తదాపద్యేత తన్నిషేధేనైవ నిర్దిశ్యమానత్వాత్ తథావిధం నాన్యర్థవదితి శబ్దతే(కూన్యమేవేతి) న తురీయస్య కూన్యత్వమనుమాతుం యుక్తం విమతం సదిధిష్ఠానం కల్పితత్వాత్ తథావిధరజతాదివదిత్యనుమానాత్తురీయస్య సత్త్వసిద్ధిరీత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) దృష్టాంతం సాధయతి (నహీతి) రజతాదీనాం సదనువిధబుద్ధిబోధ్యత్వాదపస్తాస్పదత్వాయోగాత్ తద్వనేవ ప్రాణాదివికల్పానామపి నాపస్తాస్పదత్వం సిద్ధతీత్యర్థః. యద్యధిష్ఠానత్వం తురీయస్వేష్టం తర్హి వాచ్యత్వమధిష్ఠానత్వాద్ధటాదివదితి ప్రకమభంగస్సాదితి చోదయతి (ఏవం తర్హితి) కిం ప్రాతిభాసికమధిష్ఠానత్వం హేతుకృతం కిం వా తాత్త్వికం నాద్యః తస్య తాత్త్విక

రం—చతుర్థం పాదం నిర్దిశతి (నాంతఃప్రజ్ఞమితి) నాంతఃప్రజ్ఞం న బహిః ప్రజ్ఞం నోభయతః ప్రజ్ఞమితి బహిః ప్రజ్ఞాంతఃప్రజ్ఞయోర్విజృంభసమోర్వాస్య వృత్తిః న ప్రజ్ఞానఘనం న ప్రజ్ఞమితి ప్రజ్ఞానఘనస్య సుషుప్తిస్థానస్థస్య వ్యావృత్తిః

కూ—చతుర్థపాదమాత్మసహ (నాంతరితి) అంతఃప్రజ్ఞాపయతీత్యంతఃప్రజ్ఞా-స్వప్నార్థప్రదర్శకః స నేత్యర్థః స బహిః ప్రజ్ఞం జాగ్రదర్థప్రదర్శకో స భవతి నోభయతఃప్రజ్ఞం - బాహ్యశబ్దాదికం జానన్ స్వాప్నార్థాంశ్చ యదా పశ్యతి సాపి కాచిద్దశా ఉభయతఃతస్యనేన గృహ్యతే ఉభయతః బాహ్యభ్యంతరరూపార్థాన్ప్రజ్ఞాపయతీతి ఉభయతఃప్రజ్ఞం స నేతి నోభయతఃప్రజ్ఞం ఏతద్దశావ్యాపారో విశ్వతైజసాభ్యేశ్వర

ప్రజ్ఞానఘనం న ప్రజ్ఞం నాప్రజ్ఞమ్, అదృష్టమవ్యవహార్య

శం—దేరివ ఘటాదేః న-ప్రాణాదివికల్పస్యానత్వాచ్చక్తికాదిష్టివ రజతాదేః న హి సదసతోస్సంబంధశ్శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తభావో అవస్తుత్వాత్ నాపి ప్రమాణాంతరవిషయత్వం స్వరూపేణ గవాదివత్ ఆత్మనో నిరుపాధికత్వాత్ - గవాదివన్నాపిజాతి మత్త్వం అద్వితీయత్వేన సామాన్యవిశేషభావాత్ నాపి క్రియావత్త్వం పాచ కాదివత్ అక్రియత్వాత్ నాపి గుణవత్త్వం నీలాదివత్ నిర్గుణత్వాత్ అతో నాభిధానేన నిర్దేశమర్హతి శశవిషాణాదిసమత్వాన్నిరర్థకత్వం తస్మి న ఆత్మత్వావగమే తురీయస్యానాత్మత్వప్రాప్త్యావృత్తిహేతుత్వాత్ శుక్తికావగమభవ రజతప్రకృష్టాయాః సహ

ఆ—వాచ్యత్వాసాధకత్వాత్ అతాత్త్వికేతు వాచ్యత్వే ప్రకృమో న విరుధ్యేత న ద్వితీయః శుక్త్యాదిభి కల్పితరజతాదేరవస్తుత్వవత్ తురీయేషి కల్పితప్రాణాదేరవస్తుత్వాత్తత్పరియోగికాధిష్టానత్వస్య తాత్త్వికత్వాద్యోగాదితి దూషయతి (న ప్రాణాదీతి) కించ వాచ్యత్వే తురీయస్య నిరుచ్యమానే తత్ర శబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తం న క్రవ్యం తచ్చ పక్షి వా రూఢిర్వా జాతిర్వా క్రియా వా గుణోపేతి వికల్ప్య ప్రథమం ప్రత్యాహ (నహితి) తురీయూతిరిక్తస్యావస్తుత్వాత్తస్య తురీయస్య చ వస్తుభూతసంబంధా సిద్ధేర్విషయభావే కుతః పక్షీత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (నాపీతి) విశిష్టరూపేణ విషయత్వేషి స్వరూపేణ నిరుపాధికాత్తనా తదవిషయత్వాన్నాత్ర గవాదావివ రూఢి రవతరతీత్యర్థః. న తృతీయః గవాదావివాద్వితీయే తురీయే సామాన్యవిశేషభావస్యాభిధాతుమయోగ్యత్వాదితి మత్వాహ (గవాదివదితి) న చతుర్థః పాచకాదావివాక్రియే తురీయే క్రియావత్త్వస్య శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్య వక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ (నాపి క్రియావత్త్వమితి) న పంచమః ఉత్పలదా నీలాదిశబ్దవన్నిర్గుణే తురీయే గుణవత్త్వస్య శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్య వక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ (నాపీతి) తదేవం తురీయస్య వాచ్యత్వానుమానం శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానుపలబ్ధిబాధితమితి ఫలితమాహ (అత

రం—ప్రజ్ఞశబ్దాత్ ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వాగ్ధే అన్ అతః ప్రజ్ఞశబ్దస్య స్వార్థాణంతతయాప్రజ్ఞప్రాజ్ఞయోరేకార్థత్వాత్. నను ప్రజ్ఞభిన్నత్వే అప్రజ్ఞత్వం స్వాత్ ఏవం చాజ్ఞత్వప్రసంగ ఇత్యత్రాహ (నాప్రజ్ఞమితి) ప్రకర్షణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః జ్ఞానాదిద్గుణ

కూ—రూపద్వయకర్తృత్వే జ్ఞేయః సోపి తుర్యే నాస్తీత్యర్థః న ప్రజ్ఞానఘనం ప్రాగ్విద్విపరీత సమానః కర్తృవ్యః ఘనప్రజ్ఞానమితి ఘనం అజ్ఞానావృతం సుప్తజీవస్వరూపం ప్రజ్ఞావయతీతి ఘనప్రజ్ఞానం తన్న భవతీతి న ప్రజ్ఞానఘనమిత్యుచ్యతే న ప్రజ్ఞం ప్రకర్షణ జ్ఞాపయతి మానసవాసనామయం ధ్యేయమితి ప్రజ్ఞం తన్నేతి న ప్రజ్ఞం అయమపి

మగ్రహ్యమలక్షణమచింత్యమవ్యవదేశ్యమైకాత్వప్రత్య

శం—తురీయస్యాత్మత్వావగమే సత్యవిద్యాత్పట్టాదిదోషాణాం సంభవోస్తి. న చ తురీయస్యాత్మత్వావగమే న కారణమస్తి సర్వోపనిషదాం తాదర్శ్యోపక్షయాత్ 'తత్త్వమసి అయమాత్మా బ్రహ్మ తత్సత్యం స ఆత్మా యతాన్తాదవరోక్షాద్భిన్నా సబాహ్యభ్యంతరో హ్యజః ఆత్మవేదం సర్వ'మిత్యాదినా సోయమాత్మా పరమార్థరూపశ్చతుష్పాదిత్యుక్తః తస్మాదపరమార్థరూపమవిద్యాకృతం రజ్జుసర్పాదినమముక్తం పాదత్రయలక్షణం బీజాంకురస్థానీయం అథేదానీమబీజాత్మకం పరమార్థస్వరూపం రజ్జుస్థానీయం సర్పాది

ఆ—ఇతి) యది తురీయస్య నాస్తి విశిష్టజాత్యాదిమత్త్వం తర్హి నరనిషాణాదిదృష్టేరివ తద్దృష్టేరివ న ఫలవత్త్వం విశిష్టజాత్యాదిమతో రాజాదేరుపాసనస్య ఫలవత్త్వం ఫలమృదితి శంకలే (శశవిషాణాదితి) యథా శుక్తిరియమిత్యవగమే రజతాదివిషయ తృప్తి వ్యావర్త్యతే - తథా తురీయం బ్రహ్మహమిత్యాత్మత్వేన తురీయస్య సాక్షాత్కారే సత్యనాత్మ విషయా తృప్తి వ్యవచ్ఛిద్యతే, తదేవమాత్మత్వేన తురీయావగమస్య సర్వాకాజ్ఞానివర్తకత్వాదనర్థకత్వాశక్త్యా న యుక్తేతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తురీయస్యాత్మత్వావగమే సతి సర్వానర్థహేతుతృప్తిదిదోషనివృత్తిలక్షణం ఫలముక్తం విద్వదనుభవేన సాధయతి (న హీతి) నను తురీయమశేషవిశేషశూన్యం నాత్మత్వేనావగతుం శక్యతే తద్దేత్వభావాదితి తత్రాహ (నచేతి) సర్వోపనిషదామిత్యుక్తమేవోదాహరణలేఖన దర్శయతి (తత్త్వమసీతి) నిషేధముఖేనైవ తురీయస్యప్రతిపాదనం న విధిముఖేనేత్యుపపాద్య వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరగ్రంథమవతారయతి (సోయమిత్యాదినా) బీజాంకురస్థానీయం మిథో హేతుహేతుమద్భావేన వ్యవస్థితమిత్యర్థః. అబీజాత్మకం కార్యకారణవినిర్ముక్తమితి యావత్ తత్ర హేతుం సూచయతి (పరమార్థేతి) తస్య విధిముఖేన నిర్దేశానుబవత్తిం ప్రాగుక్తామభిప్రేత్యాహ (సర్పాదీతి) కిముత్తరేణ గ్రంథేన తురీయం ప్రతిపాద్యతే కింవా తస్య స్థానత్రయవైలక్షణ్యం వివక్ష్యతే ప్రథమే ప్రతిపాదకస్య విధానావ్యతిరేకాదన్యనిషేధానర్థక్యం ద్వితీయేపి

రం—మధ్యే జ్ఞానప్రధానత్వేన ప్రజ్ఞశబ్దితాత్ సుఖప్తిస్థానస్థానసంకర్షణాద్భిన్నత్వేపి చర్వజ్ఞశయా అప్రజ్ఞత్వమసి నాస్తితి భావః అదృష్టం బాహ్యోంద్రియజ్ఞానాగోచరం

కూ—స్వాన్నికవ్యాపారతుల్యతయా తైజసాఖ్యభగవద్రూపవ్యాపారో ద్రష్టవ్యః సోపి తుర్యేనేత్యర్థః. ఇదముపలక్షణం జాగ్రత్సౌలీసనిర్విషయకేవలాత్మస్ఫురణయాపజడిభావాఖ్యావస్థానస్యాపి ఇదమపి సుఖప్తివ్యాపారతుల్యతయా ప్రాజ్ఞాఖ్యభగవద్వ్యాపారోక్ష్యేయః సోపి తుర్యే నాస్తితి ధ్యేయం ఏవం విశ్వతైజసప్రాజ్ఞాఖ్యరూపత్రయవ్యాపారా

శం—స్థానీయోక్త స్థానత్రయనిరాకరణేనాహ (నాంతఃప్రజ్ఞామిత్యాది) ననాన్వితృన శ్చతుష్పాత్త్వం ప్రతిజ్ఞాయ పాదత్రయకథనేనైవ చతుర్థస్థాంతఃప్రజ్ఞాదిభ్యోఽన్యత్వేన సిద్ధి నాంతఃప్రజ్ఞామిత్యాదిప్రతిపేదోఽన్యథకః స-సర్వాదివికల్పప్రతిపేదేనైవ రజ్జుస్వ రూపప్రతిపత్తివత్ త్రీవిభజ్యైవాత్మనస్తురియత్వేన ప్రతిపాదయషితత్వాత్ తత్త్వ మసీతివత్ యది హి త్రీవిభజ్యైవలక్షణం తురీయమన్యత్ తత్ప్రతిపత్తిద్వారాభావా చ్ఛాస్త్రోపదేశానర్థక్యం శూన్యతాపత్తిర్వా రజ్జురివ సర్వాదిభిర్వికల్పయనా స్థానత్ర యేసి ఆత్మైకవివాంతః ప్రజ్ఞాదిత్వేన వికల్ప్యతే యదా తదాంతః ప్రజ్ఞాదిత్వ ప్రతి

ఆ— తదానర్థకృమాపద్యైశ్చ. అనుక్త్యైవోక్తాదన్యత్వసిద్ధిరితి మన్వానః శబ్దతే
 (నన్వితి) నతాపత్తురీయం విధిముఖేన బోధ్యం. తస్య స్వప్రకాశత్వాత్ప్రస్థిత ప్రకాశా
 ద్యనుదయాత్ తథాపి సమారోపితవిశ్వాదిరూపేణ ప్రతిపన్నం తన్నిషేధేన బోధ్యతే
 తదనిషేధే తస్య యథావదప్రథనాత్ అతో న నిషేధానర్థకృమితి పరిహారతి (న
 సర్వాదీతి) తురీయస్య పాదత్రయవిలక్షణస్యాథాదేవ సిద్ధావపి జీవాత్తనః స్థాన
 త్రయవిశిష్టస్య తురీయం బ్రహ్మస్వరూపమితి నోపనేశమంతరేణ సిద్ధ్యతితి తురీయ
 గ్రంథోఽర్థవానిత్యర్థః. యథా విధిముఖేన ప్రవృత్తేన 'తత్త్వమసీతి' వాక్యేన
 స్థానత్రయ సాక్షిణత్వంపదలక్ష్యస్య తత్పదలక్ష్యబ్రహ్మతా లక్షణయా బోధ్యతే -
 తథా నిషేధకాస్త్రేణాపి తాత్పర్యవృత్త్యా జీవస్య తురీయబ్రహ్మత్వం ప్రతిపాదయతుం
 దృష్టాంతమాచా (తత్త్వమసీతి) నను స్థానత్రయవిశిష్టస్యాత్తనో నైవ తురీయాత్త్
 వ్యం తురీయగ్రంథేన ప్రతిపాద్యతే తురీయస్య విశిష్టాద్విలక్షణత్వేనాత్మ్యంతభిన్న
 త్వాత్ తత్రాహ (యది హీతి) ప్రాతిభాసికవైలక్షణ్యేపి విశిష్టాపలక్ష్యయారాత్మ్యం
 తికవైలక్షణ్యాభావాన్న తాత్వికం తురీయస్య విశిష్టాదన్యత్వం అన్యథాత్మ్యంతభి
 న్నయోర్నిగ్రంథసంస్పర్శవిరహీణోరుపాయోపేయభావాద్యోగాత్తురీయప్రతిపత్తే విశిష్టస్య
 ద్వారత్వాభావాదన్యస్య చ తత్ప్రతిపత్తిద్వారస్యాదన్యత్వాత్తురీయా ప్రతిపత్తిరేవ
 స్వాభిత్వార్థః. కాస్త్రాత్తత్ప్రతిపత్తిస్సాన్విదితి చేత్ నేత్యాహ (కాస్త్రేతి) తద్విశిష్ట
 రూపమనూద్య విశేషణంకాపాపేన తస్య తురీయత్వముపదిశతి. భేదే చాత్మ్యంతికే

రం—అవ్యవహార్యమగ్రాహ్యం వాగ్మస్తాదికత్వేంద్రియాగోచరం ఆతపివ అలక్షణం
లక్ష్యతే నేనేతి లక్షణం అనుమానం అనుమానాగమ్యమిత్యర్థః. ఆతపివాచింత్యం అవ్య

కూ—స్వాహ్యభ్యంతరపదార్థస్వరూపజ్ఞాపనను ప్రస్వరూపజ్ఞాపనరూపానికొందిద్వాహ్య
కిందిత్వాస్వాపిభయ రూపవ్యాపారం సమాధిస్థ నిరంతరజ్ఞాన సంకత్యుతాదనరూపవ్యా
పారం జడీభావరూపవ్యాపారం చాకుర్వదిత్యర్థః. నోభయతః ప్రజ్ఞమిత్యత్ర కిం స్వరూప

శం—షేధవిజ్ఞాన ప్రమాణసమకాలమేవాత్మన్యనర్థప్రపంచనివృత్తిలక్షణఫలం పరిస
మాప్తమితి తురీయాధిగమే ప్రమాణాంతరం సాధనాంతరం వా న మృగ్యం రజ్జుసర్పవివే
కసమకాలఇవరజ్జ్వాం సర్పనివృత్తిఫలేనతి రజ్జ్వధిగమస్య యేషాం పునస్త మోపసయవ్యతి
రేకేణ ఘటాధిగమే ప్రమాణం వ్యాప్రియతే తేషాం ఛేద్యావయవసమ్మంధవియోగవ్య
తిరేకేణాన్యతరావయవేషి ఛిదిర్వాప్రియత ఇత్యుక్తం స్యాత్ యదా పునర్ఘటతమసో
ర్వివేకరణే ప్రవృత్తం ప్రమాణమనుపాదిత్వితమసోనివృత్తిఫలావసానం ఛిదిరివ
ఛేద్యావయవసంబంధవివేకరణే ప్రవృత్తా తదవయవచైవధీభావ ఫలావసానా తదా

ఆ—తదానర్థక్యాన్న కాస్తాత్తప్రతిపత్తిరిత్యర్థః, మా తర్హి తురీయ ప్రతిపత్తిర్యా
దితి చేత్ తత్రాహ (శూన్యేతి) విశిష్టస్వైవ ప్రతిపత్త్యా తురీయస్యాప్రతిపత్తౌ ప్రతి
పన్నస్య విశ్వాదేర్విశిష్టస్య పర్యుదస్తత్వాదన్యస్య చాప్రతిపన్నత్వాన్నైరాత్మ్యధీకే
వాపద్యో తేత్యర్థః. భేదపక్షశ్చేద్యధోక్త దోషవశాన్న సంభవతి. తర్హి మాభూత్ అభే
దపక్షోపి కథం నిర్వహతీతిచేత్ తత్ర కిం ఫలం పర్యనుయుజ్యతే కింవా ప్రమాణాం
తరం అథవా సాధనాంతరమితి వికల్పాద్యం దూషయతి (రజ్జురివేతి) యథా రజ్జురధి
ష్ఠానభూతా సర్పధారాదిభిర్వికల్ప్యతే తథైకపీవాత్మా స్థానత్రయేషి యదాంతః
ప్రజ్ఞత్వాదినా వికల్ప్యమానో బహుధా భాసతే తదా తదనువాదేనాంతః ప్రజ్ఞత్వా
దిప్రతిషేధజనితం యత్ప్రమాణరూపవిజ్ఞానం తదుత్పత్తిసమానకాలమేవాత్మన్యనర్థ
నివృత్తిరూపం ఫలం సిద్ధమితి న ఫలపర్యనుయోగోఽవకాశవానిత్యర్థః. శబ్దస్య సంస్పృష్ట
పరోక్షజ్ఞానహేతోరసంస్పృష్టా పరోక్షజ్ఞానహేతుత్వాద్యోగాత్తురీయజ్ఞానే ప్రమాణాం
తరమేవప్రమాణమితి పక్షం ప్రత్యాహ (తురీయేతి) తస్య హి సాక్షాత్కారే న శబ్దాతి
రిక్తం ప్రమాణమన్వేష్యం శబ్దస్య విషయానుసారేణ ప్రమాహేతుత్వాత్ విషయస్య
తురీయస్యాసంస్పృష్టాపరోక్షత్వాదిత్యర్థః. తురీయసాక్షాత్కారే ప్రసంఖ్యానాఖ్యం
సాధనాంతరమేవప్రమాణమితి పక్షం ప్రతిక్షిపతి (సాధనాంతరం వేతి) ప్రసంఖ్యానస్యా
ప్రమాణత్వాన్న ప్రమారూపసాక్షాత్కారం ప్రతి హేతుతేతి భావః యథా రజ్జు

రం—పదేశ్యం ఇదమిద్భృగితి చింతావ్యపదేశానర్హం ఏకాత్మప్రత్యయసారం ఏకాత్మ
ప్రత్యయగోచరం ప్రపంచోపశమం సంకర్షణప్రద్యుమ్ననిరుద్ధాదిప్రపంచస్యాప్రస

కూ—కర్తృకం వ్యాపారద్వయమస్య నేత్యుచ్యతే తద్విచారణీయం తద్ధి కిం నిర్వాప్తి
పారమేవ చతుర్థం రూపం నేత్యాహ (నాప్రజ్ఞమితి) అప్రజ్ఞావకం నేతి నాప్ర
జ్ఞం ప్రజ్ఞావకమేవ ముక్తానాం తద్యోగ్యసర్వజ్ఞానప్రదానరూపవ్యాపారకరేత్యర్థః

శం—నాంతరీయకం ఘటవిజ్ఞానం న తత్ప్రమాణఫలం న చ తద్వదప్యాత్మస్వధ్యారోపి
తాంతః ప్రజ్ఞత్వాదివివేకకరణే ప్రవృత్తస్య ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణస్యాపాదిత్వితాం
తః ప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తివ్యతిరేకేణ తురీయే వ్యాపారోపపత్తిః అంతః ప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తి
సమకాలమేవ ప్రమాతృత్వాదిభేదనివృత్తేః తథా చ వక్ష్యతి 'జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత'
ఇతి జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తిక్షణవ్యతిరేకేణ క్షణాంతరానవస్థానాత్ అవస్థానే చానవస్థా
ప్రసంగాత్ ద్వైతానివృత్తిః తస్మాత్ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణవ్యాపారసమకాలవినాత్

ఆ—రియం సర్వో నేతి వివేకధీనముదయసాక్షాత్కారదశాయామేవ రజ్జ్వాం సర్ప
నివృత్తిఫలే సిద్ధే రజ్జుసాక్షాత్కారస్య ఫలాంతరం ప్రమాణాంతరం సాధనాంతరం వా
న మృగ్యతే క్షత్వత్వాత్ తథేహపీత్యాహ (రజ్జ్వతి) విషయగతం ప్రాకట్యం ప్రమాణ
ఫలం నాధ్యస్తనివృత్తిరిత్యాశంక్యాహ (యేహమితి) స్వవిషయాజ్ఞానావసయనాయ
ప్రవృత్తా ప్రమాణక్రియా స్వవిషయే భావరూపమలిశయమాధత్తే చేత్ అపసయార్థ
క్రియాత్వాదిశేషాచ్చిదిరసి చేద్యసంయోగావసయనాతిరిక్తమలిశయమాదధ్యాత్ న
చ సంయోగవివాకాతిరిక్తే విభాగే సంప్రతిపత్తిరస్తి ప్రాకట్యస్య చ ప్రకాశత్వే జ్ఞాన
వన్నాధనిష్ఠత్వం స్యాత్ అప్రకాశత్వే తేనాధేన నాథోస్థితి భావః. అజ్ఞాననివర్తకమేవ
ప్రమాణమితి వక్షే విషయస్ఫురణే కారణాభావాద్విషయసంవేదనం న స్యాదిత్యా
శఙ్కాహ (యదేతి) ఘటో హి తమసా సమావృతోఽవ్యవహారయోగ్యస్థిత్వతి తస్య
తమసో నిష్క్రమ్య వ్యవహారయోగ్యత్వాపాదనే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణం ప్రవర్తతే
తచ్చానుపాదిత్వప్ర అనిష్టస్యాప్రమేయస్య తమసో నివృత్తిక్షణే యదా పర్యవస్యతి
తదాఘటసంవేదనమార్థికం ప్రమాణఫలం న భవతి యథా ఛిదిక్రియాచేద్యస్య తరోర
వయవయోర్నిర్ధస్యంయోగనిరసనే ప్రవృత్తా సతీ తయారేవ చేద్యావయవయోర్ద్వైధీ
భావే ఫలే పర్యవస్యతి సత్వన్యతరావయవేషి ఛిదిర్వాప్తిప్రియతే తథేహపి తమోని
వృత్తై ప్రమాణం నిర్వృణోతి ఘటస్ఫురణం త్వాధికం న చ తస్య స్థాయిత్వం అభి
వ్యంజకప్రమాతృవ్యాపారస్యాస్థిరత్వాదిత్యర్థః. కించ ఘటాదేర్జడస్య సంవిదపేక్షత్వా

రం—శమో యస్మిన్ తత్ప్రపంచోపశమం 'ఏతన్నానావతారాణాం నిదానం బీజ

కూ—అదృష్టం-విశ్వాదిరూపశ్రయం బాహ్యంతరపదార్థజ్ఞానతదవ్యయరూపకార్య
లింగేనానుమేయం న తథా చతుర్థం రూపం దృశ్యమిత్యదృష్టమితి వా ఆముక్తదృష్టి
గోచరత్వాద్వా అదృష్టమిత్యర్థః. (అవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమితి) ముక్తిం వినా తద్రూప
విషయకగ్రహణవ్యవహారయోరభావాద వ్యవహార్యమగ్రాహ్యమిత్యవ్యతే అలక్షణం

శం—స్వధ్యారోపితాంతః ప్రజ్ఞత్వాద్యనర్థనివృత్తిరితి సిద్ధం నాంతః ప్రజ్ఞమితి తైజస ప్రతిషేధః న బహిః ప్రజ్ఞమితి విశ్వప్రతిషేధః నోభయతః ప్రజ్ఞమితి జాగ్రత్స్వప్న యారంతరాళావస్థా ప్రతిషేధః న ప్రజ్ఞానఘనమితి సుషుప్తావస్థా ప్రతిషేధః బీజ భావావివేకరూపత్వాత్ న ప్రజ్ఞమితి యుగవత్సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వప్రతిషేధః నా ప్రజ్ఞమిత్యవైతన్య ప్రతిషేధః కథం పునరంతః ప్రజ్ఞత్వాదీనామాత్మని గమ్యమానా నాం రజ్జ్వాదౌ సర్వాదివత్ప్రతిషేధాదనత్త్వం గమ్యత ఇతి ఉచ్యతే జ్ఞస్వరూపావిశేషే పీతరేతరవ్యభిచారాల్ రజ్జ్వాదావివ సర్వధారాదివికల్పితభేదవత్ సర్వత్రావ్యభిచారాల్

ఆ—త్వత్సంవిదో మానఫలత్వేసి నాత్మస్యజడే సంవిదేకతానే మనస్యారోపితధర్మనివ ర్తకత్వమంతరేణ సంవిజ్ఞనకత్వవ్యాపారస్సంభవతీత్యాహ(న చేతి)తురీయాత్మని సంపేదన జననవ్యాపారో న ప్రమాణస్య ప్రకల్ప్యతే, తస్య సంవిదాత్మకత్వాదారోపితనివృత్తి వ్యతిరేకేణ మానజన్యఫలసంవిదవపేక్షత్వాదిత్యుక్తం తత్తైవ హేత్వంతరమాహ (అంతః ప్రజ్ఞత్వాదీతి) ఆశ్రయాభావే నాశ్రితప్రమాణాభావాదనంతరక్షణే తస్య వ్యాపారానుపపత్తిరిత్యత్ర వాక్యశేషమనుమూలయతి (తథా చేతి) కించ జ్ఞానాగ్నిన ద్వైతనివృత్త్యవచ్ఛిన్నక్షణాతిరేకేణ న క్షణాంతరే జ్ఞానం స్థాతుం పారయతి - న చాగ్నిరం జ్ఞానం వ్యాపారాయ పర్యాప్తం తథా చ జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తివ్యతిరేకేణ నాత్మని వ్యాపారోస్తీత్యాహ (జ్ఞానస్మేతి) నను జ్ఞానం ద్వైతనివర్తకమసి న స్వాత్మా నం నివర్తయతి నివర్త్యనివర్తకభావన్యైకత్ర విరోధాత్ అతో యావన్నివర్తకం స్థాస్యతి తత్రాహ (అవస్థానే చేతి) నివర్తకస్య జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తేరనంతరమసి నివ ర్తకాంతరమపేక్ష్యవస్థానే చ తస్య తస్య నివర్తకాంతర(న)వ్యపేక్షత్వాదాద్యస్యాపి విజ్ఞానస్య నివర్తకత్వాసిద్ధిః. న చ జ్ఞానస్య స్వనివర్తకత్వానుపపత్తిః స్వపరవిరోధినాం భావానాం బహుళిముపలంభాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్య జన్మాతిరిక్తవ్యాపారాభావా, త్తజ్ఞన్మ నశ్చ ద్వైతనిషేధేనైవోపక్షయాత్క్షణాంతరే విషయస్ఫురజననాయానవస్థానా, దారో పితా తద్ధర్మనివృత్త్యైవ జ్ఞానం పర్యవసితమిత్యుచసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రతిషేధజనితం

రం—మవ్యయమితి స్వరణాల్ శాంతం ఉక్తిషట్కరహితం శివం కదాచిదుత్పాద

కూ—లక్షణం అనుమాపకం జాగ్రదాదిప్రవృత్తిరూపానుమాపకరాహిత్యాదలక్షణం అతఏవాచింత్యం అచింత్యత్వాదేవావ్యపదేశ్యం వ్యపదేష్టుమశక్యం ఏకాత్మ్యప్రత్యయ సారం ఏకః ప్రధానః ఆత్మా పూర్ణః ఏకశ్చాసావాత్మా చైకాత్మా ఏకాత్వైవైకాత్మ్యం స్వాగ్నేవ్యక్తో ప్రత్యయః జ్ఞానరూపః సారః ఆనందరూపః శ్రేయికాత్మ్యప్రత్యయసారం

శం—జ్ఞస్వరూపస్య సత్యత్వం సుమప్తే వ్యభిచరతీతి చేన్న సుఖప్తస్యానుభూయమాన త్వాత్ 'న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞా లేర్విపరిలోపా విద్యుత్' ఇతి చ శ్రుతేః. అతపివాదృష్టం య స్సాదృష్టం తస్మాదవ్యవహార్యం అగ్రాహ్యం కర్తేంద్రియైః అలక్షణం అలింగమిత్యేతత్ అనను మేయమిత్యర్థః. అతపివాచింత్యం అతపివాప్యవదేశ్యం శబ్దైః ఏకాత్మప్రత్యయ సారం జాగ్రదాస్థానేష్యేకోయమాత్మేత్యవ్యభిచారి యః ప్రత్యయః తేనానుసరణీయం అథవా - ఏక ఆత్మప్రత్యయః సారం ప్రమాణం యస్య తురీయస్యాధిగమే తత్తురీయ

ఆ—విజ్ఞానమేవ ప్రమాణం తస్య వ్యాపారో జన్తేవ తేన సమానకా(లై)లేనైవానర్థ నివృత్తిరితి యోజనా తత్ర హేతుమాహ (బీజభావేతి) సుఖప్తం హి స్వప్నజాగరితే ప్రతి బీజభావః తస్మాశేషవిశేషవిజ్ఞానాభావరూపత్వాద్విశేషవిజ్ఞానానాం సర్వేషాం ఘనం ఏకం సాధారణమవిభక్తం సుఖప్తమితి తత్ప్రతిషేధో నేత్వాదినా సంభవతీ త్యర్థః. యుక్తం సర్వాదీనాం రజ్జ్వాదౌ భ్రాంతిప్రతిపన్నానాం ప్రతిషేధాదసత్త్వం ఆత్మని తు ప్రమాణేన గమ్యమానానామంతః ప్రజ్ఞత్వాదీనాం న ప్రతిషేధో యజ్యతే మానవిరోధాదితి శక్కుతే (కథిమితి) ప్రామాణికత్వస్యాసిద్ధత్వాద్యుక్తమంతఃప్రజ్ఞత్వా దీనామసత్యత్వమితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) విమతమసత్యం, వ్యభిచారిత్వాత్ సం ప్రతిపన్నవదిత్యాహ (జ్ఞస్వరూపేతి) తస్యా విశేషః అవ్యభిచారః తత్ర రజ్జ్వాదావి పేత్కుదాహరణం అంతఃప్రజ్ఞత్వాదీనామితరేతరవ్యభిచారే నిదర్శనం సర్వధారాదీతి విమతం సత్యం అవ్యభిచారిత్వాత్ రజ్జ్వాదివదిత్యాహ (సర్వత్రేతి) తస్య చ సత్యత్వే సర్వకల్పనాధిష్టానత్వసిద్ధిరితి భావః. అవ్యభిచారిత్వహేతోరసిద్ధిం శంకతే (సుఖప్త ఇతి) న తత్ర చైతన్యస్య వ్యభిచారః - సుఖప్తస్య స్ఫురణవ్యాప్తతయా సాధకస్ఫురణ స్వావశ్యకత్వాదిత్యాహ (న సుఖప్తస్యేతి) సుమప్తే సాధకస్ఫురణస్య పక్షే ప్రమాణ మాహ (న హీతి) నిషేధశాస్త్రాలోచనయా నిర్విశేషత్వం తురీయస్యైక్యం తదేవ

రం—వినాశావిర్భావలిరోభావ గంధరహితతయా శివం మంగళం అచైవ్యతం సజాతీయ

కూ—ప్రపంచోపశమం పచివిస్తారే ప్రపంచః విస్ఫుటః వ్యాప్తఇతి యావత్. ఉపశబ్దోఽత్రోత్కృష్టవాచీ శమః సుఖం ఉత్కృష్టానందరూపం ప్రపంచశ్వాసాపుప శమశ్చ ప్రపంచోపశమః తం ముక్తాత్మనో దేహబంధాద్యనిష్టప్రపంచముపశమయ తీతి ప్రపంచోపశమమితి వా.శాంతం ఊర్జిషట్రురహితం నిర్దుఃఖసుఖరూపత్వా ద్భవం అచైవ్యతం ద్వీతిభావప్రధానం ద్వితీయ పశుతత్వాపేక్షయానాత్మకత్వరూ పద్వితీయ ప్రకారేణ ఇతం జ్ఞాతం వస్తుద్వితం ఇకోగతో ద్వీతస్యేదం చైవ్యతం మిథ్యా

శం—మేకాత్మప్రత్యయసారం 'అత్తే' త్యేవోపాసీ'తేతి శ్చు'తేః అంతఃప్రజ్ఞ త్వాదిస్థాని ధర్మప్రతిషేధః కృతః ప్రపంచోపశమమితి జాగ్రదాదిస్థానధర్మాభావ ఉచ్యతే అతపివ శాంతం అవిక్రియం శివం యతోఽద్వైతం భేదవికల్పరహితం చతుర్థం తురీయం మన్యంతే ప్రతీయమానపాదత్రయరూపవైలక్షణ్యాత్ (స ఆత్మా స విజ్ఞేయ ఇతి)

ఆ—హేతూకృత్య జ్ఞానేంద్రియావిషయత్వమాహ (అతపి వేతి) దృష్టనైర్వివార్థక్రియా దర్శనాదపృష్టత్వాదర్థక్రియారాహిత్యమితి విశేషణాంతరమాహ (యస్తాదితి) ఆదృష్ట మిత్యనేనాగ్రాహ్యమిత్యస్య పానరుక్త్యం పరిహరతి (కర్తేంద్రియైరితి) అలక్షణమిత్య యుక్తం సత్యం జ్ఞానమనంతమిత్యాదిలక్షణోపలంభాదిత్యాశఙ్కాగ్నిహ (అలింగమితి) 'తో' హ్యేవాన్యాత్రః ప్రాణ్యా'దిత్యాదిలింగోపన్యాసవిరుద్ధమేతదిత్యాశంక్యాహ (ఆనను మేయమితి) ప్రత్యక్షానుమానావిషయత్వప్రయుక్తం విశేషణాంతరమాహ (అత పి వేతి) మనోవిషయత్వాభావాదేవ శబ్దావిషయత్వం శబ్దప్రవృత్తేస్తత్ప్రీప్రతిపూర్వ కత్వాదిత్యాహ (అతపి వేతి) తస్మి యధోక్తం వస్తు నాస్త్యేవ - ప్రమాణాభావాదిత్యా శఙ్కాగ్నిహ (ఏకాత్మేతి) పరోక్షార్థవిషయతయా విశేషణం వ్యాఖ్యానాపరోక్షార్థ తయా వ్యాకరోతి (అథ వేతి) అపరోక్షాత్ప్రత్యయస్యాత్త్వని ప్రమాణత్వే బృహ దారణ్యకశ్రుతిముదాహరతి (అత్తే త్యేవేతి) యశ్చాస్మాత్తీత్యాదినా పరిపూర్ణ త్వాది లక్షణస్తావదాత్మోక్తః - స చ వాఙ్మనసాతీతః శ్రుతిభోగైరవగతస్తమేవైకరసం షరమా త్తానం ప్రత్యక్షేన గృహీత్వా తన్నిష్ఠస్థితిత్యాత్మనోవస్థాశ్రియాతీతస్య తురీయస్యా పరోక్షనిత్యదృష్టిత్వం శ్రుతితో దృష్టమిత్యర్థః. విశేషణాంతరస్య పునరుక్తిం పరిహరన్తు ర్థభేదమాహ (అంతరితి) స్థానిధర్మస్య స్థానధర్మస్య చ ప్రతిషేధోఽన్తశ్చబ్దేన పరా మృశ్యతే శాంతం - రాగద్వేషాదిరహితం అవిక్రియం కూటస్థమిత్యర్థః శివం - పరి శుద్ధం షరమానందబోధరూపమితి యావత్. యస్తాద్వైతాభావోపలక్షితం - తస్మాచ్ఛ తుర్థమిత్యాహ (యత ఇతి) అద్వైతమిత్యేతద్వాచ్యచప్తే (భేదేతి) సంఖ్యావిశేషవిష

రం—ద్వితీయరహితం ఏతాదృశం వాసుదేవం చతుర్థం మన్యంతే (స ఆత్మా) ఆహ్ని తీతిహ్యత్తా సర్వదేశకాలసర్వవస్తువాప్తత్వాత్ సంకర్షణాదీనామపి స ఆత్మా (సః

కూ—జ్ఞానం స విద్యతే మిథ్యాజ్ఞానం యస్తాత్తదద్వైతం మిథ్యాజ్ఞానవిరోధి వా అహంమమతాదిమిథ్యాధ్యవసాయనివర్తకమితి యావత్ ఏతాదృశమాత్తానం చతుర్థం పాదం మన్యంతే కౌపనివదా ఇత్యర్థః. సోయమాత్తా చతుష్షాదితి ప్రతిజ్ఞాతం విశ్వతైజసప్రాజ్ఞ తురీయాఖ్య రూపచతుష్టయం సమకరం నిరూప్య రూపత్రయవిషయే మంత్రానుదాహృత్య చతుర్థవిషయే మంత్రానుదాహరిష్యన్నిదానీం చతురూప ఆత్మా

యసారం ప్రపంచోపశమం శాంతం శివమద్వైతం చతు
ర్థం మన్యంతే స ఆత్మా స విజ్ఞేయః.

2

అత్రైతే శ్లోకాభవన్తి.—

నివృత్తే స్వర్వదుఃఖానా మిశానః ప్రభురవ్యయః,

శం—ప్రతీయమానసర్పభూచ్చిద్ర దండాదివృత్తిరిక్తా యథా రజ్జుః - తథా తత్త్వమ
సీత్యాదివాక్యార్థః ఆత్మాదృష్టో ద్రష్టా 'స హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపః విద్యతే'
ఇత్యాదిభిరుక్తః యః స విజ్ఞేయ ఇతి భూతపూర్వగత్యా జ్ఞాతే ద్వైతాభావః.

2

శం—(అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి) ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వలక్షణానాం సర్వదుఃఖానాం
నివృత్తేరికానస్తురీయ ఆత్మా ఈశాన ఇత్యస్య పదస్య వ్యాఖ్యానం ప్రభురితి దుఃఖ

అ—యత్వాభావే కథం చతుర్థత్వమిత్యాశంకాగ్రహ(ప్రతీయమానేతి) చతుర్థతురీయ
యోర్వాక్యఖ్యానవ్యాఖ్యేయ త్వేనాపానదుక్త్యం తస్మాక్తవిశేషణ త్వేసి మమ కిమాయాత
మిత్యాశంకాగ్రహ (స ఆత్మేతి) ఆత్మని యథోక్తవిశేషణాని స ప్రతిభాంతీత్యాశం
కాగ్రహ (స విజ్ఞేయ ఇతి) తదేవ వ్యాచక్షే (ప్రతీయమానేతి) 'స హి ద్రష్టుర్దృష్టే
ర్విపరిలోపః విద్యతే' అనివాశిత్యాదిత్యాదివాక్యాని ప్రతీకోపాదానేన దర్శయతి (స
హి ద్రష్టురితి) ఆత్మవ్యవహార్యే కుతో విజ్ఞేయత్వమిత్యాశంకాగ్రహ భూతపూర్వమవిద్యావ
స్థాయాం యా జ్ఞేయత్వాఖ్యానకఠిః - తయేదానీమసి విజ్ఞేయత్వ (ముక్త)మిత్యాహ
(భూతేతి) విద్యావస్థాయామేవ కిమితి జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయవిభాగో స భవతి తత్రాహ
(జ్ఞాత ఇతి) జ్ఞానేన తత్కారణస్వాజ్ఞానస్వాపసీతత్వాదిత్యర్థః.

2

అ—నాంతః ప్రజ్ఞమిత్యాది శ్రుత్యుక్తేర్థే తద్వివరణరూపాన్ శ్లోకానవ
తారయతి (అత్రేతి) వివిధం స్థానత్రయమస్తాదృశవతీతి పునస్తత్త్వా తురీయా విభు
రుచ్యతే స హి తురీయాతిరేకేణ స్థానత్రయమాత్మానం ధారయతి సర్వదుఃఖానాం

రం—విజ్ఞేయః) 'తమేవైకం జానథాత్మానమన్య వాచో విముంచధే'తి శ్రుతేః
తస్యైవ విజ్ఞేయత్వమితి భావః.

2

కూ—అవశ్యం జ్ఞాతవ్య ఇతి పదస్నుపసంహరతి (సఆత్మేతి)యఇతి శేషః చతురూపా
య ఆత్మా స విజ్ఞేయః వివిధతయా చతుర్విధతయా విశేషేణ చ ముముక్షుభిరేయ
ఇత్యర్థః.

౯

కూ—చతుర్థరూపస్మాక్తం మాహాత్మ్యం సంవాదయితుమాహ (అత్రేతి)
తురీయస్మాక్తాథే ఏతే - పశ్యమాణాశ్లోకాన్సంవాదినో భవంతీత్యర్థః. ప్రపంచోప

అద్వైతస్వరూపభావానాం దేవస్తుర్యోవిభుస్సన్నితః
కార్యకారణబద్ధో తావిష్యేతే విశ్వత్రైజసా,

౧౦

శం—నివృత్తిం ప్రతిప్రభుర్భవతీత్యర్థః తద్విజ్ఞాననిమిత్తత్వాద్దుఃఖనివృత్తేః అవ్యయః
న వ్యేతి స్వరూపాన్నవ్యభిచరతీతి యావత్. ఏతత్కుతః యస్తాదద్వైతః సర్వ
భావానాం రజ్జుసర్పవన్తృమాత్వాత్ స ఏష దేవః ద్యోతనాత్ తురీయః చతుర్థః
విభుః వ్యాపీ స్తుతః.

౧౦

శం—విశ్వాదీనాం సామాన్యవిశేషభావో నిరూప్యతే తుర్యయాథాత్మ్యావధార
ణార్థం కార్యం క్రియత ఇతి ఫలభావః కారణం కరోతీతి బీజభావః తత్త్వాగ్రహ
ణి—అధ్యాత్మికాది భేదభిన్నానాం తద్ధేతునాం తదాధారాణామితి యావత్. ఈశా
నపదం ప్రయుజ్యప్రభుపదం ప్రయుంజానస్య పానరుక్తమిత్యాశంక్యాహ (ఈశాన
ఇతి) తురీయస్య దుఃఖనివృత్తిం ప్రతిసామర్థ్యస్య నిత్యత్వాన్న కదాచిదసి దుఃఖం
స్వాదిత్యాశంక్యాహ (తద్విజ్ఞానేతి) సంస్పృష్టరూపేణ వ్యయోస్తీత్యాశంక్యాహ విశేషస్త్రి
(స్వరూపాదితి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకమద్వితీయత్వం హేతుమాహ (ఏతత్కుత ఇతి)
అతోద్వితీయస్య వ్యయహేతోరభావాదితి శేషః. విశ్వాదీనాం దృశ్యమానత్వాత్తురీయ
స్వాద్వితీయత్వానిధిరిత్యా శంక్యాహ (సర్వభావానామితి) అవస్థాత్ర తయాతీతస్య
తురీయస్యాక్రలక్షణత్వం విద్యదనుభవసిద్ధమితి సూచయతి (స్మృత ఇతి.)

౧౦

ఆ—విశ్వాదివ్యవంతరవిశేషనిరూపణద్వారేణ తురీయమేవ నిర్ధారయతి
(కార్యేతి) జ్ఞోకస్య తాత్పర్యమాహ (విశ్వాదీనామితి) విశ్వత్రైజసయోరుభయబద్ధత్వం
సామాన్యం ప్రాజ్ఞస్య కారణమాత్రబద్ధత్వం విశేషః అథేదం నిరూపణం కుత్రోప

కూ—శమమిత్యాదితోక్తే సర్వానిష్టనివర్తకత్వాదిరూపేఽర్థే జ్ఞోకానాహ (నివృత్తే
రితి)సర్వదుఃఖానాం నివృత్తేః కారణమితి శేషః ఈశాన్ బ్రహ్మాదీన్ అనితి-ప్రేరయతీతి
శానః ప్రభుః స్వామి అవ్యయః శశ్వదేకరూపః అద్వైతః మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకః సర్వ
భావానాం భవంతీతి భావాః భూసత్తాయాం భగవజ్ఞానేన లబ్ధసత్తాకా ఇత్యర్థః. 'అస్తి
బ్రహ్మేతి'చేదేద సంతమేనం తతో విదురితి శ్రుతేః సర్వేషాం భావానాం అధికృతా
త్వానాం ఉపాస్యః విభుః సమర్థః స్తుతః మంత్రదృగ్భరితి శేషః.

౧౦

కూ—నాంతః ప్రజ్ఞం న బహిః ప్రజ్ఞమిత్యాదినా తురీయస్య విశ్వాదిరూప
త్రయవైధర్మ్యముక్తం తత్ర మన్తమాహ (కార్యేతి) అజ్ఞానకార్యభూతోఽహ
జ్ఞానరూపతాదిభ్యః తద్రూపః కార్యబంధః తత్కారణావిద్యాబంధః కారణబంధః

ప్రాజ్ఞః కారణబద్ధస్తు ద్వా తౌ తు ర్యే న సిద్ధ్యతః.

౧౧

నాత్మానం నాపరాంచైవ స సత్యం నాపి చాన్యతమ్,

శం—కారణబద్ధాగ్రహణాభ్యాం బీజఫలభావాభ్యాం తౌ యథోక్తౌ విశ్వతైజసౌ బద్ధౌ సంగృహీతావిష్యేతే ప్రాజ్ఞస్తు బీజభావేనైవ బద్ధః తత్త్వాప్రతిబోధమాత్ర మేవ హి బీజం ప్రాజ్ఞ త్వే నిమిత్తం తతో ద్వా తౌ బీజఫలభావౌ తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణే తు ర్యే న సిద్ధ్యతః న విద్యేతే న సంభవత ఇత్యర్థః.

౧౧

శం—కథం పునః కారణబద్ధత్వం ప్రాజ్ఞస్య తురీయే వా తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణలక్షణౌ బంధౌ న సిద్ధ్యత ఇతి యస్తాదాత్మవిలక్షణమవిద్యాబీజప్రసూతం బాహ్యం ద్వైతం ప్రాజ్ఞో న కించన సంవేత్తి యథా విశ్వతైజసౌ తత్కృపౌ తత్త్వాగ్రహణేన తమసా అన్యథాగ్రహణబీజభూతే న బద్ధో భవతి యస్తాత్తురీయం తత్సర్వ

ఆ—యజ్యతే తత్రాహ (తు ర్యేతి) ప్రాజ్ఞస్య కారణమాత్ర బద్ధత్వం సాధయతి (తత్త్వాప్రతిబోధేతి) త్రయాణామవాంతరవిశేషే స్థితే ప్రకృతే తురీయే కిమయాతమిత్యాశంకాగ్రహ (తత ఇతి) తయోస్తస్మిన్నవిద్యమానత్వం చిదేకతానే తయోర్నిరూపయితు మశక్యత్వాదిత్యాహ (న సంభవత ఇతి.)

౧౧

ఆ—ప్రాజ్ఞస్య కారణబద్ధత్వం సాధయతి (నాత్మానమితి) తురీయస్య కార్య కారణాభ్యామసంసృష్టత్వం సృష్టయతి (తుర్యమితి) క్లోకవ్యావర్త్యమాశంకామాహ (కథమితి) వాశబ్దాత్కథమిత్యన్యానువృత్తిస్సూచ్యతే ప్రథమచోద్యోత్తరత్వేన పాదత్రయం వ్యాచక్షే (యస్తానితి) విలక్షణం అనాత్మానమితి యావత్ అన్యతమిత్యన్యవ్యాఖ్యానమవిద్యాబీజప్రసూతమితి ద్వైతం ద్వితీయమనత్యమిత్యర్థః. వైధర్మ్యదాహరణం (యథేతి) ప్రాజ్ఞస్య విభాగవిజ్ఞానాభావే ఫలమాహ (తతశ్చేతి) యథోక్తే తమసి

కూ—జీవనిష్ఠతాదృశజాగ్రత్పదార్థభ్రమావిద్యారూపకార్యకారణబంధస్వామీ విశ్వః తైజసస్తద్విద్యాకార్యభూతోక్తరూపస్వాఘ్నపదార్థభ్రమేణ తత్కారణాజ్ఞానేన చ బద్ధజీవనిష్ఠతాదృశబంధస్వామీశ్యర్థః. ప్రాజ్ఞస్తు తత్కారణాజ్ఞానరూపసుషుప్తిబద్ధః సుషుప్తిబంధస్వామీ తురీయే చతుర్థరూపే ద్వా కార్యకారణబంధనియమనవ్యాపారః కారణ మాత్ర బంధనియమనవ్యాపారశ్చ ద్వావపి న సిద్ధ్యత ఇత్యర్థః.

౧౬

కూ—న ప్రజ్ఞానఘనం నాప్రజ్ఞ మిత్యుక్తప్రాజ్ఞవైధర్మ్యే మంత్రమాహ (నాత్మానమితి) ఆత్మానం సుషుప్తజీవస్వరూపా న సంవేదయేత్ తథా నాపరా అన్యాజ్ఞోవాన్ న సత్యం ఘటాదికం నాపి చాన్యతం శుక్తిరజతాదికం సంవేదయేదిత్యర్థః. జీవ

ప్రాజ్ఞః కించన సంవేత్తి తుర్యం తత్సర్వదృక్సదా.

౧౨

ద్వైతస్యాగ్రహణం తుల్యముభ యోః ప్రాజ్ఞతుర్యయోః,

శం— దృక్సదాతురీయాదన్యస్యాభావాత్సర్వదా సదైవేతి సర్వం చ తద్దృశ్యేతి సర్వదృక్ తస్మాన్న తత్త్వాగ్రహణలక్షణం బీజం తత్ర తత్ప్రసూతస్యాన్యథాగ్రహణ స్యాప్యతపివాభావః. న హి సవితరి సదాప్రకాశాత్తే తద్విరుద్ధమప్రకాశనమన్యథా ప్రకాశనం వా సంభవతి 'న హి ద్రష్టర్దృష్టేరివపరిణామో విద్యత' ఇతి శ్రుతేః. అథవా జాగ్రత్స్వప్నయోః సర్వభూతావస్థాః సర్వవస్తుదృగాభాసస్తురీయ వివేతి సర్వదృక్సదా 'నాన్యదతోస్తి ద్రష్టౌ' అత్యాదిశ్రుతేః.

౧౩

శం—నిమిత్తాంతరప్రాప్తాశంకానివృత్త్యర్థోయం క్లోకః కథం ద్వైతాగ్రహణస్య తుల్యత్వాత్కారణబద్ధత్వం ప్రాజ్ఞ స్వేవ తురీయస్వేతి ప్రాప్తాశంకా నివర్త్యతే యస్తాద్బీజనిద్రాయంతః తత్త్వాప్రతిబోధో నిద్రా నైవ చ విశేషప్రతిబోధప్రసవస్య

ఆ—కార్యలింగమనుమానం సూచయతి (అన్యథేతి) ద్వితీయం చోద్యం చతుర్థ పాదవ్యాఖ్యానేన ప్రత్యాఖ్యాతి (యస్తాదిత్యాదినా) సదైవ తురీయాదన్యస్యాభావాత్తు రీయమేవ సర్వం తచ్చ సదా దృశ్యుప్రమితి యస్తాత్ తస్మాదితి యోజనా. తత్రేతి పరిపూర్ణం చిదేకతానం తురీయం పరామృశ్యతే (అతపివేతి) కారణాభావే కారణ నుపపత్తేరిత్యర్థః. తురీయే తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణయోరసంభవం దృష్టాంతేన సాధయతి (నహితి) యత్తురీయస్య సదా దృగాత్కత్వముక్తం తత్ర ప్రమాణమాహ (న హి దృష్టరితి) చతుర్థపాదం ప్రకారాంతరేణ యోజయతి (అథవేతి) తత్రాః శ్రుతిమనుకూలయతి (నాన్యదితి)

౧౪

ఆ—అనుమానప్రయుక్తాం తురీయేషి కారణబద్ధత్వాశఙ్కాం పరిహరణే (ద్వైతస్వేతి) క్లోకస్య తాత్పర్యం గృహ్యతి (నిమిత్తాంతరేతి) విమతం కారణబద్ధ ద్వైతానుగ్రహణత్వాత్ ప్రాజ్ఞవదిత్యనుమానమేవ దర్శయన్నిమిత్తాంతరమేవ సాక్షి యతి (కథమితి) అనుమానకృతాశంకానివర్తకత్వేన క్లోకమవతారయతి (ప్రాప్తేతి

కూ—స్వరూపసుఖం వినా నాన్యత్కిమపి సంవేదయేదితి యావత్. తురీయం త సదా సర్వదృక్ సర్వం దర్శయతీతి సర్వదృక్ ముక్తా తత్తద్యోగ్యం సర్వం సర్వదా ప్రదర్శయతీత్యర్థః.

౧౫

కూ—శివమద్వైతమితి తురీయస్య యన్విధ్యాన్వేషాననివర్తకత్వ ముక్తం తత్వాన్వ జ్ఞస్యాపి సమమితి వదత్ తత్తురీయస్య వైలక్షణ్యాంతరమాహ (ద్వైతస్వేతి) ద్వైతస్య 'గేహదేహదా స్వాతంత్ర్యస్య అగ్రహణం గ్రహణాహేతుత్వం గేహదా స్వాతంత్ర్య'

బీజనిద్రాయుతః ప్రాజ్ఞః సా చ తుర్యే న విద్యతే.

౧౩

స్వప్ననిద్రాయుతావాద్యో ప్రాజ్ఞస్తస్వప్ననిద్రయా,

శర—బీజం సా బీజనిద్రా తయా యుతః ప్రాజ్ఞః సదా దృక్స్వభావత్వాత్త్వాప్రతి
బోధలక్షణా నిద్రా తురీయే న విద్యతే అతో న కారణబంధస్తస్మిన్నిత్యభిప్రాయః. ౧౩

శం—స్వప్నః అన్యథాగ్రహణం సర్వభవ రజ్జ్వాం నిద్రా ఉక్తా తత్త్వాప్రతి
బోధలక్షణం తమ ఇతి తాభ్యాం స్వప్ననిద్రాభ్యాం యుక్తా విశ్వతైజసా అతస్తాకార్య
కారణబద్ధావిత్ముక్తా ప్రాజ్ఞస్తు స్వప్నవర్జితః కేవలయైవ నిద్రయా యుతఇతి కారణ

ఆ—ప్రాజ్ఞస్యోత్తరభావిప్రబోధాదికార్యాపేక్షయా నియతపూర్వభావిత్వం కారణబద్ధ
త్వే ప్రయోజకం న చ తురీయస్య తదస్తీత్యప్రయోజకో హేతురిత్యాహ (యస్తాదితి)
కించ తురీయస్య విశుద్ధవిధాతుత్వప్రసాధనప్రమాణబాధాత్ కాలాత్యయాపదిష్టో
హేతురిత్యాహ (నచేతి) న చ పూర్వోక్తోపాధేస్సాధనవ్యాప్తిః తురీయస్యోత్తర
భావికార్యాపేక్షయా నియతప్రాగ్భావిత్వాభావాదితి మత్వాహ (తత్త్వేతి) దోష
ద్వయవత్త్వేనానూమానస్యామానత్వే ఫలితమాహ (అతో నేతి.) ౧౩

ఆ—కార్యకారణబద్ధా తావిత్వాదిశ్లోకోక్తమర్థమనుభవావష్టమేషన్ ప్రపంచ
యతి (స్వప్నేతి)నను తైజసస్త్రివ స్వప్నయుక్తత్వం (యుక్తం)నతు విశ్వస్య ప్రబుధ్య
మానస్య తద్యోగో యుజ్యతే ప్రబుధ్యమానత్వవ్యాఘాతాత్ కథమవిశేషేణ విశ్వ
తైజసా స్వప్ననిద్రాయుతాదితి తత్ర స్వప్నశబ్దార్థమాహ (స్వప్నఇతి) యథా రజ్జ్వాం
సర్వో గృహ్యమాణోఽన్యథా గృహ్యతే తథా ఆత్మని దేహాదిగ్రహణమన్యథాగ్రహ
ణం ఆత్మనో దేహాదివైలక్షణ్యస్య శ్రుతియుక్తి సిద్ధత్వాత్. తేన స్వప్నశబ్దేనాన్యథా
గ్రహణేన సంసృప్తత్వం విశ్వతైజసయోరవిశిష్టమిత్యర్థః. తథా నిద్రాణస్త్రివ నిద్రా
యుక్తా న తు ప్రబోధవతో విశ్వస్యేత్యాశక్యః (నిదేతి) ఉక్తాభ్యాం స్వప్న
నిద్రాభ్యాం విశ్వతైజసయోరైవిశిష్ట్యం నిగమయతి (తాభ్యామితి) తయోరన్యథాగ్రహ

కూ—భిమాజనకత్వం ప్రాజ్ఞతురీయయోస్తుల్యం (బీజేతి) దేహ గేహదా స్వాతంత్ర్యబుద్ధి
బీజభూతా మూలావిద్యా బీజనిద్రా తయా యుతః తదుక్తత్వప్రదః ప్రాజ్ఞః (సా
చేతి) చస్తస్య తే తుర్యేతు సా బీజనిద్రా తద్యుతత్వప్రదత్వమితి యావత్ న విద్యత
ఇత్యర్థః. ౧౪

కూ—ప్రకారాంతరేణ విశ్వాదేస్సాధర్మ్యవైధర్మ్యే ఆహ (స్వప్నేతి) స్వప్నే
త్యుపలక్షణం జాగరస్యాపి జాగ్రత్స్వప్నభిమాభ్యాం, తద్ధేతునిద్రాశబ్దితావిద్యయా
చ యుతావాద్యో తదుభయసంబంధనియామకౌ విశ్వతైజసౌ ప్రాజ్ఞస్తు అస్వప్న

న నిద్రాం నైవ చ స్వప్నం తుర్యే పశ్యంతి నిశ్చితాః. ౧౪

అన్యథా గృహ్లాతః స్వప్నో నిద్రాత త్వమజానతః,

శం—బద్ధఇత్యుక్తం నోభయం పశ్యంతి తురీయే నిశ్చితాః బ్రహ్మవిదో విరుద్ధత్వాత్ప
విశరీష తమః అతో న కార్యకారణబద్ధ ఇత్యుక్తస్తురీయః. ౧౪

శం—కదా తురీయే నిశ్చితో భవతీతి ఉచ్యతే స్వప్నజాగరితయోరన్యథా
రజ్జ్వాం సర్పమివ గృహ్లాతస్తత్త్వం స్వప్నో భవతి నిద్రాత త్వమజానతస్తస్మిన్స్వప్నస్థాన
తుల్య స్వప్ననిద్రయోః తుల్యత్వాద్విశ్వతైజసయోరేకరాశిత్వం అన్యథాగ్రహణ
ప్రాధాన్యాచ్చ గుణభూతా నిద్రేతి తస్మిన్ విపర్యాసః స్వప్నః తృతీయే తు స్థానే
తత్త్వాజ్ఞానలక్షణాని నిద్రైవ కేవలావిపర్యాసః ఆతస్తయోః కార్యకారణస్థానయోః

ఆ—జేనాగ్రహణేన చ వైశిష్ట్యముపేత్య ప్రాగపి సూచితమిత్యాహ (అత ఇతి) ద్వితీ
యంపాదం విభజితే (ప్రాజ్ఞప్తీతి) ద్వితీయార్థం వ్యాచక్షే (నోభయమితి) తురీయే నిద్రా
స్వప్నయోరదర్శనే హేతుమాహ (విరుద్ధత్వాదితి) అజ్ఞానతత్కార్యయోర్నిత్యవిజ్ఞా
నూపే తురీయే విరుద్ధత్వాదనుపలభిరిత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (సవిశరీషేతి) తురీయే
వస్తుతో నావిద్యుతత్కార్యయోస్సంగతిరస్తీత్యంగీకృత్య ప్రాగపి సూచితమిత్యాహ
(అతో నేతి.) ౧౫

ఆ—కదా తర్హి స్వప్నో భవతీత్యపేక్షాయామాహ (అన్యథేతి) నిద్రా తర్హి
కదేతి సందిహానం ప్రత్యాహ (నిద్రేతి) తురీయప్రతిపత్తిసమయం సంగిరతే (విపర్యా
సఇతి) జ్ఞోకవ్యావర్త్యామాకాంతాం దర్శయతి (కదేతి) కదా స్వప్ననిష్ఠో భవతి కదా
నిద్రానిష్ఠస్సాన్విదిత్యపి ద్రష్టవ్యం ప్రశ్నత్రయస్సోత్తరం జ్ఞోకేన దర్శయతి (ఉచ్య
ఇతి) తత్ర కదా స్వప్నో భవతీతి ప్రశ్నం పరిహరతి (స్వప్నేతి) అవస్థాద్వయే స్వప్న
ద్రష్టరిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రశ్నం సమాధితే (నిద్రేతి) విశ్వాదిషు త్రిషు తయోరి
ద్వివచనం కథమిత్యాశంక్యాహ (స్వప్ననిద్రయోరితి) విశ్వతైజసావేో రాశిః ప్రాజ్ఞో
ద్వితీయః తతః జ్ఞోకే ద్వివచనమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ప్రథమే రాకౌ విపర్యాసస్వరూప

కూ—నిద్రయా ద్వివిధభ్రమవినాకృతకేవలవిద్యయా యంతః తన్నాత్ర బద్ధస్సాన్వి
త్యర్థః. నిశ్చితాః సమ్యజ్జీశ్చయవంతః సన్తః నిద్రాం నిద్రాకృతబంధస్సాన్విమిత్యం స్వప్న
ద్వివిధభ్రమబంధ హేతుత్వం చ తురీయే న పశ్యంతి న జానంతీత్యర్థః. ౧౬

కూ—ఏవం విధతురీయస్య దర్శనప్రాప్తీ కదా భవేతామిత్యత్రాహ (అన్యథేతి)
అన్యథా గృహ్లాతః దేహాగేహాదా భగవదధీనే స్వాధీనతాం జానతః స్వప్నో భవ
స్వప్న దేన మిథ్యాజ్ఞానరూపభ్రమవరంపరాగ్రహః తత్త్వం భగవతస్సాన్వితంత్యా

విపర్యాసే తయోః క్షీణే తురీయం పదమశ్నుతే.

౧౫

అనాదిమాయయా సుప్తా యదా జీవః ప్రబుధ్యతే,

శర—స్వభాగ్రహణాగ్రహణలక్షణవిపర్యాసే కార్యకారణబంధరూపే పరమార్థతత్త్వ ప్రతిబోధతః క్షీణే తురీయం పదమశ్నుతే తదోభయలక్షణం బంధరూపం తత్రాపశ్యత్ తురీయే నిశ్చితో భవతీత్యర్థః.

౧౫

శం—యాయం సంసారి జీవః స ఉభయలక్షణేన తత్త్వాప్రతిబోధరూపేణ బీజాత్తనా అన్యభాగ్రహణలక్షణేన చానాదికాలప్రవృత్తేన మాయాలక్షణేన స్వప్నేన మమాయం పితా పుత్రోయం నప్తా క్షేత్రం పశవోఽహమేహం స్వామీ సుఖి దుఃఖి క్షయితోఽహమనేన వర్ధితకౌనేనేత్యేవం ప్రకారాన్ స్వప్నాన్ స్థానద్వయేపి పశ్యత్ సుప్తా యదా వేదాంతార్థతత్త్వాభిక్షేప పరమకారుణికేన గురుణా నాస్యేవం

ఆ—కథయతి (అన్యథేతి) ద్వితీయే రాశౌ విపర్యాసవిశేషం దర్శయతి (తృతీయే త్వితి) ద్వితీయార్థగతాన్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (అత ఇతి) ద్వివచనస్యోపపన్నత్వాద్విపర్యాసస్య చ విభాగేన నిర్ధారితత్వాదిత్యర్థః. తృతీయం ప్రశ్నం ప్రతిబిధతే (తదేతి) తత్త్వ ప్రబోధాద్విపర్యాసక్షయావస్థాయామిత్యర్థః.

౧౫

ఆ—కదా తత్త్వప్రతిబోధో విపర్యాసక్షయహేతుర్భవతీత్యపేక్షాయామాహ (అనాదితి) ప్రతిబుధ్యమానం తత్త్వమేవ విశిష్యి (అజమితి) జీవశబ్దవాచ్యమర్థం నిర్దిశతి (యాయమితి) పరమాత్మైవ జీవభావమావన్నస్సంసరతీత్యర్థః. తస్య కథం జీవభావాపత్తిత్వాశక్త్యా కార్యకారణబద్ధత్వాదిత్యాహ (స ఇతి) పరమాత్మోభయలక్షణేన * స్వాపేన సులేజా భవతీత్యభిప్రాయః స్వాపస్యోభయలక్షణత్వమేవ ప్రకటయతి (తత్త్వేత్వాదినా) మాయాలక్షణేనేత్యుభయత్ర సమృద్ధ్యతే సుఖప్తిమేవ వ్యవస్థితే

కూ—రూపం తత్త్వమజానతో నిద్రామూలావిద్యాబద్ధో భవతి తయోః నిద్రాభ్రమయోర్విపర్యాసే ఆవర్తనే క్షీణే సతి తురీయం పదం చతుర్థరూపం అశ్నుతే సాక్షాత్కారద్వారా ప్రాప్నోతీత్యర్థః.

౨౦

కూ—నిద్రాభ్రమయారావర్తనక్షయః కేన స్యాత్ - యస్య క్షయే భగవదవరోక్షధీరిత్యతో భగవత్ప్రసాదేనైవేత్యాహ (అనాదితి) మాయాశబ్దేన భగవదిచ్ఛా తదధీనాఽవిద్యా చ గృహ్యతే అనాదితి తంత్రం అనాదేర్విష్ణోరనాదిమాయయా కర్తృరూపావిద్యయా సుప్తః - స్వాపితః సంసారే నివేళితో జీవో యదా అనాదిమాయయా

* పా. స్వాపేన సుప్తా జీవో భవతీత్యన్వయః.

అజమనిద్ర ముస్వప్న మద్వైతం బుధ్యతే తదా.

౧౬

ప్రపంచో యది విద్యేత నివర్తేత న సంశయః,

శం—త్వం హేతుఫలాత్మకః కింతు తత్త్వమసీతి ప్రతిబోధ్యమానో యదా తదైవం ప్రతిబుధ్యతే కథం నాస్తిక్ బాహ్యమాభ్యంతరం వా జన్మాదిభావవికారోస్తి అతో ౭జం సబాహ్యభ్యంతరసర్వభావవికారవర్జితమిత్యర్థః. యస్మాజ్జన్మాదికారణభూతం నాస్తి న్నువిద్యా తమోబీజం నిద్రావిద్యత ఇత్యనిద్రం అనిద్రం హి తత్తురీయం అతవివాస్వప్నం తన్నిమిత్రత్వాదన్యథాగ్రహణస్య యస్మాచ్ఛానిద్రమస్వప్నం తస్మాదజమద్వైతం తురీయ మత్తానం బుధ్యతే తదా.

౧౬

శం—ప్రపంచనివృత్త్యా చేత్ప్రతిబుధ్యతే అనివృత్తే ప్రపంచే కథమద్వైత

ఆ—(మమేత్వాదినా) స్వావపరిగృహీతస్యైవ ప్రతిబోధనావకాశో భవతీత్యాహ (యదేతి)యదా సుషుప్తః తదా బుధ్యత ఇతిశేషః. ప్రతిబోధకం విశిష్య (వేదాంతాథేతి) కథం ప్రతిబోధనం తదాహ (నాసీతి) అనుభూయమానత్వ మేవమిత్యుచ్యతే యదోక్త విశేషణేన గురుణా ప్రతిబుధ్యమానశ్శిష్యః తదాసావేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ ప్రతి బుద్ధో భవతీత్యుక్తం తమేవ ప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ద్వితీయార్థవ్యాఖ్యానేన విశదయతి (కథమిత్వాదినా) అస్తిన్నితి సప్రమ్యా బోధ్యాత్మరూపం పరామృశ్యతే బాహ్యం కార్యం ఆంతరం కారణం తచ్ఛోభయమిహ నాస్తి తతో జన్మాదేర్భావ వికారస్య నాత్రావకాశస్సంభవతీత్యర్థః. అవతారితం విశేషణం సప్రమాణం యోజయతి (సబాహ్యేతి) అజత్వాదేవానిద్రం కార్యాభావే కారణస్య ప్రమాణాభావేన వక్తృ మవశక్యాత్వాదితి మత్వాహ (యస్మాదితి) అనిద్రత్వం హేతుం కృత్వా విశేషణం తరం దర్శయతి (అతవివేతి) అగ్రహణాన్యథాగ్రహణసమ్మర్థవైధుర్యం హేతుం కృత్వా విశేషణ ద్వయమిత్వాహ (యస్మాచ్ఛేతి) తత్త్వమేవం లక్షణమస్తు ఆత్మనః కిమయాతమిత్వాశఙ్కాహ (తురీయమితి) తదా విశిష్టేనాచార్యేణ విశిష్టం శిష్యం ప్రతి ప్రతిబోధనావస్థాయామిత్యర్థః.

౧౬

ఆ—తురీయమద్వైతమిత్యుక్తం తదయుక్తం ప్రపంచస్య ద్వితీయస్య సత్త్వా

కూ—భగవదిచ్ఛయా భగవత్ప్రసాదేన ప్రబుధ్యతే భగవానేవ స్వతంత్రో ౭స్య త్సర్వం తదధీనమిత్వాదితత్త్వజ్ఞానవాన్భవతి తదా అజం జననాదిదోషహీనం అనిద్రమ స్వప్నం విశ్వాదిరూపవ్యాపారాప్రవర్తకం అద్వైతం మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకం ఇదముప లక్షణం సర్వానివృత్తవర్తకం భగవంతం బుధ్యతే సాక్షాత్కరోతి.

౨౧

కూ—నను చేహగేహాదౌ స్వస్వామిసస్పృహాదిరూపబంధస్య జీవస్వరూపస్యేవ

శం—మితి ఉచ్యతే సత్యమేవం స్యాత్ప్రపంచః యది విద్యేత రజ్జ్వాం సర్ప ఇవ కల్పితత్వాన్న తు స విద్యతే విద్యమానశ్చేత్ నివర్తేత స సంశయః స హి రజ్జ్వాం భృద్విబుధ్యా కల్పితస్ఫురో విద్యమానస్సౌ వివేకతో నివృత్తః నైవ మాయా మాయావినా ప్రయుక్తా తద్దర్శినాం చక్షుర్బంధావగమే విద్యమానా సతీ నివృత్తా

ఆ—దిత్యాశజ్ఞాహ (ప్రపంచఇతి) ప్రపంచనివృత్త్యా తురీయ ప్రతిబోధా త్తదద్వితీయత్వమవిరుద్ధమితి నైర్ధాన్తికీమాశజ్ఞాం పూర్వవాద్యనుపదతి (ప్రపంచేతి) తర్హి పూర్వప్రపంచనివృత్తేరనివృత్తస్య తస్య సత్త్వాన్నాద్యైశం సేధమర్హతీతి పూర్వ వాద్యేవ బ్రవీతి (అనివృత్త ఇతి) సిద్ధాన్తి త్తోకేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) కిం ప్రపంచస్య వస్తుత్వముపేత్యాద్యైతానుపపత్తిరుచ్యతే కింవాఽవస్తుత్వమితి వికల్పాన్వి యద్యేఽద్యైతానుపపత్తిమంగీకరోతి (సత్యమితి) అద్యైతం తర్హి కథముపపద్యేతేత్యా శబ్దస్య ప్రపంచస్యావస్తుత్వపక్షే తదుపపత్తిరిత్యాహ (రజ్జ్వామితి)యథా సరోపి రజ్జ్వాం కల్పితో వస్తుతో నాన్తి తథా ప్రపంచోపి కల్పితత్వా(నైవ)న్న వస్తుతో విద్యతే తథాచ తాత్త్వికమద్యైతమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన సాధ యతి (విద్యమానశ్చేదితి) యద్యాత్త్వని కారణాధీనస్సౌ ప్రపంచో విద్యేత తదా కృతకస్యానిత్యత్వనియమాత్తన్నిపుత్తిరవశ్యంభావినీ కార్యస్య చ నివృత్తిర్నామ కారణ సంసర్గః తతః సతి కారణే ప్రపంచనివృత్తేరనాత్మనికత్వాదద్యైతానుపపత్తిరాశంక్యేత న చ కారణాధీనస్సౌ ప్రపంచోన్తి తస్య కల్పితత్వేనావస్తుత్వాదిత్యర్థః. స్రజ్ఞాస్య మాయయావిద్యమానత్వం స తు వస్తుత్వమిత్యదాహరణాభ్యాముపపాదయతి (నహిత్యా దినా) సరోపి హి రజ్జ్వాం భ్రాంత్యా కల్పితో నాయం సరోపి రజ్జ్వరేవేతి వివేకధియా నివృత్తో నైవ వస్తుతో విద్యతే బాధితస్య కాలత్రయేపి సత్త్వాభావాత్ మాయా చేంద్రజాలశబ్దవాచ్యా మాయావినా ప్రదర్శితా పార్శ్వస్థానాం మాయాదర్శనవతాం

కూ—స్వాభావికత్వేన నివృత్తయోగాత్ విపర్యాసే తయోః తీణిత్వత్వక్తిః కథమి త్యతో నాయం స్వాభావికత్యాహ (ప్రపంచఇతి) దేహగేహదౌ స్వస్వామిసంబం ధాదిరూపా బద్ధః ప్రపంచః సః స్వాతంత్ర్యేణ నాస్త్యేవ యది పరాధీనోపి విద్యత ఇత్యంగీక్రియతే తర్హిపి పరమార్థతః పరమశ్చాసావర్థశ్చ పరమార్థః ఉక్తమోఽర్థః భగవాన్ తస్మాత్పరమార్థతః పరమేశ్వరప్రసాదాదితి యావత్. నివర్తేత నివర్తతేవ స సంశయః అనాదితోఽనువృత్తస్య దేహదౌ స్వీయత్వజ్ఞానరూపభ్రమస్య కథం నివృత్తి రిత్యతహ (మాయేతి) అద్యైతం మహద్భిర్భూతావత్తయా జ్ఞాతం బ్రహ్మదేవస్తుజాతమజ్ఞై

మాయామాత్రమిదం ద్వైతమద్వైతం పరమార్థతః.

౧౭

వికల్పో వినివర్తేత కల్పితో యది కేనచిత్,

శం—తథేదం ప్రపంచాఖ్యం మాయామాత్రం ద్వైతం రజ్జువస్తానావివచ్ఛాద్యైతం పరమార్థతః తస్మాన్న కల్పితృపంచః ప్రవృత్తో నివృత్తో వాస్తీత్యభిప్రాయః.

౧౮

శం—నను శాస్త్రాశాస్త్రం శిష్య ఇతి వికల్పః కథం నివృత్త ఇతి ఉచ్యతే వికల్పో వినివర్తేత యది కేనచిత్కల్పితస్సాన్వితో యథాయం ప్రపంచో మాయార్జ్జు

ఆ—చక్షుర్గతస్య యథార్థదర్శనప్రతిబంధకస్యాపగమే సతి సముత్పన్నసమ్యగ్దర్శనతో నివృత్తా స తీవ్రైవ వస్తుతో విద్యమానా భవతుముత్సహతే. యథేదముదాహరణద్వయం తథేదం ద్వైతం ప్రపంచాఖ్యం మాయామాత్రం న పరమార్థతోస్తీత్యర్థః. ప్రపంచస్యా సత్త్వే శూన్యవాదస్సాన్విత్యాశఙ్కాహ (రజ్జువదితి) ప్రపంచస్య కాలత్రయేక సత్త్వాభావే తాత్త్వికమద్వైతమవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి).

౧౯

ఆ—ప్రకారాంతరేణాద్వైతానుపపత్తిమాశంక్య పరిహరతి (వికల్ప ఇతి. యది కేనచిత్ హేతునా తత్త్వజ్ఞానేన కార్యేణ శాస్త్రాదివికల్పో హేతుతయా వికల్పితః తథాప్యసా బాధితో నివర్తేత న తు తాత్త్వికమద్వైతం విరోధమర్హతి తత్త్వజ్ఞానాత్పాగవస్థాయామేవ తత్త్వోపచే(శం నిమిత్తీకృత్య యది)శాన్నిమిత్తీయతః శాస్త్రాదిభేదోఽనూద్యతే ఉపదేశప్రయుక్తే తు జ్ఞానే నిర్వృత్యే న కించిదసి ద్వైతమస్తీత్యద్వైతమవిరుద్ధమిత్యర్థః. క్షోకవ్యావర్త్యామాశంకామాహ (నన్వితి) తదనివృత్తానాద్వైతసిద్ధిః న చ శాస్త్రాదిభేదస్య కల్పితత్వాదవిరోధః తథా సతి ధూమాభాసవత్త్వజ్ఞానహేతుత్వానుపపత్తీర్థ్యర్థః. ధూమాభాసస్యావ్యాప్తస్యాతద్ధేతుత్వేపి కల్పితస్య శాస్త్రాదేస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వం ప్రతిబింబాదివదుపపన్నమిత్యుత్తరమాహ—

కూ—ద్వైతం ద్వితీయేన ప్రకారేణ జ్ఞాతం తద్వైకరీత్యేన జ్ఞాతం తచ్చ మిథ్యాజ్ఞానతేహం మాయామాత్రం భగవదీచ్ఛామాత్రనిర్మితం జాతమిత్యర్థః. తథాచ తాదృశమిథ్యాజ్ఞానస్యానాదితోఽనువృత్తస్యాపీశ్వరేచ్ఛయా జాతత్వేనాస్యాభావికత్వాత్కల్పసాదేన తన్నివృత్తిర్యుక్తేతి భావః. ఉక్తం హి 'సంసారబంధస్థితిమోక్షహేతుద్వైవిధ్యేషా గుణమయీ మమ మాయా దురత్యయా, మామేవ యే ప్రపద్యంతే మాయామేతాంతరనిత'ఇత్యాదికమ్.

౨౦

కూ—ఉక్తమేవ సర్వవాక్యార్థం విశదయన్నుపసంహరతి (వికల్పఇతి)దేహకూడో స్వీయతాభిమానాది నానాత్మకబంధరూపీ వికల్పః ఉక్తరీత్యాఽస్యాభావిక

ఉపదేశాదయం వాదో జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యతే.

౧౮

ఇతి ద్వితీయః ఖండః.

శం—సర్వవత్ తథాయం శిష్యాదిభేదవికల్పాపి ప్రాకృతిబోధాదేవోపదేశనిమిత్తః
అత ఉపదేశాదయం వాదః శిష్యశ్చాస్తా శాస్త్రమితి ఉపదేశకార్యే తు జ్ఞానే నిర్వృత్యే
జ్ఞాతే పరమార్థతత్వే ద్వైతం న విద్యతే.

౧౮

ఆ—(ఉచ్యతే) శిష్యశ్చాస్తా శాస్త్రమిత్యయం వికల్పః విభాగఃసోపనివృత్తిప్రతియోగి
త్వా దపస్తుత్వాజ్ఞానబాధ్యత్వాదద్వైతా విరోధీత్యర్థః. శిష్యాదివిభాగస్య కల్పితత్వం
దృష్టాంతేన స్పష్టయతి (యథేతి) మాయావినా ప్రయుక్తా మాయా యథా కల్పితే
ష్యతే యథాచ సర్వధారాదిర్వికల్పితః తథాయం ప్రపంచస్సర్వోపి కల్పితో పస్తు న
భవతీతి ప్రపంచితం తథైవ ప్రపంచైకదేశశిష్యాదిరపి జ్ఞానాత్పాకృతితస్సన్నజ్ఞాన
కృతో మిచ్ఛేర్థః. కేమితి జ్ఞానాత్పూర్వమసౌ కల్ప్యతే తత్రాహ (ఉపదేశేతి) ఉపదేశ
ముద్దిశ్య యథోక్తవిభాగవచనమిత్యుక్తముపసంహరతి (అత ఇతి) ఉపదేశాత్పాగివ
తస్తాదూర్ధ్వమపి భేదోనుపరత్యామిత్యాశంక్య విరోధినద్భావాన్జైవమిత్యాహ (ఉప
దేశేతి.)

౧౮

కూ—యది కేనచిదజ్ఞానాదినా స్వాభావికత్వేనకల్పితః తర్హ్యపుపదేశాత్ మహతా
ముపదేశబలాద్వినివర్తేత వినివర్తపవ న నివర్తేతేతి పాతే కాకుః న నివర్తేత కిం అపితు
నివర్తేతేవేత్సర్థః. కస్యతాం వాదః యదుపదేశాన్నానావిధస్వాతంత్ర్యాది భ్రమనివృత్తి
రిత్యత ఆహ (అయమితి) బ్రహ్మణి యథావజ్ఞాతే సతి ద్వైతం శిష్యుద్వైతమిత్యత్రోక్త
పుత్యత్వా మిథ్యాజ్ఞానం న విద్యతే నివర్తత్యయం సతాం వాద ఇత్యర్థః. ఇతి శబ్ద
స్మృత్యేతే శ్లోకాభవస్తీత్యనేనాన్వయః.

౧౮

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీవత్సాంకమిత్రమునికృతో

మాండుకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయఖండభాష్యమ్.

హరిః ఓమ్:—

౧ సోయమాత్తాధ్యక్షరమోజ్కారోఽధిమాత్రం పాదా

శం—అభిధేయప్రధాన హింకారశ్చతుష్పదాత్మేతి వ్యాఖ్యాతో యః సోయ మాత్తాఽధ్యక్షరం అక్షరమధికృత్య అభిధానప్రధానేన వర్ణ్యమానోఽధ్యక్షరం కిం పునస్తదక్షరమిత్యాహ ఓజ్కారః సోయమోజ్కారః పాదశః ప్రవిభజ్యమానోధి

అ—తత్త్వజ్ఞానసమర్థానాం మధ్యమానామత్తమానాం చాధికారిణామధ్య రోపాపవాదాభ్యాం పారమార్థికం తత్త్వముపదిష్టం ఇదానీం తత్త్వగ్రహణాసమర్థానా మధమాధికారిణామత్త ధ్యానవిధానాయారోపదృష్టి మేవావప్తభ్య వ్యాచక్షే (అభి ధేయేత్యాదినా) అధ్యక్షరమిత్యేతద్వ్యాకరోతి (అక్షరమితి) అధ్యక్షరమిత్యత్ర కింపునస్తదక్షరమితి ప్రశ్నపూర్వకం పున్యాదయతి (కింపునరిత్యాదినా) తస్య విశేషణాంతరం దర్శయతి (సోయమితి) అత్తా హి పాదశో విభజ్యతే మాత్రామధికృత్య పునరోజ్కారో వ్యవతిష్ఠతే. తత్కథం పాదశో విభజ్యమానస్యాధిమాత్రత్వమితి

రం—(సోయమాత్తాధ్యక్షరమోజ్కారోధిమాత్రం) అధ్యక్షరం అక్షరేషు అధిమాత్రం మాత్రాసు వర్తమానో య ఓజ్కారో నాదాత్మకః సనివ అయమాత్మే త్యర్థః. (పాదామాత్రామాత్రాశ్చ పాదాః) యతో బ్రహ్మణః పాదభూతాః ఉక్తా అని రుద్ధప్రవృత్తుసంకర్షణవాసుదేవాః మాత్రాః ప్రణవమాత్రాభూతాకారాదివాచ్యాః అతోఽస్య ఓజ్కారస్య యా మాత్రాః అకారఉకారమకారాత్మికాః తావప బ్రహ్మణః పాదభూతా ఇత్యర్థః. సమస్తప్రణవే బ్రహ్మదృష్టిం కృత్వా ప్రణవమాత్రాస్వకారాదిషు

కూ—ఏవం సమస్తోజ్కారప్రతిపాద్యస్యాత్త నో విశ్వాదిరూపచతుష్టయం నిరూప్య తేషాం రూపాణాం అకారాదిప్రణవాంశప్రతిపాద్యత్వాదిమాహాత్మ్యం వక్తుముక్తమనువదతి (సోయమితి) ఓమిత్యాక్రియమాణతయా ఓజ్కారశబ్దితస్సోయం చతురాత్మకత్వేనోక్త అత్తాధ్యక్షరం అధి సర్వతోఽధికం చ తదక్షరం అవిశాళి చేత్యధ్యక్షరం అక్షరశబ్దస్యాభివ్యాన్నపుంసకలింగతా కీదృశమక్షరమిత్యాహ (అధిమాత్ర మితి) అధి - అధికాః మాత్రాః అంశా యస్య తదధిమాత్రం మాత్రాః కా ఇత్యతఆహ (పాదామాత్రా ఇతి) పద్యంతఇతి పాదాః విశ్వాదిరూపాణి మాత్రా ఇత్యుక్తా ఇత్యర్థః. పాదాః కీదృశా ఇత్యతోఽకారాదిప్రతిపాద్యా విశ్వాదయ ఇత్యాహ (మాత్రాశ్చ పాదా అకార ఇతి) అఇత్యాక్రియతే ప్రతిపాద్యత ఇత్యకారః విశ్వః ఏవముక్తదిశా ఉకారః తైజసః మకారః ప్రాణః ఉపలక్షణమిదం నాదబోధ్యమరీయోపి వాక్య

మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదా అకార ఉకారో మకార ఇతి. ౮

౨ జాగరితస్థానో వై శ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రా

శం—మాత్రం—మాత్రామధికృత్య వర్తత ఇత్యధిమాత్రం కథం ఆత్మనో యే పాదాః త ఓక్కారస్య మాత్రాః కాస్తాః అకారఉకారోమకారఇతి. ౮

శం—తత్ర విశేషనియమః క్రియతే. జాగరితస్థానో వై శ్వానరో యః స ఓక్కారస్యాకారః ప్రథమా మాత్రా కేన సామాన్యేనేత్యాహ-ఆప్తేః ఆప్తిః వ్యాప్తిః అకారేణ సర్వావాగ్వాప్యైతా 'అకారో వై సర్వా వాగితి' శ్రుతేః. తథా వై శ్వానరేణ జగత్ 'తస్య హ వై తస్మాత్తనో వై శ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా' ఇత్యాది శ్రుతేః అభి

ల—పుచ్చతి. (కథమితి) పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వాదేతదవిరుద్ధమిత్యాహ (ఆత్మన ఇతి). ౮

ల—పాదానాం మాత్రాణాం చ మధ్యే విశ్వాఖ్యవిశేషస్యాకారవిశేషత్వం నిగమయతి (తలేతి) విశ్వాకారయోరేకత్వం సాదృశ్యే సత్వారోపయితుం శక్యం - అన్యత్ర సత్యేవ తస్మిన్నారోపసందర్భనాత్ తథాచ కిం తదారోపప్రయోజకం సాదృశ్యమితి పుచ్చతి (కేనేతి) సామాన్యోపన్యాసపరాం శ్రుతిమవతారయతి (అహేతి) వ్యాప్తిమేవాకారస్య శ్రుత్యుపన్యాసేన వ్యనక్తి (అకారేణేతి) అధ్యాత్మాధిదైవిక

రం—చతుర్థు చానిరుద్ధాదచతుష్టయదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి. (అకార ఉకారో మకారఇతి) ఇదముపలక్షణం నాదస్యాపి. ౮

రం—తదేవ వివిచ్య దర్శయతి. (జాగరితస్థానో వై శ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రా) ప్రథమమాత్రాయా మకారే జాగరితస్థానవై శ్వానరశబ్దితానిరుద్ధదృష్టిః కర్తవ్యే త్యర్థః. వై శ్వానరస్యాకారరూపత్వే హేతుమాహ. (ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వా) ఆప్తిః -

కూ—శేషోక్త్యా గ్రహ్యః. ఏతే విశ్వతైజస ప్రాజ్ఞతురీయాః పాదాః మాత్రాశబ్దేన అధిమాత్ర మిత్యత్రోక్తా ఇత్యర్థః. ౧

కూ—తత్రావర్ణప్రతిపాద్యం రూపం స్థానోక్త్యా నిర్దిశతి. (జాగరితేతి) అకారః - అఇత్యాక్రియమాణః ప్రథమా మాత్రా - ప్రణవప్రతిపాద్యస్యాక్షరస్య ప్రథమంశ ఇత్యర్థః. అత్ర జాగరితస్థానం ప్రథమమాత్రాం వై శ్వానరముద్దిశ్య అకారఇత్యవర్ణప్రతిపాద్యత్వం విధీయత ఇత్యపానరుక్త్యం. ఏవమగ్రేపి వై శ్వానరస్యావర్ణవాచ్యత్వే నిమిత్తద్వయమాహ(ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్దేవ)తత్తజ్జీవయోగ్యభోగ్యవిషయాన్భోగాయ ఆపయతి ప్రాపయతి విశ్వ ఇత్య ఇత్యుచ్యతే విశ్వ ఇత్యర్థః. ఆష్టవాప్యైతాపి ధాతోరంశద్వి

ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వా ఆప్నోతి హవై సర్వాన్ కామా
నాదిశ్చ భవతి యఏవం వేద.

F

శం—ధానాభిధేయయోరేకత్వం చావోచాను. ఆదిరస్య విద్యుతఇత్యాదిమత్ యథై
వాచిమదకారాభ్యమక్షరం. తథైవ వైశ్వానరః తస్మాద్వా సామాన్యదకారత్వం వైశ్వా
నరస్య తదేకత్వవిదః ఫలమాహ-ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామాన్ ఆదిః ప్రథమశ్చ
భవతి మహతాం య ఏవం వేద యథోక్తమేకత్వం వేదేత్యర్థః.

F

ఆ—యోరేకత్వం పూర్వము క్తము పేత్య విశ్వస్య వైశ్వానరస్య జగద్వాక్రిప్తిం శ్రుత్య
వప్తవ్యేన స్పష్టయతి (తథేతి) కించ సామాన్యద్వారా వాచ్యవాచకయోరేకత్వమారో
ప్యం న భవతి - తయోరేకత్వస్య ప్రాగేవోక్తత్వాదిత్యాహ (అభిధానేతి) సామాన్యం
తరమాహ (ఆదిరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథైవేతి) ఉకారో మకారశ్చేత్యుభయమ
పేక్ష్య ప్రథమపాతాదాదిమత్త్వమకారస్య ద్రష్టవ్యం. విశ్వస్య పునరాదిమత్త్వం తైజస
ప్రాజ్ఞావపేక్ష్యాద్యుపానే వర్తమానత్వాదిత్యర్థః. ఉక్తస్య సామాన్యంతరస్య ఫలం దర్శ
యతి (తస్మాదితి) కిమర్థమిథం సామాన్యద్వారా తయోరేకత్వముచ్యతే. తద్విజ్ఞానస్య
ఫలవత్త్వాదిత్యాహ (తదేకత్వేతి) సాదృశ్యవికల్పాదేవ ఫలవికల్పః.

F

రం—వాక్యైః సకలశబ్దప్రకృతిభూతస్యాకారస్య సర్వశబ్దవ్యాప్తత్వం సర్వజగద్వాక్య
ప్రస్థానిరుద్ధస్యేవేత్యవగంతవ్యం. ఆదిమత్త్వాద్వా సర్వశబ్దాదిభూతాకారశబ్దవాచ్య
త్వాద్వా వైశ్వానరస్యాకారరూపత్వమిత్యర్థః. ఆప్తిమత్త్వాదిమత్త్వజ్ఞానయోః ఫల
మాహ (ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామానాదిశ్చ భవతి యఏవం వేద) ఆదిశ్చ భవతి
సర్వప్రధానం భవతీత్యర్థః.

F

రూ—తక్కుర్థాద్ద్రప్త్యయే టిలోపే చ అఇతి రూపమితి భావః. ప్రాజ్ఞనైజసత్వానీ
అస్మేత్యాదిమాత్ తస్మాద్వా అఇత్యుచ్యతఇత్యర్థః. సుమప్తౌ స్వప్నే చ ప్రాజ్ఞతైజసాభ్యా
మకీభూతో విశ్వస్సుప్తేరుత్థానే ప్రాజ్ఞత్వస్వాదుత్థానే చ తైజసాద్వివిక్తస్ఫుర్ దక్షి
ణాక్షిప్తానమాయాతీతి తయోరాదితయా విశ్వస్య తాభ్యామాదిమత్త్వమితి భావః.
ఏతన్నిమిత్తవ్యయ యుక్తత్వేనావర్ణవాచ్యం జానతః ఫలమాహ (ఆప్నోతి హ వా ఇతి)
యః-అధికారీ ఏవం ఆకారవాచ్యత్వం విశ్వస్య వేద అస్మేతి శేషః. స వైశ్వానరః అస్య
వేదితుస్సర్వాన్ కామాన్ స్వయోగ్యసర్వకామానాప్నోతి - ప్రాపయతి అంతర్నితణిచ్
ఆదిశ్చ ఏవం వేదితుః విశ్వః ఆదిశ్చ భవతి ఆవిర్భూతస్యరూపతయా ముక్తరూపేణ
తత ఉత్పద్యతే క్షణానీతి తస్యాయమాదికారణం భవతీత్యర్థః. యద్వా ఆదిశ్చేత్యత్రైవా
స్మేతి శేషః ఆప్నోతిత్యత్ర తు సజ్ఞానీతి శేషో ధ్యేయః.

అ

3 స్వప్నస్థానస్థైజన ఉకారో ద్వితీయామాత్రోత్కర్షాదు భయత్వాద్వా ఉత్కర్షణి హ వై జ్ఞానసంతతిం సమా

శం—స్వప్నస్థానస్థైజనో యః-సఃజ్ఞానస్థానోకారో ద్వితీయా మాత్రా కేన సామాన్యేనేత్యాహ - ఉత్కర్షాత్ అకారాదుత్కర్షప్రథమ హ్యుకారః తథా తైజసో విశ్వాత్ ఉభయత్వాద్వా - అకారమకారయోర్నాథస్థఉకారః. తథా విశ్వప్రాజ్ఞయో

ఆ—ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వం వ్యవచితీ (స్వప్నేత్యా దినా) యథా ప్రథమపాదస్య ప్రథమమాత్రాయాశ్చైకత్వం సామాన్యం పురస్కృత్యోక్తం తథా ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వం సత్యేన సామాన్యే వక్తవ్యం తదభావే తదారోపాయోగాదితి పృచ్ఛతి. (కేనేతి) సామాన్యోపన్యాసపూర్వక మేకత్వారోపం సాధయతి (ఆహేతి) అకారస్య సర్వవాగ్వాన్యవక త్వేనోత్కర్షప్రవృత్తస్య స్పష్టత్వాత్కథం తస్మాదుకారస్యోత్కర్షో వర్ణ్యతే తత్రాహ (అకారాదితి) అకారస్యోత్కర్షో వాస్తవేషి పాతక్రమాదుకారస్యోత్కర్షవత్త్వమావచారికం ఇవకారశ్చము మర్థముపోద్బలయతి. యథా అకారాదుకారోత్కర్షో దర్శితః తథా విశ్వాతైజనస్యోత్కర్షో వక్తవ్యః. సూక్ష్మాభిమానినః స్థూలాభిమానినస్య కాశాదుత్కర్షస్య యుక్తత్వాదిత్యాహ (తథేతి) ఉకారతైజనయోర్నా ప్రత్యేకముభియత్వం ఏకత్వసౌభయత్వవ్యాఖ్యాతాదిత్యాశంక్య న్యాకరోతి (అకారేతి) మధ్యస్థత్వాదుకారతైజనయోరుభయ భాక్త్యం సామాన్యం తస్మాత్తయోరేకత్వం శక్యమారోపయితుమిత్యాహ (ఆతథితి)

రం—(స్వప్నస్థానఇతి) స్వప్నస్థానస్థైజన ఉకారో ద్వితీయమాత్రా తైజనస్య ఉకారరూపత్వే హేతుమాహ (ఉత్కర్షాదుభయత్వాద్వా) విశ్వాపేక్షయా తైజనస్య ఉత్కర్షప్రవృత్త్యా తస్యమానయోః ప్రాజ్ఞతైజనయోర్ద్వితీయత్వాద్వా - ఉకార రూపత్వమిత్యర్థః. అత్ర విశ్వాపేక్షయా తైజనస్యోత్కర్షప్రవృత్త్యం తతోపి సూక్ష్మత్వాత్ ప్రాజ్ఞతైజనయోర్విశ్వాపేక్షయా సామ్యం తు గుణభూరిసామ్యాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవ ముకారస్యాభ్యుకారలయస్థానత్వాత్తతః ఉత్కర్షప్రవృత్త్యం ఉకారమకారయోరకారసామ్యం

కూ—అథ ద్వితీయపాదమాహ (స్వప్నేతి) ద్వితీయా మాత్రా ఆత్మనో ద్వితీయాంశస్థైజన ఉకారః ఉచిత్యాక్రియమాణత్వాదుకారః ఉనర్ణవాచ్యత్వే నిమిత్త మాహ (ఉత్కర్షాదుభయత్వాద్వేతి) జాగ్రద్దశాయాం విద్యమానదేహభిమానాదత్యాజ్యదేహభిమానం త్యాజయిత్వా స్వప్నమండలే జీవం కర్షతీత్యుత్కర్షణార్థేనా - బాహాజ్ఞప్తిరూపనిద్రాం వాసనామయవిషయానుభవం చ ప్రయచ్ఛతీత్యుభయహేతు

నశ్చ భవతి నాన్యాబ్రహ్మాత్కులే భవతి య ఏవం వేద.

౪ సుఖ ప్రస్థానః ప్రాజ్ఞో మకారస్తృతీయామాత్రామితేర

శం—ర్ష ధ్యేతైజసః ఆత ఉభయభాక్త్యసామాన్యత్ విదవత్ఫలముచ్యతే. ఉత్కర్షణే హ వై జ్ఞానసంతతిం విజ్ఞానసంతతిం వర్ధయతీత్యర్థః. సమానః తుల్యశ్చ మిత్ర పక్షస్యే శత్రుపక్షాణామప్యప్ర ద్వేష్యో భవతి. ఆబ్రహ్మవిదస్య కులే న భవతి-య ఏవం వేద.

శం—సుఖ ప్రస్థానః ప్రాజ్ఞో యః స ఓష్కారస్య మకారస్తృతీయా మాత్రా కేన సామాన్యేనేత్యాహ - సామాన్యమిదమత్ర - మితేః మితిః - మానం మాయేతే

ఆ—యథోక్తైకత్వవిజ్ఞానం ఫలవత్త్వాదు పాదేయమితి సూచయతి (విద్యదితి) జ్ఞానసం తేరుత్కర్షణో నామ కుతశ్చిత్తస్యా భేదావేదనం తస్యేవత్వాభావే కథం ఫల(వ)త్వమిత్యా శక్కున్య వ్యాచక్షే (విజ్ఞానేతి) పక్షద్వయతుల్యత్వమేవ ప్రకటయతి (ఆప్ర ద్వేష్య ఇతి) సాదృశ్య భేదేన ఫల భేదమావేద్య ద్వివిధసాదృశ్యప్రయుక్తైకత్వవిజ్ఞానఫలమాహ (ఆబ్రహ్మవిదితి.)

ఆ—తృతీయ పాదస్య తృతీయమాత్రాయాతై చ్చైకత్వముపన్యస్యతి (సుఖప్తేతి) పూర్వపక్షేకత్వప్ర యోజకమత్రాపి ప్రశ్నపూర్వకముపపర్జయతి (కేనేత్యాదినా) మాన

రం—చ వర్ణ త్వాదినేతి ధ్యేయం. ఉత్కృష్టప్రత్యక్షానస్య ఫలమాహ(ఉత్కర్షణి హ వై జ్ఞానసంతతిమితి)శిష్యప్రశిష్యాదిషు జ్ఞానసంతత్యా ఉత్కృష్టో భవతీత్యర్థః. ఏవంవిదస్సం తానే బ్రహ్మవిద్యా ఇతరసంతానాపేక్షయా అతిరిచ్యతఇతియావత్. ఉభయత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సమానశ్చ భవతి) ఉత్కృష్టానాం సమానశ్చ భవతీత్యర్థః. (నాన్యా బ్రహ్మ విత్కులే భవతి యఏవం వేద) స్పష్టార్థః.

రం—(సుఖ ప్రస్థానఇతి) సుఖ ప్రస్థానః ప్రాజ్ఞో మకారస్తృతీయామాత్రాహ

కూ—త్వాద్వా ఉరిత్యుచ్యతే తైజస ఇత్యర్థః. తథా వేదితుః ఫలమాహ (ఉత్కర్షణి హ వా ఇతి) యోగిధికారీ ఏవం నిమిత్తద్వయముక్తతయోకారవాచ్యతైజసం వేద స జ్ఞానిజ్ఞానసంతతిం-జ్ఞానధారాం జ్ఞాననిత్యత్వమితి యావత్. ఆపన్నతీత్యనుషంగః. ఉత్కర్షణి దేహబంధాదాత్మానముత్కర్షణి ఉద్ధరతి ఉత్కృష్ట్య చ సమానశ్చ మానమంతర్గతి స్తుతేతి స్మృత్యుక్తేర్వానసహితస్సమానః సర్వ మోక్షణామంతర్గతశ్చ భవతి. దోషాభావా త్ప్రీత్యా చేతి భావః. అస్య - జ్ఞానినః కులే ఆబ్రహ్మవిన్న భవతి బ్రహ్మజ్ఞానసంతతిరేవ భవతీత్యర్థః.

కూ— తృతీయ పాదమాహ (సుఖప్తేతి) తృతీయామాత్రా ఆత్మనస్సుతీ

పీతేర్వా మినోతి హవా ఇదగ్ సర్వమపీతిశ్చ భవతి

శం—ఇవ హి విశ్వతైజసా ప్రాజ్ఞేన ప్రలయోత్పత్తోః ప్రవేశనిర్గమాభ్యాం-ప్రస్థేనవ
యవాః తథా ఓజ్కారసమాప్తా పునః ప్రయోగే చ ప్రవిశ్య నిర్గచ్ఛత్యవాకారో
కారా మకారే అపీతేర్వా - అపీతిః అప్యయః ఏకీభావః ఓజ్కారోచ్ఛారణేఽంత్యే
ఽక్షరే ఏకీభూతావివాకారోకారా తథా విశ్వతైజసా సుషుప్తికాలే ప్రాజ్ఞే అతో వా
సామాన్యాదేకత్వం ప్రాజ్ఞమకారయోః విద్వత్ఫలమాహ మినోతి హ వా ఇదం సర్వం

అ—మేవ విప్రుణోతి(మీయతే ఇతి) ఓమోమోమిలోజ్కారస్య నైరంతర్యేణోచ్ఛా
రణే సత్యకారోకారా ప్రథమం మకారే ప్రవిశ్య పునఃస్తస్మాన్నిర్గచ్ఛంతావివోపలభ్యేతే-
తేన మకారేపి మానసామాన్యమితి వక్తవ్యమిత్యర్థః. ఏకీభావమేవ సోఽపరయతి (ఓజ్కా
రేతి) మకారవత్ప్రాజ్ఞేపి తదస్తి సామాన్యమిత్యాహ (తథేతి) ఉక్తస్యాపి సామా
న్యస్య ఫలమాహ (అతోవేతి) సామాన్యద్వయద్వారేణ ప్రాజ్ఞమకారయోరేకత్వజ్ఞానం
నావివక్షితం ఫలవత్వాదిత్యాహ (విద్వదితి) అవిదుషాపి జగద్విషయజ్ఞానమస్తీత్యా
శంక్య విశిష్య (జగద్యాధాత్మ్యమితి) తద్యాధాత్మ్యం చావ్యాకృతత్వం ప్రలయ
భవనమనిప్రత్యాన్న ఫలమిత్యాశంక్యాహ (జగదితి) తత్ర శత్రైకత్వజ్ఞానే ఫలభేద
కథనాదుపాసనా భేదమాశంక్యాం గేషు ఫలభేదశ్రుతేర్థవదత్వముపేత్యాహ (అత్రేతి)
పాదానాం మాత్రాణాం చ క్రమాదేకత్వవిజ్ఞానే ఫలకథనం సర్వాత్ పాదాన్మాత్రాశ్చ
సర్వాః స్వాత్మన్యంతరభివ్య ప్రధానస్య బ్రహ్మధాన్యస్య సాధనం యదోజ్కారాఖ్య

రం—కారరూపత్వే యాక్తిమాహ(మితేరపీతేర్వా)మినోతి ప్రాజ్ఞసర్వమాత్మని తాదా
త్వేన మకారోపి స్వాత్మని అకారోకారా మినోతి మకారావధికత్వాదకారోకార
యోరిత్యర్థః. అపీతిః - ప్రళయః ప్రాజ్ఞే జగత్ప్రళీయతే మకారే హి అకారోకారా
ప్రళీయతే - మకారావసానత్వాదకారోకారయోరిత్యర్థః. తజ్ఞానద్వయస్య ఫలం
క్రమేణాహ (మినోతి హ వా ఇదం సర్వమపీతిశ్చ భవతీతి) ఇదం సర్వం జగత్

కూ—యోంశః మకారః మథిత్యాక్రియమాణః కుతః (మితేరపీతేర్వా) స్వాత్మని జీవ
మంతర్గమయతీతి స్వాంతర్గమనహేతోర్వా-వృత్తిజ్ఞానస్యాపీతేః అప్యయశబ్దికలయకర
ణాగ్వా మ ఇత్యాక్రియత ఇత్యర్థః. యః అధికారీ ఏవం నిమిత్తద్వయయుక్తత్వేన
మకారవాచ్యం ప్రాజ్ఞం వేద స జ్ఞానీ ఇదం సర్వం యథాయోగ్యం జగన్నినోతి స్వాం
తర్గమయతి జీవానామణుత్వేచ్ఛధికారిణస్సూర్యాదేరివ ప్రకాశతో వ్యాప్తిరస్తీతి
తన్నభ్యంతర్గమయతి ముక్తస్సన్నితి భావః. అపీతిశ్చ భవతి అప్యయకృచ్ఛ భవతి.

యవం వేద.

౧౧

౫ అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి. విశ్వస్యాత్మత్వవివక్షాయామాది
సామాన్యముత్కటమ్, మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ స్యాదాప్తి

శం—జగద్యాభాత్యం జానాతీత్యర్థః. అపీతిశ్చ జగత్కారణత్వా భవతీత్యర్థః.
అత్రావాంతరఫలవచనం ప్రధానసాధనస్తుత్యర్థమ్. ౧౧

శం—అత్రైతే శ్లోకాః - మంత్రా భవన్తి విశ్వస్యాత్మత్వం అకారమాత్రత్వం
యదా వివక్ష్యతే తదా ఆదిత్వసామాన్యముక్తన్యాయేనోత్కటం ఉద్భూతం దృశ్యత
ఇత్యర్థః. అత్వవివక్షాయామిత్వస్య వ్యాఖ్యానం (మాత్రాసంప్రతిపత్తావతి) విశ్వస్యా
కారమాత్రత్వం యదా సంప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. ఆప్తిసామాన్యమేవ చ ఉత్కటమిత్వ

ఆ—మక్షరం తస్య స్తుతావుపయుజ్యతే తేన చ తదేవైకముపాసనం ఇతరస్య తదం
గత్వానోపాస్తిభేదకత్వమిత్యర్థః. ౧౧

ఆ—పాదానాం మాత్రాణాం చ యదేకత్వం స నిమిత్తం శ్రుతోవన్యస్థం
తత్ర శ్రుత్యర్థవివరణరూపాః పూర్వపదేవ శ్లోకానవతారయతి (అత్రేతి) ప్రథమ
పాదస్య ప్రథమమాత్రాయాశ్చ భేదారోపార్థముక్తం సామాన్యద్యయం విశదయతి
(విశ్వస్యేతి) ఉక్తన్యాయేన ఆదిరిస్యేత్యాదావతి శేషః పునరుక్తిపరిహారద్వారా వివక్షిత

రం—మినోతి - పరిచ్ఛిన్నతి జానాతీత్యర్థః. అపీతిశ్చ భవతి పరమాత్మనిలయశ్చ తస్య
భవతి యవం వేదేత్యర్థః. ౧౧

కూ—దుఃఖాద్యనిష్ఠస్యేత్యర్థః.

౪

కూ—వివం రూపత్రయం ప్రణవస్యాకారాదిపర్వత్రయప్రతిపాద్యముక్త్యా
చతుర్థం రూపం అమాత్రశ్చతుర్థ ఇత్యాదినాగ్రే వివక్షుః పాగుక్తరూపత్రయజ్ఞానినో
యాని ఫలాన్యుక్తాని తత్ర బ్రహ్మదృష్టశ్లోకాన్ప్రగణయతి (అత్రేతి) అత్ర రూపత్ర
యజ్ఞానిఫలే వితే వక్ష్యమాణాః శ్లోకాన్సంవాదినో భవంతి. క్రమేణ తాన్తంత్రాన్స
తతి (విశ్వస్యేతి) అత్వవివక్షాయామితి వివక్షాపదేనోపాసనం గ్రాహ్యం ఆదిమత్వా
ద్వేత్యత్రోక్తదిశా ఆదిమత్త్వనిమిత్తేన విశ్వస్య ప్రణవైకదేశావర్ణవాచ్యత్వోపాస
నాయాం సత్యాముపాసకస్యాదిసామాన్యం ఆదిశ్చేత్యత్రోక్తదిశా ఆదిమత్త్వసామా
న్యం ఆదిత్వేన విశ్వసామ్యం భవతి ఉత్కటం సుప్తమేతత్ 'యథా యథోపాసతే స
తద్దేవ భవతీ'త్యాదేరితి భావః. మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ మాత్రా ఆత్మనోశో విశ్వః ఆప్తి
నిమిత్తకప్రణవాంశాకారార్థఇతి విశ్వరూపాంశధ్యానే ధ్యాతురాప్తిసామాన్యమేవ

సామాన్యమేవ చ.

౧౯

౬ తైజసస్యోత్పత్తివిజ్ఞానే ఉత్కర్షో దృశ్యతే స్ఫుటమ్,
మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ స్యాదుభయత్వం తథావిధమ్.

౨౦

౭ మకారభావే ప్రాజ్ఞస్య మానసామాన్యముత్కటమ్,

శం—నువర్తతే చశబ్దాత్.

౧౯

శం—తైజసస్యోత్పత్తివిజ్ఞానే ఉకారత్వవివక్షాయాముత్కర్షో దృశ్యతే స్ఫుటం
స్పష్టఇత్యర్థః. ఉభయత్వం చ స్ఫుటమేవేతి పూర్వవత్సర్వం.

౨౦

౮—మర్థమాహ (అత్యేతి) అనువృత్తిద్యోతకం దర్శయతి (చశబ్దాదితి)

౧౯

౮—ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వాశోఽప్రయోజకత్వయం
కుత్యుక్తం వ్యసక్తి (తైజసస్యేతి) స్ఫుటమితి క్రియావిశేషణం తథావిధమిత్యసార్థం
స్ఫుటమిత్యాహ (స్ఫుటమేవేతి) ఉత్పత్తివిజ్ఞానఇత్యస్య వ్యాఖ్యానం మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ
వితి తస్య వ్యాఖ్యానం సర్వమిత్యుచ్యతే తత్పూర్వవద్ద్రవ్యమిత్యుచ్యతే. (పూర్వ
వదితి).

౨౦

౯—తృతీయపాదస్య తృతీయమాత్రాయాశ్చైకత్వాధ్యాసే సామాన్యత్వయం
కుత్యా దర్శితం విశదయతి (మకారేతి) అక్షరార్థస్య పూర్వవదేవ సుజ్ఞానత్వాత్

కూ—స్వాత్ సర్వకామావాప్తేన విశ్వసామ్యమేవ భవేదిత్యర్థః.

౧

కూ—(తైజసస్యేతి) తైజసస్యోత్పత్తివిజ్ఞానే ప్రాగుక్తరీత్యోక్తర్షనిమిత్రేన
ప్రణవైకదేశోకారవాచ్యత్వోపాసనాయాం తస్యోపాసకస్య ఉత్కర్ష తీత్యత్రోక్తదికా
స్ఫుటముత్కర్షో దృశ్యతే ప్రమిత ఇత్యర్థః. మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ ప్రాగుక్తదిశోభయ
హేతుత్వనిమిత్రేన ప్రణవాంశోకారవాచ్యత్వేనాత్మాంశతైజసధ్యానేన తస్య ధ్యాతు
స్తథావిధం ప్రాగుక్తం జ్ఞానసంతతిరూపసర్వజ్ఞత్వం, సమానత్వం చేత్యుభయవత్త్వం
స్యాదిత్యర్థః.

౬

కూ—(మకారేతి) ప్రాజ్ఞస్య మకారభావే మకారత్వే ప్రాగుక్తమితి రూపని
మిత్రేన ప్రణవైకదేశమకారవాచ్యత్వే విజ్ఞానే సతి మానసామాన్యం సర్వాన్తర్భావ
రూపప్రాజ్ఞసామ్యముత్కటం స్ఫుటమిత్యర్థః. మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ వింద్రియికివిజ్ఞాన
లయకృత్త్వనిమిత్రేన ప్రణవాంశమకారవాచ్యత్వేనాత్మాంశప్రాజ్ఞధ్యానే తు ధ్యాతుర్న

- మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ తు లయసామాన్యమేవ చ. ౨౧
 ౮ త్రిషు ధామసు యత్తుల్యం సామాన్యం వేత్తి నిశ్చితః,
 సపూజ్య స్సర్వభూతానాం వంద్యశ్చైష మహామునిః. ౨౨
 ౯ అకారో నయతే విశ్వముకారశ్చాపి తైజసం,

శం—మకారత్వే ప్రాజ్ఞస్య మితిలయావృత్తుప్తే సామాన్యే ఇత్యర్థః. ౨౧

శం—యథోక్తస్థానత్రయే తుల్యముక్తం సామాన్యం వేత్తి ఏవమేవైతదితి నిశ్చితో యః స పూజ్యో వంద్యశ్చ బ్రహ్మవిల్లోకే భవతి. ౨౨

శం—యథోక్తేనామన్యైరాత్మపాదానాం మాత్రాభిన్నహేతవ్యం కృత్వా యథోక్తోఽఙ్గాంగం ప్రతిపద్యయో ధ్యాయాత - తమకారో నయతే విశ్వం ప్రాప

ఆ—త్పర్యార్థమాహ (మకారత్వ ఇతి.) ౨౧

ఆ—విశ్వాదీనామకారాదీనాం చ యత్తుల్యం సామాన్యముక్తం తద్విజ్ఞానం స్థాతి (త్రిష్యితి) యథోక్తస్థానత్రయం జాగరితం స్వప్నం సుషుప్తం చేతి త్రితయం తుల్యం పాదానాం మాత్రాణాం చేతి శేషః. ఉక్తం సామాన్యం ఆప్తిరుత్కర్తోమితి రిత్యాదినా మహామునిరిత్యస్పార్థమాహ (బ్రహ్మవిదితి) ౨౨

ఆ—పూర్వోక్తసామాన్యజ్ఞానవతో ధ్యాననిష్ఠస్య ఫలవిభాగం దర్శయతి (అకార ఇతి) యత్ర తు పాదానాం మాత్రాణాం చ విభాగో నాస్తి తస్మిన్నోఽఙ్గారే తురీయాత్మని వ్యవస్థితస్య ప్రాప్తప్రాప్తివిభాగో నాస్తిత్యాహ (నామాత్ర ఇతి) ఓఙ్కారధ్యాయినమకారో విశ్వం ప్రాపయతీత్యుక్తమయుక్తం విశ్వప్రాప్తేర్ధ్యా

కూ—యసామాన్యం దుఃఖాదిలయకృత్వేన ప్రాజ్ఞసామ్యమేవ స్యాదిత్యర్థః. ౨

కూ—విశ్వాదిరూపాణామత్వోత్పత్త్యవత్సజ్ఞానినో యదాదిసామాన్యాదిఫలముక్తం తద్దౌర్ధ్వాయ విశ్వాచేరత్వాదిజ్ఞానిన ఆదిసామాన్యాదికం ఫలమితి యోజానాతి తస్యాప్యస్తే ఫలమిత్యాహ (త్రిష్యితి) త్రిషు ధామసు త్రిషు రూపేషాక్త విధయా ధ్యాతేషు సత్సు - ధ్యాతుః యత్తుల్యం ధ్యేయవిశ్వాదిసాదృశ్యం సామాన్యం అదిమత్త్వాదిసామ్యం చ భవతీతి నిశ్చితః నిశ్చయవాక్ సక్ వేత్తి సః వేదితా మహామునిః సర్వభూతానాం పూజ్యో వంద్యశ్చ భవతీత్యర్థః. ౩

కూ—విశ్వాదిరూపాపాసనాత్సర్వకామావాప్త్యాదిఫలముక్తం ప్రాక్ ఇదానీం విశ్వాదిప్రాప్తిరూపఫలం చాహ (అకార ఇతి) అకారః ఆ ఇత్యాక్రియమాణో విశ్వః స్వాత్మోపాసకం విశ్వం స్వాత్మానం నయతి ప్రాపయతి ఉకారశ్చాపి తైజసమిత్యాదౌ

మకారశ్చ పునః ప్రాజ్ఞం నామాత్రే విద్యతే గతిః.
ఇతి తృతీయః ఖండః.

౨౩

శం—యతి అకాగలమ్మనోఽఙ్కారం విద్యాన్ వైశ్వానరో భవతీత్యర్థః. తథోకార
స్థైర్యం మకారశ్చాపి పునః ప్రాజ్ఞం చశబ్దాన్నయత ఇత్యనువర్తతే. ఊణే తు మకారే
బీజభావ ఉయాదమాత్రే ఓఙ్కారే గతిర్న విద్యతే క్వచిదిత్యర్థః. ౨౩

ఆ—నమాత్రేణ సిద్ధత్వాత్ ఆకారస్య చాధ్యేయస్వోక్తఫలప్రాపకత్వాయాగాదిత్యా
శఙ్కాహ (అకారేతి) తదాలంబనం తత్ప్రధానమితి యావత్. ఆకారప్రధానమో
ఙ్కారం ధ్యాయతో యథా వైశ్వానరప్రాప్తిః తథోకారప్రధానం తమేవ ధ్యాయ
తస్థైర్యపరీణ్యగర్భప్రాప్తిర్భవతీత్యాహ (తథేతి) యశ్చ మకారప్రధానమోఙ్కారం
ధ్యాయతి తస్య ప్రాజ్ఞావ్యాకృతప్రాప్తిర్యుక్తేత్యాహ (మకారశ్చేతి) క్రియాపదాను
వృత్తిరుభయత్ర వివక్షితా. చతుర్థపాదం వ్యాచక్షే (ఊణేతి) స్థూలప్రపంచో
జాగరితం విశ్వశ్చేత్యేతత్త్రితయమకారమాత్రం సూక్ష్మప్రపంచస్త్విష్ణుస్థైర్యం
తత్త్రితయ ముకారమాత్రం ప్రపంచద్వయకారణం సుషుప్తం ప్రాజ్ఞశ్చేత్యేతత్త్రితయం
మకారమాత్రం తతాపి పూర్వం పూర్వముత్తరోత్తరభావమాపాద్యతే తదేవం సర్వ
మోఙ్కారమాత్రమితి ధ్యాత్వా స్థితస్య యదేతావంతం కాలమేమితి రూపేణ
ప్రతిపన్నం తత్పరిశుద్ధం బ్రహ్మవేత్త్యాచార్యోపదేశసముత్థనమృష్టాగానేన పూర్వోక్త
సర్వవిభాగనిమిత్తాజ్ఞానస్య మకారత్వేన గృహీతస్య ఉయే బ్రహ్మజ్యేష్ఠ శుద్ధే వర్త్య
సితస్య న క్వచిద్గతిరుపపద్యతే - పరిచ్ఛేదాభావాదిత్యర్థః. ౨౩

కూ—నయత ఇత్యనుకర్షః ప్రాగ్విద్యావిఖ్యా పునః ప్రాజ్ఞమితి పునశ్శబ్దః ప్రత్యహం
సుప్తా ప్రాప్తినర్త్యేసి స్థానవిశేషే ముక్తా తతాప్రిత్యభిప్రాయేణేతి జ్ఞేయం తురీయోపాస
కస్య కథమిత్యతస్తస్యాపి తతాప్రితిరస్తీత్యాహ (నామాత్ర ఇతి) విశ్వతైజసయోః
ప్రాజ్ఞేన ప్రతిదినమేకీభావోఽస్తితి విశ్వాదీనాం మాత్రత్వం తురీయస్య తన్నేత్యమాత్ర
ఇత్యుచ్యతే తురీయః ఆమాత్రే చతుర్థే అగతిః తతాప్రిత్యభావస్తదుపాసకస్య న
విద్యతే విద్యత ఏవ గతిరిత్యర్థః. తురీయేఽస్తి గతిరితి వక్తవ్యే అగతిర్న విద్యత
ఇత్యుక్తిః - విశ్వాదేరివ బాహ్యదివ్యవహారకారణత్వం యథా నాస్తి తథా గమ్యత్వ
మపి నేతి శఙ్కావారణార్థమితి జ్ఞేయమ్.

ఇతి శ్రీపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీవత్సాంకమునికృతో

మాండాకోపనిషద్భాష్యే తృతీయఖండభాష్యమ్.

౧. అమాత్రశ్చతుర్థోఽవ్యవహార్యః ప్రపంచోపశమశ్చివోఽ

శం—అమాత్రః మాత్రా యస్య నాస్తి సోఽమాత్ర ఓజ్జాగ్రశ్చతుర్థః తురీయ ఆత్మైవ కేవలః అభిధానాభిధేయరూపయోర్వాత్సనసయోః తీణత్వాదవ్యవహార్యః ప్రపంచోపశమశ్చివోఽద్వైతః (సంవృత్తః) ఏవం యథోక్తవిజ్ఞానవతా ప్రయుక్త హింకారస్త్రిమాత్రస్త్రిపాదఆత్మైవ సంవికల్పాత్తనా స్వేనైవ స్వం పారమార్థికమాత్మానం

ఆ— ప్రత్యక్షైతస్య మోజ్జాగ్రసంపేదనం త్రిమాత్రేణోజ్జాగ్రేణాధ్యస్తేన తాదాత్మ్యాదోజ్జాగ్రో నిరుచ్యతే తస్య పరేణ బ్రహ్మజైక్యమమాత్రాదిశ్రుత్యావివక్ష్యతే తామవతార్య వ్యాకరోతి (అమాత్ర ఇత్యాదినా) కేవలత్వం అద్వితీయత్వం విశేషణాంతరముపపాదయతి (అభిధానేతి) అభిధానం వాక్ అభిధేయం మనః చిత్రాతిరిక్తార్థాభావస్యాభిధాన్యమానత్వాత్ తయోర్ద్వైతాజ్ఞానక్షయేణ తీణత్వాదితి హేత్వర్థః అవ్యవహార్యశ్చేదాత్మా - నాస్త్యేవేత్యాశంక్య వికారజాతవినిశావధిత్యేనాత్మనోఽవిశేషాన్నైవమిత్యాహ (ప్రపంచేతి) తస్య చ సర్వానర్థాభావోపలక్షితస్య పరమానందత్వేన పర్యవసానం సూచయతి (శివ ఇతి) తస్మైవ పర్యవైకకల్పనాధిష్ఠానత్వేనావస్థానమభిప్రేత్యాహ (అద్వైత ఇతి) ఓజ్జాగ్రస్తురీయస్సన్నాత్మైవేతి యదుక్తం తదుపసంహరతి (ఏవమితి) యథోక్తవిజ్ఞానం పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వం న చ పాదామాత్రాశ్చతురీయాత్మనోఽజ్జాగ్రే సన్తి పూర్వపూర్వవిభాగశ్చోత్తరోత్తరాంతర్భావేణ క్రమాచ్ఛాత్సనీ పర్యవస్యతీత్యేవం లక్షణస్తద్వతాప్రయుక్తస్సన్నోజ్జాగ్రో మాత్రాః పాదాంశ్చ స్వస్తిన్నంతర్భావావస్థితస్యాత్మనో భేదమనుహమా నస్తద్రూపా భవతీత్యర్థః ఉక్తైక్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సంవికల్పేతి) సుషుప్తే బ్రహ్మప్రాప్తస్య పునరుత్థానవత్ ముక్తస్యాపి పునర్జన్మస్యాదిత్యాశంక్యాహ (పరమాణేతి) సుషుప్తస్య పునరుత్థానం బీజభూతాజ్ఞానస్య

రం—(అమాత్రశ్చతుర్థోఽవ్యవహార్యః ప్రపంచోపశమశ్చివోఽద్వైతఏవ మోజ్జాగ్ర ఆత్మైవ) అమాత్రః పరిచ్ఛేదశూన్యః అవ్యవహార్యత్వాదిపూర్వోక్తలక్షణోపేతశ్చతుర్థః ఆత్మైవ - పూర్వహవాసుదేవ ఏవ ఏవమోజ్జాగ్రః ఏవంభూతఓజ్జాగ్రః ఓజ్జాగ్రైక దేశనాదరూప ఇతి యావత్. అస్యపూర్వహవాసుదేవస్య పరవాసుదేవేన

కూ— నాంతఃప్రజ్ఞమిత్యాది నోక్తతురీయగుణానువాదపూర్వకం తురీయస్య నాదప్రతిపాద్యత్వమాహ (అమాత్ర ఇతి) అద్వైత ఇత్యేతదంతమనువాదః ఓజ్జాగ్ర ఇతి ప్రణవైక దేశనాదప్రతిపాద్యత్వం వివక్షితం అమాత్రాదిపదానాం పూర్వపదాన్వయిభ్యా తదనువాదస్తు తురీయే పూర్వముక్తమవ్యవహార్యత్వాదికముపాసకస్యాపి సమంముక్తావితి

ద్వైత ఏవమోక్షార్థతైవ సంవిశత్వాత్తనాత్తానం

శం—యఏవం వేద పరమార్థదర్శనాం బ్రహ్మవిదాం తృతీయం బీజభావం దగ్ధా ఆత్మానం ప్రవిష్ట ఇతి న పునర్జాయతే తురీయస్యాబీజత్వాత్. నహి రజ్జుసర్పయోర్వివేకే రజ్జ్వానం ప్రవిష్టస్సరోష్వి బుద్ధిసంస్కారాత్పునః పూర్వవత్తద్వివేకీనాముత్థాస్యతి మందమధ్యమధీయాం తు ప్రతిపన్నసాధకభావానాం సన్తాన్తగామినాం సన్నానినాం మాత్రాణాం పాదానాం చ క్షప్తసామాన్యవిదాం యథావదుపాస్యమానః ఓజ్కారో బ్రహ్మ ప్రతి

ఆ—సత్త్వాదుపపద్యతే - ఇహ బీజభూతమజ్ఞానం తృతీయం సుషుప్తాఖ్యం దగ్ధైవ లేమమాత్తానం తురీయం ప్రవిష్టో విద్వానితి నాసౌ పునరుత్థానమర్హతి కారణమంతరేణ తదయోగాదిత్యర్థః. తురీయమేవ పునరుత్థానబీజభూతం భవిష్యతీత్యాశంక్య కార్యకారణవినిర్దుక్తస్య తస్య తదయోగానైవమిత్యాహ (తురీయస్యేతి) ముక్తస్యాపి పూర్వసంస్కారాత్ పునరుత్థానమాశంక్య దృష్టాంతేన నిరాచక్షే (న హీతి) (పూర్వవదితి) అవివేకావస్థాయామివేత్యర్థః. తద్వివేకీనాం రజ్జుసర్పవివేకవిజ్ఞానవతామితి యావత్. బుద్ధిసంస్కారాదిత్యత్ర బుద్ధిశబ్దేన సర్పభ్రాన్తిర్గృహ్యతే ఉత్తమాధికారిణామోక్షార్థద్యారేణ పరిశుద్ధబ్రహ్మైక్యవిదామపునరావృత్తిలక్షణముక్తం ఫలం ఇదానీం మందానాం మధ్యమానాం చ కథం బ్రహ్మప్రతిపత్త్యా ఫలప్రాప్తిరీత్యా శక్యజ్ఞానా (మందేతి) లేమమపి క్రమముక్తిరవిరుద్ధేత్యర్థః. తత్రైవ వాక్యకేమాను

రం—సమస్తప్రణవరూపేణాతినన్నికృష్టైక్యసూచనార్థ మోక్షార్థఇతి సమస్తనిర్దేశః తజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సంవిశత్వాత్తనాత్తానం యఏవం వేద) ఏవం అనిరుద్ధప్రద్యుమ్న సంకర్షణవాసుదేవ పరవాసుదేవరూపేణ వ్యస్తసమస్తప్రణవోపాసకః ఆత్మనా పరమా

కూ—ప్రదర్శనాయేతి జ్ఞేయం యథా విశ్వాదీనామకారాదివాచ్యత్వం ఏవమోక్షార్థైకదేశనాదవాచ్యత్వం తురీయస్యేత్యర్థః. నాదప్రతిపాద్యత్యేన తురీయోపాసకస్య ఫలమాహ (ఆత్మేతి) యః - అధికార్యేవం ఆమాత్రత్వావ్యవహార్యత్వాదినా ఓజ్కారం ఓజ్కారైకదేశనాదప్రతిపాద్యం వేదజానాని నః ఆత్మైవ సక శుద్ధస్వరూపఏవ సక దేహగేహాదావన్యత్ర మమతాద్యభిమానత్యాగీ భూత్యేతి యావత్. ఆత్మనా పరమాత్మనా తత్ప్రసాదేనేతి యావత్. ఆత్మానం నాదబోధ్యం తురీయాత్మానం సంవిశతి ప్రవిశతి ప్రవిశ్య బహిరంతస్సేచ్ఛచ్ఛయా స్వయోగ్యభోగ్యాన్ముంజా

య ఏవం వేదయ ఏవం వేద.

౧౨

౨ ఓజ్కారం పాదశో విద్యాత్ పాదామాత్రా న సంశయః,

శం—పత్తయే ఆలంబనీభవతి తథా చ వక్ష్యతి “ఆశ్రమాస్త్రివిధా హీనా” ఇత్యాది. ౧౨
ఇతి మాండుక్యమూలమంత్రభాష్యమ్.

శం—పూర్వపదత్వే తే శ్లోకా భవంతి. యథోక్తస్సామాన్యైః పాదావీవ

ఆ—మూల్యం కథయతి (తథా చేతి.) ౧౨

ఇతి మాండుక్యమూలమంత్రభాష్యటీకా సమాప్తా.

ఆ—యథాపూర్వమాచార్యేణ శ్రుత్యర్థప్రకాశకాః శ్లోకాః ప్రణీతాః తథో
త్తరేషి శ్లోకాః శ్రుత్యుక్తేఽర్థే ఏవం భవంతీత్యాహ (పూర్వపదతి) ఓజ్కారస్య పాద
శో విద్యా కీదృశీత్యాశక్యజ్ఞాహ (పాదాఇతి) పాదానాం మాత్రాణాం చానోన్యస్య
మేకత్వం కృత్వా తద్విభాగవిధురమోజ్కారం బ్రహ్మబుద్ధ్యా భ్యాయతో భవతి
కృతార్థ తేతి దర్శయతి (ఓజ్కారమితి) తస్మాత్ పాదానాం మాత్రాణాం చానోన్యస్య
మేకత్వాదిత్యర్థః. తదేకత్వం పురస్కృతోంకారముభయవిభాగశూన్యం బ్రహ్మ
రం—త్సనాఽనుగృహీతస్య తేనైవోపాయేన క్రమాత్తమేవ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౧౨

ఇతి మాండుక్యోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షీతినిర్జరాణాం

భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః,

వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో

రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్.

కూ—నస్సుఖమాస్తఇతి భావః. యఏవం వేదేతి ద్విరుక్తిరుక్తవిధోపాసనోపదేశా
వధారణార్థా. ౧౩

కూ—ప్రణవావయవాకారాదిప్రతిపాద్య భగవద్రూపజ్ఞానమన్యస్తరణత్యా
గేన సమ్పాద్యమిత్యత్ర మంత్రాత్. బ్రహ్మబుద్ధానాహ (అత్రేత ఇతి) అత్ర ఉక్తార్థే
(ఓజ్కారమితి) ఓజ్కారం ఓమిత్యాక్రియమాణం సమగ్రప్రణవప్రతిపాద్యం
పాదశః పాదైః పద్యంతే ప్రాప్యంతే స్వోపాసకైరితి పాదైర్విశ్వాద్యంతైః విశ్వాది

ఓజ్జ్వలం పాదశో జ్ఞాత్వా న కించిదపి చింతయేత్. ౨౮

3 యుంజీత ప్రణవే చేతః ప్రణవో బ్రహ్మ నిర్భయం,

శం—మాతాః మాత్రాశ్చ పాదాః తస్మాదోజ్జ్వలం పాదశో విద్యాదిత్యర్థః. ఏవ మోజ్జ్వలే జ్ఞాతే దృష్టార్థమదృష్టార్థం వా న కించిత్ప్రియాజనం చింతయేత్ కృతార్థ త్వాదిత్యర్థః. ౨౮

శం—యుంజీత సమాదధ్యాత్ యథా వ్యాఖ్యాతే పరమార్థరూపే ప్రణవే చేతః మనః యస్తాత్ప్రణవో బ్రహ్మ నిర్భయం న హి తత్ర సదా యుక్తస్య భయం

ఆ—బుద్ధ్యా జానీయాదిత్యాహ (ఓజ్జ్వలమితి) ఉత్తరార్థస్య తాత్పర్యమాహ (ఏవమితి). ౨౮

ఆ—ప్రణవానుసంధానకుశలస్య ప్రణవజ్ఞానేనైవ సర్వదైవతాపవాదకేన కృతార్థతా భవతీత్యుక్తం ఇదానీం తదనభిజ్ఞస్య పరోపదేశమాత్రశరణస్య ధ్యాన కర్తవ్యతాం కథయతి (యుంజీతేతి) నను మనసస్సమాధానం బ్రహ్మణి కర్తవ్యం కిమితి ప్రణవే తత్కర్తవ్యతోచ్యతే - తత్రాహ (ప్రణవఇతి) సంప్రతి ప్రణవే సమాహిత చిత్తస్య ఫలం దర్శయతి (ప్రణవే నిత్యేతి) సమాధానవిషయమాహ (యథేతి) తురీయ రూపం యథోచ్యతే తత్ర హేతుమాహ (యస్తాదితి) తదేవ సాధయతి (న హీతి)

కూ—చతురూపాత్త్వా జానీయాత్ పాదాః కింరూపా ఇత్యతః (పాదాఇతి) మాత్రాః ప్రణవాంశభూతాకారాదిప్రతిపాద్యా ఇత్యర్థః. ఓజ్జ్వలం ప్రణవవాచ్యం పాదశః చతురూపతయా జ్ఞాత్వా కించిదపి న చింతయేత్ ఇతరచింతయా జాయమాన ఫలస్యతతోఽధికఫలస్య చైతజ్ఞానాదేవ సిద్ధేరితి భావః. ౨

కూ—సంసారభయం తిరీర్షణా ఓజ్జ్వరో భగవవాక్ సర్వథా ధ్యేయ ఇత్యుక్త శ్లోకం పఠతి (యుంజీతేతి) ప్రణవే ప్రణవవాచ్యే హరా చేతో యుంజీత తద్విషయం కార్యం స కీదృశః ప్రణవ ఇత్యతః ఆహ (ప్రణవో బ్రహ్మేతి) గుణై ర్బృంహణాత్ పూర్ణత్వాదబ్రహ్మ విశ్వాదిరూపచతుష్టయాత్తకః ప్రణవః నిర్భయం యతో బ్రహ్మగుణపూర్ణమితి విశ్వాదిచతురూపా హరిణ్ణా గ్రదాద్యవస్థాప్రణయ నాద్వా ప్రణవ ఇత్యుచ్యతే ప్రపూర్వాన్నయతేరచ్యుయిత్యయేథాతోర్నుశబ్దాదేకే గుణావాదేశణత్వేషు ప్రణవఇతి సిద్ధిః ఫలమాహ (ప్రణవఇతి) తస్మిన్నప్రణవే హరా నిత్యయుక్తస్య నిత్యం తద్ధ్యాయిన ఇత్యర్థః క్వచిత్ కేనాపి నిమిత్తేనేత్యర్థః ఫలసా

ప్రణవే నిత్యయుక్తస్య న భయం విద్యతే క్వచిత్. ౨౫
 ౪ ప్రణవో హ్యపరం బ్రహ్మ ప్రణవశ్చ పరః స్తుతః,
 అపూర్వోఽనంతరో బాహ్యో న పరః ప్రణవోఽవ్యయః. ౨౬

శం—విద్యతే క్వచిత్ విద్యాన్న విభేతి కుతశ్చనేతి శ్రుతేః. ౨౫

శం—పరాపరే బ్రహ్మణీ ప్రణవః పరమార్థతః ఊజేషు మాత్రాపాదేషు పర
 ఏవాత్మా బ్రహ్మేతి న పూర్వం కారణమస్య విద్యతఇత్యపూర్వః నాస్మాంతరం భిన్న
 జాతీయం కించిద్విద్యత ఇత్యనంతరః తథా బాహ్యం అన్యన్న విద్యతఇత్యబాహ్యః అపరం
 కార్యమస్య న విద్యతఇత్యనపరః స బాహ్యభ్యంతరోహ్యజనైస్సంభవనవదిత్యర్థః. ౨౬

ఆ—తత్ర తైత్తిరీయకశ్రుత్యానుకూల్యమాహ (విద్వానితి.) ౨౫

ఆ—కీదృశస్తర్హి ప్రణవో మందానాం మధ్యమానాం చాధికారిణాం ఖ్యేయో
 భవతీత్యాశంక్యాహ (ప్రణవో హీతి) ఉత్తమాధికారిణాం కీదృశస్తర్హి ప్రణవః
 సమ్యక్జ్ఞానగోచరో భవతి తత్రాహ (అపూర్వఇతి) పరాపరబ్రహ్మత్తనా ప్రణవో మండ
 మధ్యమాధికారిణోద్ధేయతాముపగచ్ఛథితి పూర్వార్థం వ్యాచక్షే (పరేతి) ఉత్తమాధి
 కారిణస్తు సర్వవిశేష కూన్యమేకరసం ప్రత్యగ్భూతం యదబ్రహ్మ తద్రూపేణ ప్రణవః
 సమ్యక్జ్ఞానాధిగమ్యో భవతీత్యుత్తరార్థం విభజతే (పరమార్థతఇత్యాదినా) ఉత్తేఽర్థే
 ప్రమాణం సూచయతి (సబాహ్యేతి.) ౨౬

రం—మ్యార్థమేవ బ్రహ్మ నిర్భయమితి విశేషణోక్తిః. ౨౫

కూ—విశ్వాదిరూపాణామనోన్యం మూలరూపేణ చ న గుణతారతమ్య
 మిత్యాహ (ప్రణవఇతి) అపరం - అపరః పూర్వతనః మూలరూపపూర్వావతారాత్త
 ప్రణవః హరిః బ్రహ్మ పూర్ణః హి ప్రసిద్ధమేతత్ సర్వేషు భూతేష్వేతమేవ బ్రహ్మ
 త్యాచక్షత ఇత్యాదావీతి భావః. పరం యశ్చాత్మనో విశ్వాద్యవతారరూపః ప్రణవ
 హరిశ్చ బ్రహ్మ పూర్ణఇత్యాకర్షః స్తుతః శ్లోకద్రష్టేతి యోజ్యం. పూర్వావతార
 పశ్చిమావతారే చ పూర్ణత్వే న క్వచిన్నున్ననలేతిభావః. ప్రణవో బ్రహ్మేత్యుక్తం పూ
 ర్ణత్వం వ్యనక్తి (అపూర్వఇతి) న విద్యతే పూర్వం కారణం యస్య సోఽపూర్వః ప్రణవ
 నాకాభావాదనంతరః అంతశ్చిద్దపర్యాయోత్రాంతరశబ్దః సర్వగతత్వాదబాహ్యః పరాధీ
 ధిత్వభావాన్న పరః అవ్యయః శశ్వదేకప్రకారః.

౫ సర్వస్య ప్రణవో హ్యేదిర్వధ్యమంతస్తతైవ చ,
ఏవం హి ప్రణవం జ్ఞాత్వా వ్యశ్ను తే తదనంతరమ్. ౨౭

౬ ప్రణవం హి శ్వరం విద్యాత్సర్వస్య హృది సంస్థితమ్,

శం—ఆదిమధ్యాంతాః ఉత్పత్తిస్థితి ప్రలయాః సర్వస్యైవ మాయా హ స్తిరజ్ఞా సర్వపుగతృష్టికా స్వప్నాదివదుత్పద్యమానస్య వియదాదిప్రపంచస్య యథా మాయా వ్యాదయః ఏవం హి ప్రణవమాత్మానం మాయావ్యాదిస్థానీయం జ్ఞాత్వా తత్త్వజాదేవ తదాత్మ భావం వ్యక్తుత ఇత్యర్థః. ౨౭

శం—సర్వప్రాణిజాతస్య స్మృతిప్రశ్నయాస్పదే హృదయే స్థితమీశ్వరం

ఆ—యదోఽహరస్య ప్రత్యగాత్మత్వమావన్నస్య తురీయస్యాపూర్వత్వ మనంతరత్వమిత్యాదివిశేషణముక్తం తత్ర హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) యథోక్తవిశేషణం ప్రణవం ప్రత్యంచం ప్రతిపద్య కృతకృత్యో భవతీత్యాహ (ఏవం హితి) పూర్వాధ్యం వ్యాకరోతి (ఆదీతి) సర్వస్యైవోత్పద్యమానస్యోత్పత్తిస్థితిలయా యథోక్తప్రణవాధీనా భవంతి అతస్తస్యైక్యం విశేషణం యుక్తమిత్యర్థః. తత్ర పరిణామవాదం వ్యావర్త్య వివర్తవాదం ద్యోతయితుముదాహరతి (మాయేతి) అనేకోదాహరణముత్పద్యమానస్యా నేకవిధత్వబోధనార్థం ప్రణవస్య ప్రత్యగాత్మత్వం ప్రాప్తస్యావికృతస్యైవ స్వమాయాశక్తివశాజ్ఞగద్ధేతుత్వమిత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (యథేతి) యథా మాయావీ స్వగత వికారమంతరేణ మాయాహస్త్యాదేరింద్రజాలస్య స్వమాయావశాదేవ హేతుః యథా వారజ్ఞాదయః స్వగతవికారవిరహిణః స్వాజ్ఞానాదేవ సర్వాదిహేతవః తథాయమాత్మా ప్రణవభూతో వ్యవహరదశాయాం స్వావిద్యయా సర్వస్య హేతుర్భవతి అతో యుక్తం తస్య పరమార్థావస్థాయాం పూర్వోక్తవిశేషణవత్త్వమిత్యర్థః. ద్వితీయార్థం విభజతే (ఏవం హితి) పూర్వోక్తవిశేషణసంపన్నమితి యావత్. జ్ఞానస్య ముక్తి హేతోః సహాయాంతరాపేక్షా నాస్తితి సూచయతి (తత్త్వజాదేవేతి) తదాత్మ భావ మిత్యత్ర తచ్చబ్దేనాపూర్వాదివిశేషణం పరమార్థ వస్తు పరామృశ్యతే. ౨౭

ఆ—బ్రహ్మబుద్ధ్యా ప్రణవమితి(మభి) ధ్యాయతో హృదయాఖ్యం దేశముప

కూ—(సర్వస్యేతి) ప్రణవః హరిః సర్వస్యాదిః కారణం మధ్యం స్థితీకర్తా తథా అంతః నాశకర్తా చ సవితేతి నిశ్చయే తజ్ఞానినః ఫలమాహ (ఏవం హితి) ఏవం బ్రహ్మత్వాదినా ప్రకారేణ ప్రణవం హరిం జ్ఞాత్వా అనంతరం ప్రారబ్ధభోగానంతరం తత్ బ్రహ్మ వ్యక్తుతే విశేషేణ ప్రాప్నోతి సదా సత్త్వేషి స్థానాదివిశేషాభిప్రాయేణ వీత్యుక్తిః. ౫

కూ—ఉపాసనే స్థానవిశేషం విదధత్ప్రణవస్య హరేర్హిమాంతరమాహ(ప్రణవం

సర్వవ్యాపినమోఽఙ్కరం మత్వా ధీరో న శోచతి.

౨౮

2 అమాత్రోనంతమాత్రశ్చ ద్వైతస్యోపశమశ్శివః, ఓంకారో

శం—ప్రణవం విద్యాత్ సర్వవ్యాపినం వ్యోమవదోంకారమాత్మానమనంసారిణం ధీః బుద్ధిమాన్ మత్వా న శోచతి శోకనిమిత్తానుపవత్తేః తరతి శోకమాత్మవిదిత్యాది శ్రుతిభ్యః.

౨౯

శం—అమాత్రః తురీయఓంకారః మియతేనయేతి మాత్రా పరిచ్ఛిత్తిః సా అనంతా యస్య సోనంతమాత్రః నైతావత్త్వమస్య పరిచ్ఛేదం శక్యత ఇత్యర్థః సర్వ ఆ—దిశతి (ప్రణవమితి) పరమార్థదర్శనస్తు దేశాద్యనవచ్ఛిన్నవస్తుదర్శనాదాత్మికశోకా భావం తత్ర శో మోహః కశ్యోకఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమనువదతి(సర్వవ్యాపినమితి)హృదయ దేశే ప్రణవభూతస్య బ్రహ్మణో ధ్యేయత్వే హేతుం సూచయతి (స్మృతిప్రత్యయేతి) బుద్ధిమానితి వివేకీత్యముచ్యతే మత్వేతి సాక్షాత్కారసంపత్తిర్వివక్ష్యతే వివేకద్వారా తత్త్వసాక్షాత్కారే సతి శోకనివృత్తౌ హేతుమాహ (శోకేతి) తస్య హి నిమిత్త మాత్మాజ్ఞానం తస్మాత్త్రసాక్షాత్కారతో నివృత్తౌ శోకానుపవత్తిరత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తరతీతి) ఆదిశబ్దేన 'భిద్యతే హృదయగ్రంథిరిత్యాది శ్రుతిర్లభ్యాతే.

౩౦

ఆ—ఓంకారం తురీయభావమాపన్నం యః ప్రతిపన్నః తం స్తోతి (అమాత్ర ఇతి) యథోక్తప్రణవప్రతిపత్తివహీనస్తు జననమరణమాత్రభాగీ న పురుషార్థభాగ్యవతీః విద్యారహితం నిందతి(నేతర ఇతి)పాదవిభాగస్య మాత్రావిభాగస్య చాభావాదోంకార స్తురీయస్సన్నమాత్రో భవతీత్యాహ (అమాత్ర ఇతి)నను కథమనంతాపరిచ్ఛిత్తిరీంక రస్య తురీయస్యోచ్యతే న సీ తత్ర పరిచ్ఛిత్తిరేవాస్తీత్యాశంక్యాహ (నైతావత్త మితి) అనర్థాత్కదైవతసంస్పర్శాభావాదప్రతిబంధేన పరమానందత్వం తస్మిన్నావిర్భ

కూ—హీతి) ఈశ్వరం సర్వనియామకంప్రణవం హరిం సర్వస్య హృది సంస్థిత విద్యాత్ ఉపాసీత 'ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేర్దున తిష్ఠతి,తమేవ శరణంగచ్ఛేత్ స్మృతేరితి భావః. ఏవం సర్వవ్యాపినం ఓఙ్కరం ఓమిత్యాక్రియమాణం మత్వాఉపాః ధీః జ్ఞానీ న శోచతి ఆవిరూపతాపహతపాప్త త్యాదిగుణావృత్తో ముచ్యత ఇత్యర్థః.

కూ—ఏవముక్తాం సమస్తవ్యస్త ప్రణవాభిధేయభగవదుపాసనామనువద తజ్ఞానినః స్తవేనోపసంహరతి (అమాత్ర ఇతి) అమాత్రః మాత్రాః అంకాః తద్విహీ అమాత్రః మూలరూపేణ స్థిత ఇతి యావత్. అనంతమాత్రః జగద్వ్యాపారనిర్వ చార్థమిచ్ఛాకృతవిశ్వాద్యనంతాంశః. 'ఇచ్ఛాగృహీతాభిమాతోరుదేహ' ఇతి స్మృ ద్వైతస్యోపశమః స్వోపాసకానాం సర్వానిష్ఠనివర్తకః శివః నిర్దుఃఖసుఖరూపః ఓంక

విదితో యేన స మునిర్నేతరో జనస్సమునిర్నేతరోజన ఇతి. ౨౯
మాండుకోపనిషత్సమాప్తా.

శం—వైవ్రతోపశమత్వాదేవ శివః ఓంకారో యథా వ్యాఖ్యాతో విదితో యేన స పరమార్థతత్త్వస్య మననాస్తునిః నేతరో జనశ్శాస్త్రవిదపీత్యర్థః. ౨౯

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్సూక్ష్మజ్యోతిషపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశంకరభగవతః
కృతోమాండుకోపనిషద్ధావిష్కరణపరగౌడపాదీయకారికాభాష్యే
ప్రథమమాగమప్రకరణమ్.

ఆ—త్యభిప్రేత్యాహ (సర్వేతి) యథావ్యాఖ్యాతః పూర్వాధేనో క్తవిశేషణవానిత్యర్థః
నను యథోక్త ప్రణవపరిజ్ఞానపహితస్యాపి శాస్త్రపరిజ్ఞానవత్తాన్న జన్తోబలక్షితసంసార
భాక్తేన పురుషార్థాసిద్ధిః మైవం శాస్త్రవిదోపి తత్త్వజ్ఞానాభావే ముఖ్యపురుషార్థా
సిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతరఇతి) తదేవం ప్రణవద్వారేణ నిరుపాధికమాత్మానమను
సందధానస్య పురుషార్థపరిసమాప్తిః నేతరేషాం బహిర్ముఖానామితి స్థితం. ౨౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశుద్ధానందభగవత్సూక్ష్మజ్యోతిషపరమహంస
జ్ఞానకృతో మాండుకోపనిషద్ధావిష్కరణపరగౌడపాదీయకారికా
భాష్యటీకాయాం ప్రథమమాగమప్రకరణమ్.

కూ—ఓమిత్యాక్రియమాణః ఏవందూపో యేన విదితః జ్ఞాతః స మునిః నేతరః కింతు
సః జనః జననమరణాదినా పరివర్తత్యత్యర్థః. మునిస్తు ముచ్యత ఇతి భావః. స మునిర్నే
తరో జన ఇతి ద్విరుక్తిరుక్తసర్వప్రమేయావధారణార్థా ఉపనిషత్సమాప్త్యర్థా చ. ౩

ఇతి శ్రీపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీవత్సాంకమిశ్రమునికృతో మాండుకోప
నిషద్భాష్యే చతుర్థఃఖండః భాష్యం చేదం సమాప్తమ్.

అత్ర శ్రీవత్సాంకమిశ్రమునిభిరత్రైతే శ్లోకా భవంతీతి వాక్యశ్రవణాద్భూషిః
ప్రజ్ఞో విభుర్విశ్విత్యాదయస్స మునిర్నేతరో జన ఇత్యంతా ఏకోనత్రింశచ్ఛ్లోకాః
మాండుకోపనిషత్తేన వ్యాఖ్యాతాః. రంగరామానుజమునిభిస్తు శంకరభాష్యాద్యను
రోధేన గౌడపాదీయా ఇతి మత్వా స వ్యాఖ్యాతాః శంకరభాష్యాదిషు తు మాండు
కోపనిషద్ధావిష్కరణపరే పరిచ్ఛేదచతుష్టయాత్తకే గౌడపాదీయ ప్రకరణే ఏతే
శ్లోకాః ఆగమపరిచ్ఛేదః ప్రథమ ఇతి వ్యవహృతాః అథైతదవశిష్టం పరిచ్ఛేదత్రయం
సానందీయటీకశంకరభాష్యం ప్రదర్శయే.

శ్రీగురుభోజనము.

అథానందగిరిటీ కాసహితశబ్దరభాష్యయుక్త

గౌడపాదకారికానువైతధ్యప్రకరణమ్.

వైతధ్యం సర్వభావానాం స్వప్న ఆహుర్ననీషిణః,

శం—జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇత్యుక్తం ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదిశ్రుతిధ్యైః
అగమమాత్రం తత్ తత్ప్రవృత్త్యాపి ద్వైతస్య వైతధ్యం శక్యతేనవధారయతుమితి
ద్వితీయం ప్రకరణమారభ్యతే (వైతధ్యమిత్యాదినా) వితథస్య భావో వైతధ్యం అన
త్యత్వమిత్యర్థః. కస్య సర్వేషాం బాహ్యధ్యాత్వికానాం భావానాం పదార్థానాం
స్వప్న ఉపలభ్యమానానాం ఆహుః కథయంతి మనీషిణః ప్రమాణమతలాః వైతధ్యే
హేతుమాహ అంతస్థానాత్ అంతః శరీరస్య మధ్యే స్థానం యేషాం తత్ర హి భావా
ఉపలభ్యంతే పర్వతహస్తాదయః న బహిశ్శరీరాత్ తస్మాత్తే వితథా భవతుమర్హంతి.
నను అపవరకాద్యంతరుపలభ్యమాన్వైర్లటాదిభిరనై కాన్తికో హేతురిత్యాశంకాన్వితా

ఆ—అగమప్రాధాన్యేనాద్వైతం ప్రతిపాదయతా తత్ప్రతిపత్తినికస్య ద్వైతస్య
మిథ్యాత్వముద్ధాదుక్తం ఇదానీం తన్నిథ్యాత్వముపపత్తిప్రాధాన్యేనాపి ప్రతిపత్తుం సుశక్
మితి దర్శయితుం ప్రకరణాంతరమవతారయన్నాదౌ దృష్టాంతసిద్ధ్యర్థం తస్మిన్
వృద్ధసమ్మతిమాహ (వైతధ్యమితి)న కేవలమా (గమో)ప్రాక్తివశాదేవ స్వప్నమిథ్యాత్వం
కింతు యుక్తితోపీత్యాహ (అంతస్థానాదితి) పూర్వోత్తరప్రకరణయోగసంబంధసిద్ధ్య
ర్థం పూర్వప్రకరణే వృత్తం సజ్జిప్యాయమదతి (జ్ఞాత ఇతి) ఆదిశబ్దేన 'యత్ర హి ద్వైత
మివ భవతీ'త్యాదిశ్చుతిర్లభ్యతే తస్మిన్ ద్వైతమిథ్యాత్వస్య ప్రాగేవ సిద్ధత్వాదుత్తర
ప్రకరణమనర్థకమిత్యాశంకాన్వితా (అగమేతి) యత్ ద్వైతమిథ్యాత్వం పూర్వ
ముక్తం తదాగమమాత్రం అగమప్రాధాన్యేనా(ధి)నుగతం న యుక్తి తస్మిన్ధంతస్మిన్నాగ
మతోనవగతే యుక్తిప్రాధాన్యేనాపి తన్నిథ్యాత్వమవగంతవ్యమితి ప్రకరణాంతర
ప్రారంభమిత్యర్థః. ప్రమాణానుగ్రహకత్వాత్తర్కసామ్యసామ్యప్రమాణస్య ప్రధానతా
త్తదధీనవిచారాంతరం తర్కాధీనవిచారస్య సావకాశత్వాదుక్తం పూర్వాపర్య
పూర్వోత్తరప్రకరణయోగిత్వముక్తం సమ్మతి శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (వితథస్యే

అంతస్థానాత్తు భావానాం సంవృతత్వేన హేతునా.

౧

అదీర్ఘత్వాచ్చ కాలస్య గత్వా దేశాన్న పశ్యతి,

శం—(సంవృతత్వేన హేతునేతి) అంతస్సంవృతస్థానాదిత్యర్థః. నహ్యంతస్సంవృతే దేహంతర్వాడీషు పర్వతహస్త్యాదీనాం(సంభ)భావోస్తి న హి దేహే పర్వతోస్తి. ౧

శం—స్వప్నదృశ్యానాం భావానామంతః సంవృతస్థాన మిత్యేతదసిద్ధం-యస్మా త్సాచ్యేషు సుప్త ఉదత్తు స్వప్నాత్ పశ్యన్నివ దృశ్యతే - ఇత్యేతదాశంక్యాహ న దేహద్భహిర్దేశాంతరం గత్వా స్వప్నాత్ పశ్యతి యస్మాత్సుప్తమాత్రఏవ దేహదేశా ద్యోజనశతాంతరితే మానమాత్రప్రాప్తే దేశే స్వప్నాత్ పశ్యన్నివ దృశ్యతే న చ తద్దేశప్రాప్తేరాగమనస్య చ దీర్ఘః కాలోస్తి అతో_అదీర్ఘత్వాచ్చ కాలస్య న స్వప్న

అ—త్యాదినా) బాహ్యః ఘటాదయః సుఖాదయస్తస్మాత్కాభావాః శరీరాంతరం స్థానంస్వాప్నానాం భావానామిత్యత్రానుభవం ప్రమాణయతి (తత్రహీతి) లేహమంతరు పలభ్యమానత్వేపి న వైతథ్యం వ్యభిచారాదిత్యాశంకామనూద్య పరిహరతి (నన్విత్వా దినా) హేత్వంతరశంకాం వారయతి (అంతరితి) యద్యపి దేహంతస్సంకుచితే దేశే స్వాప్నా భావా భవన్తి తథాపి కథం లేహం మృజాత్వమిత్యతహా (నహీతి) అంత రిత్యుక్తం స్ఫుటయతి (సంవృతత్వేతి) తమేవ సంకుచితం దేశవిశేషమాంతరం స్ఫీర యతి (దేహంతర్వాడీష్వితి) ఉక్తమర్థం కైముతికన్యాయేన స్ఫుటయతి (నహీతి) యదా దేహేపి పర్వతాదయో న సంభావ్యంతే తదా తదంతర్వర్తినీషు నాడీష్వతి మాత్మాను లేహం సంభావనా నాస్తీతి కిము సక్తవ్యమిత్యర్థః. స్వాప్నా భావాస్సత్వా న భవన్తి ఉచితదేశకూన్యత్వాత్ రజతభుజంగాదివదితి భావః. ౧

అ—దేహద్భహిరేవ దేశాంతరం గత్వా స్వాప్నానాం భావానామపలంభా త్రేహం దేహంతస్సంవృతే నాడీప్ర దేశే దర్శనమనంప్రతిపన్నమిత్యాశంక్య పరిహరతి (అదీర్ఘత్వాచ్చేతి) బహిస్స్వప్నోపలబ్ధిపక్షే దోహంతరమాహ (ప్రతిబుద్ధశ్చేతి) న్యాయైమాశంకామనువదతి (స్వప్నేతి) లేహం దేహంతస్సంకుచితే నాడీదేశే స్థితిదర్శనాన్తిధ్యాత్వమిత్యేతదసి అసంప్రతిపన్నమిత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మా దితి) పశ్యన్నివేతి స్వప్నదర్శనస్య నిరూపణే సత్సాధానత్వమివశజ్ఞేన ద్యోత్యతే ఏత చ్ఛబ్దేన చోద్యం పరామృశ్యతే స్వప్నద్రష్టా గత్వా స్వప్నాన్న పశ్యతీత్యత్ర హేతు మాహ (యస్మాదితి) ఇవశబ్దస్తు పూర్వవత్ తథాపి కథం బహిస్స్వప్నోపలంభా న భవతీతి నిర్ధారితమిత్యాశంకామనూద్య (నచేతి) స్వప్నస్మిత్యో న భవతి - ఉచితకాల వికలత్వాత్ సంప్రతిపన్నవదిత్యభిప్రేత్య ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఇతచ్ఛ న దేహద్భహి

ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వస్థస్మిన్ దేశే న విద్యతే.

౨

అభావశ్చ రథాదీనాం శ్రూయతే న్యాయపూర్వకం,

శం—దృష్టేశాంతరం గచ్ఛతి కించ ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వః స్వప్నదృశ్యస్వప్నదర్శన దేశే న విద్యతే యది చ స్వప్నే దేశాంతరం గచ్ఛేత్ యస్మిన్దేశే స్వప్నాత్ పశ్యేత్ తత్రైవ ప్రతిబుద్ధేత నచైతదస్తి రాత్రౌ సుప్తోఽహనీవ భావాత్ పశ్యతి బహుభి స్సంగతః యైశ్చ సంగతో భవతి తైర్నృహ్యేత న చ గృహ్యతే గృహీతశ్చేత్ త్వా మద్య తత్రోపలబ్ధవంతోవయమితి బ్రూయుః న చైతదస్తి తస్మాన్న దేశాంతరం గచ్ఛతి స్వప్నే.

౩

శం—ఇతశ్చ స్వప్నదృశ్యాభావా వితథాః యతోఽభావశ్చైవ రథాదీనాం స్వప్నదృశ్యానాం శ్రూయతే న్యాయపూర్వకం యుక్తితస్మ్యైతా న తత్ర రథా ఇత్యుతే

ఆ—దేశాంతరే స్వప్నదర్శనమిత్యామా (కించేతి) సరోష్ఠి స్వప్నద్రష్టా దేశాంతరే స్వప్నానుభవ్యశ్చ తస్మాదేవ ప్రతిబుద్ధో న తత్రాస్తి కింతు శయనదేశే వర్తతే తథాపి గత్వా స్వప్నదర్శనే కానుపపత్తిరిత్యాశంక్యామా (యది చేతి) అంతరేవ స్వప్నదర్శనమితి స్థితే స్వప్నమిథ్యాత్వముచితకాలశూన్యత్వాదిత్యుక్తం ప్రపంచయతి (రాత్రావితీ) యద్యపి రాత్రౌ నిద్రాముపగతః తథాపి భావానహని పశ్యన్నివ తిష్ఠతి సుప్తస్సంహృత చక్షురాదికరణాపి పశ్యతి శయానోపి పర్యటనం ప్రతిపద్యతే యద్యపి సహాయవిహీన స్ఫుటః తథాపి బహుభిస్సహాయైః స్వప్నానుపలభతే తస్మాదుచితస్య కాలస్య కరణస్య సహకారిణశ్చాభావేపి స్వప్నదర్శనాత్తస్మిన్మిథ్యాత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. స్వప్నమిథ్యాత్వే హేత్వంతరమాచూ (యైశ్చేతి) సహదర్శిభిరగృహ్యమాణత్వం స్వప్నద్రష్టరసంప్రతి పన్నమిత్యాశంక్యామా (గృహీతశ్చేదితి) పురుషాంతరసంవాదాదర్శనాత్తదేశాంతర ప్రాప్తిర్వాతా స్వప్నదర్శనమితి వత్తుమశక్యత్వాదంతరేవ స్వప్నదర్శనమిత్యుచితదేశ కాలాద్యభావాత్తస్మిన్మిథ్యాత్వం సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాన్నేతి)

౪

ఆ—స్వప్నదృశ్యానాం భావానాం మిథ్యాత్వే హేత్వంతరమాచూ (అభావ శ్చేతి) న తత్ర రథా న రథయోగా న పంథానో భవంతీత్యాదిఘృత్యా స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్టమాత్మనో దర్శయంత్యా తత్ర దృశ్యానాం రథాదీనామభావో యోగ్యదేశాద్యభా (వద్యోతక) వాద్యుక్త న్యాయపురస్సరం శ్రూయతే - అతక్షేన న్యాయేన ప్రాప్తమేవ స్వప్నదృశ్యాభావానాం మిథ్యాత్వమన్యవరయా శ్రుత్యా ప్రకా శితమితి బ్రహ్మవిదో వదన్తి తథాచ స్వప్నే భావానాం మిథ్యాత్వం శ్రుతియుక్తిభ్యాం సిద్ధమిత్యర్థః. హేత్వంతరవరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్చబ్దార్థమేవ స్ఫుట

వైతథ్యం తేన వై ప్రాప్తం స్వప్న ఆహూః ప్రకాశితమ్. 3

అంతస్థానాత్తు భేదానాం తస్మాజ్జాగరితే స్మృతం,

శం—తేన అంతస్థానసంవృతత్వాది హేతునా ప్రాప్తం వైతథ్యం తదనువాదిన్యా శ్రుత్యా స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్వప్రతిపాదనపరయా ప్రకాశితమాహుర్భుత్తావిదః. 3

శం—జాగ్రద్వృత్త్యానాం భావానాం వైతథ్యమితి ప్రతిజ్ఞా దృశ్యత్వాదితి హేతుః స్వప్నదృశ్యభావపదితి దృష్టాంతః యథా తత్ర స్వప్నే దృశ్యానాం భావానాం వైతథ్యం తథా జాగరితేషి దృశ్యత్వమవిశిష్టమితి హేతుావసయః తస్మాజ్జాగరితేషి

అ—యతి (యతః) జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావాదధ్యాక్షానస్యాపి శ్రుతమసత్త్వమితి వత్తం చ శబ్దః శ్రుతియతేన తత్రేత్యాద్యాయాం శ్రుతావితిసంబంధః న్యాయపూర్వకమితివ్యాచక్షే (యత్తతః) యోగ్యదేశాద్యభావో యుక్తిః తస్మిన్ న్యాయసిద్ధేఽర్థేకిమన్యపరయా శ్రుత్యా క్రియతే తత్రాహ (తేనేతి) అంతశ్శరీరమధ్యస్థానం నాడీలక్షణం తత్రాతిసూక్ష్మే సంవృతత్వేన సంకుచితత్వేనావస్థానం పర్వతాదీనాముపలభ్యతే తతశోచి తదేశాభావో యోగ్యకాలాభావశ్చేత్యాది నా ప్రాగుక్తేన హేతునా ప్రాప్తం స్వప్నదృశ్యానాం భావానాం వైతథ్యం తదేవ తదనువాదిన్యా శ్రుత్యాపి ప్రకాశితమిత్యాహుర్భుత్తావిదః జాగ్రదవస్థాయామాదిత్యాదిప్రకాశానాం వాగాదిజ్యోతిషాం చ విద్యమానత్వాదాసనాదివ్యవహారస్య తన్నిమిత్తత్వసంభవాదాత్తచైతన్యనిబంధనో వ్యవహారో న నిర్ధారయితుం శక్యతే స్వప్నే పునఃసూనిర్యాద్యభావేషి వ్యవహారదర్శనాత్తస్య చ నిమిత్తాపేక్షత్వాదాత్తచైతన్యస్య తన్నిమిత్తత్వనిర్ణయాత్తత్రాత్తనస్పృశ్యం జ్యోతిష్త్వం ప్రతిపాదయితుం న తత్రేత్యాద్యా శ్రుతిః తయా తత్పరయా న్యాయసిద్ధం స్వప్నమిథ్యాత్వమనుపదంత్యా తదప్రతిపాదితమపి ప్రకాశితమిష్యతే తథాచ శ్రుతియత్కీర్త్యాం ప్రతిపన్నం స్వప్నమిథ్యాత్వమితి దృష్టాంతసిద్ధిర్యర్థః. 3

అ—ఉక్తన్యాయేన దృష్టాంతే సిద్ధే ఫలితమనుమానమాహ (అంతస్థానాదితి) భేదానామిత్యత్ర సూచితమనుమానమారచయతి (జాగ్రదితి) తృతీయేన పాదేన పక్షధర్తత్వం వ్యాప్తస్య హేతోరుచ్యతే తద్దర్శయతి (యథేతి) ద్వితీయేన పాదేన ప్రతికూలప్రమాణాభావసూచకం ప్రతిజ్ఞోపసంహారవచనం నిగమనం సూత్రితమిత్యాహ (తస్మాదితి) సర్వదైవైతవైతథ్యవాదినాం కేన విశేషేణ పక్షసపక్షవిభాగసిద్ధిర్యా శంక్యాంతస్థానాత్తు సంవృతత్వేన భిద్యత ఇత్యత్ర విపక్షితమర్థమాహ (అంతస్థానాదితి) స్వప్నదృశ్యానామంతస్థానం సంవృతత్వం చ న తథా జాగ్రద్వృత్త్యానాం తేనోచితదేశాద్యభావాత్తేషాం తేభ్యో వైషమ్యం స్ఫుటం సిద్ధం హి యోగ్యదేశాద్యభావేన

యథా తత్ర తథా స్వప్నే సంవృతత్వేన భిద్యతే. ౪

స్వప్నజాగరితే స్థానే హ్యేకమావలర్చనీషిణః,
భేదానాం హి సమత్వేన ప్రసిద్ధేనైవ హేతునా. ౫

ఆదావంతే చ యన్నాస్తి వర్తమానేపి తత్తథా,

శం—వైతథ్యం స్మృతమితి నిగమనం అంతస్థానాత్సంవృతత్వేన స్వప్నప్రదృశ్యానాం
భావానాం జాగ్రద్వృత్త్యేభ్యో భేదః దృశ్యత్వమసత్యత్వం చావిశిష్టముభయత్ర. ౪

శం—ప్రసిద్ధేనైవ భేదానాం గ్రాహ్య గ్రాహకత్వేన హేతునా సమత్వేన స్వప్న
జాగరితస్థానయోరేకత్వమావలర్చివేకేన ఇతి పూర్వప్రమాణసిద్ధసైవ ఫలం. ౫

శం—ఇతశ్చ వైతథ్యం జాగ్రద్దృశ్యానాం భేదానాం ఆద్యంతయోరభావాత్
యదాదావంతే చ నాస్తి వస్తుమృగతృప్తికాది - తన్నభ్యేసి నాస్తీతి నిశ్చితం లోకే

ఆ—స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమితి సపక్షత్వం జాగరితస్య పునరుచితచేకాదినద్భావాద
స్ఫుటమిథ్యాత్వమితి పక్షత్వమిశ్యర్థః. తర్హి సర్వథా వైషమ్యాద్వప్తాంతదార్జ్ఞానిక
భావాసిద్ధిరిత్యాశక్యాహ (దృశ్యత్వమితి.) ౪

ఆ—స్వప్నవజ్జాగరితస్య మిథ్యాత్వే స్వప్ననిద్రాయంతావిత్వాదా జాగరితే
స్వప్నశబ్దప్రయోగో యుక్తో భవతీత్యాహ (స్వప్నేతి) ఉభయత్రైకత్వం విద్వదభిమత
మిత్యత్ర హేతుమాహ (భేదానామితి) భేదాః - భిద్యమానా భావాః లేమమవస్థా
ద్వయవర్తినాం గ్రాహ్యత్వం గ్రాహకత్వమవిశిష్టం లేన దృశ్యత్వేన హేతునా ప్రసిద్ధ
మేవ లేహం మిథ్యాత్వేన సమత్వం లేన స్థానయోరేకరూపత్వం వివేకినామభిప్రేత
మితి యత్పూర్వమనుమానాఖ్యం ప్రమాణం సిద్ధం తస్మైవ ఫలం సాధనస్థానద్వయా
విశేషరూపమనేన క్లోకేనోక్తమితి క్లోకయోజనయా దర్శయతి (ప్రసిద్ధేనైవేతి.) ౫

ఆ—జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాం మిథ్యాత్వమిత్యత్రానుమానాంతరమాహ
(ఆదావీతి) యది జాగ్రద్దృశ్యాభావామిథ్యాత్వేన ప్రసిద్ధస్వప్నాదిభిన్నమత్వాన్నిధ్యా-
కథం తర్హి లేహం ఘటస్పృక్ పటస్సన్నిత్యమృషాత్వేన ప్రతీతిరిత్యాశక్యాహ (విత-
తైరితి) ప్రకృతే జాగ్రన్నిధ్యాత్వే హేత్వంతరపరత్వం క్లోకసోఽభివ్యస్యతి (ఇతశ్చేతి)
విమతం మిథ్యా ఆదిమత్వాదంతపత్వాత్. స్వప్నాదివదిత్యర్థః. ఉక్తానుమానద్రశిమే
వ్యాప్తిం కథయతి (యదాదావీతి) యదాదిమదంతపచ్చ తన్నిధ్యా యథా మృగతృప్తి
కాదీత్యర్థః. వ్యాప్తి మతస్సాధనస్య పక్షధర్మతోపన్యాసేన ప్రతిజ్ఞాపసంహారపచన-
(నే)నిగమనం దర్శయతి (తథేతి) అనుమానస్య ఘటాదిషు సత్త్వసాధకప్రత్యక్ష

వితక్తైస్సదృశాస్సంతోఽవితథా ఇవ లక్షితాః.

౬

సప్రయోజనతా తేహం స్వషే విప్రతిపద్యతే,

తస్మాదాద్యంతవత్తేన మిక్తైవ ఖలు తే స్మృతాః.

౭

శం—తథేమే జాగ్రద్భృశ్యా భేదాః ఆద్యంతయోరభావాద్వితక్తైరేవ మృగతృష్టికాది భిన్నదృశ్యాద్వితథా ఏవ తథావ్యవితథా ఇవ లక్షితా మూఢైరనాత్మవిద్భిః.

౮

శం—స్వప్నదృశ్యవజ్జాగరితదృశ్యానామవ్యసత్త్వమితి యదుక్తం తదయుక్తం యస్తాజ్జాగ్రద్భృశ్యా అన్నపానవాహనాదయః క్షుత్తిపాసాదినివృత్తిం కర్షంతః గమనా గమనాదికార్యం చ సప్రయోజనా దృష్టాః న తు స్వప్నదృశ్యానాం తదస్మి తస్మా త్స్వప్నదృశ్యవజ్జాగ్రద్భృశ్యానామవ్యసత్త్వం మనోరథమాశ్రమితి తన్న కస్తాత్ యస్తా త్సప్రయోజనతా దృష్టా యా అన్నపానాదీనాం సా స్వషే విప్రతిపద్యతే జాగరితే హి భుక్త్యా పీత్వా చ తృప్తో వినివర్తితృప్తో సుప్తమాశ్రమేవ క్షుత్తిపాసాద్యార్థ మహోరాత్రోపాశ్చితమభుక్తవంతమాత్మానం మన్యతే యథా స్వషే భుక్త్యా పీత్వా చ (చా తృప్తోభిత్తస్తథా తస్మాజ్జాగ్రద్భృశ్యానాం స్వషేపి విప్రతిపత్తిర్దృష్టా ఆతో మన్యామహే తేహమవ్యసత్త్వం స్వప్నదృశ్యవదనాశంకనీయమితి తస్మాదాద్యంతవత్త్వ ముభయత్ర సమానమితి మిక్తైవ ఖలు స్మృతాః.

౯

ఆ—విరోధమాశంక్య సద్గంధర్వనగరమితివ త్రస్యాపాతికసత్త్వవిషయత్వాన్వైవ మిత్యా హ (తథాపీతి.)

౧౦

ఆ—స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమాద్యంతవత్త్వాన్న భవతి - కింతు ఫలవర్తంతత్వా భావాత్ జాగరితస్య ఫలవర్తంతత్వాన్న మిథ్యాత్వమిత్యాశంక్యాహ (సప్రయోజనతేతి) ఫలవర్తంతతారాహిత్యోపాధేః సాధనవ్యాపకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) జాగ్ర ద్భృశ్యాభావా బహుక్త్యా గృహ్యంతే శ్లోకస్య వ్యావర్త్యముపాధ్యాశజ్ఞాముత్థాబ యతి (స్వషేతి) జాగ్రద్భృశ్యానామివ స్వప్నదృశ్యానామపి తుల్యం సప్రయోజ నత్వమిత్యుపాధేరసంభవిత్వమిత్యాశంక్యాహ (న త్వితి) అనుమానస్య సోపాధికత్వేనా సాధకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) హేతోస్సోపాధికత్వం దూషయతి (తన్నేతి) సాధనవ్యాప్త్యాదిదోషాదృతేనోపాధినిరసనం సుశకమిత్యాహ (కస్మాదితి) ఫలవర్తంతతా విరహితోపాధేఃసాధనవ్యాప్తిమాహ (యస్తాదిత్యాదినా) తామేవ విప్రతిపత్తిం ప్రకటయతి (జాగరితే పీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాంతేన స్ఫుటయతి (యథేత్యాదినా) ఉపాధేస్సాధనవ్యాప్తిం నిగమయతి (తస్మాదితి) హేతోస్సోపాధికత్వాభావే ఫలిత మాహ (అత ఇతి) హేతుద్వయముపసంహరతి (తస్మాదితి.)

౧౧

అపూర్వం స్థానిధర్తో హి యథా స్వర్గనివాసినామ్,
తానయం ప్రేక్షతే గత్వా యథైవేహ సుశిక్షితః.

౮

శం—స్వప్నజాగ్రద్భేదయాస్సమత్వాజ్ఞాగ్రద్భేదానామసత్త్వమితి యదుక్తం
తదసత్ కస్తాత్ దృష్టాంతస్యాసిద్ధత్వాత్ కథం న హి జాగ్రద్దృష్టా ఏవైతే భేదాః
స్వప్నే దృశ్యంతే కిం తర్హి అపూర్వం స్వప్నే వశ్యతి చతుర్దంతగజమారూఢమప్త
భుజమాత్మానం మన్యతే అన్యదప్యేవం ప్రకారమపూర్వం వశ్యతి స్వప్నే తన్నాన్యేనా
సతా సమమితి సదేవ అతో దృష్టాంతోఽసిద్ధః - తస్మాత్స్వప్నవజ్ఞాగరితస్యాసత్త్వ
మిత్యయుక్తం తన్న స్వప్నే దృష్టమపూర్వం యన్తస్య సేవ తత్తు స్వతస్సిద్ధం కిం
తర్హి అపూర్వం స్థానిధర్తో హి స్థానినః దృష్టరేవ హి స్వప్నస్థానవతో ధర్మః యథా
స్వర్గనివాసినాం ఇంద్రాదీనాం సహస్రాక్షత్వాది తథా స్వప్నదృశోఽపూర్వోఽయం
ధర్మః న స్వతస్సిద్ధో దృష్టస్వప్నరూపవత్ తాన్ ఏవం ప్రకారానపూర్వాన్ స్వచిత్త
వికల్పనయం స్థానీ స్వప్నదృక్ స్వస్వస్థానం గత్వా ప్రేక్షతే యథైవేహ లోకే
సుశిక్షితదేశాంతరమార్గమైన మార్గేణ దేశాంతరం గత్వా తాన్ పదార్థాన్ వశ్యతే
తద్వత్ తస్మాద్భూతస్థానిధర్మాణాం రజ్జుసర్పమృగతృప్తికాదీనామసత్త్వం తథా స్వప్న

ఆ—దృష్టాంతస్య సాధ్యవికలత్వం శజ్జిత్యా పరిహరతి (అపూర్వమితి.
యథా స్వర్గనివాసనశీలానామింద్రాదీనాం సహస్రాక్షత్వాదిధర్మాః తథా యదిదవ
పూర్వస్వప్నదర్శనం మన్యతే తదపి స్థానినః స్వప్నస్థానవతో దృష్టరేవ ధర్మః తే
దృష్టత్వాత్తస్య మిథ్యాత్వ సిద్ధిరిత్యర్థః. కథం తేనైవ దృష్టత్వం తత్రాహ (తానయమితి
యథైవేహ వ్యవహారభూమా సుశిక్షితదేశాంతరస్థానిమార్గమైన మార్గేణ దేశాంతర
గత్వా తత్రత్యాన్ పదార్థాన్ ఏక్షతే తథాయం స్వప్నదృష్టా స్వప్నగతాన్
పదార్థాన్ యథోక్తప్రకారాన్ ప్రతిపద్యతే తతశ్చ స్వప్నస్య స్థానిధర్మత్వాదీ
సర్వాదివన్విధ్యాత్వమిత్యర్థః. క్షోకవ్యావర్త్యమాశంకామువన్యస్యతి (స్వప్నేతి) సః
త్వం ఆద్యంతవత్త్వాది అనుమానసిద్ధస్యార్థస్యానుమానదోషోక్తిమంతరేణాసత్త్వమయం
మితి పృచ్ఛతి (కస్తాదితి) వ్యాప్తిభూమిం దూషయన్ వ్యాప్తిభంగం దోషమా
(దృష్టాంతస్యేతి) అసిద్ధత్వం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కథమిత్యాదినా) అపూర్వ
దర్శనమేవ వివృణోతి (చతుర్దన్తమితి) అన్యదపి త్రినేత్రత్వాదిదృష్టాంతస్య సాధ్య
లత్వే సిద్ధే ప్రాగుక్తానుమానానుపపత్తిరితి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) దృష్టాంతాస్య
దూషయన్మనుమానం సాధయతి (తన్నేతి) తత్కిం స్వభావతస్సిద్ధం పరతో

స్వప్నవృత్తావపి త్వంతశ్చేతసా కల్పితం త్వసత్,
 బహిశ్చేతో గృహీతం సద్వృష్టం వైతఖ్యమేతయాః. F
 జాగ్రద్వృత్తావపి త్వంతశ్చేతసా కల్పితం త్వసత్,

శం—దృశ్యానామపూర్వాణాం స్థానిధర్మత్వమేవేత్యసత్త్వం అతో న స్వప్నదృష్టాంతస్యాసిద్ధత్వమ్.

శం—అపూర్వత్వాశఙ్కాం నిరాకృత్య స్వప్నదృష్టాంతస్య పునస్సప్నపుతుల్యతాం జాగ్రద్భేదానాం ప్రపంచయన్నాహ - స్వప్నవృత్తావపి స్వప్నస్థానేష్యంతశ్చేతసా మనోరథసంకల్పితమసత్ సంకల్పానంతరసమకాలమేవాదర్శనాత్ తత్రైవ స్వప్నే బహిశ్చేతసా గృహీతం - చక్షురాదిద్వారేణోపలబ్ధం ఖటాది సత్ ఇత్యేవ మసత్యమితి నిశ్చితేసి సదసద్విభాగో దృష్టః ఉభయారమ్యంతర్వహిశ్చేతః కల్పితయోర్వైతఖ్యమేవ దృష్టమ్. F

శం—ఏవం సదసతోర్వైతఖ్యం యుక్తం అంతర్వహిశ్చేతః కల్పితత్వావిశేషా

ఆ—నాద్యః జడస్య తదయోగాదిత్యాహ(న తదితి) ద్వితీయే తన్నిభ్యాత్వమిత్యభిప్రేత్య ప్రశ్నపూర్వకమాద్యపాదమవతారయతి (ఃం తర్హీతి) తద్గతాన్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (స్థానిన ఇతి) అపూర్వస్వప్నదర్శనస్య స్థానిధర్మత్వం దృష్టాంతేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) అపూర్వదర్శనం స్వప్నద్రష్టృధర్మోపి వైతన్యవతిక్రం న స్వాదిత్యాశంకుర్యాదాధోపలభ్యేదైవమిత్యాహ (న స్వత ఇతి) ఉత్తరార్థం విభజితే (తానిత్యాదినా) అపూర్వాణాం స్వప్నదృశ్యాణాం స్థానిధర్మత్వేపి కిమయాతమిత్యాశంక్యాహ (శస్తాదితి) స్వప్నదృష్టాంతస్య సాధ్యవికలత్వాభావం నిగమయతి (అతో నేతి) అపూర్వస్యానపూర్వస్య వా స్వప్నద్రష్టృధర్మత్వేన తదవిద్యావిలసితత్వాద్దృష్టాంతే సాధ్యసంప్రతిపత్తేస్తత్రైవ జాగ్రద్భేదానాం మిథ్యాత్వం యుక్తమిత్యర్థః. F

ఆ—జాగ్రద్దృశ్యాణాం మిథ్యాత్వం తేషు సదసద్విభాగప్రతిభానవిరుద్ధమిత్యాశంక్య దృష్టాంతేన సమాధత్తే (స్వప్నవృత్తావపి) క్షోకస్య తాత్పర్యాధిగమహ (అపూర్వత్వేతి) స్వప్నదృష్టాంతస్యాపూర్వదర్శనత్వప్రయుక్తాం సాధ్యవికలత్వశంకాం పరిహృత్యేతి యావత్. స్వప్నస్థానే సర్వస్య మిథ్యాత్వావిశేషేషీత్యర్థః. అసత్త్వం పరమార్థ(స) తద్విలక్షణత్వేన మిథ్యాత్వం తత్రాపి తర్హి విభాగప్రతిభానవిరోధాతుక్తో మిథ్యాత్వమిత్యాశంక్య బాధావిశేషాదిత్యాహ (ఉభయోరితి.) F

ఆ—దాష్టాంతికమాహ (జాగ్రదితి) యుక్తత్వే హేతుమాహ (అంతరితి)

బహిష్కృతోగృహీతం సద్యుక్తం వైతథ్యమేతయోః. ౧౦

ఉభయోరపి వైతథ్యం భేదానాం స్థానయోర్యది,
కవతాః బుధ్యతే భేదాః కో వై లేమాం వికల్పకః. ౧౧
కల్పయత్యాత్మనాత్మానమాత్మా దేవస్సవమాయయా,

శం—దితి వ్యాఖ్యాతమన్యత్. ౧౦

శం—చోదకశ్చాహ - స్వప్నజాగృత్థానయోర్భేదానాం యది వైతథ్యం -
క ఏతానంతర్బహిష్కృతః కల్పితాః బుధ్యతే - కో వై లేమాం వికల్పకః స్మృతిజ్ఞాన
యోః క ఆలంబ్య ఇత్యభిప్రాయః న చేన్నిరాత్మవాద ఇష్టః. ౧౧

శం—స్వయం స్వమాయయా స్వమాత్మానమాత్మా దేవః ఆత్మస్యేవ వక్ష్యమాణ
భేదాకారం కల్పయతి రజ్జాద్వావివ సర్పాదీన్ స్వయమేవ చ తాన్ బుధ్యతే

ఆ—జ్ఞోకస్థానామక్షరాణాం వ్యాఖ్యానమనపేక్షితం వ్యాఖ్యాతప్రాయత్వానిత్యాహ
(వ్యాఖ్యాతమితి.) ౧౦

ఆ—సర్వమిథ్యాత్వే ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యవహారానుపపత్త్యా విశేషమా
శక్కుతే (ఉభయోరితి) కర్తృకరణవ్యవస్థానుపపత్త్యా విరోధోన్వీత్యాహ (కో వా
ఇతి) వికల్పస్య కో నిర్మాతేతి యావత్. జ్ఞోకస్య చోద్యచరత్వం ప్రతిజానీతే (చోదక
ఇతి) ఆక్షరయోజనయా ప్రథమార్థాపత్తి విరోధం సాధిరయతి (కో వై లేమామితి)
కర్తా హి పూర్వానువృత్తం స్మృత్వా తజ్జాతీయాన్ నిర్మిమిలే అనుస్మృత్యనుభవా
శ్రయాక్షేపేణ కర్తాక్షేపః వివక్షితః తథా చ కర్తాదివ్యవహారానుపపత్తిస్సర్వమిథ్యా
త్వే దుర్వారేత్యర్థః. యోధ్యాత్వం ప్రమాతా యశ్చాధిదైవం కర్తేశ్వరః తావుభా
వసి మిథ్యేత్యంగీకారాత్ప్రమాత్రాదేరసత్త్వమిత్యాశంక్యాహ (న చేదితి) యది
ప్రమాతా కర్తా వా నేవ్యతే - తర్హి వైరాత్మ్యమిష్టమేవాపద్యతే న చ తదేష్టం
శక్యతే ఆత్మనిరాకరణస్య దుష్కరత్వాన్నిరాకర్తురేవాత్మత్వాదిత్యర్థః. ౧౧

ఆ—కర్తృకార్యాది వ్యవస్థానుపపత్తిం పరిహరతి (కల్పయతీతి) కరణాంతరం
వ్యవచ్ఛిన్నతి (ఆత్మనేతి) కర్తాంతరం వ్యావర్తయతి (ఆత్మానమితి) కర్త్రంతరం నివార
యతి (ఆత్మేతి) తస్య ద్యోతకాంతరాపేక్షాం ప్రతిక్షిపతి (దేవ ఇతి) వివర్తవాదం
ద్యోతయతి (స్వమాయయేతి) సర్వస్య మిథ్యాత్వేషి మాయయా వికల్పితభేదానారోధేన
కర్తృత్వాదివ్యవహారస్సిద్ధ్యతీతి భావః. ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యవహారానుపపత్తిం ప్ర
త్యాహ (న ఏవేతి) ఏకస్మిన్నేవాద్వితీయే ప్రతీతి చక్షుని కాల్పనిక భేదనిబంధనా సర్వా
వ్యవస్థేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఇతి వేదాంతేతి) యథా ఘటస్త్వే కులాలోఽధిష్ఠాతా

స ఏవ బుధ్యతే భేదానితి వేదాంతనిశ్చయః.

౧౨

వికరోత్యపరాక్ భావానస్తచ్చిత్తే వ్యవస్థితాః,

శం—భేదాక్ తద్వదేవేత్యేవం వేదాంతనిశ్చయః నాన్యోఽస్తి జ్ఞానస్సృత్యాశ్రయః
స చ నిరాస్పదే ఏవ జ్ఞానస్సృతీ వై నాశికానామివేత్యభిప్రాయః.

౧౩

శం—న కల్పయక్ కేన ప్రకారేణ కల్పయతీతి ఉచ్యతే వికరోతి నానాక
రోత్యపరాక్ తాకికాక్ భావాక్ పదార్థాక్ శబ్దాదీనన్యాయాంతచ్చిత్తే వాసనా

ఆ—మృదోఽన్యో దృష్టః స తథేహాన్యోధిష్ఠాతాస్తీత్యాహ (స్వయమితి)యథా
తత్ర మృదాభ్యుముపాదానమధిష్ఠాతురన్యదధికతం న తథాత్రాన్యదుపాదానమస్తీత్యాహ
(స్వమాత్తానమితి) తత్ర చ ఘటం కుర్వతో భూభాగో భవత్యాధారః న తథేహా
ధారోఽన్యోస్తీత్యాహ (ఆత్మస్యేవేతి) పరణామవాదం న్యవర్త్య విపర్తవాదం ప్రకట
యితుం స్వమాయయేత్సుక్తం తత్ర దృష్టాంతమాహ (రజ్జ్వాదావీతి) మాయాద్వారేణ
చిదాత్మనో జగన్నిర్మాతృత్వ ముక్త్వా తన్వైవ బుద్ధిప్రతిబింబితస్య ప్రమాతృత్వమి
త్యాహ (స్వయమేవ చేతి) స చ ప్రమాతృత్వస్య తాత్వికత్వం రజ్జ్వాదౌ సర్పాదిదర్శ
నపదేవ మిథ్యాత్వనిర్ధారణాదిత్యాహ (తద్వదీతి) కర్తాదిభేదస్య ప్రమాత్రాదిభేదస్య చ
మిథ్యాత్వే నేహ నానాస్తీత్యాదిశ్రుతిం ప్రమాణయతి (ఇత్యేవమితి) స ఏవేత్యేవ
కారార్థమాహ (నాన్యోస్తీతి) యో జగత్సృష్టా యశ్చ ప్రమాతా తతోఽన్యో
జ్ఞానస్య స్మృతేశ్చాశ్రయో నాస్తి చేతనభేదే మానాభావాదమభవస్మృత్యోక్తౌక్తా
శ్రయత్వస్య ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్మృత్యోరాశ్రయాపేక్షా విషయాపేక్షా వా
నాస్తీత్యాశ్చక్యైబాధితప్రసిద్ధివిరోధాచైవమిత్యాహ (స చేతి).

౧౪

ఆ—ప్రకృతాయాం కల్పనాయాం వివక్షితం క్రమముచన్యస్యతి (వికరోతీతి)
నియతాంశ్చేతి చకారాదనియతాంశ్చేతి వివక్ష్యతే (ప్రతిపిపితి)తక్రమప్రతిపత్త్యర్థం
పృచ్ఛతి (స కల్పయన్నితి) శ్లోకాక్షరయోజనయా బుభుభిషతం క్రమం ప్రత్యాయ
యతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) (అన్యాయశ్చేతి) శాస్త్రీయానితి యావత్. చిత్తమగ్నే
వాసనారూపేణ వ్యవస్థితాః అ(న)భివ్యక్తనామరూపత్వేన వ్యవహార(రా)యోగ్యత్వ
మాహ (అవ్యాకృతానితి) కల్పనాకాలాక్ విద్యుదాదీనస్థిరానిత్యర్థః. బహిశ్చిత్తః
బహిర్భూ బాహ్యోక్ వ్యవహారయోగ్యాక్ పదార్థాక్ కల్పయతి అస్తచ్చిత్తస్తు
తేభ్యో వ్యావృత్తబుద్ధిర్నోరథాదిలక్షణానాత్వన్యవస్థితాః భావాక్ వ్యవహార(రా)
యోగ్యాక్ కల్పయిత్వా పునర్వ్యవహారయోగ్యతాయై కల్పయతీత్యర్థః. ఏతదుక్తం
భవతి యథా లోకే కులాలో వా తంతువాయో వా ఘటం పటం వా కార్యం చిక్కి

నియతాంశ్చ బహిశ్చిత్త ఏవం కల్పయతే ప్రభుః.

౧౩

చిత్తకాలా హి యేనైస్తు ద్వయకాలాశ్చ యే బహిః,

శం—రూపేణ వ్యవస్థితానవ్యాకృతాన్నియతాంశ్చ పృథ్వాదీన్ అనియతాంశ్చ కల్పనా కాలాన్ బహిశ్చిత్తస్య తథాంతశ్చిత్తో మనోరథాదిలక్షణానిత్యేవం కల్పయతి ప్రభుః ఈశ్వరః ఆత్మేత్యర్థః.

౧౪

శం—స్వప్నవచ్చిత్తపరికల్పితం సర్వమిత్యేతదాశంక్యతే యస్తాచ్చిత్తపరికల్పితైర్మనోరథాదిలక్షణైశ్చిత్తపరిచ్ఛేదైర్వైలక్షణ్యం బాహ్యనామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్యమితి సా న యుక్తా ఆశంకా చిత్తకాలా హి యేనైస్తు చిత్తపరిచ్ఛేద్యాః నాన్య

ఆ—రాదౌ వ్యవహారయోగ్యాం వ్యక్తిం బుద్ధావావిర్భావ్య వశ్చాత్మామేవ బహిర్భావ రూపాభ్యాం సంపాదయతి తథైవాదయమాదికర్తాసి మాయాలక్షణో స్వచిత్తే నామరూపాభ్యామవ్యక్తరూపేణ స్థితాన్ ప్రవృత్తపదార్థాన్ ప్రథమం సిన్ధుక్షితాకారేణాంతరిభావ్య వశ్చాద్బహిస్సర్వప్రతిపత్తిసాధారణరూపేణ సంపాదయతీతి కల్పనాయా క్రమాధిగతిరితి.

౧౫

ఆ—కల్పితానాం కల్పనాకాలాదన్యస్మిన్ కాలే సత్త్వాభావాజ్జాగ్రద్భావ నాం చ కల్పనాకాలాత్కాలాంతరేషి ప్రత్యభిజ్ఞయా సత్త్వావగమాదనుపపన్న తేషాం మిథ్యాత్వమిత్యాశంకాగ్రహ (చిత్తేతి) యే కల్పనాకాలభావినో భావాః మన్యంతర్వర్తంతే యే చ ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వేన పూర్వాపరకాలభావినో బహిరేవ వ్యవహారయోగ్యా దృశ్యంతే తే సర్వే కల్పితాస్సంతో మిథ్యైవ భవతుమర్హః ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వలక్షణో విశేషస్తు నాకల్పితత్వప్రయుక్తః కల్పితేషి తద్దర్శనాత్ త్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యమాశంకాం దర్శయతి (స్వప్నవదితి) యథా స్వప్నే దృశ్యమానం సర్వం కల్పితం మిథ్యైవేవ్యతే తథా జాగరితేషి దృష్టం సర్వం చిత్తస్పందిత తేన కల్పితం మిథ్యైవేత్యేతన్నాద్యాసి నిర్ధారితమిత్యత్ర హేతుమాహ (యస్తాదితి ఆత్మావిద్యావివర్తేన చిత్తేన తాపదస్త్యనిర్నితా మనోరథరూపా మనస్యంతర్వ మానా బహిర్జ్ఞానస్వాదయశ్చ తే చిత్తేనైవ పరిచ్ఛిద్యంతే తే హి కల్పనాకాలమాత్ర భావినో న ప్రమీయంతే తైస్సహ వైలక్షణ్యం మనసో బహిర్జ్ఞాగ్రద్దృశ్యమానానా భావానామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వం కాలద్వయావచ్చిన్న త్వేన ప్రత్యభిజ్ఞానగోచరత్వమి యస్తాదుపలభ్యతే తస్మాదయుక్తం జాగరితస్య స్వప్నవన్దిత్యాత్మమిత్యర్థః. శ్లోకాక్షర రుత్తరమాహ (సా నేతి)యే మనస్యంతర్మనోరథరూపా భావాః తే చిత్తకాలా భవంతీత (త్ర)ర్థః. చిత్తకాలత్వం విశదయతి (చిత్తేత్యాదినా) వాచ్యార్థముక్త్యా వివక్షితార్థమాహ

కల్పితా ఏవ తే సర్వే విశేషా నాన్యహేతుకః.

౧౪

శం—శ్చిత్తకాలవ్యతిరేకేణ పరిచ్ఛేదకః కాలః యేహంతే చిత్తకాలాః కల్పనాకాల ఏవోపలభ్యంత ఇత్యర్థః. ద్వయకాలాశ్చ భేదకాలాః అన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యాః యథా ఆగోదోహనమాస్తే యావదాస్తే తావద్దాం దోగ్ధి యావద్దాం దోగ్ధి తావదాస్తే తావా నయ మేతావా న ఇతి పరస్పరపరిచ్ఛేదకత్వం బాహ్యనాం భేదానాం తే ద్వయ కాలాః బాహ్యశ్చ ద్వయకాలాః అంతశ్చిత్తకాలాః కల్పితా ఏవ తే సర్వే న బాహ్యః కాలద్వయత్వ విశేషః కల్పితత్వవ్యతిరేకేణాన్యహేతుకః అత్రాపి హి స్వప్న దృష్టాంతో భవత్వేవ.

౧౪

ఆ—(కల్పనేతి) ద్వితీయపాదమవతార్య వ్యాకరోతి (ద్వయేతి) యే మనసో బహిరుప లభ్యంతే తే భేదకాలాః కాలస్య భేదో భేదకాలః స యేహంతే తథేతి వ్యుత్పత్తేః తతశ్చాన్యేన పూర్వేణాన్యేన చాపరేణ పరిచ్ఛేద్యాః భిన్నకాలావచ్ఛిన్న త్వేన ప్రత్యభి జ్ఞాయమానా ఇత్యర్థః. ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వముదాహరణనిష్ఠతయా స్ఫుటయతి (యథేతి) ఆగోదోహనం గోదోహనవర్తమాస్తే దేవదత్తస్తివీతి ప్రత్యభిజ్ఞాశేష త్వే నాభిజ్ఞోదాహరణీయా యావతా కాలేనావచ్ఛిన్నో వర్తతే - తావతా కాలేనావ చ్ఛిన్నో గోదోహనం నిర్వర్తయతీత్యనేకకాలావస్థాయీత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞావిషయత్వం తస్య దర్శయతి (యావదితి) యావతా కాలేనాయం ఘటోర్ధక్రియాం నిర్వర్తయతుం శక్నోతి తావతా కాలేనావచ్ఛిన్నస్సన్నేష తిష్ఠతీత్యుదాహరణంతరమాహ (తావా నితి) పరోక్షతయా స్థితో యావతా కాలేనావచ్ఛిన్నః స్వకార్యం నిర్వర్త్య నిర్వృ ణోతి ఏతావతా కాలేనావచ్ఛిన్నస్స తిష్ఠతీత్యుపరముదాహరణమాహ (ఏతావానితి) ఉక్తేన న్యాయేన పరేణాపరేణ చ కాలేన పరిచ్ఛేద్యత్వం జాగ్రద్దృశ్యానాం భావా నాముపలభ్యతే కాలద్వయస్య చ పరిచ్ఛేదకత్వం తథా (చ)తే సర్వే భావా బహి ర్దృశ్యమానాః ద్వయకాలేన కాలద్వయేన పరిచ్ఛేద్యా భవంతీత్యర్థః. తృతీయపాదం వ్యాచక్షే (అంతరితి) చతుర్థపాదార్థమాహ (నేత్యాదినా) బాహ్యః జాగ్రద్దృశ్యేషు బాహ్యుపదార్థేషు వ్యవస్థితః కాలద్వయ (ద్వయకాల)త్వేన కాలద్వయావచ్ఛేదేన కృతః ప్రత్యభిజ్ఞానమానత్వ రూపో విశేషోఽన్యహేతుకో న భవతి కల్పితేషి తథా విధ విశేషసంభవాదిత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (అత్రాపి హితి) యద్యపి సర్వం జాగ్రద్భేద జాతం కల్పితం తథాపి తత్ర యథోక్తో విశేషః స్ఫుటస్సిద్ధ్యతి స్వప్నే సర్వస్య భేద జాతస్య కల్పితత్వేషి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాజ్జాగరితేషి తదుపపత్తేరిత్యర్థః.

౧౪

అవ్యక్తా ఏవ యేంతస్తు స్ఫుటా ఏవ చ యే బహిః,

కల్పితా ఏవ తే సర్వే విశేషస్త్వింద్రియాంతరే.

౧౫

జీవం కల్పయతే పూర్వం తతో భావాన్ పృథగ్విధాన్,

శం—య(ద)ద్యవ్యంతరవ్యక్తత్వం భావానాం మనోవాసనామాత్రాభివ్యక్తానాం స్ఫుటత్వం వా బహిఃశ్చక్షురాదీంద్రియాంతరే విశేషః నాసౌ భేదానామస్తిత్వకృతః స్వప్నేపి తథా దర్శనాత్ కిం తర్హి ఇంద్రియాంతరకృత ఏవ అతః కల్పితా ఏవ జాగ్రద్భావా అసి స్వప్నభావవదితి సిద్ధమ్.

౧౬

శం—బాహ్యధ్యాత్వికానాం భావానామితరేతరనిమిత్తనైమిత్తికతయా కల్పనాయాః కిం మూలమితి ఉచ్యతే జీవం హేతుఫలాత్మకం అహం కరోమి మమ సుఖ

ఆ—స్వప్నజాగరితయోరుభయోరపి మిథ్యాత్వే స్ఫుటాస్ఫుటావభాసవిభాగా నుపపత్తేర్నావిశేషేణ మిథ్యాత్వమిత్యాశంక్యాహ (అవ్యక్తా ఇతి) యే మనస్యంతర్యాసనారూపత్వాదస్ఫుటాః యే చ మనసో బహిరుపలభ్యమానాః స్ఫుటా భవంతి తే సర్వే మనస్సంపదనమాత్రత్వేన కల్పితా మిత్యైవ అంతర్వహిరింద్రియభేదనిమిత్తస్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వవిశేషః న మిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వం వా తత్ప్రసయజ్యతే మిథ్యాభూతేష్వపి తద్దర్శనాదిత్యర్థః శ్లోకస్యాక్షరాణి వ్యాకరోతి(య(ద)ద్యవీత్యాదినా) మనస్యంతర్యాసరథరూపానాం భావానామవ్యక్తత్వం_అస్ఫుటత్వం శత్ర హేతుమాహ (మః ఇతి) చక్షురాదిగ్రాహ్యత్వేన మనసో బహిర్గావానాం స్ఫుటత్వం దృష్టం తదేవావ మిథ్యాత్వకృతమితి శంకాం వారయతి(నాసావీతి)సర్వసంప్రతిపన్నమిథ్యాత్వేపి స్వప్నే (స్ఫుటత్వా)స్ఫుటత్వవిశేషప్రతిభానాన్నాసౌ విశేషో మిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వం వ ప్రయోజయితుం ప్రభవతీత్యాహ (స్వప్నేపీతి) అయం విశేషః తర్హి కేన సిద్ధతీత్యా శంక్యా చతుర్థపాదార్థమాహ (కిం తర్హితి) మనోమాత్రసంబంధాదంతర్యాసనా వాసనామాత్రరూపానామస్ఫుటత్వం బహిర్గావానాం తు చక్షురాదిబహిరింద్రియ సంబంధాత్ యుక్తం స్ఫుటత్వం తదేష విశేషో మిథ్యాత్వావిశేషేపి సిద్ధతీత్యర్థః స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వ ప్రతిభాసభేదస్యమిథ్యాత్వేపి సంభవాత్పాగుక్తమనుమానమవిరు మిత్యుపసంహరతి(అత ఇతి.)

ఆ—భవతు సర్వస్య కల్పితత్వం సా పునస్సర్వకల్పనా కేన ద్వారేణేతా శంక్యాహ (జీవమితి) అత్తాహి సర్వం స్వమాయావశేన కల్పయన్నాదౌ విశేష రూపేణ జీవం కల్పయతి (తత ఇతి) 'తత్సప్నోష్టావ తదేవానుప్రావిశ'దితి శ్రుతేః స్వయమేవ జీవభావమావద్యతే తద్ద్వారేణ పునర్నానావిధాన్ భావాన్ నిర్మమితే జ్ఞాన్ స్ఫుటివైషమ్యాత్తత్కల్పేవేషు భావేషు వైషమ్యోపపత్తిరిత్యర్థః శ్లోకవ్యావర్తన

బాహ్యనాధ్యాత్మికాంశైశ్చ యథావిద్యస్తథా స్మృతిః. ౧౬

శం—దుఃఖే ఇత్యేవం లక్షణం అనేవంలక్షణవివ శుద్ధే ఆత్మని రజ్జ్వామివ సర్పం కల్పయతే పూర్వం తతస్తదధ్యేన క్రియాకారకఫలభేదేన ప్రాణాదీన్నానావిధాన్ భావాన్ బాహ్యనాధ్యాత్మికాంశైశ్చ కల్పయతే తత్ర కల్పనాయాం ఖో హేతురితి ఉచ్యతే యోసా స్వయం కల్పితో జీవస్సర్వకల్పనాయామధికృతః స యథావిద్యః యాదృశీ విద్యా విజ్ఞానమస్మేతి యథావిద్యః తథావిధైవ స్మృతిస్తస్మేతి తథా స్మృతిర్భవతి స ఇతి ఆత్మో హేతుకల్పనావిజ్ఞానాత్ఫలవిజ్ఞానం తతో హేతుఫలస్మృతిః తతస్తద్విజ్ఞానం తదర్థక్రియాకారకతత్ఫలభేదవిజ్ఞానాని తేభ్యస్తత్ స్మృతిః తత్ స్మృతేశ్చ పునస్తద్విజ్ఞానానీత్యేవం బాహ్యనాధ్యాత్మికాంశ్చైతరేతరనిమిత్తనైమిత్తికభావేనానేకథా కల్పయతే. ౧౬

ఆ—ప్రశ్నముతాపయతి (బాహ్యైతి) పదార్థాసాధ్యసాధనతయా స్థితా బాహ్యః సుఖం దుఃఖం జ్ఞానం రాగశ్చేత్యేవమాదయస్తద్బాధ్యాత్మికాః తేషాం పరస్పరం నిమిత్తనైమిత్తికతాస్తి బాహ్యన్నిమిత్తికృత్యాధ్యాత్మికా భవంతి తానసి నిమిత్తికృత్యేతరే జాయంతే తదేవమితరేతరనిమిత్తతయా నైమిత్తికతయా చ కల్పనాయాం మూలం ఐకవ్యం నిర్మలకల్పనాయామతిప్రసంగాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరయోజనయా పరిహారతి (ఉచ్యత ఇతి) హేతుఫలాత్తకమిత్యుక్తమేవ వ్యసక్తి (అహమితి) హేతుఫలభావవికలం పరిశుద్ధాత్పరూపం జీవకల్పనాధిష్ఠానం దర్శయతి (అనేవమితి) ఆరోపస్యాధిష్ఠానాపేక్షాస్తీత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (రజ్జ్వామివేతి) ద్వితీయతృతీయపాదా విభజతే (తత ఇతి)తాదర్శ్యేన ప్రథమం కల్పితవ్య భోక్తురీవస్య కేవలేనేత్యర్థః. యద్యపి జీవస్సర్వకల్పనాయాం మూలభూతో హేతుః తథాపి తస్య (తత్ర) కల్పనావిశేషో విశేషహేతువ్యతిరేకేణ స సంభవతీతి శంకతే (తలేతి) చతుర్థపాదేనోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) కల్పితః విశిష్టరూపేణేతి కేవః. అధికృతః స్వామిత్యేన సంబంధేన సంబద్ధిత్యర్థః. ఇతి శబ్దః శ్లోకాక్షరపదయోజనాసమాప్తిద్యోతనార్థః. ప్రకృతకల్పనామేవ ప్రపంచయతి (అత ఇత్యాదినా) సత్యన్నపానాద్యుపయోగే తృప్త్యాది భవతి - అసతి న భవతీత్యన్వయవ్యతిరేకయాపాన్నాన్యయాత్ భోజనాదికం హేతురితి కల్పనా విజ్ఞానముత్పద్యతే తతస్తుప్త్యా (స్తృప్త్యా)దికం ఫలమితి కల్పనా విజ్ఞానం జాయతే తతోఽపరేద్యురుక్తయోరుభయోరసి హేతుఫలయోః స్మృతిరుద్భవతి తతశ్చ ఫలసాధనసమానజాతీయే (తి)కర్తవ్యతావిజ్ఞానం తతశ్చాభిలషితతృప్త్యాదిఫలార్థత్యేన పాకాదిక్రియా తత్కారకం తండులాదితత్ఫలాన్ననిష్పత్త్యాది విశేషవిజ్ఞానాదీని భవంతి తతో హేత్వాదిస్మృతిః తతస్తదనుష్ఠానం తతశ్చ ఫలమిత్యనేన క్రమేణ మిథో హేతుహేతుమత్తయా కల్పనా భవతీత్యర్థః. ప్రకృతాం కల్పనాముపసంహరతి (ఏవమితి.) ౧౬

అనిశ్చితాయథా రజ్జురంధకారే వికల్పితా,

శం—తత్ర జీవకల్పనా సర్వకల్పనామూలమిత్యుక్తం నైవ జీవకల్పనా కిం నిమిత్తేతి దృష్టాంతేన ప్రతిపాదయతి యథా లోకే స్వేన రూపేణానిశ్చితా అనవధారిత్వమేవేతి రజ్జుర్నందాంధకారే కిం సర్వ ఉదకధారా దండ ఇతి వానేకథా వికల్పితా భవతి పూర్వం స్వరూపనిశ్చయనిమిత్తం యది హి పూర్వమేవ రజ్జుస్వరూపేణానిశ్చితా స్యాత్ సర్వాదివికల్పాభివ్యక్తే స యథా స్వహస్తాంగశ్చాదిభిః ఏష దృష్టాంతః త(ద్వ)ద్ధేతుఫలాదిపంసారధర్మానర్థవిలక్షణతయా స్వేన విశుద్ధవిజ్ఞప్తిమాత్ర

ఱ—ఇదానీం జీవకల్పనానిమిత్తం నిరూపయతి (అనిశ్చితేతి) క్లోకస్య తాత్పర్యం దర్శయితుం వృత్తం కీర్తయతి (తలేతి) పూర్వక్లోకే ఉక్తమిత్యర్థః జీవకల్పనాయానిత్యత్వాయాగాత్ సనిమిత్తత్వస్య వక్తవ్యత్వాత్ తస్య చ వస్తుత్వే నివృత్త్య సుపపత్తేః అవస్తుత్వే చ నిమిత్తత్వాసిద్ధేర్జీవకల్పనాయా దుర్లుటత్వాత్తత్కార్యభూతాసి కల్పనా నావకల్పిత ఇత్యాశంక తే (నైవేతి) ఉత్తరత్వేన క్లోకాక్షరాణ్యవతార్య వ్యాచక్షే (దృష్టాంతేనేతి) స్వం అసాధారణం రూపం రజ్జుత్వం తేనేతి యావత్ అనవధారిత్వమేవ స్ఫోరయతి (ఏవమేవేతి) రజ్జురేవేయమిత్యనేన ప్రకారే జ్యేష్ఠర్థః ఉక్తావధారణరాహిత్యే కారణం సూచయతి (మందేతి) పూర్వం రజ్జుస్వరూపనిశ్చయాత్పాగవస్థానూమిత్యర్థః సర్వాదికల్పనాయామన్వయవ్యతిరేకసిద్ధముపాదానముపన్యస్యతి (స్వరూపేతి) ఏతదేవ వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యదిహితి) దేవదత్తస్య హస్తాద్యవయవేషు తద్రూపేణైవ నిశ్చితేషు సర్వాదివికల్పా యథా నోపలభ్యతే తథా పురోవర్తిన్యసి రజ్జుస్వరూపేణ నిశ్చితే నాసా యుక్తః తథా చ రజ్జుజ్ఞానాదేవ స భవతీత్యర్థః ఉపపాదితం దృష్టాంతమనూద్య దార్ఢ్యాన్తికమభిసందాహనశ్చతుర్థపాదార్థమాహ (ఏష ఇతి) హేతుఫలాదీత్యాదిశబ్దేన కర్తృత్వభోక్తృత్వరాగద్వేషాది గృహ్యతే విలక్షణత్వమేవ స్ఫుటయతి (స్వేనేతి) అనారోపితేనేతి యావత్ విజ్ఞప్తిర్విశుద్ధత్వం జన్మాదిరాహిత్యమాకాగాంతరకూన్యత్వం స(త)న్తాత్రత్వం చేత్యర్థః స(త)న్తాత్రత్వమయుక్తం సామాన్యవిశేష(మ)భావాదిత్యాశంక్యాహ (సత్తేతి) స చ తత్రాన్యదస్తి సుఖమితి మత్వా విశిషి (అద్వయేతి) సచ్చిదానందాద్వయాత్తా విద్యా విలసితం ద్వైతమిత్యత్ర ప్రమాణం సూచయతి (ఇత్యేష ఇతి) అద్వైతశ్రుతయస్తావత్త్రోపలభ్యం తే యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీత్యాద్యాశ్చ ద్వైతతత్పరిభాసయార్చు

సర్పభారాదిభిర్భావైస్తద్వదాత్తా వికల్పితః.

౧౭

నిశ్చితాయాం యథా రజ్జ్వాం వికల్పో వినివర్తతే,
రజ్జురేవేతి చాద్వైతం తద్వదాత్తవినిశ్చయః.

౧౮

శం — సత్తాద్వయమాపేక్షానిశ్చితత్వాజ్ఞేవప్రాణాద్యనంతభావభేదైరాత్మా వికల్పిత
ఇత్యేష సర్వోపనిషదాం సిద్ధాంతః.

౧౭

శం—రజ్జురేవేతి నిశ్చయే సర్వవికల్పనివృత్తౌ రజ్జురేవేతి చాద్వైతం యథా
తథా నేతి నేతీతి సర్వసంసారధర్మశూన్యప్రతిపాదకశాస్త్రజనితవిజ్ఞానసూర్యాలోక
కృతాత్మవినిశ్చయ ఆత్మైవేదం సర్వమపూర్వోపనవరోఽనంతరోఽబాహ్యః సబాహ్య
భ్యంతరో హ్యుచ్యోఽజరోఽమరోఽభయవిక వివాద్యయ ఇతి.

౧౮

ఆ—షాత్వమావేదయంత్యః శ్రుతయశ్శూన్యం తే తేనాద్వైతం తత్త్వం ద్వైతమ
విద్యావిజృంభితమితి ప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః.

౧౭

ఆ—అవిద్యాకృతా జీవకల్పనేత్యన్వయముఖేనోక్తం తదేవేదానీం వ్యతిరేక
ముఖేన దర్శయతి (నిశ్చితాయామితి) (రజ్జురేవేతి) రజ్జ్వాం నిశ్చితాయాం తదజ్ఞాన
నివృత్తేస్తదుత్థసర్వాదివికల్పః సర్వథా నివర్తతే - రజ్జ్వామాత్రం చావశిష్యతే తద్వదా
త్మని శ్రాతో నిశ్చయాయదా సంపద్యతే తదా సర్వస్యాత్మా విద్యాకల్పితస్య జీవాది
వికల్పస్య వ్యావృత్తేరద్వైతమేవాత్మతత్త్వం పరిశిష్యతే తస్మాదాత్మా విద్యావిజృంభితా
జీవకల్పనేత్యర్థః. దృష్టాంతభాగం వ్యాచక్షే (రజ్జురితి) తద్వదిత్యాది వ్యాకరోతి
(తథేతి) సర్వస్యాపి సంసారాత్తనో ధర్మస్యాత్మన్యారోపితస్యాసత్త్వావేదకం యన్ని
క్షేధశాస్త్రం తేన జనితం విజ్ఞానమేవ సూర్యాలోకః తత్ప్రత్యో యాయమాత్మవిని
శ్చయః సవివాద్వితీయశ్శిష్యతే ద్వైతం పునస్సర్వమేవ వ్యావృత్తం భవతీత్యర్థః. ఆత్మ
వినిశ్చయమేవ విశిష్యి (ఆత్మైవేతి) సర్వమిదమాత్మైవేత్యుక్తేః పూర్ణత్వం తస్మ్యచ్యతే
పూర్వభావినా కారణేన సంస్పర్శశూన్యోఽపూర్వః పశ్చాద్భావినా కార్యేణ సంబంధ
విధురోఽనవరః అంతరం చిద్రం తచ్ఛాన్యోఽనంతరః చిదేకరణః తస్మైవ ప్రత్య
క్ష్యమబాహ్యత్వం కార్యకారణాన్ముప్తముభయకల్పనాధిష్ఠానత్వేన తతోఽర్థాంతర
త్వాదిత్యాహ (స బాహ్యేతి) విశేషణత్రయం కాటఫల్యవ్యవస్థాపనార్థం జన్మాది
సంబంధాభావే కారణమవిద్యాసంబంధరాహిత్యం దర్శయతి (అభయ ఇతి) న భిల్వ
విద్యా తత్ర కారణత్వేన సంబంధమనుభవతి తస్య పూర్ణత్వేన కారణానపేక్షత్వాది
త్యాహ (ఏక ఇతి) ద్వైతాద్వైతవ్యావృత్తిర్థమవధారణం. నన్వవిద్యాయాః నిరా
శ్రయత్వాపత్తేః ఆశ్రయానంతరస్య చాసత్త్వాత్ తత్రైవ సా ప్రవిశతీతి చేత్ సత్యం
అవిదృద్బలప్త్యా తస్మాస్తత్రప్రవేశేషి పురుషప్త్యా నాసౌ తస్మిన్ ప్రవేష్టుం ప్రభవతీ
త్యాహ (అద్యయ ఇతి.)

౧౮

ప్రాణాదిభిరనంతైశ్చ భావైరేతైర్వికల్పితః,

మాయైషా తస్య దేవస్య యయా(యం)సమ్మోహితస్త్వయమ్.౧౯

ప్రాణ ఇతి ప్రాణవిదో భూతానీతి చ తద్విదః,

శం—యద్యత్తైకవివేతి నిశ్చయః కథం ప్రాణాదిభిరనంతైర్భావైరేతై
స్సంసారలక్షణైర్వికల్పిత ఇతి ఉచ్యతే శృణు మాయైషా తస్మాత్తనో దేవస్య యథా
మాయావినా విహితా మాయా గగనమతివిమలం కుసుమితైస్సపలాశైస్తరుభిరాకీర్ణ
మివ కరోతి తథేయమసి దేవస్య మాయా యయా(యం) స్వయమసి మోహితో భవతి
మమ మాయా దురత్యయేత్సుక్తమ్. ౧౯

శం—ప్రాణః ప్రాజ్ఞో బీజాత్తా తత్కార్యభేదాహితరే స్థిత్యంతాః అన్యే చ
సర్వే తాకికాః సర్వప్రాణిపరికల్పితా భేదా రజ్జ్వామివ సర్వాదయః తచ్చాన్యే ఆత్మ

ఆ—ఆత్మనోఽద్వితీయత్వే కథమనేకైర్భావైస్తస్య వికల్పితత్వమిత్యభిప్రాయా
ప్రతిపత్త్యా ప్రత్యవతిష్ఠతే (ప్రాణాదిభిరితి) సిద్ధాంతీస్వాభిసంధిముద్ఘాటయన్నుత్తర
మాహ (మాయేతి) చోద్యభాగం విభజతే (యదీతి) ఉత్తరాధముత్తరత్వేన వ్యాకరోతి
(ఉచ్యత ఇతి) మాయామేవ దృష్టాంతేన స్పష్టయతి (యథేతి) తామేవ మాయాం
కార్యద్వారా స్ఫీరయతి (యయేతి) యథా తాకికో మోహితః మోహపరవశో
దృశ్యతే తథాఽయమాత్మా స్వయమేవ మాయాసంబంధాన్తోహితో భవతి అతో
మోహద్వారా ఆత్మస్వేవ మయాధిగతిత్యర్థః. మాయాయా మోహహేతుత్వం భగవ
తాపి సూచితమిత్యాహ (మమేతి)

ఆ—కే తే ప్రాణాదయోఽనంతా భావాః యైరాత్మా వికల్ప్యతే మాయ
యేత్యపేక్షయాం ప్రాణాదివికల్పనాముదాహరతి (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణః హిరణ్యగర్భః
తటస్థేశ్వరో వా స జగతో హేతురితి ప్రాణవిదః హైరణ్యగర్భాద్యా వైశేషికాద
యశ్చ కల్పయంతి తదిదం కల్పనామాత్రం స్వతంత్రస్య హిరణ్యగర్భస్య సర్వజగదే
తుత్వే మానాభావాత్ పారుషేయాగమస్యాపారుషేయశ్రుతివిరోధే స్వార్థే మాన
త్వాయోగాత్ తటస్థేశ్వరవాదస్య చ ప్రమాణయుక్తివిహీనస్య ప్రతిపత్తుమశక్యత్వా
దిత్యర్థః. కల్పనాంతరం దర్శయతి (భూతానీతి చేతి) పృథివ్యప్రేక్షోవాయవస్తత్వాని
తాని చ చత్వారి భూతాని జగత్కారణానీతి లోకాయతీకాః తదసి కల్పనామాత్రం
స హి భూతాని స్వతస్సిద్ధాని జడత్వవిరోధాత్ నాపి పరతస్సిద్ధాని స్వగుణస్య
చైతన్యస్య స్వగ్రాహకత్వాయోగాద్విహితోష్ట్యస్య వహ్నివిషయత్వాదర్శనాత్
అతో భూతాని జగత్కర్తృణీతి కల్పనైవేత్యర్థః. సత్త్వరజస్తమాంసి త్రయోగుణాః

గుణా ఇతి గుణవిదస్తత్వానీతి చ తద్విదః.

౨౦

పాదా ఇతి పాదవిదో విషయా ఇతి తద్విదః,

లోకా ఇతి లోకవిదో దేవా ఇతి చ తద్విదః.

౨౧

శం—స్వాత్మస్వరూపానిశ్చయహేతోరవిద్యయా కల్పితా ఇతి పిండికృతోర్థః
ప్రాణాదిక్లోకానాం ప్రత్యేకం పదార్థవ్యాఖ్యానే ఫల్గుప్రయోజనత్వాద్యతో న
కృతః. ౨౦-౨౨

ఆ—సామ్యేనావస్థితాః జగతో మహదాదిలక్షణస్య కారణమితి సాంఖ్యః తదపి
కల్పనామాత్రం సామ్యేన స్థితానాం కారణత్వే ప్రళయాభావ ప్రసంగాత్ వైషమ్య
భజనస్య చ నిర్దేశకత్వే సదా తదాపాతాత్ సహేతుకత్వే హేతోర్నిత్యత్వే
ప్రాచీనదోషానుషంగాత్ అనిత్యత్వే హేత్వంతరాపేక్షాయామనవస్థానాదిత్యాహ
(గుణా ఇతీతి) కల్పనాంతరమాహ (తత్త్వానీతి చేతి) ఆత్మా అవిద్యాశివ ఇతి సజ్జేవత
స్త్రీణి తత్త్వాని సర్వజగత్ప్రవర్తకానీతి జైవా మన్యంతే తదపి కల్పనామాత్రం ఆత్మనో
భిన్నత్వే శివస్య ఘటాదితుల్యత్వప్రసంగాదభిన్నత్వే తత్త్వానాం త్రిత్వవ్యాపూతా
దిత్యర్థః. ౨౦

ఆ—వికస్యాత్మనో విశ్వాదయః పాదాస్సర్వవ్యవహారహేతవో భవంతీత్యపి
కల్పనామాత్రం నిరంశస్యాత్మనోంశభేదానుపపత్తేరిత్యాహ (పాదా ఇతీతి) వాత్సర్య
యనప్రభృతీనాం కల్పనాం కథయతి (విషయా ఇతీతి) శబ్దాదయో విషయాః
భూయో భూయో భుజ్యమానాస్తత్త్వమితి విభ్రమమాత్రం 'విషస్య విషయాణాం చ
దూరమత్యంతమంతరం, ఉపభుక్తం విషం హంతి విషయాస్సనిరణాదపీతి విషయానుః
సంధానస్య నిందితత్వా త్రేషాం పారమార్థికతత్త్వభావానుపపత్తేరిత్యర్థః. భూర్భువస్సవి
రితి త్రయో లోకా వస్తుభూతాస్సంతీతి పారాణికాః తదపి కల్పనామాత్రం స్థాన
భేదేన త్రిత్వే తదానంత్యస్య దురుత్తరత్వాత్వాన్వితంత్ర్యస్య చాసిద్ధత్వాదిత్యాహ
(లోకా ఇతీతి) అగ్నింద్రాదయో దేవాస్తత్ఫలదాతారః నేశ్వరస్తథేతి నేవతా
కాండియాః తదపి కల్పనామాత్రం అస్తదాదిప్రయత్నమపేక్ష్య ఫలదాతృత్వే తేషాం
భృత్యేభ్యోఽవిశేషభావప్రసంగాత్ స్వాతంత్ర్యేణోపకారకత్వే తదారాధనవైయ
క్థ్యాత్ తదభ్యక్తానామపి విప్రతిపత్తిదర్శనాత్ తత్ప్రసాదస్యాకించిత్రరత్వాదిత్యాహ
(దేవా ఇతి చేతి.) ౨౧

వేదా ఇతి చ వేదవిదో యజ్ఞా ఇతి చ తద్విదః,
భోక్తేతి చ భోక్తృవిదో భోజ్యమితి చ తద్విదః. ౨.

సూక్ష్మ ఇతి సూక్ష్మవిదః స్థూల ఇతి చ తద్విదః,
మూర్త ఇతి మూర్తవిదో అమూర్త ఇతి చ తద్విదః. ౩

ఆ—ఋగ్వేదాదయో వేదాః చత్వారస్తత్త్వానీతి పాఠకా వదంతి తదా
కల్పనామాత్రం న హి వేదా లాకవిష్టవ్యతిరిక్తా దృశ్యంతే క్రమవతామేవ వర్ణనా
వేదశబ్దవాచ్యత్వాంగీకారాత్ క్రమశోచచ్చరణోపలభ్యోరన్యతరగతో వత్తేష్వర
వ్యతే తథా చ తథావిధక్రమవతాం వర్ణనామారోపితరూపేణ వేదశబ్దవాచ్యతా
త్కుతో వేదానాం పరమార్థతేత్యాహ (వేదా ఇతి) బోధిల్లిప్తోమాదయో యజ్ఞ
వస్తుభూతా భవంతీతి బోధాయనప్రభృతయో యజ్ఞికా మన్యంతే తదపి భ్రాం
మాత్రం యజ్ఞం వ్యాఖ్యాస్యామో ద్రవ్యం దేవతాత్యాగ ఇత్యత్రైకైకస్త్విన్యజ్ఞవిజ్ఞాన
భావాత్సముదాయస్య చావస్తుత్వాదిత్యాహ (యజ్ఞా ఇతి చేతి) భోక్తృవాత్తా
కర్తేతి సాంఖ్యైః తత్ర భోగో యది విక్రియా స్వీక్రియతే తద్ది కథం నానిత
త్వాదిప్రసంగః స్వభావత్వే సదా స్యాదితి విషయసన్నిధౌ భోక్తృత్వం భ్రాన్తిరే
త్యాహ (భోక్తేతి చేతి) సూపకారాస్తు భోజ్యం వస్త్వితి ప్రతిజానతే తదపి
మధురాదిరసవ్యంజనాదేస్తదైవాన్యభాత్వదర్శనాదైకరూప్యాసంభవాదిత్యాహ (భోజ
మితి చేతి.) ౨.

ఆ—అత్తా సూక్ష్మైః పరిమాణస్సాన్యదితి కేచిత్ తన్న యగపదశేషశరీ
వ్యాపివేదనానుసంధానాసిద్ధేరిత్యాహ (సూక్ష్మ ఇతీతి) స్థూలా దేహోఽహంప్రత్యయ
దాత్తేతి లోకాయతభేదః తచ్చ స మృతసుషుప్తయోరపి సంఘాతావిశేషమైచ్చతన
ప్రసంగాత్ ఏకైకస్య చ భూతస్య చైతన్యాదర్శనాత్. సంఘాతస్య చావస్తుత్వా
త్వాహ (స్థూల ఇతి చేతి) మూర్తః త్రిశూలాదిధారీ మహేశ్వరశ్చక్రాదిధారీ
పరమార్థో భవతీత్యాగమికాః తదపి భ్రాంతిమాత్రం అస్మదాదిశరీరవత్స్యాపి శరీర
పాంచభౌతికత్వాత్ లీబోవిగ్రహకల్పనం చ విగ్రహభావే లీలాభావాదయు
మిత్యాహ (మూర్త ఇతి) అమూర్తః సర్వాకారశూన్యో నిస్సన్విభావః పరమార్థః
శూన్యవాదినః తదపి కల్పనామాత్రం పరమార్థో నిస్సన్విభావశ్చేతి వ్యాఘాతాదిత్యాహ
(అమూర్త ఇతి చేతి.) ౩

కాల ఇతి కాలవిదో దిశ ఇతి చ తద్విదః,
 వాదా ఇతి వాదవిదో భువనానీతి తద్విదః. ౨౪
 మన ఇతి మనోవిదో బుద్ధిరితి చ తద్విదః,
 చిత్తమితి చిత్తవిదో ధర్మాధర్మౌ చ తద్విదః. ౨౫
 పంచవింశక ఇత్యేకే షడ్వింశ ఇతి చాపరే,

ఆ—కాలః పరమార్థ ఇతి జ్యోతిరివిదః తచ్చ న కాలై క్యే ముహూర్తాది
 వ్యవహారాయోగాత్ తన్నానాత్వేపి న స్వాతంత్ర్యం అన్యవిషయత్వేన ప్రతీతేః
 ఉదయకాల ఇత్యాదినా క్రియాధర్మత్వేన ప్రతీతేః స్ఫుటత్వాత్ న చా(చ)క్రియా
 ధర్మత్వం కాలేపి తదత్పత్తిదర్శనాత్ అన్యథా కాలానవచ్ఛిన్నత్వేన క్రియానిత్యత్వా
 పాతాదిత్యాహ (కాల ఇతీతి) స్వరోదయవిధిస్తు దిశః పరమార్థా ఇత్యాహః తదసి
 బ్రాంతిమాత్రం తద్విదామసి పరాజయదర్శనాదిత్యాహ (దిశ ఇతి చేతి) ధాతువాదో
 మంత్రవాదశ్చేత్యాదయో వాదా వస్తుభూతా భవంతీతి కేచిత్ తదసి కల్పనామాత్రం
 తామ్రాదిస్వభావే స్థితే నష్టే చ కనకాదిస్వభావాసంభవాత్ మంత్రవాదేపి కాల
 దష్టా న జీవతి అకాలదష్టః స్వయమేవోత్థాస్యతీత్యభ్యుపగమాద్వాన్యమోహమాత్ర
 మిత్యాహ (వాదా ఇతీతి) భువనాని చతుర్దశ వస్తూనీతి భువనకోశవిదః తదసి కల్పనా
 మాత్రం లేహమదృష్టత్వాత్ న చ లేభ్యస్తద్దర్శనం లేహం మిథో విప్రపత్తిదర్శనాది
 త్యాహ (భువనానీతి.) ౨౪

ఆ—మన ఏవాత్మేతి లోకాయతభేదః తదసి బ్రాంతిమాత్రం తస్య స్వాతం
 త్ర్యే క్షేత్రప్రాప్త్యనుపపత్తేః అస్వాతంత్ర్యే చ ఘటపదనాత్తత్వాత్కరణత్వాచ్చ దీపవ
 దాత్మత్యాదయోగాదిత్యాహ (మన ఇతి) బుద్ధిరేవాత్మేతి శాద్ధాః లేహమసి భ్రాంతి
 మాత్రమేవ తత్పుషుప్తేష్యభిచారాద్వేద్యస్య చ ఘటపదతిరిక్తవేద్యత్వాదిత్యాహ (బుద్ధి
 రితి) చిత్తమేవ బాహ్యకారణాన్యం విజ్ఞానం తదేవాత్మేత్యపరే. తత్రాపి ప్రాగుక్త
 న్యాయావిశేషాత్పుట్యం భ్రాంతిత్వమిత్యాహ (చిత్తమితి) ధర్మాధర్మౌ విధినిషేధచోదనా
 గమ్యా పరమార్థావీతి మీమాంసకాః తదసి కల్పనామాత్రం దేశకాలాదిషు ధర్మాధర్మ
 యోర్విప్రతిపత్తిదర్శనాదిత్యాహ (ధర్మేతి.) ౨౫

ఆ—ప్రధానం మూలప్రకృతిః మహదహఙ్కారతన్మాత్రాణీతి సప్తప్రకృతి
 వికృతయః పంచ జ్ఞానేంద్రియాణి పంచ కర్తేంద్రియాణి పంచ విషయాః మనశ్చైక
 మితి షోడశ వికారాః పురుషస్తు దృశి స్వభావ ఇతి పంచవింశతీసంఖ్యాకః ప్రపంచో
 వస్త్వీతి సాంఖ్యాః తచ్చ కల్పనామాత్రం పంచవింశతివిశేషణస్యావ్యావర్తకత్వే

ఏకత్రింశక ఇత్యాహురనంత ఇతి చాపరే.

౨౬

లోకా లోకవిదః ప్రాహురాశ్రమా ఇతి తద్విదః,

స్త్రీపుంసపుంసకం తైంగాః పరాపరమథాపరే.

౨౭

సృష్టిరితి సృష్టివిదో లయ ఇతి చ తద్విదః,

ఆ—వైయర్థ్యాత్ వ్యావర్తకత్వే చ వ్యావర్త్యప్రమిత్యప్రమిత్యోరనుపపత్తేరిత్యాహ (పంచవింశక ఇతి) పాతంజలః పునరీశ్వరమధికం వశ్యంతః షడ్వింశతిపదార్థా ఇతి(వి) కల్పయంతి తదయుక్తం ఈశ్వరస్య పురుషాంతర్భావదాధికత్వానుపపత్తేః ఆనంతర్భావే చ ఘటపదనీశ్వరత్వప్రసంగాదిత్యాహ (షడ్వింశక ఇతి చేతి) పాశుపతాస్తు రాగా విద్యా నియతికాలకలామాయాధికా ప్రపివైకత్రింశత్పదార్థా ఇతి బ్రువతే తన్న క్షేత్రత్వేపి రాగావిద్యయో రవాంతరభేదవదస్మితాదేరసి తద్భిన్నత్వేన సంఖ్యాతిరేకాత్ తస్య రాగోపలక్షితత్వే(న)తస్యావ్యవిద్యోపలక్షితత్వేన చ (న్యూన) శూన్యతాపాతాత్ అవి ద్యామాయయోశ్చైకత్వాదవాంతరభేదే చ నియతావసి తదుపపత్తేః సంఖ్యాతిరేకతా దవస్థ్యం కాలకలాను చ తత్ప్రసిద్ధేరిత్యాహ (ఏకత్రింశక ఇతి) ఆనంతః పదార్థభేదః న నియతోస్తీతి కేచిత్ తదసి న-వాదినాం వివాదదర్శనాత్ వివాదస్య చాక్షాన్ మూలకత్వాదిత్యాహ (ఆనంత ఇతీతి.)

౨౮

ఆ—లోకానురంజనమేవ తత్త్వమితి లోకాః తదసి విభ్రమమాత్రం లోకస్య భిన్నరుచిత్వాత్తదనురంజనస్యేశ్వరోజాసి కర్తృమశక్యత్వాదిత్యాహ (లోకానితి) దత్త ప్రభృతయస్తాశ్రమాః పరమార్థా ఇతి సమర్థయంతే తదసత్ వేషస్యాశ్రమశబ్దార్థత్వే శూద్రాదేరసి ప్రసంగాజ్ఞాతేశ్చ దుర్వివేచ(న)త్వాత్తన్మూలస్యాశ్రమస్య దర్శయితుమః క్యత్వాత్సంస్కారస్య చ దేహసమవాయిత్యే పారతానికత్వాద్యోగాదసంగే చాత్మః తదసమవాయాదిత్యాహ—(ఆశ్రమా ఇతీతి) వైయాకరణాస్తు స్త్రీపుంసపుంసకం శక జాతం తత్త్వమితి వర్ణయన్తి తదవ్యయుక్తం స్త్రాదేశ్యబ్రహ్మభావత్వే సర్వాదీనా త్రిలింగత్వాద్యోగా, దేశస్యానేకస్వభావత్వాసంభవాదౌపాధికధర్మత్వే చ తస్యావ్య త్వప్రసంగాదిత్యాహ (స్త్రీపుంసపుంసకమితి) ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే పరం చాపర చేతి కేచిత్ తచ్చ న పరిచ్ఛేదే క్వచిదసి బ్రహ్మత్వాద్యోగాత్ వస్తుతోపరిచ్ఛిన్నన తద్భావాదిత్యాహ (పరాపరమితి.)

౨

ఆ—సృష్టిర్వా లయో వా స్థితిర్వా తత్త్వమితి పారాణికాః తదసి కల్పన

తోఽసతశ్చైతత్పత్త్యాద్యభావస్య వక్ష్యమాణత్వాదితి మత్వాహ (సృష్టిరితా

దోక్షకల్పనా(నామ)ధిష్ఠానం సూచయతి (సర్వే చేతి) ఉదాహృతః

స్థితిరితి స్థితివిదః సర్వే చేహ తు సర్వదా. ౨౮

యం భావం దర్శయేద్యస్య తం భావం స తు పశ్యతి,
తం చావతి స భూత్వాసౌ తద్గ్రహస్సముపైతి తమ్ ౨౯
ఏతైరేషాం పుథగ్భూతైః పుథగేవేతి లక్షితః,

శం—కిం బహునా ప్రాణాదీనామన్యతమముక్తమనుక్తం వాన్యం యం
భావం పదార్థం దర్శయేద్యస్యాచార్యోఽనోఽన్యో వాఽ(క్ష్)ప్రథమేవ తత్త్వమితి న తం
భావమాత్మభూతం పశ్యత్యయమహమితి వా మమేతి వా తం చ ద్రష్టారం స భావో
ఽవతి యో దర్శితో భావః అసౌ స భూత్వా రక్షతి స్వేనాత్మనా సర్వతో నిరుణధి
తస్మిన్ గృహస్తద్గ్రహః తదభినివేశః ఇదమేవ తత్త్వమితి స తం గ్రహీతారముపైతి
తస్మాత్తత్త్వభావం నిగచ్ఛతీత్యర్థః. ౨౯

శం—ఏతైః ప్రాణాదిభిరాత్మనోఽపృథగ్భూతైరపృథగ్భూతైరేషాం ఆత్మా రజ్జురివ
అనుదాహృతాశ్చ కల్పనాభేదా యావంతో విద్యంతే తే సర్వేషి ప్రకృతాత్మస్యేవ
కల్పనావస్థాయాం కల్పంతే నాత్మనః కల్పితత్వం సర్వస్య కల్పితత్వేనాధిష్ఠానత్వా
యోగాదిత్యర్థః. ప్రాణాదిశ్లోకేషు ప్రాణశబ్దార్థమాహ (ప్రాణ ఇతి) తస్మైవి బీజాత్మనో
వికారవిశేషత్వాదితరేషాం స తతోత్పంతభిన్నతేత్యాహ—(తత్కార్యేతి) అంతిమప
దార్థం స్ఫుటయతి (అన్యథితి) కులధర్మో గ్రామధర్మో దేశధర్మశ్చేత్యేతే సర్వశబ్దేన
గృహ్యంతే తేషామాత్మని తదజ్ఞానాదేవ కల్పితత్వం సదృష్టాంతం సుష్టయతి (రజ్జ్వా
మితి) ఆత్మనోఽధిష్ఠానయోగ్యతార్థం కల్పనాకూన్యత్యమాహ (తచ్ఛూన్య ఇతి) కిమితి
సముదాయార్థశ్లోకానాముచ్యతే శ్లోకాంతరేష్వివ ప్రత్యేకం పదార్థవ్యాఖ్యానమే
తేషాం కిం న స్యాదిత్యాశంక్యాహ (ప్రత్యేకమితి.) ౩౦

ఆ—తాకికానాం పరీక్షకాణాం చ కలిపయకల్పనాభేదానుదాహృత్యానంత
త్వాదశేషతస్మేషామిహోదాహర్తమశక్యత్వం దృష్ట్వా సంక్షేపమాత్రమాచక్షే (యం
భావమితి) పాదత్రయం విభజితే (కిం బహునేత్యాదినా) తమేవ భావం విశిష్యి
(యో దర్శిత ఇతి) స కథం ద్రష్టారం రక్షతీత్యపేక్షాయామాహ—(అసావీతి) సాధక
పురుషతాదాత్మ్యమాపద్యేత్యర్థః. రక్షణప్రకారం ప్రకటయతి (స్వేనేతి) సాక్షాదసాధా
రణరూపత్వేన తత్రైవ నిష్ఠామాప(పా)ద్య తతోఽన్యత్ర ప్రవృత్తిముపాసకస్య నివా
రయతీత్యర్థః. చతుర్థపాదం వ్యాచక్షే (తస్మిన్నితి) ఏతేనాన్యత్ర ప్రవృత్తినిరోధో
హేతురుక్తః. ౩౧

ఆ—తస్మి ప్రాణాదీనామాత్మత్వం ప్రాప్తమిత్యాశంక్య కల్పితానామధిష్ఠానాతి

ఏవం యో వేదతత్త్వేన కల్పయేత్స్య విశంకితః.

స్వప్నమాయే యథా దృష్టే గంధర్వనగరం యథా,

శం—సర్వాదివికల్పనారూపైః పృథగేవేతి లక్షితోభిలక్షితో(నిశ్చితో)మూఢైరిత్యర్థ వివేకినాం తు రజ్జ్వామివ కల్పితాస్సర్వాదయో నాత్మవ్యతిరేకేణ ప్రాణాదయస్సం త్యభిప్రాయః. ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి శ్రుతేః ఏవం ఆత్మవ్యతిరేకేణాసత్త్వ రజ్జాసర్పవదాత్మని కల్పితానామాత్మానం చ కేవలం నిర్వికల్పం యో వేద తత్త్వే శ్రుతితో యుక్తితత్త్వ సోఽవిశంకితో వేదార్థం విభాగతః కల్పయేత్ కల్పయ త్యర్థః. ఇదమేవం వరం వాక్యం అదోన్యపరమితి వ హ్యనధ్యాత్మవిద్యేదాక్ జ్ఞాతు శ్చోఽతి తత్త్వతః స(హ్యనధ్యా)ప్యేవానాత్మవిత్కల్పిత్క్రియాఫలముపాశ్నుత ఇ హి మానవం వచనమ్.

శం—యదేతద్వైతస్యాసత్త్వముక్తం యుక్తితః త(దేత)ద్వేదాంతప్రమ ణావగతమిత్యాహ స్వప్నశ్చ మాయా చ స్వప్నమాయే అసద్వస్త్వాత్తి కే సత్యైసద

ఆ—రేకేణావస్తుత్వాన్వైవమిత్యాహ (ఏతైరితి) ఉక్తజ్ఞానస్తుత్యర్థమాహ (ఏవమితి పూర్వార్థం వ్యాకరోతి (ఏతైరితి) కల్పితానామధిష్ఠానాతిరేకేణ సత్తాస్ఫురణయోరభ వాత్తద్వాసేణాత్మని భేదదర్శనమవివేకినామస్తు తదన్వేషం కథముపలబ్ధిరిత్యాశంక్యవ (వివేకినాం త్వీతి) ప్రాణాదీనామాత్మాతిరేకేణాసత్త్వే ప్రమాణమాహ (ఇదమితి ఉక్తార్థం యోజయతి (ఏవమితి) తత్త్వేనాత్మవేదనోపాయం సూచయతి (తత్త్వే నేతి) స్వప్నదృశ్యవజ్ఞాగ్నిద్వైత్యానాం మిథ్యాత్వసాధకో దృశ్యత్వాదిహేతురై యుక్తిరిత్యుచ్యతే యథోక్తవిజ్ఞానవాన్వేద కిం కరో న భవతి కింతు స యం వేదార్థ బ్రూతే స ఏవ వేదార్థో భవతీత్యర్థః. విభాగతో వేదార్థవ్యాఖ్యానమభినయతి (ఆ మితి) జ్ఞానకాండం సాక్షాదవైతవస్తువరం కర్మకాండం తు సాధ్యసాధనసంబం బోధనద్వారా పరంపరయా తస్మిన్ పర్యవసితం 'సర్వే వేదా యత్పదమామనంతీః శ్రుతేరిత్యర్థః. ఆత్మవిదో వేదార్థవిత్త్వముక్తం పునక్తి (న హీతి) తదేవ హి వేదా తత్త్వం యత్ప్రతిగ్యాత్మస్వరూపం అతశ్చాధ్యాత్మవిదేవ యథాత్మేన తత్త్వజ్ఞా ప్రభవతీత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే స్మృతిముదాహరతి (న హీతి) క్రియాశబ్దేన ప్రమా ముచ్యతే తత్ఫలం తత్త్వజ్ఞానం అగ్నిహోత్రాదిక్రియాయాశ్చ శుద్ధిద్వారా తస్మిన్ పర్యవసానాదిత్యర్థః.

శం—యాభిర్యుక్తిభిరస్మిన్ ప్రకరణే ద్వైతస్య మిథ్యాత్వం కథ్యతే తాన తత్త్వాదనాభాసత్వమవసేయమిత్యాహ(స్వప్నేతి) త్లోకస్య తాత్పర

తథా విశ్వమిదం దృష్టం వేదాంతేషు విచక్షణైః.

30

న నిరోధో న చోత్పత్తిర్న బద్ధో న చ సాధకః,

శం—స్తాత్తి కే ఇవ లక్ష్మ్యే అవివేకిభిః యథా చ ప్రసారితపణ్యాపణ్యహస్తానాదస్త్రీ పుంజనపదవ్యవహారాక్షీర్ణమివ గంధర్వనగరం దృశ్యమానమేవ సదకస్తాదభావతాం గతందృష్టం యథా చ స్వప్నమాయే దృష్టే అసద్రూపే తథా విశ్వమిదంద్వైతం సమస్తమనందృష్టం క్షేత్యాహ వేదాంతేషు 'నేహ నానాస్తికించన ఇంద్రో మాయాభిః ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్ బ్రహ్మైవేదమగ్ర ఆసీత్ ద్వితీయాద్వై భయం భవతి న తు తద్ద్వితీయమస్తి యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూదిత్యాదిషు విచక్షణైః నిపుణతరవస్తుదృశిరేభిః పండితైరిత్యర్థః. 'తమశ్వస్త్రినిభం దృష్టం వర్షబుద్బుదసన్నిభమ్, నాశప్రాయం సుఖాద్ధీనం నాశోత్తరమభావగమితి హి వ్యాసస్మృతిః.

30

శం—ప్రకరణార్థోపసంహారార్థోయం క్లోకః యదా వితథం ద్వైతమాత్మైవైకః పరమార్థతస్య తదేదం నిష్పన్నం భవతి సర్వోయం తాకిణో వైదికశ్చ వ్యవహారోఽవిద్యావిషయ ఏవేతి తదా న నిరోధః నిరోధనం నిరోధః ప్రలయః ఉత్పత్తిః

ఆ—ర్థమాహ (యదేతద్ద్వైతస్మృతి) అసత్త్వే సద్వత్ప్రతిభానం కథమిత్యాశంక్య క్లోకాక్షరాణి వ్యాచక్షే (స్వప్నక్షేతి) ప్రసారితాని తత్ర తత్ర ప్రకటతాం ప్రాసితాని పణ్యాని క్రయవిక్రయద్రవ్యాణి యేషామాపణేషు చాట్టేషు తే ప్రసారితపణ్యాపణ్యాః తే చ గృహేశ్చ ప్రాసాదాశ్చ స్త్రీపుంజనపదాశ్చ ఏలేషాం వ్యవహారాః తైరాక్షీర్ణమితి యోజనా. దృష్టాంతత్రయ మనూద్య దార్పాంతికమాహ (యథా చేతి) గంధర్వనగరాకారశ్చకారార్థః 'నేహ నానాస్తికించనే'త్యాదయో వేదాంతాః ద్వైతస్య వస్తులోఽసత్త్వే స్మృతిమపి దర్శయతి (తమ ఇతి) తమసి మందాంధకారే రజ్జ్వామధిష్ఠానే భూచ్ఛిద్రమితి యద్భ్రాంత్యా భాతి తన్నిభం తత్తుల్యం వివేకిభిర్విశ్వం దృష్టం తచ్చాతీవ చంచలమాలక్షితం నాశప్రాయం పర్తమానకాలేషి తద్యోగ్యతాసత్త్వాత్. న చ ద్వైతం కదాచిదపి సుఖకరముపలభ్యతే దుఃఖాక్రాంతం తు దృశ్యతే తచ్చ నాశగ్రస్తం నాశాదూర్ధ్వమప్యసత్త్వమేవ గచ్ఛతి న తస్మి తస్య పరమార్థత్వం ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః.

30

ఆ—ప్రమాణయుక్తిభ్యాం ద్వైతమిత్యాత్మప్రసాధనేనాద్వైతమేవ పారమార్థికమితి స్థితే నిర్ధారితమర్థం సంగృహ్ణాతి (నేత్యాది) క్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ (ప్రకరణేతి) కోసౌ ప్రకరణార్థః తస్య వా సంగ్రహే కిం సిద్ధ్యతి తదాహ

శం—జననం బద్ధః సంసారీ జీవః సాధకః సాధనవాన్మోక్షస్య ముముక్షుః మోచన ముక్తః విముక్తబంధః ఉత్పత్తిప్రలయయోరభావాద్బద్ధాదయో న సంతీత్యేహ పర ధ్ధతా కథముత్పత్తిప్రలయయోరభావ ఇతి ఉచ్యతే ద్వైతస్యాస్యాసత్త్వాత్ 'య హి ద్వైతమివ భవతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి ఆత్మవేదంసర్వం బ్రహ్మైవేదం స ఏకమేవాద్వితీయం ఇదం సర్వం యదయమాత్మే'త్యాదినా శ్రుతిభ్యో ద్వైతః సత్త్వం సిద్ధం సతో హ్యుత్పత్తిః ప్రలయో వా స్యాత్ నానతశ్శకవిషాణా నాప్యద్వైతముత్పద్యతే లీయతే వా అద్యయం చోత్పత్తిప్రలయవచ్ఛేతి వి సిద్ధం యస్తు పునర్ద్వైతసంప్రవహరః సర్జ్జాసర్పవదాత్మని ప్రాణాదిలక్షణః క ఇత్యుక్తం న హి మనోవికల్పనాయాః రజ్జాసర్పాదిలక్షణాయాః రజ్జాం ప్రల ఉత్పత్తిర్వా న చ మనసి రజ్జాసర్పస్యోత్పత్తిః ప్రలయో వా న చోభయతో తథా మానసత్వావిశేషాద్ద్వైతస్య న హి నియతే మనసి సుషుప్తే వాద్వైతం గృహ

ఆ— (యదేతి) వ్యవహరమాత్రస్యావిద్యావిషయత్వేపి కిం స్యాదితి చేత్ తద (తదేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (ఉత్పత్తి) ఉక్తమేవార్థం ప్రశ్నప్రతిపదనాభ ప్రపంచయతి (కథమిత్యాదినా) ద్వైతాసత్త్వం శ్రుత్యవద్వచ్ఛేన స్పష్టయతి (య హితి) ద్వైతస్యాసత్త్వే కథముత్పత్తిప్రళయా న స్యాతామిత్యాశంక్య కిం ద్వై తా కింవాద్ద్వైతస్యేతి ఆద్యం వికల్పం దూషయతి సతోహితి. ద్వితీయం ప్రతా (నాపీతి) వ్యావహారికద్వైతాంగీకారాత్తన్యైవోత్పత్తిప్రలయావిత్యాశంక్యాహ స్త్వీతి) విమతస్తత్త్వతో నోత్పత్తిప్రలయవాక్ కల్పితత్వాత్ రజ్జాసర్పవదిత దృష్టాంతాసిద్ధిమాశంక్య రజ్జాసర్పస్య రజ్జాముత్పత్తిప్రలయా మనసి వా ద్వయో వికల్ప్య ప్రథమం ప్రత్యాహ (న హితి) రజ్జాం పశ్యతాం సర్వేషాముపలబ్ధిప్రగ దిత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (న చేతి) బహిరుపలబ్ధివిరోధాదిత్యర్థః. తృతీ నిరస్యతి (న చేతి) ఉభయతః మనోరజ్జులక్షణేన రజ్జాసర్పస్యోత్పత్తిప్రలయా య ద్వయాధార(త్వానులంభా) తోవోపలంభప్రసంగాదిత్యర్థః. రజ్జాసర్పవద్ద్వైతస్య సత్త్వావిశేషాన్న తత్త్వతో జన్మవినాశౌ దర్శయితుం శక్యాలితి దార్ఢాంతికః (తదేతి) ద్వైతస్య న కుతశ్చిత్తాత్త్వికౌ జన్మవినాశావతి శేషః. మానసత్వాసిద్ధిః శ్వాహ (న హితి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వైతం మనోవికల్పనామాత్రమితి యతి (అత ఇతి) న చ మనోద్వైతస్య దర్శనమాత్రే నిమిత్తమితి యుక్తం సిద్ధస్యాజ్ఞాతసత్తాయాం ప్రమాణాభావాదిత్యభిప్రేత్య ప్రకృతముపసంహరతి (తస్మ

శం—అతో మనోవికల్పనామాత్రం ద్వైతమితి సిద్ధం తస్మాత్సూక్తం ద్వైతస్యాసత్త్వా
న్నిరోధాద్యభావః పరమార్థ తేతి. యద్యేవం ద్వైతాభావే శాస్త్రవ్యాపారః నాద్వైతే
విరోధాత్ తథా చ సత్యద్వైతస్య వస్తుత్వే ప్రమాణాభావాత్ శూన్యవాదప్రసంగః
ద్వైతస్య చాభావాత్ న రజ్జుసర్పాదివికల్పనాయా నిరాసృదత్వానుపపత్తిరితి ప్రత్యు
క్తమేతత్ కథముజ్జీవయసీతి ఆహ రజ్జురసి సర్పవికల్పస్యాసృదభూతా కల్పితైవేతి
దృష్టాంతానుపపత్తిః న వికల్పనాక్షయేఽవికల్పితస్యావికల్పితత్వాదేవ సత్త్వోపపత్తేః
రజ్జుసర్పవదసత్త్వమితి చేత్ న ఏకాంతేనావికల్పితత్వాత్ అవికల్పితరజ్జ్వంశవత్వా
క్సర్పాభావవిజ్ఞానాత్ వికల్పయితృశ్చ ప్రాగ్వికల్పనోత్పత్తేః సిద్ధత్వాభ్యుపగమాదేవా
సత్త్వమపపత్తిః కథం పునస్సర్పరూపే వ్యాపారాభావే శాస్త్రస్య ద్వైతవిజ్ఞాననివర్త
కత్వం నైవ దోషః రజ్జ్వాం సర్పాదివదాత్మని ద్వైతస్యావిద్యాధ్వస్తత్వాత్ కథం

ఆ—నిరోధాద్యభావస్య పరమార్థ త్వే తత్రైవ శాస్త్రవ్యాపారాదద్వైతే తదవ్యాపా
రాదభావబోధనే వ్యాప్యత(స)స్య భావబోధనే వ్యాపారనిరోధాదద్వైతమప్రామాణికం
ప్రాప్తమితి శంకతే (యద్యేవమితి) అద్వైతస్య ప్రామాణికత్వాభావే కిం స్యాదిత్యాశం
క్యాహ—(తథా చేతి) అద్వైతస్యాప్రామాణికత్వేపి కుతశ్శూన్యవాదః ద్వైతస్య సత్త్వా
దిత్యాశంక్యాహ—(ద్వైతస్యేతి) నాప్రామాణికశూన్యవాదో యుక్తః. యథా రజ్జ్వా
మారోపితసర్పాదేః రజ్జురధిష్ఠానం న హి నిరధిష్ఠానో భ్రమోఽస్తి తథాద్వైతకల్ప
నాయా నిరధిష్ఠానత్వాయోగాత్తదధిష్ఠానత్వేనా ద్వైతమాస్థేయమిత్వోక్తకారప్రకరణే
పరిహృతమేతచ్ఛబ్ద్యం కథముద్భవయసీతి సిద్ధాంతవాద్యాహ—(నేత్యాదినా) తత్ర
శూన్యవాదీ స్వమతానుసారేణ దృష్టాంతాసంప్రతిపత్త్యా చోదయతి (ఆహేతి)
స్వమతసమృతస్యైవ దృష్టాంతతేత్యనియమాత్ ప్రసిద్ధిమాత్రేణ పరప్రతిబోధనసంభవాత్
భ్రమబాధే పరిశిష్యమాణస్యావధేస్త్యతాయా రజ్జ్వాదౌ దృష్టత్వాత్ ద్వైతభ్రమ
బాధసాక్షితయా స్ఫురతశ్చైవతస్యస్యావికల్పితత్వాదేవ సత్త్వాన్న శూన్యతాప్రసక్తి
రిత్యుత్తరమాహ—(నేత్యాదినా) అద్వైతమసత్ అప్రామాణికత్వాత్ రజ్జుసర్పవదితి
తదవికల్పితత్వాసిద్ధిం శంకతే (రజ్జ్వేతి) రజ్జుసర్పస్యాసత్త్వే భ్రాంతివిషయత్వం ప్రయో
జకం ఆత్మసమృత భ్రమసాక్షిత్వాన్నియమేన భ్రమవిషయత్వాన్నాసత్త్వమిత్యుత్తర
మాహ (నైకాంతేనైతి) అప్రామాణికత్వహేతోరనైకాంతికత్వం దోషాంతరమాహ—
(అవికల్పితేతి) నాయం సర్వో రజ్జురేవేతి సర్పాభావజ్ఞానపూర్వకపురోపరిరజ్జుత్వ
నిశ్చయాత్వాగవస్థాయాం ప్రామాణికత్వాభావేపి సన్నేవాజ్ఞాతో రజ్జ్వంశోభ్యుప
గమ్యతే తథా నదైవ ప్రామాణికత్వాభావేపి సన్నేవాత్వా భవిష్యతీత్యర్థః. ఆత్మనో

శం—సుఖహం దుఃఖం మూఢో జాతో మృతో జీర్ణో దేహవాక్ పశ్యామి వ్యక్తి
 స్వత్వః కర్తా ఫలీ సంయుక్తో వియుక్తః క్షీణో వృద్ధోహం మమైతదిత్యేవమాదయస్మై
 ఆత్మస్వధ్యారోప్యంతే ఆత్మైతేష్వనుగతః సర్వత్రావ్యభిచారాత్ యథా సర్వధారా
 భేదేషు రజ్జుః యదా చైవం విశేష్యస్వరూపప్రత్యయస్య సిద్ధత్వాన్న కర్తవ్యత్వ
 శాస్త్రేణ అకృతకర్తృచ శాస్త్రం కృతానుకారిత్వైఽప్రమాణం యతోఽవిద్యాభా
 రోపితసుఖత్వాదివిశేషప్రతిబంధాదే(వా)రాత్తనః స్వరూపేణానవస్థానం స్వరూప
 వస్థానం చ శ్రేయ ఇతి సుఖత్వాదినివర్తకం శాస్త్రమాత్మస్వసుఖత్వాదిప్రత్యయకరణే
 నేతి నేత్యన్ధులాదివాక్యైః ఆత్మస్వరూపపదసుఖత్వాద్యపి సుఖత్వాదిభేదేషు నా
 వృత్తోఽస్తి ధర్మః యద్యసువృత్తసాన్యత్ నాధ్యారోపిత సుఖత్వాదిలక్షణో విశేష

ఆ—నత్వాభావే హేత్వంతరమాహ (వికల్పయితు శ్చేతి) ఆత్మనోఽదైవతభిమాధిష్ఠా
 త్వేన సంభావితత్వాద్భాసాక్షిత్వేన పరిశిష్టత్వాదుపర్యం భ్రమోత్పత్తేః స్వతస్సి
 త్వాచ్చ ప్రమాణావిషయత్వేపి నాస్తి శూన్యతేత్కుక్తం ఇదానీం ప్రమితే ధర్మి
 ప్రతిషేధదర్శనాదాత్మనోఽప్రమితత్వే తత్ర దైవతాభావప్రమాణకం శాస్త్రమయ
 త్తమితి శంకతే (కథమితి) ప్రతిపన్నే ధర్మిణి ప్రతిషేధాత్ప్రమితే ప్రతిషేధ
 విశేషణవైఫల్యాదేవానభ్యుపగమాత్తనశ్చ సర్వకల్పనాస్వధిష్ఠానాకారేణ స్ఫురణా
 గీకరణాత్ తస్మిన్ ప్రతిపన్నే దైవతస్య ప్రతిషేధస్సంభవతీతి పరిహరతి (నై
 దోష ఇతి) భిమావిషయస్యాత్మనోఽధ్యాసానుగతతయా స్ఫురణమగుటమానమిత్యా
 పతి (కథమితి) స్వప్రకాశత్వేన స్వతో నిర్వికల్పకస్ఫురణేపి సవికల్పకవ్యవహా
 సమారోపితసంస్పృష్టకారేణ భిమావిషయత్వనువిరుద్ధమిత్యాహ (సుఖహమిత్యాదినా
 ఉక్తన్యాయేనాత్మప్రతీతేసిద్ధత్వాత్ప్రతిపన్నే తస్మిన్ దైవతప్రతిషేధస్య సుకరతే
 ఫలితమాహ (యదా చేతి) న కేవలమారోపితవిశేషజ్ఞాన్విశేష్యస్యాత్మనః స్వరూపస్సు
 ణస్య సిద్ధత్వాదేవ న శాస్త్రేణ కర్తవ్యత్వం అనువాదత్వేనాప్రామాణ్యప్రసంగాచ్చై
 మిత్యాహ (అకృతేతి) స్ఫురత్యాత్మని దైవతనిషేధకత్వేపి శాస్త్రస్య ఫలాభావాప్రాప
 ణ్యం తదవస్థమిత్యాశంక్యాహ (అవిద్యేతి) ప్రతిషేధశాస్త్రాదవసీతే ప్రతిబం
 దస్వరూపావస్థానం ఫలతీత్యర్థః నిశ్చేషదుఃఖనివృత్తిర్నిరతిశయానందావాప్తిశ్చ మ
 శ్రేయః న స్వరూపావస్థానమిత్యాశంక్యాహ (స్వరూపేతి) ఇతి ప్రసిద్ధం మో
 శాస్త్రేష్వితి శేషః దైవతనివర్తకత్వే శాస్త్రస్య కారకత్వం స్యాదిత్యాశంక్యా
 (సుఖత్వాదీతి) అనుభూత్వాదేః స్వాభావికత్వాదాత్మని స్ఫురత్యస్ఫురణమనుపపద
 మిత్యాశంక్య భ్రమవిషయశుక్తీదమంశాదేశ్చ స్వాభావికోపి రజతాదిభేదో దోషమా

న ముముక్షుర్న వై ముక్త ఇత్యేషా పరమార్థతా.

3.2

భావైరసద్భిరేవాయమద్వయేన చ కల్పితః,

శం—యథోష్ఠత్వగుణవిశేషవత్సగ్నా కీతతా తస్మిన్నిర్విశేష ఏవాత్మని సుఖత్వాదయా విశేషాః కల్పితాః యత్త్వసుఖత్వాదికాస్త్రం ఆత్మనస్తత్సుఖత్వాదివిశేష నిర్వృత్త్యర్థమేవేతి సిద్ధం. సిద్ధం తు నివర్తకత్వాదిత్యాగమవిదాం సూత్రమ్. 3.1

శం—పూర్వశ్లోకార్థస్య హేతుమాహ యథా రజ్జ్వామసద్భిః సర్పధారాది భిరద్వయేన చ రజ్జాద్రవ్యేణ సతాయం సర్ప ఇయం ధారా దండోయమితి వా రజ్జాద్రవ్యమేవ కల్ప్యతే ఏవం ప్రాణాదిభిరసంతైరసద్భిరేవ ఆవిద్యమానైః పరమార్థతః న హ్యప్రచలితే మనసి కల్పిద్భావ ఉపలక్షయతుం శక్యతే కేనచిత్ న చాత్మనః

ఆ—త్వాద్యథా న ప్రతిభాతి తథాచింత్యశక్త్యవిద్యాప్రభావాదాత్మని స్ఫురత్వపి సుఖత్వాద్యధ్యాసవిరోధ్య సుఖత్వాదిరూపేణాస్ఫురణమవిరుద్ధమిత్యాహ—(ఆత్మేతి) విపక్షేభ్రమానుపపత్తిరిత్యాహ (యదీతి) ఉక్తమర్థం సంక్షిప్త్య నిగమయతి (తస్మిన్నితి) అసుఖత్వాదేరకల్పితత్వమసిద్ధమాశంక్య నిరస్యతి (యత్త్వేతి) అస్థూలమశోకమనాంతర మిత్యాదివాక్యం కాస్త్రశబ్దేన గృహ్యతే ఉక్తేఽర్థే ద్రవిడాచార్యసమ్మతిమాహ (సిద్ధం త్వితి) బ్రహ్మణి చదానాం పుష్పత్వభావేసి సిద్ధమేవ కాస్త్రప్రామాణ్యం అభావబోధన పుష్పత్వన్నసంస్పృష్టైః స్థూలాదిపుష్పన్నపక్షైః స్వాభావికైర్వైతాభావబోధనేనా ధ్యస్తనివర్తకత్వాదితి సూత్రార్థః. 3.2

ఆ—యదుక్తం నిరోధాద్యభావస్య పరమార్థతేతి తదయుక్తం సామాన్యవిశేషాత్మకం పస్తు(నానారస) నారోపితమితి మతే నిరోధాదేః సుసాధ్యత్వాదిత్యా శంక్యాహ(భావైరితి)భావాః వ్యాప్వత్తా విశేషాః తే చ వ్యభిచారిత్వాదనంతః రజ్జా సర్పవదద్వయం అనువృత్తం సామాన్యం విశేషికానైరవస్థుభూతైః సామాన్యాకారేణ చ తాదృశేనాయమవ్యాప్వత్తాననుగతపూర్ణసత్తాచిదేకతాన (సృన్నా) సునిత్రాత్వేవ మూఢైర్హివామాహాత్మ్యాత్ కల్ప్యతే న పస్తుతస్సామాన్యవిశేషభావోఽస్తి పరస్పరా శ్రయత్వాదిత్యర్థః. విశేషాణామసత్వే కథం సత్త్వేన వ్యవహారస్సానిధిత్యాశక్కున సత్తా(తా)దాత్మ్యేన కల్పితత్వాత్మేషాం సత్త్వేన వ్యవహారోపపత్తిరిత్యాహ (భావా ఇతి) అనుగతసత్తాకారేణ కల్పితాస్సత్త్వ వ్యవహారా భవంతీతి శేషః. సామాన్యవిశేష భావస్య కల్పితత్వాదఖండైకరసత్వే పస్తునస్పిద్ధే నిరోధాదేః దుస్సాధనత్వముచితమితి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) శ్లోక తాత్పర్యం దర్శయతి (పూర్వేతి) నిరోధాదిసర్పవిశేష

శం—ప్రచలనమస్తి. ప్రచలితస్యైవోపలభ్యమానా భావాః స పరమార్థతః సంతః కల్పయితుం శక్యాః అతోఽసద్భిరేవ ప్రాణాదిభావైరద్వయేన చ పరమార్థసతా ఆత్మనా రజ్జువత్సర్వవికల్పాస్తుదభూతేనాయం స్వయమేవాత్మా కల్పితః సదైకస్వభావోఽపి సత తే చ ప్రాణాదిభావాః అద్వయేనైవ సతా ఆత్మనా వికల్పితాః స హి నిరాస్పదా కాచి త్కల్పనోపలభ్యతే అతస్సర్వకల్పనాస్తుదత్వాత్సేవనాత్మనాఽద్వయస్యావ్యభిచారాత్

ఆ—భావోపలక్షితం వస్తు వస్తుభూతమితి పూర్వశ్లోకార్థః తస్య సామాన్యవిశేషాత్మకే వస్తుని విశేషానాం షేణాశ్రిత్య నిరోధాదేస్తుసాధనత్వాదసత్త్వమాశంక్యతే తేన తస్య సాధనాపేక్షాయాం తత్ప్రదర్శనపరోయం శ్లోక ఇత్యర్థః. తత్ర పూర్వార్థగతాన్యక్షరాణి దృష్టాంతావప్తంభేన వ్యాచక్షే (యథేత్యాదినా) సంస్పృష్టరూపేణ కల్పితత్వేపి స్వరూపేణానారోపితత్వాద్రజ్జుద్రవ్యస్య వ్యావహారికసత్యత్వమున్నేయం అవిద్యమానైరయమాత్మా కల్ప్యతే స పరమార్థతస్తేషాం సత్త్వమితి శేషః. కథం ప్రాణాదీనాం పరమార్థతోఽసత్త్వమిత్యాశంకాగ్నన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం లేషాం మనస్సన్నితమాత్రత్వప్రతీతేర్ప్రవృత్త్యం స్వప్నవదిత్యాహ (నహితి) ఆత్మపరిణామత్వాన్ననశ్చలనమంతరేణాపి ప్రాణాదిభావానాం పరమార్థతస్సత్త్వమిత్యాశంకాగ్నహ (నచేతి) స హి విభోరాత్మనో నభోవచ్ఛలనం వాస్తవమవకల్పతే. నచ(తదభావే)తద్వదేవ)నిరవయవస్య పరిణామసంభావనేత్యర్థః. ప్రాణాదీనామాత్మపరిణామత్వాసంభవే ఫలితమాహ(ప్రచలితస్మేతి)ప్రగతం చలితం యస్య స తథా మాటస్థస్యైవాత్మనో భాసమానాభావానపరమార్థతస్సంతోభవతు ముత్సహంతే దృశ్యత్వజడత్వాదినా స్వప్నవన్తిధ్యాత్వసిద్ధేరిత్యర్థః. ఏవం ప్రాణాదిభావానాం మిథ్యాత్వంప్రసాధ్య ఫలితం దర్శయన్ పూర్వార్థాక్షరాణాం వ్యాఖ్యానముపసంహరితి (అత ఇతి) అద్వయస్య పరమార్థత్వాత్ తదాత్మనా కథమాత్మా కల్పితస్యాదిత్యాశంక్య స్వరూపేణాకల్పితస్య సంస్పృష్టరూపేణ కల్పితత్వమిష్టమిత్యాహ(పరమార్థసతేతి) అవిద్యావశాదిష్టా కల్పనా స స్వభావవశాదిత్యాహ(సదేతి) ప్రాణాదీనావసత్త్వే సత్త్వేన కథం వ్యవహారగోచరత్వమిత్యాశంక్య తృతీయపాదార్థమాహ(తేచేతి) కల్పితానాం ప్రాణాదిభావానామధిష్టానసత్తయా సత్త్వేన స సత్తావకల్ప్యతే లేషామధిష్ఠానాపేక్షానియమాభావాదిత్యాశంకాగ్నహ (నహితి) సర్వవికల్పనా సాధిష్ఠానైః దృశ్యతే స చాసతోధిష్ఠానత్వం ఆరోపితానువేధాభావాత్ తదనువేధాత్తు సతోధిష్ఠానత్వమేష్టవ్యం. తథాచ ప్రాణాదిభావానాం వస్తుతోఽసత్త్వేపి సతి కల్పితానాం వ్యవహారిసిద్ధిరిత్యర్థః. చతుర్థపాదార్థమాహ (అత ఇతి) స్వేనేతి విశేషణం సంస్పృష్టరూపే! వ్యభిచారాంగీకారార్థం కల్పనారూపీత్యదశాయామేవాద్వయతాశివేత్యాశంక్య కః

భావా అప్యద్వయేనైవ తస్మాదద్వయతా శివా.

33

నాత్మభావేన నానేదం న స్వేనాపి కథంచన,

శం—కల్పనావస్థాయామప్యద్వయతా శివా కల్పనావీప త్వశివాః రజ్ఞానర్పాదివత్త్రా
సాదికారిణ్యో హి తాః అద్వయతా అభయా అతః నైవ శివా. 33

శం—కుతశ్చాద్వయతా శివా నానాభూతం పృథక్త్వమన్యస్యాన్యస్తాద్వైత
దృష్టం తత్రాశివం భవేత్ నన్యత్రాద్వయే పరమార్థసత్త్వాత్త్వని ప్రాణాదినంసారజాత
మిదం జగదాత్మభావేన పరమార్థస్వరూపేణ నిరూప్యమాణం నానావస్తవంతరభూతం
భవతి యథా రజ్ఞానర్పరూపేణ ప్రకాశేన నిరూప్యమాణేన నానాభూతః కల్పిత

ఆ—నామాత్రస్యాశివత్వాదైవమిత్యాహ (కల్పనేతి) (త్రాసాదీతి) ఆదిశబ్దేన హర్ష
శోకాదయో గృహ్యంతే యదుక్తమద్వయతా శివేతి తదుపపాదయతి (అద్వయ
తేతి.) 33

ఆ—కించ కిమిదం నానాభూతం ద్వైతమాత్మతాదాత్మ్యేన వా సిద్ధ్యతి స్వాతం
త్వేణ వేతి వివేక్తవ్యం నాద్యిత్యాహ (నాత్మభావేనేతి) ఇదం హి నానాభూతం
ద్వైతం నాత్మతాదాత్మ్యేన సేధ్యమర్హతి జడాజడయోర్విరుద్ధస్వభావయోస్తాదాత్మ్యా
యోగాత్ భేదాదికూన్యాత్మతాదాత్మ్యే చ ద్వైతస్య నానాత్వాసిద్ధే రిత్యర్థః. ద్వితి
యం దూషయతి (న స్వేనేతి) స్వేన సత్తాప్రతీత్యోరన్యాయపేక్షతాలక్షణస్వాతంత్ర్య
ణాపి నేదం ద్వైతం సేధ్యం పారయతి తథా స్వాతంత్ర్యే సత్త్వాత్మత్వప్రసంగాదనా
త్మనోఽద్వైతత్వాపాతాదిత్యర్థః. కించ కిమిదం ద్వైతమన్యోన్యం పృథక్ అపృథక్
గ్నేతి వివేక్తవ్యం నాద్యిత్యాహ (న పృథగితి) నహి కించిదపి ద్వైతం పరస్పరం
పృథగేవ సిద్ధ్యతి పృథక్త్వస్య ధర్మప్రతియోగిరూపావచ్ఛిన్న త్వేనాన్యోన్యాత్మయత్వా
ద్ధర్మత్వస్వరూపత్వయోద్ధర్మచనత్వాదిత్యర్థః. నాపి కించిదన్యోన్యమపృథక్సూత్యా
సిద్ధ్యతి ఘటపటాదిశబ్దానాం పర్యాయత్వప్రసంగాద్వ్యవహరలోపాపాతాదిత్యాహ
(నాపృథగితి) అతో వాస్తవాకారేణ సర్వథా నిరూపణానహమేవ ద్వైతమితి ఫలిత
మాహ (ఇతి తత్త్వేతి) యదుక్తం అద్వయతా శివేతి తత్ర హేత్వంతరోపన్యాస
పరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి (కుతశ్చేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (నానాభూతమిత్యాదినా)
నానాభూతమిత్యస్య పర్యాయోపాదానం పృథక్త్వమితి తస్య భయకారణత్వం ప్రక
టయతి (అన్యస్త్వేతి) తత్ర వ్యాఘ్రివోరాదావితి యావత్. తద్భయకారణం భేదదర్శన
మద్వయే వస్తుని నాస్తీత్యాహ (న హితి) అధ్యస్తమధిష్ఠానరూపేణ తత్త్వతో నిరూప్య
మాణమనదేవ భవతీత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (యథేతి) ప్రదీపప్రకాశేనాధిష్ఠాన మాత్ర

న పృథక్పృథక్కించిదితి తత్త్వవిదో విదుః.

38

వీతరాగభయక్రోధైర్గునిభిర్వేదపారగైః,

శం—స్వరోప్తి తద్వత్ నాపి స్వేన ప్రాణాద్యాత్మనేదం విద్యతే కదాచిదపి రజ్జానర్ప వత్కల్పితత్వాదేవ తథాన్యోన్యం న పృథక్ప్రాణాదివస్తు యథా అత్వాన్వహిషః పృథ గ్విద్యతేవేవ అతోఽనత్వాన్నా పృథగ్విద్యతేఽన్యోన్యం పరేణ వా కించిత్ ఇతి ఏవం పరమార్థ తత్త్వమాత్మవిదో బ్రహ్మణా విదుః అతోఽశివహేతుత్వాభావాదద్యయ తైవ శివేత్యభిప్రాయః.

38

శం—తదేతత్సమ్యగ్దర్శనం స్థూయతే విగతరాగభయద్వేషక్రోధాదిసర్వదోషైః సర్వదా మునిభిః మనశీలైర్వివేకిభిర్వేదపారగైః అవగతపేదార్థ తత్త్వైర్విద్యానిభిర్వి వికల్పః సర్వవికల్పశూన్యోయం ఆత్మాదృష్టః ఉపలబ్ధో వేదాంతార్థతత్పరైః ప్రపంచా

ఆ—తయా సమారోపితస్వరోప్తి యదా నిరూప్యతే తదా నాసౌ తద్వ్యతిరేకేణ సిన్ధుతి తథా జగదపీదం తదాత్మస్వరూపేణ నిరూప్యమాణం నాన్యత్వేన సిన్ధేవిత్యర్థః ఏవం ప్రథమపాదం వ్యాఖ్యానం ద్వితీయపాదం వ్యాచక్షే (నాపీతి) (కదాచిదపితి కల్పనావస్థాయాం ప్రాగూర్ధ్వం చేత్సర్థః. న పృథగ్విత్సార్థమాహ (తథేతి) పృథ క్త్వస్యాన్యోన్యాశ్రయత్వేన దుర్వచనత్వాత్ వైధర్మ్యవిదాపరణం తు ప్రాతీతికం పృథక్త్వమధికృత్యావిరుద్ధం నాపృథగిత్యాది వ్యాకరోతి (అత ఇతి) ద్వైతస్య ప్రాగ క్త్యానాయానత్వాన్నతత్త్వదన్యోన్యం వాపరేణాత్మనా వా సహపృథగ్భూతా శ్చేదుమర్హతి అతో దుర్నిరూపత్వాన్న కించిద్వైతం నామాస్తీతి బ్రహ్మవిదాం ము త్యర్థః. దృష్టం హి ద్వైతం భయహేతుః తదస్పృష్టం పునరద్వైతమభయమేవేత్యు చిత్యరతి (అత ఇతి)

3

సంప

ఆ—కిమితి యథోక్తమద్వైతం సర్వేషాం న ప్రతీతిగోచరత్వ మారోహ త్యాశంక్యాహ (వీతేతి) రాగాదిప్రతిబంధవిధురాణామేవ యథోక్తమద్వైతపర్యవ త్యాశంక్యమిత్సర్థః. శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ (తదేతదితి) స్తుతిశ్చ తదుపాం న సన్ధేహపుటకరోతీతి శేషః. ఆదిపదేన సమ్యగ్దర్శనప్రతిబంధకాస్సర్వే దోషాస్స ప్రవృత్తే రాగాదివిమోక్షో యదా కదాచిదసధికాంతామపి సంభవతి అతో విశిన గృహ్యతి) సదా రాగాదివ్యాపృతౌ వివేకం హేతుం ప్రపంచయతి (మునిభిః చపదశక్తేర్వాక్యతాత్పర్యస్య చ పరిజ్ఞానం కారణమిత్యాహ (వేదేతి) ఏ వివేకే చపదశక్తేర్వాక్యతాత్పర్యస్య చ పరిజ్ఞానం కారణమిత్యాహ (వేదేతి) ఏ సత్త్వానాధికారిణం సాధనచతుష్టయసంపన్నముక్త్వా తద్విషయం నిరూపయతి (ని

నిర్వికల్పోహ్యాయం దృష్టః ప్రపంచోపశమోఽద్వయః 3౫

తస్మాదేవం విదిత్తే నమద్వైతే యోజయేత్ స్మృతిమ్,

అద్వైతం సమనుస్రాప్య జడవల్లోకమాచరేత్. 3౬

శం—పశమః ప్రపంచః ద్వైతభేదవిస్తారః తస్మైపశమః అభావో యస్మిన్ స ఆత్మా ప్రపంచోపశమః అతఏవాద్వయః విగతద్వైతైరేవ పండితైర్వేదాంతార్థతత్పరైః సన్న్యాసిభిః పరమాత్మా ద్రష్టుం శక్యః నాన్యైః రాగాదికలుషితచేతోభిః స్వపక్షపాత (తి)దర్శనైస్తాంకాదిభిరిత్యభిప్రాయః. 3౫

శం—యస్మాత్పర్యావర్త్య ప్రశమనరూపత్వాదద్వయం శివమభియం అతఏవం విదిత్వాఽద్వైతే స్మృతిం యోజయేత్ అద్వైతావగమాయైవ స్మృతిం కుర్యాది త్యర్థః. తచ్ఛాద్వైతమవగమ్య అహమస్మి పరంబ్రహ్మేతి విదిత్వాశనాయాద్యతీతం సాక్షాదపరోక్షాదజమాత్మానం సర్వలోకవ్యవహారాతీతో జడవల్లోకమాచరేత్ అప్ర ఖ్యాపయన్నాత్మానమహ మేవం విధిజితీత్యభిప్రాయః. 3౬

ఆ—కల్పితతి అత్తనశ్చాక్షుషత్వశంకాం వారయతి (ఉపలబ్ధితి) హిశబ్దద్యోత్యమర్థ మాహ(వేదాన్తేతి) సర్వవికల్పశాన్యత్వమాత్మనః స్ఫుటయితుం ప్రపంచోపశమవిశేషణం ఆత్మనోఽభావత్వం బహుప్రీతిగా ప్రత్యుదస్యతే హేతుహేతుమద్భావేన పునరుక్తిం విశేషణయోర్వ్యాసేధతి (అతఏవేతి) సమ్యగ్దర్శనాధికారిణో దర్శితానుపసంహరతి (విగతేతి) అసాధికారిణో దర్శయన్ వైశేషిక వై నాశికాదికాస్త్రాభిజ్ఞానామపి తదంత ర్భావం సూచయతి (నాన్యైరితి) 3౫

ఆ—మిథ్యాజ్ఞానప్రచయసంస్కారాద్వేదాంతార్థతాత్పర్యవతాం పండితా నామపి నాద్వైతే ప్రత్యయదార్ఢ్యం సిద్ధతీత్యాహ (తస్మాదితి) శాస్త్రాదద్వైతమవ గమ్య స్మృతినంతరిం కర్వతో, లోకానువర్తనే విధినియమమాహ (అద్వైతమితి) తస్మాదిత్యసార్థమాహ (యస్మాదితి) ఏవమితి నిర్వికల్పత్వాదివరామర్శః విదిత్వా శాస్త్రతోఽవగమ్యేత్యర్థః. అద్వైతావగతిదార్ఢ్యాత్ స్మృతినంతరికర్తవ్యతాయాం నియమవిధిమధ్యనుజానాతి (అద్వైతజితి) అద్వైతమిత్యాద్యుత్తరార్థం విభజితే (తచ్ఛేతి) జడసదృశస్య కథం లోకాచరణం అబుద్ధిపూర్వకారిత్వాదిత్యాశంకాహ (సర్వలోకేతి) తాకికవ్యవహారా (నతీత్య) తీతస్య విదుషో జడవదాచరణం కీదృశమిత్య పేక్షాయాం చతుర్థం పాదమనూద్య తాత్పర్యమాహ (జడవదితి) ఏవంవిధోహమిత్యా త్తానం విద్యాభిజనాదిభిర్న ప్రఖ్యాపయన్ జడవదేవ విద్వాన్ లోకమాచరేదితి యోజనా. 3౬

నిస్తుతిర్నిర్మమస్కారో నిస్సద్భాకార ఏవ చ,

శం—కయా చర్యయా లోకమాచరేదిత్యాహ స్తుతిసమస్కారాదిసర్వకర్మ
వజ్జితస్య క్తసర్వభావోష్యమణః ప్రతిపన్న పారమహంస్యపారివ్రాజ్య ఇత్యభిప్రాయః ఏవం
వైత మత్తానం విదిత్వేత్యాదిక్రుతేః 'తద్బుద్ధయస్తదాత్మానస్తన్నిష్ఠాస్తత్పరాయణాః'
ఇత్యాదిస్తృతేశ్చ. చలం శరీరం ప్రతిక్షణమన్యథాభావాత్ ఆచలం ఆత్మతత్త్వం
యదా కదాచిద్భజనాదివ్యవహారనిమిత్తమాకాశవదచలం స్వరూపమాత్మతత్త్వమా
త్మనో నికేతనం ఆశ్రయమాత్మస్థితిం విస్తృత్యాహమితి మన్యతే యదా తదా చలో
దేహో నికేతో యస్య సోయమేవం చలాచలనికేతో విద్వాన్ న పునర్భావ్య

ఆ—నను పరావరదేవయోః స్తుతిపూర్వకప్రణామస్య క్రాధాదిక్రియాయాశ్చ
కర్తవ్యతయా ప్రతిబంధాత్కథం విదుషో జడవదాచరణమితి తత్రాహ (నిస్తుతిరితి)
తథాపి జీవతా క్వాపి స్థితవ్యత్వాదాశ్రయముద్దిశ్య ప్రవృత్తీరావశ్యకత్వాత్కుతో
జడసాదృశ్యమిత్యాశఙ్కాహ (చలేతి) చలం చాచలం చ చలాచలే తే నికేతః
యస్యాశ్రయః స తథేతి యావత్. తథాపి కౌపీనాచ్ఛాదనాశనపానాదిదేహస్థితి
ప్రయోజకాపేక్షయా ప్రవృత్తిధౌవ్యాన్న విదుషో జడతుల్యతేత్యాశఙ్కాహ
(యతిరితి) ఆకాక్షాపూర్వకం పూర్వాధ్వాక్షరాణి వ్యాచక్షే(కయేత్యాదినా) వర్ణా
శ్రమాభిమానవతస్తత్కర్మసు వర్తమానస్య కథమిదం విశేషణమిత్యాశఙ్కాహ
(త్యక్తేతి) పారమహంస్యపారివ్రాజ్యం ప్రతిపత్తుమశక్యం ఆప్రామాణికత్వాదితి చేత్
మైవం శ్రుతిస్మృతిసిద్ధత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) విదిత్వేత్యాపాతికం వేదనం వ్యుత్థాన
హేతుత్వేనోచ్యతే తస్మిన్నేవ పరస్మిన్ పస్తుని విషయాంతరేభ్యో వ్యాప్నోతా బుద్ధి
ర్యేషామితి తథా తదేవ పరం వస్త్యాత్మా నిరుపచరితం స్వరూపం యేషాం తే తథో
చ్యం తే తస్మిన్నేవ పరస్మిన్నాత్మని నిష్ఠా నిశ్చయేన స్థితిర్యేషాం తే తథేత్యాహ
(తన్నిష్ఠా ఇతి) తదేవ ఆత్మభూతం పరం వస్తు పరమయనం పరా గతిర్యేషాం తే
తథేత్యాహ (తత్పరాయణా ఇతి) ఆదిశబ్దేన సర్వకర్తాణి మనసేత్యాది వాక్యం
గృహ్యతే కదా పునశ్చలో దేహో విదుషో నికేతో భవతి తత్రాహ (యదేతి) అవి
వక్షీలే హి కాలవిశేషే వివక్షితం వ్యవహారం నిమిత్తీకృత్యాత్మస్థితిముక్తవిశేషణవతీం
విస్తృత్యాహాహ్నరమమకారపరవశో యదా విద్వానవతిష్ఠతే తదేతి యోజనా
స్వభావతస్తస్వచలమాత్మస్వరూపమేవాస్య నికేతనం చలం పునశ్చరీరముపదర్శితవిన్నరణ

చలాచలనికేతశ్చ యతిర్యాదృచ్ఛికో భవేత్.

32

తత్త్వమాధ్యాత్మికం దృష్ట్వా తత్త్వం దృష్ట్వా తు బాహ్యతః,

శం—విషయాశ్రయః స చ యాదృచ్ఛికో భవేత్ యదృచ్ఛప్రాప్తకాపీనాచ్ఛాదన
గ్రాసమాత్రదేహస్థితిరిత్యర్థః.

32

శం—బాహ్యం పృథివ్యాదితత్త్వమాధ్యాత్మికం చ దేహాదిలక్షణం రజ్జు
సర్పాదివత్ స్వప్నమాయాదివచ్చాసత్ 'వాచారంభణం వికారో నామధేయ'మిత్యాది
శ్రుతేః ఆత్మా చ సబాహ్యభ్యంతరో హ్యజ్ఞోఽపూర్వోఽనపరోఽనంతరోఽబాహ్యః
కృత్స్నఆకాశవత్సర్వగతః సూక్ష్మోఽచలా నిర్గుణో నిష్కలా నిష్క్రియః తత్సత్యం
స ఆత్మా తత్త్వమసీతి శ్రుతేః ఇత్యేవం(తత్త్వందృష్ట్వా)తత్త్వదృష్ట్వా తత్త్వీభూతస్తదా
రామః స బాహ్యరమణః యథా అతత్త్వదర్శి కల్పించిత్రమాత్మత్యేన ప్రతిపన్నచ్చిత్త
చలనమనుచలితమాత్మానం మన్యమానస్తత్త్వాచ్చలితం దేహాదిభూతమాత్మానం కదాచిన్
న్యతే ప్రచ్యుతోహమాత్మతత్త్వాదిదాసీమితి సమాహితే తు మనసి కదాచిత్తత్త్వీభూతం

ఆ—ద్వారేణేతి నిగమయతి(సోయమితి) అవిదూషో విశేషార్థం వ్యావర్త్యం కీర్తయతి
(న పునరితి) చతుర్థపాదార్థమాహ (సచేతి)

32

ఆ—'అహ మేవ పరం బ్రహ్మ న మత్తోఽన్యదస్తి కించిద'తి స్మృతినంతతికరణ
నుసి న కాలవిశేషనియతం కింతు నైరంతర్యేణ కర్తవ్యమిత్యాహ (తత్త్వమితి)ఆధ్యా
త్మికం శరీరాదికల్పితం తత్త్వం అధిష్టానమాత్రం దృష్ట్వా బాహ్యతః దేహాద్వహి(ర)
రివ స్థితం పృథివ్యాది చ కల్పితత్యేగావస్తుత్వాదధిష్టాన(మాత్ర)మేవేత్యనుభూయ
స్వయమపి ద్రష్టా పరమార్థవస్తుస్వభావమాపన్నస్తత్రైవానక్షచేతాః బాహ్యేభ్యో విష
యేభ్యో వ్యావృత్తబుద్ధిస్తస్మిన్నేవ తత్త్వే పరమార్థభూతే ప్రతిష్ఠితస్తద్దర్శననిష్ఠస్సాన్విది
త్యర్థః. పృథివ్యాదేర్దేహాదేశ్చ ప్రత్యేకం పరమార్థత్వసంభవే కథమదైవతనిష్ఠా సిద్ధ్యే
దిత్యాశङ్క్య వ్యాచక్షే (బాహ్యమిత్యాదిగా) కిం తదభయోస్తత్త్వం తదాహ
(రజ్జుసర్పాదివదితి) ఉత్తస్య వికారజాతస్యాసత్త్వే ప్రమాణమాహ (వాచారంభణమితి)
దృష్టరాత్తనోసి దృశ్యప్రతియోగిత్యాత్మల్యం వాచారంభణత్వమిత్యాశङ్క్యాహ
(ఆత్మా చేతి) భవతు పరస్యాత్మనస్తత్తదాగమవచననిర్దేశాదు క్తలక్షణత్వం తథాపి
దృష్టరాత్తనో స యథోక్తరూపత్వ మిత్యాశङ్క్యాహ (తత్సత్యమితి) విశేషణాని తు
ప్రాచీనాని తత్తదాగమోపాత్తాన్యపునరుక్తాని ద్వితీయార్థం వ్యాచక్షే (ఇత్యేవమితి)
ఆత్మారామత్వం కథమిత్యాశంక్య బాహ్యవిషయానక్తిం తృక్త్వా ప్రత్యేగాత్మనేవ పరి
తృప్తత్వాదిత్యాహ (స బాహ్యితి) తత్త్వాదిప్రచ్యుతో భవతీత్యేతత్ పృథిరేక

తత్త్వీభూతస్తదారామస్తత్త్వాదప్రచ్యుతోభవేత్.

3౮

ఇతి గౌడపాదీయకారికాయాం ద్వితీయం వైతథ్యప్రకరణమ్.

శం—ప్రసన్నమాత్మానం మన్యతే ఇదాసీమస్మి తత్త్వీభూత ఇతి న తథాత్మవిద్యవేత్
ఆత్మన ఏకరూపత్వాత్ స్వరూపప్రచ్యవనాసంభవాచ్చ సదైవం బ్రహ్మస్తీత్యప్రచ్యుతో
భవేత్తత్త్వాత్ సదాప్రచ్యుతాత్త్వదర్శనో భవదిత్యభిప్రాయః. 'శుని చైవ శ్వపాకే
చ సమం సర్వేషు భూతేషు' ఇత్యాదిస్త్రుతేః.

3౮

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశంకరభగవతః కృతో గౌడపాదీయకారికాభాష్యే వైతథ్యాఖ్య

ద్వితీయప్రకరణభాష్యం సమాప్తమ్.

అ—ముఖేన వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) అతత్త్వదర్శితి చేదః. ఆత్మవిదో నావ్య
వస్థిత మాత్మదర్శనమిత్యత్ర హేతుమాహ (ఆత్మన ఇతి) సతి స్వరూపే స్వరూపాత్మ
చ్యుతేరప్రసక్తత్వాత్ తత్త్వీతిషేధో యుక్తో న భవతీత్యాశంకాగ్రహ (సదేతి) వస్తున
స్పదైకరూపత్వే స్థూతిముదాహరతి (శునిచేతి) సమదర్శినః సదైకవస్తుదర్శన ఏవ
పండితాః నాన్యే తథేత్యర్థః. స్వరూపాప్రచ్యవనే చ స్త్పృతిం దర్శయతి (సమమితి)
తత్ర హి వినశ్యత్స్వవినశ్యంతమితి స్వరూపాప్రచ్యవనముక్తమ్.

3౮

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతో గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం

ద్వితీయప్రకరణభాష్యటీకాసమాప్తా

శ్రీగురుభ్యో నమః.

అథానందగిరితీ కాసహితశజ్జరభాష్యయుక్త

గౌడపాదకారికా-అద్వైతప్రకరణమ్.

ఉపాసనాశ్రితో ధర్మో జాతే బ్రహ్మణి వర్తతే,

శం—ఓజ్జ్వలనిర్ణయే ఉక్తః ప్రపంచోపశమశ్శివోద్వైత ఆత్మేతి ప్రతిజ్ఞా
మాత్రేణ జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యతఇతి చ తత్ర ద్వైతాభావస్తు వైతధ్యప్రకరణేన
స్వప్నమాయాగంధర్వనగరాదిదృష్టాంతైర్దృశ్యత్వాద్యవవత్వాదిహేతుభిస్తర్కేణ చ
ప్రతిపాదితః అద్వైతం నిమాగమమాత్రేణ ప్రతిపత్తవ్యం ఆహోస్విత్తర్కేణాపీత్యత
ఆహ శక్యతే తర్కేణాపి జ్ఞాతుం తత్కథమిత్యద్వైతప్రకరణమారభ్యతే ఉపాస్యోపాస
నాదిభేదజాతం సర్వం వితథం కేవలశ్చాత్మాద్వయః పరమార్థ ఇతి స్థితమతీత(తే)

అ—తర్కావప్తమేన ద్వైతవైతధ్యనిరూపణం పరిసమాప్యద్వైతం పార
మార్థిక (ఆర్థిక) మపి తర్కతస్సమ్భవయితుం ప్రకరణాంతరం ప్రాదిప్నురుపాస్యోపాసక
భేదదృష్టిం తావదవదతి(ఉపాసనేతి) దేహస్య ధారణాద్ధర్మః జీవః భూతసంఘాతా
కారేణ జాతే బ్రహ్మణి తదభిమాన(ని)త్యేన వర్తతే స ప్రాగుత్పత్తేరజం సర్వమిత్యేవం
కాలావచ్ఛిన్నం వస్తు మన్యతే స పునరుపాసనాం పురుషార్థసాధనత్యేనాశ్రితస్తదేవ
బ్రహ్మ ప్రతిపత్త్యే శరీరపాతాదూర్ధ్వమిత్యేవం యతో మిథ్యాజ్ఞానవాసవతిష్ఠతే
తేనాసౌ కృపణః అల్పకో బ్రహ్మవిద్భిః స్మృతః చింతితఇత్యర్థః. ప్రకరణాంతరమవతా
రయన్ పృత్తమనువదతి (ఓజ్జ్వలేతి) తస్య హి నిర్ణయే ప్రథమే ప్రకరణే ప్రపం
చోపశమశ్శివోద్వైత ఇతి విశేషణైరాత్మా ప్రతిజ్ఞామాత్రేణాద్వితీయా వ్యాఖ్యాత
ఇత్యర్థః. ద్వితీయప్రకరణార్థం సంక్షిప్తానువదతి (జ్ఞాతఇతి) తత్రైవాద్యే ప్రకరణే
జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యతఇత్యత్ర ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ ద్వైతాభావ ఉక్తః స తు ద్వితీ
యేన ప్రకరణేన హేతుదృష్టాంతాత్తకేన తర్కేణ చ ప్రతిపాదితః నాత్ర ప్రతి
పాదయితవ్యమవశిష్టమస్తీత్యర్థః. తృతీయం ప్రకరణమాకాంక్షాపూర్వకమవతారయతి
(అద్వైతమితి) వైషా తర్కేణ మతిరాపనేయేతి శ్రుతేరద్వైతం కథం తర్కేణ

ప్రాగుత్పత్తేరజం సర్వం తేనాసౌ కృపణస్సన్మితః.

౧

అతో వత్సామ్యకార్యణ్య మజాతిసమతాం గతమ్,

శం—ప్రకరణే యత ఉపాసనాశ్రితః ఉపాసనామాత్మనో మోక్షసాధనత్వేన గత ఉపాసతోఽహం మమోపాస్యం బ్రహ్మ తదుపాసనం కృత్వా జాతే బ్రహ్మణి ఇదానీం వర్తమానోఽజం బ్రహ్మశరీరపాతాదూర్ధ్వం ప్రతిపత్స్యే ప్రాగుత్పత్తేశ్చాజమిదం సర్వ మహం చ యదాత్మతోహం ప్రాగుత్పత్తేరిదానీం జాతో జాతే బ్రహ్మణి చ వర్తమానః ఉపాసనయా పునస్తదేవ ప్రతిపత్స్యి ఇత్యేవముపాసనాశ్రితో ధర్మః సాధతో యేనైవం త్సుద్రబ్రహ్మవిత్ తేనాసౌ కారణేన కృపణః దీనః అల్పకః స్త్రుతో నిత్యాజబ్రహ్మ దర్శిభిర్వహత్తభిరత్సభిప్రాయః. 'యద్వాచానభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే తదేవ బ్రహ్మత్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసత'ఇత్యాదిశ్చ తేస్తలవకారాణామ్.

౧

శం—సభాహ్యభ్యంతరమజమాత్మానం ప్రతిపత్తుమశక్నువన్నవిద్యయా దీన మాత్మానం మన్యమానో జాతోహం జాతే బ్రహ్మణి వర్తే తదుపాసనాశ్రితస్యై బ్రహ్మ

ఆ—జ్ఞాతుం శక్యమిత్యాక్షిపతి (తత్ప్రథమితి) స్వతంత్రతర్కప్రవేశేపి తస్మిన్నాగ మికతర్కస్య సహకారితయా సంభావనాహేతుత్వాత్ తర్కేణాపి జ్ఞాతుం శక్యమితి వ్యవహారోపపత్తిరితి మత్వాహ (అదైవతేతి) యది తర్కేణాదైవతం సమ్భావయితుం ప్రకరణమారభ్యతే తర్హి కిమిత్యూపాసకనిందా ప్రథమం ప్రస్తాయతే? తత్రాహ (ఉపా స్మేతి) ఉక్తవత్సమాణవిరోధిత్వాదుపాసకస్య తన్నిందా ప్రకృతోపయోగినీత్యర్థః కథం తర్హి (తత్ర)తత్రాజత్వమాత్మనో దర్శయంతీ శ్రుతిర్ఘటివ్యతే తత్రాహ (ప్రాగితి) ప్రాగవస్థాయాం సర్వమిదమజం ఆహం చ తథేత్యూపాసతో యతో మన్యతే అతశ్చ ప్రాగవస్థబ్రహ్మవిషయా భవిష్యత్సజత్వశ్చ శ్రుతిరిత్యర్థః. కార్యస్థిత్యవస్థాయాం యది బ్రహ్మ తస్మాత్ప్రమిష్టం తర్హి కిముపాసనయా ప్రాప్తవ్యమిత్యాశంక్యాహ (యదా త్తక ఇతి) ఇదానీం ఉత్పత్త్యవస్థాయాం జాతో జాతే బ్రహ్మణి స్థిత్యవస్థాయాం వర్త మానోహం ప్రాగుత్పత్తేర్యదాత్మకస్సన్నాసం తదేవ పునఃప్రలయావస్థాయాముపాస నయా ప్రతిపత్స్యే తత్ప్రతిపత్త్యానాదితి సంబంధః. తలవకారాణాం శాఖాయా ముపాస్యస్య బ్రహ్మత్వనిషేధదర్శనాచ్చోపాసకనిందా యుక్తేత్యాహ (యద్వాచేతి) అనభ్యుదితం అనభిప్రకాశితం అభ్యుద్యతే అభిప్రకాశ్యతే ఉపాసతే వాచా విషయా ఖర్వంతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన యన్తనసేత్యాదిగృహ్యతే.

ఆ—భేదదర్శనముపాసకమదైవతవిరోధినం నిందిత్వా సంప్రత్యుదైవత ప్రతి జ్ఞాం కరోతి (అత్యధి) జాతిః జన్త తద్రహితమజాతి తత్ర హేతుమాహ (సమతా

యథా న జాయతే కించిజ్జాయమానం సమంతతః.

౨

అత్తా హ్యేకాశవజ్జీవైర్ఘటాకాశై రివోదితః,

శం—ప్రతిపత్త్యుత్తేషంప్రతిపత్త్యః కృపణో భవతి యస్తాత్ అతో వత్సామ్యకార్పణ్యం అకృపణభావమజం బ్రహ్మ తద్ధి కార్పణ్యాస్పదం యత్రాఽ(నో)న్యత్పశ్యత్యన్యశ్చృణోత్యన్యద్విజానాతితదన్ని మర్త్యం తత్(మసత్)వాచారంభణం వికారో నామ ధేయమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః తద్విపరీతం సబాహ్యభ్యంతరమజమకార్పణ్యం భూమాఖ్యం బ్రహ్మ యతాన్పాశాబద్ధ్యాకృతసర్వకార్పణ్యానివృత్తిః తదకార్పణ్యం వత్సామిత్యర్థః తదజాతి అవిద్యమానాజాతిర్యన్య సమతాం గతం సర్వసామ్యం గతం కస్తాత్ అవ యవవైషమ్యాభావాత్ యద్ధి సావయవం వస్తు తదవయవవైషమ్యా(మ్యంగచ్ఛ) జ్ఞాయతఇత్యుచ్యతే ఇదం తు నిరవయవత్వాత్సమతాం గతమితి న కైశ్చిదవయవైః స్ఫుటతి అతోఽజాత్యకార్పణ్యం సమంతతః సమంతాత్ యథా న జాయతే కించిత్ అల్పమపి న స్ఫుటతి రజ్జుసర్పవదవిద్యాకృతదృష్ట్యా జాయమానం యేన ప్రకారేణ న జాయతే సర్వతోఽజమేకం బ్రహ్మ భవతి తథా తం ప్రకారం శృణోత్యర్థం.. ౨

శం—అజాతిబ్రహ్మకార్పణ్యం వత్సామితి ప్రతిజ్ఞాతం తస్మిన్ధర్మం హేతుం

ఆ—మితి) ఇన్ద్రాహిత్యం సాధయతి (యథేతి) అతశ్చబ్ధార్థమాహ (సబాహ్యేతి) ప్రతిజ్ఞాభాగం విభజతే (అకృపణేతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన స్ఫిరయతి (తద్ధీతి) దర్శనాదివిశేషవ్యవహారగోచరీభూతం కార్యజాతం పరిచ్ఛిన్నం నాశిచోచ్యతే తదేవ కృపణత్వాలమ్మనమిత్యర్థః. తచ్చ మిథ్యాభూతమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (వాచారమ్మణమితి) కార్పణ్యముక్త్వా తదభావరూపమకార్పణ్యం ప్రకటయతి (తద్విపరీతమితి) ప్రాప్య జ్ఞాత్వేతి యావత్. ద్వితీయపాదం వ్యాచక్షే (తదజాతీత్యాదినా) సర్వాత్మనా సామ్యం నిర్విశేషత్వం గతమిత్యత్ర హేతుం పృచ్ఛతి (కస్తాదితి) నిర్విశేషత్వే హేతుమాహ (అవయవేతి) హేతుమేవ ప్రకటయన్ వ్యతిరేకముఖేనాజత్వం ప్రపంచయతి (యద్ధీత్యాదినా) సమంతతః ఇతి పూర్ణత్వసజ్జీర్ణం. ద్వితీయార్థం వ్యాచక్షే (యథేత్యాదినా) యథా రజ్జాం సరోషి భ్రాంత్యా జాయతే తథా సర్వం భ్రాంతిదృష్ట్యా జాయమానత్వేన భాసమానమపి యథా యేన ప్రకారేణ వస్తుతో న జాయతే కింతు సర్వతః దేశతః కాలతో వస్తుతశ్చ పూర్ణం కూటస్థమేవ వస్తు భవతి తథా తం ప్రకారమితి సమ్మంధః.

౩

ఆ—ప్రతిజ్ఞావాక్యే బ్రహ్మశబ్దేన పరమాత్మా ప్రకృతః స కీద్దుగిత్యపేక్షాయా మాహ (అత్తాహేతి) జీవభేదప్రతీతిస్తర్హి కథమిత్యాశంకాన్యహ (జీవైరితి) యథా

ఘటాదివచ్చు సంఘాలైర్జాతావేతన్నిదర్శనమ్

3

శం—దృష్టాంతం చ వత్సామిత్యాహ ఆత్మాపరో హి యస్మాదాకాశవత్ సూక్ష్మో నిరవయవస్వర్వగత ఆకాశవదుక్తః జీవైః క్షేత్రజ్ఞైః ఘటాకాశైరివ ఘటాకాశతుల్యఉచితః ఉత్తస్పవీవాకాశసమః పర ఆత్మా అథవా ఘటాకాశైర్యథోచితః ఉత్పన్నః తథా పరో జీవాత్పభిరుత్పన్నః జీవాత్తనాం పరస్మాదాత్తన ఉత్పత్తిర్యా శ్రూయతే వేదాంతేషు సా మహాకాశాద్ఘటాకాశోత్పత్తిసమా న పరమార్థతథ్యభిప్రాయః. తస్మాదేవాకాశాద్ఘటాదయస్సంఘాతా యథోత్పద్యంతే ఏవమాకాశస్థానీయాత్పరమాత్మనః పృథివ్యాదిభూతసంఘాతా ఆధ్యాత్మికాశ్చ కార్యకారణలక్షణాః రజ్జుసర్పవద్వికల్పితా జాయంతే అత ఉచ్యతే ఘటాదివచ్చు సంఘాలైరుచితఇతి యదా మందబుద్ధిప్రతిపిపాదయిషయా శ్రుత్యాత్మనో జాతిరుచ్యతే జీవాదీనాం తదా జాతావుపగమ్యమానా యామేతన్నిదర్శనం దృష్టాంతో యథోచితాకాశవదిత్యాదిః.

3

ఆ—ఆకాశో విభుత్వాదిధర్మః స్వగతతాత్త్వికభేదవాన్న భవతి తథా పరమాత్మా విశేషాభానాత్ యథాచ మహాకాశో ఘటాకాశాకారేణ ప్రతీయతే తథా పరమాత్మా నానావిధజీవాకారేణ ప్రతీతిగోచరో భవతీత్యర్థః. కథం సంఘాతానాం పరస్మాదుత్పత్తిరిత్యాశంక్యాహ (ఘటాదివదితి) యథా మృదస్సకాశాద్ఘటాదయో జాయంతే తథా పరమాత్మైవ పృథివ్యాదిసంఘాతాకారేణ జాయత్యిత్యర్థః. యదా ఆత్మనో జీవాదీనాముత్పత్తిరిష్టా తదా తస్మాముత్పత్తౌ దృష్టాంతవచనమేతదిత్యాహ (జాతా వితి) శ్లోకస్య పృత్తానువాదపూర్వకం తాత్పర్యమాహ (అజాతీత్యాదినా) ప్రథమపాదస్యాక్షరార్థమాహ (ఆత్మేత్యాదినా) విమతస్సర్వగతతాత్త్వికభేదశూన్యః సూక్ష్మత్వాన్నిరవయవత్వాద్విభుత్వాత్ ఆకాశవత్. న చ పరమాణాన్దా సూక్ష్మత్వాదే ర్యభిచారః తస్యైవాసప్తుతత్వాత్. క్వచిదపి తాత్త్వికభేదానంప్రతిపత్తేశ్చేత్యర్థః. జీవైరిత్యాదివ్యాచప్తే (జీవైరితి) జీవాకారేణ పరమాత్మైవోక్తః క్షేత్రజ్ఞంచాపి మాం విద్ధితి స్ఫుటేరిత్యర్థః. ఉచితశబ్దశ్చేదుక్తార్థః. తస్మిన్ పరస్యైవాత్మనః సంఘాతరూపేణోక్తత్వే సప్రపంచత్వం ప్రసక్త్యేత్యాశంకాగ్రహ (అథవేతి) తస్మిన్ నాత్మా శ్చుతేరితి న్యాయవిరోధస్సాన్విదిత్యాశంక్యాహ (జీవాత్తనామితి) తృతీయపాదం వ్యాచప్తే (తస్మాదేవేతి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యమవతారయతి (అతఇతి) ఆకాశస్యావకాశప్రదానే(న(చ)ఘటాద్యుత్పత్తౌ కారణత్వం నిర్వికారస్యైవ దృష్టమితి ద్రష్టవ్యం జాతావిత్యాదేరర్థమాహ (యదేతి).

3

ఘటాదిషు ప్రలీనేషు ఘటాకాశాదయో యథా,

ఆకాశే సంప్రలీయంతే తద్వజ్జీవా ఇహాత్మని.

౪

యథైకస్మిన్ ఘటాకాశే రజోధూమాదిభిర్యతే,

శం—యథా ఘటాద్యుత్పత్త్యా ఘటాకాశాద్యుత్పత్తిః యథా చ ఘటాది ప్రలయే ఘటాకాశప్రలయః తద్వజ్జీవాదిసంఘాతోత్పత్త్యా జీవోత్పత్తిః తత్ఫలయే చ జీవానామిహాత్మని ప్రలయః న స్వత ఇత్యర్థః.

౪

శం—సర్వదేహేష్యైకత్వే ఏకస్మిన్ జననమరణసుఖాదిమత్త్యాత్మని సర్వాత్మనాం తత్సంబంధః క్రియాఫలసాంకర్యం చ స్యాదితి య ఆహుర్దైవతినః తాన్ ప్రతీదముచ్యతే యథైకస్మిన్ ఘటాకాశే రజోధూమాదిభిర్యతే సంయుక్తేన సర్వే ఘటాకాశాదయస్తద్దేహోధూమాదిభిస్సంయుజ్యంతే తద్వజ్జీవాస్సుఖాదిభిః. న స్వేక ఏవాత్మా బాధం. నను న శ్రుతం త్వయా ఆకాశవత్సర్వసంఘాతేష్వేక ఏవాత్మేతి యద్యేకఏవాత్మా తస్మి సర్వత్ర సుఖం దుఃఖం చ స్యాత్ న చేదం సాంఖ్యచోద్యం

ఆ—అద్వైతస్య జీవసృష్టిశ్రుతివిరోధం పరిహృత్య తస్యైవ జీవప్రయశ్రుత్యా విరోధమాశంక్య పరిహరతి (ఘటాదిష్వతి) ఔపాధికాజీవానాముత్పత్తిప్రలయా న స్యాభావికా తథాచోత్పత్తిశ్రుత్యా విరోధాభావపదద్వైతస్య ప్రలయశ్రుత్యాపి న విరోధోస్తీతి శ్లోకాక్షరవ్యాఖ్యానేన ప్రకటయతి (యథేత్యాదినా.)

౪

ఆ—అదానీమద్వైతస్య వ్యవస్థానుపపత్త్యావిరోధమాశంక్య పరిహరతి (యథైకస్మిన్నితి) ఉక్తదృష్టాంతవశాదేకస్మిన్ జీవే సుఖాదిసంయుక్తే సత్యపరే జీవాస్తేరేవ సుఖాదిభిర్నసంయుజ్యంతే ఔపాధిభిర్నసంయుజ్యంతే ఔపాధికభేదాదిత్యాహ (తద్వదితి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశంకాం దర్శయతి (సర్వదేహేష్వతి) ఏకాత్మ్యే కర్తర్యే కస్మిన్ కర్తారస్యర్వే భోక్తరి చైకస్మిన్భోక్తారస్యర్వే భవేయురిత్యవ్యవస్థాంతరమాహ (కీయేతి) వ్యవస్థానుపపత్త్యా ద్వైతమేష్టవ్యమితి పదంతం ప్రత్యుత్తరత్వేన శ్లోకమవతారయతి (తాన్ ప్రతీతి) కిమిదమైకాత్మ్యే సాంకర్యం కిమేకస్మిన్ జీవే వ్యవస్థితే న సుఖాదినా జీవాంతరాణాం తద్వత్త్వం స్యాదిత్యుచ్యతే కిం వా సర్వోపాధిష్యైకత్వాత్తస్య స్వరూపేణ సర్వసుఖాదిమత్త్వం స్యాదిత్యాపాద్యతే తత్రాద్యం ప్రత్యాహ (తద్వదితి) ఆత్మనస్సర్వత్రైకత్వాత్తస్య స్వరూపేణ సర్వసుఖాదిమత్త్వమితి ద్వితీయం పక్షం ఏవత్సన్నాశంకతే (నన్నితి)సర్వత్రాత్మైకత్వముక్తమంగీకరోతి (బాధమితి) తదేకత్వముపపత్తిశూన్యం కథమంగీకృతమిత్యాశంక్యాహ (నను నేతి)

శం—సమ్యవతి న హి సాంఖ్య ఆత్మనస్సుఖదుఃఖాదిమత్త్వమిచ్ఛతి బుద్ధిసమవాయాభ్యుపగమాత్సుఖదుఃఖాదీనాం న చోపలభిస్వరూపస్యాత్మనో భేదకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి భేదాభావే ప్రధానస్య పారార్థ్యానుపపత్తిరితి చేత్ న ప్రధానకృతసార్థస్యాత్మన్యసమవాయాత్ యది హి ప్రధానకృతో బంధో మోక్షో వార్థః పురుషేషు భేదేన సమవైతి తతః ప్రధానస్య పారార్థ్యమాత్మైకత్వేనోపపద్యత ఇతి యుక్తా పురుషభేదకల్పనా. న చ సాంఖ్యైర్బంధో మోక్షో వార్థః పురుషసమవేతో భ్యుపగమ్యతే నిర్విశేషాశ్చ చేతనమాత్రా ఆత్మానో భ్యుపగమ్యంతే అతః పురుషసత్తామాత్రప్రయుక్తమేవ ప్రధానస్య పారార్థ్యం సిద్ధం న తు పురుషభేదప్రయుక్తమితి అతః పురుషభేదకల్పనాయాం న ప్రధానస్య పారార్థ్యం హేతుః న చాన్యత్పురుషభేదకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి. సాంఖ్యానాం పరసత్తామాత్రమేవ చైతన్యమిత్తీకృత్య న్వయం బధ్యతే

ఆ—యది సర్వత్రైకత్వం నియతమిష్యతే తద్వి తత్ర తత్ర సుఖత్వం దుఃఖత్వం చ త(న్యచై(స్యైవై)కస్య ప్రాప్తమితి వ్యవస్థాఽసిద్ధిరితి చోదయతి (యద్యేకవివేతి) ఆత్మస్వరూపస్య సర్వత్రైకత్వేపి కల్పితభేదాద్యుపస్థాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్య కిమిదం సాంఖ్యస్య చోద్యం కింవా వైషికాదేరితి వికల్పాద్యం ప్రత్యాహ (న చేదమితి) కించ ఐకాత్వ్యం దూషయతా సాంఖ్యేన తద్భేదోఽభ్యుపగమ్యతే న చ నాభ్యుపగమం శక్యతే తత్ర మానాభావాదిత్యాహ (నచేతి) ప్రధానం హి కస్యచిద్భోగమవవర్గం చ కన్యచిదాదధత్పురుషశేషమిష్యతే తచ్చ పురుషభేదాభావే నోపపద్యతే తేనార్థాపత్త్యా పురుషభేదస్సిధ్యతీతి శంకతే (భేదేతి) అర్థాపత్తేరనుదయం వదన్ముత్తరమాహ (నేత్యాదినా) సజ్జీప్తమేవోక్తం వివృణోతి (యది హీతి) ప్రధానస్య పారార్థ్యసావర్థ్యాదేవ పురుషే (షు) కశ్చిదతిశయో భవిష్యతీత్యాశంక్యాపసిద్ధాంతప్రసక్తాస్తైః మిత్యాహ (నిర్విశేషా ఇతి) కించ ప్రధానస్య పారార్థ్యం పరం శేషిణమపేక్షతే : తస్మిన్ భేదమపి కాంక్షతే అతోఽన్యథాప్యుపపత్తిరిత్యాహ (అత ఇతి) జన్మమరణ(కాది) వ్యవస్థానుపపత్త్యా పురుషభేదకల్పనమపి న యుక్తం వ్యధికరణత్వాదిః మత్వాహ (నచేతి) న కేలం ప్రమాణకూన్యా పురుషభేదకల్పనా కింతు ప్రయోజనకూన్యా చేత్యాహ (పరేతి) నను న పురుషసత్తామాత్రం నిమిత్తీకృత్య ప్రధానప్రవర్తతే కింతీశ్వరాధిస్థితమితి సేశ్వ(రవాది)రాది) మతమాశంక్య తస్మాపి పురుఃత్వావిశేషాదుపలభిమాత్రత్వమభ్యుపేత్యాహ (పరశ్చేతి) వేదార్థః వేదప్రతిపాద్యన దైవతం ద్వితీయముత్థాపయతి (యేతి) బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నభగ్నాధర సంస్కారా నవ విశేషగుణాః తే చ ప్రత్యేకమాత్మసు వ్యవస్థయా సమవేతాస్మి,

శం—ముచ్యతే చ. ప్రధానం పరశోచివలభిమాత్ర సత్తాస్వరూపేణ ప్రధానప్రవృత్తౌ హేతుః న కేనచిద్విశేషేణేతి కేవలమూఢతయైవ పురుషభేదకల్పనా వేదార్థపరిత్యాగశ్చ. యే త్యాహురైవశేషికాదయ ఇచ్ఛాదయ ఆత్మసమవాయిన ఇతి తదవ్యవత్ స్మృతిహేతునాం సంస్కారాణామప్రవేశవత్పాత్తన్యసమవాయాత్ ఆత్మమనస్సంయోగాచ్చ స్మృత్యుత్పత్తేః స్మృతినియమానుపపత్తిః యుగపద్వాసర్వస్మృత్యుత్పత్తి ప్రసంగః. న చ భిన్నజాతీయానాం స్వర్పాదిహీనానామాత్మనాం మనఃఆదిభి స్సంబంధో యుక్తః న చ ద్రవ్యాద్రూపాదయో గుణాః కర్మసామాన్యవిశేషసమవాయా (వా) భిన్నాస్సంతి. పరేహం యది హ్యత్యంతభిన్నా ఏవ ద్రవ్యాత్స్యురిచ్ఛాదయశ్చ

ఆ—క్రియంతే తేహం వ్యవస్థానుపపత్త్యా ప్రతిదేహమాత్మభేదసిద్ధిరిత్యర్థః. కిం బుద్ధ్యాదయో రూపాదివదాత్తవ్యాపినః కిం వా సంయోగాదివదేకదేశవృత్తయః నాద్యః జ్ఞానాదిగుణానామాత్రయవ్యాపినామాత్రయసంయుక్తే సర్వస్త్విన్నపర్యాయేణ జ్ఞాతతాదివ్యవహరజనకత్వప్రసంగాదిత్యాహ (తదవ్యసదితి) ద్వితీయే త్వేకదేశస్సత్యః అసత్యో వా ప్రథమే ఘటాదివదాత్తనన్యత్వైకదేశత్వాత్ కార్యత్వాదిప్రసంగః ద్వితీయే కల్పితైకదేశానామేవ జ్ఞానాదిగుణవత్త్వం ఆత్మనస్తు న తద్వత్త్వం సిద్ధ్యతీత్యాహ (స్మృతీతి) స్మృతిహేతవస్సంస్కారాః భావనాఖ్యాః తేహం గ్రహణమితరేహముపలక్షణార్థం తేహమాత్మని సమవాయాభావాత్ పరస్య సిద్ధాంతాసిద్ధిరిత్యేషః. కించ ఆత్మమనస్సంయోగాదసమవాయికారణజ్ఞానానాముత్పత్తిరిష్టా తథాచ సతి గ్రహణసమయే స్మృతిర్న సంభవత్యేవేతి నియమో నోపపద్యతే గ్రహణకారణసంయోగేనైవ స్మృత్యుత్పత్తిసమ్భవాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) కించ ఆత్మమనసోస్సంయోగాదేకస్మాదేకస్యాః స్మృతేస్సముత్పత్తిసమయే స్మృత్యంతరాఖ్యాపి సముత్పద్యేరకా అసమవాయికారణస్య తుల్యత్వాత్. న చ సముద్బుద్ధసంస్కారాయోగపద్యాద్యుగపదమత్పత్తిః తేహం తదుద్యోగస్య చాత్మని విప్రతిపన్నత్వేన స్మృతిసామగ్రింతర్భావా సంభవాదిత్యభిప్రేత్యాహ (యుగపద్వేతి) కించ సమానజాతీయానాం స్వర్పాదిమతాంచ సరస్పరం సంబంధో దృష్టః యథా మల్లానాం మేషాణాం రజ్జుఘటాదీనాంచ తదుద్యయాభావాదాత్మనాం మనఃఆదిభిస్సంబంధాసిద్ధేర్నికూదసమవాయికారణాద్బుద్ధ్యాదిగుణోత్పత్తిస్సిద్ధ్యతీత్యాహ (నచేతి) గుణాదీనాం సాజాత్యస్య స్వర్పాదిమత్త్వస్య చాభావేసి ద్రవ్యేణ సంబంధవదాత్తనో మనఃఆదిభిస్సంబంధస్సిద్ధ్యేదితి చేత్ నేత్యాహ (నచేతి) స్వతంత్రం సత్తాత్రం ద్రవ్యశబ్దేనాత్మ విపక్షితం న తతో భేదేన గుణాదయో వేదాంతిమతే విద్యంతే శుక్లః పటః ఖండో గౌరిత్యాది సామా

శం—త్వస్య తథా(చ)సతి ద్రవ్యేణ తేహం సంబంధానుపపత్తిః అయంతసిద్ధానాం సమవాయ లక్షణస్పష్టస్థో న విరుద్ధత ఇతి చేత్ న ఇచ్ఛాదిభ్యోఽని త్యేభ్య ఆత్మనో నిత్యస్య పూర్వసిద్ధత్వాన్నాయంతసిద్ధత్వోపపత్తిః. ఆత్మనాఽయంతసిద్ధత్వే చేచ్ఛాదీనామాత్మగత మహత్త్వవన్నిత్యత్వప్రసంగః స చానిష్టః ఆత్మనోఽనిర్దోక్షప్రసంగాత్. సమవాయస్య చ ద్రవ్యాదస్య త్వే సతి ద్రవ్యేణ సంబంధాంతరం వాచ్యం యథా ద్రవ్యగుణయోః సమవాయో నిత్యసంబంధ ఏవేతి న వాచ్యమితి చేత్ తథాచ సమవాయసంబంధవతాం నిత్యసంబంధప్రసంగాత్పృథక్త్వానుపపత్తిః అత్యంతపుథక్త్వే చ ద్రవ్యాదీనాం స్ఫుర్యవదస్ఫుర్యద్రవ్యయోరివ వ్యవ్యర్థానుపపత్తిః. ఇచ్ఛాద్యుపజనాపాయవద్గుణవత్వే

ఆ—నాధికరణ్యదర్శనాత్ ద్రవ్యమేవ తు కల్పనయా తత్తదాకారేణ భాతీత్యభ్యుపగమాత్ అతో దృష్టాంతానం ప్రతిపత్తిరిత్యర్థః. విపక్షే దోషమాహ (యది హితి) గుణాదయో ద్రవ్యాదత్యంతభిన్నా హిమవద్వింధ్యయోరివ యది స్యుః యది చాత్మనస్స కాశాదిచ్ఛాదయోత్యంతం భిన్నాభవేయుః తదా గుణాదీనాం ద్రవ్యేణ తద్వదేవ సంబంధానుపపత్తిః ఇచ్ఛాదీనాం చాత్మనా తదయోగాత్పరతంత్ర్యాసిద్ధిరిత్యర్థః. అత్యంతభిన్నానామపి సమవాయసంబంధాత్పరతంత్ర్యోపపత్తిరితి శంకతే (అయంతేతి) కిమిదమయంతసిద్ధత్వమపుథక్కాలత్వం కింవాఽపుథగ్దేశత్వం ఉతాపుథక్స్వభావత్వం ఆహాస్యిత్సంయోగవిభాగాయోగ్యత్వం నాద్యః వికల్పాసహత్వాత్ కిమిచ్ఛాద్యపేక్షయా ఆత్మనోఽపుథక్కాలత్వం కింవాత్పాపేక్షయేచ్ఛాదీనామితి వికల్పాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) యద్యాత్మనా సహాపుథక్కాలత్వమిచ్ఛాదీనాం తదా ఆత్మనోఽనాదిత్వాత్తదగతమహత్వవన్నిత్యత్వం తేహిమావతతీత్యాహ (ఆత్మనేతి) ప్రసంగస్యేష్టత్వమాశంక్య నిరాచప్తే (న చేతి) నచాపుథగ్దేశత్వమయంతసిద్ధత్వం తంతువటాదీనాం పుథగ్దేశానామయంతసిద్ధ్యభావప్రసంగాత్ స చాపుథక్స్వభావత్వమయంతసిద్ధత్వం భేదవక్షపరిక్షయాత్. న చ సంయోగవిభాగాయోగ్యత్వమయంతసిద్ధత్వం దేవదత్తస్య హస్తాదీనాం చాయంతసిద్ధ్యభావాపాతాదిత్యభిప్రేత్య సమవాయస్య ద్రవ్యాదసస్య త్వే తావన్నాత్ర త్వేన తత్సంబంధత్వవ్యాఘాతాత్తతోస్యత్వేన సంబంధాంతరమస్తి న వేతి వికల్పాద్యే స్వాదనవస్థేతి మత్వాహ (సమవాయస్యేతి) ద్వితీయం శంకతే (సమవాయ ఇతి) నచాచ్యం సంబంధాంతరమితి శేషః. సమవాయస్య నిత్యసంబంధత్వే సమవాయవతాం ద్రవ్యగుణాదీనామపి తద్వత్వాత్ భేదస్య కదాచిదవ్యనుపలంభాత్ పుథక్త్వప్రధానుపపత్తిరితి దూషయతి (తథాచేతి) సంయోగస్యాపి సమవాయసామ్యం చకారేణ సూచ్యతే సమవాయస్య

న సర్వే సంప్రయుజ్యంతే తద్వజ్జీవాస్సుఖాదిభిః.

౫

రూపకార్యసమాఖ్యాశ్చ భిద్యంతే తత్ర తత్ర వై,

శం—చాత్తనోఽనిత్యత్వప్రసంగః. దేహఫలాదివత్సవయవత్వం విక్రియావత్త్వం చ దేహాదివదేవేతి దోషావహానాశ్చ యథాత్వాకాశస్యావిద్యాధ్యారోపితరజోధూమమలత్వాదిదోషవత్త్వం తథాత్తనోఽవిద్యాధ్యారోపితబుద్ధ్యాద్యుపాధి కృతసుఖదుఃఖాదిదోషవత్త్వే(చ)బంధమోక్షాదయో వ్యావహారికా న విరుద్ధంతే సర్వవాదిభిరవిద్యాకృతవ్యవహారాభ్యుపగమాత్. పరమార్థే(ర్థా)నభ్యుపగమా చ్చ తస్మాదాత్మ భేదపరికల్పనా వృథైవ తార్కికైః క్రియత ఇతి.

౫

శం—కథం పునరాత్మ భేదనిమిత్తవ్యవహారవికస్మిన్నాత్మన్యవిద్యాకృతఉపపద్యత ఇతి ఉచ్యతే యథేహాకాశవికస్మిన్ భుటకరకాపరకాద్యాకాశానామల్పత్వే

ఆ—సమవాయిభిర్దృణాదీనాం చ ద్రవ్యేణాత్మంతభేదేహిమపద్వింధ్యయోరివ సంబంధానుపపత్తేః తేషు పరతంత్రతావ్యవహారిసిద్ధిరిత్యాహ (అత్యంతేతి) కించ ఇచ్ఛాకయోనాత్మగుణాః ఉపజనాపాయవత్త్వాత్ రూపాదివత్. యద్వా ఆత్మానానిత్యగుణవాక్ నిత్యత్వాత్ వ్యతిరేకేణ దేహాదివదిత్యాహ (ఇచ్ఛాదీతి) న కేవలమాత్తనోఽనిత్యగుణత్వేఽనిత్యత్వప్రసక్తిరేవ దోషః కింతస్యదపి దోషద్వయం దుష్పరిహరమితి బాధకాంతరమాహ (సావయవత్వమితి) యద్యాత్మనో నేచ్ఛాదిగుణవత్త్వం తదా తస్య బంధాభావాన్తోక్షో న స్యాత్ అతో బంధమోక్షవ్యవస్థానుపపత్త్యా ప్రతిదేహం సుఖదుఃఖాదివిశిష్టాత్మ భేదసిద్ధిరిత్యాశంక్యాహ (యథాత్మితి) అవస్తుత్వాదవిద్యాయాస్తత్రుతవ్యవహారాయో గా ద్వ్యై వ హారికబంధాద్యభ్యుపగమాసిద్ధిరిత్యాశంక్యాహ (సర్వవాదిభిరితి) అవిద్యాకృతమనుష్యత్వాధ్యారోపేణ తాకివైదికవ్యవహారః సర్వవాదిభిర్యతే తత్రుతాచ వ్యవస్థా ఆస్థీయతే తస్మాదస్తాకమపి తథైవ సర్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. పరమార్థే చ మోక్షే కేనాపి వాదినా వ్యవహారో నాభ్యుపగమ్యతే తథాచ మోక్షే పరేహం వ్యవహారస్యైవాభావాత్ తన్నిర్వాహకపారమార్థిక భేదాభ్యుపగమో వృధేత్యాహ (పరమార్థితి) కల్పిత భేదవశాదపి పూర్వోక్త సర్వవ్యవస్థాసౌస్థ్యాత్ పారమార్థికాత్మ భేదకల్పనా ప్రమాణప్రయోజనశూన్యేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి.)

౫

ఆ—అద్వైతస్య శ్రుత్యాదివిరోధాభావేవ్యనుమానవిరోధమాశంకానైకాంతి కల్పేనానుమానం దూషయతి (రూపేతి) శ్లోకవ్యావర్త్యమాశంకామహా (కథమితి) యథాత్మ భేదవాదే తద్భేదనిమిత్తోరూపాదివ్యవహారః తథైకస్మిన్నేవాత్మన్యాత్మైక్య

అకాశస్య న భేదోస్తి తద్వజ్జీవేషు నిర్ణయః.

నాకాశస్య ఘటాకాశోవికారావయవో యథా,

శం—మహత్వాదిరూపాణి భిద్యంతే తథా కార్యముదకాహరణధారణశయనాదిసమాఖ్యాశ్చ ఘటాకాశః కరకాకాశఇత్యాద్యః తత్ప్రతాశ్చ భిన్నాశ్చ దృశ్యంతే తత్ర తత్ర వై వ్యవహారికవియభిత్కరః. సర్వోయమాకాశే రూపాదిభేదకృతో వ్యవహారః న పరమార్థవివ పరమార్థతస్త్వాకాశస్య న భేదోస్తి న చాకాశభేదనిమిత్తో వ్యవహారోఽస్త్వంతరేణ పరోపాధికృతం ద్వారం యథైతత్ తద్వజ్జీవోపాధిభేదకృతేషు జీవేషు ఘటాకాశస్థానీయేష్వత్తసు నిరూపణాత్ప్రతీబుద్ధిభి(మద్భి)ర్నిర్ణయః నిశ్చయభిత్కరః.

శం—నను తత్ర పరమార్థకృతవివ ఘటాకాశాదిషు రూపకార్యాదిభేదవ్యవహార ఇతి నైతదస్తి యస్తాత్పరమార్థాకాశస్య ఘటాకాశో న వికారః యథా సువర్ణస్య రుచఃాదిః యథావాఽపాంఘనబుద్బుదహిమాదిః నావ్యవయవః యథాచ పృథ్వీస్య శాఖాదిః న తథా అకాశస్య ఘటాకాశో వికారావయవో యథా తథా నైవాత్మనః పరస్య పరమార్థసతో మహాకాశస్థానీయస్య ఘటాకాశస్థానీయా జీవః ఆ—పక్షే రూపాదివ్యవహారో నోపపద్యతే తథాచ విమతా జీవాస్తత్త్వతో భిద్యంతే భిన్ననామకత్వాత్ భిన్నకార్యకరత్వాద్భిన్నరూపత్వాత్ ఘటపటాదివదిత్యనుమాన నిరుద్ధమదైవమిత్కరః. ఘటాకాశాదిష్వనైకాంతికత్వం విపక్షీత్వా క్లోకాక్షరాణి వ్యుత్పాదయతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) శయనాదికార్యం సమాఖ్యాశ్చ భిద్యంత ఇతి సంబంధః. తత్ప్రతాశ్చేత్యత్ర తచ్చజ్జీవ వికల్పితో ఘటాకాశభేదో గృహ్యతే చకారోఽవధారణార్థః. ఘటాకాశాదీనాముక్తహేతుమత్స్వేపి విపక్షత్వాభావే కథమనైకాంతికత్వమిత్యాశంకాహ (సర్వోయమితి) ఉక్తేర్థే తృతీయం పాదం విభజితే (నచేతి) పరోపాధికత్వేన ఘటకరకాదిరుచ్యతే దృష్టాంతమనుద్య దార్ఢాంతికంవ్యాచక్షే (యథైతదిత్యాదినా.)

ఆ—ఘటాకాశాదీనాం విపక్షత్వాభావమాశంక్య పరిహరతి (నేత్యాదినా) ఘటాకాశాదిరాకాశస్యవికారోఽవయవోవేత్త్యంగీకారాత్తత్రాపి భేదస్య తాత్త్వికత్వాన్నవిపక్షతేతి క్లోకస్య వ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) అకాశస్య నిర్వికారత్వం నిరవయవత్వం చ లోకసిద్ధం గృహీత్వా పరిహరతి (నైతదస్తితి) తత్ర వైధర్మ్యోదాహరణద్వయమాహ (యథేతి) ఘటాకాశాదిరాకాశాభిస్య మహాకాశస్యావయవో న భవతీత్యత్ర వ్యతిరేకదృష్టాంతమాహ (యథా పృథ్వీస్యతి) ఉక్తదృష్టాంతా

నైవాత్మసస్పదా జీవో వికారావయవౌ తథా.

2

యథా భవతి బాలానాం గగనం మలినం మల్లైః,

శం—సదా సర్వదా యథోక్తదృష్టాంతవన్నవికారో నాప్యవయవః అత ఆత్మ భేదకృతవ్యవహారో మృతైవేత్యర్థః.

2

శం—యస్తాద్యథా ఘటాకాశాది భేదబుద్ధినిబంధనో రూపకార్యాది భేదవ్యవహారః తథా దేహోపాధిజీవభేదకృతో జన్తమరగాదివ్యవహారః తస్మాత్తత్కృతమేవ క్లేశకర్తృఫలమలవత్త్వమాత్మనః న పరమార్థఇత్యేతమర్థం దృష్టాంతేన ప్రతిపాదయిషన్నాహ యథా భవతి లోకే బాలానాం ఆవివేకీనాం గగనం ఆకాశం ఘనరజో ధూమాదిమలైర్మలినం మలవత్ న గగనం మలవత్త్వాభాత్ప్రవివేకీనాం తథా భవత్యాత్మా పరోపి యో విజ్ఞాతా ప్రత్యక్ క్లేశకర్తృఫలమలైర్మలినోఽబుద్ధానాం ప్రత్యగాత్మవివేకరహితానాం నాత్మవివేకవతాం న వ్యూహరచేతస్తృష్టత్వాన్యధ్యభ్యుద్భావో

ఆ—నాం దార్పణాంతికమాహ (నతథేతి) ఘటాకాశస్య మహాకాశం ప్రతి వికారత్వమవయవత్వం చ నాస్తీత్యుక్తం దృష్టాంతత్వేనానూద్య దార్పణాంతికం దర్శయన్ముక్తారాధం వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) అనైకాంతికత్వేనానుమానస్యామానత్వే స్థితే ఫలితమాహ(అతఇతి).

2

ఆ—జీవో బ్రహ్మణో నాంశో న వికారః అపితు బ్రహ్మణోపాధ్యనుప్రవిష్టం జీవశబ్దితమిత్సుక్తం తదయుక్తం బ్రహ్మణశ్శుద్ధత్వాజ్జీవస్య రాగాదిమలవత్త్వాదనేకత్వానేకత్వాయోగాదిత్యాశంక్య పరమార్థతో జీవస్యాపి నాస్తి మలవత్త్వమిత్యాహ (యథేతి) క్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యస్తాదితి) ఘటాకాశో మతాకాశః సూచిపాశాకాశశ్చేత్సుపాధినిమిత్తో భేదస్తద్విషయా బుద్ధిస్తత్ప్రయిక్తో రూపభేదోఽర్థక్రియాభేదో నామభేదశ్చేతి వ్యవహారో నభసి యథోపలభ్యతే తథా దేహాద్యుపాధిభేదప్రయుక్తో జీవభేదస్తత్కృతో జననమరణసుఖదుఃఖాదివ్యవహారో వ్యవస్థితో యస్తాదాస్థీయతే తస్మాల్లేనావిద్యోపాధ్యభిమానేన కృతమేవాత్మనో రాగాదిమలవత్త్వం న వస్తుతోస్తీత్యేతమర్థం దృష్టాంతద్వారా ప్రతిపాదయిషన్నాహ దృష్టాంతమాహేతి యోజనా దృష్టాంతభాగనిమిష్టాన్యక్షరాణి వ్యాచక్షే (యథేత్యాదినా) దార్పణాంతికభాగగతానామక్షరాణామర్థమాహ (తథేతి) యో హి ప్రత్యగాత్మా విజ్ఞాతా సోప్యబుద్ధానాం మలినో భవతీతి సంబంధః. ఆబుద్ధానామిత్యేతద్వ్యాచక్షే (ప్రత్యగాత్మేతి)

తథా భవత్యబుద్ధానా మాత్మాపి మలినో మలైః.

మరణే సంభవే చైవ గత్యాగమనయోరపి,

స్థితౌ సర్వశరీరేషు ఆకాశే నావిలక్షణః.

సజ్ఞాతాస్సస్వప్నవత్సర్వే ఆత్మమాయావిసర్జితాః,

శం—పితోదకఘనతరంగాదిమాణ తథా నాత్మా అబుధారోపితక్షేతాదిమలైర్లవినో భవతీత్యర్థః.

శం—పునరపున్యక్తమేవార్థం ప్రపంచయతి ఘటాకాశజన్తనాశగమనా గమనస్థితివత్సర్వశరీరేషుత్వనో జన్తమరణాదిరాకాశేనావిలక్షణః ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః.

శం—ఘటాదిస్థానీయాస్తు దేహాదిసంఘాతాః స్వప్నదృశ్యదేహాదివస్తూయా వికృతదేహాదివచ్చాత్మమాయావిసర్జితాః ఆత్మనో మాయా అవిద్యా తయా ప్రత్యుపస్థాపితాః స పరమార్థతస్సంలీత్యర్థః. యద్యాధిక్యం అధికభావస్త్విర్యద్దేహాద్యపేక్షయా దేవాచికార్యకారణసంఘాతానాం యది వా సర్వేషాం సమతైవ నైషాముపపత్తి

ఆ—అవివేకిభిరధ్యారోపితేషి ప్రత్యుగాత్మనో మలవత్త్వే మలప్రయుక్తం ఫలం వాస్తవం తత్ర భవిష్యతీత్యాశంకాన్వహ (న హీతి.)

ఆ—నను జీవో మరణానంతరం ధర్మానురోధేన స్వర్గం గచ్ఛతి అధర్మవశాచ్ఛ నరకం ప్రతిపద్యతే ధర్మాధర్మయోశ్చ భోగేన క్షయే పునరాగత్య యోనివిశేషే సంభవతి తత్ర యావద్భోగం స్థిత్యా పునరపి పరలోకాయ ప్రతిష్ఠతే ఏవమిహలోకపరలోకసంచరణవ్యవహారవిరుద్ధమదైవతమితి తత్రాహ (మరణఇతి) క్షోకస్య తాత్పర్యమాహ (పునరపీతి) ఆత్మని సర్వో వ్యవహారోఽవిద్యాకృతః వాస్తవో నేత్యుక్తోర్థః ఆత్మనో హి గగనోపమస్య గత్యాదేర్వస్తుతోఽసమ్భవాదవిద్యాకృతస్తస్మిన్ గత్యాది రిత్యర్థః.

ఆ—నను సంఘాతశబ్దితానాముపాధీనాం సత్యత్వాత్తత్పరీయక్తభేదస్యాపి తథాత్వాదదైవతానుపపత్తితాదవస్థ్యమితి చేత్ తత్రాహ (సంఘాతాఇతి) దేవాదిదేహానాం పూజ్యతమత్వేనాధిక్యాభ్యుపగమాన్నాసత్యత్వసిద్ధిరిత్యాశంక్య దేహాభేదేషు కేషుచిదాధిక్యే మూఢదృష్ట్యా కల్పితేషి వివేక(కీ)దృష్ట్యా సర్వదేహానాం పంచభూతాత్మకత్వావిశేషాదశేషసామ్యే వా స్వీకృతే నాస్తి సంఘాతేషు సత్యత్వే కాచిదుపపత్తిరిత్యాహ (అధిక్య ఇతి) పూర్వాధ్ధాక్షరాణి యోజయతి (ఘటాదీతి) మణిమంత్రాదిరూపాం మాయామింద్రజాలప్రయోజకభూతాం వ్యావర్తయతి (అవిద్యేతి)

ఆధిక్యే సర్వసామ్యే వా నోపపత్తిర్ని విద్యతే. ౧౦

రసాదయో హి యే కోశా వ్యాఖ్యాతాస్తైత్తిరీయకే,

తేషామాత్మా పరో జీవః ఖం యథా సంప్రకాశితః. ౧౧

శం—సంభవః సద్భావప్రతిపాదకో హేతుర్విద్యతే నాస్తి హి యస్తాత్ తస్మాదవిద్యాకృతా ఏవ స పరమార్థతస్సంతీత్యర్థః. ౧౦

శం—ఉత్పత్త్యాదిపక్షితస్యాద్వయస్యాస్యాత్త తత్త్వస్య శ్రుతిప్రమాణకత్వప్రదర్శనార్థం వాక్యామ్యవస్యస్యంతే రసాదయః అన్నరసమయః ప్రాణమయ ఇత్యేవమాదయః కోశా ఇవ కోశా అస్యాదేరివ ఉత్తరోత్తరస్యాపేక్షయా బహిర్భావాత్సార్వస్య వ్యాఖ్యాతాః విస్పష్టమాఖ్యాతాస్తైత్తిరీయ(క(కే తైత్తిరీయక)కాభోపనిషద్వల్లభం తేషాం కోశానామాత్మా యేనాత్మనా పంచాపి కోశా ఆత్మవంతోఽన్తరతమేన స హి సర్వేషాం జీవననిమిత్తత్వాజ్ఞేవః కోసావిత్యాహ పరిపివాత్తా యః పూర్వం 'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మ'తి ప్రకృతః యస్తాదాత్మనః స్వన్నమాయాదిపదాకాశాదిక్రమేణ రసాదయః కోశలక్షణాస్సంఘాతా ఆత్మమాయావిసర్జితా ఇత్యుక్తం స ఆత్మాఽన్తాభిర్భూతా ఖం తథేతి సంప్రకాశితః. ఆత్మా హ్యేకాశవదిత్యాదిహోక్తైః స తార్కికపరికల్పితాత్మవత్పురుషబుద్ధిప్రమాణగమ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

ఆ—విమతా దేహః ససత్త్వాః దేహత్వాత్ సంప్రతిపన్నపదిత్యర్థః. బ్రహ్మదేహేనాముత్కృష్టత్వాన్నాదిద్యాకృతత్వమిత్యాశంక్య ద్వితీయార్థం వ్యాచక్షే (యదీత్యాదినా.) ౧౦

ఆ—జీవస్యాద్వితీయబ్రహ్మత్వముపపత్త్యవప్త స్థేనోపపాదితం ఇదానీం తత్రైవ తైత్తిరీయశు)లేస్తాత్పర్యమాహ. (రసాదయో హీతి) క్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉత్పత్త్యాదితి) అక్షరార్థం కథయతి (రసాదయ ఇతి) ఆదిశబ్దేన మనోమయవిజ్ఞానమయూనందమయూ గృహ్యంతే. ఖడ్గాదేర్భూతా కోశాస్తదపేక్షయా బహిర్భవంతి తద్వదేతే పంచకోశా వ్యపదిశ్యంతే. తత్ర హేతుమాహ (ఉత్తరోత్తరస్యేతి) పూర్వపూర్వస్యాన్నమయాదేరుత్తరోత్తరప్రాణమయాద్యపేక్షయా బహిర్భావాత్ బ్రహ్మ సర్వాంతరం ప్రతిష్ఠాభూతమపేక్ష్యనందమయస్యాపి బహిర్భావావిశేషాదవిశిష్టం పంచానామపి కోశత్వమిత్యర్థః. అవశిష్టాన్యక్షరాణి వ్యాచక్షే (వ్యాఖ్యాతా ఇత్యాదినా) తత్ర జీవశబ్దప్రవృత్తిం వ్యుత్పాదయతి (సహీతి) విశిష్టం జీవశబ్దార్థమాకాంక్షాద్వారా వ్యావర్తయతి (కోసావిత్యాదినా) ప్రకరణావిచ్ఛేదనార్థం ప్రకరణమనుసంభతే (యస్తాదితి) ప్రకృతస్య పరస్యాత్మనః శ్రాంత్యే పరితమాహ (నేత్యాదినా.) ౧౧

ద్వయోర్ద్వయోర్నధుజ్ఞానే పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితమ్,
పృథివ్యాముదరే చైవ యథాకాశః ప్రకాశితః.

౧౨

శం—కించ అధిదైవమధ్యాత్మం చ లేజోమయోఽమృతమయః పురుషః పృథి
వ్యాద్యంతర్గతో యో విజ్ఞాతా పరవీవాత్తా బ్రహ్మ సర్వమితి ద్వయోర్ద్వయోరాద్వైత
క్షయాత్ పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితం. శ్వేత్యాహ బ్రహ్మవిద్యాఖ్యం మధు అమృతం
అమృతత్వం మోదనహేతుత్వాత్ తద్విజ్ఞాయతే యస్మిన్నితి మధుజ్ఞానం మధు
బ్రహ్మణం తస్మిన్నిత్యర్థః. కిమివేత్యాహ. పృథివ్యాముదరే చైవ యథైకాకాశోను
మానేన ప్రకాశితో లోకే తద్వదిత్యర్థః.

౧౩

ఆ—మనుష్యోహం ప్రాణ్యహం ప్రమాతాహం కర్తాహం భోక్తాహమితి
పక్షాన్నాం విశిష్టానాం యదేకం స్వరూపమగుతం ప్రత్యక్షైతన్యం తద్బ్రహ్మైవేతి
జీవపరయోరైక్యే తైత్తిరియశ్చ)లేస్తాత్పర్యముక్త్వా తత్రైవ బృహదారణ్యకశ్చ)లేరసి
తాత్పర్యమాహ (ద్వయోరితి) మధుబ్రహ్మణే బహుషు పర్యాయేష్వధిదైవాధ్యాత్మ
విభక్తయోః స్థానయోరయమేవ స ఇతి పరంబ్రహ్మప్రత్యక్షప్రకాశితం. అతోస్మిన్
బృహదారణ్యకశ్చ)లేరసి బ్రహ్మైక్యే తాత్పర్యమిత్యర్థః. తత్ర దృష్టాంతమాహ (పృథి
వ్యామితి) న కేవలమైక్యే తైత్తిరియశ్చ)లేరేవ తాత్పర్యం. కింతు బృహదారణ్యక
శ్చ)లేరపీత్యాహ (కించేతి) అధిదైవం పృథివ్యాదౌ అధ్యాత్మం చ శరీరే లేజోమయః
జ్యోతిర్తయః చైతన్యప్రధానః అమృతమయః అమరణధర్మా పురుషః పూర్ణః పృథి
వ్యాదౌ శరీరే చాంతర్గతో యో విజ్ఞాతా స పరవీవాత్తా లేన స విజ్ఞాతా సర్వం
పూర్ణమపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మైవేతి పరం బ్రహ్మప్రకాశిత ఇతి సంబంధః. అపవాదాపస్థా
యామధ్యారోపాసంభవాత్ ద్వయోర్ద్వయోరితి కథముచ్యతే తత్రాహ (ఆద్వైత
క్షయాదితి) ద్వైతక్షయపర్యంతం బ్రహ్మ ప్రకాశితం ద్వయోర్ద్వయోరితి పునరనువాద
మాత్రమిత్యర్థః. మధుజ్ఞానే మధేష్వర ప్రకాశితం న బ్రహ్మాత్మాశంక్య మధుజ్ఞానశబ్దార్థం
వ్యుత్పాదయతి (శ్వేత్యాదినా) శబ్దస్య క్వచిదాశ్రితత్వం రూపపదనుమిత్యే. తచ్చ
శబ్దాధికరణం సామాన్యతస్పిద్ధం పారిశేష్యాదాకాశమితి సిద్ధమితి తచ్చ కల్పనాలాఘ
వాదేకమేవేతి గమ్యతే. తథా చ బహిరంతర్వైకమేవాకాశమనుమానప్రామాణ్యాదధి
గతం తథాఽధిదైవమధ్యాత్మం చ బ్రహ్మ ప్రత్యగ్భూతం సిద్ధమిత్యుత్తరార్థం వ్యాచక్షే
(కిమివేత్యాదినా.)

౧౪

జీవాత్మనోరసన్యత్వమభేదేన ప్రశస్యతే,

శం—యద్యుక్తతః శ్రుతితత్త్వ నిర్ధారితం జీవస్య పరస్య చాత్మనః జీవాత్మనోరసన్యత్వమభేదేన ప్రశస్యతే స్థూయతే శాస్త్రేణ వ్యాసాదిభిశ్చ యచ్చ సర్వప్రాణిసాధారణం స్యాభావికం శాస్త్రబహిష్కృతైః కుతార్కితైర్విరచితం నానాత్వదర్శనం నింద్యతే 'స తు తద్విస్తీయమస్తి ద్వితీయాద్వై భయం భవతి ఉదరమంతరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతి. ఇదం సర్వం యదయమాత్తా మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతీ' త్యాదివాక్యైశ్చానైశ్చ బ్రహ్మవిభిః. యచ్చైతత్ తదేవ హి సమంజసం ఋజ్వస

ఆ—ఇత్యైకత్వే శ్రుతీనాం తాత్పర్యమిత్యాహ (జీవాత్మనోరితి) అభేదేన బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీత్యాదినా బ్రహ్మభావఫలవాదేనేత్యర్థః. 'యత్ప్రశస్యతే తద్విభేయమీత్యాదిన్యాయాత్ ఏకత్వదర్శనఫలవాదోపపత్తుపలమ్భదేకత్వం ప్రశస్తత్వాద్వివక్షితమితి భావః. యచ్చానేకత్వం సర్వప్రాణిసాధారణం తన్నింద్యమానం దృశ్యతే. యన్నింద్యతే తన్నిషిధ్యత ఇతి న్యాయాన్నానాత్వం శాస్త్రార్థో న భవతీత్యాహ (నానాత్వమితి) తదభయమేకత్వప్రశంసనం నానాత్వనిందనం చైకత్వమేవ శాస్త్రీయమిత్యభ్యుపగమే సతి యుక్తమితి ఫలితమాహ (తదేవ హితి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచక్షే (యదితి) అసన్యత్వాభావశఙ్కాం వ్యావర్త్యకరసత్వం దర్శయతి (అభేదేనేతి) తత్ప్రశస్యతే శాస్త్రేణేతి తత్పదమాదాయ వ్యాఖ్యేయం. శాస్త్రేణ అభేదవేదనేన ఫలవాదేనేత్యర్థః. వ్యాసపరాశరాదిభిశ్చ వేదార్థం వ్యావత్కైరేకత్వం స్థూయతే 'వాసుదేవస్సర్వమితి స మహాత్మా సుదుర్లభః. అహం హరిస్సర్వమిదం జనార్దనో నాన్యత్వతః కారణకార్యజాతమీత్యాదివాక్యైరిత్యాహ. (వ్యాసాదిభిశ్చేతి) ద్వితీయార్థం విభజతే (యచ్చేతి) తన్నింద్యత ఇతి యచ్చజ్ఞేనోపక్రమాద్బ్రష్టవ్యం. అవిద్యామోహితాత్మనః పురుషా భిన్నదర్శినః 'కిం లేన స కృతం పాపం చోరేణాత్మాపహరి'ణీత్యాదివాక్యైర్వ్యాసాదయోపి ద్వైతదర్శనం నిందంతీత్యాహ (అన్వైశ్చేతి) ఏవమనేకత్వదర్శనస్య నిందితత్వేన నిషిద్ధత్వాన్నానేకత్వం శాస్త్రీయమిత్యుక్త్వా చతుర్థపాదార్థమాహ. (యచ్చైతదితి) విషయభేదేన ప్రశంసనం నిందనం చేత్యర్థః. (ఏవం హితి) ద్వైతస్యా శాస్త్రీయత్వమద్వైతనైవ తత్తాత్పర్యగమ్యత్వమిత్యంగీకారే సతీత్యర్థః. భేదదృష్టినా మహిన్యాయ్యత్వావిశేషాద్భేదదర్శననిందనస్య కుతో న్యాయ్యత్వమిత్యాశఙ్కాహ (యాస్త్వితి) 'యా వేదబాహ్యస్సన్మితయో యాశ్చ కాశ్చ కుదృష్టయః సర్వాస్తా నిష్ఫలాః స్రేత్య తమోమూలా హి తాః స్మృతా' ఇతి మనువచనాదిత్యర్థః. న్యాయవిరోధాదపి భేదవాదానామసమంజసత్వమిత్యాహ (నిరూప్యమాణా ఇతి) వైశేషికవైశాఖికాది

నానాత్వం నింద్యతే యచ్చ తదేవం హి సమంజసమ్. ౧౩

జీవాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ప్రాగుత్పత్తేః ప్రకీర్తితమ్,

శం—బోధం న్యాయ్యమిత్యర్థః. యస్తు తార్కికపరికల్పితాః కుదృష్టయః తా
అసృజోన్మి నిరూప్యమాణా న ఘటనాం ప్రాచంతీత్యభిప్రాయః. ౧౩

శం—నను శ్రుత్యాపి జీవపరమాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ప్రాగుత్పత్తేః ఉత్ప
త్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యః పూర్వం ప్రకీర్తితం కర్తృకాండే అనేకశః కామభేదత ఇదం
కామోఽదః కామ ఇతి పరశ్చ సదాధారపృథివీం ద్యామిత్యాదిమంత్రవర్జైః తత్ర
కథం కర్తృజ్ఞానకాండవాక్యవిరోధే జ్ఞానకాండవాక్యార్థవైకత్యస్య సామంజస్య
మవధార్యత ఇతి అత్రోచ్యతే 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయంతే యథాగ్నేః
క్షుద్రా విస్ఫులింగాః తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః తదైక్షత తత్రేజో
స్సృజ'లేత్యాద్యుత్పత్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యః ప్రాక్ పృథక్త్వం కర్తృకాండే ప్రకీర్తితం

ఆ—కల్పనాః భేదానుసారిణ్యః భేదశ్చ పరస్పరాశ్రయతాదిదోషదూషితో న ప్రమి
యతే తేన భేదవాదానాముల్పేక్షామూలానామసమంజసలేత్యర్థః. ౧౩

ఆ—న భేదవాదానాముల్పేక్షామాత్రమూలత్వం శ్రుతిమూలత్వాదిత్యా
రజ్జుర్జు పరిహరతి (జీవపరమాత్మనోరితి) ఉత్పత్తిః పుణ్యత్పత్తిః సమ్యక్జ్ఞానం తదర్థోపని
షదః ప్రపృత్యపేక్షయా ప్రాకప్రవృత్తకర్తృకాండేన యత్పరాపరయోర్నానాత్వమ
క్తం తదోదనం పచతీతి భవిష్యత్ప్రవృత్త్యా తండులేవ్యదనత్వవత్ గౌణమేవ న
ముఖ్యభేదార్థత్వం శ్రుతీర్యజ్యతే భేదస్యాపూర్వత్వపురుషార్థత్వయోరభావాదిత్యర్థః
క్లోకవ్యావర్త్యామాశంకామాహ (నన్వీతి) న కేవలమస్తాభిరుల్పేక్షితమిదం కిం త
శ్రుత్యాపి దర్శితమిత్యపేరర్థః భేదంవదంధవ)త్యాః శ్రుతేస్తాత్పర్యలింగమభ్యాసః
సూచయతి (అనేకశ ఇతి) కర్తృకాండే తత్తత్కామనాభేదేన నియోజ్యభేదసిద్ధ
వసి కథం జీవపరయోర్భేదస్సిధ్యతి. పరస్య తత్రానుక్రత్వాదిత్యాశంకాహ (పరశ్చేతి
హిరణ్యగర్భసమవర్తతాగ్ర ఇతి మస్తే ప్రకృతో హిరణ్యగర్భః సర్వనామ్న పరా
మృశ్యతే. స ఇమాం పృథివీం ద్యామపి ధృతవాక్ అన్యథా గురుత్వాత్తయోరవస్థానా
యోగాత్ న చ హిరణ్యగర్భాతిరిక్తమీశ్వరం పరే బుధ్యంతే మంత్రవర్జైః పరశ్చ
ప్రకీర్తిత ఇతి సమ్బంధః. కర్తృకాండార్థం జ్ఞానకాండేనాపవాద్యజ్ఞానకాండార్థవై
కత్యస్య సామంజస్యమవధార్యతామిత్యాశంకా బాధ్యబాధకభావనిర్ధారణే కా
ణావధారణాన్వైపమిత్యాహ (తత్రేతి) క్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (అత్రేత్యాదినా

భవిష్యద్వృత్త్యా గౌణం తన్ముఖ్యత్వం హి న యుజ్యతే. ౧౮

శం—యత్ తస్య పరమార్థం. కిం తస్మి గౌణం మహాకాశఘటాకాశభేదవత్ యథా దనం పచతీతి భవిష్యద్వృత్త్యా తద్వత్ న హి భేదవాక్యానాం కదాచిదపి ముఖ్య భేదార్థ త్వముపపద్యతే. స్వాభావికావిద్యావత్ప్రాణిభేదదృష్ట్యనువాదిత్వాదాత్మ భేద వాక్యానాం ఇహ చోపనిషత్సుత్పత్తిప్రలయాదివాక్యైర్జీవపరమాత్మనోరేకత్వ మేవ ప్రతిపాదయిషితం. తత్త్వమసి అన్యోసాపన్యోహమస్మీతి న సవేదేత్యాదిభిః అత ఉపనిషత్సేవకత్వం శ్రుత్యా ప్రతిపాదయిషితం భవిష్యతీతి భావినీ(మేక)మివ వృత్తిమాశ్రిత్య లోకే భేదదృష్ట్యనువాదో గౌణవివేకభిప్రాయః. అథ వా తదైక్షత తత్రైవోఽస్పృశతేత్యాద్యుత్పత్తేః ప్రాక్ ఏకమేవాద్వితీయమిత్యేకత్వం ప్రకీర్తితం తదేవ చ తత్సత్వం న ఆత్మా తత్త్వమసీత్యేకత్వం భవిష్యతీతి తాం భవిష్యద్వృత్తి మపేక్ష్య యజ్ఞేవాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ర క్వచిద్వాక్యే గమ్యమానం తద్గౌణం యథాదనం పచతీతి తద్వత్. ౧౮

ఆ—పృథక్త్వస్య గౌణత్వే ప్రాగుక్తమేవ దృష్టాంతమాహ (మహాకాశేతి) తత్రైవ క్లోక సూచితముదాహరణమాహ (యథేతి) ముఖ్యత్వం హిత్యాది వ్యాచక్షే (న హితీ) భేదస్యాపూర్వత్వాద్యభావాన్న వాక్యానాం తత్పరత్వం తత్పరాతత్పరయోశ్చ తత్ప రం వాక్యం బలవదితి న్యాయాదఖండవాక్యార్థస్యైవ సామంజస్యమిత్యర్థః. అద్వైత వాక్యానామపి కథమద్వైతే తాత్పర్యమిత్యాశంకాపూర్వార్థ త్యాదుపపత్తిమత్వా ద్చేత్యాహ (ఇహ వేతి) అద్వైతం తావన్నానాంతరాగోచరత్వాదపూర్వమేవ అద్వితీ యమితి ప్రాగవస్థాయాం బ్రహ్మాద్వితీయం శ్రుతం తదేవేదం సృష్ట్యా తత్సృష్ట్యా తదే వానుప్రావిశదితి శ్రుతేరనుప్రవిష్టో జీవోభిలష్యతే. తేన జీవస్య బ్రహ్మతా సంభవతీత్యుప పత్త్యాపి శ్రుతేరద్వైతార్థత్వం గమ్యతే. సృష్ట్యాదిశ్రుతీనామద్వైతే తాత్పర్యం న సృష్ట్యాదావిత్త్యనంతరమేవ వక్ష్యతే. తస్మాదద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యాత్ తదర్థస్యైవ తాత్త్వికతేత్యర్థః. నశేవముపపత్తేరేవాద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యం కిం తు నవకృత్వో భ్యాసాదహిత్యాహ (తత్త్వమితి) భేదదృష్టేరపవాదాచ్చ శ్రుతేరద్వైతే తాత్పర్యం ప్రతిభాతీత్యాహ (అన్యోసావీతి) ఆదిశబ్దేనాద్వైతవాదీని ద్వైతనిషేధకాని చ వచ నాంతరాణి చ గృహ్యంతే. ఏకత్వమేవ ప్రతిపాదయిషితమితి పూర్వేణ సంబంధః ఏకత్వే శ్రుతేస్తాత్పర్యే సిద్ధే తృతీయపాదావప్తమైన ఫలితమాహ (అత ఇతి) క్లోకస్య సాధ్యాహారం వ్యాఖ్యానాంతరమాహ (అథవేత్యాదినా.) ౧౮

మృల్లోహవిస్ఫులింగాద్యైః సృష్టిర్యా చోదితాన్యథా,

శం—నను యద్యప్యత్పత్తేః ప్రాగజం సర్వమేకమేవాద్వితీయం తథాప్యత్స
రూర్ధ్వం జాతమిదం సర్వం జీవాశ్చ భిన్నా ఇతి, మైవం అన్యార్థత్వాదుత్పత్తిశ్రుతీనా
పూర్వముపి పరిహృత ఏవాయం దోషః. స్వప్నవదాత్మమాయావిసర్జితాస్సంఘాత
ఘటాకాశోత్పత్తిభేదాదివజ్జీవానాముత్పత్తి(భే)ర్భేదాదిరితి. ఇతఏవోత్పత్తిభేద
శ్రుతిభ్య ఆకృష్యేహ పునరుత్పత్తిశ్రుతీనామైదంపర్యప్రతిపిపాదయిషయోపన్యా
మృల్లోహవిస్ఫులింగాదిదృష్టాంతోపన్యాసైః సృష్టిర్యా చోదితా ప్రకాశితా అన్య
చ స సర్వసృష్టిప్రకారో జీవపరమాత్మైకబుద్ధ్యవతారాయోపాయోస్తాకం యథాప్రా
సంవాదే వాగాద్యాసురపాప్తవేధాద్యాఖ్యాయికా కల్పితా ప్రాణవైశిష్ట్యబోధావ

ఆ—సృష్ట్యాదిశ్రుతిషు శబ్దశక్తివకాదేవ సృష్ట్యాదిభేదదృష్టేరద్వైతానుపప
రిత్యాశక్త్యాహ (మృల్లోహేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం స్వార్థనిష్ఠత్వముపే
వావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) తాసాం స్వార్థనిష్ఠత్వాభావాన్నిరవకా
చోద్యమితి పరిహరతి (మైవమితి) పరిహృతత్వాచ్చ నేదం చోద్యం సావకాశ
త్యాహ (పూర్వమపీతి) యచి ప్రకృతోత్పత్త్యాదిశ్రుతిభ్యస్సకాశాదుపక్రమోపసం
రైకరూప్యం తాత్పర్యలింగమాకృష్యోద్భాష్య మృహ సృష్ట్యాదిశ్రుతేః స్వార్థపరత్వ
పరిహృతం. తర్హి పునరుపన్యాసో వృధా స్యాదిత్యాశంకతే (ఇత ఏవేతి) ఉత్పత్త్యా
శ్రుతీనాం మిథ్యాసృష్టిపరత్వం పూర్వముక్తం ఇహ తు తాసాం బ్రహ్మత్వే తాత్ప
ప్రతిపాదనేచ్ఛయా పునరుపన్యాసస్సిధ్యతీత్యుత్తరమాహ (ఇహ పునరితి) పాదత్రయ
గతాన్యక్షరాణి యోజయతి (మృదిత్వాదినా)యశ్చబ్దశక్త్యా ప్రతీయతే స సశ్రుతిత్య
భవతి. కిం తు తాత్పర్యగమ్యనైవ శ్రుతిత్యర్థతేత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (యథేతి)వా
దీనాం ప్రాణానామహం శ్రేయాసహం శ్రేయానితి మిథస్సంఘర్ష స్సంవాదః తత్రయ
అఖ్యాయికా శ్రూయతే నాసౌ శ్రుతిత్యర్థో భవతి. వాగాదీనామచేతనత్వాత్ త
సృష్ట్యాదిశ్రుతిరసి న స్వాధే తాత్పర్యవతీత్యర్థః. ఉదాహరణాంతరం సూచయతి (వా
దీతి) దేహసురసంగ్రామే దేహస్తావదసురానభిభవతుం యజ్ఞముపవక్రమిరే. వాగా
శ్చైద్రాత్పల్వేన వవ్రిరే తాంశ్చ వాగాదీన్ కల్యాణానంగజేన పాప్తనా అను
వివిధురిత్యాఖ్యాయికా చ స యథాశ్రుతిార్థా వాగాదీనాం వాగభావేనోద్ధా
సామర్థ్యాత్ కిం త్వసురాధర్మతత్వాత్వాప్నితోత్క్రాంతౌ దేహపాతప్రసిద్ధే శ్చ ప్రా
శ్చేష్టో భవతీతి ప్రాణవైశిష్ట్యనిశ్చయే బుద్ధ్యవతారక్షేపణ్యేన సా కల్పితా. తస్మై
ప్రకృలేపి సృష్ట్యాదిశ్రుతేః స్వార్థే తాత్పర్యభావాత్తత్కార్యస్య తద్వ్యతిరేకే

శం—రాయ తదవ్యసిద్ధమితి చేన్న కాఖా భేదేష్యస్యథా చ ప్రాణాదిసంవాదశ్రవణాత్. యనిహి సంవాదః పరమార్థవివాభూత్ ఏకరూపవివ సంవాదః సర్వకాఖాన్యశ్రోమ్యత్ విరుద్ధానేకప్రకారేణ నాశ్రోమ్యత్ శ్రూయతే తు తస్మాన్న తాదర్థ్యం సంవాదశ్రుతీనాం తథోత్పత్తివాక్యాని ప్రత్యేతవ్యాని కల్పసర్గభేదాత్సంవాదశ్రుతీనాముత్పత్తిశ్రుతీనాం చ ప్రతిసర్గమవ్యభాత్వమితి చేన్న నిష్ప్రియాజనత్వాద్యథోక్తబుద్ధ్యవతారప్రయోజనవ్యతిరేకేణ న వ్యాన్యప్రయోజనవత్త్వం సంవాదోత్పత్తిశ్రుతీనాం శక్యం కల్పయితుం తథాత్వప్రతిపత్తయే ధ్యానార్థమితి చేన్న కలహోత్పత్తిప్రల

ల—భావాత్తదేవాస్తీత్యదైవతబుద్ధ్యవతారోపాయత్వేన సృష్ట్యాదిప్రక్రియా కల్పితే త్యర్థః. దేవతాశబ్దప్రయోగాచ్చేతనత్వం వాగాదీనామితి ముఖ్యార్థత్వం సంవాదాదిశ్రవణస్య ఆతోఽసిద్ధముదాహరణమితి శంకతే(తదపీతి)సంవాదవిసంవాదయోరసతోః శ్రుతేఽర్థేప్రామాణ్యమర్థవాదానామిత్యంగీకారాదవిరోధాపేక్షమేవార్థవాదప్రామాణ్యం. ఇహ తు పరస్పరవ్యా(హతి)వృత్తిదర్శనాన్న ప్రామాణ్యమితి పరిహరతి (న కాఖాభేదేష్యితి) ప్రాణాదిత్యాదిశబ్దేన ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తా వాగాదయో గృహ్యంతే. ఉక్తమేవ సమాధానం స్యతిరేకముఖేన వివృణోతి (యది హీతి) క్వచిద్వివదమానానాం ప్రాణానాం స్వయమేవ నిర్ణేతుమశక్తానాం ప్రజాపతిముపగతానాం యస్మిన్నుత్కాంతే శరీరమిదం పాపిష్ఠతరమివ తిష్ఠతి. సవశ్యేష్టో భవతీతి తేనోక్తానాం ప్రవాసః శ్రూయతే. క్వచిత్తుస్యాతంత్ర్యేణ యస్మిన్నుత్కాంతే శరీరమిదం పతతి స నశ్యేయూనిత్యాలోచ్య ప్రవాసో వ్యపదిశ్యతే. క్వచిత్పునః వాక్చక్షుశ్రోత్రమనాంసీతి ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తాశ్చ త్వారః శ్రూయంతే క్వచిత్త్వగాదయోపీత్యేవం విరుద్ధానేకప్రకారేణ సంవాదశ్రవణమస్తీత్యాహ (శ్రూయతే తిష్ఠతి) ప్రాణసంవాదశ్రుతీనాం మిథోవిరోధాన్నాప్తిస్వాధ్యే ప్రామాణ్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తదృష్టాంతానురోధాదుత్పత్తివాక్యాన్యసి న వివక్షితార్థాని క్వచిదాకాశాదిక్రమేణ సృష్టిః క్వచిదగ్నాదిక్రమేణ క్వచిత్వానిత్యాదిక్రమేణ క్వచిదక్రమేణేత్యేవం పరస్పరపరాహతిదర్శనాదిత్యాహ (తథేతి) ప్రతికల్పం సృష్టిభేదస్యేవత్వాదుక్తశ్రుతీనామసి ప్రతిసర్గమవ్యభాత్వాదవ్యవస్థయా ఆర్థవత్త్వం స్యాదితి శంకతే (కల్పేతి) సిద్ధే ప్రామాణ్యే వ్యవస్థా కల్ప్యతే. తదేవ నాద్యాపి సిద్ధమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తాసాం ప్రయోజనవత్త్వం త్వయాపి స్వీకృతమిత్వాశబ్దాహ (యథోక్తేతి) ప్రయోజనాంతరాభావం ప్రకటయతి (న హీతి) ప్రాణాదిభావప్రాప్తయే ధ్యానార్థం ప్రాణాదిసంకీర్తనమితి శబ్దతే (తథా త్యేతి)తం యథా యథోపాసతే త(దే)త్తైవ భవతీతి శ్రుతేః న్యాయసామ్యతక్రల

ఉచాయస్సోపతారాయ నాస్తి భేదః కథంచన.

ఆశ్రమాత్రివిధా హీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః,

శం—యనాం ప్రతిపత్తేరనిష్ఠత్వాత్ తస్మాదుత్పత్త్యాదిశ్రుతయ ఆత్మకత్వబుద్ధితారాయైవ నాన్యార్థాః కల్పయితుం యుక్తాః అతో నాస్తుత్పత్త్యాదికృతో కథంచన.

శం—యది పరపినాత్తా నిత్యశుద్ధబుద్ధము క్తస్వభావవికః పరమార్థస్సక్ మేవాద్వితీయమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః అనద్యత్ కిమర్థేయముపాసనోపదిష్టా 'ఆత్మా అరే ద్రష్టవ్యః య ఆత్మపహతపాష్టా స క్రతుం కురీవిత ఆత్మే త్యేవోపాసీ'తేత శ్రుతిభ్యః కర్తాణి చాగ్నిహోత్రాదీని శృణు తత్ర కారణం ఆశ్రమాః ఆశ్రవి ౭ధికృతాః వర్జినశ్చ మార్గగాః ఆశ్రమశబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వాత్ త్రివిధాః హీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః హీనా నికృష్టా మధ్యమా ఉత్కృష్టా చ దృష్టిః ౭ సామర్థ్యం (చ) యేషాం తే మందమగ్నమోత్తమబుద్ధిసామర్థ్యోపేతా ఇత్యర్థః. ౬

ఆ—హాదిధ్యానాత్తత్త్వాప్తిః ఫలం స్యాత్. తచ్చాచిన్వమితి పరిహరతి (నేత్యాది ప్రాణసంవాదశ్రుతీనాం ప్రాణవైశిష్ట్య (వబోధా) వధారణావతారార్థత్వముపపద్యంతాంతికముపసంహరతి(తస్మాదితి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాముత్పత్త్యాదిపరత్వాభావే తం చతుర్థపాదావప్తమేష సుప్తయతి (అత ఇతి.)

ఆ—ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతివిరోధమద్వైతే పరిహృతోపాసనవిధ్యనుపపత్తిః ధం పరిహరతి (ఆశ్రమా ఇతి) 'ఆశ్రమిణో వర్జినశ్చ కార్యబ్రహ్మోపాసకా దృష్టయః కారణబ్రహ్మోపాసకా మధ్యమదృష్టయః అద్వితీయబ్రహ్మదర్శనశీలాస్తా దృష్టయః ఏవమేలేషు త్రివిధేషు మగ్నే తేషాం మందానాం మధ్యమానా ఉత్తమదృష్టిప్రవేశార్థం దయాకునా వేదేనోపాసనోపదిష్టా తథా చోపాసనాన ద్వారేణోత్తమామేకత్వదృష్టిం క్రమేణ ప్రాప్తా ఉత్తమేష్వేనాన్తర్భవిష్యంతీక శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామహ (యదీతి) తన్వైవ పరమార్థతస్సత్వే ప్రమాణవ (ఏకమేవేతి) దైవతప్రతీతేర్నిధ్యాదైవతవిషయత్వేనావిరోధమాహ (అనదితి) అదైవైవ వస్తుత్వే ధ్యానవిధివిరోధమాహ (కిమర్థేతి) ఉపాసనోపదేశమేవ విశద (ఆత్మేతి) తత్ర హి నిదిధ్యాసితవ్యఇత్యుపాసనోదిశ్యతే యఆత్మేత్యాదౌ తు స విశతవ్య ఇతి ధ్యానవిధిః సక్రతుమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన శమాదిమానధికారి పరామృ అదైవతనైవ వస్తుత్వే కర్తవిధివిరోధోపి ప్రసరతీత్యాహ (కర్తాణి చేతి) కిమర్థా దిష్టానీతి సంబంధః. అదైవతాధికారిణోఽధికార్యంతరం ప్రతివిధిద్వయం సావకాః

ఉపాసనోపదిష్టేయం తదర్థమనుకంపయా.

౧౬

స్వసిద్ధాంతవ్యవస్థాసు ద్వైతినో నిశ్చితా దృఢమ్.

శం—సనోపదిష్టేయం తదర్థం మందమధ్యమదృష్ట్యా శ్రమాద్యర్థం కర్తాణి చ స చాత్మిక వివాదితీయ ఇతి నిశ్చితో తమదృష్టిర్థం దయాళునా వేదేనానుకంపయా సన్తార్థగాన్వంతః కథమిమాముత్తమామేకత్వదృష్టిం ప్రాప్నుయూరితి యన్మనసా న మనులే యనాహుర్తనో మతం తదేవ బ్రహ్మత్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసలే తత్త్వ మసి ఆత్మేవేదం సర్వమిత్యాదిశ్చుతిభ్యః.

౧౬

శం—శాస్త్రోపపత్తిభ్యామవధారితత్వాత్ అద్వయాత్తదర్శనం సమ్యగ్దర్శనం తద్బాహ్యత్వాన్నిభ్యాదర్శనమన్యత్ ఇతశ్చ మిథ్యాదర్శనం ద్వైతినాం రాగ ద్వేషాది దోషాన్మదత్వాత్ కథం స్వసిద్ధాంతరచనానియమేషు కపిలకణాదబుద్ధార్థ తాదిదృష్టి

ఆ—పరిహరతి (శృణోతి) తత్రేత్యుపాసనోపదేశః కర్తోపదేశశ్చ గృహ్యతే. తదేవ కారణమక్షరయో జనయా ప్రకటయతి (ఆశ్రమాభితి) ఆశ్రమశబ్దేనాశ్రమిణో గృహ్యం తాం వర్ణి నస్తుకథం గృహ్యేరన్నిత్యాశజ్ఞాగ్రహ (ఆశ్రమేతి) శూద్రా వ్యావర్త్య త్రైవర్ణికానామేవ గ్రహణార్థం మార్గ కాభితి విశేషణం. త్రైవిధ్యమేవాకాంతాద్వారా సోఽపరయతి (కథమిత్యాదినా) కార్యబ్రహ్మవిషయత్వాన్నికృష్టత్వం మధ్యమత్వం కారణ బ్రహ్మవిషయత్వాత్ ఉత్కృష్టత్వమద్వైతవిషయత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవం పూర్వార్థం వ్యాఖ్యాయోత్తరార్థం వ్యాకరోతి (ఉపాసనేతి) కర్తోపదేశస్యాపి తదర్థత్వమాహ (కర్తాణిచేతి) వ్యావర్త్యాశజ్ఞాగ్రం దర్శయతి (నచేతి) వేదేనోపాసనాద్యుపదేశే మందానాం మధ్యమానాం చ కథమనుగ్రహస్థిభ్యతీత్యాశజ్ఞాగ్రహ (సన్తార్థగా ఇతి) ప్రాప్నుయూరిత్యుపాసనోపదిష్టా కర్తాణి చేతి పూర్వేణ సంబంధః. ఉపాస్యం బ్రహ్మైవ స భవతీతి ప్రతిషేధాత్ మందమధ్యమదృష్టివిషయత్వముపాసనస్య ప్రతిభాతీత్యాహ (యన్మనసేతి) అద్వైతదృష్టీనాం తు వర్ణాశ్రమభేదాభిమానాభావాదేవనోపాసనం కర్త వా సంభవతీత్యాహ (తత్త్వమసీతి).

౧౬

ఆ—అద్వైతదర్శనసోఽపాసనాదివిధిరోధాభావేషి మతాంతరైర్విరోధోస్తీ త్యాశంక్య తేషాం భ్రాంతిమూలత్వానైవమిత్యాహ (స్వసిద్ధాంతేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం వక్తం భూమికాం కరోతి (శాస్త్రేతి) తద్బాహ్యత్వాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన శాస్త్రోప పత్తి గృహ్యతే ద్వైతదర్శనస్య మిథ్యాదర్శనత్వే హేత్వంతరవరత్వమవతారితస్య శ్లోకస్య దర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్చబ్దార్థ మేవ దర్శయతి (ద్వైతినామితి) ఆదిశబ్దేన మద మానాదయో గృహీతాః స్వీయం స్వీయం సిద్ధాంతం వ్యవస్థాపయితుం తత్త్వవిజ్ఞానమధి

పరస్పరం విరుధ్యంతే తైరయం న విరుధ్యతే.

అద్వైతం పరమార్థో హి ద్వైతం తద్భేద ఉచ్యతే,

శం—సుసారిణో ద్వైతినో నిష్పితాః ఏవమేవైవపరమార్థో నాన్యథేతి తత్ర తత్రాన రక్తాః ప్రతిపక్షం చాత్మనః పశ్యంతస్తం ద్విషన్త్యేవం రాగద్వేషాపేతాః స్వసిద్ధాం దర్శననిమిత్తమేవ పరస్పరం అన్యోన్యం విరుధ్యంతే తైరన్యోన్యవిరోధిభిరన్వదీయాయం వైదికః సర్వానన్యత్వాదాత్మైకత్వదర్శనపక్షో న విరుధ్యతే యథా స్వహః పాదాదిభిః ఏవం రాగద్వేషాదిదోషానాన్వదత్వాదాత్మైకత్వబుద్ధిరేవ సమ్యగ్దర్శనమిత్యుపాయః.

శం—కేన హేతునాతైర్నువిరుధ్యత ఇతి ఉచ్యతే అద్వైతం పరమార్థః పి యస్తాద్వైతం నానాత్వమస్యాద్వైతస్య భేదః తస్య కార్యమిత్యర్థః. ఏకమేవాద్వియం తత్తేజోఽన్యజ్జలేతి శ్రుతేః ఉపపత్తేశ్చ స్వచిత్తస్పందనాభావే సమాధౌ మూర్ఖా

ఆ—కృత్యప్రవృత్తానాం వాదినాం కుతో దోషాన్వదత్వమిత్యాక్షిపతి (కథమితి శ్లోకాక్షరయోజనయా పరిహరతి (స్వసిద్ధాంతేత్యాదినా) నిశ్చయమేవ సార్థరయ (ఏవమేవేతి) రాగాన్వదత్వేపి తేషాం ద్వేషాన్వదత్వం కథమిత్యాశంకాహ (ప్రతిపక్షమితి) ఉత్తరార్థం విభజతే (స్వసిద్ధాంతేతి) యద్ధి వాదినాం ప్రత్యేకం స్వసిద్ధాంతోపసంగృహీతం దర్శనం తన్నిర్ధారణార్థమన్యోన్యం వాదినో విరోధమాచరంతో దృశ్యంతే న చ తైరద్వైతదర్శనం విరుధ్యమానమధ్యపసీయతే యథా స్వక్రియకరచాదాదిభిరాఘాతే కదాచిదాచరితేసి ద్వేషో న జాయతే పరబుద్ధ్యభావాత్ తథా ద్వైతాభిమానిభిరుపద్రవే తుద్రే కృతేసి నాద్వైతదర్శనస్తేషు ద్వేషో జాయతే సరానన్యత్వాత్పరబుద్ధ్యభావాదిత్యర్థః. అద్వైతదర్శనస్య సమ్యగ్దర్శనత్వం ప్రతిష్ఠాతం కథ ప్రదర్శికయా ప్రక్రియయా ప్రతిపన్నమిత్యాశంక్యాహ (ఏవమితి.)

ఆ—ద్వైతపక్షై రద్వైతపక్షస్య విషయద్వారకే విరోధేఽధిగమ్యమానే కథం విరోధవాచోయ్యుక్తిరిత్యాశంక్య స్వమతపర్యాలోచనయా తావదవిరోధమాప (అద్వైతమితి) మిథ్యాభూతేన ద్వైతేనాద్వైతస్యావిరోధేసి పరమార్థభూతేన తేన విరోధస్యాదిత్యాశంక్య తథావిధం ద్వైతమేవ నాస్తీతి మత్వాహ (తేషామితి) ద్వైతానాం పరమార్థేషాం పరమార్థత్వేన చ ద్వైతమేవ వ్యవహారగోచరీభూతం తచ్చ స ప్రతిపన్నద్వైతపన్నిధ్యేవం స్థితేన ద్వైతేనాద్వైతస్య విరోధశృంగారో భవత్త్యర్థః. శ్లోకప్రతిషేధ్యం ప్రశ్నం కరోతి (కేనేతి) శ్లోకాక్షరాణామర్థమాచక్షాణ హేతుమాహ (ఉచ్యత ఇతి) ద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వే ప్రమాణమాహ (ఏకమేవేతి

తేషాముభయథా ద్వైతం తేనాయం న విరుధ్యతే. ౧౮
మాయయా భిద్యతే హ్యేతన్నాన్యథాజం కథంచన,

శం—యాం సుషుప్తా చాభావాత్ అతస్తద్భేద ఉచ్యతే. ద్వైతం ద్వైతినాం తు
తేషాం పరమార్థతోఽపరమార్థతశ్చోభయథాపి ద్వైతమేవ యదిచ తేషాం భ్రాంతా
నాం ద్వైతదృష్టిః అస్తాకమద్వైతదృష్టిరభ్రాంతానాం తేనాయం హేతునా స్తత్పక్షో
న విరుధ్యతే తైః 'ఇంద్రో మాయాభిః పురుషాప ఈయతే న తు తద్దితీయమస్తీతి
శ్రుతేః. యథా మత్తగజారూఢ ఉన్నతం భూమివ్యం ప్రతి గజారూఢోహం వాహయ
మాం ప్రతీతి బ్రువాణమపి తం ప్రతి న వాహయత్యవిరోధబుద్ధ్యా తద్వత్ తతః
పరమార్థతో బ్రహ్మ(చి)విదాత్తైవ ద్వైతినాం తేనాయం హేతునా అస్తత్పక్షో న
విరుధ్యతే తైః. ౧౮

శం—ద్వైతమద్వైతభేదఇత్యుక్తే ద్వైతమప్యద్వైతవత్పరమార్థసదితి స్యాత్కర్మ
ఆ—శ్రుతిప్రామాణ్యాద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వాదగమాత్కార్యస్య చ కారణాద్భేదేన
సత్త్వవిశేషాత్ తత్సత్వమిత్యవధారణాన్నాద్వైతదర్శనం ద్వైతదర్శనేన విరుధ్ధమి
త్యర్థః. అద్వైతదర్శనం ద్వైతదర్శనైరవిరుధ్ధమిత్యుక్తైవ యుక్తిమాహ (ఉపపత్తేచ్ఛేతి)
తామేవోపపత్తిం సజ్జిప్య దర్శయతి (స్వచిత్తేతి) సుషుప్తాద్యవస్థాయాం స్వకీయ
చిత్తస్పందనాభావే మిథ్యాజ్ఞానోపరమే సతి ద్వైతదర్శనాభావాదద్వైతం సిద్ధం.
తతశ్చ స్వప్నవజ్ఞాగ్రద్భేదానాముత్పత్తిదర్శనాదిత్యుపపత్తేద్వైతమద్వైతకార్యం. న
చ కారణం తత్కార్యప్రతిభానైర్విరుధ్యతే కార్యస్య వాచారంభణమాత్రత్వాత్కా
రణాతిరేకేణాభావాదిత్యర్థః. తేషామిత్యాదిభాగం విభజతే (ద్వైతినాం త్వితి) పర
మార్థద్వైతాంతేనాద్వైతవిరోధమాశంక్య ద్విధా వ్యవహరేషి విమతస్య ద్వైతస్య
ద్వైతత్వాదేవ సంప్రతిపన్నవన్నిభ్యాత్వసిద్ధేర్న తేన విరోధోఽద్వైతస్యేతి మన్వాన
సృన్నాహ (యదిచేతి) భ్రాన్తిమూలద్వైతదర్శనైరద్వైతదర్శనం ప్రమాణమూలమ
విరుధ్ధమిత్యేతద్దృష్టాం తేనోపపాదయతి (యథేత్యాదినా) కార్యకారణభూతయో
ర్ద్వైతాద్వైతయోరవిరోధే సిద్ధే ఫలితమాహ (తత ఇతి) అద్వైతినాం ద్వైతినాం చ
ప్రాతిస్వికపక్షపర్యాలోచనాతో ద్వైతపక్షైరద్వైతపక్షో విరుద్ధో న భవతితి ఫలిత
ముపసంహరతి (తేనేతి) ౧౮

ఆ—అద్వైతమేవ ద్వైతతాత్పర్యా పరిణమతే చేత్ ద్వైతమపి తాత్త్వికం
స్యాదిత్యాశంక్యాహ (మాయయేతి) విపర్తవాదానంగీకారే దోషమాహ (తత్త్వత ఇతి)

తత్త్వతో భిద్యమానే హి మర్త్యతామమృతం ప్రజేత్ ౧౯
అజాతస్యైవ భావస్య జాతిమిచ్ఛన్తి వాదినః,
అజాతో హ్యమృతో భావో మర్త్యతాం కథమేష్యతి. ౨౦

శం—చిదాశంకేత్యతహ యత్పరమార్థ సదస్త్వేతం మాయయా భిద్యతే హ్యేతత్తైవి
రికానేకచంద్రవద్రజ్జస్పరాదిధారాదిభిచ్ఛేదైరివ న పరమార్థతః నిరవయవత్వాదా
త్తనః సావయవం హ్యవయవాన్యథాత్వేన భిద్యతే యథా మృద్ధుటాదిభేదైః తస్మాన్ని
వయవమజం నాన్యథా కథంచన కేనచిదపి ప్రకారేణ న భిద్యత ఇత్యభిప్రాయః తత్త్వ
తో భిద్యమానే హ్యమృతమజమద్వయం స్వభావతస్సన్తర్త్యతాం ప్రజేత్ యథాగ్నిశ్శీ
తాం తచ్చానిష్ఠం స్వభావవై పరీత్యగమనం సర్వప్రమాణవిరోధాత్ అజమవ్యయ
మాత్త తత్త్వం మాయయైవ భిద్యతే న పరమార్థతః తస్మాన్న పరమార్థ సదస్త్వేతం. ౧౯

శం—యే తు పునః కేచిదుపనిషద్వ్యాఖ్యాతారో బ్రహ్మవాదినో వాః
దూకా అజాతస్యైవాత్త తత్త్వస్యామృతస్య స్వభావతో జాతిం ఉత్పత్తిం ఇచ్ఛన్తి
పరమార్థతవివ లేషాం జాతం చేత్ తదేవ మర్త్యతామేష్యత్యవశ్యం స చాజాతో
హ్యమృతో భావస్య భావతస్సన్నాత్తా కథం మర్త్యతామేష్యతి న కథంచన మర్త్య
త్వం స్వభావవై పరీత్య మేష్యతీత్యర్థః. ౨౦

ఆ—పూర్వార్థవ్యావర్త్యామాశజ్జాగ్రమాదర్శయతి (దైవతమితి) తత్ర పూర్వార్థాక్షర
ణ్యవతార్య వ్యాకరోతి (అతఆహేతి) విమతో భేదో మిథ్యా భేదత్వాత్ చంద్రాది భేదః
దిత్యర్థః. విమతం తత్త్వతో భేదరహితం నిరవయవత్వాన్నిత్యత్వాదజత్వాచ్చ వ్యతి
కేణ మృదాదివదిత్యాహ (నేత్యాదినా) నిరవయవత్వేపి వస్తునః స్ఫుటనధర్మత్వమ
శజ్జాగ్రహ (సావయవంహీతి) ఉక్తమనుమానం నిగమయతి (తస్మాదితి) అన్యథా ప
మార్థ త్వేనేత్యర్థః. పునర్నానుకర్షణమన్వయార్థం కార్యత్వధర్మత్వాంశత్వాదిరక్త
ప్రకారోభిప్రేతః. విపక్షే దోషం వదక్ ద్వితీయార్థం వివృణోతి (తత్త్వత ఇతి) ప్రస
గస్యేష్టత్వమాశంక్య నిరాచక్షే (తచ్ఛేతి) వివర్తవాదముపసంహరతి (అజమితి) స్థి
వివర్తవాదే ఫలితమాహ (తస్మాదితి). ౧౯

ఆ—స్వపక్షముక్త్యా స్వయూధ్యపక్షమనుభాష్య దూషయతి (అజాతస్యేతి
అనువాద(వి)భాగం విభజితే (యేత్వితి) స్వభావతవివాజాతస్య స్వభావతవివామృత
చాత్త తత్త్వస్య పరమార్థతవివ జాతిం ఉత్పత్తిం యే స్వయూధ్యాః సీక్తుర్వం
త్యర్థః. 'జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యు'రితి వ్యాయేన దూషయతి (లేషామితి) అజాత
హీత్యాద్యక్షరాణ్యుక్తైర్థే యోజయతి (నచేతి) ౨౦

న భవత్సమృతం మర్త్యం న మర్త్య మమృతం తథా,
ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిద్భవిష్యతి. ౨౧
స్వభావేనామృతో యస్య భావో గచ్ఛతి మర్త్యతామ్,
కృతకేనామృతస్తస్య కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః. ౨౨

శం—యస్మాన్న భవత్సమృతం మర్త్యం లోకే నాపి మర్త్యమమృతం తథా
తతః ప్రకృతేః స్వభావస్యాన్యథాభావః స్వతః ప్రచ్యుతిర్న కథంచిద్భవిష్యతి అగ్నే
రివౌష్ణస్య. ౨౧

శం—యస్య పునర్వాదినః స్వభావేనామృతో భావో మర్త్యతాం గచ్ఛతి
పరమార్థతో జాయతే తస్య ప్రాగుత్పత్తేః స్వభావః స్వభావతోఽమృతఇతి ప్రతిజ్ఞా
మృతైవ కథం తస్మి కృతకేనామృతస్తస్య స్వభావః కృతకేనామృతస్య కథం స్థాస్యతి
నిశ్చలః అమృతస్వభావతయా న కథంచిత్రాస్యతి అత్తజాతివాదినస్సర్వదాఽజం
నామ నాస్త్యేవ సర్వమేతన్నర్త్యం అతోఽనిర్దోక్షప్రసంగ ఇత్యభిప్రాయః. ౨౨

ఆ—పదార్థానాం స్వభావవైపరీత్యగమనముపపన్నమిత్యుక్తం ప్రపంచయతి
(న భవతీతి) తత్ర పూర్వార్థం హేతుత్వేన వ్యాచక్షే (యస్మాదితి) ఉత్తరార్థం
హేతుమత్వేన యోజయతి (తతఇతి) యథాగ్నేస్వభావభూతసోష్ణత్వస్యాన్యథాత్వం
తైత్వగమనమయ్యుక్తం తథాఽన్యత్రాపి స్వభావస్యాన్యథాత్వమనుచితం స్వరూపనాశ
ప్రసంగాదిత్యర్థః. ౨౧

ఆ—నను బ్రహ్మకారణరూపేణ ప్రాగుత్పత్తేరమృతమపి కార్యాకారేణోత్ప
త్త్యుత్తరకాలం మర్త్యతాం గమిష్యతి తతో రూపభేదాదుభయమవిరుద్ధమితి తత్రాహ
(స్వభావేనేతి) పూర్వార్థం సాధ్యాహారం యోజయతి (యస్యేతి) ప్రాగవస్థాయామపి
కారణవైయవ కార్యాకారేణ జన్మయోగ్యతయా మర్త్యత్వావగమాన్మృతైవ ప్రతిజ్ఞా
స్వాదిత్యర్థః. కథం తస్మి తస్య ప్రతిజ్ఞా యుక్తేత్యాశంక్య కృతకేన మర్త్యవిలయేనా
మృతస్తస్య వాదినస్సకారణాభ్యో భావో భవతీతి ప్రతిజ్ఞా యుక్తేత్యాహ (కథ
మిత్వాదినా) భవతు ప్రలయఃపస్థాయామమృతాపస్థాపరిణామేణామృతత్వం తతో
వా కిం స్వాదిత్యాశంక్యాహ (కృతకేనేతి) కృతకత్వస్య యత్కృతకం తదనిత్య
మితి వినాశిత్యేన వ్యాప్తత్వాదిత్యర్థః. కించ అస్యామవిస్థాయాం కార్యమాత్రం
పక్షిత్వజం బ్రహ్మస్థితి జ్ఞానాభావాన్దోక్షో న స్వాదిత్యాహ (అల్లేతి.) ౨౨

భూతతోఽభూతతోవాపి సృజ్యమానే సమా శ్రుతిః,

శం—నన్వజాతివాదినస్సృష్టిప్రతిపాదికా శ్రుతిర్న సంగచ్ఛతే ప్రామాణ్యం బాధం విద్యతే సృష్టిప్రతిపాదికా శ్రుతిః సాత్వన్యపరా ఉపాయస్సోపతామ్యేత్యవోచామ ఇదానీముక్తేపి పరిహారే పునశ్చోద్యపరిహారా వివక్షితార్థం ప్రతిసృష్టి శ్రుత్యక్షరాణామానులోమ్యవిరోధాశఙ్కామాత్రపరిహారార్థా భూతతః పరమార్థతస్సృజ్యమానే వస్తుని అభూతతః మాయయా వా మాయావినేవ సృజ్యమానే వస్తుని సమాతుల్యా సృష్టిశ్రుతిః. నను గౌణముఖ్యయోర్ద్వయే శబ్దార్థప్రతిపత్తిర్భుక్తా న అన్యథా సృష్టేరప్రసిద్ధత్వాన్నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చేత్యవోచామ అవిద్యా సృష్టివిషయేవ సర్వా

ఆ—పరిణామవాదస్య సృష్టిశ్రుత్యనుసారేణ స్వీకార్యత్వమాశంక్య నిరస్యతి (భూతతఃపరి) పరిణామవాదే వివర్తవాదే చ సృష్టిశ్రుతేరవిశేషాదదైవతానురోధిశ్రుతియుక్తివశాద్వివర్తవాదవైదియ స్వీకర్యతేతి భావః. సృష్టిశ్రుతేరదైవతానుగుణ్యే ప్రమాణయుక్త్యనుగృహీతమదైవతమేవాభ్యుపగంతవ్యమితి ఫలితమాహ (నిశ్చితమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యం శఙ్కాం దర్శయతి (నన్వితి) యద్యాత్మాకార్యాకారేణ న జాయతే తర్హి సృష్టిశ్రుతిరశ్లిష్టా స్వాదిత్యర్థః. సృష్ట్యనువాదినీ శ్రుతిరస్తీత్యంగీకరోతి (బాధమితి) తస్యాః మిథ్యాసృష్ట్యనువాదిత్వేన కథముపపత్తిరిత్యాశఙ్కాహ (సాత్వితి) కథమదైవతపరత్వేన సృష్టిశ్రుతేరుపపత్తిరిత్యాశఙ్కాహ (ఉపాయతఃపరి) యది సృష్టిశ్రుతేరదైవతపరత్వేన తద్విరోధసమాధి అధస్తాదేవోక్తా తర్హి పునశ్చోద్యం తత్పరిహారశ్చ న యుక్తా పునరుక్తేరిత్యాశఙ్కాహ (ఇదానీమితి) మిథ్యాసృష్టివాదే శ్రుతిపదానామసృజతాభవదిత్యాదీనామసామంజస్యవిరోధాశఙ్కాయాం తావన్నాత్రం పరిహర్తుం పునశ్చోద్యపరిహారావిత్వర్థః. శ్లోకస్య తాత్పర్యముక్త్యా పూర్వార్థాక్షరాణి వ్యాకరోతి (భూతతఃపరి) మాయా హేమ్యమ మయాసృష్టేత్యాదివత్ తత్తేజోఽసృజతేతి శ్రుతిః సచ్చ త్యచ్ఛాభవదితి శ్రుతిస్తు దేవదత్తో వ్యాఘ్రోభవదితివత్. న చ సత్యత్వం విశేషణమత్రోపలభ్యతే తేన మాయామయ్యాం సృష్టావిష్టాయామపి సృష్టిశ్రుతిశ్లిష్టత్వర్థః. గౌణముఖ్యయోర్ద్వయే కార్యసంప్రత్యయ ఇతి న్యాయమాశ్రిత్య శంకతే (నన్వితి) అగ్నిర్వాణవకఃపత్ర మణివశేఽగ్నిశబ్దప్రయోగేఽప్యగ్నిమానయే త్యాదిప్రయోగే ప్రథమం వహ్నిప్రతిలేర్దుభ్యుమేవ ప్రథమం ప్రతిభాతీతి ముఖ్యే పదవ్యుత్పత్తేర్దుభ్యుర్ధతయా సత్యాసృష్టిరేష్టివ్యేత్యర్థః. ముఖ్యసృష్ట్యంగీకారేపి సత్యాసృష్టిర్న సిద్ధతి అన్తత్పక్షే సత్యాయాసృష్టేః సృష్టిశబ్దార్థత్వేనాప్రసిద్ధత్వాదితి పరిహరతి(నేత్యాదినా)తాకికానాం ముఖ్యసృష్టేః సత్యసృష్టిత్వే (న ప్రసిద్ధత్వే)పి ఫలా

నిశ్చితం యుక్తియుక్తం చ యత్తద్భవతి నేతరత్. ౨౩

నేహ నానేతి చామ్నాయాదింద్రో మాయాభిర్యపి,

శం—గౌణీ ముఖ్యా చ సృష్టిః స పరమార్థతః 'సభావ్యభ్యంతరోహ్యజ' ఇతి శ్రితేః. తస్మాద్భూత్యా నిశ్చితం యదేక మేవాద్వితీయమజమమృతమితి యుక్తియుక్తం చ యుక్త్యా చ సంపన్నం తదేవేత్యవోచామ పూర్వైర్గ్రంథైః తదేవ శ్రిత్యర్థో భవతి నేతరత్కదాచిదపి. ౨౩

శం—కథం శ్రితినిశ్చయ ఇత్యాహ యది హి భూతత ఏవ సృష్టిస్సాన్యత్ తతస్సత్యమేవ నానావస్థితి తదభావప్రదర్శనార్థమామ్నాయో స స్యాత్ ఆస్తి చ నేహ నానాస్తి కించనేత్యాదిరామ్నాయో ద్వైతభావప్రతిషేధార్థః తస్మాదాత్మైకత్వ ప్రతిపత్త్యర్థా కల్పితా సృష్టిరభూతైవ ప్రాణసంవాదవత్ ఇంద్రో మాయాభిర్య భూతార్థప్రతిపాదకేన మాయాశబ్దేన వ్యవదేశాత్. నను ప్రజ్ఞావచనో మాయాశబ్దః

ఆ—భావాన్న తత్ర శ్రితితాత్పర్యమిత్యాహ (నిష్ప్రియోజనత్వాచ్చేతి) అన్యథా సృష్టేరప్రసిద్ధత్వమేవ స్పష్టయతి(అవిద్యేతి)గౌణీ స్వప్నే రథాదిసృష్టిః ముఖ్యా జాగ రే ఖటాదిసృష్టిః సర్వాప్యవిద్యావిప్లాయా మేవ తస్మాం సత్యామేవ భావాత్ స తత్త్వ దృష్ట్యా కాపి సృష్టిస్సంభవతి తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్య స్వతఃపరతో వా వస్తునో ౭న్యథాభావాసమ్నవాత్తదతిరేకేణ చ సృష్టేరయోగాదిత్యర్థః. వస్తుస్వరూపాలాచ నయా వాస్తవ్యాస్సృష్టేరజ్ఞప్తేష్యే శ్రితిమనుకూలయతి(సభావ్యేతి)సృష్టేర(విద్యా యాం)విద్యమానత్వేపి కిం వస్తు వివక్షితమిత్యాశంకోత్తరార్థం విభజతే (తస్మాదితి) నిరవయవత్వం విభుత్వమిత్యాదియుక్తిః తేనాద్వైతమేవ శ్రితితాత్పర్యగమ్యం స ద్వైతమితి ఫలితమాహ (తదేవేతి.) ౨౩

ఆ—సృష్టేర్న ఎవేత్వసృష్టికరణద్వారేణాద్వైతమేవ శ్రిత్యర్థతయా నిర్ధార యితం శ్రాంతనిశ్చయమేవ వివృణోతి (నేహేతి) ఆకాంక్షాం ప్రదర్శ్యన్తోకాక్ష రాణి వ్యాకరోతి (కథమిత్యాదిసా) తత్రాద్యపాదే వ్యతిరేకం దర్శయిత్యా పునర స్వయాఖ్యాసేన వ్యాచప్తే (యది హితి) ద్వైతభావశ్చేత్ప్రతిషిధ్యతే కథం తస్మి సృష్టిరుపదిశ్యతే తత్రాహ (తస్మాదితి) యథా ప్రాణవైశిష్ట్యదృష్ట్యర్థం ప్రాణసంవాద శ్రితిమ కల్పయతే తథా సృష్టిరేకత్వప్రతిపత్త్యర్థేన కల్పితా వాస్తవ్యాస్సృష్టేర యోగస్యోపదిష్టత్వాదిత్యర్థః. కల్పితా సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వంతరం దర్శయన్ ద్వితీయం పాదమవతార్య తాత్పర్యమాహ (ఇంద్రఇతి) మాయాశబ్దేన సృష్టేర్వ్యవదేశాదసౌ కల్పితా యుక్తేతి శేషః. అభిధానగ్రంథే ప్రజ్ఞానామసు పాతాన్తాయాశబ్దో మిథ్యాన్యో

అజాయమానో బహుధా మాయయః జాయతే తు సః. ౨౪

సమ్భూతేశపవాదాచ్చ సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే,

శం—సత్యం ఇంద్రియప్రజ్ఞాయా అవిద్యా తేన మాయాత్వాభ్యుత్తగమాదదోషః మా
యాభిః ఇంద్రియప్రజ్ఞాభిరవిద్యాయాపాభిరత్యర్థః. 'అజాయమానో బహుధా విజాయతే'
ఇతి శ్రుతిః తస్మాన్మాయయైవ జాయతే తు సః తుశబ్దోఽవధారణార్థః మాయయైవేతి న
వ్యాజాయమానత్వం బహుధా జన్మచైకత్ర సంభవతి అగ్నాదేవ తైత్తరమాష్ట్యం చ
ఫలవత్త్వాచ్చాత్మైకత్వదర్శనమేవ శ్రుతినిశ్చిత్తోర్థః. తత్ర 'ఐ మోహః కశోకః ఏకత్వ
మనువశ్యత' ఇత్యాదిమం త్రవర్ణాత్ 'మృత్యోస్సమృత్యుమాపాన్నతీ'తి నిందితత్వాచ్చ
సృష్టౌది భేదదృష్టేః. ౨౪

శం—అంధంతమః ప్రవిశన్తి యే సమ్భూతిముపాసతఇతి శ్రుతేస్సమ్భూతేరు
పాస్యత్వాపవాదాత్సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే న హి పరమార్థతస్సమ్భూతాయాం సమ్భూ
తా—న భవతీతి శంకతే (నన్వీతి) మాయాశబ్దస్య ప్రజ్ఞానామసు క్వాచిత్కం పాత
మంగీకరోతి (సత్యమితి) కథం తద్విమిథ్యార్థత్వం తత్రాహ (ఇన్ద్రియేతి) న హి మాయా
శబ్దితా ప్రజ్ఞా బ్రహ్మచైతన్యం భూయశ్చాంతే విశ్వమాయా నివృత్తిరిత్యాదౌ నివృత్తి
త్రవణాత్ కింతవసావీంద్రియజన్యా తస్మాశ్చవిద్యాన్వయవృతిరేకానువిధాయితయా
అవిద్యా తేన మిథ్యాత్వాన్మాయాశబ్దస్య మిథ్యార్థ తేనానునుపవత్తిరత్యర్థః. తాత్పర్యార్థ
ముక్త్యా తత్రైవాక్షరానుగుణ్యమాహ (మాయాభిరితి) పురుషాపస్సన్నీయతఇతి
సంబంధః. మాయామయా సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వంతరపరత్వేన తృతీయపాదమవతార
యతి (అజాయమానఇతి) అజాయనస్య బహుధా విజాయమానత్వం విరుద్ధమిత్యా
శంక్య చతుర్థపాదముత్థాపయతి (తస్మాదితి) అశ్రుతస్య కథమేవకారస్యావాపస్సన్య
దిత్యాశంక్యాహ (తుశబ్దఇతి) అవధారణరూపమర్థమేవాభినయతి (మాయయైవేతి)
కస్మాదిత్యమవధార్యతే వాస్తవే జన్మని కా వస్తుక్షతిరిత్యాశంకాగ్రహ (నవ్యాజేతి) ఆత్మై
కత్వజ్ఞానమేవ సృష్టిశ్రుతితాత్పర్యగమ్యం సృష్టిస్తు తచ్ఛేషత్వాదవివక్షితేత్యత్ర హేత్వం
తరమాహ (ఫలవత్త్వాచ్చేతి) తస్య ఫలవత్త్వే ప్రమాణమాహ (తత్రేతి) ఏకత్వం ఆచా
ర్యోపదేశమనువశ్యతః సాక్షాత్కుర్వతః తత్ర ఏకత్వసాక్షాత్కారే సతి శోకమో
హోపలక్షితస్సంసారో న భవతీత్యర్థః. న కేవలం విఫలత్వాచ్చేదదృష్టిరవివక్షితా కింతు
(నిందిత)నిత్యతేన నిషిద్ధత్వాదనర్థకరత్వాచ్చేత్యాహ (మృత్యోరితి). ౨౪

ఆ—భేదదృష్టేర్నిత్యతే హేత్వంతరమాహ (సమ్భూతేరితి) సమ్యగ్భూతిః
విశ్వరూపం యస్యాస్స సమ్భూతిర్దేవతా హిరణ్యగర్భాఖ్యా తస్మాశ్చ కార్యమధ్యే

శం—తౌ తదవపాదఉపపద్యతే. నను వినాశేన సమ్మా లేస్సముచ్చయవిధ్యర్థస్సమ్మాత్వ
పవాదః యథా 'అంధంతమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసంతే' ఇతి సత్యమేవ దేవతాదర్శ
నస్య సంభూతివిషయస్య వినాశశబ్దవాచ్యస్య కర్తృణస్సముచ్చయవిధానార్థస్సమ్మాత్వప
వాదః తథాపి వినాశాఖ్యస్య కర్తృణః స్యాభావికాజ్ఞానప్రప్తిరూపస్య మృతోర్నిరతితరణా
ర్థత్వపదేవతాదర్శనకర్తృసముచ్చయస్య పురుషసంసౌరార్థస్య కర్తృఫలరాగప్రప్తి
రూపస్య సాధ్యసాధనేషణాద్వయలక్షణస్య మృతోర్నిరతితరణార్థత్వం ఏవం హిషణాద్వ
యరూపాన్మృతోర్నిరతుద్ధేర్వియుక్తః పురుషస్సంసృతస్సాన్విదతో మృతోర్నిరతితరణార్థా
దేవతాదర్శనకర్తృసముచ్చయలక్షణా హ్యవిద్యా ఏవమేవైషణాలక్షణాదవిద్యాయా
మృతోర్నిరతితీర్థస్య విరక్తసోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థాలోచనపరస్య నాంతరీయకీ పరమాత్మైకత్వ
విద్యోత్పత్తిరితి పూర్వభావినీమవిద్యామపేక్ష్య పశ్చాద్భావినీ బ్రహ్మవిద్యాఽమృతత్వ
సాధనా(నం)ఏకేన పురుషేణ సంబధ్యమానా అవిద్యాయా సముచ్చయతత్త్వవ్యతే

అ—శ్రేష్ఠాయా నిందితత్వాత్ ప్రధానమల్ల నిబర్హణన్యాయేన సంభవశబ్దితం కార్య
మేవనిషిధ్యతే తథాచ సిద్ధం తస్మావస్తుత్వమిత్యర్థః. కారణప్రతిషేధేన తదవస్తుత్వసిద్ధేశ్చ
యథోక్తార్థసిద్ధిరిత్యాహ (కోన్వేసమితి) పూర్వార్థం వ్యాకరోతి (అంధమితి) సమ్మా
త్వపాసనాయా మంత్రార్థేనాద్యేన నిందాం విధాయ తతో భూయశ్చవేత్త్యాదినోత్త
రార్థేన సమ్మా లేరుక్తాయా దేవతాయా హేతుత్వముపపాద్యతే తతశ్చ ప్రధాన
భూతదేవతోపాస్యత్వాపవాదాత్తతోఽర్వాక్తనం సర్వమేవ సంభవశబ్దితం కార్య
మాత్రం నిషిధ్యతే తథాచ తదవస్తుత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. సమ్మా లేరపవాదేపి తస్మిన్విధ్యాత్వ
నిమామాభావాన్న కార్యమాత్రస్య మిధ్యాత్వం శక్యం ప్రతిజ్ఞాతుమిత్యాశంక్యాహ
(నహితి)సమ్మా లేర్నిందా తదవస్తుత్వఖ్యాపనార్థా న భవతి కింతు వినాశేన కర్తృణా
దేవతోపాసనస్య సముచ్చయవిధ్యర్థా సముచ్చయవిధానస్య ఫలవత్త్వాదితి శంకలే
(నన్నితి)అపవాదస్య సముచ్చయవిధ్యర్థత్వే దృష్టాంతమాహ (యథేతి) అత్ర ఖల్వ
విద్యాశబ్దితకర్తృపవాదో విద్యాకర్తృణోస్సముచ్చయవిధ్యర్థస్థిపః. 'విద్యాం చావిద్యాం
చ యస్తద్వేదోభయం సహేతి శ్రవణాదిత్యర్థః. ఉక్తం చోద్భవనుజానాతి (సత్య
మితి) తస్మి సంభూత్యపవాదస్తదవస్తుత్వఖ్యాపకో న భవతీత్యుక్తం స్థితమేవేత్యా
శంక్య సముచ్చయస్యావిద్యావస్థాయామపస్థితఫలవత్త్వాద్భదవస్తుత్వం సమ్మా త్యా
దేర్నిందాధీనముక్తం తత్తదవస్థమేవేతి మన్వానస్సన్నానా (తథాపితి) యథాగ్ని
హోత్రాదేశ్కాస్త్రీయస్య కర్తృణోఽకాస్త్రీయప్రప్తిరూపమృత్యుతరణార్థత్వం తథా
సాధనాద్యేషణరూపమృత్యుతరణార్థత్వం సముచ్చయస్యాపి వాచ్యం తథాచ సమ్మా

శం—అతోఽన్యార్థత్వాదమృతత్వసాధనం బ్రహ్మవిద్యామపేక్ష్య నిందార్థఏవ భవతి సమ్మాత్మ్యపవాదో యద్యప్యశుద్ధివియోగహేతుః అతస్మిన్వత్వాత్ అతఏవ సమ్మాతేర పవాదాత్సమ్మాతేరాపేక్షికమేవ సత్త్వమితి పరమార్థసదాత్మకత్వమపేక్ష్యామృతాఖ్య స్సంభవః ప్రతిషిధ్యతే ఏవం మాయానిర్మితస్యైవ జీవస్యావిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితస్యా విద్యానాశే స్వభావరూపత్వాత్పరమార్థతః కోనేనం జనయేత్ న హి రజ్జావమవిద్యా రోపితం సర్పం పునర్విశేకతో నష్టం జనయేత్కశ్చిత్ తథా న కశ్చిదేనం జనయేదితి కోన్విత్వాక్షేపార్థత్వాత్కారణం ప్రతిషిధ్యతే అవిద్యోద్భూతస్య నష్టస్య జనయితృ

ఆ—త్యాదేరవస్తత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. మృత్యుతరణార్థే సన్సార్కార్యత్వం కథమి త్యాశంక్యాహ (ఏవంహీతి) కామచారకామవాదకామభక్షణాదిలక్షణస్వాభావికప్ర వృత్తిరూపాశుద్ధివియోగస్సన్సార్కో యథా నిత్యాగ్నిహోత్రాదిఫలం తథా నిష్కామే నానుష్ఠితసముచ్చయఫలం కామాఖ్యాశుద్ధివ్యావృత్తిరిత్యర్థః. 'అవిద్యయా మృత్యుం తీర్చేత్'తి మంత్రే మృత్యుతరణహేతురవిద్యేతి శ్రవణాత్ 'సంభూత్యామృతమశ్నుత' ఇతి చ సంభూతేరమృతత్వఫలాభిధానాత్కథం సముచ్చయఫలం మృతోర్విరతితరణ మిత్యాశంక్యాహ (అత ఇతి) యతో న సముచ్చయాన్యుభయమృతత్వం ఘటతే తస్య 'విద్యయామృతమశ్నుత' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్. అతస్సముచ్చయలక్షణా అవిద్యా 'అవిద్యయా మృత్యుం తీర్చేత్'త్యితి నిర్దిశ్యతే అపేక్షితమృత్యుతరణహేతుత్వసమ్మ వాదిత్యర్థః. యద్యవిద్యాశబ్దేన సముచ్చయో వివక్ష్యతే కథం తర్హి 'విద్యాం చావిద్యాం' చేత్యనేన విద్యావిద్యయోస్సముచ్చయో నిర్దిశ్యతే న హి దేవతాదర్శనకర్తృసముచ్చ యస్య బ్రహ్మవిద్యాయాస్సముచ్చయస్సంభవతీత్యాశంక్యాహ (ఏవమితి) నాన్తరీయ కత్వం అవశ్యం భావిత్యం ప్రతిబంధకాభావే కారోత్పత్తేరిత్యర్థః. ఏవం మంత్రార్థే స్థితే ప్రకృతే ఫలితమాహ (అత ఇతి) అన్యార్థత్వం సముచ్చయస్యాశుద్ధిక్షేపహేతు త్వం తచ్చేదిష్టం కిమిత్యవవాదః తత్రాహ (యద్యపీతి) తథాప్యతస్మిన్వత్వాత్ పరమార్థామృతత్వఫలత్వాభావాత్తపదవాదసిద్ధిరిత్యర్థః. అపవాదఫలం దర్శయన్నాద్య భాగవిభజనముపసంహరతి (అత ఏవేతి) 'కోనేనం జనయేత్సున'రితి శ్చుత్త్యర్థమాచక్షాణో ద్వితీయార్థం విధజతే (ఏవం మాయేత్యాదినా) ఉక్తమర్థం దృష్టాంతేన స్పష్టయతి (న హీతి) న కశ్చిదేనం జనయేదితి కారణం ప్రతిషిధ్యత ఇతి సంబంధః. ప్రశ్నార్థే కింశబ్దే దృశ్యమానే కథం కారణప్రతిషేధసిద్ధిరిత్యాశంక్యాహ (కోన్వితి) అక్షరార్థ ముక్త్వా ద్వితీయార్థస్య తాత్పర్యమాహ (అవిద్యేతి) తతశ్చేదుద్భూతో జీవః కథం తస్య జనయితృ కారణం నేత్యుచ్యతే వ్యాపూతాదిత్యాశంక్యాహ (నష్టస్యేతి) జీవస్య

కొన్నేనం జనయేదితి కారణం ప్రతిషిధ్యతే.

౨౫

స ఏష నేతి నేతీతి వ్యాఖ్యాతం నిహ్ను తే యతః,

శం—కారణం స కించిదస్తీత్యభిప్రాయః. 'నాయం తతశ్చిన్న బభూవ కశ్చి'దితి శ్రుతేః.

౨౫

శం—సర్వవిశేషప్రతిషేధేన అథాతఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిపాదితస్యా త్తనో దుర్బోధ్యత్వం మన్యమానా శ్రుతిః పునఃపునరుపాయాంతరత్వేన తస్యైవ ప్రతిపాదయిషయా యద్యద్వ్యాఖ్యాతం తత్సర్వం నిహ్ను తే గ్రాహ్యం జనిమద్బుద్ధి విషయమపలపత్యర్థాత్ స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మనోఽదృశ్యతాం దర్శయంతీ శ్రుతిః ఉపాయస్యోపేయనిష్ఠతామజానత ఉపాయత్వేన వ్యాఖ్యాతస్యోపేయవద్ధ్రాహ్య

ఆ—జనయితృకారణాభావే ప్రమాణమాహ (నాయమితి) తస్యైవిద్యామంతరేణ స్వతో జన్మాభావం సూచయతి (స బభూవేతి.)

౨౫

ఆ—ఇతిోపి ద్వైతం వస్తు న భవతీత్యాహ (స ఏష ఇతి) ద్వే వా వేత్వాదిసా వ్యాఖ్యాతం మూర్తామూర్తాదిసర్వమేవ త్యాజ్యమగ్రాహ్యం నేతి నేతీతి వీఘ్నయా యతో నిషేధతి శ్రుతిః అతస్సఏష ఇత్యుపక్రమ్య ప్రతిపాదితస్యాత్మతత్త్వస్య కూటస్థస్యావిషయత్వేన ప్ర(ధో)ధమోపపత్తిర్యర్థః. నేతి నేతీతి వీఘ్నతాత్పర్య మాహ (సర్వేతి) రూపద్వయోపన్యాసానంతరం తన్ని షేధమంతరేణ నిర్విశేషవస్తు ప్రతిపత్తేరయోగాత్తత్ప్రతిపత్త్యా చ పురుషార్థపరిసమాప్తిసమ్భవాదాదేశః నిర్విశేషాత్ తత్త్వోపపత్తేస్తావత్ ప్రస్తూయతే ఏవం ప్రస్తుత్య నేతి నేతీతి వీఘ్నయా సర్వస్య మూర్తామూర్తాదివిశేషస్యారోపితస్య నిషేధో దర్శితః తేన చాత్మా జ్ఞాసితో విశిష్టో నిర్దిష్ట ఇత్యర్థః. స చేదేవం మూర్తామూర్తాధికారే ప్రతిపాదితః తర్హి కిమితి ప్రదేశాంతరే పునఃపునరేవం ప్రతిపాద్యతే పునరుక్తేరిత్యాశంక్య వ్యాఖ్యాతమిత్యాది వాచప్తే (ప్రతిపాదితస్యేతి) యద్యపి మూర్తామూర్తప్రకరణే ప్రతిపాదితమాత్మ తత్త్వం తథాపి తస్య పరమసూక్ష్మత్వాత్ దుర్జ్ఞానత్వం మన్యతే శ్రుతిః సా పునరుపాయవిశేషసద్భావాభిప్రాయేణ తస్యైవ పునఃపునః ప్రతిపాదనేచ్ఛయా యద్యదారోపితం తత్తదశేషమపహ్నుత్యావశిష్టమాత్మస్వరూపం నివేదయతీత్యర్థః. సర్వమిత్యాది సుష్టికుర్వాణః స ఏష ఇతి వ్యాచప్తే (గ్రాహ్యమితి) స ఏష 'ఇత్యాద్యాశ్రుతిరదృశ్య లామాత్మనో విశేషం నిషేధముఖేన దర్శయంతీ యద్దృశ్యం కార్యం మనసాం వాచాం చ గోచరీభూతం తదశేషమర్థాదపలపతి సా హి పరమార్థత(వ)స్తవదృశ్య మితి బ్రువాణా దృశ్యస్య వస్తుత్వేనోపపద్యతే తథా చానుపపత్తేర్దృశ్యవర్గస్యావస్తు

సర్వమగ్రాహ్యభావేన హేతునాజం ప్రకాశతే.

౨౬

సతో హి మాయయా జన్త యుజ్యతే న తు తత్త్వతః,

శం—తామాభూదిత్యగ్రాహ్యభావేన హేతునా కారణేన నిహ్నుత ఇత్యర్థః. తత్త్వైవ ముపాయస్యోపేయనిష్ఠతామేవ జానత ఉపేయస్య చ నిత్యైకరూపత్వమితి తస్య సబాహ్యభ్యస్తరమజమాత్తతత్త్వం ప్రకాశతే న్యయమేవ.

శం—ఏవం హి శ్రుతివాక్యశతైస్సబాహ్యభ్యస్తరమజమాత్తతత్త్వమద్యయం న తతోన్యదస్తీతి నిశ్చితమేవ తద్యుక్త్యా చ అధునైతదేవ పునర్నిర్ధార్యత ఇత్యాహ తత్తైతత్సాన్యత్ సదాగ్రాహ్యమేవ చేదసదేవాత్తతత్త్వమితి తన్న కార్యగ్రహణాత్ యథాఽతో మాయాచిన్ మాయయా జన్తకార్యం ఏవం జగతో జన్తకార్యం గృహ్యమాణం మాయాచిన్మివ పరమార్థం సప్రమాత్తానం జగజ్జన్త మాయా

ఆ—త్వం సిద్ధమిత్యర్థః. నను కిమితి శ్రుతిర్వాక్యఖ్యాతం విశేషజాతం నిహ్నుతే వంక ప్రక్షాళనన్యాయాపాతాదిత్యాశక్త్యాగ్రాహ్యభావేనేత్యాది వ్యాకరోతి (ఉపాయస్యేతి) ద్వే వా వేత్యాదినా వ్యాఖ్యాతస్య రూపప్రపంచస్యాద్వితీయబ్రహ్మత్వపర్యవసాయితా మప్రతిపాద్యమానస్య బ్రహ్మదేవోపాయత్వేనాభిమతస్యాపి ప్రపంచస్య వస్తుత్వేన గ్రాహ్యత్వాశక్త్యా యా సా మాభూదిత్యశేషవిశేషరాహిత్యేనాద్వితీయబ్రహ్మస్వరూపనిర్ధారణార్థమారోపితం ప్రపంచం ప్రతిషేధతి శ్రుతిరిత్యర్థః. ఉపాయస్య కల్పితత్వేన వస్తుత్వాభావాదుపేయస్య చ సదైకరూపత్వాత్ కథం తథావిధవస్తుప్రతిపత్తిరిత్యాశంక్యాజమిత్యాదివ్యాచక్షే(తత్త్వేతి)సమారోపితస్య సర్వస్య నిషేధాదేవ స్యాశంక్యేణ వస్తుత్వాభావనిశ్చయాదారోపితసర్వాదేరధిష్ఠానాతిరేకేణాసత్త్వవదుపాయస్య మూర్తాదేరుపేయాద్వితీయబ్రహ్మమాత్రతామేవ ప్రతిపద్యమానస్య బ్రహ్మణశ్చ సదైకరూపత్వకూటస్థనిత్యదృష్టిస్వభావత్వాది జానతస్తస్య ఉత్తమస్వాధికారిణస్సయమే అన్యాపేక్షామన్తరేణాత్తతత్త్వమైక్యవిశేషణం ప్రకాశిభవతి కల్పితస్య చోపాయత్వం ప్రతిబింబదివదుద్ధమిత్యర్థః.

౨౭

ఆ—ఆత్మతత్త్వమజమద్వితీయం పరమార్థభూతం ద్వైతం తు మాయాకల్పితమనదితి ప్రతిపాదితం తత్రైవ హేత్వంతరమాహ (సతో హీతి) యదాత్తతత్త్వసదా సదేకరూపం తస్య మాయయా జగదాకారేణ జన్తయుక్తం మాయాయదుర్నిరూపార్థసమర్థనపటియస్తాత్ పరమార్థతస్వేకరూపమనేకరూపతయా నోతత్త్వం పారయతి విరోధాదిత్యర్థః. విపక్షే దోషమాహ (తత్త్వత ఇతి) యస్య వాదిన మతే బ్రహ్మైవ పరమార్థతో జగదాత్మనా జాయతే తస్యాజస్య జాయమానత

తత్త్వతో జాయతే యస్య జాతం తస్య హి జాయతే. ౨౭

శం—స్వదమేవ గమయతి యస్తాత్మతో హి విద్యమానాత్కారణాత్ మాయానిర్మితస్య హస్త్యాదికార్యస్యేవ జగజ్జన్మ యుజ్యతే నాసతః కారణాత్ న తు తత్త్వతపివా త్తనో జన్మయుజ్యతే అథ వా సతః విద్యమానస్య వస్తునోరజ్ఞాదేస్సర్వాదివస్తాయయా జన్మ యుజ్యతే న తు తత్త్వతో యథా తథాఽగ్రాహ్యస్యాపి సత ఏవాత్మనో రజ్ఞాసర్వపజ్జగద్రూపేణ మాయయా జన్మ యుజ్యతే న తు తత్త్వత ఏవాజస్యా త్తనో జన్మ యస్య పునః పరమార్థసదజమాత్త తత్త్వం జగద్రూపేణ జాయతే వాదినః న హి తస్యాజం జాయత ఇతి శక్యం వత్తుం విరోధాత్ తత్త్వస్యాధ్యాజ్ఞాతం జాయత ఇత్యాచన్నం తత్త్వానవస్థాపాతాజ్ఞాయమానత్వం న తస్మాదజమేకమేవాత్మతత్త్వమితి సిద్ధం. ౨౭

ఆ—ప్రతిజ్ఞాయావ్యాహతత్వాజ్ఞాతస్యైవ జాయమానత్వే స్యాదనవస్థేత్యర్థః. అద్వైత మావేదయన్త్యాదైవతనిషేధకశ్చిత్త్యా దృశ్యత్వజడత్వాదియుక్త్యా చ తథావిధయా నిర్ధారితమర్థం క్లోకాక్షరార్థకథనార్థమనువదతి (ఏవమితి) ఉక్తమేవ వస్తు యుక్త్యంతరేణ పునర్నిర్ధారయితుముత్తరగ్రంథప్రవృత్తిరిత్యాహ (అథవేతి) పూర్వార్థం శంకాత్తరత్వేన వ్యాఖ్యాతుం శంకయతి (తలేతి) పూర్వజ్ఞోకస్సప్రమ్యా పరామృశ్యతే యన్న కదాచిదపి గృహ్యతే తదత్యంతాసదేవ శశవిహాదివదేష్టవ్యం ప్రమాణాభావే ప్రమేయాసిద్ధేరిత్యర్థః. కార్యలింగకానుమానవశాదాత్మతత్త్వస్య కారణత్వేన సత్త్వనిర్ణయాన్నాసత్త్వచోద్యమితి దూషయతి (తన్నేతి) సంగృహీతమర్థం దృష్టాంతేన వివృణోతి (యథేతి) విమతం సదధిష్ఠానం కార్యత్వాత్ సమ్ప్రేతివన్నవదిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే పూర్వార్థాక్షరాణి యోజయతి (యస్తాదితి) తస్మాత్కారణస్య సత్త్వమవివాదమితి శేషః. (నాసత ఇతి) తస్య నిస్సర్వభావత్వాత్కారణత్వాయోగాదిత్యర్థః. (న త్వితి) తథా భూతస్యాన్యథాభూతస్య చ జన్తాయోగాదిత్యర్థః. సత ఇతి పంచమ్యంతం వదం గృహీత్వా నిమిత్తకారణపరతయా వ్యాఖ్యాతం సంప్రతి సత ఇతి షష్ఠ్యంతం యదమాదాయోపాదానపరతయా వ్యాఖ్యానం కరోతి (అథవేతి) యథా రజ్ఞోస్సర్వధారాద్యాకారేణ మాయాకృతం జన్మ తథైవాగ్రాహ్యస్యాపి సద్రూపస్యాత్మతత్త్వస్య జగదాత్మనా జన్మమాయాప్రయుక్తం ప్రతిపత్తవ్యం జన్మరహితస్య వస్తుతో జన్మవ్యాపూతాదిత్యర్థః. ఉత్తరార్థం విభజతే (యస్యేత్యాదినా) ముదికం జన్మ న తాత్త్వికమితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి). ౨౭

అసతో మాయయా జన్త తత్త్వతో నైవ యుజ్యతే,
 వంధ్యాపుత్రో న తత్త్వేన మాయయా వాపి జాయతే. ౨౮
 యథా స్వప్నే ద్వయాభాసం స్పందతే మాయయా మనః,
 తథా జాగ్రద్ద్వయాభాసం స్పందతే మాయయా మనః. ౨౯

శం—అసద్వాదినామసతో భావస్య మాయయా తత్త్వతో వా న కథంచ
 న జన్త యుజ్యతే అదృష్టత్వాత్ న హి వంధ్యాపుత్రో మాయయా తత్త్వతో వా
 జాయతే తస్మాదసద్వాదో దూరత ఏవాత్రానుపపన్న ఇత్యర్థః. ౨౮

శం—కథం పునస్సతో మాయయైవ జన్తేతి ఉచ్యతే యథా రజ్జ్వాం వికల్పి
 తస్మిరోపి రజ్జూరూపేణావేక్ష్యమాణస్యైవం మనః పరమార్థవిజ్ఞప్త్యాత్మరూపేణా
 వేక్ష్యమాణం సత్ గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణ ద్వయాభాసం స్పందతే స్వప్నే
 మాయయా రజ్జ్వామివ సర్పః తథా తద్వదేవ జాగ్రత్ జాగరితే స్పందతే మాయయా
 మనః స్పందత ఇవేత్యర్థః. ౨౯

ఆ—సత్సౌర్వకం కార్యమితి న వ్యాప్తిః అసద్వాదిభిరసత్సృజ్జన్మాభ్యుపగమా
 దిత్వాశంక్యాహ (అసత ఇతి) తత్త్వతోఽతత్త్వతో వా నాసతస్సదాకారేణ జన్తే
 త్యర్థః. తత్ర దృష్టాంతమాహ (వంధ్యేతి) పూర్వార్థం వ్యాకరోతి (అసద్వాదినా
 మితి) అసతోనిస్సర్వరూపస్య స్వరూపాభావాదేవ తత్త్వతోఽతత్త్వతో వా కార్యా
 కారేణ న యుక్తం జన్తేత్యత్ర హేతుమాహ (అదృష్టత్వాదితి) ఉత్తరార్థం
 వ్యాకర్యస్సదృష్టత్వమేవ దృష్టాంతేన స్పష్టయతి (న హితి) సద్వాదో మాయయా
 సంభవతి అసద్వాదస్తు తయాపి నేతి విశేషం దర్శయన్నుపసంహరతి (తస్మాదితి)
 కార్యకారణనిరూపణమత్రేతి పరామృశ్యతే. ౨౮

ఆ—సత ఏవ మాయయా జన్తేత్యుక్తముపపాదయతి (యథేతి) సతఏవ
 మాయయా జన్తేత్యయుక్తం అపస్థాద్వయేపి ద్వైతస్య మనస్సందితత్వస్వీకారాదితి
 శ్లోకవ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (కథమితి) అధిష్టానరూపేణ మనోపి సదితి
 సదృష్టాంతమత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) మనస్సన్నాత్ర త్వేపి కథమనేకథా స్పందనమిత్యా
 శంక్య స్వప్నదృష్టాంతం వ్యాచక్షే (గ్రాహ్యేతి) దార్ఢ్యాంతికమాహ (తథేత్యాదినా)
 మాయాధీనం మనస్సందితమపస్తథాకమితి ద్యోతయితుమివేత్యుక్తం. ౨౯

అద్వయం చ ద్వయాభాసం మనస్స్వప్నేన సంశయః,
అద్వయం చ ద్వయాభాసం తథా జాగ్రన్న సంశయః. 30
మనోదృశ్యమిదం ద్వైతం యత్కించిత్రచరాచరమ్,
మనసో హ్యమనీభావే ద్వైతం నైవోపలభ్యతే 30

శం—రజ్జురూపేణ సర్ప ఇవ పరమార్థత ఆత్మరూపేణాదద్వయం సత్తద్వయ
యాభాసం మనస్స్వప్నేన సంశయః స హి స్వప్నే హస్త్యాదిగ్రాహ్యం గ్రాహకం
వా చక్షురాది ద్వయం విజ్ఞానవృత్తిరేకేణాస్తి జాగ్రదపి తథైవేత్యర్థః. పరమార్థసద్వి
జ్ఞానమాత్రావిశేషాత్. 30

శం—రజ్జుసర్పవద్వికల్పనారూపం ద్వైతరూపేణ మనవివేచ్యక్తం తత్ర కిం
ప్రమాణమితి అన్వయవృత్తిరేకలక్షణమనుమానమాహ కథం లేన హి మనసా వికల్ప
మానేన దృశ్యం మనోదృశ్యమిదం ద్వైతం సర్వం మనఃకలి ప్రతిజ్ఞా తద్భావే భావాత్
తదభావేభావాత్ మనసోహ్యమనీభావే నిరుద్ధే వివేకదర్శనాభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం
రజ్జ్వామివ సర్పే లయం గతే వా సుఖమై ద్వైతం నైవోపలభ్యత ఇత్యభావాత్పిద్యం
ద్వైతస్యాసత్త్వమిత్యర్థః. 30

ఆ—మనో బ్రహ్మ చేతి కారణద్వయం తస్మి ద్వైతస్య స్వీకృతమిత్యాశంక్య
దృష్టాం లేన నిరాచక్షే (అద్వయం చేతి) దృష్టానభాగం విభజతే (రజ్జ్వీతి) దృష్టాంతే
చైతన్యాతిరిక్తస్య గ్రాహ్యగ్రాహక భేదస్య మనస్సపందితస్యాసత్త్వం సాధయతి (న
హీతి) తథైవ జాగరితేపి పరమార్థాత్స్వరూపేణాద్వయం సన్ననోగ్రాహ్యగ్రాహక
ద్వైతాకారేణావభాసతే తథా చ పరమార్థసతో విజ్ఞానమాత్రస్యావస్థాద్వయేపి
విశేషాభావాత్తస్మిన్నేవాధిష్ఠానే మాయాకల్పితం మనస్సపందితే ద్వయాకారమిత్యంగీ
కారాన్న కారణద్వయం శంకితవ్యమిత్యాహ (జాగ్రదపీతి). 30

ఆ—మనోమాత్రం ద్వైతమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (మనోదృశ్యమితి) వృత్త
మనూద్య శ్లోకతాత్పర్యమాహ (రజ్జ్వీతి) యథా రజ్జుసర్పరూపేణ వికల్ప్యతే తథా
మనోద్వైతరూపేణ వికల్పనాత్మకం తచ్చావిద్యాకల్పితమిత్యుక్తేతర్థే ప్రమాణ
గవేషణాయాం విశిష్టమనుమానముపన్యస్యతీత్యర్థః. తదేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకట
యత్ ప్రథమాధ్యాక్షరాణి వ్యాచక్షే (కథమిత్యాదినా) విమతం మనోమాత్రం
తద్భావే నియతభావత్వాత్ యథా మృద్భావే నియతభావో మృన్నాతో ఘటాది
రిత్యనుమానమారచయతి (ద్వైతమితి) ఉక్తమేవ వృత్తిరేకం సోఫరయత్ నివీతీయా
ర్థం విభజతే (మనసో హీతి) సమాధిస్వాపయోద్వైతస్యానుపలబ్ధేపి నాసత్త్వమిత్యా
శంక్య మానాధీనా మేయసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (ఇత్యభావాదితి). 30

ఆత్మసత్వానుబోధేన న సంకల్పయతే యదా,
అమనస్తాం తదా యాతి గ్రాహ్యభావే తదగ్రహమ్ 39
అకల్పకమజం జ్ఞానం జ్ఞేయాభిన్నం ప్రచక్షతే,

శం—కథం పునరయమమనీభావఇతి ఉచ్యతే ఆత్మైవ సత్యమాత్మసత్యం మృత్తి కావత్ 'వాచారంభణం వికారో' నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి శ్రుతేః తస్య కాస్త్రాచార్యోపదేశమన్వవబోధత్యసత్వానుబోధః తేన సంకల్పాభివాత్తన్న సంకల్పయతే దాహ్యభావే జ్వలనమివాగ్నేః యదా యస్మిన్ కాలే తదా తస్మిన్ కాలే అమనస్తాం అమనోభావం యాతి గ్రాహ్యభావే తత్ మనః అగ్రహం గ్రహణవికల్పనావర్జితమిత్యర్థః. 39

శం—యద్యనదిదం ద్వైతం కేన సమంజసమాత్మతత్త్వం విబుధ్యత ఇతి ఉచ్యతే అకల్పకం సర్వకల్పనావర్జితం ఆతపివాజం జ్ఞానం జ్ఞప్తిమాత్రం జ్ఞేయం

ఆ—మనసో యదమనస్తస్యముక్తం తదుపపాదయతి (ఆత్మేతి) సమాధిస్వాప యోరననుభవేషి మనస్స్వరూపేణ నిత్యత్వాన్నామనస్తస్యమిత్యాక్షిపతి (కథమితి) సంకల్పా హి మనసో వ్యావహారికం రూపం సంకల్పశ్చ సంకల్ప్యాపేక్షత్వాత్తద భావే న భవతి సర్వమాత్మైవేత్యవగమే తు సంకల్పాభివాన్తనసో మనస్తస్యం న వర్తతే తథాపి స్ఫురతి చేత్ ఆత్మైవేతి న వివేకదృష్ట్యా మనోనామాస్తీతి శ్లోకాక్షరై రుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) తస్యేవ సత్యత్వే దృష్టాన్తమాహ (మృత్తికావదితి) యథా ఖుటశరావాదిష్వసత్యేషు మృత్తికామాత్రమనుమూతం సత్యమిష్యతే తథైవానాత్మ స్వసత్యేష్వత్తమాత్రం సత్యమేష్టవ్యం తత్సత్యమిత్యవధారణాదేవ కార్యస్య దృష్టాంశ నివిష్టస్య దాష్టాంతికేననుషంగాదిత్యర్థః ఉక్తే దృష్టాంతే ప్రమాణమాహ (వాచా రఘుణమితి) అవశిష్టాన్త్యక్షరాణి వ్యాచక్షే (తస్యేత్యాదినా) తేన తత్త్వజ్ఞానేనాత్మా తిరిక్తార్థాభావే నిశ్చితే సంకల్పవిషయాభావనిర్ధారణయా సంకల్పాభావే దృష్టాంశ మాహ (దాహ్యేతి) యథాగ్నేర్దాహ్యభావే జ్వలనం న భవతి తథా సంకల్పాభావే సంకల్పా నిరవకాశస్సాన్విదిత్యర్థః. సంకల్పాభావే కిం మనసో భవతి తదాహ (యదేతి.)

ఆ—మనశ్చేన్ననస్తస్యం వ్యావర్తతే తస్మిన్ కథమాత్మనోఽవబోధః వ్యంజక భావాదిత్యాశంకాగ్రహ (అకల్పకమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యాం శంకామాహ (యదేతి) మనోముఖ్యస్య ద్వైతతస్మాన్తస్యే వ్యంజకాభావాన్నాత్మబోధస్సంభవతి 'మనసైవాన

బ్రహ్మజ్ఞేయమజం నిత్యమజేనాజం విబుధ్యతే.

3 3

నిగృహీతస్య మనసో నిర్వికల్పస్య ధీమతః,

శం—పరమార్థసతా బ్రహ్మణాభిన్నం ప్రచక్షతే కథయన్ బ్రహ్మవిదః స హి విజ్ఞాతు ర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽగ్నుర్విష్ణవత్ విజ్ఞానమానందం బ్రహ్మ సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మత్వాదిశ్రుతిభ్యః తస్యైవ విశేషణం బ్రహ్మజ్ఞేయం యస్య స్వస్థం తదిదం బ్రహ్మ జ్ఞేయం జ్యోష్ణ్యస్యేవాగ్నివదభిన్నం తేనాత్మస్వరూపేణాజేన జ్ఞానేనాజం జ్ఞేయమాత్మ తత్త్వం స్వయమేవ విబుధ్యతే అవగచ్ఛతి నిత్యప్రకాశస్వరూపఇవ సవితా నిత్య విజ్ఞానైకరసఘనత్వాన్న జ్ఞానాంతరమపేక్షత ఇత్యర్థః. 3 3

శం—ఆత్మసత్త్వానుబోధేన సంకల్పమకుర్వత్ బాహ్యవిషయాభావే నిర్లబ్ధ నాగ్నివత్ప్రకాస్తం నిగృహీతం నిరుద్ధం మనో భవతీత్యుక్తం ఏవం చ మనసో హ్యమనీ భావే ద్వైతాభావోఽక్షః.. తస్యైవ నిగృహీతస్య నిరుద్ధస్య మనసో నిర్వికల్పస్య సర్వికల్పనావర్జితస్య ధీమతః వివేకవతః ప్రచరణం ప్రచారో యః స తు ప్రచార విశేషో విజ్ఞేయా యోగిభిః. సు సర్వప్రత్యయాభావే యాదృశస్సుఖస్తిస్థస్య మనసః ప్రచారః తాదృశఏవ నిరుద్ధస్యాపి ప్రత్యయాభావావిశేషాత్ కిం తత్ర విజ్ఞేయమితి

ఆ—ద్రష్టవ్యమితి శ్రుతేః మనసశ్చాసత్త్వాంగీకారాదిత్యర్థః. స్వరూపభూతేన జ్ఞానే నైవాత్మనోఽవబోధసంభవాన్నాతిరిక్తే మనస్యపేక్షేత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) జ్ఞేయాభిన్నం జ్ఞానమిత్యత్ర శ్రుతీరుదాహరతి (నహితి) సత్యగ్నౌ తదాత్మకమాష్ట్యం న పరిలుప్యతే. తథేత్యుదాహరతి(అగ్నుర్విష్ణవదితి) ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మత్వాదిశ్రుతిసంగ్రహార్థమాదివదం జ్ఞేయాభిన్నమిత్యుక్తం స్ఫుటయతి (తస్యైవేతి) ఆత్మనస్వయమేవావ గతిరూపత్వాన్నార్థాంతరాపేక్షేత్యేతమర్థం దృష్టాంతేన స్ఫుటయతి (నిత్యేతి.) 3 3

ఆ — మోక్ష్యమాణస్య జ్ఞానఫలం స్వర్గవన్న పరోక్షం కింతు తృప్తి వత్ప్రత్యక్షం అతశ్చ ప్రకృతజ్ఞానఫలస్య మనోనిరోధస్య ప్రత్యక్షత్వాద్ధం ప్రసంగం కరోతి (నిగృహీతస్యేతి) సతస్య విజ్ఞేయత్వం సుఖప్రేతప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశంక్యాహ (సుఖప్రతితి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకర్తం పృతం కీర్తయతి (ఆత్మేతి) తస్య సత్యస్య ప్రాగుక్తేనానుబోధేన సమ్యగ్జ్ఞానేన బాహ్యచ్య విషయస్య సంకల్పస్యాభావే నిరాలంబ్య సస్య ప్రచారాసంభవే చ మనస్సంకల్పమకుర్వత్ప్రకాస్తం నిరుద్ధం చ (ప్ర)భవతీత్యన్వయః. నిర్విషయం మనశ్శామ్యతీత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (నిర్లబ్ధనేతి)నిరుద్ధే మనసి మనస్తస్య వ్యాపృతే మనస్సందితస్య ద్వైతస్యాభావముక్తం స్థారయతి(ఏవం చేతి) ఏవం పృత మనూద్య పాదత్రయస్యార్థమాహ (తస్యేతి)ఏవం విషయాభావేనేతి యావత్. ఆత్మ

ప్రచారస్సుతు విజ్ఞేయః సుషుప్తేనోన్యతత్సమః.

38

లీయతే హి సుషుప్తే తన్నిగృహీతం న లీయతే,

శం—అత్రోచ్యతే. నైవం యస్తాత్సుషుప్తేనస్యః ప్రచారోఽవిద్యామోహతమో
గ్రస్తస్యాంతర్దీనానేకానర్థప్రవృత్తిబీజవాసనావతో మనసః ఆత్మసత్త్వానుబోధమనుతాశ
విప్లుష్టావిద్యాద్యనర్థప్రవృత్తిబీజస్య నిరుద్ధస్యాన్యవివ ప్రశాస్తసర్వక్షేతరజసస్సవిత్రస్త్రః
ప్రచారః అతో న తత్సమః తస్మాద్యుక్తస్సవిజ్ఞాతుమిత్యభిప్రాయః. 38

శం—ప్రచారభేదే హేతుమాన - లీయతే సుషుప్తా హి-యస్తాత్సుర్వాభిర
విద్యాదిప్రత్యయబీజవాసనాభిస్సహ తమోరూపమవిశేషరూపం బీజభావమావద్యతే.
తద్వివేకవిజ్ఞానపూర్వకం నిరుద్ధం నిగృహీతం సత్ న లీయతే తమో బీజభావం నావ
ద్యతే తస్మాద్యుక్తః ప్రచారభేదస్సుషుప్తస్య సమాహితస్య చ మనసః యదా గ్రాహ్య

ఆ—సత్త్వానుబోధో వివేకశబ్దార్థః. ప్రత్యగాత్మ(స్వేవ)త్వేన)పర్యవసానం ప్రచారః
తస్యవిద్యత్ప్రత్యక్షత్వం వివక్షిత్యా యోగిభిరిత్యుక్తం చతుర్థపాదవ్యావర్త్యమాశంకా
మాహ (నన్వితీ) నిరుద్ధస్యాపి మనసః ప్రచారఇతి సంబంధః. విశేషప్రత్యయాభావస్య
నిరోధే స్వాపే చ విశేషభావాదితి హేతుర్ధః. తత్ర ప్రచారేఽప్రసిద్ధే సతీతి యా
వత్. చతుర్థపాదముత్తరత్వేనావతారయతి (అత్రేతి) నిరుద్ధస్య మనసస్సుషుప్తస్యే
ప్రచార(స్య)స్యానుజ్ఞానత్వాన్న తత్ర జ్ఞాతవ్యమస్తీత్యుక్తం ప్రత్యాహ (నైవమితి
విద్యాఽభావవ్యావృత్తిర్థం మోహవిశేషణం చిత్తభ్రమం వ్యావర్తయితుం తమోహ
షణంఅంతర్దీనా గుప్తా అనేకానర్థఫలానాం ప్రవృత్తీనాం బీజభూతా వాసనా యస్మి
న్ననసి తస్మేతి సుషుప్తస్య విశేషణం ఆత్మనస్సత్త్వానుబోధో యో వ్యాఖ్యాతః స వి
మనుతాశః అగ్నిః తేన విప్లుష్టాన్యవిద్యాదీన్యనేకానర్థపర్యంతప్రవృత్తీనాం బీజా
యస్య తస్మేతి నిరుద్ధస్య విశేషణం ప్రకర్షేణ శాస్త్రం సర్వక్షేతాత్మకం రజో యస్మే
తస్మైవ విశేషణాన్తరం స్వతస్త్రః బ్రహ్మస్వరూపావస్థానాత్మకఇత్యర్థః. యథోక్తన
ప్రచారస్య సుషుప్తప్రచారవిసదృశస్య సుజ్ఞానత్వే స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి.) 39

ఆ—మనసస్సుషుప్తస్య సమాహితస్య చ ప్రచారభేదో స్తీత్యుక్తం తత్ర హే
మాహ (లీయతే హితి) సమాహితస్య మనసో బైవ్రతవర్జితస్య స్వరూపం కథయ
(తదేవేతి) పూర్వార్థస్య తాత్పర్యమాహ (ప్రచారేతి) మనసస్సుషుప్తస్య సమాహితః
చేతివక్తవ్యం యస్తాదిత్యస్య తస్మాదిత్యుత్తరేణ సంబంధః. అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేనాస్మి
రాగాదయో గృహ్యంతే. సుషుప్తే మనసో వాసనాభిస్సహ లయప్రకారం కథయ
(తమోరూపమితి) ఆపద్యతఇతి సంబంధః జాడ్యం రూపమవస్థాంతరేపి తుల్యమిత్యుక్త

తదేవ నిర్భయం బ్రహ్మ జ్ఞానాలోకం సమస్తతః.

3౫

అజమనిద్రమస్వప్నమనామకమరూపకమ్,

శం—గ్రాహకావిద్యాకృతమలద్వయవర్జితం తదా పరమద్వయం బ్రహ్మైవ తత్సం
పృతమిత్యతస్తదేవ నిర్భయం ద్వైతగ్రహణస్య భయనిమిత్తస్యాభావాత్కాంతమభయం
బ్రహ్మ యద్విద్యాన్న విభేతి కుతశ్చన తదేవ విశేష్యతే జ్ఞప్తిః జ్ఞానం ఆత్మస్వభావ
చైతన్యం తదేవ జ్ఞానమాలాకః ప్రకాశో యస్య తద్బ్రహ్మజ్ఞానాలోకం విజ్ఞానైకరస
ఘనమిత్యర్థః. సమస్తతః సమస్తాత్ సర్వతో వ్యోమపన్నైరస్తర్యేణ వ్యాపక
మిత్యర్థః.

3౫

శం—జన్మనిమిత్తాభావాత్సర్వాహ్యభ్యంతరమజం అవిద్యానిమిత్తం హి జన్మ
రజ్జుసర్పవదిత్యవోచామ సా చావిద్యా ఆత్మసత్యానుబోధేన నిరుద్ధా యతోఽజం
ఆతపివానిద్రం అవిద్యాలక్షణానాదిమాయానిద్రాస్వాపాత్ప్రబుద్ధోఽద్వయస్వరూపే
ణాత్మనా అతోఽస్వప్నం ఆప్రబోధకృతే (హ్య)స్వ)స్య నామరూపే ప్రబోధాచ్చ
తే రజ్జుసర్పవద్విసప్తే ఇతి న నామ్నాభిధీయతే బ్రహ్మ రూప్యతే వా న కేనచిత్ప్రకా

ఆ—విశిష్యి (అవిశేషేత్యాదినా) ఏవమాద్యం పాదం వ్యాఖ్యాయ ద్వితీయం పాదం
వ్యాచప్తే (తదితి) పూర్వ(వి)భాగవిభజనేన ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తదేవ
నిర్భయం బ్రహ్మైత్యస్యార్థమాహ (యదేతి) సమాహితం మనోగ్రాహ్యం గ్రాహక
మిత్యవిద్యాకృతం యన్మలద్వయం తేన వర్జితం యదా తదేతి సంబంధః. మనసోబ్రహ్మ
త్వే నిర్భయత్వం తస్య ఫలితమాహ (ఇత్యతదితి) తత్ర హేతుం ఆతశ్చజ్ఞేన సూచిత
మాహ (ద్వైతేతి) యదుపకాంతం బ్రహ్మభయమిత్యుక్తం తస్యాభయత్వే ప్రమాణం
సూచయతి (యద్విద్యానితి) నను యథోక్తం బ్రహ్మ ప్రకాశతే నవా ప్రకాశతే
ప్రకాశతే చేత్ ఉపాయాపేక్షాయామద్వైతవ్యాఘాతః న చేత్ప్రకాశతే పురుషా
ర్థత్వాసిద్ధిరితత్రాహ (తదేవేతి) తస్య బ్రహ్మత్వసిద్ధయే పరిచ్ఛిన్నత్వం వ్యవచ్ఛిన్నత్తి
(సమస్తతదితి.)

3౫

ఆ—ప్రకృతమేవ బ్రహ్మ ప్రకారాస్తరేణ నిరూపయతి (అజమిత్యాదినా)
నచ తస్మిన్నిరుపాధికే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే కర్తవ్యశేషస్సంభవతీత్యాహ (నేతి) అజత్వముప
పాదయతి (జన్మేతి) కిం తజ్జన్మనిమిత్తం యదభావాదజత్వముపపాద్యతే తదాహ
(అవిద్యేతి) కుతస్తస్మి తస్మిన్నపృత్య అజత్వసిద్ధిః తత్రాహ (సా చేతి) నిమిత్తనివృత్త్యా
అజత్వసిద్ధిర్ధర్మక్రమనిద్రత్వం నిద్రాశబ్దేనావిద్యాభిలాపాదిత్యాహ (ఆతపివేతి) విశేష
ణాస్తరం సాధయతి (అవిద్యాలక్షణేతి) ఉత్తరవిశేషణద్వయం వివృణోతి (ఆప్రబో

సకృద్విభాతం సర్వజ్ఞం నోపచారః కథంచన.

3౬

సర్వాభిలాషవిగతస్సర్వచింతా సముత్థితః,

శం—రేణేత్యనామకమరూపకం చ తత్ 'యతో' వాచో నివర్తంత' ఇత్యాదిశ్చుతేః. కించసకృద్విభాతం సదైవ విభాతం సదాభారూపం అగ్రహణాన్యథాగ్రహణావిర్భావతి రోభావపరితత్వాత్ గ్రహణాగ్రహణేహి రాత్ర్యహనీ తమశ్చావిద్యాలక్షణం సదా అప్రభాతత్వే కారణం తదభావాన్నిత్యమైతన్యభారూపత్వాచ్చ యుక్తం సకృద్విభాత మితి అతఏవ సర్వం చ తజ్జన్యరూపం చేతి సర్వజ్ఞం నేహ బ్రహ్మజ్యేషంవిధే ఉప చరణం ఉపచారః కర్తవ్యః యథాఽన్యేషామాత్మ స్వరూపవ్యతిరేకేణ సమాధానాద్యుప చారః నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభా(వా(వత్వా)ద్బ్ర)హ్మణః కథంచన న కథంచదసి కర్తవ్య సంభవోఽవిద్యానాశే ఇత్యర్థః.

3౬

శం—అనామకత్వాద్యుక్తార్థ సిద్ధయే హేతుమాహ అభిలష్యతేఽనేనేతి ఆశ్చ

ఆ—భేతి బ్రహ్మణో నామరూపవత్త్వాభావే ప్రమాణమాహ (యతఇతి) విశేషణాంతః మాహ (కించేతి) సదాభారూపత్వే హేతుమాహ (అగ్రహణేతి) జీవే హ్యపాధికేఽఽహంరూప గ్రహణానుదయే తిరోభావః కర్తాహమిత్యన్యథా గ్రహణోదయే చాః ర్భావో భవతి తదభావాద్భాస్వరూపమేవ సదా బ్రహ్మేత్యర్థః. శ్చుత్యాచార్యోః దేశాత్సూర్యం బ్రహ్మణ్యగ్రహణం తదుపదేశాదుద్ధ్వం తద్గ్రహణమితి ప్రసిద్ధే బ్రహ్మణ్యసి గ్రహణాగ్రహణే స్యాతామిత్యాశంక్యాహ (గ్రహణేతి) యథా సవిత్రపేక్షయా రాత్ర్యహనీ న స్తః కింతూదయాస్తమయకల్పనయా కల్పేత్యేతే తథా బ్రహ్మస్వభావ లోచనయా గ్రహణాగ్రహణే న విద్యేతే కింతూపాధిద్వారా కల్పేత్యేతే తే బ్రహ్మణస్సదాభారూపత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఇతశ్చ నిరుపాధికం బ్రహ్మ సదావిభాతమే తన్యమిత్యాహ (తమశ్చేతి) అప్రభాతత్వ ఇతి ఛేదః. తదభావః బ్రహ్మదృష్ట తమస్సంబంధాభావః ఉక్తమేవ హేతుకృత్య విశేషణాస్తరం విశదయతి (అ ఏవేతి) విదుషో నిరుద్ధమనసో బ్రహ్మస్వరూపావస్థాసముక్తం యే తు విదుషా సమాధ్యాదికర్తవ్యమాచక్షతే తాన్ ప్రత్యాహ(నేహేతి) ఏవంవిధత్వం నిరుపా కత్వం ఉపచారః సమాధ్యాదిః నిరుపాధికే బ్రహ్మణి విదుషో న కర్తవ్యశేషస్తీత్యే మర్థం వైధర్మ్యదాహరణేన సాధయతి(యథేత్యాదినా) అన్యేషాం అనాత్మవిదామి యావత్. అవిద్యాదశాయామేవ సర్వో వ్యవహారః విద్యాదశాయాం చావిద్యాయ

స్మ కోపి వ్యవహారః బాధితానువృత్త్యా తు వ్యవహారాభాససిద్ధిరిత్యర్థః.

—విద్వానేవ బ్రహ్మేత్యంగీకృత్య ప్రకృతం బ్రహ్మ పుల్లింగత్వేన నిద్ది

సుప్రశాంతస్సకృజ్ఞోతిస్సమాధిరచలోభయః.

32

గ్రహో న తత్ర నోత్సర్గశ్చింతా యత్ర న విద్యతే,

శం—లాఙ్ వాక్కరణం సర్వప్రకారస్యభిధానస్య తస్మాద్విగతః వాగత్రోవలక్షణార్థాసర్వబాహ్యకరణవర్జితత్వేన తథా సర్వచింతాసముత్థితః చిత్త్యతేనయేతి చింతాబుద్ధిః తస్యాస్సముత్థితః అంతఃకరణవివర్జిత ఇత్యర్థః. 'అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్ర' ఇతిశ్రితేః అక్షరాత్పరతఃపరః యస్తాత్సర్వవిషయవర్జితః అతస్సుప్రకాతః సకృజ్ఞోతిః సదైవ జ్యోతిరాత్మచైతన్యస్వరూపేణ సమాధిః సమాధినిమిత్తప్రజ్ఞావగమ్యత్వాత్ సమాధీయతేఽస్మిన్నితి వా సమాధిః అచలః అవిక్రియః అతవివాదయః విక్రియాభావాత్.

32

శం—యస్తాద్బ్రహ్మైవ సమాధిరచలోభయఇత్యుక్తం అతో న తత్ర తస్మిన్ బ్రహ్మణి గ్రహః గ్రహణం ఉపాదానం నోత్సర్గః ఉత్సర్జనం హనం వా విద్యతే యత్ర హి విక్రియా తద్విషయత్వం వా తత్ర హనోపాదానే స్యాతాం న తద్వయమిహ బ్రహ్మణి సంభవతి వికారహేతోరన్యస్యాభావాన్నిరవయత్వాచ్చ అతో న తత్ర హనోపాదానే ఇత్యర్థః. చింతా యత్ర న విద్యతే సర్వప్రకారైవ చింతా న సంభ

ఆ—(సర్వేతి) క్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (అనామేతి) అత్రేతి ప్రకృతపదోపాదానే తర్హి సర్వకరణవర్జితస్యాత్మైవ సిద్ధత్వాదు త్తరవిశేషణమనర్థకమిత్యాశంక్యాహ (సర్వబాహ్యేతి) బాహ్యకరణసంబంధరాహిత్యవదన్తఃకరణసంబంధరాహిత్యం దర్శయతి (తథేతి) ఉభయవిధకరణసంబంధవైధుర్యేణాత్మసమ్మర్శే ప్రమాణమాహ (అప్రాణఇతి) కారణసంబంధరాహిత్యమాహ (అక్షరాదితి) తస్య పరత్వం కార్యాపేక్షయా ద్రష్టవ్యం. ఉక్తం హేతుకృత్య విశేషణాంతరం విశదయతి (యస్తాదితి) అస్మిన్ పరస్మిన్నాత్మని సమాధీయతే నిక్షిప్త్యతే జీవస్తదుపాధిచ్ఛేతి సమాధిః పరమాత్మా సమాధినిమిత్తయా ప్రజ్ఞయా తస్యావగమ్యత్వాద్వా సమాధిత్వమవగతవ్యం అతవివేచ్యుక్తం స్ఫుటయతి (విక్రియేతి).

32

ఆ—ప్రకృతే బ్రహ్మణ్యవిక్రియే విధినిషేధాధీనయోర్వైదికయోర్వా తాకికయోర్వా హనోపాదానయోరనవకాశత్వమిత్యాహ (గ్రహో నేతి) మనోవిషయత్వాభావాచ్చ బ్రహ్మణి తయోరవకాశో నాస్తీత్యాహ (చింతేతి) యథోక్తే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే పలితమాహ (అత్రేతి) ప్రకరణాదౌ ప్రతిజ్ఞాతముపసంహరతి (అజాతేతి) కిమితి తాకికో వైదికా వా గ్రహోత్సర్గా బ్రహ్మణి సంభవతః తత్రాహ (యస్తాదితి) ఉక్తమేవార్థముపాదయతి (యత్ర హేతి) బ్రహ్మణి విక్రియాభావే హేతుమాహ

ఆత్మసంస్థం తదా జ్ఞాన మజాతినమతాం గతమ్.

3౮

అస్పర్శయోగో వై నామ దుర్దర్శస్పర్శయోగిభిః,

శం—వతి యత్రామనస్తస్యం కుతస్తత్ర హానోపాదానే ఇత్యర్థః. యదైవాత్ససత్యానుబోధోజాతః తదైవాత్ససంస్థం విషయాభావాదగ్న్యస్థిష్ఠవదాత్స స్వేవ స్థితం జ్ఞానం అజాతి జాతివర్జితం సమతాం గతం వరం సామ్యమావన్నం భవతి యదాదౌ ప్రతిజ్ఞాతం అతో వత్సామ్యకార్పణ్యమజాతినమతాం గతమితి ఇదం తదుపపత్తితశ్చాస్త్రతశోక్తముపసంహియతే అజాతి సమతాం గతమితి ఏతస్మాదాత్ససత్యానుబోధాత్ కార్పణ్య విషయమన్యత్. 'యో వా ఏతదక్షరం గార్హ్య విదిత్వాఽస్తాట్లోకాత్ ప్రైతి సకృపణ' ఇతి శ్మితేః ప్రాప్త్యైతత్సర్వః కృతకృత్యో బ్రహ్మణో భవతిత్యభిప్రాయః. 3౮

శం—యద్యపిదమిత్యం పరమార్థతత్త్వం అస్పర్శయోగో నామాయం సర్వ సంబంధాభ్యస్పర్శవర్జితత్వాదస్పర్శయోగో నామ వై స్పర్శతే ప్రసిద్ధఉపనిషత్సు దుఃఖేన దృశ్యత ఇతి దుర్దర్శః సర్వైరోగిభిః వేదాంతవిజ్ఞానరహితైః సర్వయోగి ర్వాత్ససత్యానుబోధాయాసలభ్య ఏవేత్యర్థః. యోగినో బిభృతి హ్యస్తాత్సర్వ(మః

ఆ—(వికారేతి) తస్య విక్రియావిషయత్వాభావే హేతుం కథయతి (నిరవయతా, చేతి) విక్రియాయా స్తద్విషయత్వస్య చాభావే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ద్వితీయం పా మవతార్య వ్యాచక్షే (చింతిత్యాదినా) తృతీయం పాదం విభజతే (యదైవేతి) చతుః పాదం వ్యాకరోతి (అజాతీతి) నన్విదం ప్రకరణాదాపుక్తం కిమర్థం పునరిహోవ్య తత్రాహ (యదాదావతి) నను గ్రహో న తత్రేత్యాదౌ పూర్వత్ర తత్త్వజ్ఞానముక్త న త్వకార్పణ్యం తత్కథమకార్పణ్యం వత్సామిత్యపక్రాంతస్యాత్మోపసంహారస్సంభ తీత్యాశంక్య తత్త్వజ్ఞానస్యైవాకార్పణ్యరూపత్వాదుక్తోపసంహరసిద్ధిరిత్యాహ (ఏతా దితి) తత్త్వజ్ఞానాతిరిక్తం జ్ఞానం కార్పణ్యవిషయమిత్యత్ర లింగం దర్శయతి (యే వా ఇతి) తత్త్వజ్ఞానరాహిత్యే కృపణత్వముక్త్వా తద్వత్త్వఫలితమాహ) ప్రాప్యేతి.) 3

ఆ—పరమార్థబ్రహ్మస్వరూపావస్థానఫలకం చేదదైవతదర్శనం కిమితి త సర్వైరేవ నాద్రియతే తత్రాహ (అస్పర్శేతి) పరమార్థతత్త్వం కర్మనిష్ఠానాం బహి ఖానాం దుర్దర్శనమిత్యత్ర హేతుమాహ (యోగిన ఇతి) యదుక్తం తత్త్వజ్ఞా నస్వరూపావస్థానఫలకమితి తదంగీకరోతి (యద్యపితి) పరమార్థతత్త్వం బ్రహ్మ ప్రత్యగ్భూతం ఇత్థం ప్రాగుక్తపరిపాట్యా కూటస్థసచ్చిదానందాత్మకం యద్యపి త జ్ఞానాత్పాప్యతే తథాపి మూఢాస్తుష్టాస్తన్నిష్ఠా న భవంతీతి శేషః. యస్య తత్త్వా వస్య స్వరూపావస్థానం ఫలముక్తం తమిదాసీం విశిష్యి (అస్పర్శేతి) తత్ర వర్ణ

యోగినో విభ్యతి హ్యస్తాదభయే భయదర్శనః. 3౯
మనసో నిగ్రహాయ త్తమభయం సర్వయోగినాం,

శం—(భయ) పరితాదసి ఆత్మ నాశరూపమిమం యోగం మన్యమానా భయం కుర్వన్తి
అభయేన్ది ౯ భయదర్శనః భయనిమిత్తాత్మ నాశదర్శనశీలాః అవివేకిన ఇత్యర్థః. 3౯

శం—యేషాం పునర్భ్రష్టస్వరూపవ్యతిరేకేణ రజ్జునర్పవత్కల్పితమేవ మన
ఇంద్రియాది చ న పరమార్థతో విద్యతే - తేషాం బ్రహ్మస్వరూపాణామభయం మో
క్షాభ్యా చాక్షయా శాంతిః స్వభావతపివ సిద్ధా నాన్యాయత్తా నోపచారః కథంచ
నేత్యవోచామ యేత్యతోఽన్యే యోగినో మార్గగా హీనమధ్యమద్భుతయో మనోస్య
దాత్మ వ్యతిరిక్తమాత్మ సంబంధి పశ్యన్తి తేషామాత్మ సత్త్వానుబోధరహితానాం మనసో
నిగ్రహాయ త్తమభయం సర్వేషాం యోగినాం కిం చ దుఃఖక్షయోపి న హ్యేత్త సంబంధి

ఆ—మాదిధర్మేణ పాపాదిమతేన చ స్ఫురో న భవత్పుస్తాదిత్యదైవతానుభవోఽస్పర్శః
సపిష యోగః జీవస్య బ్రహ్మభావేన యోజనాదిత్యాహ (సర్వేతి) నామేతి నిపాతస్య
పర్యాయం గృహీత్వా వివక్షితమర్థమాహ (నామేత్యాదినా) ఉపనిషత్పు న కర్తృణా
లిప్యతే పాపకేనేత్యాద్యాను దుఃఖం శ్రవణమననాదిలక్షణం యోగిశబ్దస్య జ్ఞానివిష
యత్వం వ్యావర్తయతి (వేదాంతేతి) కైస్తర్హి యథోక్తస్యానుభవస్య లభ్యత్వమిత్యా
శంక్యాహ (ఆత్మేతి) ఉత్తరార్థం విభజతే (యోగిన ఇతి) కర్మణో హి శ్రోత్రియా
బ్రహ్మణ్యాద్యస్తాకం నష్టైవీతి మత్వా తత్త్వజ్ఞానాద్విభృతీత్యర్థః. అభయనిమిత్త
మేవ తత్త్వజ్ఞానం మిథ్యాజ్ఞానపశాద్యయనిమిత్తం పశ్యంతీత్యాహ (సర్వేతి) భయ
దర్శిత్వం విశదయతి (అభయేతి.) 3౯

ఆ—ఉత్తమదృష్టీనామదైవతదర్శనమదైవతదృష్టిఫలం చ మనోనిరోధముక్త్వా
మందదృష్టీనాం మనోనిరోధాధీనమాత్మ దర్శనముపన్యస్యతి (మనసఇతి) అభయమిత్య
శేషభయనివృత్తిసాధనాత్మ దర్శనముచ్యతే సర్వయోగినాం సర్వేషాం యోగినాం
కర్తానుష్ఠాననిష్ఠానాం బుద్ధిశుద్ధిమతామిత్యర్థః. మనోనిరోధాధీనం ప్రాగుక్తమనూద్య
తత్ఫలం కైవల్యం కథయతి (దుఃఖేతి) శ్లోకస్య విషయం పరిశిష్యి (యేషామితి)
అభయం భయరాహిత్యం అసంత్రాసాత్మకమిత్యర్థః. ఉత్తలక్షణశాంతిః నిరతిశయానం
దాభివృక్షిః స్వభావతః విద్యాస్వరూపసామర్థ్యాదిత్యర్థః. విదుషాం జీవన్ముక్తానాం ముక్తే
సిద్ధత్వాన్న సాధనాపేక్షేత్యాహ (నాన్యాయత్తేతి) తత్ర వాక్యోపక్రమమనుకూల
యతి (నేత్యాదినా) ఉత్తమేభ్యో జ్ఞానపద్ధ్యోఽధికారిభ్యో వ్యతిరిక్తానధికారిణోప
తారయతి (యే త్వితి) యోగినః సుకృతానుష్ఠాయినః తదనుష్ఠానాదేవ సన్మార్గగామినః

దుఃఖక్షయః ప్రబోధశ్చాప్యక్షయాయా శాంతిరేవ చ. ౪౦

ఉత్తేకఉదధేర్యద్వత్కుశాగ్రేణైకబిందునా,

మనసో నిగ్రహస్తద్వద్భవేదపరిభేదతః. ౪౧

ఉపాయేన నిగృహ్ణీయాద్విక్షిప్తం కామభోగయోః,

శం—ని మనసి ప్రచలితే దుఃఖక్షయోన్మయవివేకినాం కించ ఆత్మప్రబోధోపి మనో నిగ్రహాయత్తపివ తథా అక్షయాపి మోక్షాభ్యా శాంతిస్తేషాం మనోనిగ్రహాయత్తేవ. ౪౦

శం—మనోనిగ్రహోపి లేషాం ఉదధేః కుశాగ్రేణైకబిందునా ఉత్తేచనేన శోషణవ్యవసాయవత్ వ్యవసాయవతామనవసన్నాంతఃకరణానామనిర్వేదాదపరిభేదతో భవతీత్యర్థః. ౪౧

శం—కిమపరిభిన్నవ్యవసాయమాత్రమేవ మనోనిగ్రహ ఉపాయః నేత్యుచ్యతే అపరిభిన్నవ్యవసాయవాక్ సక్ వక్ష్యమాణేనోపాయేన కామభోగవిషయేషు విక్షిప్తం మనో నిగృహ్ణీయాత్ నిరుంధ్యాదాత్తస్యేవేత్యర్థః. కిం చ లీయతేఽస్మిన్నితి

ఆ—లేషామపి తత్త్వజ్ఞానం కథంచిదుపజాతం చేత్ ఆలం మనోనిగ్రహేణైత్యాశంక్యాహ (లేషామితి) అభయం తదేవ తత్త్వజ్ఞానం దుఃఖనివృత్తిరసి మనోనిగ్రహమపేక్ష్య భవతీత్యాహ (కించేతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన సోఽపిరయతి (న హీతి) ఇతశ్చ మనోనిగృహితవ్యమిత్యాహ (కించేతి) అభయమిత్యత్ర సూచితం స్పష్టం వివృణోతి (ఆత్మేతి) ఇతశ్చ మనోనిగ్రహోఽర్థవానిత్యాహ (తథేతి) లేషాం సాధకానాం ముముక్షూణామితి యావత్. ౪౦

ఆ—కథం ముముక్షూణాం జిజ్ఞాసూనాం మనోనిగ్రహస్సిద్ధేదిత్యాశంక్యాహ (ఉత్తేకఇతి) దృష్టాంతదార్ఢ్యాంతికభూతస్థోకనివిష్టాక్షరాణి వ్యాచక్షే (మనోనిగ్రహోపీతి) లేషాం వ్యవసాయవతాం ఉద్యోగభాగినామనుద్వేగవతామితి సంబంధః. చక్షుషానిమిలనే తమో దృశ్యతే తస్య చోస్మిలనే ఘటాద్యేవోపలక్ష్యతే న కదాచిదప్రప్తేత్యుద్వేగపరివర్జనాత్ప్రగుదీరితానాం మనోనిగ్రహస్సంభవతి తదాహ (అపభేదత ఇతి.) ౪౧

ఆ—సమాధిం కుర్వతస్తత్త్వసాక్షాత్కారప్రతిబంధకాః లయవిక్షేపనుః రాగాః తేభ్యో మనసో వక్ష్యమాణోపాయేన నిగ్రహం కుర్వాత్ అన్యథా సమాసాధల్యానుపపత్తేరిత్యాహ (ఉపాయేనేతి) ప్రాగుక్తాదుపాయాదేవ మనోనిగ్రహపగ్రహే శ్రవణాదివిధ్యానర్థకృమితి మన్వానశ్యంకతే (కిమితి) పూర్వోక్తోపాయవః

సుప్రసన్నం లయే చైవ యథా కామో లయస్తథా. ౪౨

దుఃఖం సర్వమనుస్మృత్య కామభోగాన్నివర్తయేత్,

అజం సర్వమనుస్మృత్య జాతం నైవ తు పశ్యతి. ౪౩

లయే సంబోధయేచ్చిత్తం విక్షిప్తం శమయేత్పునః,

శం—సుఖప్రో లయః తస్మిన్ లయే చ సుప్రసన్నం ఆయాసవర్జితమపీత్యేతత్ నిగృహ్ణీయాదిత్యమవర్తతే సుప్రసన్నం చేత్ కస్తాన్నిగ్రహ్యత ఇతి ఉచ్యతే యస్తా ద్యథా కామోఽనర్థహేతుః తథా లయోపి అతః కామవిషయస్య మనసో నిగ్రహవల్లయాదపి నిరోధవ్యమిత్యర్థః. ౪౨

శం—కస్య ఉపాయ ఇతి ఉచ్యతే సర్వం ద్వైతమవిద్యావిజృంభితం దుఃఖమేవేత్యనుస్మృత్య కామభోగాత్ కామనిమిత్తో భోగః ఇచ్ఛావిషయః తస్మాత్ విప్రసృతం మనో నివర్తయేత్ వైరాగ్యభావనయేత్యర్థః. అజం బ్రహ్మ సర్వమిత్యేతచ్ఛాస్తాచార్యోపదేశతోనుస్మృత్య తద్విషయతః ద్వైతజాతం నైవ తు పశ్యతి అభావాత్. ౪౩

శం—ఏవమనేన జ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యద్వయోపాయేన లయో సుఖప్తే లీనం సంబోధయేత్తనః ఆత్మవివేకదర్శనేన యోజయేత్ చిత్తం మనఇత్యనర్థాంతరం విక్షిప్తం చ కామభోగేషు శమయేత్పునః ఏవం పునః పునరభ్యస్యతో లయాత్సంబోధితం

ఆ—శ్రవణాద్యనుతిష్ఠతో మనోనిగ్రహద్వారా తత్త్వజ్ఞానసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నేత్యుచ్యత ఇతి) తృతీయపాదం వ్యాచక్షే (కించేతి) లీయతే స్థానద్వయమితి శేషః. చతుర్థపాదమాకాంక్షాద్వారా వివృణోతి (సుప్రసన్నమిత్యాదినా.) ౪౨

ఆ—ఉపాయేన నిగృహ్ణీయాదిత్యుక్తం తమేవోపాయం వైరాగ్యరూపముపదిశతి (దుఃఖమితి) జ్ఞానాభ్యాసాఖ్యముపాయాంతరముపన్యసృతి (అజమితి) అక్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాంక్షాం నిక్షిపతి (కస్య ఇతి) తత్ర పూర్వార్థం వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) వైరాగ్యభావనా తత్ర తత్ర ద్వైతవిషయే దోషానుసంధానేన వైతృష్ట్యభివానా తయా కామభోగాన్తనో నిరోధవ్యమిత్యర్థః. ద్వితీయార్థం జ్ఞానాభ్యాసవిషయం వ్యాకరోతి (అజమిత్యాదినా.) ౪౩

ఆ—జ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యభ్యాసం లయాద్విక్షేపాచ్చ వ్యావర్తితం మనోరాగప్రతిబద్ధం శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాభ్యాసప్రసూతసంప్రజ్ఞాతసమాధివర్త్యం లేన తతోపి ప్రతిబంధాద్వ్యావర్తసీయమిత్యాహ (లయ ఇతి) జ్ఞోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) జ్ఞానాభ్యాసః శ్రవణాద్యావృత్తిః విషయేషు క్షయిష్టుత్యాదిదోషదర్శనేన వైతృష్ట్యం వైరాగ్యం లయః నిద్రా సంప్రబోధనమేవాభినయతి (ఆత్మేతి) మనసి

సకషాయం విజాసీయాత్సమప్రాప్తం న చాలయేత్. ౪౪

నాన్వాదయేత్సుఖం తత్ర నిస్సంగః ప్రజ్ఞయా భవేత్,

శం—విషయేభ్యశ్చ వ్యావర్తితం నాపి సామ్యుపన్మమంతరాళావస్థం సకషాయం సరాగం బీజసంయుక్తం మన ఇతి విజాసీయాత్ తతోపి యత్నతస్సామ్యమాపాదయేత్ యదా తు సమప్రాప్త్యభిముఖభవతీత్యర్థః. తతస్తన్న విచాలయేత్ విషయాభిముఖం న కుర్యాదిత్యర్థః. ౪౪

శం—సమాధిత్వతో యోగినో యత్సుఖం జాయతే తన్నాన్వాదయేత్ తత్ర న రజ్యేతీత్యర్థః. కథం తస్మి నిస్సంగః నిస్పృహః ప్రజ్ఞయా వివేకబుద్ధ్యా యదుపలభ్యతే సుఖం తదవిద్యాపరికల్పితం మృషైవేతి విభావయేత్. తతోపి సుఖరాగాన్ని

ఆ—ప్రకృతే కిమితి చిత్తముచ్యతే తత్రాహ (చిత్తమితి) విక్షిప్తం విప్రస్థతం శమయేత్ వ్యావర్తయేదితి యావత్. పునరిత్యత్ర వివక్షితమర్థమాహ (వివమితి) ఉభయతో వ్యావర్తితం మనస్తస్మి నిర్విశేషబ్రహ్మరూపతాం గతమిత్యాశంక్యాహ (నాపీతి) అంతరాళావస్థమనః స్వరూపం తృతీయపాదావప్తమేన స్పష్టయతి (సకషాయమితి) రాగస్య బీజత్వం పరాచీనవిషయప్రవృత్తిం ప్రతి ప్రతిపత్తవ్యం యనోక్తం మనోజ్ఞాత్వా కిం కర్తవ్యమిత్యపేక్షాయామాహ (తతోపీతి) అంతరాళావస్థా పశ్యమాన్ పరామృశ్యతే లయావస్థాదిదృష్టాంతయితుమపి శబ్దః యత్నతః సంప్రజ్ఞాతనమాధేరితి యావత్. సామ్యం అసంప్రజ్ఞాతనమాధిమిత్యర్థః. చతుర్థపాదస్సార్థమాహ (యదాత్మితి) సమాధిద్వయద్వారేణ సమం నిర్విశేషం పరిపూర్ణం బ్రహ్మరూపం ప్రాప్య మనస్తన్తాత్ర తయా సమాప్తం చేత్ అప్రాప్తప్రతిషేధస్సాన్విదిత్యాశంక్యాహ (సమప్రాప్తీతి) తతః నిర్విశేషవస్తుప్రాప్త్యాభిముఖ్యాదనంతరమిత్యర్థః. కిం తన్ననసత్సాధనం యత్ప్రీతిషిధ్యతే తత్రాహ (విషయేతి). ౪౪

ఆ—సమాధితాన్యాం యత్సుఖముత్పద్యతే తద్విషయాభిలాషాదపి మనో నిరోధవ్యమిత్యాహ (నాన్వాదయేదితి) తలేతి సమాధ్యవస్థోచ్యతే కింతు తస్యామనస్థాయాం సుఖం యదుపలభ్యతే తదజ్ఞానవిబృద్ధితం మిక్తైవేతి ప్రజ్ఞయా వివేకవిజ్ఞానేన నిస్పృహస్సన్ భావయేదిత్యాహ (నిస్సంగ ఇతి) కించ యచ్ఛిత్తం ప్రాచీనవైరాగ్యాద్యుపాయేన నిశ్చలం ప్రత్యగాత్మప్రవణం ప్రసాధితం తద్వది స్వభావాన సారేణ బహిర్నిర్మమిచ్ఛేత్ తదా సంప్రజ్ఞాతనమాధేరసంప్రజ్ఞాతనమాధివర్తంతాత్మప్రీయత్నాత్ తదాత్మ న్యేవైకీకృత్య తన్తాత్ర తామాపాద్య పరిశుద్ధపరిపూర్ణబ్రహ్మత్వస్వయం తిష్ఠేదిత్యాహ (నిశ్చలమితి) ప్రథమపాదాక్షరాణి యోజయతి (సమాధి

నిశ్చలం నిశ్చరచ్చిత్తమేకీకుర్యాత్ప్రియత్నతః. ౪౫

యదాన లీయతే చిత్తం న చ విక్షిప్యతే పునః,
అనింగనమనాభాసం నిష్పన్నం బ్రహ్మ తత్తదా. ౪౬

శం—గృహీయాదిత్యర్థః. యదా పునః సుఖరాగాన్నివృత్తం నిశ్చలస్వభావం సన్నిశ్చరత్ బహిర్నిర్గచ్ఛద్భవతి చిత్తం తత్తత్తో నియమోక్తోపాయేన ఆత్మస్వేవైకీకుర్యాత్ప్రియత్నతః చిత్స్వరూపసత్తామాత్రమేవాపాదయేదిత్యర్థః. ౪౫

శం—యథోక్తేనోపాయేన నిగృహీతం చిత్తం యదా సుఖమై నిలీయతే న చ పునర్విషయేషు విక్షిప్యతే అనింగనం అచలం నివాతప్రదీపకల్పం అనాభాసం నశేన చిత్కల్పితేన విషయభావేనావభాసతే ఇతి యదైవం లక్షణం చిత్తం తదా నిష్పన్నం బ్రహ్మ బ్రహ్మస్వరూపేణ నిష్పన్నం చిత్తం భవతీత్యర్థః. ౪౬

ఆ—త్యుత ఇతి తస్య సమాధ్యవస్థాయామితి శేషః. ద్వితీయపాదమాకాంక్షాద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) నిస్సృప్తహః యథోక్తే సుఖే ఆసురాగరహితస్సన్నిత్యర్థః నివేకరూపా బుద్ధిః ఆగంతుకస్య రజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వమిత్యేవమాత్మికా తయా భావయేదితి సంబంధః. భావనాప్రకారమభినయతి (యదిత్యాదినా) ప్రథమార్థస్యాత్మరార్థముక్త్వా తాత్పర్యార్థం నిగమయతి (తతోపీతి) ఉత్తరార్థం విభజితే (యదేత్యాదినా) పూర్వోక్తసమాధ్యనురోధాదాత్మస్వేవ నిశ్చలస్వభావం సచ్చిత్తం యథోక్త సుఖరాగనిమిత్తం తదుపాయరాగనిమిత్తం వా నిశ్చరద్భవతీతి సంబంధః తచ్చ చిత్తం బాహ్యవిషయాభిముఖ్యాదుక్తోపాయేన జ్ఞానాభ్యాసాదినా వ్యావర్త్యాత్మస్వేవ వరస్సిక్ బ్రహ్మణి ప్రయత్నతః సంప్రజ్ఞాతసమాధివశాదేకీకుర్యాత్ అసంప్రజ్ఞాతసమాధియుక్తం పరిపూర్ణం బ్రహ్మేవాపాదయేదిత్యర్థః. తదేవ స్పష్టయతి (చిత్స్వరూపేతి.) ౪౫

ఆ—కదా పునరిదం చిత్తం బ్రహ్మామాత్రమాపద్యతే తత్రాహ (యదేతి) త్రివిధప్రతిబంధవిధురం విషయాకారరహితం యదా చిత్తమవతిష్ఠతే తదా బ్రహ్మ సంపన్నం భవతీత్యర్థః. అక్షరాణి వ్యాచప్తే (యథోక్తేనేత్యాదినా) ఉపాయః జ్ఞానాభ్యాసాదిః నిగృహీతం విషయేభ్యో విముఖకృతం న లీయతే న నిద్రాపారవశ్యేన కారణాత్తతాం గతమిత్యర్థః. అచలం రాగాదివాసనాశూన్యమిత్యర్థః. అచలత్వే దృష్టాంతో నివాతేతి. కల్పితేన విషయభావేన నావభాసతే కింతు బ్రహ్మకారణేతి ఏవం లక్షణం చిత్తం యదా సంపద్యతే తదేతి యోజనా నిష్పన్నం బ్రహ్మేత్యుక్తమేవ స్ఫుటయతి బ్రహ్మస్వరూపేణేతి.) ౪౬

స్వస్థం శాంతం సనిర్వాణమకథ్యం సుఖముత్తమం,
అజమజేన జ్ఞేయేన సర్వజ్ఞం పరిచక్షతే.

౪౭

న కశ్చిజ్ఞాయతే జీవస్సంభవోస్య న విద్యతే,

శం—యథోక్తం పరమార్థసుఖమాత్మసత్యానుబోధలక్షణం స్వస్థం స్వాత్మస్థితకం శాంతం సర్వానర్థోపశమరూపం సనిర్వాణం నిర్వృతిః నిర్వాణం తైవల్యం సవనిర్వాణేన వర్తతే తచ్ఛాన్తకథ్యం న శక్యతే కథయితుం అత్యంతాసాధారణవిషయత్వాత్ సుఖముత్తమం నిరతిశయం హి తస్యోగి ప్రత్యక్షమేవ న జాతమిత్యజం యథావిషయం అజేన అనుత్పన్నేన జ్ఞేయేనావ్యతిరిక్తం సత్ స్వేన సర్వజ్ఞరూపేన సర్వజ్ఞం బ్రహ్మైవ సుఖం పరిచక్షతే కథయంతి బ్రహ్మవిదః.

౪౮

శం—సర్వోపశయం మనోనిగ్రహదిర్మల్లాహదివత్సృష్టిరుపాసనాచోక్తపరమార్థస్వరూపప్రతిపత్త్యుపాయత్వేన న పరమార్థసత్యేతి పరమార్థసత్యం తు

ఆ—అసంప్రజ్ఞాతసమాధ్యవస్థాయాం యేన రూపేణ చిత్తమభినిష్పద్యతద్బ్రహ్మస్వరూపం విజినప్తి (స్వస్థమితి) జ్ఞేయేన అవ్యతిరిక్తమితి శేషః తత్ర విదుషానమృతిముదాహరతి (సర్వజ్ఞమితి) (యథోక్తమితి) అసంప్రజ్ఞాతసమాధిలక్షణబ్రహ్మేత్యర్థః. తస్య పరమపురుషార్థ రూపతామాహ (సుఖమితి) వైషయికసుఖం వ్యచేచ్ఛత్తుం పరమార్థేతి విశేషణం కిం తత్ర జ్ఞానేనేత్యాశఙ్కాగ్రహ (ఆత్మేతి) తస్య సాన్యాగమాచార్యానురోధినా బోధేన లక్ష్యతే ప్రాప్యతే బ్రహ్మేతి తథోచ్యతే తుస్వమహిమప్రతిపత్తవమాహ (స్వాత్మనీతి) సర్వస్య త్రివిధస్యానర్థసాన్యోపశమనోపలతత్వాదపి పురుషార్థత్వసిద్ధిరిత్యాహ (సర్వేతి) నిరతిశయానందాభివ్యక్తిర్నిరవశేనర్థోచ్ఛిత్తిశ్చేత్యేవం లక్షణం మోక్షమాచక్షతే తత్కథమిదం బ్రహ్మేత్యాశఙ్కాగ్రహ (సనిర్వాణమితి) తస్య క్షీరగుడాదిమాధుర్యభేదస్యేవ స్యానుభవమాత్రాధిగమ్యత్వాదచ్యుత్వమాహ (తచ్ఛేతి) యదుక్తం పరమార్థసుఖమితి తదిదానీముపపాదయ (సుఖమితి) తస్మి సర్వేషామేవ తద్భూయాదిత్యాశఙ్కాగ్రహ (యోగీతి) జ్ఞానసాన్యతత్వే వైధర్మ్యదృష్టాంతమాహ (యథేతి).

ఆ—ఉక్తానాముపాయానాం పరమార్థసత్యత్వే సత్యదైవతహానిః అన్యతదప్రమితిరిత్యాశఙ్కాగ్రహ (న కశ్చిదితి) తత్ర హేతుమాహ (సంభవోన్మేల్లోకాక్షరాణి వ్యాకర్తుం భూమికాం కరోతి (సర్వోపీతి) వ్యావహారికసత్యత్వమేపాయానాం న పరమార్థసత్యత్వమిత్యంగీకృత్య పారమార్థికసత్యస్య ప్రతిపత్త్యయత్వేనైవోక్తేత్యాహ (మృదితి) యదుక్తం మనోనిగ్రహదీనాం పరమార్థత్వేనై

ఏతత్తదుత్తమం సత్యం యత్ర కించిన్న జాయతే.

౪౮

ఇతి గౌడపాదీయకారికాయాం తృతీయం అద్వైతప్రకరణమ్.

శం—కశ్చిజ్ఞాయతే జీవః కర్తా భోక్తా చ నోత్పద్యతే'కేనచిదపి ప్రకారేణ ఆతః
స్వభావతోఽజస్యాన్యైకస్యాత్మనస్సంభవః కారణం న విద్యతే నాస్తి యస్తాన్నవిద్య
తేఽస్యకారణం తస్తాన్న కశ్చిజ్ఞాయతే జీవ ఇత్యేతత్ పూర్వేషాపాయత్వేనోక్తా
నాం సత్యానామేతదుత్తమం సత్యం యస్మిన్ సత్యస్వరూపే బ్రహ్మణ్యణుమాత్రమపి
కించిన్న జాయతే ఇతి.

౪౯

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశంకరాభగవతః కృతో గౌడపాదీయకారికాభాష్యే

అద్వైతాఖ్య తృతీయప్రకరణమ్.

ఆ—హానిరితి తత్రాహ (నేత్యాది) తేషామపరమార్థత్వే కథమద్వైతప్రతిపత్తిరిత్యపి
న వ్యావహారికసత్యానామపి తత్ప్రమితిహేతుత్వస్య ప్రతిబింబవదుపపత్తేరితి భావః
ఉపాయానాం వ్యావహారికసత్యత్వే పారమార్థికం సత్యం కిం స్యాదితి తత్రాహ (పర
మార్థేతి) తదేవ స్పష్టయతి (కర్తేతి) స్వభావతోఽజత్వం హేతుకర్తవ్యం తత్రైవ
హేత్వంతరమాహ (అత ఇతి) హేత్వంతరమేవ స్పష్టయతి (యస్తాదితి) ఉత్తరార్థం
వ్యాచక్షే (పూర్వేష్యితి) పూర్వేషు గ్రంథేష్యితి శేషః. ఇతి శబ్దోఽద్వైతప్రకరణ
పరిసమాప్తిం ద్యోతయతి.

౫౦

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతో గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం

తృతీయప్రకరణమ్.

అథాలాతశాన్తి ప్రకరణమ్.

జ్ఞానేనాకాశకల్పేన ధర్మా యోగగనోపమాన్,

శం—ఓక్కారనిర్ణయద్వారేణాగమతః ప్రతిజ్ఞాతస్యాదైవతస్య బాహ్యవిషయ భేదవైతకథ్యాచ్చ ప్రసిద్ధస్య పునరదైవతేశాస్త్రయుక్తిభ్యాం సాక్షాన్నిర్ధారితస్యైత సత్తమం సత్యమిత్యుపసంహారః కృతోఽస్తే తస్యైతస్యాగమార్థస్యాదైవతదర్శనస్య ప్రతిపక్షభూతాదైవతినో వై నాశికాశ్చ తేషాం చాన్యోన్యవిరోధాద్రాగ ద్వేషాదిక్లేశా ఘటం దర్శనమితి మిథ్యాదర్శనత్వం సూచితం క్లేశానాన్బుదత్వాత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యుదైవత పర్వనస్తుతయే తదిహ విస్తరేణాన్యోన్యవిరుద్ధతయా ఆసమ్యగ్దర్శనత్వం ప్రదర్శ్య తత్ప్రతి షేధేనాదైవతదర్శన సిద్ధిరుపసంహర్తవ్యా అవీతన్యాయేనేత్యలాతశాంతిరారభ్యతే తత్రా దైవతదర్శన సంప్రదాయకర్తురదైవతస్వరూపేణైవ నమస్కారార్థోఽయమాద్యక్షోకః

ఆ—అద్యంతమధ్యమంగళా గ్రంథాః ప్రచారిణో భవంతీత్యభిప్రేత్యాదావో ఙ్కారోచ్ఛారణవదంతే పరదేవతాప్రణామవత్ మధ్యేషి పరదేవతారూపముపదేష్టారం ప్రణయతి (జ్ఞానేనేతి) పూర్వోత్తరప్రకరణసంబంధసిద్ధ్యర్థం పూర్వప్రకరణత్రయే వృత్తమర్థం క్రమాదనుద్రవతి (ఓక్కారేతి) అదైవతక్షణ్యదైవతోపలక్షితం తృతీయం ప్రకరణముచ్యతే చతుర్థం ప్రకరణమవతారయతుముపయుక్తమర్థాంతరమనువదతి (తస్యేతి) దైవతినః భేదవాదినో వై నాశికవ్యతిరిక్తా గృహ్యంతే వై నాశికాః వైరాత్మ్య వాదినః రాగ ద్వేషాదీత్యాదిశబ్దేనాతిరిక్త క్లేశోపాదానం పక్షాంతరాణాం మిథ్యాదర్శ నత్వసూచనం కుప్రోపయుజ్యతే తత్రాహ (క్లేశేతి) పాతనికామేవం కృత్వాసమనంతర ప్రకరణప్రవృత్తిం ప్రతిజానీతే(తదిషేతి) తదసమ్యగ్దర్శనత్వమితి సంబంధః అవీతన్యాయః వ్యతిరేకన్యాయః యథా యత్కృతకం తదనిత్యమిత్యన్వయాదనిత్యతేషుఽపగతేషి యన్నానిత్యం న తత్కృతకమితి వ్యతిరేకోపి వ్యభిచారశఙ్కారానిరాసిత్యేన న్యాప్తినిశ్చ యార్థమిష్యతే తథా తర్కతస్సమ్భావితస్యాగమేనావగతస్యాపి ప్రతిపక్షభూతవాదాం తరాపాకరణప్రపంచమంతరేణ పాక్షికీసమ్యక్త్వశఙ్కా స్యాదదైవతదర్శనస్యేతి తత్ప్రతి షేధేనతత్సిద్ధిరుపసంహర్తవ్యేత్యలాతశాంతిర్బహుంతోపలక్షితమారభ్యతే ప్రకరణ మిత్యర్థః. విశేషేణస్పష్టమితో వీతః స న భవతీత్యవీతః అవీత ఏవఅవీతః తేన న్యాయేన

జ్ఞేయాభిన్నేన సంబుద్ధస్తం వందే ద్విపదాం వరమ్.

౧

అస్పర్శయోగో వై నామసర్వసత్త్వసుఖో హితః,

శం—ఆచార్యపూజా హ్యభిప్రేతార్థసిద్ధ్యర్థేష్యతే శాస్త్రారమ్భే ఆకాశేనేషదసమాప్త మాకాశకల్పం ఆకాశతుల్యమేతత్ తేనాకాశకల్పేన జ్ఞానేన కిం ధర్మాత్ ఆత్మనః కిం విశిష్టాగగనోపమాత్ గగనముపమా యేషాం తే (గగనోపమాః) తానాత్మనో ధర్మాత్ జ్ఞానస్యైవ పునర్విశేషణం జ్ఞేయైః ధర్మైరాత్మభిరభిన్నమగున్విష్టవత్సవిత్ప్రకాశవచ్ఛ జ్ఞానం తేన జ్ఞేయాభిన్నేన జ్ఞానేనాకాశకల్పేన జ్ఞేయాత్మస్వరూపావ్యతిరిక్తేన గగనోపమాత్ ధర్మాత్ యస్సంబుద్ధః సంబుద్ధవానిత్యయమేవేశ్వరో యో నారాయణాఖ్యః తం వందే అభివాదయే ద్విపదాం వరం ద్విపదోపలక్షితానాం పురుషేణాం వరం ప్రధానం పురుషోత్తమమిత్యభిప్రాయః ఉపదేష్టృసమస్కారముఖేన జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృ భేదరహితం పరమార్థతత్త్వదర్శనమిహ ప్రతిపాదయిషితం ప్రతిపత్తప్రతిషేధద్వారేణ ప్రతిజ్ఞాతం భవతి.

౧

శం—అథనా అద్వైతదర్శనయోగస్య నమస్కారస్తత్సత్తయే స్వర్గసం స్వర్గః సంబంధో న విద్యతే యస్య యోగస్య కేనచిత్కదాచిది సోఽస్పర్శయోగో బ్రహ్మస్వభావ ఏవ (వై నామేతి) బ్రహ్మవిదామస్పర్శయోగ ఇత్యేవం ప్రసిద్ధిత్వార్థః

ఆ—వ్యతిరేకేణేతి యావత్. ప్రకరణస్య తాత్పర్యమేవం దర్శయిత్వా ప్రథమశ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) తత్ర చతుర్థప్రకరణం సప్తమ్యా పరామృశ్యతే కిమిత్య ద్వైతరూపేణాచార్యో నమస్క్రియతే తత్రాహ (ఆచార్యేతి) అభిప్రేతార్థః శాస్త్రస్యా విఘ్నపరిసమాప్తిస్తదర్థే విప్రతిపత్త్యాదివ్యాప్యత్వేన ఆకాశస్య జడత్వాధిక్యాత్ జ్ఞానం స్వప్రకాశమాకాశేనేషదసమాప్తం వక్తవ్యం విభుత్వాదాపుపమాద్రష్టవ్యా ధర్మా నితి బహువచనముపాధికల్పిత భేదాభిప్రాయం లేమామపి చిన్తాతత్త్వం వివక్షితోక్తం (జ్ఞానస్యైవేతి) తేనేత్యాదిపునరువాదేనాన్వయమన్వాచప్యే ఆచార్యో హి పురా బదరికాశ్రమే నరనారాయణాధిష్ఠితే నారాయణం భగవంతమభిప్రేత్య తహి మహ దతప్యత తతో భగవానతిప్రసన్నస్తస్మై విద్యాం ప్రాదాదితి ప్రసిద్ధం పరమగురుత్వం పరమేశ్వరస్యైవేతి భావః. నను ప్రకరణే ప్రారభ్యమాణే ప్రతిపాద్యే ప్రమేయే వక్తవ్యే కిమిత్యుచదేష్టా నమస్క్రియతే తత్రాహ (ఉపదేష్ఠితి.)

౧

ఆ—ఇదాసీమద్వైతదర్శనయోగస్తత్తయే తన్నమస్కారం ప్రస్తాతి (అస్మి శ్యేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అథనేతి) తస్య చ స్తుతిః తత్సాధనేషు ప్రవృత్తాపుపయ్య జ్యేతే సంప్రత్యక్షరాణి వ్యాఖ్యర్వస్వస్వర్గయోగశబ్దం వ్యాకరోతి (స్వర్గసమితి) యోగ

అవివాదోఽవిరుద్ధశ్చ దేశితస్తం నమామ్యహమ్.

భూతస్య జాతిమిచ్ఛన్తి వాదినః కేచిదేవ హి,

అభూతస్యాపరే ధీరా వివదంతః పరస్పరమ్.

శం—స చ సర్వసత్త్వసుఖో భవతి కల్పితత్వంతసుఖసాధనవిశిష్టోపి దుఃఖరూపః
యథా తపః ఆయం తు న తథా కిం తర్హి సర్వసత్త్వానాం సుఖః తథేహ భవతి కల్పి
ద్విషయోపభోగస్సుఖో న హితః ఆయం తు సుఖో హితశ్చ నిత్యమప్రచలితస్వభావ
త్వాత్ కించ అవివాదః విరుద్ధవదనం వివాదః పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహేణ యస్మిన్న
విద్యతే సోఽవివాదః కస్తాత్ యతోఽవిరుద్ధశ్చ య ఈదృశో యోగో దేశితః ఉప
విష్టశ్చాస్త్రేణ తం నమామ్యహం ప్రణమామిత్యర్థః.

శం—కథం ద్వైతినః పరస్పరం విరుద్ధస్తథితి ఉచ్యతే భూతస్య విద్యమానస్య
వస్తునో జాతిం ఉత్పత్తిమిచ్ఛన్తి వాదినః కేచిదేవ హి సాంఖ్యాః న సర్వవివ ద్వైతినః
యస్తాదభూతస్య అవిద్యమానస్యాపరే వైశేషికా నైయామికాశ్చ ధీరాః ధీమంతః
ప్రాజ్ఞాభిమానిన ఇత్యర్థః. వివదంతో విరుద్ధం వదంతోఽన్యోన్యమిచ్ఛన్తి జేతుమిత్యర్థే
ప్రాయః.

ఆ—స్యాన్యసంబంధప్రసంగాభావాత్ కథమన్యుత్పత్తిమిత్యాశంకా హ (బ్రహ్మేతి
నిపాతయోరర్థం కథయతి (వై నామేతి) సర్వేషాం సత్త్వానాం దేహభృతాం సుఖయ
తీతి పుష్కత్వై సుఖహేతుత్వం బ్రహ్మస్వభావస్య సుఖవిశేషణేన దర్శయతి (నచేతి
సుఖహేతావపి బ్రహ్మస్వభావే విపక్షితం విశేషం దర్శయతి (భవతీతి) హితవిశేషణస్య
తాత్పర్యమాహ (తథేతి భవతీత్యాదినా) తస్య హితత్వే హేతుమాహ (నిత్యమితి
తస్మైవ విశేషణాంతరమాహ (కించేతి) తత్ర హేతుం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కస్తే
దితి) ఆత్మప్రకాశత్వాత్ బ్రహ్మస్వభావస్యావిరుద్ధత్వం న హి కస్యచిదాత్మప్రకాశ
విరుద్ధో భవతీత్యర్థః. యథోక్తయోగజ్ఞానమార్గస్య సంప్రదాయాగతత్వమాహ (య
ఈదృశ ఇతి) తన్నమస్కారవ్యాజేన తస్య స్తుతిస్తుదుపాయేషు శ్రోతృప్రవృత్త్యై
మత్ర వివక్షితేత్యాహ (తన్నమామితి.)

ఆ—అద్వైతదర్శనస్యావిరుద్ధత్వేనావివాదత్వం విశదీకర్తుం ద్వైతినాం వివాద
తావదుదాహరతి (భూతస్యేతి) ఏవం విరుద్ధం వదంతో మిథో జేతుమిచ్ఛంతీత్యాశ
(వివదంత ఇతి) ప్రశ్నపూర్వకం శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (కథమిత్యాదినా) ఏవం
రాధే హేతుమాహ (యస్తాదితి) ప్రాజ్ఞాభిమానినో జాతిమిచ్ఛంతీతి పూర్వే
సంబంధః. చతుర్థపాదం సాధ్యాహారం వ్యాకరోతి (వివదంత ఇతి.)

భూతం న జాయతే కించి దభూతం నై వజాయతే,
 వివదంతోఽద్వయాహ్యేవ మజాతిం ఖ్యాపయంతి తే. ౪
 ఖ్యాప్యమానామజాతిం త్రైరనుమోదామహే వయమ్,
 వివదామో న త్రైస్సార్థమవివాదం నిబోధత. ౫
 అజాతస్త్రివ ధర్మస్య జాతిమిచ్ఛంతి వాదినః,
 అజాతో హ్యమృతో ధర్మో మర్త్యతాం కథమేష్యతి. ౬

శం—త్రైశేవం విరుద్ధపదనేనాన్యోన్యపక్షప్రతిషేధం కుర్వద్భిః కిం ఖ్యాపితం
 భవతీతి ఉచ్యతే భూతం విద్యమానం వస్తు న జాయతే కించిత్ విద్యమానత్వాదేవ
 ఆత్మవదిత్యేవం పదన్ననద్వాదీ సాంఖ్యపక్షం ప్రతిషేధతి సజ్జన్త తథా అభూతం
 ఆవిద్యమానమవిద్యమానత్వానైవ జాయతే శశవిషాణపదిత్యేవం పదం సాంఖ్యోప్య
 రద్వాదిపక్షమసజ్జన్త ప్రతిషేధతి వివదంతః విరుద్ధం పదంతోఽద్వయాః అద్వైతినో
 ప్యేతేనోన్యోన్యస్య పక్షే సదసతోర్జన్తసీ ప్రతిషేధంతోఽజాతిం అనుత్పత్తిమథాత్
 ఖ్యాపయంతి ప్రకాశయంతి తే. ౪

శం—త్రైశేవం ఖ్యాప్యమానామజాతిమేవమస్త్యిత్యనుమోదామహే కేవలం
 ౪ త్రైస్సార్థం వివదామః పక్షప్రతిపక్షగ్రహణేన యథా తేనోన్యోన్యమిత్యభిప్రాయః
 ఆత్మస్తమవివాదం వివాదరహితం పరమార్థదర్శనమచక్షాతమస్తాభిర్నిబోధత హే
 శిష్యాః. ౫

శం—సదసద్వాదినస్సర్వే(పీతి)అయంతుపురస్తాత్ప్రతభాష్యన్తోకః. ౬

ఆ—పక్షద్వయనిషేధముఖేన సిద్ధమర్థం కథయతి (భూతమిత్యాదినా)న్తోకా
 క్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాంక్షాన్నిక్షిపతి (త్రైతి) తత్రాద్యం పాదమవతార్యవ్యాకరోతి
 (ఉచ్యతేతి) ద్వితీయం పాదం విభజతే(తథేతి) ద్వితీయార్థం విభజతే (వివదంతత్యా
 దినా) సదసదతిక్రవస్త్యభావాద్యస్తుత ఉత్పత్తేరనుపపత్తిరిత్యాహ (అథాదితి). ౪

ఆ—తర్హి ప్రతివాదిభిర్నక్షత్వాదజాతిరపి భవతా ప్రత్యాభ్యేయేత్యా
 శంక్యాహ (ఖ్యాప్యమానామితి) ప్రతివాదిభిస్సహ వివాదాభావే ఫలితమాహ (అవివాద
 మితి) అక్షరాణి వ్యాచక్షే (త్రైతిత్యాదినా) అద్వైతవాదినో ద్వైతవాదిభిర్వివాదా
 భావే వైధర్మ్యదృష్టాంతమాహ (యథాతథేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (అతథేతి). ౫

ఆ—జాతస్త్రివ జన్తనా ఆనర్థక్యాదనవస్థానాచ్చజాతస్త్రివ పదార్థస్య
 జన్తనద్వాదినోఽనద్వాదినశ్చ సర్వేపి స్వీకుర్వంతీతి పరపక్షమునపదతి(అజాతస్యేతి)
 తత్ర శిష్టాభిప్రదోషం ప్రదర్శ్యాభ్యుజానాతి (అజాతో పీతి)కే తే వాదినః యైరేవ
 మిష్యతే తత్రాహ (సదసదతి) అవశిష్టన్తోకాక్షరాణి వ్యాఖ్యాతత్వాన్నపునర్వాచిఖ్యాన
 సాపేక్షాణిత్యాహ (పురస్తాదితి). ౬

స భవత్సమృతం మర్త్యం న మర్త్యమమృతం తథా
 ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిద్భవిష్యతి.
 స్వభావేనామృతో యస్య భర్తౌ గచ్ఛతి మర్త్యతాం,
 కృతకేనామృతస్తస్య కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః,
 సాంసిద్ధికో స్వాభావికో సహజా అకృతా యయా,

శం—ఉక్తార్థానాం శ్లోకానామిహోపన్యాసః పరవాదిపక్షాణామన్యోః
 విరోధఖ్యాపితానుమోదన ప్రదర్శనార్థః.

శం—యస్తాల్లాకీకృషి ప్రకృతిర్న వివర్త్యేతి కాసావీతి ఆహ సమ్యక్కి
 స్సంసిద్ధిః తత్ర భవా సాంసిద్ధికో యథా యోగినాం సిద్ధానామణిమాద్యైశ్చర్యప్రా
 ప్రకృతిః సా భూతభవిష్యత్కాలయోరపి యోగినాం న వివర్త్యేతి. తథైవ సా త
 స్వాభావికో ద్రవ్యస్వభావతపివ సిద్ధా యథాగ్నాగ్నిదీనాముష్ణప్రకాశాదిలక్షణా స
 న కాలాంతరే వ్యభిచరతి. దేశాంతరే చ తథా సహజా అత్తనా సహైవ జా
 యథా పక్ష్యాదీనామాకాశగమనాదిలక్షణా ఆన్యాసి యా కాచిదకృతా కేనచి

ఆ—పరిణామిబ్రవ్త్వానాదే యదబ్రవ్త్వాదిభిర్దూషణముచ్యతే తదప్యనుష్ఠ
 మేవేతి మత్వాహ (న భవతీతి) అమృతం హి బ్రవ్త్వా న తద్రూపే స్థితే మర్త
 భవతుమర్హతి స్థితరూపవిరోధాత్ న చ మర్త్యం కార్యం స్వరూపే స్థితే ప్రలయ
 స్థాయామమృతం బ్రవ్త్వా సంపద్యతే నష్టేపి స్వరూపే తస్యైవాభావాన్నాన్యథా
 మిత్యభిప్రేత్యాహ (ప్రకృతేరితి.)

ఆ—కించ యస్య పరిణామవాదినస్స్వభావేనామృతస్యే పరమాత్మాభి
 ధర్తృశబ్దితో భావో మర్త్యతాం కార్యభావాపత్త్యా గచ్ఛతి తస్య కృతకేన సము
 యానుష్ఠానేనామృతో జాతో ముక్తో వక్తవ్యః స చ కథం నిశ్చలః స్థాతుం పారం
 యత్కృతకం తదనిత్యమితి న్యాయవిరోధాదిత్యాహ (స్వభావేనేతి) పునరు కి
 శంక్య ప్రత్యాదిశతి (ఉక్తార్థానామితి.)

ఆ—ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిదిత్యుక్తం తత్ర ప్రకృతిశబ్దార్థం కథం
 (సాంసిద్ధికోతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకుర్వన్ ప్రకృతేరన్యథాత్వాభావే హేతుః
 (యస్తాదితి) తస్మాదజామృతస్వభావా ప్రకృతిర్న వివర్త్యేతీతి కిము వక్తవ్యః
 యోజనా కైములికన్యాయద్యోతనార్థోఽపిశబ్దః. వివక్షితం హేతుం స్ఫుటయ
 ప్రశ్నపూర్వకం విభజతే (కాసావీతియాదినా) సాంగయోగమనుష్ఠాయ పరిసమాః

ప్రకృతిస్సేతి విజ్ఞేయా స్వభావం న జహాతి యా,

౯

జరామరణనిర్దుక్తాః సర్వే ధర్మాస్వభావతః,

జరామరణమిచ్ఛంతశ్చ స్యవంతే తన్న నీషయా.

౧౦

కారణం యస్య వై కార్యం కారణం తస్య జాయతే,

శం—కృతా యథాఽపాం నిమ్నదేశగమనాదిలక్షణా అన్యాపి యా కాచిత్స్వభావం న జహాతి సా సర్వా ప్రకృతిరితి విజ్ఞేయా లోకే మిథ్యాకల్పితేషు లోకేశ్వరి వస్తుషు ప్రకృతిర్నాస్యథా భవతి కిముతాజస్వభావేషు పరమార్థవస్తుషు తత్ఫలక్షణా ప్రకృతిర్నాస్యథా భవతీత్యభిప్రాయః.

౯

శం—కింవిషయా పునస్సాని ప్రకృతిః. యస్యా అన్యథాభావో వాదిభిః కల్ప్యతే. కల్పనాయాం వా కో దోష ఇతి ఆహ జరామరణనిర్దుక్తాః జరామరణాది సర్వవిక్రియావర్జితా ఇత్యర్థః. కే సర్వే ధర్మాః సర్వే ఆత్మాన ఇత్యేకత్వే స్వభావతః ప్రకృతితః ఏవం స్వభావాస్సంతో ధర్మాః జరామరణమిచ్ఛంత ఇవేచ్ఛంతః రజ్జ్వామివ సర్పమాత్మని కల్పయంతశ్చ స్యవంతే స్వభావతశ్చలంతీత్యర్థః. తన్న నీషయా జన్మమరణ చింతయా తద్భావభావితత్వదోషేణేత్యర్థః.

౧౦

శం—కథం సజ్జాతివాదిభిస్సాంఖ్యైరనువచన్నముచ్యత ఇతి ఆహ వై శేషికః

ఆ—సంసిద్ధిః. సిద్ధానాం అణిమాద్యైశ్చర్యప్రాప్తౌ సామగ్రీ సంపన్నానాం యా కాచిత్స్వభావం న జహాతి. ఘటస్య ఘటత్వం పటస్య పటత్వమిత్యాదికేతి శేషః. ప్రాసంగికం ప్రకృతిశబ్దార్థముక్త్యా ప్రకృతేరన్యథాత్వాభావే ప్రాగుక్తే సిద్ధాంతే యత్ఫలతి తదిదానీం కింపునర్నాయేన కథయతి(మిథ్యేతి.)

౯

ఆ—ప్రాసంగిశీమేవ జీవానాం ప్రకృతిం దర్శయితుం ప్రక్రమతే (జరేతి) ఆత్మానో హి సర్వవిక్రియారహితాః స్వభావతో భవంతీత్యర్థః. తేషాముక్తప్రకృతేరన్యథాత్వే కా ఊతిరిత్యాశంక్యహ (జరామరణమితి) సర్వవిక్రియాకూన్యే స్వాత్మని విక్రియాకల్పనాయాం తద్వాసనయా స్వభావహానిస్సాగ్రిదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకర్తృమాకాంక్షాం దర్శయతి (కిం విషయేతి) ఆశ్రయవిషయౌ విషయశబ్దః అప్రకృతం ప్రకృతేరాశ్రయనిరూపణమిత్యాశంక్యహ (యస్యా ఇతి) ప్రక్షాంతరం ప్రకరోతి (కల్పనాయామితి) తత్ర పూర్వార్థముత్తరత్వేన వ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదిసా) ఉత్తరార్థం విభజతే (ఏవం స్వభావా ఇతి.)

౧౦

ఆ—ప్రాసంగికం పరిత్యజ్య సాంఖ్యపక్షే వై శేషికాదిభిరుచ్యమనం దూషణ

జాయమానం కథమజం భిన్నం నిత్యం కథం చ తత్. ౧౧

కారణాద్యద్యసన్యత్వమతః కార్యమజం యది,

శం—కారణం మృద్వదుపాదానలక్షణం యస్య వాదినో పై కార్యం కారణమేవ కార్యాకారేణ పరిణమతే యస్య వాదిన ఇత్యర్థః. తస్మాజమేవ సత్ప్రధానాదికారణం మహదాదికార్యరూపేణ జాయత ఇత్యర్థః. మహదాద్యాకారేణ చేజ్జాయమానం ప్రధానం కథమజమచ్యతే తైః విప్రతిషిద్ధం చేదం జాయతేజం చేతి నిత్యం చ తైరుచ్యతే ప్రధానం భిన్నం విదీర్ఘం స్ఫుటితమేకదేశేన సత్కథం నిత్యం భవేదిత్యర్థః. న హి సావయవం ఘటాది ఏకదేశస్ఫుటనధర్మినిత్యం దృష్టం లోకఇత్యర్థః. విదీర్ఘం చ స్యాదేకదేశేనాజం నిత్యం చేతి ఏతద్విప్రతిషిద్ధం తైరభిధీయత ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

శం—ఉక్తవైవార్థస్య సుష్టికరణార్థమాహ కారణాదాత్కార్యస్య యద్య నన్యత్వమిష్టం త్వయా తతః కార్యమజమితి ప్రాప్తం ఇదం చాన్యద్విప్రతిషిద్ధం కార్య

ఆ—మభ్యనుజ్ఞాతమనుభాషతే (కారణమితి) కారణస్య జాయమానత్వే కా హానిరిత్యాశంక్యాహ (జాయమానమితి) సావయవత్వాచ్చ ప్రధానస్య నిత్యత్వానుపపత్తిరిత్యాహ (భిన్నమితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (కథమితి) తత్ర ప్రథమపాదాక్షరాణి యోః యతి (కారణమిత్యాదినా) తదేవ స్వప్తయతి (కారణమేవేతి) ద్వితీయపాదం విభజతే (తస్మేతి) ప్రధానాదీత్యాదిశబ్దేన తదవయవాః సత్త్వాదయో గృహ్యంతే మహదాదీత్యాదిశబ్దేనాహజ్జగ్రాదిగ్రహణం తృతీయపాదం వ్యాకరోతి (మహదాదీతి) విప్రతిషేధం విశదయతి (జాయత ఇతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (నిత్యం చేతి) విమతమనిత్య సావయవత్వాత్ ఘటాదివదిత్యభిప్రేత్య దృష్టాంశం సాధయతి (న హితి) సాంఖ్యస్త్పలివిరుద్ధమనుమానమిత్యాశజ్జగ్రహ (విదీర్ఘం చేతి.)

ఆ—కిం చ కార్యకారణయోరభేదే కిం కారణాభిన్నం కార్యం కిం వాకార్యాభిన్నం కారణమితి ఏకల్ప్యాద్యమనువదతి (కారణాదితి) అతోఽస్మిన్ పరే కార్యమజం స్యాత్ తథావిధికారణాభిన్నత్వాదితి దూషయతి (అత ఇతి) ద్వితీయమండ్రవతి (యదీతి) జాయమానాత్కార్యాత్ కారణమభిన్నం యదీతి యోజనాత్పర్తి కారణం ధ్రువం భవతు మర్తతి కార్యాభిన్నత్వాత్తస్య చాధ్రువత్వాదితి దూషయతి (కారణమితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తస్మేతి) కార్యకారణయోరభేదవా విప్రతిషేధో దర్శితః తస్మైవ దృఢీకరణార్థమయం శ్లోక ఇత్యర్థః. పూర్వార్థాక్షరో మర్థమాహ (కారణాదితి) ప్రాప్తేరనిష్టపర్యవసాయిత్వమాహ (ఇదం చేతి) ప్రధానసజత్వం జాయమానత్వం చ విప్రతిషిద్ధమిత్యుక్తం తతోన్యదిత్యుక్తమేవ వ్యసక్తి(కా

జాయమానాద్ధి వై కార్యాత్ కారణం తే కథం ధ్రువం. ౧౨
అజాదైవ జాయతే యస్య దృష్టాంతస్తస్య నాస్తి వై,
జాతాచ్చ జాయమానస్య న వ్యవస్థా ప్రసజ్యతే. ౧౩
హేతోరాదిః ఫలం యేషామాదిర్హేతుః ఫలస్య చ,

శం—మజం చేతి తప కిం చాన్యత్ కార్యకారణయోరనన్యత్వే జాయమానాద్ధి వై
కార్యత్కారణమనన్యన్మిశ్రం ధ్రువం చ తే కథం భవేత్ న హి కుక్కుట్యా ఏక
దేశః పచ్చతే ఏకదేశః ప్రసవాయ కల్ప్యతే. ౧౨

శం—కించాన్యత్ అజాత్ అనుత్పన్నాదన్యస్తనో జాయతే యస్య వాదినః
కార్యం దృష్టాంతస్తస్య నాస్తి వై దృష్టాంతాభావేఽర్థాదజాన్న కించిజ్జాయత ఇతి
సిద్ధం భవతీత్యర్థః. యదా పునర్జాతాజ్జాయమానస్య వస్తునోఽభ్యుపగమః తదప్యన్యస్తా
జ్జాతాత్ తదప్యన్యస్తాదితి న వ్యవస్థా ప్రసజ్యతే అనవస్థానం స్యాదిత్యర్థః. ౧౩

శం—యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూదితి పరమార్థతోఽదైవతాభావః శ్రుతో
క్తః తమాశ్రిత్యాహ హేతోః ధర్మాధర్మాదేరాదిః కారణం దేహాదిసంఘాతః ఫలం

ఆ—మితి) అభేదేసి మాయావాదే నైష దోషః కారణస్య కార్యాదనన్యత్వానభ్యుపగ
మాత్ కార్యస్యైవ కారణమాత్రత్వాంగీకారాదితి మత్వాహ (తవేతి) ద్వితీయార్థం
విభజతే (కిం చాన్యదితి) అభేదవాదేసి కార్యస్యానిత్యత్వం కారణస్య నిత్యత్వమితి
వ్యవస్థా కిమితి న భవతీత్యాశఙ్కాహ (న హితి.) ౧౨

ఆ—కిం చ యస్య ప్రధానవాదినో మతే ప్రధానాదజాదభిన్నం కార్యం
జాయతే మహదాదీత్యభ్యుపగమ్యతే తస్య పక్షే తస్మిన్నుక్తే దృష్టాంతో వక్తవ్యః
తదవప్త్యప్యేనైవ తేనార్థవ్యవస్థాపనాత్ న చాత్రోభయసంప్రతిపన్నో దృష్టాంతో
దృష్టాస్తీత్యాహ (అజాదితి) యద్యజాన్నిత్యాదన్యస్తనో జాయమానమభ్యుపగంతుం న
శక్యతే తస్మి జాతాదేవ జాయమానమభ్యుపగమ్యతామిత్యాశంక్యాహ (జాతాచ్చేతి)
సాంఖ్యసమయే దోషాంతరప్రదర్శనపరత్వం శ్లోకస్య ప్రతిజానీతే (కిం చాన్యదితి)
తత్ర పూర్వార్థాక్షరాణి యోజయతి (అజాదితి) దృష్టాంతాభావే ప్రమాణాంతరా
దర్శనప్రతిపత్తిర్భవిష్యతీత్యాశంక్యాహ (దృష్టాంతేతి) పరస్య భిల్వనుమానాధీనమర్థపరి
జ్ఞానం న చ దృష్టాంతాభావేఽనుమానమవకల్పతే తస్మాన్న సాంఖ్యసమయస్సమ్యవతీ
త్యర్థః. ద్వితీయార్థం వ్యాచక్షే (యదా పునరిత్యాదివా.) ౧౩

ఆ—దైవతవాదిభిరన్యోన్యపక్షప్రతిక్షేపముఖేన ఖ్యాపితం వస్తునోఽజన్యత్వమ
దైవతవాదినాభ్యవజ్ఞాతం ఇదానీం దైవతనిరసనమపి క్రాతం విద్వదనుభవానుసారి

హేతోః ఫలస్య చానాదిః కథం తైరుపపర్ణ్యతే. ౧౪

హేతో రాదిః ఫలం యేషామాదిర్హేతుః ఫలస్య చ,
తథా జన్మ భవేత్తేషాం పుత్రాజ్జన్మ పితరుర్యథా. ౧౫

సంభవే హేతుఫలయోరేషితవ్యః క్రమస్త్యయా,

శం—యేషాం వాదినాం తథా ఆదిః కారణం హేతుర్ధర్మాదిః ఫలస్య చ దేహాదినం
ఘాతస్య ఏవం హేతుఫలయోరితరేతరకార్యకారణత్వేనాదిమత్త్వం బ్రువద్భిరేవ
హేతోః ఫలస్య చానాదిత్వం కథం తైరుపపర్ణ్యతే విప్రతిషిద్ధమిత్యర్థః. న హి నిత్యస్య
కూటస్థస్యాత్మనో హేతుఫలాత్తకతా సమ్భవతి. ౧౪

శం—కథం తైర్విరుద్ధమభ్యుపగమ్యత ఇతి ఉచ్యతే హేతుజన్యాదేవ ఫలా
ద్ధేతోర్జన్మాభ్యుపగచ్ఛతాం తేషామిదృశో విరోధ ఉక్తో భవతి యథా పుత్రాజ్జన్మ
పితరుః. ౧౫

శం—యథోక్తో విరోధో న యుక్తోఽభ్యుపగంతుమితి చేన్దస్యనే సంభవే
హేతుఫలయోరుత్పత్తౌ క్రమ ఏషితవ్యః త్వయా అన్వేష్యవ్యః హేతుః పూర్వం

ఆ—చైతేనాభ్యనుజ్ఞాతమేవేత్యాహ (హేతోరితి) హేతుఫలాత్తకస్సంసారోఽనాది
రితి వదద్భిస్తస్యానాదిత్వస్వభావో నైవ వత్తుం శక్యతే హేతుఫలయోరాదిమత్త్వస్య
కంఠోక్తత్వాత్ అతో హేతుఫలాత్తకం ద్వైతమనిరూపితరూపమవస్తుభూతమిత్యర్థః
శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యత్ర త్వితీ)తమాశ్రిత్య కార్యకారణాత్తకస్య ద్వైతస్య
దుర్నిరూపత్వమాహేతి యోజనా. హేతుఫలయోరాత్తపరిణామత్వాదాదిమత్త్వముపా
దానరూపేణ చానాదిత్వమిత్యాశంకాక్రొత్తనో నిరంశస్య కూటస్థస్య నిత్యస్య పరిణా
మానుపపత్తేర్జైవమిత్యాహ (న హీతి.) ౧౪

ఆ—హేతుఫలయోరన్యోన్యమాదిమత్వం బ్రువతా తదాత్తకస్య సంసారస్యా
నాదిత్వం ప్రతిషిద్ధమిత్యుపపాదితం సమ్ప్రీతి కార్యకారణభావోపి తయోర్న సంభవతీ
త్యాహ (హేతోరిత్యాదినా) హేతుఫలయోరన్యోన్యం కారణత్వమభ్యుపగచ్ఛద్భిర
భ్యుపగమ్యతే విరుద్ధమిత్యేతప్రీత్యపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ఈదృశత్వ
మేవ విశదయతి (యథేతి.) ౧౫

ఆ—ప్రతీతితో హేతుఫలయోరుత్పత్తేరుపగంతవ్యత్వాన్న యుక్తం తన్ని
రాకరణమిత్యాశంకాక్రొహ (సంభవ ఇతి) తయోరుదయే ప్రాతీతికే నియతపూర్వభావీ
హేతుః నియతోత్తరభావిఫలమిత్యభ్యుపగ మే హేతుమాహ (యుగపదితి) యథోక్త

యుగపత్నంభవే యస్తాదసంబంధో విమాణవత్. ౧౬

ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్న తే హేతుః ప్రసిద్ధ్యతి,

అప్రసిద్ధః కథం హేతుః ఫలముత్పాదయిష్యతి. ౧౭

యది హేతోః ఫలాత్ప్రసిద్ధిః ఫలసిద్ధిశ్చ హేతుతః,

శం—పశ్చాత్ఫలం చేతి ఇతశ్చ యుగపత్నంభవే యస్తాదేతుఫలయోః కార్యకారణత్వేనాసంబంధః యథా యుగపత్నంభవతోః సవ్యేతరగోవిమాణయోః. ౧౬

శం—కథమసమ్మన్త ఇతి అహ జన్యతో లబ్ధాత్తకాల్ ఫలాదుత్పద్యమానస్య శశవిమాణాదేవానతో న హేతుః ప్రసిద్ధ్యతి జన్మ న లభ్యతే అలబ్ధాత్తకోఽప్రసిద్ధస్య శశవిమాణాదికల్పస్తవ స కథం ఫలముత్పాదయిష్యతి న హేతురేతరాపేక్షసిద్ధ్యోః శశవిమాణకల్పయోః కార్యకారణభావేన సంబంధః క్వచిద్దృష్టోఽన్యథా వేత్త్యభిప్రాయః. ౧౭

శం—అసంబంధతాదోషేణాపొదిలేపి హేతుఫలయోః కార్యకారణభావే

అ—విరోధః హేతుఫలభావస్యాసంభవః స న యుక్తోఽభ్యుపగంతుం ప్రతీతివిరోధాదితి వ్యావర్త్యాం శక్త్యామనుషదతి (యథేతి) తతో తరత్వేన క్లోకాక్షరాణి యోజయతి (సంభవ ఇతి) ప్రతీత్యా క్రమస్వీకారవదుపపత్తేచ్ఛేత్యాహ (ఇతశ్చేతి) తామేవోపపత్తిం సోఘరయతి (యుగపదితి) యయోర్యుగపత్నంభవః తయోర్న కార్యకారణత్వం యథా విమాణయోరితి వ్యాప్తైర్వ్యక్తత్వాత్ క్రమస్యావశ్యకతేత్వర్థః. ౧౬

అ—ఉక్తవ్యాప్తేరనుగ్రహకం తర్కముపన్యస్యతి (ఫలాదితి) హేతుఫలయోర్నిధో హేతుఫలత్వం బ్రువతో మతే హేతుధీనతయా లబ్ధాత్తకాత్ఫలాదుత్పద్యమానో హేతుర్న తతో లబ్ధాత్తకో భవతి అలబ్ధాత్తకశ్చాసత్త్వాన్న ఫలముత్పాదయితుం శక్నోతి అతో హేతుఫలభావవైకాసిద్ధిత్వర్థః. హేతుఫలయోరక్రమవతోర్న కార్యకారణభావేన సంబంధస్సిద్ధ్యతీత్యేతదాకాంక్షాపూర్వకం సాధయతి (కథమిత్యాదిసా) (స్వతో) హేతుస్వరూపాజ్ఞానం ఫలం తదధీనత్వేన లబ్ధాత్తకం స్వతశ్చాలబ్ధాత్తకం తత ఉత్పద్యమానస్సన్నేష హేతుర్న ప్రసిద్ధ్యతి న ఖలు శశవిమాణాదేరసతస్సకాశాత్కం చిల్లబ్ధాత్తకముపలభ్యతే హేతుశ్చేదప్రసిద్ధో లబ్ధాత్తకోఽభ్యుపగతః స తస్మి తథావిధోఽనద్రూపస్సన్నఫలముత్పాదయితుముత్సహతే న హి సద్వాది మతే ఫలమసతస్సకాశాదుపలబ్ధిచరమిత్వర్థః. తథాపి కథం హేతుఫలయోరసంబంధస్సిద్ధ్యతీత్యాశక్త్యాహ (న హేతి) అన్యథా వేత్త్యాధారాధేయభావాదికథనమ్. ౧౭

అ—హేతుఫలయోర్యోగవద్యే సత్యన్యతరస్యాపి స పూర్వక్షణే సత్తేత్య

కతరత్పూర్వనిష్పన్నం యస్య సిద్ధిరపేక్షయా.

౧౮

అశక్తిరపరిజ్ఞానం క్రమకోపోధవా పునః,

ఏవం హి సర్వథా బుద్ధైరజాతిః పరిదీపితా.

౧౯

శం—యది హేతుఫలయోగనోన్యస్యసిద్ధిరభ్యుపగమ్యత ఏవ త్వయా కతరత్పూర్వనిష్పన్నం హేతుఫలయోః యస్య పశ్చాద్భావినసిద్ధిస్సాన్యత్పూర్వసిద్ధ్యపేక్షయా తద్భూ) హిత్యర్థః.

౧౮

శం—అథైతన్న శక్యతే వత్తుమితి మన్యసే సేయమశక్తిరపరిజ్ఞానం తత్త్వా వివేకః మూఢతేత్యర్థః. అథవా యోయం త్వయోక్తః క్రమః హేతోః ఫలస్య సిద్ధిః ఫలాచ్చ హేతోస్సిద్ధిరితరేతరానంతర్యుత్పత్తిః తస్య కోపః విపర్యాసః అన్యథా భావస్సాన్యదిత్యభిప్రాయః. ఏవం హేతుఫలయోః కార్యకారణభావానుపపత్తేరజాతిః సర్వస్వానుత్పత్తిః పరిదీపితా ప్రకాశితా అన్యో(న్యాపేక్ష)న్యపక్ష)దోషం బ్రువద్ధి ర్వాదిభిః బుద్ధైః పండితైరిత్యర్థః.

౧౯

ఆ—సతోః శశవిషాణయోరివాన్యోన్యాపేక్షయా జన్యజనకత్వం నోపపద్యతే శశ విషాణాదిష్వ(పి)ప్రసంగాదిత్యుక్తం ఇదానీం 'పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్తృణా భవతీ' త్యాదిశ్రుతేర్ధర్మరాదిషు హేతుఫలభావమాశంక్య శ్రుతేరసంభావితార్థే ప్రామాణ్యా యోగాదవశ్యం పౌర్వాపర్యం వక్తవ్యమిత్యాహ (యదీతి) శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (అసంబంధేత్యాదినా.)

౧౮

ఆ—హేతుఫలయోగిదం పూర్వమిదం పశ్చాదితి న జ్ఞాయతే పరస్పరాశ్రయాత్ అతశ్చేదం పూర్వనిష్పన్నమితి వత్తుమశక్యమిత్యాహ (అశక్తిరితి) ఉత్తరావసరే చేదుత్తరాపరిజ్ఞానం తస్మాి కథమశక్తిసూచకం తన్నిగ్రహస్థానమప్రతిభాభిధానీయ మావతతీత్యర్థః. కించ యది క్రమస్య నియతపూర్వాపరభావాత్సన్తోఽపరిజ్ఞానం తదా పూర్వం కారణముత్తరం కార్యమితి ప్రతిజ్ఞాపీ(యేత)యతే తథాచ ప్రతిజ్ఞాహ నిర్నిగ్రహంతరమాపద్యేతేత్యాహ (క్రమేతి) అన్యోన్యపక్షప్రతిక్షేపముఖేన సతోఽసతశ్చ జన్తసే ప్రత్యాఖ్యాతే క్రమాక్రమాభ్యాముత్పత్తేరను(త్ప)పప)త్తేర (తోఽ) జాతిరేవాన్తదభిప్రేతా వాదిభిరాదర్శితా భవతీత్యుపసంహరతి (ఏవంహీతి) తత్రాద్యం పాదం వ్యాకరోతి (అధేత్యాదినా) క్రమపక్షే పూర్వనిష్పన్నమేతచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. ద్వివీయపాదం యోజయతి (అధవేత్యాదినా) ద్వివీయార్థం వివృణోతి (ఏవమితి.)

౧౯

బీజాంకురాఖ్యో దృష్టాంతః సదా సాధ్యసమో హి సః

శం—నను హేతుఫలయోః కార్యకారణభావశత్యస్సాభిరుక్తం శబ్దమాత్ర
 మాశ్రిత్య ఫలమిదం త్వయోక్తం పుత్రాజ్ఞస్త పితరుగ్రాహ విమాణవచ్చాసంబంధత్యాది
 సహస్సాభిరసిద్ధాద్ధేతోః ఫలసిద్ధిః అసిద్ధాద్వా ఫలాద్ధేతుసిద్ధిరభ్యుపగతా కిం తర్హి
 బీజాంకురవత్కార్యకారణభావోఽభ్యుపగమ్యత ఇతి ఆత్మోచ్యతే బీజాంకురాఖ్యో
 యో దృష్టాంతః స సాధ్యేన తుల్యో మమేత్యభిప్రాయః. నను ప్రత్యక్షః కార్యకారణ
 భావో బీజాంకురయోరనాదిః స పూర్వస్య పూర్వస్యాపర(వ)భావాదాదిమత్త్వాభ్యు
 పగమాత్ యథేదానీముత్పన్నోఽపరోంకురో బీజాదాదిమాత్ బీజం చాపరమ(న్య)
 స్సాదంకురాదితి క్రమేణోత్పన్నత్వాదాదిమత్ ఏవం పూర్వః పూర్వోంకురో బీజం చ
 పూర్వం పూర్వమాదిమదేవేతి ప్రత్యేకం సర్వస్య బీజాంకురజాతస్యాదిమత్త్వాత్కస్య
 చిదవ్యనాదిత్వానుపపత్తిః. ఏవం హేతుఫలానాం అథ బీజాంకురసంతతేరనాదిమత్త్వ

ఆ—బీజాంకురయోరివ హేతుఫలయోరన్యోన్యం కార్యకారణభావాభ్యుపగ
 మాన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమిత్యాశంక్యాహ (బీజేతి) దృష్టాంతస్య సాధ్యసమత్వేపి
 సాధకత్వమస్తి త్యాశంక్యాహ(సహిత) క్లో కాపాద్యం చోద్యముద్భావయతి (నన్నితి)
 శబ్దమాత్రం వివక్షితార్థశూన్యం శబ్దమాశ్రిత్య ఫలప్రయోగమేవోదాహరతి (పుత్రా
 దితి) ఆదిశబ్దేన ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్నతే హేతుః ప్రసిద్ధతీత్యాది గృహ్యతే కార్య
 కారణభావో హేతుఫలయోరిత్యత్రాసభిప్రేతమర్థం కథయతి (సహిత) తత్రైవ ప్రశ్న
 పూర్వకమభిప్రేతమర్థముదాహరతి (కిం తర్హితి) దృష్టాంతాసంప్రతిపత్త్యా పరిహరతి
 (అత్రేతి) మాయావాదిమతే క్వచిదపి కార్యకారణభావస్య వస్తుభూతస్యాసమ్మిలిపతే
 ర్మమేత్యుక్తం ప్రత్యక్షావప్తం భేన దృష్టాంతం సాధయన్నాశంకతే (నన్నితి)కిం బీజాం
 కురవ్యక్తిరీదం కార్యకారణత్వమివ్యతే కింవా బీజాంకురసంతానయోరితి వికల్పాద్యం
 దూషయతి (స పూర్వస్యేతి) తదేవ ప్రపంచయతి (యథేత్యాదినా) బీజవ్యక్తేరంకుర
 వ్యక్తేశోఽక్షప్రకారేణానాదిత్వస్యాన్యోన్యకారణత్వస్య చానుపపత్తిరితి కేషః కల్పాం
 తరముత్థాపయతి (అథేతి) బీజసంతతేరంకురసంతతేశ్చానాదిత్వమన్యోన్యకారణత్వం
 చావిరుద్ధం సిద్ధతి బీజజాతీయాదంకురజాతీయమంకురజాతీయాద్బీజజాతీయముత్పద్య
 మానముపలభ్యతే తత్రైవ హేతుజాతీయాత్ ఫలజాతీయం ఫలజాతీయాచ్చ హేతు
 జాతీయమవిరుద్ధమిత్యర్థః. దృష్టాంతే దార్ఢ్యాన్తికే చ సంతతేరేకస్యావ్యక్తేర్వ్యతిరేకేణా
 సంభవాన్తైవమితి దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ ప్రపంచయతి (సహిత) తదనాదిత్వ

న హి సాధ్యసమో హేతుః సిద్ధా సాధ్యస్య యుజ్యతే. ౨౦
పూర్వాపరాపరిజ్ఞానమజాతేః పరిదీపకమ్,

శం—మితి చేన్న ఏకత్వానువచస్తేః న హి బీజాంకురవ్యతిరేకేణ బీజాంకురసంతతిర్వా
మైకాఽభ్యుపగమ్యతే హేతుఫలసంతతిర్వా తదనాదిత్వవాదిభిః తస్మాత్సాన్పత్తం హేతోః
ఫలస్య చానాదిః కథం తైరుపవర్ణ్యత ఇతి తథా చాన్యదప్యనువచత్తేర్న చ్ఛలమిత్యుక్తి
ప్రాయః న చ లోకే సాధ్యసమో హేతుసాన్పాద్యస్య సిద్ధా సిద్ధినిమిత్తం ప్రయుజ్యతే
ప్రమాణమశలే రిత్యర్థః. హేతురితి దృష్టాంతోత్రాభిప్రేతః గమకత్వాత్. ప్రకృతో హి
దృష్టాంతో న హేతురితి.

శం—కథం బుద్ధైరజాలిః పరిదీపితేతి ఆహ యదేతద్దేతుఫలయోః పూర్వాపరా
పరిజ్ఞానం తచ్చైతదజాతేః పరిదీపకం అవబోధకమిత్యర్థః. జాయమానో హి వై ధర్మ
గృహ్యతే కథం తస్మాత్సాన్పర్వం కారణం న గృహ్యతే అవశ్యం హి జాయమానస
గ్రహీత్రా తజ్జనకం గ్రహీతవ్యం జన్యజనకయోగస్సంబంధస్యానపేతత్వాత్ తస్మాదజా

తా—వాదిభిః తాసు వ్యక్తిషు మిథో హేతుత్వమనాదిత్వం తద్వదనశీలై రితి యావత్
అన్యోన్యాయశ్రయత్వాదనవస్థానాద్వా హేతుఫలయోర్మిథో హేతుఫలభావస్య వ
మశక్యత్వాత్ దృష్టాంతదార్ట్యాన్వికయోరనుపపత్తిసిద్ధేర్థుపసంహరతి(తస్మాదితి)దృష్టాం
స్యానమప్రితపన్నత్యే స్థితే కార్యకారణత్వస్య క్వచిదపి సమప్రితిపత్త్యభావాత్ పు
జ్జన్త పితుర్యథేత్యాది న చ్ఛలప్రయుక్తమితి ఫలితమాహ (తథాచేతి) ఏవం క్లోకః
పూర్వార్థం వ్యాఖ్యాయోక్తార్థం వ్యాచక్షే (న చేతి) కిమితి హేతుశబ్దస్య ముఖ
మర్థం త్యక్త్వా గాఃశీర్షో గృహ్యతే ప్రకరణసామర్థ్యాదిత్యాహ (ప్రకృతోహి
హేతుఫలభావానుపపత్తిముపపాదితాపసంహర్తుమితి శబ్దః.

తా—యత్సవనోన్యసత్తం ప్రతిక్షిపద్ధిరజాతిర్వస్తుతో జ్ఞాపితా పరీక్ష
రిత్యుపక్షీచం తత్ర కథమజాతిర్వస్తుతో జ్ఞాపితేత్యాశంక్యాహ (పూర్వాపరే
కార్యస్య గృహ్యమాణత్వాదజాతిరసిద్ధేత్యాశంక్య కారణస్యాపి తస్మి గ్రాహ్యత
దితరేతరాశ్రయాదజాతిరతివ్యక్తా సిద్ధతీత్యాహ (జాయమానాదితి)తత్ర పూర్వా
ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) నియతే పూర్వాపర్యే నిర్ధారితే జ
స్సిద్ధ్యతి తదభావే తదసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయార్థం విభజితే (జాయమానో హేతి) కా
గ్రహణే కారణం గ్రహీతవ్యమితి మతో నియమ్యతే తత్రాహ (అవశ్యం హేతి) కా
కారణయోగ్నియతసమృంధవతోరితరేతరాశ్రయాత్ దుర్గ్రహత్వాదజాతిరేవ వస్తు.

జాయమానాద్ధి వై ధర్మాత్మభం పూర్వం న గృహ్యతే.- ౨౧
స్వతో వా పరతో వాపి న కించిదస్త్తు జాయతే,

శం—పరిధీపకం తదిత్యర్థః.

౨౧

శం—ఇతశ్చ న జాయతే కించిత్ యజ్ఞాయమానం వస్తు స్వతః పరతః ఉభయతో వా సత్ ఆసత్ సదనద్వా న జాయతే న తస్య కేనచిదపి ప్రకారేణ జన్మ సమ్భవతి న తావత్స్వయమేవ అపరినిష్పన్నాత్పన్నస్తాత్పన్నరూపాత్స్వయమేవ జాయతే యథా ఘటస్తస్మాదేవ ఘటాత్ నాపి పరతః అన్యస్తాదన్యః యథా ఘటాత్పటః పటాత్ పటాంతరం తథా నోభయతః విరోధాత్ యథా ఘటపటాభ్యాం ఘటః పటో వా న జాయతే. నను మృదో ఘటో జాయతే పితుశ్చ పుత్రః సత్యం అస్తి జాయత ఇతి ప్రత్యయశ్శబ్దశ్చ మూఢానాం తావేవ శబ్దప్రత్యయా వివేకిభిః పరిక్ష్యేతే కిం సత్యమేవ తా ఉత మృషేతి యావతా పరిత్యమాణే శబ్దప్రత్యయ

ఆ—జ్ఞాపితేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కార్యకారణయోద్వేగరాసత్వం తచ్చబ్దేన పరామృశ్యతే.

౨౧

ఆ—వస్తునో వస్తుతో జన్మ నాస్తీతి వికల్పపూర్వకం సాధయతి (స్వతో వేత్త్యాదినా) కస్యచిదపి వస్తునో జన్మ నాస్తీత్యస్తిన్నధే హేత్వంతరపరత్వం క్లోకస్య దర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవ స్ఫోరయతుం జాయమానమనూద్య షోఢా వికల్పయతి (యజ్ఞాయమానమితి) సర్వేష్యపి పక్షేషు దోషసంభావనాం సూచయతి (నతస్యేతి) తత్రాద్యం దూషయతి (న తావదితి) స్వయమేవ జాయమానం కార్యం స్వస్తాదేవ స్వరూపాన్న తావజ్జాయతే స్వయమేవ స్యాపేక్షామంతరేణ స్వకారణాధీనతయా పరినిష్పన్నత్వాత్ అన్యథా స్వసిద్ధేస్ససిద్ధిరిత్యాత్మాశ్రయాత్ న హి ఘటాదేవ ఘటో జాయమానో దృష్టాస్తీత్యర్థః ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నాపీతి) నఖల్వన్యత్వం జనకత్వే ప్రయోజకం ఘటాదపి పటోత్పత్తిప్రసంగాత్ న చోత్పాదకత్వయోగ్యత్వవిశేషితమన్యత్వం తథేతి వాచ్యం ఉత్పత్తిమంతరేణ తద్యోగ్యత్వస్య దురవగమత్వాదిత్యర్థః. తృతీయం నిరస్యతి (తథేతి) విరోధమేవ దృష్టాంతద్వారా స్పష్టయతి (యథేతి) న హి ఘటపటాభ్యాం ఘటః పటో వా జాయమానో దృశ్యతే తథా జాయమానం స్వస్తాదన్యస్తాచ్చ భవతీత్యనుపపన్నమిత్యర్థః. అన్యత్వే సత్యపి జన్యజనకభావస్యప్రత్యక్షత్వాన్నాసౌ శక్యతే ప్రతిక్షేప్తమితి శంకతే (ననియతి) కిం ప్రత్యక్షానుసారిణో శబ్దప్రత్యయాపరివేకినామిష్యేతే కింవా వివేకినామితి వికల్పాద్యదుంగీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (తావేతి) మృషేవేతి పరిత్యమాణే సతీతి

సదసత్పదసద్వాసి న కించిద్వస్తు జాయతే.

౨

హేతుర్న జాయతేనాదేః ఫలం చాపి స్వభావతః,

శం—విషయం వస్తు ఘటపుత్రాదిలక్షణం శబ్దమాత్ర మేవ తత్ వాచారంభణవిశ్రుతేః సచ్చేన్న జాయతే సత్త్వాత్ మృత్పిండాదివత్ యద్యసత్ తథాపి న జాయ న విద్యతే అసత్త్వాదేవ శశవిషాణాదివత్ అథ సదసత్ తథాపి న జాయతే విరుద్ధైకస్యాసంభవాత్ అతో న కించిద్వస్తు జాయతే ఇతి సిద్ధం యేషాం పునర్జనిరేవ జాయ ఇతి క్రియాకారకఫలైకత్వమభ్యుపగమ్యతే క్షణికత్వం చ వస్తునః తే దూరతః న్యాయాపేతాః ఇదమిత్యమిత్యవధారణక్షణాంతరానవస్థానాత్ అననుభూతస్య స్మృతపవత్రేత్వం.

శం—కించ హేతుఫలయోరనాదిత్వమభ్యుపగచ్ఛతా త్వయా బలాన్తే ఫలయోరజన్తైవాభ్యుపగతం స్యాత్ కథం అనాదేః ఆదిరహితాత్ఫలాద్దేతుర్న జాయ నన్యాయత్వన్నాదనాదేః ఫలాద్దేతోర్జన్తేమ్యతే త్వయా ఫలం చ ఆదిరహితాదనాదే

ఆ—సంబంధః తచ్చ జన్తశబ్దధీవిషయం వస్తు శబ్దమాత్ర మేవ వాచారంభణశ్రవణావరమార్థతో యావతా విద్యతే తస్మాదసత్యాలంబనత్వమేవ శబ్దప్రత్యయయోగేష్టమితి యోజనా. చతుర్థం శిథిలయతి (సచ్చేదితి) పంచమం నిరాకరోతి (యదీష్యం ప్రత్యాదిశతి (అథేత్యాదినా) షష్ఠాం వికల్పానాం నిరాసే ఫలితం నిగమయ (అతో నేతి) క్రియాకారకఫలనానాత్వపక్షే అజజన్తానుపపత్తిదోషముక్త్వా వత్సామనూద్య దూషయతి (యేషాం పునరితి) జాథానాం న్యాయావప్తం భేన వస్తు సస్థాపయతాం కుతో న్యాయబాహ్యత్వమిత్యాశంకా (ఇదమితి) ఇదమా వస్తుః మృప్తం ఇత్థమితి క్షణికత్వం వివక్షితం వివమవధారణావచ్ఛిన్నే క్షణే వస్తవచ్ఛేక్షణాతిరిక్తే వస్తునోఽవస్థానాభావాన్న తస్మిన్ననుభవస్సిద్ధ్యతీత్యర్థః. న చ తస్మిన్ భూతేర్థే స్మృతిరుత్పద్యతే తథా చ వస్తుని ప్రత్యయద్వయాసిద్ధౌ వ్యవహారాః త్యాహ (అననుభూతస్యేతి.)

ఆ—వస్తునో వస్తుతో జన్తరాహిత్యే హేత్వన్తరమాహ (హేతుర్నేతి) నాదేః ఫలాద్దేతుర్ణాయతే న హి ఫలస్యానాదిత్వే తతో హేతుజన్త యుక్తం న తజ్జన్తప్రసంగాదిత్యర్థః. ఫలమపి న హేతోరనాదేర్ణాయతే దోషసామ్యాదిత్యా (ఫలంచేతి) నాపి స్వభావతః నిమిత్తమన్తరేణ ఫలం హేతుర్వా జాయతే త హేతుమాహ (ఆదిరితి) కారణరహితస్య జన్తానుపలభ్యేరిత్యర్థః. వస్తునో వస్తుతో భావే హేత్వన్తరవరత్వం క్లోకస్య సూచయతి (కించేతి) హేత్వన్తరమేవ

ఆదిర్న విద్యతే యస్య తస్య హ్యదిర్న విద్యతే.

౨౩

ప్రజ్ఞప్రేసనిమిత్తత్వమన్యథా ద్వయనాశతః,

శం—తోరజాత్ స్వభావతవివ నిర్నిమిత్తం జాయతఇతి నాభ్యుపగమ్యతే తస్మాదనాదిత్వమభ్యుపగచ్ఛతా త్వయా హేతుఫలయోరజన్తేవాభ్యుపగమ్యతే యస్మాదాదిః కారణం న విద్యతే యస్య లోకే తస్య హ్యదిః పూర్వోక్తా జాతిర్నవిద్యతే కారణవత వివహ్యదిరభ్యుపగమ్యతే నాకారణవతః.

౨౩

శం—ఉక్తస్యైవార్థస్య దృఢీకరణచిక్కిర్నయా పునరాక్షిపతి ప్రజ్ఞానం ప్రజ్ఞప్తిః శబ్దాదిప్రతీతిః తస్మాస్సనిమిత్తత్వం నిమిత్తం(కా)కరణం విషయఇత్యేతత్సనిమిత్తత్వం సవిషయత్వం స్యాత్ప్రత్యుతిరిక్తవిషయతేత్యేతత్ప్రతిజానీమహే న హి నిర్విషయా ప్రజ్ఞప్తిః శబ్దాదిప్రతీతిస్సాన్యత్ తస్మాస్సనిమిత్తత్వాత్ అన్యథా నిర్విషయత్వే శబ్దస్పర్శసీలపీతలాహితాదిప్రత్యయవైచిత్ర్యద్వయస్య నాశతః నాశః అభావః ప్రసక్త్యేతేత్యర్థః. న చ ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్య ద్వయస్యాభావోఽస్తి ప్రత్యక్షత్వాత్ ఆతః ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్య ద్వయస్య దర్శనాత్ పరేహం తన్త్రం పరతన్త్రమిత్యన్యశాన్త్రం

ఆ—యితం ప్రథమం ప్రతిజ్ఞాం కరోతి (హేత్వితి) ఫలాధ్యేతుర్జాయతే తతశ్చ ఫలమిత్యభ్యుపగమాత్ కథమజన్తాభ్యుపగమితి పృచ్ఛతి(కథమితి)తత్రాద్యపాదాక్షరయోజనయా పరిహరతి (అనాదేరితి) తదేవోపపాదయతి (నహితి) ఫలం కార్యకారణసంఘాతః హేతుః ధర్మాదిః ఫలం చాపీతి భాగం విభజతే (ఫలంచేతి) అజాజ్ఞాయతఇతి నాభ్యుపగమ్యతఇతి సంబంధః స్వభావతఇతి పదం యోజయతి (స్వభావతవివేతి)ఫలితం నిగమయతి (తస్మాదితి) న హేతుఫలయోర్జన్తపతోరనాదిత్వమభ్యుపగమ్యతం శక్యం అభ్యుపగమే చ జన్తేవ తయోరాకస్తికం స్యాదిత్యర్థః. స్వభావపాదనిరాకరణం ప్రతిజ్ఞాతముత్తరాధావప్తంభేన ప్రతిపాదయతి (యస్మాదితి)

౨౩

ఆ—వస్తునో వస్తుతో జన్తాయోగాదసంవిజ్ఞానమాత్రం తత్త్వమిత్యుక్తం ఇదాసీం బాహ్యార్థవాదముత్థాపయతి (ప్రజ్ఞప్రేరితి) జ్ఞానస్య నిర్విషయత్వే ప్రత్యయవైచిత్ర్యసంపత్తిం ప్రమాణయతి (అన్యథేతి) అగ్నిదాహాదిప్రయుక్తదుఃఖావలబ్ధిసంపత్తేశ్చాస్తి బాహ్యార్థ ఇత్యాహ (సంక్షేపస్మేతి) పరతన్త్రం పరకీయం శాన్త్రం తస్మాస్తితా తద్విషయస్య బాహ్యార్థస్య విద్యమానతేతి యావత్. క్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తస్యేవేతి) వస్తునో నాస్తి వస్తుతో జన్తేత్యుక్తార్థః. తన్వైవిద్య దృఢీకరణం పూర్వోక్తరవత్కాభ్యాం చిక్కిర్నతే తయా పునరాక్షేపముఖేన బాహ్యార్థవాదినాం ప్రస్థానముత్థాపయతీత్యర్థః. బ్రహ్మస్వరూపభూతాం ప్రజ్ఞప్తిం ప్రతిషేధతి (శబ్దాదితి) సాకారవాదం

సంక్షేశస్యోపలభ్యేష్వపరతంత్రాస్తీతా మతా.

౨౪

ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమిష్యతే యుక్తిదర్శనాత్,

శం—తవ్య పరతంత్రాశ్రయస్య బాహ్యార్థస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తీతా మతా అభిప్రేతా న హి ప్రజ్ఞప్తేః ప్రకాశమాత్రస్వరూపాయాః నీలపీతాదిబాహ్యలబ్ధునవైచిత్ర్యమస్తరేణ స్వభావభేదేనైవ వైచిత్ర్యం సంభవతి స్ఫటికస్వేప నీలాద్యుపాధ్యాశ్చియైర్వినా వైచిత్ర్యం న ఘటత ఇత్యభిప్రాయః ఇతశ్చ పరతంత్రాశ్రయస్య బాహ్యార్థస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తీతా సంక్షేశనం సంక్షేశః దుఃఖమిత్యర్థః. ఉపలభ్యతే హ్యగ్నిదాహాదినిమిత్తం దుఃఖం యద్యగ్నాద్విదిబాహ్యం దాహాదినిమిత్తం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తం న స్యాత్ తతో దాహాదిదుఃఖం నోపలభ్యేత తు అతస్తేన మన్యామహే అస్తి బాహ్యార్థ ఇతి న హి విజ్ఞానమాత్రే సంక్షేశో యుక్తః అన్యత్రాదర్శనాదిత్యభిప్రాయః.

శం—అత్రోచ్యతే బాధమేవం ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వం ద్వయసంక్షేశోపలబ్ధియుక్తిదర్శనాదివ్యతే త్వయా, స్థిరీభవ తావత్త్వం యుక్తిదర్శనం వస్తునస్తథాత్వాభ్యుపగమే కారణమిత్యత్ర బ్రూహి కిం తత ఇతి ఉచ్యతే నిమిత్తస్య ప్రజ్ఞప్త్యలంబ

ఆ—వృద్ధస్యతి (స్వాత్మేతి) ప్రజ్ఞప్తేర్విషయనిరపేక్షత్వాన్ని స్వాతిరిక్తవిషయతే త్యాశశ్శాస్త్రహ (న హీతి) సనిమిత్తత్వం సవిషయత్వేన స్ఫురణం తమేవ హేతుః ద్వితీయపాదయోజనయా విశదయతి (అన్యథేతి) ప్రసంగస్వేచ్ఛత్వం ప్రత్యాచక్షే (న చేతి) ప్రత్యయవైచిత్ర్యానుపపత్తిప్రయుక్తం ఫలం చతుర్థపాదవ్యాఖ్యానేన కథయతి (అత ఇతి) నను ప్రజ్ఞప్తేః స్వభావభేదేనైవ బాహ్యలంబనం వైచిత్ర్యమస్తరేణ స్వగతం వైచిత్ర్యం ఘటిష్యతే తత్రాహ (న హీతి) ఔపాధికం తర్హి ప్రత్యయవైచిత్ర్యమిత్యాశక్త్యా బాహ్యార్థాతిరిక్తోపాధ్యనధిగమాన్తేవమిత్యాహ (స్ఫటికస్వేతి) తృతీయపాదం హేత్వంతరపరత్వేనావతారయతి (ఇతశ్చేతి) తస్యోపలబ్ధిముపపాదయతి (ఉపలభ్యతే హీతి) తదుపలం భేపి మతో బాహ్యార్థసిద్ధిరిత్యాశంక్యహ (యదీతి) ఉపలబ్ధిరేవ తర్హి దుఃఖస్య మాభూదితి చేన్న స్వానుభవవిరోధా దిత్యాహ (ఉపలభ్యతే త్వితి) విశిష్టదుఃఖోపలబ్ధినుపపత్తిసిద్ధం ఫలమాహ (అత ఇతి) విజ్ఞానాతిరిక్తబాహ్యార్థాభావే సంక్షేశోపలబ్ధిరవిరుద్ధేత్యాశంక్యహ (న హీతి) అన్యత్ర దాహచ్ఛేదాదివ్యతిరిక్తే చక్షునవంకలేపాదాదితి యావత్.

౨౪

ఆ—దాద్యామర్థావత్త్వ్యాం బాహ్యార్థవాదే ప్రాప్తే విజ్ఞానవాదముద్భావయతి (పజ్జప్తేతి) అస్తు కా నామ వస్తుక్షతిరిత్యాశక్త్యాహ (నిమిత్తస్వేతి) మతాం

౧) రాకరణముచ్యతే విజ్ఞానవాదినేతి. శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అత్రేతి)

శం—నాభిమతస్య తవ ఘటాదేరనిమిత్తత్వం అనాలంబనత్వం వైచిత్ర్యోపేతుత్వమి
వ్యతీతస్థాభిః కథం భూతదర్శనాత్ పరమార్థదర్శనాదిత్యేతత్ న హి ఘటో యథా
భూతమృద్రావదర్శనే సతి తద్వ్యతిరేకేణాస్తి యథాశాస్త్రహిమః షటో వా తంతు
వ్యతిరేకేణ తంతవశ్చాంశువ్యతిరేకేణేత్యేవముత్తరోత్తరభూతదర్శనే ఆశబ్దప్రత్యయ
నిరోధానైష న నిమిత్తముపలభామహ ఇత్యర్థః. అథవా ఆభూతదర్శనాద్భావ్యార్థ
స్యానిమిత్తత్వమివ్యతీ రజ్జ్వాదావప సర్వాదేరిత్యర్థః. భ్రాన్తిదర్శనవిషయత్వాచ్చ
నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వం భవేత్ తదభావేభా(వా)నాత్ న హి సుషుప్తసమాహిత
ముక్తానాం భ్రాన్తిదర్శనాభావే ఆత్మవ్యతిరిక్తో బాహ్యోఽర్థ ఉపలభ్యతే న హ్యన్త

ఆ—తత్ర పూర్వార్థం విభజతే(బాధమిత్యాదినా) దైవ్విసప్తవ తర్కప్రధానత్వాన్న
ప్రతీతిమాత్రశరణతా యుక్తేతి మత్వాహ (స్థిరీభవేతి) వస్తునః బాహ్యస్యార్థస్య
తథాత్వం ప్రజ్ఞప్తివిషయత్వం తస్యాభ్యుపగమే కారణం ప్రాగుక్తయుక్తిదర్శనమిత్యే
తస్మిన్నర్థే త్వం స్థిరీభవేతి యోజనా విచారదృష్టిమేవావప్తభ్యాహం వర్తే కిం తతో
దూషణం బ్రూహీతి పృచ్ఛతి (బ్రూహీతి) తత్రోత్తరార్థం సిద్ధాంతీ వ్యాకుర్వన్నుత్తర
మాహ (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) ఘటాదేరైవచిత్ర్యోపేతుత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతు
మాహ (కథమిత్యాదినా పరమార్థదర్శనం ప్రపంచయతి (న హితి) తత్ర వైధర్మ్య
దృష్టాంతమాహ (యథేతి) ఘటే దర్శితం న్యాయం షటేషి దర్శయతి (షటో వేతి)
తంతువ్యసి న్యాయసామ్యముదాహరతి (తంతవ ఇతి) పరమార్థదర్శనఫలముపసంహరతి
(ఇత్యేవమితి) ఘటాదీనాం స్వకారణవ్యతిరేకేణాసతాం న ప్రత్యయవైచిత్ర్యోపేతు
త్వం అతో ఘటాదిప్రత్యయవత్ప్రతిత్యయాంతరాణ్యసి ప్రత్యయత్వావిశేషాద్వాస్తవా
లంబనవర్జితాని మంతవాసీత్యర్థః. భూతదర్శనం యాక్షికం తత్త్వదర్శనం తతో
నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమితి వ్యాఖ్యాతం ఇదానీమభూతదర్శనాదితి పదచ్ఛేదేన వ్యాఖ్యా
నాంతరమాహ (అథవేతి) యథా రజ్జ్వాదాపధిష్టానే సర్వాదేరాలోపితస్య దర్శనాన్న
తస్య వస్తుతో దర్శనం ప్రత్యాలంబనత్వమివ్యం తదైవాధిష్టానజ్ఞానాపేక్షయా పరమా
ర్థతో దర్శనాద్భావ్యస్యార్థస్య జ్ఞానం ప్రత్యాలంబనత్వం వాస్తవమభ్యుపగంతుమశక్య
మిత్యర్థః. కిం చ విమతో బాహ్యోఽర్థో న తత్త్వతో జ్ఞానం ప్రత్యాలంబనం భ్రాన్తి
విషయత్వాత్ రజ్జ్వాం సర్వాదివదిత్యాహ (భ్రాంతీతి) హేతుం సాధయతి (తదభావ
ఇతి) భ్రాంత్యభావే బాహ్యార్థో న భాతీత్యుక్తం హేతుం ప్రపంచయతి (న హితి)
దేహభిమానవతో బాహ్యార్థప్రతిభానధ్రావ్యాదదైవతదర్శనోపి తత్ప్రతిభానమప్రత్యూ
హం ప్రాప్నోతీత్యాశంక్యాహ (న హ్యన్తత్యేతి) బాహ్యార్థసమర్థనార్థముక్తమర్థాపతి

నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే భూతదర్శనాత్. ౨౫

చిత్తం న సంస్పృశత్యర్థం నాథ్వాభాసం తథైవ చ,
అభూతో హి యతఃశ్చార్థో నాథ్వాభాసస్తతః పృథక్ ౨౬
నిమిత్తం న సదా చిత్తం సంస్పృశత్యధ్వసు త్రిషు,

శం—తావగతం వస్తవసున్నతైరసి తథాభూతం గమ్యతే ఏతేన ద్వయదర్శనం సంక్షోభోపలబ్ధిశ్చ ప్రత్యుక్తా. ౨౫

శం—యస్తాన్నాస్తి బాహ్యం నిమిత్తం అతఃచిత్తం న స్పృశత్యర్థం బాహ్యం లంబనవిషయం నాప్యర్థాభాసం చిత్తత్వాత్ స్వప్నచిత్తవత్ అభూతో హి జాగృతేషి స్వప్నార్థవదేవ బాహ్యశ్చబ్దాద్యర్థో యతః ఉక్తహేతుత్వాచ్చ నాప్యర్థాభాసశ్చిత్తాత్పృథక్ చిత్తమేవ హి ఘటాద్యర్థవదవభాసతే యథా స్వప్నే. ౨౬

శం—నను విపర్యాసస్తర్ల్యసతి ఘటాదోఘటాద్యాభాసతా చిత్తస్య తథాచ

ఆ—ద్వయం కథం నిరసనీయమిత్యత్రాహ (ఏతేనేతి) తత్త్వదర్శనాం స్ఫురణాతిరిక్తవస్తవసుపలంభప్రదర్శనేన వై చిత్త్యదర్శనం దుఃఖోపలబ్ధిశ్చ ప్రత్యుక్తా తేనానుపపద్యమానాథ్వాపత్తిద్వయస్యానుత్థానం వ్యవహారదృష్ట్యా తు పూర్వభ్రమనమారోపితస్వప్నవదేవసంపేదనే వైచిత్ర్యం దుఃఖం చ వ్యవహారాంగమిత్యన్యథాపువప(త్రే(త్రి)రిత్యర్థః.

ఆ—జ్ఞానస్య సాలంబనత్వప్రసిద్ధేస్తత్త్వదృష్ట్యా జ్ఞేయాభావే జ్ఞానమపి న స్యాదిత్యాశంక్యాహ (చిత్తమితి) న హి స్ఫురణం సకర్తృకం తస్య సకర్తృకత్వప్రసిద్ధ్యభావాత్ జానాతేస్తు సకర్తృకత్వం క్రియాఫలత్వకల్పనయా స్వీకృతమితి భావః. చిత్తస్యార్థస్పర్శిత్వాభావేషి తదాభాసస్పర్శిత్వం స్యాదిత్యాశంక్యాహ (నాకేతి) తత్ర హేతుమాహ (అభూతఇతి) ప్రథమపాదం వ్యాచక్షే. (యస్తాదితి) విమతం చిత్తవర్థాభాసమపి న స్పృశతి చిత్తత్వాత్ సమృ్థివన్నవదితి ద్వితీయం పాదం విభజతే (నాపీతి) న హి దృష్టాంతే తస్యార్థాభా (వ(స)స్పర్శిత్వం తస్మైవ తదాత్మనా భానాదిత్యర్థః. తృతీయపాదం వ్యాకరోతి (అభూతోహితి) విమతోర్ధస్సన్న భవతి అర్థత్వాత్ సమృ్థివన్నవిదిత్యనుమానాన్న జ్ఞానస్యాలంబనమిత్యర్థః. విమతోర్థః స్వవిషయజ్ఞానజనతో న భవతి బ్రాన్తివిషయత్వాత్ సమృ్థివన్నవదిత్యుక్తమనుమానం స్థారయతి (ఉక్తేతి) అర్థజన్యత్వాభావే విజ్ఞానస్యార్థాభాసజన్యత్వం స్యాదిత్యాశంకృచతుర్థపాదార్థమాహ (నాపీతి)..... ౨౬

ఆ—జ్ఞానస్య సాలంబనత్వాభావే తస్య తథాత్వప్రథాబ్రాన్తిర్భవేత్ బ్రాన్తిశ్చ బ్రాన్తిప్రతియోగినీత్యన్యథాభ్యాతిమతమాశంక్యాహ.— (నిమిత్తమితి) కాలత్రయే

అనిమిత్తో విపర్యాసః కథం తస్య భవిష్యతి.

౨౭

తస్మాన్న జాయతే చిత్తం చిత్తదృశ్యం న జాయతే,

శం—సత్యవిపర్యాసః క్వచిద్వక్తవ్య ఇతి. అత్రోన్యతే—నిమిత్తం విషయమతీతానా గతవర్తమానాధ్వసు త్రివ్యపి సదా చిత్తం న స్పృశేదేవ హి యదిహి క్వచిత్సంస్పృ శేత్ సోఽవిపర్యాసః పరమార్థతత్వత్యతస్తదపేక్షయాఽసతి ఘటే ఘటా(ద్యా)భాసతా విపర్యాసస్సాన్యతే న తు తదస్తి కదాచిదపి చిత్తస్సార్థసంస్పర్శసం తస్మాదనిమిత్తో విప ర్యాసః కథం తస్య చిత్తస్య భవిష్యతి న కథం చిద్విపర్యాసోఽస్తీత్యభిప్రాయః. అయమే వహి స్వభావశ్చిత్తస్య యదుతాసతి నిమిత్తే ఘటాదౌ తద్వదవభాసనమ్. ౨౭

శం—ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమిత్యాద్యేతదంతం విజ్ఞానవాదినో బాధస్య పచనం బాహ్యార్థవాదిపక్షప్రతిషేధపరమాచార్యేణానుమోదితం తదేవ హేతుం కృత్వా తత్పక్షప్రతిషేధాయ తదిదముచ్యతే (తస్మాదిత్యాది) యస్మాదసత్వేన ఘటాదౌ ఘటా ద్యాభాసతాచిత్తస్య విజ్ఞానవాదినాఘ్నపగతా, తదనుమోదితమస్మాభిరపి భూతదర్శనాత్

ఆ—జ్ఞానస్య పస్తుతోఽర్థస్ఫుర్మిత్యాభావే తద్వాసనాఽభావాత్ తజ్జ్ఞానాన్యథా ఖ్యాతిస్సిధ్యతి భాన్తిస్తు విధాంతరేణాపి భవిష్యతీత్యాహ. (అనిమిత్తఇతి) శ్లోకవ్యా వర్త్యామాశం కాం దర్శయతి(సన్నితి) యది ఘటాదిబాహ్యోఽర్థో న గృహ్యతే తస్మి తస్మిన్నసత్వేవ శబదాభాసత్వాత్ జ్ఞానస్య విపర్యాసః అతస్తస్మింస్తద్భుద్ధేస్తథాత్వాత్ విపర్యాసే చ స్వీకృతే క్వచిదప్యవిపర్యాసో వక్తవ్యః. భ్రాంతేరభాన్తిపూర్వత్వస్సాన్యథా ఖ్యాతివాదిభిరేవైత్వాదిత్యర్థః. తత్ర పూర్వార్థయోజనయా పరిహరతి (అత్రేతి) ఉక్తమేవార్థముత్తరార్థయోజనార్థం సాధయతి (యదీతి) అభాన్తింలేరభావాదసంభవే భాన్తింలేరసతి ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసతాజ్ఞానస్య కథం నిర్వహతీత్యాశంక్యాహ (అయమేవేతి) స్వభావశబ్దేనావిద్యోచ్యతే న హి భాన్తిరభాన్తిపూర్వకేతి నియమః సవిషయాణాం భ్రమాణామవిద్యాత్వాఘ్నపగమాదిత్యర్థః. ౨౭

ఆ—బాహ్యార్థవాదిపక్షమేవం విజ్ఞానవాదిముఖేన ప్రతిక్షిప్య విజ్ఞానవాదమిదానీ మపవదతి (తస్మాదితి) ప్రతిక్షణం విజ్ఞానస్య జన్మదృశ్యతే విజ్ఞానవాదిభిరీత్యాశంక్యాహ (తస్మేతి) పృథ్వసంక్షీర్ణసపూర్వకం శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ. (ప్రజ్ఞప్తేరితి) తచ్చ బాహ్యార్థవాదినో బాహ్యోఽర్థో విజ్ఞానపదస్తీతి పక్షప్రతిషేధముఖేన ప్రపృథ్వం తత్పునరాచార్యేణ భవత్వేవమిత్యభ్యనుజ్ఞాతం బాహ్యార్థవాదదూషణస్య స్వమతేపి సమ్యతత్వాదిత్యాహ (బాహ్యార్థేతి) బాహ్యార్థవాదదూషణానుమోదనప్రయోజనమాహ (తదేవేతి) అసత్వేవ ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసత్వం విజ్ఞానస్య యదుక్తం తదేవ హేతు

తస్య పశ్యన్తి యే జాతిం ఖేనై పశ్యన్తి తే పదమ్. ౨౮
అజాతం జాయతే యస్తాదజాతిః ప్రకృతిస్తతః,

శం—తస్మాత్తస్యాసి చిత్తస్య(జా)జ్ఞాయమానావభాసతాఽసత్వేన జన్మని యుక్తా భవి
తుమిత్యతో న జాయతే చిత్తం యథా చిత్తదృశ్యం న జాయతే అతస్తస్య చిత్తస్య
యే జాతిం పశ్యన్తి విజ్ఞానవాదినః ఊణికత్వదుఃఖత్వశూన్యత్వానాత్మత్వాది చ లేనైవ
చిత్తేన చిత్తస్వరూపం ద్రష్టుమశక్యం పశ్యంతః ఖేనై పశ్యన్తి తే పదం పక్ష్యాదీనాం
అతఃతతేభ్యోపి దైవతిభ్యోత్పన్నసాహసికా ఇత్యర్థః. యేఽపి శూన్యవాదినః పశ్యంతపవ
సర్వశూన్యతాం స్వదర్శనస్యాసి శూన్యతాం ప్రతిజానతే తే తతోఽపి సాహసికతరాః
ఖం ముష్టినాసి జిఘృక్షన్తి. ౨౯

శం—ఉక్తైర్లేతుభిరజమేకం బ్రహ్మేతి సిద్ధం యత్పునరాదౌ ప్రతిజ్ఞాతం
తత్ఫలబసంహారార్థోఽయం శ్లోకః అజాతం యచ్ఛిత్తం బ్రహ్మైవ జాయతఇతి

ఆ—త్వేనోపాదాయవిజ్ఞానవాదనిషేధార్థం బాహ్యార్థపక్షదూషణమను మోదితమిత్యర్థః.
సమ్మతి విజ్ఞానవాదదూషణమవతారయతి (తదిదమితి) తస్మాదిత్యాది వ్యాచక్షే (యస్తా
దితి) భూతదర్శనాత్ ఖలూదేర్చదాదిమాత్రం భూతం వస్తుతత్త్వం తస్యాసి విజ్ఞప్తి
మాత్రం తత్త్వం తస్య శాస్త్రతోదర్శనాదితి యావత్. ద్వితీయపాదం దృష్టాంతత్వేన
విభజతే (యథేతి) విమతం విజ్ఞానజన్మ న తాత్వికం దృశ్యత్వాత్ నీలపీతాదివదిత్యర్థః
విపక్షే దోషమాహ (అతః) తత్త్వతో విజ్ఞానస్య జన్మాయాగాద్యేతస్య తాత్వికం
జన్మ పశ్యన్తి తే పక్ష్యాదీనాం ఖేసి పదం పశ్యంతీత్యన్వయః. అనాత్మత్వాదీత్యాదిశబ్దే
నాన్యోన్యవిలక్షణత్వమన్యోన్యసాదృశ్యం చ గృహ్యతే తత్ర హేతుం సూచయతి
(లేనైవేతి)స్వవృత్తేరనుపపత్తేస్తద్దృశ్యతామంతరేణ చ తద్ధర్మదృశ్యత్వాసంభవాదిత్యర్థః
విజ్ఞానవాదే ఫలితం విశేషం దర్శయతి(అతః) శూన్యవాదినం ప్రతి విశేషం కథయతి
(యేపీతి)పశ్యంతపవేత్యవిలుప్తదృశ్యపతా ద్యోత్యతే దృగ్బలాదేవ సర్వాభావ
స్సిధ్యతి దృగభావస్తు కథం సిద్ధ్యేత్ న చ తావద్దృగేవ తదిభావం సాధయేత్ తయో
రేకకాలత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. కించ సర్వశూన్యతాం పదవైః శూన్యతాదర్శనస్య సాత్మత్వ
దర్శనస్య చ శూన్యతాం పదని తథాచ స్వపక్షాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వదర్శనస్యేతి)
(తతోపీతి) విజ్ఞానవాదిభ్యోపీత్యర్థః. ౩౦

ఆ—యది విజ్ఞానస్యబాహ్యలంబనత్వం ఊణికత్వం శూన్యత్వం చ న సంభవతి
కింతర్హితత్వమేకరూపం భవతీత్యాశంకా (అజాతమితి) తస్మాత్ప్రకృతేరన్య
ధాత్వంపురస్తాదేవ నిరస్తమిత్యాహ (ప్రకృతేరితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తేరితి)

ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిద్భవిష్యతి.

౨౯

అనాదేరంతవత్త్వం చ సంసారస్య న సేత్స్యతి,

శౌం—వాదిభిః పరికల్ప్యతే తదజాతం జాయతే యస్తాదజాతిః ప్రకృతిస్తస్య తతః తస్మాదజాతరూపాయాః ప్రకృతేరన్యథాభావః జన్మన కథంచిద్భవిష్యతి. ౨౯

శౌం—అయం చాపర ఆత్మనసంసారమోక్షయోః పరమార్థసద్భావవాదినాం దోష ఉచ్యతే అనాదేః అతీతకోటిరహితస్య సంసారస్యాంతవత్త్వం సమాక్షిర్ను సేత్స్యతి యుక్తితస్సిద్ధిం నోపయాస్యతి న హ్యనాదిసృన్నంతవాన్ కశ్చిత్పదార్థో దృష్టో లోకే బీజాంకురసంబంధమైరంతర్యవిచ్ఛేదో దృష్ట ఇతి చేన్న ఏకవస్తృభావేనా పోదితత్వాత్ తథాఽనంతతాపి విజ్ఞానప్రాప్తికాలప్రభవస్య మోక్షస్యాదిమతో న భవిష్యతి ఘటాదివ్యదర్శనాల్ ఘటాదివినాశవదవస్తుత్వాదదోష ఇతి చేత్ తథాచ

ఆ—కూటస్థమద్వితీయం బ్రహ్మైతి యత్పూర్వత్ర ప్రతిజ్ఞాతం తజ్జన్మనో దుర్నిరూప త్వాదుక్తహేతుభిస్సిద్ధం తస్మైవ సిద్ధస్యార్థస్య ఫలముపసంహర్తుమేష శ్లోకఇత్యర్థః. పూర్వార్థం యోజయతి(అజాతమితి)యది చిత్తస్ఫురణమజాతమభీష్టం తస్మిత్తద్బ్రహ్మైవ తస్య కాటస్థైకస్యాభావాత్ తత్పూర్వస్తుతో న జాతమేవ మాయయా జన్మవదితి కల్ప్యతే చేత్ తస్యాజాతిరేవాజాతత్వాత్ప్రకృతిర్భవతీత్యర్థః. ద్వితీయార్థం యోజయతి (అజాతరూపాయా ఇతి) తస్యాశ్చేదన్యథాత్వం స్వరూపహనిరాపతే దిత్యర్థః. ౨౯

ఆ—కూటస్థం తత్త్వం తాత్త్వికమిత్యత్ర హేత్వంతరమాహ (అనాదేరితి) విమతస్సంసారో నాంతవాన్ అనాదిభావత్వాత్ ఆత్మవదిత్యర్థః. కించ మోక్షోఽనంతో న భావత్వే సత్వాదిమత్త్వాత్ ఘటవదిత్యాహ (అనంతేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్య మాహ (అయం చేతి) తత్ర పూర్వార్థం వ్యాకరోతి (అనాదేరితి) అతీతకోటిరహితస్య పూర్వం నాసీదిత్యవచ్ఛేదవర్జితస్యేత్యర్థః. యోఽనాదిభావః సోఽస్తవాన్నేతి వ్యాప్తి రాత్తని వ్యక్తేత్యాహ (నహితి) బీజాంకురయోర్హేతుఫలభావేన సంబంధః తస్య నైరంతర్యం సంతానః తస్యానాదిభావత్వేపి విచ్ఛేదస్య అంతస్య దృష్టత్వాదనైకాన్తికతేతి శంకతే (నీజేతి) భావత్వవిశేష్యాంశస్య తత్రావర్తనాన్నవ్యభిచార శంకేతి దూషయతి (నైకేతి) ద్వితీయార్థం వ్యాచక్షే (తథేతి) యత్రాదిమత్త్వం తత్ర నానంతత్వమితి వ్యాప్తిభూమిమాహ (ఘటాదిష్వితి) యథా కృతకోపి ఘటాదిధ్వంసో నిత్యః తథా బంధధ్వంసోపి భవిష్యతీత్యనైకాన్తికత్వమాశంకతే (ఘటాదీతి) మోక్షస్యాభావత్వే సతి

అసంతతా చాదిమతో మోక్షస్య న భవిష్యతి. 30

ఆదావంతే చ యన్నాస్తి వర్తమానేపి తత్తథా,
వితతైస్సద్భవాస్సంతోఽవితథా ఇవ లక్షితాః. 31

సప్రయోజనతా తేషాం స్వప్నే విప్రతిపద్యతే,
తస్మాదాద్యంతవత్త్వేన మిత్యైవ ఖలు తే స్మృతాః. 32

సర్వే ధర్మా మృషా స్వప్నే కాయస్యాంతర్నిదర్శనాత్,

శం—మోక్షస్య పరమార్థసద్భావప్రతిజ్ఞాహనిః అసత్త్వాదేవ శశవిషాణస్యేవాదిమత్త్వా
భావశ్చ. 30

శం—వైతథ్యే కృతవ్యాఖ్యానా స్తోకావిహ సంసారమోక్షాభావప్రసంగేన
పఠితే. 31, 32

శం—నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే భూతదర్శనాదిత్యయమర్థః ప్రపంచ్యతే

ఆ—పరమార్థసత్త్వప్రతిజ్ఞా భజ్యేతేతి దూషయతి (తథాచేతి) కించ ప్రాగసత
స్మృతాసమవాయరూపం కార్యత్వం తదపి మోక్షస్యాసత్త్వేన సిద్ధ్యతీత్యాహ (అసత్త్వా
దేవేతి.) 30

ఆ—అస్తు తస్మి మోక్షస్యాద్యంతవత్త్వం తత్రాహ (ఆదావితి) యది
త్యూషరోదకాది గృహ్యతే తథా వస్తుతో నాస్యేవేతి యావత్. వితథైః వైతేష
మరీచ్యుదకాదిభిన్నాదృశ్యం ఆద్యంతవత్త్వం విమతా మోక్షాదయో న పరమార్థసంతో
భవితుమర్హన్తి ఆద్యంతవత్త్వాత్ మరీచ్యుదకాదివదిత్యర్థః. కథం తస్మి మోక్షాదీనా
మపి తథాత్వప్రథేత్యాశంక్యాహ (అవితథా ఇతి) లక్షితాః మూఢైరవిచారైరేతి
శేషః. 31

ఆ—ఊషరోదకాదీనాం స్నానపానాదిప్రయోజనానుపలంభాన్తోక్షస్వర్థా
దనాం తు సుఖాదిప్రాప్తిప్రయోజనప్రతిలబ్ధాన్న మోక్షాదివైతథ్యమిత్యాశంక్యాహ
(సప్రయోజనతేతి) తేషాం మోక్షాదీనామితి యావత్. పునరుక్తిశంకాం వారయతి
(వైతథ్య ఇతి.) 32

ఆ—కిం చ యేన హేతునా స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమిష్టం తస్య జాగరేతేపి
తుల్యత్వాజ్ఞానాదిరహితం సంవిస్తాత్రం తత్త్వమేష్టమితి వివక్షిత్యాహ (సర్వే ఇతి)
యది దేహంతర్దర్శనాన్నిధ్యాత్వం స్వప్న స్వప్నం తస్మి వైరాజదేహే సర్వస్య జాగరి
తస్య దర్శనాత్ మిథ్యాత్వం దుర్వారమిత్యర్థః. కిం చ యోగ్యదేశవైధుర్యాన్నిధ్యా

సంవృతేస్తిక్ ప్రదేశే వై భూతానాం దర్శనం కుతః. 33

న యుక్తం దర్శనం గత్వా కాలస్యానియమాద్యతో,
ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వస్వస్తిక్ దేశే న విద్యతే 34
మిత్రాద్యైస్సహ సమృద్ధ్యై సముబ్బద్ధో న ప్రపద్యతే,

శం—ఏతైః శ్లోకైః. 33

శం—జాగరితే గత్వాగమనకాలా నియతో దేశః ప్రమాణతో యః తస్యా
నియమాత్ నియమస్యాభావాత్ స్వప్నేన దేశాంతరగమనమిత్యర్థః. 34

శం—మిత్రాద్యైస్సహ సమృద్ధ్యై తదేవ మంత్రణం ప్రతిబుద్ధో న ప్రతి
పద్యతే గృహీతం చ యత్కించిత్ హిరణ్యాది న ప్రాప్నోతి తత్తస్మిన్ దేశాంతరం

ఆ—త్వం స్వప్నస్య యద్యభీష్టం తర్హి సంవృతే ప్రదేశే ప్రత్యగ్భూతే బ్రహ్మణ్యఖం
దైకరసే భూతానాం విద్యమానానాం దర్శనం న కుతోపి స్యాత్ బ్రహ్మణోఽనవకాశ
త్వాదిత్యాహ (సంవృత ఇతి) అవతారితశ్లోకసహితానాముత్తరశ్లోకానాం జాత్యాభాస
మిత్యస్తాత్వా)క్తనానాం తాత్పర్యమాహ (నిమిత్తస్యేతి) 33

ఆ—ఉక్తమేవార్థం ప్రపంచయతి (న యుక్తమిత్యాదినా) స్వప్నే దేశా
ంతరగతో నియతకాలాభావాన్న గత్వా దర్శనమిష్టం తథా మరణాదుద్ధర్షమర్హిరాది
మాగ్నేణ గత్వా బ్రహ్మదర్శనమయుక్తం కాలానవచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః. కిం చ యదైశ్శక్యః
స్వప్నం వశ్యతి ప్రతిబుద్ధస్వస్తిక్ దేశే నాస్తీతి మిథ్యాత్వమభీష్టం తథా యస్తిక్
దేశే స్థితస్సంసారమనుభవతి బ్రహ్మభావం ప్రతిపన్నస్వస్తిక్ దేశాదేశే నాస్తి పరి
పూర్ణబ్రహ్మరూపేణావస్థానాత్ అతో జాగరితస్యాపి మిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ
(ప్రతిబుద్ధశ్చేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థం కథయతి (జాగరిత ఇతి) 34

ఆ—కిం చ యథా స్వప్నే విసంవాదాదప్రామాణ్యమిష్టం తదా జాగరితేపి
పరం శ్రేయోఽస్సాభిసాధనీయమితి సబ్రహ్మచారిభిస్సహ సమాలోచ్యావిద్యానిద్రాతః
ప్రతిబుద్ధో వైవ శ్రేయస్సాధ్యత్వమాలోచితం ప్రతిపద్యతే సర్వస్య నిత్యముక్తత్వ
నిశ్చయాత్ అతో ముముక్షుత్వం శ్రవణాదికర్తవ్యతా చ భృంతైఃవేత్త్యాహ (మిత్రా
ద్యైరితి) కిం చ స్వప్నవదేవ గృహీతముపదేశాది విద్యాన్న వశ్యతి తత్సాధ్యఫలాభావా
దిత్యాహ (గృహీతం చేతి) అథవా లోకదృష్ట్యా యత్కించిద్రృహీతం వప్రాప్నోద
కాది తస్మాద్వాస్తవే కించిత్కరోమితి ప్రతిబుద్ధోఽన్యప్రత్యయబాధాన్న స్వసం
బంధిత్యేనాధిగచ్ఛతి తేన తదాభాసమాత్రమేవేత్త్యాహ (మిత్రాద్యైరిత్యాదినా) ఉక్త

గృహీతం చాపి యత్కించిత్ ప్రతిబుద్ధో న పశ్యతి. 3౫

స్వప్నే చావస్తుకః కాయః పృథగన్యస్య దర్శనాత్,
యథా కాయ స్తథా సర్వం చిత్తదృశ్యమవస్తుకమ్. 3౬

గ్రహణాజ్జాగరితవత్తద్దేతుస్సవస్మ ఇవ్యతే,

శం—గచ్ఛతి స్వప్నే. 3౫

శం—స్వప్నే చాటన్ దృశ్యతే యః కాయః సోఽవస్తుకః తతోఽన్యస్య సావదేశస్థస్య పృథక్కాయాంతరస్య దర్శనాత్ యథా స్వప్నదృశ్యః కాయోఽన్ తథా సర్వం చిత్తదృశ్యమవస్తుకం జాగరితేషి చిత్తదృశ్యత్వాదిత్యర్థః. స్వప్నసమత్వాద సజ్జాగరితమపీతి ప్రకరణార్థః. 3౬

శం—ఇతత్కాచ సత్త్వం జాగ్రద్వస్తునః జాగరితవత్ జాగరితస్వేవ గ్రహణాత్ గ్రాహ్యగ్రాహకయాపేణ స్వప్నస్య తత్ జాగరితం హేతురస్య స్వప్నస్య సస్వప్నస్తద్దేతుః జాగరితకార్యమివ్యతే తద్దేతుత్వాత్ జాగరితకార్యత్వాత్తన్యైవ స్వప్నదృశ్యమవస్తుకం న త్వన్యేషాం యథాస్వప్న ఇత్యభిప్రాయః యథా స్వప్నస్వప్నదృశ్యః

ఆ—మర్థం వివక్షిత్యా శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (మిత్రాద్యైరితి.) 3౫

ఆ—కిం చ స్వప్నావస్థాయాం యేన దేహేన (నాద్యానద్యా)దిమి వర్తంతి సమిథ్యా పృథగ్భూతస్య నిశ్చలస్య దేహస్య దర్శనాత్ తథా జాగరితే యేన పరివ్రాజకాదిశరీరేణ లోకస్య పూజ్యో ద్వేష్యో వా దృశ్యతే స మిథ్యా కథ్యతే పృథగేవ కూటస్థబ్రహ్మభ్యుశరీరస్యానుభవాదిత్యాహ (స్వప్నే చేతి)కిం చ యథా స్వప్నే దేహో మిథ్యా తథా చిత్తదృశ్యం జడం సర్వమవస్తుకం మిథ్యాభూతమేషితవ్యమిత్యాహ (యథేతి) పూర్వార్థగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (స్వప్న ఇతి) ఉత్తరార్థగతాని వ్యాకరేతి (యథేత్యాదినా) ప్రకరణార్థముపసంహరితి (స్వప్నేతి.) 3౬

ఆ—యథా జాగరితం తథా స్వప్నో గృహ్యతే తథా (చ)స్వప్నస్య జాగరితకార్యత్వాదస్వప్నద్రష్టా తన్యైవ జాగరితం సదితి స్వప్నవత్తన్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (గ్రహణాదితి) కిం చ జాగరితస్య విద్యమానత్వమనేకసాధారణత్వం (చ)వస్తునో నాస్తి స్వప్నకారణత్వాత్ కింతు తథాభాసమానత్వమిత్యాహ (తద్దేతుత్వాదితి) జాగరితస్య వస్తుతోఽనత్వే హేత్వంతరపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి (ఇత్యేతి) ఇతశ్చబ్దార్థమేవ సోఽపరయన్ పూర్వార్థం యోజయతి (జాగరితవదితి) ఉత్తరార్థం యోజయతి (తద్దేతుత్వాదితి) సతి ప్రమాతరి బాధ్యత్వం స్వప్నస్య మిథ్యాత్వం జాగరితస్య పునస్తదన

తద్ధేతుత్వాత్తు తస్యైవ సజ్జాగరితమివ్యతే. 32

ఉత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వాదజం సర్వముదాహృతం,
న చ భూతాదభూతస్య సమ్భవోఽస్తి కథంచన. 3౩
అసజ్జాగరితే దృష్ట్యా స్వప్నే పశ్యతి తన్నయః,

శం—వివసక్ సాధారణవిద్యమానవస్తువదవభాసతే తథా తత్కారణత్వాత్సాధారణ
విద్యమాన వస్తువదవభాసమానం న తు సాధారణం విద్యమానవస్తు స్వప్నవదేవేత్యభి
ప్రాయః. 32

శం—నను స్వప్నకారణత్వే(పి)జాగరితవస్తునో న స్వప్నవదవస్తుత్వం ఆత్మ్యం
తచలో హి స్వప్నః జాగరితం తు స్థిరం లక్ష్యతే సత్యమేవావివేకినాం స్యాత్ వివేకి
నాం తు న కస్యచిదస్తున ఉత్పాదః ప్రసిద్ధః అతోఽప్రసిద్ధత్వాదుత్పాదస్యాత్తైవ
సర్వమిత్యజం సర్వముదాహృతం వేదాంతేషు సభావ్యభ్యంతరో హ్యజ ఇతి యదపి
మన్యసే జాగరితాత్సతోఽసంత్స్వప్నో జాయత ఇతి తదసత్ న భూతాత్ విద్యమా
నాత్ అభూతస్య అసతః సంభవోఽస్తి లోకే న హ్యసతశ్శశవిషాదాదేః సంభవో దృష్టః
కథంచిదపి. 3౩

శం—ననూక్తం త్వయైవ స్వప్నో జాగరితకార్యమితి తత్కర్తృముత్పాదోఽ
ప్రసిద్ధఇతి ఉచ్యతే శృణు తత్ర యథా కార్యకారణభావోఽస్తాభిరభిప్రేత ఇతి అసత్

ఆ—చలమ్భాత్ పరమార్థతస్యత్వం కార్యస్య మిథ్యాత్వే కారణస్యాపి మిథ్యాత్వమితి
మానాభావాత్ న హి సర్వసాధారణం విద్యమానం చ జాగరితం మిథ్యా భవितుం
యుక్తమిత్యాశంకా (యథేత్యాదినా) 32

ఆ—కార్యకారణభావేపి స్వప్నజాగరితయోర్న మిథ్యాత్వమవిశిష్టం ఆత్మ్యవై
వైషమ్యాదిత్యాశంకాగ్రహ (ఉత్పాదస్యేతి) యత్తు కార్యకారణత్వం సత్త్వాసత్యయో
(రి)కేవ స్వప్నజాగరితయోరిత్యుక్తం తద్దురుక్తమిత్యాహ (న చేతి) శ్లోకవ్యావర్త్యా
మాశంకామాహ (నన్వితి) కిమిదం వైలక్షణ్యమవివేకినాం ప్రతిభాతి కిం వా వివేకినా
మితి వికల్పాద్యద్యమంగీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (వివేకినాం త్వీతి)
ద్వితీయభాగమాకాంతాద్వారా విభజతే (యదపీత్యాదినా) సంభవో నాసతోస్తీత్యేత
ద్దృష్టాంతేన సాధయతి (న హీతి) కథంచిదపి సతోఽసతోవేత్యర్థః. 3౩

ఆ—యదుక్తముత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వం తదయుక్తం స్వప్నజాగరితయోస్త్య
యా కార్యకారణత్వాంగీకరణాదిత్యాశంకా (అసదితి) జాగరితే దృష్టస్య స్వప్నే

అసత్త్వస్మిన్ దృష్ట్యా చ ప్రతిబుద్ధో న పశ్యతి.

3౯

నాస్త్యసద్ధేతుకమసత్ సదసద్ధేతుకం తథా,

శం—అవిద్యమానం రజ్జుసర్పవద్వికల్పితం వస్తు జాగరితే దృష్ట్యా తద్భావభావితః తస్యయః స్వప్నే జాగరితపద్ధాన్యగ్రాహకరూపేణ వికల్పయన్ పశ్యతి తథాఽన త్వస్మిన్ దృష్ట్యా చ ప్రతిబుద్ధో న పశ్యత్యవికల్పయన్ చశబ్దాత్ తథా జాగరితే దృష్ట్యా స్వప్నేన పశ్యతి కదాచిదిత్యర్థః. తస్మాజ్జాగరితం స్వప్నమేతురుచ్యతే న త పరమార్థసదితి కృత్వా.

3౯

శం—పరమార్థతస్తు న కస్యచిత్క్రేనచిదసి ప్రకారేణ కార్యకారణభావ ఉః పద్యతే కథం నాస్త్యసద్ధేతుకమసత్ శశవిషాణాదిమేతుః కారణం యస్యాసతవిః భవుష్యదేః తదసద్ధేతుకమసన్న విద్యతే తథా సదసి ఖటాదివస్తు అసద్ధేతుకం శశవిషా

ఽదర్శనాత్ జాగరితస్య స్వప్నం ప్రతి కారణత్వం చేత్ తస్మిన్ స్వప్నే దృష్టస్య జాగరితేషి దర్శనాత్తస్య జాగరితం ప్రతి కారణత్వం కిం న స్యాదిత్యాశంకాగ్రహణ (అసత్త్వస్మిన్ పీతి) క్లౌకవ్యావర్త్యామాశంకాముత్థాపయతి (నన్వితి) పూర్వాపరవిరోధ చోదితే పరిహారే కథ్యమానే మనస్సుమాధానం ప్రార్థయతే (శృణోతి) తమేవ ప్రకారం ప్రకటయన్నక్షరాణి యోజయతి (అనదితి) తుచ్ఛత్వం వ్యవచ్ఛిన్నత్వి (రజ్జ్వతి దర్శనస్యాభాసత్వం సూచయతి (వికల్పితమితి) యథా జాగ్రద్దృష్టస్య విశేషస్య స్వప్నే దర్శనాజ్జాగరితవాసనాశీనస్సర్వస్మిన్ జాగరితకార్యత్వేన వ్యవహరియతే తథా స్వప్నే దృష్టస్య జాగరితేషి దర్శనాత్తత్కార్యత్వం జాగరితస్య ప్రాప్తమిత్యాశంక్య ద్వి యార్థం వ్యాచక్షే (తథేతి) యత్తు స్వప్నజాగరితయోరుక్తం కార్యకారణత్వం తద న నియతమితి నిపాతార్థం కథయతి (చ శబ్దాదితి) తస్మాత్ ప్రాయశస్సస్వప్నస్య జాగ్రద్వాసనాశీనత్వాదితి యావత్. జాగరితస్య పరమార్థసత్త్వాత్కార్యస్య స్వప్నస్యా తాదాత్మ్యైతదాత్వం వివక్షిత్యా కార్యకారణత్వప్రధాకథనం న భవతీతి వ్యావర్త్య కథయతి (న త్వితి)

3

ఽ—వ్యవహరదృష్ట్యా కార్యకారణత్వం స్వప్నజాగరితయోరుక్తం తత్త దృష్ట్యా త్వప్రసిద్ధమేవ క్వచిదసి కార్యకారణత్వమితి పదక్ వస్తునోజ్ఞాతాదవస్తే కార్యం భవతీతి మతం వ్యావర్తయతి (నాస్తీతి) శూన్యవాదినస్తు సదేవకార్యం జాగరితే శూన్యాదితి మన్యంతే తాన్ ప్రత్యాహ - (సదితి) తథేత్యనేన నాస్తీత్యేతద కృమ్యతే సాంఖ్యాదయస్తు కార్యకారణయోర్ద్వయోరసి సత్త్వం సంగిరస్తే తా ప్రత్యుక్తం (నచ్ఛేతి) సద్భిన్నకారణం మిథ్యాప్రపంచ సృష్టేరిత్యేకే వర్ణయన్తి తా

సచ్చ సద్ధేతుకం నాస్తి సద్ధేతుకమసత్కుతః. ౪౦

విపర్యాసాద్యథాజాగ్రదచిన్త్యా భూతవత్స్పృశేత్,

తథా స్వప్నే విపర్యాసాధర్మాంస్తత్రైవ పశ్యతి. ౪౧

ఉపలమ్భాత్ప్రమాచారాదస్తి వస్తుత్వవాదినాం,

శం—గాదికార్యం నాస్తి తథాసచ్చ విద్యమానం ఘటాది విద్యమానఘటాదివ స్వంతర కార్యం నాస్తి సత్కార్యమసత్కుతవీవ సంభవతి న చాన్యః కార్యకారణభావస్సం భవతి శక్యోవా కల్పయితుం అతో వివేకినామసిద్ధ వీవ కార్యకారణభావః కస్యచిది త్యభిప్రాయః. ౪౦

శం—పునరపి జాగ్రత్స్వప్నయోరసతోరపి కార్యకారణభావాశ్చామవన యన్నాహ విపర్యాసాత్ అవివేకతో యథా జాగ్రత్ జాగరితేఽచింత్యా భావాత్ అశక్యచింతనీయాత్ రజ్జుసర్పాదీన్ భూతవత్ పరమార్థవత్ స్పృశేత్ స్పృశన్నివ వికల్పయేదిత్యర్థః. కల్పిద్యథాతథా స్వప్నే విపర్యాసాధర్మాదీన్ (ధర్మాన్) పశ్య న్నివ వికల్పయతి తత్రైవ పశ్యతి న తు జాగరితాదుత్పద్యమానానిత్యర్థః. ౪౧

శం—యాపి బుద్ధేః అద్వైతవాదిభిర్జాతిర్దేశితా ఉపదిష్టా ఉపలమ్భనముప

ఆ—నిరాచప్తే (సద్ధేతుకమితి) జ్ఞోకస్య తాత్పర్యమాహ—(పరమార్థత స్త్వీతి) ప్రసిద్ధం కారణత్వం యయా కయా చ ప్రక్రియయా ప్రతిపాదయితుముచితం అన్యథా ప్రసిద్ధిప్రకోపాదిత్యాక్షిపతి (కథమితి) అనిర్వాచ్యం మాయామయం కార్యకారణత్వం ప్రతీతిమాత్ర సిద్ధమయాక్తికమధికృత్య ప్రసిద్ధివిరుద్ధేత్యభిసంధాయాద్యం పాదం విభజతే (నాస్తీత్యాదినా) ద్వితీయం పాదం వ్యాచప్తే (తథేత్యాదినా) తృతీయం పాదం వ్యాకరోతి (తథా సచ్చేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (అసదితి) అస్తు తస్మి ప్రకారాంతరేణ కార్యకారణభావ ఇత్యాశంక్య యోగ్యానుపలబ్ధివిరుద్ధత్వాన్వైవ మిత్యాహ (న చేతి.) ౪౦

ఆ—స్వప్నజాగరితయోర్వస్తుతో నాస్తి కార్యకారణత్వమిత్యత్రైవ హేత్వస్త రమాహ (విపర్యాసాదితి) జ్ఞోకస్య తాత్పర్యమాహ (పునరపితి) అక్షరార్థం కథయతి (విపర్యాసాదిత్యాదినా) కల్పిదిత్యస్య పూర్వేణ క్రియాపదేన సంబంధః దృష్టాంత మనూద్య దాహ్లాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ౪౧

ఆ—తత్త్వదృష్ట్యా కార్యకారణత్వస్యాప్రసిద్ధత్యే కథం జన్మాదిసూత్రప్రముఖైః సూత్రైర్జగత్కారణం బ్రహ్మ సూత్రితమిత్యాశ్చామహ (ఉపలమ్భాదితి) అవివేకినాం

జాతిస్తు దేశితా బుద్ధేరజాతే స్త్రసతాం సదా.

౪.

అజాతేస్త్రసతాం తేషాముపలమ్భాద్వియన్తి యే,

శం—లమ్భః తస్మాదుపలబ్ధేః త్యర్థః. సమాచారాత్ వర్ణాశ్రమాదిధర్మసమాచరణాచ్చ తాభ్యాం హేతుభ్యామస్తి వస్తుత్వవాదినాం అస్తి వస్తుభావ ఇత్యేవం వదనశీలానా దృఢాగ్రహవతాం శ్రద్ధధానానాం మందవివేకినామగ్ధోపాయత్వేన సా దేశితా జాతి తాం గృహ్లాంతు తావత్ వేదాంతాభ్యాసినాం తు స్వయమేవాజాద్వయాత్త విషయ వివేకో భవిష్యతీతి న తు పరమార్థబుద్ధ్యా తే హి శ్రోత్రియాః స్థూలబుద్ధిత్యాదజాతే అజాతివస్తునస్సదా త్రస్యంత్యాత్మనాశం మన్యమానా అవివేకిన ఇత్యర్థః. ఉపాయ స్సోపతారాయేత్సుకం.

౪.

శం—యే చైవముపలమ్భాత్సమాచారాచ్చాజాతేః అజాతివస్తునస్త్రసంతోఽస్తి వస్తివస్తుత్వయాత్తనో వియన్తి విరుద్ధం యన్తి ద్వైతం ప్రతిపద్యంతఇత్యర్థః. తేషామజాతేస్త్రసతాం శ్రద్ధధానానాం సన్సార్గావలమ్బినాం జాతిదోషః జాత్యుపల భకృతా దోషా న సేత్స్యన్తి సిద్ధిం నోపయాస్యన్తి వివేకమార్గప్రవృత్తత్వాత్

ఆ—వివేకోపాయత్వేన కార్యకారణత్వముపేత్య సూత్ర కారప్రవృత్తిరిత్యర్థః. శ్లోక ఊరాణి వ్యాచక్ష్మే (యాహీత్యాదినా) అస్తి వస్తుభావః ద్వైతస్యేతి శేషః. కార కారణభావముపేత్య జన్తోపదిశతామద్వైతవాదినాం మందవివేకిభు వివేకదార్ఢ్యోపాయ త్వేన కథం తదుపదేశస్సాన్విదిత్యాశఙ్కాహ (తామితి) యదా బ్రహ్మణస్సకాశా శేషం జగద్భవతీత్యభ్యుపేతం తదా తదతిరేకేణ జగతోఽభావాత్ బ్రహ్మైవ సర్వమి నిశ్చితం తద్విషయేషు చ వేదాంతేషు పారావర్యేణాలోచితేషు తదభ్యాసినా తేషాం తదభ్యాసప్రసాదాదేవ కూటస్థాద్వితీయవస్తువివేకదార్ఢ్యం సేత్స్యతీత్యప్రేత్యాద్వైతవాదిభిర్దాతిరుపదిష్టా న తు ద్వైతస్య శ్రుతితో న్యాయతశ్చ నిరూ యితుమశక్యస్య పరమార్థత్వం గృహీత్వా జాతిరుపదిష్టేత్యజాతిరేవ పారమార్థికీత్యర్థ చతుర్థపాదార్థమాహ (తే హీతి) తేషాం వివేకోపాయత్వేన జాతిరుపదిష్టేత్యిత్రోక్తమనుకులయతి (ఉపాయ ఇతి).

౪.

ఆ—ఉదరమంతరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతీత్యాదిశ్రుతిభోక్త బ్రహ్మ వికారదర్శినాం భయప్రాప్తిశ్చూయతే తథా చ శ్రోత్రియాణామపి భేదదర్శనానా నుగ్రహ్యతేత్యాశఙ్కాహ (అజాతేరితి) 'న హి కల్యాణకృతశ్చిద్దుర్లభిం తా గచ్ఛతీతి స్తుతే' తేషామాత్మనికవతనాభావేసి సిందానుపపత్త్యా కశ్చిదేవ దోషలేశస్స భవతీత్యాశంక్య సమ్యద్దర్శనాప్రాప్తిప్రయుక్తం గర్భవాసాదిదోషమభ్యుపజానా

జాతిదోషాననేత్స్యన్తి దోషోవ్యలోపీ భవిష్యతి. ౪౩

ఉపలమ్భాత్సమాచారాన్తాయామాస్తీ యథోచ్యతే,

ఉపలమ్భాత్సమాచారాదస్తి వస్తు తథోచ్యతే. ౪౪

జాత్యాభాసం చలాభాసం వస్త్యాభాసం తత్తైవ చ,

శం—యద్యపి కల్పిద్దోషస్యాన్తి సోవ్యల్ప ఏవ భవిష్యతి సమ్యగ్దర్శనాప్రతిపత్తి
హేతుక ఇత్యర్థః. ౪౩

శం—ననూపలమ్భసమాచారయోః ప్రమాణత్వాదస్త్యేవ ద్వైతం వస్తివీతి న
ఉపలమ్భసమాచారయోర్వ్యభిచారాత్ కథం వ్యభిచార ఇతి ఉచ్యతే ఉపలభ్యతే హి
మాయామాస్తీ హస్తీవ హస్తీనమివాత్ర సమాచరన్తి బంధనారోహణాదిహస్తిసంబంధి
భిర్ధర్మైర్హస్తీతి చోచ్యతే అసన్నపి యథా తత్తైవోపలమ్భాత్సమాచారాత్ ద్వైతం
భేదరూపమస్తి వస్తివీత్యుచ్యతే తస్మాన్నోపలమ్భసమాచారాద్వైతవస్తుసదృశే హేతు
భవత ఇత్యభిప్రాయః. ౪౪

శం—కిం పునః పరమార్థసద్వస్తు యదాస్పదాజాత్యాద్యసద్బుద్ధయ ఇతి ఆహ
ఆజాతిసంజ్ఞాతివదవభాసత ఇతి జాత్యాభాసం తద్యథా దేవదత్తో జాయత ఇతి చలా
భాసం చలనమివాభాసత ఇతి యథా న ఏష దేవదత్తో గచ్ఛతీతి వస్త్యాభాసం వస్తు
ద్రవ్యం ధర్మి తద్వదవభాసత ఇతి వస్త్యాభాసం యథా నఏవ దేవదత్తో గౌరో దీర్ఘ
ఇతి జాయతే దేవదత్తః స్పందతే దీర్ఘో గౌరఇత్యేవమవభాసతే పరమార్థతస్తస్వజమ

ఆ—(దోషోపీతి) అన్వయమాదర్శయన్ పాదత్రయగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (యే
చేత్యాదినా) చతుర్థపాదం వ్యాచక్షే (యద్యపీతి) కల్పిత్ నిందానుపపత్తిసూచిత
ఇతి యావత్. ౪౩

ఆ—యత్తు హేతుభ్యాం ద్వైతస్యాస్తిత్వముక్తం తద్దూషయతి (ఉపలంభా
దితి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశంకామనూద్య దూషయతి (సన్నిత్యాదినా) వ్యభిచారస్యా
సిద్ధిమాశంక్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఉపలంభసమాచారా మాయామయే హస్తీని
వస్తుత్వాభావేసి భవతః తథాద్వైతేసి న తయోరస్తి వస్తుత్వసాధకత్వమిత్యుపసంహరతి
(తస్మాదితి) ౪౪

ఆ—భూతదర్శనావప్త మేషన నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వముక్తమేతదంతశ్లోకైర్వి
ప్రపంచితం సంప్రతి భూతదర్శనముపసంహరతి (జాత్యాభాసమితి) శ్లోకాక్షరాణ్య
కాంక్షాద్వారా వివృణోతి (కింపునరిత్యాదినా) గౌరత్వదీర్ఘత్వోక్త్యా దేవదత్తస్య
గుణవత్తేవన ద్రవ్యత్వం సుఖటీక్రియతే పూర్వాధార్థానువాదేనాపరార్థం యో

అజాచలమవస్తుత్వం విజ్ఞానం శాంతమద్వయమ్.

౪౫

ఏవం న జాయతే చిత్తమేవం ధర్మా అజాన్మసృతాః,

ఏవమేవ విజానంతో న పతన్తి విపర్యయే.

౪౬

ఋజునక్రాదికాభాసమలాతస్పన్ధితం యథా,

శం—చలమవస్తుత్వం అద్రవ్యం చ కిం తదేవం ప్రకారం విజ్ఞానం విజ్ఞప్తిః జాత్యాది రహితత్వాచ్ఛాంతం అత ఏవాద్వయం చ తదిత్యర్థః.

౪౫

శం—ఏవం యథోక్తేభ్యో హేతుభ్యో న జాయతే చిత్తం ఏవం ధర్మాః ఆత్మానోఽజాన్మసృతాః బ్రహ్మవిద్భిః ధర్మా ఇతి బహువచనం దేహభేదానువిధాయ త్వాదద్వయన్యైవోపచారతః ఏవమేవ యథోక్తం విజ్ఞానం జాత్యాదిరహితమద్వయ మాత్మతత్వం విజానంతస్యక్తబాహ్యేషణాః పునరత్మపతంత్యవిద్యాధాన్తనాగరే విపర్యయే తత్ర కో మోహః కశోక వికత్వమనుపశ్యత ఇత్యాదిమంత్రవర్ణాత్.

౪౬

శం—యథోక్తం పరమార్థ దర్శనం ప్రపంచయ్యస్మాదహ యథా హి లోకే ఋజునక్రాది ప్రకారాభాసమలాతస్పన్ధితం ఉల్కాచలనం తథా గ్రహణగ్రాహకా

ఽ—జయతి (జాయత ఇత్యాదినా) విశేష్యం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కిం తదిత్యా దినా.)

౪౫

ఽ—బ్రహ్మణశ్చిద్రూపస్యాజత్వముపపాదితముపసంహరతి(ఏవం నేతి) చిత్స్థితి బింబానాం జీవానాం బింబభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదజత్వమవిచ్ఛేదమిత్యాహ (ఏవమితి) ఉక్తబ్రహ్మతైక్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఏనమితి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యా దినా) కార్యకారణభావస్య దుర్బణత్వాదయో యథోక్తా హేతవః చిత్తం చైతన్యం బ్రహ్మేతి యావత్ (ఏవమితి) ప్రతిబింబానాం బింబమాత్రత్వాజ్ఞేవానామపి ప్రతి బింబకల్పానాం బింబభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదిత్యర్థః. అద్వయస్య బహువచనభాక్త్వ మయుక్త మిశ్యాశంక్యాహ (ధర్మాఇతీతి) ఉత్తరార్థం యోజయతి (ఏవమేవేతి) విజ్ఞానం విజ్ఞప్తిరూపం బ్రహ్మేత్యర్థః. యథోక్తజ్ఞానే ముఖ్యానధికారిణో వ్యపదిశతి (త్యక్తేతి) ఉక్తజ్ఞానవతాం సంసారసన్తానాభావే ప్రమాణమాహ (తత్రేతి).

౪౬

ఽ—విజ్ఞానమజమచలమేవ జాత్యాభాసం చలాభాసం చేత్యుక్తం తదిదాసిం దృష్టాంతేన ప్రపంచయతి (ఋజునక్రాదికేతి) అప్రచ్యుతపూర్వస్వరూపస్యాసత్యనానా కారావభాసో విపర్యయః తదత్ర విజ్ఞానస్య స్పన్ధితత్వం శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యథో క్తమితి) తత్ర దృష్టాంతభాగం వ్యాచక్షే (యథా హితి) దార్ఢ్యాంతికం యోజయతి

గ్రహణగ్రహకాభాసం విజ్ఞానస్పద్ధితం తథా.

౪౭

అస్పందమానమలాతమనాభాసమజం యథా,

అస్పందమానం విజ్ఞానమనాభాసమజం తథా

౪౮

అలాతేస్పందమానే వైనాభాసా అన్యతో భువః,

శం—భాసం (విషయ) విషయాభాసమిత్యర్థః. కిం తత్ విజ్ఞానస్పద్ధితం స్పద్ధితమివ స్పద్ధితమవిద్యయా నహ్యచలస్య విజ్ఞానస్య స్పందనమస్తి అజాలమితి హ్యుక్తం. ౪౭

శం—అస్పందమానం స్పందనవర్జితం తదేవాలాతమృజ్వాద్యాకారేణాజాయమానం అనాభాసమజం యథా తథావిద్యయా స్పందమానమవిద్యోపరమే అస్పందమానం జాత్యాద్యాకారేణానాభాసమజమచలం భవిష్యతీత్యర్థః. ౪౮

శం—కించ తస్మిన్నేవాలాతే స్పందమానే ఋజువక్రద్యాభాసా అలాతావస్థతః కుతశ్చిదాగత్యాలాతేనైవ భవంతీతి నాన్యతో భువః న చ తస్మాన్నిస్సపదాద

ఆ—(తథేతి)కిమిత్యవిద్యామంతరేణ ముఖ్యమేవ స్పందనం విజ్ఞానస్య)నేవ్యతే తత్రాహ (నహీతి) నిరవయవస్య విభునో విజ్ఞానస్య వస్తుశచ్చలవచికల్పస్యావిద్యమానత్వమేవ సుప్తనమిత్యత్ర వాక్యోపక్రమానుకూల్యం కథయతి (అజేతి). ౪౭

ఆ—విజ్ఞానం శాంతమిత్యుక్తం దృష్టాంతేన సుప్తయతి (అస్పందమానమితి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (అస్పందమానమిత్యాదినా) తథావిద్యయేత్యత్రావిద్యయేతి శ్లేషః. ౪౮

ఆ—అలాతదృష్టాంతే కథమృజువక్రదీనామసత్త్వమిత్యాశంకాయాం నిరూపణానహత్వాదిత్యాహ (అలాతఇతి) యదా ఖల్వలాతం స్పందమానమవతిష్ఠతే తదా తస్మిన్నన్యతః దేశాంతరాదాగత్యాభాసా భవంతీతి న శక్యం వత్తం ఋజువక్రద్యాభాసానాం దేశాంతరాదాగమనస్యానవగమాత్. యదా తదేవాలాతం నిస్సపందనం స్పందనవర్జితం వర్తతే తదా తతోన్యత్రాభాసా భవంతీత్యపి న యుక్తం వత్తం అనుపలమ్భావశేషాత్ న చాభాసాస్తస్మిన్నేవాలాతే లీయంతే తదనుపాదానత్వాత్ యదిహి స్పందననిమిత్తమలాతముపాదానం తదా నిమిత్తాభావమాత్రాన్నిమిత్తికాభావాదర్యనాదృజువక్రద్యాకారాః స్పందనాభావేష్యలాతే భవేయూరిత్యర్థః. ఇతశ్చ దృష్టాంతే దృష్టానామాభాసానాం మిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) హేత్వంతరమేవ సుప్తయన్ పూర్వార్థాక్షరాణి వ్యాచక్షే (తస్మిన్నేవేతి) ఆభాసానాం దేశాంతరాదాగమనస్యానుపలంభో హేతుః కర్తవ్యః అనుపలంభిమేవ హేతుకృత్య తృతీయపాదార్థ

న తతోన్యత్ర నిస్సందాన్నాలాతం ప్రవిశన్తి తే. ౪౯

న నిర్గతాలలాతా త్రేద్రవ్యత్వాభావయోగతః,
విజ్ఞానేపి తక్షణ స్యురాభాసస్యావిశేషతః. ౫౦

విజ్ఞానే స్పందమానే వైనాభాసా అన్యతో భువః,

శం—లాతాదన్యత్ర నిర్గతాః న చ నిస్సందమాలాతమేవ ప్రవిశన్తి తే. ౪౯

శం—కించ ననిర్గతాలలాతాత్రే ఆభాసా గృహీదిత ద్రవ్యత్వాభావయో
గతః ద్రవ్యస్య భావో ద్రవ్యత్వం తదభావో ద్రవ్యత్వాభావః ద్రవ్యత్వాభావయో
గతః ద్రవ్యత్వాభావయంతేః వస్తుత్వాభావాదిత్యర్థః. వస్తునో హి ప్రవేశాది సమ్భవతి.
నావస్తునః విజ్ఞానేపి జాత్యాద్యాభాసాస్తక్షణ స్యుః. ఆభాసస్యావిశేషతః తుల్య
త్వాత్ ౫౦

శం—కథం తుల్యత్వమితి ఆచా. అలాతేన సమానం సర్వవిజ్ఞానస్య సదా ఆచ
లత్వం తు విజ్ఞానస్య విశేషః జాత్యాద్యాభాసావిజ్ఞానేఽచలే కిం కృతా ఇత్యాచా.

ఆ—మాహ (నచేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (న చ నిస్సందమితి.) ౪౯

ఆ—ఋజువక్త్రాద్యాభాసానాం దృష్టాంతే నిర్గమనప్రవేశయోరసంభవం సాధ
యతి (నేత్యాదినా) దృష్టాంతనిష్టాభాసవద్దార్ఢ్యాన్తికేపి జన్మాద్యాభాసా మిక్ష్టైః
భవేయురీత్యాహ (విజ్ఞానేపీతి) ఋజువక్త్రాద్యాకారేషు జన్మాద్యాకారేషు చాభా
సత్వస్య తుల్యత్వాదితి హేతుమాహ (ఆభాసస్యేతి) ఇతశ్చ దృష్టాన్తే మిథ్యాత్వమా
భాసానామేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) తదేవ పూర్వార్థయోజనయా విశదయతి (నేతి
ఋజువక్త్రాద్యాభాసానాం వస్తుతోఽభావేపి కిమితి ప్రవేశాద్యసిద్ధిరీత్యాశంక్యాహ
(వస్తునో హితి) ద్వితీయార్థం యోజయన్ దార్ఢ్యాన్తికమాచక్షే (విజ్ఞానేపీతి.) ౫౦

ఆ—తుల్యత్వం సార్థేనోత్తరశ్లోకేన సాధయతి (కథమిత్యాదినా) న హి
తస్మిన్ విజ్ఞానే యథాకథంచిచ్ఛలనవతి తతోఽన్యస్తాత్కస్తాచ్చిదాగత్య జన్మాద్యా
భాసాస్తత్ర భవతుమర్హన్తి తథా ప్రథాఽభావాత్ న చ తస్మాద్విజ్ఞానాదచలతయా
వస్థితాదన్యత్రాభాసా భవతుమత్సహంతే ప్రతీత్యభావస్య తుల్యత్వాత్ నాపి తదేఽ
విజ్ఞానం ప్రవిశన్తి తస్య కేవలస్య తదుపాదానత్వానుపగమాత్ న చ తే విజ్ఞానా
ప్రవేశం సమర్థాస్తతో నిర్గతుం వా పారయన్తి లేహమవస్తుత్వాదిత్యర్థః. కథం తస్మి
విజ్ఞానే ప్రథా లేహమిత్యాశంక్య మృషైవేత్యాహ (కార్యేతి) ఆభాసానాం విజ్ఞానస్య
చ కార్యకారణతాయా దుర్వచనత్వాదాభాసాస్సర్వదైవ నిరూపయతుమశక్యత్వానై

న తతోఽన్యత్ర నిస్సంధాన్న విజ్ఞానం విశన్తి తే. ౫౧

న నిర్గతాస్తే విజ్ఞానాద్ద్రవ్యత్వాభావయోగతః,
కార్యకారణతాభావాదన్యతో చింత్యాస్సదైవ తే. ౫౨

ద్రవ్యం ద్రవ్యస్య హేతుస్సాన్యదన్యదన్యస్య చైవ హి,

శం—కార్యకారణతాభావాత్ జన్యజనకత్వానుపపత్తేరభావ రూపత్వాదచింత్యాస్తే
యతస్సదైవ యథాఽసత్సు ఋజ్వాద్యాభాసేషు ఋజ్వాదిబుద్ధిర్బుద్ధిఽలాతమాత్రే
కథాఽసత్సేవ జాత్యాదిషు విజ్ఞానమాత్రే జాత్యాదిబుద్ధిర్బుద్ధిఽవైవేతి సముదాయార్థః.

౫౧-౫౨

శం—అజమేకమాత్మతత్త్వమితి స్థితం తత్ర యైరసి కార్యకారణభావః
కల్ప్యతే తేషాం ద్రవ్యం ద్రవ్యస్యాన్యస్యాన్యజ్ఞేతుః కారణం స్యాత్ న తు
తస్యైవ తత్ నాన్యద్రవ్యం కన్యచిత్కారణం స్వతంత్రం దృష్టం లోకే న చ
ద్రవ్యత్వం ధర్మాణామాత్మనాముపపద్యతే ఆన్యత్వం వా కుతశ్చిత్ యేనాన్యస్య కార

ఆ—యామయాన్సంతో మిత్రైవ భవంతిత్యర్థః. సార్థశ్లోకతాత్పర్యమాహ (అలాతే
నేతి) తస్మా సక్రియత్వమపి విజ్ఞానస్య ప్రసజ్యేతేత్యాశహ్కూహ (నచేతి) యది విజ్ఞాన
మచలమభిప్తం తస్మి తత్ర జాత్యాద్యాభాసా హేత్వభావాన్న స్యురిత్యాశహ్కూహస్తీ
మార్ధేః పరిహరతి (జాత్యాద్యాభాసా ఇత్యాదినా) యతస్సదైవాచింత్యాః అతో
మృషైవేతి కేషః సంక్షేపశస్తాత్పర్యమాహ (యథేత్యాదినా.) ౫౧-౫౨

ఆ—యదుక్తం కార్యకారణతాభావాదితి తదిదానీముపపదయితుముప
క్రమతే (ద్రవ్యమితి) అవయవద్రవ్యమవయవిద్రవ్యసోఽపాదానం అవయవగుణా
శ్చావయవిగుణేషు సమానజాతీయేష్వసమవాయినో దృష్టాః న చైవమాత్మనో ద్రవ్య
త్వం యేన సమవాయిత్యం న చ తద్రూపాణాం క్వచిదసమవాయిత్యం గుణగుణిభావ
స్యాన్యత్వస్య తస్మి దుర్వచనత్వాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (అజమిత్యా
దినా) అవయవావయవిభాగవిరహిత్యుపజత్యం ఏకత్వం గుణగుణిభావశూన్యత్వం
తత్రేత్యాత్మతత్త్వం పరామృశ్యతే తత్ర కార్యకారణభావం దూషయితుం సామాన్య
న్యాయమాహ (తేషామితి) ఆద్రవ్యస్యాపి రూపాదేస్తంత్యాదిద్వారా పటశాక్లాదౌదౌ
కారణత్వం దృష్టమిత్యతో విశేషస్తి (స్వతంత్రమితి) అస్తు తస్మి ద్రవ్యేనాన్యత్వేన
చాత్మ(కార్యకారణ)స్యపి కార్యత్వంనేత్యాహ (నచేతి) న హి తత్ర గుణవత్త్వేన
ద్రవ్యత్వం నిర్గుణత్వాత్ నాపి సమవాయిత్యేన తథాత్వం అనోఽన్యత్రయత్వప్రసం
గాత్ న చ తత్ర కుతశ్చిదన్యత్వం సర్వస్య సన్తాత్రత్వేనైకరూపత్వప్రతిభానాత్

ద్రవ్యత్వమన్యభావో వా ధర్మాణాం నోపపద్యతే.

౫౩

ఏవం న చిత్తజా ధర్మాశ్చిత్తం వాపి న ధర్మజమ్,

ఏవం హేతుఫలాజాతిం ప్రవిశంతి మనీషిణః.

౫౪

యావద్దేతుఫలావేశస్తావద్దేతుఫలోద్భవః,

శం—జత్వం కార్యత్వం ప్రతిపద్యేత అతోఽద్రవ్యత్వాదనన్యత్వాచ్చ న కన్య-
తాగ్ర్యం కారణం వాల్లేత్యర్థః.

శం—ఏవం యథోక్తేభ్యో హేతుభ్యః ఆత్మవిజ్ఞానస్వరూపమేవ చిత్తమి-
న చిత్తజా బాహ్యధర్మాః నాపి బాహ్యధర్మజం చిత్తం విజ్ఞానస్వరూపాభాసమా-
త్వాత్సర్వధర్మాణాం ఏవం న హేతోః ఫలం జాయతే నాపి ఫలాద్దేతురితి హేతుఫ-
లయోరజాతిం హేతుఫలాజాతిం ప్రవిశంతి అధ్యవస్యంతి ఆత్మని హేతుఫలయోరభా-
మేవ ప్రతిపద్యంతే బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః.

శం—యే పునర్దేతుఫలయోరభినివిష్టాః తేషాం కిం స్యాదితి ఉచ్యతే ధర్మ-
ధర్మాభ్యః(స్వ)హేతోరహం కర్తా మమ ధర్మాధర్మా తత్ఫలం కాలాంతరే కన్యచిత్వా)ణి
కాయే జాతో భోక్త్య ఇతి యావద్దేతుఫలయోరావేశః హేతుఫలాగ్రహః ఆత్మ-
ధ్యానోపణం తచ్చిత్తతేత్యర్థః. తావద్దేతుఫలయోరుద్భవః ధర్మాధర్మయోస్తత్ఫల-

ఆ—అతో న తత్ర కారణత్వం కార్యత్వం నా ప్రతిపత్తుం శక్యమితి ఫలితమాః
(అత ఇతి.)

ఆ—చిక్షీర్షితమన్యసంపేదనసమనంతరం మన్యస్సమన్యవతి సమ్భూతశ్చాసౌ క-
తయా స్వసంనిదం జనయతీతి వ్యవహారోపి నోపపద్యతే కన్యచిదపి విద్యద్వైష్ట్యను-
భేనానన్యత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) యశ్చ ధర్మాదేశ్వరీరాదేశ్చ కార్యకారణభా-
విద్యద్వైష్ట్యపురస్తాన్నిరస్తః సోఽన్యన్యత్వాభావేన సిద్ధశతీత్యాహ (ఏవం హేత్వి-
తత్ర పూర్వార్థం యోజయతి(ఏవమిత్వాదినా)ఆత్మస్వరూపస్య నిర్వికారత్వమద్రవ్య-
(మప్రసిద్ధత్వ)మనన్యత్వమిత్వాదయో యథోక్తా హేతవః బాహ్యధర్మాః ఘటాదర-
నాత్మనః న చ ధర్మశబ్దితానాం జీవానాం చిత్తశబ్దితాత్పరస్తాదాత్మనో జనే-
యుక్తం తేషాం ప్రతిబింబకల్పానాం బిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదిత్యభిప్రేత్యా-
(విజ్ఞానేతి) ఉత్తరార్థం యోజయతి (ఏవం నేతి.)

ఆ—న ఫలాద్దేతుర్జాయతే నాపి ఫలం హేతోరితి తత్త్వదృష్టోపదిష్టం ఇ-
నీం ముముక్షూణాం తదభినివేశవ్యావృత్త్యర్థం తదభినివేశభావాభావయోస్తదుద్భవ-

క్షీణే హేతుఫలావేశే నాస్తి హేతుఫలోద్భవః. ౫౫

యావద్దేతుఫలావేశస్సంసారస్తావదాయతః,

క్షీణే హేతుఫలావేశే సంసారం న ప్రపద్యతే. ౫౬

సంవృత్యాజాయతే సర్వం శాశ్వతం నాస్తి తేన వై,

శం—చానుచ్ఛేదేన ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. యదా పునర్నంత్రైషధివీశ్యణేవ గ్రహవోహే
యథోక్తాద్వైతదర్శనేనావిద్యోద్భూతహేతుఫలావేశోపనీతో భవతి తదా తస్మిన్
క్షీణే నాస్తి హేతుఫలోద్భవః. ౫౫

శం—యది హేతుఫలోద్భవః తదా ఓ దోష ఇతి ఉచ్యతే యావత్సమ్యక్
దర్శనేన హేతుఫలావేశో న నివర్తతే అక్షీణః సంసారస్తావదాయతః దీర్ఘో భవతి
త్యర్థః క్షీణే పునర్దేతుఫలావేశే సంసారం న ప్రపద్యతే కారణాభావాత్. ౫౬

శం—సన్వజాదాత్తనోన్యనాన్వస్తేవ తత్కృతం హేతుఫలయోగసంసారస్య
చోత్పత్తివినాశావృచ్ఛేతే త్వయా శృణు సంవృత్యా - సంవరణం సంపృతిః అవిద్యా
విషయా తాకికవ్యవహరః తయా సంవృత్యా జాయతే సర్వం తేనావిద్యావిషయే
శాశ్వతం నిత్యం నాస్తి వై ఆత ఉత్పత్తివినాశలక్షణసంసార ఆయత ఇత్యుచ్యతే పర

ఆ—ద్భవో దర్శయతి (యావదితి) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాంక్షాప్రదర్శనపురస్సరం వివృ
ణోతి (యే పునరిత్యాదినా.) ౫౫

ఆ—అభినివేశవశాద్దేతుఫలోద్భవే కిం భవతి - తదాహ (యావదితి) అభి
నివేశనివృత్త్యా తదనుద్భవే వా కిం స్యాదిత్యాశక్త్యాహ (క్షీణ ఇతి) ఆకాంక్షా
పూర్వకం పూర్వార్థం యోజయతి (యదితి) ఉత్తరార్థం వ్యాచక్షే (క్షీణే పునరితి.) ౫౬

ఆ—కూటస్థమద్వితీయమాత్మతత్త్వమిచ్ఛతా కుతో జన్త నాశౌ వ్యవహీయతే
తత్రాహ (సంపృత్యేతి) అవిద్యయా సర్వస్య జాయమానత్వే సత్యవిద్యావిషయే నిత్యం
నామ నాస్త్యేవేత్యాహ (శాశ్వతమితి) పరమార్థతస్తు సర్వమజం కూటస్థమాస్థీయతే
తేన కల్పనాం వినా వినాశో నాస్త్యేవ హేతుఫలాదేరిత్యాహ (సద్భావేనేతి)
పూర్వాపరనిరోధమాశంకతే. (సన్నితి) న తావదాత్తనో జన్త వినాశౌ తస్య కూటస్థ
త్వాత్ నాపి తతోన్యస్య తా యుక్తా తస్మాద్వితీయత్వాత్ తథా చ హేత్వాదేర్బం
ధస్య జన్త నాశౌ న త్వయా వక్తవ్యావిత్యర్థః. ఉచ్యమానే మనస్సమాధానమర్థయతే
(శృణ్వేతి) తత్ర పూర్వభాగాక్షరార్థం కథయతి (సంపృత్యేత్యాదినా) అవిద్యావిషయే
నిత్యస్య వస్తునోఽభావే ఫలితమాహ (ఆత ఇతి) ద్వితీయార్థాక్షరార్థమాహ (పరమా
ర్థేతి) జాత్యభావః జన్తాదివిక్రియాఽభావః తమేవోచ్ఛేదాభావే హేతుం కథయతి

సద్భావేన హ్యజం సర్వముచ్చేదస్తేన నాస్తి వై. ౫౭

ధర్మాయ ఇతి జాయంతే జాయంతే తేన తత్త్వతః,
జన్మమాయోపమం తేషాం సా చ మాయా న విద్యతే. ౫౮
యథా మాయామయాద్భిజాజ్ఞాయతే తన్మయోఽఙ్కురః,

శం—మార్గ సద్భావేన త్వజం సర్వమాత్మైవ యస్మాత్ అతో జాత్యభావాదుచ్చేదస్తేన నాస్తివైకస్యచిద్దేతుఫలాదేరిత్యర్థః. ౫౭

శం—యేష్యాత్మానోఽస్యే చ ధర్మా జాయంతే ఇతి కల్పవంతే తే ఇతి ఏవం ప్రకారా యథోక్తాసంవృతిర్నిర్దిశ్యత ఇతి సంవృత్యైవ ధర్మా జాయంతే న తత్త్వతః పరమార్థతో జాయంతే యత్సునస్తత్సంవృత్యా జన్మ తేషాం ధర్మాణాం యథోక్తానాం—యథా మాయయా జన్మ తథా తన్మాయోపమం ప్రత్యేతవ్యం మాయా నామ వస్తు తర్హి నైవం సా చ మాయా న విద్యతే మాయేత్వవిద్యమానస్యాఖ్యేత్వప్రాయః. ౫౮

శం—కథం మాయోపమం తేషాం ధర్మాణాం జన్మేతి ఆహ యథా మాయా మయాదామ్రాదిబీజాజ్ఞాయతే తన్మయః మాయామయోఽఙ్కురః నాసావంకురో నిత్య

ఆ—(తేనేతి) యథా పురోవర్తిని భుజగాభావమనుభవక్ వివేకి నాస్తి భుజంగో ర్మరేషా కథం వృత్తైవ విభేషీతి భ్రాంతమభిదధాతి భ్రాంతస్తు స్వకీయాదపరాధాదే భుజంగం పరికల్ప్య భీతస్సృక్ పరాయతే న చ తత్ర వివేకినో వచనం మూఢదృష్టా విరుద్ధతే తథా పరమార్థకూటస్థాత్తదర్శనం వ్యావహారికజన్మాదివచనేనావిరుద్ధమిభావః. ౫౯

ఆ—సంవృత్యా జాయతే సర్వమిత్యుక్తం తదిదానీం ప్రపంచయతి (ధర్మ ఇతి) తత్రాద్యం పాదం విభజతే (యేషీతి) ప్రసిద్ధార్థద్యోతకత్వమితి శబ్దస్య దర్శయ (తత్త్వేవం ప్రకారా ఇతి) ఏవం ప్రకారత్వమేవ స్ఫీరయతి (యథోక్తేతి) అనం ప్రకృతాసంవృతిరితిశబ్దేనోక్తా తథా చ సంవృత్యైవ తే ధర్మాజాయంతే న తు తేషా తత్త్వతో జన్మా స్తీత్యర్థః న తే తత్త్వత ఇత్యుక్తం ప్రపంచయతి (పరమార్థత ఇతి) సంవృత్యాపి జన్మపారమార్థికమేవేత్యాశఙ్క్య తృతీయపాదం యోజయతి (యత్సు రితి) ప్రత్యేతవ్యం జన్మేతి శేషః. చతుర్థపాదార్థమాకాంక్షాద్వారా స్ఫీరయ (మాయేత్యాదినా.)

ఆ—జన్మమాయోపమం తేషామిత్యుక్తం త(దేవ)దపి దృష్టాంతావప్తమే

నాసా నిత్యో న చోచ్ఛేదీ తద్విధధైః యోజనా. ౫౯
 నాజేషు సర్వధధైః శాశ్వతాశాశ్వతాభిధా,
 యత్ర వర్ణా న వర్తంతే వివేక స్తత్ర నోచ్యతే. ౬౦
 యథా స్వప్నే ద్వయాభాసం చిత్తం చలతి మాయయా,
 తథా జాగ్రద్ద్వయాభాసం చిత్తం చలతి మాయయా. ౬౧
 అద్వయం చ ద్వయాభాసం చిత్తం స్వప్నే న సంశయః,
 అద్వయం చ ద్వయాభాసం తథా జాగ్రన్న సంశయః. ౬౨

శం—న చోచ్ఛేదీ వినాశీ వా అభూతత్వాదేవ ధర్మేషు జన్మనాశాదియోజనా
 యుక్తిః న తు పరమార్థతో ధర్మాణాం జన్మనాశో వా యుజ్యత ఇత్యర్థః. ౫౯

శం—పరమార్థతస్మాత్స్వప్నేషు నిత్యైకరసవిజ్ఞప్తిమాత్రసత్తాకేషు శాశ్వతో
 ౭శాశ్వత ఇతి వా నాభిధా నాభిధానం ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. యత్ర యేషు వర్ణ్యులే
 యైరర్థాస్తే వర్ణాః శబ్దాః న ప్రవర్తంతే ౭భిధాతుం ప్రకాశయితుం న ప్రవర్తంత
 ఇత్యర్థః. ఇదమేవమితి వివేకః వివేక్తృతా తత్ర నిత్యో ౭నిత్య ఇతి నోచ్యతే యతో
 వాచో నివర్తంత ఇతి శ్రుతేః. ౬౦

శం—యత్సుసర్వాగ్లోచరత్వం , పరమార్థతో ౭ద్వయస్య విజ్ఞానమాత్రస్య
 తన్మనసస్సృందనమాత్రం న పరమార్థత ఇతి ఉక్తార్థా స్తోకా. ౬౧-౬౨

ఆ—సాధయతి (యథేత్యాదినా) స్తోకాక్షరాణ్యాకాక్షాం దర్శయన్ యోజయతి
 (కథమితియాదినా.) ౫౯

ఆ—యదుక్తం సద్భావేన హ్యజం సర్వమితి తత్ప్రసంగచయతి (నాజేష్యితి)
 ఆత్మని నిత్యానిత్యకథా నావతరతీత్యత్ర హేతుమాహ (యత్రేతి) స్తోకస్య పూర్వార్థం
 వ్యాచక్షే (పరమార్థతస్త్వితి) ద్వితీయార్థం వ్యాకరోతి (యత్రేత్యాదినా) తత్రేతి)
 ప్రకృలేషు ధర్మేష్యితి యావత్. ఆత్మసు నిత్యానిత్యకథా ౭భావే ౭శబ్దగోచరత్వం
 హేతుః తత్ర ప్రమాణమాహ (యత ఇతి.) ౬౦

ఆ—ఆత్మనశ్శబ్దాగోచరత్వే కథమసౌ వ్యాఖ్యాతృభిశ్చబైరేవ ప్రతిపాద్య
 తామాచరతీత్యాశంక్య చిత్తస్సృందనమాత్రమవిచారసుందరం ప్రతిపాద్య ప్రతిపాదక
 రూపం ద్వైతమితి సదృష్టాంతమాహ (యథేతి) స్వప్నే ప్రతిపాద్య ప్రతిపాదకద్వైతస్య
 చిత్తస్సద్భిత్తమాత్ర త్వేసి జాగరితే కడం తథా స్యాదిత్యాశంక్యాహ (అద్వయం చేతి)
 సౌనరుక్త్యం స్తోకయోరాశంక్య శబ్దాంతరనిరాసార్థత్వాదైవమితి మనాస్ససన్నాహ
 (యత్సుసరితి). ౬౧-౬౨

స్వప్నదృక్ప్రచరణ స్వప్నే దిక్షు వై దశసు స్థితాన్,
 అండజాన్ నేదజాన్ వాపి జీవాన్ పశ్యతి యాన్ సదా.
 స్వప్నదృష్టితదృశ్యాస్తే న విద్యంతే తతః పృథక్,
 తథా తద్దృశ్యమేవేదం స్వప్నదృష్టితమిష్యతే.
 చరణ జాగరితే జాగ్రద్దిక్షు వై దశసు స్థితాన్,

శం—ఇతశ్చ వాగ్దోచరస్యాభావోద్వైతస్య స్వప్నాన్ పశ్యతీతి స్వప్నదృక్ ప్రచరణ పర్యటణ స్వప్నే స్వప్నస్థానే దిక్షు వై దశసు స్థితాన్ వర్తమానాన్ జీవాన్ ప్రాణినోఽన్డజాన్ నేదజాన్ వా యాన్ సదా పశ్యతీతి.

శం—యద్యేవం తతః కిం ఉచ్యతే స్వప్నదృశ్యచిత్తం స్వప్నదృష్టితం తే దృశ్యాస్తే జీవాః తతః తస్మాత్స్వప్నదృష్టితాత్పృథక్ న విద్యంతే న సంతీత్యర్థ చిత్తమేవ తర్హి జీవాదిభేదాకారేణ వికల్పితే తథా తదపి స్వప్నదృష్టితమిద తద్దృశ్యమేవ తేన స్వప్నదృశా దృశ్యం తద్దృశ్యం అతః స్వప్నదృగ్దృశిరేకే చిత్తం నామ నాస్తీత్యర్థః.

శం—జాగ్రతో దృశ్యా జీవాస్తచ్చిత్తా వ్యతిరిక్తాః చిత్రేక్షణీయత్వాః

ఆ—వాచో గోచరీభూతస్య ద్వైతస్యానన్వేషే హేత్వంతరమాచక్షాణ దృష్టాంతమాచక్షే (స్వప్నదృగ్)యాన్ పశ్యతి తే న విద్యంతే పృథగిత్యత్తర్క సంబంధః శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్చబ్ధార్థమేవ స్ఫుటయన్నక్షరా వ్యాచక్షే (స్వప్నానితి) న తే విద్యంత ఇతి పూర్వపదన్వయః.

ఆ—స్వప్నదృశో విషయభూతానాం భేదానాం తత్ర దృశ్యమానతే ద్వైతభేదమిథ్యాత్వే కిమయాతమితి పృచ్ఛతి (యదీతి) ఉత్తరశ్లోకేనోత్తరమా (ఉచ్యత ఇతి) శ్లోకాక్షరాణి యోజయన్ కర్తృధారయం వ్యావర్తయతి (స్వప్నే జీవాదిభేదానాం స్వప్నే దృశ్యమానానాముక్తానాం చిత్రాత్పృథగసత్త్వం సాధయ (చిత్తమేవేతి) తర్హి ద్రష్టా చిత్తం చేతి ద్వయం స్వప్నే స్వీకృతం నేత్యా (తథేతి) తచ్ఛబ్దస్య చిత్తవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (తేనేతి) స్వప్నావస్థస్య చిత్త స్వప్నదృగ్విషయత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి).

ఆ—దృష్టాంతనివిప్లవార్థం దార్ఢ్యాన్తికే యోజయతి (చరన్నిత్యాదినా) జా దవస్థో హి పురుషో యాన్ జీవాన్ పశ్యతీత్యత్ర జీవశబ్దేన కార్యకారణసంఘా గృహ్యంతే చేతనానాం దృశ్యత్వాభివాదితి ద్రష్టవ్యం. శ్లోకద్వయే వివక్షితమనువ

అండజాన్ స్వేదజాన్వాపి జీవాన్ పశ్యతి యాన్ సదా. ౬౧

జాగ్రచ్చిత్తేక్షణీయాస్తే న విద్యంతే తతః పృథక్,

తథా తద్దృశ్యమేవేదం జాగ్రతచ్ఛిత్తమిష్యతే. ౬౨

ఉభే హ్యన్యోన్యదృశ్యే తే కిం తదస్తీతి చోచ్యతే,

౧—స్వప్నదృశ్చిత్తేక్షణీయజీవవత్ తచ్చ జీవేక్షణాత్మకం చిత్తం ద్రష్టరవ్యతిరక్తం
ప్రృథకృత్యాన్ తస్య చిత్తవత్ ఉక్తార్థమన్యత్. ౬౧-౬౨

శం—జీవచిత్తే ఉభే చిత్తచైత్ర్యే తే అన్యోన్యదృశ్యే ఇతరేతరగమ్యే జీవాది
యాపేక్షం హి చిత్తం నామ భవతి చిత్తాపేక్షం హి జీవాదిదృశ్యం అతస్తే
న్యోన్యదృశ్యే తస్మాన్న కించిదస్తీతి చోచ్యతే చిత్తం వా చిత్తేక్షణీయం వా కిం తద
స్తి వివేకినోచ్యతే న హి స్వప్నే హస్తీ హస్తీచిత్తం వా విద్యతే తథాపి వివేకినా
త్యభిప్రాయః. కథం లక్షణాకూన్యం లక్ష్యలేనయేతి లక్షణా ప్రమాణం ప్రమాణ
గాన్యముభయం చిత్తం చైత్ర్యం ద్వయం యతః తన్న లేనైవ తచ్చిత్తతయైవ తద్దృ

౨—ద్వయమారచయతి (జాగ్రత ఇతి) ఆక్షరవ్యాఖ్యానం తు దృష్టాంతవ్యాఖ్యానే
ప్రకృత్యన్యాయాన్ని పృథగపేక్షితమితి వివక్షిత్యాహ (ఉక్తార్థమితి). ౬౧-౬౨

ఆ—దృశ్యదర్శనవ్యతిరేకగ్రాహకప్రమాణప్రతిపాతం హేతుద్వయమిత్యా
ంశ్యాహ (ఉభే హీతి) దృశ్యదర్శనే పరస్పరాపేక్షసిద్ధికే దృశ్యే సిద్ధే తదవచ్ఛిన్నం
దర్శనం సిద్ధతి తస్య చ సిద్ధౌ తదవచ్ఛిన్నం దృశ్యం సిద్ధతీత్యన్యోన్యాశ్రయాన్న
దృశ్యం దర్శనం వా సిద్ధతీత్యతో విభాగాపగాహిప్రమాణాభావాన్న తద్బాధో హేతు
ద్వయస్యేత్యర్థః. కించ సంభావనాయాం ప్రమాణప్రవృత్తిర్వక్తవ్యా న దృశ్యదర్శనయో
రన్యతరస్యాపి నైరపేక్ష్యేణ సంభావనా భవతి అన్యోన్యాశ్రయదోషాత్ తథా చ పర
స్పరపురస్కారేణ విద్యతే యదుభయం తత్కల్పితమేవ స్యాదితి మత్వాహ (కిం
తదితి) తత్ దృశ్యం దర్శనం వా కిమస్తీతి పృష్టే వివేకినా నాస్తీత్యేవోచ్యతే ప్రాగుక్త
దోషాదిత్యర్థః. కించ ప్రామాణికనైవ ప్రామాణికో భేదస్సంభవతి న చ దృశ్యదర్శన
యోస్పర్వరూపే ప్రమాణమస్తీత్యాహ (లక్షణేతి) కథం తస్మిన్ ప్రమాణప్రమేయ
విభాగో వాదిభిర్గ్రహ్యతే తచ్చిత్తతాదోషేణేత్యాహ (తన్న లేనేతి) తత్ర ప్రథమం
పాదం విభజితే (జీవేతి) తే జీవచిత్తే ఇతి సంబంధః. అన్యోన్యదృశ్యత్వం ఇతరేతర
గ్రాహ్యత్వం తదేవ స్వప్తయతి (జీవాదీతి) ద్వితీయపాదం వ్యాచక్షే (తస్మాదితి)
తదేవ స్ఫుటయతి (చిత్తంవేతి) కిం తదస్తీతి పృష్టే సతి న కించిదస్తీత్యుచ్యతే వివేకి
నేతి యోజనా ఉక్తమేవార్థం దృష్టాంతేన వివృణోతి (న హీతి) ఇహేతి జాగరితోక్తిః

లక్షణాశూన్యముభయం తన్న తేనైవ గృహ్యతే. ౬
 యథా స్వప్నమయో జీవో జాయతే మ్రియతేపిచ,
 తథా జీవా అమీ సర్వే భవంతి న భవంతి చ. ౬
 యథా మాయామయో జీవో జాయతే మ్రియతేపిచ,
 తథా జీవా అమీ సర్వే భవంతి న భవంతి చ. ౬
 యథా నిర్మితకో జీవో జాయతే మ్రియతేపి వా,
 తథా జీవా అమీ సర్వే భవంతి న భవంతి చ. ౭
 న కశ్చిజ్జాయతే జీవః సంభవోస్య న విద్యతే,

శం—హ్యతే న హి ఘటమతిం ప్రత్యాఖ్యాయ ఘటో గృహ్యతే నాపి ఘటం ప్రత్యాఖ్యాయ ఘటమతిః న హి తత్ర ప్రమాణప్రమేయభేదశృంగతే కల్పయితుమిత్థప్రాయః.

శం—మాయామయః మాయావినా యః కృతః నిర్మితకః మంత్రోపధ్యానిర్విషాదితః స్వప్నమాయానిర్మితకా అండజాదయో జీవా యథా జాయంతే మ్రియంతే తథా మనుష్యాదిలక్షణా అవిద్యమానా ఏవ చిత్తవికల్పనామాత్రా ఇత్యర్థః. ౬౮-

శం—వ్యవహారసత్యవిషయజీవానాం జన్మమరణాదిః స్వప్నాది జీవవదిత్యు-

ఆ—ద్వితీయార్థవ్యాచిఖ్యానుతయా పృచ్ఛతి (కథమితి) తదేవావతార్య వ్యాకర (లక్షణేత్యాదినా) యతః తతో న తద్భేదస్య ప్రామాణికత్వమితి శేషః. కథం తతాకికానాం పరీక్షకాణాం చ ప్రమాణప్రమేయవిభాగప్రవృత్తిరిత్యాశంక్య చతపాదార్థమాహ (తన్నతేనేతి) తదేవ ప్రపంచయతి (న హీతి) ఘటే కిం ప్రమామిత్వైకే జ్ఞానమిత్వనుత్తరం అతిప్రసంగాత్ నాపి ఘటజ్ఞానం అనోన్యన్యాశ్రయప్రగాత్ అతో న ఘటతజ్ఞానయోర్వాసమేయభావసంభవతీత్యర్థః.

ఆ—దృశ్యానామండజాదీనాం దర్శనాతిరిక్తానామసత్త్వానుమానస్య గ్రాహకప్రమాణబాధం పరిహృత్య దర్శనాతిరేకేణ తేషామసత్త్వే జన్మాదిప్రత్యబాధస్సాన్నిధిత్యాశంక్య పరిహరతి (యథేత్యాదినా) మాయామయస్య నిర్మితకస్య జీవస్య విశేషం బుభుత్సమానం ప్రత్యాహ (మాయేతి) సంవిదతిరేకేణాండజాదీన పరమార్థతస్సత్త్వాభావానుమానస్య న జన్మాదిప్రతిభాసబాధః సత్త్వాభావేన స్వప్నాది జన్మాదివికల్పబాహుళ్యోపలంభాదితి క్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (స్వప్నేత్యాదినా).

ఆ—యస్తు జన్మాదిసత్యమితి మన్యతే తం ప్రతి ప్రాగుక్తం స్మరయతి (న క

ఏతత్తదుత్తమం సత్యం యత్ర కించిన్న జాయతే. 20

చిత్తస్పద్ధితమేవేదం గ్రాహ్యగ్రాహకవద్ధ్వయం.

చిత్తం నిర్విషయం నిత్యమసంగం తేన కీర్తితమ్. 21

యోస్తి కల్పితసంవృత్త్యా పరమార్థేన నాస్త్యసా,

1—ఉత్తమం తు పరమార్థసత్యం న కల్పిజ్ఞాయతే జీవ ఇతి ఉక్తార్థమన్యత్. 20

శం—నర్వం గ్రాహ్యగ్రాహకవత్ చిత్తస్పద్ధితమేవ ద్వయం చిత్తం పర
ర్థత ఆత్మైవేతి నిర్విషయం తేన నిర్విషయత్వేన నిత్యమసంగం కీర్తితం అసంగో
న్యాయం పురుష ఇతి శ్రుతేః సవిషయస్య హి విషయే సంగః నిర్విషయత్వాచ్చిత్త
సంగమిత్యర్థః. 21

శం—నను నిర్విషయత్వేన చేదసంగత్వం చిత్తస్య న నిస్సంగతా భవతి యస్తా
చ్చిస్తా కాస్త్రం శిష్యశ్చేత్యేవమాదేర్విషయస్య విద్యమానత్వాత్ నైష దోషః కస్తాత్
ః పదార్థశ్చాస్త్రాదిర్విద్యతే న కల్పితసంవృత్త్యా కల్పితాచ యా పరమార్థప్రతిపత్తుర్ని

2—దితి) వృత్తానువాదపూర్వకం క్లోకతాత్పర్యమాహ (వ్యవహారేతి) అక్షగాణి న
న్యాయేయాని వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యాహ (ఉక్తార్థమితి). 20

ఆ—సంవేదనస్య కల్పితదృశ్యోపహితరూపేణ దృశ్యత్వాన్న(ద్రష్టౌ)దృష్ట)
న్యూతిరేకేణ సత్త్వమితి స్వప్నదృష్టాంతేనోక్తం ఇదాసీం తత్త్వవత్సంవేదనస్య విషయ
సంబంధాభావాదాత్మైవ సంవేదనమిత్యాహ (చిత్తేతి) అక్షరార్థం కథయతి (నర్వమిత్యా
దిసా) నిర్విషయత్వేనాసంగత్వే సిద్ధే శ్రుతిమపి సంవాదయతి (అసంగో హీతి) శ్రుతి
యుక్తిసిద్ధమసంగత్వం సాధయతి (సవిషయస్యేతి). 21

ఆ—నిర్విషయత్వేన(చి)చేచ్చిత్తస్యాసంగత్వం(సంగీతం)అసంగతం తదసంగ
త్వం కాస్త్రాదేర్విషయస్య సత్త్వాదిత్యాశంకాహ (యోస్తితి) నను పరమార్థతో నైశే
షికాః షట్పదార్థాః ద్రవ్యాదిసమవాయాంతానాతివ్యంతే తథాచ చిత్తస్య కథమసం
గత్వం తత్రాహ(పరేతి)నైశేషికపారిభాషికవ్యవహరానురోధేన పదార్థో యో ద్రవ్యాది
స్సమవాయాంతస్సాన్యత్ న స పరమార్థతోస్తి కింతు సంవృత్త్యా ప్రతిభాతి తస్మాద
విరుద్ధమసంగత్వమిత్యర్థః. వ్యావర్త్యం చోద్యముద్ధాపయతి (నన్వితి) తత్ర యస్తాదితి
సామాన్యేనోక్తం హేతుం విశేషతో వ్యసక్తి (కాస్తేతి) ఆదిశబ్దేన ప్రమాతా
ప్రమాణం ప్రమేయమిత్యాది గృహ్యతే అసంగత్వాక్షేపం పరిహరతి (నైష దోష
ఇతి) తత్ర నిర్విషయత్వహేతుం ప్రశ్నపూర్వకం పూర్వార్థయోజనయా సాధయతి

పరతంత్రాభిసంవృత్యా స్యాన్నాస్తి పరమార్థతః.

అజః కల్పితసంవృత్యా పరమార్థేన నాప్యజః,

శం—పాయత్వేన సంవృతిశ్చ సా తయాఽస్తి పరమార్థేన నాస్త్వసౌ న విద్య
జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇత్యుక్తం యశ్చ పరతంత్రాభిసంవృత్యా పరకాస్త్రవ్యవహా
స్యాత్ పరార్థః స పరమార్థతో నిరూప్యమాణో నాస్త్యేవ తేన యుక్తముక్తం ఆ
గం తేన కీర్తితమితి.

శం—నను శాస్త్రాదీనాం సంవృతిత్వే అజఇతీయమసి కల్పనాసంవృతిస్సాన్
సత్యం ఏవం శాస్త్రాదికల్పితసంవృత్తైవాజ ఇత్యుచ్యతే పరమార్థేన నాప్యజః య
త్పరతంత్రాభిసంవృత్యా పరకాస్త్రసిద్ధమపేక్ష్య యోఽజఇత్యుక్తః స సంవృత్యా జాయ
త—కస్తాదిత్యాదినా) పరమార్థతో ద్వైతస్యాసత్త్వే వాక్యోపక్రమమనుగుణమా
యతి (జ్ఞాతఇతి) ద్వితీయార్థం యోజయతి (యశ్చేతి) న హి ద్రవ్యస్య లక్షణం గుణ
పంచకస్య చ తతో వ్యావర్తకప్రాతిస్థికలక్షణప్రతిపత్తిమంతరేణ ప్రకల్ప్యతే తథా
తత్తల్లక్షణతత్ప్రతిపత్తి తదితరప్రతిపత్తిః తత్ప్రతిపత్తి చ తల్లక్షణతస్తద్వాన్వివృ
ప్రతిపత్తిరితి పరస్పరాశ్రయాన్న కించిదసి పస్తుతస్సి ధ్యేదిత్యర్థః. వస్తుతో నిర్విష
స్త్వేన సిద్ధత్వాదసంగత్వం చిత్తస్య ప్రాగుక్తం సంగతమేవేత్యుపసంహరతి (తేనేతి). :

ఆ—శాస్త్రాదిభేదకల్పనాయాః సంవృతిసిద్ధత్వే తదధీనా ఆత్మస్యజత్వక
నాసి సంవృతిసిద్ధేవ స్యాదిత్యాశఙ్కాంగీకరోతి (అజఇతి) కల్పితమాత్మస్యజ
మిత్యుక్త మేతుమాహ (పరతంత్రేతి) పరిణామవాదప్రసిద్ధజన్మనా భ్రాంత్యైవా
జాయతే జన్మనశ్చ విభ్రమత్వే తన్నిషేధస్యాజత్వస్యాసి తథాత్వం యుక్తమిత్య
శ్లోకవ్యావర్త్యమాశఙ్కామాహ (నన్వితి) శాస్త్రాదిభేదస్య కల్పితత్వే తత్ప్రతి
మాత్మస్యజత్వమసి కల్పితం స్యాదిత్యర్థః కిమజోయమాత్తేతి వ్యవహారస్య కల్పితత
కింవా తదుపలక్షితస్య రూపస్యేతి వికల్పాన్విద్యమంగీకరోతి (సత్యమితి) అజో
మిత్యభిధానస్య సంవృతిప్రయుక్తత్వాత్తద్వ్యవహారస్య కల్పితత్వమిష్టమిత్యర్థః. ప
ల్యావస్థాయామజోయమిత్యభిధానాభావమభ్యుపేత్య వ్యావర్త్యం దర్శయతి (పరమా
నేతి) ఆత్మస్యజత్వవ్యవహారస్య కల్పితత్వే ద్వితీయార్థవ్యాఖ్యానేన మేతుమా
(యస్తాదితి) పరేహం పరిణామవాదినాం శాస్త్రేయా పరిణామప్రసిద్ధిః తామపే
తన్నిషేధేన యోఽజఇత్యాత్మోక్తః స సంవృత్త్యైవ యతో జాయతే అతశ్చ ప్ర
యోగినో జన్మనః సంవృతి సిద్ధత్వాత్తన్నిషేధరూపమజత్వమసి తాదృగేవేత్యర్థః. :
త్వాదివ్యవహారోపలక్షితస్వరూపస్యాకల్పితత్వం తస్య కల్పనాధిష్ఠానత్వాత్ న చ క

పరతంత్రాభినిష్పత్త్యా సువృత్త్యా జాయతే తు సః. 2౪

అభూతాభినివేశో స్తి ద్వయం తత్ర న విద్యతే,
ద్వయాభావం స బుద్ధ్యై నిర్నిమిత్తో న జాయతే. 2౫

యదా న లభతే హేతునుత్తమాధమమధ్యమాన్,

౦—అతో ౭జగతీయమపి కల్పనా పరమార్థవిషయేనైవ క్రమతఃపత్యర్థః. 2౪

శం—యస్తాదసద్విషయః తస్తాదసశృణోతే ద్వైతేభినివేశో ౭ స్తి కేవలం
భినివేశః ఆగ్రహమాత్రం ద్వయం తత్ర న విద్యతే మిథ్యాభినివేశమాత్రం చ జన్మనః
రణం యస్తాత్ తస్తాద్విషయాభావం బుద్ధ్యా నిర్నిమిత్తః నివృత్తమిథ్యాద్వయాభి
నివేశో యః స న జాయతే. 2౫

శం—జాత్యాశ్రమవిహితా ఆశీర్వాదైరనుష్ఠీయమానాః ధర్మాః దేవత్వాది
ప్రాప్తిహేతవ ఉత్తమాః కేవలాశ్చ ధర్మాః అధర్మవ్యామిశ్రా మనుష్యత్వాదిప్రాప్త్యర్థా
దుధ్యమాః తిర్యగాదిప్రాప్తినిమిత్తా అధర్మలక్షణాః ప్రవృత్తివిశేషాచ్చధమాః తాను
త్తమమధ్యమాధమానవిద్యాపరికల్పితాన్ యదా ఏకమేవాద్వితీయమాత్మతత్త్వం సర్వ
కల్పనాపర్జితం జానన్తు లభతే స పశ్యతి యథా బాలైర్దృశ్యమానం గృహే మలం
వివేకి స పశ్యతి తద్వత్ తదా న జాయతే నోత్పద్యతే చిత్తం దేవాద్యాకారైరుత్త

ఆ—తస్య కాస్త్రాదేరకల్పితేన ప్రనితిహేతుత్వం ప్రతిబింబాదౌ బింబాదిప్రమితి
హేతుత్వస్య సంప్రతిపన్నత్వాదితి ద్రష్టవ్యమ్. 2౪

ఆ—నను జ్ఞానస్య కల్పితకాస్త్రాదిజన్యత్వే మిథ్యాత్వాన్నాపునరావృత్తిఫల
సాధనత్వం తత్రాహ (అభూతేతి) యది ద్వితీయస్సంసారస్సత్యస్యాత్ తదా తన్ని
వృత్త్యర్థే సాధనమపి వస్తుభూతమభిశీయేత మిథ్యాభినివేశసమాప్తస్యతు మిథోపాయ
జన్యేనాపి జ్ఞానేన వస్తునిష్ఠేన నివృత్తిసిద్ధ్యతీతి శ్లోకార్థం కథయతి (యస్తాది
త్యాదిహ.) 2౫

ఆ—నిర్నిమిత్తో న జాయతఇత్యుక్తం తదేతత్ప్రపంచయతి(యదేతి) ఉత్త
మాన్ హేతున్ విభజతే(జాతీతి)ఆశీర్వాదైః ఫలత్పష్టారహితైరధికారిభిరితి యావత్.
దేవత్వాదీత్యాదిశబ్దేనోత్పన్నం జన్మ గృహ్యతే కేవల(త్వేన(త్వం) ధర్మాణాం ప్రాధా
న్యం మనుష్యత్వాదీత్యాదిశబ్దేన మధ్యమయోనయో గృహ్యంతే. తిర్యగాదీత్యాదిశబ్దేనా
ధమం జన్మ సంగృహ్యతే. వాక్యీయజ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తౌ తన్నివృత్త్యర్థం విశేషి (అవి
ద్యేతి) అవిదుషాం ప్రతీయమానా హేతవో విదుషాం స ప్రతిభాంతీత్యేతద్వృష్టాంతేన

తదా న జాయతే చిత్తం హేత్వభావే ఫలం కుతః.

2౬

అనిమిత్తస్య చిత్తస్య యానుత్పత్తిస్సమాద్వయా,

అజాతస్యైవ సర్వస్య చిత్తదృశ్యం హి తద్యతః.

2౭

శం—మాధమమధ్యమఫలరూపేణ న హ్యసతి హేతౌ ఫలముత్పద్యతే బీజాద్యభావ
ఇవ సస్యాదిః.

2౬

శం—హేత్వభావే చిత్తం నోత్పద్యత ఇతి హ్యుక్తం సా పునరనుత్పత్తిశ్చిత్తస్య
కీదృశీతి ఉచ్యతే పరమార్థదర్శనేన నిరస్తధర్తాధర్తాభ్యోత్పత్తినిమిత్తస్య అనిమిత్తస్య
చిత్తస్యేతి యా మోక్షాభ్యాఽనుత్పత్తిః సా సర్వదా సర్వావస్థాసు సమా నిర్విశేషా
అద్వయా చ పూర్వమప్యజాతస్యైవ అనుత్పన్నస్య చిత్తస్య సర్వస్య అద్వయస్యేత్యర్థః
యస్మాత్పాగపి విజ్ఞానాచిత్తదృశ్యం తత్ ద్వయం జన్మ చ తస్మాదజాతస్య సర్వస్య
సర్వదా చిత్తస్య సమాఽద్వయైవానుత్పత్తిః న పునఃకదాచిద్భవతి కదాచిద్వా న భవతి
సర్వజైకరూపైవేత్యర్థః.

2౭

ఆ—స్ఫుటయతి (యథేతి) ఉక్తేర్థే హేతుత్వేన చతుర్థపాదం వ్యాచక్షే (న
హీతి).

2౬

ఆ—తదా న జాయతే చిత్తమితి కాలపరిచ్ఛేదప్రతీలేరాగంతుకత్వమా
శబ్ద్య పరిహరతి (అనిమిత్తస్యేతి) చిత్తస్య హి నిమిత్తవర్జితస్య నిత్యసిద్ధస్య యా
సర్వదాఽనుత్పత్తిః సా నిర్విశేషాఽద్వితీయా చేత్యత్ర హేతుమాహ (అజాతస్యేతి)
సర్వస్య ద్వైతస్య చిత్తదృశ్యత్వేన మిథ్యాత్వాన్నిత్యసిద్ధస్య పరిపూర్ణస్య చిత్తాభ్యస్య
స్ఫురణస్య జన్మాద్యోగాత్తదనుత్పత్తిరుక్తలక్షణా యుక్తేత్యర్థః. ఉక్తమనూద్యాకాంతా
పూర్వకం క్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి (హేత్వభావవిశ్వాదినా) యథా రూప్యకల్పనా
కాలేషి శుక్తేరరూప్యత్వం స్వాభావికం తథా జన్మకల్పనాకాలేషి సంవిదో నిర్విశేషా
ద్వితీయబ్రహ్మతా స్వాభావికీ జన్మభ్రమనివృత్త్యపేక్షయా తు తదా న జాయత
ఇత్యుక్తమిత్యాహ (సర్వదేతి)న కేవలం మోక్షావస్థస్యైవ చైతన్యస్యాజత్వం కింతు
ఘటాద్యుపరక్తస్యాపీత్యభిప్రేత్యాహ (సర్వావస్థాస్యేతి) సర్వస్యైవ చిత్తప్రతిబింబస్య
బింబకల్పబ్రహ్మరూపత్వాదితి హేతుమభిప్రేత్యాహ (అద్వయా చేతి) తృతీయపాదా
ర్థం కథయతి (పూర్వమపీతి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాత్ రజ్జుసర్పవత్
ద్వైతస్య జన్మనశ్చ దృశ్యత్వాద్వస్తుతోఽసత్త్వాదితి యావత్.

2౭

బుద్ధ్యా నిమిత్తతాం సత్యాం హేతుం పృథగనాఘ్నువత్,
వీతశోకం తథా కామమభయం పదమశ్నుతే.

౭౮

అభూతాభినివేశాద్ధి సదృశే తత్ప్రవర్తతే,

శం—యథోక్తేన న్యాయేన జన్మనిమిత్తస్య ద్వయస్యా)యా)భావాదనిమిత్త
తాం చ సత్యాం పరమార్థరూపాం బుద్ధ్యా హేతుం ధర్మాదికారణం దేవాదియోని
ప్రాప్తయే పృథగనాఘ్నువత్ అనుపాదదానస్త్యక్తబాహ్యేషణస్పృక్ కామశోకాది
వర్జితమవిద్యాదిరహితమభయం పదమశ్నుతే పునర్న జాయతఇత్యర్థః.

౭౯

శం—యస్మాదభూతాభినివేశాత్ అసతి ద్వయే ద్వయాస్త్రీత్వనిశ్చయోఽభూ
తాభినివేశః తస్మాదవిద్యావ్యామోహరూపాద్ధి సదృశే తదనురూపే తత్ చిత్తం ప్రవ
ర్తతే తస్య ద్వయస్య వస్తునోఽభావం యదా బుద్ధవాక్ తదా తస్మాన్నిసృంగం నిర

ఱ—ద్వయాభావం న బుద్ధైవ నిర్నిమిత్తో న జాయతఇత్యుక్తం తదిదాసీం
ప్రపంచయతి (బుద్ధేతి) ద్వైతాభావోపలక్షితాం సత్తామనాద్యనంతాం పరమార్థ
భూతాం ప్రతిపద్యతే దేవాదియోనిప్రాప్తా ధర్మాది హేతుమసాంకర్యేణాననుతిష్ఠత్
యదా విద్వానవతిష్ఠతే తదా సర్వసంసారకారణరహితం పదమశ్నువానో న పునశ్శరీరం
గృహ్ణతీత్యర్థః. క్షోకం న్యాయప్రే(యథోక్తేనేతి)దృశ్యత్వాదినా హేతునా ద్వైతస్య
రజ్జుసర్పాదివదేవ కల్పితత్వం యథోక్తన్యాయః తేన చైతన్యస్య జన్మని యద్వయం
నిమిత్తం తస్మాదభావతాం అభావోపలక్షితాం సత్తాం నిమిత్తాభావాదేవానాద్యనంతాం
తస్మాదేవ సత్యాం బుద్ధేతి యోజనా. (పృథగితి) దేవతాదిప్రకృష్టజన్మప్రాప్తయే
ధర్మం మనుష్యత్వాదిప్రాప్తయే ధర్మాధర్మ తిర్యగాద్యధమయోనిప్రాప్తయే చాధర్మమ
సాంకర్యేణాననుతిష్ఠన్తి యావత్. ప్రకృతస్య జ్ఞానవతో ధర్మాద్యనుష్ఠానాయోగే
హేతుం సూచయతి(త్యక్తేతి) కార్యభూతసర్వాసర్థరాహిత్యముక్త్వా పునరభయమిత్త్య
స్యార్థమాహ (అవిద్యేతి).

౮౦

ఱ—యథోక్తపదప్రాప్తిస్సదాఽస్త్రీత్యాశంక్యాహ (అభూతేతి) వ్యభిచారి
త్వాదిహేతుభిరద్వయాత్పద్యనేన వా సాధ్యసాధనాత్తనోద్వైతస్య వస్తునోఽభావం
యదా పుమాక్ బుద్ధవాక్ తదా వస్త్యభావం పురుషో బుద్ధైవ నిసృంగం చిత్తం
యథా పునర్న ప్రవర్తతే తథా తన్నిపుత్రిమనువుల్లో భవతీత్యర్థః. అక్షరాణి విభజతే
(యస్మాదిత్యాదినా)యస్మాదభూతాభినివేశాత్తదనురూపే చిత్తం ప్రవర్తతే తస్మాన్ని
సృంగం నివర్తతే ఇతి సంబంధః అభూతాభినివేశ మేవ విశదయతి(అసతీతి) అభినివేశ

వస్త్యభావం స బుద్ధ్యైవ నిస్సంగం వినివర్తతే. ౭౯

నివృత్తస్యాప్రవృత్తస్య నిశ్చలా హి తదా స్థితిః,
విషయస్సహి బుద్ధానాం తత్సామ్యమజమద్వయం ౮౮
అజమనిద్రమస్వప్నం ప్రభాతం భవతి స్వయమ్,
సకృద్విభాతో హ్యేవైష ధర్మో ధాతుస్వభావతః. ౮౯

శం—పేక్షం సద్వినివర్తతేభూతాభినివేశవిషయాత్. ౭౯

శం—నివృత్తస్య దైవతవిషయాద్విషయాంతరే చాప్రవృత్తస్యాభావదర్శనే
చిత్తస్య నిశ్చలా చలనవర్జితా బ్రహ్మస్వరూపైవ తదా స్థితిః యైషా బ్రహ్మస్వరూపా
స్థితిశ్చిత్తస్యాద్వయవిజ్ఞానైకరసఘనలక్షణా(చ సా)సహి యస్తాద్విషయః గోచరః ప
మార్గదర్శనాం బుద్ధానాం తస్మాత్తత్సామ్యం పరం నిర్విశేషమజమద్వయం చ. ౮౮

శం—పునరపి కీదృశకాచసా బుద్ధానాం విషయ ఇతి ఆహ స్వయమేవ తత్ప్ర
భాతం భవతి నాదిత్యాద్యపేక్షం స్వయం జ్యోతిస్స్వభావమిత్యర్థః. సకృద్విభాత
సజైవ విభాతఇత్యేతత్ ఏషః ఏవం లక్షణ ఆత్మాభ్యో ధర్మో ధాతుస్వభావతః వన
స్వభావత ఇత్యర్థః. ౮౯

ఆ—స్యావిద్యావ్యామోహరూపత్వమన్వయవ్యతిరేకసిద్ధమితి వత్తుం హితు్యక్తం తదన
రూప ఇత్యత్ర తచ్చుద్దేనాభినివేశో గృహ్యతే (తస్మేతి) అభినివేశవిషయస్యేత్యర్థః. ౭౯

ఆ—అభయం పదమశ్నుతఇత్యత్ర హేతుమాహ (నివృత్తస్మేతి) విద్వదనుః
వైకగమ్యత్వాదశేషకల్పనాతీతత్వాచ్చ సిద్ధం మోక్షస్యాభయాదిరూపత్వమిత్యావ
(విషయఇతి) అక్షరార్థం కథయతి (నివృత్తస్మేత్వాదినా).

ఆ—యో మోక్షో విదుషాం విషయో దర్శితః తమేవ పునర్విశినప్తి (అజమితి
స్వయం ప్రభాతత్వే హేతుమాహ (సకృదితి)కల్పితస్య సర్వస్య ధారణార్థః నాసే
కథమపి పరతంత్రో భవతుమర్హతి అనవస్థానాత్ అతస్త్వయం జ్యోతిరిత్యాహ (ధర్మ
ఇతి) కించ ధీయతే నిధీయతే సర్వం నిశ్చిన్యతే సుషుప్త్యాదావస్థిన్నితి ధాతురాత్మా
చ్యుతే తథాచ సర్వస్య జ్ఞానసాధనస్యోపసంహరేషి సుషుప్త్యా దా సాక్షితయా ఆత్మ
స్పృహేః స్వయం జ్యోతిష్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (ధాతురితి) కించ ఆత్మత్వాదేవాత్మన
స్వయం జ్యోతిష్త్వం అన్యథా ఘటపదనాత్తత్ప్రసంగాదిత్యాహ (స్వభావత ఇతి
ఆకాంక్షాపూర్వకం శ్లోకమవతార్య తదక్షరాణి యోజయతి (పునరపీత్యాదినా)ధాత
స్వభావతఇత్యేక(ంబ)పదం గృహీత్వా వ్యాచక్షే (వస్తివితి) వివక్షితార్థస్తు పూర్వస
న్నాతిరిచ్యతే. ౮౯

సుఖమాన్రియతే నిత్యం దుఃఖం వివియతే సదా,

యస్య కస్యచ ధర్మస్య గ్రహేణ భగవానసా.

౮౨

అస్తి నాన్యస్తి నాస్తీతి నాస్తి నాస్తీతి వా పునః,

శం—వివముచ్యమానమపి పరమార్థతత్త్వం కస్తాన్తాకికైర్న గృహ్యతే ఇతి ఉచ్యతే. యస్తాత్ యస్య కస్యచిద్వ్యయవస్తునో ధర్మస్య గ్రహేణ గ్రహణావేశేన మిథ్యాభినివిష్టతయా సుఖమాన్రియతే అనాయాసేనాచౌద్ధతభిత్వార్థః. ద్వయోపలబ్ధి నిమిత్తం హి తత్రావరణం న యత్నాంతరమపేక్షతే దుఃఖం చ వివియతే ప్రకటి క్రియతే పరమార్థజ్ఞానస్య దుర్లభత్వాత్ భగవానసా ఆత్మాఽద్వయో దేవ ఇత్యర్థః. అతో వేదాంతైరాచార్యైశ్చ బహుశ ఉచ్యమానోపి నైవ జ్ఞాతం శక్య ఇత్యర్థః. 'అశ్చుర్యో వక్తా మశలోస్య లభ్యేతి శ్రుతే.

౮౩

శం—అస్తి నాస్తీత్యాదిసూక్ష్మవిషయా అపి పండితానాం గ్రహః భగవతః పరమాత్మనావరణానివ కిముత మూఢజనానాం బుద్ధిలక్షణా ఇత్యేవమర్థం ప్రదర్శయ

అ—ఆత్మా చేదుత్తలక్షణో వివక్షితః తస్మి కిమిత్యసా శ్రుత్యాఽచార్యో పదిష్టప్రత్యేవ సర్వైర్న గృహ్యతే తత్రాహ (సుఖమితి) మిథ్యాభినివేశాదాత్మతత్త్వ స్వరూపసుఖం సదైవాచౌద్ధతే తస్మాదేవ వస్తుతోఽనవసి సుఖం సర్వదా ప్రకటి క్రియతే తేనాసా భగవాన్ ఆత్మా శ్రుత్యాచార్యోపదిష్టాపి న విస్మయో భవతీత్యర్థః శ్లోకవ్యావర్త్యం శక్త్యాం దర్శయతి (వివమితి) స్వయంజ్యోతిష్త్వాదిప్రాగుపదిష్ట ప్రకారేణేతి యావత్. తత్ర శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) ద్వైతే గృహ్యమాణేసి కథ మాత్మస్వరూపస్య సుఖరూపస్యానాయాసేనాచౌద్ధమనత్వం తత్రాహ (ద్వయేతి) ఇతశ్చాత్మతత్త్వం యథావన్న ప్రతిభాతీత్యాహ—దుఃఖం చేతి యథావదాత్మప్ర(త్యయా) (భా)భావే హేతుమాహ (పరమార్థేతి) దేవః యాథాతథ్యేన న భాతీతి శేషః. సుఖస్య విద్యమానస్య ఆవరణమవిద్యమానస్య దుఃఖస్య వివరణమితి స్థితే ఫలితమాహ (అతఇతి) శ్రుత్యాచార్యోపదేశస్య తాత్పర్యశూన్యత్వం వారయతి (బహుశ ఇతి) ఆత్మని ప్రవచనస్య పరిజ్ఞానస్య చ దుర్లభత్వే ప్రమాణమాహ (అశ్చుర్య ఇతి).

౮౪

అ—పరిక్షకాభినివేశానామప్యాత్మావరణత్వే సతి లౌకికపురుషాభినివేశానాం తదావరణత్వం కిము వక్తవ్యమితి సాధయతి (అస్తీత్యాదినా) శ్లోకతాత్పర్యమాహ (అస్తీతి) ప్రమాతా దేహాదివ్యతిరిక్తోఽస్తీత్యాద్యో వై శేషికాదిపక్షః దేహాదివ్యతిరిక్తాపి నాసా బుద్ధేర్వ్యతిరిచ్యతే క్షణికస్య విజ్ఞానస్యైవాత్మత్వాదితి ద్వితీయో విజ్ఞానవాది

చలస్థిరోభయాభావై రావృణోత్ప్యేవ బాలిశః.

౮

కోట్యశ్చతస్ర ఏతాస్తు గ్రహైరాస్యాసాం సదా వృతః,

శం—న్నాహ (అస్తీతి) అస్తాత్తే తి వాదీ కశ్చిత్ప్రతిపద్యతే నాస్తీత్యహో వై నాశః
అస్తి నాస్తీత్యహోఽర్థవైనాశికస్సదసద్వాదీ దిగ్వాసాః నాస్తి నాస్తీత్యత్యంతకూన్యవా
తత్రాస్తి భావశ్చలః ఘటాద్యనిత్యవిలక్షణత్వాత్ నాస్తి భావః స్థిరః సదాఽవిశే
త్వాత్ ఉభయం చలస్థిరవిషయత్వాత్ సదసద్భావః అభావోత్పంతాభావః ప్రకా
చతుష్టయస్యాపి తైరేతైశ్చలస్థిరోభయాభావైః సదసదాదివాదీ సర్వోపి భగవంతవ
వృణోత్ప్యేవ బాలిశః అవివేకీ యద్యపి పండితో బాలిశ ఏవ పరమార్థతత్త్వానవబోధాః
కిము స్వభావమూఢో జన ఇత్యభిప్రాయః.

౯

శం—కీదృక్ పునః పరమార్థతత్త్వం యదవబోధాదబాలిశః పండితో భవతి
ఆహ కోట్యః ప్రావాదుకకాస్త్రనిర్ణయంతా ఏతా ఉక్తా అస్తి నాస్తీత్యాద్యాశ్చతస్ర
యాసాం కోటిసాం గ్రహైః గ్రహణైః ఉపలబ్ధినిశ్చయైః సదా సర్వదా ఆప్య
ఆచ్ఛాదితస్తేషామేవ ప్రావాదుకానాం యః స భగవాన్ ఆభిః అస్తి నాస్తీత్యాదికో

ఆ—పక్షః శృతీయో దిగంబరపక్షః చతుర్థే తు కూన్యవాదిపక్షే కూన్యస్యాత్యన్తిక
ద్యోతనార్థా ఏషాన్ ద్వితీయార్థం విభజతే (తలేత్యాది నా) అనిత్యేభ్యో ఘటాదిభ
నుఖాద్యాకారపరిణామితయా వైలక్షణ్యాదస్తీభావో యాయం ప్రమాతోక్తః సచ
సవిశేషస్సృగ్ పరిణామిత్యర్థః. దేహాద్యతిరిక్తోపి ప్రమాతా బుద్ధ్యతిరిక్తో నాస్తీతి య
నాస్తి భావః స్థిరః నిర్విశేషత్వాత్ (దృఢా) వస్యేత్యాహ (నాస్తి భావశ్చితి) (ప్రక
చతుష్టయస్య) అస్తీత్యస్య నాస్తీత్యస్యాస్తీనాస్తీత్యస్యనాస్తి నాస్తీత్యస్య చేతి యావ
బాలిశత్వే సిద్ధే ఫలితం న్యాయముపసంహరతి (కిమితి).

ఆ—ఆత్మనో యదాపరణముక్తం తదుపసంహరతి (కోట్యశ్చితి) యావ
కోటిసాం పరిక్షకపరికల్పితనిర్ణయనిరూపణీయానాం గ్రహైః అభినివేశవిశేషైరా
సదా సమావృతః తాః ఖల్వేతాశ్చతస్రః కోట్యస్సన్తి తథాచాత్మనో న యథావదా
ప్రథసమిత్యర్థః. యది సదా ఆత్మా సమావృతః న తస్మి తస్య జ్ఞానం జ్ఞానే వా న
వైరాకాంక్ష్యం జ్ఞాతవ్యాంతరపరిశేషాదిత్యాశ్చజ్ఞానం (భగవానితి) ఆత్మా
వస్తుతోఽస్తీత్యాదికల్పనారహితో యనోపనిషత్ప్రవేశేన ప్రతిపన్నః స సర్వజ్ఞో
వ్యాంతరమపశ్యత్ పరమార్థపండితో నిరాకాంక్షో భవతీత్యర్థః. శ్లోకనిరన్యామాకాం
దర్శయతి (కిదృగితి) కిమితి పరమార్థతత్త్వం జ్ఞాస్యతే తజ్ఞానాత్ పాండిత్యసిద్ధ
మిత్యాహ (యదవబోధాదితి) తత్ర శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి (ఆహేత్యాది

భగవానాభిరస్పృష్టో యేన దృష్టస్య సర్వదృక్ ౮౪
ప్రాప్య సర్వజ్ఞతాం కృత్వాన్ముం బ్రాహ్మణ్యం పదమద్వయమ్,
అనాపన్నాదిమధ్యాన్తం కిమతఃపరమిహతే. ౮౫
విప్రాణాం వినయో హ్యేష శమః ప్రాకృత ఉచ్యతే,

శం—భిశ్చతస్పృభిర(ప్య)స్పృష్టః అస్త్యాదివికల్పనావర్జితత్వేన యేన మునినా
దృష్టః జ్ఞాతో వేదాంతేషాంపనిషదః పురుషః స సర్వదృక్ సర్వజ్ఞః పరమాన్తపండిత
ఇత్యర్థః. ౮౪

శం—ప్రాప్త్యైతాం యథోక్తాం కృత్వాన్ముం సమస్తాం సర్వజ్ఞతాం బ్రాహ్మణ్యం
పదం సబ్రాహ్మణః ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్యేతి శ్రుతేః (అనాపన్నాదిమధ్యాన్తం
తం) ఆదిమధ్యాన్తాః ఉత్పత్తిస్థితిలయాః అనాపన్నాః ఆప్రాప్తాః యస్యాద్వయపదస్య
స విద్యస్తే తదనాపన్నాది మధ్యాన్తం బ్రాహ్మణ్యం పదం తదేవం ప్రాప్య లభ్యా కిమతః
పరమస్తాదాత్మలాభాదూర్ధ్వమిహతే చేష్టతే నిష్ప్రయాజనమిత్యర్థః. 'నైవ తస్య కృతే
నార్థః' ఇత్యాదిగీతాస్తృతేః. ౮౫

శం—విప్రాణాం బ్రాహ్మణానాం వినయః వినీతత్వం స్వాభావికం యదేతదాత్మ
స్వరూపేణావస్థానం ఏష వినయః శమోహ్యేష ఏవ ప్రాకృతః స్వాభావికః అకృతక

ఆ—తేషామేవ ప్రావాదుకానాముపలబ్ధినిశ్చయైరితి సంబంధః యో భగవాన్ క్తవిశే
షణః స యేనేతి యోజనా. ౮౪

ఆ—జ్ఞానవతోపి యావజ్జీవాదిశ్రుతివశాదగ్నిహోత్రాది కర్తవ్యమిత్యా
శబ్దాహ (ప్రాప్త్యేతి) యథోక్తాం చతుష్కృతివినిర్దుక్తామితి యావత్. సమస్తత్వం
జ్ఞాతవ్యశేషకూన్యత్వం పరిపూర్ణజ్ఞాపిరూపత్వం తత్ర బ్రాహ్మణ్యపదప్రయోగే ప్రమాణ
మాహ (స బ్రాహ్మణ ఇతి) సః విద్వానపరోక్షీకృతబ్రహ్మతత్త్వస్సౌ ఫలావస్థో
ముఖ్యో బ్రాహ్మణో భవతీత్యర్థః. బ్రాహ్మణస్య బ్రహ్మవిదో విద్యాఫలావస్థస్యైవ స్వభావో
మహిమేతుక్తి నిర్వికారో వృద్ధిహ్రాశావాదేశరూపా భవతీతి వాక్యాంతరస్ఫూర్ణః
తదేవ పదం విశిష్య (అనాపన్నాదిమధ్యాన్తమితి) తద్వ్యాకరోతి (అదీతి) అన్వయం
దర్శయన్మువశిష్టం వ్యాచక్షే (తదేవ ప్రాప్త్యేతి) జ్ఞానవాక్ ఫలావస్థస్సౌ కృతకృత్యః
స తస్య కించిదస్తి కర్తవ్య మిత్యస్మిన్నర్థే భగవద్వాక్యం ప్రమాణయతి (నైవ తస్యేతి). ౮౫

ఆ—యావజ్జీవాదిశ్రుతేరవిద్యద్విషయత్వాదిదుష్కాగ్నిహోత్రాదిక కర్తవ్యమిత్యు
క్తం ఇదానీం తస్మాపి నియోగతోస్తి కర్తవ్యత్వమిత్యాశంక్యాహ (విప్రాణామితి)

దమః ప్రకృతిదాంతత్వా దేవం విద్వాంచ్ఛమం ప్రజేత్ ౮౬
సవస్తుసోపలంభం చ ద్వయం లౌకికమిష్యతే,

శం—ఉచ్యతే దమోష్యేష ఏవ ప్రకృతిదాంతత్వాత్ స్వభావతఏవ చోపశాంత
రూపత్వాద్భిప్రాయః ఏవం యథోక్తం స్వభావోపశాంతం బ్రహ్మ విద్వాంచ్ఛమం ఉప
శాంతిం స్వాభావికీం బ్రహ్మస్వరూపం ప్రజేత్ బ్రహ్మస్వరూపేణావతిష్ఠత ఇత్యర్థః. ౮౬

శం—ఏవమన్యోన్యవిరుద్ధత్వాత్సంసారకారణాని రాగద్వేషదోషాన్మదాః
ప్రావాదుకానాం దర్శనాని అతో మిథ్యాదర్శనాని తానీతి తద్యుక్తిభిరేవ దర్శయిత్వా
చతుష్కృతిపరితృప్తత్వాద్రాగాదిదోషానాస్పదం స్వభావశాంతమదైవతదర్శనమేవ సమ్యగ్
దర్శనమిత్యుపసంహృతం అథేదానీం స్వప్రక్రియాప్రదర్శనార్థఆరంభః సవస్తుసంవృ
(తేత్రి)స్సతావస్తునాసహవర్తత ఇతి సవస్తు తథాచోపలంభిః ఉపలంభః తేన సహ వర్త
ఇతి సోపలంభం సోపలంభం చ కాస్త్రాదిసర్వవ్యవహారాన్మదం గ్రాహ్యగ్రాహకలక్షణః
ద్వయం లౌకికం లోకాదనపేతం లౌకికం జాగరితమిత్యేతత్ ఏవలంక్షణం జాగరి
మిష్యతే వేదాంతేషు అవస్తుసంవృతేరవ్యభావాత్ సోపలంభంవస్తు (తతః)వదుపలంభః
ముపలంభోఽసత్యపివస్తుని తేన సహ వర్తత ఇతి సోపలంభం చ శుద్ధం కేవలం ప్రః

టి—బ్రహ్మవిదాం బ్రహ్మణానామేవ వినయః స్వభావజః న నియోగాధీనాం కర్తవ్యతా
మధికరోతి శమోసి స్వాభావికః న నియోగే న క్రియతే దమోసి స్వభావసిద్ధత్వాన్మ
నియోగమపేక్షతే ఏవం తూటస్థమాత్మతత్త్వం విద్వాక్ పుమానశేషవిక్రియాశూన్య
బ్రహ్మస్వరూపేణ తిష్ఠతీత్యర్థః. అక్షరార్థం కశయతి (విప్రాణామిత్యాదినా) తమే
స్వాభావికం వినయం వివృణోతి (యదేతదితి) ఏష ఏవేత్యాత్మస్వభావో గృహ్యతే. ౮౭

టి—పరమతనిరాకరణముఖేనాత్మతత్త్వమవధారితం అథునా స్వప్రక్రియయా
అవస్థాత్రయోపన్యాసముఖేనాపి తదవధారయతుమవస్థాద్వయముపన్యస్యతి (సవస్త్వితి
వృత్తానునువాదపూర్వకం ప్రకరణశేషస్య తాత్పర్యం దర్శయతి) ఏవమితి) శిష్య(స్యా)సా
ధ్యారోపదృష్టిమాత్రిత్య జాగ్రదాదిపదార్థపరిశుద్ధిపూర్వకో బోధప్రకారః స్వప్ర
క్రియా తయా తన్వైవాత్మతత్త్వస్య ప్రదర్శనవతో గ్రంథ శేష ఇత్యర్థః తత్ర జా
గరితమదాహరతి (సవస్త్వితి) యద్ధి స్రాతిభాసికం వ్యావహారికం చ స్థూలమర్థజా
మూదిత్యాది దేవతానుగృహీతైరిందియైరుపలభ్యతే తజ్జాగరితమి్యర్థః. ద్వయమిత
స్యార్థమాహ (కాస్త్రాదీతి) తత్ర త్తోకే లోకప్రసిద్ధమిత్యేతదవ్యతే లౌకికమితి తద్వా
చప్తే (లోకాదితి) న కేవలం జాగరితమిదం లోకే ప్రసిద్ధం కింతు వేదాన్తేషుపి పర
పరయా జ్ఞానోపాయత్వేన ప్రసిద్ధమిత్యాహ (ఏవలంక్షణమితి) స్వప్రసాదానాసహ

అవస్తుసోపలంభం చ శుద్ధం తాకికమిష్యతే.

౮౭

అవస్తుసుపలంభం చ లోకోత్తరమితి స్తుతమ్,

శం—(భ)విక్రం జాగరితాత్ ఘాలాత్ తాకికం సర్వప్రాణిసాధారణత్వాత్ ఇష్యతే
స్వస్మ ఇత్యర్థః.

౮౭

శం—అవస్తుసుపలంభం చ గ్రాహ్యగ్రహణవర్జితమిత్యేతత్ లోకోత్తరం
అతఏవ లోకాతీతం గ్రాహ్యగ్రహణవిషయో హి లోకః తదభావాత్ సర్వప్రవృత్తి
బీజం సుఖప్రమిత్యేతదేవం స్తుతం సోపాయం పరమార్థతత్త్వం తాకికం శుద్ధం తాకికం
లోకోత్తరం క్రమేణ యేన జ్ఞానేన జ్ఞాయతే తజ్ఞానం జ్ఞేయం వితాన్యేవ త్రిణి ఏత
ద్వ్యతిరేకేణ జ్ఞేయానుపపత్తేః సర్వప్రావాచకకల్పితవస్తునోత్త్రవాస్తర్యావాత్ విజ్ఞేయం.

ఆ—ముత్తరార్థం యోజయతి (అవస్త్వితి) బాహ్యేంద్రియప్రయుక్తో వ్యవహార
స్సంపృతిశబ్దార్థః సోపి ఘాలార్థవన్నస్వప్నే(సం)భవతి తథాచ బాహ్యేభు కరణేషూప
సంవృతేషు జాగరితవాసనానుసారేణ మనసస్తత్తదర్శాభాసాకారావభాసనం స్వస్మ
శబ్దితమిత్యర్థః. శుద్ధమిత్యస్య కేవలమితి పర్యాయం గృహీత్వా వివక్షితమర్థమూహ
(ప్రవి(భ)విక్రమితి) తస్మాపి లోకప్రసిద్ధత్వం తాకికమిత్యనేనోక్తం తద్వివృణోతి
(సర్వప్రాణీతి.)

౮౭

ఆ—సంప్రతి సుఖవృత్తం దర్శయతి (అవస్త్వితి) ఘాలం సూక్ష్మం చ వస్తు
విషయభూతం యత్ర న విద్యతే తత్తథా ఇంద్రియార్థసంప్రయోగజన్యో వా
ఘాలార్థావగాహీ వాసనాత్మకో వా యతోపలమ్భో న సంభవతి తదశేష (విశేష)
విజ్ఞానశూన్యం సుఖవృత్తి విశేషస్త్వి(అనుపలంభం చేతి)(నన్వి)తదిదం కారణాత్తనా
బుద్ధేరవస్థానం న చ కారణం లోకే ప్రసిద్ధం కార్యన్వైవావస్థాద్వయాత్తకస్య తథా
త్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (లోకోత్తరమితి) తస్య సాక్షిప్రసిద్ధత్వం వివక్షిత్యాహ(స్తుత
మితి) జ్ఞానజ్ఞేయాత్తకమేవావస్థాత్రయం తురీయం చ పరమార్థతత్త్వం విద్వదనుభవ
సమధిగమ్యమిత్యాహ (జ్ఞానమితి) శ్లోకగతం పదద్వయమనుభవ్య వివక్షితమర్థం కథ
యతి (అవస్త్వితి) గ్రాహ్యగ్రహణవిభాగవర్జితత్వాదేవ కుతో లోకాతీతమిత్యా
శంక్యాహ (గ్రాహ్యేతి) సుఖవృత్తం చేదం తాకికం కథం తదవగమ్యతామిత్యా
శంక్యాహ (సర్వప్రవృత్తీతి) అవస్థాద్వయబీజం సుఖవృత్తమిత్యేతత్ప్రసిద్ధం కాస్త్ర
విదామిత్యాహ (ఏవమితి) అవస్థాత్రయమేవముక్త్యా జ్ఞానపదార్థం కథయతి (సోపాయ
మితి) జ్ఞానమత్ర మనోవృత్తిరూపం వివక్షితం అవస్థాత్రయాతిరిక్రమపి పరీక్షకపరి
కల్పితం విజ్ఞేయం సంభవతీత్యాశంక్యాహ (సర్వేతి) సర్వైరేవ ప్రావాదుక్తైః శుష్క

జ్ఞానం జ్ఞేయం చ విజ్ఞేయం సదా బుద్ధైః ప్రకీర్తితమ్

౮౮

జ్ఞానే చ త్రివిధే జ్ఞేయే క్రమేణ విదితే స్వయమ్,

సర్వజ్ఞతా హి సర్వత్ర భవతీహ మహాధియః.

౮౯

శం—చరమార్థసత్యం తుర్యాఖ్యమద్వయమజమాత్మతత్త్వమిత్యర్థః సదా సర్వదైత్యైః కాదివిజ్ఞేయాంతం బుద్ధైః పరమార్థదర్శిభిర్భిన్నావిధిః ప్రకీర్తితమ్. ౮౮

శం—జ్ఞానే చ తాకికాదివిషయే జ్ఞేయే చ తాకికాదౌ త్రివిధే చ పూర్వం తాకికం స్థూలం తదభావేన పశ్చాచ్ఛుద్ధం తాకికం తదభావేన లూతోత్తరమిత్యేవం క్రమేణ స్థానత్రయాభావేన పరమార్థసత్యే తుర్యేఽద్వయేఽజేఽభయే విదితే స్వయం మేవ ఆత్మస్వరూపమేవ సర్వజ్ఞతా సర్వశ్చాసౌ జ్ఞశ్చ సర్వజ్ఞః తద్భావస్సర్వజ్ఞతా ఇహ అస్తిల్లోకే భవతి మహాధియః మహాబుద్ధేః సర్వలోకాతిశయవస్తువిషయబుద్ధిత్యా దేవంవిధస్సర్వత్ర సర్వదా భవతి సకృద్విదితే స్వరూపే వ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః స హి పరమార్థవిదో జ్ఞానోద్భవాభిభవా స్తః యథాఽన్యేషాం ప్రావాదుకానామ్. ౮౯

ఆ—తర్కజల్పనశీలైః పరికల్పితస్య కార్యకారణాదిరూపవస్తునోఽవస్థాత్రయే నియమే నాంతర్భావాజ్ఞేయాంతరం నాస్తీత్యర్థః జ్ఞేయమేవ విశేషేణ విజ్ఞేయమచ్యుతే తేన తదపి నావస్థాత్రయాతిరిక్తమస్తీత్యాశంకాగ్రహ (విజ్ఞేయమితి) ఉపాయోపేయభూతే యథోక్తేఽర్థే విదుషామభిమతిమదర్శయతి (సదేతి). ౮౮

ఆ—ఆత్మని విజ్ఞానే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి శ్రుత్యా యత్ప్రతిజ్ఞాతం తదుక్తవస్తుజ్ఞానే ఫలతీతి కథయతి (జ్ఞానే చేతి) జ్ఞానజ్ఞేయవేదనే వివక్షితం క్రమమనుక్రామతి (పూర్వమిత్యాదినా) యత్సునరవస్థాత్రయాతీతం తురీయం తత్పరిజ్ఞానే వివక్షితం క్రమం దర్శయతి (స్థానేతి) తుర్యే విదితే సతీతి సంబంధః తస్య స్థానత్రయాత్మకదైత్యాభావోపలక్షితత్వమాహ (అద్వయఇతి) జన్మాదిసర్వవిక్రియారహితత్వేన కాటస్థ్యం కథయతి (అజఇతి) కార్యసంబంధస్తత్ర నాస్తీతి వస్తుం కారణభూతా విద్యాసంబంధాభావమభిదధాతి (అభయఇతి) యథోక్తతత్త్వజ్ఞానస్య పరిపూర్ణబ్రహ్మరూపేణావస్థానం ఫలమాహ (స్వయమేవేతి) జ్ఞానవతో యథోక్తం ఫలమర్పిరాది మార్గాయ త్రమితి శంకాం వారయతి (ఇహేతి) ఉక్తజ్ఞానవతో మహాబుద్ధిత్యేవ హేతుమాహ (సర్వలోకేతి) జ్ఞానవతో యథోక్తం జ్ఞానం కదాచిద్భవేదపి కాలాంతరేఽభిభూతమనతక్రల్పం భవిష్యతీత్యాశంకాగ్రహ (ఏవంవిదఇతి) శ్రుత్యాచార్యప్రసాదాద్విదితే స్వరూపే స్వరూపస్ఫురణస్య వ్యభిచారాభావాత్పరిపూర్ణజ్ఞప్తిరూపతా విదుషాభవతీత్యుక్తం స్ఫుటయతి (సహేతి). ౮౯

హేయజ్ఞేయాప్యపాశ్యాని విజ్ఞేయాన్యగ్రయాణతః,

తేషామన్యత్ర విజ్ఞేయాదుపలమృత్త్రీషు స్తుతః.

౯౦

ప్రకృత్యాకాశవజ్ఞేయాన్సర్వే ధర్తా అనాదయః,

శం—తాఃకాదీనాం శ్రమణజ్ఞేయత్వేన నిర్దేశాదస్తిత్వాశంకా పరమార్థతోమాభూదిత్యాహ హేయాని చ తాఃకాదీని త్రీణి జాగరితస్వప్నసుషుప్తాన్యాత్మస్యసత్త్వేన రజ్జాం సర్పవద్ధాతవ్యానీత్యర్థః. జ్ఞేయమిహ చతుష్కృతిపరిష్టితం పరమార్థతత్త్వం ఆప్యాని ఆప్తవాని త్యక్తబాహ్యోషణాత్రయేణ భిక్షుణా పాండిత్యబాల్యమానాఖ్యాని సాధనాని పాశ్యాని రాగద్వేషమోహాదయో దోషాః కషాయాఖ్యాని పక్తవాని సర్వాణ్యేతాని హేయజ్ఞేయాప్యపాశ్యాని విజ్ఞేయాని భిక్షుణా ఉపాయత్వేనేత్యర్థః. అగ్రయాణతః ప్రథమతః తేషాం హేయాదీనాం ఆన్యత్ర విజ్ఞేయాత్ పరమార్థసత్యం విజ్ఞేయం బ్రహ్మైకం వర్జయత్వా ఉపలమృతముపలమృః అవిద్యాకల్పనామాత్రం హేయాప్యపాశ్యేషు త్రివృషి స్తుతో బ్రహ్మవిద్భిః స పరమార్థసత్యతా త్రయాణామిత్యర్థః.

౯౦

శం—పరమార్థతస్తు ప్రకృత్యా స్వభావత ఆకాశవత్ ఆకాశతుల్యాః సూక్ష్మనిరంజన సర్వగతత్వైస్సర్వే ధర్తాః ఆత్మనో జ్ఞేయా ముముక్షుభిరనాదయః నిత్యాః బహువచనకృత భేదాశంకాం నిరాకుర్వన్నాహ క్వచన కించన కించిత్ అణుమాత్ర

ఆ—అవస్థాత్రయస్య జ్ఞేయత్వనిర్దేశాత్పరమార్థతోఽస్తిత్వమాశంక్య పరిహరతి (హేయేతి) శంకోత్తరత్వేన శ్లోకమవతార్య హేయశబ్దార్థం వ్యాచక్షే (తాఃకాదీనామితి) తాన్యేవ త్రీణి విభజతే (జాగరితేతి) పాండిత్యం వేదాంతతాత్పర్యాభిజ్ఞత్వం ఆద్వితీయవస్తువిచారచాతుర్యపరినిష్పన్నం శ్రవణం బాల్యం దమ్భదర్పాహంకారాదిరాహిత్యం యుక్తితః శ్రుతార్థానుసంధానకుశలత్వం మునేః కర్తజ్ఞానాభ్యాసలక్షణం నిదిధ్యాసనశబ్దితం తాన్యేతాన్యాప్తవాని యద్యపి జ్ఞేయస్య విజ్ఞేయత్వం యుక్తం తథాపి కథం హేయాదీనాం విజ్ఞేయత్వమిత్యాశంకాగ్నాహ (ఉపాయత్వేనేతి)తదేవ ప్రకటయితుం ప్రథమతఃప్రకృత్యుక్తం ఉత్తరార్థం వ్యాచక్షే (తేషామితి) హేయాదీనాం రజ్జుసర్పవదవిద్యాకల్పితత్వాన్నాస్తి పరమార్థత్వశంకేత్యర్థః.

౯౦

ఆ—యదుక్తం జ్ఞేయం చతుష్కృతిపరిష్టితం పరమార్థతత్త్వమితి తదిదానీం స్ఫుటయతి (ప్రకృత్యేతి) బహువచనప్రయోగప్రాప్తం దోషం ప్రత్యాదిశతి (విద్యుత్ ఇతి)కల్పిత భేదనిబంధనం బహువచనమిత్యర్థః క్వచనేతి దేశకాలాపస్థాగ్రహణం అణు

విద్యతే న హి నానాత్వం తేషాం క్వచన కించన. ౯౦

ఆదిబుద్ధాః ప్రకృత్యైవ సర్వే ధర్మాస్సనిశ్చితాః,
యస్యైవం భవతి త్షాంతిః సోమృతత్వాయ కల్పతే. ౯౧

ఆదిశాంతాహ్యనుత్పన్నాః ప్రకృత్యైవ సునిర్వృతాః,

శం—మపి తేషాం న విద్యతే నానాత్వమితి. ౯౦

శం—క్షేయతాపి ధర్మాణాం సంవృత్యైవ న పరమార్థతత్త్వాహ (ఆదీతి) యస్తాదానౌ బుద్ధా ఆదిబుద్ధాః ప్రకృత్యైవ శ్శబ్దావతపివ యథా నిత్యప్రకాశ స్వరూపస్సవితా ఏవం నిత్యబోధస్వరూపా ఇత్యర్థః. సర్వే ధర్మాః సర్వే ఆత్మానః న చ తేషాం నిశ్చయః కర్తవ్యః నిత్యనిశ్చితస్వరూపా ఇత్యర్థః. న సందిహ్యమానస్వరూపా ఏవం నైవం చేతి యస్య ముముక్షోరేవం యథోక్తప్రకారేణ సర్వదా బోధనిశ్చయ నిరపేక్షతా ఆత్మార్థం పరార్థం వా యథా సవితా నిత్యం ప్రకాశాంతరనిరపేక్షః స్వార్థం పరార్థం చేతి ఏవం భవతి త్షాంతిః బోధకర్తవ్యతానిరపేక్షతా సర్వదా స్వాత్మని సోఽమృతత్వాయ అమృతభావాయ కల్పతే మోక్షాయ సమర్థో భవ తీత్యర్థః. ౯౧

శం—తథా(పి)నాపి)కాంతికర్తవ్యతా ఆత్మనీత్యాహ యస్తాదాదికాంతాః నిత్యమేవ శాంతాః అనుత్పన్నాః అజాతృ ప్రకృత్యైవ సునిర్వృతాః సుష్ఠాపరత

ఆ—మాత్రమపీతి కార్యకారణభావస్యాంకాంశిభావస్య చోపాదానం. ౯౦

ఆ—క్షేయశబ్దప్రయోగాత్ ముఖ్యమేవ క్షేయత్వం ప్రాప్తం ప్రత్యుదస్యతి (ఆదిబుద్ధాఇతి) యథోక్తరీత్యా సముత్పన్నస్య జ్ఞానస్య ఫలమాహ (యస్మేతి) ప్రథమ పాదస్య తాత్పర్యమాహ (క్షేయతాపీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాంతేన స్పష్టయతి (యథేతి) పాదాంతరస్వార్థం కథయతి (న చేతి) నిశ్చితస్వరూపత్వమేవ వ్యతిరేకద్వారా సాగ్ధిర యతి (నేత్యాదినా) సఖ్యాత్తా స్వసత్తాయామేవం నైవమితి సందిహ్యమాన స్వరూపో భవతుమలం తస్య స్ఫురణావ్యభిచారా తద్రూపత్వస్య ప్రాగేవ సాధితత్వాది త్యర్థః ద్వితీయార్థం వ్యాకరోతి (యస్మేత్యాదినా) ఆత్మస్వరూపస్య స్ఫురద్రూపత్వం యథోక్తప్రకారః బోధాభ్యాం నిశ్చయో బోధనిశ్చయః తస్మిన్నిరపేక్షత్వం స్వార్థ మన్యార్థం వా యస్య భవతి సోఽమృతత్వాయ కల్పతత్వతి సంబంధః తదేవ దృష్టాం తేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) ఇతిశబ్దో యథేత్యేతేన సంబధ్యతే.

ఆ—సోఽమృతత్వాయేత్యాదివచనాదాగ్రుక్తమమృతత్వం ప్రత్యుదస్యతి (ఆది శాంతా ఇతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమక్షరార్థం చ నిర్దిశతి (తథానాపీత్యాదినా) ఉక్త

సర్వే ధర్మాస్సమా భిన్నా అజం సామ్యం విశారదమ్. ౯౩

వైశారద్యం తు వై నాస్తి భేదే విచరతాం సదా,
భేదనిమ్నాః పృథగ్వాదాస్తస్తాత్తే కృపణాస్తస్మృతాః ౯౪
అజే సామ్యే తు యే కేచిద్భవిష్యన్తి సునిశ్చితాః,

శం—స్వభావాః నిత్యము క్తస్వభావా ఇత్యర్థః. సర్వే ధర్మాః సమాశ్చాభిన్నాశ్చ సమా
భిన్నాః అజం సామ్యం విశారదం విశుద్ధమాత్మతత్త్వం యస్తాత్ తస్మాచ్ఛాంతిర్హోక్షో
వా నాస్తి కర్తవ్య ఇత్యర్థః. న హి నిత్యైకస్వభావస్య కృతం కించిదర్థవత్సన్త్. ౯౩

శం—యే యథోక్తం పరమార్థతత్త్వం ప్రతిపన్నాః తపివాకృపణా లోకే
కృపణా (స్త్రవీవా) స్త్యే ఇత్యాహ యస్తాభ్యేదనిమ్నాః భేదానుయాయినః సంసారా
నుగా ఇత్యర్థః. కే పృథగ్వాదాః పృథక్ నానావస్త్విత్యేవం ఐదనం యేషాం తే పృథ
గ్వాదాః ద్వైతిన ఇత్యర్థః. తస్మాత్తే కృపణాః తుద్రాః స్మృతాః యస్తాద్వైశారద్యం
విశుద్ధిర్వాస్తి తేషాం భేదే విచరతాం ద్వైతమార్థేఽవిద్యాకల్పితే సర్వదా వర్తమా
నానామిత్యర్థః. అతో యుక్తమేవ తేషాం కార్పణ్యమిత్యభిప్రాయః. ౯౪

శం—యదిదం పరమార్థతత్త్వం అమహత్త్వభిరపండితైర్వేదాంతజహిష్టైః
తు ద్రైర్బ్రహ్మజ్ఞైరసపగాహ్యమిత్యాహ అజే సామ్యే పరమార్థతత్త్వే ఏవమేవేతి యే
కేచిత్ స్త్రోదయోపి సునిశ్చితా భవిష్యంతి చేత్ తపివ హి లోకే మహాజ్ఞానాః

ఆ—మేవార్థం చతుర్థపాదేన సజ్జీప్య దర్శయతి (అజమితి) శ్లోకార్థముపసంహరతి
(విశుద్ధమితి) ఉక్తరూపతానంగీకారే మోక్షస్యాపురుషార్థతా స్వాదిత్యాహ (నహితి)
సంసారదుఃఖోపశమనం సుఖజన్త వా యది క్రియతే తదా కృతకస్యానిత్యత్వమవ
శ్యంభావీత్యర్థః. ౯౩

ఆ—ఇదానీం ముముక్షుప్రరోచనార్థమవిద్యన్నిందాం దర్శయతి (వైశారద్యం
త్వితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (యే యథోక్తమితి) ఉక్తరార్థమాదౌ యోజ
యతి (యస్తాదితి) తస్మాదిత్యుత్తరేణాస్య సమ్బంధః ప్రథమార్థముక్తేర్హే హేతుత్వేన
వ్యాచక్షే (యస్తాదిత్యాదినా) సమనంతరోక్తస్య యస్తాదిత్యస్యాపేక్షితం పూరయతి
(అత ఇతి.) ౯౪

ఆ—ఏవమవిద్యన్నిందాం ప్రదర్శ్య విద్యత్ప్రశంసాం ప్రసారయతి (అజ ఇతి)
కూటస్థే వస్తుని నిర్విశేషే యేషానుసంభావనావిపరీతభావనావిరహినిర్ధారణరూపం విజ్ఞాన
సంభావనోపసితమస్తి తే హి వ్యవహరభూషా మహతి నిరతిశయే తత్త్వే పరిజ్ఞాన

తే హి లోకే మహాజ్ఞానాస్తచ్చ లోకో న గాయతే.

౯౦

అజేష్వజమసంక్రాంతం ధర్మేషు జ్ఞానమిష్యతే,

శం—నిరతిశయతత్త్వవిషయకజ్ఞానా ఇత్యర్థః. తచ్చ తేషాం వర్త తేషాం విదితం చ మార్గతత్త్వం సామాన్యబుద్ధిరన్యో లోకో న గాయతే నావతరతి న విషయాకరోతీత్యర్థః “సర్వభూతాత్మ భూతస్య సర్వభూతహితస్య చ, దేవా మార్గే విముహ్యంతి హ్యపదస్య వదైషిణః.” శకునీనామివాకాశే గతిరైవోపలభ్యతఇత్యాదిన్సరణాత్.

౯౧

శం—కథం మహాజ్ఞానత్వమిత్యాహ అజేషు అనుత్పన్నేష్వపలేషు ధర్మేషు అత్తస్వజమచలం చ జ్ఞానమిష్యతే సవిశరీవాష్ట్యం ప్రకాశశ్చ యతః తస్మాదసంక్రాంతం

ఆ—వత్త్వాన్నహనుభావా భవంతీత్యర్థః. నను తత్త్వవిషయజ్ఞానస్య సర్వలోకసాధారణత్వాత్తత్త్వజ్ఞానవతాం కిమితి ప్రశంసాప్రస్తూయతే తత్రాహ(తచ్ఛేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యదిదిమితి) యదిత్యుపక్రమాత్తదమహాత్మభిరనవగాహ్యమితి యోజనీయ అమహాత్మత్వం తద్రూపదయత్వం తత్ర హేతురపండితైరితి అపండిత్యం వివేకరహితత్వం హేతుర్వేదాంతేత్యాదినా సూచ్యతే తేషాం పౌర్వాపర్యేణ పర్యాలోచన పరిచయపరాజ్ఞురీత్యర్థః. విచారచాతుర్యాభావాదేవ పదార్థవాక్యార్థవిభాగావగః శూన్యత్వమాహ (అబుప్రజ్ఞైరితి) తర్హి పారమార్థికే తత్త్వే కేహమేవ మనసి సమున్మిషేదిత్యాశంక్య యేషాం కేషాంచిదేవ తన్నిష్ఠానామిత్యాహ (యే కేచిదితి స్త్రోగీదీనాముపనిషద్వారా జ్ఞానాధికారాభావేషి ద్వారాంతరప్రయుక్తస్తదధికాస్సంభవతీత్యభిప్రేత్యాపీత్యుక్తం తత్త్వజ్ఞానస్య దుర్లభత్వమభ్యుపేత్య చేదిత్యుక్త చతుర్థపాదం వ్యాచక్షే (తచ్ఛేతి) జ్ఞానవతాం విజ్ఞాతం పరమార్థతత్త్వమన్యేషామన గాహ్యమిత్యేత ప్రమాణమాహ (సర్వభూతేతి) సర్వేషాం భూతానాం బ్రహ్మదీనాస్తంబవర్మంతానామాత్మా పరం బ్రహ్మ తద్భూతస్య విదుషస్సర్వతాత్మభూతస్య సర్వేః భూతేషు నిరుపచరితస్వరూపత్వాదేవ పరమహితస్య పరమప్రేమాస్పదత్వాదేవ పర. సుఖాత్మకస్య ప్రాప్యపురుషార్థవిరహిణో మార్గే దేవాః విద్యావంతోఽపి పదమన్వేష మాణాః వివిధం మోహముపగచ్ఛంతీత్యర్థః. మహాత్మనో జ్ఞానవతో గంతవ్యపదరహితస్య పరిపూర్ణస్య గతిరవగంతుమశక్యేతి నిదర్శనవశేన విశదయతి (శకునీనామితి.) ౯౧

ఆ—అజం సామ్యమిత్యుక్తం ప్రమేయం తద్విషయనిశ్చయవాక్ ప్రమాణ ప్రమాణం తథావిధనిశ్చయజ్ఞానమితి వస్తుపరిచ్ఛేదే కథం మహాజ్ఞానత్వమిత్యాశంక్యా (అజేష్వితి)అజా ధర్మాః చిత్ప్రేరిబింబా శీవా వివత్స్యంతే తేష్వజం జ్ఞానం కూట దృష్టిరూపం బింబకల్పం బ్రహ్మచలమాత్మ భూతమభ్యుపగమ్యతే తథాచ మానమేయ-

యతో న క్రమతే జ్ఞానమసంగం తేన కీర్తితం ౯౬

అణుమాత్రేపి వైధర్మ్యే జాయమానేఽవిపశ్చితః,

అసంగతా సదా నాస్తి కిముతావరణచ్యుతిః. ౯౭

అలభ్యావరణాస్సర్వే ధర్మాః ప్రకృతినిర్మలాః,

శం—మథాంతరే జ్ఞానమజమిష్యతే యస్తాన్న క్రమతేఽథాంతరే జ్ఞానం తేన కారణే నాసంగం తత్కీర్తితం ఆకాశకల్పమిత్యుక్తమ్. ౯౬

శం—ఇతోన్మేషం వాదినామణుమాత్రే అల్పేపి వైధర్మ్యే వస్తుని బహిరంతర్వా జాయమానే ఉత్పద్యమానేఽవిపశ్చితః అవివేకినోఽసంగతా అసంగత్వం సదా నాస్తి కిముత వక్తవ్యమావరణచ్యుతిః బంధనాశో నాస్తితి. ౯౭

శం—తేషామావరణచ్యుతిర్నాస్తితి బ్రువతాం స్వసిద్ధాంతేఽభ్యుపగతం తర్హి ధర్మాణామావరణం నేత్యుచ్యతే అలభ్యావరణాః అలబ్ధం అప్రాప్తమావరణం అవిద్యాది బంధనం యేషాం తే ధర్మా అలభ్యావరణాః బంధనరహితా ఇశ్వర్థః. ప్రకృతినిర్మలాః

ఆ—భావస్య కల్పితత్వేపి వస్తుతో వస్తుపరిచ్ఛేదాభావాదుపపన్నం తజ్ఞానవతాం మహా జ్ఞానత్వమిత్యర్థః. కించ అస్తన్న తే జ్ఞానస్య యదసంగత్వమక్షీకృతం తదపి విషయాభావా దేవ సిద్ధ్యతి తతశ్చ ముక్త్యై నిర్విషయం మన ఇతి యదుచ్యతే తదప్యవిరుద్ధమిత్యాహ (యతో నేతి)ఆకాంతాపూర్వకం పూర్వార్థం యోజయతి (కథమిత్యాదినా) ఉత్త రార్థం వ్యాచక్షే (యస్తాన్నేతి) నిత్యవిజ్ఞప్తిరూపస్యాత్మనోఽసంగత్వం ప్రాగపి సూచిత మిత్యాహ (ఆకాశేతి). ౯౬

ఆ—కూటస్థం బ్రహ్మైవ తత్త్వమితి స్వమతే జ్ఞానమసంగం సిద్ధ్యతీత్యుక్తం మతాంతరే పునః సవిషయత్వాజ్ఞానస్యాసంగత్వమసంగతం ప్రసజ్యేతేత్యాహ(అణు మాత్రేపీతి) అవిద్యద్వైప్రస్థై కస్యచిదపి పదార్థస్య జన్మాంగీకారే జ్ఞానస్య తదనుషంగి త్వేనాసంగత్వాయోగే బంధధ్వంసలక్షణం ప్రయోజనం దూరాపాస్తం భవతీత్యాహ (కిముతేతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరణేతి (ఇత్యితి) విద్వానద్వైతవాదీ పంచమ్యా పరా మృశ్యతే. ౯౭

ఆ—నచేదావరణచ్యుతిర్యతే తర్హి స్వీకృతమావరణమిత్యాశంక్యాహ (అల భేతి) బోద్ధృత్వం తర్హి కథమిత్యాశంక్య బోధనశక్తిమత్త్వాదిత్యాహ (బుద్ధ్యంత్యితి) శంకోత్తరత్వేన శ్లోకమవతారయతి (తేషామిత్యాదినా) అవిద్యద్వైప్రస్థైవ అవిద్యా వరణం సిద్ధ్యతి న తత్త్వద్వైప్రస్థైభిప్రేత్య వాచ్యప్తే (అలభేతి) ఉక్తేఽర్థే హేతుకథ

ఆదా బుద్ధాస్తథా ముక్తా బుద్ధ్యంత ఇతి నాయకాః.

౯౦

క్రమతే న హి బుద్ధస్య జ్ఞానం ధర్మేషు తాపినః,

శం—ఋభావశ్చద్ధాః ఆదా బుద్ధాః తథా ముక్తాః యస్తాన్నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావాః
యద్యేవం కశం తస్మి బుద్ధ్యంత ఇతి ఉచ్యతే నాయకాః స్వామినః సమర్థా బోధుః
బోధశక్తిమత్స్వభావా ఇత్యర్థః యథా నిత్యప్రకాశస్వరూపాః సవితా ప్రకాశః
ఇత్యుక్త్యతే యథా వా నిత్యనిపుత్రగతయోపి నిత్యమేవ శైలాస్తిత్వంతీత్యుచ్యతే
తద్వత్.

౯౧

శం—యస్తాన్ని హి క్రమతే బుద్ధస్య పరమార్థదర్శినో జ్ఞానం విషయాంతరే
షు ధర్మేషు ధర్మసుద్ధం సవితరీవ ప్రభా తాపినః తాపాస్యాస్తీతి తాపీ తన
సంతాపవతః నిరంతరస్యాకాశకల్పస్యేత్యర్థః పూజావతో వా ప్రజ్ఞావతో వా సర్వే
ధర్మాః ఆత్మనోపి తథా జ్ఞానవదేవాకాశకల్పత్వాన్న క్రమంతే క్వచిదప్యర్థాంత
ఇత్యర్థః. యదాదావుచస్య స్తం జ్ఞానేనాకాశకల్పేనేత్యాది తదిదం ఆకాశకల్పన
తాపినోబుద్ధస్య తదనన్యత్వాదాకాశకల్పం జ్ఞానం న క్రమతే క్వచిదప్యర్థాంత
తథా ధర్మా ఇతి ఆకాశమివాచలమవిక్రియం నిరవయవం నిత్యమద్వితీయమనంగః

ఆ—నార్థం విశేషణత్రయమిత్యాహ (యస్తాదితి) తస్తాద్బంధనరహితా ఇతి పూర్వే
సంబంధః ఆత్మనో యథోక్తస్వభావత్వే బోధవత్త్వం న సిద్ధ్యతీత్యాశీచితి (యద్యే
మితి) పాదాంతరేణోత్తరమాహ (ఉచ్యతేఇతి) ముఖ్యావేవ క్రియాకర్తారా ప్రకృ
ప్రత్యయాభ్యామభిధేయావిత్యాశంక్య నియమముదాహరణాభ్యాం నిరస్యతి (య-
త్యాదినా.)

ఆ—కిమితి ముఖ్యే బోధృత్వే సంభావితే తదేవ నేష్టమిత్యాశంక్య జ్ఞాన
విద్యద్వైప్రస్థై విషయసంబంధాసంభవాదిత్యాహ (క్రమత ఇతి) కించ జీవానాం బ్రహ్మ
త్తనా విభుత్వాదాకాశవత్క్రియాసమవాయాయోగాన్న ముఖ్యం బోధృత్వం నేష్ట
మలమిత్యాహ (సర్వఇతి) జ్ఞానమాత్రం పారమార్థికం తత్రైవ జ్ఞాతృజ్ఞేయాదికల్పితమి
సౌగతమతమేవ భవతాపి సంగృహీతమిత్యాశంక్యాహ (జ్ఞానమితి) తత్ర పూర్వాద్ధా
రాణి వ్యాకరోతి (యస్తాదితి) యద్ధి పరమార్థదర్శినో జ్ఞానం తన్న విషయాంతరే
క్రమతే కింతు సవితరి ప్రకాశవదాత్తస్యేవ ప్రతిష్ఠితం యస్తాదివ్యతే తస్తాన్నాస్తి
ముఖ్యం బోధృత్వం నేష్టమర్హతీత్యర్థః. పరమార్థదర్శినో విశేషణం తాపిన ఇతి తద్వా
చప్తే (తాపాస్యేత్యాదినా) ఆత్మనో ముఖ్యస్య బోధృత్వస్వాభావే హేత్వంతః
సర్వే ధర్మాస్తథేతి తద్విభజితే (సర్వఇత్యాదినా) ప్రకరణాదావుక్తమేవ కిమర్థం శ

సర్వే ధర్మాస్తథా జ్ఞానం నైతద్బుద్ధేన భాషితమ్.

౯౯

దుర్దర్శమతిగమ్భీరమజం సామ్యం విశారదమ్,

శం—దుర్దర్శమగ్రాహ్యమశనాయాద్యతీతం బ్రహ్మతత్త్వం 'స హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్వి పరిలాహివిద్యత' ఇతి శ్రుతేః జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాత్పథేదరహితం పరమార్థతత్త్వమద్యయమే తన్న బుద్ధేన భాషితం యద్యపి బాహ్యార్థనిరాకరణం జ్ఞానమాత్రకల్పనా చాద్యయ వస్తుసామీప్యముక్తం ఇదం తు పరమార్థతత్త్వమద్యైతం వేదాంతేష్యేవ విజ్ఞేయ మిత్యర్థః.

౯౯

శం—శాస్త్రసమాప్తా పరమార్థతత్త్వస్తుత్యర్థం నమస్కార ఉచ్యతే దుర్దర్శం దుఃఖేన దర్శనమస్యేతి దుర్దర్శం అస్తి నాస్తీతి చతుష్కోటివర్ణితత్వాల్ దుర్విజ్ఞేయ మిత్యర్థః. అతనివాతిగమ్భీరం దుష్ప్రవేశం మహాసముద్రవదకృతప్రక్షైః అజం సామ్యం

ఆ—రిహోచ్యతే తత్రాహ (యదాదానితి) తదిదం ఇహోపసంహృతమితి శేషః క్రమతే హిత్యాదేరక్షారాథ ముపసంహరతి (అకాశకల్పస్యేతి) సర్వే ధర్మాస్తథేత్యన్యార్థం నిగమ యతి (తథేతి) ధర్మాః స క్రమంలే క్వచిదపీతి శేషః తథా చ నాత్మని ముఖ్యం బోధృత్వం కిం త్వేదచారికమితి ప్రకృతముపసంహర్తమితిశబ్దః పూర్వార్థస్య తాత్పర్య మాహ (అకాశమితి) జ్ఞానమిత్యాదివ్యాచస్తే (జ్ఞానేతి) సకలభేదవికలం పరిపూర్ణమనా దినిధనం జ్ఞప్తిమాత్రముపనిషదేకసమధిగమ్యం తత్త్వమిహ ప్రతిపాద్యతే మతాంతరే తు నైవమితి కుతో మతసాంకర్యాశజ్ఞానవకాశమాసాదయేదిత్యర్థః.

౯౯

ఆ—ప్రకరణచతుష్టయవిశిష్టస్య శాస్త్రస్వాదావినాంలేపి పరదేవతాతత్త్వమను స్తురక్ తన్నమస్కారరూపం మంగళాచరణం సంపాదయతి (దుర్దర్శమితి) దుర్విజ్ఞే యత్వే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణానధిగమ్యత్వం హేతుం వివక్షిత్యా విశిషిష్టి (అతిగమ్భీర మితి) ప్రత్యక్షాదిభిరనవగాహ్యత్వే కూటస్థత్వం నిర్విశేషత్వం సర్వసంబంధవిధురత్వం చేతి హేతుత్రయమభిప్రేత్యాహ (అజమిత్యాదిరా) విశేషణత్రయం తర్హి కుతశ్చిద నవగతం తన్నాస్త్యేవేతి నిశ్చేతుం యుక్తం ప్రమాణాధీనత్వాప్తిమేయసిద్ధిరిత్యా శంకోపనిషద్భిరతద్ధర్మాభ్యాసాపాకరణద్వారేణావగమ్యమానత్వాస్తైవమిత్యాహ (ఐద మితి) తత్ర తర్హి సకలవిభాగవికలే కుతో నమస్కారక్రియా స్వీక్రియామర్హతీత్యా శజ్ఞాన్యాహ (అనానాత్వమితి) యద్యపి వస్తుతత్త్వస్థిన్నానాత్వం నావకల్పతే తథాపి యథాసామర్థ్యం మాయాబలమవలంబ్య కాల్పనికం నానాత్వమను(స్మ)స్త్యుత్య నమ స్కారక్రియాప్రచయాదిప్రయోజనవతీ ప్రామాణికైరభిప్రేతేత్యర్థః. శ్లోకస్య తాత్పర్య మాహ (శాస్త్రేతి) యది పరమార్థతత్త్వం శాస్త్రస్వాదావినాంలేపి నమస్క్రియతే

బుద్ధ్యా పదమనానాత్వం సమస్కర్తో యథా బలమ్. ౧౦౦

— ఇతి చతుర్థమలాతశాంతిప్రకరణమ్. —

గౌడపాదాచార్యకృతా మాండుక్యోపనిషదర్థావిష్కరణకారికా సంపూర్ణా.

శం—వికారదం ఈదృక్పదమనానాత్వం నానాత్వవర్జితం బుద్ధ్యా అవగమ్య తద్భూతాస్సంతో సమస్కర్తస్తస్మై పదాయ అవ్యవహర్యమపి వ్యవహరగోచరమపాద్యయథాబలం యథాశక్తిత్యర్థః. ౧౦౦

శం—అజమపి జనియోగం ప్రాపదై శ్వర్యయోగాదగతి చ గతి

ఆ—తదా తస్మాద్భంతమధ్యేష్యమసన్దేయతయా (స్తు)శ్రుతిస్సిద్ధతి తేన తదర్థమాదావివాపనానేపి ప్రవణీభావస్తద్విషయత్తోకేనోపదిశ్యతే తథా చ ప్రతిపాద్యస్య బ్రహ్మణోమహామహిమత్వం సమధిగతమిత్యర్థః. దుర్దర్శత్వముక్తం వ్యనక్తి (అస్తీతి) సర్వేషామేషయథోక్తే పరమార్థతల్లేవ ప్రవేశానుపపత్తిమాశక్యస్య సంప్రదాయరహితానాం తథాల్లేపి తద్వతాం మైవమిత్యాహ (అకృతేతి) కాటస్థ్యాదిసిద్ధ్యర్థం వ్యాఖ్యాతమేషపదత్రయమనుపదతి (అజమితి) ఉక్తం వేదాంతైకగమ్యం తత్త్వం ద్వైతాభావోఽలతీతమిత్యాహ (ఈదృగితి) యథోక్తం బ్రహ్మజ్ఞాత్వా జ్ఞానసామర్థ్యాదృప్తిభూతశ్చేదాచార్యః తస్మి కథం తస్మై నమస్కర్తుం ప్రవర్తతే స హి పరిపూర్ణం వస్తువస్తుతో వ్యవహరగోచరతామాచరతీత్యాశక్యజ్ఞానా (అవ్యవహర్యేతి) పరమార్థతో వ్యవహారాగోచరత్వేపి పరమార్థతత్త్వస్య మాయాశక్తిమనుసృత్య వ్యవహరగోచరతాపరికల్ప్య నమస్కారక్రియా తస్మిన్ ప్రయోజనపశాదాశ్రితేత్యర్థః. ౧౦౦

ఆ—ఇదానీం భాష్యకారోపి భాష్యపరిసమాప్తా శాస్త్రప్రతిపాదితం పదేవతాతత్త్వమనుసృత్య తన్నమస్కారరూపం మంగళాచరణమాచరతి (అజమపీతి) యదృచ్ఛ అశేషోపనిషత్ప్రసిద్ధం సర్వథా పరిచ్ఛేదరహితం తదహంప్రత్యగ్భూతం నమస్యే తద్విషయం ప్రవణీభావం కరోమితి సంబంధః ప్రణామప్రయోజనమాహ (ప్రణతేతి) యే హి ప్రణతాః బ్రహ్మణి ప్రవణీభూతాస్తన్నిష్ఠాస్తిష్ఠన్తి తేషాం యదవిద్యా తత్కార్యాత్మకం భయం తదాచార్యోపదేశజనితబుద్ధిప్రతిఫల(కా)తా)రూఢం బ్రహ్మైవ హంతి న ఖలు జడా(ద్ధి)ప్రతిర్విస్తుసామర్థ్యమన్తరేణాజ్ఞానం స కార్యమకనేతుమలంబుద్ధిద్ధోబోధో బోధేద్ధావాబుద్ధిరుక్తం ఫలమాదధాతీత్యర్థః. తస్మైవ బ్రహ్మణః సమన్వీతి తటస్థలక్షణం వివక్షతి(అజమిత్యాదినా) యద్యపి జన్మాదిసర్వవిక్రియాశూన్యం

శం— మత్తాం ప్రాపదేకం హ్యనేకమ్, వివిధవిషయధర్మగ్రాహి
ముద్ధేక్షణానాం ప్రణతభయవిహంతృ బ్రహ్మ యత్రన్న
తోస్తి.

౧

ప్రజ్ఞావై శాఖవేదతుభితజలనిధేర్వేదనామ్నాం త ర స్థం
భూతాన్యాలోక్య మగ్నాన్యవిరతజననగ్రాహఘోరే

ఆ—వస్తుతో బ్రహ్మ కూటస్థమాస్థీయతే తథాపి తదైశ్వర్యేణ తదీయశక్త్యాత్మకేనాని
ర్వాచ్యా జ్ఞానవైభవేన యోగాదాకాశాదికార్యాత్మనా జన్మసంబంధం ప్రాప్య జగతో
నిదానమితి వ్యవదేశభాగ్భవతి తథా చ శ్రుతిసూత్రయోః బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం
ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్యపి చేదం బ్రహ్మ కూటస్థతయా విభుతయా చ గతివర్జితమవతిష్ఠతే
తథాపి యథోక్తాజ్ఞానమాహత్మ్యాత్ కార్యబ్రహ్మతాం ప్రాప్య గతిమత్తాం గంతవ్యతాం
బాదర్యధికరణన్యాయేన ప్రతిపద్యతే తదాహ (అగతిచేతి)యద్యపి చేదం బ్రహ్మ వస్తు
తో నిరస్తనమస్తనానాత్వమేకరసమద్వితీయముపనిషద్భిరభ్యుపగమ్యతే తథాపి జీవో
జగదీశ్వరశ్చేత్యేతద్వదనాద్యనిర్వాచ్యా విద్యావశాదనేకమివ ప్రతిభాతీత్యాహ (ఏక
మితి)కేహం దృష్ట్యా పునరనేకత్వం బ్రహ్మణోఽవగమ్యతే తదాహ (విపరీతి) వివిధాశ్చ
తే విషయధర్మాశ్చ తద్ద్రాహితయా ముగ్ధం విపర్యస్తం వివేకవికలమితాక్షణం యేహం
లేహం దృష్ట్యా బ్రహ్మణోఽనేకత్వధీః స తత్త్వతః కాస్త్ర(స్త్ర)దృష్ట్యా తు తస్మిన్నే
కత్వమేవ ప్రామాణికమిత్యర్థః.

౧

ఆ—సంప్రతి గ్రంథప్రణయనప్రయోజనప్రదర్శనపూర్వకం పరమగురూక్
అగమకా(స్త్ర)స్త్రస్య వ్యాఖ్యాతస్య ప్రణేతృత్వేన వ్యవస్థితాక్ ప్రణమతి(ప్రక్షేతి)
యో హి కారుణ్యాదిదం జ్ఞానాఖ్యమమృతం భూతహేతోః తదుపకారార్థముద్దధార
తం పరమగురుం సతోస్థీతి సంబంధః అముమితి తస్య పురోదేశే సన్నిహితత్వేనాప
రోక్షత్వం సూచితం పరమగురుత్వం పూజ్యానామపి గురుణామతిశయేన పూజ్య
త్వాదాచార్యస్య సమధిగతమిత్యాహ (పూజ్యేతి) నమస్కారప్రక్రియాం ప్రకటయతి
(పాదపాతైరితి) పాదౌ తదీయాౌ పాదౌ తయోః స్వకీయస్యోత్తమాంగస్య పాతాః
భూయో భూయో నమ్రాభావాః తైరితి యావత్ ఆచార్యో జ్ఞానాఖ్యమమృతం కథం
భూతమద్భుతవానిత్యపేక్షాయాముక్తం (అంతరస్థమితి) కస్యాంతరస్థమితి విపక్షాయా
మాహ (వేదేతి) కథమిత్యత్రాహ (ప్రక్షేతి) మేధాసహితా ప్రజ్ఞైవ వై శాఖః మంథాన
దండః తస్య వేదః వేదనం ప్రక్షేపణం లేన త్కుభితః విలాడితో జలనిధిర్వేదనామా
తస్మాంతరే అభ్యంతరే స్థితమిదమమృతమితి యావత్ ఉక్తస్య జ్ఞానామృతస్య

శం— సముద్రే, కారుణ్యాదుద్దధారామృతమిదమమరైర్దుర్లభం
భూతహేతోర్వస్తం పూజ్యాభిపూజ్యం పరమగురు
మముం పాదపాతైర్నతోస్తి.

యత్ప్రజ్ఞా లోకభాసా ప్రతిహతిమగమత్స్వస్తమో
హస్తకారో మజ్జోన్నజ్జచ్చ ఘోరే హ్యసకృదుపజనోద
న్వతి త్రాసనేమే, యత్పాదావాశ్రితానాం శ్రుతిశమ

ఆ— ప్రసిద్ధాదమృతాదవాస్తరవైషమ్యమాదర్శయతి (అమరైరితి) యద్ధి భగవతా నా
యజేన క్షీరసాగరాంతరావస్థితమమృతం సముద్భుతం తదేవ కథంచిదమరా లేభిరే ఇ
తు తైరనాయాసలభ్యం న భవతి జ్ఞానసామగ్రీ సంపన్నైరేవ లభ్యత్వాదిత్యర్థః య
కారుణ్యాదిదమమృతమాచార్యేణ వేదోదధేర్భూతోపకారార్థముద్భుతం కథం త
కారుణ్యం తస్య ప్రాదురభూదిత్యాశఙ్కాహ (భూతానీతి) యోయం సముద్రః
రుత్తారస్సంసారః తస్మిన్నవీరతం అనవరతం సంతతమేవ యాని జననాని విగ్రహా
గ్రహణాని తాన్యేవ గ్రహః - జలచరాః తైర్ఘోరే క్రూరే భయంకరే మగా
మగ్నకలాని పరవతాని భూతాన్యవలభ్య కారుణ్యమాచార్యస్య ప్రాదురాసీత్
శ్చేదమమృతముద్భుత్య భూతేభ్యో దత్వా తాని రక్షితవానిత్యర్థః.

ఆ— అథాధునా స్వగురుభక్తేర్విద్యాప్రాప్తావంతరంగత్వమంగీకృత్య తదీ
పాదసరసీరుహయుగళం ప్రణమతి (యత్ప్రజ్ఞేతి) తేషాం అస్తద్గురూణాం పాదాః
భావైః వాఙ్మనోదేహీనాం ప్రవణీభావైర్నమస్యే నమ్రాభవామితి సంబంధః. తా
జగత్సర్వస్యాపి పావనీయా పవిత్రతయా పవిత్రత్వమాపాద్య నిర్వృణోతే, తా
స్వసంబంధినాం సర్వేషాం భవః సంసారః తత్ప్రీయుక్తం భయం స్వకారణేన సః
సుద్య పురుషార్థపరిసమాప్తిం కుర్వంతౌ తానేవ గురుౌ విశిష్య (యత్ప్రజ్ఞేతి)
మమ స్వాస్తం అంతఃకరణం తస్మిన్ మోహః వ్యాకులతాహేతురవివేకః.
కారణం యదనాద్యజ్ఞానం తత్ యేషాం ప్రజ్ఞావాలోకః తస్య భాః. దీప్తిః త
ప్రతిహతిం వినాశమగమత్ గతవత్ తత్పాదావీతి సంబంధః న కేవలమజ్ఞానవే
చార్యప్రసాదాదపగచ్ఛత్తుచ్ఛీభవతి కిం తు తత్కార్యమనర్థజాతమపి కారణనివ
స్థితిమలభమానమాభాసీభవతీత్యాహ (మజ్జోన్నజ్జదితి) అసకృత్ అనేకశో దేవతిర
దియోనిషు యోయముపజనః నానావిధదేహభేదసంగ్రహః అసావేవోదన్యా
ఉదధిః తస్మిన్నుతిత్రాసనే భయావహే కదాచిద్యథోక్తమజ్ఞానం కార్యరూపేణ మ

శం— వినయప్రాప్తిరగ్రాహ్యమోఘా తత్త్వాదా పావనీయా
భవభయవినుదా సర్వభావైర్నమస్యే.

3

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశక్తిరభగవతః కృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యే అలాతశాస్త్రాఖ్య
చతుర్థప్రకరణభాష్యం సమాప్తమ్.

ఆ— అనభివ్యక్తమవతిష్ఠతే తదేవ చావస్థావిశేషే తద్రూపేణోన్మజ్జత్ అభివ్యక్తమనర్థ
కరం పరివర్తతే తదేవసుతిక్రూరే సంసారసాగరే పరివర్తమానమజ్ఞానం సకార్యమాచార్య
ప్రసాదాదపసితమాసీదిత్యర్థః న కేవలమేకస్య మమైవ యథోక్తఫలప్రాప్తిరాచార్య
ప్రసాదాదావిరభూత్ కింతు తచ్చరణపరిచర్యాపరాయణానామస్యేషామపి భూయసా
మిత్యాహ (యత్త్వాదావతి) యేషాం గురూణాం పాదద్వయమాశ్రితానామస్యేషామపి
శిష్యాణాం తదీయశ్చక్రూపప్రణయిమసీషాజుషాం శ్రుతిః మనననిదిధ్యాసనసహకృతిం
శ్రవణజ్ఞానం. శమః శాంతిః ఇంద్రియోపరతిః వినయః అపనతిః అనౌద్ధత్యం. తేషాం
ప్రాప్తిరగ్రాహ్య శ్రేష్ఠా. ప్రతిష్ఠితా సిద్ధ్యతి. యస్తాదమోఘా సఫలా శ్రవణాదీనాం
ప్రాప్తిః తస్తాదగ్ర్యత్వం తస్యాం సంభావ్యతే. తదేవమాచార్యప్రసాదాదాత్మనోఽస్యే
షాం చ బహూనాం పురుషార్థే పరిసమాప్తినంభవాదాచార్యపరిచరణం పురుషార్థ
కామైరాచరణీయమిత్యర్థః.

3

విష్ణుం కృష్ణం స్వమాయావిగచితవివిధదైవితవర్గం నిస్కా
దుద్యాతానద్ధసార్థం నిరవధిమధురం సచ్చిదేకస్వభావమ్,
అజ్ఞేయాత్మానమేకం విధిముఖవిముఖం నేతి నేతీతి గీతం
వందే వాచాం ధియాం చాపదమపి జగతామాస్పదం
కల్పితానామ్.

౧

గౌడపాదీయభాష్యస్య వ్యాఖ్యాన వ్యాఖ్యానతృప్తసమ్మతా,
సమ్మితా నిర్మితా నేయమర్పితా పురుషోత్తమే.

౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం
చతుర్థప్రకరణభాష్యటీకా సమాప్తా.

శ్రీ రస్తు.

ఆనందగిరిటీ కాసహిత శక్కురభాష్యేణ యుక్తా ఐతరేయోపనిషత్

అవతారికా.

శం—పరిసమాప్తం కర్త సహాపరబ్రహ్మవిషయవిజ్ఞానేన నైషా కర్తృణో జ్ఞాన సహితస్య పరా గతిరుక్థవిజ్ఞానద్వారేణోపసంహృతా. ఏతత్సత్యం బ్రహ్మ ప్రాణాఖ్యం ఏష ఏకో దేవః ఏతస్యైవ ప్రాణస్య సర్వే దేవా విభూతయః ఏతస్య ప్రాణస్యాత్మభావం

ఆ—అత్తా వా ఇత్యాదినా కేవలాత్మవిద్యారమ్భస్యావసరం వత్తుం వృత్తం కీర్తయతి(పరిసమాప్తమితి)తత్పరిసమాప్తిః కథం గమ్యత ఇత్యాశఙ్కాహ (నైషేతి)(పరా గతిరితి) పరం గచ్ఛవ్యం. ప్రాప్తవ్యం. ఫలమిత్యర్థః. ఉపసంహారమేవ వాక్యోదాహరణేన దర్శయతి (ఏతదితి) తత్ర సహ సర్వేణ భోజ్యేన సంయుక్తోఽభ్యాత్మాధిదైవ లక్షణః ప్రాణః సత్త్వైకశబ్దవాచ్యో భవతీతి ప్రాణస్వరూపమనేన వాక్యేనోపసంహృత మిత్యర్థః. అనేన ప్రాణ ఏకవివేక్యత్వమిత్యాహ (ఏషఇతి) తస్మి వాగ్గర్హ్యదయో దేవాః కే ఇత్యాశఙ్కా తస్య వాక్ తస్మిః అథాతోఽస్య పురుషస్యేత్యాదినా ప్రాణ స్యైవ విభూతయః విస్తారా ఇత్యుక్తమిత్యాహ (ఏతస్యైవేతి) ఏవం సర్వాత్మకప్రాణ స్యాత్మత్వేన విజ్ఞానాత్ కర్తృసహితాత్ సర్వదేవతాత్మకప్రాణప్రాప్తిలక్షణం ఫలం ప్రజ్ఞామయో దేవతామయో బ్రహ్మమయోఽమృతమయోఽనమ్భాయదేవతా ఆప్యేతి య ఏవంవేదేత్యనేన వాక్యేనోపసంహృతమిత్యాహ (ఏతస్యేతి) తథాచ జ్ఞానసహితేన కర్తృణా కేవలాత్మ స్వరూపావస్థానలక్షణమోక్షస్యాసిద్ధేస్తత్ప్రధ్యర్థం కేవలాత్మవిద్యారమ్భస్యేదాసీమవసర ఇతి భావః. అత్రావరే సర్వాత్మకసూత్రాత్ప్రాప్తివృత్తిరిక్తమోక్ష స్యాభావాత్తదర్థం కేవలాత్మవిద్యారమ్భాన యుక్త ఇతి కేవాఞ్ఞిస్తమమత్థాపయతి (సోఽయమితి) ఏతస్యైవ విషయాదిమతః సుఖరూపత్వేన పురుషార్థత్వాన్తోక్షత్వం న నిర్విషయస్య కేవలాత్మ స్వరూపావస్థానస్యేత్యాహ (ఏషఇతి) అయమపి చేన్దోక్షః కేవలాత్మజ్ఞానేనాపి సాధ్యతే తదా తదారమ్భార్థవానిత్యాశఙ్కా సవిశేషస్య మోక్షస్య సవిశేషేణైవ సాధనేన సిద్ధిర్యుక్తేత్యాహ (నచేతి) ఆత్మనస్సవిశేషత్వేన కేవలాత్మ విద్యాయా అభావాదపి న తస్యా హేతుత్వమిత్యాహ (నాతః పరమితి) తన్నతం

శం—గచ్ఛద్దేవతా అప్యేతీత్సుక్తం. సోఽయం దేవతాప్యయలక్షణః పరః పురుషార్థః ఏష మోక్షః స చాయం యసోక్షేన జ్ఞానకర్తృసముచ్చయేన సాధనేన ప్రాప్తవ్యః నాతః పరమస్తీత్యేకే ప్రతిపన్నాః. తాన్నిరాచిక్షిర్దురుత్తరం కేవలాత్మజ్ఞానవిధానార్థమాత్మావా ఇదమిత్యాద్యాహ. కథం పునరకర్తృసమ్బంధి కేవలాత్మవిజ్ఞానవిధానార్థ ఉత్తరో గ్రంథ ఇతి గమ్యతే. అన్యార్థానవగమాత్. తథాచ పూర్వోక్తానాం దేవానామగ్నాన్

ఆ—ప్రదర్శ్య తన్నిరాకరణార్థ త్వేన కేవలాత్మవిద్యావాక్యమవతారయతి (తానితి) (కేవలాత్మజ్ఞానేతి) నిర్విశేషాత్మవిషయత్వమకర్మినిష్ఠత్వం కర్తానన్యత్వలక్షణం కర్తాసమ్బంధిత్యశ్చైకైవల్యమిహ వివక్షితం. నన్వాత్మా వా ఇదమిత్యాది కథం కేవలాత్మవిషయం 'స ఇమాల్లాకానస్పృశతే'తి లోకస్సృష్టిప్రతీతేః. తస్మాత్స సవిశేషహరణ్యగర్భకర్తృకత్వేన పురాణేషు ప్రసిద్ధేః. తాభ్యో గామానయదిత్యాదివ్యవహారాణాం లోకే సవిశేషవిషయత్వప్రసిద్ధేః పూర్వత్ర అథాతో రేతః సృష్టిః ప్రజాపతేరేతో దేవా ఇత్యత్ర ప్రజాపతిశబ్దతస్య హరణ్యగర్భస్య ప్రస్తుతత్వాచ్చ తస్య తద్విషయత్వస్యాచిత్యాదితి ఆత్మగృహీతిత్యధికరణపూర్వపక్షన్యాయేన శబ్దతే (కథమితి) సవిశేషవిషయత్వేన త్యాత్మవిద్యాయాః కర్తాసమ్బంధోఽప్యసిద్ధ ఇత్యభిప్రేత్యోక్తం (అకర్తృసమ్బంధితి) 'అత్తా వా ఇనమేవవాగ్ర ఆసీది'త్యద్వితీయాత్సోపక్రమాత్ 'ఏష బ్రహ్మైష ఇన్ద్రో' ఇత్యాద్యుక్తమ్య 'సర్వం తత్ప్రజ్ఞానేత్రం ప్రజ్ఞానేప్రతిష్ఠిత'మితి ప్రజ్ఞానశబ్దప్రత్యగాత్మాధిష్ఠానత్వేన తద్వ్యతిరేకేణ బ్రహ్మశబ్దహరణ్యగర్భాదిప్రఖ్యాన్యభావముక్త్యా 'ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మైత్యద్వితీయాత్స నోపసంహారాత్.'స ఏత మేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమవశ్య'దితి మధ్యే పరామర్శాద్బ్రహ్మైత్యద్వితీయత్వస్య మానాన్తరాగమ్యత్వేనాపూర్వత్వాత్. 'అముష్మిన్ సర్గే లోకే సర్వాన్ కామానాప్తాన్మృతస్సమభవ'దితి సర్గశబ్దతనిరతి శయసుఖాత్మకబ్రహ్మజ్యేష్ఠేన స్థితస్య తదస్తర్భూతవైషయికసర్వానన్తప్రాప్తిలక్షణఫలాక్షేః సృష్ట్యాద్యర్థవాదాత్. 'స ఏత మేవ సీమానం విదారైశ్చయో ద్వారా ప్రాప్తవ్యతే'తిప్రవేశోక్షేః 'తస్య త్రయ ఆవసథాస్త్రయస్సృచ్ఛా'ఇతి జాగ్రదాదృశస్థాత్రయస్య స్వప్న త్వేన మిథ్యాత్వోక్త్యుపపత్తేశ్చ నిర్విశేషాద్వితీయాత్మపరత్వావగమేన గ్రంథస్యాన్తర్థావైరశక్కాఽనవకాశాల్లా కాదిసృష్ట్యుక్తేశ్చాధ్యారోపావపాదాభ్యా ముక్తాత్మప్రతిపత్తిర్నిర్ధమాత్మన్యారోపాత్. పరమాత్మవేషత్వశబ్దేన గృహ్యతే ఇతరవత్. యథేత రేషు సృష్టిశ్రవణేషు 'తస్మాద్వా ఏతస్మాద్వాత్తన ఆకాశస్సమ్భూత' ఇత్యేవమాదిషు పరస్యాత్మనో గ్రహణం యథావేతరస్మిన్ తాకికే ఆత్మశబ్దప్రయోగే ప్రత్యగాత్మేవ ముఖ్య ఆత్మశబ్దేన గృహ్యతే తథేహి భవితుమర్హతికుతః ఉత్తరాద్వాక్యార్థదర్శనాత్.

శం—దీనాం సంసారిత్వం దర్శయిష్యత్యశనాయాదిదోషవత్త్వేన తమశనాయాపిపా
భ్యామన్వవాద్దిత్యాదినా. అశనాయాదిమత్సర్వం సంసార వివ పరస్య తు బ్రహ్మణోః
నాయాద్యత్యయ శ్రుతేః. భవత్వేవం కేవలాత్మజ్ఞానం మోక్షసాధనం నత్వత్వాక
వాధిక్రియతే విశేషాశ్రవణాత్. అకర్మణ ఆశ్రమ్యంతరస్యేహాశ్రవణాత్. కర్మ
బృహతీ సహస్రలక్షణం ప్రస్తుత్యా నంతరమేవాత్మజ్ఞానం ప్రారభ్యతే. తస్మాత్ కర్మ
వాఙ్ధిక్రియతే. న చ కర్తాసమృద్ధ్యాత్మవిజ్ఞానం. పూర్వపదస్తే ఉపసంహారాత్. య

ఆ—ఇతి 'అత్తగృహీతిరితరపదుత్తరా'దిత్యధికరణసిద్ధాంతన్యాయేన కేవలాత్మపర
నిశ్చయాన్న సవిశేషపరత్వముత్తరగ్రన్థస్యేత్యాహ (అన్యార్థేతి) యచ్చైచ్చ వివ మే
ఇతి తత్రాహ (తథాచేతి) తథా సంసారిత్వం దర్శయిష్యతీత్యన్వయః. తం పిర
గర్భస్య స్థూలరూపం వై రాజం పిణ్డమశనాయాపిపానాభ్యాం సంయోజితవాసీశ్వర
శ్రుత్యర్థః. అశనాయాదిమత్త్వేన నిరతిశయసుఖవత్త్వేన దేవతాభావస్య మోక్షత
స్యాదిత్యత ఆహ (అశనాయాదిమదితి) అశనాయాదేర్దుఃఖనియతత్వాన్నిరతిశయస
త్వం తస్యాసిద్ధమితి సంసారిత్వమిత్యర్థః. యచ్చ నిర్విశేషాత్త్వస్వరూపావస్థానస్య
యాదిరహితత్వేన న మోక్షత్వమితి తదసత్ తస్య యోగనాయాపిపాసే శో
మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతీత్యశనాయాద్యత్యయ శ్రుతే ప్రన్నియతదుఃఖాప్రస
న్వతశ్చ 'ఆనన్దోబ్రహ్మేతి వ్యజానా'దితి శ్రుత్యంతరాత్ అముష్మిన్ స్వర్గే లోకే
హాప్యానన్దరూపతావగమాత్. స్వర్గశబ్దస్య సుఖసామాన్యవాచిత్యాత్ 'ఆనన్దే స
లోకే బ్రహ్మవిదస్సర్వలోకమిత ఊర్ధ్వం విముక్తా' ఇత్యాదిశ్రుతిషు బ్రహ్మనన్దే స
శబ్దప్రయోగాచ్చ తస్య విషయాభావేన పురుషార్థత్వాన్మోక్షత్వమిత్యాహ (మ
త్వీతి) ఏవం నిర్విశేషాత్త్వవిద్యాయామోక్షసాధనత్వమక్షీకృత్య తస్యా అకర్మనిష్ఠ
నియమరూపం కైవల్యం న సమృపతీతి వదన్ సన్న్యాసమాక్షిపతి భవత్వీతి) విశే
శ్రవణమేవ స్ఫుటయతి (అకర్మణఇతి) సన్న్యాసిన ఇత్యర్థః. న కేవలం విశే
శ్రవణం. కిన్తు సన్నిధానాత్కర్మణః ప్రతీతేః కర్మసమృద్ధిత్వనియమశ్రవణాన్
త్యాహ (కర్మ చ బృహతీసహస్రలక్షణమితి) తథా చ తద్వారా కర్మ సన్ని
ఇత్యర్థః. (తస్మాదితి) అతో న కర్మత్యాగరూపసన్న్యాసాశ్రమోఽస్తీత్యర్థః. ఏవమా
విద్యాం కేవలాం కర్తాసమృద్ధిమక్షీకృత్య తస్యా అకర్మనిష్ఠత్వనియమో నిరాకృ
త్యాదానీమక్షీకారం పరిత్యజతి (నచేతి) పూర్వత్ర కర్మసమృద్ధిజ్ఞానవిషయస్య సరా
వోక్తేః. ఏష బ్రహ్మేత్యాదినాఽత్రాపి సర్వాత్మవోక్తే స్తేన చ లిక్తేనాఽస్యా
త్మజ్ఞానస్య కర్మసమృద్ధిత్వానుమానాద్యత్యమాణస్యాత్మజ్ఞానస్య కర్మసమృద్ధిత్వమిత్య

శం—కర్త సమృద్ధిః పురుషస్య సూర్యాత్ నాస్థావరజగ్గమాది సర్వప్రాణ్యాత్ త్వముక్తం బ్రహ్మణేన మన్తేణ చ సూర్య ఆత్మే త్యాదినా తథైవ ఏష బ్రహ్మైవ ఇష్టో ఇత్యాద్యుపక్రమ్య సర్వప్రాణ్యాత్ త్వం యచ్చ స్థావరజగ్గమం సర్వం తత్ ప్రజ్ఞానేత్ర మిత్యవసంహరిష్యతి. తథాచ సంహితోపనిషది 'ఏతం హ్యేవ బహ్వ్యోచామహత్యుక్తే మిమాంసంత' ఇత్యాదినా కర్త సమృద్ధిత్వముక్త్యా 'సర్వేషు భూతేష్యేతమేవ బ్రహ్మే త్యాచక్షత' ఇత్యవసంహరితి. తథా తస్యైవ యోగయమశరీరః ప్రజ్ఞాత్మేత్యుక్తస్య యశ్చాసావాదిత్య ఏకమేవ తదితి విద్యాదిత్యేకత్వముక్తం. ఇహాపి కోఽయమాత్మే త్యుపక్రమ్య ప్రజ్ఞాత్వమేవ ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి దర్శయిష్యతి. తస్మాన్నాకర్త సమృద్ధ్యాత్ ప్రజ్ఞానం పునరుక్త్యా ఆనర్థక్యమితి చేత్. కథం 'ప్రాణో వా అహమస్మేష' ఇత్యాది బ్రహ్మణేన సూర్యఆత్మేతి చ మన్తేణ నిర్ధారితస్యాత్మనః ఆత్మా వా ఇదమిత్యాది బ్రహ్మణేన కోఽయమాత్మేతి ప్రశ్నపూర్వకం పునర్నిర్ధారణం పునరుక్తమనర్థకమితి చేన్మ.

ఆ—సగ్గహవాక్యం వివృణోతి (యథేత్యాదినా) (కర్త సమృద్ధినైవ) తస్య 'ఏష హీమం లోకమభ్యార్ఘ్యత్ పురుషరూపేణ య ఏష తపతీ' త్యాదినా సూర్యాత్ త్వముక్త్యా తస్య సర్వాత్వత్వం 'తస్మాచ్ఛతర్చిన ఇత్యాచక్షతే ఏతమేవ సంత' మిత్యాదినా 'ప్రాణ ఋచ' ఇత్యేవం విద్యాదిత్యనేన 'ప్రాణో వై సర్వాణి భూతాని' చేత్యనేన చోక్త మిత్యర్థః. జగతః జగ్గమస్య తస్యమః స్థావరస్య సూర్యఆత్మేతి మన్తార్థః. (ప్రజ్ఞానేత్ర మితి) ప్రజ్ఞాశబ్దితబ్రహ్మనేతృకమిత్యర్థః. సద్వంశస్యాయేనాప్యస్య కర్త సమృద్ధ్యాత్ విషయత్వమితి వదన్ సర్వాత్వత్వలిక్తస్య కర్త సమృద్ధ్యాత్ నియతత్వమాహ (తథాచేతి) తథా సంహితోపనిషది చేతి చకారాన్వయః. మహత్యుక్తే బృహతీసహస్రాఖ్యే శస్త్రే ఏతం ప్రకృతమాత్మానం ఋగ్వేదినో విచారయన్తితి శ్రుత్యర్థః. సంహితోపనిషది ప్రజ్ఞాత్మేత్యుక్తస్యాత్మనో 'యో యజ్ఞస్యోల్బణం పశ్యే'దిత్యాదివాక్యపర్యాలోచనయా కర్త సమృద్ధిప్రతీతేరస్యాపి ప్రజ్ఞాత్వతోఽక్త్యా చ కర్త సమృద్ధావగమాత్. తజ్ఞానస్య కర్త సమృద్ధిత్వమిత్యాహ (తథా తస్యైవేతి) శబ్దాముపసంహరితి (తస్మాదితి) శబ్దా వాద్యేవ నిర్ధాన్త్యాశబ్దామాశబ్దతే (పునరుక్త్యేతి) సగ్గహవాక్యం వివృణోతి (ప్రాణో వా ఇత్యాదినా) పూర్వోత్తరబ్రహ్మణయోరేకార్థత్వే వక్ష్యమాణమపి ప్రాణాత్ విషయం స్యాత్. తచ్చ నిర్ధారితమితి పునరుక్తమిత్యర్థః. స ఏవ శబ్దాం పరిహరితి (న తస్యేతి) తమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) (జగత్సృష్టితి) 'స ఇమాల్లా కానస్మజ'తేత్యాదిశ్రవణాదిత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ పునరుక్తిం పరిహరితి ('కేవలేతి) ఏతమేవ పరిహరం వా శబ్దార్థం వదన్ వివృణోతి (అథవేతి) (కర్త

శం—తస్యైవ ధర్మాన్తరవిశేషనిర్ధారణార్థత్వాత్. న పునరుక్తతాదోషః. కథం తస్యైవ కర్తృసమ్బద్ధినో జగత్సృష్టిస్థితిసంహారాదిధర్మవిశేషనిర్ధారణార్థత్వాత్. కేవలఃపాస్త్యస్థిత్యాద్వా. అథవా ఆత్మేత్యాదిపరో గ్రన్థసన్దర్భః ఆత్మనః కర్తృణోఽన్యత్రోపాసనాఽప్రాప్తా కర్తృప్రస్తావేఽవిహితత్వాత్ కేవలఽపాస్త్యోపాస్య ఇత్యేవమథే భేదాభేదోపాస్యత్వాద్వా ఏకవివాత్తా కర్తృవిషయే భేదదృష్టిభావో సవివా కర్తృకాలేఽభేదేనా పుష్పాస్య ఇత్యేవమపునరుక్తతా. 'విద్యాశ్చావిద్యాశ్చ యస్తద్వేదోభయం సహ అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే' ఇతి చ 'కుర్వన్నేవేహ కర్తాణి జీవీషేచ్ఛతం సమా' ఇతి చ వాజినాం న చ వర్ష శతాత్పరమాయుర్వర్తమానం యతః కర్తృపరిత్యాగేనాత్మానముపాసీత. దర్శితశ్చ తావన్తి పురుషాయుషోఽహం సహస్రాణి భవన్తి. వర్షశతం చాయుఃకర్తృజైవ వ్యాప్తం దర్శితశ్చ మన్త్రః కుర్వన్నేవేహ కర్తాణీ త్యాదిః. తథా యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతి యావజ్జీవం దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం యజేతేత్యాద్యశ్చ. తం యజ్ఞపాత్రైర్దహన్తితి చ ఋణత్రయశ్రుతేశ్చ. తత్ర పారివ్రాజ్యాదికాస్తం పుష్కతాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తిత్యాత్మజ్ఞానస్తుతిపరోఽర్థవాదః. అనధి

అ—ణోఽన్యత్రేతి) కర్తాగత్యం తదన్తోక్తాద్యధికరణత్వశ్చ విశేష్యర్థః. అప్రాప్తావితి ష్టేధః అప్రాప్త్యే హేతుమాహ (కర్తృప్రస్తావ ఇతి) అవిహితత్వాదితి ష్టేదేనోత్తరత్ర హేతుః నచైవం సోక్తకర్తృసమ్బద్ధిత్వనియమత్యాగావతిః కర్తాశ్చాశ్రితత్వమాత్రస్య త్యాగేఽపి కర్తృసమ్బద్ధిత్వస్య సవిశేషవిషయత్వలక్షణస్య కర్తృసముచ్చితత్వలక్షణస్య చాత్యాగాత్. అక్లికారవాదేనాస్య పక్షసోక్తేర్వా అస్తిన్నపి పక్షే కర్మినిష్ఠత్వం నియతమితి భావః. ఆత్మైవ పక్షే విశేషాన్తరమాహ (భేదేతి) (భేదదృష్టితి) ఇదన్తయోపాస్య ఇత్యర్థః. (అభేదేనేతి) అహన్తయేత్యర్థః. 'ఆత్మా వా ఇద'మిత్యాది పట్టస్య స్వపక్షేఽర్థవత్త్వముక్త్వా తస్య కర్తృత్యాగేనాత్మజ్ఞానార్థత్వపక్షే బహుశ్రుతివిరోధ మాహ (విద్యామిత్యాదినా) అవిద్యాకణ్డేనాత్ర తత్కార్యం కర్తోచ్యతే. నను కుర్వన్నేవేతి మన్త్రే వర్షశతస్య కర్మనియతత్వోక్తాపి తదనన్తరం సన్నానినః స్యాదిత్యతఅహ (నచేతి) 'శతాయుర్వై పురుష' ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. ఇహాపి బృహతీసహస్రాఖ్యస్య శస్త్రస్య పట్రింశతమక్షరాణాం సహస్రాణీతు్యక్త్వా తావన్తి పురుషాయుషోఽహం సహస్రాణీతు్యక్తత్వాత్ సంవత్సరశతమేవాయురిత్యాహ (దర్శితశ్చేతి) భవన్తిత్యనన్తరమితి శబ్దో ద్రష్టవ్యః. పురుషాయుషస్యావన్నమితి భాష్యపాఠస్సాధుః పురుషాయుషోఽహమ్మితి తు సమాసాన్తవిధేరిత్యత్వాభిప్రాయేణ కథంప్రేక్ష్యేయః పురుషాయుషశ్చేదన్తర్వ శతాధికం నాస్తి తస్మిత్వన్యధ్యవేకకర్తృసన్నానినః స్యాత్. అతఅహ (వర్ష

శం—కృతార్థో వా న పరమార్థాత్తవిజ్ఞానే ఫలాదర్శనే క్రియానుపపత్తేః. యదుక్తం కర్మణ ఏవ చాత్మజ్ఞానం కర్మసమ్బంధి చేత్యాది తన్నుపరం హ్యేకామం సర్వసంసారదోష వర్జితం బ్రహ్మహమస్మి త్యాత్మత్వేన విజ్ఞాతే కృతేన కర్తవ్యేన వా ప్రయోజనమాత్మనో ఽవశ్యతః ఫలాదర్శనే క్రియా నోపపద్యతే. ఫలాదర్శనేఽపి నియుక్తత్వాత్కరోతీతి చేన్న నియోగావిషయాత్పదర్శనాత్. ఇష్టయోగమనిష్టవియోగం చాత్మనః ప్రయోజనం వశ్యంస్తదుపాయార్థి యో భవతి స నియోగస్య విషయో దృష్టో లోకే న తు తద్విపరీతనియోగావిషయబ్రహ్మత్వదర్శి. బ్రహ్మత్వత్పదర్శ్యసి సత్ చేన్నియుజ్యేత నియోగా విషయోఽపి సన్న కశ్చిన్న నియుక్త ఇతి సర్వం కర్మ సర్వేణ సర్వదా కర్తవ్యం ప్రాప్నోతి. తచ్చానిష్టం న చ స నియోగం శక్యతే. కేనచిత్ ఆమ్నాయస్యాపి తత్ప్రతిభవత్వాత్. న హి స్వవిజ్ఞానోద్ధేన వచసా స్వయం నియుజ్యతే నాపి బహువిత్సామ్యవివేకినా భృత్యేన ఆమ్నాయస్య నిత్యత్వే సతి స్వాతంత్ర్యాత్

ఆ—శతశ్చేతి తత్రమానమాహ (దర్శితశ్చేతి) నను పురాణేషు శతాధికస్యాయుషో దశరథాదేః శ్రుతత్వాత్ శతవర్షానంతరం కర్మసన్నాప్తిః స్యాదిత్యాశక్యత్య శతాయుశ్శృతివిరోధేన తస్మాదర్థవాదత్వాత్తథాక్షికారేఽపి జీవనకాలస్య సర్వస్యాపి కర్మణా వ్యాప్తత్వశ్రుతే రైషమవిత్యాహ (తథా యావజ్జీవమితి) 'జీర్ణో వా విరమే'దితి వచనా జ్ఞరానంతరం సన్నాప్తిః స్యాదిత్యాశక్యత్య యజ్ఞపాత్రైర్దహనవిధానాన్నేత్యాహ (తం యజ్ఞపాత్రైరితి) నను యావజ్జీవాదివాక్యానాం ప్రతిపన్నగార్హస్థ్యవిషయత్వం వత్తవ్యం అన్యథా బ్రహ్మచారిణోఽపి తద్విధిప్రసక్తో. తతశ్చ గార్హస్థ్యాత్పూర్వం కర్మత్యాగః స్యాత్ అతఃపా (ఋణేతి) 'జాయమానో వై బ్రహ్మణస్త్రిభిః ఋణవాక్ జాయత'ఇతి శ్రుతేః 'ఋణాని త్రిణ్యపాకృత్య మనో మోక్షే నివేశయే'దితి స్మృతేశ్చ త్యర్థః. తతశ్చ తదపాకరణార్థం తేనాపి గార్హస్థ్యమేవప్రతిపత్తవ్యం న సన్నాప్తిస ఇత్యర్థః. 'యదహరేవ విరజేత్తదహరేవ ప్రవజేత్, వ్యుత్థాయాఽథ భిక్షాచర్యజ్చరన్తి బ్రహ్మణః ప్రవజేద్వహ'దితి శ్రుతిస్మృత్యోః కాగతిరిత్యతఃపా (తత్రేతి) (జ్ఞానస్తు తీతి) సర్వసన్నాప్తి సాప్యాత్మాజ్ఞాతవ్య ఇతి జ్ఞానస్తుతిః ప్రతీయతఇతి తత్పర ఇత్యర్థః విధితేనఽపి కర్తానధికృతాన్ధవక్త్వాదివిషయత్వమేవేత్యాహ (అనధికృతేతి) తస్మాన్నాకర్మ నిష్టేవ విద్యా కిన్తు కర్మనిష్టా తత్సమ్బంధినీ చేతి స్థితం. తదేతద్విధాన్తి పరిహరతి (నేతి) ఏవం హి కర్మనిష్టా విద్యా స్యాత్ యది విదుషోఽపి కర్తానుష్ఠానం స్యాత్. తదపి ప్రయోజనార్థితయా వా స్యాత్కామ్య ఇవ నియోగబలాద్వా ప్రాభాకరమతఇవనిత్య కర్తరి. తత్రనాద్యిత్యాహ (పరమార్థేతి) సజ్జిహవాక్యం 'విపృణ్మన్నిషేధాద్ధేఽధ్యా

శం—సర్వాన్ ప్రతినియోక్తృత్వసామర్థ్యమితిచేన్న ఉక్తదోషాత్. తథాపి సర్వే
సర్వదా విశిష్టం కర్తృకర్తవ్యమిత్యుక్తో దోషోఽపరిహార్య ఏవ. తదపి శాస్త్రేణ
చేత్. యథా కర్తృకర్తవ్యతాశాస్త్రేణ కృతా తథా తదవ్యాత్మజ్ఞానం తస్యైవ
కర్మణశ్శాస్త్రేణ విధీయత ఇతి చేన్న విరుద్ధార్థబోధకత్వానుపపత్తేః. న హే
కస్మిన్ కృతాకృతాసమ్మన్వితత్వం తద్విపరీతత్వం చ బోధయితుం శక్యం శీతోష్ణత

ఆ—హారపూర్వకం సశర్థం వివృణోతి (యదుక్తమిత్యాదినా) (కర్తృసమ్మన్వితేతి
కర్తాజ్ఞోక్తాద్యాశ్రయమిత్యర్థః. పరమార్థేతి వాక్యాంశం వివృణోతి (పరమితి) అ
ప్రాప్తిర్థమనర్థనివృత్తిర్థం వా కర్తృస్యాత్ నోభయమపీతి వత్తం విశేషణద్వయం
దోషపదేన రాగద్వేషభావేనాపి ప్రవృత్తిభావం సూచయతి ప్రాగనుష్ఠితకర్తృణా
వ్యసమ్మన్వితే కర్తృవ్యే న సమ్మన్వో దూరాపాస్త ఇతి వత్తం కృతేనేత్యుక్తం ద్వితియ
శబ్దతే (ఫలాదర్శనేఽపీతి) మమేదం కార్యమితి బోధా హి నియోగస్య విషయ
నియోజ్యః. కాచ్యే స్వకీయత్వజ్ఞానం చ తజ్జన్యఫలార్థినః. న చాత్మనోఽసజ్జిత్యజ్ఞానిన
మమేదమితి బుద్ధిర్భవతి అతో న తస్య నియుక్తత్వమిత్యాహ (న నియోగేతి) త
వోపపాదయతి (ఇష్టేతి) మమేదం కార్యమితి బోధాభావేఽపిచేన్నియుజ్యేత తద్వి
రాజసూయాదికం బ్రాహ్మణాదినా కర్తవ్యం స్యా దగ్నిప్రోమాదికం సర్వదా కర్తవ్య
స్యాత్ నిర్ణమిత్రత్వావిశేషాదిత్యాహ (బ్రహ్మత్వేతి) న కశ్చిన్న నియుక్త ఇ
సజ్జాయేన సర్వోఽపి నియుక్త ఏవేత్యర్థః. కిం నియోక్తావ్యస్య కిం యః కశ్చ
పురుషః వేదో వా ఆద్యే విదుష ఈశ్వరాత్మత్వజ్ఞానాత్ సర్వనియోక్తృత్వేన స్వ
యోజ్యేనాస్య నియోజ్యత్వం స్యాత్. తచ్చ విరోధాన్న సమ్మవతీత్యాహ (న చన ఇతి
తస్యైవ సర్వనియోక్తృత్వాదిత్యర్థః. సస్వస్యనియోజ్యత్వాభావేఽప్యామ్నాయేన విదా
న్నియోజ్యః స్యాదితి ద్వితీయమాశబ్ద్య తస్యామ్నాయస్యేశ్వరతామపన్నస్య స్వజ్ఞా
పూర్వకత్వాత్ స్వపచనేన స్వస్య నియోజ్యత్వమేకత్ర కర్తృకర్తృవిరోధాన్న సమ్మవ
త్యాహ (ఆమ్నాయస్యేతి) కిం వ్యాకరణాదేస్తత్కర్తృపాణిన్యాదిజ్ఞేయకదేశా
విషయత్వదర్శనేన వేదస్యావీశ్వరజన్యస్యేశ్వరజ్ఞేయకదేశవిషయత్వేనాల్పజ్ఞత్వాదవ్యధి
జ్ఞేశ్వరనియోక్తృత్వమయుక్తమిత్యాహ (నాపి బహువిదితి) (అవివేకినేతి) అల్ప
నేత్యర్థః. అచేతనత్వాద్వా తస్యావివేకత్వం భృత్యేన ననియుజ్యత ఇత్యనుషక్తః. నను వే
స్యేశ్వరస్వజ్ఞానపూర్వకత్వపక్షే పూర్వోక్తదోషానుషక్తేన తస్య నిత్యత్వపక్షే నాయ
దోష ఇతి శబ్దతే (ఆమ్నాయస్యేతి) తస్యాఽచేతనస్య నియోక్తృత్వం న సమ్మవ
తస్య చేతనధర్మత్వాదిత్యుత్తరమాహ (నేతి) నియోక్తృత్వమభ్యుపేత్యాపి దోషమా
(ఉక్తదోషాదితి) తదేవ వివృణోతి (తథాపీతి) అనియోజ్యస్యాపి చేత్ కర్తవ్య

శం—మివాగ్నేః. న చేష్టయోగచిక్కిర్నా, త్తనోఽనిష్టవియోగచిక్కిర్నా, చ శాస్త్రకృతా
సర్వప్రాణినాం తద్గర్భనాత్. శాస్త్రకృతం చేత్రదుభయం గోపాలాదీనాం న దృశ్యేత.
అశాస్త్రజ్ఞత్వాల్లేషాం. యద్ధి స్వతోఽప్రాప్తం తచ్ఛాస్త్రేణ బోధయతవ్యం. తచ్ఛేత్
కృతకర్తవ్యతావిరోధాత్తత్క్షానం శాస్త్రేణ కృతం కథం తద్విరుద్ధకర్తవ్యతాం పున
రుత్పాదయచ్ఛీలతామివాగ్నో, తమఇవ భానా, న బోధయత్యేవేతి చేన్న సమ
ఆల్లేతి విద్యాత్ జ్ఞానం బ్రహ్మేతి చోపసంహారాత్. తదాత్తానమేవాదైత్ తత్త్వ
మసీత్యేవమాదివాక్యానాం తత్పురత్యాత్, ఉత్పన్నస్య బ్రహ్మత్వవిజ్ఞానస్యాబాధ్యమా
నత్వాన్నానుత్పన్నం భా)న్తం వేతి శక్యం వక్తుం. త్యాగేఽపి ప్రయోజనాభావస్య

ఆ—విదుషః తర్హి విశిష్టం విహితం కర్తృసర్వేణ సర్వదాపి కర్తవ్యం సహోచే హేత్వ
భావాదిత్యర్థః. అసజ్జేబ్రహ్మత్వత్వజ్ఞానస్య కర్తకర్తవ్యతాయాశ్చ శాస్త్రేణ కృత
త్వాదుభయోరపి శాస్త్రయోః ప్రామాణ్యావిశేషాత్ కదాచిదాత్తత్క్షానం కదాచిత్
కర్తానుష్ఠానశ్చ స్యాదితి శఙ్కలే (తదపీతి) తదేవ విప్రశోతి (యథేతి)
స్వాభావికాకర్తృత్వబోధేన సకృదుత్పన్నేనైవ కర్తృతాబోధబాధనాన్న పునః
శాస్త్రేణ కర్తృత్వబోధః సమ్మవతీత్యాహ (నేతి) కృతాకృతేత్యత్రాకృతమితి ఇదా
సీమకృతం, ఇతః పరం కర్తవ్యం, యత్ తదుచ్యతే. ఏవం తావన్నియోగావిషయా
కర్తృత్వదర్శిత్యాద్విదుషః ప్రయోజనార్థిత్వాభావాచ్చ న కర్తేత్యుక్తం. ఇదాసీం
స్వత ఇష్టానిష్టసంయోగవియోగరూపప్రయోజనార్థిత్వాభావేఽపి విదుషః స్వర్గ
కామో యజేతేతి శాస్త్రజ్ఞేన సాధీయత ఇత్యాశఙ్కస్య స్వభావతః ప్రాప్తప్రయోజ
నార్థితానువాదేన తదుపాయమాత్రం శాస్త్రేణ బోధ్యతే న తు సాధీయతే
అన్యథా అశాస్త్రజ్ఞానాం తదర్థితా న స్యాదిత్యాహ (న చేష్టేతి) అత్ర చిక్కిర్నాశద్దేన
ఫలేచ్ఛామాత్రముచ్యతే. న తు కర్తృమిచ్ఛా ఫలే తదయోగాదితి. నను కృతాకృత
సమ్మన్ధిత్వం తద్విపరీతత్వశ్చ విరుద్ధత్వాన్న బోధయతి చేచ్ఛాస్త్రం తర్హి కృతా
కృతాసమ్మన్ధిత్వమేవ మాబోధీదిత్యాశఙ్కస్య తస్య మానాస్తరాసిద్ధత్వేనావశ్యం
శాస్త్రబోధ్యత్వే వక్తవ్యే తద్విపరీతత్వస్య మానాంతరసిద్ధస్య న శాస్త్రబోధ్యత్వం
విరుద్ధత్వాదిత్యాహ (యద్ధీతి) తచ్ఛేదితి నిశ్చయార్థే. కృతే సతీదం కృత, మిదం
కర్తవ్య, మితి జ్ఞానవిరోధీత్యర్థః. కర్తవ్యతాం తత్క్షానమిత్యర్థః. విధ్యభావేన వేదాన్తా
నామ తాదృగాత్తబోధకత్వమిత్యాశఙ్కస్య పురుషస్య కర్తవ్యాభిముఖకరణార్థత్వాద్వి
ధేరిసాత్తత్క్షానాభిముఖకరణార్థం విధిస్వరూపస్యార్థవాదస్య సత్త్వాత్ స్వరూపబోధకస్య
తత్పురవాక్యస్యాపి సత్త్వా, చ్చ నైవమిత్యుత్తరమాహ (న బోధయత్యేవేత్యాదినా) ఉన

శం—తుల్యత్వమితి చేత్ నాకృతేనేహ కశ్చనేతి స్పృతేః. య ఆహుర్విదిత్వాబ్రహ్మ
పుష్కానమేవ కుర్వాదితి లేమమ ప్యేష సమానో దోషః ప్రయోజనాభావ ఇతి చేన్న.
అక్రియామాత్ర త్యాద్యున్యత్థానస్య. అవిద్యావిమిత్తో హి ప్రయోజనస్య భావః న
వస్తుధర్మః సర్వప్రాణీనాం తద్దర్శనాత్. ప్రయోజనతృప్త్యయా చ ప్రేర్యమాణస్య
వాక్షునఃకాయైః ప్రవృత్తిదర్శనాత్, సోఽకామయత జాయా మే స్యాదిత్యాది
పుత్రవిత్రాదిపాక్ష్యులక్షణం కామ్యమేవేతి ఉభే హ్యేతే ఇతి సాధ్యసాధనలక్షణే

ఆ—సంహారాదిత్యనేన తత్సహచరితం ఆత్మా వా ఇదమిత్యాద్యుపక్రమాదితాత్పర్యలింగం
సూచయతి. జ్ఞానోత్పత్త్యనువాదికాయా ఏవ శ్రుతేచ్ఛలాదప్యనుత్పత్తిశబ్దా న కార్యే
త్యాహ (తదాత్తానమితి) తదితి జీవయాపేణావస్థితం బ్రహ్మేత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యబలాద
ప్యేవమేవేతి వదత్ గతిసామాన్యన్యాయం దర్శయతి (తత్త్వమసీతి) అనేన తద్ధాన్య
విజ్ఞానాది వాక్యశేషోఽపున్యలక్ష్యతే. ఆయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాదికమాదిశబ్దార్థః.
కర్తృత్వబోధకకర్త కాణ్డవిరోధాదుత్పన్నమపి జ్ఞానం భ్రాన్తమిత్యాశబ్దా తస్య యథా
ప్రాప్తకర్తృత్వానువాదేనోపాయమాత్రపరత్వాన్న వస్తు పరవేదాన్తజన్యజ్ఞానబాధకత్వ
మిత్యాహ (ఉత్పన్న స్యేతి) (నానుత్పన్నమితి) వాక్యశ్రవణానంతరమకర్తృత్వాహమితి
జ్ఞానస్యానుభవసిద్ధత్వా న్నాహమకర్తేతి విపరీతజ్ఞానాదర్శనా, చ్చ నోభయం వత్తుం
శక్యమిత్యర్థః. విదుషః ప్రయోజనతృప్త్యాభావాన్న కర్తృణి ప్రవృత్తిర్యుక్తం. తస్మా
తత్త్వాగేఽపి ప్రయోజనాభావాత్ తత్రాపి న ప్రవృత్తిః స్యాదితి శబ్దతే (త్యాగే
ఽపీతి) తస్య విదుషః కృతేన కర్తృణా ఆర్థో నాస్తి. ఆకృతేన కర్తృభావేనాపీహ
లోకేఽర్థో నాస్తితి గీతాను సరణాత్ త్యాగేఽపి ప్రయోజనాభావస్య తుల్యత్వ
మితి చేదిత్యన్వయః. శబ్దామేవ విపృణోతి (యఆహురితి) కర్తృత్యాగస్య వ్యాపా
రాత్మకత్వే వ్యాపారస్య క్షేకాత్మకత్వాత్తదనుష్ఠానం ప్రయోజనాపేక్షితం స్యాత్.
న త్యేతదస్తి కిన్తు క్రియాభావమాత్రమాదాసీన్యరూపం. తస్య చ స్వాస్థ్యరూప
త్వాత్ స్వతవివ ప్రయోజనత్వాన్న ప్రయోజనాన్తరాపేక్షత్వమితి పరిహరతి (నేతి)
త్యాగస్యాన్యత్ర క్షేప్రవ్యాపారహేతుజన్యత్వాభావాన్న వ్యాపారత్వమితి వత్తుం
అన్యత్ర క్షేప్రవ్యాపారహేతుమాహ (అవిద్యేత్యాదినా) యద్వా విదుషః కథం
యత్నుం వినా పుష్కానమాదాసీన్యమాప్రేణ సిద్ధ్యతీత్యాశబ్దా క్రియాహేత్వ
భావాత్ క్రియాభావఇతి వత్తుం తద్దేతుమాహ. (ప్రయోజనస్య భావ ఇతి) ప్రయో
జనస్య తృప్తేత్యర్థః. తస్యాః వస్తుధర్మత్వే విదుషోఽపి తృప్త్యా స్యాదితి తన్నిషేధతి
(న వస్తుధర్మ ఇతి) న వస్తుస్వభావ ఇత్యర్థః. వస్తుధర్మత్వే హి విదుషానువిదుషాన్

శం—ఏషణే ఏవేతి వాజసనేయబ్రాహ్మణేనవధారణాత్, అవిద్యాకామదోషనిమిత్తా
యావాజన్యసకాయప్రవృత్తేః పాక్షులక్షణాయాః విదుషోవిద్యాదిదోషాభావాదనుప
పత్తిః. అభావాదక్రియామాత్రం వ్యుత్థానం న తు యాగాదిపదసమ్మేయరూపం భావా
త్కం. తచ్చ విద్యావత్పురుషధర్మ ఇతి న ప్రయోజనమన్వేష్టవ్యం. న హి తమసి
ప్రవృత్తస్యాదితే ఆలోకే యద్ధర్మ పక్షుకణ్డకాద్యవతనం తత్కిం ప్రయోజనమితి
ప్రకౌర్హం. వ్యుత్థానం తద్వ్యధిగతప్రావృత్త్యాన్న చోదనార్థ ఇతి గార్హస్థ్యే చేత్ పర

ఆ—సుప్రయార్థితాదీనాం సా స్యాత్. నల్వేతదస్తీతి తత్ర హేతుమాహ (సర్వేతి)
తదదర్శనాత్ తృష్ణాయా అదర్శనాత్. తద్దర్శనాదితిపారే వస్తుస్వభావాజ్ఞానినాం
గోపాలాదీనామపి తృష్ణాదర్శనాన్న వస్తుధర్మ ఇతి కథంబోద్యోజ్యం. తృష్ణాయా అవిద్యా
జన్యత్వముక్త్యా తస్యాః వ్యాపారహేతుత్వమాహ (ప్రయోజనేతి) దర్శనాదితి వఞ్చమి
అవిద్యాకామదోషనిమిత్తాయా ఇత్యుత్తరత్ర హేతుత్వేన సమ్బధ్యతే. న కేవలం
దర్శనమేవ కిన్తు శ్రుతిరవ్యుక్తిత్యాహ (సోఽకాయతేత్యాదినా) ఉభే హ్యేతే
ఏషణే ఏవేతి వాక్యేన చ పుత్రనితాదికామ్యమేవేతి వాజసనేయబ్రాహ్మణేనవధార
ణాదిత్యన్వయః. (పాక్షులక్షణమితి) జాయాపుత్రదైవమానుషవిత్తద్వయకర్తృభిః
పఞ్చభిర్వోగాత్ పాక్షులక్షణం కర్తేత్యర్థః. ఉభే ఇత్యస్యాధిమాహ (సాధ్యసాధ
(నేతి) ఏవం క్రియాహేతుమృదర్శ్య తదభావాదేవ విదుషః క్రియాభావోఽ
యత్పసిద్ధిఇత్యాహ (అవిద్యాకామేతి) (పాక్షులక్షణాయా ఇతి) జాయాపుత్ర
దైవవిత్తమానుషవిత్తకర్తృభిః పఞ్చభిర్లక్ష్యతే సాధ్యత ఇతి వైదికీ ప్రవృత్తిః పాక్షు
లక్షణేత్యుచ్యతే పఞ్చసంఖ్యాయోగేన గాణాశృత్త్యా పక్షిచ్ఛవ్దస్సమ్మన్తోపచారాత్
పఞ్చాక్షరా పక్షిః పాక్షోఽయజ్ఞ ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. పాక్షులక్షణాయా
ఇత్యస్యానన్తరమనుపపత్తిరిత్యనుషక్తః. వ్యుత్థానమిత్యస్యానన్తరమయత్పసిద్ధమితి శేషః.
ఏషఞ్చ క్రియాభావస్యోదాసీన్యాత్మకస్య పురుషస్వభావత్వేనాయత్పసిద్ధత్వే సతి
నప్రయోజనాపేక్షేత్యాహ (తచ్చేతి) (పురుషధర్మ ఇతి) పురుషస్వభావ ఇత్యర్థః.
అజ్ఞానకార్యస్యాజ్ఞాననివృత్తావయత్పతపివ నివృత్తిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహేతి)
వ్యుత్థానస్య పుంవ్యాపారాధీనత్వాభావే విధేరనవకాశాద్విదుషో నియమేన వ్యుత్థానం
న సిద్ధతీతి శక్కుతే (వ్యుత్థానంత్వీతి) (తతోఽన్యత్ర గమనమితి) పారివ్రాజ్య
స్వీకారఇత్యర్థః. కిం గార్హస్థ్యశబ్దేన గృహస్థోఽహమిత్యభిమానపురస్కరం పుత్రవిత్రా
ద్యభిమాన ఉచ్యతే ఉత గృహస్థలిక్ష్మధారణం. నాద్యః విద్యయాఽవిద్యాకార్యాభిమాన
నివృత్తీరిత్యాహ (నకామేతి) న ద్వితీయః లిక్ష్నేఽప్యభిమానరాహిత్యస్య తుల్యత్వాత్

౧౦—బ్రహ్మవిజ్ఞానం జాతం తత్రైవాన్తస్త్వకుర్వతఃసనం న తతోఽన్యత్ర గమనమితి
 వేన్న కామ ప్రయుక్తత్వాద్ధార్వాన్ధ్యస్య. ఏతావాక్ వై కామఇతి, ఉభే హ్యేతే ఏషణే
 యత్యే, పథారణాత్. కామనిమిత్త పుత్రవిత్తాది సమ్మన్ధనియమాభావమాత్రం న హి
 తోఽన్యత్ర గమనం ప్యుత్థానముచ్యతే. అతో న గార్హస్థ్యవివాకుర్వతః ఆసనముత్పన్న
 ద్యస్య. ఏతేన గురుశుశ్రూషా తపసోరప్య ప్రతిపత్తిర్విదుషః సిద్ధా. అత్ర కేచిద్బృ
 హస్థాః భిక్షాటనాది భయాత్ పరిభవాచ్చ త్రస్యమానాః సూక్ష్మదృష్టితాం దర్శ
 నుస్త ఉత్తరమాహుః. భిక్షోరసి భిక్షాటనాదినియమదర్శనాత్. దేహధారణమా
 క్థానో గృహస్థస్యాపి సాధ్యసాధనైషణోభయవినిర్దుక్తస్య దేహమాత్రధారణార్థ
 పశనాచ్ఛాదనమాత్రముపజీవతో గృహవివాస్తావసనమితి. న స్వగృహవిశేషపరిగ్ర
 హనియమస్య కామప్రయుక్తత్వాద్విత్తుక్తోత్తరమేతత్. స్వగృహవిశేష పరిగ్రహభావే

౧౧—నచైవం పారివ్రాజ్యలిక్ష్ణేఽన్యభిమానాభావాత్తస్యాప్యసిద్ధిరితి వాచ్యం సర్వతోఽ
 మానరాహిత్యేన సర్వసమ్మన్ధరాహిత్యం హి పరమహంసపరివ్రాజ ఉపలక్షణం. న లిక్ష్
 నారణం న లిక్ష్ణం ధర్మకారణమితి స్మృతేః. తతశ్చ లిక్ష్ణేఽన్యభిమానశూన్యస్య పారివ్రా
 జ్యం సిద్ధమిత్యాహ (కామనిమిత్తేతి) (గార్హస్థ్యఇతి) అభిమానాత్కకత్వర్థః. తస్మా
 యదుశుశ్రూషాదాపప్యభిమానో న స్యాదిత్యాశక్త్యేష్టాపత్తిరిత్యాహ (ఏతేనేతి) నను
 పుత్రాదినమ్మన్ధనియమరహితస్యాపి త్వన్త తే దేహధారణార్థినో భిక్షోః పరిగ్రహవ్యావ
 ర్తనార్థో భిక్షాటనాదిరేవేతి నియమోఽన్యక్రియతే తథా గృహస్థస్యాప్యభిమాన
 శూన్యస్యైవ సతో దేహధారణార్థం గృహ వివాస్తావసనం న భిక్షుకత్వం అవిశేషాదితి
 యజ్ఞతే (అత్ర కేచిద్బృహస్థా ఇతి) తేషాం న న్యానా మూలం కిన్తు దృష్టభయ
 వినాదికమేవ మూలమిత్యుపహసన్నాహ (భిక్షాటనాదీతి) పరిభవః పామరైః క్రియ
 మాణస్తిరస్కారః. (సూక్ష్మేతి) కాక్వా వ్యతిరేకేణ స్థూలదృష్టయ ఇత్యర్థః. (భిక్షా
 టనాదీతి) ఆదిశబ్దేన ప్రాప్నోజీతమయాచితమిత్యాదయో గృహ్యస్తే. దేహధారణ
 మాత్రార్థిణః భిక్షోరితి పూర్వేణాన్వయః సిద్ధాస్తీ తస్యైవమూఢతస్య స్త్రీపరిగ్రహోఽస్తి
 నా నవేతి వికల్ప్యాద్యే దూషణమాహ (నస్యేతి) స్వగృహవిశేషశబ్దేన స్త్రీవిశేషో
 గృహ్యతే. న ద్వితీయః స్త్రీపరిగ్రహవత ఏవ ద్రవ్యపరిగ్రహాధికారాత్. తదభావే
 ఽర్థాద్ద్రవ్యపరిగ్రహనివృత్తేః. తదభావే ప్రకారాంతరేణ జీవనాసిద్ధేర్థార్థాభిక్షాటనాది
 నియమ ఏవ సిద్ధ్యతీత్యాహ (స్వగృహేతి) న చ పుత్రాదిపరిగృహితేన జీవనమన్వీతి
 శక్యం. తెరిసి స్వస్వత్వేన సమ్మన్ధాభావే స్వకీయస్యాపి స్వకీయద్రవ్యతుల్యత్వేన
 తత్రాపి భిక్షుత్వనియమాదితి. అస్మే తు భిక్షోరసి భిక్షాటనాదౌ సప్తాగారానసంక్లప్తా

శం— చ శరీరధారణమాత్రప్రయుక్తాశనాచ్ఛాదనాద్ధి నః స్వపరిగ్రహవిశేషభావే
ఽర్థాద్భిక్షుత్వమేవ. శరీరధారణార్థాయాం భిక్షాటనాదిషు ప్రవృత్తౌ యథా నియమో
భిక్షోః శౌచాదా చ తథా గృహిణోఽపి విదుషోఽకామినోఽస్తు నిత్యకర్తృసు నియమేన
ప్రవృత్తిర్యావజ్జీవాదిశ్రుతినియుక్తత్వాత్ ప్రత్యవాయపరిహారాధేతి. ఏతన్ని యోగావిష
యత్వేన విదుషః ప్రత్యుక్తమశక్యనియోజ్యత్వాచ్చేతి. యావజ్జీవాదినిత్యచోదనానర్థ
క్యమితి చేన్న అవిద్యద్విషయత్వేనార్థవత్వాత్. యత్తు భిక్షోః శరీరధారణమాత్ర
ప్రవృత్తస్య ప్రవృత్తేర్నియతత్వం తత్ ప్రవృత్తేర్న ప్రయోజకం. ఆచమనప్రవృత్తస్య

ఆ—నిత్యాదినీయమః, శౌచాదా చాతుర్థ్యాదినీయమశ్చ ప్రత్యవాయపరిహారా
ర్థం యథేవ్యతే తథా యావజ్జీవాదిశ్రుతిబలాత్ ప్రత్యవాయపరిహారార్థం నిత్యకర్తృణి
నియమేన ప్రవృత్తిరత్యాచూః. తదనువదతి (శరీరధారణార్థాయామితి) అనుర్వత ఏవ
గృహేఽవస్థానం పూర్వమతే శక్తితం. అస్తిత్వ తే త్వగిహోత్రాద్యనుష్ఠానమపి కర్త
వ్యమితి శక్కుతే (తథేతి) పూర్వం పరిగ్రహవ్యావృత్త్యర్థో భిక్షాటనాదివిషయో
దృష్టశరీరధారణప్రయోజనో నియమో దృష్టాంత్యేనోక్తః. ఇహ తు నః భిక్షాట
నాదిగతనప్రాగరత్వాదివిషయోఽదృష్టార్థో దృష్టాంత్యేనోక్త ఇతి భేదః. దూషయతి
(ఏతదితి) తస్య సర్వనియోక్తీశ్వరాత్ప్రత్యాచ్చ న నియోజ్యశ్యమిత్యాద్యుక్తమిత్యాహ
(అశక్యేతి) తస్మి తచ్చుచీతేరప్రామాణ్యే భిక్షాటనాదినీయమవిధేరపి తత్సాన్యదిత్యభి
ప్రాయేణ శక్కుతే (యావజ్జీవేతి) అవిదుషి నియోజ్యే తత్సాన్యామాణ్యం ఘటతఇతి
నోక్తదోష ఇత్యాహ (నేతి) తదుక్తప్రతిబద్ధం పరిహర్తుమనువదతి (యత్త్వేతి) దూష
యతి (తత్ప్రవృత్తేరితి) ఆచమనవిధినా ఆచమనప్రవృత్తస్యార్థికో యః పిపాసాపగమః
తస్య యథా (నాన్యప్రయోజనార్థత్వం) ప్రయోజనం ప్రవృత్తిః. తదర్థత్వం నాచ
మనప్రవృత్తిప్రయోజకత్వం. తద్దృజ్జీవనార్థం భిక్షాదా ప్రవృత్తస్య యస్తత్ర నియమః
స న భిక్షాదిప్రవృత్తేః ప్రయోజకఇత్యర్థః. ఏతదుక్తం భవతి నియోజ్యత్వాభావాత్
కల బ్రహ్మవిదో నియమవిధ్యనుపపత్తిరాశక్కుతే. తన్న యజ్యతే. కథం. నియోజ్యో
హి నియోగసిద్ధ్యర్థమపేక్ష్యతే. నియోగశ్చ ప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థః. ప్రవృత్తిశ్చేదన్యతస్సిద్ధా
కినియోగేన. అతఏవ దర్శపూర్ణమాసనియోగాదేవావహనననియమే ప్రవృత్తిసిద్ధౌ
తత్ర న పృథక్నియోగోఽస్లేక్తియతే తదభావే చ న నియోజ్యాపేక్షేతి బ్రహ్మవిదో
నియోజ్యత్వాభావేఽపి న నియమవిధ్యనుపపత్తిరితి అగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్తేస్తు ఆస్య
తోఽసిద్ధత్వేన తద్విధితఏవ తత్ర ప్రవృత్తేర్వక్తవ్యత్వేన తత్సిద్ధ్యర్థం నియోగే
వాచ్యే తస్య తత్ర నియోజ్యాపేక్షేతి వైషమ్యమాహ (నచాగ్నిహోత్రేతి)నియమవిధౌ

శం—సిపాసాపగమవన్నాన్యప్రయోజనార్థత్వమవగమ్యతే. న చాన్నిహోత్రాదీనా తద్వదర్థప్రాప్తప్రవృత్తినియతత్వోపపత్తిః. అర్థప్రాప్తప్రవృత్తినియమోఽసి ప్రయోజన భావేఽనుపపన్న ఏవేతి చేన్న. తన్నియమస్య పూర్వప్రవృత్తిసిద్ధత్వాత్తదతిక్రమ యత్నగౌరవాత్. అర్థప్రాప్తస్య చ పుష్కలానస్య పునర్వచనాద్విదుషః కర్తవ్యత్వోప పత్తిః. అవిదుషోఽసి ముముక్షుణా పారివ్రాజ్యం కర్తవ్యమేవ. తథాచ కాస్తో దా ఇత్యాదినచనం. శమాదీనాం చాత్మదర్శనసాధనానామన్యాశ్రమేష్వనుపపత్తిః. 'అన్యే

ఆ—నియోజ్యానపేక్షాయామసి తస్య క్షేత్రాత్కత్యాత్ ప్రయోజనాపేక్షా వాచ తదభావాన్న నియమః సిద్ధ్యతీతి శబ్దతే (అర్థప్రాప్తేతి) తన్నియమస్యాపి పూర్వవా నావశాదేవ ప్రాప్తత్వాత్తత్రాపి న నియమవిధేరవకాశః యేన ప్రయోజనాపేక్షా స్యాదితి పరిహరతి (న తదితి) యద్యపి నియతేన వాఽనియతేన వా భిక్షాటనాదిః జీవనం సిద్ధ్యతి తథాపి విద్యోత్పత్తిః పూర్వం విద్యాసిద్ధ్యర్థం నియమస్యానుష్ఠితత్వా ద్వాసనాప్రాబల్యాద్విద్యోత్పత్త్యనన్తరమపి నియమఏవ ప్రవర్తతే. నానియమే తద సనానాం నియమవాసనాభిరత్యన్తమభిభూతత్వేన పునన్తదుద్బోధనస్య యత్నసాధ త్యాత్. తతస్తత్ర న ప్రవర్తత ఇతి నియమోఽచ్యుర్థసిద్ధిత్వార్థః. ఏతేన ప్రత్యవాయ పరిహారార్థత్వమపి నియమానుష్ఠానస్య నిరస్తం తస్య విదుషః ప్రత్యవాయాప్రసక్తేరి ఏవముక్తరీత్యా పుష్కలానస్య విధిం వినా స్వతః ప్రాప్తత్వే సతి తత్కర్తవ్యతావిధివ విదిత్వా పుష్కలాయేత్యాదికమనుమోదతే విద్వానిత్యాహ (అర్థప్రాప్తస్యేతి) విధి కర్తవ్యత్వోపపత్తిరీత్యర్థః. న చ విధేః ప్రయోజనాభావేఽప్రవర్తకత్వమితి వాచ్య మైహోచ్చారణాభయదానాదివైధముఖ్యప్రాప్త్యర్థత్వేన విధేరర్థవత్త్వాత్. న చ తస్మా దైయర్థ్యం శబ్ద్యం విదుషి పరమహంసే లోకసజ్జిహ్వార్థత్వాత్. తస్య తు సజ్జ హస్య పూర్వాభ్యస్తమైత్రీకరుణాదివాసనాప్రాప్తత్వేన బ్రహ్మవిద్యోపదేశాదాః ప్రయోజనానపేక్షణాత్. యద్వా ప్రారంభకర్తాత్వప్రదేహేన్ద్రియాదిప్రతిభాసే విచారితయావజ్ఞీవాదిశ్రుతిజనితకర్తకర్తవ్యతాభాన్తా తన్నివర్తనేన వా విదుషో పుష్కల నవిధేరర్థవత్త్వోపపత్తిః. ఏవం విదుషోపుష్కలానప్రసాధనేన విద్యాయా అకర్మనిష్ఠత్వ సాధితం తేనైవ చ తస్మాః కర్తాసమృద్ధిఽచ్యుర్థాత్ సాధితః. ఇదాసీం వివిదిషోః పుష్కలానం ప్రసాధయన్ విద్యాయాః కర్మనిష్ఠత్వం కర్మసమృద్ధిత్వశ్చ దూరాదపా మిత్యాహ (అవిదుషాసీతి) తత్ర శ్రుతిమానా (తథాచేతి) ఉపరతస్తితిక్షు స్సమాహిత భూత్యాత్మస్యేవాత్మానం పశ్యేదితి శ్రుతికేమః. తత్ప్రపరతశ్చేన సన్నాన్విసో విహి ఇతి భావః. శమాదీసాధనానాం పాపకల్మషేనానుష్ఠానస్య గృహస్థాదిష్వసమ్భవా ద్విధినామ్యుక్తాదాక్షిప్యతే సన్నాన్విస ఇతి శ్రుతార్థాపత్తిమానా (శమాదీనాశ్చేతి) చశ

శం—సిపాసాపగమవన్నాన్యప్రయోజనార్థత్వమవగమ్యతే. న చాగ్నిహోత్రాదీనాం తద్వద్ధృప్తాప్తప్రపుత్తినియతత్వోపపత్తిః. అర్థప్రాప్తప్రపుత్తినియమోఽపి ప్రయోజనాభావేనపవన్న ఏవేతి చేన్న. తన్నియమస్య పూర్వప్రపుత్తిసిద్ధత్వాత్తదతిక్రమే యత్నగౌరవాత్. అర్థప్రాప్తస్య చ పుష్కతానస్య పునర్వచనాద్విదుషః కర్తవ్యత్వోపపత్తిః. అవిదుషాఽపి ముముక్షుణా పారివ్రాజ్యం కర్తవ్యమేవ. తథాచ శాన్తో దాస్త ఇత్యాదినచనం. శమాదీనాం చాత్తదర్శనసాధనానామన్యాశ్రమేష్వనుపపత్తేః. 'అత్రా

ఁ—నియోజ్యానపేక్షాయామపి తస్య క్షేకాత్తకత్వాత్ ప్రయోజనాపేక్షా వాచ్యా తదభావాన్న నియమః సిద్ధ్యతీతి శఙ్కతే (అర్థప్రాప్తేతి) తన్నియమస్యాపి పూర్వవాస నావశాదేవ ప్రాప్తత్వాత్తత్రాపి న నియమవిధేరవశాః యేన ప్రయోజనాపేక్షా స్యాదితి పరిహరతి (న తదితి) యద్యపి నియతేన వాఽనియతేన వా భిక్షాటనాదినా జీవనం సిద్ధ్యతి తథాపి విద్యోత్పత్తేః పూర్వం విద్యాసిద్ధ్యర్థం నియమస్యానుష్ఠితత్వాత్త ద్వాసనాప్రాబల్యాద్విద్యోత్పత్త్యనంతరమపి నియమవివ ప్రవర్తతే. నానియమే తద్వా సనానాం నియమవాసనాభిరత్యంతమభిభూతత్వేన పునస్తదుద్బోధనస్య యత్నసాధ్య త్వాత్. తతస్తత్ర న ప్రవర్తత ఇతి నియమోఽప్యర్థసిద్ధిత్వార్థః. ఏతేన ప్రత్యవాయ పరిహారార్థత్వమపి నియమానుష్ఠానస్య నిరస్తం తస్య విదుషః ప్రత్యవాయాప్రసక్తేరితి. ఏవముక్తరీత్యా పుష్కతానస్య విధిం వినా స్వతః ప్రాప్తత్వే సతి తత్కర్తవ్యతావిధిమపి విదిత్వా పుష్కతాయేత్యాదికమనుమోదతే విద్యానిత్యాహ (అర్థప్రాప్తస్యేతి) విధితః కర్తవ్యత్వోపపత్తిత్వార్థః. న చ విధేః ప్రయోజనాభావేనప్రవర్తకత్వమితి వాచ్యం ప్రైషాచ్చారణాభయదానాదివైధముఖ్యప్రాప్త్యర్థత్వేన విధేరర్థవత్త్వాత్. న చ తస్యాపి వైయర్థ్యం శఙ్క్యం విదుషి పరమహంసే లోకసఙ్గిహర్థత్వాత్. తస్య తు సఙ్గి హస్య పూర్వాభ్యస్తమైత్రీ కరుణాదివాసనాప్రాప్తత్వేన బ్రహ్మవిద్యోపదేశాదావప ప్రయోజనానపేక్షణాత్. యద్వా ప్రారబ్ధకర్తాక్షప్రదేహేచ్ఛియాదిప్రతిభాసేనా విచారితయావక్షేవాదిశ్రుతిజనితకర్తకర్తవ్యతాభాస్తా తన్నివర్తనేన వా విదుషో పుష్కతా నవిధేరర్థవత్త్వోపపత్తిః. ఏవం విదుషోపుష్కతానప్రసాధనేన విద్యాయా ఆకర్షినిష్ఠత్వం సాధితం లేనైవ చ తస్యాః కర్తాసమ్మన్తోఽప్యర్థాత్ సాధితః. ఇదాసీం వివిదిషారపి పుష్కతానం ప్రసాధయన్ విద్యాయాః కర్షినిష్ఠత్వం కర్తాసమ్మన్తిత్వశ్చ దూరాదపాస్త మిత్యాహ (అవిదుషాపీతి) తత్ర శ్రుతిమాహ (తథాచేతి) ఉపరతస్తితితు సుమాహితో భూత్వాత్తస్యేవాత్తానం వశ్యేదితి శ్రుతిశేషః. తత్ప్రసరతశబ్దేన సన్నానిసో విహిత ౩ భావః. శమాదిసాధనానాం పాపమైస్యనానుష్ఠానస్య గృహస్థాదివ్యసమ్మవాత్త గృహదాక్షిణ్యతే సన్నానిస ఇతి శ్రుతార్థాపత్తిమాహ (శమాదీనాశ్చేతి) చశబ్దః

శం—శ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం ప్రోవాచ సమ్యగృషిసజ్జ జుష్టమితి చ శ్వేతాశ్వతరే విజ్ఞాయతే. 'స కర్తా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానకు'రితి చ. 'జ్ఞాత్వా నైష్కర్మ్యమాచరే'దితి స్మృతేః. 'బ్రహ్మశ్రమపదే వసేదితిచ. బ్రహ్మచర్యాది విద్యాసాధనానాశ్చ సాకల్యే నాత్యాశ్రమిషాపపత్తే ధర్మాన్యైశ్చైవసమృవాత్ నచైవమ సమృన్నం సాధనం కస్యచిదర్థస్య సాధనాయాలం. యద్విజ్ఞానోపయోగీని చ గార్హస్థ్యా శ్రమకర్తాణి తేషాం పరం ఫలముపసంహృతం దేవతాప్యయలక్షణం సంసారవిషయ మేవ. యది కర్మణివిప పరమాత్మజ్ఞానమభివ్యక్తో సంసారవిషయవైరీవ ఫలస్యాప సంతోరో నోపావత్సృజ్యత్. అజ్గళం తదితిచేన్న తద్విరోధ్యాత్మ వస్తువిషయత్వాదాత్మ

ఆ—ఉపరతశబ్దస్యముచ్చయార్థః. నేదం విద్యద్విషయం తస్య సాధనవిధివైయర్థ్యాత్. కిన్తు వివిధవిషయమితి వక్తుమాత్మదర్శనసాధనానామిత్యుక్తం. (అత్యాశ్రమిభ్యఃఇతి) బ్రహ్మచర్యాదీన్ హంససన్న్యాసిసాన్తానాశ్రమధర్మవదాశ్రమానలిక్రమ్యవర్తతే పరమ హంసఇతిసోఽత్యాశ్రమిశబ్దేనోచ్యతఇతి తద్విధిరత్ర ప్రతీయతఇత్యర్థః. ఋషిసజ్జ జుష్టం మన్త్రసమూహైర్జ్ఞానిసమూహైర్వా సేవితం తత్త్వం ప్రోవాచేత్యర్థః. (స కర్తా శేతి) త్యాగస్య సాక్షాదమృతత్వసాధనత్వాభావేనామృతత్వసాధనం జ్ఞానం త్యాగేనా నకుః ప్రాప్తవన్త ఇత్యభిధానేన జ్ఞానసాధనత్వేన త్యాగోఽత్ర విహిత ఇత్యర్థః. (జ్ఞాత్యేతి) ఆపాతతో బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా నిశ్చయార్థం నైష్కర్మ్యం కర్మ త్యాగరూపం సన్న్యాసమాచరేదితి స్మృత్యర్థః. (బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మజ్ఞానసాధనీభూతఆశ్రమః బ్రహ్మ శ్రమః. సన్న్యాస ఇత్యర్థః. కించి 'ఏకాకీయతచిత్రాత్తా' ఇత్యాద్యపక్రమ్య 'బ్రహ్మ చారి ప్రతే స్థితః, మనస్సంయమ్య మచ్చిత్తో యుక్త ఆసీత మత్పర'ఇత్యనేన బ్రహ్మ చర్యాదిసాధనవిధిబలాదపృథ్వాత్సన్న్యాసవిధిరత్యాహ (బ్రహ్మచర్యాదీతి) నను గృహస్థ స్యాపి ఋతుకాలమాత్రగమనలక్షణంబ్రహ్మచర్యం, కదాచిద్ధ్యానకాలే ఏకాకీత్యశ్చ సమృపతీత్యాశబ్ద్య తస్మాప్రమగులత్వాత్తతో జ్ఞానాసీధే, ధ్యానకాలే పత్నీసమృద్ధా ప్రసక్తేష్టద్విదివైయర్థ్యా, చ్చ నైవమిత్యాహ (నచేతి) అతో న కర్మనిష్ఠత్వం కర్మ సమృద్ధిత్యశ్చాత్మజ్ఞానస్యేత్యర్థః. యత్తు కర్మ బ్రహ్మతీసహస్రలక్షణం ప్రస్తుత్యాత్మ జ్ఞానం ప్రారభ్యతఇత్యాదిహ కర్మసమృద్ధిత్యముక్తం తత్రాహ (యద్విజ్ఞానేతి) తథా పూర్వోక్తకర్మసమృద్ధిజ్ఞానం సంసారఫలకమన్యదేవ తచోపసంహృతమితి న తత్పర మాత్మజ్ఞానమిత్యర్థః. నను పూర్వోక్తమేవ పరమాత్మజ్ఞానం తచ్చ కర్మసమృద్ధ్యేవేత్యా శబ్ద్య క్రియాకారకఫలక త్వేనోపసంహారా, త్పరమాత్మజ్ఞానస్య చ ముక్తిఫలకత్వా, న్న తు తత్పరమాత్మజ్ఞానమిత్యాహ (యది కర్మణివిపేతి) కర్మనిష్ఠత్వేనోక్తజ్ఞానమేవ

శం—విద్యాయాః. నిరాకృతసర్వనామరూపకర్తృపరమార్థాత్మవస్తువిషయం జ్ఞానమమృతత్వసాధనం. గుణఫలసమ్మన్తే హి నిరాకృతసర్వవిశేషాత్పవస్తువిషయత్వం జ్ఞానస్య న ప్రాప్నోతి. తచ్చాచిన్త్యం 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూదిత్యధికృత్య క్రియాకారకఫలాదిసర్వవ్యవహారనిరాకరణాద్విదుషః తద్విపరీతస్యావిదుషో యత్ర హి ద్వైతమివే త్యుక్త్వా క్రియాకారకఫలరూపస్యైవ సంసారస్య దర్శితత్వా చ్చ వాజసనేయబ్రాహ్మణే తథేహాపి దేవతావ్యయం సంసారవిషయం యత్ఫలమశనాయాదిమద్వస్తాత్వకం తత్ఫలముపసంపృత్య కేవలం సర్వాత్మవస్తువిషయజ్ఞానమమృతత్వాయ వక్ష్యామితి ప్రవర్తతే. ఋణప్రతిబంధశ్చావిదుషవివ సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవేత్యాది లోకత్రయ

ఆ—పరమాత్మజ్ఞానఛేదిత్యర్థః. పరమాత్మజ్ఞానాగ్గభూతపృథివిగోచరితదేవతాజ్ఞానస్య తత్సంసారఫలం నాజ్ఞినః పరమాత్మజ్ఞానస్యేతి న తస్య ముక్తిఫలకత్వవిరోధఇతి శక్కుతే (అక్షేతి) పరమాత్మజ్ఞానస్యాగ్గసమ్మన్తఫలసమ్మన్తాదిసర్వవిశేషదహితనిర్విశేషవస్తువిషయత్వాన్న తస్యాగ్గాదిసమ్మన్తత్వం యేన తదగ్గవిషయత్వం ఫలస్య స్వాదితి పరిహరః (నతదితి) తదేవ స్పష్టయతి (నిరాకృతేత్యాదినా) (తచ్చాచిన్త్యమితి) అత్తా వా ఇమిత్యాదేరుపక్రమాదిలిక్టైరాత్మనో నిర్విశేషత్వసిద్ధిరీత్యర్థః. వాసనేయబ్రాహ్మణే పరాత్మవిదః సర్వసమ్మన్తశూన్యత్వముక్త్వా అవిదుషః సంసారఫలతోఽన్వితేశ్చేహ సంసారఫలస్యాతీతస్య జ్ఞానస్య న పరమాత్మజ్ఞానత్వం వక్ష్యామణస్య నిర్విశేషవస్తువిషయస్యైతత్తు పరమాత్మజ్ఞానత్వం ముక్తిఫలత్వఛేత్యాహ (యత్రేత్యాదినా) తథేహాపీతి వాకే ఫలపదద్వయపాతే ఏకం ఫలపదం నిష్పాద్యత్వార్థకం నిష్పాద్యత్వాదపి సంసారవిషయం సంసారాన్తర్గతమితి వక్తృం. ఏవం కర్తాసమ్మన్తత్వం జ్ఞానస్యోక్త్వా యావజ్జీవాదిశ్రుతే కర్తృత్వాగో న సమ్భవతీతి యత్పూర్వవాదినోక్తం తత్ర యావజ్జీవాదిశ్రుతేరవిద్యద్వియత్వముక్తమితి ఋణశ్రుతేరిదానీం గతిమాహ (ఋణేతి) ఋణస్యానపాకృతకమనుష్యాదిలోకప్రాప్తిం ప్రతి ప్రతిబంధకత్వాత్తదగ్ధినోఽవిదుష ఏవర్థాపాకరణం కవ్యం. న ముముక్షోః ముక్తిం ప్రతి తస్మాప్రతిబంధకత్వా దిత్యర్థః. నను ఋణకముక్తిం ప్రత్యసి ప్రతిబంధకత్వమస్తు విశేషభావాత్ 'అనపాకృత్య మోక్షం తు నేమానో ప్రజత్సధః' ఇతి స్మృతేశ్చేత్యాశంకాహ (సోఽయమితి) సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యో నాస్యేన కర్తృణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోకజశ్రుతేః పుత్రాదీనాం మనుష్యలోకాదిహేతుత్వావగమాత్ పుత్రాదిభిరపాకర్తృవాసాం పుత్రాద్యభావరూపాణామృణానాం లోకత్రయం ప్రత్యేవ ప్రతిబంధకతః పుత్రాదిసాధనాభావేన సాధ్యలోకాభావాత్. న ముక్తిం ప్రతి తస్మాన్తదభావరూ

శం—సాధననియమ శ్రుతేః. విదుషశ్చర్వప్రతిబంధాభావో దర్శిత ఆత్మలోకార్థినః 'కిం ప్రజయా కరిష్యామి' ఇత్యాదినా. 'తథా వీతధస్త వై తద్విద్వాంస ఆహు ఋషయః కావషేయా'ఇత్యాది. 'ఏతద్బ్రహ్మైతత్ పూర్వే విద్వాంసోఽగ్నిహోత్రం న జూహవాఞ్చక్ర'రితి కాపీతకీనాం. అవిదుషస్తర్హ్యైకానపాకరణే పారివ్రాజ్యనుపపత్తిరితి చేన్న ప్రాగ్దర్హ్యస్థిప్రతిపత్తే ఋణిత్యానంభవాత్. అధికారానారూఢోఽప్యణీచేత్సాన్. సర్వస్య ఋణిత్యమిత్యనిష్ఠం ప్రసజ్యేత ప్రతిపన్నగార్హస్థ్యస్యాపి 'గృహద్వసి భూత్వా ప్రవ్రజేత్'యది వేతరథా బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేద్దృహద్వా వనా'ద్యేతి

ఆ—పుత్రాదిసాధ్యత్వాభావాత్, స్మృతేశ్చ రాగిణం ప్రతి సన్నాసనిద్దాధ్వాదమాత్ర త్యాదిత్యర్థః. న శేవలముక్తస్యాయతో ముక్తిం ప్రత్యప్రతిబంధకత్వం క్షిప్త కృతితోఽపీత్యాహ (విదుష ఇతి) కృతిత్రయేణ క్రమేణ ప్రజాధ్యయనార్తణామననుష్ఠితానామప్రతిబంధకత్వం దర్శితం. కావషేయా ఇత్యనన్తరం 'కిమర్థాపయమధ్యేష్యామహ' ఇతి శేషో ద్రష్టవ్యః. శబ్దలే (అవిదుషస్తర్హ్యైతి) యద్యప్యవిదుషోఽపి లోకత్రయం ప్రత్యేవ ప్రతిబంధకత్వాన్ముక్తిం ప్రతి ప్రతిబంధకత్వాభావాదృణస్యానపాకరణీయత్వాన్ముముక్షోః పారివ్రాజ్యసమ్భవాదాశఙ్కా న సమ్భవతి తథాపి విద్వాంస ఆహురిత్యుక్తిశ్రవణమాలేకేయం శబ్దా యద్వా పరిహారాన్తరం వక్తుమాశఙ్కా ద్రష్టవ్యా. గృహస్థస్యైవర్హప్రతిబంధకత్వం తస్యైవ తన్నిరాకరణాధికారాత్. తతశ్చ గార్హస్థ్యప్రతిపత్తేః ప్రాక్ బ్రహ్మచర్యవిన ముముక్షోః పారివ్రాజ్యం సమ్భవతీతి పరిహరతి (నేతి) యద్యప్యప్రపసయనానన్తరమేవ ఋణనివర్తనేఽధికారస్సమ్భవతీతి ప్రాగ్దర్హ్యస్థేత్యేతదయుక్తం తథాపి విదిహి సన్నాసినేఽధీతవేదస్యైవాధికార ఇతి అధీతవేదస్య గార్హస్థ్యప్రతిపత్తేః ప్రాగితి ద్రష్టవ్యం. నను 'జాయమానో వై బ్రాహ్మణస్త్రీభిర్ఋణవాజాయతే బ్రహ్మచర్యేణర్షిభ్యోయజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా పితృభ్య' ఇతి జాయమానమాత్రస్యర్హవత్వం ప్రతీయత ఇత్యాశబ్దగ్భుణితోఽక్షేః ప్రయోజనం న సాక్షాత్ కిచ్చిదస్తి అపి తు బ్రహ్మచర్యాదికర్తవ్యతాక్షాపనం న చాధికారానారూఢస్తత్కర్తృం శక్నోతి జాయమానమాత్రస్యాసామర్థ్యాత్. కిచ్చ బ్రాహ్మణగ్రహణాత్ క్షత్రియాదే ఋణాభావప్రసక్తః. ద్విజాత్యుపలక్షణస్యేధికార్యుపలక్షణత్వమేవ న్యాయ్యం. అతో జాయమానవదమధికారం లక్షయతీతి జాయమానః అధికారి సమృద్ధమాన ఇతి తదర్థః. తతశ్చ తతః ప్రాక్ సర్వసమ్మన్త ఇత్యాహ (అధికారేతి) (అనిష్టమితి) బ్రహ్మచారిణోఽప్యణీచేన్ బ్రహ్మచర్యవిన మృతస్య నైష్ఠికస్య చ లోకప్రతిబంధః స్యాత్ తచ్చానిష్ఠం 'అష్టాకీనహస్రాణీ'త్యాదిభ్య 'తదేవ గురు

శం—ఆత్మదర్శనోపాయసాధనత్వేనేవ్యత ఏవ పారివ్రాజ్యం యావజ్జీవాదిశ్రుతీనా మవిద్యద ముముక్షువిషయే కృతార్థతా. ఛాన్దోగ్యే చ కేహిచ్చిద్వాదశరాత్రమగ్నిహో త్రంచుత్వా తత ఊర్ధ్వం పరిత్యాగః క్రూయతే. యత్త్వనధికృతానాం పారివ్రాజ్య మితి తన్న తేహం పృథగేవ 'ఉత్సన్నాగ్నిర్నిర్గుః'వేత్త్యాదిశ్రవణాత్. సర్వస్పృతిషు చావిశేషేణాశ్రమవికల్పః ప్రసిద్ధః సముచ్చయశ్చ. యత్తు విదుషోఽర్థప్రాప్తం ప్యుత్థాన మిత్యకాస్త్రిర్థ త్వే గృహే వనే వాతిష్ఠతో న విశేష ఇతి తదసత్. ప్యుత్థానస్యైవార్థ

అ—వాసినా'మిత్యాదినా పురాణే లోకప్రాప్త్యక్షేరిత్యర్థః. న కేవలం గార్హస్థ్యే త్ర ప్రాగేవ సన్నాస్యసన్నిధిః కిన్తు విధిబలాద్బ్రహ్మసాగ్నిపి తదస్తీత్యాహ (ప్రతిపన్నేతి) (ఆత్మదర్శనేతి) ఆత్మదర్శనే యే ఉపాయాః శ్రవణాదయః తత్సాధనత్వేనేత్యర్థః. న చర్ణుశ్రుత్యా పారివ్రాజ్యవిధివిరోధః తస్యా అపదానార్థవాదమాత్రత్వేన స్వాధీ తాత్పర్యాభావాత్. అన్యథా తదవదానైరేవావదయతే తదవదానానామవదానత్వం ఇత్యవదానమాత్రనిరస్యతోఽక్త్యా బ్రహ్మచర్యాదీనామప్యననుష్ఠేయత్వప్రసంగాదితి భావః. ఏవమపి యావజ్జీవాదిశ్రుతివిరోధః సన్నాస్యసశ్రుతేరిత్యాశంకాగ్నిహ (యావ జ్జీవేతి) విరక్తముముక్షుమాత్రవిషయిణ్యా సన్నాస్యసశ్రుత్యా యావజ్జీవాదిసామాన్య శ్రుతేరముముక్షువిషయే సజ్గోచర ఇత్యర్థః. అగ్నిహోత్రవిషయకయావజ్జీవాదిశ్రుతే ర్నానయైవ సజ్గోచరః కిన్తు శ్రుత్యంతరేణైవ ద్వాదశరాత్రానంతరమగ్నిహోత్రత్యాగ విధాయిన్యా సా పూర్వమేవ సజ్గోచరితా న తాం విరోధ్యం శక్నోతీత్యాహ (ఛాన్దోగ్య ఇతి) కేహిచ్చిచ్ఛాఖనాం 'త్రయోదశరాత్రమహతవాసా యజమానః స్వయమగ్నిహోత్రం జుహుయాదథాప్రవసత్ తత్రైవ సోమేన పశునావేహ్వాఽగ్నిరు త్సృజ'తీతి క్రూయత ఇత్యర్థః. నను పారివ్రాజ్యశ్రుతిరప్యనధికృతవిషయే సజ్గోచరితే త్యాహ (యత్త్వీతి) పచనాంతరేణైవ తేహం తద్విధేర్నాస్యానధికారి విషయః కిన్తస్యధి కాశ్యేవేతి పరిహరతి (నేతి) ఉత్సన్నాగ్నిః సప్తాగ్నిః నిర్గుఃకః అపరిగృహీతాగ్నిరితి భేదః. స్పృత్యుపబృంహితత్వేనాపి పారివ్రాజ్యశ్రుతిర్బలీయసీత్యాహ (సర్వస్పృతిషు చేతి) అతఏవ 'బ్రహ్మచర్యవాక్ ప్రవ్రీజతి బుద్ధ్యా కర్తాణి యమిచ్ఛేత్తమావసేత్ బ్రహ్మచారి గృహస్థో వా వానప్రస్థోఽథ భిక్షుకః య ఇచ్ఛేత్ పరమం స్థానముత్త మాం వృత్తిమాశ్రయే'దిత్యాదిషు వికల్పః సిద్ధః. 'అధీత్య విధిపద్యేదాన్ పుత్రానతాపద్య ధర్మతః' ఇష్ట్యా చ శక్తితో యజ్ఞైర్హనో మోక్షే నివేశయే'దిత్యాదిషు సముచ్చయశ్చ సిద్ధ ఇత్యర్థః. ఏవం వివిదిహసన్నాస్యసం ప్రసాధ్య పూర్వత్ర సాధితవిద్యత్సన్నాస్యసే శంకామనుషదతి (యత్త్వీతి) పూర్వత్ర గృహ ఏవాస్త్వాసనమితి శంకా నిరస్తా

శం.—ప్రాక్షత్యాన్నాన్యత్రాపస్థానం స్యాత్ అన్యత్రాపస్థానస్య కామకర్మప్రయుక్తత్వం హ్యవోచామ తదభావమాత్రం పుష్కలానమితి. యథా కామిత్యస్తు విద మోఽత్యస్తమప్రాప్తం అత్యస్తమూఢవిషయత్వేనావగమాత్. తథా శాస్త్రవిహితమపి కర్తాత్తవిదోఽప్రాప్తం గురుభారతయాఽవగమ్యతే కిముతాఽత్యస్తావివేకనిమిత్తం యథా కామిత్యం న హ్యున్నాదతిమిరదృష్ట్యుపలబ్ధం పస్తు తదవగమేఽపి తథైవ స్యాత్ ఉన్నాదతిమిరదృష్టినిమిత్తత్వాదేవ తస్మాదాత్మవిదో పుష్కలానవ్యతిరేకేణ న యథా కామిత్యం న చాన్యత్కర్తవ్యమిత్యేతత్సిద్ధం. 'యత్తు విద్యాభ్యావిద్యాభ్యా యస్తద్వేదోభయోగో న' హేతి న విద్యావతో విద్యయా సహవిద్యాప్యేకదైవ వర్తత ఇత్యర్థః. కస్తర్హి ఏకస్మిన్ పురుషే సహ సమృద్ధ్యేయాతామిత్యర్థః. యథా శుక్తికాయాం రజతశుక్తికాత్మానే వికస్య పురుషస్య 'దూరమేతే విపరీతే విఘాతీ అవిద్యాయా చ విద్యే'తీతి హి కాతశే

ఆ—ఇహ తు గృహే వా వసే వాఽస్తాసనమిత్యనియమశఙ్కాం నిరాకర్తుం సా పునరనూద్యతే యథేష్టచేష్టామధికాం పరిహర్తుం శ్చేతి ద్రష్టవ్యం. యద్యప్యర్థప్రాప్తస్యాపి పునర్వచనాదిత్యత్ర విద్యద్వ్యుత్థానస్యాపి శాస్త్రార్థత్వముక్తమేవ తథాప్యశాస్త్రార్థత్వముక్తమక్షీకృత్యాప్యాహ (తదసదితి) యది పుష్కలానవద్దార్శస్థిమప్యర్థప్రాప్తం స్యాదేవ నునియమః న త్వేతదస్తీత్యాహ (పుష్కలానస్యైవేతి) (అన్యత్రేతి) గార్హస్థ్యే ఇత్యర్థః. నన్యన్యత్రాపస్థానవద్వ్యుత్థానస్యాపి కామాదిప్రయుక్తత్వమనుష్టేయత్వాదిత్యా శఙ్కాహ (తదభావేతి) కానూద్యభావమాత్రమేవ పుష్కలానమిత్తుక్తత్వాత్తస్య నానుష్టేయత్వమిత్యర్థః. ఏవమనియమశఙ్కాం నిరస్య పుష్కలానస్యాశాస్త్రార్థత్వే యథేష్టచేష్టామా శఙ్క్య నిరాకరోతి (యథా కామిత్యం త్వితి) చేష్టామాత్రమేవ కామాదిప్రయుక్తం నిషిద్ధచేష్టాతు శాస్త్రార్థజ్ఞానశూన్యాత్యస్తమూఢవిషయా తదుభయం చ విదుషో నాస్తీతి చేష్టామాత్రమేవాప్రసక్తం నిషిద్ధచేష్టా తు దూరాపాస్తేత్యర్థః. ఏతదేవ వివృణోతి (తథేతి) తథాహిత్యర్థే తథాశబ్దః గురుభారతయా అతిశ్లేశతయా యతోఽవగమ్యతే అతోఽప్రాప్తమిత్యన్వయః. అపివేకాదినిమిత్తావగమే నైమిత్తికావగమ ఇత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (నహీతి) ఉన్నాదదృష్ట్యుపలబ్ధం గన్ధర్వనగరాదితిమిరదృష్ట్యుపలబ్ధం ద్విచన్దా)దీతి వివేకః (నచాన్యదితి) వైదికం కర్తేత్యర్థః. నను విద్యయా అవిద్యాయాః సహభావశ్రవణాద్విదుషోఽపి తన్మూలకామాదికం స్యాదేవేతి తన్నిమిత్తా యథేష్టచేష్టాస్యాదిత్యతపహ (యత్త్వితి) యత్తు విద్యాభ్యేతి వచనం తస్య నాయమర్థ ఇతి తస్యేతి శబ్దాధ్యాహారేణ వాక్యం యోజ్యం (ఏకస్మిన్నితి) కాలభేదేన స్థితయోరప్యేకస్మిన్ పురుషే సాహిత్యం తదర్థ ఇత్యర్థః. నన్విదం సాహిత్యం న స్వరసం కిన్తేవకాలే సహత్వం సరసమిత్యాశఙ్క్య శుభ్రిత్యన్తరే విద్యావిద్యయోః సాక్షాత్సాహిత్యస్యాసమ్మ

శం—తస్మాన్న విద్యాయాం సత్యామవిద్యాసమ్మవోఽపి 'తపసాబ్రహ్మవిజ్ఞాన' స్వేత్యా ది శ్రుతేః తపఃపరి, విద్యోత్పత్తిసాధనం గురూపాసనాది చ కర్తావిద్యాత్ కత్వాదవిద్యో చ్యతే తేన విద్యామత్యాద్య మృత్యుం కామమతితరతి తతో నిష్క్రమస్త్యైకైవణో బ్రహ్మవిద్యయాఽమృతత్వమశ్నుత ఇత్యేతమర్థం దర్శయన్నాహ 'అవిద్యయా మృత్యు స్తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే' ఇతి. యత్తు పురుషాయః సర్వం కర్తృణైవ వ్యాప్తం 'కుర్వన్నే వేహ కర్తాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమా' ఇతీతి అవిద్యద్విషయత్వేన పరిహృతం ఇత రథాఽసమ్మవత్. యత్తు ప్రాణమపి పూర్వోక్తం తుల్యత్వాత్. కర్తృణాఽవిరుద్ధ మాత్మజ్ఞానమితి తత్సవిషేషనిర్విషేషాత్తతయా ప్రత్యుక్తముత్తరత్ర వ్యాఖ్యానే దర్శయి ష్యామః. అతః కేవలనిష్క్రియబ్రహ్మైకత్వవిద్యాప్రదర్శనార్థముత్తరో గ్రంథ ఆరభ్యతే.

ఆ—వోక్తేరుక్తమేవ సాహిత్యం గ్రాహ్యమిత్యాహ (దూరమేతే ఇతి) విఘాచి విష్య గ్గుననే విరుద్ధే ఇత్యర్థః. అస్మిన్నపి మస్త్రే 'అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వోత్పత్త్యర్థాధర్యా లోచనయా అవిద్యాయా విద్యోత్పత్తి హేతుత్వావగమాత్ తయోః కాలభేదేనైవ సహత్వమిత్యాహ (తపసేత్యాది)యద్వా గురూపాసనతపసీ అవిద్యేత్యుచ్యేతే తయోశ్చ శ్రవణాదికాలేఽనుష్ఠేయత్వాద్విద్యోత్పత్తికాలే ఏకస్మిన్స్తయోః సాహిత్యమస్తీత్యర్థా స్తవమాహ (తపసేతి) అస్మిన్నర్థే మస్త్రే శేషోఽప్యనుగుణ ఇత్యాహ (తేన విద్యామితి) సాక్షాదవిద్యాయా మృత్యుత్వేన మృత్యుత్తరణహేతుత్వానుపపత్తేరవిద్యాకర్తవ్యేన తప ఆదికమేవోచ్యతే తద్విద్యావ్యవధానశ్చార్థాత్ కల్పిత ఇత్యర్థః. (అవిద్యద్విషయత్వే నేతి) జిజీవిషేదితి జీవితేచ్ఛారూపావిద్యాకార్యేణ తస్మాన్నుచనాదిత్యర్థః. (పరిహృత మితి) యావజ్జీవాదిశ్చుత్రిన్యాయేన పరిహృతప్రాయమిత్యర్థః. యద్వా తృతీయస్య చతుర్థపాదేనావిశేషాదితి సూత్రేణ పరిహృతమిత్యర్థః. (ఆసమ్మవాదితి) విరోధేన విద్యయా సహసమ్మవాదిత్యర్థః. ఉదాహృతశ్చుత్రిన్స్తృత్యసమ్మవాదితి వా (ప్రతుక్త మితి) నిర్విషేషాత్మజ్ఞానస్య కర్తాదికారణోపమర్దకత్వేన విరుద్ధత్వాత్ ఉపమర్దం చేతి సూత్రేణావిరుద్ధత్వం ప్రత్యుక్తమిత్యర్థః. తస్మాద్వత్ప్రమాణవిద్యాయా అకర్మినిష్ఠత్వం కర్తాసమ్మనిష్ఠత్వం కేవలాత్మవిషయత్వశ్చ సిద్ధమితి పూర్వోక్తకర్మభివ్యధ్యయా చ శుద్ధ సత్త్వస్య తతపివ సాధనచతుష్టయసమ్మన్నస్య కేవలాత్మస్వరూపాపస్థానలక్షణమోక్ష యోగ్యం కేవలాత్మవిద్యా ఆరభ్యత ఇత్యుపసంహరతి (అత ఇతి.)

శ్రీ

ఓమ్ పరమాత్మ నే నమః.

ఆనందగిరిటికాసహితశబ్దరభాష్యేణ యుక్తా

ఐ త రే యో ప ని ష త్.

ప్రథమాధ్యాయే ప్రథమఃఖణ్డః.

హరిః ఓమ్.

అత్తా వా ఇద మేకవవాగ్ర ఆనీత్ నాన్యత్కాశ్చన

శం—(ఆత్మేతి) అహ్నితేరతేరతేర్వా పరః సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిరశనాయాది
సర్వసంసారిధర్మవర్జితో నిత్యశుద్ధబుద్ధము క్తస్వభావో ఒజో ఒజరో ఒమరో ఒమృతో
ఒభయోఒద్వయః వై. ఇదం యదుక్తం నామరూపకర్తృభేదభిన్నం జగదాత్మైవైకో
ఒగ్రేజగతః సృష్టేః ప్రాగానీత్. కిం నేదానీం స ఏవైకః. స కథం తద్వ్యాసీదిత్యుచ్యతే.

ఆ—సన్యాత్మనః సవిశేషత్వప్రతీతేస్తద్విరోధాత్ కథం కైవల్యమిత్యా
శబ్దా విశేషస్య సర్వస్యాత్మని మాయాకల్పితత్వాన్న వాస్తవనిర్విశేషత్వవిరోధ ఇతి
తదర్థం మాయయాత్మనః సకాశాత్సృష్టిం వత్తుం సృష్టేః పూర్వమాత్మనో నిర్విశేష
రూపం దర్శయితుమాత్తా వా ఇత్యాది వాక్యం. తత్రాత్మశబ్దార్థమాహ (ఆత్మేతి) ఆత్మేతి
పదేన సర్వజ్ఞాదిరూపఆత్మోచ్యత ఇత్యన్వయః. అద్వయ ఇత్యనన్తరముచ్యత ఇతి శేషః.
సన్యాత్మశబ్దేన కథముక్తలక్షణ ఆత్మోక్తఇత్యాశబ్దాత్మశబ్దస్య స్పృతుక్తవృత్తుతి
బలాద్రుధ్యా చేత్యాహ (అహ్నితేరితి) వాశబ్దశ్చార్థః ఆదానశ్చ సముచ్చినోతి తథా
చ స్పృతిః 'యచ్చాహ్నితి యదాదతే యచ్చాత్తి విషయానిహ, యచ్చాస్య సన్తతో
భావస్తస్మాదాత్మేతి కీర్తితః' ఇతి. అత్రాప్తిః జ్ఞానం వ్యాప్తిశోచ్యతే సత్రాస్ఫురణాభ్యాం
సర్వం వ్యాహ్నితీతి సర్వజ్ఞత్వం సర్వశక్తిత్వశోచ్యతే. సత్రాప్రదానేనోపాదానత్వ
సూచనాత్ సర్వశక్తిత్వం ఆత్మీత్యనేన సంహర్తృత్వం ఆత్మీత్యనేన త్రివిధపరిచ్ఛేద
రాహిత్యముచ్యత ఇతి. అశనాయాదిపర్జితత్వాదివిషయాదానేన ప్రత్యగర్థాభేదశో
చ్యత ఇత్యుక్తరూపఆత్మపదేనోచ్యత ఇత్యర్థః. అభివ్యక్తనామరూపవాచవర్తనేనాత్మ
మాత్రావధారణార్థో వై శబ్ద ఇత్యాహ (వై ఇతి) (యదుక్తమితి) పూర్వత్ర ప్రాణశబ్దః

శం—యద్యపిదాసీం స ఏనై కః తథాప్యస్తి విశేషః. ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతనామరూప భేదాత్త భూతం ఆత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరం జగదిదాసీం వ్యాకృతనామరూపభేద త్వాదనేకశబ్దప్రత్యయగోచరమాత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరఞ్చేతి విశేషః. యథా సలిలాత్ పృథక్ స నామరూపవ్యాకరణభాక్ సలిలైకశబ్దప్రత్యయగోచరమేవ ఘనం యదా సలిలాత్ పృథక్నామరూపభేదేన వ్యాకృతం భవతి తదా సలిలం ఘనఞ్చేత్త్యనేకశబ్ద

ఆ—ప్రజాపతిరూపత్వేన యదుత్పమిత్యర్థః. యదులేతి పాతః సాధుః. అత్రేదమితి పదేన ప్రత్యక్షాదిప్రసిద్ధముచ్యతే. అగ్రే ఇతి విశేషణాదాసీదితి భూతత్వోక్తేచ్చ తూర్వ మేవాత్మమాత్రం ఇదాసీం త్వాత్మమాత్రం స భవతి కిన్తు పృథక్ తదితి ప్రతీయత ఇతి నాద్వితీయ ఆత్మేతి శబ్దంతే (కిం నేదాసీమితి) అస్య మాయకస్య కదాచిదపి చ్యుత స్సత్త్వాయోగాదాత్మనోఽద్వితీయత్వస్య స విరోధ ఇత్యాహ (నేతి) తర్హ్యాత్మమాత్ర స్వేదాసీమపి సత్త్వే తస్య భూతత్వోక్తేః కా గతిరితి పృచ్ఛతి (కథం తర్హ్యాసీదితి) ఇదముపలక్షణం. అగ్రే ఇత్యపి కథమితి ద్రష్టవ్యం. జగతః కాలత్రయేఽప్యాత్మవ్యతిరే కేణాభావో యద్యపి తథాపి తథా బోధనే బోధ్యస్య ప్రత్యక్షాదివిరోధాశబ్దయోక్త మాత్మతత్త్వం బుద్ధా నారోహేత్. అతః ప్రాగుత్పత్తేరాసీదిత్యుచ్యతే బోధ్యస్య చిత్త మనుసృత్య తదపి జగతో నామరూపాభివ్యక్త్యభావమపేక్ష్యైవ స త్విదాసీమాత్మ మాత్ర త్వాభావాభిప్రాయేనేత్యుత్తరమాహ (యద్యపి త్యాదినా) అవ్యాకృతో నామ రూపభేదో యస్మిన్నాత్మని తథావిధాత్త భూతమిత్యర్థః. (ఆత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచర మితి) యద్యపి ప్రాగుత్పత్తేర్వాగుప్థోర్విరభావేన శబ్దప్రత్యయా తావపి స స్తః తథాపి దాసీంతనాత్మతత్త్వం సుప్తాదుత్థితస్సుప్తికాలీనాత్మతత్త్వమివ ప్రమాణాన్తరేణ జ్ఞాత్వా తదాసీమాత్మైకవివాసీదితి పదతి ప్రత్యేతి చేతి తథోక్తం. ఈశ్వరస్వైరేవ వాత్మైకశబ్దప్రత్యయా స్త ఇతి ద్రష్టవ్యం. (అనేకశబ్దేతి) అవివేకినాం ఘటాదిశ్చ ప్రత్యయగోచరం ఘటస్సన్నిత్యాత్మశబ్దపర్యాయసచ్చబ్దగోచరఞ్చేత్త్యర్థః. గోచర శబ్దస్య భావప్రధానత్వమగ్నేకృత్య గోచరత్వం యస్యేతి బహువ్రీహిణా నపుంసకత్వ ద్రష్టవ్యం. (ఆత్మైకశబ్దేతి) వివేకినామిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం దృష్టాస్తేన విశదయతి (యథేతి) ఆత్మాత్మశబ్దవృత్త్యతిబలాత్ సర్వజ్ఞాదిశబ్దోపలక్షితసత్యజ్ఞానానందరూపోఽభిజ్ఞైకరస ఆత్మోపక్షిప్తః. తస్యైవార్థస్య దృశీకరణార్థమేకాదిపదాని తత్రైకఇత్యాత్మాన్తరాభా ఉచ్యతే ఏవేత్యనేన పృథ్వాదావేకత్వేఽపి కాఖ్యాదిభిర్నాత్మత్వపదేకస్యాత్మన నానాత్మత్వాభావ ఉచ్యతే ఇతి సజాతీయ భేదస్వగత భేదనిరాకరణార్థ త్వేన పదద్వయ

మిషత్.

శం—ప్రత్యయభాక్ నలీల మేవేతి చైకశబ్దప్రత్యయభాక్ ఘనం భవతి తద్వత్. నాన్యత్ కిచ్చన న కిచ్చిదపి. (మిషదితి) మిషత్ వ్యాపారవదితరద్వా యథా సాఙ్ఖ్యానామ నాత్మ పక్షపాతిస్వతస్త్వం ప్రధానం యథా చ కాణాదానామణవః న తద్వదిహన్యదాత్మనః కిచ్చిదపి వస్తు విద్యతే కిన్తర్హి ఆత్మైక ఏవానీదిత్యభిప్రాయః. సః సర్వజ్ఞ

ఆ—మిత్యభిప్రేత్య విజాతీయ భేదనిరాకరణార్థత్వేన నాన్యత్ కిచ్చనేతిపదం వ్యాచప్తే (నాన్యదితి) నను జడప్రపంచస్య కారణీభూతా జడా మాయా వర్తత ఇతి కథం విజాతీయ భేదనిషేధిత్యత ఆహ (మిషదితి) మాయాయాః సత్త్వైఽపి తదానీం వ్యాపారాభావాద్వ్యాపారవతోఽన్యస్య నిషేధః సమ్భవతీత్యర్థః. నను నిర్వాప్యపారాయా ఆపి తస్యా అన్యస్యాః సత్త్వైః ఆత్మశబ్దోక్తం తస్యాభిజ్ఞైకరసత్వం న సిద్ధ్యేదిత్యత ఆహ (ఇతర ద్వేతి) నిర్వాప్యపారం వేత్యర్థః. నను మాయా తథావిధాఽస్తీతి పూర్వోక్తదోషః పునః స్యాదిత్యాశంకా మిషదిత్యనేన స్వతస్త్వం స్వతస్సత్తాకముచ్యతే తథావిధస్య చ నిషేధ ఇతి వ్యతిరేకదృష్టాంతమాహ (యథేతి) (ఆనాత్మ పక్షపాతీతి) ఆత్మశక్తితయా ఆత్మస్యే వాస్తవ్యాతమాత్మ పక్షపాతీత్యుచ్యతే. న తద్భిన్నమిత్యర్థః. శక్తిత్వేఽపి ప్రాభాకరాణామివ తస్యాః స్వతస్సత్త్వం స్యాత్. నేత్యాహ (స్వతస్త్వమితి) యథా సాఙ్ఖ్యానాం ప్రధానం శక్తిభూతం స్వతస్సత్తాకమస్తి కాణాదానాం తథావిధా అణవః సన్తి తథావిధమాత్మవ్యతిరిక్తం మిషదిత్యనేనానూద్య నిషిధ్యతే. మాయా తు న తథాభూతేతి నోక్తదోష ఇత్యర్థః. దీపికాయాస్తు ధాతునామనేకార్థత్వేన మిషదితి ధాతోరాసీదిత్యర్థముక్త్యా నాన్యత్ కిచ్చనానీదితి వాక్యార్థఉక్తః తదయం వాక్యార్థః ఇదం జగదగ్రే సజాతీయవిజాతీయస్వగతభేదరహిత ఆత్మేవానీదితి. అనేనాత్మనోఽద్వితీయత్వం జగతస్తథావిధాత్మమాత్రతయా మృషాత్వం సూచితం. అనేనాగ్రే జగత ఆత్మమాత్రత్వోక్తేర్న కిచ్చిత్ప్రియాజనం ఆత్మైకవివానీన్నాన్యత్ కిచ్చనేత్యేతావత్రైవాభిజ్ఞత్వసిద్ధిరిత్యాశంకా నిరస్తా జగత్ప్రమాత్వసూచననైగవ ప్రయోజనత్వాత్. న చైవమర్థ భేదే వాక్యభేదః స్యాదితి వాచ్యం అభిజ్ఞత్వసమ్భావనార్థమేవ జగదనిర్వచనీయత్వస్యేదం జగదభిజ్ఞాత్వేవేతి విశిష్టవేషణోక్తత్వాత్ విశేషణానాం భూత్వాత్పిద్యే సోమేన యజేతేత్యలే వాత్సర్థద్యయస్యాపి సూచితత్వాదేవాన్తేఽపి 'తస్యత్రయ ఆవసథాస్త్రయః స్వప్న' ఇతి జాగ్రదాదేః స్వప్నత్వేన మృషాత్వముక్త్యా సయివితమేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమవశ్యదిత్యాత్మశబ్దోక్తం తతత్వం త్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యలక్షణ మభిజ్ఞత్వం వక్యతి నచేదమాత్మేవానీదితి సామానాధికరణ్యేనాత్మనో జగద్వైశిష్ట్య

ఆ—మేవ ప్రతీయతే న తు మృషాత్వమితి వాచ్యం ఆత్మకవివేతి పదైరుక్తేఽఖణ్డైక
 రసే తద్విపరీతజగత్ప్రతీతేరతస్మిన్ ప్రస్తుద్ధిరూపత్వేన మృషాత్వసిద్ధే ర్జగదైశివ్యస్య ఘట
 సున్నిత్యాదిరూపేణ ప్రత్యక్షసిద్ధత్వేన ప్రయోజనాభావేన చ తత్ప్రతిపాదనస్యానుప
 పత్తేశ్చ మృషాత్వమేవ తదర్థః. మిషదిత్యనేన స్వాతంత్ర్యనిషేధేన స్వతస్సత్యానిషేధా
 దసి మృషాత్వసిద్ధే శ్చ స్వతస్సత్యవత్త్వే హి స్వవాచిపారే స్వాతంత్ర్యమేవ స్యాత్. న
 చానేన ప్రకారేణోదాసీమసి జగతో మృషాత్వస్యాత్మాఖణ్డత్వస్య చ వత్తుం శక్యత్వా
 దగ్ర ఇతి విశేషణం వ్యర్థమితి వాచ్యం ఇదాసీమాత్మభిన్నతయా పృథక్ సత్త్వేన చ
 ప్రతీయమానత్వేన తస్య సహసా ఆత్మమాత్రత్వే బోధితే విరోధప్రతీత్యా తస్య
 బుద్ధ్యనారోహః స్యాదితి గుడజిహ్వకాన్యాయేనాదౌ పృథక్సామరూపానభివ్యక్తి
 దశాయామాత్మమాత్రత్వం బోధ్యతే. తస్మిన్ బోధితే పశ్చాత్తన్నాయేనోదాసీమసి
 స్వయమేవాత్మమాత్రత్వం జ్ఞాస్యతీత్యభిప్రాయేనాగ్ర ఇతి విశేషణోపపత్తేః. యద్వా
 వాజననేయకే 'తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీ'దితి సృష్టేః ప్రాక్ కార్యస్యానభివ్యక్త
 నామరూపావస్థాబీజభూతాఽవ్యాకృతాత్మతోచ్యతే ఇహత్వాత్మమాత్రతా ఆతః
 శ్రుతోర్విరోధపరిహారాయోపసంహారే కర్తవ్యే ఇహోవ్యాకృతపదముపసంహ్రియతే
 తత్ర చాత్మపదమితీదమగ్రే అవ్యాకృతమాసీత్తచ్చ సదాత్వేవాసీదితి వాక్యం సిద్ధ్యతి.
 తత్రావ్యాకృతశబ్దేన 'తమ ఆసీత్తమసా గూఢమగ్రే మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యా'
 దిత్వాదిషు జగద్బీజావస్థాయాం తమఆదిశబ్దప్రయోగాత్ తమోదాసీమ మాయా
 చ్యతే. తేన తత్కార్యస్యాగ్రేఽనభివ్యక్తనామరూపాత్మకమాయాత్మకత్వం సిద్ధ్యతి
 తస్యాశ్చాత్మతాదాత్మోక్త్యా సాక్ష్యమతవత్ స్వతంత్ర్యనిరాసేన తత్ర కల్పితత్వం
 సిద్ధ్యతి. తయోః కార్యకారణభావాద్యభావేన ప్రకారాంతరేణ తాదాత్మ్యానిర్వాహత్.
 తతశ్చాత్మనోఽఖణ్డత్వం తద్భిన్నస్య మృషాత్వశ్చాత్మనః పరిణమమానాఽవిద్యాధిష్ఠాన
 త్వేన విపరోపాదానత్వం తస్యాశ్చ పరిణామిత్వం ఛ సూచితం భవిష్యతి. కార్యస్య
 మృషాత్వాద్ధ మేవావ్యాకృతాత్మత్వ ముచ్యతే తస్యావ్యాకృతస్యాత్మతాదాత్మ్యేన
 మాయాత్వేన చ మృషాత్వాత్. ఇదాసీం తు నానభివ్యక్తనామరూపబీజాత్మత్వమిత్క
 గ్ర ఇతి విశేషణమవ్యర్థవత్ ఏతదభిప్రేత్యైవ భాష్యే ప్రాగుత్పత్తేరనభివ్యక్తనావ
 రూపభేదాత్ భూతమాత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరం జగదిదాసీస్తు వ్యాకృతనామరూప
 భేదవత్త్వాదనేకశబ్దప్రత్యయగోచరమాత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరశ్చేతి విశేష ఇతీదాసీన్
 నాభివ్యక్తనామరూపబీజాత్మత్వమేవాగ్ర శబ్దస్య వ్యావర్త్యముక్తం. న చ సాక్షాదిదాశీ
 మేవ మాయాత్మత్వేన మృషాత్వముచ్యతామితి వాచ్యం ఇదాసీం ప్రత్యక్షాదివిరోధేన

౪—తథా బోధయితుమశక్యత్వాదిత్యుక్తత్వాత్. నామరూపాభివ్యక్తేః సృష్టేః పూర్వ
 సభావేనేదానీమేవ విద్యమానత్వేన కాదాచిత్యుక్తత్వాదపి రజ్జుసర్పాదివస్త్వప్రమాత్వమితి
 సత్త్వమపి ప్రాగవ్యాకృతతోఽన్తరీర్థవతీతి న కిఞ్చిదవద్యం అథవా జగదధిష్ఠానం కిఞ్చిత్స
 ద్రూపం సమ్భవయితుమిదమగ్ర ఆసీదిత్యుచ్యతే. అసమ్భవితే తస్మిన్నఖణ్డతోఽన్తే
 ఖర్విషయత్వం ప్రసజ్యేత అనేనాసతశ్శబ్దవిషాణాదేరివ సద్రూపేణోత్పత్త్యసమ్భవాత్
 కార్యస్య ప్రాగవస్థా సదాత్మికా కాచిత్సమ్భవితా. తస్మాత్సాచేతనత్వే కార్యాకారేణ
 స్వతోఽప్రవృత్తేరతిరక్తచేతనాధిష్ఠానాగ్నికారే చ గౌరవాత్ ఉపాదానాధిష్ఠాన
 త్వయోరేకస్మిన్నేవాత్మని ఘటనాసమ్భవాచ్చ చేతనత్వమాత్మైవేత్యనేన సమ్భవ్యతే.
 ఏవం సమ్భవితే హ్యధిష్ఠానే ఉపాదానకారణే ఆత్మన్యఖణ్డై కరసత్వం తస్య వస్తు
 మేకఏవ నాన్యత్ప్రీత్యుచ్యతే వదాని. అస్మిన్ పక్షే చేదమగ్రే ఆత్మైవాసీదిత్యనేన
 సమ్భవితం కార్యస్య ప్రాగ్రూపమనూద్య యదాత్మకమిదమాసీత్ న ఏకఏవ నాన్యత్
 కిఞ్చనేత్యఖణ్డైకరసత్వం విధీయతే ఇతి న కస్యచిదప్రాసర్గిక్యం. అతఏవ ఛాన్దోగ్య
 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీ'దిత్యస్య సద్రూపకారణసమ్భవనార్థత్వాదేవ తస్మిన్ధర్మిన్
 'తద్దైకఆహు'రిత్యాదినా అసత్కారణవాదో నిరస్తః అన్యథా సిద్ధస్య సతోఽద్వితీయత్వ
 మాత్రవివక్షాయాం తస్మాప్రస్తుతత్వప్రసక్తాత్. అస్మిన్నపి వ్యాఖ్యానే కారణస్వాద్వితీ
 యత్వాదివచనా తదన్యస్య మృహత్వమపి సిద్ధ్యతి. కార్యస్య మృహత్వే తన్నిరూపితం
 కారణత్వమపి తథేతి తథావిధాత్వజ్ఞానాన్తుక్తిరివ వత్సమాణా సిద్ధ్యతీతి న కిఞ్చిద
 వద్యం. దీపికాయాన్తు ఇదమాత్మైవాసీదితి సామానాధికరణ్యం బాధాయాం. యశ్చోఽరః
 స స్థాణురితిపత్. ఇదానీం జగద్విశిష్టాత్ప్రతిభాసేన తత్ర బాధానుపపత్త్వా సితీకాలం
 పరిత్యజ్యాగ్రశబ్దేన సృష్టేః ప్రాచీనః కాల ఉపాదీయతే. సృష్టప్రపన్నబాధయా
 సిద్ధస్యాఖణ్డైకరసత్వస్య సృష్టికరణార్థమేకాదిశబ్దా ఇతి న కస్యాప్రాసర్గిక్యమిత్యుక్తం.
 తత్రాగ్రే శబ్దస్య న ప్రయోజనం ఆరోఘ్యప్రతీతిదశాయామేవ యశ్చోఽరః సస్థాణు
 రిత్యాదౌ బాధదర్శనేనేహపి జగత్ప్రతీతిదశాయామేవ తద్బాధసస్య న్యాయత్వాత్
 సృష్టేః ప్రాగప్రతీతస్య బాధానుపపత్తేశ్చ కిఞ్చ కాలత్రయనిషేధో హి బాధః.
 ప్రాక్కాలనివేతి నిషేధే బాధ ఏవ న స్యాత్. న హి పాకరక్తే ఘటే పూర్వం న రక్తో
 ఘట ఇతిప్రత్యయం బాధం మన్యస్తే. అతఏవ భాష్యే ప్రాగృత్ప్రేరవ్యాకృతనామరూప
 భేదార్తభూతం జగదాసీదితి జగతః కారణత్వనా సత్తైవోక్తా న తు బాధ ఇతి. న చ
 సృష్టేః ప్రాక్కాలాభావేనాగ్ర ఇతి కాలసమ్బంధాయాగ్ర ఇతి వాచ్యం. ప్రాక్కాలే

శం—స్వాభావ్యాదాత్మా ఏకస్పన్నీక్షణ. నను ప్రాగుత్పత్తేరకార్యకరణత్వాత్ కథ
 ఆ—ఘటశరావాదికం మృదేవాసీదిత్యాదివాక్యేషు కాలసమ్ముద్భవేన బోధనస్య పు
 త్పన్నత్వేనేహాపి తథైవ బోధయతుం కాలసమ్ముద్భారోపాపవత్తేః. యథా దేవదత్తస్య
 శిర ఇత్యాదావవయవావయవిభేదేన బోధనస్య దృష్టత్వేన రాహోశ్చిర ఇత్యాదావపి
 తత్కల్పనం యథా వా పూర్వకాలేఽపి కాల ఆసీదిత్యాదౌ కాలాంతరసమ్ముద్భారోపణం
 తద్వత్. దీపికాయాన్తు పరరిత్యా పరో బోధనీయ ఇతి న్యాయేన పరమతే కాలస్య
 నిత్యత్వేన ప్రాగపి సత్త్వాత్తద్రీత్యాకాలసమ్ముద్భ ఉక్త ఇత్యుక్తం. న చాత్మా వా ఆసీ
 దితి సత్త్వావైశిష్ట్యమేవ ప్రతీయతే కర్తుః క్రియాశ్రయత్వాదితి వాచ్యం. సవితా
 ప్రకాశతఇత్యాదౌ కర్తృవాచిప్రత్యయస్య ధాతుమాత్రార్థత్వేన సవితః ప్రకాశ
 రూపత్వప్రత్యయవదాత్తన ఏవ సద్రూపత్వప్రతీతేః అతిరిక్తసత్త్వాజాత్యభావాచ్చ
 అన్యథా సత్త్వా ఆసీదిత్యాదావగతేరితి సర్వం సుస్థం. ఏవం సూత్రితమాత్మనోఽజ్ఞైకర
 సత్త్వం సాధయితుమపక్షీప్తం ప్రవక్ష్యస్య మృషాత్వం తదధ్యారోపావవాదాభ్యాం
 దృఢీకర్తృమధ్యాయశేషః. తత్రాప్యధ్యారోపార్థం న జాతో భూతానిత్యతః ప్రాక్తనః.
 తదాదిరపవాదార్థః. తత్రాపి వాచారమ్భణన్యాయేనాత్మాదిరి క్తస్య వికారస్య మృషాత్వః
 వత్తుం సృష్టివాక్యం. తత్ర సప్తరాత్తనః సమ్భవితం చేతనావత్త్వం దృఢీకర్తృమీక్షణ
 మాహ (ససర్వజ్ఞేతి) నన్నేకస్యాఖణ్డస్య కథమీక్షణం సాధనాభావాదిత్యాశబ్ద్యైః
 తస్య సాధనాపేక్షేత్యభిప్రేత్యైకస్పన్నపి సర్వజ్ఞస్వాభావ్యాదీక్షితేత్యుక్తం అత్రాదాగ
 మాభావశ్చాస్తనః. ఇమమేవాభిప్రాయం శబ్దాసరిహారాభ్యాం ఘట్టికరోతి (ననితి
 తత్ర కరణాని ఇన్ద్రియాణి. కార్యం శరీరమితి వివేకః తద్రహితస్యాపి సార్వజ్ఞే
 శ్రుతిమాహ (తథాచేతి) 'అపాణిపాదో జవనో గృహీతా పశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్
 కర్ణః స వేత్తి వేద్యం స చ తస్మాస్తి వేత్తా తమాచూరగ్గ్రిం పురుషం మహాస్తమి
 మస్త్రశేషః. 'స తస్య కార్యం కరణాచ్చ విద్యతే న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్య
 పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా' చేత్యాదిరాదిశబ్దార్థః
 నను స్వాభావికనిత్యచైతన్యేన కథం కాదాచిత్కేక్షణమితి. అత్ర కేచిత్ సర్గాదే
 ప్రాణికర్తృభిరేకా సృజ్యాకారాఽవిద్యావృత్తిరుత్పద్యతే. తస్మామాత్మచైతన్యం ప్ర
 విమ్బితం తదేవేక్షణం తచ్ఛాచికార్యత్వాత్ స్వపరనిర్వాహకమితి న త్రాపీక్షణా
 రాపేక్షా. సర్వైరపి ప్రథమకార్యేనసప్థాపరిహారయైవమేవైష్ట్యస్యమిత్యాచూః. అప
 తు ప్రాణికర్తృపతాత్ సృష్టికాలేఽభివృత్త్యన్త్యభిభూతానభివృత్తనామరూపానచ్చిన్న
 సత్స్వరూపచైతన్యమేవాన్త్యభివృత్త్య కాదాచిత్కత్వాత్తాదాచిత్కమీక్షణమిత్యాచూః

స ఈక్షత లోకాన్న సృజా ఇతి

౧

స ఇమాల్లోకానసృజత

శం—మీక్షితవాక్ నాయం దోషః సర్వజ్ఞస్వాభావాత్. తథాచ మస్త్రపఠ్యః 'అపాణిపాదో జవనో గృహీతా' ఇత్యాదిః. కేనాభిప్రాయేణేతి. ఆహ లోకాన్ అమృతప్రభృతీన్ పాణికర్షఫలాపభోగస్థానభూతాన్న సృజై సృజేయేతి. ౧

శం—ఏవమీక్షిత్యా ఆలోచ్య సః ఆత్మా ఇమాల్లోకానసృజత సృష్టవాక్. యథేహ బుద్ధిమాంస్తత్కాదిరేవంప్రకారాన్ ప్రాసాదాదీన్ సృజా ఇతీక్షిప్తేక్షానస్తరం ప్రాసాదాదీన్ సృజతి తద్వత్. నను సోపాదానస్తత్కాదిః ప్రాసాదాదీన్ సృజతీతి యుక్తం నిరుపాదానస్తాన్వితా కథం లోకాన్ సృజతీతి. నాయం దోషః సలిలస్థానీయే అరూపేనైవ్యాకృతే ఆత్మేశబ్దవాచ్యే వ్యాకృతఫేనస్థానీయస్య జగత ఉపాదానభూతే

ఆ—అన్యే తీక్షణవాక్యస్య కారణస్యాచైతన్యవ్యాప్తిపరత్వాదీక్షణే తాత్పర్యాభావా చ్చ స తత్ర భూయానాగ్రహః కర్తవ్య ఇత్యాచూః. సుశబ్దో వితర్కార్థఇతి మనసి నిధాయాహ (న్వితి) లోడర్థస్య విధ్యాదేః స్వాత్మన్యసమ్భవాత్ లోటో లజర్థత్వమాహ (సృజేయేతి) అత్రేతీత్యన్యేక్షణేతి పూర్వేణాన్వయః. ౧

ఆ—ఈక్షణస్య పూర్వకాలీనత్వం పదక్ సృష్టిహేతుత్వమాహ (ఏవమితి) అత్రేక్షణపూర్వకసృష్ట్యుక్తేః ప్రయోజనం స్రష్టశ్చేతనత్వసిద్ధిరేవేత్యభిప్రేత్యతథావిధస్య తక్షశ్చేతనత్వముదాహరతి (యథేతి) నస్వీక్షితుస్తత్కాదేర్దూర్వాద్యుపాదానకారణసహితత్వాత్ప్రాసాదాదేస్సృష్టృత్వం యుక్తం. ఇహ తు 'ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవేత్యుక్తస్యాద్వితీయత్వేనోపాదానకారణాంతరాభావాత్ స్రష్టృత్వం నయుక్తమితి శబ్దతే (నన్వితి) న చ 'బహుస్యాం ప్రజాయేయే'తి 'తదాత్మానం స్వయమకురుతే'తి శ్రుత్యా ఆత్మనఏవోపాదానత్వాన్నోపాదానాంతరాపేక్షేతి వాచ్యం వియదాదేర్వావివహారికత్వేన ఘటాదివత్పరిణామత్వాత్తస్య పరిణామ్యుపాదానం పక్షవ్యం. న చాత్మా తథా భవతుమర్హతి తస్య నిరవయవత్వేనాపరిణామిత్యాదితి భావః. అత్ర వియదాదేః పరిణామత్వమగ్నేకృత్య తత్రానభివృక్తనామరూపావస్థం బీజభూతమవ్యాకృతం 'తద్దేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తమ ఆసీత్ మాయాస్తు ప్రకృతిం విద్యా'దిత్యాదిశ్రుతీసిద్ధం పరిణామ్యుపాదానమస్తీత్యాహ (నాయమితి) (ఆత్మభూతేతి) అనేనానభివృక్తనామరూపశబ్దితావ్యాకృతస్యాత్మన్యధ్యస్తత్వేన పరిణమమానావిద్యాధిష్ఠానత్వేనాత్మనో వివర్తోపాదానత్వం, తయోరాత్మమాత్రత్వేన మృషత్వాత్ ఆత్మనోఽద్వితీయత్వం చ న విరుధ్యతఇతి దర్శయతి (నామరూపేతి) తదాశ్రయా వ్యాకృతేత్యర్థః. ఇదానీం

శం—సమ్మతః. తస్మాదాత్మభూతనామరూపాపాదానన్యైః సర్వజ్ఞోజగన్నిర్మిత ఇతి న విరుద్ధం. అథవా యథా విజ్ఞానవాక్ మామూపీ నిరుపాదాన ఆత్మాన మేవాత్మాన్తరత్వేనా కాశే గచ్ఛన్నివ నిర్మిమితే తథా సర్వజ్ఞో దేవః సర్వశక్తి ర్మహామాయ ఆత్మాన మేవాత్మాన్తరత్వేన జగద్రూపేణ నిర్మిమితఇతి యుక్తతరం. ఏవం సతి కారణకార్యోభయా సద్వాదాదిపక్షాశ్చ న ప్రసజ్యంతే, సునిరాకృతాశ్చ భవన్తి. కాట్లోకా నసృజ

అ—ఘటాదివృషి వివర్తవీవ పరిణామో నామ వివర్తాదన్యో నాస్త్యేవ వివర్తఇతి పరిణామ ఇతి చ పర్యాయ ఇత్యోరమ్మణాధికరణన్యాయేన వివర్తతాసిద్ధిః, వికారేఽపి ఆత్మకృతేః పరిణామాదితి సూత్రకారేణ పరిణామశబ్దప్రయోగాచ్చ సిద్ధం, తత్ర చాత్మన ఏవోపాదానశ్చ మాయా తు సహాయమాత్రమిత్యభిప్రేత్య ఆత్మని చైవం విచిత్రాశ్చ హితి ద్వితీయస్య ప్రథమపాదసూత్రోపప్తమేన పరిహరాన్తరమాహ. (అథవేతి) (విజ్ఞానవానితి) ఆకాశే గచ్ఛన్తమివ స్థితమాత్మాన్తరం సృష్ట్యామిది జ్ఞానవానిత్యర్థః ఇదం విశేషణమిత్యుచ్యతే స్రష్టృత్వస్య చ శుక్తిరజతాదా వివర్తే అదర్శనాల్ కార్యస్య తత్త్వత్వేన తదుభయం న స్యాదితి శబ్దానిరాసార్థం. తన్నిరాసశ్చ మయావినిర్మితే వివర్తే తదుభయదర్శనాదితి. (నిరుపాదాన ఇతి) స్వవ్యతిరిక్తోపాదాన రహిత ఇత్యర్థః. సర్వశక్తిత్వే హేతుమాహ (మహామాయ ఇతి) (ఆత్మాన్తరత్వేనేతి) ఆత్మభిన్నత్వేనేత్యర్థః. (యుక్తతరమితి) 'ఇన్ద్రో' మాయాభిః పురుషావ ఈయతే మాయాత్వన్యదివ భవతి బహు స్యాం ప్రజాయేయ వాచారమ్మణం వికారః అపాగ దగ్నేర్నిత్యమిత్యాది బహుశ్చురిసమ్మతత్వాదిత్యర్థః. (ఏవం సతీతి) సతఏవాత్మన కారణకార్యరూపేణావస్థానాన్తీకారాదిత్యర్థః. నిర్దేతుకమేవ కార్యముత్పద్వ్యతతి యదృచ్ఛావాదినాం అసదేవ కార్యముత్పద్వ్యతతి నైయామికానాం. ఉభయమప సదితి శూన్యవాదినాం పక్షః. అదిశబ్దేన సదేవ కార్యముత్పద్వ్యత ఇతి సాక్ష్యాదీనా పరిణామపక్ష ఉక్తః. అసత్కార్యవక్షేత్యసతః సత్త్వాపత్తిః శశవిషాణాదేరపుత్యప్రసక్త, శ్చ దోషః. పరిణామవాదే చ తస్య పూర్వమేవ కారణే సత్త్వాత్కులాలా కారకవ్యాపార వైయర్థ్యం, పూర్వమసత్త్వే కారణస్యైవావస్థాన్తరాపత్తిలక్షణం కామత్వానుపపత్తిః, ఉత్పత్త్యనంతరమసత్త్వే తతో వ్యవహారాసిద్ధిరపరోక్షత్వానుపత్తి, శ్చ దోషః. ఉభయాసత్త్వే చోభయపక్షోక్తదోషః. తే వివర్తవాదేన ప్రసజ్య ఇత్యర్థః. యద్వా అస్మాభిర్వివర్తవాదస్యాన్తీకారాల్ పరిణామాదిపక్షాన్తీకారే పరపక్షాన్తీకారలక్షణో దోషో న సమ్మపతీత్యాహ (ఏవం సతీతి) (సునిరాకృతాశ్చేతి) వివర్తవాదస్యైవ పరిగ్రహేణ పక్షాన్తరేషు దోషసూచనా దద్వితీయాత్మనస్తద్వివర్త

అమౌఘ మరీచీర్తరమాపాదోఽదోఽమృతః పరేణ దివం

శం—తేతి. అహ (అమౌఘమరీచీర్తరమాపజతి) అకాశాదిక్రమేణాజ్ఞాముత్పాద్యామృతః ప్రభృతీల్లోకానస్పృశత. తత్రామృతః ప్రభృతీక్ స్వయమేవ వ్యాచప్తే శుతిః అదస్తదమృతశ్చజ్ఞవాచ్యో లోకః (పరేణ దివం) ద్యులోకాత్పరేణ పరస్తాత్. సోఽమృతశ్చజ్ఞవాచ్యో లోకః అపాం భరణాత్. ద్యౌః ప్రతిష్ఠా ఆశ్రయస్తస్యామృతో లోకః స్య

ఆ—ప్రపంచాకారతాఽభిధాయిన్యా బహుస్యామితి శుిత్యా వివర్తవాదస్యైవ పరిగృహీతత్వేన పక్షాంతరాణాం శుతిబాహ్యత్వాచ్చ తే నిరాకృతా భవన్తిత్యర్థః. లోకానాం భౌతికత్వాదజ్ఞాంతర్వర్తిత్వాచ్చ భూతస్పృష్టితత్పశ్చీకరణాజ్ఞానృప్యనంతరం తత్స్పృష్టిరితి గుణోపసంహరన్యాయమశ్రిత్యాహ (అకాశాదీతి) (స్వయమేవ వ్యాచప్తే శుతిః) తేషాం లోకేషుప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. ద్యులోకాత్పరస్తాద్యే మహారాదయో లోకాః, యశ్చ తస్యామృతో లోకస్యాశ్రయో ద్యులోకః తే సర్వే అమృతశ్చజ్ఞేనోచ్యంతే సమప్యేషుస్వత్ర విద్యమానత్వాదిత్యాహ (అదజతి) అంతరిక్షం మరీచయః ఇత్యస్యార్థమాహ (ద్యులోకాదితి) మరీచిశబ్దేన సూర్యకిరణసమ్మన్ధాదంతరిక్షలోకం లక్షయిత్వా తస్యైకత్వేఽపి ప్రదేశభేదాద్భహువచనం యుక్తం. యద్వా బహునాం మరీచీనాం లక్షకత్వాత్తత్కృతం బాహుళ్యం గణాయాం ఘోష ఇత్యత్ర లాక్షణికగతస్త్రీత్వమివేత్యాహ (మరీచిభిర్వేతి) న తు మరీచిశబ్దేనాంతరిక్షలోకస్వీకారే మరీచిసమ్మన్ధో నిమిత్తాంతరముచ్యతఇతి భృమితవ్యం ఏతద్విన్నస్య నిమిత్తస్య పూర్వమును క్తత్వేన వికల్పార్థకవాశబ్దాయోగాత్. (ఆపకచ్యుతజతి) అథోలోకవాసిభిర్జ్వైరాప్యమానత్వాదాపన్నే ధేర్థాలోరథయోగాత్తే లోకా ఆప ఇత్యుచ్యంతఇత్యన్వయః. ననూక్తానాం పంచభూతసమ్మన్ధావిశేషాన్ముతాంతరేణ పృథివ్యాదీనాముపరితసలోకా లక్ష్యంతాం అంతరిక్షస్య మరీచివ్యతిరక్తపదార్థాంతరేణ మేఘాదినాపి సమ్మన్ధాత్తేన సలోకః. పృథివ్యాస్తతోఽథోలోకానాశ్చ మరణాప్తివ్యతిరక్తగమనాది క్రియాంతరేణాపి యోగాత్తేనైవ తే లక్ష్యంతామితి శబ్దతే (యద్యపితి) (భూతాత్కత్యమితి) భూతసమ్మన్ధిత్వమిత్యర్థః. ఇదముపలక్షణం మేఘాదిపదార్థాంతరసమ్మన్ధోఽపి వర్తతఇతి ద్రష్టవ్యం. అమృతదీనామేవ తేషు లోకేషు ప్రాచుర్యాత్తేవ తే లోకా లక్షణీయాః. ప్రాచుర్యేణ వ్యవదేశా భవన్తితి న్యాయాదితి పరిహరతి (తథాపీతి) అబ్బాహుళ్యాదిత్యుపలక్షణం. మరీచ్యాదీనామపి బాహుళ్యాదిత్యపి ద్రష్టవ్యం. (అబ్బామభిరితి) అత్రాపి మరీచ్యాదినామభిరిత్యపి ద్రష్టవ్యం. యథా శ్రుతే అబాత్తకత్వేనామృతాదిశబ్దలక్ష్యత్వానుక్షేప్తోకానాం శబ్దానుపపత్తేర్నరీ

ద్యాః ప్రతిష్ఠాఽన్తరిక్షం మరీచయః పృథివీమరోయా
అధస్తాత్తా ఆహః.

౨

స ఈక్షతే మేను లోకా లోకపాలాన్ను సృజా ఇతి

శం—ద్యులోకాదధస్తాన్తరిక్షం యత్ తన్మరీచయః. విరోఽప్యనేకస్థానభేదత్వా
ద్భువనవచనభావో. మరీచిభిర్వా రక్తిభిస్సమ్మిథాత్. పృథివీమరః మ్రియస్తేఽస్మిన్నాభితా
నీతి. యా అధస్తాత్ పృథివ్యాః తా ఆప ఉచ్యంతే అపన్నేర్హోకాః. యద్యపి షష్ఠ
భూతాత్కతన్వం లోకానాం తథాపి అబ్బాహుశ్యా దబ్బామభిరేవామోఘ మరీచీర్తర
మాపఞ్చత్యుచ్యంతే.

శం—సర్వప్రాణీకర్తృఫలంపాదానాధిష్ఠానభూతాత్ చతురో లోకాన్
సృష్ట్యా సః ఈశ్వరః పునరేక్షత ఇమేన్వన్ముః ప్రభృతయో మయా సృష్ట్యా లోకాః
పరిపాలయిత్వవర్జితా వినశ్యేయః తస్మాదేహం రక్షణార్థం లోకపాలాన్ లోకానాం
పాలయిత్వాన్ సృజేఽహమితి. ఏవమీక్షిత్యా సోద్యువీవ అమృతానీభ్యః షష్ఠ

ఆ — చ్యాదీనామబ్బామత్వాభావాదపృథ్విస్యాప్తి క్రియార్థత్వోక్తేరబ్బామత్వా
భావే నాబ్బామభిరితి పరిహారానుపపత్తేశ్చేతి. ఉపరితనలోకాద్వ్యాప్తిద్వారేణాగత
మమ్ము ఏవాస్తాభిః సాక్షాదుపలభ్యతే న తు భూతాంతరమితి అన్తద్వైష్ట్యా అబ్బా
హుశ్యముపరితనలోకానాం ఊర్ధ్వలోకగామిప్రాణ్యపేక్షయా అధోలోకగామినాం
ప్రాణీనాం పురాణేషు బాహుళ్యోక్తేర్బహుభిరాప్యంతే అధోలోకా ఇత్యధోలోకేషు
తత్కర్తృకాప్తేరపి బాహుళ్యం. పృథివ్యామతిశీఘ్రం ప్రాణీనాం మరణాత్తస్యాపి తత్ర
బాహుళ్యం. అంతరిక్షస్య తు మరీచిబాహుళ్యం ప్రసిద్ధమేవేతి జ్ఞేయం (అమోఘ
మరీచీర్తరమాపఞ్చత్యుచ్యంతఇతి) ఏతైర్నామభిరుచ్యంతే ఇత్యర్థః.

ఆ—అత్ర అత్తా వా ఇత్యుక్తాత్తజ్ఞానేన సంసారి మోచయితవ్యుత్తేన వి
క్షీతః అసంసారిణో మోక్షానుపపత్తేః. సంసారశ్చ సంసరణాధికరణలోకాత్, తదుప
ధిభూతం లిక్తశరీరం, తదభిమానినో దేవాన్, తదధిష్ఠానం స్థూలశరీరం, సంసారరూప
శనాయూదీన్, తదభిమానినం తద్దోష్టకారం చాంతరేణ నోపపద్యతఇతి తత్సృష్టిం అయ
మావసథఇత్యంతేన. గ్రంథేన క్రమేణ వక్ష్యన్ సంసరణాధిష్ఠానలోకసృష్టిముక్తా
తత్సృష్టియత్తదేవతాసృష్టిక్షణద్వారా సమష్టిస్థూలశరీరస్య, సమష్టిలిక్తశరీరస్య, తద
భిమానినాం దేవానాం సృష్టిం వక్తుమారభతే (స ఈక్షతేతి) తద్వ్యాచిత్యే (సర్వప్రా
ణీతి) ఫలస్య తదుపాదానస్య తత్సాధనస్య చాధిష్ఠానభూతానిత్యర్థః. అవ్యయానావ

సోఽద్భ్యవవ పురుషం సముద్ధృత్యామూర్ఛయత్.

3

తమభ్యతప త్తస్యాభితప్తస్య ముఖం నిరభిద్యత యథా
జ్ఞం ముఖాద్వాగ్వాచోఽగ్నిర్నాసికే నిరభిద్యేతాం

శం—భూతేభ్యః. యేభ్యోఽమృతప్రభృతీకృతౌ సృష్టవాన్ తేభ్యవివేక్యర్థః. పురుషం పురుషప్రకారం శిరఃపాణ్యాదిమంతం సముద్ధృత్య అద్భ్యసృముదాయ మృత్పిణ్డమివ కులాలః పృథివ్యా అమూర్ఛయత్ సమ్మూర్ఛితవాన్. సమ్పిణ్డతీతవాన్ స్వావయవసం యోజనే నేత్యర్థః.

3

శం—తం పిణ్డం పురుషవిధముద్దిశ్యాభ్యతపత్ తదభిధ్యానం సజ్కుల్పం కృత వానిత్యర్థః. 'యస్య జ్ఞానమయం తప' ఇతి శ్రుతేః. తస్యాభితప్తస్య ఈశ్వరసజ్కుల్పేన తపసాఽభితప్తస్య పిణ్డస్య ముఖం నిరభిద్యత ముఖాకారం సుషిరమజాయత యథా పక్షిణోఽజ్ఞం నిరభిద్యత. ఏవం తస్మాన్నిర్భిన్నాస్తు ఖాద్వాక్ కరణం ఇద్రియం నిరవర్తత. తదధిష్ఠాతాగ్నిస్తతో వాచో లోకపాలః. తథా నాసికే నిరభిద్యేతాం. నాసికాభ్యాం ప్రాణః. ప్రాణాద్వాయురితి సర్వప్రాధిష్ఠానం కరణం దేవతా చ త్రయం

ఆ—నేకార్థత్వాన్నుశబ్దస్తు శబ్దార్థః. వైలక్షణ్యం లోకానామాహ (ఇమేన్ద్రితి) (అహమితి) అస్మేక్షతేతి పూర్వేణాన్వయః. సమష్టిలిక్తశరీరతదభిమానినాం విరాడవయవజన్యత్వాత్తదర్థం విరాట్పృష్టిమాహ (ఏవమిక్షితేతి) యద్యపి లోకోత్పత్తేః పూర్వమేవాణ్డోత్పత్తిరుక్తా అణ్డముత్పాద్యామ్భః ప్రభృతీకృతౌ లోకానస్పృశతేతి భావ్యకారేణ తథాపి నైవోత్పత్తిరిహానూద్యతే లోకపాలస్పృష్ట్యర్థమితి న విరోధఇతి భావః. అద్భ్యవివేత్యేవకారార్థమాహ (యేభ్య ఇతి) కులాలః పృథివ్యాః సకాకాన్తృప్తిపిణ్డమివేత్యన్వయః. (స్వావయవేతి) భూతానాం యః పరస్పరావయవసంయోజనేనాతిక్లిప్తస్సంయోగః తేనేత్యర్థః.

3

ఆ—విరాడుత్పత్తిముక్త్వా తదవయవేభ్యో లోకపాలౌత్పత్తిమాహ (తం పిణ్డమిత్యాదినా) తపశ్శబ్దేనాభిధ్యానశబ్దతం జ్ఞానముచ్యతే సకృచ్ఛాదీత్యత్ర శ్రుతిమాహ (యస్మేతి) యస్య తపో జ్ఞానమేవ స కృచ్ఛాదీత్యర్థః. తతో వాచో లోకపాలోఽగ్నిర్వాగధిష్ఠాతా నిరవర్తతేత్యన్వయః. యద్యపి వాగాదికరణజాతమపచ్ఛేదకృత భూతకార్యం న ముఖాదిగోళకార్యం తథాపి ముఖాద్వాక్రయే తదభివ్యక్తేర్ముఖాద్వాగ్నిత్యుక్తం (నాసికాభ్యాం ప్రాణ ఇతి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన ప్రాణవృత్తిసహితం ఘ్రీణేంద్రియముచ్యతే (అధిష్ఠానమితి) గోళకమిత్యర్థః. త్వక్ గోళకం. లోమేతి లోమ సహచరితం స్పర్శనేంద్రియముచ్యతే. ఓషధివనస్పతయ ఇతి ఓషధ్యాద్యధిష్ఠా

నాసికాభ్యాం ప్రాణః ప్రాణాద్వాయురక్షిణీ నిరభిద్యే
తాం అక్షిభ్యాశ్చక్షుశ్చక్షుషఆదిత్యః కర్ణౌ నిరభిద్యే
తాం కర్ణాభ్యాం శ్రోత్రం శ్రోత్రాద్విశస్త్వజ్జీరభిద్య
త త్వచో లోమాని లోమభ్య ఓషధివనస్పతయో
హృదయం నిరభిద్యత హృదయాన్తనో మనశ్చంద్ర
మా నాభిర్నిరభిద్యత నాభ్యా అపానోఽపానాన్తప్రత్యః
శిశ్నం నిరభిద్యత శిశ్నాద్రేతో రేతస ఆపః.

౪

ఇతి ప్రథమః ఖణ्डః.

శం—క్ర మేణ నిర్భిన్నమితి. అక్షిణీ. కర్ణౌ. త్వక్. హృదయం అంతఃకరణాధిష్ఠానం.
మనః అంతఃకరణం. నాభీః సర్వప్రాణనిబంధనస్థానం. తస్మాదపానసంయుక్తత్వాదపాన
ఇతి పాయుష్ణీయముచ్యతే. తస్మాధిష్ఠాత్రీ దేవతా మృత్యుః. యథాన్యత్ర తథా
శిశ్నం నిరభిద్యత ప్రజననేంద్రియస్థానం ఇంద్రియం రేతో రేతోవిసర్గార్థత్వాత్సహ
రేతసోచ్యతే. రేతస ఆప ఇతి.

౪

ఇతి ప్రథమఖణ्डభాష్యమ్.

ఆ—తృ దేవతా వాయురుచ్యతే. చిత్తస్తు చేతో హృదయం హృదయజ్ఞాచ్చహృద
యజ్ఞః శ్చోత్యాదౌ హృదయశబ్దస్యాంతఃకరణార్థత్వదర్శనాన్తనశ్చజ్ఞేనాపి తస్యైవాభిధానే
పౌనరుక్త్యమిత్యతః (హృదయమితి) (అంతఃకరణాధిష్ఠానం) హృదయకమలముచ్యత
ఇత్యర్థః. (సర్వప్రాణనిబంధనస్థానమితి) గుదమూలమిత్యర్థః. అపానశబ్దేన పాయుష్ణీయ
లక్షణాయాం సమ్మన్థమాహ (అపానేతి) నను శిశ్నం నిరభిద్యతేతి పర్యాయే శిశ్న
రేతసోరుత్పత్త్యభిధానే స్త్రీయోన్యాదేరుత్పత్తిరనుక్తా స్యాదిత్యాశబ్ద్యా శిశ్నశబ్దే
నోపస్థేంద్రియస్థానం లక్ష్యతే, రేతఇతి తద్విసర్గార్థత్వేన తత్సహితముపస్థేంద్రియం, అపృ
జ్ఞేన తల్లక్షితవచ్చభూతోపాధికః ప్రజావతిశ్చోచ్యత, ఇత్యాహ (యథేతి) యథాఽ
న్యత్ర పర్యాయాంతరే స్థానం కరణం దేవతా చేతి త్రయముక్తం. ఏవమిహాపి
శిశ్నాదిశబ్దైస్త్రయమప్యుచ్యతఇత్యర్థః. (రేతఇతి) ఇంద్రియముచ్యతఇత్యన్వయః. తల్ల
క్షణాయాం సమ్మన్థమాహ (సహరేతనేతి) రేతసా సహితం. తత్సమ్మన్థిత్యర్థః. సమ్మన్థ
ముపపాదయతి (రేతోవిసర్గార్థత్వాదితి).

౪

ఇతి ప్రథమఖణ्डభాష్యటీకా.

ప్రథమాధ్యాయ - ద్వితీయఃఖణ్డః.

తా ఏతా దేవతాః సృష్టా అస్మిన్సహస్యర్ణవే ప్రాపతక్
తమశనాయాపిపాసాభ్యామన్వవాజ్ఞత్ తావనమబ్రువ

శం—తా ఏతా అగ్నైదయో దేవతా లోకపాలత్వేన సజ్గుల్యై సృష్టా
...రేణాస్మిన్ సంసారార్ణవే సంసారసముద్రే మహతి అవిద్యాకామకర్మప్రభవ
దుఃఖోదకే తీవ్రరోగజరామృత్యుమహాగ్రాహే అనాదావనన్తే అపారే నిరాలమే
విషయేన్ద్రియజనితసుఖలవక్షణవిక్రామే పశ్చేన్ద్రియార్థతృప్త్యమారుతవిత్తోభాత్థితానర్థ
శతమహోర్తా మహారారవాద్యనేకనిరయగతహాహేత్యాది కూజితాక్రాశనోద్భూత
మహారవే సత్కార్ణవదానదయాఽహింసాదమశమధృత్యాద్యాత్మగుణపాథేయపూర్ణజ్ఞా
నోడుపే సత్సద్గుణస్వత్వాగమార్గే మోక్షతీరే ఏతస్మిన్సహస్యర్ణవే ప్రాపతక్ పతితవస్తః.
తస్మాదగ్నైదిదేవతావ్యయలక్షణాపి యా గతిర్వాస్తిభ్యాతా జ్ఞానకర్తృసముచ్చయాను
ష్టానఫలభూతా సాపి నాలం సంసారదుఃఖోపశమాయేత్యయమత్ర వివక్షితార్థః. యతః

ఆ—ఏవం సమప్తీనామిన్ద్రియాణాం తదభిమాని దేవతానాభోచితస్సత్తిముక్త్యా
అథ తాసాం దేవతానాం భోగయోగ్యాల్పవ్యప్తిదేహసృష్టిం తేషు దేవతానాం
భోగార్థం వ్యప్తిరూపేణ ప్రవేశ్యా వివక్షుస్తదుపార్థ్వాతత్వేన త్సత్తిపానయోః సృష్టిం
దర్శయతి (తా ఏతా ఇతి) తచ్ఛబ్దార్థమాహ (అగ్నైదయ ఇతి) ఏతచ్ఛబ్దార్థమాహ
(లోకపాలత్వేనేతి) అశనాయాదిసృష్ట్యపయోగిత్వేనైతాసాం స్వరూపాజ్ఞానపూర్వకం
సంసారే బ్రహ్మాండరూపే పతితత్వం ఆసక్తత్వం తస్మాత్ప్రత్యాభిమానేన యద్బుద్ధత్వం
తదాహ (అస్మిన్నితి) అర్ణవసాదృశ్యమాహ (అవిద్యేత్యాదినా) అవిద్యాదిప్రభవం
దుఃఖమేవ దుష్ప్రవేశత్వగుణోదకమివోదకం యస్మిన్. తీవ్రరోగాదయ ఏవ భయ
జ్గురత్వేన గ్రాహః నక్రాదయో యస్మిన్. తత్త్వజ్ఞానమన్తరేణ వినాశాభావాదనన్తే.
అజ్ఞానాముత్తరావధ్యభావేనాపారే విక్రామస్థానాభావేన నిరాలమే సమీచీనవిక్రామ
స్థానాభావేన తదాభాసోఽస్తీత్యాహ (విషయేన్ద్రియేతి) విషయేన్ద్రియసమ్బంధజనిత
సుఖలేశరూపా విక్రామో యస్మిన్ పశ్చేన్ద్రియాణామర్థేషు విషయేషు శబ్దాదిషు
యా తృప్త్యైవ మారుతః తత్కృతో యో విత్తోభః తేనోత్థితాన్యనర్థశతాని విషయ
సమ్పదితాః క్లేశాః తవివోర్చయో యస్మిన్ మహారారవాదయ ఏవానేకే నిరయాః
నరకవిశేషాః తద్దేవతానాం గర్భవాసతన్నిష్క్రమణబాల్యాదయో మరణాస్తాః యేనైకే

శం—ఏవం తస్మాదేవం విదిత్వా పరం బ్రహ్మ ఆత్మా ఆత్మనః సర్వభూతానాం యో
వక్ష్యమాణవిశేషణః ప్రకృతశ్చ జగదుత్పత్తి స్థితిసంహారహేతుత్వేన స సర్వసంసారదుః
ఖోపశమనాయ వేదితవ్యః. తస్మాదేవ పథాః ఏతత్కర్తృతద్బుద్ధితత్పత్యం యదేతత్
పరబ్రహ్మవిజ్ఞానం నాన్యః పథా విద్యతే యనాయేతి మన్తవర్ణాత్. తం స్థానకరణ
దేవతోత్పత్తిభీజభూతం పురుషం ప్రథమోత్పాదితం పిణ్డమాత్మానమశనాయా పిపా
సాభ్యా మన్వవార్జిత అనుగమితవాక్ సంయోజితవానిత్యర్థః. తస్య కారణభూతస్యా

ఆ—నిరయాః దుఃఖజనకత్వాత్ తద్గతానాం యాని హేమోత్పాదీని కూజితాని
స్వల్పధ్వనయః. ఆక్రమణాని మహాధ్వనయః తదుద్భూతో మహారవో యస్మిన్ మహా
పాతకాద్యనేకనిరయేతి పాతే మహాపాతకజన్యా నిరయా ఇతి ద్రష్టవ్యం. సంసారా
ర్ణవన్యైవమ్భూతత్వే తస్య తరణానమ్భవాన్తోక్షకాస్త్రానర్థకమిత్యాశక్కురి అవివేకినాం
తథాత్వేఽపి వివేకినాం తత్తరణోపాయోఽస్తీత్యాహ (సత్యేతి) సత్యాదయో యే
ఆత్మగుణాః తపివ పాథేయం వ్యవశనం తేన పూర్ణం జ్ఞానమేవోదుషః స్వేవో యస్మిన్
సత్పక్షః సన్నాస్యసశ్చేత్యేతావేవ మార్గా జ్ఞానోదుషప్రవృత్తిహేతు యస్మిన్ మోక్షే
సతి పునః సంసారార్ణవస్ఫుర్భావాత్ సపివ తీరమివ తీరం యస్మిన్ ఏతస్మిన్ ప్రత్యక్ష
సిద్ధేఽర్థపే ఇత్యర్థః. ఆత్మ పతనం నామ స్వరూపాజ్ఞానేన సంసారే ఆహమభిమానేన
సక్తత్వం. నను సంసారార్ణవపతితత్వం వక్ష్యమాణాశనాయాదియోగ ఇత్యాదిస్ఫుర్వో
ఽపి బన్ధస్తదభిమానినో జీవస్య వక్తవ్యః న దేవతానాం న చ తాసామపి తత్ప్రభిమానో
ఽస్తీతి తదుక్తమితి శక్కురియం తథాపి ప్రాధాన్యతోఽభిమానినం జీవం విహాయా
ప్రాధాన్యతోఽభిమానినీప తదుక్తేరభిప్రాయో వక్తవ్య ఇత్యతఆహ (తస్మాదితి) యస్మాత్
సంసారార్ణవపతితత్వం తాసాం తస్మాదిత్యర్థః. మహారారవాద్యనేకనిరయగతిరివేతి పాతే
ఉక్తనిరయగతిర్యథా దుఃఖోపశమాయ నాలం తథా సాపి నాలమితి పూర్వేణాన్వయః.
తద్వివక్షాయా ఆపి ప్రయోజనమాహ (యతపివమితి) (ఏవం విదిత్యేతి) నాలమితి విది
త్యేత్యర్థః. ఆత్మనః సర్వభూతానాం యో ఆత్మా వా ఇదమిత్యాదినా జగదుత్ప
త్త్యాదిహేతుత్వేన చ యః ప్రకృతః స పరం బ్రహ్మ వేదితవ్య ఇత్యన్వయః నను 'ఏష
పథాః ఏతత్కర్తృతద్బుద్ధితత్పత్యమిత్యుపక్రమ్య ఉక్తమక్తమితి వా ఇత్యాదినా
కర్తృసముద్భిసగుణబ్రహ్మజ్ఞానవైవోక్తత్వాత్ తస్మైవ మోక్షసాధనత్వం నోక్తకేవ
లాత్తజ్ఞానమాత్రస్యేత్యాశక్కురి ఏష పథా ఇత్యాదినా బ్రహ్మజ్ఞానమేవోక్తం. న కర్తృ
సముద్భితజ్ఞానంతస్మాక్తవాక్యేన సంసారహేతుత్వావగమేన సత్యత్వాదయోగాదిత్యాహ.
(తస్మాదేవ పథా ఇతి) యస్మాత్ కర్తృసహితస్య ప్రాణవిజ్ఞానస్య సంసారఫలత్వం తస్మాత్
ఏష ఇత్యనేన పదేన యద్బ్రహ్మజ్ఞానం తదేవోక్తమిత్యన్వయః. తమేవ విదిత్వాతి

న్నాయతనం నః ప్రజానీహి యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితా
అన్నమదామేతి.

తాభ్యో గామానయత్తా అబ్రువన్నవైనోఽయ
మలమితి తాభ్యోఽశ్వమానయత్తా అబ్రువన్నవైనో

౧

శం—శనాయాదిదోషవత్త్వాత్ తత్కార్యభూతానామపి దేవతానామశనాయాది
మత్త్వం తాస్తతోఽశనాయా పిపాసాభ్యాం వీధ్యమానా ఏనం పితామహం స్రష్టా
రమబ్రువన్ ఉక్తవత్త్యః. ఆయతనం అధిష్ఠానం నః అస్తభ్యం ప్రజానీహి విధత్స్వి.
యస్మిన్నాయతనే ప్రతిష్ఠితాః సమర్థాసుతోఽన్నమదామ భక్షయామేతి.

శం—ఏవముక్త ఈశ్వరస్తాభ్యః దేవతాభ్యో గాం గవాకృతివిజ్ఞప్తం పిఙ్గం తాభ్య
ఏవాద్యభ్యః పూర్వవత్ పిఙ్గే సముద్భృత్య మూర్ఖయిత్యా ఆనయత్ దర్శితవాక్
తాః పునర్గవాకృతిం దృష్ట్వాఽబ్రువన్ నవైనః అన్నదర్శమధిష్ఠాయాన్నమత్తుమయం
పిఙ్గోఽలం న వై అలం పర్యాప్తం న యోగ్య ఇత్యర్థః. గవి ప్రత్యాఖ్యా తే తథై

ఆ—మృత్యుమేతి నాన్యః పథా విద్యతేఽయనాయత్త్యనేనాపి కేవలాత్తజ్ఞానవ్యతిరిక్త
పథనిషేధాదప్యుక్తమేవ జ్ఞానం పథా ఇత్యాహ (నాన్య ఇతి) ఏష పథా ఇతి బ్రహ్మ
జ్ఞానముపక్రమ్య మధ్యే ప్రాణవిజ్ఞానోక్తిస్తు ప్రాణోపాసనయా చితైకాగ్ర్యే సతి తత్స
లాచ్చ వైరాగ్యే సతి ఏష పథా ఇత్యుపక్రాంతం ముఖ్యం జ్ఞానం వత్తుం శక్యమిత్యభి
ప్రాయేణేతి భావః. యద్యప్యేతద్వాక్యవ్యాఖ్యానావసరే కర్తవ్యోఽపి పథశబ్దార్థత్వే
నోక్తః తథాపి జ్ఞానమార్గోపాయత్వేన స ఉక్తః స ప్రాధాన్యేనేతి భావః. నను పిఙ్గస్యా
శనాయాదియోగే దేవతానాం కథం తద్వత్త్వం యేన తాసామన్నాదనార్థమాయతన
ప్రశ్నః స్యాత్ యస్మిన్నప్రతిష్ఠితా ఇత్యనేనేత్యత ఆహ (తస్యేతి) (పితామహమితి)
స్వజనకపిఙ్గజనకమిత్యర్థః. (అధిష్ఠానమితి) శరీరమిత్యర్థః. నను విరాడేహ ఏవాయతనం
వర్తతే ఇత్యాశంక్య తస్యోలిప్రాథత్వాత్తమాపూర్య తత్ర స్థాతుం పయమసమర్థాః
అన్నం తదేహపర్యాప్తం సమృద్ధయితుమసర్థాః అతోఽన్నద్యోగ్యం వ్యష్టిదేహం
సృజస్త్యేత్యుక్తవత్త ఇత్యాహ (యస్మిన్నితి) యద్యప్యన్న దాదివ్యష్టిదేహం వినాపి చ
రుపురోదాశాదిహవిరదనమస్తి తథాపి తదపి హవిరదనం వ్యష్టిదేవతాదేహమస్తరా
నాస్తీతి భావః.

౧

ఆ—వ్యష్టిదేహసృష్టిమాహ (తాభ్యితి) (మూర్ఖయిత్యేతి) నిబిడతయా పర
స్పరావయవసంయోజనేన సృష్టేవిత్యర్థః. (న యోగ్య ఇతి) శరీరస్యోపరిదంతాభావేన
దుర్వాదిమూలస్యోత్థాతుమశక్యత్వాదిత్యర్థః. (అశ్వమితి) తస్యోభయతోదస్తత్వేనోక్త

౭యమలమితి.

౨

తాభ్యః పురుషమానయత్ తా అబ్రువన్ సుకృతం.
బలేతి పురుషో వావ సుకృతం తా అబ్రవీద్యథాయతనం
ప్రవిశతేతి.

3

అగ్నిర్వాసూభత్వా ముఖం ప్రావిశత్ వాయుః ప్రా
ణో భూత్వా నాసికే ప్రావిశదాదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వా
౭క్షిణీ ప్రావిశద్దిశః శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశ

శం—వాశ్వమానయత్. (తా అబ్రువన్నవై నో ౭యమలమితి) పూర్వవత్. ౨

శం—సర్వప్రత్యాఖ్యానే తాభ్యః పురుషమానయత్ స్వయోనిభూతం. తాః
స్వయోనిం పురుషం దృష్ట్వా౭ఖ్యాన్నాస్సత్యః సుకృతం శోభనమిదమధిష్ఠానం బలేత్య
బ్రువన్ తస్మాత్ పురుషో నావ పురుషవివ సుకృతం సర్వపుణ్యకర్తృహేతుత్వాత్.
స్వయం వా స్వేనైవాత్తనా స్వమాయాభిః కృతత్వాత్తత్సృకృతముచ్యతే. తా దేవతా
ఈశ్వరో౭బ్రహ్మేత్ ఇష్టమాసామిదమధిష్ఠానమితి మత్వా సర్వే హి స్వయోనిషు రమన్తే
అతో యథాయతనం యస్య యద్వదనాదిక్రియాయోగ్యమాయతనం తత్ప్రవిశతేతి. 3

శం—తథాస్త్విత్యనుజ్ఞాం ప్రతిలభ్యేశ్వరస్య నగర్వామివ బలాధిక్రూతాయః
అగ్నిర్వాగభిమానీ వాగేవ భూత్వా స్వాం యోనిం ముఖం ప్రావిశత్ తథోక్తార్థ
ఆ—దోషాభావాదిత్యర్థః. (న వై నో ౭యమలమితి) అశ్వస్యాపి వివేకజ్ఞానాభావాద
యోగ్యత్వాదిత్యర్థః. ౨

ఆ—గవాశ్వగ్రహణస్య సర్వతిర్యగ్దేహోపలక్షకత్వాదిత్యభిప్రేతో౭క్తం
(సర్వేతి) (స్వయోనిభూతమితి) స్వయోనిభూతవిరాట్పురుషదేహసజాతీయమిత్యర్థః.
యస్మాత్ స్వకీయపరితో౭ద్యోతకేన సుకృతం బలేత్యనేన శబ్దేన పురుషదేహ ముక్త
వత్యః తస్మాత్తస్యేదానీమపి సుకృతత్వమిత్యాహ (తస్మాదితి) (స్వయంవేతి) ఈశ్వరేణ
స్వేనైవ కృతం భృత్యాదికృతాపేక్షయా సుకృతం సుప్థ కృతమిత్యర్థః. పుషోదరాది
త్వాత్ స్వయమితి స్థానే సుశబ్దఇత్యర్థః. ఏవం వ్యప్తిదేహసృష్టిముక్త్యా తత్రకర
ణానాం దేవతానాశ్చ వ్యప్తిరూపేణ ప్రవేశమాహ (తా దేవతా ఇతి) ఇష్టత్వే
హేతుమాహ (సర్వేపీతి) (ఆయతనమితి) గోళకరూపస్థానమిత్యర్థః. 3

ఆ—రాజ్ఞో౭నుజ్ఞాం ప్రతిలభ్య బలాధిక్రూతాయః సేనాపత్యాదయో
నగర్వాం. యథా ప్రవిశన్తి తద్వదేశ్వరస్యానుజ్ఞాం ప్రతిలభ్యాగ్నిః ప్రావిశదిత్యన్వయః.

నోషధివనస్పతయో లోమాని భూత్వాత్వచం ప్రావిశం
శ్చష్ట్రమా మనో భూత్వా హృదయం ప్రావిశత్ మృ
త్యురపానో భూత్వా నాభిం ప్రావిశదాపో రేతో
భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశత్.

౪

తమశనాయా పిపాసే అబ్రూతామావాభ్యామధి
ప్రజానీహీతి స తే అబ్రవీదేతాన్వేవ వాం దేవతా

శం—మన్యత్ వాయుర్నాసికే. ఆదిత్యోఽక్షిణీ దిశః కర్ణా ఓషధివనస్పతయ
స్తవచం చష్ట్రమా హృదయం మృత్యుర్నాభిం ఆపః శిశ్నం ప్రావిశత్.

౪

శం—ఏవం లభ్యాధిష్ఠానాను దేవతాను నిరధిష్ఠానే సత్త్వావశనాయాపిపాసే
తం ఈశ్వరమబ్రూతాం ఉక్తవత్యో. ఆవాభ్యామధిష్ఠానమభిప్రజానీహి చింతయ. విధ
త్వేవ్యత్యర్థః. సః ఈశ్వర ఏవముక్తస్తే అశనాయాపిపాసే అబ్రవీత్. స హి యువయో

ఆ—యద్యపి వాగభిమాన్యస్మి న తు వాగేవ తథాపి తస్య వాచం వినా ప్రత్యక్షమ
నుపలభ్యే తస్యా అపి దేవతాం వినా స్వవిషయగ్రహణసామర్థ్యాభావాత్ తయారేక
ఫలీభావేనా భేదోక్తిరిత్యాహ (వాగేవేతి)యద్యపి దేవతానామిశ్వరేణ ప్రవేశోద్ధితః
తథాపి కరణైర్విना తాసాం సాక్షాదదనాదిభోగాసమ్భవాత్ తేషామపి ప్రవేశోఽర్థా
చోద్ధితవివేతి తేషామపి స ఉక్తః.

౪

ఆ—అశనాయా పిపాసయోరపి వ్యష్టిదేహేఽపి కరణాధిష్ఠాత్వదేవతాసమ్మన్థం
వక్తం తయోః ప్రశ్నమవతారయతి (ఏవమితి) (నిరధిష్ఠానే సత్త్వావతి) కారణీభూతే
విరాడ్దేహేఽధిష్ఠానవిశేషో యది స్యాదశనాయా పిపాసయోర్గ్నాభీదీనాం ముఖా
దయ ఇవ తదా వ్యష్టిదేహేఽపి తదేవ స్యాత్తయోరధిష్ఠానం తేషామపి న త్వేతదస్తి
అతో నిరధిష్ఠానే తే ఇత్యర్థః. విధత్వేవ్యత్యనస్తరం యస్మిన్పితిష్ఠితే అన్నమదావేతి
శేషః. తత్రాధిష్ఠానవిశేషస్తావత్ యువయోః కారణే సమష్టిదేహేఽభావాదిహాపి
నాస్త్యేవ కారణపూర్వకత్వాత్కార్యవ్యధిష్ఠానస్య. అదనస్తు యువయోర్ధర్మరూప
త్వాద్ధర్మణమనాశ్రిత్య ధర్మస్య స్వాతస్త్వాయోగాచ్చేతనావద్ధర్మభూతదేవతాగత
మేవాన్నాదనం యువయోరిత్యాహ (స ఈశ్వర ఇతి) (భావరూపత్వాదితి) ధర్మ
రూపత్వాదిత్యర్థః. ధర్మిణోఽప్యచేతనస్య భోక్తృత్వాదర్మనాచ్చేతనావద్వస్తి
త్యుక్తం. (అధ్యాత్మేతి) అధ్యాత్మదేవతాః వ్యష్టిదేహాగత దేవతాః. అధిదైవత
దేవతాః సమష్టివిరాడ్దేహాగతా హవిర్యుజోఽగ్నాభీదయః ప్రసిద్ధాః. తాస్మిత్యర్థః.

శం—ర్భవయాపత్వాచ్చేతనావద్వస్త్రవసధిక్రత్యాన్నాత్మత్వం సమృపతి తస్మాదేతా
స్త్వేవ అగ్నాగ్రివిభు దేవతాస్వధ్యాత్వాధివైవతాను వాం యువాం ఆభజామి పృత్తి
సంవిభాగేనానుగృహ్ణామి. ఏతాను భాగిన్యా యద్వైవతో యో భాగో హవిరాదిలక్షణ
స్సాస్త్రిత్ తస్మాస్తేనైవ భాగేన భాగిన్యా. భాగవత్యో వాం కరోమితి. సృష్ట్యాదా
వీశ్వర ఏవం వ్యవధాద్యస్తాత్ తస్మాదిదానీమపి యన్తైకకన్తై చ దేవతాయై అర్ఘాయ

ఆ—(పృథ్విసంవిభాగేనేతి) భాగైకదేశదానేనేత్యర్థః. ఏకదేవ సృష్టికరోతి (ఏతాసు భాగిన్యావితి) సాక్షాద్దేవతాసు భాగవత్త్వాయోగాద్దేవతాభాగేన భాగవత్త్వం అంశవత్త్వముక్తమితి వ్యాచక్షే (యదితి) యద్దేవత్యః యద్దేవతాసమ్మస్తీ యో భాగః స్యాత్ తస్యా దేవతాయాః సమ్మన్ధినా లేనైవ భాగేనేత్యర్థః. (హవి రాదీతి) ఆదిశబ్దేన తత్తద్విన్దియవిషయోఽపి గృహ్యతే. కరోమీతీత్యనంతరముక్త్యేతి శేషః. ఉక్తమర్థమిదానీప్రసవ్యవహారేణ దృశీకర్తుం తస్మాదిత్యాదివాక్యం తద్వ్యాచక్షే (యస్మాదితి) యస్మాత్ సృష్ట్యాదావేవం వ్యవధాత్ తస్మాదిత్యర్థః. హవిర్నిహణ ముపలక్షణం. అధిదైవతం హవిర్నిహ్యతే అధ్యాత్మం దేవతాయై శబ్దాదివిషయో గృహ్యత, ఇతి. యోజ్యం. (భాగిన్యావేవేతి) యద్యపి శబ్దాదివిషయేణ హవిషా చాగ్నిదిదేవతాత్వప్రా తయోర్నాశవిష దృశ్యతే న తు తద్భాగేన భాగిత్వం తథాః తయోః సర్వాత్మనా నాశే పునః కాలాంతరే లేన స్యాతాం అతః స్వరూపేణ స్థిత యోరేవ తయోః కదాచిద్విన్దియదేవతానాం విషయోన్ముఖతయా ప్రేరకత్వరూపం కారోన్ముఖత్వం, కదాచిత్తదభావరూపావేశకాంతి, రిత్యభ్యుపగంతవ్యం. తథాచ హవిషా దేవతాత్వప్రావశనాయా పిపాసయోరపి తృప్తిరూపకాంతిర్దృశ్యత ఇతి తద్భాగేన భాగ వత్త్వముక్తమిత్యర్థః. న చ చక్షురాదినా రూపాదిగ్రహణదశాయామశనాయాపిపాస యోర్న శాంతిర్దృశ్యతే ఇతి న సర్వత్ర భాగవత్త్వం తయోరితి శబ్దగ్రం తున్విపా సార్తస్యాన్న పానదర్శనశ్రవణాదినాఽన్న పానప్రత్యాసత్తిపరితోషేణ మనసి తృప్తే కానేవ భాతి న తు యథాపూర్వం బాధత ఇతి చక్షురాదిష్యపి తయోర్భాగవత్త్వ మిత్యుక్తం సాయణీయదీశికాయాం. పశుతస్త్యశనాయా పిపాసాశబ్దేనేన్ద్రియాణాః స్వస్వవిషయగోచరా తృప్తే కామాపుచ్యేతే. అన్నమదామేత్యత్రాప్యన్నాదనం స్వస్వ విషయగ్రహణమేవ చక్షురాదీన్ద్రియదేవతానాం ముఖ్యాన్నాదనాసమ్మవత్. తథా చ రూపాదివిషయగ్రహణే తత్తద్విషయగోచరయోన్ముఖతయోః పృథక్ తృప్తిర్దృశ్యత ఇతి

నై చ దేవతాయై హవిర్బ్రహ్మతే భాగిన్యావేవా
స్వామశనాయా పిపాసే భవతః.

౫

ఇతి ద్వితీయః ఖణ्डః.

ప్రథమాధ్యాయే తృతీయః ఖణ्डః.

స ఈక్షతే మేనులోకాశ్చ లోకపాలాశ్చాన్న మేభ్యః
సృజా ఇతి.

౧

శం—హవిర్బ్రహ్మతే చరుపురోడాశాదిలక్షణం భాగిన్యా ఏవ భాగవత్యావేవాస్యాం
దేవతాయామశనాయాపిపాసే భవతః.

౫

ఇతి ద్వితీయఖణ्डభావ్యమ్.

శం—సః ఏవమీశ్వర ఈక్షత విక్షత. కథం. ఇమేను లోకా లోకపాలాశ్చ
మయా సృష్టా, అశనాయాపిపాసాభ్యాశ్చ సంయోజితాః, అతో నైషం స్థితిరన్న
మంతరేణ. తస్మాదన్న మేభ్యః లోకపాలేభ్యః సృజై సృజే ఇతి. ఏవం హి లోకే
ఈశ్వరాణా మనుగ్రహే నిగ్రహే చ స్వాతంత్ర్యం దృష్టం స్వేష తద్వన్న హేశ్వర
స్వాపి సర్వేశ్వరత్వాత్ సర్వాక్ ప్రతి నిగ్రహానుగ్రహే స్వాతంత్ర్యమేవ.

౧

ఆ—వాచ్యం ఇన్ద్రియదేవతానాం స్వస్వవిషయోస్తుభవయా ప్రేరకత్వరూపకార్యా
స్తుభ్యనివృత్తిరూపకాంతిరేవ పృథక్ తయోస్తుప్రీతిస్తీత్యుక్తత్వాత్. యద్యప్యర్థ
వప్రవేశన మశనాయా పిపాసాదిమత్త్వం. తన్నిమిత్తమన్నాదన, మిత్యాది సర్వం
కార్యకారణసంజ్ఞాతపజ్ఞారాధ్యక్షస్య జీవస్య భోక్తురేవ నేన్ద్రియదేవతాశనాయాపి
పాసాదీనాం తథాపి తస్య వస్తుతోభోక్తృబ్రహ్మభూతస్య స్వతో భోక్తృత్వా
యోగాద్దిన్ద్రియదేవతాద్యుపాధికృతఏవ తస్య భోక్తృత్వాదిసర్వసంసార ఇతి వక్తుం
తేష్యేవ తమారోప్య శ్రుత్యోచ్యత ఇతి న దోషః.

౫

ఇతి ద్వితీయఖణ्डభావ్యటికా.

ఆ—ఏవం భోగసాధనసృష్టిముక్త్యా భోగ్యసృష్టిం వక్తుమరభతే (స ఏవ
మితి) సుశబ్దోక్తం వివర్తనం సృష్టికరోతి (లోకా ఇత్యాదినా) పూర్వపల్లోకపాల
ప్రార్థనాం వినా స్వయమేవాన్నం స్రష్టం వితర్కితవానిత్యుక్తేః ప్రయోజనమీశ్వరత్వ
జ్ఞాపనమిత్యాహ (ఏవం హితి.)

౧

సోఽపోఽభ్యతపత్ తాభ్యోఽభితప్తాభ్యో మూర్తిర
జాయత యా వై సా మూర్తిరజాయతాన్నం వై తత్. ౨
తదేతదభిసృష్టం సదత్పరాజ్ఞత్యజిఘాంసత్ తద్వాచా

శం—సః ఈశ్వరోఽన్నం సిసృక్షస్తా ఏవ పూర్వోక్తా అప ఉద్దిక్యాభ్యత
పత్. తాభ్యోఽభితప్తాభ్య ఉపాదానభూతాభ్యో మూర్తిః ఘనరూపం ధారణసమ
స్థం చ చరాచరలక్షణమజాయత ఉత్పన్నం. అన్నం వై తత్ మూర్తిరూపం యా
వై సా మూర్తిరజాయత. ౨

శం—తదేతత్ అన్నం లోకపాలనామభిముఖోత్సృష్టం సత్, యథా
మూషకాదిర్జాఘరాదిగోచరే సత్ మమ మృత్యురన్నాద ఇతి మత్వా పరాగఞ్చతీతి
పరాజ్ స, దత్త్యానతీత్యాజిఘాంసత్ అతిగస్తుమైచ్ఛత్ పలాయతుం ప్రారభతే
త్యర్థః. తదన్నాభిప్రాయం మత్వా సలోకలోకపాలసజ్ఞాతః కార్యకరణలక్షణః పిణ్డః

ఆ—(అపవతి) పఞ్చ భూతానీత్యర్థః (అభ్యతపదితి) ఏలేభ్యో భూలేభ్యో
మనుష్యాదీనామన్నభూతా ప్రీహ్యదయో జాయంతాం మార్జారాదీనామన్నభూతాని
మూషకాదీని జాయంతామితి పర్యాలోచనం సజ్కల్పం కృతవానిత్యర్థః. మూర్తి
శబ్దేన కరచరణాదిమతోఽభిధానే ప్రీహ్యదేరగ్రహణం స్యాత్. అత ఆపా (ఘన
రూపమితి) కఠినమిత్యర్థః. నన్వమూర్తానామపి వాయుచన్ద్రీకరణాదీనామపి సర్వాదీన్
ప్రత్యన్నత్వమస్తీతి తత్సజ్జీహార్థమాహ (ధారణసమర్థంచేతి) శరీరధారణసమర్థమిత్యర్థః.
(చరాచరేతి) చరం మూషికాది. అచరం ప్రీహ్యదీత్యర్థః. యా వై సా మూర్తిరజా
యత అన్నం వైతదితి పూర్వేణాన్వయః. తచ్ఛబ్దార్థమాహ (మూర్తిరూపమితి) ౨

ఆ—శబ్దాదిభోక్తృత్వమిద్వీయదేవతోపాధికం న స్వత ఆత్మన ఇత్యభిప్రాయేణ
తాసాం శబ్దాదిభోగముక్త్వా ఇదానీమన్నపానభోక్తృత్వమప్యపానవృత్తిమత్యాగోపా
ధికం న స్వత ఆత్మన ఇత్యభిప్రాయేణ తస్మాభోక్తృత్వం పరిశేషాన్నిర్ధారయతుమాహ
(తదేతదితి) ఉత్సృష్టం సత్, పరాజ్ సత్, అజిఘాంసదిత్యన్వయః. పరాజ్పదం
వ్యుత్పాదయతి (పరాగఞ్చతీతి) ఉక్తార్థే దృష్టాంతమాహ (యథేతి) యథేత్యనంతరం
పరాగఞ్చతి తద్వదితి శేషః. (అతిగస్తుమైచ్ఛదితి) యద్యపి ప్రీహ్యద్యచేతనాన్నస్య
నైవమిచ్ఛా సమ్యవతి తథాపి భోక్తృశరీరాంకర్ష ప్రవిష్టం కిన్తు బహిరేవ స్థితమిత్యత్ర
తాత్పర్యం. కార్యకరణలక్షణః పిణ్డః తదన్నం వాచాఽజిఘృక్షదిత్యన్వయః. నన్విదా
నీమివ ప్రథమమేవాపానేనైవాన్నజిఘృక్షా తస్య కిమితి నానీతిదిత్యాశబ్ద్య తస్యే
దానీన్దనశరీరాపేక్షయా ప్రథమజత్వేన తదజ్ఞానాదిత్యాహ (ప్రథమజత్వాదితి) అస్తదా

జిఘృక్ష తన్నా శక్నోద్వాచా గృహీతం స యద్ధైనద్వా
చాఽగ్రహైష్యత్. అభివ్యాహృత్య హైవాన్నమత్ర
ప్స్యత్. 3

తత్ప్రిణేనాజిఘృక్షత్ తన్నా శక్నో త్ప్రిణేన గృహీ
తుం స యద్ధైనత్ప్రిణేనాగ్రహైష్యదభిప్రణ్యహైవా
న్నమత్రప్స్యత్. ౪

తచ్ఛతుమాఽజిఘృక్షత్ తన్నా శక్నోచ్ఛతుమా గృ
హీతుం సయద్ధైనచ్ఛతుమా ఽగ్రహైష్యద్దప్రప్యో హై
వాన్నమత్రప్స్యత్. ౫

తచ్ఛోత్రేణాజిఘృక్షత్ తన్నా శక్నోచ్ఛోత్రేణ
గృహీతుం స యద్ధైతచ్ఛోత్రేణాగ్రహైష్యచ్ఛ్రిత్వా
హైవాన్నమత్రప్స్యత్. ౬

శం—ప్రథమజత్వాదపశ్యన్న జిఘృక్షత్. నాశక్నోద్వాచా పదనక్రియయా
గృహీతుం ఉపాదాతుం సః ప్రథమజశ్శరీరీ యత్ యది హైతద్వాచా ఽగ్రహై
ష్యత్ గృహీతవాన్ స్వాదన్నం తదా సర్వోఽసి లోకస్తత్కార్యభూతత్వాదన్నమభి
వ్యాహృత్యైవాత్రప్స్యత్ తృప్తోఽభవిష్యత్ తృప్తోభవిష్యత్ స చైతదస్తి అతో
నాశక్నోత్ పూర్వజోఽసి వాచా గృహీతుమిత్యవగచ్ఛామః. 3

శం—పూర్వేణ సమానముత్తరం. తత్ప్రిణేన. తచ్ఛతుమా. తచ్ఛోత్రేణ.
తత్త్వచా. తన్ననసా. తచ్ఛిశ్చేన. ౪-౫-౬

ఆ—ద్యుపేక్షయేత్యర్థః. యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితా అన్నమదామేత్యుపక్రాంతస్య వ్యప్తిశరీ
రస్య సమప్తిసిద్ధాపేక్షయా ప్రథమజత్వాభావాత్. అపశ్యత్ అజానన్నిత్యర్థః. పదనక్రి
యయా ప్రథమజస్య పిణ్డిస్య కారణస్యాన్నగ్రహణాసామర్థ్యం కార్యగతాసామర్థ్యేన
దృఢయతి (నప్రథమజ ఇతి) అత్ర ప్రథమమన్నపదం గృహీతవాన్ స్వాదిత్యత్ర
కర్తృత్వేన సమ్బధ్యతే. (తత్కార్యభూతత్వాదితి) తదనంతరభూతత్వాదిత్యర్థః. ఇదానీ
న్తనశరీరస్య పూర్వకాలీనవ్యప్తిశరీరకార్యత్వాభావాదితి. (అభివ్యాహృత్యైతి) వాచక
శబ్దేనాభిధాయేత్యర్థః. పూర్వజోఽపీత్యస్య నాశక్నోదితి పూర్వేణాన్వయః. 3

ఆ—ప్రాణేన పూణేన అభిప్రణ్య ఆహూయేత్యర్థః.

౪-౫-౬

తత్త్వచాఽజిఘృక్షత్ తన్నాశక్నోత్త్వచా గృహీతుం స యద్దేనత్ త్వచా ఽగ్రహైష్యత్ స్ఫుష్టా హైవాన్నమత్రస్యత్.

2

తన్నసాఽజిఘృక్షత్ తన్నాశక్నోన్నససా గృహీతుం స యద్దేనన్నససాగ్రహైష్యధ్యాత్వా హైవాన్నమత్రస్యత్.

౩

తచ్చిశ్చేనాజిఘృక్షత్ తన్నాశక్నోచ్చిశ్చేన గృహీతుం స యద్దేనచ్చిశ్చేనాగ్రహైష్యద్విసృజ్య హైవాన్నమత్రస్యత్.

౪

తదపానేనాజిఘృక్షత్ తదావయత్ స ఏషోఽన్నస్య గ్రహో యద్వాయుర్వా ఏష యద్వాయుః

౧౦

స ఈక్షత కథం నిద్దం మదృతే స్వాదితి స ఈక్షత

శం—

2-౮-F

శం—తేన కరణవ్యాపారేణాన్నం గృహీతుమశక్నువత్ పశ్చాదపానేన వాయునా ముఖచ్ఛిద్రేణ తదన్నమజిఘృక్షత్. (తదావయత్) తదన్నమేవం జగ్రహా. అశితవాక్. తేన సఏషః అపానవాయురన్నస్య గ్రహః అన్నగ్రహక ఇత్యేతత్. యద్వాయుః యో వాయుః. అన్నాయుః అన్నబన్ధనోఽన్నజీవనో వై ప్రసిద్ధం స ఏషః యో వాయుః.

౧౦

శం—స ఏవం సలోకలోకపాలసజ్ఞాతస్థితిమన్ననిమిత్తాం కృత్వా పురపూర

ఆ—

2-౮-F

ఆ—(అపానేనేతి) ముఖచ్ఛిద్రేణాస్తర్గచ్ఛతా వాయునేత్యర్థః. అన్నాత్ప్రత్యమపి నిశ్చయసమృత్తిమతః ప్రాణస్య ధర్మః సాత్త్వః స్వత ఇత్యేతత్ తదేతదభిసృప్తం నదత్పూజిత్యాదితోక్తం అస్య సందర్భస్య ప్రయోజనముపసంహరతి (తేన సఏషఇతి) యేన కారణేనాపానేనాన్నమశితవాక్ తేనేత్యర్థః. అపానవృత్తిమతః ప్రాణస్యాన్నగ్రహకత్వం ప్రసిద్ధ్యా దృఢీకర్తృమన్నాయురితి వాక్యం వ్యాచక్షే (అన్నాయురితి) అన్నమదామేత్యాది శ్రుత్యంతరే ప్రాణస్యాన్నాయుప్త్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః.

౧౦

ఆ—ఏవం భోగాధికరణభూతానాం లోకానాం భోగాయతనస్య సమప్తివ్యప్తి

కతరేణ ప్రపద్యా ఇతి స ఈక్షత యదివాచాఽభి
వ్యాహృతం యది ప్రాణేనాభిప్రాణితం యదిచక్షుషా

శం—తత్పాలయితృస్థితిసమాం స్వామివ ఈక్షత కథం ను కేన ప్రకారేణేతి
వితర్కయన్ ఇదం మదృతే మామస్తరేణ పురస్వామినమ్. యదిదం కార్యకరణ
సజ్ఞాతకార్యం వక్ష్యమాణం కథం ను భలు మామస్తరేణ స్వాత్. పరార్థం సత్.
యది వాచాఽభివ్యాహృతమిత్యాది కేవలమేవ వాగ్వివహరణాది తన్నిరర్థకం న
కథిష్యన్ భవేత్ బలిస్తుత్యాదివత్. పారవస్త్యాదిభిః ప్రయుజ్యమానం స్వామ్యర్థం
సత్తత్సామినమస్తరేణ అసత్సేవ స్వామిని తద్యత్. తస్మాన్తయాపరేణ స్వామినా
ఽధిష్ఠాత్రాకృతఫలసాక్షిభూతేన భోక్త్రా భవితవ్యం పురస్సేవ రాజ్ఞా యది నామైతత్సం

ఆ—శరీరస్య, భోగోపకరణానాం వాగాదీనాం, సమష్టిశరీరే లోకపాలత్వేన వ్యష్టిశరీరే
కరణాధిష్ఠాతృత్వేన చ స్థితానాం దేవతానాం, భోగే ప్రేరకయోరశనాయా పిపా
సయోస్తత్ప్రియుక్తస్య కరణవిష్టస్య శబ్దాదివిషయగ్రహణలక్షణస్య భోగస్యా పాన
వృత్తిమత్ప్రిణనిష్ఠస్యాన్నపానగ్రహణలక్షణస్య చ భోగస్యా, త్సనసంసారిత్వ
సిద్ధ్యర్థం సృష్టిమభిధాయేదానీం సంసారిణం భోక్తారం దర్శయితుం ప్రహ్లాదేశ్వరస్య
విచారాంశం దర్శయితుం స ఈక్షతేతి వాక్యం వ్యాచక్షే (స ఏవమితి) పురస్య,
పారాణాం పురవాసినాం, తత్పాలయితృణాం రాజనియుక్తాధికారిణాం, స్థితి
సమాం తత్తుర్యామన్ననిమిత్తాం అన్నాధీనాం సజ్ఞాతస్థితిం కృత్యేత్యన్వయః. కృత్యే
త్యుపలక్షణం లోకాదీన్నృత్యేత్యపి ద్రష్టవ్యం. పదార్థానుక్త్యా వాక్యార్థమాహ
(యదిదమితి) (వక్ష్యమాణమితి) వాచాభివ్యాహృతమిత్యాదినా వక్ష్యమాణమభివ్యా
హరణాదికమిత్యర్థః. మేతుగర్భితమిదం శబ్దార్థస్య విశేషణం (పరార్థం సదితి) పరార్థ
త్వాత్ పరార్థినం మామృతే కథం స్వాదిత్యర్థః. అన్యైవార్థస్య కథం శబ్దమచితం
వ్యతిరేకమాహ (యదీతి) కేవలం భోక్తృరహితం వ్యాహరణాది యత్ తన్న కథిష్యన్
భవేత్ కథిష్యదసి న భవేదిత్యన్వయః. తత్ర మేతుః (నిరర్థకమితి) అర్థయతఇత్యర్థః
పచాద్యచ్ అర్థయితా పురుషః తద్రహితమిత్యర్థః. అర్థయితా హి పురుషః స్వస్య
ప్రయోజనసిద్ధ్యర్థం వాగాదికం ప్రేరయతి తదభావే ప్రేరకాభావాద్వాగ్వివహరణాదికం
న భవేదిత్యర్థః. యద్వా అర్థః ప్రయోజనం అర్థినోఽభావే తస్యార్థవత్త్వాభావాన్ని
ప్రయోజనం సత్ తన్న భవేత్ ప్రయోజనప్రయుక్తత్వాత్ సర్వప్రవృత్తీరేతి తత్ర
దృష్టాంతః (బలిస్తుత్యాదివదితి) ఏతదేవ వివృణోతి (పారేతి) అత్ర యథాశబ్దో
ద్రష్టవ్యః. యథా పారాదిభిః ప్రయుజ్యమానం బలిస్తుత్యాదికం స్వామినమస్తరేణ స

దృష్టం యది శ్రోత్రేణ శ్రుతం యది త్వచా స్పృష్టం

శం—హతకార్యస్య పరార్థత్వం పరార్థినశ్చేతనమంతరేణ భవేత్ పురపారకార్యమివ తత్సామి నమంతరేణ (అథ కోఽహం) కింస్వరూపః కస్య వా స్యామి. యద్యహం కార్యకరణసజ్ఞాత మనుప్రవిశ్య వాగాద్యభివ్యాహృతాదిఫలం నోపలభేయం రాజేవ పురమావిశ్యాధి కృతపురుషకృతావేక్షణం న కశ్చిన్నామయం సన్నేపం రూపశ్చేత్యధిగచ్ఛే ద్విచారయేత్. వివర్యయే తు యోఽయం వాగాద్యభివ్యాహృతాదీదమితి వేద స సన్నితి సంవేదనరూపశ్చాధిగస్తవ్యోఽహం స్యాం యదర్థమిదం సంహతానాం వాగా దీనామభివ్యాహృతాది యథా స్తమ్భకుడ్యాదీనాం ప్రాసాదాదిసంహతానాం స్యావయ

ఆ—భవేత్ తద్వదిత్యన్వయః. స్యామినమంతరేణేత్యస్య వ్యాఖ్యానం (ఆసత్తే వేతి) విచారస్య ఫలమాహ (తస్మాదితి) పరేణ అర్థాదన్వేన స్యామినా అర్థినా వాగాదివ్యవహార కృతోఽపకారభావా అధిష్టాత్రా వాగాదిప్రేరణేణ అధిష్టాతృత్వం చ అయస్కాంతవచ్చేత నస్య సన్నిధానమాత్రమేవ సాక్షితయా న వ్యాపార ఇత్యాహ (కృతేతి) కృతా కృతయోస్తత్ఫలస్య చేత్యర్థః. ఫలసాక్షిత్వమేవ భోక్తృత్వమపీత్యాహ (భోక్త్రేతి) (రాజ్ఞేతి) ఆస్య ఇతి పదార్థాహారేణ ఇతి ఈక్షతేతి పూర్వేణాన్వయః. ఏవం వాగ్వివహారణాదికార్యసిద్ధ్యర్థం మయా ప్రవేష్టవ్యమిత్యుక్త్వా ఆత్మస్వరూపబోధా ర్థశ్చ మయా ప్రవేష్టవ్యమితి వత్తం న ఈక్షత యది వాచాభివ్యాహృతమిత్యాద్యధ కోహమిత్యస్తం వాక్యం తత్ప్రవేశప్రయోజనకథనార్థత్వేన కథం నివదమితి వాక్యతుల్య త్వాత్ న ఈక్షత కతరేణేతి వాక్యేన వ్యవహితమపీహైవాకృష్య వ్యాచక్షే (యది నామేతి) సంహతస్య వాగాదిలక్షణస్య కార్యస్య పరార్థత్వం పరోపకారరూపాభి వ్యాహరణాదికారిత్యం పరార్థినం ఉపకారభాజమంతరేణ భవేదిత్యర్థః. అనేన యది వాచైవ కేవలయాఽభివ్యాహృతం భవేదిత్యేవకారాధ్యాహారేణ వాక్యం యోజితం. ఏవముత్తరత్రాపి యది ప్రాణేనైవాభిప్రాణితం భవేదిత్యాది ద్రష్టవ్యం. అభిప్రాణితం ఆఘ్రాతం ఆభ్యపానితం అన్తరతం భక్షితమిత్యర్థః. ఉక్తమేవ వాక్యార్థం సుష్టికరోతి (యద్యహమిత్యాదినా) (అయం సన్నితి) అయమాత్మాఽస్మి న ఏవంరూపశ్చేతి నాధి గచ్ఛేదిత్యర్థః. అప్రవేశే స్వస్యాధిగమో న స్యాదిత్యుక్త్వా ప్రవేశే తు సోఽస్మితి ప్రవేశఫలమాహ (వివర్యయే త్వితి) ప్రవిశ్య అభివ్యాహృతాద్యుపలబ్ధిత్విత్యర్థః. సంవేదనరూపః సంశ్చేత్యధిగస్తవ్యోఽహం స్యామిత్యన్వయః. వేదనరూపత్వముపపాద యతి (యోఽయమితి) యోఽయం వాగాద్యభివ్యాహృతాది వేద ససంవేదనరూప ఇత్యధిగస్తవ్యః స్యామిత్యన్వయః. న చ వేదితుః కథం వేదనరూపత్వమితి వాచ్యం

యది మనసా ధ్యాతం యద్యపానేనాభ్యపానితం

యది శిశ్నేన విసృష్టమథ కోఽహమితి.

౧౧

స ఏత మేవ సీమానం విదాన్యైతయా ద్వారా ప్రాప్

శం—వైరసంహతపరార్థత్వం తద్వదితి. ఏవమీక్షిత్యాఽతః (కతరేణ ప్రపద్యా ఇతి) ప్రపద్యా మూర్ధా చాస్య సక్షాతస్య ప్రవేశమార్గా. అనయోః కతరేణ మార్గేణేదం కార్యకరణసక్షాతలక్షణం పురం ప్రవద్యై ప్రపద్యేయమితి.

౧౧

శం—ఏవమీక్షిత్యా న తావన్తద్భృత్యప్రాణస్య మమ సర్వాథాధిక్యతస్య ప్రవేశమార్గప్రపద్యాభ్యామథః ప్రపద్యే కిం తర్హి పారీశేష్యాదస్య మూర్ధానం విదార్య

ఆ—వేదితురవేదనరూపత్వే తస్య వేదనాన్తరకర్తృత్వం వాచ్యం. ఆస్తిక్ వేదనే వేదితైవ కర్తాచేత్ ఏకస్తిక్ వేదితరి కర్తృత్వం కర్తృత్వ్యా విరుద్ధం ప్రసజ్యేత అన్యో వేదితేత్యనవస్థా స్యాదితి వేదితురేవ వేదనరూపత్వం సిద్ధ్యతి అతఏవ శ్రుత్యన్తరే యో వేదేదం జిహ్వాగ్రీతి స ఆత్మేతి ఘృతృఘ్రేయఘృణావేదనస్యాత్మత్వముక్తమితి భావః తస్య వేదనరూపత్వే ప్రమాణముక్త్యా అస్తిత్వే ప్రమాణమాహ (యదర్థమితి) సంహతానాం వాగాదీనామభివ్యాహృతాది యదర్థం సోఽన్యో వాగాదిభిరసంహతః సంశ్చేత్యధిగస్తస్య ఇతి పూర్వేణాన్వయః సంహతానామసంహతపరార్థత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఏతదుక్తం భవతి వాగాద్యభివ్యాహృతాదిస్వాసంహతపరార్థం భవతు మర్హతి సంహతత్వాత్ మధ్యాదివత్సాదాదివచ్ఛేతి తద్వదితీత్యనన్తరం శ్రుతిగతం స ఈక్షతేతి పదం ద్రష్టవ్యం. భాష్యే తు స్పష్టతయా త్యక్తం ప్రయోజనద్వయవశాత్ ప్రవేశస్య కర్తవ్యత్వే సిద్ధే ప్రవేశద్వారవిచారస్యావసర ఇతి ఇదాసీం స ఈక్షత కతరేణేతి వాక్యం వ్యాచప్తే (ఏవమీక్షిత్యేతి) (అతఇతి) యతః ప్రవేశస్య వాగాది వ్యవహరసిద్ధిర్న త్వయావబోధశ్చేతి ప్రయోజనద్వయసిద్ధ్యర్థం కర్తవ్యత్వం అత ఇత్యర్థః. అన్తరితి పాతే శరీరస్యాన్తఃప్రపద్యే ఇత్యన్వయః. కతరేణేతి పదం గృహీత్వా తద్వ్యాఖ్యాతుం మార్గద్వయం దర్శయతి (ప్రపద్యాఽతి) ఇదాసీం గృహీతం పదం వ్యాఖ్యాతి (అనయోః కతరేణేతి) ప్రపద్యేయమితిత్యనన్తరం త్రాతం స ఈక్షతేతి పదం ద్రష్టవ్యమ్.

౧౧

ఆ—అనన్తరం స ఈక్షత యది వాచేత్పాదివాక్యం పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతమితి తదుత్తరం స ఏత మేవ సీమానమితి వాక్యం వ్యాఖ్యాతుం తదపేక్షితమాహ (ఏవమీక్షిత్యేతి) పర్యాలోచ్యేత్యర్థః. భృత్యస్యప్రవేశమార్గేణాస్వామినః ప్రవేశోఽనుచిత ఇత్యనేనైవ మార్గేణ ప్రవేశం నిశ్చితవానిత్యాహ (న తావదితి) (అస్మ్యేతి) పిష్టిస్యే

ద్యత నైషా విదృతిర్నామద్వాస్తదేతన్నాందనం తస్య

శం—ప్రపద్యేయమితి లోకఇవేషితకారీయ ఈశ్వరః స్రష్టా ఏతమేవ మూర్ధసీమానం కేశవిభాగావసానం విదార్య ఛిద్రంకృత్వా ఏతయా ద్వారా మార్గేణేమం లోకం కార్య కరణసజ్ఞాతం ప్రాపద్యత ప్రవివేశ. సేయం హి ప్రసిద్ధా ద్వాః మూర్ధని తైలాదిధారణ కాలే తద్రసాదినం వేదనాత్ నైషా విదృతిః విదారితత్వాద్విదృతిర్నామప్రసిద్ధాద్వాః. ఇతరాణి తు శ్రోత్రాదిద్వారాణి భృత్యాదిస్థానీయసాధారణమార్గత్వాన్న సమృద్ధీని నానస్తహేతుని ఇదం తు ద్వారం పరమేశ్వరస్యైవ కేవలస్యేతి తదేతన్నాన్దనం నన్దన మేవ నాన్దనమితి దైర్ఘ్యం ఛాన్దనం నన్దత్యనేన ద్వారేణ గత్వా పరస్మిన్ బ్రహ్మణీతి తస్య ఏవం సృష్ట్యా ప్రవిష్టస్య జీవేనాత్మనా రాజ్ఞ ఇవ స్వం పురం త్రయ అవసథాః జాగరితకాలే ఇన్ద్రియస్థానం దక్షిణం చక్షుః స్వప్నకాలేఽన్తర్దనః సుషుప్తకాలే ఇదం హృదయాకాశమిత్యేతత్. వక్ష్యమాణా వా త్రయ అవసథాః పితృశరీరం మాతృ

ఆ—త్యర్థః. ప్రపద్యేయమిత్యనన్దరం నిశ్చిత్యేతి శేషః. ఏవమపేక్షితముక్త్యా స ఏత మితివాక్యం వ్యాచప్తే(లోకఇవేతి) ఏవమిక్షిత్యా మూర్ధానం విదార్య ప్రపద్యేయమితి నిశ్చిత్యేమం సజ్ఞాతం ప్రాపద్యత ఇత్యన్వయః. నను నవవైపురుషేప్రాణాః సప్తవై శీర్షణ్యాః ప్రాణాః ద్వాపర్వాణ్నా నవద్వారే పురే దేహిత్యాదిషు ద్వారసంపకం ప్రసిద్ధం న తు మూర్ధని ద్వారాన్తరమిత్యాశంకా ప్రత్యక్షతః తయోర్ధ్వమాయన్న మృతత్వమేతీతి శ్రుతితత్త్వ తస్య ప్రసిద్ధేర్నైవమితి వక్తుం నైషేతి వాక్యం తద్వ్యా చప్తే (సేయమితి) ప్రత్యక్షతః ప్రసిద్ధిం నైషేతి పదాభ్యాం దర్శయతి (మూర్ధసీతి) మూర్ధని చిరం విషవృక్షతైలాదిధారణకాలే తిక్తాదితద్రసనంవేదనం దృశ్యత ఇతి సా ద్వాః ప్రత్యక్షతః ప్రసిద్ధేత్యర్థః. న కేవలం ద్వారః ప్రత్యక్షత ఏవ ప్రసిద్ధిః కిన్తు తస్యాః విదృతిరితి నామ్నాసి సిద్ధిరిత్యాహ (విదృతిరితి) అనేనేశ్వరేణ స్వప్రవేశార్థ మసాధారణతయా విదారితత్వాన్న భృత్యస్థానీయచక్షురాదిప్రవేశద్వారైస్సహ న వ వై పురుషే ప్రాణా ఇత్యాదిపూర్వోక్తశ్రుతిషు పరిగణితమిత్యుక్తం భవతి. క్రాంత ప్రసిద్ధిం వక్తుం తదేతన్నాన్దనమితి వాక్యం తత్రైతదేవ నాన్దనం నాన్యాసీత్యుక్త మితి కృత్వా వ్యాచప్తే (ఇతరాణి త్వితి) (సమృద్ధీనీతి) సమ్యక్ ఋద్ధిః ఆనన్దో యేష తానీతి విగ్రహః. హేతుశబ్దం భావప్రధానం స్వీకృత్య ఆనన్దం ప్రతి హేతుత్వం యేషామితి బహువ్రీహిణా హేతునీతి నపుంసకత్వం ద్రవ్యవ్యం. (నన్దత్యనేన ద్వారేణ గత్వేతి) అనేన తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతి శ్రుతౌ ప్రసిద్ధిర్నితా ఈశ్వర స్యైవం ప్రవేశముక్త్యా తస్యైవ పూర్వోక్తకార్యకరణసజ్ఞాతోపాధికనంసారమాహ

త్రయ ఆవసథాః త్రయః స్వప్నా అయమావసథోఽయ

శం—గర్భాశయః స్వప్నశరీర మితి (త్రయః స్వప్నా) జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తాభ్యాః నను జాగరితం ప్రబోధరూపత్వాన్న స్వప్నః నైవం స్వప్నవీచ కథం పరమార్థస్వాత్మ ప్రబోధాభావాత్ స్వప్నపదసద్వస్తుదర్శనాచ్చ. అయమేవావసథశ్చక్షుర్దక్షిణం ప్రథమః మన ఆస్తరం ద్వితీయః హృదయాకాశస్తృతీయః అయమావసథ ఇత్యుక్తాను కీర్తనమేవ లేషు హ్యయమావసథేషు పర్యాయేణాత్మభావేన వర్తమానోఽవిద్యయా

ఆ— (తస్యేతి) ఏవం పురం సృష్ట్యా జీవేనాత్మనా ప్రవిష్టస్య తస్య రాజ్ఞ ఇవ త్రయ ఆవసథాః క్రిడాస్థానానీత్యన్వయః. తాస్యేవాహ (జాగరితేతి) (చక్షురితి) చక్షుర్లోక మిత్యర్థః. (మన ఇతి) మనసోఽధికరణం కణ్ఠాస్థానమిత్యర్థః. కణ్ఠే స్వప్నం సమాదిశేదితి శ్రుతేః (హృదయాకాశమితి) హృదయావచ్ఛిన్నభూతాకాశ ఇత్యర్థః. యద్యపి బ్రహ్మణ్యేన సుషుప్తౌ జీవో వర్తతే సతా సోమ్య తదా సమ్యన్న ఇతి శ్రుతేః తథాపి బ్రహ్మణోఽపి హృదయాకాశేఽవస్థానాత్తత్సమ్యన్నోఽపి తస్మిన్నేవ వర్తత ఇతి తథోక్తం. అన్యథా హృదయాకాశశబ్దేనైవ దహరాధికరణన్యాయేన బ్రహ్మభిధానే తస్య త్రయః స్వప్నా ఇతి వక్ష్యమాణస్వప్నతుల్యత్వానుపపత్తిరితి అతఏవ పక్షాన్తర మాహ (వక్ష్యమాణా వేతి) తానేవాహ (పితృశరీరమితి) నను ఆత్మా వా ఇదమేక వివేక్యద్వితీయత్యేనోక్తస్య కథమావసథానాం యోగ ఇత్యాశక్కుః ఆవసథానాం మృషాత్వాన్న పారమార్థికాద్వితీయత్వాయోగ ఇతి వక్తుం త్రయః స్వప్నా ఇత్యుక్తం తద్వ్యాధిచక్షే (త్రయః స్వప్నా ఇతి) స్వప్నతుల్యా ఇత్యర్థః. జాగ్రదిత్యుచలక్షణం సిత్రాదిశరీరత్రయశ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యం. లేహం స్వప్నతుల్యత్వం నాస్తీతి శక్కుతే (నన్వితి) అత్రాపి శరీరత్రయముచలక్షితం తత్ప్రతిబోధస్య స్వప్నప్రతిబోధతుల్యత్వాత్ స్వప్నత్వమేవేత్యాహ (నైవమితి) తథా ప్రసిద్ధిర్నాస్తీతి శక్కుతే (కథమితి) అవివేకి నాం తథా ప్రసిద్ధ్యభావేఽపి వివేకినాం తల్లక్షణజ్ఞత్వాత్తథా ప్రసిద్ధిరస్తీత్యాహ (పరమార్థేతి) వస్తుతత్త్వతిరోధానేనాసద్వస్తుప్రతిభాసః స్వప్న ఇతి లక్షణం జాగరిత మపి తథాభూతమేవ బ్రహ్మస్వరూప తిరోధానాదవిద్యమానజగత్ప్రతీతేశ్చేత్యర్థః. ఆస్తరం యస్తనః తత్ ద్వితీయ ఆవసథ ఇత్యన్వయః అయమావసథ ఇత్యాదినా అర్థాన్తరం నోచ్యతే ప్రాసాదభూమికావదుపర్యుభోభావేన స్థితా ఏవ చక్షురాదయోఽక్లుప్త్యా నిర్దిశ్య ప్రదర్శ్యస్తే బాహ్యవసథాబ్రాన్తివారణాయేత్యాహ (అయమావసథ ఇత్యుక్తాను కీర్తనమేవేతి) సన్యావసథశబ్దస్య గృహవిశేషవాచినః కథమత్యాదిషు ప్రయోగ ఇత్యా శక్కుః ఆవసథస్థితస్యేవైషు స్థితస్య దీర్ఘనిద్రాదర్శనాత్తేషు సుఖసుప్తస్యేవ శీఘ్రప్రబోధా

మావసథోఽయమావసథ ఇతి.

౧౨

స జాతో భూతాన్యభివ్యైక్షత్ కిమిహన్యం వావ

శం—దీర్ఘకాలం గాఢం ప్రసృతః స్వాభావిక్యా న ప్రబుధ్యతే అనేకశతసహస్రా
నర్థసన్నిపాతజడుఃఖముచూర్నుచూరభిఘాతానుభవైరపి. ౧౨

శం—(సజాతఇతి) (సః) కదాచిత్ పరమకారుణికేనాచార్యేణాత్మజ్ఞాన
ప్రబోధకృచ్ఛబ్జకర్యాం వేదాన్తమహాభేర్యాం తత్కర్తృమూలే తాద్యమానాయాం స
ఏతమేవ సృష్ట్యాదికర్తృత్వేన ప్రకృతం పురుషం పురి శయానమాత్మానం బ్రహ్మ
బృహత్తమం అస్తతకారేణైకేన లుప్తేన తతమం వ్యావృత్తమం పరిపూర్ణమాకాశవత్

ఆ—దర్శనాత్ గౌణ్యా వృత్త్యా అవసథత్వమాహ (తేషు హ్యయమితి) స్వాభావిక్యా
అవిద్యయేత్యన్వయః. ఆనుభవైరపిత్యనన్తరం ఇత్యేతే అవసథా ఇత్యుచ్యంతే ఇతి
శేషః. ౧౩

ఆ—జాగరితాదికం భూతకార్యస్య కార్యకరణసంక్షాతస్య ధర్మః నత్వాత్మనః
తద్భిన్నస్యాపి తస్మిన్తాదాత్మ్యాభిమానాత్తద్ధర్మవత్త్వమితి వక్తుం సజాతఇతి వాక్యం
తద్వ్యాచప్తే (సజాతఇతీతి) భూతాన్యేవాభిముఖ్యేన తాదాత్మ్యేన వ్యాకరోత్
వ్యక్తం జ్ఞాతవానుక్తవాంశ్చ మనుష్యైహం కాణోఽహం సుఖ్యమామిత్యాది
ప్రకారేణేత్యర్థః. తథాచ శ్రుత్యన్తరం 'అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే
వ్యాకరవాణీ'తి. నను వ్యతిరిక్తాత్మజ్ఞానే సతి కథముక్తతాదాత్మ్యభ్రమఇత్యాశంక్యాహ
శ్రుతిః (కిమిహన్యమితి) ఇహ ఆస్మిన్ శరీరే అన్యం వ్యతిరిక్తమాత్మానం వాపదిషత్క
మితి కాక్యా నోక్తవానిత్యర్థః. స జ్ఞాతవానిత్యపి ద్రష్టవ్యం ఇతిశబ్దో యస్తాదిత్యర్థే
యస్తాదేవం తస్తాదభివ్యైక్షదీతి ఆధ్యారోపప్రకరణసమాప్త్యర్థో వా ఇదం వాక్యం
భాష్యకారైః సుష్టత్వాదుపేక్షితం లేఖకదోషాత్ పతితం వా ఏవమధ్యారోపం
ప్రదర్శ్య తస్యాపవాదార్థం సఏతమిత్యాదివాక్యం వ్యాచప్తే (స కదాచిదిత్యాదినా)
యద్వా సజాతఇత్యాదిరపవాదః. తస్మిన్ పక్షే ఏవం యోజనా - భూతాని వ్యాక
రోత్ విచిన్త్యాకరోత్ కిమేషాం స్వతస్సత్తాఽస్తి నవేతి విచారితవానిత్యర్థః. విచార్య
చ కిమన్యం ఆత్మవ్యతిరిక్తం స్వతస్సత్తాకం వాపదిషత్ పదిష్యామి న కిచ్చిదస్యాత్మ
వ్యతిరిక్తం శోన్నమితి నిశ్చితవానిత్యర్థః. ఏవం పదార్థశోధనవతో వాక్యార్థజ్ఞానసూహ
(సఏతమితి) 'ఆచార్యవాక్ పురుషో వేదే'తి శ్రుతే తేన వినా స్వతో వాక్యార్థజ్ఞానం
త్యభిప్రేత్యాహ (పరమేతి) (వేదాన్తేతి) ఉపనిషత్సాక్షాత్సముదాయస్య భేరి

దిషదితి సవతమేవ పురుషం బ్రహ్మతతమమపశ్యదిదమ
దర్శమితి.

౧౩

తస్మాదిదన్దో నామేదన్దోహవై నామ తమిదన్దో
సస్తమిన్ద్రమిత్యాచక్షతే పరోక్షేణ పరోక్షప్రియా ఇవ

శం—ప్రబుధ్య అపశ్యత్. కథం ఇదం బ్రహ్మ మమాత్మనః స్వరూపమదర్శం దృష్ట
వానస్మి అహో ఇతి విచారణార్థా ప్లుతిః.

౧౩

శం—యస్మాదిదమిత్యేవ యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మసర్వాస్తరమపశ్యత్ స
పరోక్షేణ తస్మాదిదం పశ్యతీతి ఇదన్దో నామ పరమాత్మా ఇదన్దో హ వై నామ
ప్రసిద్ధో లోక ఈశ్వరః తమేవం ఇదన్ద్రమితి పరోక్షాభిధానేనాచక్షతే బ్రహ్మవిదః
సంవ్యవహారార్థం పూజ్యతమత్వాత్ ప్రత్యక్షనామగ్రహణభయాత్. తథాహి (పరోక్ష
ప్రియాః) పరోక్షనామగ్రహణప్రియాః ఇవ ఏవహి యస్మాదేవాః. కిము సర్వదేవానా

అ—స్థానీయత్వం తద్గతానాం తత్త్వమసీత్యాదివాక్యానాం ప్రబోధజనకశబ్దత్వమితి
జ్ఞేయం (పురిశయానమితి) మూర్ధన్యయా ద్వారా ప్రవిశ్యేతి కేవలం (బుద్ధేనేతి) తేన
సహేత్యర్థః. కిం పరోక్షతయా జ్ఞాతమితి పృచ్ఛతి (కథమితి) తస్య కృతిత్వప్రఖ్యాప
నేన వాక్యేన తస్మాదపరోక్షత్వమాహ (ఇదమితి) ఇతీతి ప్లుతేర్ధమాహ (అహో ఇతి)
విచారణాపూర్వమితి విచారణార్థప్లుతేర్విహితత్వాత్ ప్లుత్యా సమ్యగ్బ్రహ్మ జ్ఞాతం న
వేతి విచార్య సమ్యగ్జ్ఞాతమితి నిశ్చిన్త్యాహో ఇతి స్వస్య కృతార్థత్వం ప్రఖ్యాపితవా
నిత్యర్థః.

౧౩

అ—తస్మేదన్ద్రానామప్రసిద్ధాపి తస్య జ్ఞానస్థాపరోక్షత్వమితి వత్తుం
తస్మాదిదన్ద్రా ఇతి వాక్యం తద్వాచిత్యే (యస్మాదితి) యస్మాత్ సర్వాస్తరం బ్రహ్మ ఇద
మిత్యపరోక్షం ప్రత్యగాత్మే త్యేవాపశ్యదిత్యన్వయః. కథమిదన్ద్రానామత్వం. అత ఆహ
(ఇదన్ద్రోహ వా ఇతి) నను ఇదన్ద్రో మాయాభిరిత్యాదావిన్ద్రప్రసిద్ధేర్నైవదన్ద్రా ఇత్యత
ఆహ (తమేవమితి) ఇదన్ద్రస్యైవ సతః పరోక్షత్వార్థం అక్షరలోపేనేన్ద్రా ఇత్యాహు
రిత్యర్థః. పరోక్షోక్తేః ప్రయోజనమాహ (పూజ్యేతి) పూజ్యానాం పరోక్షతయైవ
నామ వక్తవ్య మిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తథాహితి) (దేవాఇతి) పూజ్యా ఇత్యర్థః.
అతఏవచార్య, ఉపాధ్యాయా, ఇత్యుక్తావేవ స్త్రీతిం కుర్వంతి లోకే న తు విష్ణు
మిత్రాదినామగ్రహణఇతి భావః. నామ్నః పరోక్షత్వం నామ యథోర్థనామైవ

హి దేవాః పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః.

౧౮

ఇతి తృతీయః ఖండః.

ఇత్యైతరేయే ద్వితీయే ఆరణ్యకే చతుర్థాఽధ్యాయః.

ఉపనిషత్సు ప్రథమాఽధ్యాయః.

ఓమ్ తత్సత్.

శం—మసి దేవో మహేశ్వరః. ద్వీర్వచనం ప్రకృతాధ్యాయవరిసమాప్త్యర్థమ్. ౧౯

ఇతి తృతీయఖండభాష్యమ్.

శ్రీశాంకరీయప్రథమాధ్యాయవాక్యార్థః.

శం—ఆస్మిన్నధ్యాయే ఏష వాక్యార్థః జగదుత్పత్తిస్థితిలయకృదసంసారి సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిః సర్వవిత్ సర్వమిదం జగత్ స్వతోఽన్యద్వస్త్యస్తరమనుపాదాయైవాకాశాదిక్రమేణ సృష్ట్యా స్యాత్ప్రబోధనార్థం సర్వాణి చ ప్రాణాదిమచ్ఛరీరాణి స్వయం ప్రవివేక, ప్రవిశ్య చ స్వమాత్మానం యథాభూతమిదం బ్రహ్మస్థితి సాక్షాత్ ప్రత్యబుధ్యత, తస్మాచ్ఛ సవీవ సర్వశరీరీష్యేక ఏవాత్మా నాన్య ఇతి. అన్యోఽపి సమ ఆత్మ

ఆ—యాపాస్తరకరణేన స్వయాపాచ్ఛాదనమితి జ్ఞేయమ్.

౧౯

ఇతి తృతీయఖండభాష్యటీకా.

ఆ—ఆస్మిన్నధ్యాయే ఆత్మైకత్వ, లోకపాలసృష్ట్య, శనాయా పిపాసా సంయోజనా దీనాం బహూనామర్థానాముత్తత్వాత్ సర్వేషామపి వివక్షితత్వ శక్త్యావాణాయ వివక్షితమర్థమాహ (ఆస్మిన్నితి) సర్వేషామపి శరీరేష్యేకఏవాత్మా సవీవ మేష్వర, ఇతి వక్ష్యమాణోఽర్థ ఏతచ్ఛబ్దార్థః. (వాక్యార్థఇతి) వివక్షితఇతి శేషః. కమయమేవాగ్ధో వివక్షిత ఇత్యాశక్యః పూర్వసప్తర్థపర్యాలోచనయేత్వాహ (జదిత్యాదినా) యద్యపి లోకాదిసృష్ట్యా అన్నసృష్ట్యా చోత్పత్తిస్థితి ఏవోక్తే తథాప్యైకత్విత్యుక్త్యా అర్థాత్ ప్రళయోఽప్యైకప్రాయఇతి లయకృదిత్యుక్తం. లోకపాలదీనామేవ భోక్తృత్వోక్త్యా ఆసంసారిత్యుక్తం. సామాన్యతస్సర్వం జానాతీతి సర్వజ్ఞవిశేషః సర్వప్రకారేణాపి సర్వం జానాతీతి సర్వవిత్. సృష్ట్యైత్యం తేన జగత్తత్వా

శం—బ్రహ్మస్తీ త్యేవంవిద్యాదితి. అత్తా వా ఇదమేకవివాగ్ర ఆసీత్ బ్రహ్మతతమమితి చోక్తం. అన్యత్ర చ. సర్వగతస్య సర్వాత్మనో వాల్మాగ్రమాత్రమప్యప్రవిప్తం నాస్తీతి కథం సీమానం విదార్య ప్రావద్యత పిపీలికేవ సుషిరం. నన్యత్వల్పమిదం చోద్యం బహు చాత్ర చోదితవ్యం. అకరణస్సన్నీక్షిత, అనుపాదాయ కింఛిద్దోకానసృజత, అద్యుః పురుషం సముద్భృత్యామూర్ఖయత్, తస్యాభిధ్యానాన్తు ఖాదినిర్భిన్నం, ముఖా

ఆ—త్వాత్తద్వ్యతిరేకేణ నాస్తీత్యుక్త్యాప్రత్యగాత్తనస్తదభేదమాహ (సాన్విత్యేతి) స కేవలం ప్రవేశోక్త్యైవ తదభేదః కిన్తు తదభేదజ్ఞానోక్తే శ్చేత్యాహ ప్రవిశ్య చేతి (ప్రత్యబుధ్యతేతి) యస్తాత్ సర్వశరీరేష్వేకన్యైవ ప్రవేశ ఉక్తః, యస్తాచ్చ ప్రవిప్యస్య బ్రహ్మతయా జ్ఞానముక్తం, తస్మాత్ సర్వశరీరేష్వేకవివాత్తా, స చ సర్వజ్ఞః ఈశ్వర ఏవ నాన్య, ఇత్యేష వాక్యార్థో వివక్షిత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. సమఆత్మేతి విద్యాదితి సంహితోపనిషద్గతవాక్యకేహంఽప్యేతమేవార్థమాహేత్యాహ (అన్యోఽపీతి) (సమఇతి) సర్వభూతేష్వేక ఇత్యర్థః. స ఈక్షతేత్యాదిసద్దర్శనయమర్థః ప్రతీయత ఇత్యుక్తం పూర్వం ఇదాసీముపక్రమోపసంహారాభ్యామప్యేష ఏవార్థః ప్రతీయత ఇత్యాహ (అత్తావాఇతి) 'సదేవ సో మ్యేదమగ్రఆసీత్ తదేతద్బ్రహ్మపూర్వ'మిత్యాదౌ చాద్వితీయత్వముక్తమిత్యాహ (అన్యత్ర చేతి) ప్రవేశవాక్యదాత్తనఏకత్వముక్తం. తద యుక్తం తన్యైవాసక్లతార్థత్వాదితి శక్కుతే (సర్వగతస్మేతి) అశరీరత్వాద్విదార యితృత్వం, సర్వగతత్వాత్ ప్రవేశశ్చ స సక్లచ్ఛతఇత్యర్థః. కిం ప్రతీయమానార్థేఽ సక్లతత్వం ఉత వివక్షితార్థే ఆద్యే సర్వస్యాప్యసక్లతార్థత్వేన సర్వస్యాప్యప్రామాణ్యం స్యాత్. స చ వేదస్య తద్యుక్తమిత్యాహ (నన్వీతి) చక్షురాదికరణైరీక్షణం ప్రసిద్ధం, మృదాద్యుపాదానవతవివ స్రప్రృత్వం, హస్తాభ్యామేవ సముద్ధరణసంమూర్ఖనే అశరీరస్య తదసక్లతం. శస్త్రాదినా మూర్తేన విదారణం నత్యమూర్తానాం. ముఖాదిభ్యోఽ గ్నాన్విద్యుత్పత్తౌ తస్య దాహాది హి స్యాత్. మూర్తనై వ్యాగ్యేన సంయోజనం కర్తం శక్యం నాశనాయాదేరమూర్తస్య. అగ్నాన్విదీనాం శరీరస్పృష్టేః పూర్వం ప్రార్థనాయా ఆయోగః. తదా గవాదిశరీరాభావాత్, స్వయం చాశరీరత్వాదానయనాయోగః. లేమహశరీరత్వాదమూర్తత్వాత్ ప్రవేశానుపపత్తిః. అన్నస్యాచేతనస్య పలాయనా నుపపత్తిః. వాగాదీనాం హస్తాదివద్దస్తాదానాసామర్థ్యాత్ తైః తజ్జిఘ్నుక్షానుపపత్తిః. అత స్సర్వమసక్లతార్థమిత్యర్థః. తస్మి సర్వమప్రమాణమస్తీతి కశ్చిచ్ఛక్కుతే(అస్తీతి) వివక్షితార్థే విషం భుష్టు ప్రజాపతిరాత్మనో వహమాదుదాదతిత్యాదీనామివ ప్రామాణ్య సమ్భవేనాప్రామాణ్యం స కస్యచిదపి యుక్తం వివక్షితార్థే చ నాసక్లతిరితి ద్వితీయం

శం—దిభ్యశ్చాగ్నాద్విదయో లోకపాలాస్తేషాశ్చాశనాయాదిసంయోజనం, తదాయ
తనప్రార్థనం, తదర్థం గవాదిప్రదర్శనం, లేషాశ్చ యథాయతనం ప్రవేశనం, సృష్టస్యా
న్నస్య పలాయనం, వాగాదిభిస్తజ్జిఘృతా, ఏతత్సర్వం సీమావిదారప్రవేశసమమేవ
అస్తు తర్హి సర్వమేవేదమనుపవన్నం. న-అత్రాత్వావబోధార్థమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్
సర్వోఽయమర్థవాద ఇత్యదోషః. మాయావివ ద్వా మహామాయాపీ దేవః సర్వజ్ఞః
సర్వశక్తిః సర్వమేతచ్ఛరాచరం. సుఖావబోధప్రతిపత్త్యర్థం లోకవదాఖ్యాయికాది
ప్రపంచ ఇతి యుక్తతరః పక్షః. న హి సృష్ట్యాఖ్యాయికాదిపరిజ్ఞానాత్ కిఞ్చిత్ ఫల
మివ్యతే. ఏకాత్మ్యస్వరూపపరిజ్ఞానాత్త్వమృతత్వం ఫలం సర్వోపనిషత్ప్రసిద్ధం. స్మృతి
ఆ—దూషయతి(నేతి) లోకే స్వయమేవ ద్వారం కృత్వాఽనేకేషు గృహేషు ప్రతిష్ఠి
తస్య దేవదత్తస్యైకత్వదర్శనాత్తద్వదిహత్తన ఏకత్వమితి బోధయితుం విదారణప్రవేశనే
ఉచ్యతే. న తు సోఽర్థో వివక్షితః. వివక్షితాత్మైకత్వబోధద్వారతయోక్తత్వాత్
ప్రాశస్త్యార్థద్వారతయోక్తవపోత్థననాదివదర్థవాద ఇత్యర్థః. అనతవివ ప్రవేశాదేవహోక్తి
రిత్యన్తీకృత్య తస్య గుణార్థవాదత్వం వపోత్థననాదివాక్యవదుక్త్యా అగ్నిర్హిమస్య భేష
జమితివద్యా తార్థవాదత్వమన్తీకృత్యాహ (మాయావీతి) మాయయా అఘటితమపి
సర్వముపవద్యతే అఘటితఘటకత్వాత్తస్యా ఇత్యర్థః. అనేన సృష్ట్యాదేరఘటితార్థత్వా
ద్దద్దర్శనగరాదివస్మృత్యామేవేతి సృష్టికర్తృమఘటితమపి సృష్ట్యాదిశ్రుత్యా దర్శితమిత్యు
క్తం. నన్వాత్వావబోధశ్చేద్వివక్షితః తర్హి సాక్షాదేవ స ఉచ్యతాం కిమనేన వృథా
ప్రపంచనేత్యతః (సుఖేతి) అవబోధః అవబోధనం. ప్రతిపాదనం. సుఖేన వత్తః
ప్రతిపాదసార్థం, సుఖేన శ్రోతుః ప్రతిపత్త్యర్థం చేత్యర్థః. నను లోకసృష్ట్యాదేర్నా
నాంతరాగోచరత్వేనాపూర్వత్వాత్ తత్పరత్వమేవాఖ్యాయికాయా అస్తిత్వా
శబ్దా అపూర్వత్వేఽపి తత్ప్రతిపత్త్యా ఫలాభావాత్, ఫలవజ్ఞానే శ్రుతే స్తాత్పర్యనియ
మాత్, అన్యథా దుద్రరోదనాదేరప్యపూర్వత్వేన తత్రాపి తాత్పర్యాపత్తేర్న సృష్ట్యా
దౌ తాత్పర్యమిత్యాహ (న హితి) ఆత్మప్రతిపత్తౌ తు ఫలదర్శనాత్తత్పరత్వమేవ
యుక్తమిత్యాహ (ఏకాత్మ్యేతి) (సర్వేతి) ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వం తమేవం విద్వాన
మృతఇహ భవతి విద్వానమృతస్సమభవదిత్యాదిషు జ్ఞానాదమృతత్వం సిద్ధమిత్యర్థః.
సమం సర్వేషు భూలేష్విత్యనేనై కాత్మ్యముక్త్యా సమం పశ్యత్ హి సర్వత్ర న హి
స్తౌత్తనాత్సానమితి తజ్ఞానాదమృతత్వముక్తమిత్యాహ (స్మృతిషుచేతి) యధత్వాఽ
మృతమశ్నుత ఇత్యాదిరాదిశబ్దార్థః. 'సోఽహం స చ త్వం స చ సర్వమేతదాత్మ
స్వరూపం త్యజ భేదమోహం, ఇతీతమస్తేన సరాజవర్యస్తత్యాజ భేదం పరమార్థదృష్టి'

శం—ఘ చ గీతాద్వాసు 'సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠంతం పరమేశ్వర'మిత్యాది. ననుత్రయ ఆత్మనః. భోక్తా కర్తా సంసారి జీవవికస్పర్షలొకశాస్త్రప్రసిద్ధః, అనేకప్రాణి కర్తృభూతభోగయోగ్యానేకాధిష్ఠానవల్లొక దేహనిర్మాణేన లిక్లేన యథాశాస్త్రప్రదర్శితేన పురస్రాసాదాదినిర్మాణలిక్లేన తద్విషయకాశలజ్ఞానవాత్ తత్కర్తా తక్షాదిరివ ఈశ్వరః సర్వజ్ఞో జగతః కర్తా ద్వితీయశ్చేతన ఆత్మావగమ్యతే, 'యతో వాచో నివర్తన్తే నేతి నేతి'త్యాదిశాస్త్రప్రసిద్ధబోపనిషదః పురుషస్తూతీయః, ఏవమేతే త్రయ ఆత్మా నోఽన్యోన్యవిలక్షణాః. తత్ర కథమేకవివాత్మావద్వితీయోఽసంసారితి జ్ఞాతుం శక్యతే. తత్ర జీవ ఏవ తావత్ కథం జ్ఞాయత. నన్వేపం జ్ఞాయతే 'శ్రోతా మస్తా ద్రష్టా ఆదే ఆ—రిత్యైకాత్మ్యముక్త్యా 'సచాసి జాతిస్తరణాత్పృబోధస్తత్రైవజన్మన్యపవర్తమాపే' త్యాది విష్ణుపురాణమాద్యశబ్దార్థః. ఆత్మైక్యమేవాస్యాధ్యాయస్వార్థ ఇత్యుక్త్యాఏత దేవస్థిరీ కర్తృమాశంకతే (నన్వితి)జీవ ఈశ్వరో నిర్విశేషం బ్రహ్మచేతి త్రయ ఆత్మాన ఇత్యర్థః. తత్ర జీవోఽహంకరేతి లోకే, 'ఏష హిద్రష్టా సృష్టా యజేత స్వర్గకామ' ఇత్యాది శాస్త్రే, చ ప్రసిద్ధఇత్యాహ (భోక్తేతి) (ఏకఇతి) త్రయాణాం మధ్యే ఏకఇత్యర్థః. యో లొకదేహనిర్మాణేన లిక్లేనావగమ్యతే సర్వజ్ఞ ఈశ్వరః స ద్వితీయ ఇత్యాహ (అనేకేతి) అనేకేషాం విచిత్రాణాం ప్రాణీనాం యాన్యనేకాని విచిత్రాణి కర్తృభూని తదుపభోగయోగ్యానియాన్యనేకాని విచిత్రాణ్యధిష్ఠానాని స్థానవిశేషాః తద్వన్తో లొకా దేహాశ్చ లేషాం నిర్మాణేన లిక్లేనేత్యర్థః. ఇదం విశేషణం కర్తృః సర్వజ్ఞ త్వాద్ధం. (యథాశాస్త్రప్రదర్శితేనేతి) స ఇమాల్లాకానసృజతేత్యాదిశాస్త్రప్రదర్శితలిక్లే నేత్యర్థః. అనుమానే దృష్టాంతమాహ (పురేతి) అచేతనం ప్రధానం స్వయమేవ విచిత్ర జగదాకారేణ పరిణమతే న తు సర్వజ్ఞోఽధిష్ఠాతా కల్పిదితి సాక్ష్యాః. తన్నిరాసా యాహ (చేతన ఇతి) చేతనానధిష్ఠితస్యాచేతనస్య స్వతఃప్రవృత్త్యదర్శనాదవశ్యం సర్వజ్ఞశ్చేతనోఽధిష్ఠాతాఽక్లేకార్య ఇత్యర్థః. తృతీయమాహ (యతఇతి) ఏకనైవివ రూపభేదేన భేద ఇత్యాశబ్దాగ్రహ (ఏవమితి) (అన్యోన్యేతి) అన్యోన్యవిరుద్ధధర్మ వత్సాద్విహనతుహినవద్భిన్నా ఇత్యర్థః. తత్ర జీవస్య యత్కర్తృత్వభోక్తృత్వాది వైలక్షణ్యముక్తం తదసిద్ధం తస్య మానాస్తరావిషయత్వేన తద్ధర్మవత్తయా ప్రమాతుమ శక్యత్వాత్. అతో న భేద ఇత్యభిప్రాయేణ పరిహరతి సిద్ధాన్తి (తత్ర జీవ ఏవేతి) (కథమితి) తస్య జ్ఞేయత్వాభావే కర్తృత్వాదిధర్మవిశిష్టతయాపి స జ్ఞాతుం స శక్యత ఇత్యర్థః. అవిజ్ఞాతాభిప్రాయప్రకారం ప్రశ్నం మత్వా శంకతే (నన్వితి) ఆదేష్టా పర్ణాత్తకశబ్దవక్తా ఆఘోష్టా ధ్వనాత్తకశబ్దవక్తేత్యర్థః. పూర్వవాక్యే స ఏహోఽశ్రుతో ఽనుతోఽవిజ్ఞాత ఇతి విజ్ఞేయత్వస్య ప్రతిషేధాత్తస్మిన్స్తద్విరుద్ధం జ్ఞేయత్వమిత్యాహ

శం—ప్రతి ఆహూతా విజ్ఞాతా ప్రజ్ఞాతేతి. నను విప్రతిషిద్ధం విజ్ఞాయతే యః శ్రవణాది కర్తృత్వేన, అమతో మంత్రావిజ్ఞాతో విజ్ఞాతేతి, చ. తథా నమలేర్నస్తారం. మనీషిణా న విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయాఇత్యాది చ. సత్యం విప్రతిషిద్ధం యది ప్రత్యక్షేణ జ్ఞాయతే సుఖాదివత్, ప్రత్యక్షజ్ఞానం చ నివార్యతే స మలేర్నస్తారమిత్యాదినా జ్ఞాయతే తు శ్రవణాదిలిక్షేన తత్ర కుతో విప్రతిషేధః. నను శ్రవణాదిలిక్షేనాపి కథం జ్ఞాయతే. యావతా యదా శృంగీత్యాత్మా శ్రోతవ్యశ్శబ్దస్తదా. తస్య శ్రవణాది క్రియయైవ పర్తమానత్వాన్మననవిజ్ఞానక్రియో న సమ్భవత ఆత్మని పరత్ర వా. తథాన్య

ఆ—(నను విప్రతిషిద్ధమితి)యః శ్రవణాదికర్తృత్వేన విజ్ఞాయతే సనివామతోఽవిజ్ఞాతేత్వేత్వేతద్విప్రతిషిద్ధ మిత్యన్వయః శ్రుత్యంతర విప్రతిషిద్ధం చేత్యాహ (తథా నమలే రితి) మతేః మనోవృత్తేర్నస్తారం సాక్షిణమిత్యర్థః. ఆదివచేన అమతోమంత్రావిజ్ఞాతోత్పాదినశ్చ)హః శ్రుత్యోః ప్రామాణ్యావిశేషాద్విప్రతిషేధానుపపత్తేః ప్రత్యక్షేణావిజ్ఞేయత్వమునుమానేన విజ్ఞేయత్వం చోచ్యతే తాభ్యామితి శబ్దతే పూర్వవాదీ (సత్యమితి) ఆత్మని యుగపజ్ఞానద్వయాయోగాత్ శ్రవణాదికాలే మననవిజ్ఞానయోగ సమ్భవాత్ శ్రవణాదినా మననవిజ్ఞానరూపాత్మవిషయకమన్యవిషయకం వాఽనుమితి జ్ఞానం న సమ్భవతీత్యాహ సిద్ధాంతీ (నను శ్రవణాదీతి) శ్రవణక్రియయైవ సహ పర్త మానత్వాత్ శ్రవణక్రియాధారత్వాదాత్మవిషయే పరవిషయే వా తస్య మననవిజ్ఞాన శబ్దాభ్యామనుమితిరుచ్యతే ఆత్మనస్తద్విషయత్వస్యైవేహ శబ్దావాదినోక్తత్వాదితి తర్హి శ్రవణమననయోగపదసమ్భవే అన్యవిషయకమననక్రియయా ఆత్మా మస్తవ్య ఇత్యాశక్యత్య విజాతీయక్రియాద్వయవత్ సజాతీయక్రియాద్వయమపి యుగపన్న సమ్భవతీత్యాహ (తథేతి) (మనసాదిక్రియాస్వీతి) మననాదిక్రియాన్తరమపి న సమ్భవ తీతి శేషః. నను మననక్రియా హి లిప్తం. న చ లిప్తం కరణం అతీతలిక్షేనాప్యనుమితి దర్శనాత్. కింతు లిప్తజ్ఞానం కరణం న చ తస్యాప్యనుమితికాలేన త్వనియమః పూర్వక్షణనత్త్వమత్రేణ కరణతోఽపపత్తేరితి తయోర్యాగపద్యాభావేఽపి నదోషఇతిచేన్న శ్రవణమననాదిలిప్తవిజ్ఞానస్య సాక్షిరూపస్య స్వతో విశేషాభావేన శ్రవణాదినిరూపితత్వ వేషేణైవ తస్యానుమాపకత్వస్య వక్తవ్యత్వేన తత్సత్తాయాఅపి తత్కాలేవక్తవ్యత్వా దితిభావః. నను తర్హి బాహ్యగోచరశ్రవణాదిక్రియాయామన్తరనుమానంమాభూత్ కింతు బాహ్యగోచరశ్రవణాదిక్రియైవాత్మానమపి విషయాకరివ్యతీత్యత ఆహ (శ్రవణాదిక్రియా త్వేతి) స్వవిషయగోచరావసన తు స్యాశ్రియగోచరా ఇత్యర్థః. కింఞ న మలేర్నస్తారం మనీషిణా ఇత్యాత్మనో మస్తవ్యత్వనిషేధాత్ మంతర్యాత్మని మననక్రియా న సమ్భవతీ

శం—త్రాపి మనసాదిక్రియాసు. శ్రవణాదిక్రియాశ్చ స్వవిషయేష్యేవ న హి మంత
వ్యాదన్యత్ర మంతుర్ననసక్రియా సమ్భవతి. నను మనసః సర్వమేవ మంతవ్యం. సత్య
మేవం తథాపి సర్వమపి మంతవ్యం మంతారమంతరేణ న మస్తుం శక్యం. యద్యేవం కిం
స్యాత్. ఇదమత్ర స్యాత్ సర్వస్య యోగయం మంతా స మంతైవేతి న మంతవ్యః
స్యాత్. న చ ద్వితీయా మంతుర్నంతాఽస్తి. యదా స ఆత్మనైవ మంతవ్యః తదా
యేన చాత్మనా మంతవ్యః, యశ్చ మంతవ్యః, ఆత్మానా ద్వౌ ప్రసజ్యేయతాం. ఏక
ఏవ వాత్మా ద్విధా మంత్రమంతవ్యత్వేన ద్విశకలీభవేద్వంశాదివత్ ఉభయధావ్యనుప
పత్తిరేవ యథా ప్రదీపయోః ప్రకాశ్యప్రకాశకత్వానుపపత్తిః సమత్వాత్.

ఆ—త్యాహ (సహిత) (అన్యత్రేతి) ఆత్మసీత్యర్థః. కుతారాదిక్రియాయాః దారుణో
ఽన్యత్ర వ్యాపారాదర్శనాదిత్యర్థః. నను మనసో వశే సర్వమిదం బభూవేతి శ్రుతేః సర్వస్య
మనోవిషయత్వాదాత్మన్యసి మంతవ్యత్వమేవేతి శబ్దతే (నను మనస ఇతి) ఏవమపి
మనసః కరణత్వాత్ క్రియాయాశ్చ కర్తారమంతరానుపపత్తే ర్నంతాఽవశ్యమగ్నేక ర్త
వ్య ఇతి సిద్ధాంతీ తావదాహ (సత్యమేవమితి) (తథాసీతి) నమన్విధా ఇతి విశేషశ్రుత్యా
మంతవ్యత్వనిషేధాత్ అభ్యుపగమ్యోచ్యతే ఇతి సూచయత్వసిద్ధిః. అస్తు మంతరావశ్య
కత్వం తావతా కిం స్యాదితి శబ్దతే (యద్యేవమితి) ఏవం సత్కాత్మనో మంతవ్య
త్వాభావస్సిద్ధ్యతీత్యాహ (ఇదమితి) కుతపితదితి చేత్ తత్ర వక్తవ్యం. కిమాత్మనో
మనసే స్వయమేవ మంతా ఉతాన్యో వేతి వికల్పవిద్యం దూషయతి (సర్వస్యేతి)
ఏకత్రకర్తృకర్తృభావస్య విరోధాన్మంతర్వ్యవృత్త్యం నసమ్భవతీత్యర్థః. ద్వితీయే సమంతా
అనాత్మా ఆత్మా వేతి వికల్ప్య ఆద్యే ఆహ (నచేతి) ద్వితీయ ఇత్యనంతరమనాత్మేతి
శేషః. అనాత్మనోఽచేతనస్య మంత్రత్వానుపపత్తిరిత్యర్థః. ద్వితీయమనువదతి (యదేతి)
అస్మిన్నుక్షే ఏకస్మిన్మరీచే ఆత్మద్వయం స్యాదిత్యాహ (తదేతి) చ శబ్దా చరస్వరముచ్చ
యాథా. యేన చాత్మనాత్మా మంతవ్యోయశ్చాత్మా మంతవ్యఇత్యన్వయః. తృతీయాన్త
ప్రథమాంతయచ్చబ్రాభ్యాముక్తా ద్వావాత్మానా స్యాతామిత్యర్థః. ఏతద్దోషపరిహారా
యైకస్యైవాత్మన ఏకాంశేన మంత్రత్వమంశాంతరేణ మంతవ్యత్వ, మితు్యక్తా సావ
యవత్వం స్యాదిత్యాహ (ఏకఏవేతి) అస్తు కో దోష ఇత్యాశబ్ద్య ఆత్మ భేదే తయో
రై కమత్యాయోగాద్విరుద్ధదిక్క్రియతయా శరీరమున్నభ్యేత, సావయవత్వేఽనిత్యత్వేన.
కృతహానాదికం స్యాదితి దోషమాహ (ఉభయభేతి) భిన్నయోరపి సమానస్వభావ
యోద్దీపయోః కర్తృకర్తృభావాదర్శనాదాత్మ భేదపక్షే ఆత్మశకలభేదపక్షే వా తయోః
సమానస్వభావత్వాదభిన్నపక్షిషవ కర్తృకర్తృభావో న సమ్భవతీత్యనుపపత్త్యనంతరమాహ

శం—తద్వత్. స చ మంతుర్మంతవ్యే మననవ్యాపారశూన్యకాలోఽస్తాత్త మననాయ
 యదాసి లిక్లేనాత్మానం మనులే మన్తా కదాసి పూర్వవదేవ లిక్లేన మంతవ్య ఆత్మాయః,
 యశ్చ తస్య మన్తా తే ద్వా ప్రసక్త్యేయాతాం ఏకవివ వా ద్విధేతి పూర్వోక్తో
 దోషః. స ప్రత్యక్షేణ నాప్యనుమానేన జ్ఞాయతే చేత్ కథముచ్యతే సమ ఆత్మేతి
 విద్యాదితి, కథం వా శ్రోతా మంతేత్యాది. నను శ్రోతృత్వాదిధర్మవానాత్మా. అశ్రో
 తృత్వాదిప్రసిద్ధమాత్మనః కిమత్ర విషమం పశ్యసి. యద్యపి తవ న విషమం మమ తు
 విషమం ప్రతిభాతి. కథం. యదాఽసౌ శ్రోతా తదా న మన్తా. యదామన్తా తదా న
 శ్రోతా, తత్రైవం సతి పక్షే శ్రోతా మన్తా పక్షే న శ్రోతా నాసి మంతా. తథాఽన్య
 త్రాపిచ. యదైవం తదా శ్రోతృత్వాదిధర్మవానాత్మా అశ్రోతృత్వాదిధర్మవాన్వేతి

ఆ—(యథేతి) పరాశ్చి ఖాని వ్యతృణత్సన్వయమ్భుస్తస్మాత్పరాజుశ్యతి వాంతరాత్మ
 నితిశ్చుత్వా కరణానాం బహిర్విషయత్వనియమస్మాత్ప్రవిషయత్వాభావస్య చోక్త
 త్వాత్, యన్మనసా న మనులే ఇతి శ్చుతే, శ్చ మనసో బహిర్విషయే మంతవ్య ఏవ
 వ్యాపారః నాత్మసీత్యాహ (స చ మన్తురితి) న చైవం సతి కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమై
 ఙ్మత్ మనసైవానుద్రవ్యవ్యమిత్యాదీనాం కా గతిరితి వాచ్యం మనసో బహిర్విక్షేపా
 భావేనై కాత్మేరి సత్కాత్మా స్వయమేవ ప్రకాశత ఇతి తదర్థ త్వాత్. అన్యథా పూర్వో
 క్తన్యాయోపబృంహితాఽమతోఽవిజ్ఞాతఇత్యాదిబహుశ్చుతివ్యాఖోపస్సాన్విదితి భావః
 ఏవమాత్మనః సాక్షాన్మనసా మంతవ్యత్వపక్షే ఏకస్మిన్మరీచే ఆత్మ భేదస్తస్య శకలీభావో
 వా స్యాదిత్యుక్తదోషమనుమితివిషయత్వపక్షేఽప్యాహ (యదాపీతి) ఏవం అవ
 తోఽవిజ్ఞాతఇతి శ్చుత్వా న్యాయోపబృంహితయా సర్వాత్మనా జ్ఞేయత్వాభావాది
 ణ్ణితం. తత్ర పూర్వవాదీ శబ్దులే (స ప్రత్యక్షేణేతి) (కథమితి) జ్ఞేయత్వప్రతిపాదా
 శ్చుతేః శ్రోతృత్వాదిధర్మవత్త్వప్రతిపాదకశ్చుతేశ్చానుపపత్తిరీత్యర్థః. తత్ర విద్యా
 దితిశ్చుతా ఇతరనిషేధేన సప్రకాశత్వేన స్వతః స్ఫురణమేవోచ్యతే న తు కర్త
 తయా వేద్యత్వమితి పరిహారం వత్సామఇత్యభిప్రేత్య శ్రోతృత్వాదిశ్చుతా పరిహా
 మాహ (నన్వీతి) తత్ర కిం ధర్మవత్త్వప్రతిపాదనస్య కా గతిరితి పృచ్ఛ్యతే కిం వా
 శ్రోతృత్వాదిప్రతిపాదనేనాశ్రోతృత్వాదికమప్రసిద్ధమిత్యుచ్యతే వేతి వికల్ప్య నాద్య
 నిత్యమేవ శ్రోతృత్వాదిధర్మాగ్నేకారాదిత్యాహ (శ్రోతృత్వాదీతి) న శ్రోతా న మన్త
 త్యాదిశ్చుతేర్నిత్యమేవాశ్రోతృత్వాద్యసి ప్రామాణికత్వాత్, అతో న ద్వితీయాఽ
 పీత్యాహ (అశ్రోతృత్వాదీతి) ఉభయారవిరోధభాష్పత్తరత్రవత్సామ ఇతి భావః
 ఏవశ్చ శ్రోతా మన్తా న శ్రోతా న మంతేతి, చోభయశ్చివణే సతి శ్రోతృత్వా
 ధర్మవానేత్యన్యథరపరిగ్రహవైషమ్యం తవ న యుక్తమిత్యాహ (కిమత్రేతి) నన్వశ్రో

శం—సంశయస్థానే కథం తవ న వైషమ్యం. యదా దేవదత్తోగచ్ఛతి తదా న స్థాతా గస్తేవ యదా తిష్ఠతి న గస్తా స్థాతైవ. తదాఽస్య పక్ష ఏవ గచ్ఛత్యం స్థాతృత్వం న నిత్యం గచ్ఛత్యం స్థాతృత్వం వా తద్వత్. తథైవాత్ర కాణాదాదయః పశ్యన్తి పక్షే ప్రాప్తేనైవ శ్రోతృత్వాదినా ఆత్మోచ్యతే శ్రోతా మంతేత్వాది. సంయోగ జత్వమయాగపద్యం జ్ఞానస్య హ్యేవ తే. దర్శయన్తి చ అన్యత్రమనా అభూవం నాదర్శమిత్యాది, యువగత్ జ్ఞానానుత్పత్తిర్నసో లిజ్జమితి, చ న్యాయ్యం, భవత్వేవం కిం తవ నేష్టం యద్యేవం స్యాత్. అప్రేష్టం తవేష్టం చేత్. శ్రుత్య ర్థస్తు న సమ్భవతి కిం న శ్రోతా మస్తేత్వాదిః శ్రుత్యర్థః న శ్రోతా న మస్తే త్యాదివచనాత్. నను సాక్షికత్వేన ప్రత్యుక్తం త్వయా న నిత్యమేవ శ్రోతృత్వా

ఆ—త్వశ్రుతేరన్యపరత్వోపపత్తేర్న వైషమ్యమిత్యాశంక్య కాలభేదేనోభయారపి దర్శనాదన్యతరస్యాన్యపరత్వే హేత్వభావాచోఽపి త్రైవేత్వాది శ్రుత్యర్థాగ్నికారే వైష మ్యం స్యాదేవేత్వాహ (యద్యపీతి) అశ్రోతృత్వాది ప్రసిద్ధమనాత్త న ఇతి పాతే నన్వీతి వాక్యమపి శక్తాన్తర్గతమేవ శ్రోతా మంతేత్వాది శ్రుత్యా శ్రోతృత్వాది ధర్మ వానాత్తా నను తత్ కథం స్యాదిత్యన్యాయః. నను న శ్రోతేత్వాది శ్రుతేరశ్రోతృత్వాది ధర్మవత్త్వమాత్మ న ఇత్యాశంక్య లోకప్రసిద్ధేర్నైవమితి సవివాహ (అశ్రోతృత్వాదితి) ఉభయారప్యాత్మధర్మత్వవశే సమానేఽన్యతరస్యానాత్త ధర్మత్వాభిధానమయుక్త మితి సిద్ధాంతీ దూషయతి (కిమత్రేతి) నను లోకప్రసిద్ధిబలాదనాత్తధర్మత్వనిశ్చ యాన్న వైషమ్యమిత్యాశంక్య నిరాకరోతి (యద్యపీతి) అశ్రోతృత్వాదేరాత్మధర్మ త్వేఽపి ప్రసిద్ధేరవిశేషాత్ శ్రుత్యనురోధేనోభయారప్యాత్మధర్మత్వమితి ప్రశ్నపూర్వ కమాహ (కథమితి) ఇతరత్పర్యం సమానం త్వయా హి కాదాచిత్కజ్ఞానేన నిత్యమేవ శ్రోతృత్వాదికమంగీక్రియతే తదయుక్తమిత్యాహ (యదాఽసావీతి) మంతేత్యనంత రం న తు నిత్యమేవ శ్రోతా మస్తా వేతి శేషః. (తథాన్యత్రాపీతి) ద్రష్టృత్వజ్ఞాతృ త్వాదావప్యేవమేవ కాదాచిత్కత్వమిత్యర్థః. శ్రోతృత్వాదేః పాక్షికత్వం దృష్టాం తేన సృష్టికరోతి (యదేతి) తదాన్యేత్యత్ర యదైవమితి పదమధ్యాహృత్య యదైవం వ్యవస్థా తదాఽస్య పక్ష ఏవ గచ్ఛత్యమితి వాక్యం యోజ్యం (తద్వదితి) శ్రోతృత్వా దికమపి న నిత్యమిత్యర్థః. అత్రాంతరే అవిదితాభిప్రాయాః కాణాదాదయ ఉభయమపి కాదాచిత్కమేవాస్త్వీతి చోదయన్తిత్యాహ (తథైవాత్రేతి) నను సిద్ధాంతినాపి శ్రోతృత్వాశ్రోతృత్వయోరగ్నికారస్య సిద్ధాంతితత్వాత్ కథం భేద ఇత్యాశంక్య తన్న తే నిత్యసాక్షిణో నిత్యమేవ శ్రోతృత్వం, కాదాచిత్కజ్ఞానస్య మృషాత్వేన తదభావేన చ నిత్యమేవాశ్రోతృత్వం, అన్నన్నతే తు కాదాచిత్కజ్ఞానేనైవ శ్రోతృత్వాదికమితి

శం—ద్యభ్యుపగమాత్ న హి శ్రోతుః శ్రుతేర్విపరిహాసో విద్యత ఇత్యాది శ్రుతే
 ఏవం తస్మి నిత్యమేవ శ్రోతృత్వాద్యభ్యుపగమే ప్రత్యక్షవిరుద్ధా యుగవజ్ఞానోత్పత్తి
 జ్ఞానాభావశ్చాత్మనః కల్పితః స్యాత్ తచ్చానిష్ఠమితి నోభయదోషోపపత్తిః ఆత్మనః
 శ్రుత్యాదిశ్రోతృత్వాది ధర్మవత్త్వశ్రుతేః. అనిత్యానాం మూర్తానాం చ చక్షుర
 దీనాం దృష్ట్యాద్యనిత్యమేవ సంయోగవియోగధర్మిణాం యథాఽగ్నేర్జ్వలనం తృణా
 సంయోగజత్వాత్ తద్వత్. న తు నిత్యస్యామూర్తస్యాసంయోగవిభాగధర్మిణః సంయో

ఆ—విశేషమాహ (సంయోగజత్వమితి) జ్ఞానస్య కాదాచిత్కత్వే అయోగవద్యే +
 యథాక్రమం ప్రమాణమాహ (దర్శయంతి చేతి) (యుగపదితి) యది మనో న స్యాతీ
 తస్మి చక్షురాదీన్ద్రియాణాం యుగపదేవ రూపాదిభిః సమ్పన్నే యుగపదేవ సరే
 వ్విద్యుః సర్వవిషయకజ్ఞానాని స్యుః సామగ్ర్యాస్సత్వాత్. న చ తథాఽస్తి అత
 క్రమేణ తత్తదిన్ద్రియసంయోగి అణుపరిమాణం మనోఽన్యైకరత్వం. తథా చ యుగ
 పత్సర్వేన్ద్రియైర్నసంయోగాభావాన్న యుగపత్సర్వవిషయకం జ్ఞానం. అతో యుగ
 పద్రూపాది సర్వవిషయకజ్ఞానానుత్పత్తిలిక్తేన మనోస్తీతి పదన్తో యుగపత్సర్వజ్ఞాన
 నుత్పత్తిరిత్యుక్తపక్షఇత్యర్థః. ఇమమర్థం న్యాయ్యం పశ్యన్తితి పూర్వేజాన్వయః
 కాణాదాదిమతే సిద్ధాంతినా ప్రదర్శితే సతి తస్మి కాణాదాదిరీత్యా శ్రుతిద్యయోః
 పతేరాత్మనః శ్రోతృత్వాదిధర్మసిద్ధేశ్చ తథైవాస్తితి పూర్వపక్షీ తటస్థో వా సిద్ధాంతిన
 ప్రతి శబ్దతే (భవత్వతి)యద్యేవం న్యాయ్యం స్యాత్ ఏవమేవ భవతు కిం తవ నేష్టవి
 త్యర్థః ఆత్మనః కాదాచిత్కజ్ఞానేన శ్రోతృత్వాదిధర్మవత్త్వస్య శ్రుత్యనభిమతత్వాన్న
 తన్న్యాయ్యమితి సిద్ధాన్తీ తం పక్షం దూషయతి (అస్త్యేవమితి) నను శ్రోతా మస్తే
 శ్రుత్యాతద్ధర్మవత్త్వప్రతిపాదనాదనభిమతత్వమసిద్ధమితి శబ్దతే (కిం నేతి) న శ్రోతే
 శ్రుత్యా విశేషతః కాలత్రయేఽపి శ్రోతృత్వాదిధర్మరాహిత్యప్రతిపాదనాత్ తద్ధర్మ
 వత్త్వమనభిమతమేవేతి సిద్ధాన్తీ ఉత్తరమాహ (న శ్రోతేతి) యదాఽసౌ శ్రో
 త్యాదినా శ్రోతృత్వాదేః పాక్షికత్వస్య త్వయైవోక్తత్వాత్ కాణాదపక్షప్రదర్శన
 వేదాయాం చ కాదాచిత్కజ్ఞానేన తదుపపాదనాత్ పాక్షికశ్రోతృత్వాదితదభా
 విషయతయా శ్రుతిద్యయస్యోపపత్తిరితి శబ్దతే (నన్వితి) అపాక్షికత్వేన శ్రోతృత్వ
 తదభావయోః శ్రుతిభ్యాం స్వరసతః ప్రతీతేః పాక్షికత్వేన తత్పక్షోచో న యు
 ఇతి స్యాభిప్రాయం విమృశ్యో సిద్ధాన్త్యాహ (న నిత్యమేవేతి)నను శ్రుతేరనిత్యత్వే స
 తద్ధర్మితం శ్రోతృత్వమప్యనిత్యమితి సజ్జోచ ఆపశ్యకః. అత ఆహ (నహితి) శ్రుతే
 శ్రోతృత్వస్య చానిత్యత్వవచనం శ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః. శ్రుతిమత్యాదీనాం నిత్యతే

శం—గజదృష్ట్యాద్య నిత్యధర్మత్వం సమ్భవతి. తథా చ శ్రుతిః స హి ద్రష్టృర్నిష్టేర్వి
పరిలాహా విద్యత ఇత్యాదిః. ఏవం తర్హి ద్వే దృష్టి చక్షుషోఽనిత్యా దృష్టి ర్నిత్యా
చాత్మనః తథా చ ద్వే శ్రుతీ శ్రోత్రస్యానిత్యా ఆత్మ స్వరూపస్య చ నిత్యా. తథా
మతి విజ్ఞాతీ బాహ్యబాహ్యే ఏవం హ్యేవ తథా చేయం శ్రుతిరుపపన్నా భవతి
దృష్టేర్దృష్టా శ్రుతేః శ్రోతా ఇత్యాద్యా లోకేఽపి ప్రసిద్ధం చక్షుషస్త్రిమిరాగమా

ఆ—యంగవత్సర్వజ్ఞానం స్యాత్ కదాచిదపి కస్యచిదపి జ్ఞానస్యాభావో న స్యాత్ శ్రు
త్యాదిశబ్దితానాం సర్వేషాం జ్ఞానానాం నిత్యత్వాత్ సచేష్టాపత్తిః ప్రశ్నాక్షవిరో
ధాత్. అతో న హి శ్రోతూః శ్రుతీరీత్యాదిశ్రుతీరన్యపరత్వం వక్ష్యమితి శబ్దాత్
(ఏవం తర్హి తి) ఇతిశబ్దః శబ్దానమాప్యర్థః. పరిహరతి (నోభయేతి) యంగవత్సర్వజ్ఞానోత్పత్తి
రజ్ఞానాభావశ్చేత్సుభయదోషసోభవపత్తిః సమ్భవో నాస్తీత్యర్థః. శ్రోతృత్వాదేర్ని
త్యత్వే కథముభయదోషాభావ ఇత్యాశబ్దాత్త స్వరూపభూతసాక్షిరూపశ్రుత్యాదేర్ని
త్యత్వేఽపి వృత్తిరూపకాదాచిత్కశ్రుత్యాదేర్వ్యభ్యుపగమాదు క్తదోషాభావ ఇతి పరి
హరణ్ నిత్యశ్రోతృత్వాదికం దర్శయతి (ఆత్మ న ఇతి) ఆత్మనః స్వరూపభూతం యత్
శ్రుత్యాది శ్రోత్రజన్యవృత్తిమతానిక్షిరూపం తద్వకాద్యచోఽభ్యుత్యాది తద్ధర్మవక్ష్యస్య
శ్రోతామస్తేత్యాదిశ్రుతీరీత్యర్థః. అనిత్యశ్రుత్యాదికం తర్హి కథమిత్యాశబ్దాత్ తద్ధర్మ
యతి (అనిత్యానామితి) లేమనిత్యత్వమాహ (మూర్తానామితి) దృష్ట్యాదేర్నిత్యత్వే
హేతుమాహ (సంయోగేతి) సంయోగజన్యత్వాద్దృష్ట్యాదేర్నిత్యత్వమిత్యర్థః. జ్వలన
మిత్యనస్తరమనిత్యమిత్యనుషబ్దః. నను యద్యనిత్యదృష్ట్యాద్యభ్యుపగ మ్యేత తర్హి తచే
వాత్సనోఽపి ధర్మోఽస్తు కిం నిత్యదృష్ట్యాది నేత్యత ఆహ (నన్వీతి) నిత్యత్వాదమూర్తత్వం
ఆమూర్తత్వాత్ సంయోగాదిధర్మరహితత్వం తతః సంయోగజదృష్ట్యాద్యసమ్భవ ఇత్యత
ఆత్మనో నిత్యదృష్ట్యాద్యభ్యుపగ స్తవ్యమిత్యర్థః. శ్రుతితోఽపి నిత్యదృష్ట్యాదిసిద్ధిరీత్యాహ
(తథాచేతి) నిత్యానిత్యదృష్టిద్వయాగ్నేకారే గౌరవమితి శబ్దాత్ (ఏవంతర్హి తి) శ్రుతి
ప్రామాణ్యాత్ ద్వైవిధ్యాగ్నేకారే గౌరవం ప్రామాణికమిత్యాహ (ఏవం హ్యేవేతి)
(తథా చేతి) చోఽవదారణే తథైవేత్యర్థః. (దృష్టేర్దృష్టేతి) దృష్టివిషయకదృష్టిమానితి
తదర్థః. తత్ర విషయవిషయభావస్యైకస్మిన్నసమ్భవాద్దృష్టిద్వయం ప్రతీయత ఇతి దృష్టి
ద్వైవిధ్యే సత్యేవేయంశ్రుతిరుపపద్యతే నాన్యథేత్యర్థః. తిమిరరోగస్యాగమే సప్తా
దృష్టిః అపాయే చ జాతా దృష్టిరితి ప్రతీతేర్జన్మనాశయోగినీ అనిత్యా దృష్టిరేకా తదీయ
జన్మనాశసాక్షిభూతా ద్వితీయాదృష్టి రస్తీతి లోకేఽపి ప్రతీయత ఇత్యాహ (లోకేఽపీతి)
చక్షుర్దృష్టేర్నిత్యత్వమిత్యపలక్షణం. ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వం ప్రసిద్ధమిత్యపి ద్రష్టవ్యం.

శం—పాయయార్షష్టా దృష్టిర్జాతా దృష్టి రితి చక్షుర్దృష్టేరిత్యత్వం తథా చ శ్రుతి
మత్యాదీనామపి ఆత్మదృష్ట్యాదీనాం నిత్యత్వం ప్రసిద్ధమేవ లోకే వదతి హ్యుద్ధృత
చక్షుః స్వప్నేఽద్య మయా భ్రాతా దృష్ట ఇతి తథాఽవగతబాధిర్యః స్వప్నే
శ్రుతోమన్త్రోఽద్యేత్యాది యది చక్షుస్సంయోగజైవాత్మనో నిత్యదృష్టిస్తన్నాశే నశ్యే
తదోద్ధృతచక్షుః స్వప్నే నీలపీతాదీని న పశ్యేత్ న హి ద్రష్టుర్దృష్టేరిచాద్యాః చ
శ్రుతిరనుపపన్నా స్యాత్. తచ్చక్షుః పురుషే యేన స్వప్నం పశ్యతీత్యాద్యాః చ
శ్రుతిః నిత్యాత్మదృష్టిర్బాహ్య నిత్యదృష్టేర్గ్రాహికా బాహ్యదృష్టేశ్చిపజనాపాయాద్య
నిత్యధర్మవత్త్వాద్గ్రాహికాయా ఆత్మదృష్టేస్తద్వదవభాసత్వం. అతోఽనిత్యత్వా

ఆ—(తథాచ శ్రుతిమత్యాదీనామపీతి)నిత్యత్వమనిత్యత్వం ప్రసిద్ధమిత్యనుషక్తః. ఆత్మ
దృష్ట్యాదీనాం నిత్యత్వే హేత్వస్తరమాహ (ఆత్మదృష్ట్యాదీనాం చేతి) స్వప్నే చక్షుః
ఽభావేఽపి దృష్టేస్సత్వాత్ సా న చక్షుర్జన్యేతి నిత్యేవేత్యర్థః. చక్షుః స్వప్నే
ఽప్యనుపరతమితి యది కల్పిద్భూయాత్ తం ప్రత్యుక్తముద్ధృతచక్షురితి తస్య చక్షు
స్సత్వాశక్తైవ నాస్తీత్యర్థః. (అవగలేతి) అవగతం నిశ్చితం బాధిర్యం యస్యేత్యర్థః
న చ స్వప్నే దృష్ట్యాదేశ్చక్షురాద్యజన్యత్వాత్ కథం దృష్టిశ్రుత్యాదిశబ్దవాచ్యత్వమి
వాచ్యం రూపాదివిషయకాపరోక్షజ్ఞానవైవిధ్యే దృష్ట్యాదిశబ్దవాచ్యత్వాదితి భావః, ఉ
మర్థం విపర్యయే బాధకోక్త్యా దృఢయతి (యదీతి) (న పశ్యేదితి) దర్శనహేతోశ్చ
క్షురూఽభావాదిత్యర్థః. నచేదం దర్శనం స్మృతిరితి వాచ్యం తథాసతి సన్నిహితత్వేన
పరోక్షావభాసో న స్యాత్. నచ తదంశే భ్రమ ఇతి వాచ్యం బాధకాభావాత్
పూర్వమననుభూతబ్రాత్రాదిదర్శనం చ న స్యాదితి భావః. ఇదముపలక్షణం సుఖమహా
స్వాప్నమితి పరామర్శహేతుభూతస్సుషుప్తికాలీనానుభవోఽపి నిత్యోఽభ్యుపగస్తవ్య
తదాసీం సర్వకరణానామభావేనానిత్యానుభవాభావాదిత్యపి ద్రష్టవ్యం. న కేవల
ప్రత్యక్షస్వానుపపత్తిః శ్రుతిరప్యనుపపన్నా స్యాదిత్యాహ (న హి ద్రష్టురితి) న ని
శ్చోతుః శ్రుతేర్విపరిలోపా విత్యతఇత్యాద్యా ఇత్యాద్యాచేత్యనేన గృహ్యతే. (తచ
క్షురితి) చప్తే ఇతి చక్షుః ద్రష్టా సాక్షీ పురుషే ఆత్మని శరీరే వా యేన స్వప్న
పశ్యతి తచ్చక్షుః సాక్షీ (ఇత్యాద్యా చ శ్రుతిరితి) అనుపపన్నా స్యాదిత్యనుషక్త
స్వప్నాత్తం జాగరితాత్తం చ ఉభౌ యేనానుపశ్యతీత్యాదిరాద్యశబ్దార్థః. నన్వా
దృష్టేర్నిత్యత్వే కథం తత్రానిత్యత్వప్రతీతిః కథం వా లోకస్యానిత్యేవ సర్వాపి దృ
శితి నిశ్చయశ్చేత్యాశబ్దగ్రాహ్య నిత్యదృష్టిగతమనిత్యత్వాది సర్వం గ్రాహికాయా
నిత్యదృష్టా భాసతే గ్రాహ్యయోసిద్ధగతవర్తలత్వాదిధర్మాణాం గ్రాహకాగ్నౌ

శం—భ్రాన్తివిమిత్తం లోకస్యేతి యుక్తం యథా భ్రమణాది ధర్మపదలాతాది పస్తు విషయే వృద్ధిరసి భ్రమతీవ తద్వత్. తథాచ శ్రుతిః ధ్యాయతీవ రేలాయతీవేతి తస్మా దాత్మదృష్టేర్నిత్యత్వాన్న యోగపద్యమయోగపద్యం వాస్తి బాహ్యనిత్య దృష్ట్యపాధి వశాత్ లోకస్య తార్కికాణాం చాగమసమ్ప్రదాయవర్జితత్వాదనిత్యా అత్తనో దృష్టి రితి భ్రాన్తిరుపపన్నైవ జీవేశ్వరపరమాత్మ భేదకల్పనా చైతన్నిమిత్తైవ తథా అస్తినాస్తి అస్తి నాస్తిత్యాద్యాశ్చ యావన్తో వాఙ్మనసయోర్భేదా యత్రైకం భవన్తి తద్విష యాయాః నిత్యాయాః దృష్టేర్నిర్విశేషాయాః అస్తి నాస్తికం నానా గుణపదగుణం జానాతి న జానాతి క్రియాపదక్రియం ఫలపదఫలం సచీజం నిర్చీజం సుఖం దుఃఖం మధ్యమమమధ్యమం శూన్యమశూన్యం పరోఽయమహమన్య ఇతి వా సర్వవాక్పిత్య

ఆ—భాసదర్శనాత్. అతో లోకస్య తథా ప్రతీతిరుపపద్యతఇత్యాహ(నిత్యేత్యాదినా) (తద్వదపభాసత్వమితి) గ్రాహ్యపదపభాసమానత్వమిత్యర్థః. గ్రాహ్యధర్మస్య గ్రాహకే భాసం దృష్టానేన సుప్తయతి (యథా భ్రమణాదీతి) ఆదిశబ్దేన గమనాది గృహ్యతే ద్వితీయేన ధావత్ పక్ష్యాది (ధ్యాయతీవేతి) గ్రాహ్యబుద్ధిగతం ధ్యానాదికం గ్రాహకే సాక్షిణి భాసతే ఇతి శ్రుత్యర్థః. ఏవం చ యత్సాధ్యవాదినా యుగపదనేకజ్ఞానోత్పత్తిః ప్రత్యక్షవిరుద్ధా స్యాదిత్యుక్తం తత్ పరిహృతమిత్యాహ (తస్మాదితి) తస్మాదిత్యసార్థ మాహ (అత్తదృష్టేరితి) అనేకనిరూపితత్వాద్యోగపద్యస్య తదభావరూపత్వాదయోగ పద్యనైకసాధ్యం దృష్టా తదుభయమపి నాస్తిత్యర్థః. నన్వాత్తదృష్టేర్నిత్యే కథం పరితా కుశలానాం నైయాయికానాం సర్వస్య చ భ్రమః స్యాదిత్యాశఙ్క్య న నరేణావరేణ ప్రాక్త ఏష సువిజ్ఞేయో బహుధా చిత్త్యమానః సైష తర్కేణ మతిరాపసేయా ప్రాక్తాఽస్మేనైవ సుజ్ఞానాయ ప్రేష్టేత్యాది శ్రుతిః స్వబుద్ధ్యా జ్ఞాతుమశకత్వావగ మాత్ సమ్ప్రదాయపరమృదయైవ జ్ఞాతవ్యత్వావగమాచ్చ లేషం తద్రహితత్వా ద్భిమో యుక్త ఇత్యాహ (బాహ్య నిత్యేతి) న కేవలం జ్ఞానభేదకల్పనైవ లేషాం భ్రమః కిన్వాత్త భేదకల్పనా ప్యేతన్మూలో భ్రమవివేత్యాహ (జీవేశ్వరేతి) ఏతన్నిమిత్తై వేతి జ్ఞానానిత్యత్వతద్భేదకల్పనానిమిత్తైవ నిత్యానిత్యజ్ఞానవతోర్జీవేశ్వరయోర్విచిత్ర జ్ఞానవతాశ్చ జీవానాం పరమాత్మనైకత్వం న సమ్భవతీతి యుక్త్యాభాసేన తైర్భేద కల్పనాదిత్యర్థః. కిన్వా ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే అయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వాసభూః ప్రజ్ఞానఘన వివేత్యాదిశ్రుతిభ్య ఆత్మన ఏవ నిత్యదృష్టిరూపత్వాదాత్మనశ్చ సర్వాః ప్రజా యత్రైకం భవన్తిత్యాదినా సర్వకల్పనానాం తస్మాత్తత్వేన తద్వ్యతిరేకేణ భావోక్తేర్నిర్విశేషత్వాత్తద్రూపాయా అపి దృష్టేర్నిర్విశేషత్వాత్సామస్తీత్యాద్యాః

శం—యాగోచరే పరే యో వికల్పయితుమిచ్ఛతి సమానం ఖమసి చర్తవద్వేష్టయితు మిచ్ఛతి సోపాసమివ చ పద్భ్యామారోధుమిచ్ఛతి జలే ఖే చ మినానాం వయసాశ్చ పదం దివ్యక్షతే నేతి నేతి యతో వాచో నివర్తంత ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః కోఽర్థో వేదే త్యాదిమస్త్రవర్ణాత్ కథం తస్మి తస్య సమ ఆత్మేతివేదనం బ్రూహి కేన ప్రకారేణ తమ హం సమ ఆత్మేతి విద్వాం. అత్రాఖ్యాయికామాచక్షతే కశ్చిత్కిల మనుష్యాముగ్ధః కైశ్చి దుక్తః కస్తింశ్చిదపరాధే సతి థిక్ త్వాం నాసి మనుష్య ఇతి సముగ్ధతయా ఆత్మనో మనుష్యత్వం ప్రత్యయితుం కశ్చిదుపేత్యాహ బ్రవీతు భవాన్ కోఽహమస్మీతి స తస్య ముగ్ధతాం జ్ఞాత్వా ఆహ క్రమేణ బోధయిష్యామితి స్థావరాద్యాత్మభావమపా

ఆ—సర్వాః కల్పనాః భ్రాన్తినిమిత్తా ఏవేత్యాహ (తథాఽస్మీతి) యావన్తో వాగ్భే దాః నామవిశేషాః మనసో భేదరూపవిశేషాశ్చ యత్రాత్మస్వేకం భవన్తి సర్వే వేదా యత్రైకం భవన్తి సర్వాః ప్రజా యత్రైకం భవన్తి త్యాదిశ్రుతిః తద్విషయాంశ్చ తత్త్వరూపాయాః అతఏవ నిత్యాంశ్చ నిర్విశేషాయాః దృష్టేః అస్మీత్యాదికల్పనా ఆస్తికానాం నాస్మీతి కల్పనా శూన్యవాదినాం అస్తినాస్మీతి కల్పనా దిగ్మూలాణాం అప్యేషాం చ యథా యథం సావయవత్వాదికల్పనా సా సర్వాపి తథా భ్రాన్తినిమిత్తై వేతి పూర్వేణాన్వయః నను తే తే తార్కికా ఆత్మనోఽస్మిత్వాదీన్ తర్కేణ సాధ యన్తి అతో న తేషాం భ్రాన్తినిమిత్తత్వమిత్యాశబ్ద్య శ్రుతివిరుద్ధత్వాదనక్షే ఆత్మస్య నుపపత్తేస్తేషాం కల్పనానాం సత్వే మోక్షానుపపత్తేశ్చ తేషాం తార్కికాణాం కల్పనా న ప్రమాణపథమారోహణీత్యాహ (అస్తినాస్మీతి)నుషుప్తా న జానాత్యన్యత్ర జానాతీ తి కాదాచిత్కజ్ఞానపత్త్యకల్పనా వైశేషికాదీనాం అత్తాపరలోకం ప్రతి గచ్ఛతీతి కేషాం చిత్ క్రియావత్త్వకల్పనా ఇహైవ స్థిత్యా శరీరాంతరం గృహ్లాతీత్య న్యేషాం దేహత్వవాదే క్షణికవిజ్ఞానవాదే వా అఫలం పరలోకస్థాయినోఽభావాత్. అన్యేషాం ఫలవత్ దేహత్వక్షణికవాదిపక్షే ఏవ కర్మ తద్వాసనానామాశ్రయా భావాత్ పరలోకే నిర్బంజం నిత్యాత్మవాదినాం సబీజం (దుఃఖం). అనుభూరాపం వైశేషికాదివాదే యద్వా విజ్ఞానవాదే సోపప్లవచిత్రసప్తతిరూపస్య సంసారిణో హేయ త్యాక్షీకారాద్దుఃఖరూపత్వమాత్మనః శరీరమధ్యవేవ వర్తత ఇతి దిగ్మూలాణాం మతే అన్యేషాం తు తద్బహిరప్యస్తీత్యమధ్యమం (పరోఽయమితి) మత్తః పరోఽయం అహం తతోఽన్య ఇతి ప్రత్యక్షపరాగ్భేదాదికల్పనా అస్మీత్యాద్యాః పరోఽయమహమన్య ఇత్యన్తాః కల్పనాః వాక్ప్రత్యయాగోచరే వాఙ్మనసాగోచరే యో వికల్పయితుమిచ్ఛ తీత్యన్వయః (ఆరోధుమితి) అత్ర ఖమిత్సనుపజ్ఞః జలే మినానాం ఖే వయసామిత్య

శం—హ్య స త్వమమనుష్య ఇత్యుక్త్వా ఉపరరామ ముగ్ధః స తం ప్రత్యాహ భవాన్ మాం బోధయితుం ప్రవృత్తస్తూష్ణీం బభూవ కిం న బోధయతీతి తాదృగేవ తద్భవతో వచనం నాన్య మనుష్య ఇత్యుక్తే మనుష్యత్వమాత్మనో న ప్రతిపద్యతే యః స కథం మనుష్యోఽసీత్యుక్తేఽపి మనుష్యత్వమాత్మనః ప్రతిపద్యేత తస్మాద్యథాశాస్త్రోపదేశఏవా త్తావబోధవిధిః నాన్యః స హ్యగ్నేర్దాహ్యం తృణాద్యస్యేన కేనచిద్దగ్ధం శక్యం. అతఏవ శాస్త్రం ఆత్మస్వరూపం బోధయితుం ప్రవృత్తం సదమనుష్యత్వప్రతిషేధనేనేవ నేతి నేతీ త్యుక్త్వాపరరామ తథా అనంతరమబాహ్యమయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వానుభూరిత్యను శాసనం తత్త్వమసి యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కైవ కం వశ్యేదిత్యేవమాద్యపి

ఆ—న్వయః. వాక్చనసభేదా ఆత్మని-న సన్తి తదగోచరత్వాదిత్యత్ర క్రమేణ శ్రుతి ద్వయమాహ (నేతి నేతీతి) వాక్చనసాగోచరత్వే శ్రుత్యంతరమాహ (కోద్ధేతి) అథా సాక్షాద్వేదేతి మనోగోచరత్వం క ఇహ ప్రావోచదితి వాగ్గోచరత్వం చ నిషేధతీత్యర్థః. వాక్చనసాగోచరత్వే శ్రవణమననయోరసమ్భవాదాత్మనోవేదనం న సమ్భవతీతి శక్యతే (కథమితి) తర్హి మాస్తావతవేదనమిత్యాశక్యశక్య శ్రుతేరసతిశక్యత్వాదాత్మవేదననిషేధా యోగాత్తత్రోపాయం పృచ్ఛామిత్యాహ (బ్రూహీతి) కేన ప్రకారేణ సమ ఆత్మేతి విద్యాం తం ప్రకారం బ్రూహీత్యన్వయః. నేతి నేతీత్యాది శ్రుత్యుదాహరణేనైవేతర నిషేధేనైవ తస్య స్వప్రకాశస్య బోధ ఇతి వేదనప్రకారస్యోక్తత్వాత్ ప్రకారాంతర స్యాత్తాభావాదనేనైవ ప్రకారేణావిషయతనూ వేదితవ్య ఇతి మత్వా సావహాస ముత్తరమాహ (అత్రాఖ్యాయికామితి) (ముగ్ధ ఇతి) మూఢ ఇత్యర్థః. (స్థావరాదీతి) స త్వం స్థావరాదిరూప ఇత్యుక్తేఽత్యర్థః. నన్వితరనిషేధేన తద్భేదే జ్ఞాతేఽపి త్వమేవం భూత ఇత్యనభిధానే అహమేవం భూత ఇతి జ్ఞానాభావాత్తదర్థం విధిముఖేన బోధనం శాక్యం. అత ఆహ (నాసీతి) అపరోక్షతయా ప్రతీయమానవస్తుని విచర్యయేణ గృహీతే విచర్యయనిరాసమాత్రే యత్నః కార్యః స తు స్వరూపబోధే తస్య స్వయమేవ ప్రతీతేః తథాపి చేన్న బోధ్యం శక్నోతి తర్హి మూఢత్వాదుపదేశానర్హఏవ స ఇత్యర్థః. అతః ప్రకృతే ఆత్మనో నిత్యాపరోక్షస్వాహం మనుష్య ఇత్యాదినా ఆరోపాత్తద్రూపేణ ప్రతీతేస్తస్య నేతి నేతి యతో వాచో నివర్తంత ఇతీతరనిషేధే కృతే స్వప్రకాశస్య నియమేన ప్రతీతసమ్భవాదయమేవోపదేశప్రకారః నాన్య ఇత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) నను శాస్త్రం వివాద్యన్యతో విధిముఖేనాత్మావబోధోఽస్తీత్యత ఆహ (న హ్యగ్నేరితి) శాస్త్రైకసమగ్నిమ్యత్వాదాత్మనో న హేత్వంతరేణ బోధసమ్భవతీత్యర్థః. శాస్త్రీయోఽవ్యవబోధప్రకారోఽయమేవ నాన్య ఇతీతరనిషేధమాత్రేణోపరమాన్నిశ్చయత

శం—యావదయమేవం యథోక్తమిమమాత్మానం న వేత్తి తావదయం బాహ్య నిత్యదృష్టిలక్షణముపాధిమాత్మ త్వేనోపేత్యావిద్యయోపాధిధర్మానాత్తనో మన్యమానో బ్రహ్మదిస్తవ్యుపర్యస్తేషు దేవతిర్యగ్నిరయస్థానేషు పునఃపునరావర్తమానోఽవిద్యాకాష కర్షవశాత్ సంసరతి.

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశక్కురభగవతః కృతా ఐతరేయోపనిషద్భాష్యే
ప్రథమాధ్యాయభాష్యమ్.
ఓమ్ తత్సత్.

ఆ—ఇత్యాహ (అతఏవేతి) ఇత్యనుశాసనమితి పదేనార్థాదనుశాసనాంతరనిషేధాదప్యేవ
మేవేత్యాహ (తథానంతరమితి) తత్త్వమసీత్యత్రాపి తత్పదార్థసామానాధికరణ్యేన త్వం
పదార్థే కర్తృత్వాదినిషేధేనైవ తస్య బ్రహ్మత్వబోధ ఇత్యాహ (తత్త్వమసీతి)
తత్త్వేన కం పశ్యేదితి దర్శనక్రియాకర్తృత్వనిషేధాదప్యవేద్యతయైవాత్తనో జ్ఞాన
మిత్యాహ (యత్ర త్వస్యేతి) (ఏవమాద్యసీతి) వేద్యత్వం నిషేధతీతి శేషః. తస్మా
దాత్మనః కర్తృత్వాదిధర్మవత్తయా ప్రమాణేన జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్తద్ధర్మవత్త్వప్రతీతేర
జ్ఞానమూలత్వేన భ్రమత్వాత్ సంసారిత్వేన ప్రతితస్య వస్తుతో బ్రహ్మమాత్రత్వాదనే
నైవ న్యాయేనేశ్వరస్యాపి సర్వజ్ఞత్వాదేరాపాధికత్వేన భ్రమత్వాద్భేదే మానాభా
వాత్తస్యాపి వస్తుతో బ్రహ్మమాత్రత్వాన్న త్రయ ఆత్మనః కిన్వాత్తైకవిభాజితైకరస
ఇత్యభిప్రేత్య ఏవంభూతస్య కథం సంసారప్రతీతిరిత్యాశక్కుర ఆత్మనస్సంసారస్యాజ్ఞానత
తౌపాధికత్వముత్తరాధ్యాయసక్త్యుపయోగితయా ఆహ (యావదయమితి) (బాహ్య
నిత్యదృష్టిలక్షణమితి) ప్రత్యగాత్తనో బాహ్యమన్యకరణవృత్తిం పృత్తివృత్తిమతోర
భేదాదన్యకరణమిత్యర్థః.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానందపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీమద్భగవదానందజ్ఞానకృతాయాం ఐతరేయోపనిషద్భాష్యే టీకాయాం
ప్రథమాధ్యాయభాష్యటీకా.
ఓమ్ తత్సత్.

శ్రీ

ఓమ్ పరమాత్మ నే నమః.

ఆనందగిరిటీ కాసహితశజ్జరభాష్యేణ యుక్తా

ఐ త రే యో ప ని ష త్.

ద్వితీయాధ్యాయే ప్రథమఃఖణ్డః.

పురుషే హ వా అయమాదితో గర్భో భవతి యదే

శం—స ఏవం సంసరన్ముపాత్తదేహేన్ద్రియసంక్లాతం త్యజతి, త్యక్త్వాఽన్య ముపాదత్తే. పునః పునరేవ మేవ నదీ స్రోతోవజ్జన్త మరణప్రబంధావిచ్ఛేదేన వర్తమానః కాభిరవస్థాభిర్వర్తత ఇత్యేతమర్థం దర్శయన్త్యాహ శ్రుతిః వైరాగ్యహేతోః. అయ మేవ అవిద్యాకామకర్మవాత్. యజ్ఞాదికర్మకృత్వా అస్తాల్లోకాధ్యూమాదిక్రమేణ చన్ద్ర) మసం ప్రాప్య ఊణకర్తా వృష్ట్యాదిక్రమేణేమం లోకం ప్రాప్యాన్నభూతః పురుషాగ్నా హుతః తస్మిన్ పురుషేహ వై అయం సంసారీ రసాదిక్రమేణాదితః ప్రథమం శేతో

ఆ—ఏవమధ్యారోపాపవాదాభ్యామాత్మత్వత్వం నిరూప్య ఉక్తాత్మత్వత్వ మ్మజ్జానే వైరాగ్యం హేతురితి తదర్థం జీవావస్థాః ప్రపంచాయన్నర్థాత్ తస్య త్రయ ఆవసథా ఇత్యుపక్షిప్తం శరీరత్రయంచ ప్రపంచయితం పంచమాధ్యాయమవతా రయన్ భూమికాం కరోతి (స ఏవమితి) యావదయమిత్యారభ్య వా ఉత్తరాధ్యా యస్య భూమికా. ఇదానీమధ్యాయమవతారయతి (స ఏవమితి) (ఇత్యేతమర్థమితి) ఇతి జిజ్ఞాసాయామవస్థారూపమేతమర్థమిత్యర్థః. (వైరాగ్యహేతోరితి) వైరాగ్యార్థ మిత్యర్థః. జీవావస్థారూపస్య జన్త్రత్రయస్యాత్యన్తబిభత్సరూపత్వాత్ తద్విచారే వైరాగ్యం భవతీతి భావః. పురుషే హ వా అయమిత్యత్రేదం శబ్దార్థమాహ (అయ మిత్యాదినా) యో మూర్ధానం విదార్య ప్రవిశ్య సి తః సోఽయమిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః, (యజ్ఞాదీతి) అథ య ఇమే గ్రామే ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభి సమ్భవన్తీత్యాదినా పంచాగ్నివిద్యాయామయమర్థః ప్రసిద్ధఇత్యర్థః. (అన్నభూత ఇతి) వ్రీహ్యద్యన్నసంక్లిప్తః. (పురుషాగ్నా హుతః) పురుషేణ భక్షిత ఇత్యర్థః. (తస్మిన్నితి)

తదేతస్తదే తత్సర్వేభ్యోఽక్లేభ్యస్తేజః సమ్భృతమాత్మ
 న్యేవాత్మానం విభర్తి తద్యదా స్త్రియాం సింహుత్వైత

శం—రూపేణ గర్భో భవతీతి తదాహ యదేతత్ పురుషే రేతః లేన రూపేణేతి. తచ్చైతదేతోఽన్నమయస్య పిండస్య సర్వేభ్యః అక్లేభ్యో రసాదిలక్షణేభ్యస్తేజః సారూపం శరీరస్య సమ్భృతం పరినిష్పన్నం. తత్ పురుషస్యాత్మభూతత్వాదాత్మా. తమాత్మానం రేతోరూపేణ గర్భీభూతం. ఆత్మానమాత్మన్యేవ స్వశరీరే ఏవ విభర్తి ధారయతి. తత్ రేతో యదా యస్మిన్కాలే. భార్యా ఋతుమతీ. తస్యాం యోషాఽగ్నా స్త్రియాం సింహుత్వపగచ్ఛత్ అథ తదైతత్ రేతఆత్మనో గర్భభూతం జనయతి పితా. తత్ అస్య పురుషస్య స్థానాన్నిర్గమనం రేతస్సేకకాలే రేతోరూపే

ఆ—యేన పురుషేణ భక్షితః తస్మిన్నిత్యర్థః. పురుషే హ వా అయం సంసారి ఆదితః ప్రథమతః స్త్రీగర్భప్రవేశాత్ పూర్వం గర్భో భవతీతి ప్రథమమన్వయః. పురుషే స్త్రియామివ గర్భో న దృశ్యతే ఇత్యాశక్యస్య భక్షితస్యాన్నస్య రసాదిక్రమేణ రేతో రూపేణ పరిణామే సతి తత్సంక్లిష్టస్యాపి తదైవ రేతస్సంక్లేషేణ రేతోభావే సతి లేన రూపేణ పురుషస్య శరీరే విద్యమానస్తస్య సగర్భఇత్యాహ (రసాదీతి) రసాదీత్యాదిశబ్దేన శోణితమాంసాదిగృహ్యతే. రసాదిక్రమేణ యదేతత్ పురుషే రేతః లేన రేతోరూపేణ గర్భో భవతీతి యత్ తదాహేతి. వశ్చాదన్వయః కార్యః. నను తస్య గర్భత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశక్యస్య స్త్రియేవ తస్య పురుషేణ భృతత్వాద్యేన్యా వృత్త్యా గర్భత్వమితి వక్తుం తదేతదిత్యాది విభర్తిత్వం వాక్యం. తద్వ్యాచక్షే (తచ్చైతదితి) (రసాదిలక్షణేభ్య ఇతి) రసాదిధాతుసముదాయరూపత్వాచ్ఛరీరస్య లేమాం తదవయవత్వం. చరమధాతుత్వాచ్చ రేతసశరీరస్య సారభూతత్వం చేత్వర్థః. (ఆత్మభూతత్వాదితి) ఆత్మాభిమానవిషయశరీరభూతత్వాత్. తమాత్మానం గర్భీభూతం విభర్తితి వక్ష్యమాణానువక్షేణ వాక్యం పూరణీయం ఉక్తమర్థం శృత్యక్షరారూఢం కరోతి (ఆత్మానమాత్మనీతి) అత ఆత్మానమిత్యస్య న పునరుక్తిదోషః. ఏవం పితృశరీర రూపమావసథం, తత్ర రేతోరూపేణావస్థానం, చోక్త్వా మాతృదేహరూపావసథం తత్ర గర్భరూపేణావస్థానం చ దర్శయితుం పితృశరీరాన్నిర్గమనరూపం జన్త దర్శయతి (తదేత ఇతి) యదేత్యుక్తం కాలం విశదయతి (భార్యేతి)వశ్చాన్నివిద్యాయాం యోషా వావ గౌతమాన్నిరిత్యాదినాఽయమర్థో దర్శిత ఇతి వక్తుం యోషాగ్నావిత్యుక్తం. (ఉప చగ్ధన్నితి) భార్యాం సజ్జచ్ఛన్నిత్యర్థః అస్య రేతోరూపేణ స్థానాన్నిర్గమనమిత్యన్వయః. రేతో భార్యాయాం సింహుతీత్యత్ర వాక్యాంతరం సంవాదయతి (తదేతదితి)

జ్ఞనయతి తదస్య ప్రథమం జన్మ.

౧

ఇతి ప్రథమః ఖణ్డః.

ద్వితీయాధ్యాయే ద్వితీయఖణ్డః.

తత్ స్త్రియా ఆత్మభూయం గచ్ఛతి యథా స్వమక్షం
తథా తస్మాదేనాం న హినస్తి సాన్యైతమాత్మానమత్ర
గతం భావయతి.

౧

శం—జాన్య సంసారిణః ప్రథమం జన్మ ప్రథమావస్థాభివ్యక్తిః. తదేతదుక్తం పురస్తాత్
అసావాత్మాఽముమాత్మానమిత్యాదినా.

౧

ఇతి ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం—తత్ రేతో యస్యాం స్త్రియాం సిక్తం సత్ తస్యా ఆత్మభూయం
ఆత్మావృతిరేకతాం యథా పితుః ఏవం గచ్ఛతి స్లాహ్నతి. యథా స్వమక్షం స్తనాది.
తథా తద్వదేవ. తస్మాద్దేతోరేనాం మాతరం సగర్భో న హినస్తి పిటకాదివత్. యస్మాత్
స్తనాస్వజ్జవదాత్మభూయం గతం తస్మాన్న హినస్తి న బాధతే ఇత్యర్థః. సా ఆస్త
ర్వత్నీ ఏతమస్య భర్తరాత్మానమత్ర ఆత్మన ఉదరే ప్రవిష్టం గతం బుద్ధ్యా భావయతి
వర్ధయతి. పరిపాలయతి గర్భవిరుద్ధాశనాదిపరిహారమనుకూలాశనాద్యుపయోగం చ
కుర్వసీ.

౧

ఆ—అసావాత్మా పురుషః ఆముమాత్మానం స్వీయం రేతోరూపమాత్మానం అస్మై ఆత్మనే
భార్యారూపాయ సజ్గచ్ఛతీత్యర్థః.

౧

ఇతి ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఆ—నను స్త్రీశరీరే ప్రవిష్టం పురుషస్య రేతః స్త్రియా ఉపద్రవకారి స్యాత్
శరీరగ్నృబాణవదిత్యాశంకాక్రొక్తం తత్ స్త్రియా ఇత్యాది. తదేతద్వాచ్యచప్తే
(తదేతో యస్యామితి) పిటకాః ప్రణయాపగ్రస్థివిశేషాః. తద్వన్న హినస్తీతి వృతిరే
కేణ దృష్టాంతః. అక్షరాధముక్త్యా విజ్ఞితార్థమాహ (యస్మాదితి) ఆత్ర ప్రసక్తాత్
స్త్రియా సావధానేన గర్భరక్షణం కర్తవ్యమితి విధితే (నేతి) భావయతి భావయేది
త్యర్థః. పాలనోపాయమాహ (గర్భవిరుద్ధేతి)

౧

సా భావయిత్రి భావయితవ్యా భవతి తం స్త్రీగర్భం
 విభర్తి సోఽగ్రవివ కుమారం జన్మనోఽగ్రేఽధిభావయతి
 సయత్ కుమారం జన్మనోఽగ్రేఽధిభావయతి ఆత్మా న

శం—సా భావయిత్రి వర్ణయిత్రి భర్తరాత్తనో గర్భభూతస్య భావయితవ్యా
 రక్షయితవ్యా చ భర్తా భవతి. న మ్యుపకారప్రత్యుపకారమస్తరేణ లోకే కస్యచిత్
 కేనచిత్ సమృద్ధ ఉపపద్యతే. తం గర్భం స్త్రీ యథోక్తేన గర్భధారణవిధానేన విభర్తి
 ధారయతి. ప్రాగ్జన్మనః, సః పితా ఆగ్రవివ పూర్వమేవ. కుమారం జాతమాత్రం, జన్మనో
 ఽధి ఉద్ధ్వం జన్మనః. జాతం కుమారం, జాతకర్తాదినా భావయతి. సః పితైవం పుత్రం
 జాతకర్తాదినా యద్భావయతి తదాత్మానమేవ భావయతి. పితరాత్తైవ హి పుత్ర
 రూపేణ జాయతే. తథామ్యుక్తం పతిర్జాయాం ప్రవిశతీత్యాది. తత్కిమర్థమాత్మానం
 పుత్రరూపేణ జనయిత్వా భావయతి. ఉచ్యతే (ఏహం లోకానాం సంతత్యై) ఆవి
 శ్చేదాయేత్యర్థః. విచ్ఛిద్యేర్క్ హిమే లోకాః పుత్రోత్పాదనాది యది న కుర్యః.
 తే చ పుత్రోత్పాదనాదికర్తృవచ్ఛేదేనైవ సంతతా హి ప్రబంధరూపేణ వర్తంతే యస్తా

ఆ—తస్యాప్యస్తర్వత్పీరక్షణం విధితే (సా భావయిత్రితి) చశబ్దస్య సేత్యత్ర
 సమృద్ధః. సాపీత్యర్థః. తస్యాభావయితవ్యత్వే హేతుమాహ (న హితి) స్త్రీపురుషయోః
 పరస్పరోపకారకత్వముక్త్వా తయోః పుత్రసాధ్యవక్ష్యమాణపుణ్యకర్తృప్రతినిధిత్వరూప
 ప్రత్యుపకారసిద్ధ్యర్థం పుత్రం ప్రత్యుపకారకత్వమాహ (తమితి) ఆగ్ర ఇత్యత్రైవశబ్దో
 జన్మనః పూర్వకాలం వదతి, ద్వితీయా జననకాలం, అధిశబ్దోఽనంతరకాలం వదతీ,
 తి వ్యాచక్షే (ప్రాగ్జన్మన ఇత్యాదినా) పూర్వమేవేత్యస్య వివరణమాహ (జాతమాత్ర
 మితి) జాయమానమిత్యర్థః. (జాతకర్తాదినేతి) జన్మనః ప్రాక్ సీమంతాదినా, జననకాలే
 సుఖనిష్క్రమణార్థం మన్తజలప్రోక్షణాదినా. అనంతరం జాతకర్తాదినేత్యర్థః. పితా
 జాతకర్తాదికం కర్తవ్యమిత్యభిధాయ తత్ స్త్రీతి (న పితేతి) (ప్రవిశతీత్యాదీతి) గర్భ
 భూత్వా సమాతరం. తస్యాం పునర్నవోభూత్వా దశమే మాసి జాయత ఇతి మన్త
 శేషః. మోక్షప్రకరణే పుత్రోత్పాదనస్య విధానాత్ పుత్రోత్పాదనం మోక్షసాధన
 మిత్యభిప్రాయేణ పృచ్ఛతి (తత్కిమర్థమితి) న కర్తనా న ప్రజయేత్యాదికుితేర్దోక్ష
 ప్రకరణే పుత్రోత్పాదనోక్తిరైవారాగ్యాధ్యేత్యభిప్రేత్య ప్రకృతకుితోఽత్రరమాహ
 (ఉచ్యత ఇతి) ఆత్ర లోకశబ్దేన లోకసాధనీభూతాః పుత్రపౌత్రాదయో గృహ్యాన్తే
 తేహం సంతత్యై ఇత్యర్థః. పుత్రోత్పాదనేనైవోక్తానాం లోకానాం సంతతత్వం
 ప్రసిద్ధమితి వక్తృమేవం సంతతా హితి వాక్యం వ్యాచక్షే (తే చేతి) స్వేన పుత్రో

మేవ తద్భావయత్యేషాం లోకానాం సస్తత్వా ఏవం
సస్తతా హీమే లోకాస్తదస్య ద్వితీయం జన్త.

౨

ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః.

సోఽస్యాయమాత్మా పుణ్యేభ్యః కర్మభ్యః ప్రతి

శం—దిమే లోకాః తస్మాత్తదవిచ్ఛేదాయ తత్కర్తవ్యం. న మోక్షాయత్కర్తవ్యం. తదస్య సంసారిణః పుంసః కుమారరూపేణ మాతురుదరాద్యన్నిర్గమనం తత్ రేతోరూపాపేక్షయా ద్వితీయం జన్త ద్వితీయావస్థాభివ్యక్తిః.

౩

ఇతి ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం—అస్య పితుః సోఽయం పుత్రః ఆత్మా పుణ్యేభ్యః కాస్త్రోక్తేభ్యః కర్మభ్యః కర్తనిష్పాదనార్థం ప్రతినిధీయతే పితుః స్థానే. పిత్రా యత్కర్తవ్యం తత్కర్తవ్యాయ ప్రతినిధీయత ఇత్యర్థః. తథా చ సమ్ప్రతివిద్యాయాం వాజసనేయకే పిత్రాఽనుశిష్టే

ఆ—త్వాదనే విధితః కృతే సతి స్వపుత్రోఽపి తథా, తత్పుత్రోఽపి తథే, త్యేవం లోకసంతతిర్భవతీత్యర్థః. పుత్రోత్పాదనస్య లోకసంతతిరేవ ప్రయోజనమితి వదన్త్యా శ్చ)త్యా తస్య మోక్షసాధనత్వం నిరస్తమిత్యాహ (న మోక్షాయత్కర్త ఇతి) ఏవం ప్రసక్తాద్ధర్మధారణాదివిధిముక్త్యా ప్రకృతవైరాగ్యార్థం ద్వితీయం జన్త దర్శయతి (తదస్యేతి)

౪

ఇతి ద్వితీయఖణ్డభాష్యటికా,

ఆ—ఏవం పితృశరీరేఽత్యన్తాశుచౌ అత్యన్తాశుచిరేతోరూపేణావస్థానం, తతోఽపి నిర్గమనం, తతో మాతురుదరే మలమూత్రాక్రాంతే విష్టాకిమివదవస్థానం, తతో యోనిద్వారా నిర్గమనం, చేత్యాద్యత్యంతం కష్టమిత్యుక్త్యా జన్తానంతరమపి న స్వాతంత్ర్యం కిన్తు పితృనియోగాత్తత్పాతరతస్త్వేణ సర్వదా కర్తానుష్ఠాతవ్యమితి వదత్ పుత్రేణ కర్తవ్యం పితురుపకారాంతరం దర్శయతోస్సేతి వాక్యం వ్యాచక్షే (అస్యేతి) పితుర్దావాత్తానా దేహా స్వదేహః పుత్ర దేహశ్చేతి. తత్ర పుత్రస్యోపయోగమాహ (సోఽయమితి) పుత్రస్య ప్రతినిధిత్వమన్యత్రావ్యుక్తమిత్యాహ (తథేతి) సమ్ప్రతిః

నిధీయతే అథాస్యామిత ఆత్మా కృతకృత్యోవయో

శం—ఒహం బ్రహ్మహం యజ్ఞ ఇత్యాది ప్రతిపద్యత ఇతి. అథ అనంతరం పుత్రే నివేశ్యాత్మనో భారమస్య పుత్ర స్వేతరోఽయం పిత్రాత్మా కృతకృత్యః కర్త వ్యాదృణాత్రయాద్విముక్తః. కృతకర్తవ్య ఇత్యర్థః. వయోగతః గతవయాః జీర్ణ సృక్ ప్రైతి మ్రియతే స ఇతః అస్మాత్ ప్రయన్నేవ శరీరం పరిత్యజన్నేవ తృణజలూకావద్దేహోన్తరముపాదదానః కర్తచితం పునర్జాయతే. తత్ అస్య మృత్యావ ప్రతిపత్తవ్యం యత్ తత్ప్రతీయం జన్మ ననుసంసరతః పితుస్సకాకాదేతోరూపేణ ప్రథమం జన్మ తస్మైవ కుమారరూపేణ మాతుర్ద్వితీయం జన్మోక్తం తస్మైవ తృతీయే జన్మని వక్తవ్యే ప్రేతస్య పితుర్మజ్జన్మ తత్ప్రతీయమితి కథముచ్యతే. నైష దోషః. పితాపుత్రయోరైకాత్మ్యస్య వివక్షితత్వాత్. సోఽపి పుత్రః స్వపుత్రే భారం నిధాయేతః ప్రయన్నేవ పునర్జాయతే యథా పితా తదన్యతోక్తమితరత్రా

ఆ—సమృద్ధానం స్వకర్తవ్యస్య పుత్రే స్థాపనం. తద్యత్తోచ్యతే సా సమృద్ధి విద్యే త్యర్థః. యదా తు పితా ప్రైవ్యన్తస్య తే స్వస్య పరలోకగమనం నిశ్చినోతి అథ పుత్ర మాహ త్వం బ్రహ్మత్వం యజ్ఞస్తస్యం లోక ఇతి. మయాఽఘోతవ్యం బ్రహ్మ వేదః. తత్త్వం త్వయా ఽఘోతవ్యం, మయా కర్తవ్యోఽయం యజ్ఞస్తస్యం త్వయా కర్తవ్యః మయా సమ్మద్యో లోకస్తస్యం త్వయా సమ్మద్యితి. ఏవం పిత్రాఽనుశిష్టసృక్ పుత్రః అహం బ్రహ్మహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇతి ప్రతిపద్యతే అహం బ్రహ్మఘోషే, యజ్ఞాః కరిష్యే, లోకం సమ్మదయిష్యామితి స్వీకరోతీత్యుక్తమిత్యర్థః. అనేన స్వశరీరస్య తృతీయావస్థోక్తా. నను కిమర్థం పుత్రం ప్రతినదధాతి స్వయమేవ కరోత్విత్వా శబ్దస్యస్య మరణాత్కర్తృమశక్తేరిత్యభిప్రాయేణోక్తం అథాస్యామితి. తద్వ్యావ చప్తే (అథేతి) ఏవకారార్థం మధ్యే విలమ్బాభావం దర్శయతి (తృణజలూకేతి) తృణ జలూకా తృణస్యానం గత్వా తృణాన్తరమాక్రమ్యత్తానం దేహం పూర్వస్మాత్ తృణా దుపసంహరతి పూర్వతృణం ముఞ్చతి ఏవమేవాయమాత్మా దేహోన్తరం పరిగృహ్య పూర్వదేహం ముఞ్చతీతి మధ్యే విలమ్బాభావః శుశ్రీత్వన్తరే ఉక్త ఇత్యర్థః. కర్తచితం దేహోన్తరముపాదదానః పునర్జాయత ఇత్యన్వయః. యద్యపి దేవయానపితృయాణా మార్గాభ్యాం గచ్ఛతాం లోకాన్తరవివ శరీరగ్రహణముక్తం ఉభయవ్యామోహోత్పత్తిజ్ఞే రితి సూత్రే 'అకాకాచ్ఛన్తమసమేష సోమో రాజేతి శుశ్రీతే స తు పూర్వదేహత్యాగ కాల ఏవ తథాపి 'స విజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రమతీ'తి శుశ్రీతా వాసనా మయం భావిశరీరముత్పాద్రిక్తకాలఏవ గృహ్ణతీత్యుక్తత్వాత్ తదభిప్రాయం తృణజలూ

గతః ప్రైతి స ఇతః శ్రయన్నేవ పునర్జాయతే తదస్య

శం—పుష్కమేవ భవతీతి మన్యతే శ్రుతిః పితాపుత్రయోరేకాత్మత్వాత్. ఏవం సంసరన్నవస్థావ్యక్తిత్రయేణ జన్మమరణప్రబంధాదాః సర్వో లోకః సంసారసముద్రే నివతితః కథంచిద్యథాశ్రుతిప్రకృత్యానం విజానాతి యస్యాం కస్యాఞ్చిదవస్థాయాం తదైవ ముక్తసర్వసంసారబంధనః కృతకృత్యో భవతీత్యేతద్వస్తుతత్వమృషిణా మస్త్రే

ఆ—కానిదర్శనమిదం ద్రష్టవ్యం (తదస్యేతి) యన్మృత్వా ప్రతిపత్తవ్యం తదస్య తృతీయం జన్మేత్యన్వయః యస్య జన్మద్వయముక్తం తస్యైవ తృతీయం జన్మ వక్తవ్యం ఔచిత్యాత్ అన్యథా అస్య పితుః పూర్వజన్మద్వయస్యానుక్తత్వేన ఇదమస్య పితృప్రతీయం జన్మేత్యన్వయావతీరితి శబ్దలే (నన్వితి) (ప్రేతస్యేతి) మ్రియమాణస్యేత్యర్థః. యత్కుమారం భావయతి ఆత్మానమేవ తద్భావయతి సోఽస్యాయమాత్మేతి చ పితా పుత్రయోరభేదస్యోక్తత్వాత్ పుత్రస్యోక్తం జన్మద్వయం పితరేవ తస్యైవ చ తృతీయోక్తిరిత్యవిరోధ ఇత్యానా (నైవదోష ఇతి) యద్వా పితుర్నరణాంతరం పునర్జన్మస్యైవ పుత్రస్యాప్యేవమేవ జన్మ జ్ఞాతం శక్యత ఇత్యభిప్రాయేణ పితురిత్యుక్తమిత్యాహ (సోఽపి పుత్ర ఇతి) యథా పితేత్యనంతరం తతశ్చ పుత్రస్యైవ తృతీయం జన్మోక్తమితి శేషః. ఏవం తదస్య తృతీయం జన్మేతి వాక్యే తచ్చబ్ధేన తత్ప్రకారత్వముచ్యతే. అస్యేతి పుత్ర ఉచ్యతే. అస్య పుత్రస్య తత్ప్రకారం తృతీయం జన్మేతి వాక్యార్థ ఇతి భావః. నను పూర్వాయద్వయోక్తం జన్మ యథా పుత్రగతం ఏవం తృతీయపూర్వాయోక్త మపి సాక్షాత్పుత్రగతమేవోచ్యతాం కిం తయోరైకాత్మ్యవివక్షయేత్యాద్యపరిహారే దోషమాశంస్కృతా (తదన్యత్రోక్తమితి) అయం భావః. పుత్రస్య పితరం ప్రత్యుపకారప్రదర్శనార్థం తత్ప్రతినిధిత్వే ఉక్తే పితా న్వయమేవ కర్త కరోతు కిం ప్రతినిధితేత్యాశంస్కృత తత్పరిహారార్థం పితుర్నరణాభిధానం ప్రసక్తమితి మరణాంతరం న వక్తవ్యమితి తృతీయం జన్మలాఘవార్థం తస్మిన్నేవోక్తమితి. ఇదస్తు జన్మత్రయం సర్వమేవ పూర్వేషామవ్యస్తీతి ప్రదర్శయితుం పుత్రే వక్తవ్యమపి తృతీయం జన్మ పితర్యుక్తమితి. పూర్వాధ్యాయే అధ్యాయోపప్రకరణోక్తమావసథత్రయం వైరాగ్యార్థమిహ ప్రకృచ్ఛి తస్మిన్నేవాధ్యాయే తస్య సంసారస్య నివర్తకత్వేన తదపవాదార్థం యత్తత్త్వజ్ఞానముక్తం స ఏతమేవేత్యాదినా తత్సఫలం ప్రకృచ్ఛయితుం తదుక్తమృషిణేత్యాదిగ్రంథః. తత్ర తచ్చబ్ధార్థమాహ (ఏవమిత్యాదినా) (ఏతద్వస్తీతి) సంసారసముద్రే పతనం, తతస్తత్త్వజ్ఞానాచ్చ తన్నివృత్తిరిత్యేతద్వస్తీతిత్యర్థః.

తృతీయం జన్త తదుక్తమృషిణా.

౧

ఇతి తృతీయః ఖణ్డః.

గర్భేనుసన్న న్వేషామవేదమహం దేవానాం జనిమా
ని విశ్వాశ తం మాపురాయసీరరక్షన్నధః శ్వేనో జవనా

శం—ణాపురక్తమిత్యాహ.

౧

ఇతి తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం—గర్భే మాతుర్గర్భాశయే ఏవ సత్. స్వీతి వితర్కే. అనేకజన్మాంతర
భావనాపరిపాకవశాదేహం దేవానాం వాగ్గ్నాగ్నిదీనాం జనిమాని జన్మాని. విశ్వా
విశ్వాని. సర్వాణ్యన్వవేదం అహమహో అనుబద్ధవానస్తీత్యర్థః. శతం అనేకాః.
బహ్వన్యః మా మాం పురః ఆయసీః ఆయన్యః. లోహమయ్య ఇవాఽభేద్యాని శరీరాణీ
త్యభిప్రాయః. అరక్ష రక్షితవత్సన్సంసారపాశనిర్గమనాదధోఽధః. పశ్యన్ శ్వేన ఇవ
ఆ—(ఆహేతి) బ్రాహ్మణమితి శేషః.

౧

ఇతి తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

ఆ—(భావనేతి) ఆత్మానాత్మవివేకభావనేత్యర్థః. (వాగ్గ్నాగ్నిదీనామితి)
ఉక్తాని జన్మాని శరీరగ్రహణరూపాణి. తదుపలక్షితస్సర్వోఽపి సంసారో వాగాది
కరణ తదధిష్ఠాత్మదేవాదిసజ్జాతస్య లింగశరీరస్యైవ నత్వసజ్జస్యాపాపినో మమేత్యర్థః.
అనేన పదార్థవివేకపూర్వకమాత్మజ్ఞానముక్తం. యద్వా సర్వజ్ఞాదాత్మనస్సకాశాదేహం
జన్మానీత్యన్వవేదం ఏతజ్జన్మహేతుభూతం మూలకారణమాత్మానం జ్ఞాతవానస్తీత్యర్థః.
యద్యపి గర్భే శ్రవణాదిజ్ఞానసామగ్రీ నాస్తి తథాపి పూర్వజన్మకృతశ్రవణాదిసామ
గ్రీవశాదేవ ప్రతిబద్ధనివృత్తౌ సత్త్వామపి గర్భే జ్ఞానోత్పత్తిః సమ్భవతీతి భావః. ఇతః
పూర్వకాలీనం బద్ధం దర్శయతి (శతమితి) (అభేద్యానితి) తత్త్వజ్ఞానమంతరా తత్ప్ర
వాహవిచ్ఛేదాదిత్యర్థః. (అధోఽధఇతి) అధో-లోకేశ్వేవ. నికృష్టలోకేశ్వేవారక్ష
న్నిత్యర్థః. యద్వా అథఇతి క్రాంతం పదం అభ్యేత్యర్థే వ్యాచప్తే (అధోఽధఇతి) అథ
అనంతరం. ఇదానిమిత్యర్థః. మస్తద్రష్టరభిప్రాయమాహ (అహోఇతి) ఇదమాశ్చర్యం

నిరదీయమితి గర్భవవై తచ్చయానో వామదేవ ఏవము
వాచ.

౧

స ఏవం విద్వానస్తాచ్చరీరభేదాదూర్ధ్వ ఉత్క్రమ్యా
ముష్టిక్ స్వర్గే లోకే సర్వాక్ కామానాప్నోఽమృతః

శం—జాలం భిత్వా జవసా ఆత్మజ్ఞానకృతసామర్థ్యేన నిరదీయం నిర్గతోఽస్మి.
అహో గర్భవవ శయానో వామదేవ ఋషిరేవమువాచైవైతత్.

౧

శం—సః వామదేవ ఋషిర్యథోక్తమాత్మనమేవం విద్వాక్ (అస్తాచ్చరీర
భేదాత్.) శరీరస్య ఆవిద్యాపరికల్పితస్యాస్యవదనిర్భేదస్య జననమరణాద్యనేకానర్థ
శతావిష్టశరీరప్రబంధస్య పరమాత్మజ్ఞానామృతోపయోగజనితపీఠ్యకృతభేదాత్. శరీరో
త్పత్తిబీజావిద్యాదినిమిత్తోపమర్దహేతోశ్శరీరవినాశాదిత్యర్థః. ఊర్ధ్వః పరమార్థభూత
స్సన్నోభావాత్సంసారాదుత్క్రమ్య జ్ఞానవిద్యోతితామలసర్వాత్మభావమాపన్నస్సన్న
ముష్టిక్ యథోక్తేజరేజరేమరేజమృతేభయే సర్వజ్ఞేఽపూర్వేనసరేజసనైజబా
హ్యై ప్రజ్ఞానామృతైకరసే ప్రదీపవన్నిర్వాణమత్యగమత్ స్వర్గే లోకే స్వస్మిన్నా
త్మని. స్వే స్వరూపే. అమృతః సమభవదాత్మజ్ఞానేన పూర్వం ప్రాప్తకామతయా జీవ

ఆ—మమ సంపృతమితి ఏతదభిప్రాయేణ మస్తద్రప్తృనామనిర్దేశపూర్వకం తస్య
తాత్పర్యం వత్తుం గర్భవవైతదిత్యాది బ్రహ్మణం. తద్వ్యాచక్షే (గర్భ ఇత్యాదినా)
ఏతత్ పూర్వబ్రహ్మణోక్తమర్థజాతం ఏవం మన్తోక్తప్రకారేణోవాచేత్యన్వయః.

౧

ఆ—జ్ఞానస్యావ్యభిచారితయా ఫలవత్త్వజ్ఞాపనాయ వామదేవేన ఫలం ప్రాప్త
మితి వత్తుం సవీపం విద్వానితి వాక్యం వ్యాచక్షే (స వామదేవ ఇతి) శరీరస్య పునరు
త్పత్తిశఙ్కాం వారయతి (శరీరోత్పత్తీతి) తత్త్వజ్ఞానేనావిద్యాదినాశాదిత్యర్థః. (పర
మార్థభూతస్సన్నితి) ఊర్ధ్వశబ్దస్యోపరితనవాచిత్యాత్, పరమార్థః పునః ఏవ కదాచిద
ప్యథోభావరూపనికర్షాభావేన నిరఙ్కుశోపరితనభావా దూర్ధ్వశబ్దార్థత్వ మిత్యర్థః.
ప్రసిద్ధం స్వర్గలోకం వారయతి (అముష్టిక్ యథోక్త ఇతి) ఇన్ద్రియాగోచరత్వేనా
ముష్టిన్నితి నిర్దేశః. స్వర్గశబ్దస్య నిరతిశయసుఖసామాన్యవాచిత్యాద్బ్రహ్మసంస్థస్యైవ
తథావిధత్వాత్తస్యైవ ముఖ్యస్వర్గత్వం. వైశేషికస్య తు స్వర్గత్వమాపేక్షికమిత్యర్థః.
ఉక్తస్య స్వర్గస్య బ్రహ్మరూపస్య స్వస్తాద్భేదమాశంక్యహ (స్వస్మిన్నితి) ఆత్మశబ్ద
స్యాంతఃకరణాద్యర్థత్వం వారయతి (స్వే స్వరూపఇతి) అస్మిక్ స్వర్గే మర్త్యదేహాది
భావం విహాయ స్వాత్మభావేనైవ స్థిత ఇత్యాహ (అమృత ఇతి) ఉక్తస్వర్గలోకే సర్వ

సమభవత్ సమభవత్.

౨

ఇతి చతుర్థః ఖణ్డః.

ఇత్యైతరేయే ద్వితీయే ఆరణ్యకే పంచమోఽధ్యాయః.

ఉపనిషత్సు ద్వితీయోఽధ్యాయః.

ఓమ్ తత్సత్.

శం—స్తేవ సర్వాః కామానాప్త్యైత్యర్థః. ద్విర్వచనం సఫలస్య సోదాహరణస్వాత్మ
జ్ఞానస్య పరిసమాప్తి ప్రదర్శనార్థమ్.

౨

ఇతి చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశబ్దరభగవతః కృతో ఐతరేయోపనిషద్భాష్యే

ద్వితీయాధ్యాయభాష్యమ్.

ఓమ్ తత్సత్.

ఆ—కామావాప్తిరితి భ్రమం వారయతి (పూర్వమితి) జీవన్ముక్తిదశాయామూహకామ
తయా సర్వాత్మత్వే నేత్యర్థః. (సోదాహరణస్యేతి) ఉదాహరణం వామదేవ ఇత్యర్థః. ౨

ఇతి చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానందజ్ఞానకృతాయాం ఐతరేయోపనిషద్భాష్య

టీకాయాం ద్వితీయాధ్యాయభాష్యటీకా.

ఓమ్ తత్సత్.

శ్రీః

ఓమ్ పరమాత్మనే నమః.

ఆనందగిరిటీకాసహితశబ్దరభాష్యేణ యుక్తా

ఐ త రే యో ప ని ష త్.

తృతీయాధ్యాయే ప్రథమఖణ్డః

కోఽయమాత్మేతి వయముపాస్త హే కతరః స ఆత్మా

శం—బ్రహ్మవిద్యాసాధనకృతసర్వాత్మభావఫలావాప్తిం వాచుదేవాద్యాచార్య
 పరమృరయా శ్రుత్యాఽవద్యోత్యమానాం బ్రహ్మవిత్పరిషద్యత్వప్రసిద్ధాముపలభ
 మానా ముముక్షువో బ్రహ్మణా అధునాతనా బ్రహ్మజిజ్ఞాసవోఽనిత్యాత్ సాధనలక్ష
 ణాత్ సంసారాదాజీవభావాద్వాప్యవృత్తవో విచారయంతోఽన్యోన్యం పృచ్ఛన్తి కథం
 యం న్వాత్మానమయమాత్మేతి సాక్షాద్వయముపాస్త హే కః స ఆత్మేతి. యజ్ఞాత్మాన

ఆ—ఓమ్ పూర్వస్మిన్నధ్యాయే జన్మత్రయనిరూపణేన వైరాగ్యం నిరూపితం
 జ్ఞానోత్పత్తిర్థం న చ పదార్థభోధనం వినా వైరాగ్యమాత్మేణ జ్ఞానోత్పత్తిరితి పదార్థ
 భోధనపూర్వకం వాక్యార్థం కథయతుం తృతీయోఽధ్యాయ ఇత్యభిప్రేత్య పదార్థ
 భోధనేఽధికారిణం దర్శయన్ వాక్యమవతారయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) (వాచుదేవాద్యా
 చార్యేతి) ఆదిశబ్దేన తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యఖ్యత సవప తదభవదిత్యాదినా
 ఉక్తా దేవాదయో గృహ్యంతే (అధునాతనా ఇతి) పూర్వోక్తరీత్యా వైరాగ్యోత్ప
 త్తిర్థమిదం. (ఆజీవభావాదితి) సంసారస్య హేతుభూతాదవిద్యా తత్కార్యేష్వాత్మ
 భావసహితాద్వాప్యవర్తితుం సంసారం పరిత్యక్తుమిచ్ఛన్త ఇత్యర్థః. విచారప్రకారమేవ
 వాక్యాన్వయేన సృష్టికర్తుం పృచ్ఛతి (కథమితి) నన్వయమాత్మేతి విశేషతో నిశ్చయే
 స క ఇతి ప్రశ్నానుపపత్తిః తద్విచారేణ వా న కిశ్చిత్ప్రయోజనమిత్యాశంకా
 త్తానం విశినప్తి (యశ్చేతి) ఉపాస్త హే ఉపాసితం ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. వాచుదేవోయ
 మాత్మానముపాస్యామృతోఽభవత్ వయమపి తమాత్మానముపాసితం ప్రవృత్తాః స క
 ఇతి ప్రశ్నార్థ ఇత్యర్థః. ఉపాసనం నామ ఉప సామీప్యం విక్యం తేనైవ నిరుపచరిత
 సామీప్యత్వాదై క్యేనాపరోక్షీకృత్యాననం తద్రూపేణావస్థానం యత్ తదుచ్యతే.

యేన వా రూపం పశ్యతి యేన వా శబ్దం శృణోతి యేన

శం—నుయమాత్తేతి సాక్షాదుపాసీనో నామ దేవోఽమృతః సమభవత్ తమేవ వయః పుష్పాస్త హే కోను ఖలు స ఆత్మేతి ఏవం జిజ్ఞాసాపూర్వమనోన్యసం పుచ్ఛతామతిక్రాంత విశేషవిషయ శ్రుతిసంస్కారజనితా స్మృతిరజాయత తం ప్రపదాభ్యాం ప్రాపద్యత బ్రహ్మేషం పురుషం స ఏతమేవ సీమానం విదారైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత ఏత మేవ సీమానం విదారైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత ఏతమేవ పురుషం ద్వే బ్రహ్మణీ ఇతరేతరప్రాతికూల్యే న ప్రతిపన్నే ఇతి. ఇతి తే చాస్య పిండస్యాత్మ భూతే తయోరన్య

ఆ—యద్వా అహం సుఖిత్యాదివ్యవహారేషు తమేవ వయముపాస్త హే తమేవాత్మ త్వేన స్వీకృత్య స్థితాః అనాత్మ నోఽహమితి ప్రతీత్యనుపపత్తేః స ఆత్మా క ఇతి విచారార్థః స చాయమాత్మేతి నిశ్చయే విచారాయాగః తస్యైవ కార్యకరణసజ్జీర్ణ త్వేన విచారోపపత్తేరితి. నను భూతానాం వ్యాకరణార్థే యః ప్రవిప్లవః స ఏవాత్మేతి నిర్ధారణ సమ్భవాద్విచారానుపపత్తిరిత్యాశంక్య ఏవమపి ద్వయోః ప్రవిప్లత్వేన స్వర్యమాణ త్వన్ననిర్ధారణమితి వక్తుం ద్వయోః ప్రవిప్లత్వం స్మృతమిత్యాహ (ఏవం జిజ్ఞాసేతి) (అతిక్రాంతేతి) అతిక్రాంతా పూర్వముక్తా యా విశేషా దేహే ప్రవిప్లా ప్రాణాత్మానా తద్విషయ శ్రుతిజన్యనుభవజన్యసంస్కారజనితా స్మృతిరిత్యర్థః. తామేవ స్మృతిం స్వరూపతో దర్శయతి (తం ప్రపదాభ్యామితి) తమిమం పురుషం పురుషశరీరం ప్రపదాభ్యాం పాదాగ్రాభ్యాం బ్రహ్మ అపరబ్రహ్మరూపః ప్రాణః ప్రవిప్ల ఇత్యర్థః. అన్యన్య ప్రవేశే శ్రుతిమాహ (స ఏతమితి) శ్రుతిభ్యాం లబ్ధమర్థమాహ (ఏతమేవేతి) అత్ర ఇతి శ్రుతిభ్యామిత్యధ్యాపౌత్య ఇతి శ్రుతిభ్యామితరేతరప్రాతికూల్యేన ఇతరేతరాశీ ముఖతయా ఏతమేవ పురుషం శరీరం ప్రతిపన్నే ప్రవిప్లే ద్వే బ్రహ్మణీ ఇతి స్మృతి రజాయతేత్యన్వయః. స తు ఏతమేవ పురుషమిత్యనేన ఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తత్వ మనుపశ్యదితి వాక్యం ద్వే బ్రహ్మణీ ఇత్యనేన ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే ఇతి వాక్యభిః ద్వయోః ప్రవేశే మానతయోపన్యస్తమితి భ్రమితవ్యం ఆద్యవాక్యే ద్వయోః ప్రవేశ ప్రతీతేః ద్వితీయే చ శబ్దబ్రహ్మపరబ్రహ్మణోరభిధానేన తయోర్ద్వయోః ప్రవేశే మాః త్వాయోగాదితి. తథాపి తయోర్ద్వయోః కథమాత్మత్వశక్త్యేత్యత ఆహ (ఇతీతి తయోరన్యతరేణాపి వివా శరీరస్థిత్యభావాత్ తయోరాత్మత్వశక్త్యేత్యర్థః. ఏవం విచార పక్షితామాత్మ ద్వయస్మృతిముక్త్యా విచారమాహ (తయోరన్యతరఇతి) అత్తా వా ఇమేక ఏవేత్యేకవైవ జ్ఞేయతోపక్రమాన్న ద్వయోరుపాన్యత్వమిత్యర్థః. (కతరో ను ఆత్మేతి) య ఉపాస్య అత్తా స కతరఇత్యన్వయః. (పప్రచ్ఛరితి)కతరస్య ఆత్మేతి వాకే

వా గన్ధానాజిఘ్రితి యేన వా వాచం వ్యాకరోతి యేన

శం—తర ఆత్మోపాస్యో భవితుమర్హతి యోఽత్రోపాస్యః కతరోసు స ఆత్మేతి విశేష నిర్ధారణార్థం పునరన్వేష్యం వప్రచ్ఛ్య ర్విచారయంతః పునస్తేషాం విచారయతాం విశేష విచారణాస్పదవిషయా మతిరభూత్. కథం ద్వే వస్తునీ అస్తిక్ పిణ్డే ఉపలభ్యేతే అనేక భేదభిన్నేన కరణేన యేనోపలభ్యేతే యత్తైక ఉపలభ్యేతే కరణాంతరోపలభ్యవిషయ స్సృతిప్రతిసన్ధానాత్. తత్ర న తావద్యేనోపలభ్యేతే స ఆత్మా భవితుమర్హతి కేన పున రుపలభత ఇతి ఉచ్యతే యేన వా చక్షుషా రూపం పశ్యతి యేన వా శృణోతి శ్రోత్రేణ శబ్దం యేన వా ఘ్రాణభూతేన గన్ధానాజిఘ్రితి యేన వా వాక్కరణభూతేన వాచం

ఆ—నేతి శేషః. ఏవం విచారే క్రియమాణేఽతి పరిశుద్ధాస్తఃకరణత్వాత్తేషాం ప్రపదా భ్యాం ప్రపన్నే కరణత్వేనాఽనాత్మత్వనిశ్చయో మూర్ధ్నా ప్రవిష్టే ఉపలబ్ధుత్వేనా త్మత్వనిశ్చయశ్చాభూదిత్యాహ (పునరిత్యాదినా) (విశేషేతి) విచారణాస్పదప్రాణాత్మ ద్వయవిషయా ఏకస్తిక్ కరణత్వేనాపరస్మిన్నుపలబ్ధుత్వేన చ ప్రకారేణ విశేష రూపా మతిరజాయతేత్యర్థః. నను ద్వయోస్సృత్వే ఇయం విశేషమతిః స్యాత్ తదేవ నాస్తీతి శబ్దతే (కథమితి) చక్షుషా పశ్యామిత్యాది ప్రకారేణ ద్వయోః ప్రతీతే రైవ మిత్యాహ (ద్వే ఇతి)యేనోపలభ్యేతే యశ్చోపలభ్యేతే తే ద్వే ఉపలబ్ధిక్రృకరణే వస్తునీ ఉపలభ్యేతే ఇత్యన్వయః. తత్ర కిం కరణమిత్యత ఆహ (అనేకేతి) చక్షు శ్చోత్రాద్యనేక భేదభిన్నే నేత్యర్థః. అనేన యదనేకాత్మకచక్షురాదికరణసజ్ఞాతాత్మకం ప్రాణస్వరూపం తత్ సంహతత్వాత్ పరాధమితి పరశేషత్వేన కరణమిత్యుక్తం ఉపలబ్ధ రిక్ష్వనేకాత్మకత్వాభావాన్న పరాధత్వేన శేషత్వం కిన్తు శేషిత్వమేవేతి పక్షమేక ఇత్యుక్తం అనేన కరణస్య పరాధత్వం పరం శేషిణమంతరాఽనుపపన్నం సత్ పరం వ్యతిరిక్తముపలబ్ధారం గమయతీతి తస్మిన్నపి తత్ప్రమాణమిత్యుక్తం. ఇదానీం కరణానా మేవోపలబ్ధుత్వం తద్వ్యతిరిక్త ఉపలబ్ధా నాస్తీతి పదవ్రం నాస్తికం ప్రతి ప్రమాణాంతరమాహ (కరణాంతరేతి) పూర్వం చక్షుషా రూపం దృష్ట్వా పశ్యాదుద్భృతపక్షః స్మరతి రూపమద్రాక్షమితి తథా యోఽహమద్రాక్షం సవేదానీం స్పృశామితి ప్రతి సన్దధాతి తదుభయం వ్యతిరిక్తోపలబ్ధరభావే న స్యాత్ అన్యానుభూతేఽన్యస్య స్సృతి ప్రతిసన్ధానయోరదర్శనాదిత్యర్థః ఏవమనేకాత్మకస్య కరణత్వముక్త్వా తత ఏవ తస్యా త్మత్వం నాస్తీత్యాహ (తత్ర న తావదితి) తత్ర తయోర్నాద్య ఇత్యర్థః. అర్హతీత్య నంతరం కిన్తు పరిశేషాదుపలబ్ధా ఆత్మా భవితుమర్హతీతి పక్ష్యమాణాన్వయేన వాక్యం పూరణీయం. ఏవముపపత్తి తమర్థం శ్చ)త్యక్షరారూఢం కర్తుం పృచ్ఛతి (కేన పునరితి)

వా స్వాదు చాస్వాదు చ విజానాతి.

౧

యదేతద్ధృదయం మనశ్చైతత్ సజ్జ్ఞానమాజ్ఞానం వి

శం—నామాత్మికాం వ్యాకరోతి గౌరవ్యత్యేవమాద్యాం సాధ్యసాధ్యీతి చ యేన
వా జిహ్వభూతేన స్వాదు చాస్వాదు చ విజానాతీతి.

౧

శం—కిం పునస్తదేకమనేకథా భిన్నం కరణమితి. ఉచ్యతే యదుక్తం పుర
స్తాత్ ప్రజానాం రేతో హృదయం హృదయస్థం రేతో మనః మనసా సృష్టా ఆపశ్చ
వరుణశ్చ హృదయాన్మనో మనసశ్చన్ద్రమా ఇతి తదేవైతత్ హృదయం మవశ్చ ఏక
మేతదనేకథా ఏతేనాన్వయకరణేనైకేన చక్షుర్భూతేన రూపం షణ్మతి శ్రోత్రభూతేన
శృణోతి స్పృహభూతేన జిహ్వతి వాగ్భూతేన వదతి జిహ్వభూతేన రసయతి స్వేదైవ
వికల్పనారూపేణ మనసా వికల్పయతి హృదయరూపేణాధ్యవస్యతి. తస్మాత్ సర్వకరణ
విషయవ్యాపారక మేకమిదం కరణం సర్వోపలబ్ధిర్థముపలబ్ధః. తథాచ కాపీతకీనాం
'ప్రజ్ఞయా వాచం సమారుహ్య వాచా సర్వాణి నామాన్యాప్నోతి ప్రజ్ఞయా చక్షుః
ఆ—శ్రుత్యా రూఢం కరోతి (ఉచ్యత ఇతి) యేనేతి తృతీయయా కరణత్వం చక్షురా
దేరుక్తమిత్యర్థః. (వాక్కరణేతి) వాగ్భూతకరణేత్యర్థః. వాచమితి కరణం నోచ్యతే
తస్య యేనేత్యనేనోక్తత్వాత్ కిన్తు వక్తవ్యముచ్యత ఇత్యావా (నామాత్మికామితి)
(సాధ్యీతి) గౌరవీదం నామ సాధు గావీతి నామాసాధ్యీతి వ్యాకరోతి వ్యాకరణేన
వ్యక్తికరోతీత్యర్థః.

౧

ఆ—నను చక్షురాదీనాం కరణత్వేఽపి ప్రవదాభ్యాం ప్రవిష్టస్య ప్రాణస్య
కరణత్వే కిమయాతమిత్యాశబ్దతే (కిం పునస్తదితి) తత్ర ప్రాణనైవివ కరణత్వం
ఫక్తం తావత్ హృదయమనశ్శబ్దవాచ్యస్య చక్షురాదిభేదభిన్నత్వమాహ (ఉచ్యత ఇతి)
యదేతద్ధృదయమిత్యత్ర యచ్ఛబ్దార్థమాహ (యదుక్తమితి) (రేత ఇతి) సారభూతం
కార్యమిత్యర్థః. ప్రజానాం రేతో హృదయమిత్యాదిషు మనసశ్చన్ద్రమా ఇత్యన్తాసు
శ్రుతిషు యదుక్తం హృదయం మనశ్చేతి తదేవైతత్ త్వయా పృష్టం కరణమిత్యతః
ఏతదేవైకమేవ సచ్చక్షురాదిభేదేనానేకథా భూతమిత్యర్థః. యేన చక్షురాదినా దర్శ
నాదిక్రియాం కరోతి సజ్ఞాతాత్మకః పురుషః తచ్చక్షురాదికం ప్రజానాం రేతో
హృదయమిత్యాదిషు మనసశ్చన్ద్రమా ఇత్యన్తాసు శ్రుతిషు యదుక్తం హృదయం మన
శ్చేతి కరణం తదేతదేవైకం సదనేకథా భిన్నం చేతి శ్రుతిగతయే నవేతి తృతీయాన్త
యదితి ప్రథమాన్తయచ్ఛబ్దద్వయస్య చాన్వయో దర్శితః. ఏకవైవిచారకాత్మత్వం విశద
యితి (ఏతేనేత్యాదినా) (సర్వకరణేతి) సర్వాణి కరణాని విషయాశ్చ వ్యాపారో

జ్ఞానం ప్రజ్ఞానం మేధా దృష్టి ర్ధృతిర్మత్తిర్తనీమా జ్ఞాతిః

శం—సమారుహ్య చక్షుషా సర్వాణి రూపాణ్యాపోక్షీతిత్యాది. వాజసనేయకే చ మనసా హ్యేష పశ్యతి మనసా శృణోతి హృదయేన హి రూపాణి జానాతీత్యాది. తస్మాద్ధృదయమనోవాచ్యస్య సర్వోపలబ్ధికరణత్వం ప్రసిద్ధం. తదాత్మకశ్చ ప్రాణః. 'యో వై ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యావై ప్రజ్ఞా స ప్రాణ' ఇతి హి బ్రహ్మణం. కరణసంహతిరూపశ్చ ప్రాణ ఇత్యవోచామ ప్రాణసంవాదాద్ తస్మాత్ యత్పద్యం ప్రాపద్యత బ్రహ్మ ఏతదుపలబ్ధికరణత్వేన గుణభూతత్వానై తద్వస్తు బ్రహ్మోపాస్మాత్తా భవతుమర్హతి. పరిశేష్యాద్యసర్వోపలబ్ధురుపలబ్ధిర్ధమేతస్య హృదయమనోరూపస్య కరణస్య వృత్తయో వక్ష్య

ఆ—యస్మేతి విగ్రహః. కరణానాం విషయాణాశ్చ హృదయశబ్దవాచ్యబుద్ధివ్యాపారత్వే శ్రుతిమాహ (తథా చేతి) ప్రజ్ఞయా చిదాత్మాభాసయంత్రయా బుద్ధ్యా వాచం. కరణం సమారుహ్య, బుద్ధేర్వాగాత్తనా పరిణామే సతి తద్బుద్ధిద్వారా స్వయమప్యాత్మా వాగభిమానీ భూత్వా, ఆనందరం వాచోఽసి బుద్ధివ్యాపారరూపయా నామాత్మనా వక్తవ్యశబ్దరూపేణ పరిణామే సతి వాచా వాద్వారా సర్వాణి నామాన్యాపోక్షితి తత్సుఖరణాత్తనా స్వయమపి వర్తత ఇతి శ్రుత్యర్థః. ఏవం ప్రజ్ఞయా చక్షురిత్యాదివ్యపృథో ద్రష్టవ్యః. అత్ర బుద్ధేర్వాగాద్యాత్తనా పరిణామో వాగాదేశ్చ నామాద్యాత్తనా పరిణామ ఉక్త ఇత్యర్థః. మనసా హ్యేష పశ్యతీత్యత్ర మనసః సాక్షాద్దర్శనాదికరణత్వాయోగాచ్చక్షురాదిభావమావన్నస్య దర్శనాదికరణత్వమితి భావః. ఏవం హృదయేన హీత్యత్రాసి ద్రష్టవ్యం. ఆదిశబ్దేన హృదయే హ్యేషరూపాణి ప్రథితాని భవంతీతి రూపాణాం హృదయశబ్దతబుద్ధ్యాత్తకత్వముక్తం సంగ్రహ్యం. ఏవం హృదయస్య సర్వకరణాత్తత్వముక్త్వా ఇదానీం తస్య ప్రాణాత్తత్వమాహ (తదాత్మకశ్చేతి) ఏవం హృదయమనోద్వారా ప్రాణస్య సర్వకరణాత్తత్వముక్త్వా సాక్షాదేవ ప్రాణస్య తదాహ (కరణసంహతీతి) తవ వయం స్మః స శత్యామస్త్యదృతే జీవితం ఇతరే చక్షురాదయః ప్రాణా ఇత్యేవాఖ్యాయంత ఇత్యాది ప్రాణసంవాదస్థవచనబలాత్ కరణసంహతిరూపత్వం కరణసమూహరూపత్వం ప్రాణస్యావగమ్యత ఇత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన సంవర్గవిద్యాదిగతం 'ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మనః స యదా ప్రతిబుద్ధ్యతే ప్రాణాదధి పునర్జాయంత' ఇత్యాద్యుచ్యతే. కరణస్యానాత్తత్వముక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) (బ్రహ్మోపాస్మాత్తేతి) బ్రహ్మత్వేనోపాస్యః జ్ఞాతవ్య ఆత్మేత్యర్థః. తస్మి కస్తథాజ్ఞాతవ్య ఇత్యత ఆహ (పరిశేషాదితి) (వక్ష్యమాణా ఇతి) సంజ్ఞానమిత్యాదినా వక్ష్యమాణా ఇత్యర్థః. యేన వా రూపం

స్త్రుతిః సజ్గుల్వః క్రతురనుః కామో వశ ఇతి సర్వాణ్యే

శం—మఱాః స ఉపలబ్ధోపాస్య ఆత్మానో భవతుమర్హతీతి నిశ్చయం కృతవత్తః. తదన్తఃకరణోపాధిస్థసోపలబ్ధః ప్రజ్ఞానరూపస్య బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధిర్థాః యా అంతఃకరణవృత్తయో బాహ్యంతర్వర్తివిషయవిషయాః తా ఇమా ఉచ్యంతే(సజ్ఞానం)సజ్ఞాప్తిః. చేతనభావః. ఆజ్ఞానం ఆజ్ఞాప్తిః. ఈశ్వరభావః. విజ్ఞానం కలాదిపరిజ్ఞానం. ప్రజ్ఞానం ప్రజ్ఞాప్తిః. ప్రాజ్ఞతా. మేధా గ్రంథధారణే సామర్థ్యం. దృష్టిః ఇంద్రియద్వారా సర్వవిషయోపలబ్ధిః. ధృతిః ధారణం. అవసన్నానాం శరీరేంద్రియాణాం యయోత్తమ్యునం భవతి. ధృత్యా శరీరముద్వహస్తీతి హి వదంతి. మతిః మననం. మనీషా తత్ర స్వాతంత్ర్యం. జాతిః చేతనో రుజాదిదుఃఖత్వభావః. స్త్రుతిః స్మరణం. సజ్గుల్వః శుక్లకృష్ణదిభావేన సజ్గుల్వనం రూపాదీనాం. క్రతుః అధ్యవసాయః. అనుః ప్రాణనాదిజీవనక్రియాని

ఆ—వశ్యతీత్యాది మనశ్చైతదిత్యంతం ప్రాణస్య కరణత్వేనానాత్మత్వాద్ధమిత్యుక్తానంజ్ఞానమిత్యాదివశఇత్యన్తమన్తఃకరణవృత్తిద్వారా తద్వ్యతిరిక్తముపలబ్ధారం దర్శయితుమిత్యాహ (తదన్తఃకరణేతి) నిర్విశేషస్య కథం వృత్తివిషయత్వం అన్యథా కథం తదుపలబ్ధిర్థతా తాసాం స్యాత్. అత ఆహ (బాహ్యంతర్వర్తివిషయేతి) తర్హి తాసామన్యవిషయత్వే తతో బాహ్యంతర్విషయప్రతీతిరేవ స్యాత్ నాత్మన ఇత్యత ఆహ (ఉపలబ్ధరుపలబ్ధిర్థా ఇతి) నిర్విశేషత్వేనావిషయత్వేన చైతస్య సాక్షాదిదంతయా జ్ఞానాసమ్భవేషి సంజ్ఞానాద్యంతఃకరణవృత్తిసాక్షితయా విషయత్వేనైవ తస్యోపలబ్ధిస్సమ్భవతీత్యర్థః. అవిషయత్వాద్ధం ప్రజ్ఞానరూపస్యేతి విశేషణం. ప్రకృష్టా జ్ఞాప్తిః స్వప్రకాశచైతన్యం. తస్య విషయత్వే స్వప్రకాశత్వవ్యాహతిత్యర్థః. బ్రహ్మణ ఇతి విశేషణం నిర్విశేషత్వాద్ధం. సవిశేషత్వే హి తస్య పరిచ్ఛేదేన బ్రహ్మత్వం న స్యాదిత్యర్థః. నన్వసగ్ధస్య కథమంతఃకరణవృత్తిసమ్మన్తః స్యాత్. అత ఆహ(అంతఃకరణోపాధిస్థ స్యేతి) అసగ్ధస్యావ్యంతఃకరణప్రతిబిమ్బద్వారా తద్వృత్తిసమ్మన్త ఇత్యర్థః. (చేతనభావ ఇతి) యయా వృత్త్యా చేతన ఇత్యుచ్యతే జన్తుః సా వృత్తిః సర్వదా సర్వశరీరవ్యాపిని సంజ్ఞానమిత్యర్థః. (కలాదిపరిజ్ఞానం.) చతుష్షష్టికలాదిజన్యం లాకికం జ్ఞానమిత్యర్థః. (ప్రాజ్ఞతేతి) తాత్కాలికప్రతిభేత్యర్థః. యయోత్తమ్యునం భవతి సా ధృతిరిత్యన్వయః. శరీరాదు్యుత్తమ్యుకస్య వృత్తివిశేషస్య ధృతిత్వే లాకికం వ్యవహారం మానమాహ (ధృత్యేతి) (తత్ర స్వాతంత్ర్యం) మనస ఈషా మనీషేతి పునఃపఞ్చైత్యర్థః. (రుజాదిదుఃఖత్వభావఇతి) రోగాదిజన్యదుఃఖత్వప్రాప్తిరిత్యర్థః. (సజ్గుల్వనమితి) సామాన్యేన ప్రతిపన్నానాం రూపాదీనాం శుక్లాదిరూపేణ సమ్యక్గుల్వనమిత్యర్థః. (జీవనక్రి

శం—మిత్రా పృత్తిః కామః అసన్నిహితవిషయాకాంక్షా. తృష్ణా. వశః స్త్రీవృత్తికరా
ద్యభిలాషః. ఇత్యేవమాద్యా అన్తఃకరణవృత్తయః ప్రజ్ఞాప్తిమాత్రసోపలబ్ధురుపలబ్ధిర్థ
త్వాత్ శుద్ధప్రజ్ఞానరూపస్య బ్రహ్మణః అనామరూపస్య బ్రహ్మణ ఉపాధిభూతాః.
తదుపాధిజనితగుణనామధేయాని సంజ్ఞానాదీని సర్వాణ్యేవైతాని ప్రజ్ఞాప్తిమాత్రస్య

ఆ—యేతి జీవనయోనిప్రయత్న ఇత్యర్థః. (స్త్రీవృత్తికరేతి) స్త్రీసమృచేత్సర్థః. ఇతి
శబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వమాహ (ఇత్యేవమాద్యా ఇతి) ఏవమాద్యా వృత్తయః ప్రజ్ఞానస్య
నామధేయాని భవంతీత్యుత్తరేణాన్వయః. అత్ర ప్రజ్ఞానశబ్దేన పూర్వపత్ ప్రాజ్ఞతావృ
త్తిరూపా నోచ్యతే తస్మాః సంజ్ఞానాదినామవత్త్వానుపపత్తేః. కిన్తు శుద్ధచైతన్యముచ్యతే
ఇత్యాహ (ప్రజ్ఞాప్తిమాత్ర స్వేతి) నన్వంతఃకరణవృత్తీనాం శబ్దరూపత్వాభావాత్ కథం
ప్రజ్ఞాననామధేయత్వమిత్యాశంక్య నామధేయస్య నామ్యర్థోపలబ్ధిహేతుత్వాత్,
సంజ్ఞానాదివృత్తీనామపి ప్రజ్ఞానోపలబ్ధిహేతుత్వాత్తేన గుణేన తన్నామధేయత్వముప
చారాదుచ్యతే న ముఖ్యవృత్త్యేత్యాహ (ఉపలబ్ధురుపలబ్ధిర్థత్వాదితి) ఉపలబ్ధురుప
లబ్ధిర్థత్వం వా కథమిత్యాశంక్య తదుపాధిత్యాదిత్యాహ (శుద్ధేతి) యత ఉపాధి
భూతాః అతఉపలబ్ధిర్థాః అతో గౌణ్యా వృత్త్యా నామధేయాని సమ్భవంతీత్యర్థః.
యద్వా శ్రుతో సంజ్ఞానాదిశబ్దైర్న వృత్తయ ఉచ్యతే కిన్తు సంజ్ఞానాదిశబ్దా ఏవ లక్ష
ణయాభిధీయన్తే గాముచ్చారయంతీత్యతేవ. తథా చ సంజ్ఞానాదిశబ్దాః సంజ్ఞానాది
వృత్తివిశిష్టప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవన్తః తద్వారా శుద్ధనైవ ప్రజ్ఞానస్య లక్ష
ణయా నామధేయానీత్యాహ (తదుపాధిజనితేతి) వృత్తుపాధిజనితో గుణః వృత్తుప
హితరూపం తన్నామధేయాని సన్తి సర్వాణ్యేవైతాని సంజ్ఞానాదీని సంజ్ఞానాదిశబ్దాః
ప్రజ్ఞాననైవ నామధేయాని భవంతీత్యన్వయః. (ప్రాణన్నేవేతి) ప్రాణనక్రియాం
కుర్వన్ ప్రాణో నామ భవంతీత్యర్థః. అనేన ప్రాణనవృత్తుపాధికమాత్మనః ప్రాణనామ
వత్త్వముక్తం. యద్యపి సంజ్ఞానాదినామ్నాం తత్ర నాపాధికత్వముక్తం తథాపి తుల్య
న్యాయతయా ఏలేషామప్యేపాధికత్వముక్తప్రాయమితి భావః. ఏతదుక్తం భవతి
సంజ్ఞానాదిశబ్దాః ప్రకాశాత్తకవస్తువాచినః. న చ సాక్షాదంతఃకరణవృత్తీనాం జడా
నాం ప్రకాశాత్తకత్వం సమ్భవతీతి ప్రకాశాత్తకవస్తుస్యధ్యాసాదేవ తాసాం ప్రకా
శాత్తకత్వమితి కల్మయన్తోఽధిష్ఠానభూతమిరిక్తం ప్రకాశం గమయన్తః పర్వపసాన
గత్యా ప్రకాశాత్తనః ప్రజ్ఞాననైవ నామధేయానీతి. అత్ర సంజ్ఞానాదీనామనిత్య
త్వేన జడానాం వృత్తీనాం ప్రకాశాత్తకవస్తువాచకసంజ్ఞానాదినామకత్వానుపపత్తేః
తద్వ్యతిరిక్తః కశ్చిత్ప్రకాశరూపోఽస్తీత్యుక్తం. తథా సంజ్ఞానాదిశబ్దవాచ్యతోఽన్యత్యై

వైతాని ప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవన్తి.

౨

స ఏష బ్రహ్మ ఏష ఇంద్ర ఏష ప్రజాపతయేతే సర్వే
దేవా ఇమాని చ పశ్య మహాభూతాని పృథివీవాయు

శం—ప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవంతి న స్వతస్సాక్షాత్ తథా చోక్తం ప్రాణన్నేవ ప్రాణోనామ భవతీత్యాది.

శం—స ఏషః ప్రజ్ఞానరూప ఆత్మా బ్రహ్మ అపరం సర్వశరీరభ్యః ప్రాణః ప్రజ్ఞాత్వా అంతఃకరణోపాధిష్ఠస్య ప్రవిప్లో జలభేదగత సూర్యప్రతిబింబవద్ధిరణ్యగర్భః ప్రాణః ప్రజ్ఞాత్వా. ఏషవివేక్ష్యః ఇన్ద్రగుణాత్. దేవరాజో వా. (ఏష ప్రజాపతిః) యః ప్రథమజశ్శరీరీ, యతో ముఖాదినిర్భేదద్వారేణాగ్నైర్విదయో లోకపాలా జాతాః స ప్రజో వా ఏషః సప్రజాపతయేష ఏష. యేఽప్యేతే అగ్నైర్విదయః సర్వే దేవా ఏష ఏష. ఇమాని చ సర్వశరీరోపాదానభూతాని పశ్య పృథివ్యాదీని మహాభూతాన్సన్నాన్నాదత్వలక్షణాన్యేతాని కింఞ్చ ఇమాని

ఆ—తత్ప్రజ్ఞానం విజ్ఞానం ప్రజ్ఞానమిత్యుక్తేవ ప్రాజ్ఞతారూపవృత్తిర్న భవతీత్యుక్తం తదనేకత్వేన తత్త్వవృత్తిగతానాం తత్తన్నామకత్వేన సర్వనామకత్వానుపపత్తేశ్చ. అతః యేన వా రూపం పశ్యతీత్యాదిగా నామధేయాని భవన్తిత్యుక్తేన సర్వకరణతద్వృత్తివృత్తిరీత్యః స్వప్రకాశాత్తకః సర్వసాక్షీ సర్వవృత్త్యనుగత ఏక ఆత్మా శోధితః. ౨

ఆ—ఏషం శోధితస్యాత్మనః ప్రతిశరీరం నానాత్వం వారయితుం స ఏష బ్రహ్మేత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాధిచప్తే (స ఏష ఇత్యాదినా) ఏష ఇత్యస్యార్థమాహ (ప్రజ్ఞానరూప ఆత్మేతి) ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి ముఖ్యబ్రహ్మతాయా వక్ష్యమాణత్వా దిహ మూర్ధద్వారాఽనుప్రవిష్టః సమప్తిలిక్తశరీరాభిమానీ హిరణ్యగర్భః ప్రాణః ప్రజ్ఞానాత్మాదిశబ్దైస్తత్ర తత్ప్రోక్తమపరం బ్రహ్మోచ్యత ఇత్యాహ (అపరమిత్యాదినా) సర్వశరీరేత్యనేన సమప్తిస్థూలశరీరముచ్యతే. (అంతఃకరణోపాధిం) అనేనాపి సమప్తిలిక్తశరీరముక్తం. ఆద్యాభ్యాం ప్రాణప్రజ్ఞాత్వశబ్దాభ్యాం క్రియాశక్తి జ్ఞానశక్తి మత్త్వముక్తం. ద్వితీయాభ్యాం తు తత్ర తత్ర తథా నిర్దిష్ట ఇత్యుచ్యత ఇత్యుపాసరుక్త్యం. నను ఉక్తప్రజ్ఞానాత్మైవా పరం బ్రహ్మేత్యుక్తం ప్రమాణమిత్యా శబ్దగ్ని ప్రవేశవాక్యం ప్రమాణమితి వక్తుమేష ఇన్ద్ర ఇతి వాక్యమితి వ్యాచప్తే (ఏష ఇతి) (గుణాదితి) ఇదమదర్శమితి శ్రుత్యుక్తగుణయోగాదిత్యర్థః. ప్రవేశవాక్యే ప్రవిష్టస్థైర్వైత్యాభిధానాద్ధిరణ్యగర్భస్యాసీన్ద్రోఽక్తా ప్రవిష్టత్వప్రత్యభిజ్ఞానాత్ ప్రవేష్టురేవ ప్రవిష్టసర్వరూపత్వాదభేదః సిద్ధ్యతీతి భావః. న తు పరమైశ్వర్యగుణ

రాకాశ ఆహో జ్యోతింషీత్యేతానిమాని చ త్సుద్రమిశ్రా
ణీవ బీజానీతరాణి చేతరాణి చాణ్డజాని చ జారుజాని

శం—చ త్సుద్రైః అబ్జైర్నిశ్రాణి సర్వాదీని. ఇవ శబ్దోఽనర్థకః. బీజాని కారణాని
చ. (ఇతరాణి చేతరాణి చ) ద్వైర్రాశ్యత్వేన నిర్దిశ్యమానాని. కాని తానీతి. ఉచ్యంతే
అణ్డజాని పక్ష్యాదీని. జారుజాని జరాయుజాని మనుష్యాదీని. స్వేదజాని యూకాదీని
ఉద్భిజ్జాని చ పృథ్వాదీని అశ్వాః గావః మనుష్యాః హస్తినః అన్యచ్ఛ యత్కించోదం
ప్రాణిజాతం కిం తత్. (జగ్గమం) యచ్ఛలతి పద్భ్యం గచ్ఛతి. యచ్ఛ పతతి ఆకాశే
పతనశీలం యచ్ఛ స్థావరం అచలం (సర్వం తత్) అశేషతః (ప్రజ్ఞానేత్రం) ప్రజ్ఞప్తిః

ఆ—యోగాత్ ప్రజ్ఞానాత్తా ఇష్టః పరమేశ్వర ఇత్యర్థో గ్రామ్యః ప్రజ్ఞానాత్త్వః
పరమేశ్వరాభేదస్య ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మాత్యనేన వక్ష్యమాణత్వాత్, పరమేశ్వరగుణవత్త్వ
ప్రతిపాదనస్య చ ప్రకరణవిరోధాత్. న చ హిరణ్యగర్భాద్భాత్తత్వవస్తాయావిశిష్ట
పరమేశ్వరాత్త్వమనేనోచ్యత ఇతి వాచ్యం తథా సతి భాష్యక్తగుణాదితి హేతు
వచనానన్వయాత్ ఏష బ్రహ్మైష ఇష్ట ఏష ప్రజాపతిరితి పూర్వోత్తరపర్యాయేష్యివ
గుణయోగాభావేత్యుపపత్తేరస్య వ్యాఖ్యానస్య క్లిప్తత్వం మనసి నిధాయార్థాన్తరమాహ
(దేవరాజో వేతి) ప్రజాపతేర్హిరణ్యగర్భాద్భేదమాహ (యః ప్రథమజ ఇతి) సః
లిక్తశరీరాభిమానీ అయన్తు స్థూలశరీరాభిమానీతి భేద ఇత్యర్థః. తత్ర అద్యునివ పురుషం
సముద్భృత్యామూర్ఖయత్ ముఖం నిరభిద్యతేత్యాదివాక్యం ప్రమాణమాహ (యత
ఇతి) దేవగ్రహణం మనుష్యాదీనాముపలక్షణం. తథా చ సర్వే జీవాత్మాన ఏష ఏవే
త్యర్థః. ఏవం ఏష బ్రహ్మాత్యాదివాక్యే సామానాధికరణ్యం గృహీత్వా సర్వభూతస్థ
స్యాత్త్వన ఏకత్వముక్త్వా సజాతీయభేదం నిరాకృత్య తదుపాధీనాం భూతభౌతికానా
మపి బాధాయాం సామానాధికరణ్యమౌత్సాహ్యత్వవ్యతిరేకేణాభావాత్తస్య విజాతీయ
భేదనిరాకరణార్థమిమాని చేత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాచప్తే (ఇమాని చేతి) ఏతాన్యన్నా
న్నాదత్వేన పూర్వముక్తానీతి వత్తం విశిష్యి (అన్నేతి) సర్వాదీనాం న కేవలం త్సుద్ర
మిశ్రత్వం కింతు సర్వాన్తరాదీన్ ప్రతి బీజత్వం చేత్యాహ (కారణాని చేతి)
(ద్వైర్రాశ్యత్వేనేతి) స్థావరజగ్గమభేదేన నిర్దిశ్యమానానీత్యర్థః. అణ్డజాతాని జరా
యుజాతాని స్వేదజాతాని చ జగ్గమాని ఉద్భిజ్జాని స్థావరాణీత్యాహ (ఉచ్యంత ఇతి)
జగ్గమమిత్యస్య వ్యాఖ్యా (యచ్ఛలతీతి) స్థావరాణామపి వాయ్వాదినా చలనమస్తీత్యా
శబ్దాహ (పద్భ్యమితి) (స్థావరమచలమితి) అనన్తరం సర్వస్తదేవవివేతి శేషః.
తత్సర్వమేష ఏవేత్యత్ర హేతుం వత్తం సర్వం తస్మిన్ప్రజ్ఞానేత్రమిత్యాది ప్రతిష్ఠేత్యన్తం

చ న్వేదజాని చోద్భిజ్జాని చాశ్వా గావః పురుషా మా
స్థిరో యత్కించోదం ప్రాణి జగ్గమం చ పతత్రి చ యచ్చ

శం—ప్రజ్ఞా తచ్చ ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మైవ నీయతే అనేనేతి నేత్రం ప్రజ్ఞానేత్రం యస్య తదిదం ప్రజ్ఞానేత్రం ప్రజ్ఞానే బ్రహ్మణ్యత్వత్తిస్థితిలయకాలేషు ప్రతిష్ఠితం ప్రజ్ఞాశ్రయ మిత్యర్థః. (ప్రజ్ఞానేత్రో లోకః) పూర్వవత్. ప్రజ్ఞాచక్షుర్వా సర్వవివ లోకః. ప్రజ్ఞ ప్రతిష్ఠాసర్వస్య జగతః తస్మాత్ (ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ) తదేకత్వే ప్రత్యుపమితసర్వోపాధి విశేషం సన్నిరజ్జానం నిర్మలం నిష్క్రియం శాస్త్రమేకమద్వయం నేతి సర్వవిశేషాపాదనం చేద్యం సర్వశబ్దప్రత్యయాగోచరం తదత్యుపవిశుద్ధప్రజ్ఞోపాధిసమ్మన్యేన సర్వజ్ఞ మిశ్వరసంజ్ఞం భవతి. సర్వసాధారణావ్యాకృతజగద్భిజప్రపవర్తకం నియన్తృత్వాదః

ఆ—వాక్యం. తద్వ్యవచస్తే (సర్వమిత్యాది నా) (నీయతేనేనేతి) అనేన ప్రజ్ఞానే సత్తాం ప్రాప్యతే సత్తావత్ క్రియత ఇత్యర్థః. యద్వా స్వస్వవ్యాపారేషు ప్రవర్త్య ఇతి వా. నన్వేవంభూతం బ్రహ్మైవేతువనిషత్సు ప్రసిద్ధం స తు ప్రజ్ఞానమిత్యాశబ్ద వస్తుతః ప్రజ్ఞానస్యైవ తత్ర తత్ర బ్రహ్మశబ్దేనాభిధానాన్న దోషఇత్యుక్తం (ప్రజ్ఞాన బ్రహ్మైవేతి) యద్వా తోఽయ మాలే త్యారభ్యైతే సర్వే దేవా ఇత్యుక్తం తస్మిన్ పదార్థకోధనార్థం. ఇమాని చేత్యాది ప్రతిష్ఠేత్యుక్తం తత్పదార్థకోధనార్థం. తత్ర పతే ప్రకృష్టం జ్ఞానం ప్రజ్ఞానమితి తత్పదార్థో బ్రహ్మైవోచ్యతే. పశుభూతాదిస్థావరాస్త సర్వం తత్ ప్రజ్ఞానేత్రమిత్యర్థః. ప్రజ్ఞానత్వయేవ సర్వస్వాపి సత్తావత్త్వం సాధయితు ప్రజ్ఞానే ప్రతిష్ఠితమిత్యుక్తం. తద్వ్యవచస్తే (ప్రజ్ఞానే బ్రహ్మణీతి) న కేవలం ప్రజ్ఞ సత్తయేవ సత్త్వం సర్వస్య కిన్తు ప్రవృత్తిరపి తదధీనైవేత్యాహ (ప్రజ్ఞానేత్ర ఇతి) (పూర్వవదితి) నీయతే ప్రవర్త్యతేనేనేతి పున్రుత్యే నేత్రం ప్రవర్తకమిత్యర్థ (లోక ఇతి) సర్వజగదిత్యర్థః. యద్వా పూర్వం నేత్రశబ్దేన సర్వస్య సత్తావ్యాపార హేతుత్వముక్తం ఇదానీం సర్వస్య స్ఫురణహేతురప్యయ మేవోచ్యత ఇత్యాహ (ప్రజ్ఞా చక్షురేవేతి) చక్షురితి) స్ఫురణమిత్యర్థః. జగత ఇవ ప్రజ్ఞానస్వాపి స్ఫురణప్రతిష్ఠాదే రన్యాధీనత్వమాశబ్ద్య తస్య స్వప్రకాశత్వాత్ స్వమహిమప్రతిష్ఠత్వేనాశ్రయాన్తః భావా, చ్చ నైవమిత్యాహ (ప్రజ్ఞాప్రతిష్ఠేతి) యద్వా సర్వస్య జగతః సత్తాస్ఫుర్తో, ప్రజ్ఞానాధీనత్వాదుత్పత్త్యాదిష్యపృథగ్గాను ప్రజ్ఞానే ప్రతిష్ఠితత్వేన తదుపాదానతా చ్చ వాచారమ్మణన్యాయేన ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాత్ ప్రజ్ఞానమేవ సర్వాదేః రజ్జ దిరివ పర్యవసానభూమిరిత్యాహ (ప్రజ్ఞాప్రతిష్ఠేతి) ప్రతిష్ఠా ధ్రువం. పర్యవసా భూమిః. పరిశిష్టం వస్త్రీత్యర్థః. ఏషచ్చ ప్రజ్ఞానస్య ప్రత్యగాత్మనో నిర్విశేషత్వాదిః

స్థావరం సర్వం తత్ ప్రజ్ఞానేత్రం ప్రజ్ఞానే ప్రతిష్ఠితం

శం—ర్యామిసంజ్ఞం భవతి. తదేవ జగద్బిజభూతబుద్ధ్యాత్మాభిమానలక్షణం హిరణ్య గర్భసంజ్ఞం భవతి తదేవా న్తరణ్డోద్భూతప్రథమశరీరోపాధిమద్విరాట్పుజాపతిసంజ్ఞం భవతి తదుద్భూతాగ్నోద్భూతపాధిమద్దేవతాదిసంజ్ఞం భవతి తథా విశేషశరీరోపాధి మ్నసి బ్రహ్మాదిస్తమ్యపర్యస్తేషు తత్తన్నామరూపలాభో బ్రహ్మణః. తదేవ చైకం సర్వోపాధిభేదభిన్నం సర్వైః ప్రాణిభిస్తాంకైశ్చ సర్వప్రకారేణ జ్ఞాయతే, వికల్ప్యతే

ఆ—సిద్ధమిత్యాహ (తస్మాదితి) ప్రజ్ఞానస్యైవ పరిశిష్టత్వేన పరమార్థసత్యత్వాదిత్యర్థః. బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ (ప్రత్యస్తమితేతి) అస్మిన్నక్షే బ్రహ్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మనో నిర్విశేష త్యాదిక మేవ సామానాధికరణ్యేన సమర్థ్యతే బ్రహ్మశబ్దస్యాపి నిర్విశేషత్వాదిక మేవార్థః బ్రహ్మశబ్దస్య హి పున్యత్వాద్యమానస్య నిత్యశుద్ధత్వాదయోఽర్థాః ప్రతీయంతే బృహ తేర్థాతోరర్థానుగమాదితి కారీరకభాష్యే ఉక్తత్యాత్. న ప్రత్యగ్బ్రహ్మణోరైక్యమనేన వాక్యేనోచ్యతే ఆత్మా వా ఇదమేకవివాగ్రాసీదిత్యాత్మాఽద్వితీయత్వేనైవోపక్రమా ద్బ్రహ్మపదార్థానుపక్రమాచ్చ ఏవశ్చాత్మైవ స్వావిద్యాయాముచ్యత ఇత్యయం పక్షోఽత్ర సుబీకృత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యదా తు ఇమాని చ పశ్యమహాభూతాసీత్యారభ్య తత్పదార్థశోధనార్థత్వేన వ్యాఖ్యాయతే తదా పదార్థశోధనానన్తరం వాక్యార్థకథ నార్థం ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మాతి వాక్యం వ్యాఖ్యేయం. ఆత్ర చ పక్షే ఆత్రత్యప్రజ్ఞాన శబ్దేన ప్రజ్ఞానస్య నామధేయాసీత్యత్ర త్యేన చ ప్రత్యగాత్మోచ్యతే. ఆత్ర బ్రహ్మశబ్దేన జగత్కారణత్వోపలక్షితం వై తస్యముక్తమితి ద్రష్టవ్యం తస్మాదితి చ ఉభయోర్నిర్విశేష చిద్రూపత్వావిశేషాదిత్యర్థః. నను ప్రజ్ఞానస్య బ్రహ్మత్వోపదేశే కిం సిద్ధతీత్యాశంకా న్తస్య నిర్విశేషత్వాదికం సిద్ధతీతి ఫలితార్థకథనపరత్వేన వ్యాఖ్యేయం (ప్రత్యస్తమి తేతి) అన్యత్ సమానం. (ఉపాధివిశేషమితి) ఉపాధికృతకర్తృత్వభోక్తృత్వదుఃఖ త్యాదివిశేషమిత్యర్థః. తస్య పురుషార్థత్వమాహ (కాస్తమితి) పరితృప్తం పరమా న్నరూపమిత్యర్థః. నిర్విశేషత్వే మానమాహ (నేతి సర్వేతి) 'యతో వాచో నివ ర్తంతే ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాంసీతి శ్రుతిర్నిర్విశేషానన్దత్వే మానమిత్యర్థః. న న్వేవంభూతస్య ప్రజ్ఞానస్య కథం సర్వజ్ఞాది స్తమృతనానావిధభేదఇత్యాశంకా న్నానావిధోపాధి సమ్బంధాదిత్యాహ (తదత్యస్తేత్యాదినా) విశుద్ధోపాధిసమ్బంధావిశేషేఽప్యన్తర్యామి హిరణ్యగర్భప్రజాపతీనాం సర్వజ్ఞాద్భేదమాహ (సర్వసాధారణావ్యాకృతేతి) సర్వజగ త్కారణే సమష్టిబుద్ధావాత్మ త్యాభిమానవివ లక్షణం ఉపాధిర్యస్య తదిత్యర్థః. (అంతర జ్ఞేతి) అజ్ఞోపాధికం విరాట్. తదంతరుద్భూతప్రథమశరీరోపాధికం ప్రజాపతీత్యర్థః.

ప్రజ్ఞానేత్రో లోకః ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ. 3

స ఏతేనైవ ప్రజ్ఞానాత్మనాస్తాల్లోకాదుత్క్రమ్యా

శం—చానేకథా. ఏతమేకే వదంత్యగ్నిం మనుమన్యే ప్రజాపతిం ఇన్ద్రోమేకేఽపరే ప్రాణమపరే బ్రహ్మ శాశ్వతమిత్యాద్యా స్మృతిః. 3

శం—సః వాచదేవోఽన్యో వా ఏవం యథోక్తం బ్రహ్మ యో వేద ప్రజ్ఞానే నాత్మనా యేనైవ ప్రజ్ఞానాత్మనా పూర్వే విద్వాంసోఽమృతా అభూవత్. తథా ఆ— (తదుద్భూతే హి) తస్మాత్ అజ్ఞాదుద్భూతా యేఽగ్నాద్విదీనాముపాధయః సమప్తివాగాదయః. తదుపాధిమత్ప్రజ్ఞానమగ్నాద్విదేవతాసంజ్ఞం భవతీత్యర్థః. ఆది శబ్దేన వ్యప్తివాగాద్యభిమానినో గృహ్యంతే అనురాదయశ్చ. వ్యప్తిమనుష్యాదిశరీరోపాధిభిః మనుష్యాదినంజ్ఞం భవతీత్యాహ (తథేతి) అవీత్యనంతరం తత్సంజ్ఞం భవతీతి శేషః. ఉపసంహరతి (బ్రహ్మదీతి) అత్రైవమితి శేషః. ఏవం బ్రహ్మాదిస్తమ్యేతి యోజ్యం నను సాక్ష్యాదిభిర్జ్ఞానానామేవ నానాత్వముచ్యతే, అన్యైశ్చ జీవేశ్వరనానాత్వం, జగత్కారణం చాన్యథాప్యాహుః తత్కథమేకమైవ బ్రహ్మణో నానాయావత్వం. అత ఆహ (తదేవ చైకమితి) అస్మిన్నర్థే ప్రమాణమాహ (ఏతమేక ఇతి) 3

ఆ—ఏవం తావత్ కోఽయమాత్మేత్యైరభ్య ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యనేన విచారపురస్కరమాత్మతత్త్వం నిర్ధారితం ఆత్మా కరణసజ్ఞాతాత్మకప్రాణవ్యతిరిక్తః. సంజ్ఞానాది సర్వాంతఃకరణ వ్యతిరిక్తస్తదనుగతస్వప్రకాశః సర్వశరీరేష్వకః సర్వప్రపంచానుభిష్ఠాన భూతోఽద్వితీయః ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావఇతి. ఇదానీమేవం భూతబ్రహ్మత్త్వవిదః ఫలం వత్తుం స ఏతేనేత్యాది శ్రుతివాక్యం. తత్ర తచ్చబ్దేనైవ కవచ నాస్తేన ప్రకృతానామపి కోఽయమాత్మేత్యేవం విచారయతాం బహునాం పరామర్యాయోగ్యత్వాదిదానీంతనస్య విదుషశ్చ స ఇతి భూతవాచినా పరామర్యాయోగ్యత్వాత్, పూర్వాధ్యాయోక్తో వాచదేవః పరామృశ్యత ఇత్యాహ (స వాచదేవ ఇతి) బ్రహ్మవిదః ఫలమిత్యత్ర వాక్యతాత్పర్యాద్వాచదేవాదిపురుషవిశేషే తాత్పర్యాభావాత్ యః కశ్చన గ్రాహ్య ఇత్యాహ (అన్యో వేతి) (ఏవమితి) కోఽయమాత్మేత్యుక్తప్రకారేణ ఏతం ప్రజ్ఞానరూపం యథోక్తం బ్రహ్మ ప్రజ్ఞానేనాత్మనా వేదేత్యర్థః. ఏతేనైవ త్యేతచ్చబ్దోక్తప్రకృతత్వం వ్యక్తీకరోతి (యేనైవేతి) యేనైవ ప్రజ్ఞానాత్మనా బ్రహ్మ విద్వాంసః పూర్వేఽమృతా అభూవత్ లేనైవ ప్రజ్ఞానాత్మనా యథోక్తం బ్రహ్మ వేద వాచదేవోఽన్యో వా సః అమృతోఽభవత్. తథాఽయమపి ఇదానీస్త నోఽపి విద్వానేతేనైవ ప్రజ్ఞానేనాత్మనా అస్మాల్లోకాదుత్క్రమ్యామృతస్సమభవదిత్య

ముష్టి స్వర్గే లోకే సర్వా కామానాప్త్యాఽమృత
స్సమభవత్సమభవదితోమ్యమ్.

౪

హరిః ఓమ్.

ఇత్యైతరేయే ద్వితీయే ఆరణ్యకే షష్ఠోఽధ్యాయః.

ఉపనిషత్సు తృతీయోఽధ్యాయః.

ఓమ్ తత్సత్.

శం—ఽయమపి విద్వానేతేనైవ ప్రజ్ఞానేనాత్మనా ఽస్తాల్లోకాదుత్క్రమ్యముష్టి స్వర్గే లోకే సర్వా కామానాప్త్యాఽమృతస్సమభవదితోమితి.

౪

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య సరమహాసవరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ ఐతరేయోపనిషద్భాష్యే

తృతీయాధ్యాయభాష్యమ్.

ఓమ్ తత్సత్.

ఆ—స్వయః. అత్రోత్క్రమణం పక్షిణో నీడాదివోర్ధ్వగమనం న భవతి కిన్తు
దేహోత్పభావత్యాగేన ప్రజ్ఞానాత్మభావ ఏవేత్యభిప్రేత్య ప్రజ్ఞానేనాత్మనా ఉత్క్రమ్యే
త్యుక్తం ప్రజ్ఞానేనాత్మనా విద్వానితి వాన్వయః. ఉక్తమాత్మతత్త్వమగ్నేకారవాచినా
ఓంకారేణ స్వానుభవప్రకటనేన దృఢీకర్షత్ 'ఓంకారాచ్చ శబ్దశ్చ ద్వావేతౌ
బ్రహ్మణః పురా, కణ్ఠం భిత్వా వినిర్భూతౌ తస్మాన్మాన్తలికాపుభావతి స్ఫుటేరోంకార
రేణ బ్రహ్మానుసంధానలక్షణం ముగ్ధం కర్తుమేమిత్యుక్తమితి.

౪

ఇతి శ్రీసరమహాసవరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానందజ్ఞానకృతాయాం ఐతరేయోపనిషద్భాష్య

టీకాయాం తృతీయాధ్యాయభాష్యటీకా.

ఓమ్ తత్సత్.

శ్రీః

ఓమ్ పరమాత్మ నే నమః.

శ్రీమచ్ఛాంకరభాష్యవేతా

కృష్ణయజుర్వేదీయ శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్

అ వ తా రి కా.

శ్వేతాశ్వతరోపనిషద ఇదం వివరణమల్పగ్రంథం బ్రహ్మజిజ్ఞాసూనాం సుఖావబో
ధాయాఽఽరభ్యతే. చిత్తపదానందాద్వితీయబ్రహ్మస్వరూపోప్యాత్మా స్వాశ్రయయా
స్వవిషయావిద్యయా స్వానుభవగమ్యయా సాభాసయా ప్రతిబద్ధస్వాభావికాశేషపురు
షార్థః ప్రాప్తాశేషనర్థః అవిద్యాపరికల్పితైరేవ సాధనైరిష్టప్రాప్తిం చాపురుషార్థం పురు
షార్థం మన్యమానో మోక్షార్థమలభమానో మకరాదిభిరివ రాగాదిభిరితస్తతః సమా
కృష్యమాణః సురసరతిర్యగాదిప్రభేదవేదితనానాయోనిషు సంచరన్ కేనాపి సుకృత
కర్తౄణా బ్రహ్మణాద్యధికారిశరీరం ప్రాప్తః శ్వరాధికర్తానుష్ఠానేనాపగతరాగాదిమలౌ
అనిత్యాదిదర్శనేనోత్పన్నేహాముతార్థభోగవిరాగ ఉపేత్యాచార్య మాచార్యద్వారేణ
వేదాంతశ్రవణాదినా “అహం బ్రహ్మస్మి”తి బ్రహ్మత్వతత్వమవగమ్య నివృత్తాజ్ఞాన
తత్కార్యః పీతకోకో భవతి. అవిద్యానివృత్తిలక్షణస్య మోక్షస్య విద్యాధీనత్వాద్యుజ్యతే
చ తదర్థోపనిషదారంభః. తథా తద్విజ్ఞానాదమృతత్వం. తమేవం విద్వానమృత ఇహ
భవతి నాన్యః పథా ఆయనాయ విద్యతే. న చేదిహః షేదీన్ద్రహతీ వినష్టిః. య ఏత
ద్విదురమృతాస్తే భవంతి కిమిచ్ఛన్కుస్య కామాయ శరీరమనుసంజ్వరేత్. ‘తం విదిత్వా
న లిప్యతే కర్తౄణాపాపకేన. తరతి శోకమాత్మవిత్. నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్ర)
ముచ్యతే. ఏతద్యో వేద నిహితం గుహయామ్. సోఽవిద్యాగ్రంథిం వికిరతీహ సోమ్య
భిద్యతే హృదయగ్రంథిశ్చిద్యంతే సర్వసంశయాః, క్షీయంతే చాన్య కర్తాణి తస్మిన్ప్రజ్ఞే
పరావరే.

యథా నద్యః స్యందమానాః సముద్రేఽస్తం గచ్ఛంతి నామరూపే విహాయ,
తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషమువైతి దివ్యమ్.

సయోహవై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి. సయోహవై తదచ్ఛాయ
మశరీరమలూహితం శుభ్రమక్షరం వేదయతే యస్తుసోమ్య. స సర్వమవైతి. తం వేద్యం
పురుషం వేద యథా మావోమృత్యుః పరివృథాః. తత్ర కో మోహాః కః శోకవికత్వ
మనువశ్యతః. విద్యయాఽమృతమత్నుతే. సర్వాణి రూపాణి విచిత్రధీరాః ప్రేత్యాస్తా
ల్లోకాదమృతా భవంతి. అపహత్య పాప్తానమనంతే స్వర్గే లోకే జ్యేయే ప్రతిష్ఠితి.
తన్తయా అమృతా వై బభూవుః. తదాత్మతత్వం ప్రసమీక్ష్య దేహీ వికః కృతార్థో
భవతే వీతశోకః. య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవంతి. ఈశం తం జ్ఞాత్వాఽమృతా
భవంతి. తదేవోపయంతి. నిచాయ్యమాం శాంతిమత్యంతమేతి. తమేవం జ్ఞాత్వా
మృత్యుపాశాంశ్చినత్తి. యే పూర్వం దేవా ఋషయశ్చ తం విదుః. తేషాం శాంతిః
కాశ్వతీ నేతరేషామ్.

బుద్ధియుక్తో జహతీహ ఉభే సుకృతదుష్కృతే,
కర్తృజం బుద్ధియుక్తా హి ఫలం త్యక్త్వా మనీషిణః.
జన్మబంధవినిర్మక్తాః పదం గచ్ఛంత్యనామయం,
సర్వం జ్ఞానప్లవేనైవ పృజినం సంతరిష్యసి.
జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథా,
ఏతద్బుద్ధ్యా బుద్ధిమాన్ స్యాత్కృతకృత్యశ్చ భారత.
తతో మాం తత్సతో జ్ఞాత్వా విశతే తదనంతరం,
సర్వేషామపి చైతేషా మాత్మజ్ఞానం పరం స్తుతమ్.
తద్ధ్యగ్రం సర్వవిద్యానాం ప్రాప్యతే హ్యమృతం యతః,
ప్రాప్తైతత్కృతకృత్యో హి ద్విజో భవతి నాన్యథా.
ఏవం యః సర్వభూతేషు పశ్యత్యాత్మానమాత్మనా,
స సర్వసమతామేత్య బ్రహ్మప్రేతి సనాతనమ్.
సమ్యగ్దర్శనసంపన్నః కర్తృభిర్న నిబధ్యతే,
దర్శనేన విహీనస్తు సంసారం ప్రతిపద్యతే.
కర్తృణా బధ్యతే జంతుః విద్యయా చ విముచ్యతే,
తస్మాత్కర్తృ స కుర్వంతి యతయః పారదర్శినః.
జ్ఞానం నిశ్రేయసం ప్రాహుః పృథ్వా నిశ్చయదర్శినః,
తస్మాద్ జ్ఞానేన శుద్ధేన ముచ్యతే సర్వపాతకైః.
ఏవం మృత్యుం జాయమానం విదిత్వా
జ్ఞానేన విద్వాంస్తేజ అభ్యేతి నిత్యం,

న విద్యతే హ్యన్యథా తస్య పథాః

తం మత్వా కవరాస్తే ప్రసన్నః.

క్షేత్రజ్ఞ స్వేశ్వరజ్ఞానాద్విశుద్ధిః పరమా మతా,

అయంతు పరమో ధర్మో యద్యోగేనాత్మదర్శనమ్.

ఆత్మజ్ఞః శోకసంతోషో న బిభేలి కుతశ్చిన,

మృత్యోః సకాశాన్తరణాదధవాన్యకృతాద్భయాత్.

న జాయతే న మ్రియతే న వధోఽన చ ఘాతకః,

న బధోఽబంధకారీ హి న ముక్తో న చమోక్షదః.

పురుషః పరమాత్మా తు యదతోన్యదసచ్చ తత్.

ఏవం శ్రుతిస్మృతిలిహాసాదిషు జ్ఞానస్యైవ మోక్షసాధనత్వావగమాద్యుజ్యత
ఏవోపనిషదారంభః. కించోపనిషత్సమాఖ్యయైవ జ్ఞానస్యైవ పరమపురుషార్థసాధనత్వ
మవగమ్యతే. తథాహి ఉపనిషదిత్యుపనిపూర్వస్య సదేర్వికరణగత్యవసాదనార్థస్య రూప
మాచక్షతే. ఉపనిషచ్ఛబ్దేన వ్యాచిఖ్యానితగ్రన్థప్రతిపాద్యవస్తువిషయా విద్యోచ్యతే.
తాదర్థ్యాద్ద్రంభోఽపు్యుపనిషత్ యే ముముక్షువో దృష్టానుశ్రవిక విషయవిత్పష్టాః సన్తః
ఉపనిషచ్ఛబ్దితవిద్యాం తన్నిష్కతయా నిశ్చయేన శీలయన్తి తేహిమవిద్యాదేః సంసార
బీజస్య విశరణాద్విసాకాత్పరబ్రహ్మగమయత్పత్వాద్ధర్మజన్తజరామరణాద్యుపద్రవావ
సాదయిత్పత్వాదుపనిషత్సమాఖ్యయాన్యకృతాత్పరం శ్రేయ ఇతి బ్రహ్మవిద్యోపనిష
దుచ్యతే. సను భవేదేవముపనిషదారంభో యది విజ్ఞానస్యైవ మోక్షసాధనత్వం భవేత్
న చైతదస్తి కర్తృణామపి మోక్షసాధనత్వావగమాత్. అపామసోమమమృతా అభూమ
అక్షయ్యం హవై చాతుర్తాస్యయాజినః సుకృతం భవతీత్యాదినా. న తేతదస్తి శ్రుతి
స్మృతివిరోధాన్నాయవిరోధాచ్చ. శ్రుతివిరోధస్తావత్తద్యధేహ కర్తృజితో లోకః
క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యజితో లోకః, క్షీయతే. తమేవం విద్వానమృత ఇహ
భవతి. నాన్యః పథా విద్యతేఽయనాయ. న కర్తృణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైతే
ఽమృతత్వమానకుః, క్షవా హ్యేతే అగృహే యజ్ఞరూపా ఆష్టాదశోక్తమవరం యేషు
కర్తృ, ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినందంతి మూఢా జరామృత్యుం తే పునరేనాపి యంతి,
నాస్త్యకృతః కృతేన “కర్తృణా బధ్యతే జంతుః విద్యయా చ విముచ్యతే, తస్మాత్కర్త
న కుర్వంతి యతయః పారదర్శినః.

అజ్ఞానమలపూర్వత్వాత్పూరాణో మలినః స్మృతః,

తత్త్వయాద్యై భవేన్నుక్తిః నాన్యథా కర్తృకోటిభిః.

ప్రజయా కర్తా ముత్తిర్థనేన చ సతాం నహి,
 త్యాగేనైకేన ముక్తిః స్యాత్తదభావే భ్రమంత్యహా.
 కర్తోదయే కర్తృఫలానురాగాః తథానుయంతి న తరంతి మృత్యుమ్,
 జ్ఞానేన విద్వాంస్తేజ ఆభ్యేతి నిత్యం న విద్యతే హ్యన్యథా తస్య పథాః.
 ఏవం త్రయీధర్మమనుప్రపన్నా గతాగతం కామకామా లభస్తే,
 శ్రమార్థమాశ్రమాశ్చాపి వర్ణానాం పరమార్థతః.
 ఆశ్రమైర్ను చ వేదైశ్చ యజ్ఞైః సాంఖ్యైర్వీర్యైస్తేనైస్తథా,
 ఉక్తైః ప్రపాభిర్వివిధైర్దానైర్నానావిధైరపి,
 న లభిస్తే తమాత్మానం లభిస్తే జ్ఞానినః స్వయమ్.
 త్రయీధర్మమధర్మార్థం కింపాకఫలసన్నిధమ్,
 నాస్తి తాత సుఖం కించిదత్ర దుఃఖశతాకులే.
 తస్మాన్తోక్షాయ యతతా కథం సేవ్యా మయా త్రయీ,
 అజ్ఞానిపాశబద్ధత్వాదముక్తః పురుషః స్తుతః.
 జ్ఞానాత్తస్య నివృత్తిః స్యాత్ప్రకాశాత్తమసో యథా,
 తస్మాజ్ఞానేన ముక్తిః స్యాదజ్ఞానస్య పరిక్షయాత్.
 వ్రతాని దానాని తపాంసి యజ్ఞాః సత్యం చ తీర్థాశ్రమకర్మ యోగాః,
 స్వర్గార్థమేవాశుభమధ్రువం చ జ్ఞానం ధ్రువం శాంతికరం మహార్థమ్,
 యజ్ఞైర్దేవత్వమాచ్యుతి తపాభిర్బ్రహ్మణః పదమ్,
 దానేన వివిధానోగైః జ్ఞానాన్తోక్షమవాల్మీకీయాత్.
 ధర్మరక్ష్యా వ్రజేదూర్ధ్వం పాపరక్ష్యా వ్రజేదధః,
 ద్వయం జ్ఞానానినా చిత్వా విదేహః శాంతిమృచ్ఛతి.
 త్యజ ధర్మమధర్మం చ ఉభే సత్యాన్పుతే త్యజ,
 ఉభే సత్యాన్పుతే త్యక్త్వా యేన త్యజసి తత్త్యజ.

ఏవం శ్రుతిస్మృతివిరోధాన్న కర్తృసాధనమమృతత్వం న్యాయవిరోధాచ్ఛ.
 కర్తృసాధనత్వే మోక్షస్య చతుర్విధక్రియాస్తర్థావాదనిత్యత్వం స్యాత్. యత్యై
 తకం తదనిత్యమితి కర్తృసాధ్యస్య నిత్యత్వాదర్శనాత్. నిత్యశ్చ మోక్షః సర్వవాదిభిర
 భ్యుపగమ్యతే. తథా చ శ్రుతిశ్చాతుర్థాస్యప్రకరణే ప్రజామను ప్రజాయసే తదులే
 మర్త్యామృతమితి. కించ, సుకృతమితి సుకృతస్యాక్షయత్వముచ్యతే. సుకృతశబ్దశ్చ

కర్తృణీ నన్వేషం తర్హి కర్తృణాం దేవాదిప్రాప్తిహేతుత్వేన బంధహేతుత్వమేవ. సత్త్వ
స్వతో బంధహేతుత్వమేవ. తథా చ శ్రుతిః కర్తృణా విత్పలకోకః సర్వ వితే పుణ
లోకా భవంతి. ఇష్టాపూర్తం మన్యమానా మిష్టం నాన్యచ్ఛేయో వేదయం
ప్రమూఢాః. నాకస్య పృష్టే తే సుకృతేఽనుభూత్వేమం, లోకం హీనతరం =
విశంతి.

ఏవం కర్తృసు నిఃస్నేహో యే కేచిత్పారదర్శినః,
విద్యామయోఽయం పురుషో న తు కర్తృమయః స్మృతః.

ఏవం త్రయీధర్మమనుప్రపన్నా గతాగతం కామకామా లభంతే ఇతి యః
పునః ఫలనిరపేక్షమిశ్వరార్థం కర్తృమతిష్ఠంతి తదా మోక్షసాధనజ్ఞానసాధనాస్తాకర
శుద్ధిసాధనపారంపర్యేణ మోక్షసాధనం భవతి. తథాఽహంభగవాన్.

బ్రహ్మణ్యాధాయ కర్తృణి సంగం త్యక్త్వా కరోతియః,
లిప్యతే న స పాపేన పద్మపత్రమివాంభసా.
కాయేన మనసా బుద్ధ్యా కేవలైరిందియైరపి,
యోగినః కర్తృ తుర్వంతి సంగం త్యక్త్వాఽఽత్మ శుద్ధయే.
యత్కరోషి యదక్నాసి యజ్ఞహోషి దదాసి యత్,
యత్తపస్యసి కాస్తేయ తత్కురుష్వ మదర్పణమ్.
శుభాశుభఫలైరేవం మోక్ష్యసే కర్తృబంధనైః,
సన్యాసయోగయుక్తాత్మా విముక్తో మామువైష్యసి.

తథా చ మోక్షే క్రమం శుద్ధ్యభావే మోక్షాభావం కర్తృభిశ్చ తచ్ఛుద్ధిం ద
యతి శ్రీవిష్ణుధర్మే.

అనూచానస్తతో యజ్ఞా కర్తృన్యాసీ తతఃపరమ్,
తతో జ్ఞానిత్వమభ్యేతి యోగీ ముక్తిం క్రమాల్లభేత్.
అనేకజన్త సంసారచితే పాపసముచ్చయే,
నాక్షీణే జాయతే పుంసాం గోవిందాభిముఖి మతిః.
జన్తాంతరసహస్రేషు తపోజ్ఞానసమాధిభిః,
నరాణాం క్షీణపాపానాం కృష్ణే భక్తిః ప్రజాయతే.
పాపకర్తృశయో హ్యత్ర మహాముక్తివిరోధకృత్,
తస్మైవ శమనే యత్నః కార్యః సంసారభీరుణా.

సువర్ణాదిమహాదానపుణ్యతీర్థావగాహనైః,
 శారీరైశ్చ మహాక్షేత్రైః శాస్త్రోక్తైస్తచ్చమో భవేత్.
 దేవతాశ్రుతీసచ్చాస్త్రశ్రవణైః పుణ్యదర్శనైః,
 గురుశుక్రావణైశ్చైవ పాపబంధః ప్రశామ్యతి.
 యాజ్ఞవల్క్యుఽపి శుద్ధ్యపేక్షాం తత్సాధనం చ దర్శయతి.
 కర్తవ్యైశ్చయ శుద్ధిస్తు భిక్షుకేణ విశేషతః,
 జ్ఞానోత్పత్తినిమిత్తత్వాత్సత్వం త్రీకరణాయ చ.
 మలినో హి యథాఽదర్శో యాపాణాశస్య న క్షమః,
 తథాఽవిపక్వకరణ ఆత్మజ్ఞానస్య న క్షమః.
 ఆచార్యోపాసనం వేదకాస్త్రార్థస్య వివేకితా,
 సత్కర్తృణామనుష్ఠానం సంగః సద్భిర్నిరః శుభాః.
 స్త్రాలోకాలంభవిగమః సర్వభూతాత్మదర్శనం,
 త్యాగః పరిగ్రహణాం చ జీర్ణకాషాయధారణమ్.
 విషయేంద్రియసంరోధస్తంద్రాలస్యవివర్జనమ్,
 శరీరపరిసంఖ్యానం ప్రవృత్తిష్వఘదర్శనమ్.
 నీరజస్తమసా సత్శుద్ధిర్నిస్పృహతా శమః,
 ఏతైరుపాయైః సంశుద్ధసత్వయోగ్యమృతీ భవేత్.
 యతో వేదాః పురాణాని విద్యోపనిషదస్తథా,
 శ్లోకాః సూత్రాణి భాష్యాణి యచ్చాన్యద్వాఙ్మయం క్వచిత్.
 వేదానువచనం యజ్ఞో బ్రహ్మచర్యం తపో దమః,
 శ్రద్ధోపవాసః స్వాతంత్ర్యమాత్మనో జ్ఞానహేతవః.
 తథాచాధర్వణే విశుద్ధ్యపేక్షమాత్మజ్ఞానం దర్శయతి-
 జన్మాంతరసహస్రేషు యదా క్షీణాస్తు కిల్బిషాః,
 తదా పశ్యంతి యోగేన సంసారోచ్ఛేదనం మహత్.

యస్మిన్విశుద్ధే విరజే చ చిత్తే య ఆత్మవత్పశ్యంతి యతయః క్షీణదోషాః,
 తమేతం వేదానువచనేన బ్రహ్మణా వివిదిషంతి. యజ్ఞేన దాసేన తపసా అనాశకేసేతి
 బ్రహ్మదారణ్యకే వివిదిషాహేతుత్వం యజ్ఞాదీనాం దర్శయతి. నను విద్యాం చా
 విద్యాం చ యస్తద్వేదోభయగ్ సహ, తపో విద్యా చ విప్రస్యంతైశ్చేయనకరం పర
 మిత్యాదినా కర్తృణామప్యమృతత్వప్రాప్తిహేతుత్వమవగమ్యతే సత్యమ్. అవగమ్యత ఏవ
 తదపేక్షితశుద్ధిద్వారేణ న చ సాక్షాత్. తథాహి విద్యాం చావిద్యాం చ. తపోవిద్యా

చ విప్రస్య నైశ్రేయసకరం పరమిత్యాదినా జ్ఞానకర్తృణోర్నిశ్రేయసహేతుత్వమః
 ధాయ కథమనయోస్తథేతుత్వమిత్యాకాంతాయాం తపసా కల్మషం హన్తి విద్యయా
 ఽమృతమశ్నుతే. అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతి వాక్
 శేషేణ కర్తృణః కల్మషక్షయహేతుత్వం విద్యాయా అమృతప్రాప్తిహేతుత్వం ప్రదర్శి
 తమ్. యత్ర తు శుద్ధ్యాద్యవాంతరకార్యానుపదేశస్తత్రాపి కాఖ్యాన్తరోపసంహరన్యాయే
 నోపసంహరః కర్తవ్యః. నను పుర్వన్నేవేహ కర్తాణి జీజీవిషేచ్ఛతగ్ నమా ఇతి యాః
 జీవకర్తానుష్ఠాననియమే సతి కథం విద్యాయా మోక్షసాధనత్వం. ఉచ్యతే కర్తృణ్యు
 కృతస్యాయం నియమో నానధికృతస్యానియోజ్యస్య బ్రహ్మవాదినః. తథా చ విదుష
 కర్తానధికారం దర్శయతి శ్రుతిః నైతద్విద్వాన్యపిణా విధేయో న రుద్యతే విధినా
 శబ్దచారః ఏతద్ధస్త్రై తత్సూర్యే విద్వాంసోఽగ్నిహోత్రం న జుహవాంచక్రిరే
 వీతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణః పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ
 లోకైషణాయాశ్చ పుత్రాత్రయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి. ఏతద్ధస్త్రై తద్విద్వాం
 ఆహుర్మషయః కావషేయాః కిమర్థావయమధ్యేష్యామహే కిమర్థా వయం యత్క్య
 మహే స బ్రహ్మణః కేనస్యాద్యేన స్యాత్తేనేదృశ ఏవేతి.

యథాఽఽహ భగవాన్—

యస్తాత్తరతిరేవ స్యాదాత్త తృప్తశ్చ మానవః,
 ఆత్మ న్యేవ చ సంతుష్టస్తస్య కార్యం న విద్యతే.
 నైవ తస్య కృతేనార్థో నాకృతేనేహ కశ్చన,
 న చాస్య సర్వభూతేషు కశ్చిదర్థవ్యపాశ్రయః.
 తథా చాఽఽహ భగవాన్సురమేశ్వరో గైంగేకాలమాటోపాఖ్యానే.
 జ్ఞానేనైతేన విప్రస్య త్యక్తసంగస్య దేహినః,
 కర్తవ్యం నాస్తి విప్రేంద్రా అస్తి చేతత్త్వవిన్న చ.
 ఇహ లోకే పరే చైవ కర్తవ్యం నాస్తి తస్య వై,
 జీవన్ముక్తో యతస్తు స్యాద్బ్రహ్మవిత్పురమార్థతః.
 జ్ఞానా భ్యాసరతో నిత్యం విరక్తో హ్యర్థవితత్త్వయమ్,
 కర్తవ్యాభావముత్సృజ్య జ్ఞానమేవాధి గచ్ఛతి.
 పర్జాశ్రమాభిమానీ యస్త్యిక్త్వా జ్ఞానం ద్విజోత్తమః,
 అన్యత్ర రమతే మూఢః సోఽజ్ఞానీ నాత్ర సంశయః.
 త్రోగ్ధో భయం తథా లోభో మోహో భేదో మదస్తమః,
 ధర్మాధర్మా చ తేషాం హి తద్వకాచ్చ తనుగ్రహః.

శరీరే సతి వై శ్లేశః సోఽవిద్యాం సంత్పజ్జేత్తతః,
 అవిద్యాం విద్యయా హిత్వా స్థితస్యైవేహ యోగినః.
 శ్రోధాద్యా నాశమాయాన్తి ధర్మాధర్మా చ నశ్యతః,
 తత్త్వయాచ్ఛ శరీరేణ న పునః సంప్రయుజ్యతే.
 స ఏవముక్తస్సంసారాద్దుఃఖత్ర యవివర్జితః,

తథా శివధర్మోత్తరే—

జ్ఞానామృ (తేన) తస్య తృప్తస్య కృతకృత్యస్య యోగినః,
 నైవాన్తి కించిత్కర్తవ్యమస్తిచేన్న స తత్త్వవిత్.
 లోకద్వయేపి కర్తవ్యం కించిదస్య న విద్యతే,
 ఇహైవ స విముక్తః స్యాత్సంపూర్ణః సమదర్శనః.

తస్మాద్విదుషః కర్తవ్యాభావాదవిద్యావద్విషయవివాయం కుర్వన్నేవేత్యాది కర్తృ
 నియమః. కుర్వన్నేవేతి చ నాయం కర్తృనియమః. కింతు విద్యామాహాత్మ్యం దర్శయి
 తుం యథాకామం కర్తానుష్ఠానమేవ ద్రష్టవ్యం. ఏతదుక్తం భవతి—యావజ్జీవం
 యథా కామంపుణ్యపాపాదికం కుర్వత్సపి విదుషి న కర్తలేహ భవతి. విద్యాసామర్థ్యా
 దితి. తథాహి— “ఈశావాస్యమిదగ్ సర్వ”మిత్యారభ్య “తేన త్యక్తేన భుంజీతాః”
 ఇతి. విదుషః సర్వకర్తృత్వాగేన ఆత్మపాలనముక్త్యా అనియోజ్యే బ్రహ్మవిది త్యాగ
 కర్తవ్యతోక్తిరప్యయుక్తైవోక్తేతి మత్వా చకేతః సన్వేదో విదుషః త్యాగకర్తవ్యతా
 మపి నోక్తవాన్. కుర్వన్నేవేహ లోకే విద్యమానం పుణ్యపాపాదికం కర్తృ యావజ్జీవం
 జిజీవిషేత్, న పుణ్యాదిబంధభయాత్పుణాదికం త్యక్త్వా తూష్ణీమవలిష్ఠేత ఏవం తావ
 త్కర్తాణి కుర్వత్సపి విదుషి త్వయాతో యావజ్జీవానుష్ఠానాదన్యథాభావః స్వరూపా
 త్ప్రీత్యుతిః పుణ్యాదినిమిత్తసంసారాన్వయో నాస్తి అభవేతః కర్తానుష్ఠానోత్తరకాల
 భావ్యన్యథాభావః సంసారాన్వయో నాస్తి. యస్తాత్త్వయి విన్యస్తం న కర్తృ లిప్యతే.
 తథా చక్రత్యంతరం న లిప్యతే కర్తృణా పాపకేన ఏవంవిది పాపం కర్తృ న క్లిప్యతే.
 నైనం కృతాకృతే తపతః. ఏవం హాస్య సర్వే పాప్తానః ప్రదూయంతే.

తైంగీ—

జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్తాణి భస్మసాత్కురుతే తథా.
 జ్ఞానినః సర్వకర్తాణి జీర్ణంలే నాత్ర సంశయః
 క్రిడన్నపి న లిప్యేత పాపైర్నానావిచైరపి,

శివధర్మోత్తరే—

తస్మా జ్ఞానాసినా తూర్ణమశేషం కర్మబంధనం,
కామాకామకృతం ఛిత్వా శుద్ధకృత్త్వ ని తిష్ఠతి.
యథా వహ్నిర్మహస్తీప్తః శుష్కమార్ద్రం చ నిర్దహేత్,
తథా శుభా శుభం కర్మ జ్ఞానాగ్నిర్దహతే క్షణాత్.
పద్మపత్రం యథా తోయైః స్వస్థైరపి న లిప్యతే,
శబ్దాదివిషయాంభోభిస్తద్వజ్ఞా నీ న లిప్యతే.
యద్వస్తంత్రబలాపేతః శ్రీడన్తురైర్న దశ్యతే,
శ్రీడన్తుపి న లిప్యేత తద్వద్వింద్రియుపన్నయైః.
మస్త్రాపధిబలైర్యద్వజ్జీర్యతే భక్షితం విషమ్,
తద్వత్పుర్వాణి పాపాని జీర్యంతే జ్ఞానినః క్షణాత్.

తథాచ సూత్రకారః పురుషార్థోఽస్తశ్చబ్దాదితి బాదరాయణ ఇతి జ్ఞానస్యైవ
పరమపురుషార్థహేతుత్వమభిధాయ శేషత్వాత్పురుషార్థవాద ఇత్యాదినా కర్తాపేక్షీ
కర్తృప్రతిపాదకత్వేన విద్యాయాః కర్తృశేషత్వమాశంక్యాధికోపదేశాత్తు బాదరాయణ
స్యేత్యాదినా కర్తృత్వాదిసంసారధర్మరహితాపహతపాప్తాదిరూప బ్రహ్మోపదేశా
ద్విజ్ఞానపూర్వికాం తు కర్తాధికారసిద్ధిం త్వాకాసానస్య కర్తాధికారహేతోః క్రియా
కారకఫలక్షణస్య సమస్తస్య ప్రపంచస్యావిద్యాకృతస్య విద్యాసామర్థ్యాత్సర్వ
పాపమర్దదర్శనాత్ కర్తాధికారోఽచ్ఛిత్తిప్రసంగాద్భిన్నప్రకరణత్వాద్భిన్న కార్యత్వాచ
పరస్పరవికల్పః సముచ్చయోఽంగగీభావో వా నాస్తీతి ప్రతిపాద్యతఏవాగ్ని
ధనాద్యనపేక్షేతి విద్యాయా ఏవ పరమపురుషార్థహేతుత్వాదగ్నింధనాద్యాశ్రయ
కర్తాణి విద్యాయాః స్వార్థసిద్ధౌ నాపేక్షితవ్యాసీతి పూర్వోక్తస్యాధికరణస్య ఫలము
సంహృత్యాత్యనానపేక్షాయాం ప్రాప్తాయాం సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వః
దితి నాత్యస్తమనపేక్షా. ఉత్పన్నా హి విద్యా ఫలసిద్ధిం ప్రతి న కించిదన్యదపేక్ష
ఉత్పత్తిం ప్రత్యపేక్షత ఏవ. వివిదిషంతి యజ్ఞేనేతి శ్రుతేరితి. వివిదిషాసాధనత్వే
కర్తృణాముపయోగం దర్శితవాత్. తథా చ నావిశేషా త్సుతయేఽనుమతిర్వేతి సూక్త
ద్వయేన కుర్వన్నేవేతి మస్త్రస్యావిద్యద్విషయత్వేవ విద్యాస్తుతిత్వేన చార్థద్వయం ద
తవాత్. అత ఉత్తేన ప్రకారేణ జ్ఞానస్యైవ మోక్షసాధనత్వాద్యుక్తః పరోపనిషద
రంభిః. సను బద్ధస్య మిథ్యాత్వే సతి జ్ఞాననివర్త్యత్వేన జ్ఞానాదమృతత్వం స్యాత్.
త్వేతదస్తి. ప్రతిపన్నత్వాద్భాభావాద్యుచ్చదాదిస్వరూపత్వేనాఽఽత్మనో విల

జత్వే సాదృశ్యాద్యభావాదధ్యాసాసంభవాచ్చ. ఉచ్యతే న తావత్ప్రతిపన్నత్వేన
సత్యత్వం వత్తుం శక్యతే. ప్రతిపత్తేః సత్యత్వమిథ్యాత్వయోః సమానత్వాత్. నాపి
బాధాభావాత్సత్యత్వం. విధిముఖేన కారణముఖేన చ బాధసంభవాత్. తథాహి శ్రుతిః
ప్రపంచస్య మిథ్యాత్వం మాయాకారణత్వం చ దర్శయతి. న తు తద్ద్వివీతీయమస్తి
ఏకత్వం. నాస్తిదైవతం. కుతో విదితే వేద్యం నాస్తి. ఏకమేవాద్వివీతీయం. వాచారం
భణం వికారో నామధేయం. ఏకమేవ సన్నేహ నానాఽస్తి కించన. ఏకత్వేవాను
ద్రవ్యవ్యం. మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాత్. మాయా సృజతే విశ్వమేతత్. ఇంద్రో
మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇత్యాదిభిర్వాక్యైః. అజోపి సన్నవ్యయాత్తాభూతానా
మిశ్వరోపి సన్ ప్రకృతిం స్వామధిష్ఠాయ సంభవామ్యుత్పదాయయా అవిభక్తం చ
భూతేషు విభక్తమివ చ స్థితమ్.

తథా చ బ్రాహ్మే పురాణే—

ధర్మాధర్మౌ జన్మ మృత్యో సుఖదుఃఖేషు కల్పనా,
వర్ణాశ్రమాస్తథా వాసః స్వర్గో నరక ఏవ చ,
పురుషస్య న సన్త్యేతే పరమార్థస్య కుత్రచిత్.

దృశ్యతే చ జగద్రూపమసత్యం సత్యవన్త్రుషా,
తోయవన్త్రుగతృష్ణా తు యథా మరుమరీచికా.

రాప్యవత్క్రికసం భూతం కీకసం శుక్తిరేవ చ,
సర్పవద్రజ్జుఖండశ్చ నిశాయాం వేక్షమధ్యగః.

ఏకవివేక్షుర్ద్వా వ్యోమ్ని తిమిరాహతచక్షుషః,
ఆకాశస్య ఘనీభావో నీలత్వం స్నిగ్ధతా తథా.

ఏకశ్చ సూర్యో బహుథా జలాధారేషు దృశ్యతే,
ఆభాతి పరమాత్మాఽపి సర్వోపాధిషు సంస్థితః.

దైవతభ్రాన్తి రవిద్యాఖ్యా వికల్పా న చ తత్తథా,
పరత్ర బద్ధాగారః స్యాత్తేహమాత్మాభిమానినామ్.

ఆత్మభావనయా భ్రాన్త్యా దేహం భావయతః సదా,
ఆప్రజ్ఞైరాదిమథ్యాశైర్భ్రమభూతై స్త్రిభిః సదా.

జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తైస్తు ఛాదితం విశ్వతైజసం,
స్వమాయయా స్వమాత్మానం మోహయేద్వైశ్చరూపయా.

గుహగతం స్వమాత్మానం లభతే చ స్వయం హరిం,
 వ్యోమ్ని వజ్రనలజ్వాలాకలాహో వివిధాకృతిః.
 ఆభాతి విష్ణోః సృష్టిశ్చ స్వభావో దైవతవిస్తరః,
 శాంతే మనసి శాంతశ్చ ఘోరే మూఢే చ తాదృశః.
 ఈశ్వరో దృశ్యతే నిత్యం సర్వత్ర న తు తత్త్వతః,
 లోహమృత్పిండహేమ్నాం చ వికారో న చ విద్యతే.
 చరాచరాణాం భూతానాం దైవతతా న చ సత్యతః,
 సర్వగే తు నిరాధారే చైతన్యాత్మని సంస్థితా.
 అవిద్యా ద్విగుణాం సృష్టిం కరోత్యాత్మావలంబనాత్,
 సర్వస్య రజ్జుతా నాస్తి నాస్తి రజ్జౌ భుజంగతా.
 ఉత్పత్తినాశయోర్నాస్తి కారణం జగతోపి చ,
 లోకానాం వ్యవహారార్థమవిద్యేయం వినిర్నితా.
 ఏషా విమోహినీత్యుక్తా దైవతాదైవతస్వరూపిణీ,
 ఆదైవతం భావయేద్బ్రహ్మ సకలం నిష్కలం సదా.
 ఆత్మజ్ఞః శోకసంతీర్థో న బిభేతి ఘతశ్చన,
 మృత్యోస్సకాశాన్తరణాదథవాన్యకృతాద్భయాత్.
 న జాయతే న మ్రియతే న వధ్యో న చ ఘాతకః,
 న బద్ధో బద్ధకారీ నా న ముక్తో న చ మోక్షకః.
 పురుషః పరమాత్మా తు యదతోఽన్యదసచ్చ తత్,
 ఏవం బుధ్వా జగద్రూపం విష్ణోర్నాయామయం మృషా.
 భోగాసంగాద్భవేన్ముక్తః త్యక్త్వా సర్వవికల్పనాం,
 త్యక్తసర్వవికల్పశ్చ స్వాత్మ స్థం నిశ్చలం మనః,
 కృత్వా శాంతో భవేద్భోగీ దగ్ధేన్ద్రనమివానలః.
 ఏషా చతుర్వింశతి భేదభిన్నా మాయా పరా ప్రకృతిస్తత్సముత్థా,
 కామక్రోధో లోభమోహా భయం చ విషాదశోకా చ వికల్పజాలమ్.
 ధర్తాధర్తా సుఖదుఃఖే చ సృష్టివినాశపాకా సరకే గతిశ్చ,
 వాసః స్వర్గే జాతయశ్చాశ్రమాశ్చ రాగద్వేషా వివిధా వ్యాధయశ్చ.
 కౌమార తారుణ్యజరావియోగ సంయోగభోగాసనవ్రతాని,
 ఇతీదమద్భుద్భవయం నిధాయ తూష్టిమాసీనః శుమతిం వివిధి.

తథా చ శ్రీవిష్ణుధర్మే షడధ్యాయామ్—

అనాది సంబంధవత్ప్యా తేతజ్ఞోఽయమవిద్యయా,
యుక్తః పశ్యతి భేదేన బ్రహ్మ తత్త్వాత్త్వ ని స్థితమ్.
పశ్యత్యాత్మానమన్యచ్చ యావద్వై పరమాత్మనః.
తావత్సంభ్రామ్యతే జంతుః మోహితో నిజకర్తృణా,
సంక్షీణాశేషకర్తా తు పరం బ్రహ్మ ప్రపశ్యతి.
అ భేదేనాఽఽత్మనః శుద్ధం శుద్ధత్వాదక్షయో భవేత్,
అవిద్యా చ క్రియాః సర్వా విద్యా జ్ఞానం ప్రచక్షతే.
కర్తృణా జాయతే జన్తుర్విద్యయా చ విముచ్యతే,
అద్వైతం పరమార్థో హి ద్వైతం తద్భిన్న ఉచ్యతే.
పశుతిర్యజ్ఞసుషోభ్యం తథైవ నృప నారకమ్,
చతుర్విధోఽసి భేదోఽయం మిథ్యాజ్ఞాననిబంధనః.
అహమన్యోఽపరశ్చాయమమి చాత్ర తథాఽపరే,
అజ్ఞానమేతద్వైతాఖ్యమద్వైతం శ్రూయతాం పరమ్.
మనుత్వహమితి ప్రజ్ఞా వియుక్త మవికల్పవత్,
అవికార్యమనాశ్లేయమద్వైతమనుభూయతే.
మనోవృత్తిమయం ద్వైతమద్వైతం పరమార్థతః,
మనసో వృత్తయస్తస్మాద్ధర్మాధర్మ నిమిత్తకాః.
నిరోధవ్యాస్తస్మిరోధే ద్వైతం నైవోపపద్యతే,
మనోదృష్టమిదం సర్వం యత్కించిత్సచరాచరమ్.
మనసో హ్యమసీభావేఽద్వైతభావం తదాఘ్నయాత్,
కర్తృణాం భావనా యేయం సా బ్రహ్మపరిపంథినీ.
కర్తృభావనయా తుల్యం విజ్ఞానముపజాయతే,
తాదృగ్భవతి విజ్ఞాంతి ర్యాదృశీ భలు భావనా.
క్షయే తస్మాః పరం బ్రహ్మ స్వయమేవ ప్రకాశతే,
పరాత్మనో మనుష్యేంద్ర విభాగోఽజ్ఞానకల్పితః.
క్షయే తస్మాత్పరయోరవిభాగోఽత ఏవ హి,
అత్తా తేత్రజ్ఞసంజ్ఞో హి సంయుక్తః ప్రాకృతైర్గుణైః,
తైరేవ విగతః శుద్ధః పరమాత్మా నిగద్యతే.

తథా చ శ్రీవిష్ణుపురాణే—

పరమాత్మా త్వమేవైతో నాన్యోఽస్తి జగతః పరః,

తవైష చుహిమా యేన వ్యాప్తమేతచ్ఛరాచరమ్.

యదేతద్భ్రశ్యతే మూర్తమేతజ్ఞానాత్మనస్తవ,

భ్రాన్తిజ్ఞానేన పశ్యన్తి జగద్రూపమయోగినః.

జ్ఞానస్వరూపమఖిలం జగదేతదబుద్ధయః,

అర్థస్వరూపం పశ్యన్తో భ్రామ్యన్తే మోహసంప్లవే.

యే తు జ్ఞానవిదః శుద్ధచేతసస్తేఽఖిలం జగత్,

జ్ఞానాత్మకం ప్రపశ్యన్తి త్వద్రూపం పారమేశ్వరమ్.

అహం హరిః సర్వమిదం జనార్దనో నాన్యత్తతః కారణకార్యజాతమ్,

ఈదృచ్ఛనో యస్య న తస్య భూయో భవోద్భవా ద్వంద్వగదా భవంతి.

జ్ఞానస్వరూపమత్యంతం నిర్మలం పరమార్థతః,

తదేవార్థస్వరూపేణ భ్రాంతిదర్శనతః స్థితమ్,

జ్ఞానస్వరూపా భగవాన్ యతోఽసావశేషమూర్తిర్న తు వస్తుభూతః,

తతో హి శైలాద్భిధరాదిభేదాజ్ఞానీ హి విజ్ఞానవిజృంభితాని.

నస్తస్తి కిం కుత్రచిదాదిమధ్యపర్యంతహీనం సతతైకరూపమ్,

యచ్ఛాన్యథాత్వం ద్విజ యాతి భూమా న తత్తథా తత్త కుతో హి తత్త్వమ్.

మహీ ఘటత్వం ఘటతః కపాలికా కపాలికాచూర్ణరజస్తతోఽణుః,

జలైః స్వకర్తాస్త్రిమితాత్మనిశ్చయైరాలత్యతే బ్రూహి కిమత్ర వస్తు.

తస్మిన్ను విజ్ఞానమృతేఽస్తి కించిత్ క్వచిత్కదాచిద్ద్విజ వస్తుజాతమ్,

విజ్ఞానమేకం నిజకర్తృభేదవిభిన్నచితైర్బహుధాభ్యుపేతమ్.

జ్ఞానం విశుద్ధం విమలం విశోకమశేషలోభాదినిరస్తసంగమ్,

ఏకం సదైకం పరమః పరేశః స వాసుదేవో న యతోన్యదస్తి.

సద్భావ ఏవం భవతో మయోక్తో జ్ఞానం తథా సత్యమసత్యమన్యత్,

ఏతత్తు యత్సంవ్యవహరభూతం తత్రాపి చోక్తం భువనాశ్రితం తే.

అవిద్యాసంచితం కర్తృతచ్ఛానేషేషు జస్తుషు,

ఆత్మా శుద్ధోఽక్షరః శాన్తో నిర్గుణః ప్రకృతేః పరః.

ప్రపద్ధ్యపచయౌ నస్త ఏకస్యాఖిలజస్తుషు,

యత్తు కాలాంతరేణాపి నాన్యసంజ్ఞాముపైతి వై.

పరిణామాదిసంభూతాం తద్వస్తు నృప తచ్చ కిమ్,
 యద్యన్యోఽస్తి పరఃకోఽపి మత్తః పార్థివసత్తమ్.
 తదేహోఽహమయం చాన్యో వత్తు మేవమపీష్యతే,
 యదా సమస్తదేహేషు పుమాన్స్త్ర్యో వ్యవస్థితః.
 తదా హి కో భవాన్యోహమిత్యేతద్విప్రలంభనమ్,
 త్వం రాజా శిబికా చేయం వయం వాహః పురస్సరాః.
 ఆయం చ భవతో లోకో న సదేతత్త్వయోచ్యతే,
 యస్తు రాజేతి యల్లోకే యచ్చ రాజభటాత్కమ్.
 తథాన్యే చ నృపత్వం చ తత్తత్సంకల్పనామయమ్,
 ఆనాశీ పరమార్థశ్చ ప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతే.

పరమార్థస్తు భూపాల సంక్షేపాచ్ఛ్చాయతాం మమ,
 ఏకో వ్యాపీ సమః శుద్ధో నిర్దుణః ప్రకృతేః పరః.
 జన్మవృద్ధ్యాదిరహిత ఆత్మా సర్వగతోఽవ్యయః,
 పరో జ్ఞానమయః సద్భిః నామ జాత్యాదిభిః ప్రభుః.
 న యోగవాన్మ యుక్తోఽభూనైవ పార్థివ యోక్ష్యతి,
 తస్మాత్త్వపరదేహేషు సంయోగోహ్యేక ఏవ యత్.
 విజ్ఞానం పరమార్థోసౌ ద్వైతితోఽతథ్యదర్శినః,
 ఏవమేకపదం విద్వన్న భేది సకలం జగత్.

వాసుదేవాభిధేయస్య స్వరూపం పరమాత్మనః,
 నిదాఘోఽపుపదేశేన తేనాద్వైతపరోఽభవత్.
 సర్వభూతాన్యభేదేన స దదర్శ తదాత్మనః,
 తథా బ్రహ్మ తతో ముక్తిమవాప పరమాం ద్విజ.

సితనీలాదిభేదేన యథైకం దృశ్యతే నభిః,
 భ్రాంతదృష్టిభిరాత్మాపి తదైకస్సనుభవమృథమ్.

ఏకస్సమస్తం యదిహాస్తి కించిత్తదచ్యుతో నాస్తి పరః తతోఽన్యత్,
 సోహం స చ త్వం స చసర్వమేతదాత్మస్వరూపం త్యజభేదమోహమ్.

ఇతీరితస్తేన స రాజవర్మస్తత్యాజ భేదం పరమార్థదృష్టిః,
 స చాపి జాతిస్సరణార్థబోధస్తత్రైవ జన్మన్యపవర్గమాప.

తథా లైంగే—

తస్మాదజ్ఞానమూలం హి సంసారః సర్వదేహినామ్,
 పరతస్మై స్వతస్మై చ భిదాభావాద్విచారతః.
 ఏకత్వమపి నాస్త్యేవ ద్వైతం తత్ర కుతోస్త్వహో,
 ఏకం నాస్త్విథమర్త్యం చ కుతో మృతసముద్భవః.
 నాన్తః ప్రజ్ఞో బహిష్ప్రజ్ఞో న చోభయత ఏవ చ,
 స ప్రజ్ఞానఘనస్తేవం స ప్రజ్ఞోఽప్రజ్ఞ ఏవ సః.
 విదితేనాస్తి వేద్యం చ నిర్వాణం పరమార్థతః,
 అజ్ఞానతిమిరాత్సర్వం నాత్ర కార్యా విచారణా.
 జ్ఞానం చ బద్ధనం చైవ మోక్షో నాస్మాత్తనో ద్విజాః,
 స హ్యేషా ప్రకృతిర్జీవో వికృతిశ్చ వికారతః.
 వికారో నైవ మాయైషా సదసద్వ్యక్తివర్జితా,

యథాహ భగవాన్పరాశరః—

అస్తాద్ధి జాయతే విశ్వమత్రైవ ప్రవీణీయతే,
 స మాయా మాయయా బద్ధః కరోతి వివిధాస్తనూః.
 స చాత్రైవం సంసరతి సచసంసారయేత్సరమ్,
 స కర్తా నైవ భోక్తా చ సచప్రకృతిపూరుషా.
 స మాయా నైవ చ ప్రాణైశ్చైతన్యం పరమార్థతః,
 తస్మాదజ్ఞానమూలం హి సంసారః సర్వదేహినామ్.
 నిత్యః సర్వగతో హ్యేతా కూటస్థో దోషవర్జితః,
 ఏకః స భిద్యతే శక్త్యా మాయయా స స్వభావతః.
 తస్మాదద్వైత మేవాహుర్జునయః పరమార్థతః,
 జ్ఞానస్వరూప మేవాహుర్జగదేకద్విచక్షణాః.
 అర్థస్వరూపమజ్ఞానాత్పశ్యన్త్యస్త్యే కుదృష్టయః,
 కూటస్థో నిర్గుణో వ్యాపీ వైతన్యాత్తా స్వభావతః.
 దృశ్యతే హ్యర్థరూపేణ పురుషైర్భ్రాన్తదృష్టిభిః,
 యదా పశ్యతి చాత్మానం కేవలం పరమార్థతః.
 మాయామాత్రమిదం ద్వైతం తదా భవతి నిర్వృతః,
 తస్మాద్విజ్ఞానమేవాస్తి స ప్రపంచో న సంసృతిః.

ఏవం శ్రుత్యాదినా నామాదికారణోపన్యాసముభేన స్వరూపేణ చ బాధితత్వాత్ప్రపంచస్య మిథ్యాత్వముపగమ్యతే. అస్థూలాదిలక్షణస్య బ్రహ్మణస్తద్విపరీతస్థూలాకారో మిథ్యా భవతుమర్హతి. యతైకస్య చప్రేమసస్తద్విపరీతద్వితీయాకారస్తద్వత్. తథా చ సూత్రకారో న స్థానతోఽపి పరస్పరీభయలింగం సర్వత్రహీతి స్వరూపత ఉపాధితత్వ విరుద్ధరూపద్వయాసంభవాన్నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మేత్యుపపాద్య న భేదాదితి భేదశ్రుతిబలాల్లిమితి సవిశేషమపి బ్రహ్మ నాభ్యుపగమ్యత ఇత్యా శంక్య న ప్రత్యేకమతద్వచనాదిత్యుపాధి భేదస్య శ్రుత్యైవ బాధితత్వాదభేద శ్రుతిబలాత్సవిశేషస్య గ్రహణాయోగాన్నిర్విశేషమేవేత్యుపపాద్యాపి చైవమేక ఇతి భేదనిందా పూర్వకమభేదమేవైకే కాఖనః సమామనంతి మనసై వేదమాప్తవ్యం. నేనా నానాఽస్తి కించన మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి. య ఇహ నానేవపశ్యతి ఏకచ్ఛవానుద్రవ్యవ్యమితి “భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా సర్వం ప్రోక్తం త్రివిధం బ్రహ్మమేతదితి సర్వభోగ్య భోక్తృనియస్తృలక్షణస్య ప్రపంచస్య బ్రహ్మైకస్యభావతాఽభిధీయత ఇతి పునరపి నిర్విశేషతే. కిమి త్యేకస్వరూపస్పృభయస్వరూపాసంభవేనాకారమేవ బ్రహ్మవధార్యతే సపునర్విపరీతమిత్యాశంక్యారూపవదేవ హి తత్ప్రధానత్వాదితి రూపాద్యాకారహితమేవ బ్రహ్మవధారయితవ్యం. కస్తాత్. తత్ప్రధానత్వాత్. అస్థూలమనన్ద్వై హ్రస్వమదీర్ఘమశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయమ్. ఆకాశో వై నామ. నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదంతరా తద్బ్రహ్మ తదేతద్బ్రహ్మపూర్వమనవరమనంతరమబాహ్యమ్. అయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వానుభూయేత్యేతదనుశాసనమిత్యేవమాదీని నిష్ప్రపంచ బ్రహ్మత్వ తత్వప్రధానాని. ఇతరాణి కారణబ్రహ్మవిషయాణి న తత్ప్రధానాని తత్ప్రధానాన్య తత్ప్రధానేభ్యో బలీయాంసి భవన్తి ఆతస్తత్పరశ్చుతి ప్రతిపన్నత్వాన్నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మవగస్తవ్యం న పునః సవిశేషమితి నిర్విశేషపక్షముపపాద్య కా తర్హ్యాకారవద్విషయాణాం శ్రుతీనాం గతిరిత్యాకాంతాయాం ప్రకాశవచ్చాపైయధ్యాదితి చప్రేమూర్వాదీనాం జలాద్యుపాధి కృతనానాత్వవచ్చ బ్రహ్మణోఽపుంపాధి కృతనానాత్వ రూపస్య విద్యమానత్వాత్తదాకారవతో బ్రహ్మణ ఆకారవిశేషోపదేశ ఉపాసనార్థో న విరుద్ధ్యతే. ఏవమవైయర్థ్యం నానాకారబ్రహ్మవిషయాణాం వాక్యానామితి భేదశ్రుతీనామా పాధిక బ్రహ్మవిషయ త్వేనావైయర్థ్యముక్త్యా పునరపి నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మేతి ద్రఘయితుమాహ చ తస్మాత్మమితి. స యథా నైర్లవ ఘనోఽనస్తరోఽబాహ్యః కృతోఽనైరసఘన ఏవ. ఏవం వా అరేఽయమాత్మాఽనస్తరోఽబాహ్యః కృత్సైః ప్రజ్ఞాసఘన ఏవేతి శ్రుతిత్యుపన్యాసేన విజ్ఞానవ్యతిరిక్తరూపాస్తరాభావముపన్యస్య ద్రవ్యయతి అధో ఆపి స్పర్శత ఇతి. అథాత ఆదేశో నేతి నేతి. అన్యదేవ తద్విదితాదభో అవిదితాదధి.

యతో వాచో నివర్తంతే. అప్రాప్యమనసా సహ. ప్రత్యస్తమితభేదం యత్సత్తామాత్ర మగోచరం. వచసామాత్మ సంవేద్యం తజ్జ్ఞానం బ్రహ్మసంక్షిప్తమ్. విశ్వస్వరూపవై రూప్యం లక్షణం పరమాత్మన ఇత్యాది శ్చులిష్టృత్యుపన్యాసముభేన ప్రత్యస్తమితభేదమేవ బ్రహ్మేత్యుపపాద్యాత ఏవచోపమా సూర్యకాదివదితి. యత ఏవ చైతన్యమాత్రరూపో నేతి నేత్యాత్మ తో విదితావిదితాభ్యామన్యో వాచామగోచరః, ప్రత్యస్తమితభేదో విశ్వస్వరూపవిలక్షణస్వరూపః పరమాత్మావిద్యోపాధికో భేదః. అత ఏవ చాసౌ పాధినిమిత్తామపారమార్థికీం విశేషవత్తామభిప్రేత్య జలసూర్యాదిరివేత్యుపమాదీయతే మోక్షకాస్త్రేఘ. ఆకాశమేకం హి యథా ఘటాదిఘ పృథక్పృథక్ తథాఽఽత్వైకో హ్యనేకశ్చ జలాధారేద్వివాంశుమాన్.

ఏకఏవతు భూతాత్తా భూతే భూతే వ్యవస్థితః,

ఏకథా బహుథా చైవ దృశ్యతే జలచంద్రవత్.

యథా హ్యయం జ్యోతిరాత్తా వివస్వానపా భిన్నా బహుధైకోఽనుగచ్ఛత్,
ఉపాధినా క్రియతే భేదరూపా దేవః క్షేత్రే స్వేషమజ్యోఽయమాత్తా.

ఇతి దృష్టాంతబలేనాపి నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మేత్యుపపాద్యాంబుపదగ్రహణా దిత్యాత్మనోఽఽమూర్తత్వేన సర్వగతత్వేన జలసూర్యాదివస్తురసంభిన్న దేశస్థితత్వా భావాద్దృష్టాంతద్వారాంతికయోః సాదృశ్యం నాస్తీత్యాశంక్య వృద్ధిప్రసభా క్త్వమితి. న హి దృష్టాంతద్వారాంతికయోర్వివక్షితాంశముక్త్వా సర్వసారూప్యం కేన చిద్దర్శయితుం శక్యతే. సర్వసారూప్యే దృష్టాంతద్వారాంతికభావోచ్ఛేదవివ స్యాత్. వృద్ధిప్రసభా క్త్వమత్ర వివక్షితం. జలగతసూర్యప్రతిబింబం జలవృద్ధా వర్ధతే. జలప్రసేచప్రా సతి జలచలనే చలతి. జలభేదే భిద్యతఇత్యేవం జలధర్మానువిధాయ భవతి. న తు పరమార్థః సూర్యస్య తత్త్వమస్తి. ఏవం పరమార్థతోఽవికృతమేకరూపమపి సద్భూత్వా దేహ్యయోపాధ్యంతర్యానాద్భజతఏవోపాధిధర్మాన్వృద్ధిప్రసాదీనితి వివక్షితాంశప్రతి పాదనేన దృష్టాంతద్వారాంతికయోః సామంజస్యముక్త్వా దర్శనాచ్చేతి పురశ్చక్రే ద్విపదః పురశ్చక్రే చతుష్పదః. పురః స పక్షీభూత్వా పురః పురుష ఆవిశత్. ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే. మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్తాయినం తు మహే శ్వరం మాయా సృజతే విశ్వమేతత్. ఏకస్తథా సర్వభూతాస్తరాత్తా. రూపం రూపం ప్రతిరూపా బభూవ. ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢః. వితమేవ సీమానం విదా ర్హైతనూ ద్వారా ప్రావద్యత. న ఏష ఇహ ప్రవిప్ల ఆనఖాగ్రేభ్యః. తత్సృష్టే!

తదేవానుప్రావిశదిత్యాదినా పరస్మైవ బ్రహ్మణ ఉపాధియోగం దర్శయిత్వా నిర్విశేష
మేవ బ్రహ్మ. భేదస్తు జలసూర్యాదివదోపాధికో మాయానిబన్ధన ఇత్యుపసంహృతవాన్.
కిం చ, బ్రహ్మవిదామనుభవోఽపి ప్రపంచస్య బాధకః. తేషాం నిష్ప్రపంచాత్తదర్శ
నస్యవిద్యమానత్వాత్. తథాపి తేషామనుభవం దర్శయతి యస్మిన్సర్వాణి భూతాని
ఆత్మైవాభూద్విజానతః. తత్ర తో మోహః కః శోక ఏకత్వమనువశ్యతః. విదితే
వేద్యం నాస్తీతి. ఏవం నిర్వాణమనుకాసనం యత్ర నా అన్యదివ స్వాత్మత్రా న్యోఽన్య
త్పశ్యేత్. యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తల్లేన కం పశ్యేత్.

యదేతద్దృశ్యతే మూర్తమేతజ్జానాత్మనస్తవ,
భ్రాన్తిజ్ఞానేన వశ్యంతి జగద్రూపమయోగినః.
యే తు జ్ఞానవిదః శుద్ధచేతసస్తేఽఖిలం జగత్,
జ్ఞానాత్మకం ప్రవశ్యన్తి తద్రూపం పరమేశ్వరమ్.
నిదాఘోఽపుంపదేశేన తేనాద్వైతపరోఽభవత్,
సర్వభూతాన్యశేషేణ దదర్శ స తదాత్మనః.
తథా బ్రహ్మ తతో ముక్తిమవాప పరమాం ద్విజ,
అత్రాఽత్మవ్యతిరేకేణ ద్వితీయం యో న వశ్యతి,
బ్రహ్మభూతః స ఏవేహ వేదశాస్త్ర ఉదాహృతః.

ఇత్యేవం శ్రుతిస్మృతియుక్తితోఽనుభవతత్త్వ ప్రపంచస్య బాధితత్వాదత్యంత
విలక్షణా—నామసదృశరూపాణాం మధురతిక్తశ్చేతపీతాదీనామపి పరస్పరాధ్యాన
దర్శనాదమూర్తేఽప్యాకాశే తలమలినతాద్యధ్యానదర్శనాదాత్మానాత్మనోరత్యంతవిలక్ష
ణయోర్మూర్తామూర్తయోరపి తథా సంభవాత్స్ఫులోఽహం కృశోఽహమితి దేహత్మనో
రధ్యాసానుభవాత్.

హస్తా చేన్ద్రస్యతే హంతుం హతశ్చేన్ద్రస్యతే హతః,
ఉభా తో న విజానీతో నాయం హస్తి న హన్యతే.

ఇత్యాది శ్రుతిస్మృతిదర్శనాద్య ఏనం వేత్తి హస్తారం ప్రకృతేః క్రియమాణా
నీతి స్మృతిదర్శనాచాధ్యానస్య ప్రమాణాయాఽఽత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపత్తయ ఉప
నిషదారభ్యతే.

శ్రీః

ఓమ్ పరమాత్మ నే నమః.

శ్రీమచ్చాంకరభాష్యపేతా కృష్ణయజుర్వేదీయ

శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్.

ఓమ్ పూర్ణమదః పూర్ణమిదం పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే,
పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయ పూర్ణమేవావశిష్యతే.

భద్రంశ్చైభిః సహనావవత్స్వతి, శాంతిః.

హరిః ఓమ్-బ్రహ్మవాదినో వదంతి, కిం కారణం బ్రహ్మ
కుతః స్త జాతా జీవామ కేన క్వ చ సమ్ప్రతిష్ఠాః, అధి

శం—బ్రహ్మవాదినో వదంతి త్యాది శ్వేతాశ్వతరాణాం మన్తోపనిషత్. తస్మా
అబ్రుగ్రంథా పుత్తిరారభ్యతే బ్రహ్మవాదినో వదంతి త్యాది. బ్రహ్మవాదినో బ్రహ్మవద
శీలాః సర్వే సమ్భూయ వదంతి కిం కారణం బ్రహ్మ కిమితి స్వరూపవిషయోఽయ
ప్రశ్నః. అథవా కారణం బ్రహ్మ ఆహోస్విత్ కాలాది కాలస్వభావ ఇతి వక్ష
మాణం. అథవా కిం కారణం బ్రహ్మ సిద్ధిరూప ఉపాదానభూతం కిమిత్యర్థః. అథా
బ్రహ్మహతి బ్రహ్మహయతి తస్మాదుచ్యతే పరం బ్రహ్మైతి శ్రుత్యైవ నిర్వచనాన్నిమిత్రోఽ
దనయోరుభయోర్వా ప్రశ్నః కిం కారణం బ్రహ్మైతి. కిం కారణమాహోస్విత్కాలా
అథవా కారణమేవ. కారణత్వేఽపి కిం నిమిత్తముతోపాదానమ్. అథవోభయ
తద్వా కిం లక్షణమితి వక్ష్యమాణపరిహారానురూపేణ తస్మైణావృత్త్యా వా ప్రశ
నాపి సంగ్రహః కర్తవ్యః. ప్రశ్నాపేక్షత్వాత్పరిహరస్య, కుతః స్త జాతాః కుత
వయం కార్యకారణవన్తో జాతాః. స్వరూపేణ జీవానాముత్పత్త్యాద్యసంభవాల్
తథా చ శ్రుతిః. 'న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిక్షేవాపేతం వావ కిలేదం మ్రి
యతే న జీవో మ్రియత' ఇతి. జరామృత్యుశరీరస్య, 'అవినాశీ వా అకేఽయమాత్మా
చ్ఛిత్తిధ' ర్నేతి. తథా చ స్మృతిః. "అజః శరీరగ్రహణాత్స జాత ఇతి కీర్త్యత" ఇ
కించ జీవామ కేన కేన వా వయం సృష్టాః సన్తో జీవామేతి స్థితివిషయః ప్రశ్న

స్థితాః కేన సుఖేతరేషు వర్తామహే బ్రహ్మవిదో వ్యవ
స్థామ్.

కాలః స్వభావో నియతిర్యదృచ్ఛా
భూతాని యోనిః పురుష ఇతి చిన్త్యా,
సంయోగ ఏషాం న త్వాత్త భావా
దాత్మాప్యనీశః సుఖదుఃఖ హేతోః.

శం—క్వచ సంప్రతిష్ఠాః ప్రలయకాలే స్థితాః. అధిస్థితా నియమితాః కేన సుఖేత
రేషు సుఖదుఃఖేషు వర్తామహే బ్రహ్మవిదో వ్యవస్థాం హే బ్రహ్మవిదః సుఖదుఃఖేషు
వ్యవస్థాం కేనాధిస్థితాః సంతోసువర్తా మహ ఇతి సృష్టిస్థితిప్రలయనియమహేతుః
కిమితి ప్రశ్నసంగ్రహః.

శం—ఇదానీం కాలాదీని బ్రహ్మకారణవాదప్రతిపక్షభూతాని విచారవిషయత్వేన
దర్శయతి. కాలః స్వభావఇతి. యోనిశబ్దః సమృద్ధ్యతే. కాలోయోనిః కారణం స్యాత్.
కాలో నామ సర్వభూతానాం విపరిణామహేతుః స్వభావః. స్వభావో నామ పదా
ర్థానాం ప్రతినియతా శక్తిః. అగ్నేరౌష్ణ్యమివ. నియతిరవిషమపుణ్యపాపలక్షణం
కర్మ తద్వాకారణమ్. యదృచ్ఛాఽఽకస్మిన్ ప్రాప్తిః. భూతాన్యాకాశాదీని వా యోనిః
పురుషో వా విజ్ఞానాత్మా యోనిరితీత్యముక్తప్రకారేణ కిం యోనిరితి చిన్త్యా చిన్త్యం
నిరూపణీయమ్. కేచిద్యోనిశబ్దం ప్రకృతిం వర్ణయన్తి. తస్మిన్నతే కిం కారణం బ్రహ్మేతి
పూర్వోక్తం కారణపదమత్రాప్యనుసంధేయమ్. తత్ర కాలాదీనామకారణత్వం దర్శయతి.
సంయోగ ఏషామిత్యాదినా, అయమర్థః. కిం కాలాదీని ప్రత్యేకం కారణముత లేషాం
సమూహః, న చ ప్రత్యేకం కాలాదీనాం కారణత్వం సమృద్ధి. దృష్టవిరుద్ధత్వాత్.
నేశకాలనిమిత్తానాం సంహతానామేవ లోకే కార్యకరత్వదర్శనాత్. న చాప్యేషాం
కాలాదీనాం సంయోగః సమూహః కారణమ్. సమూహస్య సంహతేః పరార్థత్వేన
కేవత్వేన కేషిణ ఆత్మనో విద్యమానత్వాదసాత్వతస్త్వాత్సృష్టిస్థితిప్రలయనియమలక్షణ
కార్యకరణత్వాద్యోగాత్. ఆత్మా తర్హి కారణం స్యాదేవాత ఆహ. ఆత్మాఽప్యనీశః
సుఖదుఃఖహేతోరితి. ఆత్మా జీవోఽప్యనీశోఽస్వతంత్రో న కారణం అసాత్వతస్త్వాదేవ
చాత్మనోఽపి సృష్ట్యాదిహేతుత్వం న సంభవతీత్యర్థః. కథమనీశత్వం సుఖదుఃఖహేతోః
సుఖదుఃఖహేతుభూతస్య పుణ్యాపుణ్యలక్షణస్య కర్మణో విద్యమానత్వాత్. కర్మపరవశ
త్వేనాసాత్వతంత్ర్యా చ్చ. త్రైలోక్యసృష్టిస్థితినిలయమే సామర్థ్యం న విద్యత ఏవే
త్యర్థః. అథివా సుఖదుఃఖాదిహేతుభూతస్యాధ్యాత్మికాదిభేదభిన్నస్య జగతోఽనీశో
న కారణం.

తే ధ్యానయోగానుగతా అపశ్యక్
దేవాత్మ శక్తిం స్వగుణైర్ని గూఢామ్,

శం—విషం పక్షాన్తరాణి నిరాకృత్య ప్రమాణాన్తరాగోచరే వస్తుని ప్రక
రాంతరమపశ్యంతో ధ్యానయోగానుగమేన పరమమూలకారణం స్వయమేవ ప్ర
పేదిర ఇత్యాహ—తే ధ్యానయోగేతి. ధ్యానం నామ చిత్తైకాగ్ర్యం తదేవ యోగ
యుజ్యతేఽనేనేతి ధ్యాతవ్య స్వీకారోపాయస్తమనుగతాః సమాహితా అపశ్యక్దృష్ట
వస్తోదేవాత్మ శక్తిమితి పూర్వోక్త మేవ ప్రశ్నసముదాయపరిహారాణాం సూత్రము
రత్ర ప్రత్యేకం ప్రపంచయష్యతే తత్రాయం ప్రశ్నసంగ్రహః—కిం బ్రహ్మ కారణమ
హోస్విత్యాలాది, తథా కిం కారణం బ్రహ్మ ఆహోస్వితీ కార్యకారణవిలక్షణమ్
అథవా కారణం వాఽకారణంవా కారణత్వేఽపి కిముపాదానముత నిమిత్తమ్, అథవా
భయకారణం బ్రహ్మ కిం లక్షణమకారణం వా బ్రహ్మ కిం లక్షణమితి తత్రాయం ప
హిరః న కారణం నాప్యకారణం న చోభయం నాప్యనుభయం న చ నిమిత్తం న చ
పాదానం న చోభయమ్, వితదుక్తం భవతి-అద్వితీయస్య పరమాత్మనో న స్వతః కా
ణత్వముపాదానత్వం నిమిత్తత్వం చ యదుపాధికమస్య కారణత్వాది తదేవ కారణ
నిమిత్తముపాద్య తదేవ ప్రయోజకం నిష్క్రమ్య దర్శయతి. దేవాత్మ శక్తిమితి దేవస్య
ద్యోతనాదియుక్తస్య మాయినో మహేశ్వరస్య పరమాత్మన ఆత్మభూతామన్వతస్త్రా
న సాంఖ్యపరికల్పిత ప్రధానాదివల్ పృథగ్భూతాం స్వతంత్రాం శక్తిం కారణమపశ్యక్
దర్శయిష్యతి చ. 'మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్తాయనం తు మహేశ్వర'మితి. తథా
బ్రాహ్మే విషా చతుర్ద్వంశతిభేద భిన్నా మాయా పరా ప్రకృతిస్తత్సముద్ధా తథా
మయాధ్యక్షేణ ప్రకృతిః సూయతే సచరాచరమితి స్వగుణైః ప్రకృతికార్యభూతై
పృథివ్యాదిభిశ్చ నిగూఢాం సంవృతాం కార్యాకారేణ కారణాకారస్యాభిభూతత్వా
త్కార్యాత్పృథక్ స్వరూపేణోపలబ్ధమయోగ్యామిత్యర్థః. తథా చ ప్రకృతికార్యత్వ
గుణానాం దర్శయతి వ్యాసః 'సత్త్వం రజస్తమ ఇతి గుణాః ప్రకృతిసంభవా' ఇతి త
ఽసౌ దేవో యస్యేయం విశ్వజననీ శక్తిరభ్యుపగమ్యత ఇత్యత్రాహ. యః కారణానీ
యః కారణాని నిఖిలాని తాని పూర్వోక్తాని కాలాత్మయుక్తాని కాలాత్మభ్యా
యుక్తాని కాలపురుషసంయుక్తాని స్వభావాదీని కాలః స్వభావ ఇతి మంత్రోక్తాన్య
తిష్ఠతి నియమయత్యేకోఽద్వితీయః పరమాత్మా తస్య శక్తిం కారణమపశ్యన్ని
వాక్యార్థః. అథవాదేవాత్మ శక్తిం దేవాత్మ నేశ్వరరూపేణావస్థితాం శక్తిం తథా చ.

“సర్వభూలేషు సర్వాత్మకా యా శక్తిరపరా తప,

గుణాశ్రయా నమస్తస్యై కాశ్వతాయై పరేశ్వర.

యః కారణాని నిఖిలాని తాని

శం—యాఽతీతాఽగోచరా వాచాం మనసాం చా విశేషణా,

జ్ఞానధ్యానపరిచ్ఛేద్యా తాం వందే దేవతాం పరామ్” ఇతి.

ప్రపంచయిష్యతి స్వభావాదీనామకారణత్వమజ్ఞానస్యైవ కారణత్వం స్వభావమేకే కవణౌ పదంతీత్యాది మాయా సృజతే విశ్వమేతత్ ఏకో రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్థే ఏకో వర్ణో బహుధాశక్తియోగాదిత్యాది స్వగుణైశ్వరగుణైస్సర్వజ్ఞత్వాదిభిర్వా సత్యాదిభిర్నిగూఢాం కార్యకారణ వినిర్దుక్తపూర్ణానందాఽద్వితీయబ్రహ్మత్వసైవాను పలభ్యమానాః కోఽసౌదేవః యః కారణానిత్యాది పూర్వవత్ అథవా దేవస్య పర మేశ్వరస్యాత్మభూతాం జగదుదయస్థితిలయహేతుభూతాం బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మికాం శక్తిమితి తథా చోక్తం “శక్తయో యస్య దేవస్య బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మికాః” ఇతి. “బ్రహ్మవిష్ణుశివా బ్రహ్మస్మి”ధానా బ్రహ్మశక్తయః” ఇతి చ. స్వగుణైః సత్త్వరజస్త మోభిః సత్త్వేన విష్ణూ రజసా బ్రహ్మ తమసా మహేశ్వరః సత్త్వాద్యుపాధిసంబద్ధాత్సవి రూపేణ నిరుపాధికపూర్ణానందాద్వితీయబ్రహ్మత్వసైవానుపలభ్యమానాః పరస్యైవబ్రహ్మ ణః సృష్ట్యాదికార్యం కుర్వన్తోఽవస్థాభేదమాశ్రిత్య శక్తిభేదవ్యవహారో న పునస్తత్త్వ భేదమాశ్రిత్య. తథా చోక్తమ్.

“సర్గస్థిత్యంతకారిణీం బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మికామ్,

న సంజ్ఞాం యాతి భగవానేక ఏవ జనార్దనః” ఇతి.

ప్రథమవిశ్వరాత్మనా మాయరూపేణావతిష్ఠతే బ్రహ్మ స పునర్నూర్తిరూపేణ త్రిధా వ్యవతిష్ఠతే తేన చ రూపేణ సృష్టిస్థితిసంహారరూపనియమనాదికార్యం కరోతి తథా చ శ్రుతిః పరస్య శక్తిద్వారేణ నియమనాదికార్యం దర్శయతి. లోకానీశత ఈశ నీభిః ప్రత్యక్షనాస్తివృత్తి సంఘటోపాస్తకాలే సంసృజ్య విశ్వా భువనాని గోపా ఇతి. ఈశనీభిర్జననీభిః పరమశక్తిభిరితి విశేషణాత్. బ్రహ్మవిష్ణుశివా బ్రహ్మస్మి”ధానా బ్రహ్మ శక్తయ ఇతి స్మృతేః పరమశక్తిభిరితి పరదేవతానాం గ్రహణమ్ అథవా దేవాత్తశక్తి మితి దేవశ్చిత్తా చ శక్తిశ్చ యస్య పరస్య బ్రహ్మశోపస్థాభేదాస్తాం ప్రకృతి పురుషేశ్వరాణాం స్వరూపభూతాం బ్రహ్మరూపేణావస్థితాం పరాత్పరతరాం శక్తిం కారణ మవశ్యన్నితి తథా చ త్రయాణాం స్వరూపభూతం ప్రదర్శయిష్యతి. భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చమత్వా సర్వం ప్రోక్తం త్రివిధం బ్రహ్మమేతత్ త్రయం యదా విందతే బ్రహ్మమేతది స్వగుణైర్బ్రహ్మపరతన్త్రైః ప్రకృత్యాదివిశేషజైరుపాధిభిర్నిగూ

కాలాత్తయుక్తాన్యధిష్ఠిత్యేకః.

తమేక నేమిం త్రివృతం షోడశాస్తం

శం—ధామ్, తథా చ దర్శయిష్యతి. ఏకోదేవః సర్వభూతేషు గూఢ ఇతి తం దుర్దర్శ్యం గూఢమనుప్రవిష్టమ్ యోవేద నిహితం గుహాయాం ఇహైవ సస్తం న విజానన్తి దేవ ఇతి శుక్రస్థైరకమ్ యః కారణానీతి పూర్వవత్ అథవా దేవాత్మనో ద్యోతనాత్తన ప్రకాశస్వరూపస్య జ్యోతిషాం జ్యోతీరూపస్య ప్రజ్ఞానఘనస్వరూపస్య పరమాత్మన జగదుదయ స్థితిలయనియమనవిషయాం శక్తిం సామర్థ్యమవశ్యన్నితి స్వగుణైః స్వవ్యక్తి భూతైః సర్వజ్ఞ సర్వేశితృత్వాదిభిన్ని గూఢాం తత్త్వద్విశేషరూపేణావస్థితత్వాత్స్వరోపేణ శక్తిమాత్రేణానుపలభ్యమానామ్. తథాచ మానాంతరవేద్యాం శక్తిం దర్శయిష్యతి

“న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే న తత్సమకాచ్యధిశక్తృ దృశ్యతే,
పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ” ఇతి.

సమానమన్యత్ కారణం దేవాత్మ శక్తిమితి ప్రశ్నే పరిహారే చ యే యే పక్షభేదా ప్రదర్శితాస్తే సర్వే సంగృహీతాః ఉత్తరత్ర సర్వేషాం ప్రపంచనాదప్రస్తుతస్య ప్రపంచనాయోగాత్ప్రీతిత్తరదర్శనాచ్చ సమానవ్యాసధారణస్య చ విదుషామిష్టత్వాత్ తథా చోక్తమ్ ‘ఇద్దం హి విదుషాం లోకే సమానవ్యాసధారణమ్’ ఇతి. తథాచ శ్రుత్యైవ సకృచ్ఛృతస్య గోపామితి పదస్య వ్యాఖ్యానభేదః శ్రుత్యైవ ప్రదర్శితః ఆః శ్యం గోపామిత్యాహ ప్రాణావైగోపాఇతి అవశ్యం గోపామిత్యాహ అసౌ వా ఆః త్యో గోపా ఇతి అథ కస్తా దుచ్యతే బ్రహ్మత్యైరభ్య బృంహతి బృంహయతి తస్మా దుచ్యతే పరం బ్రహ్మేతి సకృచ్ఛృతస్య బ్రహ్మపదస్య నిమిత్తోపాదానరూపేణార్థభేద శ్రుత్యైవ దర్శితః.

శం—ఏవం తావద్దేవాత్మ శక్తిః యః కారణాని నిఖిలాని కాలాత్తన యుక్తాన్యధిష్ఠిత్యేక ఇత్యేకస్వాదితీయస్య పరమాత్మనః స్వరూపేణ శక్తిరూపేణ చ నిమిత్తకారణోపాదానకారణత్వం మాయిత్యేనేశ్వరరూపత్వం దేవతాత్మత్వసర్వజ్ఞత్వాదిరూపత్వమమాయిత్యేన సత్యజ్ఞానానందాద్వితీయరూపత్వం చ సమాసేన శ్రుత్యైవ ధృఢాభ్యామభిహితమ్. ఇదానీం తమేవ సర్వాత్మానం దర్శయతి కార్యకారణయోగసన్యతః ప్రతిపాదనేన. వాచారంభణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమిందెదర్శనేనాద్వితీయా పూర్వానపరనేతి నేత్యాత్మకవాగగోచరాశనాయాద్యసంస్పృష్ట ప్రత్యక్షమితభేద చిత్సదానందబ్రహ్మత్వం ప్రదర్శయితుమనాః ప్రకృత్యైవ ప్రపక్షః

శతార్ధారం వింశతిప్రత్యరాభిః

శం—భౌన్ద్రామపస్థాం ప్రాప్తస్య పరబ్రహ్మణ ఈశ్వరాత్మనా సర్వజ్ఞత్వాపహతపా
ప్తాదిరూపేణ దేవతాత్మనా బ్రహ్మాదిరూపేణ కార్యాదిరూపేణ వైశ్వానరాదిరూపేణ
చ మోక్షాపేక్షితశుద్ధ్యర్థం న యది పితృలోకకామ ఇతి విశ్వైశ్వర్యార్థం మాం నా
నిత్యం శంకరం వా ప్రయాతీత్యాది దేవతా సాయుజ్యప్రాప్త్యర్థం వైశ్వానరాది
ప్రాప్త్యర్థం చోపాసనార్థామశేషతాకికవైదికకర్మప్రసీధిం చ దర్శయతి యది కార్య
కారణరూపేణ స్వరూపేణ చిత్తుదానన్దాద్వితీయబ్రహ్మాత్మనా చ వ్యవస్థితం న
స్యాత్తదా భోగ్యభోక్తృనియన్త్రభావే సంసారమోక్షయోరభావ ఏవ స్యాత్. అధి
కారిణోఽభావేన సాధనభూతస్య ప్రపంచస్యాభావాత్. తత్ఫలదాతుశ్చేశ్వరస్యాభా
వాత్. తథా సంసారాదిహేతుభూతమిశ్వరం దర్శయతి సంసారమోక్ష స్థితిబద్ధ
హేతురితి. తథా చ సంసారమోక్షయోరభావ ఏవ స్యాత్. తత్పిన్ద్యర్థం ప్రపంచా
ద్యవస్థానం దర్శయతి.

ఏకం పాదం నోఽస్తి పతి సలిలాద్ధంస ఉచ్చరన్,
స చేదలిన్దదానందం న సత్యం నాన్యతం భవేత్.

ససత్సుజాతేషి ఏకం పాదం నోఽస్తి పతీత్యాది. తథా చ శ్రుతిః పాదోఽస్య
విశ్వాభూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివీతి. తత్ర ప్రథమేన మంత్రేణ సర్వాత్మానం
బ్రహ్మచక్రం దర్శయతి ద్వితీయేన సదీరూపేణ తమేకేతి. య ఏకః కారణాని నిఖిలా
న్యధితివృత్తి తమేకసేమిం యోనిః కారణమవ్యాకృత మాకాశం పరమవ్యోమ మాయా
ప్రకృతిః శక్తిస్తమోఽవిద్యా ఛాయాఽజ్ఞానమనృతమవ్యక్తమిత్యేవ ముదిశబ్దై రభి
లఘుమానైకా కారణావస్థా నేమిరివ సేమిః సర్వాధారో యస్యాధిష్ఠాతురద్వితీయస్య
పరమాత్మనస్తమేకసేమిమ్. త్రివృతం త్రిభిః సత్త్వరజస్తమోభిః ప్రకృతిగుణైర్వృతమ్.
షోడశశ్చో వికారః యంచభూతాన్యేకాదశేన్ద్రియాణ్యన్తోఽవసానం విస్తారసమాప్తిర్య
స్యాత్తనస్తం షోడశాన్తమ్. అథవా ప్రశ్నోపనిషది యస్మిన్నేతాః షోడశ కలాః ప్రభ
వస్తీత్యారభ్య సప్రాణమసృజత ప్రాణాఞ్శ్చిద్ధామిత్యాదినా ప్రోక్తా నామాస్తాః షోడశ
కలా అవసానం యస్యేతి. అథవైకసేమిమితి కారణభూతావ్యాకృతావస్థాఽభిహితా
తత్కార్యసమష్టిభూతవిరాట్ సూత్రద్వయం తద్వ్యప్తిభూతభూరాది చతుర్దశ
భువనాన్యన్తోఽవసానం యస్య ప్రపంచాత్తనావస్థితస్య తం షోడశాన్తం. శతార్ధారం
పంచాశత్స్వీయభేదాః విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధ్యాఖ్యా అరా ఇవ యస్య తం శతా

అష్టకైష్ఠిర్విశ్వరూపైకపాశం

శం—ధారం. పంచ వివర్యయ భేదాః తమో మోహో మహామోహస్తామిస్రోహ్య తామిస్ర ఇతి. అశక్తిరష్టావింశతిభా, తుష్టిర్నవభా, అష్టధాసిద్ధిః. ఏతే పంచాశత్ప్రళయ భేదాః. తత్ర తమసో భేదోఽష్టవిధః. అష్టసుప్రకృతిష్వనాత్ప్రస్థాత్ప్రతిపత్తివిషయ భేదేనాష్టవిధత్వప్రతిపత్తేః. మోహస్య చాష్టవిధో భేదః. అణిమాదిశక్తిరోహః. దశవిధ మహామోహః. దృష్టానుశ్రవికశబ్దాదివిషయేషు పంచసు పంచస్వభినివేశో మహామోహా దృష్టానుశ్రవిక భేదేన తేషాం దశవిధత్వం. తామిస్రోఽష్టాదశవిధః. దృష్టానుశ్రవికేషు దశసు విషయేష్వప్రవిధైరైశ్వర్యైః ప్రయతమానస్య తదసిద్ధౌ యః శ్రోధః స తామిస్రోఽభిధీయతే. అంధతామిస్రోఽప్యష్టాదశవిధః. అష్టవిధైశ్వర్యే దశసు విషయేషు భో త్వేనోపస్థితేషుర్ధభుక్తేషు మృత్యునా హియమాణస్య యః శోశోజాయతే మహతశ్శోశేనైతే ప్రాప్తా న చైతే మయోపభుక్తాః ప్రత్యాసన్నశ్చాయం మరణకాల ఇ సోఽంధతామిస్ర ఇత్యుచ్యతే. వివర్యయ భేదా వ్యాఖ్యాతాః. అశక్తిరష్టావింశ తోచ్యతే. ఏకాదశేద్వియాణామశక్తయో మూకత్వబధిరత్వాన్వత్వప్రభృతయో బాహ్యే అన్తఃకరణస్య పురుషార్థయోగ్యతాతుష్టీనాం వివర్యయేణ నవధాఽశక్తిః. సిద్ధీనా వివర్యయేణాష్టధాఽశక్తిః. తుష్టిర్నవభా ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యాఖ్యాశ్చతస్ర విషయోపరమాత్మనః. కల్పిత ప్రకృతిపరిజ్ఞానాత్ప్రత్యార్థోఽస్తితి మన్యతే. అన్య పునః పారివ్రాజ్యలింగం గృహీత్వా కృతార్థోఽస్తితి మన్యతే. అపరః పునః ప్రకృతి పరిజ్ఞానేన కిమాశ్రమాద్యుపాదానేన వా కిం బహునా కాలేనావశ్యం ముక్తిర్భవతీ మత్వా పరితువ్యతి. కల్పితునర్తన్యతే వినా భాగ్యేన న కిందపి ప్రాప్యతే. యది మః భాగ్యమస్తి తతో భవత్యేవాత్మైవ మోక్ష ఇతి పరితువ్యతి. విషయాణామార్జనమశక్య మిత్యుపరమ్య తువ్యతి. శక్యతే ద్రష్టమర్జిత మర్జితస్య రక్షణమశక్యమిత్యుపరమ్య న దువ్యతి. సాలిశయత్వాదిదోషదర్శనే నోపరమ్యాపరస్తువ్యతి. విషయాః సుతరామేవా లాషం జనయంతి న చ తద్భోగాభ్యాసే తృప్తిరుపజాయతే.

“నజాతు కామః కామానాముపభౌగేన కామ్యతి,

హవిషా కృష్ణవర్ణేవ భూయ ఏవాభివర్ధతే.”

ఇతి. తస్మాదలమనేన పునః పునరసంతోషకారణేనోపభోగేనేత్యేవం సంగదోః దర్శనాదుపరమ్య కల్పితువ్యతి. నానుపమాత్య భూతాన్యుపభోగః సమ్యవతి. భూతో ఘోతభోగాచ్చాధర్మః. అధర్మాన్నరకాదిప్రాప్తితి హింసాదోషదర్శనాత్ కల్పిదుపరమ దువ్యతి. ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యాశ్చతస్రః. విషయాణామార్జనరక్షణవిషయదోష

శం—సంగహింసాదోహత్ పంచ తుష్టయ ఇతి నవ తుష్టయోవ్యాఖ్యాతాః. సిద్ధయో
 ౭భిధీయస్తే ఊహాః శబ్దో౭ధ్యయనమితి తిస్రః సిద్ధయః, దుఃఖవిఘ్నాతాస్త్రీస్రః. సుహృ
 త్వాప్రిధ్ధానమితి సిద్ధిద్వయమ్. ఊహస్తత్త్వం జిజ్ఞాసమానపోషదేశమస్తరేణ జన్మా
 స్తర సంస్కారవశాత్ ప్రకృత్యాదివిషయం జ్ఞానముత్పద్యతే సేయమూహా నామ
 ప్రథమా సిద్ధిః. శబ్దో నామాభ్యాసమస్తరేణ శ్రవణమాత్రాద్యజ్ఞానముత్పద్యతే సా
 ద్వితీయా సిద్ధిః. అధ్యయనం నామ శాస్త్రాభ్యాసాద్యజ్ఞానముత్పద్యతే సా తృతీయా
 సిద్ధిః. ఆధ్యాత్మికస్యాధిభౌతికస్యాధిదైవికస్య త్రివిధదుఃఖస్య పుష్కదాసాచ్ఛిలోష్టాదిజన్య
 దుఃఖసహిష్టాస్తితిక్షోర్యజ్ఞానముత్పద్యతే తస్యాధి కాది భేదా ల్పిధేస్తైవిధ్యమ్. సుహృదం
 ప్రాప్యయా సిద్ధిర్జ్ఞానస్య సా సుహృత్వాప్రిధ్ధానమ సిద్ధిః. ఆచార్యహితవస్తుప్రదానేన
 యా సిద్ధిర్విద్యాయాః సాదానం నామ సిద్ధిః. ఏవమప్తవిధా సిద్ధిర్వ్యాఖ్యాతా. ఏవం
 విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధ్యాఖ్యాః పంచాశత్ప్రత్యయభేదా వ్యాఖ్యాతాః. ఏవం బ్రాహ్మ
 పురాణే కలహిపనిషద్వ్యాఖ్యానప్రదేశే పట్టితమాధ్యాయే పంచాశత్ప్రత్యయభేదాః
 ప్రతిపాదితాః, అథవా పంచాశచ్ఛక్తిరూపిణ ఇతి పరస్య యాః శక్తయః పురాణే
 స్వరూపత్వేనాభిమతాః పంచాశచ్ఛక్తయ ఆరా ఇవ యస్య తం శతార్థారమ్. వింశతి
 ప్రత్యరాభిః. వింశతిప్రత్యరా దశేంద్రియాణి లేహం చ విషయాః శబ్దస్పర్శరూపరస
 గంధవచనాదానవిహరణోత్సర్గానందాః. పూర్వోక్తానామరాణాం ప్రత్యరా యే ప్రతి
 విధీయస్తే కీలకా ఆరాణాం దాధ్యాయతే ప్రత్యరా ఇత్యుచ్యస్తే. తైః ప్రత్యరైర్య
 క్తమ్. అప్తకైః పట్టిర్యక్తమితి యోజనీయమ్.

భూమిరాపో౭నలో వాయుః ఖం మనో బుద్ధిరేవ చ,

అహంకార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిరప్తదా.

ఇతి ప్రకృత్యుక్తమ్. త్వక్పర్త మంసరుధిరమేదో సేమజ్జాశుక్రాణి ధాత్వప్తకమ్.
 అణిమద్రైస్వర్యాప్తకమ్. ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యా ధర్మాజ్ఞానావైరాగ్యైశ్వర్యా
 ఖ్యభివాప్తకమ్. బ్రహ్మ ప్రజాపతిదేవగంధర్వయక్షరాక్షసతిత్పశికాచా దేవాప్తకమ్.
 అష్టవాత్సగుణాజ్ఞేయాః. దయా సర్వభూలేఖ త్వానిరనిసూయా శౌచ మనా
 యాసో మంగళమకార్యణ్యమస్పృహేతి గుణాప్తకం పతమ్. ఏతైః పట్టిర్య
 క్తమ్. విశ్వరూపైకపాశం స్వర్గపుత్రాద్యాదివిషయభేదాద్విశ్వరూపం విశ్వరూప
 నానారూప ఏకః కామాఖ్యః పాశో౭స్యేతి నిశ్వరూపైకపాశమ్. ధర్మాధర్మజ్ఞానమార్గ
 భేదా అస్యేతి త్రిమార్గ భేదమ్. ద్వయోః పుణ్యపాపయోర్నిమిత్తకమోహో దేహం

త్రిమూర్తభేదం ద్వినిమిత్తైకమోహమ్.

౪

పంచస్రోతోమ్ముం పంచయోన్యమ్రవక్రాం

పంచప్రాణోర్నిం పంచబుద్ధ్యాదిమూలామ్,

పంచావర్తాం పంచదుఃఖౌఘవేగాం

పంచాశద్దేహదాం పంచపర్వామధీమః.

౫

సర్వాజీవే సర్వసంస్థే బృహన్తే

శం—ద్రియ మనోబుద్ధిజాతాత్పాదివ్యనాత్సత్తాత్తాభిమానోఽస్యేతి ద్వినిమిత్తైక మోహమ్. అపశ్యన్నితి క్రియాపదమనువర్తతే. అధీమ ఇత్యుత్తరమస్త్రసిద్ధం వా క్రియాపదమ్.

౪

శం—పూర్వం చక్రరూపేణ దర్శితమిదానీం నదీరూపేణ దర్శయతి. పంచ స్రోతోమ్ముమితి పంచస్రోతాంసి చక్షురాదీని జ్ఞానేంద్రియాణ్యమ్ముష్ఠానాని యస్యాస్తాం నదీం పంచస్రోతోమ్ముం అధీమ ఇతి సర్వత్ర సమ్మధ్యతే పంచయోనిభిః కారణ భూతైః పంచభూతైరుగ్రాం వక్రాం చ పంచయోన్యగ్రవక్రాం పంచప్రాణాః కర్తేంద్రియాణి వాక్సాన్యాదయో వోర్తయో యస్యాస్తాం పంచప్రాణోర్నిం పంచబుద్ధీనాం చక్షురాదిజన్యానాం జ్ఞానానామాదిః కారణం మనః మనోవృత్తిరూపత్వాత్సర్వజ్ఞానానాం మనో మూలం కారణం యస్యాః సంసారసరితఃతాం తథా చ మనసః సర్వ హేతుత్వం దర్శయతి.

“మనోవిజృంభితం సర్వం యత్కించితృచరాచరమ్,

మనసో హ్యమనీభావేద్వైతం నైవోపలభ్యతే” ఇతి.

పంచ శబ్దాదయో విషయా ఆవర్తస్థానీయాస్తేషు విషయేషు ప్రాణీనోనిమజ్జన్తితి యస్యాస్తాం పంచావర్తామ్, పంచ గర్భదుఃఖజన్తదుఃఖజరాదుఃఖవ్యాధిదుఃఖమరణ దుఃఖాన్యేవౌఘవేగో యస్యాస్తాం పంచదుఃఖౌఘవేగామ్, అవిద్యాన్త్రితారాగద్వేషాభి నివేశాః పంచక్షేత్రభేదాః పంచ పర్వాణ్యస్యాః తాం పంచపర్వామితి.

౫

శం—ఏవం తావన్నదీరూపేణ బ్రహ్మ చక్రరూపేణ చ కార్యకారణాత్మకం బ్రహ్మ సప్రపంచమిహాభిహితమ్. ఇదానీమస్మిన్నాగ్ర్యకారణాత్మకబ్రహ్మచక్రేణ వా సంసరతి కేన వా ముచ్యత ఇతి సంసారమోక్షహేతుప్రదర్శనాయాహ. సర్వా జీవఇతి, సర్వేషామాజీవనమస్మిన్నితి సర్వాజీవే సర్వేషాం సంస్థా సమాప్తిః ప్రలయో యస్మిన్నితి సర్వసంస్థే బృహన్తేఽస్మిన్తాంసో జీవః హన్తి గచ్ఛత్యధాన్వనమితి హంసః

అస్తిర్హంసో భ్రామ్యతే బ్రహ్మచక్రే,
పృథగాత్తానం ప్రేరితారం చ మత్వా
జుష్టస్తత స్తేనామృతత్వమేతి.
ఉద్గీతమేతత్పరమం తు బ్రహ్మ

శం—భ్రామ్యతేనాత్మభూతదేహాదిమాత్తానం మన్యమానః సురనరతిర్యగాది భేదభి
న్ననానాయోనిభః. ఏవం భ్రామ్యమాణః పరివర్తత ఇత్యర్థః. కేన హేతునా నానా
యోనిభః పరివర్తత ఇతి తత్రానైహ. 'పృథగాత్తానం ప్రేరితారం చ మత్వేతి ఆత్తానం
జీవాత్తానం ప్రేరితారం చేత్వరం పృథగ్భేదేన మత్వా జ్ఞాత్వానోఽసావనోఽహ
మస్మీతి జీవేశ్వరభేదదర్శనేన సంసారే పరివర్తత ఇత్యర్థః. కేన ముచ్యత ఇత్యాహ.
జుష్టః సేవితస్తేనేశ్వరేణ చిత్సదానందాద్వితీయబ్రహ్మాత్తనానైహం బ్రహ్మస్మీతి సమా
ధానం కృత్వేత్సర్థః. తేనేశ్వరసేవనాదమృతత్వమేతి యస్తు పూర్ణానందబ్రహ్మరూపే
ణానైహం మమవగచ్ఛతి స ముచ్యతే. యస్తు పరమాత్మనోఽన్యమాత్తానం జానాతి
స బధ్యత ఇతి. తథా చ బృహదారణ్యకే - భేదదర్శనస్య సంసారహేతుత్వం ప్రదర్శి
తమ్. య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మస్మీతి స ఇదం సర్వం భవతీతి తస్య హ న దేహ శ్చనా
భూత్యా ఈశతే ఆత్మా హ్యేషాం స భవతి ఆధయోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేనోఽన్యో
ఽసావన్యానైహమస్మీతి స సవేద యథా వశురేవం స దేవానామితి.

తథా చ శ్రీవిష్ణుధర్మ—

“పశ్యత్యాత్మనమన్యం తు యావద్వై పరమాత్మనః,
తావత్సంభ్రామ్యతే జన్తురోహితో నిజకర్తృణా.
సంక్షీణాశేషకర్తా తు పరం బ్రహ్మ ప్రసశ్యతి,
అభేదేనాత్మనః శుద్ధం శుద్ధత్వాదక్షయో భవేత్.”

శం—నను త మేక నేమిమిత్యాదినా సప్రపంచం బ్రహ్మ ప్రతిపాదితమ్. తథా చ
సత్యహం బ్రహ్మస్మీతి బ్రహ్మాత్మప్రతిపత్తావపి సప్రపంచవైవిధ్య బ్రహ్మణః ఆత్మత్వేనావ
గమాత్తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి సప్రపంచబ్రహ్మ స్రాప్తిరేవ స్యాత్.
తతశ్చ ప్రపంచస్యాపరిత్యాగాన్న మోక్షసిద్ధిః. తతశ్చ జుష్టస్తత స్తేనామృతత్వమేతి
మోక్షోపదేశోఽనుపపన్న ఏవేత్యాశంక్యాహ. ఉద్గీతమితి. సప్రపంచం బ్రహ్మ యది
స్వాత్మతో భవత్యేవ మోక్షాభావః. నత్వేతదస్తి కస్మాత్ యత ఉగ్గీతముద్భృత్య గీతముప
దిష్టం కార్యకారణలక్షణాత్ప్రపంచాద్యేదావై. అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదభి

తస్మిన్స్త్రయం సుప్రతిష్ఠాక్షరం చ

అత్రాక్షరం బ్రహ్మవిదో విదిత్వా

శం—తదేవబ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే అస్థూలమశబ్దమస్పర్శం స ఏ నేతి నేతీతి తతో యదుత్తరతరమ్, అన్యత్ర ధర్మాత్. న సన్న చాసచ్ఛివ ఏవకేవ తమసః పరః యతోవాచో నివర్తంతే యత్ర నాన్యత్సశ్యతి నాన్యద్విజానాతి స భూవ యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం భయం జరామత్యేతి అప్రాణో హ్యమనా శుభ్రోహ్యక్షరాత్పరతః పరః ఏకమేవాద్వితీయమ్. వాచారమ్భణం వికారో నాః ధేయమ్ నేహ నానాస్తి కించన ఏకధైవానుద్రప్తవ్యమ్, ఇత్యేవమాదిషు ప్రపజ్ఞాన్సుష్టమేవ బ్రహ్మవగమ్యత ఇత్యర్థః. యత ఏవం ప్రపంచధర్మరహితం బ్రహ్మతఏవ పరమ తు బ్రహ్మ తు శబ్దోఽవధారణే. పరమమేవోత్కృష్టమేవ సంసారధర్మానాన్క తత్వాత్. ఉద్గితత్వేన బ్రహ్మణ ఉత్కృష్టత్వాత్. తం యథా యథోపాసత ఇతి నాయేనోత్కృష్టబ్రహ్మోపాసనాదుత్కృష్టమేవ ఫలం మోక్షాఖ్యం భవత్యేవేత్యభిప్రాయ నశ్చేనం తస్మి బ్రహ్మణః ప్రపంచాసంస్పృష్టత్వే ప్రపంచస్యాపి బ్రహ్మసంసర్గాత్ సాంక్షి వాదఇవ ప్రపంచస్యాపి పృథక్నిధత్వేన స్వతంత్రత్వాద్వాచారంభణం వికారో నా. ధేయమితి పారతంత్ర్యాఖ్యుపగమేన మిథ్యాత్వోపదేశపూర్వకమద్వితీయబ్రహ్మత్వ లేనోపదేశోఽనుపపన్నశ్చేత్యాశంక్యాఽహ తస్మిన్స్త్రయమితి. యద్యపి బ్రహ్మ ప్రపంచ సంస్పృష్టం స్వతంత్రం చ తథాపి ప్రపంచోన స్వతంత్రః. అపి తు తస్మిన్నే బ్రహ్మణి త్రయం ప్రతిష్ఠితమ్. భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారమితి వక్ష్యమాణం భోగ భోక్తృ నియన్తృలక్షణం అజా హ్యేకా భోక్తృ భోగ్యార్థయుక్తేతి వక్ష్యమాణ భోక్తృ భోగ్యార్థరూపం చాన్యద్వేదం శ్రుతిసిద్ధం విరాట్సూత్రాభ్యాం కృతవాః రూపకర్తృ విశ్వతైజసప్రాజ్ఞజాగ్రత్స్విష్ణుసుఖప్తిరూపస్వరూపం ప్రతిష్ఠితమ్. రజ్జ్వామి సర్పః యత ఏతస్మిన్సర్పం భోక్తృదిలక్షణం ప్రపంచరూపం ప్రతిష్ఠితమ్. అత ఏవాన భోక్తృదిత్రయాత్మకస్య ప్రపంచస్య బ్రహ్మ సుప్రతిష్ఠా శోభనప్రతిష్ఠా. బ్రహ్మణోఽన్యగ చలనాత్మకత్వా చ్చలప్రతిష్ఠాన్యత్ర. బ్రహ్మణోఽచలత్వాదత్రాచలప్రతిష్ఠా. నశ్చేవ తస్మి వికారభూతప్రపంచాశ్రయత్వేన పరిణామిత్వాద్దధ్యాదివదనిత్యం స్వాదితా శంక్యాఽహ. అక్షరంచేతి. యద్యపి వికారః ప్రపంచాశ్రయస్తథాఽప్యక్షరం క్షరతీత్యక్షరమ్. చశబ్దోఽవధారణే. అవినాశ్యేవ బ్రహ్మ. మాయాత్మకత్వాద్వికారస్య వికారాశ్రయత్వేఽప్యవినాశ్యేవ కూటస్థం బ్రహ్మవతిష్ఠత ఇత్యభిప్రాయః. మాయాత్మ ప్రపంచస్య పూర్వమేవ ప్రపంచితమ్. తస్మాత్సర్వాత్మకత్వేఽపి బ్రహ్మణ

లీనా బ్రహ్మణి తత్పరా యోనిముక్తాః.

సంయుక్తమేతత్ ఊరమక్షరం చ

శం—ప్రపంచస్య మిథ్యాత్వక త్వేన బ్రహ్మణః ప్రపంచాసంసర్గాత్. పూర్ణానందబ్రహ్మత్వానం వశ్యతో మోక్షాభ్యుః పరమపురుషార్థో భవతీత్యర్థః. కథం తస్యాత్వానం వశ్యతో మోక్షసిద్ధిరిత్యత ఆహ. ఆత్మాస్మిన్ననుమయాద్యానందమయాన్తే దేహే విరాడాద్యవ్యాకృతాన్తే వా ప్రపంచే పూర్వపూర్వోపాధిప్రవిలయేనోత్తరోత్తరమప్యశనాయాద్యసంస్పృష్టం వాచామగోచరం బ్రహ్మవిదో విదిత్వా లీనా బ్రహ్మణి విశ్వాద్యుపసంహారముఖేన లయం గతా ఆహం బ్రహ్మస్మితి బ్రహ్మరూపేణైవ స్థితా ఇత్యర్థః. తత్పరాః సమాధిపరాః కిం కుర్వన్తి యోనిముక్తా భవంతి గర్భజన్తజరామరణసంసారభయాన్ముక్తా భవన్తిత్యర్థః. తథా చ యోగియావజ్ఞులోక్య బ్రహ్మత్వేనైవాపస్థితం సమాధిం దర్శయతి.

“యదర్థమిదమదైవతం భారూపం సర్వకారణమ్,
ఆనందమమృతం నిత్యం సర్వభూతేష్వపస్థితమ్.
తదేవానన్యధీః ప్రాప్య పరమాత్మానమాత్మనా,
తస్మిన్నులీయతే త్వాత్మా సమాధిః స ఉదాహృతః.
ఇన్ద్రియాణి వశీకృత్య యమాదిగుణసంయతః,
ఆత్మమధ్యే మనః కుర్యా దాత్మానం పరమాత్మని.
పరమాత్మా స్వయం భూత్వా స కించిచ్చిస్తయేత్తతః,
తదా తు లీయతే త్వాత్మా ప్రత్యగాత్మన్యఖండితే.
ప్రత్యగాత్మా స ఏవ స్యాదిత్యుక్తం బ్రహ్మవాదిభిః,” ఇతి.

శం—సన్వద్విలీయే పరమాత్మన్యభ్యుపగమ్యమానే జీవేశ్వరయోరపి విభాగాభావాల్లీనా బ్రహ్మణీతి జీవానాం బ్రహ్మైకత్వపరా లయశ్రుతిరసపవనైవేత్యాశంక్యవ్యవహారావస్థాయాం జీవేశ్వరయోరుపాధితో విభాగం దర్శయిత్వా తద్విజ్ఞానాదమృతత్వం దర్శయతి. సంయుక్తమేతదితి. వ్యక్తం వికారజాతమవ్యక్తం కారణం తదుభయం ఊరమక్షరం చ వ్యక్తం ఊరం వినాశ్యవ్యక్తమక్షరమవినాశి తదుభయం పరస్పరసంయుక్తం కార్యకారణాత్మకం విశ్వం భరతే బిభర్షిశ్చ ఈశ్వరః. తథాచాహ. భగవాన్.

“క్షరః సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే,
ఉత్తమః పురుషస్తస్యః పరమాత్మైత్యుదాహృతః.
యో లోకస్త్రయమావిశ్య బిభర్ష్యైవ యో ఈశ్వరః” ఇతి.

వ్యక్తావ్యక్తం భరతే విశ్వమిశః,

శం—నకేవలమిశ్వరో వ్యక్తావ్యక్తం భరతేఽసీశశ్చాసీశ్వరశ్చ స ఆత్మాఽవిద్యా త్కార్యభూతదేహేంద్రియాదిభిర్బధ్యతే భోక్తృభావాత్. ఏతదుక్తం భవతి. ౪ స్వరసంయుక్తవృష్టిసమష్టిరూప ఈశ్వరః. తద్వృష్టిభూతదేహేంద్రియాత్కాఽసీశః జీవః. ఏవం సమష్టివృష్ట్యాత్మకత్వేన జీవపరయోరౌపాధికస్య భేదస్య విద్యమానత్వాత్ తదుపాధ్యపాసనద్వారేణ నిరుపాధికమిశ్వరం జ్ఞాత్వా ముచ్యత ఇతి భోక్తృత్వైక వాదే నానుపపన్నం కించిద్విద్యత ఇతి. తథా చౌపాధికమేవ భేదం దర్శయతి భ వాన్యాజ్ఞవల్క్యః.

‘అకాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్భవేత్,
తథాత్వైకోహ్యనేకశ్చ జలాధారేష్వివాంశుమాన్.’

తథా చ శ్రీవిష్ణుభర్తే—

‘పరాత్మనోర్మనుష్యేంద్ర విభాగోఽజ్ఞానకల్పితః,
క్షయ తస్మాత్ పరయోర్విభాగాభావ ఏవహి.
ఆత్మా క్షేత్రజ్ఞసంజ్ఞోఽయం సంయుక్తః ప్రాకృతైర్గుణైః,
తైరేవ విగతః శుద్ధః పరమాత్మా నిగద్యతే.
అనాదిసంబంధవత్యా క్షేత్రజ్ఞోఽయమవిద్యయా,
యుక్తః పశ్యతి భేదేన బ్రహ్మ త్వాత్తని సంస్థితమ్.

తథా చ శ్రీవిష్ణుపురాణే—

విభేదజనకేఽజ్ఞానే నాశమాత్యంతికం గతే,
అత్తనో బ్రహ్మణో భేదమసంతం కః కరిష్యతి.
తథా చ వాసిష్ఠే యోగశాస్త్రే ప్రశ్నపూర్వకం దర్శితమ్.
యద్యాత్మా నిర్గుణః శుద్ధః సదానందోఽజరోఽమరః,
సంస్కృతిః కస్య తాత స్యాన్తోక్షో వా విద్యయా విభో.
క్షేత్రనాశః కథం తస్య జ్ఞాయతే భగవన్యతః,
యథావత్సర్వమేతన్తే వక్తుమర్హసి సాంప్రతమ్.

పసిమః—

తస్యైవ నిత్యశుద్ధస్య సదానందమయాత్మనః,
అవచ్ఛిన్నస్య జీవస్య సంస్కృతిః కీర్త్యతే ఋహైః.

అనీశ ఇచ్చత్తా బధ్యతే భూక్తృభావా

శం—ఏక ఏవ హి భూతాత్తా భూతే భూతే వ్యవస్థితః,
ఏకథా బహుథా చైవ దృశ్యతే జలచంద్రవత్.
భాస్త్రాయాథా సు ఏవాత్తా జీవసంజ్ఞః సదా భవేత్,

తథా చ బ్రాహ్మే పురాణే పరస్మైవాపాధికం జీవాదిభేదం దర్శయతి. కథం
తస్యైవాపాధికభేదేన బద్ధముక్త్యాదివ్యవస్థేత్యాశంక్య దృష్టాంతపూర్వకం వ్యవస్థాం దర్శ
యతి.

ఏకస్తు సూర్యో బహుథా జలాధారేషు దృశ్యతే,
ఆభాతి పరమాత్మా చ సర్వోపాధిషు సంస్థితః.
బ్రహ్మ సర్వశరీరేషు బాహ్యే చాభ్యంతరే స్థితమ్,
ఆకాశమివ భూతేషు బుద్ధావాత్తా న చాన్యథా.
ఏవం సతి యయా బుద్ధ్యా దేవోఽహమితి మన్యతే,
అనాత్మన్యాత్మతాబ్రాహ్మ్య సా స్యాత్సంసారబద్ధిని.
సర్వైర్వికల్పైర్హి నస్తు శుద్ధో బుద్ధోఽజరోఽమరః,
ప్రశాంతో వ్యోమవద్వ్యోమీ చైతన్యాత్తాఽసకృత్ప్రభః.
ధూమాభ్రధూళిభిర్వ్యోమ యథా న మలిసియతే,
ప్రాకృతైరపరామృష్టో వికారైః పురుషస్తథా.
యథైకస్త్రిన్లు టాకాశే జలైర్ధూమాదిభిర్యతే,
నాన్యే మలినతాం యాంతి దూరస్థాః కుత్రచిత్క్వచిత్.
తథా ద్వంద్వైరనేకైస్తు జీవే చ మలిసికృతే,
ఏకస్త్రిన్లుబరే జీవా మలినాః సన్తి కుత్రచిత్.

తథా చ శుక్రశిష్యో గౌడపాదాచార్యః—

యథైకస్త్రిన్లు టాకాశే రజోఽధూమాదిభిర్యతే,
న సర్వే సంప్రయుజ్యంతే తద్వజ్జీవాః సుఖాదిభిః. ఇతి.

తస్మాదద్వితీయే పరమాత్మస్యపాధితో జీవేశ్వరయో ర్జీవానాం చ భేదవ్యవస్థా
యాః సిద్ధత్యాన్న విశుద్ధసత్వోపాధేరిశ్వరస్యావిశుద్ధోపాధిజీవగతాః సుఖదుఃఖ
మోహోజ్ఞానాదయాః.

జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాపైః.

జ్ఞాత్వా ద్వావజావీశనీశావజా

హ్యేకా భోక్తృభోగ్యార్థయుక్తా,

శం—తథా చ భగవాన్ సురాశరః—

“జ్ఞానాత్మకస్యామలసత్త్వరాశేరపేతదోషస్య సదా స్ఫుటస్య,

కిం వా జగత్స్యస్తి సమస్తప్రపంచమజ్ఞాతమస్యాస్తి హృది స్థితస్య.” ఇతి.

నాసి జీవాన్తరగతనుభదుఃఖమోహాదినా జీవాంతరస్య బద్ధస్య ముక్తస్య సంబంధః ఉపాధితో వ్యవస్థాయాః సంభవాత్. అత ఏవముక్తా సర్వముక్తిరితి భవత్తస్య చోద్యస్యానవకాశః.

శం—కించేదమపరం వైలక్షణ్యమిత్యాహ-జ్ఞాత్వా ద్వావతి. న కేవలం వ్యక్తవ్యక్తం భరత ఈశో నాప్యసీతః సన్నధ్యతే జీవః. అసి తు జ్ఞాత్వా ద్వాజ్ఞా ఈశ్వరః ౭జ్ఞో జీవస్తా వజౌ జన్మాదిరహితౌ బ్రహ్మణివావికృతస్య జీవేశ్వరాత్మనావనాత్. తథా చ శ్రుతిః “పురశ్చక్రే వివిధః పురశ్చక్రే చతుష్పదః, పురస్స ప భూత్వాపురః పురుష ఆవిశత్” ఇతి. ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూప్రతిరూపః బభూవేతి చ. ఈశసీతౌ ఛాస్తసంప్రాప్యత్వమ్. నన్నదైవతవాదినో య భోక్తృభోగ్యలక్షణప్రపంచసిద్ధిః స్యాత్. తదా సర్వేశః పరమేశ్వరః అసీతః జీ సర్వజ్ఞః పరమేశ్వరః అసర్వజ్ఞో జీవః సర్వకృత్పరమేశ్వరః అసర్వకృజ్జీవః సర్వభృత మేశ్వరః. దేహాదిభృజ్జీవః సర్వాత్మా పరమేశ్వరః అసర్వాత్మా జీవః. విత్తైశ్వర్యః ఆకామః పరమేశ్వరః. అలైశ్వర్యో౭నాప్తకామో జీవః. సర్వతః పాణిః సహ శీర్షానిత్యో నిత్యానామిత్యాదినా జీవేశ్వరయోః విలక్షణవ్యవహరసిద్ధిః స్యాత్. న భోక్త్రాదిప్రపంచసిద్ధిరస్తి స్వతః కూటస్థాపరిణామ్యుద్వితీయస్య వస్తునో భోక్త్రాదిరూత్వాత్. నాసి పరతో బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య భోక్త్రాదిప్రపంచహేతుభూతస్య వస్త్రరస్యాభావాత్. వస్త్రవంతరనద్యావే అదైవతహానిరిత్యాశంక్యాహ అజా హ్యే భోక్త్రోభోగ్యార్థయుక్తేతి. భవేదయమిశ్వరాద్యవిభాగః. యది ప్రపంచాసిద్ధిరేవస్యా భ్యత్యేవ ప్రపంచః హి యస్తాదర్థే. యస్తాదజా ప్రకృతిర్న జాయత ఇత్యజాసిద్ధా ప్రవధర్మిణీ, అజామేకాం. మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాత్. ఇన్ద్రో మాయా పురురూప ఈయతే. మాయా పరాప్రకృతిః సంభవామ్యత్వమాయయా. ఇతా శ్రుతిస్తృతిసిద్ధా విశ్వజననీ దేవాత్మశక్తిరూపైకా స్వవికారభూతభోక్తృభోగభోగ

అనంతశ్చాత్మా విశ్వరూపో హ్యకర్తా
త్రయం యదా విద్వతే బ్రహ్మ మేతత్.
క్షరం ప్రధానమమృతాక్షరం హరః
క్షరాత్మానావీశతే దేవ ఏకః,

శం—ప్రయుక్తేశ్వర నికటవర్తిని కిం కుర్వాణాఽవతిష్ఠతే. తస్మాత్సోఽపి మాయా
పరమేశ్వరో మాయాపాధిసంనిధేస్తద్వానివ కార్యభూతైర్దేవాదిభిస్తద్వదేవ విభక్తైర్వా
విభక్త ఈశ్వరాదిరూపేణావతిష్ఠతే. తస్మాదేకస్మిన్నేకాంశే పరమాత్మస్యభ్యుపగమ్య
మానేఽపి జీవేశ్వరాది సర్వతాకిక వైదిక సర్వభేదవ్యవహారిన్దిః. న చ తయోర్వస్తస్త్వ
రస్య సద్భావాద్వైతవాదప్రసక్తిః. మాయాయా అనిర్వాచ్యత్యేన వస్తుత్వాయో
గాత్. తథాహ. "ఏషా హి భగవన్నాయా నదనద్వ్యక్తివర్జితే"తి. యస్మాదజైవ భోక్త్రాది
రూపా తస్మాత్తత్త్వీకృతస్య మిథ్యాసిద్ధవస్తుత్వసంభవాదనంతశ్చాత్మా. చ శబ్దోఽవ
ధారణే. అనన్తవివాత్తా. అస్యాస్త్యః పరిచ్ఛేదో దేశతః కాలతో వస్తుతో వా న విద్యుత
ఇతి. విశ్వరూపో విశ్వమస్మైవ రూపమితి. పరస్య అవిశ్వరూపత్వాత్. వాచారంభణం
వికారో నామధేయమితి రూపస్య రూపివృత్తిరేకేణాభావాద్విశ్వరూపత్వాదహ్య
నస్త్యం సిద్ధమిత్యర్థః. హి శబ్దో యస్మాదర్థే. యస్మాద్విశ్వరూపవైశ్వరూప్యం లక్షణం
పరమాత్మన ఇత్యేవమాదిభిరాత్మనో విశ్వరూపత్వమిత్యర్థః. యత ఏవానంతో విశ్వ
రూప ఆత్మాఽత ఏవాకర్తా కర్తృత్వాదినసంసారధర్మపరిణాత ఇత్యర్థః. కడైవమనన్తో
విశ్వరూపః కర్తృత్వాదినకలసంసారధర్మపరిణతో ముక్తః పూర్ణానందాద్వితీయబ్రహ్మ
రూపేణైవావతిష్ఠత ఇత్యత్రాఽఽహ త్రయం యదా విద్వతే బ్రహ్మ మేతదితి. త్రయం
భోక్తృభోగభోగ్యరూపమ్. మాయాత్మకత్వాదధిష్ఠానభూతబ్రహ్మవృత్తిరేకేణ నాస్తి,
కిన్తు బ్రహ్మైవేతి యదా విద్వతే తదా నిబృతసిఖిలవికల్పపూర్ణానందాద్వితీయబ్రహ్మ
భాక్కర్తృత్వాది నకల సంసారధర్మపరిణతో పితశోకః కృతకృతోఽవతిష్ఠత ఇత్యర్థః.
అథవా జ్ఞాజ్ఞాజ్ఞాత్మకజీవేశ్వరప్రకృతిరూపత్రయం బ్రహ్మ యదా విద్వతే లభతే తదా
ముచ్యత ఇతి. బ్రహ్మ మితి మకారాంతం బ్రహ్మమేతు మాం మధుమేతు. మామితి
వచ్చాన్దసమ్.

శం—జీవేశ్వరయోర్విభాగం దర్శయిత్వా తద్విజ్ఞానాదమృతత్వం దర్శితమ్.
ఇదాసీం ప్రధానేశ్వరయోర్వైలక్షణ్యం దర్శయిత్వా తద్విజ్ఞానాదమృతత్వం దర్శ
యతి క్షరం ప్రధాన మమృతాక్షరం హర ఇతి. అవిద్యా దేర్హరణాత్పరమేశ్వరోహరః

తస్యాభిధానా ద్యోజనాత్తత్వభావా
 ద్భూయశ్చస్తే విశ్వమాయా నివృత్తిః.

౧

జ్ఞాత్వా దేవం సర్వపాశాపహానిః

శం—అమృతం చ తదక్షరం చా మృతాక్షరమమృతం బ్రహ్మైవేశ్వర ఇత్యర్థః. ఈశ్వరః క్షరాత్తానా ప్రధానపురుషా విశతఈష్టే దేవ ఏకశ్చిత్తదానందాద్వితీయ పరమాత్మా తస్య పరమాత్మనోఽభిధానాత్కథం యోజనాజ్ఞేవానాం పరమాత్మన యోజనాత్ తత్వభావాదహం బ్రహ్మాస్మితి భూయశ్చాసక్యదం లే ప్రారబ్ధకర్తాం యద్వా స్యాత్తజ్ఞాననివృత్తిరస్తస్మిన్ స్యాత్తజ్ఞానోదయవేలాయాం విశ్వమాయ నివృత్తిః సుఖదుఃఖమోహాత్త కాశేషప్రపంచరూపమాయానివృత్తిః.

౧

శం—ఇదానీం తద్విదస్తద్ధ్యాయినశ్చ తజ్ఞానధ్యానకృతం ఫలభేదం దర్శయన్ జ్ఞాత్వేతి. జ్ఞాత్వా దేవమయమహమస్మితి. సర్వపాశాపహానిః పాశరూపాణాం సర్వేషాం మవిద్యాదీనామపహానిః క్షీణైరవిద్యాదిభిః క్షేణైస్తత్కార్యభూతజన్తమృత్యుప్రహణేన సమరణాదిదుఃఖహేతువినాశః. జ్ఞానఫలం ప్రదర్శితమ్. ధ్యానే కించిత్క్రమము రూపం విశేషమాహ. తస్య పరమేశ్వరస్యాభిధానాద్దేహభేదే శరీరపాతోత్తరకా మర్చిరాదినా దేవయానపథా గత్వా పరమేశ్వరసాయుజ్యం గతస్య తృతీయం విద్రూపాపేక్షయాఽవ్యాకృతపరమవ్యోమకారణేశ్వరావస్థం విశ్వైశ్వర్యలక్షణం ఫల భవతి. స తదనుభూయ తత్రైవ నిర్విశేషమాత్మానం జ్ఞాత్వాకేవలో నిరస్తసమన్వేశ్వర తదుపాధిసిద్ధిరవ్యాకృతపరమవ్యోమకారణేశ్వరాత్కతృతీయావస్థం విశ్వైశ్వర్యం త్వాఽఽప్తకామః ఆత్మకామః పూర్ణానందాద్వితీయబ్రహ్మరూపోఽవతిష్ఠతే. ఏతదుత్త భవతి-సమ్యగ్దర్శనస్య తథాభూతవస్తువిషయత్వేన, నిర్విషయపూర్ణానందాద్వితీయబ్ర విషయత్వాద్విజ్ఞానానంతరమవిద్యోతత్కార్యప్రహణేన పూర్ణానందాద్వితీయ బ్ర స్వరూపోఽవతిష్ఠతే. ధ్యానస్యపునః సహసా ననిరాకారే బుద్ధిః ప్రర్తత ఇతి సవిశే బ్రహ్మవిషయత్వంతం యథా యథోపాసత ఇతి న్యాయేన సవిశేషవిశ్వైశ్వర్యలక్ష బ్రహ్మప్రాప్తౌ విశ్వైశ్వర్యమనుభూయ నిర్విశేషపూర్ణానందబ్రహ్మాత్మానం జ్ఞాత్వా గ లాత్త కామోఽవాప్తాశేషపుమర్థోముక్తో భవతి. తథా శివధర్మోత్తరే జ్ఞానధ్యానయో విశ్వైశ్వర్యలక్షణం కేవలాత్మాప్తకామలక్షణం చ ఫలం దర్శయతి. 'ధ్యానాదైశ్వ మతులమైశ్వర్యాత్సుఖముత్తమమ్, జ్ఞానేన తత్పరిత్యజ్య విదేహో ముక్తిమాపున్నయాత్ ఇతి. తథా చ దహరాదినవిశేషసగుణోపాసకానాం 'స యది పితృలోక కామో భవ సంకల్పాదేవాన్య పితరః సముత్తిష్ఠంతీ' త్యాదినా విశ్వైశ్వర్యలక్షణం ఫలం దర్శయన్

క్షీణైః క్షేణైర్జన్మ మృత్యుప్రహణిః,
తస్యాభిధ్యానాత్తృతీయం దేహభేదే

శం—తథా చ ప్రశ్నోపనిషది. యః పునరేతం త్రిమూర్తేణోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ
పరం పురుషమభిధ్యాయాత స లేజసి సూర్యే సంపన్న ఇత్యాదినా పరం పురుషమభిధ్యా
యతోఽర్చిరాదిమార్గోపదేశపూర్వకం 'స ఏతస్సజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయం|పురుష
మీక్షత ఇతి బ్రహ్మలోకం గతస్య తత్రైవ సమ్యగ్దర్శనలాభం దర్శయిత్వా తమోంకారే
జైవాఽఽయతనేన అన్వేతి. విద్వాక్ య త్తచ్చాంతమజరమమృతమభయం పరంచేతీతి
సమ్యగ్దర్శనేన మోక్ష ఉపదిప్తుః తమేన విద్వానమృత ఇహభవతీతి విదుషోఽర్చిరాది
గమనం విసేహోవామృతత్వప్రాప్తిం దిర్భయతి. అథాకామయమాన ఇత్యారభ్య స తస్య
ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్మృత్యోప్యేతీత్యాదినా వినైవోత్క్రాంతివిదుషో
మోక్ష ఉపదిప్తుః. ఉదస్తాత్పాణాః క్రామన్త్యహో నేతినేతి హోవాచ యాజ్ఞ
వల్క్య ఇతి ప్రశ్నపూర్వకముత్క్రాన్త్యభావో దర్శితః. తథా చ బ్రాహ్మే పురాణే
జీవన్ముక్తిం గత్యభావం చ దర్శయతి. "యస్మిన్కాలే న్వమాత్మానం యోగీ జానాతి
కేవలమ్. తస్మాత్కాలాత్పరమారభ్య జీవన్ముక్తో భవేదసా. మోక్షస్య నైవ కించిత్సాన్య
దన్యత్ర గమనం క్వచిత్. స్థానం పరార్థ్యమపరం యత్ర గచ్ఛన్తి యోగినః, అజ్ఞాన
బంధభేదస్తు మోక్షో బ్రహ్మలయ స్త్వితి." తథా లైంగే విదుషో జీవన్ముక్తిం దర్శయతి.
"ఇహ లోకే పరే చైవ కర్తవ్యం నాస్తి తస్యచై, జీవన్ముక్తో యతస్తస్మాద్బ్రహ్మవిత్పర
మార్గతః". శివధర్మోత్తరే. "వాఙ్మత్యయేషి కర్తవ్యం కించిదస్య స విద్యతే, ఇహైవ స
విముక్తస్సాన్యోత్ సమూర్ణస్సమదర్శనః". తస్మాదుపాసతో దేహదుత్క్రమ్యార్చిరాదినా
దేవయానేన విశ్లేష్యర్యం బ్రహ్మ ప్రాప్య విశ్లేష్యర్యమనుభూయ తత్రైవ కేవలం
ప్రత్యస్తమితభేదపూర్ణానందాద్వితీయ బ్రహ్మాత్మానం జ్ఞాత్వా కేవలాత్తకామో ముక్తో
భవతి విద్వాన్నిర్విశేషపూర్ణానందాద్వితీయబ్రహ్మవిజ్ఞానాదశేషగస్త్రగస్తవ్యగమనాది
భేదప్రత్యస్తమయాద్విదైవోత్క్రాన్తిం దేవయానం చ బ్రహ్మజ్ఞానసమనంతరం జీవ
న్ముక్తో బ్రహ్మజ్ఞానసమనంతరం బ్రహ్మనందమనుభూయాఽఽత్తరతిరాత్మత్వప్ర ఆత్మ
నైవాంతఃసుఖోఽన్తరారామోఽన్తర్జ్యోతిరాత్మక్రీడ ఆత్మరతిగాత్మమిధున ఆత్మానంద
ఇహైవ సాస్వరాజ్యే భూమ్ని స్వే మహిమ్న్యమృతోఽవతిష్ఠతే. తథేతుతాద్భూత్యా
విషయపరిత్యాగేన బ్రహ్మణ్యాధాయ వాఙ్మనఃకాయనిష్పాద్యం క్రౌతస్తార్థలక్షణం
కర్త కృత్వా విశుద్ధసత్వో యోగారుఢో భూత్వా శమాదిసాధనసంపన్నః.

విశ్వైశ్వర్యం కేవల ఆప్తకామః

౧

ఏతజ్జేయం నిత్యమేవాత్మసంస్థం

నాతః పరం వేదితవ్యం హి కించిత్,

శం—యోగీయుంజీత సతతమాత్మానం రహసి స్థితః,

ఏకాకీ యతచిత్తాత్మా నిరాశిరపరిగ్రహః.

ఏవం యుంజన్సదాత్మానం యోగీ విగతకల్మషః,

సుఖేన బ్రహ్మసంస్పర్శమత్యంతం సుఖమశ్నుతే.

సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాఽఽత్మని,

ఈక్షతే యోగయుక్తాత్మా సర్వత్ర సమదర్శనః.

సమం పశ్యన్తి సర్వత్ర సమవస్థితమిశ్వరమ్,

న హిసస్మాత్త నాఽఽత్మానం తతోయాతి పరాం గతిమ్.

ఇతి స్మృతేః. ౧

శం—యస్తాజ్ఞానానంతరం పరమపురుషార్థసిద్ధిస్తస్మాదేతత్ప్రకృతం కేవలాత్
కాశబ్రహ్మరూపం నిత్యం నియమేన జ్ఞేయం కిమత్రాన్యసంస్థం న స్వాత్మసంస్థం జ్ఞేయ
నానాత్మని బాహ్యే శూన్యతే చ. “తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాస్తేషా
కాన్తిః కాశ్వతీ నేతరేషామ్” ఇతి. తథా చ శివధర్మోత్తరే యోగినామాత్మని స్థితిః.

శివమాత్మని పశ్యన్తి ప్రతిమాసు న యోగినః,

ఆత్మస్థం యః పరిత్యజ్య హిస్థం యజతే శివమ్.

హస్తస్థం పిండముత్సృజ్య లిహ్యేత్సూర్యరమాత్మనః,

సర్వత్రాపస్థితం కాన్తం న పశ్యన్తిహ శంకరమ్.

జ్ఞానచక్షుర్విహీనత్వాదన్యః సూర్యం యధోదితమ్,

యః పశ్యేత్సర్వగం కాన్తం తస్మాద్భ్యాత్మస్థితః శివః.

ఆత్మస్థం యే న పశ్యన్తి తీర్థే మార్గన్తి తే శివమ్,

ఆత్మస్థం తీర్థముత్సృజ్య బహిస్తీర్థాది యోవ్రజేత్.

కరస్థం న మహారత్నం త్యక్త్వా కాచం విమార్గతి,

అథవైతద్యదపరోక్షం ప్రత్యగాత్మతత్వం తస్మిన్త్యమవినాశి స్వే మహిమ్నిష్ఠిః
బ్రహ్మైవజ్ఞేయమ్. కస్తాత్ హి శబ్దో యస్తాదర్థే యస్తాన్నాతఃపరం వేదితవ్యమస్తి కిం
దపి శూన్యతే చ బ్రహ్మదారణ్యకే తదేతత్త్వదసీయమస్య సర్వస్య యదయమాత్మే

భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్స్యా
స్వం ప్రోక్తం త్రివిధం బ్రహ్మమేతత్. ౧౨

వహ్నిర్యథా యోని గతస్య మూర్తి
ర్న దృశ్యతే నైవ చ లింగనాశః,
స భూయ ఏవేన్ధన యోనిగృహ్య
స్తద్వోభయం వై ప్రణవేన దేహే. ౧౩

స్వదేహమరణం కృత్వా ప్రణవం చోత్తరారణిమ్,
ధ్యాననిర్మథనాభ్యాసా ద్వేషం ప్రశ్యేన్ని గూఢవత్. ౧౪
తిలేషు తైలం దధినీవ సర్పి

శం—కథమేతజ్ఞేయమిత్యాహ భోక్తాజీవో భోగ్యమితరత్సర్వం ప్రేరితాస్తర్యామి
పరమేశ్వరః తదేతత్త్రివిధం ప్రోక్తం బ్రహ్మవేతి భోక్తాద్యశేష భేదప్రపంచవిలాపనేనైవ
నిర్విశేషం బ్రహ్మత్వానం జానీయాదిత్యర్థః. తథా చోక్తం కావషేయగీతాయామ్.

త్యక్త్వా సర్వవికల్పాంశ్చ స్వాత్మస్థం నిశ్చలం మనః,

కృత్వా కాంతో భవేద్వోగీ దగ్ధేన్ధనఇవాసలః.

తథా చ శ్రీవిష్ణుపురాణే—

“తస్మైవ కల్పనాహీన స్వరూపగ్రహణం హి యత్,

మనసా ధ్యాననిష్పద్యం సమాధిః సోఽభిధీయతే.” ఇతి. ౧౨

శం—ఇదానీమోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయాత్. ఓమిత్యాత్మా
నం యుంజీత ఓమిత్యాత్మానం ధ్యాయాతేతి శ్రుతేరాత్మానమన్విష్య పరాభిధ్యానే
ప్రణవస్య నియమాదభిధ్యానాంగత్వేన ప్రణవం దర్శయతి వహ్నిర్యథేతి. వహ్ని
ర్యథాయోనిగతస్మారణిగతస్య మూర్తిః స్వరూపం న దృశ్యతే మథనాత్పాప్నోతే నైవ చ
లింగస్య సూక్ష్మదేహస్య వినాశః స ఏవారణితోఽగ్నిర్భూయః పునః పునరిన్ధనయోని
నా మథనేన గృహ్యః. యోనిశ్చర్ణోత్ర కారణవచనః. ఇన్ధనేన కారణేన పునః పున
ర్మథనాద్గృహ్యః. తద్వోభయమ్. ఇవాగ్ధోనాశబ్దః. తచ్ఛోభయం తదుభయమివ
మథనాత్పాప్నోతే న గృహ్యతే మథనేన చ గృహ్యతే. తద్వదాత్మా వహ్నిస్థానీయః
ప్రణవేనోత్తరారణిస్థానీయేన మనసాద్గృహ్యతే దేహేఽధరారణిస్థానీయే. ౧౩

శం—తదేవ ప్రపంచయతి స్వదేహమితి. స్వదేహమరణం కృత్వాఽధరా
రణం ధ్యానమేవ నిర్మథనం తస్య నిర్మథనస్యాభ్యాసాద్దేషం జ్యోతీరూపం ప్రశ్యేన్ని
గూఢాగ్నివత్. ౧౪

శం—ఉత్తస్యార్థస్య ద్రశిమ్నో దృష్టాంతాస్పచూన్దర్యయతి-తిలేష్వితి. తిలేషు

రావః స్రోతస్స్వరణీషు చాగ్నిః,

ఏవమాత్తాత్తని గృహ్యతేఽసౌ

సత్యేనై నం తపసా యోనుపశ్యతి.

౧౨

సర్వవ్యాపినమాత్తానం ఊరే సర్పిరివార్పితమ్,

ఆత్మవిద్యాతపోమూలం తద్బ్రహ్మోపనిషత్పురమ్.

౧౩

తద్బ్రహ్మోపనిషత్పురమ్.

ఇతి శ్వేతాశ్వతరోపనిషది ప్రథమోఽధ్యాయః.

శం—యస్త్రపీడనేన తైలం గృహ్యతే. దధిని మథనేన సర్పిరివ ఆటః స్రోతస్సు సదీప భూఖననేన. అరణీషు చాగ్నిర్తథనేన ఏవమాత్తాత్తని స్వాత్తని గృహ్యతే అసౌ మః నేనాత్త భూతదేహాదివ్యన్నమయాద్యశేషపాధిప్రవిలాపనేన నిర్విశేషే పూర్ణానన్ద స్వాత్త స్వేవావగమ్యత ఇత్యర్థః. కేన తస్మి పురుషేణాత్తాత్త స్వేవ గృహ్యత ఇత్యు ఆహ సత్యేన యథాభూతహితార్థవచనేన భూతహితేన. సత్యం భూతహితం స్రో మితి స్వరణాత్. తపసేంద్రియమనసా మైకాగ్ర్య లక్షణేన. 'మనసశ్చేద్వియాణాం వికాగ్ర్యం పరమం తపః' ఇతి స్వరణాత్. ఏనమాత్తానం యోను పశ్యతి.

౧౪

శం—కథమేనమనుపశ్యతీత్యత ఆహ సర్వవ్యాపినమితి. సర్వం ప్రకృత్యా విశేషాంతం వ్యాప్యోపస్థితం న దేహేంద్రియాద్యధ్యాత్మమాత్రావస్థితమాత్తానం ఊ సర్పిరివ సారత్వేన నిరస్తరతయాత్తత్వేన సర్వేవ్యర్థితమాత్మవిద్యాతపసోర్ద్వాల కారణమ్ కూయితే చ ఏష హ్యేవ సాధుకర్త కారయతి దదామి బుద్ధియోగం త యేన మాముపయాన్తి త ఇతి. అథవాఽఽత్మవిద్యా చ తపశ్చ యస్మాత్తలా మూలం హేతురితి. తథా చ శ్రుతిః. విద్యయాఽమృతమశ్నుతే. తపసా బ్రహ్మ వి జ్ఞాసన్వేతి చ బ్రహ్మోపనిషత్పురముపనిషత్తుమస్మిన్నరం శ్రేయ ఇతి. యః సత్యా సాధనసంయుక్తః సవినం సర్వవ్యాపినమాత్తానం ఊరే సర్పిరివార్పితమాత్మవిద్యాతప మూలం తద్బ్రహ్మోపనిషత్పురముపనిషత్తి సర్వగతం బ్రహ్మేఽత్మదర్శినాఽఽత్మస్వే గృహ్యతే నాసత్యాదియుక్తేన పరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మేన్నమయాద్యాత్మనాం కూయితే సత్యేన లభ్యస్తపసా హ్యేష ఆత్మా సమ్యక్జ్ఞానేన బ్రహ్మచర్యేణ నిత్యమ్. న యేష 'జిహ్వామన్యతం న మాయా చేతి. ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థమ్.

౧౫

ఇతి శ్రీమద్గోవింద భగవత్పుజ్యపాదశిష్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛాంకర భగవత్ప్రణీతే శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యే

ప్రథమోఽధ్యాయః.

ద్వి తీ యో ధ్యా యః.

యుంజానః ప్రథమం మనస్తత్త్వాయ సవితా ధియః,
అగ్నేర్జ్యోతిర్ని చాయ్య పృథివ్యా అధ్యాభరత.
యుక్తేన మనసా వయం దేవస్య సవితుః సవే,
సువర్గేయాయ శక్త్యా.
యుక్త్వాయ మనసా దేవాన్ సువర్యతో ధియా దివమ్,

శం— ధ్యానము క్తం ధ్యాననిర్వహణాభ్యాసాత్ దేవం పశ్యేన్నిగూఢపదితి పరమాత్మ దర్శనోపాయత్వేన. ఇదాసీం తదపేక్షితసాధనవిధానార్థం ద్వితీయో ధ్యాయ ఆరభ్యతే తత్ర ప్రథమం తత్త్విధ్యర్థం సవితారమాశాస్తే యుంజాన ఇతి యుంజానః ప్రథమం మనః ప్రథమం ధ్యానారంభే మనః పరమాత్మని సంయోజనీయమ్. ధియ ఇతరానపి ప్రాణాన్. “ప్రాణావై ధియ” ఇతి శ్రుతిః. అథవా ధియో బాహ్యవిషయాజ్ఞానాని కిమర్థం. తత్త్వాయ తత్త్వజ్ఞానాయ సవితా ధియో బాహ్య విషయజ్ఞానాదగ్నేర్జ్యోతిః ప్రకాశం నిచాయ్య దృష్ట్వా పృథివ్యా అధ్యస్తీన్ శరీర ఆభరదాహరత్. ఏతదుక్తం భవతి జ్ఞానే ప్రవృత్తస్య మమ మనో బాహ్యవిషయ జ్ఞానాదుపసంపృత్య పరమాత్మ స్వేప సంయోజయితుమను గ్రాహక దేవతాత్మనా మగ్నైరీదీనాం యత్సర్వవస్తుప్రకాశనసామర్థ్యం తత్సర్వమన్తద్వాగాదిషు సంపాదయేత్ సవితా యత్ప్రసాదాదవాప్యతే యోగ ఇత్యర్థః. అగ్నిశబ్ద ఇతరాసామప్యను గ్రాహక దేవతానాముపలక్షణార్థః.

శం—యుక్తేనేతి. యదా తత్త్వాయ మనో యోజయన్నను గ్రాహక దేవతా శక్త్యాధానేన దేహేంద్రియదార్ఢ్యం కరోతి. తదా యుక్తేన సవిత్రా పరమాత్మని సంయోజితేన మనసా వయం తస్య దేవస్య సవితుః సవేతుజ్ఞాయాం సత్యాం సువర్గే యాయ స్వర్గప్రాప్తి హేతుభూతాయ ధ్యానకర్తృణి యథాసామర్థ్యం ప్రయతామహే. పరమాత్మ పంచనోత్ర స్వర్గశబ్దః. తత్ప్రకరణాత్తస్యైవ సుఖయాపత్వాత్తదంశత్వాచ్చేతరస్య సుఖస్య. తథా చ శ్రుతిః. “ఏతస్మైవానందస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి” ఇతి.

శం—యుక్త్వాయేతి. పునరపి సోఽప్యేవం కరోత్వితి. ప్రార్థనా యుక్త్వాయ

బృహజ్జ్యోతిః కరిష్యతః సవితా ప్రసువాతి తాన్. 3

యుంజతే మన ఉత యుంజతే ధియో

విప్రా విప్రస్య బృహతో విపశ్చితః,

వి హోత్రా దధే వయునా విదేక

ఇన్ద్రాహి దేవస్య సవితః పరిష్టుతిః. ౪

యుజే వాం బ్రహ్మ పూర్వ్యం సమోభి

ర్విశ్లోక ఏతు పథ్యేవ సురేః,

శృణ్వన్తు విశ్వే అమృతస్య పుత్రాః

శం—యోజయిత్వా దేవాన్ మన ఆదీని కరణాని తేహం విశేషణం సుపః స్వర్గం సుఖం పూర్ణానందబ్రహ్మ యత ఇతి ద్వితీయాబహువచనం పూర్ణానందబ్రహ్మ గచ్ఛతో న శబ్దాదివిషయాన్ పునరపి విశేషణాంతరం ధియా సమ్యగ్దర్శనేన దివం ద్యోతన స్వభావం చైతన్యైకరసం బృహన్నహద్బ్రహ్మ జ్యోతిః ప్రకాశం కరిష్యతః పూర్ణానందబ్రహ్మైవిష్కరిష్యతః. అత్ర ద్వితీయాబహువచనం సవితా ప్రసువాతి తాన్ కరణాని యథా కరణాని విషయభ్యో నివృత్తా న్యాత్మాభిముఖాన్యాత్మ ప్రకాశ మేవ కుర్యుస్తథానుజానాతు సవితేత్యర్థః.

శం—తస్యైవమనుజానతో మహతీ పరిష్టుతిః కర్తవ్యేత్యాహ యుజ్జత ఇతి యుజ్జతే యోజయన్తి యే విప్రా మన ఉత యుజ్జతే ధియ ఇతరాణ్యపి కరణాని ధీహేతు త్వాత్కరణేషు ధీశబ్దప్రయోగః. తథా చ శ్రుత్యంతరమ్. “యదా పశ్చాత్తత్త్వం తే జ్ఞానాని మనసా సహ” ఇతి. విప్రస్య విశేషణ వ్యాప్తస్య బృహతో మహతో విపశ్చితః సర్వజ్ఞస్య దేవస్య సవితర్మహి మహతీ పరిష్టుతిః కర్తవ్యా. తైర్విప్రై పునరపి తమేవ విశిష్యే. వి హోత్రా దధే హోత్రాః క్రియా యో విదధే వయునా విత్ ప్రజ్ఞావిత్ సర్వజ్ఞానా శ్చాక్షిభూత ఏహైద్వితీయః. యే విప్రా మనఆదికరణా విషయేభ్య ఉపసంవృత్వాత్మ స్వేన యోజయంతి తైర్విప్రస్య బృహతో విపశ్చితో మహతీ పరిష్టుతిః కర్తవ్యా. హోత్రా విదధే వయునావిదేకః సవితా.

శం—కిం స యుజే వామితి. యుజే వాం సమాదధే వాం యువయోః కరణానుగ్రహకయోః సమ్బంధి ప్రకాశ్యతేన తత్ప్రకాశితం బ్రహ్మేత్యర్థః. అథవా వామితి బహువచనార్థే యుష్మాకం కారణభూతం బ్రహ్మ పూర్వ్యం పూర్వం చింతన సమాదధే, సమోభిర్నుమస్కారైశ్చిత్తప్రణిధానాదిభిః ఏష ఏవం సమాదధానస్య మహత్త్వోకః కీర్తితవ్య ఏతు వివిధమేతు పథ్యేవసురేః పథి సన్తార్థే అథవా పథ్యా కీర్తిరే

ఆయేథామాని దివ్యాని తస్థుః.

౫

అగ్నిర్యత్రా భిమధ్యతే వాయుర్యత్రా ధిరుధ్యతే,

సోమో యత్రాతిరిచ్యతే తత్ర సంజాయతే మనః.

౬

సవిత్రా ప్రసవేన జుషేత బ్రహ్మ పూర్వ్యం,

శం—తద్వాక్యం ప్రార్థనారూపం శృణ్వన్తు విశ్వేఽమృతస్య బ్రహ్మణః పుత్రాః సూరా
స్త్రీనో హిరణ్యగర్భస్య. కేతే యే ధామాని దివ్యాని దివి భవాన్యాకస్థురధితిష్ఠంతి. ౫

శం—యుంజానః ప్రథమం మన ఇత్యాదినా సవిత్రాదిప్రార్థనా ప్రతిపాదితా
యన్తు పునః ప్రార్థనామకృత్వా తైరననుజ్ఞాతః సక్యోగే ప్రవర్తతే సభోగహేతో
కర్తవ్యేషు ప్రవర్తత ఇత్యాహ అగ్నిర్యత్రేతి అగ్నిర్యత్రాభిమధ్యత ఆధానానావాయు
ర్యత్రాధిరుధ్యతే ప్రవర్త్యాహ. సవిత్రా ప్రేరితః శబ్దమభివ్యక్తం కరోతి సోమో యత్ర
సకాపవిత్రాత్పాపమానోఽతిరిచ్యతే. తత్ర క్రతో సంజాయతే మనః.—అగ్నిర్యత్రాభి
మధ్యత ఇత్యత్ర ఆపరా వ్యాఖ్యా. అగ్నిః పరమాత్మా అవిద్యతత్కార్యస్య దాహ
కత్వాత్. ఉక్తం చ 'అహమజ్ఞానజం తమః. నాశయామ్యత్తభావస్థో జ్ఞానదీపేన
భాస్వతే'తి యత్ర యస్మిన్పురుషే మధ్యతే స్వదేహమరణం కృత్యేత్వాదినా పూర్వో
క్తధ్యాననిర్వృధనేన వాయుర్యత్రాధిరుధ్యతే. శబ్దమవ్యక్తం కరోతి. రేచకాదికార
ణాత్ సోమో యత్రాతిరిచ్యతే. అనేకజన్మ సేవయా తత్ర తస్మిన్యజ్ఞ దానతపః ప్రాణా
యామనమాధిమక్ష్మాంతఃకరణే సంజాయతే. పరిపూర్ణానందాద్వితీయబ్రహ్మకారం
మనః సముత్పద్యతే. నాన్యత్రాశుద్ధాంతఃకరణే. ఉక్తం చ. 'ప్రాణాయామవిమక్ష్మాత్తా
యస్తాత్పశ్యతి తత్పరం, తస్తాన్నన్నాతఃపరం కించిత్రాప్రాణాయామా'దితి శ్రుతిః. "అనేక
జన్మ సంసారచితే పాపసముచ్చయే, తత్క్షీణే జాయతే పుంసాం గోవిందాభిముఖ మతిః.
జన్మాంతరసహస్రేషు తపోజ్ఞానసమాధిభిః, నరాణాం క్షీణపాపానాం కృష్ణే భక్తిః
ప్రజాయతే" తస్తాప్రథమం యజ్ఞాద్యనుష్ఠానం తతః ప్రాణాయామాది తతః సమాధి
స్తతో వాక్యార్థజ్ఞాననిష్పత్తిస్తతః కృతకృత్యతేతి.

శం—యస్తాదననుజ్ఞాతస్య తస్య భోగహేతో కర్తవ్యేషు ప్రవృత్తిస్తస్తాత్ప
విత్రా ప్రసవేన సస్యప్రసవేనేతి యావత్. జుషేత సేవేత బ్రహ్మ పూర్వ్యం చిరంతనం
తస్మిన్పూర్వేణ యోనిం నిష్ఠానం సమాధిలక్షణం కృణోతనే కరుష్య. ఏవం కరుత్యో
మమ కిం తతో భవతీత్యత ఆహ—సహిత ఇతి. సహితే పూర్తం స్తూర్తం కర్తేష్టం
శ్రోతం చ కర్తాపిషన్న పునరోగహేతోర్బధ్నాతి. జ్ఞానాగ్నినా సహజస్య దగ్ధత్వాత్

తత్ర యోనిం కృణవసే సహితే పూర్తమక్షిపత్.

త్రిరున్నతం స్థాప్య సమం శరీరం

హృదీంద్రియాణి మనసా సన్నివేశ్య,

బ్రహ్మాడుపేన ప్రతరేత విద్వాక్

స్రోతాంసి సర్వాణి భయావహాని.

ప్రాణాన్ప్రసీద్యేహ సంయుక్తచేష్టః

శం—ఉక్తం చ. “యథేషికా తూలమగ్నా ప్రోతం ప్రదూయత ఏవం హాస్య స పాస్తానః ప్రదూయంతే” ఇతి. ‘జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్తాణి భస్మసాత్కురుతే తః ఇతిచ.

శం—తత్ర యోనిం కృణవస ఇత్యుక్తం కథం యోనికరణమిత్యాశం తత్ప్రకారం దర్శయతి—త్రిరున్నతమితి. శ్రీఙ్ఞురోగ్రీవాశిరాంశ్చున్నతాని య ఇహరీరే తత్త్రిరున్నతం సంస్థాప్య సమం శరీరం హృదీంద్రియాణి మనశ్చక్షురాదీని : సా సన్నివేశ్య సన్నియమ్య బ్రహ్మేణ ఉడుపస్తరణసాధనం తేన బ్రహ్మాడుపేన బ్ర శబ్దం ప్రణవం వర్ణయంతి తేనోడుపస్థానీయేన ప్రణవేన కాకాక్షిపదుభయత్ర స ధ్యతే. తేనోపపంహృత్య తేన ప్రతరేతాతిక్రమేద్విబ్వానోస్రోతాంసి సంసారసః స్వాభావికావిద్యాకామకర్మప్రవర్తితాని భయావహాని ప్రేతతిర్యగూర్ధ్వప్రాప్తికర పునరావృత్తిభాజ్ఞే.

శం—ప్రాణాయామక్షిపతమనోమలస్య చిత్తం బ్రహ్మణి స్థితం భవతీతి ప్రా యామో నిర్విశ్యతే—ప్రథమం నాడీశోధనం కర్తవ్యం తతః ప్రాణాయామేఽధికా దక్షిణ నాసికాపుటమంగుళ్యావప్తభ్య వామేన వాయుం పూరయేద్యథాశక్తి తతో నస్తరముత్పన్నజై ర్విపం దక్షిణేన పుటేన సముత్పన్నజేత్. సవ్యమపి ధారయేత్. పునః క్షేణేన పూరయిత్వా సవ్యేన సముత్పన్నజేద్యథాశక్తి త్రిః పఞ్చకృతోష్ఠీ వైవమభ్యసృ సవనచతుష్టయమపరరాత్రే మధ్యాహ్నే పూర్వరాత్రేఽర్ధరాత్రే చ పక్షాన్వాసాద్విః ర్భవతి. త్రివిధః ప్రాణాయామః రేకచః పూరకః కుంభకః ఇతి.

తదేవాహ—

అసనాని సమభ్యస్య వాఙ్మితాని యథావిధి,

ప్రాణాయామం తతో గార్ధి జితాసనగతోఽభ్యసేత్.

మృద్వాసనే కుశాన్స మృగాస్త్రీర్యాజినమేవ చ,

లమ్బాదరం చ సమూజ్య ఫలమోదకభక్షణైః.

క్షీణే ప్రాణే నాసికయోచ్ఛ్వసీత,

శం—తదాసనే సుఖాసీనః సవ్యే స్య స్వేతరం కరమ్,
 సమగ్రీవశిరాస్సమ్యక్ సంపుతాస్యస్సనిశ్చలః.
 ప్రాజ్ఞుభోదజ్ఞుభో వాపి నాసాగ్రస్య స్తలూచనః,
 అతిభుక్తమభుక్తం చ వర్జయిత్వాప్రయత్నతః.
 నాడిసంశోధనం కుర్యాదుక్తమార్ద్రేణ యత్నతః,
 వృథాక్లేశో భవేత్తస్య తచోఽధన మకుర్వతః.
 నాసాగ్రే శశభృద్బిజం చన్ద్రాతపవితానితమ్.
 సప్తమస్య తు వర్గస్య చతుర్థం బిద్ధుసంయుతమ్.
 విశ్వమధ్యస్థమాలాక్య నాసాగ్రే చక్షుషీ ఉభే,
 ఇడయా పూర్వయేద్వాయం బాహ్యం ద్వాదశ మాత్రకైః.
 తతోఽగ్నిం పూర్వవర్ధ్ధాయేత్ స్ఫురజ్జ్వాలావలీయుతం,
 రుషవ్ధం (రేఫంచ) బిద్ధుసంయుక్తం శిఖి మండల సంస్థితమ్.
 ధ్యాయేద్విరేచయే ద్వాయుం మన్దం పింగళయా పునః,
 పునః పింగలయా పూర్య మ్రాణం దక్షిణతః సుధీః.
 తద్వద్విరేచయే ద్వాయుమిడయా తు శనైః శనైః,
 త్రిచతుర్వత్సరం చాపి త్రిచతుర్దాసమేవ వా.
 గురుణోక్తప్రకారేణ రహస్యేవం సమభ్యసేత్,
 ప్రాశర్త్యధ్యద్ధినే సాయం స్యాత్వా షట్కృత్వ ఆచరేత్.
 సన్ధ్యాది కర్తృ కృత్యైవ మధ్యరాత్రేపి నిత్యశః,
 నాడిశుద్ధిమవాప్నోతి తచ్చిహ్నం దృశ్యతే పృథక్.
 శరీరలఘుతా దీప్తిర్జ్వలరాగ్నివివర్ధనం,
 నాదాభివ్యక్తి రిత్యేతల్లంగం తచ్ఛుద్ధిసూచనమ్.
 శుధ్యన్తి న జప్తైస్తేన స్వర్ణశుద్ధేరహేతవః,
 ప్రాణాయామం తతః కుర్యాద్రేచ పూరకకుంభకైః.
 ప్రాణాపానసమాయోగః ప్రాణాయామః ప్రక్షీర్తితః,
 ప్రణవం త్రాత్వ కం గార్ధి రేచ పూరకకుమ్భకమ్.
 తదేతత్ప్రణవం విద్ధి తత్స్వరూపం బ్రహ్మహం,
 యద్వేదాదా న్వరః ప్రోక్తో వేదాశ్లేష ప్రతిష్ఠితః.

దుష్టాశ్వయుక్త మివ వాహమేనం

శం—శయోరస్తస్తు యద్ధార్గి వర్గపంచక పంచమం,
 రేచకం ప్రథమం విద్ధి ద్వితీయం పూరకం విదుః.
 తృతీయం కుంభకం ప్రోక్తం ప్రాణాయామస్త్రైరాత్మకః,
 త్రయాణాం కారణం బ్రహ్మ భారూపం సర్వకారణమ్.
 రేచకః కుమ్భకో గార్గి సృష్టిస్థిత్యాత్మకావృణౌ,
 కుమ్భ (పూర) కస్త్యభ సంహారః కారణం యోగినామిహ.
 పూరయేత్తోడశైర్వాతైరాపాదతలమస్తకమ్,
 మాత్రైః ద్వాత్రింశతైః పశ్చాద్దేచ యత్సుసమాహితః,
 సమూర్ధ్విక్కుమమ్భవద్వాయోర్నిశ్చలం మూర్ధ్ని దేశతః,
 కుమ్భకం ధారణం గార్గి చతుష్షష్ట్యై తు మాత్రయా.
 ఋషయస్తు వదంత్యన్యే ప్రాణాయామపరాయణాః,
 ఐవిశ్రభూతాః పూతాస్త్రాః ప్రభంజనజయే రతాః.
 తత్రాదా కుంభకం కృత్వా చతుష్షష్ట్యై తు మాత్రయా,
 రేచయేత్ షోడశైర్వాతైః నాసేనైకేన సుందరి.
 తయోశ్చ పూరయ్యేయుం శనైః షోడశమాత్రయా,
 ప్రాణస్యాయమనం త్వేవం వశం కుర్యాజ్జయీ వశః.
 పంచప్రాణాః సమాఖ్యాతా వాయవః ప్రాణమశ్రితాః,
 ప్రాణో ముఖ్యతమస్తేషు సర్వప్రాణభృతాం సదా.
 ఓష్ఠనాసికయోర్మధ్యే హృదయే నాభిమందలే,
 పాదాంగుష్ఠాశ్రితః ప్రాణః సర్వాంగేషు చ తిష్ఠతి.
 నిత్యం షోడశసంఖ్యాభిః ప్రాణాయామం సమభ్యసేత్,
 మనసా ప్రార్థితం యాతి సర్వప్రాణజయీ భవేత్.
 ప్రాణాయామైర్దహేద్దోషాన్ధారణాభిశ్చ కిల్బిషాన్,
 ప్రత్యాహారాచ్చ సంసర్గాన్ధ్యానేనానీశ్వరాన్లుణాన్,
 ప్రాణాయామశతం స్నాత్వా యః కరోతి దినేదినే.
 మాతాపితృగురుభ్యోఽపి త్రిభిర్వక్షైర్వ్యభోహతి,

తదేతదాహ—ప్రాణానిత్యాదిహ. ప్రాణస్యోపి డ్యేహ యుక్తో నాత్యశ్చత
 స్తోకోక్తప్రకారేణ సంయుక్తా చేష్టా యస్య స యుంక్తచేష్ట తీణే శక్తిహాన్యా

విద్వాన్తనో ధారయేతాప్రమత్తః.

సమే శుచౌ శర్కరా వహ్నివాలుకా

వివర్జితే శబ్దజలాశ్రయాదిభిః,

మనోనుకూలే న తు చక్షుషీడనే

గుహానివాతాశ్రయణే ప్రయోజయేత్.

౧౦

నీహరథూమార్కానిలానలానాం

ఖద్యోతవిద్యుత్ఫలకశశీనామ్,

ఏతాని రూపాణి పురస్సరాణి

బ్రహ్మణ్యభివ్యక్తికరాణి యోగే

౧౧

పృథ్వీప్రేజోనిలభే సముత్థితే

శం—త్వంగతే మనసి నాసికాయాః పుటాభ్యాం శనైః శనైరుత్సుజేత్ న ముఖేన
'వాయుం ప్రతిష్ఠాప్య శనైర్వాసికయోత్సుజేదితి. ఉదాత్తాశ్వయుతం రథనియంతార
మివ మనసే మనోధారయేతాప్రమత్తః ప్రణిహితాత్మా చ.

శం—సమగ్రితి. సమే నిమోన్నతరహితే దేశే శుచౌ శుద్ధే శర్కరావహ్ని
వాలుకావివర్జితే, శర్కరాః. తుద్రోపలాః వాలుకాస్తచూర్ణమ్. తథాశబ్దజలాశ్రయా
దిభిః. శబ్దః కలహాదిద్వనిః. జలం సర్వప్రాణ్యుపభోగ్యమ్. మండప ఆశ్రయః. మనోను
కూలే మనోరమే చక్షుషీడనే ప్రతివాద్యభిముఖే, ఛాందసో విసర్గలోపః గుహానివాతా
శ్రయణే గుహాయామేకాస్తే నివాతే సమాశ్రిత్య ప్రయోజయేత్సయ్యుష్ణోత చిత్తం
పరమాత్మని.

౧౦

శం—ఇదానీం యోగమభ్యస్యతోఽభివ్యక్తిచిహ్నని వక్ష్యంతే. నీహరథూమార్కాని
నీహరథుమారః. తద్వత్ప్రాణైః సమా చిత్తవృత్తిః ప్రవర్తతే. తతో ధూమ ఇవాభాతి
తతోఽర్కవత్తతో వాయురివాఽభాతి. తతో వహ్నిరివాత్సుప్త్యో వాయుః ప్రకాశ
దహనః ప్రవర్తతే. బాహ్యవాయురివ సంక్షుభితో బలవాన్విజృంభతే కదాచిత్ప్రద్యోత
ఖచితమివాంతరిక్షమాలక్యతే. విద్యుదివ రోచిష్టురాలక్యతే కదాచిత్ స్ఫటికాకృతిః
కదాచిత్పూర్ణశశివత్. ఏతాని రూపాణియోగే క్రియామాణే బ్రహ్మణ్యవిష్క్రియ
మాణే నిమిత్తే పురస్సరాణ్య గ్రామాణి. తదా పరమయోగసిద్ధిః.

౧౧

శం—పృథ్వీతి. పృథివ్యప్రేజోనిలభే పృథివాదీని భూతాని ద్వంద్వైకవద్భా
వేన నిర్దిశ్యంతే. లేషు పశ్యన్తు భూలేషు సముత్థితేషు పంచాత్మకే యోగగుణే

పంచాత్మకే యోగగుణే ప్రవృత్తే,
న తస్య రోగో న జరా న మృత్యుః
ప్రాప్తస్య యోగాగ్నిమయం శరీరమ్.

౧

లఘుత్వమారోగ్యమలోలుపత్వం
వర్ణప్రసాదం స్వరసౌష్ఠవం చ,
గంధః శుభో మూత్రపురీషకల్పం

యోగప్రవృత్తిం ప్రథమాం వదన్తి.

౧

యథైవ బిమ్బం మృదయోపలిప్తం
తేజోమయం బ్రాజతే తత్సుధాంతమ్,
తద్వాత్తతత్త్వం ప్రసమీక్ష్య దేహీ
ఏకః కృతార్థో భవతే వీతశోకః.

౧

యదాత్మతత్వేన తు బ్రహ్మతత్త్వం

శం—ప్రవృత్త ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానమ్. కః పునర్యోగగుణః ప్రవర్తతే. పృథివ
గంధవత్సా గంధో యోగినో భవతి. తథాఽద్భో రసః ఏవమన్యత్ర ఉక్తం చ.

జ్యోతిష్వతీ స్పర్శవతీ తథా రసవతీ పరా,

గంధవత్సపరా స్రోక్తా చతస్రస్తు ప్రవృత్తయః.

అసాం యోగప్రవృత్తీనాం యద్యేకాపి ప్రవర్తతే,

ప్రవృత్తయోగం తం ప్రాహుర్యోగినో యోగచింతకాః.

న తస్య యోగినో రోగో న జరా న మృత్యుర్వా ప్రభవతి కస్య ప్రాప్తః
యోగాగ్నిమయం శరీరమ్. యోగాగ్నిసమ్మిష్టదోషకలాపం శరీరం ప్రాప్తస్య. సు
మన్యత్.

౧౨, ౧

శం—కించ యథైవేతి. యథైవ బిమ్బం సౌవర్ణం రాజతం వా మృదయ
వలిప్తం మృదాదినా మలిసీకృతం పూర్వం పశ్చాత్పుధాంతం సుధాంత మిత్యన్విన్న
సుధాంతమితి ఛాన్దసమ్. అగ్నాద్విదినా విమలీకృతం తేజోమయం భ్రాజతే. తద
తదేవాత్తతత్త్వం ప్రసమీక్ష్య దృష్టైకోఽద్వితీయః కృతార్థో భవతే వీతశోకః. ప
మాం పాతే తద్వత్సతత్త్వం ప్రసమీక్ష్య దేహీతి. తత్రాప్యయమేవార్థః.

౧

శం—శ్శం జ్ఞాత్వా వీతశోకో భవతీత్యాహ—యదేతి. యదా యస్యా వ

దీహోపమేనేహ యుక్తః ప్రపశ్యేత్,

అజంధ్రుపం సర్వతత్త్వైర్విశుద్ధం

జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాపైః.

౧౫

ఏష హ దేవః ప్రదిశోఽను సర్వాః

పూర్వోహ జాతః స ఉ గర్భే అంతః,

స ఏవ జాతః స జనిష్యమాణః

ప్రత్యజ్ఞానాం స్థితిర్న సర్వతో ముఖః.

౧౬

యో దేవో అగ్నో యో అప్సు యో విశ్వం భువనమావివేశ,

య ఓషధీషు యో వనస్పతిషు తస్మై దేవాయ నమో నమః.

౧౭

ఇతి శ్వేతాశ్వతరోపనిషది ద్వితీయోఽధ్యాయః.

శం—స్థాయమాత్మతత్త్వేన స్వేనాత్మనా. ఇం విశిష్టేన దీహోపమేన దీపస్థానీయేన ప్రకాశస్వరూపేణ బ్రహ్మతత్త్వం ప్రపశ్యేత్. తుశబ్దోఽవధారణే, పరమాత్మనమాత్మత్వైవ జానీయాదిత్యర్థః. ఉక్తం చ. తదాత్మనమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మితి. తీదృశం అన్యస్థాదజాయమానం ధ్రువమప్రచ్యుతస్వరూపం సర్వతత్త్వైరవిద్యాతత్కారైర్విశుద్ధమనంస్ఫుప్తం జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాపైరవిద్యాదిభిః.

౧౫

శం—పరమాత్మనమాత్మత్వేన విజానీయాదిత్యుక్తం తదేవ సంభావయన్నహ ఏషహేతి. ఏష ఏవ దేవః ప్రదిశః ప్రాచ్యాద్యాదిశ ఉపదిశశ్చ సర్వాః పూర్వోహ జాతః సర్వస్థాద్ధిర్విగర్భాత్తనా స ఉ గర్భేఽస్తర్వర్తమానః స ఏవ జాతః శిశుః స జనిష్యమాణోఽపి స ఏవ సర్వాంశ్చ జనాన్ప్రత్యక్షే తిష్ఠతి సర్వప్రాణిగతాని ముఖాన్యస్యేతి సర్వతోముఖః.

౧౬

శం—ఇదానీం యోగవత్సాధనాస్తరాణి నమస్కారాదీని కర్తవ్యత్వేన దర్శయితుమాహ. యో దేవ ఇతి. యో విశ్వం భువనం స్వేన విరిచితం సంసారమండలమావివేశ. య ఓషధీషు కాల్యాదిషు వనస్పతిష్వశ్వత్థాదిషు తస్మై విశ్వాత్మనే భువనమూలాయ పరమేశ్వరాయ నమోనమః. ద్విర్వచనమాదర్శమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం చ.

౧౭

ఇతి శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయోఽధ్యాయః.

తృ తీ యో ౭ ధ్యాయః.

య ఏకో జాలవానీశత ఈశనీభిః
 సర్వాన్తో కానీశత ఈశనీభిః,
 య ఏవైక ఉద్భవే సమ్భవే చ
 య ఏత ద్విదురమృతాస్తే భవన్తి.
 ఏకో హి రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్మై
 ర్య ఇమా న్తో కానీశత ఈశనీభిః,
 ప్రత్యజ్జనాం స్తిష్ఠతి సఙ్కుకోపాంతకాలే
 సంసృజ్య విశ్వా భువనాని గోపాః.

శం—కథమద్వితీయస్య పరమాత్మన ఈశత్రీశితవ్యాదిభావ ఇత్యాశంక్యహ—
 య ఏక ఇతి. య ఏకః పరమాత్మా న జాలవాన్జ్వాలం మాయాదురత్యయత్వాత్
 తథాచాహ - భగవాన్—మమ మాయా దురత్యయేతి. తద్వాంస్తదస్యాస్తీతి జా
 వాన్ మాయావీత్యర్థః. ఈశతే ఈష్టే మాయోపాధిస్సన్ కైరీశనీభిః స్వశక్తిభి
 తథా చోక్తం ఈశత ఈశనీభిః పరమశక్తిభిరితి. కాన్సర్వాన్తో కానీశత ఈశనీభి
 కదా ఉద్భవే. విభూతియోగే సమ్భవే ప్రాచుర్భావే చ. య ఏతద్విదురమృతా ఆ
 రణధర్తాః భవన్తి.

శం—కస్తా త్సునర్ణాలవానిత్యాశంక్యహ - ఏకో హితి. హి శబ్దో యః
 దర్శే యస్తాదేక ఏవ రుద్రః స్వతో న ద్వితీయాయ వస్త్యంతరాయ తస్మర్పిష్టావి
 పరమార్థదర్శిణః. ఉక్తం చ ఏకో రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్మరితి. య ఇమాన్తో
 నీశతే నియమయతీశనీభిః. సర్వాంశ్చ జనాత్ప్రత్యంతరః ప్రతిపురుషమవస్థితః. రూః
 రూపం ప్రతిరూపా బభూవేత్యర్థః. కించ సంఘకోపాంతకాలే ప్రలయకాలే
 కృత్వా సంసృజ్య విశ్వా భువనాని గోపా గోప్తా భూత్వా. ఏతదుక్తం భవతి. ఆ
 తీయః పరమాత్మా. న చాసౌ కుంభకారవదాత్మానం కేవలం మృత్సింధస్థానీయము
 దానకారణముపాదత్తే కిం తర్హి స్వశక్తివిక్షేపం కుర్వన్సిష్టా నియంతా వాభిధీయ
 ఇతి. ఉత్తరో మస్త్రస్త్రస్త్రివ విరాడాత్తనావస్థానం తత్ప్రసిష్టృత్వం ప్రతిపాదయతి.

విశ్వతశ్చతురుత విశ్వతోముఖో
విశ్వతోబాహురుత విశ్వతస్పాత్,
సం బాహుభ్యాం ధమతి సంపతత్రై
ద్వ్యావాభూమీ జనయన్దేవ ఏకః.

3

యో దేవానాం ప్రభవశ్చోద్భవశ్చ
విశ్వాధిపో రుద్రో మహర్షిః,
హిరణ్యగర్భం జనయామాస పూర్వం
స నోబుధ్ధ్యా శుభయా సంయునక్తు.

౪

యా తే రుద్ర శివా తనూరఘోరాఽపాపకాశినీ,
తయా నస్తనువా శంతమయా గిరిశన్తాభిచాకశీహి.

౫

శం—విశ్వతశ్చతురితి. సర్వప్రాణిగతాని చక్షూంష్యస్యేతి విశ్వతశ్చక్షుః. అక్షః స్వేచ్ఛయైవ సర్వత్ర చక్షూరూపాదౌ సామర్థ్యం విద్యత ఇతి విశ్వతశ్చక్షుః. ఏవముత్తరత్ర యోజనీయమ్. సంబాహుభ్యాం ధమతి సంయోజయతీత్యర్థః. ఆనేకా ర్థత్వాద్ధాతూనామ్. పక్షిణశ్చ ధమతి ద్విపదో మనుష్యాదీంశ్చ పతత్రైః కిం కుర్వన్ ద్యావా పృథివీ జనయన్ దేవ ఏకో విరాజం సృష్టవానిత్యర్థః.

3

శం—ఇదానీం తస్యైవ సూత్రసృష్టిం ప్రతిపాదయన్తస్తద్భగభిప్రేతం ప్రార్థయతే. యో దేవానామితి. యో దేవానామిన్ద్రాదీనాం ప్రభవహేతురుద్భవ హేతుశ్చ. ఉద్భవో విభూతియోగః విశ్వస్యాధిపో విశ్వాధిపః పాలయితా. మహర్షిః. మహంశ్చాసాపృషి శ్చేతి మహర్షిః సర్వజ్ఞ ఇత్యర్థః. హితం రమణీయమత్యుజ్జ్వలం జ్ఞానం గర్భోఽస్తస్సారో యస్య తం జనయామాస పూర్వం సర్గాదౌ స నోఽస్తాఽబుధ్ధ్యా శుభయా సంయునక్తు పరమపదం ప్రాప్నుయామేతి.

౪

శం—పునరపి తస్య స్వరూపం దర్శయన్తుభిప్రేతమర్థం ప్రార్థయతే. మస్త్ర ద్యయేన యాతే రుద్రేతి. హే రుద్ర తవ యా శివా తనూరఘోరా. ఉక్తం చ తస్యైతే తనువా ఘోరాన్యా శివాన్యేతి. అథవా శివా శుద్ధావిద్యా తత్కార్యవిని ర్ముక్తా సచ్చిదానందాద్వయ బ్రహ్మరూపా న తు ఘోరా శశిబిమ్బమివాహ్లాదినీ. అపాప కాశినీ స్మృతిమాత్రాఘనాశినీ పుణ్యాభివృత్తికరీ. తయాత్త నా నోఽస్తాఽఘంతుమయా సుఖతమయా పూర్ణానందరూపయా హే గిరిశంత గిరా స్థిత్యా శం సుఖం తనోతీతి. అభిచాకశీహి అభిపశ్య నిరీక్షస్వ శ్రేయసా నియోజయ స్వేత్యర్థః.

౫

యామిషం గిరిశస్త్రహస్తే బిభర్ష్యస్తవే,
 శివాం గిరిత్రతాం కురు మాహిగ్సీః పురుషం జగత్.
 తతః పరం బ్రహ్మపరం బృహంతం
 యథానికాయం సర్వభూతేషు గూఢమ్,
 విశ్వనైకం పరివేష్టితారమిశంతం
 తం జ్ఞాత్వా ఽమృతా భవంతి.
 వేదాహమేతం పురుషం మహంత
 మాదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్,
 తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి
 నాన్యః పథా విద్యతేఽయనాయ.

శం—కించ యామిషమితి. యామిషం గిరిశంత హస్తే బిభర్షి ధారయ
 స్తవే జనేక్షేప్తం శివాం గిరిత్ర గిరిం త్రాయత ఇతి తాం కురు మా హిగ్సీః పుర
 మస్తదీయం జగదపి కృత్స్నం సాకారం బ్రహ్మ ప్రదర్శయేత్కృతమర్థం ప్రా
 వాన్.

శం—ఇదానీం తస్యైవ కారణాత్తనావస్థానం దర్శయత్ జ్ఞానాదమృత
 మాహ—తతః పరమితి. తతః పురుషయుక్తా జ్ఞగతః పరం కారణత్వాత్కార్యః
 తస్య ప్రవృత్తస్య వ్యాపకమిత్యర్థః. అథవాతతో జగదాత్మనో విరాజః పరమ్.
 తద్బ్రహ్మపరం బృహంతం బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భాత్పరం బృహంతం మహద్వా
 త్వాత్. యథా నికాయం యథా శరీరం సర్వభూతేషు గూఢమంతరవస్థితం వి
 నైకం పరివేష్టితారం సర్వమంతః కృత్వా స్వాత్మనా సర్వం వ్యాప్యవస్థితమీ
 పరమేశ్వరం జ్ఞాత్వాఽమృతా భవంతి.

శం—ఇదానీముక్తమర్థం ద్రఘయతుం మన్తదృగనుభవం దర్శయిత్వా పూ
 నందాద్వితీయబ్రహ్మతాపరిజ్ఞానాదేవ పరమపురుషార్థప్రాప్తిర్నాన్యేనేతి దర్శయ
 వేదాహమేతీతి. వేదజానే తమేతం పరమాత్మానం. అథైతం ప్రత్యగాత్మానం సాక్షి
 పురుషం పూర్ణం మహంతం సర్వాత్త్వాత్ ఆదిత్యవర్ణం ప్రకాశరూపం తమస
 జ్ఞానాత్ పరస్తాత్తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి మృత్యుమత్యేతి కస్తాదస్తాన్నా
 పంథా విద్యతేయనాయ పరమపదప్రాప్తయే.

యస్తాత్పరం నాపరమ స్తి కించి
 ర్యస్తాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కశ్చిత్,
 పృక్ష ఇవ స్తభో దివి తిష్ఠ త్యేక
 స్తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్.

F

తతో యదు త్తరతరం తదరూపమనామయమ్,
 య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్త్యథేతరే దుఃఖమేవాపి యన్తి. ౧౦
 సర్వాననశిరోగ్రీవః సర్వభూతగుహాశయః,
 సర్వవ్యాపీ స భగవాన్స్తస్తాత్సర్వగతః శివః. ౧౧
 మహాక ప్రభుర్వై పురుషః సత్త్వసైవ్యష ప్రవర్తకః,

శం—కస్తాత్పునస్తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతీత్యుచ్యతే యస్తాదితి. యస్తా
 త్పరం పురుషాత్పరముత్కృష్టమపరమన్యన్నాస్తి. యస్తాన్నాణీయోఽణుతరం న
 జ్యాయో మహత్తరం వాస్తి. పృక్ష ఇవ స్తభో నిశ్చలో దివి ద్యోతనాత్తని స్వే
 మహిమ్ని తిష్ఠ త్యేకోఽద్వితీయః పరమాత్మా తేనాద్వితీయేన పరమాత్మ నేదం సర్వం
 పూర్ణం నైరంతర్యేణ వ్యాప్తం పురుషేణ పూర్ణేన.

F

శం—ఇదానీం బ్రహ్మణః పూర్వోక్తకార్యకారణతాం దర్శయజ్ఞానినామ
 మృతత్వమితరేషాం చ సంసారిత్వం దర్శయతి తత ఇతి. తత ఇదం శబ్దవాచ్యాజ్జగత
 ఉత్తరం కారణం తతోఽప్యుత్తరం కార్యకారణనిర్ముక్తం బ్రహ్మైవేత్సర్వధః. తదరూపం
 రూపాదిరహితం. అనామయమాధ్యాత్మికాది తాపత్రయరహితత్వాత్. య ఏతద్విదుర
 మృత త్వేనాహమస్మీత్యమృతా అమరణ భర్తాస్తే భవన్తి. అథేతరే యే న విదుస్తే
 దుఃఖమేవాయన్తి.

౧౦

శం—ఇదానీం తస్యైవ సర్వాత్మత్వం దర్శయతి - సర్వాననేతి. సర్వాణ్యాన
 నాని శిరాసి గ్రీవాశ్చాస్యేతి సర్వాననశిరోగ్రీవః. సర్వేషాం భూతానాం గుహాయాం
 బుద్ధౌ శేత ఇతి సర్వభూతగుహాశయః. సర్వవ్యాపీ స భగవాన్సర్వ్యాదిసమప్తిః.
 ఉత్తం చ “విశ్వరూప్య సమగ్రస్య ధర్మస్య యశసః శ్రియః, జ్ఞాన వైరాగ్యయోఽత్యైవ
 షణ్ణాం భగ ఇతీరణా.” భగవతి యస్తాదేవం తస్తాత్సర్వగతః శివః.

౧౧

శం—కించ మహానితి. మహాన్పృథుః సమర్థో వై నిశ్చయేన జగదుదయస్థితి
 సంహారేత్త్వస్యాన్తఃకరణస్యైవ ప్రవర్తకః ప్రేరియతా కమధముద్దిశ్య సునిర్మలా

సునిర్మలామిమాం స్రాప్తి మిశానోజ్యోతిరవ్యయః.
 అంగుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా
 సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః,
 హృదా మన్వీశో మనసాభి క్లప్తో
 య ఏత ద్విదురమృతాస్తే భవన్తి
 సహస్రశీర్షా పురుషః సహస్రాక్షః సహస్రపాత్,
 స భూమిం విశ్వతో పృథ్వా ఽత్యతిష్ఠద్దశాంశమ్.
 పురుష ఏవేదగ్ సర్వం యద్భూతం యచ్ఛ భవ్యమ్,
 ఉతామృతత్వ స్యేశానో యదన్నే నాతిరోహతి.
 సర్వతః పాణిపాదం తత్సర్వతోక్షి శిరోముఖమ్,

శం—మిమాం స్వరూపావస్థాలక్షణం స్రాప్తిం పరమపదప్రాప్తిం, ఈశాన ఈశి
 జ్యోతిః పరిశుద్ధో విజ్ఞానప్రకాశః. అన్వయోఽవినాశీ.

అంగుష్ఠమాత్ర ఇతి. అంగుష్ఠమాత్రోభివ్యక్తిస్థానహృదయసుషిరపరిమా
 పేక్షయా పురుషః పూర్ణత్వాత్పురి శయనాద్వా. అన్తరాత్మా సర్వస్యాన్తరా
 భూతః స్థితః సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః హృదయస్థేన మనసాఽభిగు
 మన్వీశో జ్ఞానేశః. యత ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి.

శం—పురుషోఽన్తరాత్మేత్యుక్తం పునరపి సర్వాత్మానం దర్శయతి - సర్వ
 తావన్నాత్రత్వప్రదర్శనార్థమ్. ఉక్తం చ-అధ్యారోపాపవాదాభ్యాం నిష్ప్రప
 ప్రపజ్ఞయత ఇతి. సహస్రాణ్యనస్తాని శీర్షాణ్యస్త్యేతి సహస్రశీర్షా పురుషః పూ
 విపముత్తరత్ర యోజనియమ్. స భూమిం భువనం సర్వతోఽన్తర్భూతాన్ని పృ
 థ్యాప్యాత్పృతిష్ఠదతీత్య భువనం సమధితిష్ఠతి దశాంగులమనస్తమపారమిత్యర్థః. అథ
 నాభేరుపరి దశాంగులం హృదయం తత్రాధితిష్ఠతి.

శం—నను సర్వాత్మ త్వే సప్రపజ్ఞం బ్రహ్మ స్యాత్తద్వ్యతిరేకేణాభా
 త్యాహ—పురుషవివేదమితి. పురుషవివేదం సర్వం యదన్నే నాతిరోహతి యది
 దృశ్యతే ఐర్తమానం యద్భూతం యచ్ఛ భవ్యం భవిష్యత్. కిం చ ఉతామృతత్వ
 శానోఽమరణధర్మత్వస్య కైవల్యస్యేశానః. యచ్ఛాన్నే నాతిరోహతి యద్వ
 తస్యేశానః.

శం—పునరపి నిర్వికేషం ప్రతిపాదయితుం దర్శయతి—సర్వత ఇతి. సర్

సర్వతః శ్రుతిమల్లోకే సర్వమావృత్య తిష్ఠతి. ౧౬

సర్వేంద్రియగుణాభాసం సర్వేంద్రియవివర్జితమ్,
సర్వస్య ప్రభుమీశానం సర్వస్య శరణం బృహత్. ౧౭

నపద్వారే పురే దేహీ హగ్నో లేలాయతే బహిః,
వశీ సర్వస్య లోకస్య స్థావరస్య చరస్య చ. ౧౮

అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా
పశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్యకర్ణః.

శం—పాణయః పాదాశ్చేతి సర్వతః పాణిపాదం తత్. సర్వతోఽక్షీణి శిరాంసి
ముఖాని చ యస్య తత్సర్వతోక్షీశిరోముఖమ్. సత్వతః శ్రుతిః శ్రవణమస్యేతి
శ్రుతిమత్ లోకే ప్రాణినికాయే సర్వమావృత్య సంవ్యాప్య తిష్ఠతి. ౧౬

శం—ఉపాధిభూతపాణిపాదాదీన్ద్రియాధ్యారోపణాజ్ఞేయస్య తద్వత్తాశంకా
మాభూదిత్యేవమర్థ ముత్తరతో మన్తః—సర్వేన్ద్రియేతి. సర్వాణి చ తాసీన్ద్రియాణి
శ్రోత్రాదీనీంద్రియాణ్యంతఃకరణవర్తనాని సర్వేన్ద్రియగ్రహణేన గృహ్యంతే. అంతఃకర
ణబహిష్కరణోపాధిభూతః సర్వేన్ద్రియగుణైరధ్యవసాయసంకల్పశ్రవణాదిభిర్ధణవదా
భాసతఇతి సర్వేన్ద్రియగుణాభాసమ్. సర్వేన్ద్రియైర్వాప్యపుతమివ తజ్జ్ఞేయమిత్యర్థః.
ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి శ్రుతేః. కస్తాత్పునః కరణాత్తద్వ్యాప్యపుతమివేతి గృహ్యత
ఇత్యాహ—సర్వేన్ద్రియవివర్జితం సర్వకరణరహితమిత్యర్థః. అతో న చ కరణవ్యాపా
రైర్వాప్యపుతం తజ్జ్ఞేయమ్. సర్వస్య జగతః ప్రభుమీశానమ్. సర్వస్య శరణం పరాయ
ణం బృహత్కరణం చ. ౧౭

శం—కిం చ నపద్వార ఇతి. నపద్వారే శిరసి సప్తద్వారాణి దేవై అవాహీ
పురే దేహీ విజ్ఞానాత్మా భూత్వా కార్యకారణోపాధిః సన్న్యంసః పరమాత్మా హంత్య
విద్యాత్మకం కార్యమితి లేలాయతే చలతి బహిర్విషయగ్రహణాయ. వశీ సర్వస్య
లోకస్య స్థావరస్య చరస్య చ. ౧౮

శం—ఏవం తావత్సర్వాత్మకం బ్రహ్మ ప్రతిపాదితమ్. ఇదానీం నిర్వికారా
నందస్వరూపేణానుదితానస్తమిత జ్ఞానాత్తనావస్థితం పరమాత్మానం దర్శయితుమాహ.
అపాణిపాదఇతి. నాస్య పాణిపాదావిత్యపాణిపాదః. జవనో దూరగామి. గ్రహీతా
పాణ్యభావేపి సర్వగ్రాహీ పశ్యతి. సర్వమచక్షురసి సత్. శృణోత్యకర్ణోఽపి సవేత్తివేద్యం

స వేత్తి వేద్యం న చ తస్యాస్తి వేత్తా

తమాహురగ్ర్యం పురుషం మహాంతమ్.

౧౯

అణోరణోయాన్తహతో మహీయా

నాత్తా గుహాయాం నిహితోఽస్య జన్తోః,

తమక్రతుం పశ్యతి వీతశోణో

ధాతుః ప్రసాదా న్నహిమానమిశమ్.

౨౦

వేదాహమేతమజరం పురాణం

సర్వాత్మానం సర్వగతం విభుత్వాత్,

జన్తనిరోధం ప్రవదంతి యస్య

బ్రహ్మవాదినో హి ప్రవదంతి నిత్యమ్.

౨౧

ఇతి శ్వేతాశ్వతరోపనిషది తృతీయాఽధ్యాయః.

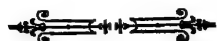
శం—సర్వజ్ఞత్వాదమనస్కోఽపి న చ తస్యాస్తి వేత్తా నాన్యోతోస్తి ద్రష్టే శ్రుతేః తమాహురగ్ర్యం ప్రథమం సర్వకారణత్వాత్పురుషం పూర్ణం మహాంతమ్. ౧

శం—కించాణోరణీయానితి. అణోః సూక్ష్మాదప్యణీయానణుతరః మహతే మహత్త్వపరిమాణాన్తహియాన్తహత్తరః. స చాత్మాస్య జన్తోః బ్రహ్మాదిస్తమ్యవర్ణంతః ప్రాణిజాతస్య గుహాయాం హృదయే నిహిత ఆత్మభూతః స్థిత ఇత్యర్థః. తమాత్తాన క్రతుం విషయభోగసంకల్పరహితమాత్మనో మహిమానం కర్తనిమిత్తవృద్ధిక్షయరహి మిశం పశ్యత్యయమహమస్తీతి సాక్షాజ్ఞానాతి యః సః వీతశోణో భవతి. కేన తర్హ సౌపశ్యతి. ధాతురీశ్వరస్య ప్రసాదాత్. ప్రసన్నే హి పరమేశ్వరే తద్యాధాత్మవిజ్ఞ ముత్పద్యతే * అథవేన్ద్రియాణి ధాతవః శరీరస్య ధారణాల్లేహం ప్రసాదాద్విషు దోషదర్శనబలాద్యపనయనాత్. అన్యథా దుర్విక్షేయ ఆత్మా కామిభిః ప్రాక పురుషైః.

శం—ఉక్తమర్థం ద్రథయితుం మస్తదృగనుభవం దర్శయతి వేదాహమేతవి వేద జానేఽహమేతమజరం విపరిణామధర్మవర్జితం పురాణం పురాతనం సర్వాత్మా సర్వేషామాత్మభూతం సర్వగతం విభుత్వాదాకాశవద్వ్యాప్యతత్వాత్. యస్య చ నిరోధముత్పత్త్యభివం ప్రవదన్తి బ్రహ్మవాదినో హి నిత్యమ్. సుప్టోర్థః.

ఇతి శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యే శ్రీశంకరభగవతః కృతో తృతీయాఽధ్యాయః

చతుర్థోఽధ్యాయః.

య ఏకోఽవర్ణో బహుధా శక్తియోగా
 ద్వర్ణాననేకాన్నిహితార్థో దధాతి,
 విచైతి చాస్తే విశ్వమాదౌ స దేవః
 స నో బుద్ధ్యా శుభయా సంయునక్తు. ౧
 తదేవాగ్నిస్తదాదిత్యస్తద్వాయుస్తదు చంద్రమాః,
 తదేవ శుక్రం తద్భువ్న తదాపస్తత్ప్రజాపతిః. ౧
 త్వం స్త్రీ త్వం పుమానసి త్వం కుమార ఉత వా కుమారీ,
 త్వం జీర్ణో దండేన వజ్ఞుసి త్వం జాతో భవసి విశ్వతోముఖః ౩
 నీలః పతంగో హరితో లోహితాక్ష.

స్తడిద్గర్భ ఋతవః సముద్రాః,

శం— గవానత్వాదస్వార్థస్య భూయో భూయో వక్తవ్య ఇతి చతుర్థో
 ఽధ్యాయ ఆరభ్యతే య ఏకఇతి. య ఏకోఽద్వితీయః పరమాత్మాఽవర్ణో జాత్యాది
 రహితో నిర్వికేష ఇత్యర్థః. బహుధా నానా శక్తియోగా ద్వర్ణాననేకాన్నిహితార్థో
 ఽగృహీతప్రయోజనః స్వార్థనిరపేక్ష ఇత్యర్థః. దధాతి విదధాత్యాదౌ. విచైతివ్యేతి
 చాస్తే ప్రలయకాలే. చ శబ్దాన్త ధ్యేఽపి యస్త్విన్విశ్వం సదేవో ద్యోతమానస్వభావో
 విజ్ఞానైకరస ఇత్యర్థః. స నోఽస్తాశ్శుభయా బుద్ధ్యా సంయునక్తు సంయోజయతు. ౧

శం—యస్తాత్స ఏవ స్రష్టా తస్మిన్నేవ లయస్తస్తాత్స ఏవ సర్వం న తతో
 విభక్తమస్తీత్యాహ మస్త్రత్రయేణ తదేవేతి. తదేవాత్తత్త్వమగ్నిః తదాదిత్యః ఏవ
 శబ్దః సర్వత్ర సమృద్ధ్యతే తదేవ శుక్రమితి దర్శనాత్. కేషమృజు తదేవ శుక్రం
 శుద్ధమన్యదపి దీప్తిమన్నుక్షత్రాది తద్భువ్న హిరణ్యగర్భాత్తా తదాపః స ప్రజాతి
 ర్విరాడాత్తా. ౨

శం—సృష్టో మస్తార్థః.

శం—నీల ఇతి. త్వమేవేతి సర్వత్ర సమృద్ధ్యతే. త్వమేవ నీలః పతన్గో
 భ్రమరః పతనాద్గచ్ఛతీతి పతన్గః హరితో లోహితాక్షః శుకాదినికృష్టాః ప్రాణినస్త్వమే

అనాదిమత్త్వం విభుత్వేన వర్తనే
 యతో జాతాని భువనాని విశ్వా.
 అజామేకాం లోహిత శుక్లకృష్ణాం
 బహ్వీః ప్రజాః సృజమానాం సరూపాః,
 అజో హ్యేకో జుషమాణోఽనుశేతే
 జహత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్యః.
 ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా
 సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే,
 తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వ
 త్వనశ్చన్నోఽభిచాకశీతి.

శం—వేత్త్యర్థః. తడిద్రరోఽమేఘః ఋతవః సముద్రాః యస్తాత్త్వమేవ సర్వస్యాత్త
 భూతస్తస్మాదనాదిత్వమేవ త్వమేవాద్యత్త శూన్యః. విభుత్వేన వ్యాపకత్వేన యతో
 జాతాని భువనాని విశ్వాని.

శం—ఇదాసిం తేజోబన్నలక్షణాం ప్రకృతిం ఛాన్దోగ్యోపనిషత్ప్రసిద్ధామజ
 రూపకల్పనయా దర్శయతి అజామేకామితి. అజాం ప్రకృతిం లోహితశుక్లకృష్ణా
 తేజోబన్నలక్షణాం బహ్వీః ప్రజాః సృజమానాముత్పాదయంతీం ధ్యానయోగానుగత
 దృష్టాం దేవాత్మశక్తిం వా సరూపాః సమానాకారా అజోహ్యేకో విజ్ఞానాత్త్వ
 ఽనాదికామకర్తృవిసాశిశః స్వయమాత్మానం మన్యమానో జుషమాణః సేవమానోఽనుశేతే
 భజతే. అన్య ఆచార్యోపదేశప్రకాశావసాదితావిద్యాన్ధకారో జహతి త్యజతి.

శం—ఇదాసిం సూత్రభూతో పరమార్థవత్త్వవధారణార్థముపన్యస్యేతే—
 ద్వేతి. ద్వా ద్వా విజ్ఞానపరమాత్మానా. సుపర్ణా సుపర్ణా శోభనవతనా శోభనగమనా
 సుపర్ణా పక్షిసామాన్యాద్వా సుపర్ణా స యుజా సయుజౌ సర్వదా సంయుక్తౌ. స
 ఖాయా సఖాయౌ సమానాఖ్యానౌ సమానాభివృద్ధికారణౌ. ఏవం భూతో సస్తా
 సమానమేకం వృక్షం వృక్షమివోచ్ఛేదసామాన్యాద్వృక్షం శరీరం పరిషస్వజాతే
 పరిష్వక్తవస్తౌ సమాశ్రితవస్తావేతో. తయోరన్యోఽవిద్యాకామవాసనాశ్రయలింగో
 పాధిర్విజ్ఞానాత్త్వ పిప్పలం కర్తృఫలం సుఖదుఃఖలక్షణం స్వాద్వనేకవిచిత్రవేదనా
 స్వాదరూపమత్త్యుపభుంక్తేఽవివేకతః. అనశ్చన్నో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావః
 ధరమేశ్వరోఽభిచాకశీతి సర్వమపి పశ్యన్నాస్తే.

సమానే పృక్షే పురుషో నిమగ్నో

ఽనీశయా శోచతి ముహ్యమానః,

జుప్తం యదా పశ్యత్యన్యమిశ

మస్య మహిమానమితి వీతశోకః.

2

ఋచో అక్షరే పరమే వ్యోమ

స్యస్తి నేవా అధివిశ్వే నిషేదుః,

యస్తం న వేద కిమృచా కరిష్యతి

య ఇత్తద్విదుస్త ఇమే సమాసతే.

౮

శం—తత్రైవం సతి సమానే పృక్షే శరీరే పురుషో భోక్తావిద్యాకామ కర్మ
ఫల రాగాదిగురుభారాక్రాంతోఽలాబురివ సముద్రజలే నిమగ్నో నిశ్చయేన దేహాత్తభావ
మాపన్నోఽయ మేవాహమముష్య పుత్రోఽస్య నిష్టా కృశః ఘోలా గుణవాన్నిధ్యణః
సుఖి దుఃఖిత్యేవం ప్రత్యయో నాన్యోస్త్యస్తాదితి జాయతే మ్రియతే సంయుజ్యతే
చ సమ్మన్థిబాంధవైః. అతోఽనీశయా న కస్యచిత్ సమర్థోఽహం పుత్రో మమ
నష్టో మృతా మే భార్యా కింమే జీవితేనేత్యేవం దీనభావోఽనీశా తయా శో
చతి సంతప్యతే ముహ్యమానోఽనేకై రన్ధ్రప్రకారై రవివేకతయా విచిత్రతా మాపద్య
మానః స ఏవ ప్రేతతిర్యజ్జనుష్యోదియోనిష్వాపతన్దుఃఖిమాపన్నః కదాచిదనేకజన్మశుద్ధ
ధర్మసంచయననిమిత్తం కేనచిత్ పరమకారుణికేన దర్శితయోగమార్గోఽహింసా సత్య
బ్రహ్మచర్యసర్వత్యాగసమాహితాత్తా సఖ్యమాది సమ్మన్నో జుప్తం సేవితమనేక
యోగమార్గైర్యదా యస్మిన్కాలే పశ్యతి ధ్యాయమానోఽన్యం వృక్షోపాధిలక్షణా
ద్విలక్షణమసంసారిణమశనాయాద్యసంస్పృష్టం సర్వాంతరం పరమాత్మానమిశమయ
మహమస్మి త్యాత్తా సర్వస్య సమః సర్వభూతాంతరస్థో నేతరోఽవిద్యాజనితోపాధి
పరిచ్ఛిన్నో మాయాత్మేతి విఘాతం మహిమానమితి జగద్రూపమనైవ మహిమా
పరమేశ్వరస్యేతి యదైవం పశ్యతి తదా వీతశోకో భవతి సర్వస్వాచోభికసాగరాద్వి
ముచ్యతే కృతకృత్యో భవతీత్యర్థః. అథవా జుప్తం యదా పశ్యత్యన్యమిశమనైవ
ప్రత్యగ్గాత్మనో మహిమానమితి తదా వీతశోకో భవతి.

2

శం—ఇదానీం తద్విదాం కృతార్థతాం దర్శయతి. ఋచ ఇతి. వేదత్రయ
వేద్యేఽక్షరే పరమే వ్యోమనోవ్యోమన్వికాశకల్పే యస్మిన్నేవా అధివిశ్వే నిషే
దురాశ్రితాస్తివంతి. యస్తం పరమాత్మానం న వేద కిమృచా కరిష్యతి. య ఇత్తద్విదుస్త
ఇమే సమాసతే కృతార్థాస్తివంతి.

౮

యస్మిన్నిదం స చ విచైతి సర్వమ్,

తమిశానం వరదం దేవమిష్యం

నిచాయ్యేమాం శాంతిమత్ప్రంతమేతి.

౧౧

యో దేవానాం ప్రభవశ్చోద్భవశ్చ

విశ్వాధిపో దుద్రో మహర్షిః,

హిరణ్యగర్భం పశ్యత జాయమానం

స నో బుధ్ధ్యా శుభయా సంయునక్తు.

౧౨

యో దేవానామధిపో

యస్మిన్లోకా అధిశ్రితాః,

శం—వియదాదికార్యాణామత్పత్తిహేతుత్వం లేనైవ సర్వాధిష్ఠాత్పత్తిస్వలక్షిత
సచ్చిదానందవపుషా బ్రహ్మాస్తీ త్యేకత్వజ్ఞానాస్తుక్తిం చ దర్శయతి. యో యోనిమితి.
యో మాయావినిర్దుక్తానందైకగుణః పరమేశ్వరో యోనిం యోనిమితి వీష్ణుయా
మూలప్రకృతిర్దాయాఽవాంతరప్రకృతయో వియదాదయశ్చ సూచితాస్తాః ప్రకృతీః
సత్రాస్ఫుర్దిప్రదత్వేనాధిష్ఠాయ తిష్ఠత్యంతర్యామిరూపేణ. య ఆకాశే తిష్ఠన్నిత్యాది
శ్రుతేః. ఏకోఽద్వితీయః. యస్మిన్దాయాద్యధిష్ఠాతరీశ్వర ఇదం సర్వం జగదుపసంహార
కాలే సమేతి సంగచ్ఛతే లయం ప్రాప్నోతి. పునః సృష్టికాలే వివిధమేత్యాకాశాది
రూపేణ నానా భవతి. తం ప్రకృతమధిష్ఠాతారమిశానం నియంతారం వరదం మోక్ష
ప్రదం దేవం ద్యోతనాత్మకమిష్యం వేదాదిభిః స్తుత్యం నిచాయ్య నిశ్చయేన బ్రహ్మ
హమస్తీత్యపరోక్షీకృత్య సుషుప్త్యాదౌ ప్రత్యక్షీకృతా యా సర్వోపరమలక్షణా.
సార్వజనీ శాంతిః సేదమాదర్శితా తాం ప్రసిద్ధామిమాం శాంతిం సర్వదుఃఖవినిర్దుక్త
సుఖైకతానస్వరూపాం ముక్తిమితి యావత్. గురూపదిప్రత్యక్షత్వమాదివాక్యజన్యసుతత్వ
జ్ఞానేనావిద్యాతత్కార్యాదివిశ్వమాయానివృత్త్యాత్త్యంతం పునరావృత్తిరహితం యథా
భవతి తథైత్యేకరసో భవతీత్యేకత్.

౧౧

శం—సూత్రాత్తానం ప్రత్యవీరతమభిముఖతయా వీక్ష్యంతం పరమేశ్వరం ప్రత్య
ఖండితతత్త్వజ్ఞానసిద్ధయే ప్రార్థనామాహ యో దేవానామితి. పూర్వమేవాస్య ప్రతి
పాదితోర్థః.

౧౨

శం—బ్రహ్మప్రముఖాణాం దేవానాం స్వామితామాకాశాదిలోకాశ్రయత్వం
ప్రమాత్రాదీనాం నియంతృత్వం బుద్ధిశుద్ధిద్వారా సమ్యక్జ్ఞానసిద్ధర్థం ముముక్షుభిః

య ఈశే అస్య ద్విపదశ్చతుష్పదః

కస్తై దేవాయ హవిషా విధేమ.

సూక్ష్మాతిసూక్ష్మం కలిలస్య మధ్యే

విశ్వస్య ప్రప్తారమనేకరూపమ్,

విశ్వస్యైకం పరివేష్టితారం

జ్ఞాత్వా శివం శాంతిమత్యంతమేతి.

స ఏవ కాలే భువనస్య గోప్తా

విశ్వాధిపః సర్వభూతేషు గూఢః,

శం—ప్రార్థనానత్వం చ పరమేశ్వరస్యాహ—యో దేవానామధిప ఇతి. య ప్రకృతః పరమేశ్వరో దేవానాం బ్రహ్మదీనామధిపః స్వామి యస్మి సురమేశ్వరే సుకారణే భూరాదయో లోకా అధిశ్రితా అధ్యుపరిశ్రితా అధ్యస్తా ఇతి యావత్ యః ప్రకృతః పరమేశ్వరోస్య ద్విపదో మనుష్యాదేశ్చతుష్పదః పశ్చాదేశ్చేతశ్చ ఈశే తకారలోప శ్చాన్దసః. కస్తై కాయాఽఽనన్దరూపాయ స్తైభావోఽపి ఛాన్దసః. దేవాం ద్యోతనాత్తనే తస్మై హవిషా చరుపురోడాకాదిద్రవ్యేణ విధేమ పరిచరేమ. విధేః చరణకర్తృణ ఏతద్రూపమ్.

శం—పరస్యాతిసూక్ష్మత్వం జగచ్చక్రే సాక్షిత్వేనావస్థితత్వం నిఖిలజగత్సప్రృత్యం సర్వాత్మకత్వం తత్తాదాత్మ్యజనానాం ముక్తిశ్చేత్యేతద్వచనోఽధస్తాత్ప్రపాదితం యద్యపి తథాపి బుద్ధిసౌకర్యార్థం పునరప్యాహ—సూక్ష్మేతి. పృథివ్యాదవ్యాకృతాస్తముత్తరోత్తరం సూక్ష్మసూక్ష్మతరమపేక్ష్యేశ్వరస్య తదపేక్షయా సూక్ష్మతమత్వమాహ సూక్ష్మాతిసూక్ష్మమితి. కలిలస్యవిద్యాతత్కార్యాత్మకదుర్గస్య గహనస్య మధ్యే కేవలం వ్యాఖ్యాతమ్.

శం—పరస్య సాక్షిరూపేణావస్థితత్వం సనకాదిభిర్బ్రహ్మదేవైశ్చాధికా పురుషైరప్యాత్మతయా ప్రాప్యత్వం సాధనచతుష్టయోదియుతాస్తదాదీనాం మోక్షసిద్ధిం చాహ—స ఏవేతి. స ఏవ ప్రకృతః కాలేఽతీతకల్పేషు జీవనంచితకర్తృపరిపాః సమయే భువనస్య గోప్తా తత్తత్కర్తానుగుణతయా రక్షితా. విశ్వాధిపః విశ్వస్య స్వామి. సర్వభూతేషు గూఢో బ్రహ్మదిస్తమృపర్యక్షేషు సాక్షిమాత్రతయా ఽవస్థితః యస్మింశ్చిద్భూతానన్దవపుషి పరే యుక్తా ఏక్యం ప్రాప్తాః. లేకే బ్రహ్మర్షయః సనకాదయః దేవతా బ్రహ్మదయః. తమేవేశ్వరం జ్ఞాత్వా బ్రహ్మహమస్మీత్యుపరోక్షీకృత్య

యస్మిన్మృతా బ్రహ్మరయో దేవతాశ్చ
తమేవం జ్ఞాత్వా మృత్యుపాశాంశ్చినత్తి.

౧౫

ఘృతాత్పరం మండమివాతిసూక్ష్మం
జ్ఞాత్వా శివం సర్వభూతేషు గూఢమ్,
విశ్వవైకం పరివేష్టితారం
జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః.
ఏషదేవో విశ్వకర్తా మహాత్మా
సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః,

౧౬

శం—మృత్యుపాశా మృత్యురవిద్యా తమా రూపాదయశ్చ పాశాః పాశ్యంత ఇతి
పాశాస్తాన్మృత్యురైవ తమ ఇతి శ్రుతేః. తత్కార్యకామకర్తృభిన్మత్తి నాశయతి. ఏక్య
రూపస్వప్రకాశాన్నినా దహతీత్యర్థః.

౧౫

శం—పరస్యాత్మనాతిసూక్ష్మతమత్వమానందాతిశయవత్త్వం నిర్దోషవత్త్వం
జీవేష్వతిసూక్ష్మతయా స్వరూపేణావస్థితత్వం సర్వస్యాపి సత్తాది ప్రదతయా వ్యాపిత్యం
తదేకత్వజ్ఞానాత్పరమానిం చ దర్శయతి ఘృతాదితి. ఘృతోపరి విద్యమానం మండం
సారస్తద్వతామతిప్రీతివిషయో యథా తథా ముముక్షూణామతిసారరూపానన్తప్రద
త్వేన నిరతిశయప్రీతివిషయః పరమాత్మా తద్వద్భుతసారవదానన్తరూపేణాత్మన్తసూక్ష్మం
జ్ఞాత్వా శివమిత్యేతద్వాన్వయాత్మకమ్. సర్వభూతేషు గూఢం బ్రహ్మాదిస్తమ్యపర్యస్తేషు
జన్తవశ్చ కర్తృఫలభోగసాక్షిత్వేన ప్రత్యక్షతయా వర్తమానమపి త్రైసిరస్కృతేశ్వర
భావమ్. ఉత్తరార్థం వ్యాఖ్యాతమ్.

౧౬

శం—నిర్భేదసుఖైకతానాత్మనో విశ్వకృత్త్వం తద్వాన్విత్త్వం సన్నాసిభి
రాప్తవ్యమోక్షరూపం (రూపత్వం)చాహ ఏష ఇతి. ఏష ప్రకృతో దేవో ద్యౌత
నాత్మనో విశ్వకర్తా మహదాది విశ్వం కర్తృక్రియత ఇతి కర్తృ మాయావేశాద్విశ్వ
రూపం కార్యమస్యేతి విశ్వకర్తా మహంశ్చాసావాత్మేతి మహాత్మా సర్వవ్యాపీత్యర్థః.
సదా సర్వదా జనానాం హృదయే పరమే వ్యోమ్ని హృదాకాశే జలాయుపాధిషు
సూర్యప్రతిబింబువన్నివిష్టః సమక్ష్మి త ఇత్యేతత్. స ఏవ సాక్షీరూపేణ హృదా
హృత్తో హరణ ఇతి స్వరణాద్ధరణీతి హృతేన హృదా నేతి నేతీతి నిషేధోపదేశేన
మనీషాయం పురుషార్థోఽయమపురుషార్థోఽయమాత్మాఽయమనాత్మేత్యేతయా వివేక
బుద్ధ్యా మనసా విచారసాధ్యైకత్వజ్ఞానేన చాభిక్షప్తః ప్రకాశితోఽఖండైకరసత్వే

హృదా మనీషా మనసాభిక్షప్తః

య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి.

యదాతమస్తన్న దివా న రాత్రి

ర్న సన్నచాసశ్శివ ఏవ కేవలః,

తదక్షరం తత్సవితుర్వరేణ్యం

ప్రజ్ఞా చ తస్మా త్ప్రసృతాపురాణీ.

నైనమూర్ధ్వం న తిర్యగ్భుం న మధ్యే పరిజగ్రభత్,

శం—నాభివ్యక్త ఇత్యేతత్. యే జనాః సాధనచతుష్టయసమ్పన్నాః సన్నాస్యసి
ఏతత్తత్త్వమస్యాదివాక్యప్రతిపాద్యైకరూపమఖండైకరసమితి యావద్విదుర్భిక్షః
మస్తీ త్యపరోక్షీకుర్వన్తే యథోక్తజ్ఞానినోఽమృతా భవన్త్యమరణభర్తాణః పునరావృ
రహితా భవన్తిత్యర్థః.

శం—కాలత్రయేఽపి ముక్తా ప్రలయాదా చ పరమాత్మా కూటస్థ ఇతి నిః
యాజ్ఞాగ్రత్సన్నయోరపి భ్రాన్త్యా సద్వితీయత్వావభాసః. పస్తుతస్తు సదా నిరే
ఏవేత్యాహ-యదేతి. యదా యస్యామవస్థాయామతమో న తమోఽస్యేత్యతమస్తత్త
మాదివాక్యజన్యజ్ఞానేన దీపస్థానీయేన దగ్ధావిద్యుతతాక్కర్యరూపతమస్కత్వాత్త
తత్కాలే న దివా దివారోపాపి నాస్తి న రాత్రిస్తదారోపాఽపి నాస్తితి సర్వత్రా
షంగః. న సన్నత్రారోపాఽపి నాసన్నభావారోపాఽపి. తద్ధి తత్త్వం సర్వత్ర హూః
మేవ జాత మితి జాగ్రత్సంతావిశేషమాశంక్యాహ-శివ ఏవేతి. శివ ఏవ శుద్ధస్వభావో
శూన్యమితి నిపాతార్థః కేవలోఽవిద్యావికల్పశూన్యః. తదక్షరం తదుక్తస్వరూః
నక్షరతీత్యక్షరం నిత్యం తత్తత్త్వదలత్వం సవితురాదిత్యమండలాభిమానినో వరేణ్య
సమ్భజనీయం ప్రజ్ఞా గురూవచేకాత్తత్త్వమాదివాక్యజా బుద్ధిః. చకార ఏవకారార్థ
తస్మాచ్ఛుద్ధత్వహేతోః ప్రసృతా నిత్యవివేకాదిమత్సు సన్నాస్యసిషు వ్యాప్తా పూర్ణత
కారేణ. పురాణీ బ్రహ్మాణమారభ్య పరమృరయా ప్రాప్తాఽనాదిసిద్ధా.

శం—కూటస్థస్య బ్రహ్మణః ఊర్ధ్వాదిషు దిక్షు కేనాప్యపరిగ్రహ్యత్వమద్వి
యత్వాత్కేనాప్యతులితత్వం కాలదిగాద్యనవచ్ఛిన్నయశోరూపత్వం చాహ—నై
మితి. ఏవం ప్రకృతమపరిచ్ఛిన్నరూపత్వాన్నిరంశత్వాన్నిరవయవత్వాచోఽర్ధ్యాది
ప్రదపి న పరిజగ్రభత్ పరిగ్రహీతుం న శక్నుయాత్. తస్య తస్యైవేశ్వరస
ానుభవత్వాదేతాదృశ ద్వివీయాభావాత్ ప్రతిమోషమానాస్తి. యః

న తస్య ప్రతిమా అస్తి యస్య నామ మహద్యశః. ౧౯

న సస్త్వశే తిష్ఠతి రూపమస్య

న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనై నమ్,

హృదా హృదిస్థం మనసా య ఏన

మేవం విదురమృతాస్తే భవంతి.

౨౦

అజాత ఇత్యేవం కశ్చి ద్భీరుః ప్రపద్యతే,

రుద్రయత్యే దక్షిణం ముఖం తేన మాం పాహి నిత్యమ్. ౨౧

శం—నామ మహద్యశో యస్యేశ్వరస్య నామాభిధానం మహద్విగాద్యనవచ్ఛిన్నం సర్వత్ర పరిపూర్ణం యశః కీర్తిః. ౧౯

శం—ఈశస్యేన్ద్రియాద్యవిషయతాం ప్రత్యగ్రూపతాం తదైక్యజ్ఞానాన్తోక్షతాం చాహ—న సస్త్వశ ఇతి. అస్య ప్రకృతేశ్వరస్య రూపం స్వరూపం రూపాది రహితం నిర్విశేషం స్వప్రకాశఖండసుఖానుభవం సస్త్వశే చక్షురాదిగ్రహణయోగ్య ప్రదేశేన తిష్ఠతి తద్విషయా న భవతీత్యేతత్. ఇన్ద్రియాగోచరత్వాదేనైవం ప్రకృతం చక్షురిత్యుపలక్షణమ్. సర్వేన్ద్రియైరపి కశ్చన కోఽపి న పశ్యతి తద్విషయతయా గ్రహీతుం న శక్నుయాత్. యచ్ఛక్తుషా న పశ్యతి యేన చక్షుఃపి పశ్యతీత్యాది శ్రుతేః. హృదా శుద్ధబుద్ధైతద్వాస్థిఖ్యాతం మనసేతి హృదిస్థం హృదాకాశగుహాథం ప్రత్యక్షతయా తత్రాపస్థితం యే సాధనచతుష్టయాదియుక్తాః సన్నాసి నో యా గ్యాధికారిణ ఏనం ప్రకృతం బ్రహ్మత్వానమేవమితథం బ్రహ్మహమస్తీత్యపరోక్షేణ విదుర్జ్ఞానంతి తేఽపరోక్షీకరణమహిమ్నఃకృతా భవంత్యమరణధర్మాణో భవంతి మరణ హేత్వవిద్యాదేస్తత్యజ్ఞానాగ్నినా దగ్ధత్వాత్పునర్దేహంతరం నభజంతీత్యర్థః. ౨౦

శం—ఇదాసీం తత్ప్రసాదాదేవేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారావతి మత్వాతమేవ పరమేశ్వరం ప్రార్థయతే మస్త్రద్వయేన. అజాత ఇతి. ఇతిశబ్దో హేత్వర్థః. యస్తాత్త్వమేవాజాతో జన్మజరాశనాయాపిపాసాధర్మవర్జితః. ఇతరత్సర్వంవినాశి. దుఃఖాన్వితమ్. తస్తాజ్ఞన్తజరామరణాశనాయాపిపాసాశోకమోహాన్వితాత్సంసారాద్భీరుర్భీతః ససగ్భిచేక ఏవ పరతస్త్వస్తామేవ శరణం ప్రపద్యే మాదృశో వా కశ్చిత్ ప్రపద్యత ఇతి ప్రథమపురుషమన్వధీయతే. హే రుద్రయత్యే దక్షిణం ముఖముత్పాహజననం ధ్యాత మాప్లాదకరమ్. అథవా దక్షిణస్యాం దిశి భవం దక్షిణం ముఖం తేన మాం పాహి నిత్యం సర్వదా. ౨౧

మా నస్తోకే తనయే మా న ఆయుషి
 మా నో గోఘ మా నో అశ్వేఘ రీరిషః,
 వీరాన్తా నో రుద్ర భామితో వధీర్హ
 విష్ణుః సదమిత్యా హవామహే.

౨-

ఇతి శ్వేతాశ్వతరోపనిషది చతుర్థోఽధ్యాయః.

శం—కించ మా న ఇతి. మా రీరిష ఇతి సర్వత్ర సమ్మధ్యతే. మారీరిషః రేః
 ణం మరణం వినాశం మా కాక్షీః. నోఽస్తాకం తోకే పుత్రే తనయే పూత్రే న ఆయుః
 మా నో గోఘ మా నోఽశ్వేఘ శరీరిష యే చాస్తాకం వీరావిక్రమన్తో భృత్యాస్తాక్
 హే రుద్ర భామితః శ్రోధితః సన్తాపధీః. కస్తాల్. యస్తాధవిష్ణున్తో హవిషా యుక్త
 సదమిత్యా హవామహే సదైవ రక్షణార్థమహ్వాయామ ఇత్యర్థః.

౩-

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పుజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
 శ్రీశంకరభగవతః కృతా శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యే
 చతుర్థోఽధ్యాయః.

అథ పంచమోఽధ్యాయః.

ద్వే అక్షరే బ్రహ్మపరే త్వనన్తే
 విద్యావిద్యే నిహితే యత్ర గూఢే,
 క్షరం త్వవిద్యా హ్యమృతం తు విద్యా
 విద్యావిద్యే ఈశతే యస్తు సోఽన్యః.
 యో యోనిం యోనిమధితిష్ఠత్యేకో
 విశ్వాని రూపాణి యోనీశ్చ సర్వాః,

శం—చతుర్థాధ్యాయశేషమపూర్వార్థం ప్రతిపాదయితుం పంచమోఽధ్యాయ
 ఆరభ్యతే—ద్వే అక్షరే ఇత్యాదిना. ద్వే విద్యావిద్యే యస్మిన్నక్షరే బ్రహ్మణో
 హిరణ్యగర్భృత్పరే బ్రహ్మపరే పరస్మిన్వా బ్రహ్మణ్యనంతే దేశతః కాలతో వస్తుతో
 వాఽపరిచ్ఛినే. యత్ర యస్మిన్ద్వే విద్యావిద్యే నిహితే స్థాపితే గూఢే ఆనభివ్యక్తే విద్యా
 విద్యే వివిచ్యదర్శయతి. క్షరం త్వవిద్యా క్షరణహేతుః సంస్పృతికారణమ్. అమృతం తు
 విద్యా మోక్షహేతుః యస్తు పునర్విద్యావిద్యే ఈశతే నియమయతి స తాభ్యామ
 న్యస్తత్సాక్షిత్వాత్.

శం—కోఽసావిత్యాహ యో యోనిమితి. యో యోనిం యోనిం స్థానం
 యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్నిత్యాదినోక్తాని పృథివ్యాదీన్యధితిష్ఠతి నియమయతి. ఏకో
 ఽద్వితీయః పరమాత్మా విశ్వాని రోహితాదీని రూపాణి యోనీశ్చ ప్రభవస్థానాన్యధి
 తిష్ఠతి. ఋషిం సర్వజ్ఞమిత్యర్థః. కపిలం కనకకపిలవర్ణం ప్రసూతం స్వేనైవోత్పాదితం
 హిరణ్యగర్భం జనయామాస. పూర్వమిత్యన్వైవ జన్మశ్రవణాత్. ఆన్యన్య చాశ్రవణాత్.
 ఉత్తరత్ర యో బ్రహ్మణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మా
 ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్కపిలోఽగ్రజ ఇతి పురాణవచనాత్కపిలో హిరణ్యగర్భో వా
 నిర్దిశ్యతే.

కపిలర్నిర్భగవతః సర్వభూతస్య వై కిల,
 విష్ణోరంశో జగన్తోహనాకాయ సముపాగతః.
 కృతే యుగే పరం జ్ఞానం కపిలాదిస్వరూపధృత్,
 దదాతి సర్వభూతాత్తా సర్వస్య జగతో హితమ్.

ఋషిం ప్రసూతం కపిలం యస్తమగ్రే
జ్ఞానైర్బిభర్తి జాయమానం చ పశ్యేత్.

ఏకైకం జాలం బహుధా వికుర్వ
న్నస్తిస్త్రే సహరత్వేష దేవః,
భూయః సృష్ట్యా పతయస్తథేశః
సర్వాధిపత్యం కురుతే మహత్తా.

సర్వా దిశ ఊర్ధ్వముధశ్చ తిర్య
ప్రకాశయన్ప్రాజతే యద్వనద్వాన్,
ఏవం స దేవో భగవాన్వరేణ్యో

యోనిస్వభావానధితిష్ఠత్యేకః.

శం—త్వం శక్రః సర్వదేవానాం బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదామసి,
వాయుర్బలవతాం దేవో యోగినాం త్వం కుమారకః.

ఋషీణాం చ పసిష్ఠస్త్యం వ్యాసో వేదవిదామసి,
సాంఖ్యానాం కపిలో దేవో రుద్రాణామసి శంకరః.

ఇతి పరమర్షిః ప్రసిద్ధః, తతస్తదానీం తు భువనమస్మిన్నవర్తతే కపిలం కవీనాం
స షోడశాస్త్రో పురుషశ్చ విష్ణోర్విరాజమానం తమసః పరస్తాదితి శ్రూయతే ముండకోః
నిషది. స ఏవ వా కపిలః ప్రసిద్ధోఽగ్రే సృష్టికాలే యో జ్ఞానైర్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యశః
తైర్బిభర్తి బభౌర జాయమానం చ పశ్యేదవశ్యదిత్యర్థః.

శం—కించ ఏకైకమితి. సురసరతిర్మగాదీనాం సృజతి జాలమేకైకం ప్రత్యేక
బహుధా నానాప్రకారం వికుర్వన్నృష్టికాలేఽస్మిన్నాయాత్మకే క్షేత్రే సహరత్వేష
దేవః. భూయః పునర్యే లోకానాం పతయో మరీచ్యాదయస్తాన్నృష్ట్యా తథా యథా
పూర్వస్మిన్నుత్పే సృష్టవాసిశః సర్వాధిపత్యం కురుతే మహత్తా.

శం—కించ సర్వా దిశ ఇతి. సర్వా దిశః ప్రాచ్యాద్యా ఊర్ధ్వముపరిష్టా
ధశ్చాధస్తాత్తిర్యకాంర్ధ్వదిశశ్చ ప్రకాశయన్ సాస్తత్తచైతన్యజ్యోతిషా ప్రకాశ
భ్రాజతే దీప్యతే జ్యోతిషా యదు అనద్వాన్వద్వదిత్యర్థః. యథాఽనద్వానాదితో
జగచ్ఛక్రావభాసనే యుక్త ఏవం స దేవో ద్యోతనస్వభావో భగవాన్వైశ్వర్యాదినవ
న్వితో పరేణ్యో వరణీయః సంభజనీయో యోనిః కారణం కృతస్సృష్ట జగత
స్వభావాన్నాస్తత్తభూతాన్పృథ్వాదీన్భూవానథవా కారణస్వభావాన్కారణభూత
స్పృథివాదీనధితిష్ఠతి నియమయతి. ఏకోఽద్వితీయః పరమాత్మా.

యచ్చ స్వభావం పచతి విశ్వయోనిః
పాచ్యాంశ్చ సర్వాన్పురిణామయేద్యః,
సర్వమేతద్విశ్వమధితిష్ఠ త్యేకో
గుణాంశ్చ సర్వాన్వినియోజయేద్యః.

౫

తద్వేదగుహ్యోపనిషత్సు గూఢం
తద్బ్రహ్మ వేదతే బ్రహ్మయోనిమ్,
యే పూర్వదేవా ఋషయశ్చ తద్వి
దుస్తే తన్వయా అమృతా వై బభూవుః.

౬

గుణాన్వయో యః ఫలకర్తృకర్తా
కృతస్య తస్మైవ స చోపభోక్తా,
స విశ్వరూపస్త్రిగుణస్త్రివర్త్య
ప్రాణాధిపస్సంచరతి స్వకర్తృభిః.

౭

శం—యచ్చ స్వభావమితి. యచ్చ యశ్చేతి లింగవ్యత్యయః స్వభావం
యదగ్నేరాష్ట్ర్యం పచతి నిష్పదయతి విశ్వస్య జగతో యోనిః. పాచ్యాంశ్చ పాక
యోగ్యాన్పురిణివాదీన్పురిణామయేద్యః. సర్వమేతద్విశ్వమధితిష్ఠతి నియమయత్యేకః.
గుణాంశ్చ సత్త్వరజస్తమోదూపాన్వినియోజయేద్యః. ఏవం లక్షణః.

౫

శం—కించ తదితి. తత్ప్రకృతమాత్మ స్వరూపం వేదానాం గుహ్యోపనిషదో
వేదగుహ్యోపనిషదస్తాసు వేదగుహ్యోపనిషత్సు గూఢం సంపృతం బ్రహ్మ పిరణ్యగరో
వేదతే జానాతి బ్రహ్మయోనిం వేదప్రమాణకమిత్యర్థః. అథవా బ్రహ్మణో పిరణ్య
గర్భస్య యోనిం వేదస్య వా యే పూర్వదేవా రుద్రాదయ ఋషయశ్చ వామదేవాద
యస్తద్విదుస్తే తన్వయాస్తదాత్మభూతాః సన్తోఽమృతాః అమరణధర్మాణో బభూవుః.
తథేదానీంతనోఽసి త మేవ విదిత్వాఽమృతోభవతీతి వాక్యశేషః.

౬

శం—ఏతావత్తత్పదార్థ ఉపపత్తితః. అథేదానీం త్వంపదార్థముపపత్తయితు
ముత్తరే మన్త్రాః ప్రస్తాయంతే. గుణాన్వయ ఇతి. గుణైః కర్తృజ్ఞానకృతవాసనామయైర
న్వయో యస్య సోఽయం గుణాన్వయః. ఫలార్థస్య కర్తృణః కర్తా కృతస్య కర్తృఫలస్య
స ఏవోపభోక్తా. స విశ్వరూపః నానారూపః కార్యకారణోపచితత్వాత్. త్రయః
సత్త్వాదయః గుణాః అస్మేతి త్రిగుణః. త్రయో దేవయానాదయో మార్గ భేదా అస్మేతి
ప్రవర్త్యాధర్మాధర్మ జ్ఞానమార్గ భేదా అస్మేతివా, ప్రాణస్య పంచావృత్తేరధిపః సంచరతి.
కైః స్వకర్తృభిః.

౭

అజ్ఞాప్తమాత్రో రవితుల్యరూపః
సంకల్పహంకారసమన్వితోయః,
బుద్ధేర్గుణేనాత్మగుణేన చైవ
ఆరాగ్రమాత్రో హ్యపరోఽపి దృష్టః.

వాలాగ్ర శతభాగస్య శతథా కల్పితస్య చ,
భాగో జీవస్య విజ్ఞేయః స చానన్తాయ కల్పతే.
నైవ స్త్రీ న పుమానేష న చైవాయం నపుంసకః,
యద్యచ్ఛరీరమాదత్తే తే న తేన స రక్ష్యతే.

సంకల్పనస్పర్శనదృష్టిమోహైహ
గ్రాసాముబృన్మప్త్యాచాఽఽత్మవివృద్ధజన్త.

శం—అజ్ఞాప్తమాత్ర ఇతి. అజ్ఞాప్తమాత్రోఽజ్ఞాప్తపరిమితమృదయసుషిరా-
క్షయా రవితుల్యరూపః జ్యోతిస్స్వరూప ఇత్యర్థః. సంకల్పహంకారాదినాసమన్వితో
బుద్ధేర్గుణేనాత్మగుణేన చ జరాదినా. ఉక్తం జరామృత్యు శరీరస్యేతి. ఆరాగ్రమాత్ర
ప్రత్యోదాగ్రప్రాతలహంకంటకాగ్రమాత్రోఽపరోఽపి జ్ఞానాత్మనాఽఽత్మా దృష్టోఽ-
వగతః. అపిశబ్దః సమ్భవనాయామ్. అపరోఽప్యేషాధికో జలసూర్య ఇవ జీవాత్
సమ్భవిత ఇత్యర్థః.

శం—పునరపి దృష్టాంతాంతరేణ దర్శయతి—వాలాగ్రేతి. వాలాగ్రస్య
కృత్వో భేదమాపాదితస్య యా భాగః తస్మాపి శతథా కల్పితస్య భాగో జీవః
విజ్ఞేయః లింగస్యాతిసూక్ష్మాత్వాత్. తత్పరిమాణేనాయం వ్యవదిశ్యతే. స చ జీవస్వరూ-
పేనాఽఽనన్తాయ కల్పతే స్వతః.

శం—కించ నైవస్త్రీతి. స్వతోఽద్వితీయాపరోక్షబ్రహ్మత్వస్వభావతా
నైవస్త్రీ న పుమానేష నైవ చాయం నపుంసకః, యద్యచ్ఛ్రీనిశరీరం పురుషశరీర
నపుంసకశరీరం వాఽఽదత్తే తేన తేన స చ విజ్ఞానాత్మారక్ష్యతే సంరక్ష్యతే తత్తద్ధర్మ-
నాత్మస్యధ్యస్యాభిమన్యతే ఘోరాఽహం కృతోఽహం పుమానహం స్త్రీహం నపు-
ంసకోఽహమితి.

శం—కేన తర్హ్యసా శరీరాణ్యాదత్త ఇత్యాహ—సంకల్పనేతి. ప్రథమ
సంకల్పనం. తతః స్పర్శనం తస్మాద్వియవ్యాపారః. తతోదృష్టి విధానమ్. తతో మోహ-
త్రై సంకల్పనస్పర్శనదృష్టిమోహైః శుభాశుభాని కర్తాణి నిష్పద్యంతే తతః కర్తా-
గాని కర్తానుసారిణీ స్త్రీపుంసపుంసకలక్షణాన్యనుక్రమేణ పరిపాకాపేక్షయా దే-

కర్తానుగాన్యనుక్రమేణ దేహీ
 ఘానేషు రూపాణ్యభిసమ్ప్రపద్యతే.
 స్థూలాని సూక్ష్మాణి బహూని చైవ
 రూపాణి దేహీ స్వగుణైర్వృణోతి,
 క్రియాగుణైరాత్మగుణైశ్చ తేషాం
 సంయోగ హేతురపరోఽపి దృష్టః.

౧౧

౧౨

అనాద్యనస్తం కలిలస్య మధ్యే
 విశ్వస్య స్రష్టారమనేకరూపమ్,
 విశ్వస్యైకం పరివేష్టితారం

జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః.

౧౩

భావగ్రాహ్యమసీదాఖ్యం భావాభావకరం శివమ్,

శం—మర్త్యః స్థానేషు దేవతిర్వృక్షనుష్మాదివ్యభిసమ్ప్రపద్యతే. తత్ర దృష్టాన్త
 మాహ—గ్రాసామ్బునోరన్నపానయోరనియతయోర్వృష్టిరాసేచనం నిదానమాత్మనః
 శరీరస్య వృద్ధిర్థాయతే యథా తద్వదిత్యర్థః.

౧౧

శం—స్థూలాసీతి. తాని చ స్థూలాన్యక్వాదీని సూక్ష్మాణి తైజసధాతుప్రభృ
 తీని బహూని దేవాదిశరీరాణి దేహీ విజ్ఞానాత్తా స్వగుణైర్విహితప్రతిషిద్ధవిషయాను
 భవసంస్కారైర్వృణోత్యావృణోతి తతస్తత్రత్క్రియాగుణైరాత్మగుణైశ్చ స దేహ్యా
 పరోఽపి దేహీ న్తరసంయుక్తో భవతీత్యర్థః.

౧౨

శం—స ఏవమవిద్యాకామకర్తృఫలరాగాదిగురుభారాక్రాంతోఽలాబురివ సాన్స్త్రీ)
 జలనిమగ్నో నిశ్చయేన దేహాహంభావమాపన్నః ప్రేతతిర్వృక్షనుష్మాదియోనిష్మాజీవం
 జీవభావమాపన్నః కథం చిత్తుణ్యవశాదీశ్వరాధ్యక్షర్తానుష్టానేనాపగతరాగాదిమలాఽ
 నిత్యాదిదర్శనేనోత్పన్నేహముత్రాధ్యక్షలభోగవిరాగః శమదమాదిసాధనసమ్పన్నస్తమాత్మా
 నం జ్ఞాత్వా ముచ్యత ఇత్యాహ—అనాద్యనంతమితి. అనాద్యనంతమాద్యంతరహితం
 కలిలస్య మధ్యే గహనగభీరసంసారస్య మధ్యే విశ్వస్య స్రష్టారమత్పాదయితారమనేక
 రూపం విశ్వస్యైకం పరివేష్టితారం స్వాత్మనా సంవ్యాప్యవస్థితం జ్ఞాత్వా దేవం
 జ్యోతీరూపం పరమాత్మానం ముచ్యతే సర్వపాశైరవిద్యాకామకర్తృభిః.

౧౩

శం—కేన పునరసౌ గృహ్యత ఇత్యాహ—భావగ్రాహ్యమితి. భావేన విశు
 ద్ధాంతఃకరణేన గృహ్యత ఇతి భావగ్రాహ్యమ్. అసీదాఖ్యం నీడం శరీరమశరీరాఖ్యమ్.

కలాసర్గకరం దేవం యే విదుస్తే జహుస్తమమ్.

౧౪

శ్లో॥—భావాభావకరం శివం శుద్ధమవిద్యాతత్కార్యవినిర్దుక్తమిత్యర్థః కలానాం షోడ
శానాం ప్రాణాదినామాంతానాం సప్రాణమసృజతేత్యాదినాఽఽధర్వణోక్తానాం సర్గ
కరం దేవం యే విదురహమస్తీతి తే జహుః పరిత్యజేయుస్తమం శరీరమ్. ౧౪

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్సూర్యపాదశిష్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యే
పంచమోఽధ్యాయః.

అథ షష్ఠోఽధ్యాయః.

స్వభావమేకే కవయో వదన్తి

కాలం తథాన్యే పరిముహ్యమానాః,

దేవన్యైష మహిమా తు లోకే

యేనేదం భ్రామ్యతే బ్రహ్మచక్రమ్. ౧

యేనావృతం నిత్యమిదం హి సర్వం

జ్ఞః కాలకారోగుణీ సర్వవిద్యః,

తేనేశితం కర్తృ వివర్తతే హ

పృథ్వాప్యజోనిఖిలాని చిత్త్యమ్. ౨

తత్కర్తృ కృత్వా వినివర్త్య భూయ

స్తత్త్వస్య తత్తేన సమేత్య యోగమ్,

శం—నన్వన్యే కాలాదయః కారణమితి మన్యన్తే తత్కథం పునరీశ్వరస్య కలాసర్గకరత్వమిత్యాశక్యాఽఽహ—స్వభావమితి. స్వభావమేకే కవయో మేధా వినో వదన్తి. కాలం తథాన్యే. కాలస్వభావయోః గ్రహణం ప్రథమాధ్యాయే నిర్దిష్టా నామన్యేషామప్రపలక్షణార్థమ్. పరిముహ్యమానా అవివేకినో విషయాత్తానో న సన్మన్జానన్తి, తు శబ్దోఽవధారణే. దేవన్యైష మవామా మాహాత్మ్యమ్. యేనేదం భ్రామ్యతే పరివర్తతే బ్రహ్మచక్రమ్. ౧

శం—మహిమానం ప్రపంచయతి—యేనేతి. యేనేశ్వరేణావృతం వ్యాప్త మిదం జగన్నిత్యం నియమేన. జ్ఞః కాలకారః కాలస్యాపి కర్తా గుణ్యపహతపాప్తా దిమాః. సర్వం వేత్తీతి సర్వవిద్యః. తేనేశ్వరేణేశితం ప్రేరితం కర్తృ క్రియత ఇతి కర్తృ సజీవ ఫణి. హశబ్దః ప్రసిద్ధిద్యోతకః. ప్రసిద్ధం యదేతదీశ్వరప్రేరితం కర్తృ జగ దాత్మనా వివర్తత ఇతి యత్పునస్తత్కర్తృ పృథ్వాప్యజోఽనిలఖాని పృథివ్యాది భూతపంచకమ్. ౨

శం—యత్ప్రీథమాధ్యాయే చిత్త్యమిత్యుక్తమ్. నితదేవ ప్రపంచయతి— తదితి. తత్కర్తృ పృథివ్యాది సృష్ట్యా వినివర్త్య ప్రత్యవేక్షణం కృత్వా భూయః పునస్త

ఏకేన ద్వాభ్యాం త్రిభిరష్టభిర్వా
కాలేన చైవాఽఽత్తగుణైశ్చ సూక్ష్మైః.

3

ఆరభ్య కర్తాణి గుణాన్వితాని
భావాంశ్చ సర్వాన్వినియోజయేద్యః,
లేషామభావే కృతకర్తనాశః

కర్తృక్షయే యాతి స తత్త్వతోఽన్యః.

౪

ఆదిః స సంయోగ నిమిత్తహేతుః

శం—స్యాత్తనస్తత్త్వేన భూమ్యాదినా యోగం సమేత్య సంగమయ్య చిలోపా
ద్రష్టవ్యః. కలిపిదైః ప్రకారైః ఏకేన పృథివ్యా ద్వాభ్యాం త్రిభిరష్టభిర్వా ప్రకృతి
భూతైస్తత్త్వైః తదుక్తమ్—

“భూమిరాపోఽనలో వాయుః ఖం మనో బుద్ధిరేవ చ,
అహంకార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిరష్టభా.” ఇతి.

కాలేన చైవాఽఽత్తగుణైః కామాదిభిః సూక్ష్మైః.

3

శం—ఇదానీం కర్తృణాం ముఖ్యం వినియోగం దర్శయతి. ఆరభ్యేతి. ఆరభ్య
కృత్వా కర్తాణి గుణైః సత్త్వాదిభిరన్వితాని భావాంశ్చాత్మ్యంతవికేషాన్వినియోజయేదీ
శ్వరే సమర్పయేద్యః. లేషామీశ్వరే సమర్పితత్వాదాత్మసమ్మన్దాభావస్తదభావే పూర్వ
కృతకర్తృణాం నాశః. ఉక్తంచ—

“యత్కరోషి యదక్షాసి యజ్ఞహోషి దదాసి యత్,

యత్తపస్యసి కాంతేయ తత్కురుష్వ మదర్పణమ్.

శుభాశుభఫలైరేవం మోక్ష్యసే కర్తృబంధనైః,

బ్రహ్మణ్యాధాయ కర్తాణి సంగం త్యక్త్వా కరోతి యః.

లిప్యతే న స పాపేన పద్మపత్రమివామ్మసా,

కాయేన మనసా బుద్ధ్యా కేవలైర్ద్వియైరపి.

యోగినః కర్తృ కుర్వంతి సంగం త్యక్త్వాత్మశుద్ధయే” ఇతి.

కర్తృక్షయే విశుద్ధసత్త్వో యాతి తత్త్వతోఽన్యః తత్త్వేభ్యః ప్రకృతిభూతేభ్యో
ఽన్యోఽవిద్యాతత్కార్యవినిర్ముక్త శ్చిత్తదానందాద్వితీయబ్రహ్మత్వేనావగచ్ఛన్ని
తృప్తః. అన్యదితి పాతే తత్త్వేభ్యో యదన్యదృచ్ఛ తద్యాతీతి.

౪

శం—ఉక్తస్యార్థస్య ద్రగ్ధిమ్న ఉత్తరే మన్త్రాః ప్రస్తుత్యంతే కథం నామ విష

పరస్మికాలాదకలోఽపి దృష్టః,
తం విశ్వరూపం భవభూతమీద్యం
దేవం స్వచిత్తస్థ ముపాస్య పూర్వమ్.

౫

స పృథ్వికాలాకృతిభిః పరోఽన్యో
యస్తాత్ప్రపంచః పరివర్తతేఽయమ్,
ధర్తావహం పాపనుదం భగేశం
జ్ఞాత్వాత్తస్థమమృతం విశ్వధామ.
తమీశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరం
తం దేవతానాం పరమం చ దైవతమ్,

౬

శ్లో—యాంధాః కథం నామ బ్రహ్మ జానీయిరిత్యత ఆహ—ఆదిరితి. ఆదిః కారణం సర్వస్య శరీరసంయోగనిమిత్తానామవిద్యానాం హేతుః ఉక్తం చ. “ఏష ఏవ సాధు కర్త కారయతి ఏష ఏవాసాధు కర్త కారయతి చేతి. పరస్మికాలాదతీతానాగతవర్తమానాత్. ఉక్తం చ యస్తాదర్వాక్సంపత్సరోఽహోభిః పరివర్తతే. తద్దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతి రాయర్హ్లోపాసతేఽమృతమితి. కస్తాత్. యస్తాదకలోఽసౌ స విద్యంతే కలాః ప్రాణాదినామాస్తాః అస్యేత్యకలాః. కలావద్ధి కాలత్ర యపరిచ్ఛిన్నముత్పద్యతే వినశ్యతి చ అయం పునరకలో నిష్ప్రపంచః. తస్తాన్న కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నః సన్నుత్పద్యతే. వినశ్యతి చ. తం విశ్వాని రూపాణ్యస్యేతి విశ్వరూపమ్. భవత్సస్తాదితి భవః. భూతమవితథస్వరూపమ్. ఈద్యం దేవం స్వచిత్తస్థముపాస్యాయమహస్మీతి సమాధానం కృత్వా పూర్వవాక్యార్థజ్ఞానోదయాత్.

౫

శ్లో—పునరపి తమేవం దర్శయతి. స పృథ్వీతి. స పృథ్వికారేభ్యః కాలాకారేభ్యః పరో పృథ్వికాలాకృతిభిః పరః పృథ్విః సంసారపృథ్విః. ఉక్తం చ. “ఊర్ధ్వమూలో హ్యవాక్ష్మాఖ ఏషోఽశ్వత్థః సనాతనః” ఇతి. అన్యః ప్రపంచాసంస్పృష్ట ఇత్యర్థః. యస్తాదీశ్వరాత్ప్రపంచః పరివర్తతే. ధర్తావహం పాపనుదం భగవైశ్వర్యా దేరిశంస్వామినం జ్ఞాత్వాత్తస్థమాత్మని బుద్ధౌ స్థితమృతమమరణధర్తాణాం విశ్వధామ విశ్వస్యాధారభూతం యాతి స తత్సతోఽన్యః ఇతి సర్వత్ర సమృద్ధ్యతే.

౬

శ్లో—ఇదానీం విద్వదనుభవం దర్శయన్నుక్తమర్థం దృఢీకరోతి—తమీశ్వరాణామితి. తమీశ్వరాణాం వైవస్వతయమాదీనాం పరమం మహేశ్వరం తం దేవతానామింద్రాదీనాం పరమం చ దైవతం వతిం వతీనాం ప్రజావతీనాం పరమం పర

పతిం పతీనాం పరమం పరస్తా

ద్విదామ దేవం భువనేశమిద్యమ్.

న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే

న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే,

పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శూన్యతే

స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ.

న తస్య కశ్చిత్పతిరస్తి లోకే న చేశితా నైవ చ తస్య లింగమ్,

స కారణం కరణాధిపాధిపా న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిపః.

యస్తస్తునాభ ఇవ తస్తుభిః ప్రధానజైః స్వభావతో దేవ ఏకః,

స్వమావృణోత్, స నో దధాన్ప్రహ్లాప్యయమ్.

౧౦

ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢః

శం—స్తాత్పరతోక్షరాత్. విదామ దేవం ద్యోతనాత్మకం భువనానామిశం భువనేశమ్. ఈద్యం స్తుత్యమ్.

శం—కథం మహేశ్వరత్వమిత్యాహ—న తస్మేతి. న తస్య కార్యం శరీరం కరణం చక్షురాది విద్యతే. న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే శూన్యతే వా పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శూన్యతే. సా చ స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ జ్ఞానక్రియా బలక్రియా చ జ్ఞానక్రియా సర్వవిషయజ్ఞానప్రవృత్తిః. బలక్రియా స్వసన్నిధిమాలేక సర్వం పశికృత్య నియమనమ్.

శం—యస్తాదేవం తస్మాన్న తస్య కశ్చిత్పతిరస్తి లోకే, అత ఏవ న తస్మే శితా నియంతా నైవ చ తస్య లింగం చిహ్నం ధూమస్థానీయం యేనానుమితేత. న కారణం సర్వస్య కారణం కరణాధిపాధిపః పరమేశ్వరః. యస్తాదేవం తస్మాన్న తస్య కశ్చిజ్జనితా జనయితా న చాధిపః.

శం—ఇదానీం మస్తదృగభిప్రేతమర్థం ప్రార్థయతే యస్తస్తునాభ ఇతి యథోర్థనాభిరాత్మప్రభవైస్తస్తుభిరాత్మానమేవ సమావృణోత్తథా ప్రధానజైరవ్యక్తప్రవైర్నామరూపకర్తృభిస్తస్తుస్థానీయైః స్వమాత్మాసమావృణోదావృణోతి సంఛాదితవాన్, నో మహ్యం బ్రహ్మణ్యవ్యయం బ్రహ్మణ్యమేకీభావం దధాద్దదాత్విత్వర్థః.

శం—పునరపి తమేవ కరతలస్య స్తామలకవత్ సాక్షాద్దర్శయంస్తద్విజ్ఞానాణ్

సర్వవాపీ సర్వభూతాంతరాత్మా,

కర్తాధ్యక్షః సర్వభూతాధివాసః

సాక్షీ చేతా కేవలో నిర్గుణశ్చ.

౧౧

ఏకో వశీ నిష్క్రియాణాం బహునా

మేకం బీజం బహుధా యః కరోతి,

తమాత్మస్థం యేన సుపశ్యంతి ధీరా

స్తేషాం సుఖం శాశ్వతం నేతరేషామ్.

౧౨

నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానా

మేకో బహునాం యో విదధాతి కామాన్,

శం—పరమపురుషార్థప్రాప్తిరన్న స్వేనేతి దర్శయతి మన్తద్వయేన—ఏకో దేవ ఇతి. ఏకోఽద్వితీయో దేవో ద్యోతనస్వభావః సర్వభూతేషు గూఢః సర్వప్రాణిషు సంవృతః. సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాంతరాత్మా స్వరూపభూత ఇత్యర్థః. కర్తాధ్యక్షః సర్వప్రాణి కృతవిచిత్రకర్తాధిష్టాతా సర్వభూతాధివాసః. సర్వప్రాణిషు వసతీత్యర్థః. సర్వేషాం భూతానాం సాక్షీ సర్వద్రష్టా సాక్షాద్భ్రష్టరి సంక్షాయామితి స్మరణాత్. చేతా చేతయితా కేవలో నిరుపాధికః నిర్గుణః సత్త్వాదిగుణరహితః.

౧౧

శం—ఏకో వశీతి. ఏకో వశీ స్వతస్త్వో నిష్క్రియాణాం బహునాం జీవానామ్. సర్వా హి క్రియా నాత్మని సమవేతాః క్లిప్త దేహేంద్రియేషు ఆత్మా తు నిష్క్రియో నిర్గుణః సత్త్వాదిగుణరహితః మాటభః సన్ననాత్మధర్మానాత్మన్యధ్యస్య అభి మన్యతే కర్తా భోక్తా సుఖి దుఃఖి కృశి స్థూలో మనుషోఽముష్య పుత్రోఽస్య నష్టేతి. ఉక్తం చ. “ప్రకృతేః క్రియమాణాని గుణైః కర్తాణి సర్వశః, ఆహంకార విమూఢాత్మా కర్తాహమితి మన్యతే. తత్త్వవిత్తు మహాబాహో గుణకర్త విభాగయోః, గుణా గుణేషు వర్తంత ఇతి మత్వా న సజ్జతే. ప్రకృతేర్గుణసమ్మూఢాః సజ్జంతే గుణ కర్తసు.” ఇతి. ఏకం బీజం బీజస్థానీయం భూతసూక్ష్మం బహుధా యః కరోతి. తమా త్మస్థం బుద్ధౌ స్థితం యేన సుపశ్యంతి సాక్షాజ్ఞానంతి ధీరా బుద్ధిమంతః లేషామాత్మ విదాం సుఖం శాశ్వతం నేతరేషామనాత్మవిదామ్.

౧౨

శం—కించ నిత్య ఇతి. నిత్యో నిత్యానాం జీవానాం మధ్యే తన్నిత్యత్వేన లేషామపి నిత్యత్వమిత్యభిప్రాయః. అథవా పితృవ్యాదీనాం మధ్యే తథా చేతనశ్చేత నానాం ప్రమాత్మాణాం మధ్యే ఏకో బహునాం జీవానాం యో విదధాతి ప్రయ

తత్కారణం సాంఖ్యయోగాధిగమ్యం

జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాపైః.

౧౩

న తత్ర సూర్యో భాతి న చంద్రతారకం

నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిః,

తమేవ భాంతమనుభాతి సర్వం

తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి.

౧౪

ఏకో హగ్ సో భువనస్యాస్య మధ్యే

స ఏవాగ్నిః సలిలే సన్నివిష్టః,

తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి

నాన్యః పథా విద్యతేఽయనాయ.

౧౫

శం— చ్చుతి కామాన్కామనిమిత్తాన్ఘోగాక్. సర్వస్య సాంఖ్యయోగాధిగమ్యం
జ్ఞాత్వా దేవం జ్యోతిర్మయం ముచ్యతే సర్వపాపైరవిద్యాదిభిః.

౧౩

శం—కథం చేతనశ్చేతనానామిత్యుచ్యతే. న తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్మరమాత్మ్య
సర్వావభాసోఽపి సూర్యో న భాతి బ్రహ్మ న ప్రకాశయతీత్యర్థః. స హి తస్యైవ
భాసా సర్వాత్మనో రూపజాతం ప్రకాశయతి. న తు తస్య స్వతఃప్రకాశనసామర్థ్యమ్.
తథా న చంద్రతారకమ్. నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిరస్తద్గోచరః. కిం
బహునా యదిదం జగద్భాతి తమేవ స్వతో భారూపత్వాద్భాంతం దీప్యమానమను
భాత్యనుదీప్యతే. యథా లోహాదిపిం దహంతమనుదహతి న స్వతః. తస్యైవ
భాసా దీప్త్యా సర్వమిదం సూర్యాది భాతి. ఉక్తం చ. యేన సూర్యస్తపతితేజసేద్ధః న
తద్భాసయతే సూర్యో న శకాభ్యోక్తా న పాపక ఇతి.

౧౪

శం— జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యత ఇత్యుక్తం కస్తాత్మనస్తమేవ విదిత్వా
ముచ్యతే నాన్యేనేత్యత్రాహ—ఏక ఇతి. ఏకః పరమాత్మా హస్త్యవిద్యాది బద్ధకారణ
మితి హంసో భువనస్యాస్య త్రైలోక్యస్య మధ్యే నాన్యః కశ్చిత్. కస్తాత్. య
స్తాత్స ఏవాగ్నిః అగ్నిరివాగ్నిరవిద్యాతత్కార్యస్య దాహకత్వాత్. ఉక్తం చ—
వ్యోమాతీతోఽగ్నిరిశ్వర ఇతి. సలిలే నేహత్త్వాపరిణతే. ఉక్తం చ ఇతి తు పంచమాని
మామూతావాచః పురుషపచసో భవంతిలి సన్నివిష్టః సమ్యగాత్మత్వేన నివిష్టః. అథివా
సలిలే సలిల ఇవ స్వచ్ఛే యజ్ఞదానాదినా విమలీకృతేఽంతఃకరణే సన్నివిష్టో వేదాంత
వాక్యార్థసమ్యక్జ్ఞానఫలకారాఢోఽవిద్యాతత్కార్యస్య దాహక ఇత్యర్థః. తస్మాత్తమేవ
తిమృత్యుమేతి నాన్యః పథా విద్యతేఽయనాయ.

౧౫

స విశ్వకృద్విశ్వవిదాత్తయోని
 రః కాలకారో గుణీ సర్వవిద్యః,
 ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః
 సగ్ సారమోక్షస్థితిబద్ధహేతుః.

౧౬

స తన్నయో హ్యమృత ఈశసంస్థో
 జ్ఞః సర్వగో భువనస్యాస్య గోప్తా,
 య ఈశే అస్య జగతో నిత్యమేవ
 నానోయో హేతుర్విద్యత ఈశనాయ.

౧౭

యో బ్రహ్మణం విదధాతి పూర్వం
 యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై,

శం—పరమపదప్రాప్తయే పునరపి తమేవ విశేషతో దర్శయతి—స విశ్వ
 కృదితి. స విశ్వకృద్విశ్వస్య కర్తా. విశ్వం వేదీతి విశ్వవిత్. అత్తా చాసౌ యోని
 శ్వేత్యాత్తయోనిః జానాతీతి జ్ఞః సర్వస్యాత్తా సర్వస్య చ యోనిః. సర్వజ్ఞశ్చైతన్య
 జ్యోతిరిత్యర్థః. కాలకారః కాలస్య కర్తా గుణ్యపమాతపాప్తాదిమాన్విశ్వవిదిత్యస్య
 ప్రపంచః ప్రధానమవ్యక్తం క్షేత్రజ్ఞో విజ్ఞానాత్తా తయోః పతిః పాలయితా
 గుణానాం సత్త్వ రజస్తమసామీశః సంసారమోక్ష స్థితిబద్ధానాం హేతుః కారణమ్. ౧౬

శం—కించ స తన్నయ ఇతి. స తన్నయో విశ్వాత్తా అథవా తన్నయో జ్యోతి
 ర్మయ ఇతి. తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీత్యేతదపేక్షయోచ్యతే. అమృతోఽమరణ
 ధర్మా. ఈశే స్వాత్మని సమ్యక్స్థితిః యస్యాసావేశసంస్థః. జానాతీతి జ్ఞః సర్వత్ర గచ
 తీతి సర్వగః. భువనస్యాస్య గోప్తా పాలయితా య ఈశ ఈష్టేఽస్య జగతో నిత్య
 మేవ నియమేన నానోయో హేతుః సమర్థో విద్యత ఈశనాయ జగదీశనాయ. ౧౭

శం—యస్మాత్స ఏవ సంసారమోక్ష స్థితి బద్ధహేతుస్తస్మాత్తమేవ ముముక్షుః
 సర్వాత్తనా శరణం ప్రవద్యేత గచ్ఛేదితి ప్రతిపాదయతుమాహ—యో బ్రహ్మణమితి.
 యో బ్రహ్మణం పిరణ్యగర్భం విదధాతి సృష్టనాన్పూర్వం సర్గాదౌ. యో వై వేదాంశ్చ
 ప్రహిణోతి తస్మై. తం హ మాశన్తోఽవధారణే తమేవ పరమాత్మానం. ఉక్తం చ—

తగ్ హ దేవమాత్మబుద్ధిప్రకాశం
ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్యే.

౧౮

నిష్కలం నిష్క్రియం శాస్త్రం
నిరవద్యం నిరజ్ఞనమ్,
అమృతస్య పరం సేతుం
దగ్ధేష్ఠనమివానలమ్.

౧౯

యదా చర్తవదాకాశం
వేష్టయిష్యన్తి మానవాః,

శం—“తమేన కీరో విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత బ్రహ్మణః, నానుభూయా దృహూశ్చ బ్రాహ్మణో విగ్లాహనం హి తత్.” తమేవైకం జానథాత్మానమితి చ. దేవం జ్యోతిర్తయం ఆత్మని యా బుద్ధిస్తస్యాః ప్రసాదకరం. ప్రసన్నే హి పరమేశ్వరే బుద్ధిరపి తద్విషయా ప్రమా నిష్ప్రపంచాకారబ్రహ్మాత్మనావతిష్ఠతే పర్తతే. ఆత్మబుద్ధిప్రకాశమిత్యన్యేఽథీయతే. ఆత్మబుద్ధిం ప్రకాశయతీత్యాత్మబుద్ధి ప్రకాశమ్. అథవాత్మేవ బుద్ధిరాత్మబుద్ధిః నైవ ప్రకాశోఽస్యేత్యాత్మబుద్ధిప్రకాశం ముముక్షుర్వై వైశద్ధ్యోఽవధారణే ముముక్షురేవ సన్న ఫలాస్తరమిచ్ఛన్ శరణమహం ప్రపద్యే.

౧౮

శం—ఏవం తావత్సృష్ట్యాదినా యల్లక్ష్యం స్వరూపం దర్శితం అథేదానీం తత్త్వరూపేణ దర్శయతి—నిష్కలమితి. కలా అవయవాః నిర్గతా యస్తాత్తం నిష్కలం నిరవయవమిత్యర్థః. నిష్క్రియం స్వమహిమ ప్రతిష్ఠితం కూటస్థమిత్యర్థః శాస్త్రముపసంహృత సర్వవికారమ్. నిరవద్యమగర్హణీయమ్. నిరజ్ఞనం నిర్లేపమ్. అమృతస్యామృతత్వస్య మోక్షస్య ప్రాప్తయే సేతురివ సేతుః సంసారమహోదధేరుత్తారణో పాయత్వాత్తమ్. అమృతస్య పరం సేతుం దగ్ధేష్ఠనానలమివ దేదీప్యమానం ఝటఝటాయమానమ్.

౧౯

శం—కిమితి తమేవ విదిత్వా ముచ్యతే నాన్యేసేతి తత్రాహ—యదేతి. యదా యద్వచ్ఛర్త సంకోచయిష్యతి తద్వదాకాశమమూర్తం వ్యాపినం యది వేష్టయిష్యన్తి సంవేష్టయిష్యన్తి మానవాస్తదా. దేవం జ్యోతిర్తయ మనుదితానస్తమితజ్ఞానా

తదా దేవమవిజ్ఞాయ

దుఃఖస్యాన్తో భవిష్యతి.

౨౦

తపః ప్రభావాద్దేవప్రసాదాచ్చ

బ్రహ్మహ శ్వేతాశ్వతరోఽథ విద్వాన్,

శం—త్తనావస్థితమశనాయాద్యసంస్పృష్టం పరమాత్మన మవిజ్ఞాయ దుఃఖస్యాధ్యత్తితస్యాధిభౌతికస్యాధి దైవికస్యాన్తో వినాశో భవిష్యతి. ఆత్మజ్ఞాన నిమిత్తత్వాత్సంసారస్య యావత్పరమాత్మన మాత్మ త్వేన న జానాతి తావత్తాపత్రయాభిభూతో మకారాదిభిరప రాగాదిభిరతప్తతః కృష్యమాణః ప్రేతతిర్యక్తునుష్ఠాదియోనిష్వజ ఏవ జీవ భావమావన్నో మోముహ్యమానః సంసరతి. యదా పునరపూర్వమనపరం నేతి నేతీత్యాదిలక్షణమశనాయాద్యసంస్పృష్టమనుదితాన స్తమితజ్ఞానాత్తనావస్థితం పూర్ణానందం పరమాత్మనమాత్మ త్వేన సాక్షా జ్ఞానాతి తదా నిరస్తా జ్ఞానతత్కార్యః పూర్ణానందో భవతీత్యర్థః.

ఉక్తం చ—

“అజ్ఞానేనావృతం జ్ఞానం లేన ముహ్యతి జన్తవః,

జ్ఞానేన తు తదజ్ఞానం యేషాం నాశితమాత్మనః.

లేషామూర్త్యవజ్ఞానం ప్రకాశయతి తత్పరమ్,

తద్బుద్ధయస్తదాత్మనస్తన్నిష్ఠాస్తత్పరాయణాః.

గచ్ఛన్త్య పునరావృత్తిం జ్ఞాననిర్ఘాతకల్ప మః” ఇతి.

౨౦

శం—సమృద్ధిదాయకరంపరయా బ్రహ్మవిద్యాయా మోక్షప్రదత్వం ప్రదర్శయి తుం సమృద్ధిదాయం విద్యాధికారిణం చ దర్శయతి. తపఃప్రభావాదితి. తపః కృచ్ఛ్రీ చాన్ద్రాయణాదిలక్షణస్య. తత్ర తపశ్శబ్దస్య రూఢత్వాత్. నిత్యాదీనాం విధిపదనుష్ఠితానాం కర్తృణాముపలక్షణమిదమ్. మనసశ్చేన్ద్రియాణాం చ వికాగ్ర్యం పరమం తప ఇతి స్మరణాత్. తస్య చ సర్వస్య తపసస్తస్మిన్శ్వేతాశ్వతరే నియమేన సత్త్వాత్తత్పరభావాత్తత్పానుమర్థ్యాద్దేవప్రసాదాచ్చ కైవల్యముద్దిశ్య తదధికారసిద్ధయే బహుజన్తసు సమ్యగారాధితపరమేశ్వరస్య ప్రసాదాచ్చ బ్రహ్మపరిచ్ఛిన్నం మహత్తత్త్వమ్. హ ఇతి ప్రసిద్ధిదోతనార్థః. శ్వేతాశ్వతరో నామ ఋషిర్విద్యాన్యథోక్తం బ్రహ్మ పరమృరాప్రాప్తగురుముఖాచ్ఛ్రీత్వా మనసనిదిధ్యాసనాదరశెరస్తర్యసత్కారాదిభిః బ్రహ్మహ

* అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం
ప్రవా చ సమ్యగృషిసంఘజుష్టమ్.

౨౦

శం—మస్తీ త్యపరోక్షీకృతాఖండసాక్షాత్కారవాక్. అథ స్వానుభవదాఢ్యైః సంతర మత్యాశ్రమిభ్యః. ఆతిః పూజాయామితి స్వరణాదత్యంతం పూజ్యతమాశ్రమిభ్యః సాధనచతుష్టయసమ్మత్తి మహిమ్నా స్వేష దేహాదివ్యపి జీవనభోగాదివ్యనాసావద్భ్యః. అత ఏవ వైరాగ్యపుష్కలవద్భ్యః. తదుక్తమ్.

“వైరాగ్యం పుష్కలం న స్యాన్నిష్కలం బ్రహ్మదర్శనమ్,
తస్మాద్రక్షేత విరతిం బుధో యత్నేన సర్వదా” ఇతి.

స్మృత్యంతరే చ—

“యదా మనసి వైరాగ్యం జాయతే సర్వవస్తుషు,
తదైవ సన్న్యసేద్విద్వానన్యథా పతితో భవేత్.” ఇతి.

పరమహంససన్నాసిస్త ఏవాత్యాశ్రమిణః తథా చ శ్రూయతే—న్యాస ఇతి. బ్రహ్మ బ్రహ్మ హి పరః పరో హి బ్రహ్మ, తాని వా ఏతాన్యవరాణి తపాగ్నీ సన్యాస ఏవాత్యరేచయదితి.

“చతుర్విధా భిక్షవశ్చ బహూదకమటీచకా,
హంసః పరమహంసశ్చ యో యః చక్షాత్స ఉత్తమః.” ఇతి.

స్వరణాచ్చ లేభ్యోఽత్యాశ్రమిభ్యః పరమం ప్రకృతం బ్రహ్మ తదేవ పరమము త్కృష్టతమం నిరస్తసమస్తావిద్యాతత్కార్యనిరతిశయసుఖైకరసం పవిత్రం శుద్ధం ప్రకృతిప్రాకృతాదిమలవినిర్దుక్తమ్. ఋషిసంఘజుష్టం వామదేవసనకాదీనాం సంఘైః సమూహైర్జుష్టం సేవితమాత్మ లేవన సమ్యక్పరిభావితం ప్రియతమానందలేవనాశ్రితమ్. ఆత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతీతి శ్రుతేః. సమ్యగాత్మతయాఽపరోక్షీ కృతం యథా భవతి తథా. సమ్యగితి కాకాక్షీన్యాయేనోభయత్రానువంగః కర్తవ్యః. ప్రవాచ ఉక్తవాన్.

౨౧

* నారాయణదీపికాయాం తు “అన్త్యాశ్రమిభ్యః” ఇతి పాఠః.

వేదాంతే పరమం గుహ్యం

పురాకల్పే ప్రచోదితమ్,

నాప్రశాంతాయ దాతవ్యం

నా పుత్రాయాశిష్యాయ వాపునః.

౨౨

యస్య దేవే పరా భక్తి

ర్యథా దేవే తథా గురౌ,

శం— యథోక్తశిష్యపరీక్షణపూర్వం విద్యా వక్తవ్యా తద్విహాయతదుక్తా దోషం విద్యాయా వైదికత్వం గుప్తత్వం సమ్మిదాయ పరమ్మరయా ప్రతిపాదితత్వం చాహ—వేదాంత ఇతి. వేదాంత ఇతి జాత్యేకవచనమ్. సకలానూపనిషత్స్వితి యావత్. పరమం పరమపురుషార్థస్వరూపం గుహ్యం గోప్యానామసి గోప్యతమం పురాకల్పే ప్రచోదితం పూర్వకల్పే చోదితముపదిష్టమితి సమ్మిదాయప్రదర్శనం కృతమిత్యేతత్. ప్రశాంతాయ పుత్రాయ ప్రకర్షణ శాస్త్రం సకలరాగాదిమలరహితం చిత్తం యస్య తస్మై పుత్రాయ తాదృశశిష్యాయ వా దాతవ్యం వక్తవ్యమితి యావత్. తద్విపరీతానూపుత్రాయాశిష్యాయ వా స్నేహాదినా బ్రహ్మవిద్యా న వక్తవ్యా. అన్యథా ప్రత్యవాయావత్రితి పునశ్చబ్దార్థః ఆత ఏవ బ్రహ్మవిద్యావివక్షుణా గురుణా చిరకాలం పరీక్ష్య శిష్యగుణాజ్ఞాత్వా బ్రహ్మవిద్యా వక్తవ్యేతి భావః. తథా చ శ్రుతిః—“భూయ స్తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా సంవత్సరం పరీక్షేతే”తి శ్రుత్యస్తరేచ. “శతవర్షం ప్రజాపతౌ మఘవాన్పుష్టచర్య మువాసే”తి చ. వితచ్ఛబహుధా ప్రపంచితముపదేశ సహస్రికాయామిత్యత్ర సంకోచః కృతః.

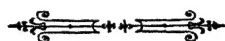
౨౩

శం—అత్రాపి దేవతాగురుభక్తిమతామేవ గురుణా ప్రకాశితా విద్యానుభ వాయ భవతీతి ప్రదర్శయతి—యస్యేతి. యస్య పురుషస్యాధికారిణో దేవ ఇయతా ప్రబుధేన దర్శితా ఖండైకరసే నచ్చిదానన్దపరజ్యోతి స్వరూపిణి పరమేశ్వరే పరో త్కృష్టా నిరుపచరితా భక్తిః. వితదుపలక్షణమ్. అచాశ్చల్యం శ్రద్ధా చోభే యథా తథా బ్రహ్మవిద్యోపదేష్టరి గురాపసి తదుభయం వర్తతే తస్య తప్తశిరసో జలరాశ్య న్వేషణం విహాయ యథా సాధనాన్తరం నాస్తి. యథా చ బుభుక్షితస్య భోజనాద న్యత్ర సాధనాన్తరం న ఏవం గురుకృపాం విహాయ బ్రహ్మవిద్యా దుర్లభేతి త్వరాన్వి

తస్యైతే కథితా హ్యథాః
ప్రకాశస్తే మహత్తనః.

ప్రకాశస్తే మహత్తనః.

ఓమ్ పూర్ణమదః భద్రం కర్ణభిః సహ నావవత్సతి శాన్తిః.
ఇతి శ్వేతాశ్వతరోపనిషది షష్ఠోఽధ్యాయః.

శం—తస్య ముఖ్యాధికారిణో మహత్తన ఉత్తమస్యైతే కథితాః అస్యాం
శ్వతరోపనిషది శ్వేతాశ్వతరేణ మహత్తనా కవినోపదిష్టాః ప్రకాశస్తే స్వానుభ
భవంతి ద్విర్వచనం ముఖ్యశిష్యతత్సాధనాదిదుర్లభప్రదర్శనార్థమధ్యాయపరిసమా
మాదరార్థం చ.

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతా శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యే షష్ఠోఽధ్యాయః
సమాప్తం శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యమ్.

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్ వారి
'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము.—1939.

ఉ ప ని ష త్తు లు.

ఆంధ్ర తాత్పర్య సహితము.

	ప్రతి 1-కి	ర్పు.	ఆ.
అష్టోత్తరశతోపనిషత్తులు, చక్కనికూర్పు, మూలము	...	6	0
అమృతబిందూపనిషత్తు, సాంధ్ర తాత్పర్యము	...	0	2
అద్వయతారణోపనిషత్తు	...	0	2
అధర్వశిఖోపనిషత్తు	...	0	2
అధర్వశిరోపనిషత్తు, సాంధ్ర టీకాతాత్పర్యము	...	0	5
ఆత్మబోధోపనిషత్తులు, సాంధ్ర తాత్పర్యము	...	0	2
ఆరుణేయ్యుపనిషత్తు, సాంధ్ర టీకాతాత్పర్యము	...	0	3
ఈశావాసోపనిషత్తు	...	0	4
ఐతరేయోపనిషత్తు, సాంధ్ర టీకాతాత్పర్యము	...	0	8
కఠోపనిషత్తు	...	1	0
కేనోపనిషత్తు	...	0	4
కైవల్యోపనిషత్తు, సాంధ్ర తాత్పర్యము	...	0	2
కృష్ణోపనిషత్తు, సాంధ్ర టీకాతాత్పర్యము	...	0	3
గణపతి, దక్షిణామూర్తి, జాబాలి	...	0	3
గర్భోపనిషత్తు, సాంధ్ర తాత్పర్యము	...	0	2
జాబాల్యుపనిషత్తు	...	0	2
తేజోబిందూపనిషత్తు	...	0	8
తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యము (సంస్కృతము)	...	2	0
తైత్తిరీయోపనిషత్తు, ఆంధ్ర టీకాతాత్పర్యవివరణసహితము	...	3	0
త్రిశిఖబ్రాహ్మణోపనిషత్తు	...	0	5
దర్శనోపనిషత్తు	...	0	6
ద్వాదశోపనిషత్తులు, తెనుగువచనము	...	3	0
నిరాలంబోపనిషత్తు, సాంధ్ర తాత్పర్యము	...	0	2
ప్రశ్నోపనిషత్తు, సాంధ్ర టీకాతాత్పర్యము	...	0	12

		ప్రతి 1-కి రు.
ప్రాణాగ్ని హోత్రోపనిషత్తు, ఆంధ్ర టీకాతాత్పర్యము	...	0
పరమహంసోపనిషత్తు	...	0
బ్రహ్మోపనిషత్తు, సాంధ్ర తాత్పర్యము	...	0
బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్తు	...	0
బృహదారణ్యకోపనిషద్భాష్యము (సంస్కృతము) ఆనందగిరి టీకా సహిత శంకర భాష్యముతోడను, రంగరామానుజభాష్య ముతోడను చక్కగ ముద్రితము	...	6
మహావాక్యోపనిషత్తు, సాంధ్ర తాత్పర్యము	...	0
మండలబ్రాహ్మణోపనిషత్తు	...	0
మాండూక్యోపనిషత్తు, సాంధ్ర టీకాతాత్పర్యము	...	1
ముక్తికోపనిషత్తు	...	0
ముండకోపనిషత్తు	...	0
యోగతత్త్వోపనిషత్తు, సాంధ్ర తాత్పర్యము	...	0
వజ్రసూచికోపనిషత్తు	...	0
వాసుదేవోపనిషత్తు	...	0
స్కందోపనిషత్తు	...	0
శారీరకోపనిషత్తు	...	0
శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్తు, సాంధ్ర టీకాతాత్పర్యము	...	1
సర్వసారోపనిషత్తు, సాంధ్ర తాత్పర్యము	...	0
తురికోపనిషత్తు	...	0
యోగశిఖోపనిషత్తు	...	0
యోగచూడామణ్యుపనిషత్తు	...	0
యోగకుండల్యుపనిషత్తు	...	0
హంసోపనిషత్తు	...	0

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,

